

© 1971 The Adyar Library and Research Centre
Adyar, Madras 20, India

SBN 0-7229-7455-8
ISBN 0 8356-7455-X

PRINTED IN INDIA

At the Vasanta Press, The Theosophical Society,
Adyar, Madras 20

ABBREVIATIONS

<i>Abhi Cint</i>	<i>Abhidhanacintamani</i> by Hemacandra, CSS, 1964
<i>Abhi Sam</i>	<i>Abhidhanasamgraha</i> , NSP, 1889
<i>Ak.</i>	<i>Amarakoṣa</i>
<i>ALB</i>	<i>The Adyar Library Bulletin</i>
<i>ALS</i>	Adyar Library Series
<i>Am</i>	<i>Amaramandana</i> by Kṛṣṇasūri, DCPRI, Poona, 1949
Bhanuji	Bhānuji Dikṣita
BSS	Bombay Sanskrit Series
Comm	Commentary
CSS	Chowkhamba Sanskrit Series, Varanasi
DCPRI	Deccan College Post graduate and Research Institute, Poona
GOS	Gaekwad Oriental Series, Baroda
<i>IHQ</i>	<i>Indian Historical Quarterly</i> , Calcutta
<i>JOR</i>	<i>Journal of Oriental Research</i> , Madras
<i>Kṛ</i>	<i>Kṛtatarjuniyam</i>
<i>Kk</i>	<i>Kalpadrakoṣa</i> GOS 42, 1928
<i>Kumāra</i>	<i>Kumarasambhata</i>
Mallī	Mallīnatha
<i>Nam.</i>	<i>Namaliṅganuśaṇa</i>
<i>NCC</i>	<i>New Catalogus Catalogorum</i> , University of Madras
NSP	Nirnaya Sagar Press, Bombay
OBA	Oriental Book Agency, Poona
<i>Pt</i>	<i>Amarakoṣa</i> with <i>Līṅgābhāṣyam</i> and Telugu Comm, Vavilla Press, Madras, 1915
<i>Ragh</i>	<i>Raghuramsa</i>
<i>Sūrin</i>	<i>Lingayasurin</i>
<i>Svamin</i>	<i>Kṣīrasvāmin</i>
TSS	Trivandrum Sanskrit Series
<i>Uttara</i>	<i>Uttarārāmacarita</i>
<i>Uś a</i>	<i>Uśaṭprakāśa</i> , CSS, 1911
अ. द.	अभिधानद्रव्यारली (धन्यन्तरीयनिषण्ड)

अने. स.	अनेकार्थसमुच्चयः (शाश्वतकोशः)
अ. मा.	अभिधानरत्नमाला (हलायुधः)
काद.	कादम्बरी
काम. नीति.	कामन्दकीयनीतिशास्त्रम्
किरा.	किरातार्जुनीयम्
कु. से.	कुमारसंभवम्
टी. स.	टीकासर्वस्यम्
द्विसं.	द्विसंधानकाव्यम् (राघवपाण्डवीयम्)
ध. नि.	धन्यन्तरीयनिघण्टुः
नी. श.	नीतिशतकम्
भा. दी.	मानुजीदीक्षितीयम्
भो. प्र.	भोजप्रबन्धः
म. मार.	महामारतम्
म. स्मृ.	मनुस्मृतिः
मेघ.	मेघदूतम्
रघु.	रघुवंशम्
रामा.	रामायणम्
विक्रम.	विक्रमोर्वशीयम्
वै. प.	वैराग्यपञ्चकम्
शिशु.	शिशुपालवधम्
सौ. ल.	सौन्दर्यलहरी
सं. म.	संगीतमकरन्दः

PREFACE

THE present critical edition of the *Amarakosa* with South Indian commentaries is based on the following MSS

MSS COLLATED FOR THE *Amarapadavortti* OF LINGAYASŪRIN

- 1 A Adyar Library Palm-leaf No 73403 33 fo
47 5 × 3 7 cm 9 lines in a page 66 to 75 letters
in a line Grantha Old Slightly injured
Clear writing First Kānda complete
- 2 B₁ Adyar Library Palm leaf No 68733 89 fo
37 5 × 3 cm 8 lines in a page 50 letters in a
line Grantha Old Injured Good writing
First Kānda complete and Second Kānda
incomplete
- 3 B₂ Adyar Library Palm leaf No 75424 62 fo
31 × 4 cm 9 lines in a page 50 letters in a
line Grantha Old Much injured Good
writing First Kānda complete
- 4 C Adyar Library Palm-leaf No 68734 35 fo
31 5 × 4 cm 8 lines in a page 42 letters in
a line Grantha Old Slightly injured Good
writing Contains the first Kānda breaking off
in the Digvarga
- 5 D₁ Adyar Library Palm leaf No 70545 73 fo
41 5 × 4 cm 7 lines in a page 56 letters in
a line Grantha Old Injured Good writ-
ing First Kānda complete The scribe adds

सर्वजिन्नामसवत्सरे मकरमासे षोडशदिने भानुवासरे
दक्षिणद्वारकाया दक्षिणविशिखाया श्रीनिवासाचार्येण लिखितम् ।

- 6 D₂ Adyar Library Palm-leaf No 73726 117 fo
39 4 × 2 3 cm 9 lines in a page 66 letters
in a line Telugu Old Slightly injured
Good writing Breaks off in the Vaisyavarga
in the second Kānda Date of copying Wed-
nesday, 12th day of the dark fortnight of the
Phālguna month in the year Prabhava
- 7 F₁ Adyar Library Palm-leaf No 68735 12 fo
37 5 × 3 6 cm 10 lines in a page 56 letters
in a line Grantha Old Good condition
Clear writing Second Kānda incomplete
ending in the middle of the Vanauṣadhrivarga
The first leaf contains a few lines from the
beginning of the first Kānda
- 8 F₂ Tirupati Palm-leaf No 1958 185 fo 40 2 × 3 1
cm 7 lines in a page 67 letters in a line
Telugu Old Good writing Second Kānda
with Telugu comm
- 9 G Adyar Library Palm-leaf No 68736 8 fo
38 × 4 cm 10 lines in a page 53 letters in a
line Grantha Old Slightly injured Good
writing Contains a fragment of the second
Kānda Begins with *osadhyo jatimat্রে syuh*
- 10 I Adyar Library Palm-leaf No 68731 169 fo
37 × 2 7 cm 7 lines in a page 66 letters in
a line Telugu Old Much injured Clear
writing Contains fragments of the first and
second Kānda s Begins with v 7 Extra
leaves found for pp 4 and 5.
11. J₁ Adyar Library Palm-leaf No 71275 60 fo
37 × 3 4 cm. 8 to 9 lines in a page 60 letters

in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Contains the third Kāṇḍa only.

12. J₁ Mysore. Palm-leaf No. 1770. 90 fo. 40 × 3 cm. 8 lines in a page. 77 letters in a line. Nandināgarī. Old. Much injured. Good writing. Contains the second and third Kāṇḍa-s.
13. K₁ Adyar Library. Palm-leaf No. 74223. 42 fo. 44 × 3.7 cm. 7 lines in a page. 70 letters in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Contains the first Kāṇḍa incomplete as the last fo. is missing. The fly-leaf contains 7 stanzas of salutation to various gods.
14. K₂ Government Oriental MSS. Library, Madras. Paper No. D 1697. 414 pp. 24 lines in a page. Telugu. Injured Complete.
15. K₁ Government Oriental MSS. Library, Madras. Palm-leaf No. R 1260. 252 fo. 43 × 3.2 cm. 8 lines in a page. Telugu. Slightly injured. Complete.
16. K₁ Adyar Library. Palm-leaf No. 68732. 119 fo. 42 × 3.6 cm. 6 lines in a page. 58 letters in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Third Kāṇḍa complete. The scribe adds:

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया । अवद्धं वा
 सुवद्धं वा मम दोषो न विद्यते ॥
17. K₁ Tanjavur. Palm-leaf No. 4960. 148 fo. 43 × 3.5 cm. 6 to 10 lines in a page. Grantha. Old. Slightly injured. Good writing. Complete.
18. K₁ Adyar Library. Palm-leaf No. 73922. 156 fo. 42 × 3.2 cm. 7 lines in a page. 58 letters in a line. Telugu. Old. Injured. Good writing. Contains the second and third Kāṇḍa-s complete. The scribe adds:

पार्थिवाब्दे नमोमाससितकामदिने ददौ । सीताराम-
प्रमोर्लिङ्गामट्टीय केशवद्विज ॥

- 19 O Adyar Library Palm-leaf No 74124 100 fo 42×3.5 cm 6 lines in a page 56 letters in a line Telugu Old Injured Good writing Contains the second and third Kānda s complete Date of copying Monday, 13th day of the bright fortnight of the month of Pusya in the year Virodhikrt
- 20 T Adyar Library Palm-leaf No 73425 42 fo 42.5×3 cm 8 lines in a page 60 letters in a line Grantha Old Slightly injured Good writing Contains the first Kānda complete
- 21 U Mysore Palm leaf No 586 64 fo 40.5×3 cm 5 lines in a page 60 to 62 letters in a line Telugu Slightly injured First Kānda complete
- 22 W₁ Trivandrum Paper No 5231 50 fo 30.6×15 cm 11 lines in a page 36 letters in a line Devanāgarī Good condition First Kānda complete
- 23 W₁ Trivandrum Paper No 1228 393 pp 28×22 cm 20 lines in a page 25 letters in a line Devanāgarī Good condition Contains the first and second Kānda s Breaks off in the middle of Śudravarga Date of copying 17 10 1102 (M E)
- 24 Y Tirupati Palm leaf No 1907 79 fo 46×2.5 cm 5 lines in a page 74 letters in a line Grantha Old Injured Good writing First Kānda complete
- 25 Z₁ Tirupati Palm leaf No 4231 79 fo 38.6×3.1 cm 7 lines in a page 61 letters in a line

Telugu Old Fairly good condition Third
Kānda complete

MSS COLLATED FOR THE *Amarapadaṭṭya* OF
MALLINĀTHA

- 26 A₁ Adyar Library Palm-leaf No 68740 46 × 3 cm
7 lines in a page 90 letters in a line Telugu
Old Injured Good writing Complete in three
Kānda-s Full of scribal errors
- 27 B₁ Government Oriental MSS Library, Madras
Palm-leaf No D 1696 333 fo 7 lines in a
page Telugu Good condition Appearance
new Fo 23 is numbered 61 The succeeding
leaves are numbered in order thereafter
Complete
- 28 B₁ Government Oriental MSS Library, Madras
Palm-leaf No R 1930 58 fo 6 lines in a page
Telugu Good condition Fo 1, 37 to 39 and
56 are left blank Contains the first Kānda
complete
- 29 C₁ Tirupati Palm-leaf No 4176 41 fo 47 × 3 8
cm 8 lines in a page 82 letters in a line
Telugu Worm-eaten Third Kānda complete

The learned commentary of Bommaganṭi Appayārya was available only for the third Kānda It will be printed in a further volume and the MSS collated for the third Kānda will be described in that volume

We express our thanks to the Ministry of Education, Government of India, for their grant-in-aid towards the publication of this volume We are also thankful to the authorities of the Government Oriental MSS Library, Madras, the Tanjore Maharaja Serfojī's Sarasvatī Mahal Library, The Oriental Research Institute, University of Mysore,

The Oriental Research Institute and MSS. Library, University of Kerala, Trivandrum; and Sri Venkateswara University Oriental Research Institute, Tirupati, for lending their MSS. Dr. V. Raghavan and Dr. K. Kunjunni Raja, Advisers to the Adyar Library and Research Centre, rendered help in the preparation of this work in various ways which we gratefully acknowledge. Sri K. T. Venkatarama Sarma helped in the collation of the first Kāṇḍa and the preparation of the index of authors and works and Pandit T. H. Visvanathan read the proofs and saw the work through the press along with the editor.

July 1971.

RADHA BURNIER

Director,

Adyar Library and Research Centre

CONTENTS

	PAGE
ABBREVIATIONS	v
PREFACE	vii
INTRODUCTION	xv
प्रथमकाण्डः	१-१८४
१. स्वर्गवर्गः	१-९०
२. व्योमवर्गः	९०-१
३. दिग्बर्गः	९१-७३
४. कालवर्गः	७३-९१
५. धीवर्गः	९१-१०२
६. वाग्वर्गः	१०२-१७
७. शब्दादिवर्गः	११७-९
८. नाट्यवर्गः	१२०-४९
९. पातालवर्गः	१४६-८
१०. भोगिवर्गः	१४८-९३
११. नरकवर्गः	१५३-९
१२. वारिवर्गः	१५६-८४
द्वितीयकाण्डः	१८५-६४८
१. भूमिवर्गः	१८५-९४
२. पुरवर्गः	१९५-२०९
३. शैलवर्गः	२०९-१४
४. वनोपविवर्गः	२१५-३२४
५. सिंहादिवर्गः	३२४-६१

PAGE

६	मनुष्यवर्ग	३६२-४९०
७	ब्रह्मवर्ग	४९०-८४
८	क्षत्रवर्ग	४८४-५९३
९	वश्यवर्ग	५९३-६२०
१०	शूद्रवर्ग	६२१-४८

INTRODUCTION

THE *Namalingānusāsana*, or the *Amarakosa* as it is popularly called after the name of its author Amarasimha, is the most celebrated and authoritative ancient lexicon in the Sanskrit language. Intimate acquaintance with the *Amarakosa* was considered as an essential requisite for a Sanskrit scholar. It is the lexicon most profusely quoted by the commentators on Sanskrit literature. It is concise, comprehensive and indisputably the most memorized dictionary in the world.¹ Its position is similar to that of the *Concise Oxford Dictionary* in English, as most people refer to it and only some advanced scholars have the need to look into more elaborate lexicons. There is hardly any Sanskrit scholar worth the name who is not acquainted with some line or other of this *kosa*.

It is said that the work of Amara is *sanātana* (perpetual or most ancient) *amaro 'yam sanatanah*.² No greater tribute can be paid to his thorough mastery of the grammar of Pāṇini than the popular humorous saying that he robbed all the authoritative interpretations of Patañjali's *Mahābhāṣya*.

अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुस्त ।³

Mallī says in one of his concluding verses at the end of Kāṇḍa III that the immortality of Amara's *Namalingānusāsana* is assured as this faultless work will last as long as the moon and the stars shone in the sky.

कवेरमरसिंहस्य कृतिरिषा मुनिर्यत्ना ।

आचन्द्रतारकं स्थेयान्नामलिङ्गानुशासनम् ॥

¹ Ak is committed to memory at an early age by pupils.

² Ik, BSS, 1886, Introd p 1.

³ Ak, NSP, Bombay 1905, p 1.

In the beginning of the *Dharaṇikosa* (12th cent), in verses 2 and 4 respectively, are to be found 'yasya jñānadayāsindhoh', the very beginning of the *Ak*, and 'samāhṛtyānyatantrāni' (v 2) ¹.

Owing to this popularity, numerous commentaries have been written on it in Sanskrit as well as the regional languages of India ². It was translated into Chinese by Gunarāta of Ujjayini in the 6th cent A D ³. In Italy, the text in Grantha script with an Italian translation was published in 1798 ⁴. An edition in French appeared in two volumes in Paris (1839, 1845) ⁵. The *kośa* was studied in Tibet also, for there is a Tibetan version of it published in 1912 ⁶. Thus the literature connected with the *Ak* forms a literature by itself (See *New Catalogus Catalogorum*, vol 1 (rev), pp 318-32).

The earliest beginnings of lexicographical literature in Sanskrit are the Nighantu-s. They are a collection of Vedic words, intended mainly for helping the interpretation of Vedic texts. The *Nirukta* of Yāska, who is considered older than Pāṇini (4th cent B C, Keith), is a commentary on the Nighantu-s and the most important work of this class. We find in it the derivation and explanation of many

¹ Ed DCPRI, Poona 1968, p 1

² The principal eds are

- (a) *Ak* with comm of Maheśvara, ed V Jhalakikar and Dr R G Bhandarkar, BSS, 1886
- (b) *Nam*, ed Anundoram Borooah (incomplete), Berhampore 1887
- (c) *Nam* with comm of Ksīrasvamin, ed V G Oka, Poona 1913
- (d) *Nam*, rev ed, OBA Poona 1941
- (e) *Ak* with comm of Bhanuji Dīksita NSP, Bombay 1903
- (f) *Nam* with comm of Sarvananda, *Tikasarasva*, TSS 38, 43, 51, 52

³ Max Muller, *India What can It Teach Us?*, p 320

⁴ NCC, vol I (rev), ed V Raghavan p 324

⁵ *ibid*

⁶ Ed S C Vidyabhūṣana, *Bibliotheca Indica*, 1912

Vedic words, and it may thus be considered as the ancestor of the later lexicographical works¹ But whereas the Nighantu s contained not only nominal forms but also verbal ones, the later *kosa-s* restricted themselves to the nominal forms and the indeclinables Further, the Nighantu-s confined themselves to the Veda-s,² whereas the *kosa-s* dealt with words in classical literature As in the case of other ancient and mediaeval technical works in India, the *kosa-s* were composed in verse so that they could be committed to memory with comparative ease

Even within the classical period, Amara had a number of predecessors in the field Kṣīrasvāmin (11th cent) mentions that Amara was confused by Bhāguri's identification of a class of prickly nightshade, Nidigdhika, with Brhati whereas the two are clearly distinct plants

बृहती तु निदिग्धिकेति भागुरिवाक्याद् ग्रन्थकृद् भ्रान्तः ; यतोऽनयोर्महान् भेदः ।³

In the Vaisya-varga (p 148) we meet with the remark of Kṣīrasvāmin that Mālākāra was led astray by mistaking *sara* for *śara* in Bhāguri's statement, *etac ca drapsam śaram* and that Amarasimha was in his turn misled by the latter It is thus clear that in the opinion of Kṣīrasvāmin, Bhāguri and Mālākāra preceded Amarasimha⁴ Amara himself says in the beginning of his work that he had collected together a number of lexicons then available *samahrtyanyatantrani* (p 3)

There is an enumeration of twenty six *kosa s* and authors of lexicons, among whom Amara is called *sanātana*⁵ This enumeration is welcome, but the predecessors of Amara such

¹ K. Kunjunni Raja, *Indian Theories of Meaning* ALS 91 p 33

² Keith, *History of Skt Literature*, p 412

³ Ak Poona ed 1941, p 104

⁴ Ak, K. G. Oka's ed, *Introd* ¶ 5

⁵ Ak, BSS, 1886, *Introd* p 1

as Vācaspati, Vyādi and Bhaguri are mixed up with authors later than Amara, and hence the list is of no chronological value. More to the purpose is the statement of Kesava (A D 1660) in his *Kalpadrakosa*

कात्ययाचस्पतियाडिभागुर्यमरमङ्गल ।

साहसार्द्धमहेशाद्या विजयन्ते जिनान्तिमा ॥¹

Svamin, the earliest available commentator on Amara, mentions the name of Kātya respectfully, citing him a number of times, e g

यत्कात्य — आदाय मार्गशीर्षाच्च द्वौ द्वौ मासावृतु स्मृत ।²

(Kālavarga, p 81)

The name of his *kośa* seems to be *Namamala*,³ for a line quoted by Vamana (8th cent A D)⁴ in his *Kavyalamkura-sutavrthi* (I 3 6) as *Namamalapratikam*, a portion of *Namamala*, has been ascribed to Kātya by Svamin

यत्कात्य — नीविराग्रन्थन नार्या जघनस्थस्य वासस ।⁵

The second name in the list, Vacaspati, is mentioned in the same line with Bhāguri and Vyadi by lexicographers like Purusottamadeva,⁶ Mahesvara⁷ and Hemacandra⁸ and from a verse in the *Haravali* it appears that his work is *Śabdarnava*

शब्दार्णव उत्पलिनी ससारावर्त इत्यसि ।

कोशा वाचस्पतियाडिविक्रमादित्यनिर्मिता ॥ (V 275)

¹ Kk GOS ed p 1 v 2

² Ak Poona ed p 35

³ Kk GOS ed Introd p xiii

⁴ A Sankaran *Rasa and Dhvani* Univ Madras 1929 p 29

⁵ Ak Poona ed p 322

⁶ *Haravali* (Abhi Sam) NSP 1889 v 275

⁷ *Īśita* CS^c 1911 v 16

⁸ *Abhi Gint* Introd v 3

The work seems to be a collection of synonyms, often giving the correct sounds of words and other forms of the same word ¹ But according to an anonymous commentary on the *Ak*, the lexicon of Vācaspati is named *Nirnayadīpika* ²

Vyādi is the third name, his work being lost, it cannot be said definitely whether he is the author of the *Samgraha* mentioned in the *Mahabhasya* or of the *Utpalini* mentioned by Purusottama in the *Haravali*. About the *Samgraha* Patañjali says in his *Mahabhasya*,

समग्रहे एतत् प्राधान्येन परीक्षितम् (I 1 1)

on which Kaiyata gives the gloss *granthaviseśa*, which is further amplified by Nāgojibhatta as a work consisting of one hundred thousand verses ³ It is more probable that Vyādi's work is *Utpalini* as mentioned in the *Haravali*, for quotations from Vyādi's work are frequently given by Svāmīn and later commentators on Amara such as Malli

‘अमृत दिवि खे मोक्षे’, ‘यज्ञशेषेऽमृताक्षने’ इत्युभयत्र व्याडि (p 3)

‘किसल स्यात् किसलय्य पुसि क्लीवे च पल्लवम्’ इति व्याडि (p 224)

But according to Sarvānanda, ⁴ Vyādi's work, like that of Vararuci, deals with genders of words only ⁵ But Amara-candra ⁶ says that the *Utpalini* is a composition of Vyādi, for he cites twice in his *Kavyakalpalatāpāṇmala* from the *Utpalini* with the words ‘*vyadikṛtotpalinimadhyat*’ ⁷

¹ कृष्ण पाक पत्ते कृष्णपाकफल, etc Malli (p 255)

² JOR, Madras VI p 272

³ समग्रहे व्याडिकृतो लक्षश्लोकसंख्यको ग्रन्थ इति प्रसिद्धि (CSS ed, p 20)

⁴ Tīkasarvasva TSS 38, I p 2

⁵ यत्तस्मिन्नाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रतन्त्राणि, व्याडिविरचय्यादिमणीतानि तु लिङ्गमान-तन्त्राणि (ibid, p 3)

⁶ JOR Madras, VI, p 272

⁷ AA, GOS, Introd p x

The next author is Bhāguri. There are nearly twenty quotations from his work in Svāmin's commentary; he is also often cited by Sarvānanda¹ and others, including Malli., who cites him a number of times.

‘गन्यवैपुस्तश्चेति ज्ञेयाः सारस्वजातयः’ इति भागुरिः (p. 334)

‘वाहित्यं वातकुम्भायः’ इति भागुरिः (p. 507)

His work was probably called *Trikāṇḍa*, different of course from Amara's work which also goes by that name: for this we have the authority of Puruṣottama, the author of the *Bhāṣāvṛtti*.²

According to tradition Amara is believed to have been one of the ‘nine gems’ in the court of the legendary king Vikramāditya, the founder of the Vikrama era, whose identity is a mystery, and who is generally believed to have flourished in the first century B.C. The basis for this tradition is the well-known verse from *Jyotirvidābharaṇa*, *Dhanvantarikṣapaṇakāmarasiṃha* . . .³ He is earlier than the 6th cent. A.D.; for the *Ak.* was translated into Chinese by Guṇarāta, evidently a Buddhist.⁴ The earliest quotation from his work has been traced by Dr. R. G. Bhandarkar to the *Nyāsa* of Jinendrabuddhi, who has been shown to have flourished in the beginning of the 8th cent. A.D.⁵ The line in question is ‘*tantram pradhāne siddhānte*’ (*Ak.*, III. 3. 186) which is found quoted in the *Kāśikāvivarṇanapañcikā*.⁶ A reference to *Amarakośa* is also found in the *Amoghavṛtti*,

¹ तथा च भागुरिः—‘कोपमाहर्हिरण्यं च हेमरूपं कृताकृतम्’, *Tikāsarvasva*, III, p. 230. He quotes him 15 times.

² JOR, Madras, VI, p. 253.

³ धन्यन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खवेतालमृष्टकर्पूरकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः समार्यां रत्नानि वै वरश्चिर्नव विकमस्य ॥

⁴ Max Muller, *India, What can It Teach Us?* (p. 328), quoted in K. G. Oka's ed. of *Ak.*, p. 9, and in *Kk.*, GOS ed., vol. I, p. xvii.

⁵ S. K. Belvalkar, *Systems of Skt. Grammar*, p. 38.

⁶ *Ak.*, Oka's ed., p. 9.

commentary on his *Śabdānusaṅga* by Abhinavasākatāyana, which was written between A D 814 and 867¹ K G Oka also contends that Amara lived before Candragomin's Vyākaraṇa from which the grammarian Vasurāta (A D 480)² is said to have learnt his grammar 'A justifiable inference from this (II 4 23) and many other *sūtra*s is that Candra's grammar was not prior to Amarasiṃha when he wrote his work'³ As Keith remarks, the lower limit of his date is dubious,⁴ but we have the upper limit in Gunarāta's Chinese translation in the 6th cent and we may not be wrong if we assign him to the 4th cent A D

Amara has been considered a Buddhist and that may be the reason for the translation of the *Ak* into Chinese by Gunarata Svamin is of the view that the first verse in the *Ak*, 'yasya jñanadayasindhoh' has been set forth as the *mangalastoka*, paying homage to Jina, for the purpose of fulfilling the desire to complete the work without impediments⁵ Sarvananda states that though the salutation is not made to the Buddha expressly the epithet *jñanadayasindhuh* is intended to denote the characteristics of Śākyamuni, i.e. the Buddha⁶ He further suggests that the name of the Buddha has not been mentioned as the author was apprehensive of neglect of his work by orthodox Hindus who disliked the Buddhist heretics⁷

It is no doubt difficult to disregard the traditional view as propounded by these ancient commentators, but this

¹ V Raghavan ed AGG vol I (rev) p 307

² S K Belvalkar, *Systems of Skt Grammar* p 58

³ *Ak* Oka ed p 8

⁴ Keith, *History of Skt Literature*, p 413.

⁵ इत्य ग्रन्थाग्नेऽग्नीष्वितविद्धिहेतु जिनमनुस्मृत्याह । *Ak* Poona 1941 ¶ 2

⁶ अत्र चानुचोऽपि शास्त्रलक्षणागो जानदयादिभि स्पष्टं प्रतीयते ।

AK, TSS 38 I ¶ 2

⁷ बौद्धदर्शनविद्विषिण इह प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतोऽत्र बुद्धपदोपादानं न कृतं कविना ।

ibid p 3

view has been criticized by other ancient commentators who try to establish that Amara was an orthodox Hindu. They interpret the first verse as a glorification of Lord Viṣṇu and the sea. Neither Sūrin nor Mallī refers to any suggestion of the Buddha in the verse. The former explains

अस्य विष्णो क्षयो निवासोऽक्षय । (p 1)

and the latter has

अनेन परब्रह्मशब्दब्रह्मणोरुपाश्रितराचरिता । (p 3)

Bhanuḥ on the other hand emphatically denies any reference to the Buddha or to Jina

स्वामी तु—‘जिनमनुस्मृत्य’ इति स्मरणलक्षणं भङ्गलमाह । तन्न । जिन-
वाचकपदस्यात्रादर्शनात् . . अमरकर्तुर्जनित्वे प्रमाणाभावाच्च¹ ।

In the Brahṃavarga of the second Kāṇḍa he says

यूपार्धं तर्भं . . प्रणीतं सस्कृतोऽनल । समूहं परिचय्यापचय्यावभौ
प्रयोगिण । (pp 461-2)

These details of the sacrifice could hardly be within the ken of a Buddhist. Minute details are furnished for the performance of the Śrāddha ceremony,

पर्येषणा परीष्टिश्च . सनिस्त्वध्येषणा (p 469)

and of Vedādhyayana,

पाठे ब्रह्माञ्जलि . . (p 472)

स्वाध्यायं स्याज्जपं सुत्याभिषवः सवनं च सा ।

सर्वैर्नसामपचसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् । (p 477)

There are again minute details such as

अङ्गुल्यग्रे तीर्थे दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मले कायम्² । (p 478)

¹ Ak, NSP ed, 1905 p 2

² Incidentally, when Amara is obliged to change the metre for

ध्रुवोपभृज्जुहर्ना तु सुवो मेदाः सुचः स्त्रियः ।

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्त्र्य क्रतौ हतः ।

परंपराकं शसनं प्रोक्षणं च वधार्थकम् । (p. 465)

Considering the intimate knowledge he exhibits of the Vedic rites, it is possible that Amara was a Hindu who turned Buddhist in the latter part of his life when the *kośa* was written.

The words in the *Ak.* are classified and arranged according to topics as in the modern *Thesaurus of English Words and Phrases*. The *Amarakośa* (Eng. trans. by Colebrooke, Serampore 1808) must have influenced P.M. Roget in preparing his *Thesaurus*, for in his Introduction he refers to 'the *Amera Cosha*, or *Vocabulary of the Sanscrit Language*, by *Amera Sinha*' as the earliest attempt to construct a systematic arrangement of ideas with a view to their expression (p. xxvi, 1936 ed.).

Amara has managed to put in a little less than 1500 Anuṣṭubh verses a very large number of words, some of them most refractory,¹ giving all the necessary information regarding meaning and gender in the three Kāṇḍa-s of his work. The first Svarādīkāṇḍa has twelve sections or Varga-s, according to Sūrin's commentary, on Svar (69½), Vyoman (1½), Dīś (35), Kāla (31½), Dhī (17), Vāc (21½), Śabdādi (4), Nāṭya (38), Pātāla (3), Bhogin (8), Naraka (3½), and Vāri (45). The second Bhūmyādīkāṇḍa has ten Varga-s: Pṛthvī (18), Pura (20), Śaila (8), Vanausadhi (169½), Simhādi (43), Manusya (139½), Brahman (57½), Ksatra (119½), Vaiśya (111) and Śūdra (47). The third Sāmānyakāṇḍa has five Varga-s: Viśeṣyanighna

inclusion of certain refractory words in the same place, he chooses some of the most musical varieties such as Vidyunmālā here and Pramāṇikā in

प्रमाणं निर्वहणं निकारणं निचारणम् (p. 549),

which enliven to some extent such a dry subject as a string of synonyms.

¹ दाराः, वस्त्रजाः (pp. 365, 316).

is an improvement on the existing usage (*pratisamśkrtaih*). In the fourth stage these selected words are classified according to subjects, Varga-s, such as those dealing with celestial objects, etc. And finally the words are listed along with genders as completely as possible (*sampūrṇam ucyate*).

Although Amara himself is quite definite in the division of the *kośa* into three Kāṇḍa-s and the various Varga-s, some scholars, notably in Germany, have further subdivided¹ the Varga-s into Kīṭaparakaranam (p. 337), Aśvaparakaranam (p. 515), Pāśupālyam (p. 588), etc. In the third Kāṇḍa alone there is a difference of opinion; the commentator Svāmin considered the section on homonymous *avyaya*-s as part of the following Avyaya section, whereas other commentators have generally added this to the Nānārtha section. The commentator Bommaganti Appayārya has discussed this question at length in the beginning of the Nānārtha Avyaya words. Setting forth arguments on both sides he has come to the conclusion that the *avyaya*-s are separate words and both the sections of the *avyaya*, homonymous and synonymous, should go together and that the Nānārtha section promised at the beginning of the third Kāṇḍa by Amara begins with *kānta* words and ends with *hānta* words. 'The *nānārtha avyaya*-s are also arranged by their finals, although not shown as such in any MS or edition. Purusottama expressly mentions this in his *varṇamr-deśanā* and it has been discussed by Ramānātha and others'.² But as the beginning of the homonymous *avyaya*-s is '*avyayāḥ pare*' (III. 3. 239) and as it forms the latter part of the line in the verse dealing with *nānārtha*, it is hardly likely that it forms a separate Varga.

In the first Kāṇḍa alone there is a serious difference of opinion. The commentator Rāyamukūṭa considers that the Svargavarga extends up to the Nāṭyavarga; the commentaries

¹ These sub-sections or Prakarana-s are mentioned by Sūrin.

² At., Borooah's ed., p. iv.

of Svāmīn and others in Bengali script have the words ' *iti svargavargah* ' at the end of the Nātyavarga ¹ This is peculiar to the Bengali MSS and not found in MSS in other scripts Moreover this is opposed to the statement of Amara himself who, in the penultimate verse ending the first Kānda, has clearly stated,

उक्त स्वयमेदिकालधीवाक्छब्दादिनाख्यम् । (p 183)

dividing the sections as Svar, Vyoman, etc and further has the concluding line

स्वरादिकाण्ड प्रथम साङ्ग एव समर्थित ।

Thus the names given by Amara to the three Kanda s are Svarāḍi, Bhūmyāḍi and Sāmānya respectively

' The text of Amara has been preserved with a fidelity which is not remarkable if we consider the rare attention it has received during the last ten centuries ' ² But the MSS show a very large number of variants and they are generally attributed to a deliberate transfer from the commentaries to the text or due to mistakes committed by scribes This is possible as Svāmīn, Mallī and other commentators add a good many lines supplementing the text and ignorant scribes may have transferred them to the text There is also the possibility of confusion due to the similarity of certain sounds A classical illustration of a variant in the text due to this cause is *jadqam dhanam* which Subhūticandra has adopted as the text in his *Kamadhenu* whereas *pādabandhanam* is the text adopted by Svāmīn and the later commentators

मुमुतिटीकाया तु यादव धनमिति पठितम् (Mallī, p 589)

Sometimes transfer of whole verses has taken place from the commentaries In the first Kānda there are thus a number of verses and hemistichs, e g on Viṣṇu, Lakṣmī, etc

¹ *ibid*

² *It*, Borooah s ed Introd p 1

गदाग्रजो मुञ्जकेशो दाशार्हो दशरूपधृत् । (p 17)

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा । (p 20)

In the second Kanda a whole verse, '*vipula gahvari*' has been added to synonyms of the earth (p 185) The spurious character of these additions can be determined by the treatment accorded to them by well known commentators If they commented on them they may be taken as a genuine part of the text 'This has been forgotten by Bhanuji in some places, but the Bombay ed generally marks them as spurious'¹ But other commentators such as Mukuta, Surin, Malli and Bommaganti are very clear in such cases They have left them out as spurious additions but have taken care to note doubtful cases (Surin, pp 17, 24)

Śrīharsa, a late writer of the Telugu country, has written a short work called *Amarakhandana*² assailing Amara's lexicon 'as poor in the words, alternate forms and gender indications'³ Amara has failed to follow the principles laid down by himself at the beginning of his work In the first place his synonyms are very meagre, a large number found in other lexicons having been omitted, e.g. he gives only Uccaisravas, Matali and Nandana for Indra's horse, charioteer and garden respectively whereas other lexicons give a number of other well-known names

‘हय उच्चैश्रवा नील(ः)शुभ्राङ्ग शक्रवाहन’ इत्यादि पर्यायरत्न-मालाविरचितमस्ति । किंच ‘मातलिर्माकलि शक्रमारयिस्तु हयकप’ इति रमस । (JOR, V, p 17)

The answer given by *Amaramandana* against the charge is that Amara has taken, for his concise work, only words in greater currency

¹ loc cit

² JOR V pp 16-96 ed T R Chintamani

³ *Amaramandana* of Kṛṣṇasūri Poona 1909 ed V Raghavan Introd

असत्परिष्कृतसंक्षिप्तपदार्थेनैव तदोपपरिहार सुकर । (Am , p 23)

As for the criticism that a large number of words have been given to denote fish,

पृथुरोमा झपो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डज (p 166)

ignoring the principle of *samksepa*, the answer ■ that these words too are in greater currency and hence could not be omitted

प्राचुर्यस्यैव विवक्षितत्वे बाधामावाच (Am , p 23)

The *kosa* of Amara is no doubt admirable but perfection should not be attributed to him, for it will only injure the true greatness of the author, instead of furthering it. No doubt the last section, *Lingadisamgrahavarga*, illustrates the brilliance and range of his perceptiveness. But some of his omissions too are somewhat glaring. Among some of the well known words that he omitted is *kakudmat* (a humped bull, *Ragh* , IV 22) which is as old as the *Rgveda*. But it must be said in justice to him that he was conscious of the omissions in his concise work and hence he said in the concluding portion of his work,

शेष तु ज्ञेय शिष्टप्रयोगतः ।

The text of Amara in this edition ■ based on the three South Indian commentaries, *Lingayāsūrin's Amarapadavivṛti*, *Mallinātha's Amarapadapariyāta* and (in the third Kāṇḍa) on *Bommaganti Appayārya's Amarapadavarāṇa*. There are a very large number of variants, which have been mentioned by the commentators themselves or are given in the footnotes.

LINGAYASŪRIN'S AMARAPADAVIVṚTI

Lingayāsūrin, the author of the *Amarapadavivṛti*, the first comm. given in the present edition, is also known as Līnga

or Lingābhatta, and his work is popularly known as *Linga(Linga)bhattyam*. From the Telugu meanings that he adds to the terms in the Vanausadhivarga of Kānda II and from the fact that most of the MSS containing his comm are in the Telugu script, he may be considered to have been a native of Āndhradesa. His father's name was Vangala Kāmaya Bhatta according to the colophons. In the introductory verses of his comm Sūrin speaks respectfully of Kṣirasvāmin and others whose works he carefully considered before writing his own.

पदवाच्यप्रमाणज्ञै क्षीरस्वाम्यादिसूरिभि । कृतान् ग्रन्थान् समालोच्य (p 1)

Svāmin's date is known to be the second half of the 11th cent. as he quotes Bhoja (11th cent.)¹ and is in turn cited by Vardhamāna (12th cent.)² in his *Ganaratnamahodadhī*.³ Sūrin also quotes Bhojarāja's views when he explains the words to denote the Gandharva-s Hāhā Huhū as they were considered indeclinables by him.

हाहा ह्रह्र इत्यालपानुकारात् नामद्वयम् । एकनामेत्येके । अव्ययाविति भोजराज ।
(p 37)

Thus the lower limit of Sūrin's date may be considered as A D 1150.

Mallī whose period may be assigned approximately to the 14th cent.⁴ is greatly influenced by Sūrin as can be inferred from a number of identical lines in the works of both and from his express mention of the *Linga(Linga)bhattyam* (p 144). He quotes with approval some of Sūrin's explanations, though he does not mention the source by name. Describing *indrāyudha* (rainbow) he gives almost the same line as Sūrin.

¹ Keith *History of Skt Literature* p 292

² A D 1140 S K Belvalkar, *Systems of Skt Grammar*, p 53

³ *At*, K G Oka's ed, *Introd* p 3

⁴ For a discussion on his date, see p xlvii below

मेघप्रतिफलिनानावर्णस्य धनुराकारेण दृश्यमानस्य सूर्यकिरणस्य नामेति केचित् । (p 57)

Identical again ■ the meaning given by both for *samdhyā* (twilight)

दिनान्तादुपरि घटिकात्रयात्मकस्य सूर्योदयात् प्राक् पञ्चघटिकात्मकस्य च कालस्य नामनी । (p 75, 11 3-4 and 15-16)

and *prasavaka* (the belly of a lute below the neck).

दण्डावलम्बनायालावूमूलनिक्षिप्तसदंशाकारसारदास्नाम । (p 125), and *kupaka* (hole dug in the sandy bed of a river):

शुष्कनद्यादौ जललाभाय क्रियमाणगर्तनाम (p 161)

When dealing with the word *jrm̐bha* (yawn), Mallī mentions the *Īṅgabhaṭṭiyam* by name and politely suggests that his interpretation of the word as ' yawning ' is not in accordance with the explanation given in the *Vajayanti*, the favourite¹ of Mallī. In another place, while explaining the word *secana* (p 164), he adversely criticizes Sūrin without mentioning his name. It is clear from a large number of such examples that Mallī has utilized Sūrin's commentary.

The work of Sūrin is a very valuable accession to the lexicographical literature in Sanskrit. Whereas commentators of lesser merit have sunk into oblivion, Sūrin's commentary has all along been well received, especially in the southern region. The astonishingly large number of variants in his comm. as testified by more than a score of MSS. collated may be considered as a sign of his popularity. He explains all the words of Amara, assigning a distinct origin to each word in the vocabulary. He combines conciseness of expression with fullness of treatment. His motto is similar to that of Mallinātha, the celebrated commentator on the *Mahākāvya-s*.

¹ Mallī quotes 213 times from the *Vajayanti* in the first two kānda-s

नामूल लिख्यते किंचित् नानपेक्षितमुच्यते ।

Simple but striking are some of the illustrations that Sūrin furnishes to bring out the different genders in which a word may be used when explaining Amara's text. For example,

त्रिष्वेव भेद्यमि यत्, is explained as कष्टा सेवा, कष्टो भृत्यभाव, कष्ट व्याकरणम् (p 155)

Surely *kastam vyakaranam* which is given by Patañjali himself in his *Mahābhāṣya* will be better appreciated by students learning grammar, than *kastam visabhaksanam* given by Mallī. There are some words such as *varga*, *saṃgha*, *kula* and *yūtha* which appear to have the same general meaning of a 'group', but which have to be used distinctly according to the objects to be indicated. Surin gives apt illustrations, the word *varga* being employed in such cases as *prāṇivargah*, *kavargah* (group of gutturals), *saṃgha* in *pakṣisaṃghah* (flock of birds), *sārtha* as in *vanuksārthah* (caravan of merchants), *kulam* as in *brāhmanakulam* (assembly or family of Brāhmaṇa-s) and *yūtham* as in *gajayutham* (herd of elephants) (pp 359 60)

Surin gives the derivations of words, and brings out their full significance unlike some of the principal commentators who lavish attention on the minute details of grammar, leaving the explanations to take care of themselves. Svāmin no doubt derives most of the words, but in many places the explanation is not full and in some places positively meagre. Worse is the position in Bhānuji's comm., his derivations are full of grammatical lucubrations, but he explains fully only a very few words. The word *ayattah* (a dependent) in Amara (III 1 16) is dealt with thus

आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' । अशर्मकत्वात् क । (p 411)

whereas Sūrin explains the meaning as 'a person employed in a particular work'

आयत्यते एककर्मसु नियुज्यत इत्यायत्त । 'यती प्रयत्ने' ।

In the same context the word *nighnah* (dependent) is explained by Bhānujī as

निहन्यते निगृह्यते । हन्ते घञर्थे क ।

whereas Sūrin says

[निहन्यते] नियम्यते प्रभुणा तिरस्क्रियत इति निघ्न ।

Svāmīn has

निहन्यते निघ्न । घञर्थे कविधानम् (p 239)

Sarvānanda's explanation too is meagre in most places, though the grammatical derivation is full For *nighnah* he has

निहन्यत इति निघ्न । घञर्थे क ।

and for *ayattah* he has *yati prayatne, ktah* (IV, pp 7-8) ¹

The word *ajh* (battle) is explained by Svāmīn as

आ-अज्यन्ते क्षिप्यन्तेऽत्राजि (p 197),

by Sarvānanda as

अज गतिक्षेपणयो । 'अज्यतिभ्या च' इति इण् । बाहुलकान्न घीभाव । आजि
(III, p 139),

and by Bhanujī as '*ajanam "aja gatau"*' He then gives a number of grammatical rules to show the correctness of the form (p 343) Sūrin here has

अजन्ति क्षिपन्ति शस्त्राण्यत्रेत्याजि । 'अज गतिक्षेपणयो' (p 545)

Thus the clearness of Sūrin's commentary is self evident

The same fullness of explanation is seen in Sūrin's comm for *tamrakam* (copper) : Svāmīn has *tamyati tamram* (p 222), Sarvānanda concerns himself with the derivation only *amravat tamram* (III, p 235), and Bhanujī has

ताम्यति तम्यते वा । 'तसु काह्वायाम्' रक्, कन् (p 384),

¹ References are to Sarvananda's *Tikasaratna* TSS ed

whereas Sūrin gives a plausible explanation of the meaning: It suffers pain when associated with fire or it requires the association of a sour ingredient like tamarind to shine in all its (golden) glory.

ताम्यति व्यथतेऽग्निसयोगादिति ताम्रम् । 'तमु स्नानौ' । ताम्यति काङ्क्षति
स्वनैर्मल्यार्थे (सुवर्णेनैर्मल्यार्थम् W₂) आम्बरसमिति वा । 'तमु काङ्क्षायाम्' ।

(p 611)

Again he explains that *puccalam* (tin) is so called because it is pounded (tinned) into vessels of other metals like copper either as a thin layer or to form brass, etc

पिच्यते कुट्टयते घटेष्वनेनेति पिच्छम् । 'पिच कुट्टने' (p 616)

Thus clearness of explanation is not found in the other principal commentaries

Sūrin gives clear instructions to pupils where certain words are likely to confuse them. In the text, *godhūmah sumanah samau* he notes that the word *sumanah* (wheat) is one ending in *ā* (*akarānto 'yam*, p 564). This is helpful as *sumanas* also means a god (p 7), a flower (p 225), a variety of jasmine (p 258) all of which are words ending in *s* or *sakārānta* and Sūrin indicates them as such in their proper places, *sānto 'yam* (p 258), *sāntah strīyām* (p 226). Similarly in the text *sūtrāṇi nari tantavah*, the word *nari* may sound somewhat puzzling to young students and hence he gives a clear explanation of the word,

नरीति पुंसि वर्तते तन्तुशब्द इत्यर्थे (p 637)

The word *spasa* (spy) is likely to be confused with *sparsa* as it is a better-known word and especially due to the *Dhatusūtra* where *sparsa* occurs (*spasa badhanasparśanayoh*). Hence he gives the clarification

तालव्यान्तो रेफशून्यश्चायं शब्दः (p 491)

A door is called *kapata* because we get knocks on our heads at it, it is *kavata* as it cuts off breeze

॥ शिर पाटयतीति कपाटम् । क वात वटति वेष्टयतीति कपाट वा ।

(p 205)

Where the text of Amara is ambiguous or seemingly incomplete Sūrin takes care to see that the student has a clear grasp of the situation In

विंशत्याद्या सदैकत्वे सर्वा सख्येयसख्ययो

the numerals 20 and above are treated as singular in number and used both with reference to *samkhyeya* (objects to be numbered) and *samkhyā* (number) as *vimsatih patah* and *vimsatih patanam* Surin draws our attention to the fact that this is true not merely for numbers 20 and above, but the number 19 too must be added to the list

अत्र विंशतिशब्देन एकोनविंशतिशब्दो विज्ञेय ।

एकोनविंशत्याद्या नवतिशब्दपर्यन्ता सर्वा सख्या . . . (p 603)

This clarification is not found in the other principal commentaries though the OBA ed of Svamin's comm adds this within square brackets (p 219) Again the definition of *viśeṣyaṅghna* (word dependent for its gender, etc on a substantive) given by Amara, *strīdaradyauḥ tasya bhedakah* (III 1 2) is a hard nut to crack and few students will be able to grasp its significance In such cases, Surin comes out with an independent explanation of the verse

तात्पर्यार्थस्तु—यस्य विशेष्यस्य यानि विशेषणानि तानि तद्विज्ञान्येव भवन्तीत्यर्थ । (V 2)

In cases of exceptionally peculiar derivation, attention is drawn to those abnormalities In *druvayam* (measure) the change of *ma* to *va* is pointed out, *makarasya vakaradeso bhavati* (p 604) avoiding the technical detail that *vaya* is substituted

after the word *dru* (wood) in the sense of a measure, *māne vayah* (IV 3 162) A similar popular clarification, avoiding Pāṇini's aphorisms, is seen in the next word *pāyyam*, having the same meaning

मीयतेऽनेनेति पायम् । धात्वादेर्मकास्य पकारादेशः । (p 604)

although the grammatical explanation is that Pāṇini has used the word 'irregularly' in the *sutra* *pāyyasamnāya* . (III 1 129)

The *avatārika-s* or brief introductions to new subjects, when a large number of topics are dealt with in a Varga by Amara, facilitate the location of a connected topic in a continuous text. Thus in the beginning of the Brahmavarga in Kānda II when Amara lists the words for the offsprings of the people of all classes Sūrin has the *avatārika*

इदानीं सर्ववर्णानां सकीर्णजातीनां सामान्यसततेर्नामानि प्रथममाह—सततिरिति ।
(p 451)

Similarly when Amara begins the topic of cowherds, etc immediately after enumerating words like *paryāptam* and *yatheṣṣitam*, Sūrin's brief introduction to the new topic of 'protection of cows' is quite necessary and welcome *idanīm pāsupālyam āha* (p 588) When Amara begins the Śūdravarga, Sūrin introduces it appropriately as the next subject in the series dealing with Brāhmaṇa, Ksatriya and Vaiśya topics

अथ क्रमप्राप्ता शूद्रवर्गविवृतिमुपक्रमते । (p 620)

Although Amara gives only the names of Varga-s, the separate mention of the heads of subjects by Sūrin is extremely useful, e g *kitaprakaranam samāptam* (p 337), *asvaparakaranam samāptam* (p 515)

The concluding verses of Amara at the end of the Kanda-s (*kāndasamāpti*) are fully explained by Sūrin, giving such hints as

स्वर्गे देवतादि, दिशि दिग्जादि, काले उपरागादि,

etc for Amara's crisp mention of associated words (*esam ca samgatam*), unlike Mallī and Bhānujī. Sūrin realizes that readers generally remember the main topics only and hence he reminds them of the associated words such as *nauka* (boat) in dealing with Varivarga.

As variants in the text of Amara have crept in in large numbers in the course of centuries,¹ Sūrin has mentioned them even though he gives his own choice for adoption as the correct text. In explaining *pariparsvaka-s* (attendants on the sun), Sūrin mentions the reading *pāriparsvaga-s* (*pariparsvagah iti vā pathah*), though the MS K₁ notes another reading *pariparsvika s* (*pariparsvika iti va pathah*, fn, p. 71).

Again in the section on plants Amara gives *kalā* and *sthalā* as names of two plants. Sūrin here notes a number of readings and explains them.

कृष्णवृन्तत्वात् काला । रसाधारकुम्भत्वात् स्थाली । काचस्थालीति पाठे काचवर्णा स्थाली वृन्तमस्या अस्तीति काचस्थाली । कालस्थालीति पाठे कालवर्णस्थालीत्वात् कालस्थाली । साचस्थालीति पाठे सा च स्थालीति पदच्छेद । (p. 248)

An important reading mentioned by Sūrin is with reference to domestic animals discussed by Amara in *gomahīsyadīkam padabandhanam*. Sūrin says that there is a variant reading *jadavam dhanam* in the place of *pādabandhanam*, and also explains the significance of that reading.

यादव धनमिति पाठे गोमहिष्यादिक धनम् (p. 588)

This reading is evidently based on the comm. *Āmadhenu* of Subhūticandra, as mentioned by Mallī¹ (p. 589). The god Brahmā, the first in the Trinity, is called *Virñci* as he proffers life to all *virñakti virñcih* (p. 14), or because he separates the different species of his creation *virñ prthagbhavah*. Sūrin

¹ See infra p. xxvi.

also gives an alternate reading *virincah* which would mean the god who is borne by birds, namely swans

विमि हसै रिच्यत उच्चते विरिञ्च इति वा पाठ ।

The readings mentioned above are but a few specimens out of the hundreds which he has indicated and explained

When a word has a meaning which is not directly connected with its derivation, it is called *rudha*¹ The origin of such words has been forgotten In such cases a commentator has to resort to imagination to establish the meaningfulness of the word The word *pupa* (flattened cake) in Amara's *pupo 'pupah pistakah syat* is so called, says Surin, because the ashes from the fire in which it has been cooked have been rubbed off!

पूयते पाकसमये लम्भ भस्म मृज्यतेऽस्येति पूप । पूप् पवने । (p 583)

Amara gives *suta* as one of the synonyms of mercury *rasah sutas ca parade* Surin's explanation of the word is based on the popular belief that gold can be produced out of mercury *sute hemadikam uti suta* (p 612) His explanation of *maireya* (a kind of intoxicating drink) is that it eclipses ordinary liquors

हरा सामान्यसुरा स्वरुच्या मेति प्रतिषेधयतीति मेरा । सैव मैरेयम् । (p 644)

A pupil is called *chatra* because he screens out of a sense of respect and gratitude, the defects of his preceptor

गुरोरसच्चरित छादयतीति छात्र । (p 457)²

A subtle sense of humour is also seen in Surin's explanations The word *nana* given in the *Avyaya* section of *Kanda III*

¹ K K Raja *Indian Theories of Meaning* ALS 91 2nd ed p 60

² It is more likely that he is an umbrella bearer when the preceptor goes out in the sun for the greatest fun that a boy gets in student life is in the exposure of the mannerisms and weaknesses of the teacher cf *Mahabhyasa* on *Panini* IV 4 62 see also *ALB* 29 p 181 n

has the well-known meaning of 'in different ways' as well as 'without'. To illustrate the latter meaning Sūrin says,

नाना नारीं निष्फला लोक्यात्रा ।

The line has a double significance, for it applies to the performance of *dharma* in participation with the life-partner as well as a life of pleasure in her company (III. 4. 3). The same kind of humorous suggestion is seen in the explanation of the word *riktham* (wealth), as that which (being hard earned by the father) is squandered by the sons:

रिच्यते पुत्रादिना निःसार्यत इति रिक्थम् । (p. 607)

Some words can convey a clear picture to the mind only if a full description of the object is given:¹ *navanītam navod-dhṛtam* does not convey a picture of the object in question, namely fresh butter. Here, Sūrin gives a full description:

नवं तत्कालदध्मो मन्थनानन्तरं नीतं नवनीतम् ;

and

मथनानन्तरं दध्मो विनिर्गतस्य सर्पिषः प्रकृतिभूतस्य सारांशस्य नामनी ।
(p. 585)

Similar is the case with *prthuka* which is parched and flattened rice.

सार्दान् व्रीहीन् भृष्टान् कृत्वा उल्लखले मुसलेन कुट्टयित्वा भक्ष्यत्वेन कल्पितानां
नामनी । (p. 582)

The somewhat heavy dependence on such an established authority as Svāmin sometimes lands him in questionable derivations. The word *vitunnakam* (coriander seed) is derived by Svāmin as:

¹ Hence Bhavabhūti's humorous description of a horse in *Uttara*. (IV. 27) to ascetic boys who had not seen such an animal before (*paścāt puccham rahati . . .*).

वितुदति मन्दाग्नित्व वितुन्नकम् (p 208)

Sūrin, evidently following Svāmīn says,

वितुदति रोगान्नाशयतीति वितुन्नकम् । 'तुद व्यथने' (p 576).

Bhānujī points out the error in such a derivation (p 363)

यत्तु वितुदति मन्दाग्निमिति स्वामी । तन्न । सकर्मकात् कर्तरि वर्तमाने कस्या-
भावात् ।

On occasions, Surin's explanation is not quite happy, e g *patadgrahah* is said to be a vessel (p 572) although it is more appropriate for a spittoon

Popular interpretations constitute a feature of Surin's commentary For example, Svāmīn's interpretation of *yathe-
psitam* is

ईप्सितमनतिक्रम्य यथेप्सितम् (p 212),

while Bhānujī says,

आप्तुमिष्टम् । सन् । क । 'अयय विभक्ति . . ' इत्यन्ययीभाव । (p 371)

Sarvanānda's explanation is similar to the one of Svāmīn

ईप्सितस्यानतिक्रमो यथेप्सितम् । (III, p 200)

Surin however has

आप्तुमिच्छा ईप्सा । अस्या अधिक यथेप्सितम् । यस्य कस्यापि वस्तुन
इच्छाधिक्योपेनस्य नाम । (p 588)

Similarly *gosamkhyah*, which is a synonym for *gopah* (cowherd),
is explained by Surin as a person tending cattle, who not only
counts the number of cows after their return from pasture,
but tells the owner that all of them have safely reached the
cowpen

गा संचष्टे गोमिने तव गाव सुखेनागता इति गेसम्य । (p 588)

This thoughtful interpretation is not found in the principal commentaries

The brevity of Amara being sometimes reminiscent of Pāṇini's *sūtra*-s, Sūrin fulfils the role of the Bhāṣyakāra. The words *halika* and *sarika* are defined by Amara as

खनति तेन तद्गोदास्येद हालिकसैरिकौ । (p 591)

Sūrin brings the above aphoristical statement within the realm of intelligibility by saying

हलेन खनतीति हालिक । हल वहतीति हालिक । हलस्य सवन्धी हालिक ।
हलेन खनत , हल वहत , हलसवन्धिनो वा बलीवर्दस्य नामनी । (p 592)

i.e. oxen utilized for ploughing or drawing carts. Similar is the explanation of the word *sarika*.

Some words in Amara's text are *desya*, local words of popular origin, for even such a conservative and classical language as Sanskrit is not completely immune to the influence of the regional languages. Sūrin points out that some words, more especially names of plants in the Vanaushadhivarga, are of Prakrit origin. The word *phanyjaka* (citron tree), Surin says, has been adopted from the vernacular, *phanyjakasabdo desyah* (p 262). The milk hedge plant is variously named *shunda*, *simhunda* and *sihunda*. Dhānvanṭari and Svāmin recognize the Prakrit form *sihunda*, but Surin gives *simhunda* only and explains that it is only irregularly formed with the loss of *ta* in *simhatunda* (resembling the mouth of a lion).

सिंहतुण्डमशाखात्वात् सिंहण्ड । तकारलोप । (p 277)

The word *indindira* (bee) is given by Sūrin as an additional variant of a doubtful character (p 351), Svāmin considers it a *desya* word, but Surin has no comment to offer.

While avoiding the intricacies of grammar, Sūrin quotes the *Dhatupatha* at every step, sometimes in a form slightly different from what is in modern editions, which may indicate

the oral tradition prevalent in his day. Thus in MSS K₁, K₂ and Pt₂, *kuna śabde* takes the place of the later *kuna śabdopakaranayoh*¹. Again most of the MSS give *srambhu viśvase* (p 497) instead of *srambhu pramāde viśvāse ca*². The MSS also indicate Sūrin's fondness for combining *dhātu-s* that have the same meaning. Thus in the place of *laja bhārajane bhārtsane ca*³ K₁, K₂ give *laja lāji bhārajane* (p 582). Similarly *aghi laghi gatyaksepe* (p 593)⁴ is the combined result of *aghi gatyaksepe* and *laghi gatau*⁵. The *Dhātupatha* given in MSS K₁, K₂ as *karva kharva garva darpe* (p 610) is a combination of the three roots having the same meaning. Numerous are such combinations scattered throughout Sūrin's commentary. He has also the merit of explaining some difficult or unusual words found in the *Dhātusūtra-s*. In *añjū ūyaktimraksanakāntigatisu* (p 585) regarding *mraksana* he gives the additional information *mraksanam secanam*. Similarly he mentions *cakarthah trītyarthah* (p 587) in the *Dhātusūtra*, *suha cakārthe* in the context of deriving the word *sauhityam* (satisfaction).

There are some well-known words in Amara for which Sūrin gives a number of alternate derivations without straining the meaning, and showing the depth of his knowledge of grammar. *Surāh* (gods) is derived in six ways as those possessing power and prosperity.

सुरन्तीति सुरा । 'सुर ऐश्वर्ये' ;

those who are resplendent

सुष्ठु राजन्तीति वा । 'राजू दीप्तौ' ;

those who gracefully receive offerings made with devotion:

भक्त्या दत्तं सुष्ठु रान्तीति वा । 'रा आदाने' ;

¹ *Drkāt dhaturūpā alī*, ed T R Krishnacharya, Kumbakonam, p 400

² *ibid*, p 516   ³ *ibid*, p 505   ⁴ *ibid*, p 379   ⁵ *ibid*, p 502

those who give welfare:

शुभं रान्तीति वा । 'रा दाने' ;

those who possess the superior wine churned out of the milky ocean:

अन्विजा सुरा येषामस्तीति वा ;

those who fulfil the desires of devotees well:

सुदु चाञ्छितफलं रान्तीति वा । 'रा दाने' (p. 8).

Similarly he derives Rudra (Śiva) in three ways (pp. 9-10), *asura* (demon) in five ways (p. 11) and Kumāra (Subrahmanya) in four ways (p. 29). When deriving *bhagavat* (venerable person) he quotes the verse which describes the characteristics such as power, valour, fame, prosperity, wisdom, etc. : *aiśvaryaśya samagrasya. . .* (p. 12).

Amara has set forth in the beginning of his work certain devices for indicating the genders of words, etc. whose significance is explained with suitable illustrations by Sūrin. The first device is that the distinction of gender is made by the form of the word such as the endings in *a*; *ā*, *i* or *ū*; and *am* for mas., fem. and neuter gender respectively.

स्त्रीपुंनपुंसकं प्रायेण रूपभेदेन ज्ञेयम् । तद्यथा—बुद्धिर्मनीषा धिषणा ।

In some places, genders are clarified by the proximity of other words:

कुत्रचित् साहचर्यात् ज्ञेयम् । तद्यथा—तटित् सौदामिनी ।

In other places where genders have to be mixed up, special directions are given:

कचित् तेषां लिङ्गानां विशेषविधेः ज्ञेयम् । कथम्? मेरिः स्त्री दुन्दुभिः पुमान् । (p. 3)

Similarly, other devices employed by Amara such as the avoidance of Dvandva compounds in which words of different genders are mixed up, are all elucidated by Sūrin.

The Nānārtha (homonymous)varga is the biggest section in *Ak*, still the author says that only some homonymous words have been dealt with in this section, beginning with words that end in *ka* (*naka*) and ending with those that end in *ha* (*paribharha*)

नानार्था केऽपि कान्नादिवर्गेष्वेवान् कीर्तिता ।

Surin says at the very outset of this Varga that he intends to include meanings left out by the author due to his fear of increasing the bulk of the work

अनुक्ता ग्रन्थकारेण ग्रन्थगौरवमीदृशा । (v 1)

The inclusion of additional meanings necessarily obliges him to recast the original verses of Amara, retaining, as far as possible, Amara's own words. These alterations and additions have been noted from time to time in various lexicons after Amara, such as the *Vaijayanti*, *Viśvaprakāśa* and *Abhidhāna ratnamālā*. Surin says that he consulted such works as were available to him

तन्त्रान्तरस्यो नानार्थपदसार्थो यथामति ।

His explanations are in prose in between the verses, e g for *alase tridive nakah*, Surin has the version

अन्तरे सुलोके च नाकशब्द प्रकीर्तित ।

explained as

न विद्यतेऽक दुःखत्रेति नाक ।

The word *ksēda* (poison, etc) is dismissed by Amara with *ksēda śamśabalakapī*, no doubt referring to his *ksēda tu śmhanadāh śya!* in the *Ksatrayavarga* (p 546). Surin elaborates it by giving more than ten meanings

कर्णरोगे विषे ध्याने दुर्लभे कुटिले शणे ।

लोहिताक्षे फले चैव भटाना सिंहनि स्वने ।

क्ष्वेडा वशशलाकाया भटे दन्तोष्ठवाद्यके । (v 92)

Another feature in the Nānārtha section, helpful to students, is the addition of the meanings of the words in fem gender which have a large number of senses unconnected with the word in the mas The word *harini* is dealt with by the side of *harnah* bringing out the additional meanings possessed by the former (v 107) such as the name of a goddess a metre, a golden statue, etc

हरिणी सुरयोषाया वृत्तभेदपिशङ्गयो ।

कनकप्रतिमाया च मृगीहरितयोरपि ॥

Similarly *vanita* (begging, etc) which is used in all the three genders has the distinctive meaning of a young (passionate) woman in the fem (*vanita*)

याचिते सेविते प्राप्ते वनित स्यात् त्रिलिङ्गकम् ।

अत्यन्तजातानुरागयोषाया वनिता भवेत् ॥ (v 158)

Quotations by Surin from well known authors are few and far between unlike Malli whose citations are very large in number and Bommaganti who is moderate in this regard But in the Avyaya section, he quotes liberally For *nunam* (surely) he cites

क्षुद्रेऽपि नृन शरण प्रपन्ने (Kumara , I 12) ,

for *va* (or)

अरावणमराम वा जगत् . . . (Raghu , XII 83),

for *nama* (indeed)

अमृत नाम यत्सन्त . (Śisu , II 107),

and for *khalu* (indeed)

प्रवृत्तिसारा खलु मादृशा गिर (Kir , 1 25)

Lingayasurin was a scholar of profound learning His thorough acquaintance with the *pañcamahākavya* s is seen from the quotations in the Avyaya section of the Nanarthavarga in Kanda III That his net is a wide one is proved from such lines as

अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्याम ।

from the *Śrautasūtra* of Āpastamba (I 1) He also mentions the grammarian Bhojarāja (p 37) His eclectic mind includes a considerable acquaintance with Buddhist philosophy He mentions the various temptations that stand in the way of the spiritual aspirant

बौद्धास्तु स्कन्धमार क्लेशमारो मृत्युमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहु (p 12),
the six special characteristics possessed by the enlightened one, *divyam cakṣuḥ divyam śrotam* and the ten sources of his strength, *daṇṭikṣantisīla* (p 12) The citation from Kamaṇḍaka reveals his close acquaintance with political science (p 530)

Telugu equivalents are given by Surin in the Vanausadhivarga but unlike Mallī who gives Telugu words for all and sundry, he does not approve of introducing other languages in explaining Skt words In fact, Surin's commentary is very popular in regions where Tamil is the main language spoken It is only from verse 20 onwards in this section, and that too only when absolutely necessary that he gives Telugu meanings

इह वृक्षस्तौषधीना नामान्यान्ध्रमाष्यैव वक्ष्याम । (p 229)

The Telugu words found in the various MSS are not uniform, *pratti*, *paṭṭi* and *puṭṭi* are given as Telugu equivalents of *karpasa* (cotton) It may be inferred that the names vary slightly according to the particular localities of the Telugu country MS J, gives *hatti*, which is evidently a Kannada word

MALLINĀTHA'S AMARAPADAPĀRIJĀTA

Mallinātha, the author of the *Amarapadapārijāta*, the second comm given in this edition is to be distinguished from his well-known namesake, the commentator on the *pañcamahā-kāvya*s. This commentator on the *Ak* too hails from the Andhra country as testified by his liberal use of Telugu equivalents in all the three Kāṇḍa-s. His father was Nṛsimha-sūrin¹ of the Śrīvatsagotra. He also gives his family name as Bollātinmi.

बोलादिन्मिहसूरितनय श्रीमल्लिनाथो . . . ।

He states in the introductory verse (p. 2) that he made a thorough study of the *tika* of Subhūti, as also the comms *Amarabhāṣya* and *Amaravarttika*, etc.

टीका सुमते . . . अमरभाष्यवार्तिकमुखान् ग्रन्थान् बहूनादरात् ।

Mallī confines himself to bringing out the meaning when it differs from the interpretation of his predecessors. The great task he undertakes is to supply the omissions in *Ak*. This included collecting a list of words which were either rarely used or had fallen into disuse, which Amara did not mention.

¹ In one MS (A₂) it is said in v. 7 that Nṛsimha, proficient in the three Veda-s was his paternal grandfather (*nṛsimho jātātamahā*) and Tripurari his great grandfather. But in v. 2 (12th in A₁) it is stated that he was the son of Nṛsimhasurin (*nṛsimhasuritanayah śrīmallinātho mūḥa*). In v. 8 (A₂) it is said that his father was called Naganāthasudhī (*śrī nāgandhāsudhīyam namāmi janakam mama*). But as MS A₁ in general and the introductory verses in particular, are somewhat unreliable and as the colophon at the end of each Varga mentions Nṛsimha as his father (*śrī aṣṭanṛsimhaśūrisuta-allināthasūri* . . .) we can take it that he was the son of Nṛsimha. Two or three colophons in A₂ mention the name of the author as Mallikārjuna. He might have been thus affectionately addressed by his friends or more probab'ly it is a scribal error.

Mallī quotes frequently from the *Tikasarasva* assigned to A D 1159,¹ mentioning Sarvananda by name a number of times (11). He also quotes a verse (p 438) from the *Vairagya-paṇcaka* of Vcdāntadēcika (b A D 1268)². Hence the lower limit of his date may be placed in the beginning of the 14th cent. Mallī should have lived long before Bhanuḡ, for his quotations of Gopalita are identical with those attributed to Bopālita in the same context by Bhānuḡ.³ Rayamukuta, the author of the *Padacandrika* (A D 1431,⁴ 1470⁵) is never mentioned by Mallī. The absence of any mention of the *Siddhantakaumudī* suggests that Mallī wrote his comm before the 17th cent.

The introductory (*paribhasa*) verses of Amara are explained clearly by Mallī with a large number of illustrations, pointing out the significance of words often missed by other commentators. Svamin, Surin, Bhanuḡ and others take the meaning of *ca* only as 'and' in combining *rupabheda* and *sahacarya* in

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् (p 3)

But it is indicative (*upalaksana*), it is not *rupabheda* and *sahacarya* alone that give an indication of the gender of a word. Mallī observes that the gender is sometimes indicated by the affix (*pratyaya*), e g *kun* to denote the fem in words like *vibhuti* and *bhuti*.

¹ T. Ganapati Sastrī, *At* TSS 38 Preface p II

इदानीं चौकशीतिवर्षाधिकसहस्रैकपर्यन्तेन (१०८१) शकाब्दकालेन

² *The Philosophy of Viśiṣṭadvaita* by P. N. Srinivasachari, ALS 39 2nd ed., II 526

³ Mallī 'बलीक (बलीक B₂) पटलप्रान्त इत्यमि' इति पुष्काण्डे गोपालित (p 204).

Bhanuḡ 'बलीक पटलप्रान्ते' इति पुष्काण्डे गोपालितात् (p 138)

Mallī 'लोष्ट्र शण्डेऽपि लोष्ट्र स्यात्' इति गो(गो)पालित (p 560)

Bhanuḡ 'लोष्ट्र शण्डेऽपि लोष्ट्र स्यात्' इति गोपालित (p 351)

⁴ R. G. Bhandarkar, Preface to *Malatimadhava* p XXI

⁵ *IHQ* XVII p 467

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम् । विभूतिभूतिशब्दौ किञ्चनन्तत्वात् स्त्रीलिङ्गौ । (p 27)

Sometimes the nature of the compound indicates the gender *rasih*¹ is known to be mas because of its association with *punya* in the compound *punjarasi tulkarah kutam astriyam* and as Dvandva compounds are not employed by Amara when their components are of different genders. Malli sees in the use of *ca*, such additions as *pratyaya* and *samasa* indicative of gender

चशब्द प्रत्ययाद्युपलक्षणार्थम् । विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमित्यत्र प्रत्ययो लिङ्गस्य गमको भवति । पुञ्जराशी तुत्कर कूटमल्लियामित्यत्र समासो लिङ्गस्य गमको भवति । (p 4)

The word *krama* again in ' *kramadrte* ' (v 4) is interpreted in a novel way. When referring to the prohibition of Dvandva compounds *krama* means that all words with the same meaning but differing in gender should be given separately

अत्र पार्थक्यमेव क्रमशब्दार्थः ।

In prohibiting *ekas-śa samasa*, the word *krama* means the separate mention of all the words individually

नाली नाल च । अत्र सर्वपदोक्तिरेव क्रमशब्दार्थः ।

In the prohibition of *samkara* ('mix up'), words of different genders must be separated as *stavah* and *stotram* are separated from *stutih* and *nutih*,² the latter two ending in *tin* being fem in gender

अत्र विभाग एव क्रमशब्दार्थः ।

Having said ' *bhedakhyanaya na dvandvah* ' (p 4), how does Amara use the compound *masaracamanistravah* in giving the synonyms of 'scum of boiled rice'? But in this case there is a possibility of construing the ending as fem also, hence

¹ This word is both mas and fem according to later commentators

² सप्त स्तोत्र स्तुतिनुति । (p 110)

Mallī's observant eye detects that the *ma* ending of *masara* and *ācāma* should dispel all such misapprehension

द्वन्द्वान्तश्चयमाणपुस्तवानि (p 584)

Great care is taken by Mallī where mispronunciation of sibilant sounds is generally observed¹ Regarding Śunāsira (Indra), Mallī says the initial sibilant is a palatal and not the dental sibilant *s*, he quotes as authority

शुनासीरेणेति हरिप्रबोधयमकात् तालव्यादि (p 32)

and points out that the word is spelt as *sunasirah* also, quoting *Āstaryamañjari*

शक इव नाकविल्यातलुनासीर इत्याश्चर्यमञ्जरीश्लेषाद् दन्त्य (p 31)

Though Mallī does not as a rule give the derivation of words, he does so when a particular sound is irregular, doubtful or novel, e g in *anganam* (courtyard) the cerebralization of *na* is irregular as pointed out by Subhūti

अङ्गत्यसिञ्जिति अङ्गणम् । पृषोदरादित्वाण्णत्वमिति सुभूतिटीका । अङ्गनमिति च कतिचन कथयन्ति । (p 203)

Similarly, in *kavutah* (door), the middle sound can also be a labial as per the *Rabhasakośa*

पर्वामध्य इति रमसकेशकारेणाभ्यधासि, कषाट कषाटीति (p 206)

Amara gives *carmakasa* as a synonym for *saptala* (soap tree), Mallī notes that the sibilant may be *sa*, as the *Subhūtika* sanctions it

... चर्मकसेति दन्त्योपध सुभूतिटीकाया व्युत्पादित । (p 303)

In this context, he gives a whole verse describing its merits and the place where it is commonly found Other examples are *drśad* (stone) which may be *drśad* on the authority of Aruna-datta and others

¹ यत्र यपो मा भूत् (*Mahabhāṣya*, I 1 1)

... दृषदः इत्यूष्ममेदपाठान्मूर्धन्यः । ... दशत्विशः ... इत्यरणदत्त-
लिङ्गानुशासनपाठात् तालन्यमध्यः (p. 211);

bṛsī (ascetic's seat made of holy *darbha* grass) which is *bṛsī* according to Candragomin and *bṛṣī* in the *Viśvaparakāśikā*:

... वृषिमांसीति दन्त्यान्तेषु चन्द्रगोमिः । ... वृषीति मूर्धन्यान्तेषु
विश्वप्रकाशिका (p. 477);

iṣikā (an elephant's eyeball; 'the under-surface of the top of the eye-socket of an elephant'¹) and not *iṣikā* as per some of the principal commentators such as Svāmin and Sūrin (p. 506). Numerous are such clarifications of pronunciation given by Malli., his statements being always supported by appropriate authorities.

As a text becomes more and more popular, variants grow like a snowball in its onward march. Malli. takes care to point out such variant readings in the text of Amara. Readings for the word *samākhyā* (fame) are given in the work of Halāyudha, in the *Vaijayantī* and in *Rabhasakośa* as *samākhyā*, *samajñā* and *samājñā* respectively.

समाख्या तुल्यलक्षणमिति हलायुधानुसारी पाठः । यशः कीर्तिः समज्ञा चेत्ययं
वैजयन्त्यनुसारिपाठः । कीर्तिः स्यातिः समाज्ञा चेति रभसकोशः । (p. 111)

In the case of *parivāda* (censure) he has the well-known reading *parivādaḥ* as illustrated in *Ragh.*:

अत्र परीवादशब्दो दीर्घेकारो ह्रस्वेकारश्च भवति । यथा—मा मृत परीवाद-
नवावतारः (p. 112).

Tamisra (darkness) in the text *tamisraṃ timiraṃ tamaḥ* can also be *tamisrā* as it is included in the *Prajñāpāṭha* and as Māgha has used it:

¹ Given by Edgerton, Apte's Dict., p. 394.

प्रज्ञादिपाठात् . . . तमिस्रापि भवति । 'सररागमयो वपुस्तमिस्रा' इति माघ-
प्रयोगात् । (p. 147)

The word *hālāhala* (deadly poison) Malli. shows is *hālāhala* in common usage as in *hālāhalaṃ viṣam ivāpragunaṃ tad eva* but *hālalahala* also is in use as in *hṛdaye hālalahalaṃ mahad viṣam* (p. 153).

As a general rule Malli. is not satisfied by merely furnishing the different readings but discusses the aptness of the variants. In discussing the word *alinda* (a terrace before a house door) he says that the word may begin with a short or long vowel and quotes an authority for each of them.

अलिन्द इति ह्रस्वादिः । आलिन्द इति दीर्घादिश्च भवति । ह्रस्वादेरुदाहर-
णम्—'प्रघाणः . . . ' इति रत्नकोशः । दीर्घादिः—'गृहैकदेशे . . . ' इत्यमर-
माला । (pp. 202-3)

The most striking illustration of difference in reading is furnished under the word *kṛṣṇapāka* based on the lexicon *Śabdārṇava*. The three words *kṛṣṇa*, *pāka* and *phala* are combined in all possible ways so as to fill three verses:

कृष्णः पाकः . . . कृष्णफलो वशः । (p. 255)

For the plant named *tṛṇasūlya* Malli. [points out not only the difference in reading but also the consequent change of gender:

सुभृतिटीकायां तृणशूल्या तृणशून्या वेति रूपान्तरस्य स्त्रीलिङ्गता
चोक्ता । (p. 257)

As in the case of Sūrin's comm. the variants furnished by him are in hundreds.

The use of *śleṣa* (paronomasia or *double entendre*) by well-established authors is utilized by Malli. for the clarification of doubtful sounds in some words. The word *śasya* is found

commonly used¹ in the sense of corn or produce of plants and *sasyam* in the same sense is justified by the *slesa* found in *Naladamayanti* (*katha*?)

‘ग्राम्यकविकथाचन्ध इव नीरसस्य-मनोहरो देश’ इति नल्दमयन्तीश्लेषाद् द्विदन्त्य । (p 224)

A dress or embellishment may be denoted by *vesa* or *vesa*, the latter word being found in the *slesa*² in *Kumaracarita*

‘द्वेषरहितमपि सद्द्वेषम्’ इति कुमारचरिते वेष । (p 426)

and the former in the *Rabhasakosa*

‘गृहमात्रे च नेपथ्ये वेशो . .’ इति रमसकोशपाठाद् वेश । (p 426)

Mallī finds *anuprasa* and *yamaka* too are useful in the clarification of sounds. The *t* ending of *tanunapat* (fire) is confirmed by an alliteration in the *Harsacarita*

‘तनूपाति पातयाम्यात्मानम्’ इति हर्षचरितानुप्रासात् तान्त । (p 39)

According to the *yamaka* in *Dandyalamkara* the synonym for the sun is *sura* only, beginning with a dental sibilant

‘वारणी . . सौरमा सौरमास्पदम्’ इति दण्ड्यलकारयमकपाठात् सूरशब्दो दन्त्यादि । (p 70)

Fullness of treatment supplying a wealth of details, is a characteristic of Mallī's comm. Amara mentions *kadalī* and five other kinds of deer as the source of deer skin (p 331). Mallī gives details of these in five verses, describing their colour (*nilagrāy lomabhīr yukta*), size (*trimsadanguḷa*), habitation (*kadalī tu bile śete*), varieties of the same species (*sītah, kṛṣṇah, citraroma*) and furnishes other information useful for their identification. With regard to the spotted deer (*kṛṣṇasara*) and eleven others mentioned by Amara he gives a supplement

¹ Apte's Dict. p 1511

² It is to confirm the ending in a cerebral sibilant

of fifteen hemistichs describing their various features. On insects Amara briefly says ' *ulangu tu krimah* ' The ant (*pipilika*) is mentioned in the section on fem nouns in the Lingadisamgrahavarga (III 5 8). But Malli gives in the proper place (Simhadivarga) a full account of known varieties such as *brahmi* (big, reddish brown ant), *ulamgavah* (big, black ant) and many other varieties.

महान् ब्राह्मी स पिङ्गल । महान् कृष्ण उलगव । (p 337)

The different kinds of movement of a horse are graphically described by Malli in contrast to the tame treatment accorded to it by others. *Āskanditam* is a mad gallop when a horse is angered.

कोपात् सर्वपदेरुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमास्कन्दितम् ।

Dhauritakam is a movement similar to that of herons, peacocks, etc.

कङ्कशिलिक्रोडनकुलग्नै सहस्र धौरितकम् । (p 513)

The three myrobalans taken together (*triphala*) is a well-known medicine in Āyurveda mentioned by Amara, but Malli points out the three different combinations set forth in Āyurvedic works.

हरीतकी चामलकी विभीतकमिति त्रयम् । त्रिफला प्रथमा द्वितीया तु त्रिफला तृतीया त्रिफला . । (pp 619 20)

When discussing varieties of food Amara finds no place for *kṣaram* (food made of sesamum, rice, etc.) and *samyavah* (similar to vermicelli) which are as old as the *Manusmṛiti* (V 7) and hence Malli describes them, the latter graphically.

यन्त्रपातितो मृणालतन्वाकृतिरोदन सयाव स्यात् । (p 584)

It is strange that such a word as *tambulam*, universal in all religious and social functions, should have been overlooked by

Amara, though he mentions *tambūli* and *tambulavallī* (betel vine) in the Vanausadhivarga (p 286) The omission is rectified by Mallī in

ताम्बूल स्याद् वीटिका स्त्री ताम्बूल मुखमूषणम् । (p 588)

Numerous are such additions that Mallī gives in their appropriate places

Among words of Amara with doubtful derivations is *viśvasrt*, one of the synonyms of Lord Brahma Mallī says that according to Subhūti it is *viśvasrk* formed by *kvinpratyaya*, he also gives the opinion of Rabhasa and others who prefer *salva* forming *viśvasrt*, quoting the relevant *sūtra*-s of Panini in both cases

सुमूर्तिना विश्वसृग् विधिरिति प्रत्यपादि । किन्प्रत्ययस्य इति कुत्वमिति । ये तु किन्नन्त्व नेच्छन्ति तन्मते 'व्रश्चादिना' पत्यमिति रमसक्कोशकारेण तदपाठि विरिञ्चो विश्वसृद् कमलासन इति । (pp 14-15)

Bhānujī has later confirmed this interpretation, for he points out that Patañjali has said '*rayjusrdbhyam*' under the *sūtra* '*mryer vrddhih*' (VII 2 114) The word *samkara* (dust sweepings) is *abanta* as per the *Vajayanti* and *ghananta*, i.e. *samkarah*, according to *Viśva*

सकरो इति वैजयन्तीपाठात् सकरशब्दोऽवन्त । 'सकारो' इति विश्वप्रकाशिकापाठात् सकारो घन्त । (p 207)

The word *likīdivih* (blue jay) in Amara, '*atha caṣaḥ likīdivih*' (p 339), is variously interpreted Both Surin and Mallī take it also as two words *likī* (based on its cry) and *divih* But Mallī adds that the word is also spelt as *likīdivih* on the authority of *Ratnakōśa*

किक्की नान्न, द्विगिरिदन्, नामद्वयमिति केचित् । 'किक्कीद्विश्वाय स्यात्' इति रत्नकोशपाठात् तृतीयवर्णेदीर्घोऽपि । (p 340)

Malli. hints that no unnecessary word is found in Amara's text and the seemingly redundant words have a significance. In 'mahājālī sa pītakah', *saḥ* appears redundant inasmuch as the gender of *mahājālī* and *pītaka* are clear enough by their very form (*rūpabheda*). Malli. points out that this word has been purposely inserted to avoid *sāmikya* (closeness), lest one mistake *mahājālī* to be a *mas. nakārānta* word due to its proximity with *pītakah*.

स इति सर्वनामनिर्देशः सांकर्यनिरासार्थः । (p. 285)

As ■ rule Amara gives words in the singular number only. However, *godhe* and *tale* are in the dual as these gloves are always used in a pair.

हस्तद्वयापेक्षया द्विवचनप्रयोगः । (p. 534)

The words *madhu* and *mādhvika* (wine) are mentioned by Amara as neuter (*advayoh*), but as Durgasimha states they may be used both in the *mas.* and neuter due to their inclusion in the *Ardharcādi-gana*. Malli. says that the word *advayoh* is reminiscent of its optional character.

अद्वयोरिति विशेषविधिर्मधुमाध्वीकशब्दयोरनित्यताज्ञापनार्थः¹ । (p. 644)

The word *saraka* is variously interpreted. Svāmin (p. 235), Sūrin and Bhānujī (p. 405) take it as 'serving wine' though the other meaning of 'a wine cup' is mentioned by them. Malli. interprets it as a cup and shows that the word *api* used by Amara in *sarako* 'pi is intended to connect it with *astri* previously used; and quoting a number of authorities such as Patañjali, Bhāguri, Sarvadhara, Śesakāra and Rudra he winds up the discussion with a citation from the *Vajajantī*:

अपिशब्देनास्त्रीति पदं सरकेणापि संबन्धते । अन एव 'अर्थर्चाः पुंसि च' इत्यत्र मतामाप्ये सरकः सरकमित्युभयमुदाहृतम् । . . सरकश्च इति मागुरिः । (p. 646)

¹ *mādhvika* is the reading adopted by Malli

Lucidity is another characteristic of the explanation of those words which Malli deems worthy of his special notice. Amara distinguishes *koraka* from *kudmala*, taking the former to be a bud in general and the latter as a 'half-opened bud'. Malli points out that Halāyudha is for non-distinction between the two.

केपाचित् कुड्मलकोरकावेकार्यौ । कोरक . . . कुड्मलमुकुलानि तुल्यानि इति हलायुध । (p 225)

Ahimbhaya is the apprehension of treachery and the danger arising from one's own allies and is explained by Amara as '*svapakṣaprabhavam bhayam*' (p 501). Malli elucidates that it is fear of one's own rebellious sons, kinsmen and others allied to him.

पुत्रदायादप्रभृतिस्वपक्षै कृत भयमहिभय स्यात् । (p 502)

The word *tita u* (sieve) is as peculiar in formation as it is confusing in its declension. Hence Malli quotes the relevant *Unādī sūtra*, '*taroter da uh sanvac ca*' in its derivation and shows the way for its declension as *tita u*, *titavah*, etc. As some lexicons like the *Ratnakōśa* take this word as neuter in gender he says

‘चालन तितउ प्रोक्तम्’ इति रत्नकोशमते तितउनी, तितउनि । (p 569)

Where misconceptions are likely to arise Malli gives clear elucidations. Amara correctly gives the general direction '*pumsī klībe ca*' to certain words denoting poisons such as *kakola* (p 152). To avoid the possibility of interpreting this direction as applicable to all the poisons mentioned there,

पुंसि क्लीबे च काकोल . . . सौराष्ट्रिक . . . दारदो . . . विषमेदा अमी नव,

Malli says that the option of being masculine and neuter is confined to the first three words *kakola*, *kalakuta* and *halahala*.

समानसामर्थ्यात् पुंसि क्लीबे चेति विशेषविनि काकोलादिषु त्रिष्वेव । (p 152)

In Amara's line '*pratīram ca tatam trisu*', Malli takes care to clarify that the three genders ordained apply to the word *tatam* only, as *tīram* and *pratīram* can be in neuter alone (*trisuṭi tatamātravisesanam*) and he quotes the *Vaijayanṭi* for this restriction (p 160) The word *padmākaraḥ* (lake) may seem to apply only to a lake in which there are lotuses, as its derivation is *padmānām akarāḥ* Malli points out that it being *rudha* 'popularly accepted and conventional' as well as *yaugika* 'possessing etymological sense', *padmakara* may be a lake with or without lotuses

पद्माकरशब्दो रूढो यौगिकश्च । तेन पद्मशून्यमपि सर पद्माकर स्यात् ।

(p 175)

As views on the gender of words differ Malli sets them forth in appropriate places The word *ghanarasah* (water) is mas according to Amara *meghapuṣpam ghanarasah* (p 157) and the *Vaijayanṭi*, *ghanarasah pumān* (p 158), but it is neuter as given in *Ratnakosa*, *ghanarasam ambhahksaram* Amara mentions as neuter *khatam* (a reservoir dug by men) and *akhālam* (natural reservoir) Malli adds that the lexicographer Amara-datta has included them in the section on mas words

‘अस्त्रातो देवस्त्रातके’ इति पुष्काण्डेऽमरदत्त । (p 174)

The word *nirastah* (arrow discharged from a bow) is obviously mas in form (*rūpa*) But Malli clarifies that this is so only when it is a noun (*visesya*), as an adjective (*visesana*) it takes all the three genders (*visesyanighna*) Similar is the case in regard to the two other words *digdha* and *lipta* (poisoned) mentioned in the same line

विशेषणत्वे त्रिलिङ्गा । इषुर्निरस्ता इषुर्दिग्वा इषुर्लितेत्यादि । विशेप्यत्वे पुंलिङ्ग एव । निरस्तो हन्त्येव । दिग्गो हन्त्येवेत्यादि । (p 536)

In *śudhir dvayoh* Amara sanctions mas and fem to the word *śudhah* (quiver) Thus, Malli points out, is somewhat

misleading, as it is but a half-truth. If the word *śudhi* is formed by using the verb *dhiyati*, it is *ubhayaṅga*. But if the formation of the word is based on the verb *dadhati*, it can only be *mas*, for *karmanyadhikarane ca* by which *kīratyaya* is ordained refers to *ghu* verbs only and it helps to form words in *mas* such as *udadhuh*.

धितिरातुसिद्ध इषुधिसब्द उभयलिङ्ग । दधातिधातुसिद्ध पुलिङ्ग एव ।
(p 537)

The literary acumen of Mallī perceives many a significance missed by most commentators. The word *rathāṅgahva-yanamakāh* in Amara (p 346) meaning the *cakravāka* (ruddy goose) is literally interpreted by Sarvānanda, Sūrin and Bhānujī, who overlook its two distinct names *rathāṅgāhvayah* and *rathanganaman*.

रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामेति द्वे नामनी इत्यर्थ । (p 346)

In this connection, Mallī also sets forth the views of various authorities as to the correctness of words like *rathangasamyñīkah*, *rathāṅgakhyaḥ*, *cakrahvaḥ*, etc. Subhūti says, in his *Kamadhenu*, that only *ahvaya* and *naman* should be affixed to *rathanga* (*cakra*), others hold that any word meaning *hutuh* (name) can be added to *cakra*, here Mallī cites a line from Māgha where *harīhetī-hutuh* is used to denote a ruddy goose. In conclusion Mallī states that any word meaning *cakra* and *nāman* can be employed to denote the bird, which view is supported by Pratāpa and Yādava.

स्तदुक्तं भरति । रथाङ्गास्य चक्राह रथचरणनामा इत्यादि . . . तथा च प्रताप . . . चक्राङ्को रथ . . . इति वैजयन्ती । (p 346)

In Amara's *Ḥibah pando napumsakam*, the word *kṛibah* is said to be *mas* and *napumsakam* neuter only. But time and usage have sanctioned *kṛibam* and *napumsakah* to denote a hermaphrodite. Mallī reads this as already sanctioned by

Amara, as the purpose of the *samkara* (mixing up of words of different genders) here is a *jñāpaka* (significant usage)

सकरपाठात् क्लीबनपुसकशब्दौ पुल्लिङ्गावपि । अस्त्री नपुसकं क्लीबं . . इति रद्र । स नपुसको भवेत् इत्यमरभाष्यकार । (p 385)

Aptness of illustration is another noteworthy feature of Malli's comm. The word *āhatam* means an assertion of impossibility for which Malli gives as illustration the well-known line, 'There goes the son of a barren woman' (*esa vandhyā-suto yati*, p 116), found also in Apte's Dict (p 376). After explaining *makaranda* as honey and adding the form *maranda* given in the *Vajayanti*, he mentions another word *madhulikā* which is illustrated by

अहो मे सौभाग्य मम च भगवतेश्च फणिन . . गिरा देवी . . . मधुली-
माधुर्यं सिपति . .

a verse melting in its appeal but mythical in content, found in the *Bhojaprabandha* (p 226). *Rajah* (dust) is well known to be a *sakaranta* word and is taken as such by the principal commentators. Malli notes its use as *akaranta* also as in the well known verse

अर्था पादरजोपमा गिरिनिदीवेगोपम यौवनम् ।

which he annotates as *iti purāṇanapravayogah* (p 542). On the topic of *apūpa* (Indian cake), Malli waxes eloquent regarding the varieties, quoting a popular verse '*pūrikayā gharikaya polī aya* . .', hinting in unmistakable terms at his own favourite dish (p 583). Amara has '*pustam lepadikarman*', indicating thereby 'the art of plastering and making models'. Amplifying this statement with an apt illustration, Malli adds that the word *pustakam* has the additional sense of a collection of palm leaves (so as to form a literary work)

. . . पुस्तं स्यात् । मृदारचमवसाये . . . पुस्तमुच्यते । . . . तालपादि-
संचये च पुनरुक्तशब्दप्रयोगः । (p 637)

A person depending on the worship of the gods in a temple for his livelihood is called *devala devayjvastu devalah*. Malli clarifies with a suitable illustration from a Smṛti work that a person who performs worship for his maintenance for a short period cannot be included in this category, a *devala* is one who remains in that calling for a minimum of three years

देवार्चनपरो . . कत्सरत्रयम् । जीवेद् देवलको नाम . . . । (p 627)

Stating that *upama* and *upamana* are *avistalinga*, that which in every relationship preserves its own gender, Malli gives two apt verses to illustrate them

रात्रावेव मधावेव राकायामेव सुन्दरम् । मुखचन्द्रस्य ते चन्द्र कथयेदुपमा कथम् ॥ न मञ्जुभाषण पद्म . . . नोपमान मुखस्य ते ॥ (p 642)

Ingenious are some of the explanations offered by Malli to justify additional meanings that he sees in the text of Amara which others have either failed to notice or have left to be understood by the reader. The word *koraka* (bud) is specifically stated to be mas by Amara in '*kalika korakah puman*,' but a master of literature such as Māgha has used the word in the neuter, '*marudavani korakam*' (*Śisupalavadha*, VII 26). Malli cleverly explains that when the gender of a word is easily recognized by its very appearance (*rupa*) any mention by Amara that it belongs to that particular gender is intended to suggest the *anityatva* (impermanence) of that gender. This is a device well known in the interpretation of the *sūtra-s* of Pāṇini, '*vyartham sat jñapayati*'. Hence the mas of *koraka* is *anitya* and the neuter in *korakam* is justified by Amara's own text.

रूपमेदसिद्धलिङ्गे विशेषविधिरनित्यज्ञापक । (p 225)

Drawing attention to the statement in the *Amaravarttika* that *antarikṣa* (sky or atmospheric region) has a long *r* sound (*antarikṣa*) he ingeniously explains it as that region which is 'seen' between the earth and the heavens

अन्तरिक्षमित्यत्र विशेष । अमरवार्तिककारेण वर्णनिर्देशनाया . . . इति प्रत्यपादि । अन्तरीक्ष्यते जगदत्रेत्यन्तरीक्षम् । द्वावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यत इति वा ।

As for the usage *antariksam* in the Veda-s, it is only *chandasa*, he concludes (p 51) The same explanation of *simhanāda* by other commentators is that it is a war-cry of soldiers resembling the roar of a lion Malli says that the cry resembles the roar of a lion which frightens the war elephants that constituted the most formidable element in the Indian army

कुञ्जरादिभयार्थकवीरावनाम । (p 546)

The word *adī* in *kuñjaradī* evidently refers to the cavalry as well as to chariot horses

Popular maxims (*laukikanyaya-s*) are occasionally made to bring home certain explanations that Malli initiates On the analogy of *śatamanyu* (performer of a hundred horse-sacrifices) the word *śatamakha* has found favour in popular usage, but parallel to *harthayah*, the word *haryasvāh* is not employed, since certain words have become *rūdha* such as *harthayah*, but *gaugika* words of the same significance are not allowed

‘प्रयो रूढिर्बलवती’ इति न्यायेन . . . हर्यश्वादिशब्दाश्च प्रयोक्तव्या न भवन्ति । (p 32)

The word *karā* is explained as ‘a prison house’, but Malli adds that according to the maxim of a lion’s backward glance, the word is also intended to mean ‘captivity’

कारा सिंहाकलोकनन्यायेन बन्धननामापि स्यात्

and he quotes the authority of Śāśvata for this interpretation (p 502) For ornamental gold, Amara gives the word *śrngī-kanakam*, which usage, Malli says, is similar to *aurcanala* (fire of the submarine fire), according to *gobalivardanyāya*, for *śrngī* by itself denotes ornamental gold according to *Ratnakosa*.

शृङ्गीकनकमित्यौर्धानलादिवत् प्रयोग । स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम् इति रत्नकोशे
पृथङ्निर्देश । (p 611)

But at the same time he says, in all fairness, that the compound word ■ also insisted on by some authorities like the *Vaiyanti*

केपाचित् शृङ्गीकनकमिति सघातोऽपि गृहीत एव । अलकारसुवर्णं तु शृङ्गी-
कनकमाशु च इति वैजयन्ती ।

The use of popular conundrums (*prahelīkā-s*) ■ another novel feature in Malli's comm enlivening the otherwise dry as dust derivation of words White ant (*vamri*), not mentioned by Amara, has five synonyms and its habitation is given in the form of a popular riddle

अनेकसुपिरोपेत कान्त स्त्रीमुखपङ्कजम् ।

सुसिद्ध न्यक्षरोपेत चक्षुःश्रेत्रमनोहरम् ॥ (p 337)

So also is the verse

अष्टौ श्लोकान् कुरुष्वेति पुत्र पित्रा नियन्त्रित ।

सप्त श्लोका कृतास्तेन पितुराज्ञा न लङ्घिता ॥ (p 107)

where the word *astau* is also the locative of *asti*, the name of a metre Popular beliefs, interesting but incredible, are also utilized by Malli in the course of his explanations The wagtail (*khañjarita*), he quotes from the *Rasaratnakara*, has some mysterious power If caught and confined in a cage during the month of Phālguna (Feb-Mar), the cage becomes invisible when the month of Bhādrapada (Aug-Sept) arrives, then only its crest will be visible, *khañjaritam saṁvam tu* (p 340)

Declension of rare forms is another useful feature in Malli's comm The rare form *śaṁpaj* is declined by him to the joy of students, the fem forms of *sadhyāñc* (accompanying), *visadhyāñc* (all-pervading) and *tiṛyāñc* (oblique) are also noted (III 1 33) The word *śamam* in Amara's 'atha śamam

sarvam (III 1 64) is fully interpreted by Malli showing that the word ■ *sarvanāman* (pronoun) only in the sense of 'all' and that in the other remaining senses of 'equal', etc it should be declined as an ordinary noun. He gives examples such as *samah samau same, samasmai, samesām* when it is ■ *sarvanaman* and

समाय समानयेत्यर्थः । समाना सत्सराणामित्यर्थः । समे साधवित्यर्थः ।

for the other senses. The word *kāsthataks* (carpenter) is somewhat puzzling in its declension and hence he gives the forms as *kāsthatat ksthataksau ksthataksah* (p 625). The declension of the word *tita-u* (sieve) has already been referred to (p lvi). Malli adds *sauh* as an epithet of the goddess Pārvati and declines it as '*sauh savau savah, savam savau savah*' (p 28). As Usanas (planet Śukra) is *sānta, nanta* and *adanta* in its vocative he gives these forms quoting the relevant *sutra-s*

हे उशनः, हे उशनन्, हे उशन (p 67)

Malli seems to have a flair for unearthing odd sounding words from various authors and lexicons. This happens too often to be considered as fortuitous. When explaining the word *trisamdhyam* (the triad of junctures or twilights) he cannot resist the temptation of mentioning the alternate form *trisamdhyi*, just because some people say that such a form exists

त्रिसन्ध्यी इति च कतिचित् कथयन्ति । (p 76)

The term *hradah* for a reservoir is well known but Malli fishes out *drahah* which sounds quaint, but derives authority from Trivikrama

द्रहः सङ्कृतेऽपि इति त्रैविक्रमवचनाद् द्रहोऽपि ह्रदनाम । (p 173)

For the word *puspavatikā* (flower garden) he gives a strange sounding word *purpavātika*

पुर्षवाटिकेत्यत्र सस्य पाक्षिको रेफादेशः । (p 216)

Some writers, Malli says, prefer the word *turtūrah* for *dhuttūra* (white thorn-apple) (p 261) The blue jay (*cāsa*) can also be *casa* as the well-known *Rabhasakosa* sanctions it (p 340) The word *yuvanah* (young men) is *akārānta* as well, for Tri-vikrama alludes to it, there being such usages in literature

युवान सस्कृतेऽपि इति त्रिविक्रमवचनाद् अकारान्तो युवानशब्दोऽप्यस्ति ।
प्रयोगश्च—‘... युवानै ’ इति । (p 386)

In *vrate rāmbhas tu vainavah* all well-known commentators take *vrate* as the loc of *vrata* (vow) Malli ingeniously takes it as *vrateh* and says that the *repha* in the *samdhī* is dropped by Pāṇini's rule ‘*ro ri*’ To emphasize the existence of the word *vrata* he gives illustrations such as ‘*vrateh palāsah*’ and ‘*vrateh venudandah*’ But in no well-known lexicon, ancient or modern, is that word found and even in Malli's ‘bible’, the *Vaiyayanī*, this word is not traceable The twang made by a bow in battle is *visphārah*, Malli says *visphārah* is also correct as the *sūtra* ‘*sphurati*’ (VIII 3 76) sanctions it optionally (p 547) The word *musala* (pestle) may also be *musala* (p 569) and *heman* for gold is also *hema* (p 610) *Panasa* (jack tree), Malli notes is *phanasa* according to some and *panasa* in the opinion of others

पवर्गद्वितीयादिरिति केचित् । पणस इति टवर्गमध्यम इति केचित् । (p 251)

The sun is *bāhkara* and *ahāhkara* in addition to *bhaskara* and *ahaskara* (p 70)

Malli is not lacking in intellectual courage, for he does not hesitate to criticize when necessary the views of previous commentators But he is not distinguished for moderation of language Some have interpreted the word *haha* to be an imitation of the musical sounds ever present on the lips of Gandharva-s (semi divine musicians) and declare that the word is not capable of derivation Condemning such ignorance, Malli says

हाहाशब्दो धातुजो न भवतीति केचित् व्याचक्रिरे । तज्जल्पितमज्ञानविजृम्भितमेव । हेति निन्दित ध्वनिं ब्रूहीतीति हाहा इत्यमरभाष्यकारा प्रतिजानते । (p 37)

In a covert reference to Surin's interpretation of *grāha* as 'a horse-faced aquatic creature' and *kumbhura* as 'a crocodile or shark capable of dragging elephants into the water', Malli says

घोटकमुखमीननामनी इति वदन्ति । तदमत् । उदकचरमण्डलिसर्पनामनी . . गजाकर्षणमत्स्यनामनी इति केचित् । तदज्ञानविजृम्भितम् । (p 170)

This censure pronounced on Sūrin is an unjust representation of his erudition, for *ayñāna* may not be the monopoly of his opponents, since some *kumbhura* sharks are quite capable of dragging elephants into the waters (witness '*nakrakrante kurindre*' in the *Bhagavata*). Some commentators explain the *rohataka-vrksa* as a variety of the thorny Palāsa tree Malli being perhaps familiar with this tree in the Magadha country castigates this 'play of ignorance'

स च महाविषयप्रसिद्धः । कण्टकपलाश इति केचित् । तदज्ञानविलसितमेव ।
(p 245)

The *sūtra-s* of Pāṇini are not generally quoted by Malli as he does not, as a rule, give the derivation of Amara's words. But occasionally, when he finds that certain words require derivation at his hand, he quotes the *sūtra-s*. *Vaisraṇa* (Kubera) has grammatical peculiarity

विश्रव शब्दात् 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यणि कृते विश्रवसो विश्रवण-
रवणाविति प्राप्ते विश्रवणादेशो वृद्धौ वैश्रवण इति रूपं सिद्धम् । (p 48)

The word *bharatah* (actors) has a peculiar formation in the plural and hence he gives the relevant *sūtra s* for its derivation. As the word *bharata* is included in the *utsadi* group, the affix *añ* is added to it resulting in *bharatah*, but by '*jananos ca*' it loses its *gotra* affix *añ* in the plural. Hence *bharatah* is the resultant form

Some writers, Malli says, prefer the word *turturah* for *dhuttūra* (white thorn apple) (p 261) The blue jay (*casa*) can also be *casa* as the well-known *Rabhasakośa* sanctions it (p 340) The word *yuvanah* (young men) is *akaranta* as well, for Tri-vikrama alludes to it, there being such usages in literature

युवान सस्कृतेऽपि इति त्रिविक्रमचर्याद् अकारान्तो युवानशब्दोऽप्यस्ति ।
प्रयोगश्च—‘ युवानै ’ इति । (p 386)

In *vrate rambhas tu vainavah* all well known commentators take *vrate* as the loc of *vata* (vow) Malli ingeniously takes it as *vrateh* and says that the *repha* in the *sandhi* is dropped by Panini's rule 'ro ri' To emphasize the existence of the word *vrat* he gives illustrations such as *vrateh palasah* and '*vrat*er *venudandah* ' But in no well known lexicon, ancient or modern is that word found and even in Malli's 'bible', the *Vaijayanti*, this word is not traceable The twang made by a bow in battle is *vispharah*, Malli says *vispharah* is also correct as the *sutra sphurati* (VIII 3 76) sanctions it optionally (p 547) The word *musala* (pestle) may also be *musala* (p 569) and *heman* for gold is also *hema* (p 610) *Panasa* (jack tree), Malli notes is *phanasa* according to some and *panasa* in the opinion of others

पर्वगद्वितीयादिरिति केचित् । पणस इति टर्गमध्यम इति केचित् । (p 251)

The sun is *bahkara* and *ahahkara* in addition to *bhaskara* and *ahaskara* (p 70)

Malli is not lacking in intellectual courage, for he does not hesitate to criticize when necessary the views of previous commentators But he is not distinguished for moderation of language Some have interpreted the word *haha* to be an imitation of the musical sounds ever present on the lips of Gandharvas (semi-divine musicians) and declare that the word is not capable of derivation Condemning such ignorance Malli says

हाहाशब्दो धातुजो न भवतीति केचित् व्याचकिरे । तज्जल्पितमज्ञानविजृम्भितमेव । हेति निन्दितं घनिं जहातीति हाहा इत्यमरभाष्यकाराः प्रतिजानते । (p 37)

In a covert reference to Sūrin's interpretation of *grāha* as 'a horse-faced aquatic creature' and *kumbhura* as 'a crocodile or shark capable of dragging elephants into the water', Malli. says

घोटकस्तुखमीननामनी इति वदन्ति । तदमत् । उदकचरमण्डलिसर्पनामनी . . . गजारुर्पणमत्स्यनामनी इति केचित् । तदज्ञानविजृम्भितम् । (p 170)

This censure pronounced on Sūrin is an unjust representation of his erudition, for *ajñāna* may not be the monopoly of his opponents, since some *kumbhura* sharks are quite capable of dragging elephants into the waters (witness 'nakrakrante karindre' in the *Bhagavata*) . Some commentators explain the *rohataka-vrksa* as a variety of the thorny Palāsa tree Malli being perhaps familiar with this tree in the Magadha country castigates this 'play of ignorance'

स च मगधविषयप्रसिद्धः । कण्टकपलाश इति केचित् । तदज्ञानविरसितमेव । (p 245)

The *sūtra-s* of Pāṇini are not generally quoted by Malli as he does not, as a rule, give the derivation of Amara's words . But occasionally, when he finds that certain words require derivation at his hand, he quotes the *sūtra-s* . *Vaisravana* (Kubera) has grammatical peculiarity

विश्रव शब्दात् 'तस्येदम्' (४. ३. १२०) इत्यणि कृते विश्रवसो विश्रवण-
रवणादिति प्राप्ते विश्रवणादेशे वृद्धौ वैश्रवण इति रूपं सिद्धम् । (p 48)

The word *bharatah* (actors) has a peculiar formation in the plural and hence he gives the relevant *sūtra-s* for its derivation . As the word *bharata* is included in the *utsadi* group, the affix *añ* is added to it resulting in *bharatah*, but by 'yañāñs ca' it loses its *gotra* affix *añ* in the plural . Hence *bharatah* is the resultant form

भरता इत्यत्र उत्सादित्वादञ् । भारत, भारतौ । 'यन्नोश्च' इति बहुत्वे लुकि भरता । (p 627)

Concerning the formation of the word *surpa* (winnowing basket), Malli quotes the *Unadi sutra* 'susrbhyam nic ca' and draws attention to its exceptional character

इति शृणाते पप्रत्यये उद्रपरत्वदीर्घत्वानि ।

He further notes that the word may also begin with a dental as *surpam* on the authority of Purusottama (p 569)

Malli's humour is delightful, but occasionally pungent. When giving an illustration for the word *vasuh* (a young woman connected with the theatre) he says,

वासुदेवालयं गत्वा सोम शक्रमर्चय ।

(Worship Lord Śiva and the moon by going to the temple of Lord Viṣṇu. Girl, go to the temple and worship Śiva and Parvatī), evidently he has a large number of such popular lines in his repertoire. Illustrating the use of the word *sasya* (vegetable), he quotes the line

प्राग्यकविकथाबन्ध इव नीरसस्य-मनोहरो देश । (p 224)

Noting Amara's omission of a word for a 'hairy person', Malli gives 'romaśo lomaśah samau' and explains that a person with a profusion of hair all over the body resembles a bear

भल्लुकवत् प्रवृद्धरोम्णो नामनी । (p 388)

Badara (cotton plant) is fem according to Amara, it ends in *tap* according to Subhuti but ends in *niṣ* on the authority of *Viśva* and is neuter if the fruit is meant, in order not to leave out the remaining gender, he says it is मरस as given in *Amara mala* *karpaso badarah proṭṭah* (p 284). The word *guna* has also the meaning of a cook and to illustrate this he quips that the lady at home is 'the beloved wife, the cook and the mud of all work rolled into one',

कान्ता चेय गुणा चेय प्रेय्या चेय ममैविका । (p 570)

Most of the commentators on Amara have systematically turned their backs on the question of supplementing his vocabulary. But Mallī evidently acted on the principle that the usefulness of a lexicon is less impaired by an abundance rather than a paucity of words. He gives 12 additional words for Indra to Amara's 35, 20 more for Lord Viṣṇu to Amara's 30, and 21 for a coconut against the 2 mentioned by Amara. He generally starts with the characteristic expression *anukṛtam* and then a string of words follows, especially at the conclusion of each sub section in the homonymous section. These words with little scope for any explanation are exhaustive and in many cases exhausting to the reader. Thus at the conclusion of the *taṇṭa* words (*vivasvat*), he adds more than ten verses and at the end of the *rephanta* words (*vara*) he has more than sixteen additional verses.

But the supplementary words in all other places are informative, useful and interesting. He adds thousands of words to the original. Where the text gives *sukara* for a docile cow *syad acandī tu sukara*, Mallī's supplement, *sukata tadviparyaye*, mentions a vicious cow which is active with its hoofs and horns. When Amara gives *svorata sukhāsamdhya*, Mallī mentions the opposite.

करटा तद्विपर्यये । प्रयासेन सदेक्षा नै करटा स्यात् । (p 596)

Mallī dives into various sources of information such as the work of Dhānvanṭari, e.g. the herb *bala*, an important and well known medicinal plant (Tamil Tippiḷi or Cittamutti)¹ is mentioned by Amara, but the related names *atibala* and *mahabala* are supplied by Mallī (p 278).

Mallī is no purist who rejects outright current words of Prakṛit origin. But he takes care to be in approved

¹ *Vaijayanti* II p 653

company in so risky a venture. *Ankura* (sprout) has an alternate form of Prakrit origin, *ankūla*, that has gained currency and hence he accepts it

अङ्किल प्ररोहोऽप्यत्रेति सुमृतिटीकावचनात् प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् ।

(p 217)

He also approves of the Prakrit form *ingāra* for *angara* (charcoal), and also mentions *ingala* used by Śrī Harsa in the *Naisadha*

‘हरनयनेङ्गारितो मदन’ इति प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् । ‘इङ्गारो . . .’ इति रभसकोशपाठात् प्रयोगार्ह एव । ‘वितेनुरिङ्गालमिवायश्च परे’ इति नैषध ।

(p 572)

In accepting some other words like *simhūda*, Mallī is in the distinguished company of Dhanvantari and Yādava

‘प्रायो जना . . . प्राकृतमित्यदोष’ इति धन्वन्तरिवचनात् प्राकृतग्रहणम् ।

‘सिंहुण्ड . . .’ इति वैजयन्त्यामपि प्राकृतग्रहणमेव कृतम् । (p 277)

The words *indindira* and other synonyms of *madhukara* (bee) given by the author of *Śeṣa* are *desya* words according to Svāmīn, and Mallī accepts them as such

इन्दिन्दिरचञ्चरीकरोलम्बमसलशब्दा देश्या इति स्वामी । (p 352)

Mallī gives the Telugu meaning of Amara's words almost everywhere in his comm. Some of the Telugu equivalents may be archaic and sound strange to modern ears. Sūrin gives *repa* for the Nimba tree while Mallī has *vempa* (p 252). *Khadira* = *candracettu* to Sūrin and *candracettu* to Mallī. Sūrin gives the word *devatadi* for which Mallī supplies *dapara-dangi*. Jasmine is *molla* to Sūrin and *mulla* to Mallī (p 257). The medicinal plant *bala* is *cittamudapucettu* in Sūrin's comm whereas *mullutapulagamu* is given in Mallī's comm (p 278). *Kokila* (cuckoo) is *kojala* (*Kōyila* B₁, K₂) in Sūrin's work but *lokila* in Mallī's

Mallī's comm has a very large number of quotations (975 in the two Kāṇḍas) . He gives no less than 213 citations

in the first two Kānda-s from the *Vaiyayanī*. Some of the authors mentioned by him are not traceable in the *Catalogus Catalogorum* and it may be presumed that they were his contemporaries. We give below a list of authors and works cited by Mailh, the number in brackets indicating the number of citations in the first two Kānda-s

1 अजय	(1)	27 कामन्दक	(1)
2 अजयपाल	(2)	28 कामन्दकीयनीतिसार	(2)
3 अनर्घराषव	(1)	29 कालिदास	(10)
4 अनेकार्थसमुच्चय	(1)	30 काशिका	(2)
5 अभिधानद्रव्यावलि	(1)	31 किरातार्जुनीय	(1)
(धन्यन्तरीयनिघण्टु)		32 कुमारचरित	(1)
6 अभिधानरत्नमाला (हलायुध)	(58)	33 कुमारचरितालकार	(1)
7 अमरदत्त	(1)	34 कुमारसमय	(8)
8 अमरभाष्यकार	(2)	35 कैयट	(1)
9 अमरमाला	(7)	36 क्षीरस्वामिन्	(4)
10 अमरशक्तिरूपा	(1)	37 „ टीका	(1)
11 अमरसिंह	(1)	38 क्षुर	(5)
12 अमरक	(1)	39 गोपाल	(3)
13 अमरशातक	(1)	40 गोपालित	(5)
14 अरण्यदत्त	(5)	41 गोवर्धन	(1)
15 आयुर्वेदप्रकाश	(1)	42 गौड	(2)
16 आक्षर्यपदमञ्जरी	(1)	43 चन्द्रकान्य	(3)
17 आक्षर्यमञ्जरी	(1)	44 चन्द्रगोमिन्	(2)
18 इन्दु	(3)	45 „ लिङ्गानुशासन	(1)
19 उत्तररामचरित	(2)	46 चिन्तामणि	(1)
20 उत्पलमाला	(1)	47 जयकोश	(2)
21 उदारराषव	(1)	48 ज्ञानपत्र	(1)
22 ऋग्वेद	(1)	49 टीकासर्वस्व	(9)
23 कर्पिणाम्युदय	(3)	50 „ कार	(2)
24 कातन्त्रयुक्त	(1)	51 तारकाख्यान	(1)
25 कादम्बरी	(2)	52 तारपाल	(4)
26 कामधेनुकार	(1)	53 तैत्तिरीयसंहिता	(5)

54. विद्यावर्धन	(12)	100. मन्त्र	(7)
55. विविक्त	(1)	101. मन्त्रप्रमाण	(1)
56. वैविध्य	(1)	102. मन्त्रप्रमाणवर्धन	(1)
57. दण्डवत्	(1)	103. मन्त्र	(1)
58. दुर्गति	(2)	104. मन्त्रप्रमाण	(1)
59. देवतावत्	(1)	105. मन्त्रप्रमाण	(1)
60. दण्डवत्	(4)	106. मन्त्र	(4)
61. दिग्भयनकावत् (मन्त्रप्रमाणवर्धन)	(4)	107. " वाक्य	(4)
62. धनवत्	(10)	108. धनवर्धन	(1)
63. " निषण्ण	(2)	109. धनवर्धन	(2)
64. धनवत्	(2)	110. धनवर्धन	(4)
65. धनवर्धन	(7)	111. धनवर्धन	(1)
66. " निषण्ण	(12)	112. धनवर्धन	(1)
67. धानि	(1)	113. धनवर्धन	(1)
68. धर्ममार्गमुदय	(6)	114. धनवत् (मन्त्रप्रमाण)	(1)
69. धानुवर्धन	(2)	115. धनवत्	(1)
70. धनिमन्त्र	(1)	116. धनवत्	(2)
71. नारायणवर्धन (धनवत्)	(1)	117. धनवत्	(1)
72. नरोदय	(1)	118. धनवत्	(1)
73. नागवर्धन	(1)	119. धनवत्	(7)
74. नागवर्धन	(1)	120. धनवत्	(3)
75. नानार्थशास्त्र	(1)	121. धनवत्	(1)
76. नाममात्र	(7)	122. धनवत्	(2)
77. नामविद्वानुशासन	(1)	123. धनवत्	(3)
78. नाराद	(1)	124. धनवत्	(10)
79. निषण्णवर्धन	(1)	125. " वाक्य	(1)
80. नीतिगजावृत्त	(1)	126. नाथ	(5)
81. नीतिशास्त्र	(1)	127. नाथ	(1)
82. नैषध	(3)	128. नाथ	(3)
83. न्याय	(1)	129. नाथ	(8)
84. नागिनीय	(1)	130. " प्रमाण	(1)
85. नागिजात	(1)	131. योगवत्	(1)
86. पुराण	(1)	132. रचित	(1)
87. पुरोचन	(1)	133. " वचन	(1)

122	रघुवश	(14)	156	विष्णुस्मृति	(1)
123	रत्नकोश	(2)	157	वेणीसहस्र	(1)
124	■ नाममालिनी	(1)	158	वेदमाध्य	(4)
125	रत्नमाला	(2)	159	वैजयन्ती	(213)
126	रमस	(3)	160	वैद्यक	(18)
127	„ कोश	(28)	161	वैराग्यपञ्चक	(2)
128	„ ■ कार	(4)	162	वैराग्यशतक	(1)
129	रसरत्नाकर	(1)	163	व्याडि	(7)
130	राघवपाण्डवीय	(9)	164	शकर	(1)
131	रामायण	(1)	165	शकराचार्य	(1)
132	रुद्र	(15)	166	शब्दार्णव	(1)
133	रुद्रटालकार	(1)	167	शाकटायन	(3)
134	रुद्राभिधानकोश	(3)	168	„ मत	(3)
135	ललितासहस्रनाम	(1)	169	■ वृत्ति	(1)
136	लिङ्गमटीय	(1)	170	„ व्याकरण	(1)
137	लिङ्गसमूह	(1)	171	शातातपस्मृति	(1)
138	लिङ्गानुशासन	(1)	172	शाश्वत	(3)
139	„ अरण्यदत्त	(4)	173	„ कोश	(1)
140	„ चन्द्रगोमिन्	(1)	174	शिशुनारुपध	(24)
141	„ धामन	(2)	175	शृङ्गारप्रकाश	(2)
142	वसन्तराजीय	(1)	176	शेष	(56)
143	वाचस्पतिक	(1)	177	„ कार	(2)
144	वाग्मट	(1)	178	श्रुति	(2)
145	वाचस्पति	(1)	179	सगीतमकरन्द	(1)
146	वाजसनेयि संहिता	(1)	180	सज्जन	(1)
147	धामन	(5)	181	सरस्वतीकण्ठामरण	(1)
148	धामनसूत्र	(1)	182	सर्वधर	(1)
149	वासवदत्ता	(3)	183	साहित्यकल्पवल्ली	(1)
150	निक्रमोपनीय	(1)	184	सुबोधिनी (टीका)	(2)
151	विजयकोश	(1)	185	सुमृति	(3)
152	विदग्धकण्ठामरण	(2)	186	„ टीका	(25)
153	विश्व	(2)	187	सुरसिंह	(1)
154	विश्वप्रकाशिका	(19)	188	सोमजात	(1)
155	विष्णु (पुराण)	(1)	189	सोमदेवनीति	(1)

190	सौन्दर्यलहरी	(1)	195	हर्षचरित	(1)
191	स्मृति	(3)	196	हर्षचरिताम्युदय	(1)
192	स्वामिन्	(3)	197	हल्ययुध	(61)
193	हनुमन्नाटक	(1)	198	हारावलि	(2)
194	हरिप्रबोध (यमक)	(2)			

Many of the quotations have been identified, though several printed editions have no index and the cited items are not the beginnings of verses. But many others remain to be traced, for the author does not mention the source in many cases.

Mallī's style is easy and flowing. Its general nature cannot be judged on seeing his first sentence which is a series of very long compounds, reminiscent of Bana's works. Simple but effective are his explanations in general, e.g. the kind of ox which can do only one kind of work is *ekadhurina*. Mallī says

हलं विना शकटं न वहति, शकटं विना हलं न वहति; इत्येतादृग्विधैकधुरावहो
वृष, तस्मिन् एकधुरीणैकधुरशब्दौ स्याताम् । (p 592)

His knowledge of grammar is specially deep, enabling him to point out certain subtle points missed by many commentators. Dealing with the topic of cows of different ages, the three year olds, four year olds, etc. he shows that words like *ekahayani* can have *nip* by *vayasi prathame* only with reference to the ages of living beings, otherwise there can be *tāp* only, as in *dvihayana citragani*. Further the *natva* in *trihayani* (three year old) is permissible only when it refers to the age of living beings and not when the age of inanimate things is denoted.

णत्वमपि वयस्येव स्मर्यत इत्यनेनान्यत्र णत्वं न भवति । चतुर्हायना लेख्यगवी ।

(p 594)

His grammatical knowledge is not confined to the *Astadhyāyī* of Pāṇini, he often refers to other systems of grammar such as

that of Śākatāyana. The word *baṣkayani* is interpreted by Svāmin, Sūrin and others as a cow whose calf is full grown, ' *craprasūlagornama* '. But Mallī following Śākatāyana says

वप्ययेन नीता अनुगता वप्यणीति शाकटायनयुत्पत्त्या । वप्यो नामेकवत्स-
रवत्त । (p 596)

Śākatāyana's views are again referred to supplement Amara's statement that *ardhanavam* (half a boy) is neuter only, for the former mentions it as fem also

अर्धनावमर्धनावीति हि स्त्रीनपुसक्योर्दृश्यत इति शाकटायन । (p 164)

Panini ordains the substitution of *v* for the *n* of *varsabhu* (frog) when a case affix beginning with a vowel follows (*varsabhvasca*). But Mallī adds that this holds good for the word *karāṭhū* (finger nail) as well, as Śākatāyana sanctions it

' हनुन . . . ' इति शाकटायनशास्त्रे करभूशब्दस्यापि यज्ञादेश । (p 172)

The Kātantra system of grammar too is not neglected, for he quotes a *sūtra* ' *dyor govad vibhaktau* ' to justify the peculiar declension of *sauh* (Gauri) (p 28)

The profundity of his scholarship may be gauged by his close acquaintance with such works as the *Samgitamakaraṇḍa* of Nārada, the grammatical comm of *Kaṣyapa*, the Jaina work *Dharmasarmabhyudaya*, the Buddhist poem *Karṣi* (*pṛṣṭi*) *nabhyudaya* and a thorough mastery of the *pañca mahakavyas*. Extensive also is Mallī's knowledge of medical authorities. He often cites Vaidyaka with special reference to Dhanvantari whom he quotes over twenty times, as well as the *Yogasataka*, etc. The plant *śkugandha* has a synonym in *balvajah* which Amara says is mas in gender and pl in number. But Mallī points out that the word has been used by Patañjali in the singular

' एकश्च क्वचो बन्धनेऽसमर्थ ' इत्यर्थवत्सूत्रे महाभाष्यप्रयोगदर्शनादेकवचनान्त-
त्वमपि । (p 317)

He also clarifies that this is a kind of grass similar to the *munja*, used for making a bowstring or the girdle of an initiated student. His learning includes the science of omens (*sakuna*), he gives extensive details from the *Vasantarajya*, e.g. that among sparrows (*cataka*) of various colours, the black variety plays a big role in the field of omens.

तदुक्त वसन्तराजीयास्ये शकुनग्रन्थे—‘श्यामा वराही . . ।’ (p 342)

His deep study of the Vedas and the *Vedabhasya* is seen in discussing the etymology of some words. The word *sitputa* as a synonym of *bhramara* quoted from the *Taittiriya Samhitā-bhasya* is ignored by other commentators.

‘बृहस्पतये शितुष्ट पीतभ्रमर’ इति वेदमाप्यम् । (p 352)

Also quoted are the *Vedabhasya* to add *plava* (watercock) to the list of birds, and the *sruti* (*Taittiriya Samhita*) to show that *tittiri* (partridge) is a favourite bird of the Rudra s, *rudranam tittirih* (p 355). His knowledge of political science is witnessed by citations from a large number of authorities such as Kaman-daka, Sajjana, Brhaspati, *Nitigajankusa*, *Somadevaniti* and *Dhvanimāñjari*. Dealing with the position of the feet of an archer, Amara says, *ityadi sthanapañcakam*, Malli supplements the statement by quoting the relevant portion from *Dhanurveda*.

‘. मण्डलमिति धनुर्वेदोक्तानि पञ्च धनुर्धरस्थानानि । (p 534)

We have seen in the foregoing pages some of the salient features of two of the South Indian commentaries. The comm. of Bommaganti is even more learned as will be seen in the volume to follow.

अमरकोशः

दाक्षिणात्यन्याख्योपेतः

प्रथमकाण्डः

१. स्वर्गवर्गः

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।

सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रियै चामृताय च ॥ १ ॥

अमरपदनिवृत्तिः लिङ्गयस्वरिकृता

शिव ^१हरिं विधातार ^२तत्पत्नीस्तत्सुतान् गुरुन् ^३ ।

नत्वा समस्तप्रत्यूहान्तये मङ्गलाय च ॥

पठ्याम्यप्रमाणज्ञै धीरस्वाम्यादिसुरिभि ।

कृतान् ग्रन्थान् समालोच्य ^४ बालानां मुखबुद्धये ॥

^५यत् कृत ^६सुरसिंहेन नामलिङ्गानुशासनम् ।

तत्रस्थाया पदावस्था ^७विश्वस्तिर्वक्ष्यते मया ॥

यस्येति—हे धीरा विद्वत्स यस्य ^१गुणा अनघा निर्मला स देव श्रियै ^१ च
अमृताय च मोक्षाय ^{१०} च सेव्यताम् आराध्यताम्, ^{११} ^{१२}मुक्तिमुक्तिफलावाप्त्या ^{१३} इत्यर्थः ।
किंविशिष्टस्य ? ज्ञानं च दया च तयोः सिन्धुः तस्य ^{१४}ज्ञानदयासिन्धोः । अगाधस्य
^{१५}विषय ^{१६}लिप्ताविरहितस्य । किंविधः ? अक्षयः क्षयरहितः । श्लोकोऽयं समुद्रपक्षेऽप्यूह-
नीयः । ^{१७}अस्य विष्णोः क्षयो निवासः अक्षयः ॥ १ ॥

^१ A, T add गुरु

^२ तत्पत्नीं T

^३ च वै W₁, इमान् B₂

^४ लोकेय

A B₁, C D₁, K₁

^५ तत्कृत K₂ T, यत्कृति W₂

^६ सुरि° W₁

^७ निवृत्ति W₁

^८ Y adds देवस्य

^९ D₁, K₂, W₁ add रक्ष्यै, gap in U, श्रिये W₂

^{१०} W₁

omits 11 U omits 12 T omits मुक्ति 13 व्याप्ता T, प्रदातृत्वात्
तस्येति भाव B₂, C, D₁ 14 K₅, W₂ omit 15 निपये W₁ 16 वीक्षा W₁,
B₂, O, D₁ omit लिप्सा 17 अकारकर्णवाच्यस्य C

अमरपदपारिजातः मण्डिनाथस्रिकृतः

आकण्ठपौरुषमतो वारणता विन्नवारणेनैव ।

प्रथिता विभ्रदशेषत्रिदशोपास्य परं महं सेवे ॥

उक्तानुक्तनिरुक्तचिन्तनफल्य टीका सुभूते परा

मालोच्यामरभाष्यवार्तिकमुपान् प्रन्थान् बहूनादरात् ।

व्याचक्षेऽमरसिंहनामकमहं श्रीवत्सगोत्रोद्भवो

‘बोझाटिन्मिन्सिंहसूरितनय श्रीमहिनाथो मुदा ॥’*

इह एतलु निखिलफणिपतिप्रिततमतकमलनिलयकवलनकलशतनय कविबरकरटि-
निकरसिंहामरसिंह² ३प्रमथ्यमाणनिवधनरद्वपरिपन्थिनिरन्तरान्तरायतिमिरपटलनियुत-
मिहिरसमानामभिनवाधिकृतदेवतोपासनामनेन निवध्नाति यस्येति—तत्र देवताया
परममहत्त्वख्यापनार्थं समुद्रत्वमारोपितम् । तत् कथम् । यस्यागाधस्य मन्दरगिरिमूल-⁴
कर्पणेनाकलुपितस्य ज्ञानदयासिन्धो । क्षीरस्य सिन्धु क्षीरसिन्धुरिति यावत् । ज्ञान
दययो सिन्धु ज्ञानदयासिन्धुरिति आधाराधेयभावसवन्धेन । समस्त⁵विषयकानुभवस्य
‘सकलजगदुद्धारकदयायाश्चाधारभूतसिन्धोर्गुणः’ अलङ्कृत्यादयः⁶ । अनया तरुचरनि-
करलङ्घितत्वाविदोपेणादूषिता । अक्षय कलशसुतकरतलाचुलुकिता । स शैलानां शिव
वैष्णवानां विष्णु, जैनानां जिन, बौद्धानां बुद्ध इति तत्तदधिदेवतापूर्वसिन्धु । हे
धोरा हे विद्वांस । श्रियै चामृताय च नारायणनारूपालैरुविषयसर्वजनयोगिनिपयभूत-
भ्यमृतयो । भवद्भिः सेव्यताम् । त्रिवर्गसपत्तेर्मोक्षस्य चाराध्यतामित्यर्थः । किं च ।
यस्यागाधस्य शेषवाचस्पतिप्रभृतिमिरपि वर्णितुमशक्यस्य । ज्ञानदया ज्ञानदानसपत्त्या ।
ज्ञानस्य दा दानम् ई सपत्तिः । तया ज्ञानदयेत्युपलक्षणतृतीयया उपलक्षितस्येत्यर्थः ।
सिन्धोर्गुणा प्रसादमाधुर्यादयः⁸ । अनया पापरहिता । अक्षय सकलजनैरुन्मिमतोऽप्य-
क्षीण । स विद्वज्जनाधिदेवतापूर्वसिन्धु । धोरा श्रियै चामृताय च । सिन्धुर्लक्ष्मीसुधयो
सेव्यः । ‘एकं शब्दं सम्यग् ज्ञातं सुष्ठु प्रयुक्तं स्वर्गे लोके कामधुग् भवति’ (cf महा-
भाष्य, ६ १ ८४) इत्यागमात् । वाचस्तत्साध्यस्वर्गस्य च भवद्भिः सेव्यताम् ।

लक्ष्मीसरस्वतीधात्रीत्रिवर्गसपत्तिविभूतिशोभासु ।

उपकरणवेपरचनावसुधासु श्रीरिति प्रथिता ॥

* A₁ has nine additional introductory verses some of them contain-
ing contradictory statements

‘अमृत दिवि रे मोक्षे’, ‘यज्ञशेषेऽमृताशने’ इत्युभयत्र व्याडि । अनेन परब्रह्म-
शब्दब्रह्मणोरुपास्तिराचरिता¹⁰ ॥ १ ॥

¹ चोद्धापिति B.

² सिद्ध दुरसिद्ध B₃ B₄

³ प्रकल्पमान° B₃

⁴ B₃ B₄ omit मूल

⁵ A₁ adds वस्तु

⁶ A₁ adds दु सनिमग्न°

⁷ °भूतस्य B₄

⁸ °त्वादिगुणा A₁

⁹ °आदिगुणा A₁

¹⁰ A₁ adds उभयत्र देवता°

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।

सपूर्णमुच्यते वर्गेर्नामलिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

(वि.) समाहृत्येति—अन्यतन्त्राणि निचण्टन्तराणि¹ समान्त्य एकीकृत्य
संक्षिप्तैः संकुचितैः प्रतिसंस्कृतैः पर्यायपदैः वर्गे² सजातीयसमूहे साङ्गोपाङ्गशब्दसमूहेष्व
नाम्ना³ ‘वृक्षादिपर्यायाणां लिङ्गानां स्त्रीपुनपुसकानाम्’⁴ अनुशासन शिक्षा सपूर्णं⁵
रूढपर्यायपरित्यगेनोच्यते ॥ २ ॥

¹ W₂ adds कुत्रचित्

² सजाति° D₁, सजातीयस्य K₂

³ IV adds

पदानां

⁴ B₂ W₂ omit वृक्षादि

⁵ D₁ omits

⁶ रुढि° W₂

(पा.) शास्त्रप्रारम्भे विशिष्य प्रयोजनं प्रथयति—समाहृत्येति—अन्यतन्त्राणि
समाहृत्य कतिचिलिङ्गहीनानि¹ कतिचिदसक्षितानि कानिचिदप्रतिसंस्कृतानि कानि
चिद्वर्गेहीनानि । तस्मादन्यतन्त्राण्येकीकृत्य । संक्षिप्तैः स्तोकाद्भूयोऽभिधानं संक्षेप इति
लक्षणस्याश्रयैः प्रतिसंस्कृतैः² असूक्तिपरिहारं प्रतिसंस्कार इति लक्षणस्य विषयैः
वर्गे सजातीयपदसमूहे नामलिङ्गानुशासनमित्येतत्तन्त्रं सपूर्णं लिङ्गाद्यविकलं यथा
वर्तते ॥ २ ॥

¹ °निहीनानि B₄

² अनुक्ति° B₄

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।

स्त्रीपुनपुसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः कचित् ॥ ३ ॥

(त्रि.) प्रायश इति—स्त्रीपुनपुसकं प्रायशः प्रायेण रूपभेदेन ज्ञेयम्¹ । तद्यथा
—² ‘बुद्धिर्मनीषा धिषणा’ इति (१ ५ १) । कुत्रचित् साहचर्यात् ज्ञेयम् । तद्यथा—
‘तटित्’³ ‘सौदामिनी’ इति (१ ९ ३) । कचित् तेषां ‘लिङ्गानां विशेषविधेः
ज्ञेयम् । कथम्? ‘मेरी स्त्री दुन्दुमि पुमान्’ इति (१ ७ ६) । एव लिङ्गत्रयेऽपि
उहनीयम् ॥ ३ ॥

¹ शातव्य K₂² D₁, K₁, U, W₂ omit बुद्धि .³ सौदामनी D₂, K₁, K₃⁴ K₁ adds मित्र°.⁵ तथा B₂, D₂, यथा W₁

(पा.) सक्षेपप्रकारं प्रदर्शयति प्रायशः इति—प्रायशः प्रचुरं रूपभेदेन¹ नियतरूपेण, कुत्रचित् रूपभेदाप्रतीतस्थले साहचर्यात्, तद्विशेषविधेः कचित्, यत्र रूपभेदप्रतीतिर्नैदिति,² यत्र साहचर्यं च न निमित्तं, यत्र ³साहचर्यलिङ्गापवादः, यत्रानेकलिङ्गत्यं, तत्र विशेषविधेः स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयम् । रूपभेदस्योदाहरणम्—

‘हरीतकी हैमवती रेचकी श्रेयसी शिवा’ । (२. ४. ५९)

‘उन्मत्तः कितवो धूर्तो दुत्तूरः काञ्चनाह्वयः’ । (२. ४. ७७)

‘अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम्’ । (२. ४. १६४)

इत्यादि । साहचर्यस्योदाहरणम्—‘स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका’ (२. २. १६) । ‘पञ्चशाखः शयः पाणिः’ (२. ६. ८१) । ‘विष्टपं भुवनं जगत्’ (२. १. ६) । चशब्दः प्रत्ययानुपलक्षणार्थम् । ‘विभूतिर्भूतिरैश्वर्यम्’ (१. १. ३९) इत्यत्र ‘प्रत्ययो लिङ्गस्य गमको भवति । ‘पुञ्जराशी तूत्तरः कूटमस्त्रियाम्’ (२. ५. ४२) इत्यत्र समासो लिङ्गस्य गमको भवति । विशेषविधेरुदाहरणम्—‘चञ्चुःप्रोटिरुभे स्त्रियाम्’ (२. ५. ३६) । ‘स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्’ (२. ४. १७) । ‘रुनिः स्त्रियामाकरः स्यात्’ (२. ४. ७) । ‘त्रिरीटं पुंनपुंसकम्’ (२. ६. १०२) ॥ ३ ॥

¹ प्रचुररूपभेदेन A₁.² न चेत् B₁³ साहचर्यं A₁⁴ B₁ adds त्तिन् .

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।

कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमाद्वत्ते ॥ ४ ॥

(त्रि.) भेदाख्यानायेति—अत्र ¹ग्रन्थे भिन्नलिङ्गानां ²पदानाम् अनुक्तानां क्रमान् क्रमेण ³भेदाख्यानाय द्वन्द्वो न कृतः । ‘एकशेषः एकशेषसमासो न कृतः । सक्त्रश्च⁴ न कृतः । तथा—‘उत्ता कुण्डम्’ इत्युक्तम् (२. ९. ३१) । न तु ‘उत्ताकुण्डे’ इति । एकशेषो यथा—‘नभः’ रं श्रावणो नभा’ (३. ३. २३२) न तु ‘रश्रावणो नभः रम्’ इति । सक्त्रो यथा—‘म्वः स्तोत्रं स्तुतिर्नुनिः’ इति (१. ६. ११) । न तु ‘स्तुतिः स्तोत्रं म्वो नुनिः’ इति । सक्त्रो नाम ‘साहचर्यम् । भिन्नलिङ्गानां नाना-लिङ्गानाम् अनुक्तानाम् अन्यत्रानुक्तानाम् । क्रमान्तरे । भिन्नत्राख्याना⁵ क्रमेणैव अनुगमनं करोमि, क्रमं विना न करोमीत्यर्थः ॥ ४ ॥

¹ K₂ omits² U omits.³ K₂, W₂ add लिङ्गान्तराख्यानार्थ.⁴ C, D₁, K₁, U, W₂, Y omit.⁵ D₁, K₂ omit च⁶ Y adds न कृतः .

७ नमा धावनिश्च स इत्युत् न तु आपणौ नमसौ इत्युत्तम् ॥ C न नमसि धावणे
नमा H, ८ सकृत् W, ९ भिन्नलिङ्गानां C, D,

(पा.) प्रतिसंस्कारप्रकार दर्शयति गेदारयानायेति—अत्र शास्त्रेऽनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां पदानां क्रमादृते क्रम विना गेदारयानाय भेदप्रतिपत्तिनिमित्तार्थं न द्वन्द्वं कृतं । नैकशेषः । एकशेषोऽपि^१ न कृतः । सकरश्च न कृतः । केवलं क्रम एव कृत इत्यर्थः । द्वन्द्वप्रतिषेधस्य—‘रेणुर्द्वयोः स्त्रिया धूलि पासुर्ना न द्वयो रजः’ (२ ८ ९८) । अत्र पार्थक्यमेव क्रमशब्दार्थः । एकशेषप्रतिषेधस्य—‘नाली नाल च काण्डोऽस्य’ (२ ९ २२) इत्यादि । अत्र सर्वपदोक्तिरेव क्रमशब्दार्थः । सकरप्रतिषेधस्य—‘सद्यः स्रोत्रं त्रुतिर्नुतिः’ (१ ६ ११) । अत्र विभाग एव क्रमशब्दार्थः । भेदप्रतीतिस्थले सररो न दोषाय^२ । ‘अलमारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम्’ (० ६ १०८) । अत्र भिन्नलिङ्गानामित्यनेन अभिन्नलिङ्गानामुदाहरणान्मुक्तान्येव ।^३ द्वन्द्वस्य—‘गृहं गेहोदयसितं चेशमं सद्यः विवेकनम्’ (२ २ ४) । ‘निकायं निलयालया’ (० ० ५) । एकशेषस्य—‘नासत्यावधिनौ वस्त्रावाधिनौ च तावुभौ’ (१ १ ५१) । अनुक्तानामित्यनेन उक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वादयः कृता एव^४ । ‘समालपत्रतिलचित्रमाणि विशेषक्रमः’ (२ ६ १०२) इत्यत्र ‘द्वितीयं च तुरीयं च न त्रियाम्’ (२ ६ १२३) इति लिङ्गमुक्तम् । ‘धर्मा पुण्यमन्यावस्वभावाचारसोमपा’ (३ ३ १३९) इत्यत्र ‘स्याद्धर्ममरित्रया पुण्यश्रेयसी’ (१ ४ २४) इत्यत्र लिङ्गमुक्तम् । ‘पद्माकरस्तनाकोऽस्त्री वासार सरसी सरः’ (१ १२ २८) । अत्र तदाकोऽस्त्रीवि लिङ्गमुक्तम् ॥ ४ ॥

^१ A₁ adds समास   ^२ क्रियते A₁   ^३ A₁ adds तत् कथम्   ^४ A₁ B₁
add अत्र   ^५ एवम् B₁

त्रिलिङ्गयां त्रिविविति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।

निपिङ्गलिङ्गं शेषार्थं त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

(वि.) त्रिलिङ्गयामिति—त्रिविविति प्रयुक्ते लिङ्गत्रय^१ ज्ञेयम् । यथा तट त्रिषु^२ इति (१ ९ ७) । द्वयोरित्युक्ते स्त्रीपुलिङ्गे^३ ज्ञेये । यथा—‘रेणुर्द्वयोः’ इति (२ ८ ९८) । एकलिङ्गनिषेधे^४ अवशिष्टलिङ्ग^५ ज्ञेयम् । यथा—‘विमानोऽस्त्री’ इति (१ १ ४९) । तु शब्दोऽन्ते यस्य सत् त्यक्तम्, अथशब्द आदि यस्य^६ सत् अथादि, त्वन्तं च अथादि च^७ पदं पूर्वपदार्थं न भवति शास्त्रेषु^८ ॥ ५ ॥

^१ त्रये W₂   ^२ पुलिङ्गस्त्रीलिङ्ग K₂ K₃   ^३ एकलिङ्गं निपिङ्ग B₂ C
^४ परिशिष्टलिङ्गे चेदे B₂ W₂   ^५ लिङ्गद्वय W₁   ^६ लिङ्गपरिग्रह इत्यर्थं K₂   ^७ आदी B₂

D₂ K₁ 6 W₂ adds वर्तते 7 B₂ adds त्वन्ताथादि 8 भजति B₂
 K₁, Y 9 D₂, K₁, K₂, K₃ omit

(पा.) तरणिरहितपारम्वार इव परिभाषारहित शास्त्र दुस्तरमिति परिभाषा
 निरूपयति त्रिलिङ्गधामिति—त्रिष्विति प्रयुक्ते त्रिलिङ्गे^१ कृतविवक्षा ज्ञेया । ‘सरन्ध्रे
 सुपिर त्रिपु’ (१ ९ २) । द्वयोरित्युक्ते स्त्रीपुलिङ्गे ज्ञेये । यथा ‘वहेर्द्वयोर्ज्वालीली’
 (१ १ ५७) । यद्यपि द्विशब्द सख्येयसामान्यवर्ती तथापि वक्तृविवक्षापूर्विका शब्द
 प्रवृत्तिरिति विवक्षावशात् प्रकृते सरयेयविशेषवर्ती । तस्माद् ‘द्विहीन प्रसवे सर्वम्’
 (२ ४ १८) इत्यादौ मिथुनाथप्रतीतिकरो भवति । ‘अर्धरात्रिशीथौ द्वौ’ (१ ४ ६)
 इत्यत्र सरयाविशेषस्य श्रूयमाणत्वादतिप्रसङ्गस्यावकाशो^२ नास्ति । निपिद्धलिङ्ग शेषार्थम् ।
 निपिद्धलिङ्ग पद पारिशेष्यानिपिद्धलिङ्गार्थं स्यात् । यथा ‘अस्त्रियामाढकद्रोणौ’
 (२ ९ ८८) । अत्र शेषत्र पुनपुसकयोरेव । आढक, आढकम् । द्रोण, द्रोणम् ।
 त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् । तुशदान्तम् अथग्रन्थादि पद पूर्वभाह्न भवति । त्वन्तस्य
 —‘प्रत्यन्तो स्लेञ्छदेशः स्वान्मध्यदेशस्तु मध्यम’ (२ १ ७) । ‘प्रञ्जर्विका वमिश्च स्त्री
 पुमास्तु वमथु समा’ (२ ६ ५५) । एव दण्डापूपन्यायादुदाहरणान्तराण्यपि^३
 द्रष्टव्यानि । ‘स्यात्तेमन तु निष्ठानम्’ (२ ९ ४४) इत्यादौ स्वादादिप्रयोग । अथादे
 —‘अन्ना माताथ घाला स्याद्वासू’ (१ ८ १४), ‘भार्या जात्याथ पुभूञ्जि दारा’
 (२ ६ ६) । अर्थग्रहणाद् ‘अनुक्रोशोऽप्यथो हस’ (१ ८ १८) इत्यादौ अथोशब्द
 प्रयोग । इतः पर स्वर्गादिन्मेण शास्त्रमवतारयति । अत्र शेषपूरण विशेषाभिधानं
टीकाप्रयोजनम् ॥ ५ ॥

^१ त्रिलिङ्गी शेषा B₂ B₁ ^२ प्रसङ्ग स्यादिति । अत्र A₁ ^३ A₁ adds तन्नेव

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।

सुरलोको योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

(वि.) स्वरिति—स्वर्धते स्व,^१ ‘सृ शब्दोपतापयो’ । स्व सुर गम्यते
 ‘इति स्वर्ग’ । ^२ ‘गल्ग गती’ । सुष्ट अर्ज्यते^३ इति वा । ‘अर्ज सर्ज अर्जने’ । न विद्यते
 अत्रम् असुष्टम्^४ अत्रेति नाम^५ । ‘तृतीयश्चासौ दिवश्च त्रिदिव’^६ । त्रिदशानाम आलय
 त्रिदशल्य । सुराणां लोक सुरलोक । दीव्यन्यस्यामिति यौ, यौश्च^{१०} । ‘दिवु
 व्रीटाविनिगीपाद्युतिस्तुतिमोदमद्वयप्रकान्तिगतिपु’ । इमावोकारा तत्रकारा तौ स्त्रीलिङ्गी ।
 तृतीय च तद् विष्टप च त्रिविष्टपम्^{११} । एतानि स्वर्गनामानि ॥ ६ ॥

^१ एतद्व्ययम् C D₂ ^२ B₁, B₂ C, D₁ add अत्र ^३ D₂ W₂ add
 गृह्य ^४ अत्रयति D₁, W₁, Y ^५ W₂ omits इत्तु D₁ ^६ C adds

‘अक कीटित्व’

७ तृतीया B₁, C, D₁, W₂८ चौथ B₁, C, D₁, K₂, W.

९ C adds भूम्यत्तरिक्षादिव इति विवक्षया तस्य तृतीयत्वमिति भाव

१० दिवि च T,

दिवश्च १

११ एतत् नपुंसकलिङ्ग, भूम्यादिविवक्षयेति भाव C

(पा.) स्वरव्यय—त्रिविष्टपम् । ण्तानि स्वर्गनामानि । अत्र स्व शब्दोऽव्यय १ ।

स्य पुण्यलोक । ‘स्वर्जयति काशी’ । स्वर्गशब्दाहचर्यात् स्वशब्दस्य पुत्वे प्राप्तेऽव्ययवचनाद् अलिङ्गत्वम् । ‘सन्श त्रिषु लिङ्गेषु’ इति विधीयते । तत्स्वरूपे शृङ्गारप्रकाशिका—‘इयमयमिदमित्यर्थसञ्ज्ञान्यपदेशनिमित्त शब्दसंस्कारहेतु शब्दधर्मो लिङ्ग स्त्री पुमान् नपुंसकमिति’ (cf पृ १८३) । टादादिशब्दसंस्कारहेतुरियव्यपदेश-कारण स्त्री । ‘तस्माच्छसो न पुंसि’ (६ १ १०३) इत्यादिशब्दसंस्कारहेतुरयमित्यर्थ-व्यपदेशकारण पुमान् । ‘इनोऽपि विभक्तौ’^२ (७ १ ७५) इत्यादिशब्दसंस्कारहेतुरि-दमित्यर्थव्यपदेशकारण नपुंसकम् । तदेतल्लिङ्ग षोढा । शुद्ध मिश्र सक्तीर्णम् उपसर्जनम् आविष्टम् अव्यक्त चेति । तेऽनेकसंस्कारहेतु शुद्धम्—^३एतद्वा वृक्ष कुण्ड स्त्री पुमान् नपुंसकमित्यादि । संस्कारद्वयोपग्राहि मिश्रम् । मरीचि ऊर्मि अर्चि छर्दि कषाय क्नादमित्यादि । संस्कारत्रयोपग्राहि सक्तीर्णम् । तटी तट तट, शृङ्गला शृङ्गल शृङ्गलम् । विशेष्यशब्दसंस्कारग्राहि विशेषणरूपमुपसर्जनम् । शुक्ल शुक्ल शुक्लम् । विशेषणत्वेऽपि नियतसंस्कारमाविष्टम् । प्रीतिरिषय प्रधान भाषां वारा कलत्रम् । लिङ्गनिमित्तशब्द संस्कारानर्हमव्यक्तम् । पञ्च षट् कति उच्चै नीचै युय वयमित्यादि । स्वर्गादय पञ्च रूपभेदात् पुलिङ्गा । वैजयन्त्या (पृ ३ श्लो २) तु त्रिदिवशब्द पुनपुंसक इति कथित । ‘अमर्त्यभयन ना’ च त्रिदिव स्यात् स्वरव्ययम्’ इति । शोदिवौ शब्दौ स्त्रीरूपगोदाभा^४ घाल्लिङ्गप्रतीत्यनियौ । अत स्त्रियामिति विशेषविधि । अकारान्तदिवशब्दोऽप्यस्ति ।

‘सर्लोकिस्तूर्णलोक’^५ स्याद्वयोह फलोदय ।

मदर सैरिक् शक्रभवन स दिव नभ ॥’

इति त्रिणाण्डशेष (पृ १, श्लो ४) । त्रिविष्टपशब्दो नपुंसक । विष्टपशब्दापेक्षया प्रातपुनपुंसकत्वप्रतिषेधार्थं स्त्रीजननम् । यदाह कैवट—स्त्रीवग्रहण नित्यज्ञा पनायमिति ॥ ६ ॥

१ शब्दव्ययम् B₂२ पुंसि A₁३ A₁ adds कथम्

४ चौथ त्रिदिव इति

मुद्रितग्रन्थे (पृ ३ श्लो २)

५ A₁ omits अमर्त्यात्६ देवलोक B₂ B₄

मुद्रितग्रन्थे च (पृ १ श्लो ४)

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा त्रिविष्टपाः सुताः ।

सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

(वि) अमरा इति—^१अमरा, न म्रियन्ते इत्यमरा । मृह प्राणत्यागे । न विद्यते जरा येषां ते निर्जरा । 'जृप् ३वयोदानौ' । दीव्यन्तीति देवा । 'दिवु क्रीडादौ' । ^२त्रिदशपरिमाण वयो येषामिति त्रिदश । विबुध्यन्ते इति विबुधा । 'बुध अवगमने' । सुरतीति सुरा । 'सुर ऐश्वर्ये' । सुप्र राजन्ते वा^३ । 'रानृ दीप्तौ' । भक्या दत्त सुप्र रान्तीति वा । 'रा आदाने' । शुभ रान्तीति^४ वा । 'रा दाने' । अधिजा सुरा येषामस्तीति वा । सुप्र वाञ्छितफल रान्तीति^५ वा । 'रा दाने । सुप्र ६पूणति पालयतीति सुपर्वाण । 'पृ पालनपूरणयो' । शोभन पर आचरित^७मेषामिति वा । सुप्र मयन्ते सुमनस । 'मन ज्ञाने' । शोभनचित्तत्वाद्वा । त्रिदिगम्य ईशा^{१०} त्रिदिवेश । यौ ओक ^{११}स्थानमेषां ते दिवौकस ॥ ७ ॥

^१ १ om ts   ^२ I K₁ K₂ W₁ omit   ^३ तिस्रो दश परिणाम
(परिमाण K₂) येषां ते B₂ C D₁   ^४ D₂ I K₁ K₂ add सुरा   ^५ D₂ W₂
add आददत्   ^६ रायन्ति रै श० दे B₂ C D₁ K₁ K₂ अत्र एकपत्र ग्रन्थपात
U W₂   ^७ D₂ K₁ K₂ K₃ add ददति   ^८ विपत्ति B₁ C   ^९ B₁ T
add अस्ति   ^{१०} ईश्वरा W₁   ^{११} निलय B₂ C

(पा.) अमरा—अमृताधस । सर्वत्र स्वरपरत्वाद्धल्परत्वाच्च 'लोप शाकल्य स्य' इति (८ ३ २९) 'हलि सर्वेषाम्' इति (८ ३ २२) द्वाभ्यां यलोप ॥ ७ ॥

आदितेया दिविपदो लेखा अदितिनन्दनाः ।

आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

(वि.) आदितेया इति—^१अदिते अपत्यानि ^२आदितेया । त्रिवि सी^३ तीति दिविपद् । 'पद्ल विहरणगत्यवसादनपु । लिप्यते ^४पटादौ लेखा । 'लिप्य लेखने' । प्राणिना ^५शुभागुभानि लिखन्तीति वा । 'लिप्य अक्षरवि'यासे । अदिते नन्दना^६ अदितिनन्ना । ^७अदिति नयन्तीति वा । अदिते पुत्रा आदित्या । ^८ऋते सत्ये भवन्तीति ऋभव । ^९ऋ रग्य भवन्तीति वा ऋभव । ऋशब्दो ^{१०}नीतिराची । तस्माद् भवन्तीति वा । न विद्यते स्वप्नो येषां ते अस्वप्ना । मर्त्यादित्ये ^{११}अमर्त्या । ^{१२}न म्रियते इति वा अमर्त्या । अमृतम् अधोऽन्न^{१३} येषां न अमृताधस ॥ ८ ॥

^१ अदित्या या D₂ W₂   ^२ K₁ K₂ add पुत्रा B₂ K₂ W₁ add
आदित्या   ^३ पल्गा^४ K₁ T पल्गायामिति D₂   ^४ पुत्र D₂ K₁ K₂ W₁
^५ पुत्रा B₂ D₂ K₂ W₁   ^६ W₁ omits K₁ K₂ add 'दु नदि समृद्धौ'
^७ अदित्या अपत्यानि पुत्रा B₂ १   ^८ ऋनेन स्यात् B₂ D₁ I K₂ W₁

^१ री D₂, I, K₁, K₂ W₂^{१०} अदिति^० D₂, I, W₁^{११} न मर्त्या A, T,मर्त्येभ्य D₁, मर्त्या न मन्तीति B₁, B.^{१२} B₁, B, C, W₁ omit न^{१३} B₁, C, K₂, Y omit

वर्हिर्मुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।

वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

(प्रि.) वर्हिरिति—वर्हि ^१अग्निं मुखं येपा ते वर्हिर्मुखा । क्रतौ भुजते^२ इति क्रतुभुज । ^३भुजं पालनाभ्यग्रहारयो^३ । गिर^४ वणन्ति ^५व्याकुर्न्तीति गीर्वाणा । ^६वण वृण शब्दे^६ । गी ^७वाणो येपमिति वा^७ । गिर वनतीति वा । ^८वनं समक्तौ शब्दे वा^८ । दानवानाम् अरय दानवारय । शोभन ^९वृन्दं येपामस्तीति वृन्दारका । देवता^{१०} एव देवतानि^{१०} । इति सामान्यतो ^{११}देवतानामानि ॥ ९ ॥

^१ रहीं रश्मि T, Y^२ भुजन्ति K₁^३ गिर B₁ C K₂^४ व्याकुर्वतेD₂ K₃ W₁^५ गीरेव वाणा Y^६ D₂, K₁ W₂ Y add गीवाणा^७ वन वण समक्तौ^७ D₁ W₁^८ वृन्द D₁ अर शोभन C^९ देवा एव D₂K₁ K₂ W₁^{१०} स्वार्थं देवताभ्योऽण् इत्यण् । दधतेति स्वार्थे नल् सलि इनालिङ्गवचनकर्त्तव्यम् इति स्त्रीत्वे सिद्धेऽपि यत् पुन ^{११}स्त्रियाम् इति वचनं तद् बहुवचनान्पुलिङ्गशङ्का-
निराकरणार्थम् D₁^{११} देव^{११} D₂ K₂ K₃

(पा.) वर्हिर्मुखा—स्त्रियाम् । देवनामानि । ^१‘निलिम्पा सृग्निं सेद्रा दिविजा

द्विदशा युधा’ इत्येतानि च । जातिशब्देन जात्याश्रिता व्यक्तिभिधीयत इति तद् व्यक्तीना बहुव्याद् बहुवचननिर्देश ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुपिताभास्वरानिलाः ।

महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

(प्रि.) आदित्येति—आदित्या ^१आदित्यसत्त्वेन वृत्ता ^२गणदेवता, ते द्वादश ।

आन्धादौ ^३अग्ने उपविशतीति विश्वे । ^४‘विश प्रवेशने’ । ते ^५‘त्रयोदश । आहूताः प्रसन्तीति वसव । ^६‘वस निवासे’ । ते ^७‘अष्टौ । तुष्यतीति तुपिता । ^८‘तुप तुष्टौ’ । ते पट्त्रिंशत् । आभासन्ते^९ इति आभासरत् । ^{१०}‘भास् दीप्तौ’ । त चतु पष्टि । ये अनन्ति ^{११}‘सचरन्ते प्राणिन ते अनिला । ^{१२}‘अन प्राणने’ । इत्याया^{१३} न चरतीति वा । ते एकोनपञ्चाशत् । महाराजशब्दो येपामस्तीति महाराजिका । ते पट्त्रिंशद् द्वे शते । साध्यते आराध्यन्ते इति साध्या । ^{१४}‘राघ साघ समिद्धौ’ । ते द्वादश । रोदयन्ति ^{१५}‘रुद्रान् इति रुद्रा ।

‘रुदिर् अश्रुविमोचने’ । ¹⁰रुत दुःख द्रावयन्तीति वा रुद्रा । ‘द्रा कुत्साया गतौ’ ।
 रुत वेदात्मक शब्द कल्पादौ ¹¹द्रावयन्तीति वा रुद्रा । ते एकादश¹² । एतानि
¹³समूहदेवतानामानि ॥ १० ॥

¹ W₁ omits   ² युक्ता W₁   ³ B₂ W₂ omit   ⁴ B₂ C D₁
 W₂ omit त्रयो   ⁵ अष्ट K₃   ⁶ आ समतात् C मास्वन्ति D₂   ⁷ W₁
 omits स   न   ⁸ निल यान न विद्यते निल यस्मिन् कर्मणि यथा भवति
 तथा चरन्तीति अनिला वा B C   ⁹ W₂ Y omit   ¹⁰ Y omits two lines
¹¹ द्रवन्ति D₁ D₂ W₁   ¹² B₁ C D₁ K₁ W₁ add एत गणदेवता   ¹³ B₁,
 C D₁ K₁ add गण°

(पा.) आदित्य—गणदेवता । आदित्यादयो देवता¹ ।

‘तत्रादित्या द्वादश स्युरिन्धेदेवास्त्रयोदश’ ।

वसवश्चाष्ट सस्याता पटत्रिंशत् तुपिता स्मृता ।

आभास्वराश्चतु पट्रिंशता पञ्चासदूनका ॥

महाराजिकृत्नामानो द्वे शते³ विशतिस्तथा ।

साध्या द्वादश विद्याता रुद्रा⁴ एकादश स्मृता¹ ॥

‘तत्र द्वादश नम्राद्या इति पाठान्तरम्’ इति सुगोधि-यामुक्तम् । एव पुराणवचनै-
 स्तत्सत्यानामानि ज्ञातव्यानि । विश्व इति पाठसामर्थ्यात् सर्वनामकार्यमनि-
 पिद्धम् ॥ १० ॥

¹ गणदेवता B₁   ² दश B₂ B₁   ³ षट् च विशति A₁   ⁴ रुद्राश्चेनादश B₁

विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भृनोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

(वि.) विद्याधर् इति—¹शुक्तिमाञ्जनादिविद्या ²धारयन्तीति विद्याधरा ।

‘बुधाब्’ धारणपोषणयो¹ । एते जीमूतनाहन²पुण्यदत्तप्रभृतय³ । अद्भ्य सरस
 निर्गता अप्सरस⁴ । ‘स गतौ’ । अथवा आप्यत पुण्यट्टद्विरिति । ‘आप्ठ व्याप्तौ’ ।
 ता दर्शनीमुज्ज । यक्ष्यन्ते⁷ इति यश्ना । ‘यक्ष पूजायाम्’ । ते कुबेरादय । यज्ञेभ्यो⁸
 रक्ष्यन्त इति रश्नामि । ‘रय पालन’ । तानि च रावणादीनि । गान⁹ धारयतीति
 गन्धर्वा¹⁰ । ते हाहाहूहप्रभृतय । किंचिन्नरा किन्नरा । ते अश्वमुखादय । पिशित
 मासमभतीति पिशाचा । ‘अश भोचने’ । ते ¹¹कामचारिण । निधि¹² गृह्णीति

गुह्यम् । 'गुह्यं सन्तरणे' । ते मणिमन्त्रादयः । अणिमादिसिद्धि एषामस्तीति सिद्धा । सिध्यन्तीति वा । ते विश्वासुप्रभृतयः । भवन्तीति भूता । 'भू सत्तायाम्' । ते वालप्रहादयः । एतानि ¹³देवोद्भवदेवतानामानि ॥ ११ ॥

¹ युटिस्^० K₃, W₁   ² धरन्ति D₁   ³ 'धृ धारणे' D₁   ⁴ K₁, K₂
omit पुष्पदन्त   ⁵ आदय D₂, K₂ Y   ⁶ अद्भ्यः स्रन्ति निर्गच्छन्ति ॥
⁷ D₁ adds पृथ्वते   ⁸ येभ्यो B₁, C, D₂, W₂ adds युटै   ⁹ गानानि
B₁, C, T   ¹⁰ D₁ adds 'हुषाम् धारणपोरणयो'   ¹¹ तमसि D₁ W₁, तामस^०
K₁, K₂, तामसीचराद्या P, C, W₂, तम संचारिण K₃   ¹² निधीन B
¹³ देवतो^० A, D₁, देवोद्भवनामानि B₁, B, C

(पा.) विद्याधरो—देवयोनय । निग्राधरादयो देवयोनिरपदवाच्या ¹ । विद्या-
धरपिशाचगुह्यसिद्धभूता पञ्चानुक्ता । तस्माद् व्यासविधि^० । अप्सरोयश्वारक्षोगन्धर्व-
न्निरेन्द्राणां पञ्च उक्ता । तस्मात् समासविधि । ईन्द्र प्रत्यय 'सुभूतिटीकापरि-
^२श्रमशालिना सुगम ॥ ११ ॥

¹ A₁ omits पद   ^२ A₁ omits टीका   ³ कम^० B₁

असुरा दैत्यदेतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।

शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विपः ॥ १२ ॥

(वि.) असुरा इति—यज्ञभागान् ¹निरस्यतीति ²असुरा । असून् अस्यन्ति
इति वा असुरा । 'असु क्षेपणे' । सुरेभ्योऽन्ये वा । असुना रात्रौ सृष्टा वा । असून्
रान्तीति^३ वा । 'रा आदाने' । दिते पुत्रा दैत्या दैतेयाश्च । दनोर्जाता दनुजा
दानवाश्च⁴ । इन्द्रस्य अरय इन्द्रारयः । शुक्रस्य शिष्या शुक्रशिष्यः । दिते सुता
दितिसुता । पूर्वान् इन्द्रादीन् दीव्यन्ति विजिगीषन् इति पूर्वदेवा । अथवा पूर्वं देया
वा । सुरान् द्विपन्तीति सुरद्विपः । 'द्विप^५अप्रीप्तौ' । एतानि ⁶असुरनामानि ॥ १२ ॥

¹ अस्यन्ति K₅ W₂   ² न विद्यते सुर एषा त D₂ सुरा यज्ञभागा एषा न
स तीति B₂   ³ B₂ adds क्षपयन्ति   ⁴ D₁ adds जनी प्रादुर्भवि   ⁵ अप्रीणने
A B₁ I T   ⁶ असुषु प्राणेषु रम ते इति वा । रमु क्रीडयाम् । रमस शीघ्र प्राणिवर्गं
अस्यन्तीति वा । पूर्वनिपातसमास । असु क्षेपणे । रात्रौ सृष्टा उत्पन्ना असवो जेया ते ।
परनिपातसमासः ननु द्वौहि B₂

(पा.) असुरा—सुरद्विप । असुरनामानि ॥ दैत्यानां दानवानां च मातुरोदाद्
भेदे सत्यपि असुराविशेषत्वाद्भेदः । 'हिरण्यारय दानवमिव दष्टाविभिन्नवक्ष-

स्थलमिति' हिरण्याख्यदैत्ये दानवशब्दप्रयोगः । 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्' (कु. सं. २. ५५) इति चारकाख्यदानवे दैत्यशब्दप्रयोगः^१ ॥ १२ ॥

^१ A₁ adds दृष्टः .

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।

समन्तभद्रो भगवान् मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

(वि.) सर्वज्ञ इति—सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । 'ज्ञा अवयोधने' । 'शोभनं गतं ज्ञानम् अस्येति^२ सुगतः । ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति । सर्वं क्षणिकमिति आच्छिनत्ति वा । बुध्यते इति बुद्धः । 'बुध अवगमने' । धर्मस्य संसारोद्धरणदेः 'राजा धर्मराजः'^३ । तथा सत्यं गतं भूतं ज्ञानमस्य तथागतः^४ । समन्ताद् भद्रं मङ्गलमस्येति समन्तभद्रः ।

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पण्णां भग इतीरणा ॥'

इति । 'सोऽग्यास्तीति भगवान् । मार्गं 'कामं जयतीति मारजित् । मारान् कामक्रोधादीन् जयतीति वा^५ । 'स्वन्धमारुहेऽमारादीन् जयतीति वा । लोकान् जयतीति लोकरजित् । भवं जयतीति जिनः । 'जि अभिभवे' । त्रयाणामपि 'जि जये' इति वा धातुः ॥ १३ ॥

^१ B₂ adds शु

^२ मुमु अपुनरावृत्तिमोक्षं गतः D₁.

^३ K₂, W₁ omit

ये . . . र्थाः . . . ^४ अवयोधने B₁, C ^५ B₂ adds 'रातृ दीप्ती' . ^६ सर्वे गम्ल-

अर्थाः शानार्थाः B₂ ^७ ईरिताः K₂; स्मरणात् B₂, D₁, W₂. ^८ भगः K₂, W₂;

भगः ऐश्वर्यादिगूढोऽग्यास्तीति भगवान् । तदुक्तम्—ये . . . इति स्मृत इति स्मरणात् C.

^९ त्रयं B₁, B₂, C. ^{१०} D₁ adds 'जि जये' . ^{११} योद्धास्तु स्वन्धमारः ह्येतामारो

मृगुमारो देवपुत्रमारश्चेति चतुरो मारानाहुः । तान् जयतीति वा D₁, K₂, K₃, W₁.

पटभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।

मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः, शाक्यमुनिस्तु यः ॥१४॥

(वि.) पटभिज्ञ इति—'दिव्यं चक्षुः, दिव्यं श्रोत्रं, पूर्वनिधानानुमृतिः, परचित्ततत्त्वज्ञानम्, 'आध्वयश्रयः, ऋद्धिश्चेति' पट्' अभिज्ञा यम्य सः पटभिज्ञः । 'दान्तिशान्तिगीलयीर्यप्यान'कान्ति'बलोपाय'प्रणिधिविज्ञानानि^{१०} दश चक्षानि यम्य

स दशयत् । अद्वयम् अयेदं विज्ञानाद्वैतं वदतीत्यद्वयवादी^{११} । 'वद व्यक्तायां वाचि' ।
 विनयति शिक्षयति इति विनायक' । 'णीन् प्रापणे' । मुनीनामिन्द्रः मुनीन्द्रः । भ्रिया
^{१२}योगनिभूत्या घनः निरन्तरः श्रीघनः । शास्तीति ^{१३}शास्त्रा । 'शासु अनुशिष्टौ' ।
 मतुते इति ^{१४}मुनि । 'मनु अवबोधने' । एतानि बुद्धनाम्नानि ॥ ^{१५}शकदेशेषु जातो मुनिः
 शाक्यमुनि ॥ १४ ॥

^१ वीर्य B₁, C   ^२ निरास K₂, K₃, पूर्णनिरास B₁, C, D₂, K₁, 4 pp gap
 ends here in U.   ^३ आश्रयप्रत्यक्ष ऋदिशेति W₁   ^४ प्रशस्तानि तानि अभिज्ञानातीति
 पश्मिन् C   ^५ B₂ adds बुद्धास्त्रप्रशस्तानि   ^६ W₁ adds तप द्वेयसहो   ^७ 'ज्ञान'
 A, B₁, C, T   ^८ 'शान्त' B₁, D₂, K₂, W₁   ^९ 'प्रमाण' B₁, C, K₁, W₂
^{१०} 'ज्ञान' B₂, C, K₁, K₃, W₁   ^{११} अद्वयमधीतं वदतीति W₂, नकारान्त D₁
^{१२} B₁, C, W₂ omit योग   ^{१३} D₁ adds शिक्षयति, कृत्वापान्त D₁   ^{१४} D₁
 adds सर्वधर्मेषु मननात्   ^{१५} शत्रेषु देशविशेषेषु B₂, C

(पा.) सर्वज्ञ. — जिन. । पडभिद्रो—मुनि । बुद्धनाम्नानि ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनश्च सः ।

गौतमश्चार्क्यन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

(वि.) स इति—शक्येषु^१ श्रेष्ठं शाक्यसिंह । सर्वार्थेषु सिद्धं सर्वार्थसिद्ध ।
 शौद्धोदनस्य^२ अपत्य पुमान् शौद्धोदनि । स च गौतमस्यापत्यं पुमान् गौतम^३ । गौतम-
 गोत्राद्वा । अर्कवशजत्वात् अर्क्यन्धु । मायादेव्या सुत मायादेवीसुत । एतानि
 शक्यदेशबुद्धनाम्नानि^४ ॥ १५ ॥

^१ शाक्येषु B₂, D₂, A, K₁, K₃ add सिंह   ^२ शौद्धम् ओदन यस्य स शौद्धोदन C.
^३ गोत्रत्वाद्वा गोतम K₁, K₃, U, परब्रह्मल्लोभगोत्रत्वाद्वा W₂, गोत्राद्वा B₁, B₂, C
^४ D₁, W₁ add सर्वज्ञे वीतरागोऽर्हन् वेवल्ली तीर्थकृजिन

(पा.) शाक्यमुनिस्तु य—मायादेवीसुतश्च स । शाक्यसिंह इत्यभिधान-
बुद्धनाम्नानि । अनुत्तम्—'सर्वज्ञो वीतरागोऽर्हन् जिन स्यात्कारभूषण' ॥ १५ ॥

ब्रह्मात्मनूः सुरज्वेष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।

हिरण्यगर्भो लोकेजः स्वयम्भूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

(वि.) ब्रह्मेति—बृहति^१ ब्रह्मा । 'बृह बृहि बृद्धौ'^२ । आत्मना भवतीति आत्मन् । 'भू सत्तायाम्'^३ । सुरश्चासौ ज्येष्ठश्च सुरज्येष्ठ^४ । सुराणां ज्येष्ठो सुरज्येष्ठ । परमे 'ब्रह्मलोकारये स्थानं तिष्ठताति परमेष्ठे' । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ'^५ । अग्निप्रात्तादि-पितृणां पिता पितामह । हिरण्य^६ गर्भे यस्य स हिरण्यगर्भः । लोकानाम् ईशं लोकेश । स्वयं भवतीति स्वयम् । चत्वारि आननानि यस्य स चतुराननः ॥ १६ ॥

^१ बृहति B₁ W₂ बृहति B₂, C   ^२ 'बृहि बृद्धौ' B₁ W₂   ^३ ज्येष्ठश्चासौ सुरश्च सुरज्येष्ठ ज्येष्ठ इति पदस्य पूर्वनिपातस्य ॥ C K₁   ^४ ब्रह्मलोका D K₁ K₂ K₃   ^५ A K₁, W₁ omit अ   दि   ^६ गर्भो B₁

धाताञ्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।

स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृज् विधिः ॥ १७ ॥

(वि) धातेति—यत्ते^१ धाता । 'डुधाञ्च धारणपोषणयो'^२ । अञ्ज^३ योनि^४ यस्य स अञ्जयोनिः । द्रुहति असुरेभ्यो द्रुहिणः । 'द्रुह जिघासायाम्'^५ । विरिञ्चितीति विरिञ्चि^६ । 'रिचिर् विरेचने'^७ । 'विचिर् प्रथग्भावे'^८ । विभि हसै रित्यने उद्यते निरिञ्च^९ इति वा पाठः । कमलम् आसनं यस्य स कमलासनः । सृजतीति स्रष्टा । प्रजाता पतिः प्रजापतिः । विदधाति करोतीति^{१०} वेधा^{११} । विधत्त इति विधाता । विश्वं सृजतीति विश्वसृज् । 'सृज^{१२} विसर्ग'^{१३} । विधति^{१४} विधत्त इति विधिः । 'विध विधाने'^{१५} । एतानि ब्रह्मणो नामधेयानि^{१६} ॥ १७ ॥

^१ यत्ते इति B₂ C   ^२ B₁ D K₂ K₃ W₁ add विधत्त इति विधाता
^३ C adds कमल   ^४ C adds स्थान   ^५ B C add अयमिति   ^६ निशपण
रिङ्गे निगमयति यस्य यद्य विरिञ्चि B₂ C   ^७ D₂ adds इति वा धातु
^८ K₃ omits   ^९ K₁ K₂ १ omit   ^{१०} B₂ C U add विधिश्च   ^{११} विसर्ग
A B₁ C K₁ W₁   ^{१२} विदधाति A C D₂ W₁   ^{१३} W₁ adds विसर्ग
शतधृति

(पा.) ब्रह्मात्मन्—विधिः । ब्रह्मणो नामानि । अनुक्तम्—

'शानद' शतधृतिः प्रजासृज् सर्वतोमुखः ।

विश्वात्मा विश्वरेताश्च विरचना^१ नामिजोऽञ्ज ।

अचनगर्भश्च यार्गाश्च प्राणदो ह्रस्वाहनः ॥'

एतानि^२ च । सुभृतिना विश्वसृज् विधिर्गतिः प्रत्यपादि । 'वि-प्रत्ययस्य' (८ ४ ६२) इति गुण्यमिति । ये तु विप्रत्ययं ने-उन्ति तस्मै 'प्रधारादिना' (८ ४ ३६)

१ स्वर्गनग]

पत्वमिति रभसकोऽकारेण तदपाठि 'प्रिरिखो विश्वमृद् स्रष्टा प्रिरिञ्चि कमलासन'
इति ॥ १६ ८७ ॥

१ हृषण A₁, B₁२ A₁ add १३

विष्णुनारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।

दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १८ ॥

(नि.) विष्णुरिति—वेष्टेष्टीति विष्णु । 'निष्ठ व्याप्ती' । नरस्य धर्मारयस्य

नरेपेत्य नारायण^१ । नरयेद नारम् अयनम् वषु अवतारेषु यस्येति वा नारायण ।
नार नरसमूहम् अयति^२ 'रय कर्मणेति वा । 'अय पय^३ गतौ' । नारा^४ आप अयन स्थान
यस्येति वा । रा शब्दा आयाति निर्गेच्छन्ति यस्मात् स^५ रायण । रायणादय अरा
यण, न अरायण नारायण । 'अशङ्कगम्य इत्ययं । करोतीति कृष्ण । कुक्कु
रणे' । ऐत्यान् कर्पतीति वा । 'कृष प्रिलेखने' । कृष्णवर्णत्वाद्वा^७ । निष्कुण्ठाया
अपत्य पुमान् वैकुण्ठ । निष्टरानारे^८ श्रोत्रे यस्य स निष्टरश्रवा । निष्टराफारो रोमावर्तो
श्रवसि यस्येति वा । निष्टर^९ व्यापनशील अत्र कीर्तिर्यस्येति वा । दाम^{१०} उदरे यस्य स
दामोदर । हृषीराणाम् इन्द्रियाणाम् ईश हृषीकेश । शोभना केशा यस्य स केशव^{११} ।
कश्च अत्र ईशश्च केशा ब्रह्मणिष्णुरद्वा^{१२}, ते अस्मिन् यस्मिन्तीति^{१३} वा केशव ।
मधोरपत्य पुमान् माधव^{१४} । माया लक्ष्म्या धवो वा । मा धूयते शत्रुभिरिति वा ।
'धूष् कम्पने' । मधोरय हन्ता वा । वध्यघातुकत्व^{१५} सवध । स्वतो^{१६} भवतीति
स्वभू । स्तेन हिरण्येन भवतीति वा स्वभू ॥ ८८ ॥

१ नार इति कश्चित् ऋषिः स एव अयन स्थान यस्य स B₂ C नरस्य शान वषु
अवतारेषु अवति वा K २ B omits ३ अय गतौ D₂ I ४ नार नरकृत्य
कर्म अयतीति वा । 'अय पय गतौ B₂ ५ यस्य वदजनकत्वादिति भाव C ६ शङ्कगम्य
D₁ W₁ ७ वर्णात् Y ८ B, C D₁ K₁ K₃ W₁ add श्रवसी
९ व्यापक Y १० अत्र उदरस्य परनिपातत्वे B₂ C ११ वाति गन्धवति इति वा
गन्धवत् केशा यस्येति केशव । मा गतिगन्धनयो । परनिपात B₂ C १२ ईश्वरा
K₃ K₅ W₂ ईशा D₂ I K₁ W₁ १३ वस निवासे U १४ मा धूयतेऽयम्
अहोभिरिति वा B₁ C १५ घातक W₁ W₂ omits १६ सय B₁, C W₂ Y
स्वसिन् W₁ D₁ I add भू सत्तायाम्

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।

पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विश्वक्सेनो जनार्दन ॥ १९ ॥

(वि.) दैत्यारिरिति—दैत्यानाम् अरि दैत्यारि । पुण्डरीके^१ इव अक्षिणी यस्य स पुण्डरीकाक्ष । पुण्डरीक हृत्कमलम् अक्षतीति^२ वा । 'अक्षू व्याप्तौ' । गा^३ भुव विन्दतीति गोविन्द । गा घेनू विन्दतीति वा । 'त्रिदिर लाभे' । गरुड^४ ध्वजे यस्य स गरुडध्वज । पीतम् अम्बर^५ यस्य स पीताम्बर । न विद्यत च्युति यस्य स अच्युत^६ । 'च्युतिर् क्षरणे' । शृङ्गविकार शार्ङ्गं धनु^७ अस्यास्तीति शार्ङ्गी । विष्वक्^८ त्रिपूची सर्वगता सेना यस्य स त्रिष्वक्सेन । जनान् अर्दयति सुरस्यतीति^९ जनार्दन । 'अर्द गतौ याचने पीडने^{१०} च' ॥ १९ ॥

^१ क्वत् B₂ D₁ K₂ W₁ Y °कमिव A C T   ^२ D₂ K₃ add °शामोति
आक्षिपति C   ^३ W₁ om ts   ^४ घञो K₁   ^५ पीते अम्बरे D₁ I K₁ K₂
^६ न च्युत अच्युत D₁ K₃ K₅ W₁ Y   ^७ K₃ adds चापो   ^८ W₁ Y
om t   ^९ W₁ omuts   ^{१०} K₃ W₁ Y omit

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।

पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २० ॥

(नि.) उपेन्द्र इति—इन्द्रम् अनु जत उपगत^१ उपेन्द्र । इन्द्रस्य अवरज इन्द्रावरज । चक्र पाणौ यस्य स चक्रपाणि । चत्वारो भुजा यस्य स चतुर्भुज । पद्म नाभौ यस्य स पद्मनाभ । मधो रिपु^३ मधुरिपु । वसुदेवस्य अपत्य पुमान् वासुदेव । त्रयो लोका विक्रमेपु पदेपु^४ यस्य स त्रिविक्रम । त्रीन् लोकान् विक्रमत^५ इति वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' । त्रिपु^६ लोकपु विना^७ गरुडन क्रमते त्रिविक्रम इति वा^८ ॥ २० ॥

^१ K₂ W₁ Y om t उपजायते C उपजात B₁ B₂ C K₅ इन्द्रशब्दस्य
परिपातन C   ^२ नाम्ना K₁   ^३ K₁ adds दैत्यस्य अमुरस्य C   ^४ पादेषु D₂
K₃ omuts   ^५ पदेन क्रमते D₁   ^६ त्रिलोनेषु B₁   ^७ विना तृतीयात् [पणिणा]
B₂ C   ^८ C D K₁ K₃ add क्रमु पादविक्षेपे

देवकीनन्दन. शौरि श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।

वनमाली बलिध्वसी कसारातिरधोक्षजः ॥ २१ ॥

(वि.) देवकीति—देवक्या नन्दन देवकीनन्दन । शूरस्य वसुदेवस्य अपत्य शौरि । श्रिय पति श्रीपति । 'पुरुषणा पुरुषेषु वा उत्तम पुरुषोत्तम' । वनमाला अस्यास्तीति वनमाली । बलि ध्वसयतीति बलिध्वसी । 'ध्वसु अवस्रसने' ।

वसुत्याराति कसाराति^१ । अक्षम्^२ इन्द्रियम् अधः कृत^३ यैस्ते अधोक्षा, 'दशरथ-
वसुदेवादयः । तेभ्यो जत अधोक्षजः । अक्षजम् इन्द्रियजन्यज्ञानम्^४ अधः कृत
भ्येनेति या ॥ २१ ॥

^१ W₁ omits, पुण्याणां मध्ये K₂, पुण्याभासो उत्तमश्च B₂, K₁, K₂, K₃, W₁.

^२ ध्वसयितुं शीलम् अस्यास्तीति B₂, C ^३ गती D₁ ^४ अक्षाणि इन्द्रियाणि B₂, C.

^५ अधः कृतानि B₂, C ^६ B₂, W₁, १ omit दशरथ ^७ इन्द्रियजन्यं C, D₂,

K₂, W₁, W₂ omits जय ^८ यस्य K₁, K₂, अक्षजज्ञानस्य पर्यायार्थे C

विश्वंभरः कैटभजिद्वि विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

(‘गदाग्रजो मुञ्जकेशो दाशार्हो दशरूपभृत्’) ॥ २२ ॥

(वि.) विश्वभर इति—विश्वं विभर्तीति विश्वभर । ‘भृन् भरणे पोषणे^३ च’ ।
कैटभ जयतीति कैटभजिन् । ‘जि अभिभवे’ । विदधातीति विधुः । ‘^५डुधाब्ध
धारणपोषणयोः’ । श्रीवत्सारयो ‘रोमाधनो लाञ्छन यस्य स श्रीवत्सलाञ्छनः ।
एतानि विष्णुनामानि (गदाग्रजो मुञ्जकेशो दाशार्हो दशरूपभृत् एतानि विष्णु
नामानि) ॥ २२ ॥

^१ B₂, U omit गदा भृत्, W₂ adds पुराणपुरयो यक्षपुरयो नरकान्तक

^२ धृन् W₂ ^३ धारणपोषणयोः D₁, W₁ omits ^४ ‘जि जये’ B₂, C, D₁, U, W₂.

^५ ‘विधु विधाने’ C विधति K₁, K₂ ^६ रोमाधनं K₃

(पा.) विष्णु —श्रीवत्सलाञ्छन ॥ विष्णुनामानि । अनुक्तम्—

‘अरिष्टनेमिर्दाशार्ह^१ कोलकण्ठो गदाधर ।

मुञ्जकेशो गिरिधर श्रीवरो धरणीधर ॥

मुकुन्दो यज्ञपुरुषो ब्रह्मनाभो गदाग्रज ।

जगन्नाथो गुरुरिषुखिन्कुन्तरकान्तक ।

श्रीवत्सोऽनन्तशयनो बभ्रुश्च^२ कमलोदर’ ॥’

एतानि च^३ । ह्रस्वादिर्नारायणशब्दोऽप्यस्ति । ‘^४लुप्तोत्तरपदवासु शब्दोऽप्यस्ति । ‘वासु-
नारायणपुनर्वसुविश्वरूपा’ इति त्रिकाण्डशेषे (पृ २, श्लो ३०) ॥ १८ २२ ॥

^१ दाशार्ह A₁

^२ हठिर A₁ B₂

^३ A₁ adds २०

^४ B₂, B₃ omit

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ।

चलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ॥ २३ ॥

(वि.) वसुदेव इति—वसुभिः दीव्यतीति वसुदेवः । ^१वसुषु अष्टसु दीव्यतीति वा । ‘दिषु क्रीडादौ’ । अस्य गृहे विष्णोरुत्पत्तिसमये ^२आनकाश्च दुन्दुभयश्च वादिता ^३इत्यानकदुन्दुभिः । एतानि विष्णुपितृनामानि ॥ बलेन भद्रः बलभद्रः । प्रलम्बनामानं ^४रक्षो हतवान् ^५इति प्रलम्बन्नः । बलेन दीव्यतीति बलदेवः ^६अच्युतस्याग्रजः । अच्युताग्रजः ॥ २२ ॥

^१ अष्टवसुषु K₂, W₂.   ^२ काले K₃; W₁ omits.   ^३ ताडिता देवैः C, D₁, W₂;
आनकदुन्दुभयो नेदुरिति K₃.   ^४ जनक° A, B₁.   ^५ राक्षसं D₁, I; °नामकं W₁.
^६ हन्तीति B₂; C adds ‘हन हिंसागत्योः’.   ^७ C adds ‘दिषु क्रीडेत्यादि’.

(पा.) वसुदेवो—आनकदुन्दुभिः । विष्णुपितृनामनी । ‘वसुदेवोऽस्य जनको दुन्दुरानकदुन्दुभिः’ इति वैजयन्तीपाठाद् (पृ. ५, श्लो. २६) दुन्दुरप्यस्ति ।

रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ।

नीलाम्बरो रोहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ॥ २४ ॥

संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः ।

(वि.) रेवतीति—रमयतीति रमणः ^१। रेवत्या रमणो रेवतीरमणः । ‘रमु क्रीडायाम्’ । कामं पालयतीति कामपालः । ‘पाल रक्षणे’ । हलम् आयुधं यस्य सः हलायुधः । ^२नीलम् अम्बरं यस्य सः नीलाम्बरः । रोहिण्या अपत्यं पुमान् रोहिणेयः । तालोऽङ्को यस्य सः तालाङ्कः । मुसलम् अस्यास्तीति मुसली । ^३हलम् अस्यास्तीति हली । संकर्षतीति ^४संकर्षणः । ‘कृप विलेखने’ । सीरः ^५पाणौ यस्य सः सीरपाणिः । कालिन्दीं भिनत्तीति कालिन्दीभेदनः । ‘भिदिर्’ ‘विदारणे’ । बलमस्यास्तीति ^६बलः । एतानि बलभद्रनामानि ॥ २४ ॥

^१ B₁, D₁, I, K₁, K₂, W₁, Y add रमयतीति रामः(?)   ^२ नीले अम्बरे B₁, C, D₁, I, K₁, K₂, W₂.   ^३ हलः D₁.   ^४ B₁, K₂, W₂ add संहरतीति.   ^५ K₁ adds हलं.   ^६ K₂ adds व्यधिकरणे.   ^७ D₂, K₂ add बली वा; बलः, धर्मधर्मिणोर्लिङ्गभेदस्तु मत्तुप्सामर्थ्यात् B₂, C.

(पा.) बलभद्रः—बलः । बलभद्रनामानि । ‘स्यादेककुण्डलः शेषः सात्वतश्च सितसितः’ । एतानि ^१च । ‘सौनन्दमस्य मुसलं तस्य संबर्तकं हलम्’ इति वैजयन्ती (पृ. ५, श्लो. २४-२) । सवोगान् संबर्तकधरः सौनन्दपाणिश्च भवति ॥ २३-४ ॥

^१ A₁, B₂ add च.

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ॥ २५ ॥

कदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ।

शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेपुरनन्यजः ॥ २६ ॥

पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ।

(नि.) मदनेति—मदयतीति मदन । ‘मदी हर्षग्लेपनयो’^१ । मनो^२ सभ्रातीति मन्मथ । ‘मन्व^३ विलेडने’ । चियुत्ता^४ अनेन म्रियन्ते मार । ‘मृड् प्राणत्यागे’^५ । प्रद्युम्न शुभ्र बलम् अस्यास्तीति प्रद्युम्न । मीन ‘केतने यस्य स मीनकेतन । मीनशब्द जलचरोपलक्षणम् । क कुत्सितेऽन्ययम् । क कुत्सित दर्प यस्य स कदर्प । दर्प बल करोतीति दर्पक^६ । न^७ विन्यते^८ अङ्ग यस्य स धनङ्ग । कामयते अनेन काम । ‘क्मु^९ कान्तौ’ । पञ्च शरा यस्य स पञ्चशर । स्मरन्त्यनेनेति स्मर^{१०} । ‘स्मृ आभ्याने’ ।^{११} शम्बरामुरस्य अरि^{१२} शम्बरारि । मनसि^{१३} जायते इति मनसिज । ‘जनो प्रादुर्भावे’ । कुसुमानि^{१४} इषवो यस्य स कुसुमेपु । मनसोऽन्यस्मात्^{१५} न जायते इत्यनन्यज । पुष्प धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा । रते पति रतिपति । मकर^{१६} ध्वजे यस्य स मकरध्वज ।^{१७} आत्मनो मनसो भवतीत्यात्मभू । ‘भू सत्तायाम्’ । एतानि^{१८} मन्मथनामानि ॥ २५ ६ ॥

^१ ग्लेपनयो A B K₂ Y ^२ मत् मानव D₁ I K₁ U W₁ ^३ मधि C D₂, D₁ मधे A ^४ B₂ C add पुण्या वा स्त्रियो वा ^५ परित्यागे W₁ ^६ C K₅ W₂ add ध्वजे केतन ध्वजो^७ D₁ I W₁ ^८ जलचरमक्रोपलक्षण B₂ C मरुकेतन इत्यर्थं C D₁ K₅ U W₁ ^९ कर्त्रे कप्रत्यय G दर्पयतीति K₃ W₁ हृष हर्षमोहनयो W₁ ^{१०} नास्ति B₁ K₃ ^{११} B₂ C add शरीर ^{१२} C adds कान्तिरिच्छा ^{१३} सम्यते इति स्मर B₁ B स्मृ स्मरणे B C K₅ W₂ Y ^{१४} शम्बरस्य K₁ K₃ ^{१५} U adds अरति ^{१६} जनि A B₁, K₁ W₁ जात U W₂ ^{१७} K₃ adds एव ^{१८} अ यनौ न भवतीति K₃ ^{१९} ध्वजो A K₂ K₅ T ^{२०} अ मत्ता मनसा B₁ C D₁ W₂ Y ^{२१} काम^{२२} B D₂ K₃ K₅ W₁

(पा.) मदनो—आत्मभू । कामनामानि ।

‘क वदन्ति तपोभङ्गमारण यतिना जना ।

न स्वीकुर्वन्ति किं सत सर्वधर्मपरत्पणा’^१ ॥’

इति विदग्धकण्ठाभरणप्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मसूत्रवद् कामपर्याय ।

‘इ कायजो जराभारु कन्तु सुरभिसायक ।
 सकल्पजन्मा शृङ्गारयोनिर्गूढाशयेऽशय^२ ॥
 पुष्पायुध पुष्पकेतुर्भावजो विषमायुध ।
 पञ्चायुधो मधुसख श्रीसुनुर्मधुसारथि ॥
 वीरधन्वा स्वादुधन्वा स्मृतिभूरिह्युसायक ॥’

एतानि^३ च ॥ २५-६ ॥

^१ विशारदा A₁ B₁

^२ गूर° A₁

^३ A₁ adds २१

ब्रह्मसूर्विश्वकेतुः स्यादनिरुद्ध उपापतिः ॥ २७ ॥

(वि.) ब्रह्मेति—ब्रह्म ज्ञान^१सूते ब्रह्मसू । ‘पूञ् प्राणिप्रसवे’ । ऋश्यो मृग-
 केतौ यस्य स ऋश्यकेतु । न निरुध्यत इति अनिरुद्ध । ‘रुधिर् आवरणे’ ।
 उपाया पति उपापति । एतानि^२ प्रशुभ्रपुत्रनामानि ।^३ (अरविदमिति अशोकमिति
 नवमल्लिकेति चूतमिति नीलोत्पलमिति ते पञ्चापि मन्मथस्य सायकनामानि ।

अरविन्दमशोक च चूत च नवमल्लिका ।

नीलोत्पल च पञ्चैते पञ्चबाणस्य सायका ॥

^४ हृच्छय कामजश्चैत्रसख शृङ्गारयोनिज ।)

इति ॥ २७ ॥

^१ सूयते U

^२ अनिरुद्ध° B₂ C W₁

^३ K₂ adds

^४ हृच्छय चैत्रसख

शृङ्गारयोनि U, W₁ K₂ adds श्रिय पुन श्रीपुत्र शर्पकस्य अराति

(पा.) ब्रह्मसूर्विश्वकेतु—उपापति । कामपुत्रनामानि । ‘हेदन्ती स्मरबहभा’
 ‘ब्रह्मसूर्विश्वकेतु स्यात्’ इति रभसश्लोषाठाद् ब्रह्मसूशब्द कामपुत्रपर्याय ॥ २७ ॥

लक्ष्मी. पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरिप्रिया ।

(^१ इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा) ॥ २८ ॥

(नि.) लक्ष्मीरिति—लक्ष्यत इति लक्ष्मी^२ । ‘लक्ष दर्शनाङ्कनयो’ । पद्मम्
 आलय यस्या सा पद्मालया । पद्यत इति पद्मा । ‘पदल सेवायाम्’^३ । ‘पद्ममस्या
 अस्तीति वा । काम्यत’ इति कमला । ‘कमु कान्तौ’ । श्रीयत इति श्री,^४ श्रयत
 इति वा । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ । हरे प्रिया हरिप्रिया । इन्दि^५ रातीति इन्दिरा ।
 ‘इदि परमेश्वर’ । ‘रा दाने’ । लोकाना माता लोकमाता । मा च । क्षीरा-धेस्तनया
 क्षीराधितनया । रमयतीति रमा । ‘रमु व्रीडायाम्’ ।

(^१भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका) ।

भार्गवीति—भृगोर्गोत्रापत्य स्त्री भार्गवी । लोकाना जननी लोकजननी । क्षीरसागरस्य कन्यका क्षीरसागरकन्यका । एतानि लक्ष्मीनामानि ॥ २८ ॥

^१ Found in D K₁ K₂ K₃ W₂ Y ^२ लक्ष (लक्ष्य B₂) वलङ्क
मुष्णातीति लक्ष्मीर्वा । मुष् स्तये C W₂ adds लक्षेर्मुच् च ^३ B₂ C add गत्यर्थे वा
^४ B C add पद्म हस्त धारयतीति वा ^५ कस्यत् W₁ Y ^६ D₂ K₂ add
अयन्त्येतामिति वा ^७ W₁ omits 6 lines ^८ K₁ K₂ K₃ U Y omit

(पा.) लक्ष्मी—हरिप्रिया । लक्ष्मीनामानि । पद्मा कमलेत्यादिना पर्यायस्यापि ग्रहणम् । ‘स्त्रीलिङ्गाध्याग्वुजःहया’ इति वैजयंती (पृ ६, श्लो ३६) । ‘ईर्लोकमाताब्धि सुता मा रमा गोमिनीन्दिरा’ । एतानि^१ च ॥ २८ ॥

^१ A₁ adds सत

शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम् ।

कौमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभो मणिः ॥ २९ ॥

(वि) शङ्ख इति—पञ्चजन्ये ^१असुरे भव पाञ्चजन्य इति लक्ष्मीपति शङ्खनाम । सुष्ठु दृश्यते सुदर्शनम् । पुलिङ्गपक्षे सुष्ठु शत्रून् पश्यतीति सुदर्शन । ‘दृशिर्^३ प्रेक्षण’ । चक्र इति चक्रम् । इति विष्णुचक्रनाम । कु ‘पृथिवीं मोदयतीति कुमोदक विष्णु^५ तस्येय कौमोदकी । ‘मुदि हर्षे’ । कौमोदकीति पाठे^६ कूपोदकात् जायत इति कौपोदकी । इति विष्णुगदानाम । नन्दयतीति नन्दक । ‘दुनदि समृद्धौ’ । इति विष्णुखड्गनाम^७ । कौ मुवि स्तोभते व्याप्नोतीति कुस्तुभ^८ । तस्याय कौस्तुभ । ‘प्रमु^९ स्तम्भे’ । इति विष्णुमणिनाम ॥ २९ ॥

^१ रक्षति B C D K₁ U W ^२ विष्णु B₂ D K₁ W₁ ^३ इतो
पश्चादेश A D₂ K₂ ^४ भूमि B C K₂ पृथ्वा K₁ K₂ ^५ स च विष्णुरित्यर्थ C
^६ तत् पक्षे इय व्याख्या B₂ C ^७ विष्णुचक्राहसनाम K₂ ^८ कस्तुभ समुद्र तत्र
भव B₂ C D K₁ K₂ U W ^९ स्तोमे K₅ W₁

(पा.) शङ्खो—मणि । लक्ष्मीपते शङ्ख पाञ्चजन्य स्यात् । तस्य चक्रं सुदर्शनम् । विधेयानुनायपदानि सर्वाण्यत्र समानलिङ्गानि^१ । अतः सुदर्शनशब्दस्य नपुंसकत्व सिद्धम् । ‘वधुरेय जगता सुदर्शन’ इति माघप्रयोगात् (शिशु १४. १६) पुस्त्व^२ च

सभावितम् । अत एव 'पर विरोधे शेष तु ज्ञेय शिष्टप्रयोगतः' (३ ५ ४६) इति शास्त्रान्ते वक्ष्यति । तद्रूपा कौमोदकी स्यात् । तत्खड्गो नन्दक स्यात् । तन्मणि कौस्तुभ इति शब्दते । 'चाप तु शार्ङ्गमुरसि वनमाला च मालिका' इति च । तद्योगात् शार्ङ्गं वनमालीति शब्दौ व्युत्पत्तिसिद्धौ ॥ २९ ॥

¹ A₁ adds स्यु

² पुलिङ्ग व B₃ B₄

(¹चापं शार्ङ्गं मुरारेस्तु श्रीवत्सो लाञ्छन स्मृतम् ॥)

(वि.) चापमिति—शृङ्गस्य विकार शार्ङ्गं, मुरारे चापस्य नाम । तस्य लाञ्छन श्रीवत्स इति मतम् । श्री वक्षसि यस्येति वा ।

¹ Found in D₂ K₂

गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः ।

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ॥ ३० ॥

(नि.) गरुत्मानिति—गरुतोऽस्य सतीति गरुत्मान् । ¹सर्पान् गिरतीति गरुड । 'गृ निगरणे' । गरुडि डीयते इति वा गरुड । 'डीङ् विहायसा' गतौ' । ²तृक्षस्यापत्य पुमान् ताक्षर्य । विनताया अपत्य पुमान् वैनतेय ³ । खगानामेश्वर खगेश्वर । ⁴नागानाम् अन्तको नागातरु । विष्णो रथ ⁵ विष्णुरथ । शोभनानि पणानि पक्षा यस्य स सुपर्ण । पन्नगा' अशन यस्य स पन्नगाशन । एतानि गरुडनामानि ॥ ३० ॥

¹ सनान् D₁ D₂ T   ² यसा K₁ O U Y   ³ तृक्षाय W₁

⁴ B₂ C K₂ W₂ add स्त्रीभ्यो ढक्   ⁵ नागान् ज तयति नागपतीति B₂ C

⁶ B C add बाह्वर्न   ⁷ पन्नगान् अभातीति । 'अग मधुणे B C

(पा.) गरुत्मान्—पन्नगाशन । गरुडनामानि । गरुत्मसौपर्णश द्वावपि विद्येते ।

'विदधद्विमुपान् भटानिवाहीन् स गरुत्मेव महेन्द्रमाप कोपान्' इति च द्रष्टव्यम् ।

¹ 'प्रीणवीदध सौपर्ण कीणपर्ण पणामृत' इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस १८ ५२) ॥ ३० ॥

¹ 'जाणवीर्यसौपर्णकीणपणामृत' MSS

शुम्भरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ।

ईश्वरः शर्व ईशानः शक्रश्चन्द्रशेखरः ॥ ३१ ॥

भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः ।

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ॥ ३२ ॥

उग्रः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् ।

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३३ ॥

कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ।

हरः स्मरहरो भर्गश्चम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३४ ॥

गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ।

व्योमकेशो भवो भीमः स्याणू रुद्र उमापतिः ॥ ३५ ॥

(अहिर्बुध्न्योऽष्टभूर्तिश्च गजारिश्च महानदः ॥)

(वि.) श्मुरिति—श सुखमप्माद् भवतीति श्मु^१। ईष्टे इति ईश ।
 'ईश तेष्वयं'। पशुता पति पशुपति । शेरते श्वसन्नमनासि अस्मिन्निति शिव ।
 अन्तकाले जगती^३ अस्मिन् शेते इति वा शिव । 'शीद् रग्रे'। शिवकरत्यादा शिव ।
 शूलमस्यास्तीति शूली । महाश्वासी ईश्वरश्च महेश्वर । महता देवानाम् ईश्वरो वा^४ ।
 श^५ करोतीति शकर । 'डुट्ठ् करणे'। चन्द्र शेरर^६ यस्य स चन्द्रशेरर ।
 भूतानामीश भूतेश । 'भूता प्राप्ता शिवभक्ता तेषा ई माया इयतीति वा ।
 'शो तनूकरणे'। परशुना खण्डयतीति खण्डपरशु । 'खडि खड भेदने'। खण्ड
 परशु^८ अनेनेति वा । गिरीणामीशो गिरीश^९। गिरी शेते इति गिरिश^{१०} ।
 मृडतीति^{११} मृड । 'मृड सुपने'। मृत्यु जयतीति मृत्युञ्जय । 'जि जये'
 कृत्तिश्चर्म चासौ यस्य स कृत्तिवासा । पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी । प्रमथानाम्
 अधिप प्रमथाधिप । उग्र गृह्णातीति उग्र । 'ग्रह उपादाने'। उग्रत्यादा उग्र ।
 कपर्दोऽस्यास्तीति कपर्दी । श्री शोभा^{१२} कण्ठे यस्य स श्रीकण्ठ । शिति^{१३} भेचक
 कण्ठे यस्य स शितिकण्ठ । कपाल विमर्तीति कपालभृत् । 'डुट्ठ् धारण-
 पोषणयो'। वाम श्रेष्ठ, स चासौ देवश्च वामदेव । वामया^{१४} दीव्यतीति वा
 वामे^{१५} सव्ये दक्षी यस्येति वा । वामया युक्तो वा । वामत्या^{१६} चरत्यादा^{१६} । महाश्वासी
 देवश्च महादेव । सर्वज्ञ 'द्विषु क्रीडे'त्यादि धातु । विरूपन् अक्षि यस्य स
 विरूपाक्ष । त्रीणि लोचनानि यस्य स त्रिलोचन । कृशानू^{१७} रेतो यस्य स कृशानुरेता ।
 सर्वं जानातीति सर्वज्ञ । 'ज्ञा अवयोधने'। भू गङ्गा जटामु यस्य स धूर्जटि^{१८} ।
 कण्ठ नोन वेशेषु लोहित नीललोहित । नीलश्वासी लोहितश्च नीललोहित^{१९} ।

हरतीति हरः । 'हृब् हरणे' । स्मरं हरतीति स्मरहरः । भृज्यते²⁰ अनेनेति भर्गः²¹ ।
 'भ्ररज पाके' । सरलं विभर्तीति वा । त्रीणि अम्बकानि लोचनानि यस्य सः त्र्यम्बकः ।
 द्यौर्भूमिरापः तिस्रोऽस्या²² यस्येति वा । त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणाम् अम्बको वा ।
 'अम्ब जनने' । त्रिपुराणाम् अन्तकः त्रिपुरान्तकः । गङ्गायाः धरः गङ्गाधरः ।
 अन्धकस्य²³ रिपुः अन्धकरिपुः । क्रतुं²⁴ ध्वंसयतीति क्रतुध्वंसी । 'ध्वंसु अवसंसने' ।
 वृषः ध्वजे यस्य सः वृषध्वजः । व्योमवद्²⁵ विकीर्णः केशो यस्य सः व्योमकेशः ।
 व्योम आकाशः को वायुः तदादीनामीशो²⁶ वा । सर्वमस्माद् भवतीति भवः । सर्वमस्मिन्
 भवतीति वा²⁷ । विभेत्यस्माद् भीमः । 'जिमी भये' ।²⁸ प्रलये तिष्ठतीति स्थानुः ।
 'घा गतिनिवृत्तौ' । रोदयति शत्रूनि रुद्रः । 'रुद्रिर् अश्रुविमोचने' ।²⁹ क्रतं सत्यं
 रातीति³⁰ वा । 'रा आदाने' । रुतं³¹ शब्दं रायतीति वा । 'रे शब्दे' । रुदं रोदनं
 द्राययतीति वा । 'द्रु गतौ' । उमायाः पतिः उमापतिः । एतानि³² ईश्वरनामानि ॥ ३१-५ ॥

³³(भस्माङ्गरागोऽरिधरः उमाक्षो नागकङ्कणः ।)

(भस्म अङ्गरागो यस्य भस्माङ्गरागः । अस्थीनि धरतीति अरिधरः । उमाणि अक्षीणि
 यस्य उमाक्षः । नाग एव कङ्कणं यस्य नागकङ्कणः । एतानि ईशपर्यायनामानि ।)

¹ C, D₁, I add 'भू सत्तायाम्'. ² भुजनं D₂; निजजनं B₂, C. ³ जगत्
 C, D₁, I, K₂, K₃. ⁴ ईष्टे ईश्वरः 'ईश ऐश्वर्ये' A, B₁, C, D₁, K₁, W₁; शृणातीति
 शर्नः, 'शृ हिलायाम्' K₁, W₁; B₂, K₁, K₂, K₃, U, W₂, Y add ईष्टे ईशानः. ⁵ C,
 D₂, I, K₂, K₃, Y add सुर्त्. ⁶ शौररे A, W₂. ⁷ भूः प्राप्ताः भूताः K₂, W₂;
 C adds शिरमक्ताः. ⁸ वरशुर्नामासुरः B₁, K₁, W₂. ⁹ गिरयोऽस्य सन्तीति वा K₁,
 K₂, U, W₁, Y. ¹⁰ गिरि वाचि शेते वसतीति वा, 'शीह स्वप्ने' B₂, C, D₁, K₂; C
 adds अष्टकः । तस्य उपनिषदप्रतिपाद्यत्वात् इत्यर्थः. ¹¹ Y adds सुगयतीति. ¹² C,
 I, K₂ add रिपुः. ¹³ बालः W₂; बालशब्दः A; नीलशब्दः K₁. ¹⁴ B₂, C add
 त्रिषा. ¹⁵ वाममागे B₂. ¹⁶ वामायाः पार्वत्याः देवो वा, वामत्वात् वक्त्र्यादां वामः,
 स चासी देवश्च C. ¹⁷ कृतानी B₂, D₂, K₂, W₁. ¹⁸ भूत्वा (B₂ omits मारम्यरूपं)
 जटा यस्य B₂, C, D₁; धुर इव W₂. ¹⁹ K₁, K₂ omit. ²⁰ D₁ adds शैवरो;
 शैवरे B₂, C, K₂. ²¹ W₂ adds अडयति वा. ²² द्युतासा त्रिदृशान् अम्बयति
 पूरयतीति अम्बयो वा । म्बाये वप्रत्ययः । 'अम्ब पूरणे' C; अम्बरः रिपु वा K₂. ²³ अन्ध-
 कासुरस्य C, D₁, K₁, U. ²⁴ 'दधयसं धमिन्तुं दीधम्यवास्तीति B₂, C. ²⁵ निस्तीर्णः
 D₂, K₁, K₂, Y. 'र्णाः वेद्याः K₂, W₁. ²⁶ B₂ adds अभ्यादीनां. ²⁷ D₁, I
 add 'भू सत्तायाम्'. ²⁸ K₁, W₁ add अपि; K₂ adds बाले. ²⁹ U omits
 2 lines. ³⁰ C adds यदातीति. ³¹ क्रतं D₂, W₁; द्यादीनि च् अग्रं सत्
 द्राययतीति वा B₂, C. ³² ईशानश्च A, T; शम्भु K₁.

अहि सर्प एव बुधं यम् आभरणं यस्य अहिर्बुधः । अष्टमु दिक्षु मूर्तिं यस्य स अष्टमूर्तिः ।
महान् बाल महाकाल । महान् नट महानट । महान्न यस्येति वा । K₂ 33 Found
in A K₂, W₂

(पा.) शम्भुरीश — त्र्यम्बक । छान्दसानपि शब्दान् ^१सङ्गाशब्दत्वाद्वापायामपि
प्रयुज्जत इति ^२त्र्यम्बकशब्द प्रयोगार्ह एव । 'त्र्यम्बक सयमिन ददर्श' इति ^३कालिदास ।
(कु स ३ ४४) नो चेत् दिवस्पतिप्रभृतिशब्दा अप्यव्यवहर्तव्या स्युः ॥ त्रिपुरा
न्तक — उमापति । ^४ईश्वरनामानि । अनुक्तम् —

'पञ्चाननोऽर्धमकुट कण्ठेकालो दृगायुध ।
अष्टमूर्तिरयुग्माक्षो भालनेत्रोऽकुतश्चन ॥
शैलधन्वाधरमणिज्यापिङ्ग यासुचन्दन ।
कालजरो महाकालो रेरिहाणो^५ महानट ॥
हिरण्यबाहुर्हृद्दीरो^६ शुहावेशोऽहिभूषण ।
कटीटङ्क करुटिक कटम् परमेश्वर ॥
अहिर्बुधो^७ जटाटीरो^८ जटाजूटोऽग्निलोचन ॥'

एतानि च ॥ ३१-५ ॥

^१ B₁ omits   ^२ तेन B₂ B₁   ^३ B₁ adds कुमारसमय   ^४ शिव^३ B₁
^५ लेलिहान A₁   ^६ शुद्धकश A₁   ^७ अहिर्बुध B₁   ^८ जटाचीर B₁

कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजकव धनुः ।

(नि.) कपर्द इति — क शिर ^१पिपर्ति पूरयतीति कपर्द । 'पृ पालनपूरणयो' ।
शिवजटाजूटनाम । अकति^२ अपि नाकति न नमति इति पिनाक । 'अक अग कुटिलाया
गती' । पिनाक इति पिनाक । 'णह व घने' । अजस्य^३ कम अस्थि तद्विकार अजगमम् ।
अजगममिति वा पाठ । अजगरोऽस्थिविकार । शिवस्य वनुर्नोमनी ॥

^१ कपर्दयति B₁ C   ^२ अकति कुटिलीभवति इत्यत्र । अग्रे न मरतीति नात्र ।
शिवदितौ ज्वापेधानाय न नम्यते (नमति B₂) इत्यर्थः । पिनाकोऽप्यर्थः । पिनाक संहित इति
वा । पिनादन्यैरपि न नम्यत इति यावत् । B₂ C   ^३ अजस्य इदम् अजगमम् अजगममिति
त्यर्थः । तेन अजगम अजगमव्ययं व यते क्रियते यत् तत् अजगमम् । तन्निमित्तमित्यर्थः । सेवधायं
कप्तव्यम् । C अजगममिति वा पाठ । अजस्य गोक्ष अजगमी । तयोर्विकार आजगमम् । B₂

(पा.) कपर्दोऽस्य — धनुः । 'शिवजटाजूट' कपर्दनामा । पिनाक इति
अजगम चेति तस्य धनुर्नामनी । अत्र अजगमशब्दस्य रूपान्तराण्यपि कथयन्ति ।

‘स्थाणोर्धनुश्चाजगवम्’ इति नाभमाला । ‘अजगावमजीगावम्’^१ इति वैजयन्ती (पृ ७ ओ ५०) ।

^१ क१र्द इति ईश्वरजगज्जटनाम A₁

^२ आजगव B₁ अजीगवमिति मुद्रितग्र थे (पृ ७ ओ ५०)

प्रमथाः स्युः पारिपदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ३६ ॥

(वि.) प्रमथा इति—प्रमथन्ति शून्येति प्रमथा । ‘मन्थ विलोडने’ । परिपदि साधय पारिपदा । ईश्वरस्य सन्धिनामानि । माति चरिवस्यामिति मातर । ‘मा माने’ । ‘माह् माने’ इति वा धातु । मान वर्तनम् । शिषपरिचर्याकारिणीना ब्राह्मयादीना नामानि ।

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही चैव माहेंद्री चामुण्डा सप्त मातर ॥’

ब्रह्मण सन्धिनी ब्राह्मी । महेश्वरस्य सन्धिनी माहेश्वरी । कुमारस्य सन्धिनी कौमारी । विष्णोरिय वैष्णवी । वराहस्य सन्धिनी वाराही । महेंद्रस्य सन्धिनी माहेंद्री । चामुण्डा इति सप्त^३मातर ॥ ३६ ॥

^१ ब्राह्मी माहेश्वरी ब्राणी^२ वाराही वैष्णवी तथा ।

कौमारी चममुष्ण च “कालवहारिणीति च ॥ B C W₁ I₁ ” चे द्री D₂ I₁ K₂ W₁ ^३ संसर्पिणीति च D₂ I₁ K₂ derivations of ब्राह्मी, etc omitted in D₂ K₂ W₁ I₁

(पा.) प्रमथा —मातर । प्रमथा इतीश्वरदासनाम । अनुक्तम्—‘भूतलोकानि भूतानि’ । भूताना नामनी । ‘वापिशेया पिशाचका’ । गुरुनाथादितत्सहचरपिशाच-नाम ॥ अनुक्तम्—

‘ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही चैव माहेंद्री चामुण्डा सप्त मातर ॥’

ब्राह्मीप्रभृतय सप्त मातर स्यु^१ । ‘प्रदाण्यायां स्मृता सप्त मातरो देवता युधे’ इत्यभिधाना^२ ब्राह्मी प्रदाणीति च नाम भवति । ‘चण्डमुण्डा तु चामुण्डा चर्चा मार्तण्डन्याया’ इत्यभिधाना^३ चामुण्डा चण्डमुण्डा च भवति ॥ ३६ ॥

^१ B₂ adds ‘सप्तमृदुषु’

^२ A₁ adds ‘क्षेत्रम्’

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।

(वि.) विभूतिरिति—विभवतीति ^१विभूति भूतिश्च । ईश्वरस्य भाव कर्म वा ऐश्वर्यम् । ^२अणिमा महिमा लघिमा गरिमा प्राप्ति ^३ प्राकाम्यम् ईशिता वशित्व चेति ऐश्वर्याष्टम्मुच्यते । इत्यणिमाद्यष्टैश्वर्यनामानि ।

^१ विशेषेण भवतीति विभूति, 'भू सत्तायाम्' C

^२ अणिमा लघिमा प्राप्ति गरिमा महिमेशिता ।

प्राकाम्य वशिता चेति चैश्वर्याष्टम्मुच्यते ॥ B₁ C, D₂

^३ प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वशित्व चाष्टभूतय B₂

(पा.) विभूति - अष्टधा । विभूत्यादीनि ऐश्वर्यनामानि । विभूतिभूतिशब्दौ त्तिन्तत्वात् स्त्रीलिङ्गौ । ऐश्वर्यशब्द ष्यन्तत्वात्तपुंसक । अणिमादिशेदेन तदेवाष्ट-विधम् ।

‘अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।

प्राप्ति प्राकाम्यमीशित्व वशित्व चाष्टभूतय ॥’

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ३७ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।

अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका ॥ ३८ ॥

(आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।

सती च कालरात्री च भैरवी गणनायिका ॥)

(वि.) उमेति—अवतीति उमा । ‘अव रक्षणे’ । ^१तपस उ मेति मात्रा निषिद्धा वा उमा । कति अवतानि सन्तीति विचारयतीति कत्वयन ^२ तस्य गोत्रापत्य स्त्री कात्यायनी । गौरवर्णत्वाद् गौरी । तपसे ^३गुरते इति गौरी । ‘गुरी ‘उग्रमेने’ । कालवर्णत्वात् काली । हिमवतोऽपत्य स्त्री हैमवती । ईश्वरस्य पत्नी ईश्वरी । ईष्टे इति वा ईश्वरा । अयमपि पाठ । शिव मङ्गलमस्या अस्तीति ^४शिवा । शिवस्य पत्नी वा । तथा भवस्य ^५पत्नी भवानी । तथा रुद्राणीशर्वाणीशब्दौ । सर्वतो मङ्गल ^६यस्या सा सर्वमङ्गला । अपगतम् ऋण पितुर्यस्या सा अपर्णा । ^७तप काले अपगतानि ^८पणानि यत् अपर्णा । तपसि ^९द्वार्य पणमपि नैच्छदित्यपर्णा । पर्वतस्य पुत्री पार्वती । दु रेन गम्यते ^{१०} इति दुर्गा । दुर्गे निरासोऽस्या अस्तीति वा । मृदस्य पत्नी मृडानी । चण्डत इति

चण्डिका¹² । 'चण्डि कोपे' । चण्डासुरमर्दनाद्वा¹³ । अम्वते¹⁴ जनयति सर्वमिति
अम्विका । 'अम्व जनने' । एतानि पार्वतीनामानि ॥ ३७-८ ॥

¹ तपस उ अयि, मा मास्तु इति मात्रा मेनस्या निषिद्धा वा B₂, C ² ऋषि
वक्षित् C ³ आगुरते K₁, T, अवगुरते W₁ ⁴ उद्यमे D₂, K₂, K₃ U, Y
⁵ शिवस्त्रत्वाद्वा B₂ C ⁶ पक्षी B₁, C, D₁, W₁ ⁷ यया सा K₂ U, W₁
⁸ तपश्चरकाले D₂ ⁹ अपगतानि आगाभिसचितप्रारब्धरूपाणि ऋणानि यस्या सा अपर्णा
B₂ C ¹⁰ आहारार्थं D₁, K₁, W₁, Y omit तप णा ¹¹ गम्या K₃, I
adds 'गम्ल सृष्टु गती' ¹² W₂ adds चण्डी ¹³ मथनत्वाद्वा W₃
¹⁴ 'जनं युते सर्वं Y

(पा.) उमा—अम्विका । ईश्वरीत्यत्र गौरादिपाठान् डीप् । पक्षे टाप् । 'कर्बुरी
चेश्वरेश्वरी' इति त्रिकाण्डशेष (प्र ३, श्लो ५५) । पार्वतीनामानि । अनुक्तम्—

‘वर्हिर्नृजः महामाली रक्तदन्त्येकपाटला ।
दाक्षायणी महादेवी कौशिकी मेनकात्मजा ॥
कालरात्रिर्भगवती गिरिजा शारदा च सौ ॥’

ग्तानि च । सी सवौ सव । सव सवौ सव । 'योगोर्नद्विभक्तौ' इति कातन्त्रसू-
नियमात् गोशदवत् णित्कार्यं न भवति ॥ ३७-८ ॥

विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ।

अप्येकदन्तहेरम्बलम्बोदरगजाननाः ॥ ३९ ॥

(वि.) विनायक इति—विगतो नायको¹ नियन्ता यस्य स विनायक ।

चिनयति शिथयति दुष्टानिति या । 'णीञ् प्रापणे' । विघ्नाना राजा विघ्नराज² ।
द्वयोर्मात्रे उमागङ्गयोरपत्य द्वैमातुर । गणानाम् अधिप गणाधिप । एको दन्तो
यस्य स एकदन्त । हिरते वर्धयति नेतृन् हेरम्ब । 'हिर वृद्धौ' । हे रम्बते शब्दायते वा
हेरम्ब³ । हेरम्बशब्दं करोतीति या । लम्बम् उदर यस्य स लम्बोदर । गजस्येव आनन
'यस्य स गजानन । एतानि विघ्नेश्वरनामानि ॥ ३९ ॥

¹ प्रभु K₁ K₂ K₃ नता B₁, C, W₂ Y ² B₁, C, K₃ W₂ add 'रागाद-
गतिमपहन्' ³ देशीयदम यं तु म-मद W₂, Y, अपवा याय्यो शिवायकगुह्यान्वेष
श्रीरामगते धमनि युद्धे विनायकादर प्रहृतो गुहस्य पदुडित्पदस्य एततो मित्रि वा प्रदुष्य
अपमद्वमरम्भः नितीना शिवायक प्रति रोदनमगात् आकोत्त गुहस्तान् प्रति इ तां शिवायको

मा प्रहृत्य मञ्चे लम्बते इति निवेदयामास । तदाप्रसृति हेरम्म इति सर्वेऽप्याचक्षत इति
ब्रह्माण्डपुराणे प्रसिद्धम् । तस्मात् हेरम्बः C. ⁴ आननमिवाननं C, D₂.

(पा.) विनायको—गजानना । विनायकनामानि ॥ ३९ ॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ।

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निमूर्गहः ॥ ४० ॥

बाहुलेयस्तारकजिह् विशाखः शिखिबाहनः ।

पाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ॥ ४१ ॥

(भृङ्गी भृङ्गिरिदस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे ।

कर्णमोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका ॥)

(वि.) कार्तिकेय इति—कृत्तिकानामपत्यं कार्तिकेयः । महती सेना यस्य सः
महासेन । शराख्यतृणे जन्म यस्य शरजन्मा¹ । षड् आननानि यस्य षडानन ।
पार्वत्या नन्दनः पार्वतीनन्दनः । ईश्वरस्य श्रेतसः स्कन्दतीति स्कन्द । शब्दन् स्कन्दति
शोषयतीति वा । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयोः’ । सेनां नयतीति सेनानी³ । ‘णोष्
प्रापणे’ । अग्नेर्भवतीति अग्निभू । ‘भू सत्तायाम्’ । परायुधेभ्यः सेनां गृह्णीति गुह ।
‘गुहू सवरणे’ । बाहुलानां कृत्तिकानाम् अपत्यं पुमान् बाहुलेयः । तारकासुरं जयतीति
तारकजिह् । ‘जि ‘जये’ । विशाखासु⁵ भवतीति विशाख । विना [पक्षिणा] मयूरेण
शास्यतीति⁷ वा विशाख । ‘ज्ञान् व्याप्तौ’ । शिखी बाहनं यस्य स शिखिबाहनः ।
⁸पाण्मातृणामपत्यं पाण्मातुर । शक्तिधर, शक्तिं वास्यतीति वा शक्तिधरः । ‘धृञ्
धारणे’ । ¹⁰कुक्षितं मारयतीति कुमारः । कौ प्रथिव्यां मां श्रियं रातीति वा ।
कुमारयति शिखिना वा । ‘कुमार क्रीडायाम्’ । सदा ब्रह्मचारित्वाद्वा कुमार ।
क्रौञ्चगिरिं दारयतीति¹¹ क्रौञ्चदारण । ‘दृ विदारणे’ । एतानि ¹²कुमारनामानि
॥ ४०-४१ ॥

¹ शरे जले जन्म D₁, I ² रेतसा W₁, रेतसि K₂ ³ ईकारान्तः B₂, C

⁴ अमिमये I, K₁, W₁ ⁵ B₂, C add नक्षत्रेणु. ⁶ मयः D₁, I, K₅, W₁,

विशारसमनः K₁. ⁷ B₂, C, D₁, I add व्याप्नोतीति ⁸ पणायाम् K₁, K₅, W₂

⁹ धरति B₂, C. ¹⁰ कुक्षितं मयकरं यथा भवति तथा शत्रून् मारयति । ‘मृद् प्राणत्यागे’ C.

¹¹ B₁, C add राण्डयति ¹² कुमारस्यामि D₂, I, K₁, K₅, W₁, स्वामिना A

(पा.) कार्तिकेयो—ब्रौञ्चदारण । कार्तिकेयनामानि । अनुत्तम्—

सुनहण्यो ब्रह्मगर्भो नीलदंष्ट्रो हरात्मज ।

स्वामी शरेज^१ शरजो गाङ्गेय धुस्कुटम्बज ॥

एतानि च ॥ ४०-१ ॥

^१ जलेज A₁

इन्द्रो मरुत्वान् मघवा बिडौजाः पाकशासनः ।

वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहृतः पुरंदरः ॥ ४२ ॥

जिष्णुर्लेखपंभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।

सुत्रामा गोत्रमिद् वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ॥ ४३ ॥

वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ।

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराणमुचिसूदनः ॥ ४४ ॥

संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुरापाणमेघवाहनः ।

आवण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षाः

(वि.) इन्द्र इति—इन्द्रतीति इन्द्र^१ । ‘इदि परमेश्वर’ । मरुत अत्य सन्तीति मरुत्वान् । मघते मघवान्^२ । ‘मह पूजायाम्’ । मघ सौरयमस्यास्तीति मघवा । वेहति इति विटम् । ‘विड आत्रोशे’ । ‘विड भेदने’ । विड शत्रुतापनम् आत्रोशन वा ‘तेजोऽस्य विडौजा’ । पानो^३ नामासुर त शस्तीति पाकशासन । ‘शासु अनुशिष्टी’ । पाक दितिगर्भं वा शस्तीति पाकशासन । वृद्धेभ्य श्रव श्रवण यस्य वृद्धश्रवा । वृद्ध श्रव कीर्तित्येति वा । वृद्ध इति श्रूयते वा । ‘श्रु श्रवणे’ । शुनन्तीति ‘शुना । ‘शुन गतौ’ । शुना सीरा लाङ्गलानि येन साधनेन शुनामीर । शुना समृद्धा सीरा येनेति वा । वायुमूर्त्यो अत्य स इति वा । शु शोभना नासीरा अमेसरा यस्येति वा शुनासीर । पुर भूयिष्ठ हूयते यज्ञेषु पुन्यं । पुर शत्रो शत्रोर ‘पुर वा दारयतीति पुन्य । ‘वृ विदरणे’ । जयतीति जिष्णु^४ । लेखना देवानाम रूपंभ श्रेष्ठ लेखपंभ । शक्रोति दृष्टजये इति शक्र । ‘शक्ल शक्ती’ । शत मन्यव प्रतपो यस्य स शतमन्यु । दिव स्वर्गस्य पति दिवस्पति । सुप्त प्रायते इति सुत्रामा । ‘प्रेह पालने’ । शोभन ग्राम यल यस्येति वा । गोत्रान शिरीर

मिनत्तीति गोत्रमिति । 'मिदिर् विदारणे' ¹⁰ ॥ ¹¹ वज्रोऽस्यास्तीति वज्री । वसूनामय
स्वामी वासव । वसून्वस्य सन्तीति वा । वृत्र ¹² हतवान् वृत्रह । 'हन हिंसागस्यो' ।
चर्पतीति वृषा । नकारान्त । 'वृष सेचने' । वास्तो ¹³ गृहदेवताया पति वास्तोष्पति ।
सुराणा पति सुरपति । ¹⁴ बलस्याराति बलाराति । शच्या पति शचीपति । जम्भम्
असुर ¹⁵ मिनत्तीति जम्भभेदी । 'मिदिर् ¹⁶ विदारणे' । ¹ हरयो हरितो हया यस्य
हरिहय । स्य स्वर्ग राजतीति स्वाराट् । 'राज् दीप्तौ' । ¹⁸ नमुचि सूदयतीति
नमुचिसूदन । 'पूद् क्षरणे' । सकन्द नयति शत्रुम् ¹⁹ सकन्दन । 'क्रदि आह्वाने
रोदने च' । दु खेन च्योतितु शस्य दुश्च्यवन । 'च्युतिर् ²⁰ क्षरणे' । शत्रूणा तुर
²¹ त्वरित सहते तुरापाट् । 'पह मर्पणे' । मेघो वाहन यस्य मेघवाहन । आखण्ड-
यति रिपून् इत्याखण्डल । 'खडि ²² भेदने' । सहस्रम् अक्षीणि यस्य स सहस्राक्ष ।
इयतीति ऋमुक्षा ²³ । 'ऋ गतौ' । ऋभून् देवान् क्षिपति कर्मसु इति वा ऋमुक्षा ।
नकारान्त । 'क्षिप प्रेरणे' ²⁴ । एतानि इन्द्रनामानि ॥ ४२-५ ॥

¹ यद्वा इदं नाराहदधनादिवत् इम् इद सर्वं द्राति आस्तात्करोतीति इन्द्र । 'हु गतौ' ।
गतिशब्दस्तु ज्ञानात्मक C ² मघवा B₁, B₂, B₃, W₁, मघते पूज्यते इति मह ।
हकारस्य घञ आदेश । मघ अस्यास्तीति मघवान् B₂ C ³ सौम्य A ⁴ ओजो
B₁ D₁, W₁, बल C निड शत्रुसमुत्क्रोशन ओज W₂ ⁵ दितिगर्भे पाक विशु व्यास्ति
भेदयतीति वा B₂ C, D पाक गणैर्द्र वा W₂ ⁶ 'शुन गतिसमृद्धयो' । अथवा शुना
आनीरा वेपा ते । त च वायुवर्षाप । तेऽस्य वशे तिघ्नन्तीति शुनासीर B₁, C ⁷ पट्टण
वा B₁, C D₁, W₁, Y ⁸ C, D₁, I add 'नि जये' ⁹ पयतान् C
¹⁰ 'द्वैधीकरणे' A, B₁ C, K. K₂ T ¹¹ वज्र B₁, C, W₂ ¹² हतीति
B₁, C B₂ U W₂ ¹³ वास्तुपुरुषस्य B₂ C ¹⁴ नलामुरह्य B, C
¹⁵ C adds दिनस्ति ¹⁶ 'द्वैधीकरणे' A, B₁, C, T, W₁ ¹⁷ हरिषणा A
'यामा C ¹⁸ ऋण न मुञ्चतीति नमुचि A D₂, B₁, W₁ ¹⁹ सकन्दयतीति
D₂, B₁, B₂, W₁ ²⁰ ससन C, B₂ ²¹ तुदन (तोदन) आ समतात् सहते
तुरापाट् C ²² 'राजने' D₂, B₂, Y ²³ इयति व्याप्नोतीति च भवतीति च समते
इति च धातुनयेण निष्पन्न ऋमुक्षा । 'ऋ गतौ, भू सत्तायाम्, क्षम सहने' । अथवा ऋभु
अमोघ क्षिप्यते इति क्ष, तत् किं, धनुरित्यर्थ । अमोघ धनुर्यस्येति ऋमुक्षा C
²⁴ B₁, B₂, W₂ add उग्रधन्वा च

(पा.) इन्द्रो मरुत्वान्, मघवान्—मघवा इत्युभयथा पाठ । पूर्वस्यो-
दाहारणम्—'स मिल सयुगमूर्ध्नि सहायता मघयत प्रतिपन्न महारथ' । (रघु ९ १९)
अपरस्योदाहरणम्—'जानामि त्वा प्रष्टविपुष्य कामरूप मघोन' । (मेघ १ ६)
वृद्धधना शुनासीर । 'शत्र इव नाभविष्यात्तमुनासीर' इत्याध्वर्यमञ्जरी शेषाद्
दन्य ।

‘गुर्वी वहन् सदानवलक्ष्यीकृत्वाङ्गदांशुनःशरीरेण ।
अनुवनिताञ्जलिमुकुल लक्ष्यीकृत्वाङ्गदा शुनासीरेण ॥’

इति हरिप्रबोधयमकात् तालव्यादि ।

पुरुहूत —हरिहय । ‘प्रायो रुढिर्वलपती’ इति ^१न्यायेन शतमन्युशब्दसाम्यात् शतमरादिशब्दा प्रयोक्तव्या इति हरिहयशब्दसाम्याद् हर्यश्वादिशब्दाश्च प्रयोक्तव्या न भवन्ति । हरिवाहनशब्द प्रयोक्तव्यो भवति । स्वाराट्—ऋमुक्षा । ‘सहे साड स’ (८ ३ ५६) इति साङ्गुपे पत्वम् । तुरासःहौ तुरासाह । ^४पृतनापाद् शब्दस्याप्ययमेव प्रथम । ‘हल्ङयावभ्यो दीर्घात्’ इति (६. १ ६८) हलाश्रितत्वात् स्थान्यतिदेशो न । इन्द्रनामानि ॥ अनुत्तम्—

प्राचीनवर्हिमेषाण्डो महेन्द्र सितकुञ्जर ।
पूतक्रतु पुलोमारिर्दात्मिरप्सरसा पति ।
पुरदत्त उपधन्वा हरिवान् वज्रदक्षिण ॥

एतानि च ॥ ४२—५ ॥

^१ ‘मन्त्रु’ A₁   ^२ न्यायो बलवान् A₁   ^३ इव A₁   ^४ एव पृतनाशब्देऽपि B₂, B₃

तस्य तु प्रिया ॥ ४५ ॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ।

ह्य उच्चैश्चराः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ॥ ४६ ॥

स्यात् प्रासादो वैजयन्तो जयन्तः पाकशासनिः ।

पेरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणाभ्रमुवल्लभाः ॥ ४७ ॥

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशं भिदुरं पविः ।

शतकोटिः स्वसुः शम्भो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ॥ ४८ ॥

(वि.) पुलोमजेति—पुरुणि लोमानि यस्य ॥ पुलोमा । तस्मात् पुलोम जायत’ इति पुलोमजा । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । शश्वत’ हसन्ता गच्छतीति शची । ‘शश्व गती’ । इन्द्रस्य पत्नी इन्द्राणी । इन्द्रभार्यानामानि^३ ॥ ‘अमरा अत्र स्थसन्तीति अमरावती । इन्द्रनगरीनाम् ॥ उच्चैश्चरा धीर्नि यस्य म

उच्चै श्रवा । ६ उच्चै सज्जते श्रवसी^७ यस्येति वा । इन्द्रहयनाम^८ ॥ मतानि सूत
कर्मणि ह्याति गृह्णातीति मतल । तस्यापत्य भ्रातलि । 'ला आदाने' । इन्द्र
सारथिताम ॥ नन्दयतीति नन्दनम् । 'दुनदि सम्भृदौ' । इन्द्रवननाम ॥ विजयन्तस्य
इन्द्रस्य अय^{१०} वैजयन्त । तत्प्रासादनाम ॥ जयति शत्रूनि जयन्त । रूपेण^{११} वा सर्वान्
जयति अभिभवति जयन्त^{१२} । पाकशासनस्यापत्य पाकशासनि । इन्द्रपुत्रनामानि^{१३} ॥
इरा अप यत्र वसन्ति स इराजान् सिन्धु^{१४} । तत्र जात ऐरावत । अभ्रे मातङ्ग इव
खेचरत्नान् अभ्रमातङ्ग^{१५} । इरा ह्यला तत्प्रधान वनम् इरावणम् तत्र जात ऐरावण^{१६} ।
अभ्रमो वह्नम अभ्रमुरहम । इन्द्रगजनामानि ॥ ह्वाणे^{१७} इति अस्या अस्तीति
ह्लादिनी । ह्लादुनीति वा पाठ । वजति शीघ्र गच्छतीति वज्रम् । 'वज प्रज गतौ' ।
कुल्यते सतन्यते कीर्तिरनेनेति कुलिशम् । 'कुल सताने' । कु पृथिवी^{१८} लेशयतीति
वा । 'लिश अल्पीभावे' । कुलिन^{१९} पर्वतान् श्यतीति वा । 'शो तनूकरणे' । कुलिश-
वज्रशब्दौ अस्त्रियौ । भिनत्ति ताच्छीत्येनेति मिदुरम् । पुनाति वैरमिति पवि । 'पूष्
पवने' । शत कोटयो^{२०} यस्य शतकोटि । स्वरतीति पराम् स्वरु । 'स्तु उपतापे' ।
शमयति शत्रूनि^{२१} शम्भ । 'शमु उपशमने' । शत्रु दभ्नोतीति दम्भोलि । 'दम्भु
हिंसायाम्' । अभाति शत्रुजीवितम्^{२२} अश्नुते^{२३} वा अशनि । 'अश भोजने' । 'अशू
व्याप्तौ' । अशनीति वा पाठ स्त्रीलिङ्गपक्षे । एतानि वज्रनामानि^{२४} ॥ ४६-८ ॥

- १ जात B₂, C, D₂, K₂, W₁   २ सज्जते C, D₂, K₂, W₁, Y, स जुष
चिनेतीति शची C   ३ 'पत्नी' A, K₂, T   ४ B₁, U add इन्द्रस्य   ५ सन्ति
D₁   ६ B₁, C, T omit   ७ A B₂ C add भोत्रे   ८ 'वाहन' A, Y
९ 'लाति ताडयति अभ्रान् । 'ला ताडने' 'अत इन्' B₁, C   १० विजयत इन्द्रस्याय
वैजयन्त B₁, C   ११ रोपेण W₂   १२ 'जि जये' C, D₁ adds 'जि अभिमवे'
१३ नामनी B₂, C   १४ समुद्र C   १५ भातमेव आतङ्ग । भ्रमभ आत च भ्रमाते ।
त गच्छतीति भ्रमातङ्ग । स न भवतीति अभ्रमातङ्ग । 'गम्भ गती' C, भ्रमातङ्गात्
अन्य अभ्रमातङ्ग B₂, श्वेताभ्रवद्वा K₂   १६ आ समन्ताद्विद्यमान वनम् आवनम्, ऐर च
तत् आवन च ऐरावण क्षीरसमुद्र, तत्र जात ऐरावण B₂ C   १७ अहकार B₂ C
१८ पृथ्वी K₁, W₁   १९ कु भूमि तत्र लीयन्त इति कुल्य । ईकारान्त । पर्वता इत्यर्थ ।
तान् श्यतीति C   २० C adds अग्राणि   २१ शत्रु शमयित्वा स्वपक्ष वहतीति शव ।
वषयोरभेद । 'शम उपरमे', 'वह प्रापणे' C, K₁, I, U   २२ 'जन B₂ K₁, K₂
C adds व्याप्नोति   २३ वज्रायुध B₂ D₂

(पा.) तस्य तु प्रिया—इन्द्राणी । १ तत्प्रियानामानि । 'मघोनी जयवाहिनी' ।
एते च । २ महेन्द्राणीति पाठान्तरम् ॥ नगरी त्वमरावती । पुरनाम । अमरा
इत्यप्यस्ति । 'दूर्वामरावतीर्यूणागुड्डीचीप्यमरा मता' इति विश्वप्रकाशिका (पृ १३३,

श्लो. ९४) । हय उच्चैःश्रवाः । 'तदश्वनाम ॥ सूतो मातलिः । ^६इन्द्रसारथिनाम । 'सारथिस्तु हयंकपः' इति रभसकोशपाठात् हयंकपोऽपि स्यात् ॥ नन्दनं वनम् । तत्कीडावनं^६ नन्दनम् ॥ स्यात् प्रासादो वैजयन्तः । तत्प्रासादनाम । तच्च सप्तभूमिका-
भवनम् । तस्य ध्वजोऽपि वैजयन्तः स्यात् । 'प्रासादो वैजयन्तोऽस्य वैजयन्तो ध्वजोऽपि च' इति वैजयन्ती (पृ. ९, श्लो. ९) । जयन्तः पाकशासनिः । तत्तनयनामनी ॥ ऐरावतो—
अभ्रमुवल्लभाः । तदारोहणगजनामानि । 'रायन्तरिश्चतुर्दन्तः' । एते च ॥ ह्यादिनी—
द्वयोः । 'धन्नायुधनामानि । वज्रमस्त्री स्यात् कुलिशमिति संदष्टविशेषविधिः । पविः
शतकोटिः स्वरुः शम्भो दम्भोलिरिति ^७परापरसाहचर्यम् । उभयत्र वैजयन्ती—(पृ. १०,
श्लो. १३)

'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ मिदुरं शतधारकम् ।

^८व्याधामः पुंसि दम्भोलिः शतकोटिः पविर्भिदुः' ॥

अशनिर्द्वयोरित्यसंघातपक्षे विशेषविधिः । संघातपक्षे पुलिङ्ग एव । 'धन्नाशनिर्भि-
दुर्वज्रम्'^{१०} इति त्रिकाण्डशेषः (पृ. ४, श्लो. ६५) । 'धन्नाशनिर्गिरिपटः पविर्दम्भोलि-
रश्वजम्' इति रभसकोशः । अत्र श्वशब्दं विना सर्वे शब्दास्तालव्याः । शम्भशब्द-
स्तालव्यो दन्त्यश्च भवति ।

'तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्भशूकरपांशवः'^{११} ।

फलशः शम्भलं चैव जिह्वायां रसना च या' ॥

इत्युष्मभेदपाठात् ॥ ४६-८ ॥

^१ पत्नी B₂. ^२ A₁ adds अमरकोशो. ^३ स्मृता B₂, B₁. ^४ तदारोहणहय°
A₁. ^५ B₁ omits इन्द्र. ^६ तदननाम B₂. ^७ A₁ adds तद्वह्नी. ^८ B₂
omits परापर. ^९ व्याधामः B₂. ^{१०} भिदु इति मुद्रितग्रन्थे. ^{११} परापरपाठयः A₁.

व्योमयानं विमानोऽस्त्री नारदाद्याः सुरर्षयः ।

स्यात् सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ॥ ४९ ॥

(वि.) व्योमेति—व्योमि 'यानं व्योमयानम् । विमान्ति यतन्ते देवाः अत्र
विमानम्' । 'माह माने यतन्ते च' । विमाननाम ॥ 'मुराणाम् ऋषयः सुरर्षयः । नारं
नरसमूहं' 'शतीनि नारदः । नारदादिदेवर्षिनाम्' ॥ शोभनो धर्मोऽत्र सुधर्मा^१ ।
नारात्मनोऽप्यस्मि । देवमभानाम् ॥ योयन्ते इति पीयूषम् । 'पीद् पाने' । न मृता

भवन्त्यनेनेत्यमृतम् । सुष्ठु 'धयन्त्येनां मुधा । 'घेद् पाने' (समुद्रनयनीत देश्याम्)
अमृतनामानि ॥ ४९ ॥

¹ C adds विद्यमान

² विमातीति B₁, C

³ B₁ omits 3 words

⁴ दाति भेदयतीति 'दा अस्त्यग्ने' C, I

⁵ 'मुत्' W₁

⁶ आकारान्त, स्थित्या Y

⁷ B₁, C add विरन्ति, मुनेन धीयते मुधा D₂

(पा.) व्योमयात्र विमानोऽरुद्रो । ¹विमाननामनी ॥ नारदाङ्गा—देवसभा ।
देवसभा मुधर्मा स्यात् । 'मुधर्मांमिध स्यच्छन्दफीक्षिका विन्ध्याटवी विवेश' इति
यामद्वत्ता । सक्षामन्दत्वाद् 'धर्मादनिश्चेत्ता' इति (५ ४. १२४) अनिश्च न
भवति ॥ पीयूषममृतमुधा । अमृतनामानि ॥ ४९ ॥

¹ पाननामनी B₂

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ।

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ५० ॥

पञ्चैते देवतरयो मन्दारः पारिजातकः ।

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥ ५१ ॥

(वि.) मन्दाकिनीति—मन्दम् अकति मन्दाकिनी । 'अक अग कुटिलाया
गतौ' । वियति ¹गङ्गा वियद्गङ्गा । 'स्व स्वर्गं नदी स्वर्णदी । सुराणा दीर्घिका सुरदीर्घिका ।
²मन्दाकिनीनामानि ॥ मिनोति शिखरे ज्योतीषीति मेरु ³ । 'डुमिश्च प्रक्षेपणे' । सुष्ठु
मिनोतीति सुमेरु । हय्यते हेम । 'हय्य गतिवान्त्यो' । हेमोऽद्रि हेमाद्रि । रत्नानि
सानुषु यस्य ⁴रत्नसानु । सुराणाम् आलय सुरालय । ⁵मेरुनामानि ॥ मन्द्यते स्तूयते
मन्दार । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्रकाश्विगतिषु' । मन्दा आरा अर्येति वा मन्दार ।
पारम् उदकमस्यासीति पारी समुद्र । तस्मात् जात पारिजात ⁶ । सतनोति वाञ्छितं
सतान । 'तनु विस्तारे' । कल्पयति वाञ्छित कल्प, स चासौ वृक्षश्च कल्पवृक्ष ।
'कल्पि सारथ्ये' । हरेरिन्द्रस्य चन्दन हरिचन्दनम् ⁷ । एतानि पञ्च ⁸देवतरु-
नामानि ॥ ५०-१ ॥

¹ B₂ C add विद्यमाना

² A K₁ T, U omit

³ आकाशगङ्गा D₁

⁴ मीनाति दिनस्ति अमुरान्ति मेरु । 'मीन् हिंसायाम्' D₁

⁵ रत्नमया सानव D₁

⁶ मेरुगिरि B₁ C, D₁ K₁, K₅ W₁, Y

⁷ पारिण पारवत (२) समुद्रात् जात D₁,

B₂, C add 'जनी प्रादुर्भवति'⁸ 'वल्लभौ' A, K₁, W₁⁹ हरिम् इन्द्र चन्दयतिह्लादयतीति । 'चदि आह्लादने D₁¹⁰ देवतावृक्ष° D₁(पा.) मन्दाकिनी—हरिचन्दनम् । ¹आकाशगङ्गानामानि । गिरिनद्यादित्वात्²स्वर्णदीत्यपि स्यात् । सिद्धनदीशब्द प्रयोगे दृष्ट । 'भेजे भीत पादुकसिद्धसिन्धोर-
भूतपूर्वा श्रियमम्बुराशि' ³ । इति विदग्धकण्ठाभरणम् ॥ हेमाद्रिरित्यादिमेरुगिरि-
नामानि⁴ । मन्दारादय पञ्च ⁵सुरतरुनामानि ॥ ५०-१ ॥¹ स्वर्गङ्गा° B₃, B₄² स्वर्णदीति पाठान्तरम् B₃³ अम्बुराशे B₃⁴ B₃

omits हरि

⁵ देवतरव A₁

सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वेद्यावश्विनीसुतौ ।

नासत्यावश्विनौ दस्त्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ॥ ५२ ॥

(वि.) सनदिति—¹सनत् नित्य कुमार सनत्कुमार । विधातुरपत्य वैधात्र ।²वैद्यसंहिताकर्तृविधातृपुत्रस्य नामनी ॥ ³अश्विन्या सुतौ अश्विनीसुतौ⁴ । न असत्यौ
नासत्यौ⁵ । अश्वायनयो स्त इत्यश्विनौ । सदा अश्वारूढरज्जाद्वा । दस्यत क्षपयत
रोगानिति दस्त्रौ । 'दसु उपक्षये' । अश्विन्या 'अपत्ये पुमासौ आश्विनेयौ' । एतानि
स्वर्गवैद्यनामानि ॥ ५२ ॥¹ सनत् ब्रह्मा तस्य कुमार D₁² सनत्कुमारनामानि D₁³ K₁, K₂, W₁

add स्व स्वर्गे वैद्यौ स्वर्वेद्यौ

⁴ सूर्यस्य पत्न्या संशया अश्वरूपधारिण्या सुतौ D₁⁵ न विद्यते असत्य ययोस्त्रौ D₁, सत्यौ न भवत इत्यसत्यौ B₂, C⁶ पुत्री B₁, C,K₂, Y, D₁ adds तावुभौ सहचरावित्यर्थ⁷ अश्वि-या अश्वरूपधरासंशया जातौ,अश्विनीनक्षत्रजातौ वा D₁

(पा.) सनत्कुमारो वैधात्र । वैद्यशास्त्रकर्तृदेवर्षिनामनी ॥ स्वर्वेद्यौ—तावुभौ ।

देववैद्ययोर्नामानि । नासत्य इति दस्त्र इति च तयो पृथक्नामनी । 'नासत्यदस्त्रौ
नासत्यावश्विनौ 'वरवाह्नौ' इति वैजयन्ती (पृ १५ श्लो ५) । विरूपैरशेषपादत्र
नासत्यौ दस्त्रावित्युक्त मूलकारेण ॥ ५२ ॥¹ नखाहनी A₁, B₁

मित्र्यां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेद्या ऊर्वशीमुग्गाः ।

(घृताची मेनका रम्भा ऊर्वशी च तिलोत्तमा ।

सुकेशी मञ्जुघोषाद्याः कथ्यन्तेऽप्सरसो बुधैः ॥)

हाहा हूहृश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसाम् ॥ ५३ ॥

(वि.) त्रियामिति—आप्यन्ते पुण्यकृद्भिरिति अप्सरसः^१ । ऊरु अश्नुते, नारायणस्य ऊर्ध्वर्भवत्वात्^२ ऊर्ध्वशी । ऊर्ध्वशीमुत्सर्व्वेश्यानाम् । अप्सरा इत्येक-
वचनान्तमपि चिद्यते ॥ गान धारयन्तीति गानपरा^३ गन्धर्वा । हाहा हूहृ इत्यालापानु-
कारात् नामद्वयम् । एकनामेल्येवे । अन्यथावेति भोजराज । हाहाहूहृमभूतिदेव-
गायकनामनी ॥ ५३ ॥

^१ अप्सु सरतीति । 'सृ गती' U, खतीति I, अद्भ्य सृता अप्सरस, अपसारयन्ति
स्मारयन्तीति, सकारान्त D₁, अद्भ्य नि सृता निर्गता Y ^२ ऊर्ध्वशीति वा पाठ Y
^३ गान धर्म शेषा ते गन्धर्वा D₁, गान धारयन्ति, शिष्यान् पाठयन्ति, स्वयं वहन्ति च ये
ते गन्धर्वा । 'भृञ् धारणे' 'वह प्रापणे' C

(पा.) त्रिया—ऊर्ध्वशीमुखा । ऊर्ध्वशीरम्भामेनकाविस्वर्गगणिका अप्सरस इत्यु-
च्यन्ते । बहुप्रिति बहुवचनप्रकृतिरन्ते लिङ्गसमूहे समीरिता । एकवचना त्रिंशत्या-
दय । द्विवचना दम्पत्यादय । बहुवचना अप्सरप्रभृतय । त्रिवचना वृक्षादय ।
अवचनान्यव्ययानि । वेधाचिद् बहुत्वमनभिमतमेव । 'एकाप्सर प्रार्थितयोपिवाद्'^१
इत्यत्र बहुत्व प्रायिकामिप्रायमुक्तम् । ^२अबहुवचनस्योदाहरणम्—

'सान्द्रकाण्डपटसवृतमूर्तेर्देन्तिदन्तशयनीयशयस्य ।

मानिन कुलवधुरिव रागादप्सरा व्यधित पार्श्वमशून्यम्'^२ ॥

इति ॥ हाहा हूहृ—त्रिदिवौकसाम् । हाहाहृव्यो घातुजो न भवतीति केचिद् व्याचक्रिरे ।
तज्जल्पितमज्ञानविजृम्भितमेव । 'हेति निन्दित ध्वनिं जहातीति हाहा'^३ इत्यमर-
भाष्यकारा प्रतिजानते । गन्धर्वन्ति हाहसोरित्यभिधानान्तरपक्षः । हाहाहूहृप्रभृतयो
देवगन्धर्वा । गन्धर्वा अपि भवन्ति । 'अपि गन्धर्वगान्धर्वदिव्यगायनगातव'
इति रमसकोश^३ ॥ ५३ ॥

^१ A₁ omits विवाद

^२ एकवचनस्य B D₁, वक्त्रिणाभ्युदये (१७ ३२) इति

टीकासर्व्वस्वे (पृ ३९)

^३ कोशकार A₁

अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो घनंजयः ।

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ॥ ५४ ॥

वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उषर्वुधः ।

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ॥ ५५ ॥

रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ।

हिरण्यरेता हुतभुग् दहनो हव्यवाहनः ॥ ५६ ॥

सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ।

शुचिरपिप्तम्

(वि.) अग्निरिति—^१अङ्गति ^२ऊर्ध्वं गच्छतीत्यग्नि । ‘अग्नि ऊर्ध्वगमने’ ।

विधानरस्य ऋषेरपत्य वैश्वानर । हव्य ^३वहतीति वह्नि । ‘वह प्रापणे’ । होत्रस्य^४
हविषो वीति अश्व इव वहनात् वीतिहोत्र । अथवा वीतयोऽश्वा होत्र हव्यमस्येति
वीतिहोत्र । वीति ^५आर्याणामशन होत्र होमसाधन तदस्यास्तीति वा वीतिहोत्र । धन
^६जयतीति धनजय । ‘जि जये’ । कृपीटस्याम्भसो^७ योनि कृपीटयोनि । कृपीट
योनिरस्येति वा । ज्वलतीति ज्वलन । ‘ज्वल दीप्तौ’ । जात विद्यते इति जातवेदा^८ ।
‘विद् सत्तायाम्’ । जात शुभाशुभ वेत्तीति वा । ‘विद् ज्ञाने’ । वेदो हिरण्यम् अस्मात्
^९जातमिति वा । तनू न पातयति ^{१०}तनूनपात् । ‘पत्ल गतौ’ । बृहति वर्धते आज्येनेति
वर्हि^{११} । ‘बृहि वृद्धौ’ । शोपयतीति शुष्मा^{१२} । वर्हा वर्मा शुष्म स्थानमस्येति वर्हि
शुष्मा^{१३} । दर्मस्थानपक्षे एकनाम । कृष्ण वर्त्म मार्गोऽस्य कृष्णवर्त्मा । शोचीपि^{१४} केशा
यस्य स शोचिष्केश । ^{१५}उपसि बुध्यते प्रकाशते उपर्वुध । ‘बुध अवगमने’ ।
^{१६}आश्रयम् अश्नातीति आश्रयाश । ‘अश भोजने’ । आश्रयाशी इति वा पाठ ।
बृहन्त भानवो यस्य बृहद्भानु । वृश्यति तन् स्वमान्यात् कृशानु^{१७} । ‘कृश तनूकरणे’ ।
कृशेन मन्थकाष्ठेन उत्पन्न इति वा । पुनातीति पावप । ‘पूष् पघने’ । अनिति
वर्धतेऽनेन अनल । ‘अन प्राणने’ । काष्ठादिमि अल पर्याप्ति नास्ति अस्येति वा ।
लोहितारयो^{१८} मृग ^{१९}अश्वोऽस्येति लोहिताश्व । वायो सखा वायुसख^{२०} । वायु सखा
अस्येति वा । शिरा अस्यास्तीति शिखावान् । आशु शोपयितुमिच्छतीति आशुशुक्षणि ।
हिरण्य रेतोऽस्य हिरण्यरेता । हुत ^{२१}भुङ्क्ते हुतभुग् । ‘भुज पालनाभ्यवहारयो’ ।
दहतीति दहन । ‘दह भस्मीकरणे’ । हव्ये हव्यविषये वाहते यतते इति हव्यवाहन ।
‘वाद् प्रयत्ने’ । हव्य वहतीति वा । ‘वह प्रापणे’ । सप्त अर्चोपि यस्य स ‘सप्तार्चि’ ।
दाम्यति ग्लापयति शमयति ^{२२}दमुना । सकारान्त । ‘दमु उपशमने’ । शोचयति
शूनूनि ^{२३}शुत्र । ‘शुच शोवे’ । शुच रातीति वा । ‘श आदाने’ । शुत्र ^{२४}र-
रेतोऽप्रास्तीति वा । चित्रा भानवो यस्य चित्रभानु । विभैव^{२५} यमु धनमस्य विभावसु ।

२७ शोचयतीति शुचिः । 'शुच शोके' । शुद्धत्वाद्वा । अपां पित्तम् ^{२८}अपित्तम् । एतानि
अग्नेर्नामानि ॥ ५४-६ ॥

^१ अगति B₁, C, D₁, I, K₃, W₂   ^२ कुटिलम् ऊर्ध्वं वा D₁   ^३ D₁ adds
प्रापयति देवान्.   ^४ हूयते इति होत्र इविर्द्रव्यम् । वीति वहन, तदश्च इव वहनात्, परनि-
पात, 'हु दानादानयो' C, होत्र इवि वीतिरश्नं यस्य वीतिहोत्र. D₁   ^५ अमराणा C.
^६ C adds सपादयति   ^७ उदवस्य K₃, W₁   ^८ B₂, C add जातश्चात्तौ वेदाश्च,
'जनी प्रादुर्मावे', A, D₂ add जाते जाते   ^९ जायते W₂   ^{१०} हन्धन पिना तनू न
पाति । 'पा रक्षणे' D₁, U   ^{११} K₁, K₃ add सान्त   ^{१२} D₁ adds 'शुप रोपणे'
^{१३} नकारान्त C, W₁   ^{१४} D₁ adds ज्वाला   ^{१५} प्रात काले B₂, C, प्रमाते D₁.
^{१६} K₃ omits 3 lines   ^{१७} कृशोऽसि अनिति वर्धते 'अन प्राणने' D₁   ^{१८} वर्ण.
D₁   ^{१९} रोहित कृष्णमृग अश्वो बाहन B₂, C   ^{२०} 'राजाह सरिभ्यष्टच्' B₂, C
^{२१} मुनक्ति K₁   ^{२२} काली कराली मनोजवा गुलोहिता मुधूमवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वदासाख्या,
निहारूपज्वाला यस्य सप्ताचि D₁   ^{२३} इमना B₁, C, उपशाम्यति धन (इह धन)
विना D₁   ^{२४} शोषयति दावांदोन् B₂, C, D₁   ^{२५} तेज D₁   ^{२६} विमा प्रमा
B₂, C, D₁, K₃   ^{२७} D₁ adds दु लयति   ^{२८} अप विस्तीति अणित्, 'पा पाने',
तनोतीति त, अपिच तत्त च अपित्तम् C

(पा.) अभिर्वैश्वानरो—तनूनपात् । 'तनूनपाति पीतसर्पिपि पतङ्ग इव पातया
म्यात्मानम्' इति हर्षचरितानुप्रासात् तान्त । बर्हि शुष्मा—शोचिष्केश^१ उपबुध ।
शोचिष्केश इत्यत्र कस्यादित्वात् पत्वमिति कतिचिद्वदन्ति^२ । आश्रयाशो—अपित्तम् ।
अग्निनामानि । बर्हि शुष्मेति सघातोऽप्यग्निनाम । अपा पित्तमिति वाक्य सदप्यग्निनाम ।
शुचिर इति वा पाठ ।

'सुग्निहो मन्त्रनिहोत्र प्रधामा' वातसारथि ।
स्याहाप्रिय कृष्णगतिर्हव्यथाड्डव्यसूदन ।
धूमध्यजो हुतवह पाञ्चजन्यो वृषाकपि ॥^३

एतानि च ॥ ५४-६ ॥

^१ शोचिष्केश A₁, B₁   ^२ B₂ omits   ^३ मित्र° A₁   ^४ दावा A₁

औवंस्तु बाडवो बडवानलः ॥ ५७ ॥

बहेर्द्रयोज्ज्वलकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(वि.) और्व इति—ऊर्वतीत्यूर्व । ‘उर्वो तुर्वो धुर्वो हिंसायाम्’ । तस्यापत्य और्व । बडवाया भय वाडव । बडवायाम् अनल बडवानल । बडवाग्निनामानि ॥ ज्वलतीति ज्वाल । ‘ज्वल दीप्तौ’ । कीलति पक्ष्यादिगतिं कील । ‘कील बन्धने’ । एतौ शब्दौ द्वयो स्त्रीपुंसयो । अर्च्यते अर्चि । सान्त । ‘अर्च पूनायाम्’ । स्त्रीपुनपुसकेषु अर्चि शब्द । प्रायेण अर्चि शब्द स्त्रीत्येके । हन्यते अनया हेति । ‘हन हिंसागत्यो’ । हिनोति वर्धते वा । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । हेतिशब्द सूर्यबहिर्दीप्ति पर्याये स्त्रीलिङ्ग । आयुधपर्याये द्वयो । शाखति बहौ शिरसा । ‘शासृ व्याप्तौ’ । अग्निज्वालानामानि ॥ ५७ ॥

(पा.) और्वस्तु वाडयो बडवानल । समुद्राग्निनामानि । अनुक्तम्—‘सहरक्षा द्रुमाशन’ । अरण्याग्निनामनो ॥ बह्वेद्वयो—स्त्रियाम् । ^१अग्निज्वालानामानि । स्त्रियामिति अर्चिरादिविशेषविधि । अर्चिष पश्य, हेती पश्य, शिरसा पश्य ॥ ५७ ॥

^१ बहिः B,

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरुणः सतापः सज्वरः समौ ॥ ५८ ॥
(‘उल्का स्यान्निर्गता ज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ।
क्षारो रक्षा च दावस्तु दयो बन्हुताशनः ॥)

(वि.) त्रिप्तिरिति—स्फुलतीति स्फुलिङ्गः^१ । ‘स्फुल सचलने’ । अग्ने यण अग्निरुण । अग्निरुणनाम । ^२सतापयतीति सताप । ‘तप सतापे’ । सज्वरतीति सज्वर । ‘ज्वर रोगे’ । अग्निदाहनामनी । निर्गता ज्वाला अस्य उल्का । अपगतज्वालानिनाम । भूति भसितभस्मनी क्षार रक्षा । एतानि भूतिनामानि । दाव दव बन्हुताशन । दवाग्निनामानि ॥ ५८ ॥

^१ Found in A B₁   ^२ स्फुकारेण त्रिप्तितीति D₁ स्फुलतीति W₁ १   ^३ ताम्यक् क्षारमिति B₂, C अग्नेरिति B₃

(पा.) त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निरुण । बह्विरुणनामानि । आवन्तताप्रसिद्धयर्थं त्रिषु स्फुलिङ्गेति षचि पठति । ‘श्रयी’ स्फुलिङ्गाऽपुत्रो ना राह्याद्गन्धाय सज्वर’ इति वेत्तयन्त्यामपि (पृ ११, श्लो ३१) तथैव पठिता । सताप सज्वर समौ । दाहनामनी । अनुक्तम्—‘रटि स्त्री रटितं बह्वे’ । अग्निरटित रेटिरित्युच्यते । तद्वतिनाम । ‘धूम स्यान्नमतमरि’ । धूमनाम । ‘ज्वा ग्यान्निर्गता ज्वाला’ । निर्गतज्वाला उल्का स्यात् ।

विच्छिन्नञ्जालनाम । 'भूतिर्भसितमस्मिनी । क्षारो रक्षा^३ च' । भस्मनामानि ॥ 'दावस्तु
दयो वनहुताग्ने ।' वनवह्निनामनी ॥ ५८

^१ त्रिषु B₁, B₂

^२ 'सुलिङ्गो' इत्येव मुद्रितपुस्तके दृश्यते

^३ रक्षा B₃

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ।

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराट् यमः ॥ ५९ ॥

कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

(नि.) धर्मराज इति—^१धर्मस्य राजा धर्मराजः । पितृणां^२ पतिः पितृपतिः ।
^३समं वर्तितुं क्षीलमस्येति समवर्ती । 'वृत्तु वर्तने' । परेतेषु^४ राजते परेतराट् । 'राजृ
दीप्तौ' । कृत अन्तो^५ येन कृतान्तः । यमुनाया^६ भ्राता यमुनाभ्राता । शमयतीति^७ शमनः ।
'शमु उपशमे' । यमेन^८ राजते यमराट् । यमयति नियतिं^९ यच्छतीति^{१०} यमः ।
'यम उपरमे' । ^{११}कलयतीति कालः । 'कल किल क्षेपे' । दण्ड धरति धारयतीति
दण्डधर^{१२} । श्राद्धस्य देवः श्राद्धदेवः । त्रिवरतोऽप्यस्य वैवस्वतः । अन्तं करोतीति
अन्तकः । ^{१३}एतानि यमनामानि ॥ ५९ ॥

^१ यथापराधदण्डदानेन D₁

^२ D₁ adds कस्यवाङ्मनादीनां

^३ समं वर्तते

A B₁, स्यस्य वर्तते U

^४ W₁ adds प्रेतेषु, श्मशानेषु C, परता मृतास्तेषां राजा D₂

^५ D₁ adds नाश

^६ नवा D₁

^७ माणिन D₁

^८ नियमादिना C, 'राजृ

दीप्तौ' I ^९ नियच्छति A, I ^{१०} प्रजासयमनात् यमः, मृत्युप्रज्वरप्रभृतयोऽस्य किंकरः,

तेषु राजेति यमराट् D₁, यमुनया सह यमलत्वे जातत्वाद्वा यमः D₂ ^{११} कलयति

D₂ I, K₁, K₂ K₃ U धर्मधर्माणां आयुषा च संहयानं करोतीति कालः । 'कल शब्द-

संख्यानायो' D, वेलास्वल्प इत्यर्थः C ^{१२} कालदण्डाख्यस्य धरः D₁, 'धृ धारणे' I

^{१३} 'हुङ्गू करणे' I, एतानि धर्मराजनामानि A, I

'(पा.) धर्मराज—अन्तक । यमनामानि । 'ज्ञानिप्रेयः कालरुण्डो दण्डी
महिषनाह्नः' । एतानि च ॥ ५९ ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात् क्रव्यादोऽस्त्रप आशरः^१ ॥ ६० ॥

रात्रिचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकपात्मजः ।

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥ ६१ ॥

(वि.) राक्षस इति—रक्ष एव राक्षसः । कुणपं शवमस्तीति कौणपः । कोणं पातीति वा । क्रव्यं मांसमस्तीति क्रव्यात् । क्रव्यादश्च । ‘अद भक्षणे’ । अस्त्रं रक्तं पिवतीति अस्त्रपः । ‘पा पाने’ । अश्रप इति पाठे मध्यमांसं न श्रपयति न पचतीत्यश्रपः । ‘आ पाके’ । असुर एव आसुरः । असून् प्राणान् रातीति वा । ‘रा आदाने’ । आश्रृणातीति आशरो^१ वा । ‘द्रु हिंसायाम्’ । रात्रौ चरतीति रात्रिचरः । रात्रिचरश्च । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । कर्बुरवर्णत्वात् कर्बुरः । कृणाति^२ हिनस्तीति धा कर्बुरः । ‘कृ हिंसायाम्’ । निकपाया^३ आत्मजः । निकपामजः । निकपानाम रक्षोमाता । यातूनि यातनाः तीव्रवेदना धीयन्त अस्मिन्निति यातुधानः^४ । यातुना धीयतेऽत्रेति वा । विरुद्धलक्षणेन पुण्यवान् जनः पुण्यजनः^५ । ^{१०}निर्ऋतेरपत्यं नैर्ऋतः । याति रक्षांसि यातु^{११} । यातुशब्दः उकारान्तः । ‘या प्रापणे’ । रक्ष्यतेऽस्मात् जगदिति रक्षः^{१२} । ‘रक्ष पालने’ । नैर्ऋतनामानि^{१३} ॥ ६०-१ ॥

^१ आसुरः इति पाठान्तम् . ^२ तन्द्रघणात् कोणपः D₁, W₁. ^३ रुधिरं D₂, I, K₁, U, W₁, Y. ^४ अशितमेव आशम्, अस्मै तदर्थं राति गृह्णाति हिंसतीत्यर्थः । तस्मादाशरः, ‘रा हिंसायाम्’ C. ^५ दशनत्वात् Y. ^६ कृणाति Y. ^७ निकपति हिनस्तीति निकपा राक्षसमाता D₁. ^८ यातिवति नाम धीयते अत्रेति धा W₁; यातून् यातनाः प्राणिषु धत्ते सृजतीति । ‘डुधान्’ C. ^९ विपरीतलक्षणया पापजन इत्यर्थः D₁. ^{१०} दिक्पालस्य D₁, निर्ऋत्या दिशि यतमानो वा नैर्ऋतः D₁. ^{११} यातयति व्यथयति D₁. ^{१२} रक्षत्यात्मानमिति रक्षः D₁, सकारान्तं नपुंसकम् B₂, D₁, I. ^{१३} निर्ऋतिनामानि D₂, K₁, K₂, Y.

(पा.) राक्षसः—निकपात्मजः । कीकसात्मज इति पाठान्तरम् । यातुधान.—यातुरक्षसी । नैर्ऋतनामानि । अनुक्तम्—‘पलंकपो रात्रिमटो रात्र्यटो जललोहितः’ । एतानि च ॥ ६०-१ ॥

प्रचेता वरुणः पाशो यादसांपतिरप्पतिः ।

(वि.) प्रचेता इति—प्रकृष्टं ^१चेतोऽस्य प्रचेताः । वृणोति पाशैरिति ^२वरुणः । ‘वृन् वरणे’ । पाशोऽस्यास्तीति ^३पाशो । ‘यादसां पतिः । अपां पतिः अप्पतिः । उभयत्र पृथ्वा अलुग्विकल्पः । वरुणनामानि ॥

^१ हृदयम् C. ^२ वृण्वन्ति वरयदीनमुमिति D₁. ^३ पाशयोगात् पाशो D₁. ^४ जलचराणां C, जलप्राहाणां Y; जलजन्तूनां D₁.

(पा.) प्रचेता—अप्ति । वरुणनामानि । ‘अम्युकान्तारोऽम्बुभूषण स्यान्मकरपाहन’ । एतानि च ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥ ६२ ॥

पृपदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।

समीरमारुनमरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ॥ ६३ ॥

नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

(प्रकम्पनो महावातो अञ्ज्वावातः सवृष्टिकः ॥)

(ग्रि.) श्वसन इति—श्वसन्ति अनेन प्राणिनः श्वसन । ‘श्वस प्राणने’ । स्पृशतीति स्पर्शनः । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । वातीति वायुः । ‘वा गतिगन्धनयो’ । मातरि आकाशे श्रयति^२ मातरिश्वा^३ । ‘दुओश्चि गतिवृद्धयो’ । सदा गति यस्य सदागति । ‘प्रपद्वाट्यो मृगोऽश्वो यस्य प्रपदश्च । पृपता विन्दूनाम् अश्व इति वा । गन्धस्य गृह गन्धग्रह । ‘गन्ध वहतीति वा । ‘वह प्रापणे’ । अनित्यनेन अनिल^४ । ‘अन प्राणने’ । आहु गच्छतीत्याशुग^५ । समीरतीति^६ समीर । ‘ईर गतौ’ । अनेन क्षुपितेन^{१०} त्रियते^{११} इति मारुत^{१२} । मरुबैरम् । जगता प्राण जगत्प्राण^{१३} । सम्यग् ईरयति समीरण^{१४} । ‘ईर पेरणे’ । नभोऽस्यास्तीति नभस्यान्^{१५} । वातीति वात । ‘वा गतिगन्धनयो’ । पवत इति पवन । ‘पूड् पवने’ । पुनीते वा । पवमानश्च । ‘पूव् पवने’ । प्रभञ्जयति^{१६} शाखादिक प्रभञ्जन । भञ्जो आमर्दने । प्रकम्पनो महाजल शब्दामारुत सवृष्टिक^{१७} । एतानि^{१८} वायुनामानि ॥ ६२-२ ॥

^१ निश्वासे B₂ C W₂

^२ D₁ adds सचरत

^३ नान्त D₁

^४ पृपत्

मृगोऽश्वो वाहन यस्य C, पृपन्ति जलकणा अश्वा यस्य D₁

^५ ग धयत इति गन्धम् D₁

^६ बाहयति A, K₂ W₂

^७ न विद्यते निल निलय स्थान यस्य C

^८ ‘गम्ल गतौ

D₁, W₁

^९ समीते B₁ W₁

^{१०} कुपिते K₂ C W₂

^{११} त्रियन्ते D₂

K₁ K₂ D₁ adds लोक

^{१२} अनेन जीववर्गा मा रुदन्ति न ग्रिय ते इति C D₁, I

add ‘मृद् प्राणत्यागे

^{१३} जगदिति प्राण इति पदच्छेदपक्षे गच्छतीति जगत्, प्राणन्ति

अनेन प्राण D₁

^{१४} ईरितु ग तु धीर्य अस्य D₁

^{१५} तत्स्वाभित्वादा D₁

^{१६} प्रमनन्ति

U, W₂ B₁ C add मर्दयति

^{१७} वृष्ट्याकुलश्च W₂ Y

^{१८} मारुत^{१८} B₁, K₂ W₂

(पा.) श्वसन—प्रभञ्जना । वायुनामानि । जगदिति तस्यैव नामान्तर स्यात् ।

‘जगत् स्याद् विष्टपे क्रीव वायौ ना जङ्गमे त्रिपु’ इति रुद्र । प्राण इत्यपि नामान्तर स्यात् । ‘हृदि स्थितानिले जीवे बले प्राण प्रकीर्तित’ इति रुद्र ।

‘महाबल सततग शरण्युर्मुग्गाहन ।
ध्वजप्रहरणो धूलिध्वज पूश्च प्रक्म्पन ॥’

एतानि च ॥ ६२-३ ॥

प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ६४ ॥

‘हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमण्डले ।

उदानः कण्ठदेशे स्याद् व्यानः सर्वशरीरगः ॥ ६५ ॥

शरीरस्या इमे

(प्रि.) प्राण इति—प्रकर्षेण ^२वहिरानयतीति प्राण । ^३अधो नयतीति अपान ।
सर्वत्र ^४आनयतीति समान । उद् ऊर्ध्वम् आनयतीति उदान । विनयतीति व्यान ।
‘णीब् प्रापणे’ । प्राणयति अपानयति समानयति उदानयति व्यानयतीति वा यथाक्रम
चक्तव्य । ^६एते पञ्च क्रमेण हृद्गुदनाभिकण्ठसर्वदेहस्थवायुनामानि ॥ ६४-५ ॥

^१ Verse included in most MSS ^२ वहिरायाति W₂ अनन्ति अनेन D₁,
U adds ‘णीब् प्रापणे’ ^३ अपानयति B₂ K₃ W₂ ^४ मातीति K₃ समम्
आनयति B₂ C ^५ विविधेषु जीवात्मान प्रज्ञमानयतीति C विशेषेण नयति D₁ ^६ एतानि
देहस्थितवायुनामानि D₂

(पा.) प्राणो—शरीरस्था इमे । प्राणादय पञ्च शरीरवायव । अनुक्तम्—
‘ज्ञज्ञावात सृष्टि स्यात्’ । सृष्टिसहितवायुनाम^१ ॥ ‘वात्या वातस्तु मण्डली’ ।
मण्डलाकारवातनाम । आन्त्रभाषाया ‘सुडिधाली’ । ‘गोगन्धन पुरोवात’ ।
पुरोवायुनाम । ‘यदुरुगाली’ । ‘परुष स्यादिरिङ्गण’ । चण्डवातनाम^२ । ‘ठिदुनवटि
गालि’^३ । ‘भून्नि वात किंचुलुक’ । उपरिवातनाम । ‘ईन्दिगालि किंचुलुकम्’ ।
‘मध्यम स्वेदचूपक’ । ‘समवात स्वेदचूपक स्यात् । ‘समगालि’ ॥ ६४—५ ॥

^१ वात ज्ञज्ञावात स्यात् A₁ ^२ वात इरिङ्गण स्यात् A₁ ^३ ‘विसरोटि’ A₁
^४ मृदुवात A₁ ^५ हीदि B₂ ^६ समवायुनाम B₂ B₁

रंहस्तरसी तु रयः स्पदः ।

जवो ऽथ शीघ्रं त्वरित लघु क्षिप्रमर द्रुतम् ॥ ६६ ॥

सत्वरं चपल तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(वि.) रह इति—रंहति सततं रह । ‘रहि गतौ’ । तरत्यनेन तर । ‘तृ
 प्वनतरणयो’ । उभौ ^१सान्तौ । रयते अनेनेति रय । ‘रय गतौ’ । स्यन्दते अनेनेति
 स्यन्द^२ । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ । जयते अनेन जय । ‘जुहू गतौ’ । एतानि ^३सरेगगति-
 नामानि ॥ शिङ्गति येन धर्मेण ^४शीघ्रम् । ‘शिधि व्याप्तौ’ । त्वरते अनेन त्वरितम् ।
 ‘त्रित्वरा सभ्रमे’ । त्वरया सह वर्तत इति सत्वरम् । लङ्घयते अनेन लङ्घु । ‘लधि
 गत्याश्रेपे’ । क्षिपत्यनेन ^५क्षिप्रम् । ‘क्षिप् प्रेरणे’ । ‘अरम् इत्यव्ययम् । ^६द्रवतीति
 द्रुतम् । ‘द्रु गतौ’ । चोपत्यनेनेति चपलम् । ‘चुप मन्दाया गतौ’ । तुरते इति तूर्णम्^७ ।
 ‘तुर त्वरणे’ । न विलम्ब्यते ऽस्मात्^८ अविलम्बितम् । ‘लधि ^९‘आलम्बने’ । अश्नुते
 आशु । ‘अशू व्याप्तौ’^{१०} ॥ ६६ ॥

^१ एतौ सकारान्तौ नपुंसकलिङ्गौ च D₁, रहश्च तरश्च रहस्तरसीति सान्तं पदद्वयम् C
^२ ‘स्यन्दो जवे’ (६ ४ २८) इति साधु B₁, C ^३ ‘गुणि’ D₂ ^४ धर्मेण तत्
 D₁, W₁ ^५ त्वरया सह वर्तते U, त्वरयतीति A ^६ गतौ K₂, C, K₃, Y add
 भोजननिवृत्तौ च ^७ क्षिप्यते अनेन K₁, W₁, इति क्षिप, क्षिपमेव क्षिप्रम् C ^८ ऋञ्जति
 अनेन अरम्, ‘नृ गतौ’ D₁ ^९ U adds अस्मात् ^{१०} त्वरयति अनेन B₁, C
^{११} अस्मिन् C ^{१२} अवसतने B₁, C, U, W₂, अवि° K₂ ^{१३} वेगमात्रनामानि
 B₁, D₁, शीघ्र° A

(पा.) रहस्तरसी—आशु च । आद्यन्तयो. क्रियावयवयो. सामीप्य-
 नामानि^१ ॥ ६६ ॥

^१ B₂ adds जव —वेगनामानि

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६७ ॥

नित्यानवरताजलमप्यथातिशयो भरः ।

(वि.) सततमिति—सतन्त्यते ^१सततम् । सतत च । न विद्यते आरत विरामो^२
 ऽनेति अनारतम् अविरतम् अनवरत च । न श्राम्यन्त्यनेति अश्रान्तम् । ‘अमु तपसि
 खेदे च’ । नास्ति निशा^३ अनेति अनिशम् । नियत भव^४ नित्यम् । न ^५जस्यतीति
 अजलम् । ‘जसु ऽपक्षये’ । ^६अविच्छिन्नचित्तिनामानि ॥ अतिशेते जयत्यनेनेति अतिशय^७ ।
 भरतीति भर । ‘भृब् भरणे’ ॥ ६७ ॥

^१ B₁ adds ‘समो वा हितततयो’ (वा ६ १ १४४), ‘तनु विस्तारे’ B₂, C
^२ निरत K₂ अरत, रन्त्यते अनेन इति रतम् आसत्तिरित्यर्थे रत न मन्वतीत्यरत विराम इत्यर्थे
 C, आ समन्ताद् अरतम् जारतम् । आ समन्ताद् विराम इत्यर्थे, विरामो ऽवसानम् C.

³ B. D₂, I, T add विपति विन्हेदकालो° D₁ ⁴ मवतीति A C ⁵ K₅
W₂ add शिथिलीमवतीति न विच्छिद्यते D₁ ⁶ मोक्षणे A, C K₂ ⁷ निरन्तर-
क्रियानामानि D₁ ⁸ शीङ् स्वप्ने C, D₂, I ⁹ 'मृ मर्त्सने' D₁

(पा.) सततानारत—अजस्रमपि । क्रियाया क्रियान्तरेणान्यवधानस्य नामानि

॥ ६७ ॥

अतिवेलभृशाल्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ६८ ॥

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ।

ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ६९ ॥

(वि.) अतिवेलमिति—¹वेलमतिक्रान्तम् अतिवेलम् । विभर्तीति भृशम् ।
'भृश् भरणे' । ²अर्थमतिक्रान्तम् अत्यर्थम् । ³मात्रमतिक्रान्तम् अतिमात्रम् । उद्गाहते
प्रादुर्भवतीति उद्गाढम् । 'गाह् विलोडने' । नि शेष सर्वो भरो ऽनेति निर्भरम्⁴ ।
तीयतीति तीव्रम् । 'तीष स्थौल्ये' । एकोऽन्तो निश्चितोऽत्र एकान्तम् । नितरा ताम्यतीति
नितान्तम् । 'तमु ग्लानौ' । गाहते गाढम् । 'गाह् विलोडने' । बाहते बाढम् ।
'बाह प्रयत्ने' । दृहतीति दृढम् । 'दृहि वृद्धौ' । वृढेति वा पाठ, वृहतीति वृढम् ।
'वृह वृद्धौ' । अतिशयनामानि ॥ ह्रीवे शीघ्राद्यसत्त्वे स्यात् । ⁵शीघ्रादिदृढपर्यन्तशब्दा
⁶असत्त्वे क्रियाविशेषणत्वे गुणवृत्तित्वेऽपि नपुसकलिङ्ग । क्रियाविशेषणत्वे यथा—शीघ्र
⁷पचति, सतत गच्छति, क्षिप्र करोतीत्यादि । गुणवृत्तित्वे यथा—अश्वस्य शीघ्रम् । तूलस्य
लघु इत्यादि । अत्रातिशयभरशब्दौ गुणवृत्तित्वे पुलिङ्गौ । यथा—गन्धस्यातिशय¹⁰ ।
पुष्पाणा भर इत्यादि । क्रियाविशेषणत्वे तु शीघ्रादिवन्नपुसकलिङ्गावेव । यथा—अतिशय
भुङ्क्ते । भर तिष्ठति इत्यादि । त्रिष्वेषा सत्त्वगामि यत् । एषा शीघ्रादिपदाना मध्ये यत्
सत्त्वगामि विशेष्यगामि, तत् त्रिपु लिङ्गेषु भवति । यथा—शीघ्रोऽश्च¹¹ । क्षिप्रा जरा¹² ।
सतत सुप्तम् । लघुस्तुप इत्यादि ॥ ६८ ९ ॥

¹ D₁ U add मर्यादा ² D₁ adds विषय अतिक्रामति C ³ मात्र स्तोक
D₁ W₁ मात्र काल्पन्यं तदतिक्रामति C ⁴ नि शेषेण भरो यस्मिन् तत् D₁ U omits 6
lines ⁵ नियत C निश्चल W₂ C adds अवसान ⁶ प्रयत्न A C K₁ K₂
⁷ शीघ्रादयो दृढात्ता A D₂ K₁ W₁ शीघ्रशब्दादारम्य दृढशब्दपर्यन्त ये शब्दा वर्तन्ते त
क्रियाविशेषणानि वा गुणवाचका वा नपुसकलिङ्गा एव भवन्ति D₁ ⁸ अव्यये स्यु C
द्रव्यत्वे गुणपरत्वेऽपि पुलिङ्गम् C ⁹ K₁ K₂ K₃ W₁ Y add शीघ्र भुङ्क्ते
¹⁰ Y omits 3 words ¹¹ W₂ adds शीघ्रा वच्चा ¹² क्षिप्र W₁

(पा.) अथातिशयो—दृढानि च । क्रियावयवसाफल्यनामानि । ह्येवे—
सत्त्वगामि यत् । उक्तानामेषां रंह प्रभृतिशब्दानां मध्ये^१ भावकरणप्रत्ययान्तवर्जितो यः
शब्दोऽस्ति स शब्दोऽसत्त्वेऽद्रव्ये वर्तमानो^२ नपुंसकलिङ्गो भवति । यथा—शीघ्रं गच्छति ।
^३सततं शेते । अतिमात्रं मुड्के । सत्त्वगामिद्रव्ये वर्ती सन् त्रिलिङ्गो भवति । यथा—
शीघ्रो घाण । ^४सततो राग । अतिमात्रो भार । भावकरणप्रत्ययान्ताः शब्दा
उक्तलिङ्गा । अश्वस्य जघ । ह्यस्यातिशय इत्यादि ॥ ६८-९ ॥

^१ A₁ add: शीघ्रादिग्रहणेन.

^२ वर्ती ॥ A₁

^३ सतत A₁

^४ सततो B₃.

कुबेरस्यम्वकसम्बो यक्षराड् गुह्यकेश्वरः ।

मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ७० ॥

किंनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।

यक्षैकपिङ्गलचिलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ७१ ॥

(धि.) कुबेर इति—कुत्सित^१ बेरं शरीरमस्येति कुबेर । त्र्यम्बकस्य^२ सखा
त्र्यम्बकसप्त । यक्षेपु राजत इति यक्षराड् । 'राज् दीप्तौ' । गुह्यमानाम् ईश्वर^३
गुह्यकेश्वर । मनुष्ययेव^४ धर्मोऽस्येति मनुष्यधर्मा । नान्त । धनं दयते^५ धनदः । 'देह
रक्षणे' । धनं ददातीति वा धनद । 'हुदाब् दाने' । 'राज्ञा यक्षाणां राजा राजराज ।
धनानाम्' अधिप धनाधिप । किंनराणाम् ईश किन्नरेश । 'विश्रवसोऽपत्य वैश्रवण ।
पुलस्तैरपत्यं पौलस्त्य । पुलस्त्यस्यापत्य वा । नरो वाहनमस्य नरवाहन । यक्षजाति-
^६राजत्वाद् ^{१०}यक्ष । एकं नेत्र ^{११}पिङ्गलमस्य एकपिङ्ग । इलबिलाया^{१२} अपत्यम् ऐलबिल ।
इहविडा मातास्येति ऐहविडो वा । ^{१३}लडयोरेकत्वस्मरणात् । श्रियं ददातीति श्रीद ।
'हुदाब् दाने' । ^{१४}पुण्यजनानाम् ईश्वर पुण्यजनेश्वर । एतानि कुबेरनामानि
॥ ७०-१ ॥

^१ तस्य देवादिशरीरपेक्षया कुत्सितत्वादिति भावः, कुत्सित बेरं यस्मात् अन्यस्य स,
अतिसुन्दरशरीरवानित्यर्थं C ^२ शिवस्य D₁ ^३ ईश A, T ^४ त्र्यम्बकत्वादि
W₁, आचार D₁ ^५ रक्षति B₂, C, घनेन नन्दयति A, K₂, T ^६ राजन् इति
राजान यक्षा B₂, C ^७ धनस्य K₁, W₂ ^८ विशेषेण शृणोतीति विश्रवा D₁
^९ I₂, W₂, Y omit राज ^{१०} यस्यते पूज्यते इति, 'यस्य पूजायाम्' D₁.
^{११} पिङ्गलवर्णं A, D₂, K₁, K₂, U, W₂ ^{१२} शिवपरिचर्याकारिणी A ^{१३} लड (लड
I) योरभेद C ^{१४} रक्षसा यक्षाणां वा D₁

(पा.) कुवेर—चैश्रवण । विश्रव शब्दात् 'तस्येदम्' (४ ३ १२०) इत्यणि कृते विश्रवसो विश्रवणरवणाविति प्राप्ते विश्रवणादेशे^१ वृद्धौ चैश्रवण इति रूप सिद्धम् ।
पौलस्त्यो—पुण्यजनेश्वरा । कुवेरनामानि । अनुक्तम्—

‘कैलासनाथो हर्यक्षो रत्नगर्भ सितोदर ।
 इच्छावसुर्निधिपतिस्तथा स्यादेककुण्डल ॥’

एतानि च ॥ ७०-१ ॥

^१ जित्वात् वृद्धौ सत्या A₁

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकूबरः ।

कैलासः स्थानमलका पूर्वमानं तु पुष्पकम् ॥ ७२ ॥

(प्रि.) अस्येति—चित्ररथेन ^१गन्धर्वेण निर्मित ^२चैत्ररथम् । ^३कुवेरोद्याननाम ॥
 नल इव कूबर चारु नलकूबर । ^४नलस्येव 'कूबरो रथावयवोऽस्येति वा । कुवेर-
 पुत्रनाम ॥ कै शिरसि शिषयो लासो नृत्य, तदस्यास्तीति कैलास । केलीना समूह कैल,
 तेन आस्यते स्थीयत इति कैलास^५ । 'आस उपवेशने' । केलयो जलभूम्यो आसन
 स्थितिर्यस्य कैलस स्फटिकम् । तस्याय कैलास^६ । कुवेरस्थाननाम ॥ अलति स्थस्थान
 भूपयतीति अलका । 'अल भूषणपर्याप्तिवारणेपु'^७ । कुवेरनगरीनाम ॥ पुष्पमिव^८
 पुष्पकम्^{१०} । कुवेरविमाननाम^{११} ॥ ७२ ॥

^१ नामगन्धर्व° U   ^२ A, K₂ add वन   ^३ वन° D₁   ^४ C adds
 महाराजस्य   ^५ C adds युगधर नले कमले दूयते कीर्त्यते नलकू लक्ष्मी तथा प्रीयते
 अभिलक्ष्यते नलकूबर, 'ब्रीड वरणे', वययोरभेद D₁   ^६ कै शिरसि इलाया लासोऽस्यन्त
 मस्यास्तीति 'सरूपाणामेकशेष एकविमत्तौ' W₂   ^७ W₁ omits 2 lines   ^८ शक्ति-
 धारणवाचकम् । 'अल भूषणे वा' W₂ Y, इति वा धातु U   ^९ एव, स्थायै कमत्यय,
 पुष्पसदृशमित्यर्थ C   ^{१०} पुष्प्यति श्रियमिति U   ^{११} 'पुष्पक° A, B₁, K₂ T

(पा.) अस्योद्यान चैत्ररथम् । ^१कुवेरोद्यानवननाम ॥ पुत्रस्तु नलकूबर । तत्पुत्र-
 नाम ॥ कैलास स्थानम् । कुवेरस्थाननाम ॥ 'अष्टापदो हराद्रि स्यात् कैलासो
 रजताचल' इत्ययमपि^१ । अलका पू । तन्नगरनाम ॥ विमान तु पुष्पकम् । तद्विमान तु
 पुष्पक स्यात् ॥ ७२ ॥

^१ उद्यान चैत्ररथ स्यात् A₁

^२ A₁ adds तत्पुत्रश्च एव

स्यात् किंनरः किंपुरुषस्तुरगवदनो मयुः ।

निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७३ ॥

महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।

मुकुन्दकुन्दनीलाश्च चर्चाश्च निधयो नव ॥ ७४ ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने स्वर्गवर्गः

(वि.) स्यादिति—किञ्चिन्नर किंनर । किञ्चित् पुरुष किंपुरुष । कुत्सितो नरो वा । तुरगस्येव ^१वदनमस्य तुरगवदन । मयते विनिमयते^२ मयु । 'मय गतौ' । एतानि किंनरनामानि ॥ निधीयते^३ अत्रेति निधि । 'डुधाम् धारणपोषणयो' । शेव स्याप्य धन ^४धीयतेऽत्र शेवधि^५ । निधिनाम् ॥ महाश्चासौ पद्मश्च महापद्म । पद्यते पद्म । 'पद्मल सेवायाम्' । शमयति दुःखं शङ्ख । 'शमु उपशमे'^६ । मकरवद् ग्रहीतुमशक्यत्वात् मकर । कूर्मवत् स्थितत्वात् कच्छप । कमनीयत्वात् ^७मुकुन्द । कुन्दश्च । नितराम् ईड्यते^८ नील । 'ईड स्तुतौ' । चर्च्यन्ते चर्चा । 'चर्च अध्ययने' । एतानि निधिभेदनामानि^९ ॥ ७३-४ ॥

इति श्रीलिङ्गयस्त्रिविरचितायाममरकोशपदविशृतौ स्वर्गवर्गनामलिङ्गविशेषनम्

^१ वदनमिष वदन B₂ C   ^२ नियमयति B₂   ^३ नितर। धीयते पुण्यत इति ना पुलिङ्ग इत्यर्थः, एतत् काकाक्षि-वायेन D₁   ^४ तद्धिधीयते D₂   ^५ शेवधिरिति सकारादिरप्यस्ति D₂   ^६ उपशमे B₂ D₂ K₂ W₁ उपशमने A   ^७ अत्र धर्णव्यतिहार C   ^८ ईड्यते C इत्योरभेद C   ^९ नवनिधि^{१०} D₂ K₁ K₂ K₃ I

(पा.) स्यात् किंनर — मयु । किंनरनामानि । 'किमनेन गृहीतेन वागृहीतेन वा किंनरयुगलेन प्रयोजनम्' (काद पृ १२७) 'इदमुपश्रुतमश्वभुरजद्वयम्' (प्र १२७) इति कादम्बर्यामभेदः कथितः ।

'विम्बोष्ठं वद्म मनुते तुरगत्रयश्चुम्बत सुरमिह किंनर प्रियाया ।

श्रिप्यन्त मुदुरितरोऽपि स निजस्त्रीमुत्तुङ्गस्तनभरभङ्गभीरुमध्याम् ॥'

इति माघकाव्ये (पृ ३८) भेदः कथितः । अनुक्तम्—'गुह्यक स्यामागिन्नर' । गुह्यकनाम् ॥ 'यक्ष पुण्यजन समौ' । यक्षनाम् ॥ निधिर्ना शेवधि । निधिनामानि ॥ 'निधानगर्भमिव सागराम्बरम्' इति रघुवशे (३ ९) स्युडतनिधानशब्दोऽप्यस्ति । 'मानसेवधिमानसे' इति सेव्यवृत्तिकसेवधिशब्दोऽप्यस्ति । भेदाः—निधे । निधिभेदाः ।

‘पद्मोऽस्त्रिया महापद्मः शङ्खो भकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च ^१सर्वश्च निघयो नव ॥’

इति ^२तल्लिङ्गे तत्सख्यया च ३हारावलि ॥ ५३-४ ॥

इति ^४श्रीवत्सन्तृसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते स्वर्गवर्ग

^१ वरश्च A₁

^२ B₂ adds तन्नामसु

^३ हारावली B₃, B₁

^४ °नरसिंह° A₂

२. ज्योमवर्गः

द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं ज्योम पुष्करमम्बरम् ।

नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥

विषद् विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

इति ज्योमवर्गः

(वि.) द्योदिव्यविति—दीव्यतीति द्यौ । दिवि^१ च । द्वे स्त्रियाम् । न ^२भ्रा-
जते अभ्रम् । ‘भ्राज् दीप्तौ’ । विशेषेण अयति अवकाशदानेन ज्योम^३ । ‘अव रक्षणे’ ।
पुष्पातीति पुष्करम् । ‘पुष पुष्टौ’ । पुष्कमुदकं रातीति वा पुष्करम् । ‘रा दाने’ ।
अम्बते शब्दायते इत्यम्बरम् । ‘अवि शब्दे’ । मेघैर्न भातीति नभः । ‘भा दीप्तौ’ ।
अन्तः नक्षत्राणि यत्र अन्तरिक्षम् । द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यत^४ इति वा । ‘ईक्ष दर्शने’ ।
गच्छन्त्यत्र खगा इति गगनम्^५ । ‘गच्छ गतौ’ । न विद्यतेऽन्तो यस्य तदन्तम् । सुराणां
वर्त्म मार्गं सुरवर्त्म । खन्यते खम्^६ । ‘खनु अपदारणे’ । विषच्छति न विरमतीति
विषत्^७ । ‘यम उपरमे’ । विष्णोः पदं विष्णुपदम् । आ समन्तात् काशान्ते सूर्यादयोऽत्र
आकाशम् । न काशते वा । ‘काश् दीप्तौ’ । विजहाति सर्वं विहाय । विहायाश्च ।
‘ओहाक् त्यागे’ । ‘ओहाद् गतौ’^८ ॥ १ ॥

^१ द्यौश्च K₁, द्यौश्च द्यौश्च द्योदिवौ, द्वन्द्वसमासः, ओकापन्तवमारान्तस्त्रीलिङ्गी B₂, C,
इमावोकारान्त्वकारान्तौ I, दिवु कीडेत्यादि धातु W₁ ^२ अमूर्तत्वात् D₂ ^३ विशेषेण
एन विष्णुना उ ऊर्ध्वं भीयते आक्रम्यत इति ज्योम, ‘माद् माने’ C ^४ ईक्षण
यस्यति A, I, W₁ ^५ आद्यन्ताक्षरग्रहणाद् एव गगमिति भवति । गच्छन्त खगा अस्मिन्
नीयन्त इति गगनम् । ‘गच्छ गतौ’ ‘णीञ् प्राप्ते’ B₂, C ^६ खन्यते शन नीरूपत्वात् D₁

७ विशब्द पश्चिवचन तेऽस्मिन् यान्तीति चा, 'या प्रापणे' C
K₁, W₂, U, Y add—

८ इत्याकाशनामानि D₂, I,

विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ।
तारापथोऽन्तरिक्ष^९ च मेघाध्वा च महाबिलम् ॥

९ शब्दगुण Y

इति व्योमवर्ग

(पा.) शोदिषौ—सुरवर्त्म खम् । अन्तरिक्षमित्यत्र विशेष । अमरवार्त्तिककारेण
वर्णनिर्देशनाया दीघकारान्तरिक्षशब्द इति प्रत्यपादि । अन्तरीक्ष्यते जगदत्रेत्यन्तरीक्षम् ।
द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यत इति चा । वेदे तु ह्रस्वेकारो दृश्यते । तत्रापि छान्दसमेव
ह्रस्वत्वमिति । वियद् विष्णुपद—विहायसी । वैजयन्त्यामदन्तविहायसशब्द कथित ।
'वायुवर्त्म विहायसम्' इति (पृ १७, खो १) । आकाशनामानि ॥

'विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात् तदव्ययम् ।
तारापथोऽन्तरीक्ष च मेघद्वार महाबिलम् ॥'

एतानि च ॥ १ ॥

इति व्योमवर्ग

३. दिग्बर्गः

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ।

प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥ १ ॥

उत्तरा दिग्दीची स्याद् दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(वि.) दिश इति—प्राचीय दक्षिणायमिति दिश्यते 'दिक्' । दिशत्ययमाशमिति
चा । 'दिश अतिसर्जने' । कमुदक 'स्कृभ्रातीति कमुप्' । 'स्कृमु विस्तारे' । क वायु
स्कृभ्रातीति या । काशते काष्ठा । 'काश्ट दीप्तौ' । अश्रुते आशा । 'अशू व्याप्तौ सघाते
च' । हरन्त्यनया अप्रतीतमिति हरित् । 'हन् हरणे' । दिक्ष्णामानि ॥ प्रागश्चति
सूर्य प्राची । अवागश्चति दक्षिणायनेन सूर्य इति अवाची । अपाचीति वा पाठ । प्रति
पथादश्चति सूर्य अलम्ब इति प्रतीची । उत्तरमश्चति सूर्य उत्तरायणेनेति उद्दीची ।

४ 'अञ्चु गतिपूजनयोः' । एतानि यथाक्रमं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरनामानि । इतरदिग्भ्यश्च आद्या^५ पूर्वा । दक्षते वर्धते इति दक्षिणा । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' । पश्चाद् भवा पश्चिमा । ^६उत्तरति मेवादिभूभृत इत्युत्तरा । 'तृ पवनतरणयोः' ॥ दिशि भवं^७ दिश्यम् । एतद् दिग्भवस्य इन्द्रायुधादेर्नाम ॥ १ ॥

^१ शकारान्तस्त्रीलिङ्गः Y.

^२ B₂, C add विस्तारयति.

^३ उत्तरत्र B₂;

उदञ्चति K₅.

^४ C adds सर्वत्र.

^५ भवतीति K₅, भवन्ती B₁, C.

^६ उत्तरति

मेवादिभूभ्यः (भूः U) B₁, C, W₂, Y; भूभृद्भ्यः K₅.

^७ अवाग्भवम् अवाचीनम्,

उदीच्या दिशि उत्पन्नम् उदीचीनम्, प्रतीच्या दिशि उत्पन्न प्रतीचीनं, प्राच्यां दिशि उत्पन्नं प्राग्भव,

एतानि घाच्यलिङ्गानि C, Y; B₁, C, Y add:

अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।

प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भव त्रिषु ॥

(पा.) दिशस्तु—त्रिषु दिग्भवे । ता इति लिङ्गानुशासनम् । दिशां नामानि ।

'दिग्दिशाशा ककुब्दीर्णा' इति वैजयन्ती (पृ. १७, श्लो. २) । हलन्तत्वाद्वैकल्पिकप्राप् । प्राच्यवाची—पश्चिमाः । एतानि पूर्वदक्षिणपश्चिमदिशामेव नामानि । ^१प्राचीत्युक्ते पूर्वैव । अवाचीत्युक्ते दक्षिणैव । केचिदमुमेव ^२पश्चर्गमध्यमं पठन्ति । प्रतीचीति पश्चिमैव । उत्तरा—स्यात् । उदीचीति उत्तरेव । दिश्यं—दिग्भवे । दिग्भवार्थं दिश्यम् । ^३भवार्थं यत्प्रत्ययः ॥ १ ॥

^१ पूर्वैत्युक्ते प्राच्येव A₁.

^२ अन्तःस्थमध्यमं B₂.

^३ 'दिगादिभ्यो यत्' B₁.

इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥ २ ॥

कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ।

(वि.) इन्द्र इति—^१इन्द्रः, वह्निः, पितृपतिः, नैर्ऋतः, वरुणः, मरुत्, कुबेरः, ईश इति क्रमात् पूर्वादीनां दिशां पतयः ॥ २ ॥

^१ Y adds इन्द्रतीति इन्द्रः, इव्यं वहतीति वह्निः, पितृणा पतिः पितृपतिः, निर्ऋतेः अपत्यं नैर्ऋतः, वृणोतीति पायैः वरुणः, अनेन कुपितेन क्षियते मरुत्, कुत्सितं वेर शरीरं यस्य कुबेरः, ईष्टे ईशः इति पूर्वादीनां दिशां क्रमात् पतिनामानि ।

(पा.) इन्द्रो वह्निः—दिशां क्रमात् । इन्द्रादयः ^१पूर्वादीनां दिशां विदिशां च क्रमात् पतयः ॥ २ ॥

^१ पूर्वाद्यष्टदिक्पतयः B₂

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ॥ ३ ॥

पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(त्रि.) ऐरावत इति—^१इरा आप अस्मिन् सन्तीति इरावान् नमुद्र, तस्मिन् जात ऐरावत । पुण्डरीकवर्णत्वात् पुण्डरीक । पुणति शोभत इति वा । 'पुण कर्मणि शुभे' । वायुमात्मनं मन्यते ^२वामन । 'मन ज्ञाने' । वाम बल्लु शरीरमस्यास्तीति वा । वामनत्वाद्वा । कुमुदवर्णत्वात् कुमुद । कु ^३पृथिवी भोदयतीति वा । 'मुद हर्षे' । अञ्जनाभत्वात् ^४अञ्जन । अनक्ति गच्छतीति वा । 'अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिपु' । ^५पुष्पयतीति पुष्पम् । 'पुष्प विकसने' । पुष्पवद् दन्तोऽस्यास्तीति पुष्पदन्त । सर्वभूम्या विदित सार्वभौम । शोभना प्रतीका अवयवा यस्य स सुप्रतीक । एतानि यथाक्रममष्टदिग्गजनामानि^६ ॥ ३ ॥

^१ इरावति समुद्र जात ° B₁, K₂, K₃, U, W₁, Y ^२ वाय्वात्मना समन्यत इति B₂, C ^३ पृथ्वी K₁, K₂ ^४ वर्णत्वात् R₂, C ^५ C adds विकसतीति ^६ गजाना D₂

(पा.) ऐरावत — दिग्गजा । ^१ ऐरावतादय पूर्यादिक्रमेण दिग्गजा ॥ ३ ॥

^१ दिग्गजनामानि B₂, B₃

करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ॥ ४ ॥

^१ ताम्रपर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(त्रि.) करिण्य इति—अभ्रेषु माति वर्तते अभ्रमु । 'मा माने'^२ । न भ्राम्यति ^३स्ववह्नभ हित्वा क्वचित् न भ्रमतीति अभ्रमु । 'भ्रमु ^४अनवस्थाने' । कान्यत^५ इति कपिला । 'कमु कान्तौ' । कपिलवर्णत्वाद्वा । पिङ्गलवर्णोऽस्या अस्तीति पिङ्गला । न विद्यते उपमा यस्या सा अनुपमा । ^६ताम्रपर्णीत्यौषधिसाहचर्यात् ताम्रपर्णी । ^७शोभनौ दन्तौ यस्या सा शुभ्रदन्ती । शोभनान्यद्भानि यस्या सा अङ्गना । ^८अञ्जनाकारे वर्णौ यस्या सा अञ्जनावती । एतानि^९ दिग्गजभार्यानामानि^{१०} ॥ ४ ॥

^१ ताम्रपर्णीति वा पाठ ^२ अभ्र स्वर्गे माति च वर्तते च C ^३ K₂, U, Y add वर्तते च ^४ स्वावलम्ब W₂ ^५ चलने D₁, K₁, K₂, W₁, Y ^६ कान्यते Y ^७ वर्ण ° U ^८ शोभना दन्ता A, B₁, T, शुभ्रदन्ती D₁, K₁, W₁ ^९ अञ्जनामिव C, Y ^{१०} I, U, W₁, Y add ऐरावतादि° ^{११} पत्नी° B₁, K₂, Y

(पा.) ^१करिण्यो—चाञ्चनावती । क्रमादैरावतादिदिग्गजाङ्गनानामानि ॥ ४ ॥

^१ तान्नरुणीति पाठान्तरम् A₁.

ह्रीचाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ॥ ५ ॥
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ।

(वि.) ह्रीवेति—दिशोरिदम्^१ अपदिशम् । विशिष्टा दिक् विदिक् । दिङ्मध्य-
नामानि ॥ अन्तरमवकाशम् अमिगतम् अभ्यन्तरम् । अभ्यन्तर्यन्ते वध्यन्ते अन्धादयः
अत्रेति अभ्यन्तरम् । अन्तरम् आलाति अन्तरालम् । 'ला आदाने' । अष्टदिगादे-
रभ्यन्तरनामानि ॥ चक्राकारेण ^२बालते वर्तते चक्रवालम् । 'वाड् आप्लाव्ये' । डलयो-
रेकत्वस्मरणात् । मण्डयति भूषयतीति मण्डलम् । 'मडि भूषायां हर्षे च' । दिङ्मण्डल-
नाम ॥ ५ ॥

^१ अन्तर B₂, C.   ^२ बलते K₂, W₁, Y.

(पा.) ह्रीचाव्ययं—विदिक् स्त्रियाम् । दिग्बलयमध्यनामानि । आग्नेय्यादिक्रमेण
विदिशां ^१नामान्यपि सन्ति ।

'आग्नेयी तु चराशा^२ स्यात् नैर्ऋती तु दिगन्धकी^३ ।

मारुत्यन्ता शर्ची तु शालाक्षाप्यपराजिता ॥'

इति वैजयन्ती (पृ १७, श्लो. ४-५) । अभ्यन्तरं त्वन्तरालम् । सकलदिङ्मध्यनाम ।
चक्रवालं तु मण्डलम् । दिक्समूहनाम । अनुक्तम्—'दिग्युग्मं मण्डपीठिः स्यात्' ।
दिग्युग्मं^४ मण्डपीठिरित्युच्यते । 'दिगन्तः ^५करिशालुकम्' । दिगन्तः करिशालु-
कमित्युच्यते ॥ ५ ॥

^१ ईशादिनामानि A₁.

^२ ईशान्या A₁; चतुराशा B₂

^३ दिगान्धकी A₁, B₂.

^४ दिग्युग्मनाम B₂

^५ करिलोडकम् B₂

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्वलाहकः ॥ ६ ॥

धाराधरो जलधरस्तडित्वान् वारिदोऽम्बुभृत् ।

घनजीमूतमुदिरजलमुग्धमयोनयः ॥ ७ ॥

(वि.) अभ्रमिति—अभ्रमिति गच्छतीत्यभ्रम् । ‘अभ्र गतौ’ । अपो रालीत्यभ्रम् । ‘रा दाने’ । न भ्रज्यन्त्यापोऽस्मादिति वा । ‘भ्रजु’ अनस्रसने । मेहतीति मेघ । ‘मिह सेचने’ । वारि वहतीति वारिवाह । ‘वह प्रापणे’ । स्तनयतीति स्तनयिन् । ‘स्तन देवशब्दे’ । घल न जहातीति घलाहम् उदकम्, तदस्यास्तीति ^१बलाहक । धाराणा धरो धाराधर । जलस्व ^२धरो जलधर । तटितोऽत्र सन्तीति तटित्वान् । वारि ददातीति वारिद । ‘डुदाञ् दाने’ । अम्बु विभर्ताति अम्बुभृत् । ‘डुभृञ्’ धारणपोषणयो । वायुना हन्यत इति घन । ‘हन हिंसागत्यो’ । जीवनम् उदक मूयतेऽत्र जीमूत । ‘मूह दग्धने’ । मोदन्ते येन कृपीबला ^३मुदिर । ‘मुद हृषे’ । जल मुञ्चतीति जलमुक् । ‘मुच्छ मोक्षणे’ । धूमो योनिर्यस्य स धूमयोनि । एतानि मेघनामानि ॥ ६-७ ॥

^१ अघ पतने W_2 ^२ ‘घ्नन’ B_2, U, W_1 ^३ जहातीति ह, ह न भवतीत्यह, बलस्याह बलाह बलवर्धनमित्यर्थ । बलाह कम् उदक यस्य स बलाहक B_2, C ^४ जलं धरतीति C ^५ ‘भृजु’ भ्रजणे’ K_2, K_3, Y ^६ कृपीबलान् मोदयतीति मुदिर C

(पा.) अभ्र—धूमयोनय । मेघनामानि । ‘नभ्राट् तटित्वतिर्द्वयो नदनुर्जल-पोट्टण’ । एतानि च ॥ ६-७ ॥

^१ नदन्त्यु A_2 ^२ ‘पोट्टण’ इति पाठश्चेत् साधीयान्

कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ।

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषो रसितादि च ॥ ८ ॥

(वि.) कादम्बिनीति—कमुदकम् आददत इति कादम्बा ^१ मेघा, तेऽस्या सन्तीति कादम्बिनी । कादम्बा ^२ कल्हसा अस्या सन्तीति वा । कदम्बा ^३ पुष्पवन्त्यत्रेति वा । मेघमालानाम् ॥ अभ्रे अयम् अभ्रियम् । मेघभवस्योद्वादेर्नाम ॥ ^४स्तनयतीति स्तनितम् । ‘स्तन गद्दी देवशब्दे’ । गर्जतीति गर्जितम् । ‘गर्ज शब्दे’ । रसति ^५शब्दायते रसितम् । ‘रस शब्दे’ । मेघनिर्घोषनामानि ॥ ८ ॥

^१ कम् आदत्त इति काद, जलस्वीकरणमित्यर्थ, तद्वहन्तीति कादम्बा, वयोरभेद B_1, C ^२ तोषा, नयतीति न गमनमित्यर्थ, कादम्बनमस्या अस्तीति कादम्बिनी, ‘णीन् प्रापणे’ C ^३ शृङ्गविशेष C ^४ स्तनति A, B_1, K_1, W_2 ^५ ‘घ्नन’ C, I, K_3, W_1, Y ^६ शब्दायति A

(पा.) कादम्बिनी मेघमाला । मेघमालानाम् । अनुचम्—‘वेरायतो राजमेघ’ राजमेघनाम् ॥ ‘मोयिलुयेविधिमेयलु’ । अभ्रे ‘भवार्थं अभ्रिय स्यात्’ । स्तनितं—

रसितादि च । मेघनिर्घोपनामानि । रसितादि चेति चशब्दो व्यभिचारप्रदर्शनार्थः ।
खरस्य रसितं, पावकस्य हसितम् इत्यादि ॥ ८ ॥

¹ A₁ adds घने.

² B₄ adds 'समुद्राभ्रादः'

शम्पा शतहृदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित् सौदामिनीविद्युच्चञ्चलाचपला अपि ॥ ९ ॥

(वि.) शम्पेति—कृषीचलानां दुःखं शमयतीति शम्पा । 'शमु ¹उपशमने' ।
कर्पूराणां शं सुखं ²पातीति वा । 'पा रक्षणे' । सम्पेति वा ³पाठः । समन्तान् पातीति
सम्पा । सम्यक् पिबति चाक्षुष तेज इति वा । 'पा पाने' । शतं हृदते शतहृदा⁴ ।
'हृद अव्यक्ते शब्दे' । ⁵शतं हृदा विद्यन्ते अस्यामिति वा । वडवाज्योतिष्मत्या हृदत
इति हृदिनी । हृदुनीति वा पाठः । ⁶इरावति मेघे भवा ऐरावती । ऐरावतोऽभ्रनागः,
तस्य⁷ स्त्री वा । क्षणं प्रभा यस्याः सा क्षणप्रभा । प्रभया नयनानि ताडयतीति तडित् ।
'तड आघाते' । ⁸सुदामाद्रिणा सह वर्तत इति ⁹सौदामिनी । सुदाम्ना अद्रिणा दीव्यतीति
सौदामिनी । 'तेनैकदिक्' इति (४. ३. ११२) सादृश्यं व्यज्यते । सुदामवत् दीर्घाकारोऽस्या
अस्तीति वा । सौदामनीति वा पाठः । विद्योतत इति विद्युत् । 'द्युत दीप्तौ' । चञ्चतीति
चञ्चला । 'चञ्चु गतौ' । चोपतीति चपला । 'चुप मन्दायां गतौ' । चम्पयतीति वा
चपला । 'चपि गतौ' । एतानि विद्युन्नामानि ॥ ९ ॥

¹ उपरमे K₁; ²शमे U.

³ B₁, C, K₁, U add रक्षति.

⁴ पाठे I.

⁵ शतहृदः समुद्रः विद्यतेऽस्यामिति वा I, K₁, K₂.

⁶ अपरिमितं C.

⁷ इरा

आपः तदन्तः इरावन्तः मेघा इत्यर्थः, तेषु मयतीति B₁, C, D₂, K₃.

⁸ इति B₂, D₂, K₄.

⁹ A, T, W₁ add 'आख्येन.

¹⁰ सौदामिनीति वा पाठः,
सुदामवत् कैलासवत् दीर्घाकारोऽस्य B₂, C; एतेन शैलसादृश्यं व्यज्यते B₂.

(पा.) शम्पा—सौदामिनी । 'सौदाम्नी त्वशनिर्विद्युत्' इति त्रिकाण्डशेषः (५.

५. श्लो. ८७) । विद्युच्चञ्चलाचपला अपि । विद्युन्नामानि । 'आकालिकी स्याज्जलदा

क्षणिकाप्यचिरद्युतिः' । एतानि च ॥ ९ ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोपो मेघज्योतिरिरंमदः ।

इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम् ॥ १० ॥

(वि.) स्फूर्जथुरिति—स्फूर्जतीति स्फूर्जथु । ‘दुधोस्फूर्ज वज्रनिर्घोषे’ । वज्रस्य^१ निर्घोषो वज्रनिर्घोष । वज्रनिर्घात इति वा पाठ । वज्रनिष्पेष इति च^२ । ग्रहरद्विद्यु-
च्छदनामानि ॥ इरया अम्भसा माद्यतीति इरमद । ‘मदी हर्षग्लपनयो’ ।
मेघज्योतिर्नाम ॥ इन्द्रस्यायुधम् इन्द्रायुधम् । शक्रस्य धनुः^३ शक्रधनुः । ‘मेघप्रति-
फलितनानावर्णस्य धनुराकारेण दृश्यमानस्य सूर्यरश्मेर्नामनी ॥ रोहतीति रोहितम् ।
‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । एतस्यैवाजिह्वस्य^४ धनुषो नाम ॥ १० ॥

^१ K₁ adds निवृत्त्यत इति निर्येष ^२ ‘युधिद विश्वन्दने’, ‘हन हिंसागत्यो’ ‘विष्णु
सचूर्णने’ इति क्रमेण पदत्रयस्यापि धातुनयम् । एतानि अशनि(पात Y)नामानि B₂ C
^३ K₁ U, W₁ add इव एव K₂ ^४ प्रतीत^५ B₂ ^५ अदीर्घस्य W₁

(पा.) स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोष । ग्रहारकविद्युद्धुनिनाम । ‘क्षुत्या तु स्फूर्जथुप्रस्य
निनाद परिदेविनी’ इति भट्टि (५ ५२) । मेघज्योतिरिरमद । ग्रहारकविद्युदग्निनाम ॥
अनुक्तम्—‘निर्घात पडिको वज्र’ । ग्रहारकविद्युन्नामानि ॥ भाषया ‘पिङ्गु’^२ ।
इन्द्रायुध शक्रधनुः । मेघप्रतिफलितनानावर्णस्य धनुराकारेण दृश्यमानस्य सूर्यकिरणस्य
नामेति वेचित् । कामधनुरिति केचित्^३ । मणिधनुरित्यन्ये^४ । तदेव ऋजु रोहितम् ।
तदेवायक्र चैद्रोहितमित्युच्यते । एतस्यैवायक्रस्य धनुषो नाम ॥ भाषया ‘कोरुड’ ।
‘यक्रमिन्द्रधनुर्ज्ञेय ऋजु रोहितमिष्यते’ इत्युत्पलमाला । अथवा तदेव ऋजुरोहित-
मित्युच्यते । ‘ऋजुरोहितमिच्छन्ति बुधा शक्रशरासनम्’ इति हल्लायुध (अ मा
७ ५७) ॥ १० ॥

^१ विसफूर्जथु^२ इति द्वितित्प्र-ये (९ १०२) ^३ A₁ adds ‘प्रस्तु’ ^४ A₁
add; व्यवहरन्ति ^५ वेयित् B₂, B₄

वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्रहावग्रहौ समौ ।

धारासपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ॥ ११ ॥

वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽहि दुर्दिनम् ।

(पि.) वृष्टिरिति—वर्षतीति वृष्टि । वर्षं च । वर्षशब्द अस्त्री । ‘वृषु
सेचने’ । ‘वर्षनामनी ॥ अवगृहातीत्यवग्रह । अवग्रहश्च । ‘ग्रह उपादाने’ । वर्षप्रति-
बन्धयन्नामानि^३ ॥ आ समन्तान् सरतीति आसार । ‘स गती’ । धाराणा सपात
‘धारासपात । धारासतानस्य’ नामानि ॥ शीक्ते सिञ्चतीति शीकर । ‘शीकृ सेचने’ ।

शीत करोतीति वा शीकर । 'हुकुब् करणे' । शीकर इति वा पाठ । अम्बुवृक्षनाम ॥
 कृणाति^६ सस्यमिति 'करका' । 'कृ हिंसायाम्' । कीर्यते वायुना भुवीति वा । 'कृ
 विक्षेपे' । चर्पशिलानाम ॥ ^८दुष्ट दिन दुर्दिनम् । मेघच्छन्नाहोरात्रनाम ॥ ११ ॥

^१ वृष्टिशब्द स्त्रीलिङ्ग D₂ K₃, Y   ^२ वृष्टि° A, T, W₁   ^३ 'बन्ध' K₁, W₁
^४ घर्ताति धारा, 'हुधान् धारणपोषणयो', सम्यक् पततीति सपात, 'पतल गती', धाराणा सपात
 इति एक पद क्वचित् पठन्ति प्रगल्भवृष्टिनाम B₂, C   ^५ 'सपात' K₃, W₂, Y सत-
 तपतनस्य K₃   ^६ हिंसति संपरक्तपुच्छादिजन्तूनि B₂ C   ^७ करकशब्द स्त्रीलिङ्ग
 पुल्लिङ्गश्च १   ^८ दुरित A

(पा.) वृष्टिर्वपं । वृष्टिनामनी ॥ तद्विघाते—समौ । ^१चर्पप्रतिबन्धनानि ॥
 वप्रहानप्रहाविति पाठान्तरम् । धारासपात आमार । धारावर्षनाम ॥ शीकरोऽम्बुवृक्षा
स्मृता । वायुवशाद्विशीर्णांम्बुवृक्षा ^२शीकर स्यात् । उर्षोपलस्तु करक । चर्पशिलानाम ।
 'घनोपल इति पाठान्तरम् । 'घनोपलस्तु करक पुञ्जिफा 'मटचीति च' इति वैजयन्ती
 (प्र २५, श्लो ७) । आवन्तकरकाशब्दोऽप्यस्ति । 'उर्षोपले तु करका करकोऽपि च दृश्यते'
 इति रुद्र । मेघच्छन्नेऽङ्गि दुर्दिनम् । ^३मेघच्छन्नदिननाम । 'दुर्दिन जलदध्यान्तम्' इति
रत्नकोशादय ॥ ११ ॥

^१ A₁ adds 'वृष्टि भागुरिरलोपमवाप्योऽपसर्गयोर्' 'त्यनेनाङ्गो वैकल्पिक ।   ^२ 'कण
 नाम B₂   ^३ A₁ adds तस्यैव   ^४ मन्ती B₂, B₃   ^५ मेघाच्छादितदिना दुर्दिन
 स्यात् A₁

अन्तर्धा व्ययधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥ १२ ॥

अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ।

(नि) अन्तर्धति—अन्तर्धीयतेऽनयेति अतर्धा । व्ययधीयतेऽनया व्ययधा ।
 अन्तर्धानम् 'अतर्धि । 'हुधान् धारणपोषणयो' । अपवर्त्यत इत्यपवारणम् । 'वृब्
 'वरणे' । अपिदधातीत्यपिधानम्^३ । तिरोदधातीति तिरोधानम्^४ । छादयतीति छादनम् ।
 'छद अपवारणे' । 'मेघानैश्चन्द्रादेरन्तर्धाननामानि ॥ १२ ॥

^१ अतर्धायाऽनेनेति° पुंलिङ्ग B₂, C D₂ omits 2 lines   ^२ वरणे K₃
^३ निदधातीति निधायम् १, K₁   ^४ W₁ adds 'हुधान् धारणपोषणयो'   ^५ A, B₁, K₂
 add 'आच्छादित°

(पा.) अतर्धा—छादनानि च । मेघाद्यैश्चन्द्रादे^१रन्तर्धाननामानि ॥ १२ ॥

^१ स्यादि B₃, B₄

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदवान्धवः ॥ १३ ॥

विधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोपधीशो निशापतिः ।

अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ॥ १४ ॥

द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ।

(वि.) हिमाशुरिति—हिमा अश्वो यस्य हिमाशु । चन्द्रेण कर्पूरेण मीयते उपमीयते^१ चन्द्रमा । 'माद् माने' । चदतीति चन्द्र 'चदि आह्लादने दीप्तौ च' । मिमीते^२ कालमस्येति परिमाण करोतीति मा, चन्द्रश्चासौ माश्च चन्द्रमा । तुषारकिरणै उन्नति हेदयतीति इन्दु । 'उदी हेदने' । कुमुदना धान्धव कुमुदवान्धव । देवा एन विशेषेण धयन्तीति विधु । 'घेट पाने' । सुधारुपा अश्वो यस्य सुधाशु । शुभ्रा अश्वो यस्य शुभ्राशु । ओपधीनाम् ईश ओपधीश^३ । निशाया पति^४ निशापति । अप्सु जात 'अब्ज । ओपवी जीययतीति जैवातृक । 'जीव प्राणधारणे' । 'सौति अमृत सोम । 'पु प्रसवैश्वर्ययो' । 'ग्लायतीति ग्लौ' । 'ग्लै हर्षत्रये' । मृगा अङ्को यस्य स मृगाङ्क । फलाना निधि कलानिधि । द्विजाना राजा द्विजराज । शशस्य धर^५ शशधर । नक्षत्राणाम् ईश नक्षत्रेश । क्षपा करोतीति क्षपाकर^६ । ^७(रोहिणीश सुधामूर्तिरात्रेयोऽमृतनिर्गम । समुद्रनयनीत^८ च) । एतानि चन्द्रनामानि ॥ १३-१४ ॥

^१ अनुमीयत A, B₁, C, T ^२ सन्त C ^३ मीयते कालोऽस्त्विति वा B₁, C, T₃

^४ ओपधीनि इष्टे ओपधीश । 'इश देवभ्ये' । D₁, I, Y ^५ निशाया स्पर्शक्रियते इति

निशाकर इति च पाठ, 'दुङ्गन् करणे' C ^६ जयत इति U, 'जनी प्रादुर्भावे' C

^७ A, K₁ T add मीयते च ^८ स्याते B₂, K₁, Y ^९ D₂, I, K₁, Y add

भाष्यति, शाम्यति K₂ ^{१०} शश धरतीति C, K₂ U ^{११} D₁, I add 'दुङ्गन्

करण' ^{१२} D₂, K₂, K₃ add ^{१३} D₂, K₂, K₃ W₁ add

(पा.) हिमाशु — क्षपाकर । चन्द्रनामानि । अनुक्तम्—

'शुचिरोचि सुधामूर्तिरात्रेयोऽमृतनिर्गम ।

पुनर्पुन निशापतु प्राचीनलिख शशी ॥

शशाङ्को रोहिणीशान्तो जलामा यमना पति ।

नक्षत्रनेमिरञ्जारिश्चन्द्रिरः श्रीसहोदरः ।

यथासुखः स्मरसखः समुद्रनवनीतकम् ॥^१

एतानि च ॥ १३-१४ ॥

कला तु षोडशो भागो विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५ ॥

भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेऽशके ।

(प्रि.) कलेति—कलयति संख्यातीति कला । ‘कल गतौ संख्याने च’ ।

षडधिका दश षोडश, षोडशानां पूरणः षोडशो ^१भागः । चन्द्रस्य षोडशांशस्य^२ नाम ॥ विम्बति विस्तारं प्राप्नोतीति विम्बः । ‘विम्ब आभोगे’ । मण्डति व्याप्नोतीति मण्डलम् । ‘मडि भूपायां व्याप्तौ च’ । ^३चन्द्रमण्डलनामानि ॥ भिद्यत इति भित्तम् । ‘भिदिर् विदारणे’ । शक्यते ‘भेत्तुमिति शकलम् । ‘शकल शक्तौ’ । खण्ड्यत इति खण्डम् । ^४खडि भेदने । अर्धति शेदं गच्छतीत्यर्थः । अर्धं च^५ । ‘अर्ध गतौ’ । शकलनामानि ॥ १५ ॥

^१ षोडशांशः U.

^२ भागस्य C

^३ चन्द्रस्यार्दि° B₂, D₂, K₂, U.

^४ मडि K₂.

^५ खण्डने भेदने च D₂, W₂.

^६ अर्धं समाश्रयनाम् I, K₂, U.

(पा.) कला तु षोडशो भागो । चन्द्रस्य षोडशांशनाम^१ ॥ विम्बोऽस्त्री मण्डलं

त्रिषु । चन्द्रस्य ^२समप्रशीरनमनी ॥ ते द्वे आदित्यादिनामन्यपि^३ भवतः । ‘जलनिधि-जलप्रतिविम्बितरविविम्बरजतान्धरान्तायलम्बागृहीतार्द्रमांसभारेय थभासे वासराय-सानवेला येताली’ । किं च—

‘आदित्यवर्मणा^४ साम्यमादित्यः कथमश्नुते ।

विभिन्नमण्डले^५ धीरैर्भिन्दता रविमण्डलम्^६ ॥’ इति ।

भित्तं—पुंस्यर्धः । असमभागनामानि^७ । शकलखण्डे वा पुंसि । शकलं, शकलः । खण्डं, खण्डः । ‘वा पुंमीति’ अर्धेऽप्यन्वेति । तेन त्रिलिङ्गः । अर्धः कम्बलः, अर्धा शाटी, अर्धं घात्रम् । खण्डार्धशब्दौ शुणवचनी । छेदभङ्गद्वयादयोऽप्यममभागाध्यायाः । ‘विमक्ति-सलयन्तेदपाथेययन्तः’ (मिथ. १. ११), ‘पुण्योगयः पङ्कजभङ्गमित्रः’ (कु. सं. ३. ६१) इत्यादि । अर्धं समेऽशके । ‘नपुंसकलिङ्गामिधायी अर्धशब्दः समभागाध्यायः ।

‘मातापितृत्वं जगतामाविष्कृतुंमिच्छतः ।

अर्धं नारी पुमानर्धं यस्य तस्य पदे पदे’ ॥’ इति ॥ १५ ॥

१ अंशः कला स्यात् A_1 . २ सर्वे A_1 . ३ A_1 adds 'शरीर'. ४ 'वर्मणी A_1 .
 ५ 'मिण्ड' A_1 ६ 'यधि' B_2 . ७ A_1 adds तस्योदाहरणम्—'रग्डे तु कृतशेखर' इति ।
 अत्र रग्डशब्दो गुणवचनः । न्यासोदाहरणमपि गुणवचनविषयमेव. ८ समभागेऽर्थं नपुंसकमेव B_2 .
 ९ परे परेति A_1

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ॥ १६ ॥

कलङ्काङ्गौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ।

(वि.) चन्द्रिकेति—^१चन्द्रो नियुक्तोऽत्रास्तीति चन्द्रिका । कुमुदानामियं^२
 कौमुदी । ज्योतिरस्या^३ अस्तीति ज्योत्स्ना । चन्द्रप्रकाशनामानि ॥ प्रसोदतीति प्रसादः ।
 'पदल विज्ञरणमल्यवसादनेषु' । 'प्रसन्नस्य भावः प्रसन्नता । नैर्मल्यनामानि ॥ कृत्यते
 शायतेऽनेनेति कलङ्कः । 'कल सरत्याने' । अङ्कयते इत्यङ्कः । 'अक्रि लक्षणे' ।
 लाञ्छयते लक्ष्यतेऽनेनेति लाञ्छनम् । 'लान्छि लक्षणे' । चह्यते कृत्यत इति चिह्नम् ।
 'चह कलने' । लक्ष्यते^४ लक्ष्म । लक्षणं च । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः'^५ । चिह्न-
 नामानि ॥ १६ ॥

^१ चन्द्रे नियुक्ता B_2 , C, ^२ नित्ययुक्ता D_2 , K_1 , K_2 , K_4 , चन्द्रातपेन W_2 , चन्द्रादनपेता
 B_1 C ^३ C adds अञ्जविशेषणाम्. ^४ अस्या B_2 , C, I, K_2 ^५ तस्य
 माय, तत्ता W_2 ^६ अनेनेति K_2 ^७ लक्ष्येति नान्तः C

(पा.) चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना । कौमुदीनामानि ॥ 'चान्द्री चन्द्रातपोऽपि
 च' । एते च ॥ प्रसादस्तु प्रसन्नता । प्रसादगुणनामनी ॥

'क्षीरक्षालितचन्द्रेण नीलधौताम्बरेण च ।

टङ्गोलिखितसूर्येण वसन्तश्रीरट्टयत' ॥ इति ।

लाञ्छनं—लक्ष्मणम् । क्षकारमध्यः^१ क्षमकारमध्यश्च^२ भवति ।

'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रौ^३ चापि लक्षणः^४ ।

लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः ॥'

इति विश्वप्रकाशिका (पृ. ५०, श्लो. ४२) । चिह्ननामानि ॥ १६ ॥

सुपमा परमा शोभा शोभा कान्तिर्द्युतिश्छविः ॥ १७ ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ।

प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ॥ १८ ॥

(वि.) सुपमेति—सुष्ठु समा सुपमा । उत्कृष्टशोभानाम् । शोभत इति शोभा । ‘शुभ शोभने’ । ‘शुभ शुम्भ शोभायै’ इति वा धातुः । काम्यते यया कान्तिः । ‘कमु कान्तौ’ । द्योतत इति द्युतिः । ‘द्युत दीप्तौ’ । द्युति नाशयति ^१अन्धकारमिति ^२छविः । ‘छो छेदने’ । द्युति अशोभामिति वा । कान्तिमात्रनामानि ॥ अवश्यायतेऽवपततीत्य-
वश्यायः । ‘श्यैह गतौ’ । ^३नितरां ह्रियतेऽग्निना ^४नीहारः । ‘हृव् हरणे’ । तप्तं तोपयतीति
^५तुषारः । ‘तुप तुष्टौ’ । तोहति ^६पद्ममिति तुहिनम् । ‘तुहिर् अर्दने’ । हिनोति वर्धत
इति हिमम् । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । तापं हन्तीति वा हिमम् । ‘हन हिसागत्योः’ ।
प्रलयात् ^७शरदन्तादागतं प्रालेयम् । मेहति ^८भुचमिति मिहिका । ‘मिह सेचने’ । हिमिकेति
वा पाठः । हिनोति वर्धते हिमिका । ‘हि गतौ वृद्धौ च’ । हिमनामानि ॥ ^९हिममहत्त्वं
हिमानी, हिमस्य सहतिः । हिमसमूहनाम् ॥ १७-१८ ॥

^१ अकारं B₁, K₃, W₂, Y.   ^२ छवयति आशा जनयति असाविति छविः । ‘छवि
कान्तौ’ C; छवति D₂, I, K₅   ^३ नितान्त I, Y.   ^४ B₂, C add आदिना.
^५ तुप्यन्त्यनेन (ओषधिविशेषा इति C) B₁, C, D₁, I, U, W₁, Y.   ^६ W₂ adds अर्दयति.
^७ प्रलये शरदन्ते भवतीति C, U.   ^८ भुवि B₁, C, D₁, U, Y.   ^९ महत् हिमं D₁.

(पा.) सुपमा परमा शोभा । ^१अधिकशोभा सुपमा स्यात् । ‘राधा शोभा विभूषा
स्यादभिलष्या सुपमा तथा’ इति केषांचिच्छोभामात्रमेवाभिमतम् ॥ शोभा—छविः ।
शोभानामानि ॥ अवश्यायस्तु—मिहिका च । हिमनामानि ॥ अथ हिमानी हिमसंहतिः ।
हिमसमूहनाम् ^२ ॥ १७-१८ ॥

^१ परमं B₂   ^२ A₂ adds हिमानीत्यथ ‘इन्द्रवरुण—’ इत्यादिनानुगागमः .

शीतं गुणे तद्वदर्थः सुषिमः शिशिरो जडः ।

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ॥ १९ ॥

(वि.) शीतमिति—^१गुणे जाड्ये शीतं दृष्टे योध्यम् । श्यायत इति शीतम् ।
‘श्यैह गतौ’ । शीतगुणनाम् ॥ तद्वदर्थः शीतपर्यायार्थाः अभिधेयवह्निनाः सप्त । सुष्ठु
सिनोति घट्नाति व्यापारमिति सुषिमः । ‘पिब् बन्धने’ । सुष्ठु श्यायते ^२सुशीम इति

वा पाठ । 'इयैद् गतौ' । शिनोति पद्मशोभा शिशिर^१ । 'शिन् निर्दातने' । जडतीति जड^२ । 'जल शून्ये' । हलयोरेकत्वस्मरणात् । तुष्यत्यनेनेति तुषार^३ । शीत लातीति शीतल । 'ला आदाने' । शयायत इति शीत । हिनोति वर्धते हिम । 'हि गतौ घृष्टौ च' । एते अभिधेयलिङ्गाः । 'शीतजडद्रव्यनामानि ॥ १९ ॥

^१ शीत शैत्ये जाड्ये द्वीवे B₂ C   ^२ तदन्त पर्याया अर्था B₂   ^३ सुशिम°
A, D., K₁, B₁ omits 2 lines   ^४ शिनोत्यर्थे शायते वा A, W₁   ^५ जलति
जघन्य करोति, 'जल जघ-ये' B₂ C, W₂ Y, 'जड मा-घे' A   ^६ C, D₁ add
'तुष तुष्टौ'   ^७ K₂, W₁, Y omit °वद्

(पा.) शीत गुणे । गुण इति स्पर्शविशेषे शीत नपुसकम्^१ । देवदत्तस्य शीत वर्तते । तद्वदर्थः—सप्तान्यलिङ्गका । सुपिमादय शीतगुणविशिष्टाश्च । विशेष्यलिङ्गका भवन्ति । सुपिमशब्दो ह्रस्वेकार मूर्धन्यमध्य । दीर्घकारस्तालव्यमध्य इति वेचन पठन्ति । 'शीफरो मेख स्थिर^२' । एतानि च ॥ १९ ॥

^१ नपुसकमिधायी शीतशब्दोऽप्यस्ति A₂   ^२ स्थित A₂

ध्रुव औत्तानपादि स्यादगस्त्यः कुम्भसम्भवः ।

मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ॥ २० ॥

(वि.) ध्रुव इति—ध्रुवति क्षिरीभवतीति ध्रुव । 'ध्रुव गतिस्त्रैर्ययो' । उत्तानपादस्यापत्यम् औत्तानपादि । ध्रुवनामनी ॥ अग विन्ध्य गिरिं स्थायति स्तम्भयतीति अगस्त्य । अगस्तिरिति वा पाठ । 'स्यै शब्दसघातयो' । 'कुम्भ सम्भवो यस्य कुम्भसम्भव । मित्रावरुणयोरपत्यं मैत्रावरुणि । 'अगस्त्यमुनिनामानि ॥ विरहे सति शुश्रूषालोपेऽमुद्रा^१ न मुद्रा रातीति लोपामुद्रा^२ । 'रा दाने' । समानो धर्मोऽस्त्यस्य । सधर्मिणी । अगस्त्यभार्यानाम् ॥ २० ॥

^१ कुम्भे D₂ K₂ K₃ U १   ^२ B₂ omits °मुनि°, °क्षवि° W₂   ^३ पति
शुश्रूषा° B₁ C I, K₅ Y   ^४ लोपेन A, T   ^५ D₁ K₁, K₆, U, W₁ add ददाति
^६ °लोपेन मुद्रा भवतीति अमुत्, अमुदम् असन्तोष (स तोषाभाव B₂) रातीति अमुद्रा C

(पा.) ध्रुव —स्यात् । ध्रुवनामनी ॥ अगस्त्य —मैत्रावरुणि । अगस्त्यनामानि ॥ अगस्तिरित्यप्यस्ति । 'अगस्तिनाध्यासितविन्ध्यगृहम्' इति भट्टिकव्ये (१२ ७१) । 'और्वशेय कुम्भयोनिरगस्तिर्विन्ध्यकूटन^१' इति वैजयन्ती (पृ ९५, श्लो १५१) । अस्त्यैव —सधर्मिणी । तस्य भार्या लोपामुद्रा स्यात् ॥ २० ॥

^१ कूटन B₂ 'कूटक इति मुद्रितपुस्तके ।

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाप्युडु वा स्त्रियाम् ।

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

(वि.) नक्षत्रमिति—न ^१क्षरति ^२नक्षत्रम् । ‘क्षर संचलने’ । न क्षीयत इति वा । ‘क्षि क्षये’ । न क्षदत इति वा नक्षत्रम् । ‘क्षद् गतिर्हिसनयोः’ । नक्षतीति वा । ‘णक्ष गतौ’ । ऋक्षति तमो नाशयतीति ऋक्षम्^३ । ‘ऋक्ष हिसायाम्’ । ऋपतीति वा ऋक्षम् । ‘ऋपी गतौ’ । भा अस्यास्तीति ‘भम्’ । तरत्यनयेति तारा । तारैव तारका । ‘तृ घ्ननतरणयोः’ । अवतीत्युडु^४ । ‘अव रक्षणेत्यादि’ । नक्षत्रनामानि ॥ दक्षस्यापत्यानि स्त्रियः दाक्षायण्यः । अश्विन्यादिरेयत्यन्तनक्षत्रसाधारणनाम । अश्वा युज्यन्ते ऽस्यामिति अश्वयुक् । ‘युजिर् योगे’ । अश्ववत्त्वादश्विनी । अश्विनीनक्षत्रनामनी ॥ २१ ॥

^१ क्षरति गच्छतीति क्षः नाश इत्यर्थः, क्षो न मवतीति नक्षः, नित्यत्वमित्यर्थः, तत् प्रायते इति नक्षत्रम् । ‘क्षर गतौ’ C. ^२ न क्षरति न गच्छति B₁, I, Y. ^३ अथवा तमोनाशं कृत्वा रक्षतीति ऋक्षम् । ‘रक्ष बालने’ । रेफककारयोरेपेदः B₂, C. ^४ C adds ‘मा दीती’ . ^५ उडु इयते गच्छतीति उडु । उडुशब्दः स्त्रीलिङ्गो वा । ‘खीद् विहायता गतौ’ C; उडति गच्छतीत्युडु, ‘उड गतौ’ B₂, C, I.

(पा.) नक्षत्रं—स्त्रियाम् । नक्षत्रनामानि ॥ अपिशब्दान् तारकाशब्दः नपुंसकश्च स्यान् । ‘भं नक्षत्रं तारकं तारका च’ इति हल्ययुधः (अ. मा. १. ५१), ‘तारा भं रात्रिजं धिष्यं सप्तक्षत्रमुडुर्न ना’ इति वैजयन्ती (पृ. २०, श्लो. ३८) । दाक्षायण्यो—ताराः । अश्विन्यादितारा^१ दाक्षायण्य इत्युच्यन्ते । सुभूतिटीकायां तत्त्वभेदः कृतः । अश्विनी, भरणी, कृत्तिमाः पद् बहुषु, रोहिणी, मृगशिरा स्त्रीद्वीपयोः, आर्द्रा, पुनर्वसू द्वौ, पुष्यः, आश्लेषमघाः स्त्रियां बहुत्वे च, पूर्वोत्तरफल्गुन्यौ, हस्तः, चित्रा, म्यातिः स्त्रीपुंसयोः, विशाखे द्वे, अनूराधा, ज्येष्ठा, मूलं नपुंसकम्, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवणः पुमान्, धनिष्ठा, शतभिषक् स्त्री, पूर्वभाद्रपदे द्वे, उत्तरभाद्रपदे द्वे, रेवती इति ॥ अश्वयुगश्विनी । अश्विनीनक्षत्रनामनी ॥ २१ ॥

^१ नक्षत्रनाम B₂

राधा विशाखा पुष्ये तु सिध्यनिष्यौ श्रविष्ठया ।

समा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ॥ २२ ॥

(वि.) राधेति—राध्यते पूज्यते राधा । ‘राध साध संसिद्धौ’ । ^१विशाखति कान्तेति विशाखा । ^२‘शास्त्र व्याप्तौ’ । विशाखानक्षत्रनामनी ॥ ^३पुष्पात्यभिलपितमिति पुष्यः । ‘पुष पुष्टौ’ । सिध्यन्त्यर्था ^४अस्मिन्निति सिध्यः । ‘पिषु संराद्धौ’ । साग्नोत्यस्मिन्नर्थानिति सिद्धः । ‘साध संसिद्धौ’ । तुष्यन्त्यस्मिन् तिष्यः । त्वेपते प्रभया वा तिष्यः । ‘त्विष दीप्तौ’ । पुष्यनक्षत्रनामानि ॥ शुभकर्मणि श्रूयते श्रविष्ठा । ‘श्रु श्रवणे’ । ^५‘दधन्ति धनं करोति धनिष्ठा’ । ‘धन धान्ये’ । धनिष्ठानामनी ॥ श्रोष्ठे सारे पदे यासां ताः प्रोष्ठपदाः^६ । प्रोष्ठत्येव गोरिव पदे^७ यासां ताः इति वा प्रोष्ठपदाः । ^८भाद्रे सारे पदे यासां ताः भाद्रपदाः । ^९प्रोष्ठपदानामनी ॥ २२ ॥

^१ विशेषेण धारयति व्याप्नोति कान्तेति B₂, C.

^२ W₂ adds अथलम्बनम्.

^३ अनेन B₂, C.

^४ दधाति Y, ददाति धनिक करोति B₂, C, K₃, U, W₂.

^५ अथवा प्रोष्ठस्य मत्स्यविशेषस्य पदमिष पदं यस्याः B₂, C.

^६ मञ्जस्यैव पदानि A.

^७ मद्रं मङ्गलमनयोरस्तीति भाद्रे C.

^८ C adds मद्राकार^९.

(पा.) राधा विशाखा । विशाखयोर्नामनी ॥ ‘विशाखयोश्च’ इति (१. २. ६२) पाक्षिकैक्यचनम् । पुष्ये—तिष्यौ । पुष्यनक्षत्रनामानि ॥ श्रविष्ण्या समा धनिष्ठा । धनिष्ठानामनी ॥ स्युः—‘स्त्रियाम्’ । भाद्रपदानामनी ॥ समुदायसंख्यापेक्षया बहुवचनम् ॥ २२ ॥

^१ श्रियः B₂

मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ।

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ॥ २३ ॥

(वि.) मृगशीर्षमिति—मृगस्येष शीर्षमस्य मृगशीर्षम् । एवं मृगशिरः । अग्रे हायना नवग्रीहयोऽस्याः सन्तीति आग्रहायणी । हायनस्य^१ वत्सरस्य अग्रमादिः अस्या अस्तीति वा । ^२मृगशिरोनक्षत्रनामानि ॥ शिवबाणेन इत्यन्ते प्रेर्यन्त इति इल्वलाः । ‘इल स्वप्नप्रेरणयोः’ । इल्वका इति वा पाठः । ‘इल्वका इति वा । ‘इल प्रेरणे’ । ^३मृगशिरः-समीपस्थतारकानाम्^४ ॥ २३ ॥

^१ अग्रे हायनो वत्सरोऽस्या अस्तीति B₁, C, Y.

^२ शिर° K₁.

^३ इति इलः,

वलन्ते चलन्तीति वलाः, एवं धातुद्वयेन पदार्थनिर्वाह । ‘वल संचलने’ C

^४ तत्पक्षे इल्वन्ति

शिवबाणवत् प्रापयन्तीति इल्वानि, तानि वहन्तीति वाः, धातुद्वयेन इत्वा इति भवति । इत्वा एव

इल्वकाः, क प्रत्ययः, धातुद्वयं च ‘इल प्रापणे’, ‘वह प्रापणे’ B₂, C.

^५ शीर्ष°

B₂, I, K₃, U, W₂.

^६ ‘स्थित° A, K₁, I.

(पा.) मृगशीर्ष—आग्रहायणी । मृगशीरोनक्षत्रनामानि ॥ इत्वला —या । तदिति तच्छब्देन प्रत्यासन्नमृगशीर एव परामृश्यते । तच्छिरोभागे या स्वल्पतारका सन्ति ता इत्वला इत्युच्यन्ते । इन्वका इति पाठोऽप्यस्ति । ‘इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका इत्वला ‘अपि’ इति वैजयन्ती (पृ २०, श्लो ३९) । अनुक्तम्^१ । ‘ज्येष्ठा ज्येष्ठती’ । ज्येष्ठानक्षत्रनामनी ॥ ‘अथो निष्ठया स्वाति’ । स्वातीनक्षत्रनामनी ॥ ‘आर्द्रा नक्षत्र-शास्त्रिनी’ । आर्द्रानाम ॥ २३ ॥

^१ मता B, B₂, मुद्रितग्रन्थे च

^२ अनुक्त पाठ A₁

बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिपणो गुरुः ।

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ॥ २४ ॥

(प्रि.) बृहस्पतिरिति—बृहता वेदमन्त्राणा^१ पति बृहस्पति^२ । सुराणामाचार्य सुराचार्य । गिरा पति गीष्पति । गीर्षतिर्वा । धिपणा बुद्धिरस्यास्तीति धिपण । ^३गृणाति ‘पुरुषार्थान्’ गुरु । ‘गृ शब्दे’ । जीव्यते मृतोऽनेनेति जीव । ‘जीव प्राणधारणे’ । आङ्गिरसोऽपत्य पुमानाङ्गिरस । वाचा पति वाचस्पति । चित्रशि-खण्डिनोऽङ्गिरसो ^४जात चित्रक्षिप्रखण्डिज । बृहस्पतिनामानि ॥ २४ ॥

^१ देवमन्त्रिणा W₂   ^२ ‘बृहि बृहो’ C   ^३ गृणाति B₁, C, W₂, ‘ग्रह उपादाने’ C, W₂, Y   ^४ तत्त्वार्थान् Y   ^५ अथवा ग्राहयति शब्दयति गुरु, गुरुत्वात् एवाध्वियात् गुरु B₂, C   ^६ जायत इति I, K₃, U

(पा.) बृहस्पति—गीष्पति । ‘अहिरादीना पत्यादिषु^१ वा रेफ’ (वा ८ २ ७०) इति पाञ्चिकरेफादेशान् गीर्षतिरपि । धिपणो—चित्रक्षिप्रखण्डिज । बृहस्पतेर्नामानि ॥ २४ ॥

^१ उपसृटयान पतव्यम् B₂

^२ A₁ omits अपि

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः क्रतिः ।

अद्भारकः कुजो भौमो लोहिताद्भो महीसुतः ॥ २५ ॥

(प्रि.) शुक्र इति—^१शुक्रवर्णत्वात् ^२शुक्र । ^३शुक्रात् रश्मिद्वारा आगत इति वा । रश्मि स्वशुक्रद्वारेण निर्यातत्वाद्वा । शुच दुःख देवेभ्यो ‘रानीति वा शुक्र । ‘रा दाने’ । दैत्याना शुक्र दैत्यशुक्र । परोरपत्यं पुमा काव्य । दैत्येभ्य ^४पुष्टिं वष्टि^५ फामयते उशना । ‘यश पान्ती’ । अयं शब्द ^६सान्त । भृगोपत्यं भार्गव । यययति चापुर्वण

वर्णयतीति कवि । '१कृ वर्णने' । शुक्रनामानि ॥ ¹⁰अङ्गारवर्णत्वात् अङ्गारक ।
अङ्गानि आरयति पीडयतीति वा । 'आर पीडने' । को भूमेर्जात ¹¹कुज । भूमेरपत्य
पुमान् भौम । ¹²लोहितम् अङ्ग यस्य स लोहिताङ्ग । मह्य सुतो महीसुत ।
¹³मङ्गलनामानि ॥ २५ ॥

¹ शुक्र° B₁, C, D₁, W₁   ² रत्नोरमेद C   ³ शुक्रात् छात्रा D₂
⁴ B₂ C, D₁ add ददाति, 'रा दाने' C, I   ⁵ श्रेय D₂ K₂ K₅, हित U
⁶ B₂, Y omit   ⁷ कान्तिरिच्छेत्यथ C   ⁸ सकारान्त D₂, K₃   ⁹ 'कुट्ट शब्दे'
A, B₁, T   ¹⁰ अङ्गारक° I, Y   ¹¹ C adds 'जनी प्रादुर्भावे'   ¹² लोहि-
ताम्यङ्गानि C   ¹³ 'मङ्' B₂ C, D₁, I, W₁, अङ्गारक° K₃ Y

(पा.) शुक्रो—कवि । शुक्रनामानि । उशनेत्यत्र ऋदुशनेत्यादिना (७ १ ९४)
¹सौ परे चानङ् स्यादसबुद्धौ । सत्रोधने² तु उशनसरिरूपम् । सान्त, तथा नान्त,
तथाप्यदन्तम् । हे उशन, हे उशनम्, हे उशन ॥ अङ्गारक—महीसुत । अङ्गारक-
नामानि । 'चक्रो मङ्गल आरक्ष') एतानि च ॥ २५ ॥

¹ सावनद्वादशो A₁   ² सनुद्धौ B₂ B₄

रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ।

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैहिकेयो विधुतुदः ॥ २६ ॥

(वि.) रौहिणेय इति—रौहिण्या अपत्य पुमान् रौहिणेय । बुध्यत इति
बुध । 'बुध अपगमने' । सोमस्यापत्य पुमान् ¹सौम्य । बुधनामानि ॥ ²सूर्यस्यापत्य
सौरि । सौरो वा । शनै³ चरतीति शनैश्चर⁴ । 'चर गतिभक्षणयो' । ⁵शनितामनी ॥
तम आयुध यस्य तम । सान्तनपुसकलिङ्गम्⁶ । सूर्याचन्द्रमसौ तमयतीति वा । 'तमु
ग्लानौ' । रहयति रिचीम्रोति सूर्याचन्द्रमसौ राहु । रहयति सज्जति सुम्त्वा चन्द्रा
र्कविति वा । 'रह लागे' । स्व ⁷अन्तरिक्षे भाति स्वर्भानु । 'भा दीप्तौ' । सिंहाया
अपत्य सैहिकेय । विधुमिन्दु ⁸तुदतीति विधुतुद । 'तुद व्यथने' । (¹⁰महकलेल
अभ्रपिशाचकथ) । एतानि ¹¹राहुनामानि ॥ २६ ॥

¹ बुध मयति जानातीति वा सौम्य C   ² सूरस्य I, W₂   ³ C adds मन्द
⁴ शनिश्च C, D₂ U add 'पृष्ठ कोष्पञ्जयामुत शनि'   ⁵ शनैश्चर° A, B₁, K₃ C
adds पृष्ठ, पण्ड, कल्पति ज्ञेय करोतीति काल, कलि कामधेनु, छायादेव्या पुत्र छायापुत्र,
रूपवर्णत्वात् अशित   ⁶ तम असापन्त पुलिङ्गश्च D₁, K₁, K₂, W₁   ⁷ C adds

ग्लपयति. ⁸ स्वर्गे B₂, C. ⁹ K₅, W₁ add व्यथयति. ¹⁰ B₁, D₂, K₂, K₅
add the two words. ¹¹ एते शब्दाः केतोरपि वाचकाः C; केतुः धिखीति वाच्यम् K₅.

(पा.) रौहिणेयो—सौम्यः। बुधनामानि ॥ समौ—शनैश्चरौ। ¹ शनिमन्दखोड-
कोणच्छायापुत्रासितक्रोडाः'। एतानि च ॥ तमस्तु—विधुंतुदः। राहोर्नामानि। 'स एव
ग्रहकहोलः स एवाभ्रपिशाचकः'। एते च ॥ २६ ॥

¹ शनिमन्दौ पङ्क्त्यालो B₃

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ।

राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेपट्टपादयः ॥ २७ ॥

(वि.) सप्तर्षय इति—मरीच्यत्रिमुखाः सप्तर्षयः चित्रशिखण्डिनः स्युः। चित्राः
शिखण्डा जटा चेपां ते चित्रशिखण्डिनः। के ते।

¹ 'मरीचिरच्यङ्गिरसौ पुलस्त्य. पुलहः क्रतुः।

वसिष्ठश्चेति सप्तर्षीनाहुश्चित्रशिखण्डिनः ॥'

इति सप्तर्षिनामानि ॥ ² राति ददाति ³ कल्या. दिफलमिति राशिः। तेषामुदयो लग्नमित्युच्यते।
लगति ग्रहैः संवभ्राति लग्नम्। 'लगि सङ्गे'। राशयः मेपट्टपादयः ॥ २७ ॥

¹ मरीचिरङ्गिरा अत्रिः 'केपाभित्रशिखण्डिनः B₂, W₂, Y. ² राति ददाति इति राः
कालविशेषाः, तान् शमयन्तीति राशयः। 'रा दाने' 'शम उपशमे' B₂, C. ³ कल्याणादिसकलं
K₃; कालादि° B₁, D₁, K₄, W₂, Y.

(पा.) सप्तर्षयो—चित्रशिखण्डिनः। मरीच्यत्रिमुखाः¹ समुदायोस्त्या चित्र-
शिखण्डिनः। राशीनामुदयो लग्नम्। राशीनामुदयनाम² ॥ ते तु मेपट्टपादयः। ते त्विनि
राशयो मेपट्टपममिथुनकर्कटकसिंहकन्यातुलाश्विक्वधनुर्मकरकुम्भमीना इति द्वादश। एते
सर्वे तत्तत्पर्यायनामलिङ्गभाजः ॥ २७ ॥

¹ A₁ adds पुलस्त्य°.

² लग्नमित्युच्यते A₁.

सूरस्तूर्यार्यमादित्यद्वादशान्भदिवाकराः ।

भास्कराहस्करब्रह्मप्रभाकरविभाकराः ॥ २८ ॥

भास्वद्विचम्वत्सभास्वहरिदम्बोष्णरश्मयः ।

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूपणः ॥ २९ ॥

द्युमणिस्तरणिमित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ।

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्रिषांपतिरहर्षतिः ॥ ३० ॥

भानुर्हंसः सहस्रांशुस्तपनः सविता रविः ।

* (पद्माक्षस्तेजसाराशिश्छाया नाथस्तमिच्छह ।

कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ।

हनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः ॥)

(वि.) सूरेति—सुवति कर्मणि सूरः । सूर्यश्च । ‘पू प्रेरणे’ । इयतिं कच्छति^१

इति अर्थमा । ‘क्र गतौ’ । अदितेरपत्यं पुमानादित्यः । द्वादश आत्मानो यस्य द्वादशात्मा । विद्या अहनि प्राणिनः चेष्टावतः करोतीति विद्याकरः^२ । भासं करोतीति भास्करः । अहः करोतीति अहस्करः^३ । अन्यतेजो यन्नाति प्रतिवयन्नाति ब्रह्मः^४ । ‘बन्ध बन्धने’ । प्रभां करोतीति प्रभाकरः । विभां करोतीति विभाकरः । भासः सन्त्यस्य भास्वान् । विवस्ते प्रभया छादयतीति^५ विवस्यान् । ‘वस आच्छादने’ । विवः श्वेतोजोऽस्यास्तीति वा विवस्यान् । सप्त अश्वा यस्य सः सप्तपथः । हरितः^६ अश्वा यस्य सः हरिदश्च । उष्णा रश्मयो यस्य उष्णरश्मिः । तमः विवृण्वतीति विकर्तनः । ‘कृती छेदने’ । अर्चयते^७ बालखिल्यादि-मिरिति अर्कः । ‘अर्कं स्तवने’ । अर्चयते वा अर्कः । ‘अर्च पूजायाम्’ । अर्चयते सेव्यते^८ वा । ‘अर्च सेवायाम्’ । मृतण्डस्यापत्यं मार्तण्डः । मृतमण्डं ब्रह्माण्डं जीवयतीति वा मार्तण्डः । मेहति वर्षति मिहिरः । ‘मिह सेचने’ । इयतीति अरुणः । ‘क्र गतौ’ । पुष्पातीति पूषा^{१०} । ‘पुष पुष्टौ’ । ^{११}दिवि मणिः द्युमणिः । तरति^{१२} नभः तरणिः । ‘तृ पुनतरणयोः’ । मेद्यति स्निह्यतीति मित्रः । ‘विमिदा स्नेहने’ । सर्वस्य मित्रत्वाद्वा । चित्रा भानवो यस्य चित्रभानुः । विरोचते विरोचनः । ‘रुच दीप्तावमिप्रीतौ च’ । विभैव ^{१३}वसु यस्य सः विभावसुः । ग्रहाणां पतिः ग्रहपतिः । त्रिषां पतिः त्रिषांपतिः । अहः पतिः अहर्षतिः, अहःपतिः । भातीति भानुः । ‘भा दीप्तौ’ । तमो हन्तीति हंसः । ‘हन हिंसागत्योः’ । सहस्रम् अंशवो यस्य सः सहस्रांशुः । तपतीति तपनः । ‘तप संतापे’ । सुवति सुप्रं सविता । ‘पू प्रेरणे’ । ख्यते ^{१४}श्रूयते रविः । ‘रु शब्दे’ । एतानि सूर्यनामानि ॥ २८-३० ॥

* Found in I, K₁, K₂: कर्मणः साक्षी कर्मसाक्षी । जगतां चक्षुः जगच्चक्षुः । अंशना माला अस्थास्तीति अंशुमाली । प्रद्योतयतीति प्रद्योतनः । ‘पुन दीप्तौ’ । दिनस्य मणिः दिनमणिः ।

खे द्योतत इति खद्योत । लोकाना बान्धवो लोम्बान्धव । सुरेषु उत्तम । धाम्ना निधि-
धामनिधि । पद्मिनीना बल्लभ पद्मिनीवल्लभ । तमो हरतीति हरि । 'हृज् हरणे ।

¹ C K₅ U W₂ add गच्छति ² 'हुक्ञ् करणे' C ³ अहि प्राणिन
चेष्टावत् करोतीति अहस्कर धातु पूर्ववत् C ⁴ अस्य तेजोभि मृत्काष्ठादिक वध्नाति
दृढीकरोतीति C ⁵ विवस्त (प्रमथा B₂) आच्छादयतीति विवा सान्त तत् किम्, कान्ति ।
सा अस्यास्तीति B₂ C ⁶ भा D₂ K₃ ⁷ B₂ C add भ्याम् ⁸ स्तूयत
B₂ C ⁹ Y adds बालरित्यादिभि ¹⁰ नान्त C ¹¹ दिव C, W₂
¹² C adds विस्तारयति ¹³ वसु I₁ B₂ C add घन ¹⁴ स्तूयते U, Y

(पा.) सूर—विभाकरा । भास्कराहस्करेत्यत्र 'कस्कादिपु' (८. ३ ४८) इति
पाक्षिकसादेशात् भा कराह करौ इत्यपि भवत । भास्वत्—रवि । ¹आदित्यनामानि ॥
'वारुणीवारुणीभूतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डयलकारयमकपाठात् (३ १८)
सूरशब्दो दन्त्यादि । 'मार्ताण्ड सविता भानुरिति ² पूषा दिनप्रणी' इति वैजयन्ती
पाठात् (प्र १७ श्लो १०) मार्ताण्डशब्दो दीर्घमध्यम । 'तर्पुमार्तण्डमुण्डीर' पाविपेरु ⁴
गभस्तय' इति वैजयन्तीपाठात् (प्र १८, श्लो १३) मार्तण्डशब्दो ह्रस्वमध्य इति
वेचित् । 'कुमुदाकारा इवासोदशूरभास स्थिता राजपुत्रा' इति वासवदत्ताश्लेषात्
शूरशब्दो सालव्यादि ।

'कर्मसाक्षी जगच्चतुरशुमाली त्रयीतनु ।
प्रद्योतनो दिनमणि रद्योतो लोकबान्धव ॥
सुरोत्तमो धामनिधि पद्मिनीवल्लभश्च स ।
पद्मयधुरशीताशुमार्तण्डो जलतस्कर ॥
रश्मिमाली त्रगप्यक्ष ॥' एतानि च ॥ २८-३० ॥

¹ सूर° B₂ ² मातुरिति मुद्रितग्रन्थे ³ पाय B₄ ⁴ केरु° A₄

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः ॥ ३१ ॥

सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गुरुटाग्रजः ।

परिवेपस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

(वि.) माठर इति—चण्डांशो सूर्यस्य¹ परिवर्तमाना यमाप्नोद्वा प्रमेण
माठर' पिङ्गल' दण्ड इत्युच्यते' । मठरम्यापत्य पुमान् माठर । मन्यते वा । 'मन
ज्ञाने' । पिङ्गलचण्डत्वात् पिङ्गल । दण्डोऽभ्याप्नोतीति दण्ड । पारिपार्श्वका इति या पाठ ।
परित पार्श्व घर्तन्त इति पारिपार्श्वका² । सूरस्य³ सूर भूरसूत । ⁴अरण्यवर्णोऽभ्याप्नोतीति

अरुण । न विद्येते ऊरु यस्य स अनूरु । कश्यपस्यापत्य पुमान् काश्यपि । काश्यप इति वा पाठ । गरुडस्याग्रजो गरुडाम्रज । सूर्यसारथिनामानि ॥ परितो विप्यतेऽनेन परिवेष^१ । 'विप्लु व्याप्तौ' । परितो धीयतेऽनेन परिधि । 'धि' धारणे । परिवेषनामनी ॥ समीपे सूर्यस्य^२ प्रतिकृति उपसूर्यकम् । मण्डयतेऽनेन मण्डलम् । 'मडि भूपाया व्याप्तौ च' । प्रतिसूर्यनामानि । चत्वार्यपि^३ नामानि परिवेषस्यैवेति केचित् ॥ ३१-२ ॥

^१ B₁, D₁, K₃ U, W₂, Y add पार्श्वे ^२ एते शब्दा व्याख्यायन्ते B D₂
^३ परिपार्श्विका इति वा पाठ K₃ ^४ सूर्यस्य D₁, K₁, W₂ ^५ अरुणवर्णत्वात् W₂
^६ C ends here ^७ 'हुधाञ् चारणपोषणयो' W₂ ^८ प्रतिकृतिरूप 'सूर्यमण्डलम्' B₂, U, K₃ ^९ B₂ K₂ omit नामानि

(पा.) माठर—परिपार्श्विका । रथरक्षणार्थमादित्यस्य^१ पार्श्वे स्थितदेवता-
 नामानि ॥ सूरसूतो—गरुडाम्रज । काश्यप^२ इति पाठान्तरम् । अनूरुनामानि ॥
परिवेषस्तु—मण्डले । परिवेषनामानि ॥ अत्र चतुर्णां मध्ये प्रथमे द्वे परिवेषनामनी,
 उत्तरे द्वे प्रतिसूर्यनामनी इति केचित् । परिवेषशब्दो मूर्धन्यस्तालव्यश्च^३ ।

^४ परिवेषा विजानीयादुपसूर्यकमण्डले ।
 परिवेषप्रनमप्याहु परिवेष मनीपिण ॥^५

इति शाश्वत (प्र ११, श्लो ११८) ॥ ३१-२ ॥

^१ परिपार्श्वे A₂ ^२ B adds गरुडाम्रज ^३ A₁ adds भवति ^४ परिवेषमिति
 सुप्रितमर्थे

किरणोत्समयूखांशुगमस्तिघृणिपृश्नयः ।

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ॥ ३३ ॥

(वि.) किरणेति—तम कृणातीति किरण । 'कृ हिंसायाम्' । आपो वसन्त्यत्र उल । 'वस निवासे' । 'मिनोति' अवक्षिपति तम इति मयूख । 'हुमिष् प्रक्षेपणे' । अश्नुते अशु । 'अशु व्याप्तौ' । गा^१ दिश बभस्ति दीपयति गमस्ति । 'भस भर्त्सनदीप्त्यो' । जिघर्ति 'हरति जलमिति घृणि । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' । दीप्यत इति वा । स्प्रशतीति^२ वृश्चि । वृष्टिरिति पाठपक्षे वर्पतीति वृष्टि । वृष्णिरिति पाठपक्षे वर्पति त्स्मामिति वृष्णि । 'वृष सेचने' । घृष्यत इति 'घृष्णि । 'घृष 'सर्पणे' । इति बहव पाठा 'अवधारणीया । भातीति भानु । 'सा दीप्तौ' । तम कृणातीति कर । 'कृ हिंसायाम्' । भुवि कीर्यत वा । 'कृ विक्षेपे' । तमो त्रियतेऽनेन 'मरीचि । स्त्रीपुंसयो ।^३ दीधीते दीप्यते दीधिति । 'दीधीद् दीप्तिदेवजयो' । रश्मिनामानि ॥ ३३ ॥

- ¹ D₁ adds दीप्त्या   ² अथ क्षिपति K₃   ³ भुव B₂, D₁, I, K₅, W₂
⁴ दीपयति B₂, K₅, Y   ⁵ B₁, K₅ add क्षमाम्   ⁶ घृष्टि A, B₁, K₅, W₁
⁷ सधर्पणे U   ⁸ आदरणीया D₂, I, K₅, W₁   ⁹ मरीची B₁, D₁, I, U add
 'मृद् प्राणत्यागे'   ¹⁰ दीधीयते दीप्यतेऽनेन K₅ U

(पा.) किरणोस—स्त्रियाम् । किरणनामानि ॥ ३३ ॥

स्युः प्रभारुगुरुचिस्त्विद्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ।

रोचिः शोचिरुभे ह्रीवे प्रकाशो द्योत आतपः ॥ ३४ ॥

(वि.) स्युरिति—प्रभातीति प्रभा¹ । रोचते रुक् । रुचिश्च । 'रुच दीप्तौ' । त्वेपते' त्विट् । 'स्विप दीप्तौ' । भाति भा² । 'भा दीप्तौ' । भासते भा³ । सकारान्त । 'भास् दीप्तौ' । 'छविरुक्ता । द्युतिश्च । दीप्यत इति दीप्ति । 'दीपी दीप्तौ' । रोचत इति रोचि । रुचिश्च⁴ । शुच्यते शोचि । 'शुचिर् पूतीभावे' । उभे ह्रीवे । दीप्तिनामानि ॥ 'प्रकाशते प्रकाश । 'काश्च दीप्तौ' । द्योतते द्योत । 'द्युत दीप्तौ' । आ समन्तात् तपति इत्यातप । 'तप सतापे' । आतपनामानि ॥ किरणादीनि आतपान्तानि नामानि रश्मीनामेवेति केचित् ॥ ३४ ॥

- ¹ D₁, I add 'भा दीप्तौ'   ² यया A, B₁, I, K₅   ³ आकारान्तस्त्रीलिङ्ग B₂   ⁴ स्त्रीलिङ्ग Y   ⁵ छयति नाशयत्यसार छवि, 'छो छेदने', द्योतत इति द्युति, 'द्युत दीप्तौ' Y   ⁶ 'रुच दीप्तौ' B₂ D₁, K₅ W₁, Y   ⁷ प्रकटण काशते B₂
⁸ रश्मिनामानि B₂, I, K₅ W₁, Y

(पा.) स्यु प्रभा—दीप्तय ।

'जृम्भारम्भप्रविततदलोपान्तजालप्रविष्टै-
 र्भाभिर्मानोर्नृपतय इव स्पृश्यमाना विबुद्धा' ।¹

इति वेणीसहारे (२ ७) भा शब्दस्य पुस्त्य दृष्टम् । रोचि—आतप । प्रकाशनामानि । 'भल्यातिपालिकाक्लिकलशिवेशित्विपि² वासे.' (?) इत्यरुणदत्तलिङ्गानुशासने त्विपि-
 शब्दो दृष्ट । 'इन्दु विनान्यस्य न विद्यते द्युत्' इति धर्मशर्माभ्युदये (१ १६) द्युत्-
 शब्दो दृष्ट ॥ -४ ॥

- ¹ त्रिगुदे B₂   ² 'कल्पीवेशी' B₂   ³ दृश्यते इति मुद्रितग्रन्थे

कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

तिग्मं तीक्ष्णं श्वरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

इति दिग्बर्गः

(वि.) कोष्णमिति—किंचिद् उष्णं कोष्णम् । ईषदुष्णं कवोष्णम् । मन्दं च तदुष्णं च मन्दोष्णम् । ^१किंचिदुष्णं कदुष्णम् । ईषदुष्णानामानि ॥ एषां धर्ममात्रे ङीयम् । ^२धर्मिगुणित्वे अग्निधेयलिङ्गत्वम् । तेजयतीति तिग्मम् । 'तिज निशातने' ^३ । तीक्ष्णं च । खनतीति श्वरम् । 'रन्तु अवधारणे' । खुरमिति वा पाठः । खुरतीति खुरम् । 'खुर छेदने' । अत्युष्णानामानि ^४ ॥ मृगाणां तृष्णानि ^५ अस्यामिति मृगतृष्णरा । त्रियन्ते मृगा अनयेति मरीचिका । 'मृद् प्राणत्यागे' । जलवत्प्रतीयमानसूर्यरश्मिनामनी ॥ ३५ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिचरितायाममरकोशपदविष्टौ दिग्बर्गविष्टुतिः

^१ मनागुणम् B₁, K₂, Y   ^२ धर्मिणि त्रिलिङ्गत्वम् B₂, K₂, U, Y.   ^३ D₁
add: क्षमाया च   ^४ भेदने A, B₁, T, K₁   ^५ तद्वदिति धर्मे ङीयम्, धर्मिणि
त्रिलिङ्गत्वम् I, U, W₂   ^६ B₂, D₂, I, K₁, K₂, K₃ omit अस्त्यस्यामिति

(पा.) कोष्ण—तद्वति । ^१कोष्णादयोऽप्युष्णवाचका, ते गुणे ^२नपुंसकलिङ्गाः गुणिनि तु ^३त्रिलिङ्गा भवन्ति । तिग्म—तद्वत् । तिग्मादयोऽत्युष्णवाचकाः तद्वदिति कोष्णादय इव गुणे नपुंसकलिङ्गा गुणिनि त्रिलिङ्गा भवन्ति ॥ मृगतृष्णा मरीचिका । सलिलवत्प्रतीयमानरयिकिरणनामनी । आन्ध्रभाषायां 'यडमाबुलु' ॥ ३५ ॥

इति श्रीवत्सनासिंहसूरिसुतमहिनाथ^४विरचितेऽमरपदपरिजाते दिग्बर्गः

^१ एतान्युष्णानामानि B₁, B₂   ^२ नपुंसकानि B₁   ^३ त्रिलिङ्गानि B₁
^४ महिकार्जुन A₁

४. कालवर्गः

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः ।

प्रतिपद् द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ॥ १ ॥

(नि.) काल इति—^१कल्यते सख्यायते काल । ^२‘कल सख्याने’ । ^३कलयति प्रेरयति वा काल । ^४‘कल किल क्षेपे’ । दिश्यते दिष्ट । ^५‘दिश अतिसर्जने’ । न ईहत इति अनेहा^६ । ^७‘ईह चेष्टायाम्’ । न हन्यते वा । सान्त ^८‘पुमान्’ । ^९‘कर्मणि समेति समय । ^{१०}‘इण् गतौ’ । कालनामानि ॥ पक्षस्य मूल प्रारम्भदिन पक्षति । प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया प्रतिपत् । ^{११}‘पठ गतौ’ । पक्षप्रथमदिवसनामनी ॥ तन्यते ^{१२}‘घटिकादि-कादिभिरिति तिथि । ^{१३}‘तनु विस्तारे’ । प्रतिपत्पञ्चति पञ्चदशीपर्यन्ततिथिनामानि^{१४} ॥ १ ॥

^१ काल्यते B₂ U   ^२ A, B₁, T add शिल्पिसंज्ञयो   ^३ कालयति K₁   ^४ ईहत इति ईहा, ईहा न भवतीति नेहा, नेहा न भवतीति अनेहा, इपदपि हन्यते ईहा, ईहा न भवतीति अनहा, द्वयोर्नञो प्रकृतार्थप्रतिपादकत्वेन हन्यमान इत्यर्थे B₂   ^५ पुलिङ्ग U.   ^६ कर्मणा I, U   ^७ पठल A, Y   ^८ ‘घटिकादि K₁, W₂ Y   ^९ पर्यन्त दिवसनामानि B₂ K₁, W₂

(पा.) कालो समयोऽपि । कालनामानि । ^१अनेहेत्यादन्त पदम् । अन्यत्र अनेहसौ अनेहस । हे अनेह इत्यादि ॥ अथ पक्षति—स्त्रीत्वे । प्रतिपन्नामनी ॥ तदाद्यास्तिथयो द्वयो । आद्यशब्देन पक्षत्यादीनामेव ग्रहणम् । ताश्च^२ पञ्चदशतिथि-शब्दवाच्या । स तिथिशब्दोऽपि स्त्रीपुसलिङ्ग ॥ १ ॥

^१ A₁ adds अनेहेत्यत्र ‘ऋदुशन—’ (७ १ ९४) इत्यादिनानङ्गादेशोऽस्तुङ्गौ

^२ A₂ adds पक्षत्यादय

घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीवे दिवसवासरौ ।

प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्पमुषःप्रत्युषसी अपि ॥ २ ॥

व्युष्टं विभातं द्वे क्लीवे पुसि गोसर्ग इष्यते ।

प्रभातं च दिनान्ते तु सायः संध्या पितृप्रसूः ॥ ३ ॥

(वि.) घस्र इति—तमो घसतीति^१ घस्र । ^२‘घस्र अदने’ । तमो घतीति दिनम् । ^३‘दो अवरण्डने’ । सूर्येण न हीयते अह । ^४‘ओहाक् त्यागे’ । दीव्यन्ति देवा^५ अस्मिन्निति दिवस । ^६‘दिवु क्रीडादौ’ । वसति व्यग्रहर्तार अस्मिन्निति वासर^७ । ^८‘वस निवासे’ । ^९‘दिवसनामानि ॥ प्रत्यूषति निशामिति प्रत्यूष । ^{१०}‘ऊप रजायाम्’ । अहो मुखम् अहर्मुखम् । कलयति मङ्गलकल्यम् । ^{११}‘कल सरयाने’ । काले^{१२} साधु काल्यम् इति वा पाठ । ओपत्यन्धकारमिति^{१३} उप । प्रत्युषश्च । ^{१४}‘उप प्लुप दाहे’ । ^{१५}‘भातु प्रवृत्त प्रभातम् । ^{१६}‘भा दीप्तौ’ । सूर्योदयात् प्राक् घटिकाचतुष्टयात्मस्य कालस्य नामानि ॥

दिनं स्यतीति^१ साय । 'पोऽन्तर्कर्मणि'^२ । दिनस्य पञ्चाङ्गागे मुहूर्तत्रयात्मककालनाम ॥
सम्यग ध्यायन्त्यत्रेति^३ सध्या । 'ध्वै चिन्तायाम्'^४ । अहोरात्रसधौ भवा वा । पितृणां
प्रसू माता पितृप्रसू । दिनान्तादुपरि घटिकात्रयात्मकस्य^५ सूर्योदयात् प्राक् पञ्चघटिकात्म-
कस्य च कालस्य नामानि ॥ २-३ ॥

^१ B₂ adds व्यययति ^२ देहा D₂ ^३ दिन° K₂ ^४ कालेन साम्य W₂
^५ B₁, K₂ W₂ Y add उपरमयति ^६ प्रभातु W₁ ^७ B₁ adds समापयति, दिनम्
अन्तयति समापयतीति दिनान्त B₂ ^८ अस्या विप्रैरिति वा सध्या, अर्कोदयास्तमयकाल Y
^९ घटिकात्मकस्य A W₂ सूर्यास्तमयात् प्राक् D₂

(पा.) चत्तो—चासुरौ । दिवसनामानि ॥ प्रत्यूपो—प्रभात च । सूर्योदयात्
प्राग् घटिकाचतुष्टयात्मककालनामानि । 'वैजयन्त्या प्रत्यूपशब्दो नपुसकलिङ्ग इति
प्रतिज्ञातम् । 'व्युष्ट विभात प्रत्यूप सायात्रिकमहर्मुखम्' इति (प्र २२, श्लो ६८) ।
शाश्वतकोशे काल्यशब्दो हस्यादि । 'कल्य प्रभातमध्ये^१ च कल्यो नीरोगदक्षयो' इति
(प्र ३, श्लो २४) । 'गोपीयो गोसर्गस्त्रिघोष कथ्यते निशान्तश्च^२ एतानि च ॥ दिनान्ते
तु सायम् । दिवसावसाननाम । सायमिति नपुसकत्वेन निदिष्टम् । 'सायमण्डनममि
त्यरयन्त्य' इति । सध्या पितृप्रसू । दिनान्तादुपरि घटिकात्रयात्मकस्य सूर्योदयात्
प्राक् पञ्चघटिकात्मकस्य च कालस्य नामानि । सधाशब्दोऽप्यस्ति । 'सधा सध्या
पितृप्रसू' इति वैजयन्ती (प्र २२, श्लो ६९) ॥ २-३ ॥

^१ वैजयन्तीकारेण A₁ ^२ कल्य° B₁ ^३ प्रभात सञ्जित B₁ मुद्रितप्र ये च

प्राह्मपराह्ममध्याह्नास्त्रिसध्यमध शर्वरी ।

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ॥ ४ ॥

विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ।

(वि.) प्राह इति—अह प्राप्ते^१ भव प्राह । अह अपरो भाग अपराह ।
अहो मध्यो भाग मध्यह्ण । एते त्रय समाहृता त्रिसध्य भवति । तिसृणा सध्याना
समाहार त्रिसध्यम् ॥ शृणाति श्लोकक्षणीति शर्वरी । 'श्रु हिसायाम्' । नितरा
इत्यतीति सर्वत्रेष्टा^२ निशा । निशीथोऽस्त्वस्यामिति^३ निशीथिनी । राति ददाति सुखमिति
रात्रि । 'रा दाने' । त्रयो यामा यस्या सा त्रियामा । विश्रमाय क्षणमवसर^४ ददातीति
क्षणदा । 'दा दाने' । क्षपयति आयुरिति क्षपा । 'क्षि क्षये' । तमसावृतत्वान्
विभावरी । तमोऽस्यामस्तीति तमस्विनी । तमसा रज्यत इति रजनी । 'रज्ज रागे' ।

यामा अस्या सन्तीति यामिनी । तमयति चक्रवाकान् तमी । 'तमु ग्लानौ' । तमा इति वा पाठ । रात्रिनामानि ॥ ४ ॥

¹ प्रारम्भ B₁, D₁ I, K₅ W₂   ² सर्वचेष्टा W₂   ³ नितरामस्या शेरत इति निशा । 'शौद् स्वप्न । नितरामस्यति निरस्यति सर्वचेष्टा इति वा निशा । 'अस निरसने' B₂, D₁, W₁ add 'शो तनूकरण'   ⁴ अस्या W₁   ⁵ यस्या D₁   ⁶ अवकाश A, B₁, T, U   ⁷ माभि व्रियत इति मावरी, मावगी न भवतीति विमावरी, 'वृज् वरणे', मा कान्ति, न रिद्यते मा यस्य तत् विम तम, तन विमेन आ सम्पन्तात् व्रियत इति विमावरी वा B₂   ⁸ रञ्जयति B₁, D₁, I, K₅, W₂

(पा.) प्राह—त्रिसध्यम् । प्राह इति पूर्वाह ¹ । अपराह इति सायाह ¹ । मध्याह इति 'मध्यदिनपर्याय । एतेषा त्रयाणां ² समाहारस्त्रिसध्यम् । त्रिसध्यी इति च कतिचित् ³ कथयन्ति । समाहारस्यैकत्वाद् 'एकत्रचनम् ॥ अथ शर्वरी—तमी । 'तमासिता बिरात्र स्याद् वासुरा यामिनी तमी' इति रभमकोशपाठात् तमा इत्यपि भवति । रात्रिनामानि ॥ ४ ॥

¹ A₁ adds पर्याय   ² दिनमध्य^o B₂   ³ B₂ adds सध्याना   ⁴ B₂ B₁ omit   ⁵ A₁ adds पक्षद्वयेऽपि

तमिस्रा तामसी रात्रिज्योत्स्नी चन्द्रिकायान्विता ॥ ५ ॥

आगामिवर्तमानाह्युक्तायां निशि पक्षिणी ।

(वि.) तमिस्रेति—तमोऽस्त्यस्यामिति ¹ तमिस्रा । तमोयहुला ² तामसी । तमोयुक्तरात्रिनामनी ॥ ज्योत्स्ना अस्त्यस्यामिति ³ ज्योत्स्नी । ज्योत्स्ना ज्योत्स्नीति वा पाठ । चन्द्रिकायुक्तरात्रिनाम । उभयाहनी पक्षाविव यस्या सा पक्षिणी । ⁴ उभयत अहोयुक्तरात्रिनाम ॥ ५ ॥

¹ अस्या A, B₁, T   ² तमसा समूह तामसम्, तदस्यास्तीति तामसो B₂   ³ ज्योत्स्नी, आगारातोऽप्यस्ति B₁, I, K₅, W₂, K₅ omits 4 lines   ⁴ उभयाहो^o D₁, I, W₂, उभयशब्दोयुक्तनिशानाम W₁

(पा.) तमिस्रा—रात्रि । तमोयुक्तरात्रिस्तमिस्रा स्यात् । ज्योत्स्नी चन्द्रिकायान्विता । चन्द्रिकायुक्तरात्रिज्योत्स्नी स्यात् । 'पूर्णन्दुस्तु दिनमन्या' । पूर्णचन्द्रयुक्तरात्रिर्दिनमन्या स्यात् । आगामि—पक्षिणी । पक्षद्वयपदुभयतोऽत्यहं सयुक्ता रात्रि पक्षिणी स्यात् ॥ ५ ॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ ६ ॥

अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ।

(वि.) गणरात्रमिति—रात्रीणां गणो^१ गणरात्रम् । ^२गणरात्रो वा । समाहारे नपुसकम् । रात्रिसमूहनाम् ॥ प्रकृत्यो दोष ^३प्राग्बधा दोषा वा अत्रेति प्रदोष । ^४रजनीमुखनाम् ॥ रात्रेरर्धम् अर्धरात्र । नियतं शेतेऽत्र^५ निशीथ । ‘शीङ् स्वप्ने’ । ^६मध्यरात्रनामनी ॥ यातीति याम । ‘या प्रापणे’ । प्रह्वयत इति प्रहर । ^७‘हव्य हरणे’ । दिनस्य रात्रेर्वा चतुर्भागनामानि ॥ ६ ॥

^१B₁, W₂ add समूह   ^२W₂ omits   ^३प्राग्बध B₂   ^४B₂ adds
रजन्या मुख रजनीमुखम्, एतत् प्रदोषकालनाम् B₂ K₂ W₂   ^५A adds प्राणिन
^६मध्यरात्रि^० A, B₁ D₂ W₁   ^७प्रदोषेण ह्वियते^० A.

(पा.) गणरात्र निशा बह्व्य । रात्रिसमूह गणरात्र स्यात् । अथवा बह्व्य-
^१रात्रयो गणरात्रमित्युच्यते । चिररात्रमपि ^२तन्नाम् । ‘बह्व्यस्तु गणरात्र च चिररात्र
च रात्रय ’ इति वैजयन्ती (प्र २१, श्लो ५९) । प्रदोषो रजनीमुखम् । ^३रात्रिमुखनाम् ॥
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ । रात्रिमध्यनामनी । ‘मध्यरात्रो महारात्रि’ । एते च । द्वौ—समौ ।
दिनस्य रात्रेर्वा तुरीयाशनामनी ॥ ६ ॥

^१निशा A₁   ^२B₂ omits   ^३रात्रेर्मुख प्रदोष स्यात् A₁   ^४महारात्रौ A₁

स पर्वसधिः प्रतिपत्पञ्चदशयोर्धदन्तरम् ॥ ७ ॥

पक्षान्तौ पञ्चदशौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ।

कलाहीने सानुमतिः पूर्णं राका निशाकरे ॥ ८ ॥

(वि.) स इति—प्रतिपत्पञ्चदशयोर्धदन्तरं स सधिः, पर्व वा भवति । सधी
यते^१ सधि । पूर्णाति पालयति ^२‘अमिलपितमिति’ ^३पर्व । ‘पू पालनपूरणयो’ ।
पर्वसधिरिति एक पद वा । ^४‘शुक्लकृष्णपक्षान्तौ द्वे पञ्चदशौ भवतः । पञ्चदशसख्याया
पूर्णी पञ्चदशी । पूर्णश्चासौ मासः पूर्णमा, पूर्णमस चन्द्रस्येयं पौर्णमासी । पूर्णो
मासोऽस्यामिति वा । ‘पूर्णं भिमीते पूर्णिमा । ‘माह माने’ । पूर्यते मास अनयेति वा ।
‘पूरी आप्यायने’ । ^५‘शुक्लपञ्चदशीनामानि ॥ अनुमन्यते’ ^६‘अनुमति । ‘मन ज्ञाने’ ।
^७‘चतुर्दशीमिश्रितपूर्णमानाम् ॥ यन्वमि रायते राका । ‘रै शब्दे’ । राति ददाति
^८‘अमिलपितमिति वा । ‘रा दाने’ । ^९‘सपूर्णचन्द्रवत्पूर्णमानाम् ॥ ७-८ ॥

१ 'दुधाञ् धारणपोषणयोः' D₁. २ अमिलक्षितं W₂, अमिमत्तम् A. ३ पृणाति
 ददाति देवेभ्यो हविरिति वा B₁, K₅, W₂, Y. ४ शुद्धपक्ष° A. ५ B₂, D₁ add
 चन्द्रः; तस्येयं तिथिरिति पौर्णमासी I. ६ पूर्णं पूर्णं W₁. ७ T adds पक्ष.
 ८ कलाहीने चन्द्रे कलामाजहीने सति चन्द्रे या पूर्णिमा सा अनुमतिरित्यर्थः B₂, K₅, W₂, Y.
 ९ कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमानाम B₂, I. १० शुभम् Y; सुप्तम् W₂ ११ चन्द्रमिभित°
 A, B₁, T.

(पा.) स पर्व—यदन्तरम् । प्रतिपत्यश्चदशयोरन्तरालकालः पर्वसंधिरित्युच्यते ।
पक्षान्तौ—द्वे । १ पौर्णमास्यमाघास्ययोर्नामनी ॥ 'पर्वणी पञ्चदश्यौ द्वे पक्षान्तौ नन्दिघर्धनौ'
 इति वैजयन्ती (पृ. २३, श्लो. ७३) । पौर्णमासी तु पूर्णिमा । २ शुद्धपञ्चदशीनामनी ॥
 पूर्णमासी च भवति । 'पूर्णा च पूर्णमासी च पौर्णमासी च पूर्णिमा' इति वैजयन्ती
 (पृ. २३, श्लो. ७३) । कलाहीने—निशाकरे । यस्यां चन्द्रः कलाहीनः 'स्यात् सा पूर्णिमा
 अनुमति स्यात् । यस्यां पूर्णचन्द्रः सा राकेत्युच्यते । अनुक्तम्—'चैत्री तु मदनपञ्चा' ।
 पौषीमाषीप्रभृतयस्तत्तन्मासपूर्णिमासु ॥ ७-८ ॥

१ वक्ष्यमाणपञ्चदश्यौ द्वे पक्षान्तौ स्याताम् A₁. २ पूर्णिमा° A₁. ३ पूर्णिका इति
 मुद्रितपुस्तके ४ चेत् A₁. ५ पूर्णचन्द्रः A₁.

अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ।

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहः ॥ ९ ॥

(वि.) अमावास्या—चन्द्राकौ १ अमा सह वसतः अग्रेति अमावास्या°
 अमावस्या च । दृश्येते सूर्याचन्द्रमसापग्रेति दर्शः । 'दृशिर् प्रेक्षणं' । सूर्येन्दु संगमः
 अग्रेति सूर्येन्दुसंगमः । 'गम्ल् सट्ल् गतो' । कृष्णपञ्चदशीनाम ॥ चालते चलतीति
 'चालः' । 'घाट् आशब्धे' । चालेन चन्द्रेण सिनी सिता सिनीवाली । दृष्टचन्द्रदर्शनाम ॥
 'शुद्ध्यते विग्मापयति तमसा कुहः' । 'कुह विग्मापने' । तमसा कुं भुवं हन्तीति या ।
 नष्टचन्द्रदर्शनाम ॥ ९ ॥

१ अमा इत्यप्यर्थः, सदायकं च । या रिक्त्वे । या अमा स्यात्, अमेति या स्यादित्यर्थः B₂.
 २ D₁, I, W₁ add 'यस निपाते'. ३ चन्द्र इत्यर्थः B₂ ४ B₂, D₁, Y add
 'इन दिशागत्तो'.

(पा.) अमावास्या—मगमः । कृष्णपञ्चदशीनामानि ॥ अमावासी, अमावसी
 इत्यपि स्यात् । 'दर्शोऽनायास्यमावसी' इति वैजयन्ती (पृ. २२, श्लो. ७०) । अमावसे-

लप्यति । 'अमावस्या त्मावसा'^१ इति वैजयन्ती (पृ. २२, श्लो. ७१) । सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली । 'सा अमावसा दृष्टचन्द्रा चेत् सिनीवालीत्युच्यते'^२ । सा लक्ष्मीरस्यामतीति सिनी चन्द्रकला । सा चाला अत्यामिति सिनीवालीति व्युत्पत्त्या दन्त्यादिः । सा नष्टेन्दुकला कुहूः । सा^३ अमावसी नष्टेन्दुकला चेत् कुहूरित्युच्यते ॥ ९ ॥

^१ अमरता B₃.   ^२ दृष्टेन्दुदर्शनाम B₃, B₄.   ^३ शब्दत्रे A₁.   ^४ नष्टेन्दुदर्शनाम B₂.

उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ।

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ॥ १० ॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ।

(वि.) उपराग इति—उपरज्येते सूर्याचन्द्रमसावनेनेति उपरागः । 'रञ्ज रागे' । गृह्येते सूर्याचन्द्रमसावनेन ग्रहः । 'ग्रह उपादाने' । ग्रहणनामनी ॥ उपप्लवेन सहितः सोपप्लवः । उपरज्येते उपरक्तः । राहुग्रस्ते इन्दौ पूष्णि च द्वौ शब्दौ वर्तते । 'अनेहत्पातः अग्न्युत्पातः । उप समीपे' अहितमत्र उपाहितः । 'धूमकेतुनाम ॥ 'पुष्प विकासः तद्वन्तौ पुष्पवन्तौ । सूर्याचन्द्रमसोरपृथक्नाम ॥ १० ॥

^१ अग्निना कृतः उत्पातः B₁, K₅, W₂   ^२ अहितम् B₁, D₁.   ^३ धूमकेत्वादि* B₂.
^४ पुष्पवद् विकासः K₁.

(पा.) उपरागो ग्रहः । ग्रहणनामनी ॥ राहुग्रस्ते—द्वौ । राहुग्रस्तचन्द्रसूर्यनामनी ॥ अग्न्युत्पात उपाहितः । धूमकेतुनाम ॥ एकयोक्त्या—निशाकरौ । एकयोक्त्या^१सूर्याचन्द्रमसौ^२पुष्पवन्ताविति कथ्येते ।

'जातौ स्वकिरणसचयपटावृतौ विद्यति पुष्पवन्तौ सन्तौ ।

बाणसन्तौ च घनरवपटावृतौ विद्यति पुष्पवन्तौ सन्तौ ॥'

इति हरिप्रबोधयमके ॥ पुष्पवन्तावपि भवतः । 'प्राक्प्रत्यङ्घरणीधरशिखरस्थितपुष्पवन्ताभ्याम्' इति धर्मशर्माभ्युदये ॥ १० ॥

^१ सूर्यचन्द्रौ B₂   ^२ पुष्पवत्पदवाच्यौ भवतः B₃, B₄.

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ॥ ११ ॥

तास्तु त्रिंशत् क्षणस्ते तु सुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ।

(नि.) अष्टादशेति—निमिषतीति निमेष^१ । ते अष्टादश काष्ठा भवति । काशत् इति काष्ठा^२ । ता काष्ठा त्रिंशत् कला भवति । काल कलयतीति कला^३ । ता कला त्रिंशत्^४ क्षणो भवति । क्षिणोति हिनत्तीति क्षण । ‘क्षिणु हिंसायाम्’ । ते क्षणा द्वादश मुहूर्तो^५ भवति । ‘मुहुर्मुहुरित्यतीति मुहूर्त’ । ‘ऋ गतौ’ ॥ ११ ॥

^१ निमिष A, B₁, T, U adds ‘मिष उन्मीलने’ ^२ D₂, I, K₁, W₁ add ‘काशृ दीप्तौ’ ^३ ‘कल किल क्षेपे’ D₁ ^४ क्षण I ^५ मुहूर्त K₁ ^६ W₂ omits one मुहु ^७ मुह्यतीति मुहु, इयति ग-उतीत्यर्थ । आहत्य उभयधारार्थमेवनात् मुहूर्तो भवति । ‘मुह वैचित्ये’, ‘ऋ गतौ’ B₂

(पा.) अष्टादश—काष्ठा । मनुष्याक्षिपक्षमपरिक्षेपकालो निमेषो निमिषश्च भवति । ‘निमेषनिमिषौ कालप्रभेदेऽक्षिनिमीलने’ इति विश्वप्रकाशिका (पृ १७२, श्लो १५) । निमेषा अष्टादश स्युश्चेत् काष्ठा ॥ त्रिंशत् ता कला । काष्ठात्रिंशच्चेत् कला । तान्तु त्रिंशत् क्षण । त्रिंशत्कला क्षण । ते तु—अस्त्रियाम् । क्षणा द्वादश स्युश्चेत् मुहूर्त^१ ॥ ११ ॥

^१ B₂ adds स चास्त्रियाम्

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ॥ १२ ॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ।

(वि.) ते त्विति—ते तु मुहूर्ता त्रिंशत् अहोरात्रो^१ भवति । अह्ना सहिता^२ रात्रि अहोरात्र । तेऽहोरात्रा पञ्चदश पक्षो भवति । ‘पचति भूतानि पक्ष’ । ‘हुपचप् पाके’ । ‘पक्ष्यते वा पक्ष’ । ‘पक्ष परिग्रहे’ । पूर्वापरौ पक्षौ क्रमेण शुक्लकृष्णनामकौ^३ भवत । उभौ तौ मासो भवति ॥ १२ ॥

^१ अहोरात्र K₂ ^२ समेता B₁, अह समेता B₂ ^३ परिणामयतीत्यर्थ B₂ ^४ B₂ adds शरीरादीनि ^५ पक्षति गृह्णातीति वा B₂ ^६ ‘नामानौ D₂ K₂ K₅ W₁

(पा.) ते तु त्रिंशदहोरात्र । मुहूर्तत्रिंशत् अहोरात्र । अत्रापि अस्त्रियाम् इति लिङ्गमन्वेति । अहोरात्र, द्विरात्र, त्रिरात्रमिति वामनलिङ्गानुशासने (पृ १३, श्लो १६) तथैवोदाहृतत्वात् ॥ पक्षस्ते दश पञ्च च । अहोरात्राणि^१ पञ्चदश चेत् पक्ष ॥ पक्षौ—कृष्णौ । अत्र पूर्वपक्ष शुक्लपक्ष स्यात् । अपरपक्ष कृष्णपक्षोऽपि भवति ॥

मासस्तु तावुभौ । पक्षौ द्वौ चेन्मास । ^१भाश दोऽपि स्यात् । 'मासौ मासनिशाकरो' इति वैजयन्ती (प्र २७२, श्लो ६१) । मा सान्त ॥ १२ ॥

^१ अहोरात्रा B₂

^२ मासि इत्यपि A₁

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादतुस्तैरयनं त्रिभिः ॥ १३ ॥

अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ।

(वि.) द्वाविति—^१मस्यति परिणमतीति मास । 'मसौ ^२परिणामे' । मास ^३चन्द्रस्याय मास इति च । इत्यतीति ऋतु । 'ऋ गतौ' । तौ ^४मार्गादिमासौ द्वौ द्वौ ऋतु भवति । तै त्रिभि ऋतुभि अयनम् । अयने घात्यनेन सूर्य दक्षिणामुत्तरा चेति अयनम् । 'अय पय गतौ' । ते द्वे अयने अर्कस्य उदग्दक्षिणागत्यश्च ^५वत्सरो भवति । वसन्त्यस्मिन् ऋतय वत्सर । 'वस निवासे' ॥ १३ ॥

^१ मस्यति परिणमतेऽनेन B₂, W₂

^२ 'मसौ परिणामे' A, I, T

^३ माक्षत्र.

तस्याय B₁ D₁ I, W₂

^४ मार्गादि B₂

^५ गतौ च W₂

(पा.) द्वौ द्वौ—ऋतु । मार्गशीर्षादिमासद्वयम् ऋतु स्यात् । तैरयन त्रिभि । ऋतुवत्त्रयश्चेद् अयनम् । अयने—वत्सर । ^१अर्कस्य उदक् उदीच्याम्' अयन गति रत्तरायणम् । दक्षिणा दक्षिणत्यामयन गतिर्दक्षिणायनम् । ते त्वयने वत्सर ॥ १ ॥

^१ A₁ adds उदगिति अस्तातिप्रत्ययात्तस्योदीचीशब्दस्य सप्तमी, दक्षिणा इति आच्-प्रत्ययात्तदक्षिणाशब्दस्य सप्तमी

^२ A₁ adds जाता गति

समरात्रिदिवे काले विपुवद् विपुव च तत् ॥ १४ ॥

(पुष्ययुक्ता^१ पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥)

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ।

(वि.) समेति—रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवम् । 'सप्त रात्रिदिव यस्मिन् काले स समरात्रिदिव । अस्मिन् काले^२ विपुवत् विपुव च भवत । अहोरात्रयो विपु^३ साम्यमत्रास्तीति विपुवत् । विपुव च । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी पौषी, सा यत्रास्ति मासे स नाम्ना पौष^४ । अपरे एकादश^५ माघाद्या एवमूहा^६ । कथम् ? ^७मघानक्षत्रयुक्ता

पौर्णमासी माघी । सा यत्रास्ति स माघ । ^१मृगशीर्षनक्षत्रयुक्ता ^{१०}मार्गशीर्षी, सा यस्मिन्नस्ति स मार्गशीर्ष । शीतोष्णे सहतेऽत्र सहा ^{११} । सान्त । ^६पहर्मर्षणे । ^{१२}मृगशीरोनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी मार्गी, सा यत्रास्ति स मार्ग । आप्रहायणी यत्रास्ति स आप्रहायणिक । ^{१३}मार्गशीर्षनामानि ॥ ८४ ॥

^१ Verse included in most of the MSS   ^० B₂ adds समान   ^३ विपुर्मवति विपुवत् विपुव च B₂   ^४ विपु इति साम्येऽन्ययम् D₁ K₅   [॥] A T add मास ^६ K₅ K₆ add मासा   ^७ कथनीय K₁   ^८ मघनक्षत्र° A B₁ T K₁   ^९ शिरो° A B₁ T   ^{१०} W₁ adds पौर्णमासी   ^{११} सहतेऽत्र सहा A, T   ^{१२} °शीर्ष° B₁ K₁ K₃ W₁ omit °शिर°   ^{१३} D₂ W₂ add °मास°

(पा.) समरात्रिदिवे—तत् । ^१समं रात्रिदिव यस्मिन् तस्मिन्^२ काले विपुवत् विपुव च शब्दौ भवत । समकालनामनी ॥ ^३पुष्ययुक्ता—अपरे । पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी । पुष्ययुक्तपूर्णमानाम ॥ पौषस्तन्मासनाम ॥ अपरे एकादश चैव माघाद्या माघादिपदवाच्या ॥ मार्गशीर्षे—च स । मार्गशीर्षमासनामानि ॥ १४ ॥

^१ A adds रात्रिश्च दिवा च रात्रिदिवम्   ^० अस्मिन् A₁   ^३ A₁ omits the verse पुष्ययुक्ता

पौषे तैपसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने ॥ १५ ॥

स्यात् तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ।

(नि.) पौष इति—पौषी यत्रास्ति पौष, तैषी यत्रास्ति तैप । सहोऽग्यास्तीति ^१सहस्य । ^२पौषमासनामनी ॥ स्नानादिना पाप तपत्येति ^३तपा । सान्त । ^४तप सताप । मा न ^५विद्यमानम् अद्यमस्मिन्निति माघ । माघी अत्रास्तीति वा । माघमास नामनी ॥ ^६फाल्गुनी अत्रास्तीति फाल्गुन । फाल्गुनिश्च । तपसि साधु तपस्य । फाल्गुनमासनामानि ॥ ^७चैत्री अत्रास्तीति चैत्र । चैत्रिकश्च^८ । मधुना पुष्परसेन योगामधु । ^९मधुर्वसन्तोऽत्रास्तीति वा मधु । चैत्रमासनामानि ॥ १५ ॥

^१ सहसि साधु U   ^२ पुष्यमास° B₁ D₁ K₅ W₂   [॥] तप अस्त्यस्मिन्निति D₁ K₅ तपति अस्मिन् B₂   ^४ अनियमाय B₁ U W₂   ^५ फल्गुनीयुता पूर्णिमा B₂   ^६ चित्रानमप्रयुता पूर्णिमा B₂   ^७ चैत्रकश्च A   ^८ B₁ om ts one l ne

(पा.) पौषे—द्वौ । पौषमासनामनी ॥ तपा माघे । माघमासनामनी ॥ अथ—फाल्गुनिक । फाल्गुनमासनामनी ॥ स्यात्—मधु । चैत्रमासनामानि ॥ १५ ॥

वैशाखे माघवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ॥ १६ ॥

आपाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ।

(वि.) वैशाख इति—वैशाखी अत्रास्तीति वैशाख । मघौ साधु माघव । राधो अत्रास्तीति राध । ^१वैशाखनामानि ॥ ^२ज्येष्ठी अत्रास्तीति ज्येष्ठ ^३। शोचयति तापेन^४ प्राणिन इति शुक्र । ^५‘शुच शोके’ । ज्येष्ठमासनामनी ॥ जनान् तापेन शोचयतीति शुचि । आपाढाभियुक्ता पौर्णमासी आपाढी । सा अत्रास्तीति आपाढ । आपाढमासनामनी ॥ श्रावणो अत्रास्तीति श्रावण । श्रावणिकश्च । न वभस्ति न भाति मेघै नभा । ^६‘भस भर्त्सनदीप्त्यो’ । न भासते मेघैरिति वा । ^७‘भास् दीप्तौ’ । तपोऽत्र नभ्यते नश्यतीति वा नभा ^८। सान्त । नभोऽत्राभिभवतीति वा । ^९‘णभ हिसायाम्’ । ^{१०}श्रावणनामानि ॥ १६ ॥

^१ A, B, D₁, I, W₂ add ‘मास’ ^२ ज्येष्ठा युक्ता पूर्णिमा ज्येष्ठी B₂ ^३ ज्येष्ठ K₂, W₁ ^४ तापयति B₂ ^५ नमते A, B₁, T ^६ भातीति भा, घ न भवतीति नभा B₂ ^७ D₂, K₂, U, W₂ add ‘मास’

(पा.) वैशाखे—राध । वैशाखमासनामानि ॥ ज्येष्ठे शुक्र । ज्येष्ठमासनामनी ॥ शुचिस्त्वयम् आपाढे । आपाढमासनामनी ॥ श्रावणे—स । श्रावणमासनामानि ॥ १६ ॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ॥ १७ ॥

स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ।

घाहुलोज्जी कार्तिकिको हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ॥ १८ ॥

(वि.) सुरिति—नभसि साधु नभस्य । ^१प्रौष्ठपदी अत्रास्तीति ^२प्रौष्ठपद । ^३भद्राभ्या युक्ता ‘पौर्णमासी भाद्री । सा अत्रास्तीति भाद्र । ^४भाद्रपदी अत्रास्तीति भाद्रपद । ^५भाद्रपदनामानि ॥ अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी आश्विनी । सा अत्रास्तीति आश्विन । ^६दीक्षितैरिष्यत इति इष । ^७‘इषु इच्छायाम्’ । ^८आश्वयुजी अत्रास्तीति आश्वयुज । आश्वयुजमासनामानि ॥ कार्तिकी अत्रास्तीति कार्त्तिक । कार्त्तिकश्च । ^९घाहुली अत्रास्तीति घाहुल । ^{१०}ऊर्जमत्रमत्रास्तीति ऊर्ज । कार्तिकमासनामानि ॥ हिमेन हन्तीति हेमन्त ^{११}। हेमन्तऋतुनाम ॥ शीतेन गात्राणि शिनोति तनूकरोतीति शिशिर । ^{१२}‘शिश् निशातने’ । शिशिरऋतुनाम ॥ १७-१८ ॥

^१ प्रौष्ठपदयुक्ता पूर्णिमा प्रौष्ठपदा A ^२ प्रौष्ठपद W₁ ^३ भद्रया युक्ता h, U, W₂ ^४ पूर्णिमा B₂, D₂ ^५ भाद्रपदायुक्ता (पौर्णमासी U) भाद्रपदी B₁, h₂

- ⁶ D₂, K₁, K₃, K₅, U, W₁ add °मास°   ⁷ B₂, W₂ omit दीक्षितै
⁸ अश्वयुग्युक्ता आश्वयुजी D₁   ⁹ बहुलायुक्ता पौर्णमासी बाहुली B₁, D₁, I, K₅
¹⁰ ऊर्कं बलमेतेति ऊर्कं B₂   ¹¹ 'हन हिंसागत्यो' B₂, D₁

(पा.) स्यु—समा । भाद्रपदमासनामानि ॥ स्यादाश्विन—अपि । आश्वयुज-
 मासनामानि ॥ स्यात्तु—कार्तिकिक । कार्तिकमासनामानि ॥ हेमन्त । हेमन्तर्तुनाम ।
 शरदत्ययहिमागमादिशब्दा कविप्रयुक्ता । 'पतितमेव हिमागममद्भिना वपुषि कान्तिहर
 शरदत्यये' । 'तपेन वर्षा शरदा हिमागमो वसन्तलक्ष्म्या शिशिर समेत्य च' ।
 (शिशु १ ६६) इत्यादि ॥ शिशिरोऽरित्रयाम् । शिशिर्तुनाम ॥ १७-१८ ॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ।

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः ॥ १९ ॥

(वि.) वस त इति—¹वसन्त्यस्मिन् ²सुरा वसन्त । 'वस निवासे' । पुष्पाणां
 समय पुष्पसमय । सुष्ठु ³रभते आह्लादन कर्तुमारभतेऽत्र सुरभि । 'रभ राभस्ये' ।
 वसन्तर्तुनामानि ॥ जल गिरतीति ग्रीष्म । 'गृ निगरणे' । ऊष्माण करोतीति
 ऊष्मक ⁴ । ⁵निदहते जनोऽत्र निदाघ । 'दह भस्मीकरणे' । उष्णस्योपगम उष्णोपगम ।
 ओपति तापेनेति उष्ण । 'उप प्लुप दाहे' । उष्मण आगम ऊष्मागम । तपतीति
 तप । 'तप सतापे' । अकारान्तोऽयम् ⁶ । ग्रीष्मर्तुनामानि ॥ १९ ॥

- ¹ वसति D₂   ² सुखेन W₂, I adds यथा तथा   ³ सुष्ठु रभितम् आह्लादक
 कर्तुं शीलमस्यास्तीति B₂   ⁴ D₁ adds 'दुष्टञ्च करणे'   ⁵ निदहति जनान् B₁.
⁶ सकारान्तश्च D₁

(पा.) वसन्ते—सुरभि । वसन्तर्तुनामानि ॥ ग्रीष्म—तप । अकारान्तोऽय
 तप । ग्रीष्मर्तुनामानि ॥ १९ ॥

स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भृञ्चि वर्षा अथ शरत् स्त्रियाम् ।

पटमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ॥ २० ॥

(नि.) स्त्रियामिति—¹प्रवर्षतीति प्रावृट् । 'वृष सेचने' । ²अनुवर्षमन्तीति
 वर्षा । बहुवचनमेव स्त्रिया वर्तते । वर्षर्तुनामनी ॥ शृणोति 'पट्ट जल च शरत् ।
 'श हिंसायाम्' । शरत्तुनाम ॥ अमी पट् मार्गादीनां मासानां युगैः युगैः मासे क्रमात्
³हमन्तादिन्तयो भवन्ति ॥ २० ॥

¹ प्रपेण वर्पतीति B₂² आसु D₁, वृषन्ते आसु B₂³ स्त्रीलिङ्ग च B₂⁴ पङ्कजलानि B₂⁵ हेमन्तादय D₁, I

(पा.) त्रिधा—वर्षा । वर्पतुर्नामानि । प्रावृषाशब्दोऽप्यस्ति । 'प्रावृषा तु जलार्णव' इति त्रिकाण्डशेष (प्र ६, श्लो ११५) ॥ अथ शरत् स्त्रियाम् । शरदनुनाम । शरदाशब्दोऽप्यस्ति । 'कालप्रभात शरदा' इति त्रिकाण्डशेष (प्र ६, श्लो ११५) ॥ पङ्कमी—प्रमान् । हेमन्तादय पङ्कपि मार्गशीर्षादियुग्मक्रमेण ऋतुशब्दवाच्या पुलिङ्गा । यद्वा ऋतुशब्द पुलिङ्ग । ²कार्तिकादियुग्मक्रमात् व्यवस्था³ मा भूदिति मार्गग्रहणम् ॥२०॥

¹ कस्य विमात शरदा A₁ B₁² A₁ adds पूर्व³ A₁ adds वैषम्य

सवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत् समाः ।

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ॥ २१ ॥

(वि.) सवत्सर इति—¹सवसन्ति ऋतवोऽत्र सवत्सर । वत्सत्त्व । 'वस निवासे' । आप्यते ²अधिकमासेनेत्यब्द । 'आप्ल व्याप्नो' । अपो ददातीति वा । 'हुदाच् दाने' । जहाति क्रमेण ऋतूनि हि हायन । 'ओहाक् त्यागे' । जीर्यते ³जगद्वेति शरत् । 'श हिंसायाम्' । समय तीति 'जनान् समा । 'पम वैकुण्ठे' । अथ शब्द स्त्रीलिङ्गो बहुवचनान्त । एकवचनान्तो धा । सवत्सरनामानि ॥ मानुषेण मासेन पैत्र अहोरात्र स्यात् । पितृणामय पैत्र । मानुषेण वर्षेण दैवत अहोरात्र स्यात् । दैवतानामय दैवत ॥ २१ ॥

¹ वसन्तादिऋतवोऽत्र सम्यक् वसन्तीति B₂² अखिल° K₁, Y³ अङ्गमवेति B.⁴ जीवान् B₁, K₂, W₂

(पा.) सवत्सरो—समा । सवत्सरनामानि । अस्त्रीशब्दो हायनशब्दविशेषणम् । शरच्छब्दस्य, ¹समाशब्दसाहचर्यात् स्त्रीलिङ्गवैव । 'वर्षोऽस्त्री स्त्री शरत्समा' इति चेजयन्ती (प्र २४, श्लो ९१) । समाशब्दोऽस्मिन् शास्त्रे बहुप्रकृतिः । वासन् लिङ्गानुशासनेऽप्येवमेयोक्तम् । 'बहवश्च समा सिक्ता वर्षा थाप सुमनसो जलौकसो ऽप्सरस' इति (प्र १६, श्लो २३) ॥ मासेन—पैत्र । मानुषेण मासेन पितृणामहोरात्र । अत्र पञ्चाभ्या दिवारात्रिविभाग ॥ वर्षेण दैवत । मानुषेण वर्षेण दैवतानामहोरात्र स्यात् । अत्रायनाभ्या दिवारात्रिविभाग ॥ २१ ॥

¹ A₁ adds अस्त्रीशब्दसाहचर्यात् पुनपुनकलिङ्गताया प्राप्ताया

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः कल्पौ तु तौ नृणाम् ।

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ॥ २२ ॥

(वि.) दैवे इति—दैवे^१ द्वे युगसहस्रे ^२ब्राह्मः अहोरात्रः स्यात् । ब्रह्मणोऽयं ब्राह्म । तौ नृणां स्थितिक्षयात्मकौ कल्पौ भवतः । कल्पयति नृणां ^३नाशं करोतीति कल्पः । 'कृपू सामर्थ्ये' । दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः मन्वन्तरं भवति । मनोरन्तरं मन्वन्तरम् ॥ २२ ॥

^१ दैवयुगसहस्र A, B₂

^२ ब्रह्मणः U.

^३ नाशं A, B₁, W₂, अथकाश B₂.

^४ 'कल्प कलसी' A, D₂, K₅

(पा.) दैवे—ब्राह्मः । ^१दैवयुगमित्युक्ते मनुष्यचतुर्युगम् । ते युगे द्वे सहस्रे चेत् ब्रह्मणः अहोरात्रो भवति । अत्र कल्पाभ्यां ^२दिवारात्रिविभागः ॥ कल्पौ—नृणाम् । स्थितिक्षयात्मकौ कल्पौ भवतः । तावित्यनेन युद्धिस्थदिवारात्रयोः परामर्शः ॥ मन्वन्तरं—एकसप्ततिः । चतुर्दशदलनस्य कल्पस्य एकैको ^३भागो मन्वन्तरं भवति । मानुषचतुर्युगं दिव्यं युगम् । तेषामेकाधिका सप्ततिः ॥ २२ ॥

^१ दिव्य° A₁

^२ अहोरात्र° B₂, B₄

^३ विभागो A₁.

संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ।

अस्त्री पङ्क्तं पुमान् पाप्मा पापं किल्बिषकल्मषम् ॥ २३ ॥

कलुषं घृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ।

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ॥ २४ ॥

(प्रि.) संवर्त इति—संवर्तते क्षीयते जगदत्रेति संवर्तः । 'घृत्तु चर्तने' ।

^१प्रलीयते जगदत्रेति प्रलयः । 'लीङ् श्लेषे' । जगन्नाशः कल्प्यतेऽत्रेति कल्पः । 'कृपू सामर्थ्ये' । क्षीयते जगदत्र क्षयः । 'त्रि क्षये' । कल्पस्यान्तः कल्पान्तः । संहारकालनामानि ॥ कल्पते अस्मान् पङ्क्तः । 'अक्षरविपर्ययः' । 'कपि चलने' । सभामध्ये 'पच्यते' या । 'पचि विस्तारे' । पच्यते व्यक्तीक्रियते वा पङ्क्तः । 'पचि व्यक्तीकरणे' । पतति येन नरके पाप्मा । 'पल्ल गती' । पान्तयामादिति वा पाप्मा । पापं च । 'पा रक्षणे' । कल्प्यते चित्रगुप्तेन गण्यते किल्बिषम् । कल्मषं कटुपं च । 'कल सग्न्याने' । कल्पयति नरके वा कटुपम् । 'कल किल क्षेपे' । 'घर्ष्यते घृजिनम्' । 'घृजी यर्जने' ।

नरकमेत्यनेनेति एन । 'इण् गतौ' । कर्त्तारमहत्त' इत्यधम् । 'अधि गत्याक्षेपे' ^६ ।
अहते नरमनेनेति अह । 'अहि गतौ' । दुष्टमेतीति दुरितम् ^९ । ^{१०}दुष्क्रियत इति
दुष्कृतम् । 'हुक्कृष्ट करणे' । पापनामानि ॥ ध्रियत इति ^{११}धर्म । पुणति शुभ करोतीति
पुण्यम् । 'पुण कर्मणि श्रुते' । श्रुमेन ^{१२}श्रीयते श्रेय । 'श्रिञ् सेवायाम्' । ^{१३}सुष्ट
क्रियते स्म सुकृतम् । अभिलपित वर्पतीति वृष । 'वृष सेचने' । पुण्यनामानि ॥ २३-४ ॥

^१ प्रलयत, 'ली द्रवीकरणे' B₁

^२ 'बलप बलतौ' A, B₁, T, W₁

^३ अस्मिन् W₂

^४ विपर्याय A, W.

^५ A adds विस्तार्यते

^६ वृज्यते A

^७ अधो गमयति B₂

^८ 'अधि लधि गतौ' U

^९ D₁ adds 'इण् गतौ'

^{१०} दुष्क्रियत्वात् W₁

^{११} D₁, I, W₁ add 'धृ धारणे'

^{१२} श्रयते K₁

^{१३} सु K₁

(पा.) सर्वतः प्रलय । मन्वन्तरान्ते जाताघान्तरप्रलयनामनी ॥ कल्प — इत्यपि ।
महाप्रलयन मानि ॥ 'महाप्रलयकल्पातौ युगान्तो भूतसङ्ग' इति वैजयन्ती (पृ २४,
श्लो ९४) ॥ अस्त्री—दुष्कृतम् । पापनामानि ॥ स्याद् धर्म—वृष । पुण्यनामानि ॥ २३ ॥

मुत् प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसंमदाः ।

स्यादानन्दधुरानन्दः शर्मसातसुखानि च ॥ २५ ॥

(प्रि.) मुदिति—^१मोदयतीति मुत् । ^२प्रमोदश्च । आमोदश्च । 'मुद हर्षे' ।
प्रीणातीति प्रीति । 'प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च' । 'प्रमदयति हर्षयतीति प्रमद । 'मदी'
हर्षे' । हर्षयतेऽनेनेति हर्ष । 'हर्ष तुष्टौ' । आनन्दयतीति आनन्दधु । आनन्दश्च ।
'दुनदि समृद्धौ' । प्रीणाति दु खमिति शर्म । 'शृ हिंसायाम्' । स्यति दु ख सातम् ।
'पोऽन्तकर्मणि' । श्यति दु ख शातमिति वा पाठ । 'शो तनूकरणे' । शातिर्मा । 'शाम्यति
दुःखमनेनेति शान्तम् । 'शमु' उपशमे । अयमपि पाठ । शोभनानि खानि इन्द्रियाणि
^३अस्मितीति सुखम् । सतोपनामानि ॥ २५ ॥

^१ K₂ omits 3 lines

^२ मोदश्च B₂, K₂ W₂, Y

^३ प्रीणने I, K₁

^४ प्रवर्षेण मदयति D₁

^५ 'मदी हर्षकल्पनयो' K₂

^६ शान्तमिति पाठे I

^७ उपरगे

W₂, Y, उपशमने K₂ W₁

^८ अनेन T

(पा.) मुत् प्रीति — सुखानि च । शर्मसाहचर्यात् शातम् । 'शित' शात च
निशिते कृशे शात च शर्मणि' इति विश्वप्रकाशिका (पृ ५७, श्लो ९) । सुखसाहचर्यात्
'सातम्' । 'सूति साततता' तु सा' इति देवीशतकम् । एतानि सुखनामानि ॥ २५ ॥

^१ निशिते शित कृशे शात A₁

^२ B₂ adds च

^३ वृत्तिस्ततो (श्लो ९२)

श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ।

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ॥ २६ ॥

शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ।

(वि.) श्वःश्रेयसमिति—श्वः आगामि श्रेयोऽत्र श्वःश्रेयसम् । ^१अरिष्टं शिनोति तनूकरोतीति शिवम् । 'शिब् ^२निशाने' । भन्दते ^३भद्रम् । 'भदि कल्याणे' । कल्यं नीरुजत्वमणति कल्याणम् । 'अण ^४शब्दे' । 'मङ्गति सुखं लातीति मङ्गलम् । 'मणि गतौ' । 'ला दाने' । शोभते शुभम् । ^५'शुभ दीप्तौ' । भवतीति भावुकम् ^६ । प्रशस्तो भवोऽत्र भविकम् । भवनाहं ^७भव्यम् । कुत्सितं श्यतीति कुशलम् । कुशान् लातीति ^८ वा । 'शो तनूकरणे' । क्षिणोति ^९क्षेममिति क्षेमम् । 'क्षिणु हिंसायाम्' । शस्यते स्मेति ^{१०} शस्तम् । 'शंसु स्तुतौ' । शुभनामानि ॥ पापपुण्यसुखादिशब्दाः द्रव्ये गुणिनि त्रिषु वर्तन्ते ॥ २६ ॥

^१ अनिष्टं A. ^२ निशातने A, B₁, T, W₁. ^३ भं बन्धं दत्ते B₁. ^४ गतौ A, B₁, T. ^५ मङ्गल A, B₁, T; मङ्गतीति मङ्गं D₁. ^६ 'शुभ शुभं शोभने' I, U, W₁. ^७ D₁ adds 'भू सत्तायाम्'. ^८ भवितुं योग्यम् B₂. ^९ 'ल्य आदाने' D₁. ^{१०} अशुभ W₁. ^{११} अस्मिन् K₁.

(पा.) श्वःश्रेयसं—भव्यम् । शुभनामानि ॥ कुशलं—शस्तं च । क्षेमनामानि ॥

अथ—सुखादि च । पापपुण्यशब्दाः सुखादिशब्दाश्च द्रव्ये त्रिलिङ्गा भवन्ति । 'पापा क्रतुमती कन्या पापो राजाप्यरक्षकः' । पापप्रहणमर्थपरमिति ^१ कतिचित् कथयन्ति । दुष्कृतोऽयं व्यापारः । कल्मषोऽयममेध्याहारः ^२ । पुण्यं तीर्थमिदम् । पुण्या नदी । पुण्योऽयमाश्रमः । 'सुखं कामिकुलं द्रव्यात् सुखो वासः सहाय्यया' । सुखादयः स्वार्थ-प्रधानाश्चेन्निलजलिङ्गा एव । दारिद्र्येऽपि धनित्वेऽपि वशः परिजनः सुखम् ॥ २६ ॥

^१ प्रधानं A₁. ^२ आहारः A₁.

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ॥ २७ ॥

प्रशस्तवाचकान्यमून्ययः शुभावहो विधिः ।

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ॥ २८ ॥

(वि.) मतल्लिकेति—मतल्लिका, मचर्चिका, प्रकाण्डम् अस्त्री, उद्धः, तल्लजः, अमूनि प्रशस्तवाचकानि ^१ । अश्वमतल्लिका प्रशस्तान्ध इत्यर्थः ^२ । प्रशस्तः पुरुषः पुरुष-

तल्लज । शुभमेत्यनेन ^३अय । शुभावहविधिनाम् ॥ देवस्येदं देवम् । शुभाशुभ दिशतीति दिष्टम् । 'दिश अतिसर्जने' । 'भगस्य ऐश्वर्यस्येदं भागम् । भागमेव भागधेयम् । भजनीय ^४भाग्यम् । 'भज सेवायाम्' । नियम्यतेऽनया पुरुष इति नियतिः । 'यम उपरमे' । विधीयते प्रेर्यतेऽनेन विधिः ^७ । अय पुमान् । 'शुभाशुभफलनिमित्तदैवनामानि' ^९ ॥ २७-८ ॥

^१ निरस्तावयान्वेतानि W₁   ^२ ब्राह्मणमचन्विका प्रशस्तो ब्राह्मण । गोप्रकाण्ड प्रशस्ता गौ B₁, K₅, W₂, Y, गजोद्ध प्रशस्तो गज इत्यर्थः । पुरुषतल्लज इति नित्यसमास W₁, कुमारीतल्लज प्रशस्ता कुमारीत्यादि W₂   ^३ I, W₁ add 'इण् गतौ'   ^४ भजति ऐश्वर्यमनेन भग B₁, K₅, Y   ^५ भागोऽप्राप्तीति वा B₁, K₅, U, Y   ^६ यम उपरमने D₁   ^७ D₁, I add 'डुधाञ् धारणपोषणयो'   ^८ °फलप्रद° B₁   ^९ 'दैवनिमित्तानां W₉

(पा.) मतल्लिका—अमुनि । मतल्लिकादीनि पदानि प्रशस्तवाचकानि^१ भवन्ति । यस्य कस्यचिद्विशेषणानि सन्त्यपि आविष्टल्लिङ्गान्येव । अन्यो मतल्लिका अश्वमतल्लिका । प्रशस्तान्त्र इत्यर्थः । गोप्रकाण्डम् । पुरुषतल्लज । प्रशस्तपुरुष इत्यर्थः । पुरुषमतल्लिका इत्यादि । प्रकाण्डमस्त्री । 'प्रकाण्डोऽस्त्री पुमानुद्ध' इति ^२त्रिकाण्डशेषः ॥ अय —विधिः । शुभावहदैवम् अय इत्युच्यते^३ ॥ दैव—विधि । दैवनामानि ॥ 'भविष्यं भवितव्यं च' । एते च । भागधेयशब्दव्युत्पत्त्या भागशब्दसिद्धिः ॥ २७-८ ॥

^१ नामानि B₂   ^२ सुदितग्रन्थे न दृश्यते   ^३ A₁ adds तद्विपरीत अनय । तदुभयात्मकोऽयं नय

हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ।

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

(वि.) हेतुरिति—हिनोति वर्धते^१ हेतुः^२ । 'हि गतौ वृद्धौ च' । कार्यतेऽनेन कारणम्^३ । धीग्यतेऽनेन^४ बीजम् । 'बीजं रोहणे' । निमित्तनामानि ॥ ^५ निदीयते निदानम् । 'दाण् दाने' । 'मूलनिमित्तनाम् ॥ क्षीयत इति क्षेत्रम् । 'क्षि निवासगत्यो' 'क्षि क्षये' वा घातु । क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः । 'ज्ञा अवबोधने' । अति स्वकृत शुभाशुभम्^७ आत्मा । 'अद् मक्षणे' । अतति शरीरेषु ^८ 'सवसतीति वा । 'अत सातत्यगमने' । पुरि देहे सीदति^९ तिष्ठतीति पुरुष । 'पट्टल विस्तरणगत्यसादनेषु' । देहादिकं पिपतीति वा । 'पृ पालनपूरणयो' । अहप्रत्ययस्य विपरिणो जीवात्मनो^{१०} नामानि ॥ प्रधाने ^{११} सर्वं प्रधानम्^{१२} । पृथक् क्रियते ^{१३} आत्मन इति वा । आरम्भ ^{१४} नियतेऽनया प्रकृतिः । प्रकृतिनाम् ॥ २९ ॥

- ¹ B₂ adds अनेनेति   ² अय पुलिङ्ग D₁, I   ³ D₁ adds 'हुकृञ् करणे'
⁴ B₁, K₅ add साध्य प्राप्यते, विध्यते D₁   ⁵ नितरा दीयते B₂   ⁶ एतत्तु मूल
 कारणनाम D₂ I आदिकारण^० D₁   ⁷ A adds कर्म   ⁸ समनति K₅   ⁹ शेते वसतीति
 वा W₁, Y, शरीरे for देहे in B₁   ¹⁰ क्षेत्रज्ञस्य D₂   ¹¹ सत्य A, B₁, T
¹² 'हुधाञ् धारणपोषणयो' A   ¹³ आत्मा I, W₁   ¹⁴ प्रारम्भा क्रियन्ते A, B₁, T,
 B₂ Y add 'हुकृञ् करणे'

(पा.) हेतुर्ना—वीजम् । कारणनामानि ॥ निदान त्वादिकारणम् । आदिकारण
 निदान स्यात् ॥ क्षेत्रज्ञ—पुरुष । आत्मतत्त्वनामानि ॥ प्रधान—रिप्याम् । प्रकृतितत्त्व-
 नामानि ॥ २९ ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ॥ ३० ॥

(प्रि.) विशेष इति—'अविकृतौ तिष्ठतीत्यवस्था । 'पञ्च गतिनिवृत्तौ' । कालकृत-
 यौवनाविविशेषनाम ॥ सतो भाव सत्त्वम् । प्रकाशज्ञानहेतु । 'रागात्मनि ह्रस्वहेतुत्वात्
 रज । ताम्यत्यनेन तम । 'तमु ग्लानौ' । गुणाभियानप्रकृतिधर्मनामानि ॥ जन्यतेऽनेन
 जनु । सान्तोऽयम्^३ । जनन च । जन्म च । जनिश्च^४ । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
^५ उत्पत्त्यते इत्युत्पत्ति । 'पदूल् गतौ' । उद्भवतीत्युद्भव । 'भू सत्तायाम्' । जन्म-
 नामानि ॥ ३० ॥

- ^१ अविकृतौ Y   ^२ रागात्मापि B₁   ^३ सान्तमिद पदम् B₂   ^४ जनिशब्द
 स्त्रीलिङ्गे B₂   ^५ उत्पद्यते K₂

(पा.) विशेष कालिकोऽवस्था । कालकृतविशेषोऽवस्था स्यात् । घाल्यजरादि ॥
 गुणा—तम । सत्त्वरजस्तमासि प्रकृतिगुणा इत्युच्यन्ते ॥ जनु—उद्भव । जन्मनामानि ।
 जनिशब्दोऽर्धर्चादिपाठादुत्पत्तिलिङ्गभागुद्भवलिङ्गभाक् च भवति । उभययोदाहरणम्—

'कर्त्रादिना जनिरिय च न युक्तरूपा' ।

'तस्या वा जनिरस्तु मातरवमा जीवस्य मा जीवतो

भूयाद्वा जननि किमम्ब जनिना जन्तोर्वृथा जन्मन' ।

इति । अनुत्तम्—'ससारस्वाजव जव (?)' । ससारनामानि ॥ ३० ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ।

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ॥ ३१ ॥

चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं ह्यन्मानसं मनः ॥

इति कालवर्गः

(वि.) प्राणीति—प्राणोऽस्यास्तीति प्राणी । चेततीति चेतन । ‘चिती सज्ञाने’ । जन्मास्यास्तीति जन्मी । जायते जन्तु । जन्युश्च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । शरीरमस्यास्तीति शरीरी । प्राणिनामानि ॥ जायते जाति । जात च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । समानस्य भान सामान्यम् । जातिनामानि ॥ व्यञ्ज्यत इति व्यक्ति । प्रथगात्मनो भावः पृथगात्मता । व्यक्तिनामनी ॥ चेतयतेऽनेन चित्तम् । चेतश्च । ‘चिती सज्ञाने’ । ‘चिञ्चिन्तायाम्’ । ^१विषयै ह्रियते हृदयम् । ^२हृष । ‘हव् हरणे’ । ^३शोभनोऽन्तो यस्य स्वान्तम् । स्वनतीति घा स्वान्तम् । ‘स्वन शब्दे’ । मन एव मानसम् । ‘मन्यतेऽनेन मनः । ‘मन ज्ञाने’ । मनोनामानि ॥ ३१ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरफेदपदविष्टौ कालवर्ग

^१ विषययु K₂

^२ विषयै ह्रियत हृत् Y

^३ शोभनमत K₁, K₂, K₃, W₁

^४ मन्यते मन A, B₁, T

(पा.) प्राणी—शरीरिण । प्राणिनामानि ॥ जाति—सामान्यम् । जातिनामानि ॥ व्यक्तिस्तु पृथगात्मता । व्यक्तिनामनी ॥ चित्त—मन । अन्तःकरणनामानि ॥ ‘स्वान्तमाख्यनित चित्तं चेतोऽन्तःकरणं मनः’ इति धनजय ॥ ३१ ॥

इति श्रीयत्स‘नृसिंहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते कालवर्ग

^१ नरसिंह A₁

५. धीवर्गः

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुधी मतिः ।

प्रेक्षोपलब्धिश्चित् सचित् प्रतिपञ्चसिचेतनाः ॥ १ ॥

धीर्धारणावती मेधा संकल्प. कर्म मानसम् ।
(अवधानं समाधानं प्रणिधान तथैव च ।)

(वि.) बुद्धिरिति—बुध्यतेऽनया बुद्धि । ‘बुध अवगमने’ । मन्यते मनीषा ।
‘मन ज्ञाने’ । ¹मनस ईपावत् लाङ्गलदण्डवत् सन्धाद्वा । धृष्णोतीति धिषणा ।
‘बिधृषा प्रागल्भ्ये’ । ध्यायतेऽनया धी । ‘ध्वै चिन्तायाम्’ । प्रज्ञायतेऽनया प्रज्ञा ।
‘ज्ञा अवबोधने’ । शेष मोह मुष्णातीति शेमुषी । ‘मुष स्तेये’ । मन्यतेऽनयेति ²मति ।
‘मन ज्ञाने’ । ³प्रेक्षते यया प्रेक्षा । ‘ईक्ष दर्शने’ । उपलभ्यतेऽनयेति ⁴उपलब्धि ।
‘हुलभप् प्राप्तौ’ । चेतन्यनयेति ⁵चित् । ‘चिती सज्ञाने’ । अनया सम्यग्वेत्तीति
सचित् । ‘विद् ज्ञाने’ । प्रतिपद्यतेऽनया प्रतिपत् । ‘पद्ल गतौ’ । ज्ञायतेऽनया ज्ञप्ति ।
‘ज्ञा अवबोधने’ । चेतयतेऽनया चेतना । बुद्धिनामानि ॥ मेधते सर्वमनुभूतमस्यामिति
मेधा । ‘मेधु सगमे’ । ⁶स्मृतिमद्बुद्धिनाम ॥ सम्यक् कल्प्यतेऽनेनेति ⁷संकल्प ।
‘⁸कृषू सामर्थ्ये’ । मानसव्यापारनाम ॥ १ ॥

¹ मनस ईपा D₂ K₁, K₂   ² A, B₁, T omitt अनया   ³ प्रेक्षते B₁, W₂
⁴ यया B₂ D₁, I, K₁, K₂, W₁   ⁵ चेतयते यया B₂, D₂, K₁, Y   ⁶ अतिबुद्धिनाम
B₁, W₂   ⁷ कल्प्यते D₁, D₂ W₂ कल्पते A, B₁, T   ⁸ इदमहं कुर्यामिति मनसो
व्यापार संकल्प D₁   ⁹ ‘कल्प कलती’ A, T, W₁

(पा.) बुद्धिर्मनीषा—शेमुषी । तालव्यादि । मति—चेतना । बुद्धिनामानि ।
‘प्रतिभोपलभा पण्डा’ । एतानि च ॥ धी—मेधा । धारणगुणयुक्ता धीर्मेधा स्यात् ।

‘पोढा धीस्तत्त्वधी पण्डा मेधा धीर्धारणक्षमा ।
उद्गापोहक्षमा चार्वा गृहीतिर्ग्रहणक्षमा ॥
शुश्रूषा बहुला श्रौती श्रवणज्ञा तु चत्वरि ॥’

इति पण्डिबुद्धीना मध्ये एका ॥ संकल्प कर्म मानसम् । मानसव्यापार संकल्प ॥ १ ॥

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्चा संख्या विचारणा ॥ २ ॥

(विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते ।)

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु सशयः ।

संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ ३ ॥

(वि.) चित्ताभोग इति—चित्तस्य आभोग^१ परिपूर्णता चित्ताभोग । मनसि करोतीति मनस्कार । मन परिपूर्णतानाम ॥ चर्च्यतेऽनया चर्चा । ‘चर्च अध्ययने’ ।^२ सरयायतेऽनयेति सख्या । ‘ख्या प्रकथने’ । विचार्यतेऽनया विचारणा^३ । परामर्श-नामानि ॥ अध्याहरतीति अध्याहार । ‘हृज हरणे’ । ‘तरन्त्यनेन सशयविपर्ययाविति तर्क’ । ‘तृ पृथनतरणयो’ । ऊच्यते अनेनेति ऊह । ‘ऊह वितर्के’ । युक्तिप्रज्ञानामानि ॥ विचिकित्सतीति^४ विचिकित्सा । ‘कित निवासे रोगापनयने च’ । ‘उभयकोटौ सशेते इति सशय’ । ‘शीङ् स्वप्ने’ । सदेग्धि^५ सम्यह वध्नातीति सदेह । ‘दिह उपचये’ । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति द्वौ पक्षौ परौ^६ प्रधानभूतावस्मिन्निति द्वापर । सदेहनामानि ॥ पुरुष सदेहाभाव^७ नितरा^८ नयतीति निर्णय । ‘णीब् प्रापणे’ । निश्चिनोतीति निश्चय । ‘चिब् चयने’ ।^९ इदमित्थमिति बुद्धिनामनी ॥ २-३ ॥

^१ पूरणता K₂   ^२ सम्यक् ख्यायते B₂   ^३ Y adds ‘विचिर् पृथग्भावे’   ^४ तरति K₁ K₂ W₁   ^५ विविध स्थापयितुमिच्छति B₂   ^६ उभयो रूपयो B₁   ^७ सदिग्धे W₂   ^८ प्रसक्तौ B₂   ^९ सदेहभाव K₁   ^{१०} निर्णयति A   ^{११} निश्चितबुद्धिनामानि B₁

(पा.) चित्ताभोगो मनस्कार । चित्ताभोगश्चित्तयत्न । ‘आभोगो यत्नपूर्णता’ इति वैजयन्तो (पृ २३९, श्लो ७) । स मनस्कार स्यात् । त मनस्कार मनसि कारमि त्युभयथा^१ कथयन्ति ॥ चर्चा—विचारणा । मीमासानामानि ॥ ‘मीमासा स्याद् विचारणा’ इति हल्ययुध (अ मा १ १०) ॥ अध्याहार—ऊह । ‘तर्कनामानि ॥ विचिकित्सा—द्वापरौ च । सशयनामानि । ‘वितर्को विज्ञय शङ्का’ । एतानि च ॥ अथ—निश्चयौ । निश्चयनामनी ॥ ‘निर्धारणा परिच्छित्ति’ । एते च ॥ २-३ ॥

^१ वदति B₂   ^२ तर्कस्य A₁

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

(वि.) मिथ्येति—मिथ्या चासौ दृष्टिश्च मिथ्यादृष्टि । नास्ति परलोक इति मतिर्यस्य स नास्तिक । तस्य भावो नास्तिकता । परलोकाभावबुद्धिनामनी ॥ व्यापाद्यते ऽनेनेति^१ व्यापाद । ‘पद गती’ । द्रोहस्य चिन्तन द्रोहचिन्तनम् । मिथ्यासाचिन्तनामनी ॥ सिद्ध अन्तो ज्ञेयशेयोऽत्र सिद्धात् । राद्ध^२ अन्तो^३ यत्न राद्धात्^४ । निर्णयविशेष नामनी ॥ भ्राम्यतेऽनयेति भ्रान्ति । भ्रमश्च । ‘भ्रमु चलने’ । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ इति वा धातु । मिथ्या चासौ मतिश्च मिथ्यामति । ‘अतस्मिन् तद्बुद्धिनामानि ॥ ४ ॥

¹ विशेषेण आपद् क्रियतेऽस्मिन्निति B₂   ² W₁ adds सिद्ध .   ³ K₃ adds निश्चय   ⁴ B₂ adds 'राघ संविद्धौ'   ⁵ भ्रमनामानि B₂, °तदिति रुदि° W₂

(पा.) मिध्यान्ट्रिर्नास्तिः । नास्तिम्यनामनी ॥ व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
¹द्रोहचिन्तानाम ॥ समौ—राद्धान्तौ । शिरपक्षनामनी ॥ भ्रान्ति—भ्रम । ²अयथार्थ-
 ज्ञाननामानि ॥ 'सवेत्तरतु समय' । देवदत्तडित्यादिव्यवहारनामनी । 'अथाप्रतिपत्ति-
 विहस्तता' । इति कर्तव्यतावैकल्यनामनी ।

'स्नाता तिष्ठति मण्डलाधिपसुता चारोऽङ्गराजस्वसु-
 र्गते रात्रिरिय जिता फमलया देवी प्रसाद्याद्य³ च ।
 इत्यन्त पुरसुन्दरीपरिजनेर्विज्ञाय विज्ञापिते
 देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्रा स्थिता नाडिका ॥' *

इति ॥ ४ ॥

¹ व्यापाद इत्युच्यते A₁   ² रज्जौ सर्पग्रह, सर्पे रज्जुबुद्धि इत्यादिनाम A₁
³ अधुना B₃
 * Quoted in *alamkara* works with कुन्तलेश्वर for मण्डलाधिर

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
 अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ ५ ॥

(वि.) सविदिति—सविद्यतेऽनया सवित् । 'विद् ज्ञाने' । ¹आगमन
 सवेदनम् आगू । ऊरारान्त । आगुरते या आगू । 'गुरी उद्यमने' । रेफान्त स्त्रीलिङ्ग ।
 प्रतिज्ञायतेऽनेन ²प्रतिज्ञानम् । नियम्यते ³नियम । 'यम उपरमे' । ⁴आशृणोती-
 त्याश्रय । ⁵सश्रवश्च । प्रतिश्रवश्च । 'श्रु श्रवणे' । ⁶अङ्गीकरणमङ्गीकार । अभ्युपगमनम्
⁷अभ्युपगम । समाधीयते ⁸समाधि । 'डुघाब् धारणपोषणयो' । सप्रतिपत्ति-
 न्नामानि⁹ ॥ ५ ॥

¹ आगम A, B₁, T, आगत D₁ प्रतिज्ञानिर्वर्तनपर्यन्त या क्रिया B₂   ² यस्मिन्
 प्रतिज्ञानाति तत् B₂ W₁ adds 'ज्ञ अवबोधने'   ³ यस्मिन् नितरा यम्यतेऽनेन
 इतरव्यापार इति B₂   ⁴ B₂ adds सम-तात्-   ⁵ सशृणोतीति Y   ⁶ अङ्गीकरोति
 यस्मिन् विषये, 'डुकृब् करणे' B₂   ⁷ यस्मिन् विषयेऽभ्युपगम्यते ॥, 'गम्ल गती', प्रति-
 शृणोतीति प्रतिश्रव, धातु पूर्ववत् B₂   ⁸ यस्मिन् तत्रत्यधर्म B₂   ⁹ संमति° B₂.

(पा.) सविदागू.। आगूरिति ^१पक्षे रेफान्तस्त्रीलिङ्ग, उकारान्तो वा ॥
मतिज्ञानम्। पुनर्ज्ञाननामानि ॥ नियम—समाधय। अङ्गीकरणनामानि ॥ ५ ॥

^१ A, add: अत्र सेवित् आगू सविदागूरिति विकल्पयन्ति

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञान शिल्पशास्त्रयोः ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ ६ ॥

मोक्षेऽपवर्गोऽद्याज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(नि.) मोक्ष इति—ज्ञायतेऽनेन ज्ञानम् । ‘ज्ञा अवबोधने’ । मोक्षबुद्धिनाम ॥
^१विरूप ज्ञान विज्ञानम् । ^२शिल्पशास्त्रादिवुद्धिनाम ॥ आत्मानं पाशोभ्या ^३मुक्तत्वं मुक्ति ।
 आत्मानं ‘पाशोभ्यो मोचयतीति वा । ‘मुच्यते मोक्षणे’ । कैवल्यवस्था ^४कैवल्यम् ।
 निर्वाणं ^५निष्प्रपञ्च गच्छत्यस्मिन्निति निर्वाणम् । निवान्ति सर्वाणि कर्माणि अप्रेति वा ।
 ‘वा गतिगन्धनयो’ । अतिशयेन प्रशस्य ^६श्रेय । निश्चित श्रेयोऽत्र निश्चयसम् । नास्ति मृत
 मरणमस्मिन्निति अमृतम् । आत्मानं पाशोभ्यो मोचयतीति मोक्ष । ‘मोक्षते वा अस्मान्
 मोक्ष । ‘मोक्ष निरसने’ । पाशोभ्योऽपवर्जनम् ^७अपवर्ग । ‘वृजी वर्जने’ । मोक्ष-
 नामानि ॥ विरुद्ध ज्ञानम् ^८अज्ञानम् । विरुद्धा ^९विद्या अविद्या । अहमित्यव्ययम् ।
 अहमिति मति अहमिति । अनात्मनि देहादावहबुद्धिनामानि ^{१०}॥ ६ ॥

^१ ज्ञायतेऽनेन D₂ I, K₁, W₁, विरोधेन ज्ञायते B₂ Y ^२ बोलि° A, D₁.
^३ मोचन W₁ ^४ पापेभ्यो D₁, I ^५ कैवल्यवस्थाया यो भाव B₂ ^६ नि स्पृहो
 यो गच्छति W₂ ^७ प्रशस्यतेतरा W₂, Y ^८ मोक्षयतेऽस्मिन् B₁, K₅ ^९ अपवर्ज्यते
 B₂ I, K₂ ^{१०} अज्ञित A, B₁, D₁ ^{११} W₂ adds अस्मिन्निति ^{१२} विरुध्यतेऽनया B₁
^{१३} अहमिति Y

(पा.) मोक्षे धीर्ज्ञानम्। मोक्षविषया धी बुद्धिर्ज्ञानं स्यात् ॥ अन्यत्र—
शास्त्रयो । तदतिरिक्तकलाशास्त्रविषया ^१ बुद्धिर्विज्ञानं स्यात् ॥ मुक्ति—अपवर्ग ।
मोक्षनामानि ॥ अद्याज्ञानम्—स्त्रियाम् । विषयेन्द्रियादौ आत्मबुद्धिनामानि ॥ ६ ॥

^१ °कल्याणिया A₂

रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ ७ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीक विषयीन्द्रियम् ।

कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ ८ ॥

(वि.) रूपमिति—रूप्यते चक्षुषा निरूप्यते रूपम् । ‘रूप’ रूपक्रियायाम् ।
 १ शप ददातीति शब्द । ‘शप आक्रोशे’ । ग गमन धयतीति गन्ध । ‘घेद् पाने’ ।
 गन्ध्यतेऽनेनेति चा । ‘गन्ध अर्दने’ । २ रस्यतेऽनेनेति रस । ‘रस आस्वादने’ ।
 स्पृश्यते स्पर्श । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । अमी पञ्च विषयगोचरेन्द्रियार्थनामानो भवन्ति ॥
 ३ विस्तिवन्ति वध्नन्ति स्वानुभवाय पुरुष विषया । ‘पिबू बन्धने’ । गान इन्द्रियाणि
 चरन्त्यत्र गोचरा । ‘चर गतिभक्षणयो’ । ४ इन्द्रियैरर्थ्यन्त इति इन्द्रियार्था । ‘अर्थ
 उपयाच्ञायाम्’ । हृष्यतीति हृषीकम् । ‘हृष लुप्तौ’ । विषयोऽस्यास्तीति त्रिपयि ।
 ५ इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गम् इन्द्रियम् । इन्द्रियनामानि ॥ कर्मण साधनम् इन्द्रियं
 कर्मेन्द्रियम् । पायुषाक्षपाणिपादोपस्थनामानि ॥ धिय साधनमिन्द्रिय धीन्द्रियम् । ६ नेत्र-
 घ्राणरसनत्वक्श्रोत्रपञ्चकस्य नामानि ॥ मनस्तूभयात्मकम् ॥ ७-८ ॥

१ निरूपणे K₂ Y   २ श सुर पातीति शप्, त A, शप सुरकारण श्रवणादिक
 ददातीति श+द B₂ D₁, I add ‘दा दाने’   ३ रसोऽनेन D₂, I   ४ विपिण्वन्ति
 D₂ I, T, W₂   ५ K₂ adds यन्ति   ६ W₁ adds तनो   ७ मनोनेत्रादि W₂
 ८ रसना° Y

(पा.) रूप—इन्द्रियार्थाश्च । १ रूपादीना पञ्चाना नामानि ॥ हृषीक—इन्द्रियम् ।
 इन्द्रियसामान्यनामानि । पूर्वापरसाहचर्याद् विपयिशब्दो नपुसक ।

‘विपयी राक्षि कन्दर्प विपयस्थजने च^२ ना ।

अर्थवद्विषयोपेत इन्द्रिये तु नपुसकम् ॥’

इति वैजयन्ती (पृ २२३, श्लो ७५ ६) ॥ कर्मन्द्रिय—धीन्द्रियम् । पायूपस्थपाणि
 पादवाच^३ पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । ४ नेत्रश्रोत्रजिह्वाघ्राणत्वक् पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । काकाक्षि-
 न्यायाम्नन कर्मेन्द्रिय बुद्धीन्द्रिय च भवति ॥ ७-८ ॥

१ रूपादय पञ्च विषयशब्दवाच्या A₁   २ अपि वा A₁, B₁   ३ वाचा A₁
 ४ चक्षु° B₁

तुवरस्तु कपायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।

तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु पडमी त्रिषु ॥ ९ ॥

(वि.) तुवर इति—तौति ‘हृदयमिति तुवर । ‘तु गतिवृद्धिर्हिसासु’ । कपति
 पित्तमिति कपाय । ‘कप हिंसायाम्’ । खदिरादिरसनामनी ॥ मधु माधुर्यम् अस्यास्तीति
 १ मधुर । इक्ष्वादिरसनाम् ॥ लुनाति वात लवण । ‘लूद् छेदने’ । सैन्धवादिरसनाम् ॥

कटति त्रिमिविपादि गच्छत्यनेन कटु । 'कटी गतौ' । शुण्ठ्यादिरसनाम् ॥ 'श्रेष्माण
तेजयतीति तित्त । 'तिज 'निशाने' । निम्बादिरसनाम् ॥ वातममति रुजतीत्यम्ल ।
अम्ल इति वा पाठ । 'अम रोगे' । अम्वते 'मुत्पशब्दहेतुर्भनतीति अम्ल । 'अवि
शब्दे' । जम्बीरादिरसनाम् ॥ अमी पङ् गुणेषु पुसि, तद्वत्सु¹⁰ विशेष्येषु त्रिपु
वर्तन्ते ॥ ९ ॥

¹ तचीति A   ² रसनेद्रिय U   ³ 'तु श्रुदिहिंसयो' A, B₁, T
⁴ U, W₂ add 'जय'   ⁵ मग्नति वाह A, B₁   ⁶ पातु B₁   ⁷ श्रेष्मादि B₁
⁸ निशाने J, K₁, Y   ⁹ तद्वत्सुणेन वाताधिक्यवशात् आनोशादिशब्द करोतीति बाहट-
शास्त्रमसिद्धि B₂   ¹⁰ W₂ adds गुणेषु

(पा.) तुयाररु—रसा । अत्राद्ये द्वे अपक्वादिमादिरसनामनी । 'योगरूपेह' ॥
मधुर इक्ष्मादिरसनाम् । 'तीपिपेर' ॥ लघण सैन्धवादिरसनाम् । 'उत्पुपेर' ॥ कटु
शुण्ठ्यादिरसनाम् । 'फारमुपेर' ॥ तित्तो निम्बादिरसनाम् । 'चैदुपेर' ॥ आम्ल ।
अम्ल इति वा पाठ । 'जम्बीरादिरसनाम् । 'पुलुसु' ॥ एते रसशब्दाध्याया पुसि ॥
तद्वत्सु पङ्मी त्रिपु । पङ्मी इत्यनेन कपायशब्द विना रसवत्सु निलिङ्गा । तुवरा
हरीतकी । मधुर क्षीरम् । इत्यादि ॥ ९ ॥

¹ निश्चादि° B₂ B₃

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे ।

आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमा गुणात् ॥ १० ॥

(नि.) विमर्दोत्थ इति—सुरमिसमर्पणधातिसमर्पणदुत्पन्ने¹ जनमनोहरे गन्धे
परिमल स्यात् । ²परिमल इति परिमल । 'मल मह धारणे' । आ समन्तात् मोदयती
त्यामोद । 'मुद ह्य' । दूरव्यापि 'मनोहारिपरिमलनाम् ॥ वाच्यलिङ्गत्वमा गुणात् ।
गुणवाचिशुद्धशब्दपर्यन्त वाच्यलिङ्गता भवति ॥ १० ॥

¹ उत्पन्ने W₂   ² परित मल इति B₂   ³ मोदतेऽनेन A, B₁, T
⁴ 'मनोहर' D W₂   ⁵ स्यात् D₂

(पा.) विमर्दोत्थे—जनमनोहरे । मात्स्यसमर्पणमनोहरेगन्धनाम्¹ ॥ आमोद
सोऽतिनिर्हारी । ²दूरव्यापिपरिमलनाम् ॥ 'आमोदो वापि पदास्य' ॥ वाच्यलिङ्गत्वमा
गुणात् । गुणवचनशुद्धशब्दावधि इव पर वक्ष्यमाणा शब्दा वाच्यलिङ्गा भवन्ति ॥ १० ॥

१ गन्धे च परिमलशब्दो वर्तते । परिमलो मल्यजस्य A₁   २ A₁ adds अतिनिर्हारी
गन्ध आमोद स्यात्

समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिघ्राणतर्पणः ।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी सुखवासनः ॥ ११ ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्र स्यादामगन्धि यत् ।

(वि.) समाकर्षीति—^१समाकर्षति चित्तमाकर्षतीति समाकर्षी । ‘कृप विलेखने’ । निर्हरति आकर्षत्ययस्य चित्तमिति निर्हारी^२ । सम्यगाकर्षणशीलकर्षूरादि-
गन्धद्रव्यनाम ॥ ^३तर्पयितुं सुष्ठु रभते आरभते सुरभि । ‘रभ राभस्ये’ । ^४घ्राणतर्पण
गन्धद्रव्यनाम ॥ शोभनो गन्धो यस्य सुगन्धि । अपेक्षितगन्धवद्रस्तुनाम ॥ आमोदो
ऽत्रास्तीति आमोदी । सुख वासयतीति सुखवासन । सुखवासनयोग्ययक्षकर्ममादेर्नाम^५ ॥
दुर्गन्धोऽस्यस्तीति दुर्गन्धि । ^६पूतिगन्धोऽस्यस्तीति पूतिगन्धि । दुर्गन्ध इति या पाठ ।
दुष्टगन्धिनामानि ॥ ^७विस्त्रयति^७ विस्त्रम् । ‘विस उत्सर्ग’ । आमगन्धिनो नाम ॥ ११ ॥

^१ समाकर्षुं शीलमस्य B₂   ^२ हृज् हरणे’ D₁   ^३ कर्षयितुं K₁ W₂
^४ घ्राण घ्राणद्रियं तपयतीति घ्राणतर्पण । इष्टो गन्धो यस्य स इष्टगन्ध B₂   ^५ कर्षूरादि
द्रव्यजनितगुलिकादिनाम B₂   ^६ पूति गन्ध U   ^७ उत्सृजति B₁

(पा.) समाकर्षी—तर्पण । ^१गन्धद्रव्यनामानि ॥ सुरभ्यादयो गन्धविशेष-
याचकाश्च भवन्ति । यथा—

‘नो जिघ्रासति चम्पकेषु सुरभिं नो चन्दने चन्द्रिका
नो शीरे सुखवासन हिमरुचौ नो वासन पङ्कजे ।
नो वा गन्धिक्मुत्पले विचकिले नो लिप्सते मङ्गल
दाय दायमपावृणोति हि शकृद्विस्त्रार्थिनी मक्षिका ॥’

इति ॥ इष्टगन्ध — सुखवासन । अमिलपितगन्धयन्त्राभावि । ‘गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्य’
(५ ४ १२५) इत्येक्यचनग्रहणात् शोभना गन्वा अस्य सुगन्धो चायुरिति भवति ॥
पूतिगन्धस्तु दुर्गन्ध । यद्विष्टगन्धवत् तन्नामनी । दुर्गन्धि इति तु लघुवाच्यधर्मः । ^१तथा
च शृङ्गारप्रकाशिका (पृ ३१० ११) ‘द्विविधो वाच्यधर्मः । लघुर्गुरुश्चेति । तत्र बहुव्रीहिणा
लघु । कर्मधारयान्मत्पर्यायेन गुरु । तयोरादिमो^३ यथा—

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्तनपुण्योदकेषु
^२स्निग्धच्छायातरुषु वसति रमगिर्याश्रमेषु ॥

इति (मेघ १. १) । अन्तिमो यथा—

आ कैलासाद् विसफिसलयच्छेदपायेयवन्त

‘सपत्स्यन्ते नभसि भवतो राजहंसा सहाया’ ॥

इति (मेघ १. ११) । विसं स्यादामगन्धि यत् । यन्मत्स्यादिगन्धवत्तन्नाम^५ ॥ ११ ॥

^१ यो गन्धो घ्राणतर्पण करोति तन्नामानि A₁

^२ अस्मिन्नर्थे A₁

^३ आयो B₁

^४ Pada omitted in B₂

^५ A₁ adds ‘सदृशगन्ध’

शुक्लशुभ्रशुचिभ्वेतविशदभ्वेतपाण्डुराः ॥ १२ ॥

अवदातः सितो गौरो बलक्षो धवलोऽर्जुनः ।

हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीपत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १३ ॥

(पि.) शुभ्रेति—शोभति गच्छति मनोऽस्मिन्निति शुक्ल । ‘शुक्ल गतौ’ । शुभ्रेति वा पाठ । शोभत इति शुभ्र । ‘शुभ्र’ दीप्तौ । शोचति ‘शुच्यतीति वा शुचि । ‘शुच शोके’ । घातूनामनेकार्थत्वात्^३ । भ्वेतते भ्वेत । ‘धिता वर्णे’ । भ्वयति मनोऽस्मिन्निति वा । ‘दुःखोन्नि गतिवृद्धयो’ । चित्त ‘विशतीति विशद । ‘विश प्रवेशने’ । श्यायते जनमनासि गच्छतीति श्वेत । ‘श्वैद् गतौ’ । पण्यते स्तूयते पाण्डुर । ‘पण व्ययहारे स्तुतौ च’ । पण्डते मनोऽस्मिन्निति वा । ‘पडि गतौ’ । पाण्डु । पाण्डुरश्च । अवदायते अवदात । ‘दैप् शोधने’ । सितोतीति मन सित । ‘पिब् बन्धने’ । गुरते मनोऽस्मिन् ‘ज्युब्क्ते गौर । ‘गुरी उद्यमने’ । अवलक्ष्यत इति ‘वलक्ष । ‘लक्ष दर्शनाङ्गनयो’ । चलति प्राणित्यनेन^७ चलम् । ‘वल प्राणने’ । बले रक्षो वा ‘वलक्ष । रेफलोप । धूयते मलोऽत्रेति धवल । ‘धूब् कम्पने’ । अर्ज्यते सर्वैरित्यर्जुन । ‘अर्ज सर्ज अर्जने’ । मनो हरतीति हरिण । ‘हर्ब् हरणे’ । एतानि क्षीरशङ्खादिसवर्णानामानि ॥ धुनोति कुरुपतया चित्त^८ धूसर । ‘धूब् कम्पने’ । अव्यक्तधवलनाम ॥ १२-१३ ॥

^१ शुभ्र शोभने’ I, Y

^२ शुभ्रयति B₁, D₂

^३ B₂ adds एव व्याख्यात

^४ विशदयति W₂, बीना पक्षिणा च शुभ्र ददातीति वा ‘दाण् दाने’, विशन्त प्रवेष्टुकाम दाति रण्डयतीति वा विशद, ‘दोऽवलण्डने’, घातूनामनेकार्थत्वात् रण्डनार्थपदस्य क्लेशपरत्वम् B₂

^५ व्यययतीति B₂

^६ व वरुण जल वा लक्षयति द्रव्यत्वेन करोतीति बलक्ष । तस्य गुणत्वात् ।

^७ गुणाश्रय द्रव्यमिति हि द्रव्यलक्षणम् B₂

^८ सत्त्वगुणेन, तद्वल रक्षतीति वा B₂

^९ वययोरभेद A, K₂

^{१०} यो धूयते च कृयते न ॥ धूसर, ईपत् खल्य पाण्डु ईपत्पाण्डु,

ईपद्वलनामानि B₂

(पा.) शुक्लधु—पाण्डु । वलक्ष इति वा । धवलनामानि ॥ ईपत्पाण्डु-
रतु धूसर । ^१किञ्चिद्वलनाम ॥ १२-१३ ॥

^१ अल्प° A₁

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १४ ॥

(वि.) कृष्ण इति—^१कृपति चित्तमाकर्षतीति कृष्ण । ‘कृप विलेखने’ । नीलवर्णत्वान्नील । ‘नील वर्णे’ । सितादन्योऽसित । श्यायते श्याम । ‘श्यैङ् गतौ वृद्धौ च’ । ^२कलयति प्रेरयतीति काल । ‘कल किल क्षेपे’ । ^३श्यामद्रव्यमनास्तीति श्यामल । ‘मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवितुमर्हतीति मेचक । ‘मच मुचि कल्कने’ । मयूरकण्ठादिवर्णनाम ॥ पिबति चित्त पीत । ‘पा पाने’ । गुरतीति गौर । ‘गुरी उद्यमे’ । ‘हरिद्राया इव आभा यस्य स हरिद्राभ । हरिद्रादिवर्णनामानि । पलाश-वर्णस्याय ^४पालाश । हरति मनोऽनेति हरित’ । हरिच । पलाशादिवर्णनामानि ॥ १४ ॥

^१ कर्षति B₂, D₁, K₅, U, W₂

^२ कलयति I, K₅, W₂, Y

^३ श्याम Y

^४ मेचयति मिश्रीभवति B₂, D₁, W₂, Y

^५ ‘मच कल शिशिरसंशयो’ B₂, I, W₂,

मच मुचि° Y

^६ उद्यमने I

^७ हरिद्राभा इव आभा B₂, K₅

^८ पलाशस्य वर्णः

इव वर्णः पालाश B₂ U

(पा.) कृष्णे—मेचका । कृष्णवर्णनामानि । ‘कस्मापश्च सितेतर’ । एते द्वे च ॥ पीतो—हरिद्राभ । हरिद्रावर्णनामानि ॥ पालाशो—हरित् । पलाशप्रसहशवर्ण-
नामानि ॥ १४ ॥

लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छविः ।

अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १५ ॥

श्यावः स्यात् कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।

(वि.) लोहित इति—^१रोहति प्रादुर्भवति सध्यादौ रोहित । लोहितश्च । ‘रुह धीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । ^२रज्यते रक्त । ‘रञ्ज रागे’ । शोणतीति शोण । ‘शोणं वर्णगत्यो’ । कोकनदस्य रक्तोत्पलस्येव ^३छविर्यस्य स कोकनदच्छवि । ‘रक्तोत्पलवर्णनामानि ॥ आसा द्रव्यादियति शीघ्र गच्छतीत्यरण ^४ । ‘ऋ गतौ’ । अव्यक्त-

रागवर्णनाम् । ^१पादलपुष्पवर्णत्वात् पादल । श्वेतमिश्ररक्तवर्णनाम् ॥ श्यायते आगच्छतीति श्याव । श्रावो वा । श्यामश्च^७ । कपिर्जनयोगात् कपिश^८ । धानरवर्णनाम् ॥ धूमरणं रातीति धूम्र । 'रा दाने' । 'धूमल' । 'रा दाने' । ^{१०}कृष्णमिश्रितलोहितवर्णनाम् ॥ १५ ॥

^१रोदयति प्रादुर्भावयति B₁, W₂   ^२B₂ adds रूप्यत इति   ^३छविरिव छवि B₁, D₄, U adds यणो   ^४रक्तोत्पलादि° U   ^५अर्णोति शीघ्र गच्छति, 'कणु गती B₁   ^६पादलि° D.   ^७'श्याव' गती 'I   ^८कपी श्वेत वा । 'शीघ्र' स्वप्ने ' इति धातु B₂   ^९धूमवर्णं लातीति धूमल B₂, W₂, Y   ^{१०}मिश्र° W₁, Y

(पा.) लोहितो—रक्त । रक्तवर्णनामानि । 'ताम्रो निरक्तो माञ्जिष्ठ' । एतानि च । शोण कोपनदच्छवि । रक्तोत्पलच्छवी^४ रक्तवर्णं शोण इत्युच्यते ॥ अव्यक्त-रागसरगुण । अव्यक्तराग^२ रक्तवर्णोऽरणं त्यात् ॥ श्वेतरक्तस्तु पादल । श्वेतमिश्ररक्तवर्णं पादलं स्यात्^३ ॥ श्याम स्यात् कपिश । हरिद्रावर्णाधिकरक्तवर्णनामनी । 'धानरवर्णनामनी वा ॥ अनुक्तम्—'पोतरक्तस्तु पिञ्जर' । रक्तवर्णाधिकहरिद्रावर्णं पिञ्जर इत्युच्यते^५ ॥ धूम्र—लोहिते । कृष्णवर्णाधिकरक्तवर्णनामानि ॥ अनुक्तम्—'रक्तकृष्णस्तु जोनल' । रक्तवर्णाधिककृष्णवर्णं जोनल इत्युच्यते ॥ १५ ॥

^१गुति B₂   ^२B₂ omits राग   ^३इत्युच्यते D₂   ^४कपि° B₂   ^५स्यात् B₂

कटारः कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कट्टपिङ्गलौ ॥ १६ ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरै ।

गुणे शुद्धादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७ ॥

इति धीवर्गः

(वि.) कटार इति—कटति^१ प्रकर्षणे लक्ष्यत इति कटार । 'कट रक्षणे' । कपिवर्णं लातीति कपिल । 'पिङ्के गिङ्ग' । 'पिङ्गि वर्णे' । पिङ्गतीति पिङ्गल । 'पिश अवयवे' । पुंसित द्रावयतीति कट्ट । 'द्रा° कुत्साया गती' । 'पिङ्गवर्णं लातीति पिङ्गल' । गोरोचनादिवर्णनाम् । चीयन्ते वर्णा अत्रेति चित्रम्^२ । 'चिञ् चयने' । नानावर्णां कीर्यन्तेऽत्रेति किर्मीर । 'कृ विश्लेषे' । कल्यति^३ काङ्क्षतीति कल्माष । ^{१०}कलविरनेकार्थं । श्रवति नानावर्णान् शबल । 'शब गती' । एति नानावर्णत्वम् एत ।

‘इण् गतौ’ । कीर्यन्ते नानावर्णा अत्रेति कर्बुर । नानावर्णद्रव्यनामानि^{११} ॥ गुणे^{१२}
शुक्लादय पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति । त्रिषु इत्यर्थः ॥ १६-१७ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ धीवर्गविवृति

^१ कडति प्रतिधन मित्रवर्णमिव लक्ष्यते B₂   ^२ ‘कड बन्धने मदे च’ A   ^३ पिञ्जयति
मिलति W₁, Y, पिङ्गति B₁, D₁, U ‘पिङ्ग मिलने’ K₅ U   ^४ गतौ W₂, Y.
^५ ‘हु गतौ’ Y   ^६ पिङ्ग ल्यति W₁   ^७ ‘ला दाने’ D₁.   ^८ चीयन्त इति चित्ता
नानावर्णा तेऽस्मिन्निति B₂   ^९ B₂, K₅ U, Y add अनेस्वर्णान्, ‘वर्णेन K₁, K₂
^{१०} कलि कामधेनु B₂   ^{११} W₂, Y omit द्रव्य   ^{१२} शुक्लादय शब्दा गुणमात्रे
वर्तमाना पुंसि, पठस्य शुक्ल, गुणवद्वर्तमाना अभिवेयलिङ्गा, शुक्ल पठ, शुक्ला शाटी, शुक्ल
वस्त्रम् W₁

(पा.) कडार—पिङ्गलौ । ऋणिलवर्णनामानि ॥ चित्र—कर्बुरे । तिलतण्डुल
न्यायेन दृश्यमानमिश्रवर्णनामानि ॥ गुणे—तद्वति । शुक्लादिशब्दा गुणे पुलिङ्गा भवन्ति ।
गुणिनि तु त्रिलिङ्गा भवन्ति । अत्र रोहितादिशब्दानां स्त्रीत्वे रूपभेदोऽस्ति ।

‘रोहिणी रोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता च सा ।
लोहितिका लोहिनिका रागात् कोपादिनापि वा ॥
शोणी शोणा च पिङ्गा स्यात् पिङ्गि हरिणी तु या ।
हरितैनी तथैता च श्येनी श्येता सिता च सा ॥
नीलैष वस्त्रे वा नाम्नि नीली प्राणिनि चोपधौ ।
शबली चैव कल्माषी कल्माषेत्यर्शआद्यचि ॥’ १६-१७ ॥

इति श्रीवत्सलसिंहसूरिसुतमञ्जिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते धीवर्ग

^१ नरसिंह° A₁

६. वाग्वर्गः

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाणवाणी सरस्वती ।

व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १ ॥

(वि.) ब्राह्मीति—ब्रह्मण इय ब्राह्मी । ^१विश्वानि ^२भूतानि श्रियन्तेऽनया भारती । ‘भृन् भरणे’ । भरतस्य ब्रह्मण इय वा । भरतस्य आदित्यस्य ^३प्रभा वा । ^४भाष्यते भाषा । ‘भाष व्यक्ताया वाचि’ । गृणति अस्त्रलितम् उच्चारयति गी । ‘गृ श्दे’ । गीयते स्तूयते वा । ‘गे शब्दे’ । उच्यत इति वाक् । ‘वच परिभाषणे’ । वण्यते स्तूयते वाणी । ‘यण शब्दे’ । सर प्रसरण सर्वत्रास्तीति सरस्वती । सरस्वतीनामानि ॥ ^५व्याह्रियते उच्यते व्याहार । ‘हृन् हरणे’ । उच्यते उक्ति । ‘वच परिभाषणे’ । लप्यते लपितम् । ‘लप व्यक्ताया वाचि’ । भाष्यते भाषितम् । ‘भाष व्यक्ताया वाचि’ । उच्यत इति वचनम् । वचश्च^६ । एतानि वचननामानि ॥ १ ॥

^१ B₁, K₁, Y omit.   ^२ भुवनानि W₂   ^३ प्रभा कान्तिर्वा भारती, वाक् तेजो-
मयीति श्रुतिनिर्णीतत्वात् B₂   ^४ स्तूयत A, T, श्रूयते K₂, Y   ^५ व्याहरति B₁, W₂, Y
^६ B₂ W₁ add ‘वच परिभाषणे’

(पा.) ब्राह्मी—सरस्वती । ^१सरस्वतीदेवीनामानि ॥ इकारान्तवाणिशब्द आका-
रान्तवाचाशब्दोऽप्यस्ति^२ । तत्र प्रथमो यथा—‘एका ^३वाणिरलम्बरोति पुरुषम्’
(नी ॥ १५) इति । अन्तिमो यथा—‘कुठारदण्ड कुलमृत्युरेपा वाचः समीचीन-
सुवीरधन्वा’ इति । व्याहार—वच । वचननामानि । सरस्वतीपर्याय च ^४पठति ।

‘^५ऋवेरपार्थो मधुरा न भारती कथेष वर्णान्तमुपैति भारती ।’

इति राघवपाण्डवीये (द्विस १ ५) ।

‘सन्त क्षतानि जनयन्तु यथेष्टमस्यामाभाति तैरधिकमेव सरस्वती मे ।

दन्तक्षत प्रियतमैरनुभूतिकाले किं मण्डनाय न भवेद् घरसुन्दरीणाम् ॥’

इत्यादि ॥ १ ॥

^१ वाग्देवता^२ B₂   ^३ शब्दश्च B₂, B₃   ^४ वाण्येका, वागेका इति मुद्रितग्रन्थे
^५ भवति A₁   ^६ कले A₁, B₁

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।

तिङ्मुबन्तचयो वाक्य क्रिया वा कारकान्विता ॥ २ ॥

(वि.) अपभ्रश इति—वाचम् अपभ्रशयतीति अपभ्रश^१ । ‘अश्रु अघ^२ पतने’
शब्दादपभ्रशोऽपशब्दः । ^३शब्दशास्त्राकथितशब्दनामानि ॥ शब्दयत्यवगमयत्यर्थमिति
शब्दः । ‘शब्द आविष्कारे’ । ‘वचोयोग्यो वाचकः । शब्दशास्त्रोक्तशब्दनाम ॥ तिङा-
चय सुपा चय कारकान्विता क्रिया वा वाक्य भवति । अर्थबोधाय वक्तव्य वाक्यम् ।

तिङन्तानां चयो यथा—पचति^५ भवतीत्यादि । सुबन्तचयो यथा—^६ज्ञानेन मौनमि-
त्यादि । क्रिया^७यथा—गां^८जलं फलमानयेत्यादि ॥ २ ॥

^१ संस्कृतात् अपभ्रंशयति वा B₁, D₁, I, K₅, W₂, अपभ्रंश्यते W₁ ^२ हिंसाया I, K₅. ^३ 'शास्त्रात् पतितशब्द' B₂, शपयति अवगमयति अर्थे शब्दः, 'शप गतौ' I, Pt₁, Pt₂. ^४ वचसो योग्यः B₂, वाचो^५ K₅, वक्तु^६ W₂ ^७ भवति एधते पचतीत्यादि K₅, Y, भाति भवति K₁ ^८ ज्ञान Y ^९ B₂, W₁ add कारकान्विता. ^{१०} गामानय, जलमानयेत्यादि B₂, D₁, K₅, U, Y.

(पा.) अपभ्रंशो—वाचक । शास्त्रे गालिगोणीत्याद्यपशब्दोऽपभ्रंशः स्यात् ।
गौरित्यादिर्वाचकः शब्दो भवति । तिङ्—वाक्यम् । ^१ एकार्थोपरि तिङन्तसुबन्तसमुदायो
वाक्यम् । यथा—

‘कतिचन जृम्भन्ते दिशि कतिचन विरुसन्ति काननाभोगे ।
कतिचन नृत्यन्ति गिरौ तथापि भवितव्यमेव भवितव्यम् ॥’
‘भ्रेमुर्बध्लुर्ननृत्तुर्जज्जुर्जगुः समुत्पुल्लुविरे निपेदुः ।
आस्फोटयांचक्षुरभिप्रणेदू रेजुर्ननन्दुविययुः समीयुः^२ ॥’ (भट्टि. १३. २८)
‘^३कियत्प्रमाणमुदकं जानुदग्रं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवाद्दशः ॥’ (भो. प्र. पृ. ४०, श्लो. १८५)

इत्यादि ॥ क्रिया वा कारकान्विता । कारकसंबद्धक्रियापि वाक्यं भवति । यथा—

‘ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्त्रेण माहेन्द्री दिगलंघिता ॥’ (म. भार. ७. १५९. ४२)
‘मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।
याहिनी जलधरः कुलिशो वा त्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्षः ॥’

अत्र वाधिष्ठा इति क्रियाध्याहर्तव्या ।

‘छायासतपिताध्वन्यः फलैः पोषितनीडजः ।
हन्त वृक्षो महानेप समिदर्थे विमिश्रते ॥’

अत्र जाल्मेनेति कारकमध्याहार्यम् ॥ २ ॥

^१ एकार्थपद B₃. ^२ B₄ adds इति मट्टिकाव्ये ^३ कियन्मान जलं विप्र इति
मुद्रितग्रन्थे

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।

स्त्रियामृक् सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोकारप्रणवौ समौ ।

(वि.) श्रुतिरिति—श्रूयते धर्माधर्मावनयेति श्रुति । ‘श्रु श्रवणे’ । ^१धर्माधर्मौ वेदयतीति वेद ^२ । ‘विद् ज्ञाने’ । आम्नायते^३ पारपर्येण आम्नाय । ‘न्ना अ-भासे’ । ऋग्यजु सामाख्य । त्रयोऽनयना^४ यस्या त्रयो । वेदनामानि^५ ॥ धारयति जगन्तीति धर्म ^६ । वेदोक्तविधिनाम ॥ ऋच्यते स्तूपते ऋक् । ‘ऋच स्तुतौ’ । प।प^७ स्यतीति साम । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । ह्रूयतेऽनेन यजु । ‘यज देवपूजा/सगतिकरणयजनदानेषु’ । इति त्रयो वेद । तेया^८ समाहार त्रयो । वेदत्रयसमूहनाम ॥ ^{१०}शिक्षयतेऽनया ^{११}वर्णादि शिक्षा । ‘शिक्ष विद्योपादाने’ । आदिशब्देन ^{१२}अङ्गान्युच्यन्ते ।

‘शिक्षा व्याकरण कस्यो निरुक्त ज्योतिषा ^{१३}यति ।

^{१४}छन्दोविचितिरित्येतै पदङ्गो वेद उच्यते ॥’

इति श्रुत्यङ्गनामानि ॥ ओमित्यक्षरम् ओंकार । ^{१५}प्रणूयते स्तूपतेऽनेनेति प्रणव । ‘णु स्तुतौ’ । ^{१६}वेदप्रणवनाम ॥ ३ ॥

^१धर्मादि D₁   ^२श्रुतित्रय वेद D₁, निदन्ति धर्मादिकमनेन A   ^३उपदिभ्यते-
ऽनेन धर्मादि D₁, ऋच्यत्वत B₂   ^४तथा समाहार धयी B₂   ^५वेदत्रयनाम K₂
^६‘धृञ् धारणे’ D₁   ^७पापानि I   ^८इति त्रयाणां A, B₁, T   ^९IV₂ Y
omut ‘त्रय’   ^{१०}शिक्षते B₂   ^{११}आदिवर्णादि A, B₁ T, W₁   ^{१२}अङ्गयते
(अङ्गति K₂) शयतेऽनेन अङ्ग B₁, D₁ Y ‘अग्नि गतौ’ I   ^{१३}ज्योतिष तथा A, B₁ T
^{१४}छन्दसा रक्षण चैव B₁ I, K₂ W₂ Y   ^{१५}प्रकर्षेण नूयते B₂   ^{१६}वेदनिष्ठ^१
B₂ ‘प्रणववचन’ D₁

(पा.) श्रुति—त्रयी । वेदनामानि ॥ धर्मस्तु तद्विधि । वेदोक्तविधिधर्म

स्यात् । स्त्रियामृक्—त्रयी । त्रयाणां वेदानां समाहारस्त्रयी । अत्र त्रयीति सामान्याकारे-
णोक्तम् । शिक्षे—अङ्गम् । शिक्षादीनि वेदाङ्गानि ।

‘शिक्षा कस्यो व्याकरण निरुक्त ज्योतिष तथा’ ।

छन्दसा विचितिक्षेति पदङ्गो वेद उच्यते’ ॥

ओंकारप्रणवौ समौ । प्रणवनामनौ^१ ॥ ३ ॥

^१ समुदायः B₃, B₄. ^२ श्रुतिः A₁. ^३ A₁ adds प्रणमौ इति वा. ^४ शिक्षादि-
पाठस्य प्रणवपूर्वकत्वात् शिक्षाद्यनन्तरकथनम् A₁.

इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।

(वि.) इतिहास इति—^१इतिह इति पारंपर्योपदेशः आस्तेऽस्मिन्निति इतिहासः ।
'आस ^२उपवेशने' । ^३पुरावृत्तनृपादिचरित्रग्रन्थसंदर्भनाम ॥ उत् ऊर्ध्वमुन्नीयते^६
उदात्तः^७ । तद्विपरीतः अनुदात्तः । उदात्तानुदात्तयोः समाहारं^८ प्राप्तः स्वरितः । एते त्रयः
स्वरा भवन्ति ॥ प्रत्यक्षागमाभ्याम् अवगन्तव्यस्य^९ वस्तुनोऽनु पश्चात् ईक्षणम् अन्वीक्षा,^{१०}
सा प्रयोजनं यस्याः सा आन्वीक्षिकी । अक्षपादादिप्रणीततर्कशास्त्रनाम^{११} ॥ ^{१२}दण्डोऽनया
नीयते दण्डनीतिः । 'णीच् प्रापणे' । चाणक्यादिप्रणीतार्थशास्त्रनाम ॥ ४ ॥

^१ इतिहा A, B₁, T; इति हसति B₂; इतिह आसीत् D₁, D₂, I, K₁, W₁.
^२ 'अस भुवि क्षेपे' D₂, I, K₁, K₂, K₅, Y. ^३ पुरा पूर्वम् उत्पन्नं वृत्तं पुरावृत्तम् B₂.
^४ 'पृष्ठादिनृप' K₅. ^५ 'चरित' W₂. ^६ आदीयते D₁, K₁, U, W₁, Y.
^७ उदात्तः उच्चैर्गतिः आद्यः प्रथमो येषां ते उदात्ताद्याः B₂. ^८ समाहारः D₂, K₁, W₁.
^९ ईक्षितस्य D₂, K₁, U, W₂. ^{१०} अन्वीक्षणं तत् A, B₂. ^{११} तर्कशास्त्रादिविद्या^{१२}
W₂; 'तर्कविद्या' D₁, I, K₁, K₅, Y. ^{१२} दण्डवतेऽनेन ऊन इति W₂.

(पा.) इतिहासः पुरावृत्तम् । इतिहासनाम ॥ उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ।
उदात्तनिहतस्वरिताः^१ स्वराः । आन्वीक्षिकी—शास्त्रयोः । तर्कविद्या वैशेषिकादिः,
अर्थशास्त्रं कामन्दकादि । तयोर्थथाक्रमं आन्वीक्षिकीदण्डनीतिश्चदौ वर्तते । अनुक्तम्—
'नामशास्त्रं^२ निघण्डुर्ना' । नामशास्त्रं निघण्डुरित्युच्यते^३ ॥ ४ ॥

^१ 'विहत' B₄. ^२ A₁ adds कामशास्त्रं. ^३ नामशास्त्रनाम B₂.

आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवल्हिका प्रहेलिका ।

(वि.) आख्यायिकेति—आख्यायते वर्तमाननृपादिचरित'मित्याख्यायिका^१ ।
'ख्या प्रकथने' । ^२हर्षचरितादिग्रन्थसंदर्भनाम ॥ पुरा भवं पुराणम् । पञ्चलक्षणयुक्तं
ब्राह्मवैष्णवादिपुराणनाम ॥

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥’

‘अनया कथ्यत इति कथा । ‘कथ वाक्यप्रबन्धे’ । रामायणादेर्नाम ॥ प्रचलहते ‘प्राधान्यं भजते प्रबल्लिका । ‘बल्ल प्राधान्ये’ । प्रहेलयति हावयति सूचयति ‘भावार्थमिति प्रहेलिका । ‘हिल १०भावकरणे’ । विरुद्धार्थवचोनामनी ॥ ५ ॥

१ चरित्रं B₂, W₂   २ P₂ adds उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यस्याः सा उपलब्धार्था-
३ प्राचीनचरित्रं B₂, श्रीहर्षं K₅, वर्तमानचरित्रं A, T   ४ पञ्चलक्षणान्युच्यन्ते B₂,
K₅ omits   ५ चैव B₁, W₂   ६ लक्षणानां च पञ्चकम् B₂   ७ B₂ adds
प्रबन्धस्य रूपना रचना   ८ प्रधानं U, अप्राधान्य Y.   ९ नानार्थमिति D₁, ‘बल्ल
परिभाषणहिंसाप्रदानेषु प्राधान्ये च’ B₂   १० हावकरणे A, B₁, T.

(पा.) आख्यायिकोपलब्धार्था । नायकाख्यातनायकोपलब्धार्थवती आख्या-
यिका । हर्षचरितादि ॥ पुराणं पञ्चलक्षणम् । सर्गप्रतिसर्गादिपञ्चलक्षणोपेतं पुराणम् ।

‘सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तरं तथा ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥’

स्कन्दादि ॥ प्रबन्धकल्पना कथा । स्तोत्रसत्यवद्धसत्ययुक्त । प्रबन्धकल्पना कथा स्यात् ।
काव्यमर्यादि ॥ प्रबल्लिका प्रहेलिका । गूढनिक्षिप्तार्थस्य कुतुकहेतोः कार्यविशेषस्य नामानि ।

‘अष्टौ श्लोकान् कुरुतेति पुनः पित्रा नियन्त्रितः ।
सप्त श्लोकाः कृतातेन पितुराद्या न लक्षिता’ ॥ ५ ॥

१ अष्टिरिति वृत्तनाम

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाह्वतिस्तु संग्रहः ॥ ६ ॥

समस्या तु समासार्था किंचदन्ती जनश्रुतिः ।

(वि.) स्मृतिरिति—स्मर्यतेऽनया स्मृति । ‘स्मृ आध्याने’ । मन्वादिप्रणीत-
धर्मसंहितानाम् ॥ समाह्वयतेऽनयेति समाह्वति । संगृह्यते सक्षिप्यते संग्रह ।
‘सक्षिप्तप्रत्यसन्दर्भनाम ॥ समस्यते सक्षिप्यते समस्या । ‘असु क्षेपणे’ । ‘कविपरीक्षार्थं
दीयमानश्लोकसंज्ञनाम ॥ ‘किं परस्पर वदन्त्येति किंचदन्ती । ‘वद व्यस्ताया वाचि’ ।
‘जनै श्रूयते जनश्रुति । ‘श्रु श्रवणे’ । लोकप्रवादनामनी ॥ ६ ॥

¹ B₂ adds धर्मेण सहिता ² अनेनेति B₂, 'ग्रह उपादाने' B₂, D₁ ³ D₁
omits सदर्म सक्षेपग्रन्थनाम B₁, K₂ W₂, Y ⁴ क्षेप W₁ ⁵ कविता° K₂,
श्लोकान्त° W₁, श्लोकान्तपाद° Y ⁶ किमिति W₁, Y ⁷ W₁ omits 3 lines

(पा.) स्मृतिस्तु धर्मसहिता । स्मृतिनाम ॥ समाहतिस्तु सग्रह । सग्रहग्रन्थनाम ॥
समस्या तु समस्यार्था । समस्यारूपार्थं ग्रहोल्ला निक्षिप्तार्थकौतुकवती समस्या । अथवा
समस्या तु समासार्था समासशब्दवती समस्या । 'समस्या तु ¹समास स्यात्' इति
वैजयन्ती (पृ ३४, श्लो ४०) ।

'श्रीभोजेन जितोऽस्मीति चिन्ता चिन्तामणे त्यज ।'

'जिता देवद्रुमा पञ्च न दु र पञ्चमि सह ॥'

किञ्चदन्ती जनश्रुति । जनपादनामनी ॥ ६ ॥

¹ समासा A₁, B₂

वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेय च नाम च ।

(वि.) वार्तेति—नृपादिवृत्तिरत्रास्तीति¹ वार्ता । प्रवर्ततेऽत्रेति प्रवृत्ति । 'वृत्तु
यर्तने' । वृत्तोऽनुवर्तनीयोऽन्त समाप्तिरस्येति वृत्तान्त । वृत्तस्यान्तो वा । उद्यते निगद्यते
राजादिचरित्रमत्रेत्युदन्त । 'वद व्यक्ताया वाचि' । वार्तानामानि ॥ अनेन आह्वयन्ती-
स्याह्वय । 'ह्वेष् स्पर्धाया शब्दे च' । आह्वयतेऽनेनेति ²वा । 'हु दानादानयो' ।
अनया आरयायते आरया । 'ख्या प्रकथने' । आह्वयतेऽनया आह्वा । अनेनाभिधीयते-
ऽभिधानम्³ । नामैय नामधेयम् । अनेन नमति नाम । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' ।
सद्धानामानि⁴ ॥ ७ ॥

¹ अस्या D₂ K₁, K₂

² आहूतिश्च A.

³ 'हुधाञ् धारणपोषणयो' B₂

⁴ Y omits 3 lines

(पा.) वार्ता—उदन्त स्यात् । वार्तानामानि । अनुक्तम्—'रथ्यावादस्तु
कोहल'¹ । एते द्वे च । वीथीवार्तानामनी ॥ अथाह्वय—नाम च । 'सक्तेतितशब्द-
नामानि ॥ ७ ॥

¹ काहल A₁

² A₁ adds देवदत्तादी

हृतिराकारणाह्वानं संहृतिर्वहुभिः कृता ॥ ८ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

(वि.) हृतिरिति—अनया हूयते हृतिः । ‘हु दानादानयोः’ । अनया आकार-
यन्तीति आकारणा^१ । अनेन हूयन्तीत्याह्वानम् । ‘ह्वेष् सर्घायां शब्दे च’ । अथवा
हृतिः आकारणं च आह्वानं च । आकारणह्वाने इति द्वन्द्वम् । एहीति वचसो नामानि ॥
सम्पक् हूयते संहृतिः । बहुभिः कृतस्य एहीति वचसो नाम ॥ विविधो वादो विवादः^२ ।
व्यवहरत्यनेन व्यवहारः । ‘हृष् हरणे’ । इवं मदीयमिदं मदीयमिति परस्परवादानाम्^३ ॥
उपन्यास्यते उपन्यासः । ‘असु क्षेपणे’ । वाचो मुखं वाङ्मुखम् । वाक्यारम्भनाम ॥ ८ ॥

^१ ‘हुक्ञ् करणे’ B₂   ^२ वचनं D₁.   ^३ ‘वद स्वकाया वाचि’ A.   ^४ वचनं
A; ‘निवाद’ D₁, D₂

(पा.) हृतिः—आह्वानम् । इत एहीति वचसो नामानि ॥ समासहोकारपक्षे
आकारणशब्दो नपुंसकः । ‘आकारणमाह्वानम्’ इति हल्युभः (अ. मा. १. १५४) ।
व्यासाहोकारपक्षे आकारणशब्दः स्त्रीलिङ्गः । ‘हृतिराकारणा हाधो’ । ‘हकारामन्त्र-
णाह्वानम्’ इति वैजयन्ती (पृ. ३३, श्लो. ३०) । संहृतिर्वहुभिः कृता । बहुभिः कृतस्य
एहीति वचसो नाम । ‘बहुभिर्मुहुः कृता हक्का सहृतिरिति भण्यते’ इति या ॥
विवादो व्यवहारः स्यात् । विवादनाम ॥ उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् । ‘यरो अमि बन्धेति’
वकारस्य विभाषा ङकारः । उपन्यासनाम ॥ ८ ॥

^१ हवः B₁.   ^२ आमन्त्रणं ह्वानम् A₁.   ^३ ‘यरोऽनुनासिके—’ (८. ५. ४५).

उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ ९ ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ।

(वि.) उपोद्घात इति—उपोद्घन्यते उपोद्घातः । ‘हन हिंसगत्योः’ । उदाह्रियते-
ऽनेन उदाहारः^१ । प्रकृतार्थचिन्ताप्रत्ययस्य नामनी ॥ उदाहरणनामनी इति केचित् ।
विचारविषयवाक्यस्येत्यन्ये ॥ शपति आक्रोशतीति शपनम् । ‘शप आक्रोशे’ । शपति
लम्भयति^२ विश्वसित्यनेनेति शपथः । ‘शप लम्भने’ । सत्यवचनतामनी ॥ देवता-
पितृपदादिदर्शस्य वा ॥ ‘पृच्छतीति प्रश्नः । पृच्छा च । ‘प्रच्छ क्षीप्मायाम्’ ।
अनुपुष्यतेऽनुयोगः । ‘युजिर् योगे’ । योजसौ कृत^३ इत्येवंविधस्य वाम्यस्य नामानि ॥

प्रतिविधानार्थं वाच्यं प्रतिवाक्यम् । उत्तरति चोद्यमनेनेति उत्तरम् । 'तृ पृथनतरणयोः' । असावत्रेत्यादिप्रत्युत्तरनामानि^{१०} ॥ ९ ॥

^१ उप समीपे उद्भन्यते B₁, D₁, I, K₅, Y.

^२ 'दृश् हरणे' B₂, D₁, I.

^३ आक्रोशे D₂

^४ उपालम्भते W₁.

^५ शपथशब्दः नपुंसकेऽपि A, B₁, T.

^६ उपालम्भने B₂, W₂, Y.

^७ पृच्छ्यते K₅, W₂.

^८ I adds आगत. .

^९ प्रति-

दान वाक्यं W₂

^{१०} प्रश्नवाक्यस्योत्तरनामानि B₂, 'अत्रागत' K₅, उत्तर' K₂, K₅

(पा.) उपोद्घात उदाहारः । प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ सगृह्य तदर्थमर्थान्तरवर्णनम्
उपोद्घातः ॥ शपनं शपथः पुमान् । सत्यवचननामनी । प्रश्नो—पृच्छा च । प्रश्ननामानि ॥
प्रतिवाक्योत्तरे समे । उत्तरनामनी ॥ ९ ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशांसनम् ॥ १० ॥

अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।

(वि.) मिथ्येति—अभि असत्यमारोप्याख्यानम् अभ्याख्यानम्^१ । अभ्याख्या-
नमिति वा पाठः । अन्धो बधिर इत्यादि^२ इत्यादि^३ मिथ्याभियोगनाम ॥ मिथ्या असत्यमभि-
शस्यते मिथ्याभिशांसनम्^४ । 'शसि' इच्छाया^५ । अभि आरोप्य शस्यते अभिशापः ।
'शप आक्रोशे' । अविद्यमानपापारोपनामनी ॥ प्रणद्यतेऽनुरागेण प्रणाद । 'णद
अव्यक्ते शब्दे' । अनुरागोत्पन्नमणितादिशब्दनाम ॥ १० ॥

^१ अभित आख्यान B₁

^२ इत्येवंप्रकारं I, K₅

^३ असत्याभियोग' B₂

^४ मिथ्या अभिशासति K₅, W₂, B₂ adds अस्मिन्निति

^५ 'शमु स्तुती' I, Y

(पा.) मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम् । अभ्याख्यानमिति वा । मृषा झकटफ-
नामनी(?) । अथ—अभिशाप । मृषाभूतनिर्भस्सननामनी ॥ प्रणादस्तु—अनुरागज ।
अनुरागाज्जातध्वनिविशेषः प्रणादः स्यात् ॥ १० ॥

यशः कीर्तिः समाख्या च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नृतिः ॥ ११ ॥

आग्नेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्द्युष्टं तु घोषणा ।

(वि.) यश इति—अश्नुते व्याप्नोति देशान्तरेषु यशः । सान्त । 'अश
व्याप्तौ' । देशान्तरं यातीति वा । 'या प्राप्णे' । कीर्त्यते^१ शन्यते^२ कीर्ति । 'कृत
सशब्दने' । समन्तात् आख्यायते समाख्या । 'ख्या प्रकथने' । यशोनामानि ॥ 'समाज्ञेति

या पाठः ॥ स्तूयतेऽनेन स्तवः । स्तोत्रं । स्तुतिश्च । 'ष्ट्व् स्तुतौ' । नूयतेऽनेन नुतिः । 'णु स्तुतौ' । प्रशंसानामानि ॥ आम्नेड्यतेऽसकृदुच्यते आम्नेडितम् । 'म्नेट् उन्मादे' । असकृद्भाषितनाम ॥ घुष्यत् इति घोपणा । 'घुपिर् शब्दे' । आम्नापयितुं सर्वजन-
बोधनार्थं ^५पटहादावुच्चैःकृतशब्दनाम ॥ ११ ॥

^१ शब्दायते A, B₁, T.

^२ इयतीति वा कीर्तिः, 'ऋ गतो' B₁, D₁, K₃, W₂, Y.

^३ समयेति वा पाठः, समन्तार् शयते, 'श अवबोधने' B₂, D₂, Y.

^४ विशब्दने A, D₁,

K₁, K₂. ^५ A omits आदौ.

(पा.) यशः—समाख्या च । समाख्या तुल्यलक्षणमिति हलायुधानुसारी
पाठः । 'यशोऽभिख्यासमाख्यातुल्यलक्षणाः' इति हलायुधः (अ. मा. १. १५३) ।
यशः कीर्तिः समाज्ञा^१ चेत्ययं वैजयन्त्यनुसारिपाठः^२ । 'समाज्ञा च यशः कीर्तिः' इति
वैजयन्ती (पृ. ३४, श्लो. ३६) । 'कीर्तिः ख्यातिः समाज्ञा च' इति रभसकोशः ।
कीर्तिनामानि ॥ स्तवः—नुतिः । स्तोत्रनामानि ॥ 'ईडा श्लाघा प्रशंसा च वर्णनं च
विकस्यन्म्' । एतानि च ॥ आम्नेडितं द्वित्रिरुक्तम् । द्वित्रिरुदीरणमाम्नेडितं भवति ।
'एतदेव यथावाचमाम्नेडयति वासवः' (म. भाट. ३. १२४. १३) ॥ उच्चैः—घोपणा ।
उच्चैःशब्दः घोपणा स्यात् ॥ ११ ॥

^१ समज्ञा इति मुद्रितग्रन्थे.

^२ 'पाठेन समाज्ञा च B₂

^३ 'एतदेव यदा वाक्य-

माम्नेडयति देवराट्' Apte's Dict. p 347.

काक्कुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १२ ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरिवादापवादवत् ।

उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १३ ॥

(वि.) काक्कुरिति—कायतीति काक्कु । 'कै' शब्दे । शोकभीत्यादिकृतध्वनि-
विकारनाम ॥ वर्ण्यते वर्णः । विरुद्धो वर्णः अवर्णः । 'वर्णं वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु' ।
'वर्णं स्तुतौ' इति वा घातुः । आक्षिप्यते आक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' । निरुष्टो वादः
^२निर्वादः । अपरिवादः । अपवादः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । 'उपक्रोशतीत्युपक्रोशः ।
'मृदा आदाने रोदने च' । 'जुगुप्सते जुगुप्सा । 'गुप गोपने' । कुत्सयते कुत्सा ।
'कुत्स निन्दने' । निन्दतीति निन्दा । 'णिदि कुत्सायाम्' । 'गर्हतीति गर्हणम् । गर्हा
च । 'गर्ह कुत्सायाम्' । निन्दानामानि ॥ १२-१३ ॥

१ 'कै गै र शब्दे' A B₁, T, Y   २ निष्क्रान्तो वादात् D₁, I.   ३ परीवादः K₅, U, परिवदन D₁, I, K₅, W₂, परिवदन B₁, परिवदतीति B₂   ४ अपवदन D₁, I
 ५ उपक्रोशेन B₂ D₁, K₅ W₂   ६ जुगुप्सन् I, K₅, W₂   ७ निन्दाया A, B₁, T.
 ८ निन्दाया I, W₂   ९ निन्यतेऽनया B₂   १० गर्हतेऽनेनेति B₂

(पा.) काकु — घृने । 'शोकभयादिकृतघ्ननिविकार' काकु स्यात् । अवर्णा—
 अपवादवत् । 'अत्र परिवदशब्दो दीर्घकारो ह्रस्वेकारश्च भवति । यथा—'मा भूत्
 परीवादनवायत्तार' (स्थ ५. २४) इति^१ । अन्यत्तु स्फुटम् । उपक्रोशो—गर्हणे^२ ।
 निन्दानामान ॥ १२-१३ ॥

१ °आदिभि A₁   २ अत्र परीवादोऽपि B₃, B₄   ३ B₄ adds रघुवशे.
 ४ गर्हणा B₃, गर्हण A₁

पारुष्यमतिवादः स्याद्भर्त्सन त्वपकारगीः ।

यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात् परिभाषणम् ॥ १४ ॥

(वि.) पारुष्यमिति—स्पष्टम् । उपालभ्यते उपालम्भ । 'दुलभम् प्राप्तौ' ।
 इदं^१ निन्दापरिभाषणनाम । य म निन्दतीति वा पाठ । अत्र परिभाषणशब्दो भवति ।
 परित सनिन्द^२ भाष्यते परिभाषणम् । 'भाष व्यक्ताया वाचि' ।^३ निन्दासहितपरिभाषण-
 नाम ॥ १४ ॥

१ मन्द मैव वादीरिति सनिन्दपदवाक्य(परिहास U) नाम B₃, K₅   २ भाषते U
 ३ नि दादिना W₁, निदाये B₂

(पा.) पारुष्यं—परिभाषणम् । परिहासोऽस्त्य। मर्मस्पृग्भाषणमुपालम्भ ।
 'उत्प्राप्त^१ स्यादुपालम्भ. परिवग्भाषणीति^२ च' इति वैजयन्ती (पृ ३३, श्लो. ३५) ।
 निन्दासहितो य^३ परिहासस्तत्र परिभाषणशब्दो वर्तते । निन्दासहितपरिहास-
 नाम ॥ १४ ॥

१ उत्प्राप्त A₁   २ °भाषिणीति B₃, B₄   ३ उपालम्भ B₃

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाफोशो मैथुनं प्रति ।

स्यादामाषणमालापः प्रलापोऽनर्थक वचः ॥ १५ ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेयनम् ।

(वि.) तत्रेति—आ क्षरति परितो ^१व्याप्नोतीति आक्षरणा । ‘क्षर सचलने’ ।

मैथुनमुद्दिश्याक्रोशनाम^२ ॥ आभाष्यते ^३सम्यग भाष्यते आभाषणम् । आलपतीत्यालाप ।
‘लप व्यक्ताया वाचि’ । सुखेन^४ स्थितमिति प्रियवचननाम ॥ प्रलपतीति प्रलाप ।
निष्प्रयोजनवचननाम ॥ अनुलपतीत्यनुलाप । ^५मुहुर्वचननाम ॥ विलपतीति विलाप ।
^६परिदेवते परिदेवनम् । ‘देवृ देवने’ ॥ अनुस्रोचननामानि ॥ १५ ॥

^१ प्राप्नोति W₂   ^२ क्रोश° K₂ W₁   ^३ अनेनेति B₂ D₁ I add ‘माप
व्यक्ताया वाचि   ^४ मुजनस्थितिमतो A, B₁, T   ^५ B₂ adds मुहुमाष्यत इति
मुहुर्मापा बहुवचननाम U   ^६ परित दीव्यति B₂ T W₂

(पा.) तत्र—प्रति । आक्रोश इति भर्त्सनानि । ‘शाप^१ आक्रोश आक्षेप
क्षरणा स्याद् पिरुक्षणम्’ इति हल्युष (अ मा १ १४५) । मैथुनमुद्दिश्य यद्भर्त्सनं
तव भार्या तव मातरमित्यादि, तत्र आक्षरणाशब्दो ^२वर्तते । स्यात्—आलाप । सभाषण
नामनी ॥ ^३‘सभाषणमाभाषणमालाप कुरुषुञ्चिक’ इति वैजयन्ती (प्र ३२, अ० ३३) ।
प्रलापोऽनर्थक वच । अर्थशून्यो-मत्तादिवचन प्रलप स्यात् ॥ अनुलापो मुहुर्भापा ।
^४‘असकृदेकार्थवचनमनुलाप स्यात् ॥ विलाप परिदेवनम् । दु खेन वचन विलाप
स्यात् ॥ १५ ॥

^१ शापाधिषेप B₂   ^२ स्यात् ॥   ^३ सभाषण त्वामाषण B₁   ^४ निद्रादि-
मध्येऽसद्वृत्तवचन यत् तन्नाम A₁

विप्रलापो विरोधोक्तिः सलापो भाषणं मिथः ॥ १६ ॥

सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः ।

(चोत्रमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेयणा ।

अस्त्री चाटु चटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकल्थनम् ॥)

(नि.) विप्रलाप इति—^१विप्रलपतीति विप्रलाप । ^२‘पुरुषाणा मिथोविरोध-
वचननाम ॥ ^३सलपतीति सलाप । ^४‘मिथोऽविरोधोक्तिनाम ॥ ^५सुप्रलपतीति सुप्रलाप
सुवचननाम ॥ अपलपतीत्यपलाप । ‘लप व्यक्ताया वाचि’ । निरुते निहवः । ‘दुः
अपतयन’ । ^६निहववचननामनी ॥ १६ ॥

^१ निरापेक्ष° B₂   ^२ पट्याणां K₂, K₁   ^३ सप्रल B₂ सृ सप्रल W₁
^४ मिथोभाषण° B₂ K₂ W₂   ^५ मुहु B₂   ^६ निह्वनि° K₁

(पा.) विप्रलापो विरोधोक्तिः । परस्परविरोधोक्तिर्विप्रलापः स्यात् ॥ सलापो
भाषणं मिथः । परस्परभाषणं सलापः स्यात् । द्वयोरन्यतरस्यालापः, द्वयोरपि सलाप इति
^१विशेषः ॥ सुप्रलापः सुवचनम् । सुवचननाम ॥ अपलापस्तु निहव । निहववचननाम ॥
 अनुक्तम्—‘काका वर्णनमुल्लापः’ । काका ^२कथितवचनमुल्लापः स्यात् ॥ ‘प्रियवाक्
 चादुरस्त्रियाम्’ । प्रियवचनं चादु स्यात् ॥ १६ ॥

^१ भेदः A₁^२ वर्णित° B₂

संदेशवाग् वाचिकं स्याद् वाग्भेदास्तु त्रिपूत्तरे ॥ १७ ॥
रुशती वागकल्याणी स्यात् कल्या तु शुभात्मिका ।

(वि.) संदेशवागिति—वाचोऽस्मिन् सन्तीति वाचिकम् । संदेशवचननाम ॥
 उत्तरे वाग्भेदास्त्रिपु^१ वर्तन्ते । ^२रुशति कल्याणमिति रुशती । ‘रुश हिंसायाम्’ ।
 उपतीति पाठे^३ ‘उप प्लुप दाहे’ । अमङ्गलोक्तिनाम ॥ ‘कलयितुमर्हतीति कल्या । ‘कल
 गतौ सत्याने च’ । कलासु ^४क्रियासु साधुरिति वा । शुभवचननाम ॥ १७ ॥

^१ B₂ adds लिङ्गेषु^२ रोपति निवासति कल्याणमिति रुशती । ‘रुप हिंसायां’ B₂.^३ तत्पक्षे उपति कल्याण B₂^४ कलयति सत्यातुमर्हति K₂, U.^५ श्रीशानु W₂

(पा.) संदेशवाग्वाचिकं स्यात् । संदेशवचननाम ॥ वाग्भेदास्तु त्रिपूत्तरे ।

^१उपरि वक्ष्यमाणा वाग्भेदा वागादिशब्दप्रयोगे त्रिपु वर्तन्ते । ^२विशेष्यानुक्तौ तूक्त-
 लिङ्गाः^३ । रुशती वागकल्याणी । अवकल्याणी वाग् रुशती स्यात् । रुशती वाक् । रुशन्
 व्याहारः । रुशद् भाषितम् । रुशती न व्रयात् कल्यामेव वदेत् । उपती वागकल्याणीति
 पाठादुपत्यपि भवति ॥ स्यात् कल्या शुभात्मिका । शोभना^४ वाक् कल्या ^५भवति
 ॥ १७ ॥

^१ B₂ omits^२ गम्त्ये A₁^३ B₂ adds एव^४ शोभनात्मिका A₁.^५ स्यात् B₂

अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १८ ॥

निष्ठुरं परुषं ग्राम्यमश्लीलं सूत्रतं प्रिये ।

(वि.) अत्यर्थमधुरमिति—सान्त्व्ये^१ प्रयत्नेन सान्त्वयम् । ‘सान्त्व मामप्रयोगे’ ।
 अतिमधुरवचननाम ॥ हृदयं गम्यतेऽनेन हृदयंगमम् । ‘गम्यते^२ गतौ’ । ^३सयन्धार्य-

वचननाम ॥ ^४दुष्टहेतुत्वान्निश्चितमिव ^५तिष्ठतीति निष्ठुरम् । ^६‘छा गतिनिष्ठौ’ । पद-
वचननाम ॥ ^७न विद्यते श्रीरज ^८अश्लीलम् । ^९असम्भववचननाम ॥ शोभमानम् कृत
मन्नास्तीति ^{१०}सूतम् । प्रियसत्यवचननाम ॥ १८ ॥

^१प्रयत्नेन I, K₂ K₃, प्रयत्नतेऽनेन U   ^२‘गमलं वृत्तं’ D₁, I, K₁, U
^३सगतवचनं K₁   ^४दुःखं D₂, K₁   ^५अवतिष्ठते A, B₁, T   ^६D₁, I, K₂
add ग्रामे मय ग्राम्यम्, अत्र शोर्वते ग्राम्यवार्ता मेधुनादिवार्ता, ‘गृ निगरणे’ B₂   ^७अश्लील
W₁, Y, रल्योरैक्य W₁, अश्लील K₁, U   ^८ग्राम्यं D₁, I, Y, असत्यं W₂
^९सुप्तु ऊन्यते सूत, ‘ऊन परिहाणे’, सूत च तत् ऋच च K₂, W₂ Y, मीयते मियम् W₂

(पा.) अत्यर्थमधुर सान्त्वम् । ^१अतिमधुरवचन सान्त्वमित्युच्यते ॥ सगत
हृदयगमम् । ग्राह्यवचननाम ॥ निष्ठुर परुषम् । कर्कशवचननामनी ॥ ग्राम्यमश्लीलम् ।
असम्भववचननामनी ॥ ^२‘कृतत्वं फल्गु कादृलम्’ । एतानि च^३ । ^४‘अश्लील कादृल
फल्गु’ इति वनजय ॥ सूतृत प्रिये सत्ये । प्रियसत्यवचन सूतृत स्यात् ॥ १८ ॥

^१मधुर B₂   ^२A₁ adds अत्यम्वचनपर्याय एव

सत्येऽय संकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

लुप्तवर्णपदं अस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।

(वि.) सत्य इति—^१सकुल्यते संकुलम् । ^२‘कुल सत्याने कथुपु च’ । क्लिष्टयते
क्लिष्टम् । ^३‘क्लिष्ट विवाद्यने’ । अथ पश्यति अकर करोतीत्येवमादिनचननामनी^४ ॥
अस्तं प्रस्तम् । ^५अस्तु अस्तु अदने । ^६लुप्ताक्षरस्य लुप्तपदस्य वा नाम ॥ निरस्तं
निरस्तम् । ^७‘अस्तु क्षेपणे’ । त्वरितोदितनाम ॥ १९ ॥

^१सुप्तु D₂   ^२क्लिष्टमिति वा पाठ, म्लेच्छतीति म्लिष्ट, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे D₂
^३‘परस्परपराहते चो’ Y   ^४B₂ omits 3 lines

(पा.) अथ—पराहते । वृद्धोऽह मे^१ पिता धातु इत्यादिज्याहृतवचने
संकुलक्लिष्टशब्दौ वर्तते ॥ लुप्तवर्णपदं प्रस्तम् । लुप्तवर्ण पदं लुप्तपदं यावत् च प्रस्त
स्यात् ॥ निरस्त त्वरितोदितम् । द्रुतोच्चारितवचन निरस्त भवति ॥ १९ ॥

^१मल्लिता B₂

अम्बूकृतं सनिष्ठीवमबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २० ॥

अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृपार्थकम् ।

(वि.) अम्बूकृतमिति—^१निष्ठीवसंपर्कात् अम्बूक्रियते अम्बूकृतम् । निष्ठीवसहितवचननाम^२ । ‘^३ष्ठिवु निरसने’ ॥ यत्रार्थसंबन्धो नास्ति तदबद्धम्^३ । ‘^४बन्ध बन्धने’ । संबन्धशून्यवचननाम ॥ न सन्त्यक्षराणि यत्र अनक्षरम् । ^५अवाच्यवचननाम ॥ आहन्यत इत्याहतम्^६ । मिथ्यार्थवचननाम ॥ २० ॥

^१ संपर्कवशात् A; निष्ठीवनात् हेतोरेत्यन्नमम्बु लाला, तेन सह कृतम् अम्बूकृतं, समान-
कालोत्पन्नमित्यर्थः B₂. ^२ B₂ adds निष्ठीवेन सहितं सनिष्ठीवम्. ^३ K₅ adds बध्यत
इति बद्ध, बद्धं न भवतीत्यबद्धं. ^४ ‘बन्ध संयमने’ I, K₁, Y. ^५ अनक्षरवचननाम K₅.
^६ A adds ‘हन हिंसागत्योः’.

(पा.) अम्बूकृतं सनिष्ठीवम् । लालासहितं निष्ठीवनिर्यद्विन्दुसहितं च घचन-
मम्बूकृतमित्युच्यते ॥ अबद्धं स्यादनर्थकम् । समुदायार्थशून्यं दशदाडिमादिषाक्यमबद्धं
स्यात् ॥ अनक्षरमवाच्यं स्यात् । हस्तनेत्रादिव्यञ्जितवचनमनक्षरमित्युच्यते^१ ॥ आहतं
तु मृपार्थकम् । एष ^२बन्ध्यामुतो याति—इत्यादिवचनमाहतं स्यात् ॥ २० ॥

^१ स्यात् B₂ ^२ बन्ध्यामुतः पदयति B₂

(सोत्प्लुण्ठनं तु सोत्प्राप्तं मणितं रतिकूजितम् ।

श्राव्यं हृद्यं मनोहारि विस्पष्टं प्रकटोदितम् ॥)

अथ म्लिष्टमविस्पष्टं वितथं त्वनृतं वचः ॥ २१ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ।

इति वाम्बर्गः

(वि.) अथेति—म्लेच्छतीति म्लिष्टम् । ‘म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे’ । छिष्टमिति
पाठे छिद्यत इति छिष्टम् । ‘छिश् विवाधने’ । ^१अस्पष्टवचननाम ॥ विगता^२ तथा
सत्यमथेति वितथम् । अनृतवचननाम ॥ सति धर्मे साधु सत्यम् । तथा मत्यमत्रातीति
तथ्यम् । सद्भिर्यते^३ कृतम् । ‘अ गतो’ । ममअतीति मम्यक् । ‘अच्चु गतो याचने
च’ । सत्यवचननामानि ॥ अमूनि तद्वति गुणिनि त्रिषु वर्तन्ते ॥ २१ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविशृती वाम्बर्गः

¹ अविस्पष्ट^१ I, K₂² विरता K₂, K₄³ रूप्यते, 'र' शब्दे^३ K₁, L₂⁴ 'र' शब्दे^४, अर्थते उपदिश्यत B₁, U, आद्रियत D₁

(पा.) अथ म्लिष्टमविस्पष्टम् । अस्पष्टबालकिरातादिवचन म्लिष्टं स्यात् ॥ अनुक्तम्—'गद्गद् गलमूलस्थम्' । गलमूलस्थवचन गद्गद् भवति ॥ 'तुम्बकं स्पृष्टनासि-
धम्' । नासिध्वा स्पृष्टोद्गच्छद्वचन^१ तुम्बकमित्युच्यते । वितथ—वच । असत्यवचन-
नामनी ॥ आहतमसद्भूतार्थकयनम्^२ । असत्य^३ सद्भूतापलाप ॥ सोल्लुण्ठनं तु
सोऽप्राप्तम् । उल्लोस्यवचननामनी ॥ मणित रतिकूजितम् । रतिकूलगलरयनामनी ॥
सत्य—सम्यक् । सत्यवचननामानि ॥ अमूनि त्रिषु तद्वति । 'सत्यादिशब्दाः सत्यवत्यर्थे
निलिङ्गा भवन्ति । सत्यो देवदत्त । सत्या यज्ञदत्ता । सत्य कलत्रमित्यादि ॥ ११ ॥

इति ^५श्रीषत्सप्तसिंहसूरिसुतमल्लिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते वाग्वर्ग

^१ तुम्बुक A₁^२ B₂ omits कयन^३ आलाप A₁^४ आदीनि B₂^५ नरतिह^५ A₁

७. शब्दादिवर्गः

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः ।

स्वाननिर्घोपनिर्हादनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ १ ॥

आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ।

स्वनितं वस्त्रपर्णानां मृपणानां तु शिञ्जितम् ॥ २ ॥

(वि.) शब्द इति—शब्दयते इति^१ शब्द । 'शब्दः शब्दप्रियायाम्' ।
निनदतीति निनाद । निनदश्च । 'णद अव्यक्ते शब्दे' । 'ध्वनतीति ध्वनि । 'ध्वानश्च ।
'ध्वन शब्दे' । 'रूप्यते रव । आरव । आराव । संराव । विरावश्च । 'र' शब्दे' ।
स्वनतीति स्वन । स्वानश्च । 'स्वन शब्दे' । निर्घुष्यते^२ निर्घोष । 'धुषिर् विशब्दने' ।
नितरा ह्लादते निर्हाद । 'ह्लाद अव्यक्ते शब्दे' । नदतीति, नाद । 'णद अव्यक्ते शब्दे' ।
निस्वाननिरवपनशब्दौ स्वानशब्दवदुभेयौ^३ । समुद्रघोषादिशब्दानामानि ॥ 'मर्मरध्वनिर-

त्रास्तीति मर्मरः । वस्त्रपर्णस्वननाम ॥ ^४शिङ्गुक्ते शिञ्जितम् । 'शिञि अव्यक्ते शब्दे' ।
भूपणध्वनिनाम ॥ १-२ ॥

^१ शब्दयति D_1 ; शब्द उक्तः Pt_1, Pt_2 .

^२ घन्यते K_3 ; घननं Pt_1, Pt_2 .

^३ घनश्च W_1 .

^४ रीति Pt_1, Pt_2 .

^५ निर्घोषति Pt_1, Pt_2 .

^६ ज्ञेयौ W_2 ;

विज्ञेयौ B_2 ; नितरां स्वनतीति Pt_1, Pt_2 .

^७ वस्त्रादिध्वनिः मर्मरध्वनिः अत्रास्तीति B_2 .

^८ शिञ्जतीति Pt_1, Pt_2 .

(पा.) शब्दे—चिरायाः । ^१रावशब्दोऽपि साधितः । पृथु भाषार्थ(?) इति
चुरादिपाठाद् रौतेर्भाषार्थत्वात् णिच्^३ । प्रयोगश्च^३ । 'समाविशद्ग्रीपणरावगह्वरम्' इति ।
अव्यक्तशब्दनामानि ॥ अथ मर्मरः—पर्णानाम् । वस्त्रपर्णानां रावः मर्मरः स्यात् ॥
भूपणानां च शिञ्जितम् । भूपणध्वनिः शिञ्जितं स्यात् । 'शिञ्जापरशुशिशिरपिशुनशिखा-
श्रेणयः'^४ इत्यूपमभेदपाठात् तालव्यादिः । शिञ्जैव^५ शिञ्जानम् । 'शिञ्जानमञ्जुमञ्जीर-
विरञ्जितपदाब्जुजाम्' इति प्रयोगश्च ॥ १-२ ॥

^१ A_1 adds लक्ष्यलक्षणदुर्घट°.

^२ A_1 adds अत एव राव इति.

^३ A_1 adds

सप्तकुमारिकापादनकार°.

^४ A_1 adds भ्येनः.

^५ B_2 omits the three words.

निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि ।

वीणायाः कणिते प्रादेः प्रकाणप्रकणादयः ॥ ३ ॥

(वि.) निकाण इति—^१निकणतीति निकाणः । निकणः । काणः । कणः ।
कणनम् । एतानि ^२वीणादिवाद्यस्वननामानि ॥ वीणायाः कणिते ^३प्रादेः ^४प्रकाणः,
प्रकणादयः । प्राद्युपसर्गे कणतिधातुजाः प्रकाणप्रकणादयः वीणायाः कणिते^५ वर्तन्ते ।
निकाणादयस्तु वीणादिसर्ववाद्यध्वनौ वर्तन्त इत्यर्थः । 'वण कण शब्दे' ॥ ३ ॥

^१ नितरां कणति Pt_1, Pt_2 .

^२ सर्ववाद्य° I, K_1, K_2, U .

^३ प्राद्युपसर्गे

D_2, K_3, W_1 .

^४ प्रकरणे कणति Pt_1, Pt_2 .

^५ एव U .

(पा.) निकाणो—कणनमित्यपि । वीणादिध्वनिनामानि ॥ वीणायाः—प्रकणा-
दयः । वीणामात्रध्वनिनामानि^१ ॥ अनुक्तम्—'मार्जना मुरजध्वानः' । ^२मुरजध्व-
निर्मार्जना स्यात् ॥ 'गुण्डिलो मर्दलध्वानः' । मर्दलध्वनिर्गुण्डिलः स्यात् ॥ ३ ॥

^१ A_1 adds कल्याणनिकणवीणाकलकाणः । वेणुं . . .

^२ जन्य° A_1 .

कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ।

स्त्री प्रतिश्रुत् प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ॥ ४ ॥

इति शब्दादिवर्गः

(वि.) कोलाहल इति—कोलान् वराहानाहलतीति^१ कोलाहल । ‘हल विलेखने’ । कल्पते ‘शब्दयते कलकल’^२ । ‘कल शब्दसंख्यानयो’ । ‘कल किल क्षेपे’ इति वा धातु । अव्यक्तनानावचनमहाध्वनिचयनामनी^३ ॥ वाश्यते इति वाशितम् । ‘वाश्च शब्दे’ । मृगपक्षिरवनाम ॥ प्रतिश्रूयते प्रतिश्रुत् । ‘श्रु ध्वणे’ । ‘प्रतिध्वाननाम ॥ गीयते गीतम् । गान च । ‘के नै रै शब्दे’ । गीतध्वनिनामानि ॥ ४ ॥

इत्यमरकोशपदविवृतौ शब्दादिवर्ग

^१ आहति Y   ^२ Pt₁, Pt₂ add अव्यक्त   ^३ वीष्वाया(अमीक्षणे* W, Y)
दिर्माय B₀ K₀   ^४ ‘नियय’ B₁ D₁   ^५ प्रतिध्वनतीति, ‘ध्वन शब्दे’ B₂ प्रति-
ध्वनन Pt₁ Pt₂   ^६ B₂ add: गी गाने’

(पा.) कोलाहल कलकल । बहुध्वनिनामनी ॥ तिरश्चा वाशित रुतम् । मृगपक्षिणा ध्वनिर्वाशित^१ स्यात् । ‘शिव वा शशवाशितम्’ इति कर्षिणाभ्युदय-प्रयोगात् (१८ १२) तात्पर्यमस्य । ‘वासित भावित रुते’ इति रुत्राभिधानाद् इत्यमस्यश्च भवति ॥ अनुक्तम्—‘गया तु रन्ध्रित हुम्फा’ । गया ध्वनिनामनी ॥ ‘जुष्म भपित शुन’ । शुनकध्वनिनामनी ॥ स्त्री—प्रतिध्वाने । शुहादिप्रतिध्वितध्वनिनामनी ॥ गीत—समे । गीतनामनी । इमे समे इत्यनेन रागगीत्यादिक गीतं प्रावेशि क्पादिध्रुवारूप^२ मन्द्रकादिरूप गानमिति विशेषपक्ष विहाय ‘गीत गान च गेय च^३ गीतिर्गान्धर्वमित्यपि’ इति सामान्यपक्षमवलम्ब्योक्तम् ॥ ४ ॥

इति श्रीवत्सन्सिंहसूरिसुतमहिनाथविरचितेऽमरपदपारिजले शब्दादिवर्ग

^१ A₁ add: रुत च   ^२ मन्द्रक° A₁   ^३ रीति A₁   ^४ ‘नरसिंह’ A₁

८. नाद्यवर्गः

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।

पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ १ ॥

(वि.) निषाद इति—निषीदन्त्यत्र स्वरा इति निषाद । ‘पट्ल विशार
णगल्यवसादनेपु’ । ^१ऋषभस्वरसवादित्वात् ऋषभ । गा वाच धारयतीति गान्धार ।
गन्ध गृह्णातीति गान्ध घ्राणेन्द्रियम् । तस्मिन् इयतीति वा गान्धार । ‘ऋ गतौ’ ।
पट्सु ^२नासाकण्ठोरस्तालुजिह्वादन्तस्थानेषु जायत इति पट्ज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ ।
^३मध्य मातीति मध्यम । ‘मा माने वर्तने’ च । मोक्ष धावतीति धैवत । ‘धावु
गतिशुद्ध्यो’ । धीर्हत् तद्वत्सु नाभ्यादिस्थानेषु भवो वा धैवत ^४ । पिकै पञ्च्यते
पञ्चम । ‘पचि विस्तारवचने’ । पञ्चसु ^५स्थानेषु मातीति वा । ‘मा माने वर्तने च’ ।
एतानि सप्त ^६तन्त्रीकण्ठोत्थितस्वरनामानि ॥ स्वयं राजते स्वरः । ‘राजृ दीप्तौ’ ।
श्रुतिस्थाने ^७स्वहृदयं रञ्जयतीति वा । ‘रञ्ज रागे’ ॥

‘*पट्ज मयूरा भ्रुवते ^८गान्धस्वरभभापिण ।
अजाविक तु गान्धार पिक ^९कूजति पञ्चमम् ।
धैवत हेपते ^{१०}वाजी निषाद बृहते ^{११}गज ॥’

इति ॥ १ ॥

- ^१ वृषभ° D₂   ^२ उदर° K₁   ^३ मध्ये B₂ D₁   ^४ वर्तमाने च W₁
^५ धैवत इति वा पाठ तत्पक्षे दिवि सुखप्राप्तिस्थाने मय B₂   ^६ पञ्चस्थानेषु B₁
^७ कण्ठोत्त° A, B₁, T   ^८ सहृदय D₂ स्व हृदय W₁   ^९ गावो ऋषभ° D₂
^{१०} ब्रीक्ष कणति मध्यम B₂ D₁, W₁ Y पुष्पसाधारणे काले पिक कूजति पञ्चमम् D₂,
I, K₁ U   ^{११} मापते B₁ W₂   ^{१२} भ्रुवत गजा B₁ W₂

* पट्ज रीति मयूरस्तु—Narada Apte s Dict , p 1583

(पा.) निषाद—स्वरा । तन्त्रीकण्ठयोरुभयोर्यायमाना निषादादयः सप्त स्वर-
शब्दवाच्याः । तत्वरूपे नारद—

‘पट्ज मयूरो वदति गावो ^१रम्भन्ति चर्षभम् ।
अजाविकौ तु गान्धार ब्रीक्षो नदति मध्यमम् ॥

पुष्पसाधारणे कले कोकिलो रौति पञ्चमम् ।

अश्वस्तु धेवत रौति निपाद रौति कुञ्जर ॥^१ (स म १ १ १२-१४)

इति ॥ १ ॥

^१ नर्दन्ति B₄, रम्मतय^० A₁ चातको ऋषम तथा, अश्वो विरौति इति मुद्रितग्रन्थे

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।

कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

(नृणामुरसि मध्यस्यो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।

स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते ॥)

(नि.) काकलीति—कु^१ सूक्ष्म स चासौ कलश्च^२ काकली । सूक्ष्मकलनाम ॥
क सुख लतीति कल । 'ला दाने'^३ । कलयतीति वा । 'कल शब्दे'^४ । अव्यक्तमधुरध्वनि
नाम ॥ 'मन्दते शनै' 'निसरतीति मन्द्र । 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नफान्तिगतिषु'^५ ।
गम्भीरध्वनिनाम ॥ तारयति संदेह^६ तार । 'तु प्रपन्नतरणयो'^७ । अत्युच्चध्वनिनाम ॥
न्यस्त्रिषु । 'कलमन्द्रतारा त्रिषु वर्तन्ते, विशेष्यनिन्ना इत्यर्थ ॥ २ ॥

^१ कुत्सितभाषी कलश्च काकल सोऽज्ञास्तीति B₂ काकलि A T, U ^२ कति K₁
^३ मन्त्रते D₂ I U, W₂ ^४ निरस्यति D₁ ^५ संदेहे W₁, संदेहान् A स्थानेभ्य
स्वरमिति P₁ ^६ I adds त्रय

(पा.) काकली—सूक्ष्मे । ^१कलसूक्ष्मध्वनि काकली स्यात् । ध्वनौ—कल ।
मधुरास्फुटध्वनि कल स्यात् । मन्द्रस्तु गम्भीरे । गम्भीरध्वनि मन्द्र स्यात् ।
तारोऽत्युच्चै । अत्युच्चध्वनि तार स्यात् ॥ न्यस्त्रिषु । एत त्रय विधिनिति चान्यलिङ्गा ।
^२कला रुति, मन्द्रा रुति इत्यादि ॥ २ ॥

^१ सूक्ष्मकण्ठध्वनि B₂ ^२ कला मन्द्रा तारा रतिरित्यादि B₂

समन्वितलयस्त्वेकतालो बीणा तु बहुश्री ।

विषञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ ३ ॥

(वि.) समेति—^१समन्वितोऽनुगतो लय श्रुतादिष्वत्र समन्वितलय । एक
सम तालो मानमस्य एकताल । एकवान् इति चा पाठ । तालान्वितलयनाम ॥ वेति

प्रजायते स्वरोऽस्यामिति वीणा । ‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनसादनेषु’ । वण्यत इति वा वीणा । ‘वण शब्दे’ । वहन्ते स्वरा अस्यामिति ^१वहरी । ‘वह सचलने’ । विविधं ^२पञ्चयते स्वरा अत्रेति विपञ्ची । ‘पचि व्यक्तीकरणे’ । वीणानामानि ॥ परितो ^३वदति स्वरानिति परिवादिनी । ‘वद व्यक्ताया वाचि’ । सप्ततन्त्रीयुक्तवीणानाम् ॥ ३ ॥

^१ सम्यगन्वित Pt₂,

नृणामुरसि मन्द्रस्तु द्वाविंशतिविधो ध्वनि ।

स एकवण्टे मध्यं स्यात् तार शिरसि गीयते ॥ B₁, D₁

॥ वहरु सौत्र साऽस्या अस्तीति वहरुकी इति वा । अयमेव ह्यर्थः B₂, D₁, K₂, षलि सौत्रो धातु, ह्यर्थः Y ^३पञ्चते A, T, W₁ ^४वादयत्यवश्य सप्तस्वरान् B₁, D₁, I

(पा.) समन्वितलयस्वेकताल । अनुगतद्रुतादिमानगीतादिवस्तु एकतालः स्यात् । ^१एकतान इति कतिचित्^२ । वीणा तु वहरी विपञ्ची । वीणानामानि ॥ सा तु—परिवादिनी । सप्तभि ^३तन्त्रीभि प्रोता वीणा परिवादिनीत्युच्यते ।

‘तन्त्र्यञ्चेत् सप्त सप्तास्या चतुर्दश चतुर्दशी ।

एकादशैकादशी ^४भिदैव वीणा त्रयोदशी ॥’ इति ।

परिवादिनी बहुविधा । ^५सप्ततन्त्री परिवादिनीति कथिता ॥ ३ ॥

^१ एकतानमिति A₂

^२ A₁ adds कथयन्ति

^३ तन्त्रिभि B₃

^४ चेष्टेव A₁

^५ B₈ adds तन

ततं वीणादिकं वाद्यमानदं मुरजादिकम् ।

वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ ४ ॥

(वि.) ततमिति—तन्यते ततम्^१ । ^२तन्त्रीजननात्ततम् । वीणादिवाद्यनाम् ॥ चर्मणा आनखत इत्यनद्धम् । ‘णह ^३बन्धने’ । मुरजादिवाद्यनाम् ॥ सुपि रन्ध्रमस्यास्तीति सुपिरम् । ^४शुपिर वा । ^५वंशादिवाद्यनाम् ॥ हन्यत इति घनम् । ‘हन हिंसागत्यो’ । ^६तालादिवाद्यनाम् ॥ ४ ॥

^१ B₁, D₁, K₂ add ‘तनु निस्तारे’

^२ जनित B₂

^३ आबन्धने W₂

^४ तालव्याद्येव इति ग्रन्था B₂, D₁, तालव्यमिति B₁, K₂, W₂ adds आहु

B₂ ^५ तालाख्यादि° W₂

^६ रन्ध्रवाद्य°

(पा.) तत—वाद्यम् । वीणादिवाद्य तत स्यात् ॥ आनद्ध मुरजादिक्म् ।
 मुरजादिवाद्यमानद्ध स्यात् ॥ वशादिक तु सुषिरम् । वशादिवाद्य सुषिर स्यात् ॥
 कास्य—घनम् । ^१कास्य तालादिक वाद्य घन स्यात् ॥ ^२केचन मुरजादिवाद्यमपि घनमिति
 वदन्ति । कास्य तालादिवाद्य ततमिति च^३ कथयन्ति ॥ ४ ॥

^१ B₂ adds कास्यविशार

^२ केचित् B₂ B₄

^३ B₂ adds केचित्

चतुर्विधमिद वाद्य वादित्रातोद्यनामकम् ।

मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्गयोर्ध्वकास्त्रयः ॥ ५ ॥

(वि.) चतुर्विधमिति—वाद्यत इति ^१वाद्यम् । वादित्र च^२ । आ समन्तात्
 तोद्यत इत्यातोद्यम् । 'तुद व्यथने' । 'ततादिचतुर्विधवाद्यनामानि ॥ मृद्यत इति
 मृदङ्ग' । मृत् मृत्ना अङ्गे यस्येति वा । 'मृद मर्दने' । मुरतीति मुर । 'मुर सवेष्टने' ।
 मुर चर्मपट्टिकासवेष्टनम् । तस्माज्जातो मुरज । मृदङ्गनामनी ॥ अङ्गे भय अङ्कय ।
 'अङ्गोपरि निधाय वाद्यत वा । हरीतन्याकृतिमृदङ्गनाम ॥ आलिङ्गयते आलिङ्गय वाद्यत
 इत्यालिङ्गय । गोमुखाकृतिमृदङ्गनाम ॥ अङ्गी आलिङ्गी इति वा पठच्छेद । तदा
 रादारया ततो भयतीति विग्रह । ^३ऊर्ध्वीकृत्य वाद्यत इत्यूर्ध्वक । ययमभ्याकृतिमृदङ्ग
 नाम ॥ ५ ॥

^१ वादयन्ति एतमिति Pt₂

^२ वद व्यत्ताया वाचि D₂ I

^३ आनुद्यत इति

B₂ D₂ Pt₂

^४ तत्र्यादि A B₂ T₁ W₂ यदाह भरत —

तत वैषावनद्ध च घन सुषिरमेव च ।

चतुर्विध तु विज्ञेयमातोद्यस्थणाविवत् ॥ इति (ना धा २८ १) B₂ D₂ I

^१ अङ्ग उपनिषाय D₂

^२ ऊर्ध्वस्य सन् कायति Pt₂

(पा.) चतुर्विधमिद—नामकम् । इदं चतुर्विधं वाद्यम् । वादित्रमातोद्यमिति
 च नामद्वयवद् भवति । वादित्रशब्दे वाद्यध्वनावपि वर्तते । 'तूर्योऽस्त्रो वाद्यनिर्घोष'^१
 वादित्र वादनं च तत् इति वेत्तयन्ती (पृ १४७, श्लो १३६) । मृदङ्गा मुरजा ।
 मुरजनामनी ॥ वक्ष्यमाणभेदपेक्षया बहुवचनम् । भेदा—त्रय । अङ्कय, आलिङ्गय,
 ऊर्ध्वक इत्येते त्रयो मुरजभेदा । 'पूर्व पूर्वा महानेपासेतत्^२ पुष्करमण्डले' इति
 वेत्तयन्त्या (पृ १४६, श्लो १३०) परिमाणभेदोऽभ्यघायि ।

‘हरीतम्याकृतिस्त्वङ्गयो यवमध्यस्तयोर्ध्वक ।
आलिङ्गयश्चैव गोपुच्छ^३ आकृत्या सप्रकीर्तित ॥’

इति ‘सुभूतिटीकायामाकृतिभेद’ कथित ॥ ५ ॥

^१ निघोषो A₁, B₂

^२ वादने मूर्च्छनानने A₁, B₁

^३ पुच्छस्य B₂

^४ सुयोधिनी° A₁

^५ भेदात् भेद A₁

स्याद्यशःपटहो ढक्का भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान् ।

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात् कोणो वीणादिवादनम् ॥ ६ ॥

(वि.) स्यादिति—^१यशोनिमित्त पटह यश पटह । ढगिति ^२व्यक्त कायतीति ढक्का । ‘कै शब्दे’ । यात्रादौ ^३वाद्यमानयश पटहनाम् ॥ विभेति अस्या ^४परसैन्यमिति^५ भेरी । ‘बिभी भये’ । दुन्दु इति शब्द भापते दुन्दुमि । शत्रुहृदय ^६भिद्यत इति वा । शेरीनामानि ॥ आ समन्तात् नदतीत्यानक । ‘णद अव्यक्ते शब्दे’ । अनेन स्वपक्ष आ समन्तात् अनिति^७ वा । ‘अन प्राणने’ । पटवत् हन्यते पटह । पणव इति पाठे पण्यते स्तूयते पणव । ‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । परसेनाभीत्यर्थवाद्यनामानि ॥ अनेन कुणति वीणादिवाद्यमिति कोण । ‘कुण शब्दोपकरणयो’ । वीणादिवादन-दण्डनाम् ॥ ६ ॥

^१ यशसे D₁ W₁, यशसि A, B₁, T, यशोऽर्थ Pt₂, पटु यथा तथा हन्यते, ‘हन हिंसागत्यो’ B₂, U ^२ अव्यक्त D₁, I, K₁, W₁, वादयति K₂ ^३ हन्यमान° B₁, D₁, K₁, W₁ ^४ रवात् B₂, D₂, रवेण K₂, W₂ ^५ सेना B₂, K₂, U, W₁ ^६ यतीति वा, ‘दोऽवरण्डने’ B₂, D₁ ^७ B₂ adds प्राणिनि

(पा.) स्यात्—ढक्का । सामन्तढक्कानामनी । भेरी—पुमान् । शेरीनामनी । आनक—स्यात् । अस्त्रीशब्द उभयविशेषणम् । ‘पटहस्त्वानकोऽस्त्रियाम्^१’ इति वैजयन्ती (पृ १४६, श्लो. १३४) । पटहनामनी ॥ अनुक्तम्—‘वशस्तु वेणुर्मुंरली’ । ^२मुंरलीनामानि ॥ ‘शृङ्ग सुरमुख समे’ । शृङ्गनामनी । आन्ध्रभाषया ‘वूरगोम्मु’ ॥ ‘काहली तु कुहाल स्यात्’ । काहलीनामनी ॥ ‘ढेङ्गुरा जयघण्टिका’ । आन्ध्रभाषया ‘जायट’ पर । ‘ताली द्वयो काम्यताल पुमान् स्त्री तालपत्रिका’ । तालनामानि ॥ कोणो वीणादिवादनम् । वीणादिवादनसाधननाम् ॥ ६ ॥

^१ अस्त्रियौ इति मुद्रितग्रन्थे

^२ वेणु° A₁

^३ ‘जायटपेलुं’ A₁

वीणादण्डः प्रवालः स्यात् ककुभस्तु प्रसेवकः ।

कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ ७ ॥

(वि.) वीणादण्ड इति—प्रवलन्ते सर्वे ^१धरा अत्रेति प्रवाल । 'वल सवरणे

^२सचरणे च' । ^३प्रवाल इति वा पाठ । 'चल कम्पने' । वीणादण्डनाम ॥ स्वालम्बनाय दण्ड 'कङ्कते आकाङ्क्षतीति ककुभ । 'ककि लौल्ये' । प्रकर्षेण सेव्यते प्रसेवक । 'पेष्टु सेवने' । दण्डालम्बनायालावूमूलनिक्षिप्तसदृशाकारसारदारुनाम^४ ॥ ^५कुल्यते सम्यक् स्थायतेऽनेन शब्द कोलम्बक । 'कुल सस्याने वधुषु च' । के शिरसि तन्त्रीरवलम्बते इति वा कोलम्बक । 'लवि शब्देऽवस्रसने च' । वीणाया दण्डादिसर्वपरिकरनिष्पन्न मूर्तिनाम ॥ उपनहन्ते तन्त्र्योऽनेन उपनाह । 'णह बन्धने' । निबन्ध्यन्ते^{१०} तन्त्र्योऽनेन नियन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' । तन्त्रीवन्धस्थाननामनी ॥ ७ ॥

^१स्थना B₁ D₁, W₂   ^२सचलने D₂ K₅ T   ^३प्रवार U   ^४कङ्कते K₅
U, W₁   ^५अगलग्ननाय K₅ U   ^६स्वर° U   ^७साधनविशेषपर्वनाम
D₂, W₁   ^८कोलति W₂   ^९शरीर° W₁   ^{१०}सबन्ध्यन्ते B₂

(पा.) वीणादण्ड प्रवाल स्यात् । वीणादण्डनाम ॥ ककुभस्तु प्रसेवक ।

दण्डालम्बनायालावूमूलनिक्षिप्तसदृशाकारसारदारुनामनी । भाषया 'वैसन' ॥ कोलम्बकस्तु कायोऽस्या । वीणाया दण्डादिसर्वपरिकरनिष्पन्नमूर्ति कोलम्बक स्यात् । उपनाहो नियन्धनम् । तन्त्रीमिवन्धनस्थाननामनी । भाषया 'करिमे' ॥ अनुक्तम्—'वीणागुणे त्रिया तन्त्री' । वीणागुणनाम । 'अवितृप्तृत्त्रिभ्य ई' (उ ३. १५८) इति ई प्रत्ययान्तत्वात् सुलोपो नास्ति । तन्त्री तन्त्र्यौ तन्त्र्य । हे तन्त्री इत्यादि । अत्र विशेष । लक्ष्मीप्रभृतीनाम् 'अन्वार्थनद्योर्ह्रस्व' (उ ३ १०७) इति ह्रस्वस्य केचन नेच्छन्ति । प्रयोगास्तु बहवो दृश्यन्ते ।

'हे लक्ष्मि स्यादलिन्द्राणामपि सत्पुत्र मे वपु ।

तन्त्री वर्णामृत कृज तन्त्री सश्रय चक्षुषी ॥

चातप्रमीर्यसाटव्या तरीस्तर्पय चातम् ।

. . . . . घत्स्र स्तनाशुक्लम् ॥'

इत्यादि ॥ ७ ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डडिण्डिमझर्झराः ।

मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ ८ ॥

(वि.) वाद्यप्रभेदा इति—इमिति 'शब्दमियति' इमरुः । 'ऋ गतौ' । मड्डु इति 'उच्चारणात्' मड्डुः । डिङिमिति शब्दं करोतीति डिङिडमः^१ । झर्झशब्दं करोतीति 'झर्झरः । मृद्यत इति 'मर्दलः । 'मृद क्षोदे' । 'पणाज्जायते पणवः । पण्यते स्तूयते ऽनेनेति वा । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' । एते च अन्ये च वाद्यप्रभेदा ॥ नृत्यतीति नर्तकी । 'नृती गात्रविक्षेपे' । 'लसति क्रीडति रङ्गभूमाविति लासिका । 'लस श्रेपण-क्रीडनयो' ॥ 'नृत्तकारिणीनामनी ॥ ८ ॥

^१ K₃ adds अव्यक्तः.

^२ उच्चारणत्वात् B₁.

^३ मिनोति प्रक्षिपतीति Pt₂

^४ झर्झते भापते, झर्झेति शब्दं रातीति Pt₂

^५ मर्दलः W₁

^६ पणायते U, W₂

^७ लस्यति D₁

^८ नृत्य° K₃, W₁, नर्तनकरीणा A, B₁, T.

(पा.) वाद्यप्रभेदा—अन्ये च । इमर्वादयश्चान्ये^१ घण्टानि^२साणादयश्च^३ वाद्यभेदाः । नर्तकी—समे । नृत्तकारिणीनामनी ॥ अनुक्तम्—'रङ्गः स्यान्नर्तनस्थानम्' । नर्तनस्थलं^४ रङ्गं स्यात् ॥ 'सूत्रधारस्तु सूचक' । सूत्रधारनाम ॥ ८ ॥

^१ A₁ adds अन्यशब्दग्रहोत्

^२ नि सान B₁

^३ °स्थानं B₃

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।

तालः कालक्रियामानं लयः साम्यमथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

(वि.) विलम्बितमिति—^१विलम्बितं द्रुतं मध्यम् इति लयविशेषाः क्रमात् तत्त्वम् ओघः घनमित्युच्यन्ते । तलन्ति गीतवाद्यनृत्तानि तिष्ठन्त्यत्र तालः । 'तल प्रतिष्ठायाम्' । ^२मध्यकालक्रियायाः परिच्छेदकनाम ॥ लीयतेऽत्रेति लयः । 'लीङ् श्रेपणे' । ^३न्यूनाधिकरहिततालसाम्यनाम^४ ॥ तण्डुना शिवेनोपदिष्टं ताण्डवम् । उद्धत-प्रयोगनर्तननाम । नट्यते नटनम् । 'नट नृत्तौ' । नटस्य कर्म नाट्यम् । ^५नटनर्तननाम ॥ लसतीति लास्यम् । 'लस श्रेपणक्रीडनयोः' । सुकुमारप्रयोगनर्तननाम ॥ नृत्यतीति नृत्यम् । 'नृती गात्रविक्षेपे' । नर्तननामानि^६ ॥ ९ ॥

^१ Pt₂ adds विलम्बन्ते कर्पदादयोऽत्रेति विलम्बितम् । प्रत्येक गतिविशेषत्वात् । 'लपि लम्बने' । द्रवन्ति त्वरन्ते कर्चरणादयोऽत्रेति द्रुतम् । 'ऋ गतौ' । विलम्बितद्रुतयोर्मध्ये भवताम्भ-
ध्यम् ^२मेधायाः गानक्रियायाः K₃, W₂, एषा पर्याया इत्येके । नाट्येऽपि विलम्बितादि-

लयानुसारेण क्रमात् तत्त्वाया वाद्यप्रभेदप्रकाय B₂ D₁ K₅ कालक्रियाया मान परिमाणमिति
कालक्रियामानम् B₂ °आधिक्य° W₂ °सामान्य° K₂ °नृत्त° B₂, D₂, W₂
°गात्रविशेषणनृत्त° B₂, W₂

(पा.) विलम्बित—क्रमात् । विलम्बितादिमानानि^१ तत्त्वादिसङ्ज्ञानि भवन्ति ।
ताल कालत्रियामानम् । कालस्याङ्गुलिकरक्रिया^२ वृत्त मान ताल स्यात् । लय साम्यम् ।
सर्वाभिनयसाम्य लय स्यात् । अथाक्षज—नर्तने । नटननर्तननामानि । अक्षजशब्दस्थाने-
ऽस्त्रियामिति, नृत्यशब्दस्थाने नृत्तमिति च पठन्ति^३ ॥ ९ ॥

^१ आदीनि B₂ B₂ omits मानानि

^२ अङ्गुल्यादिचेष्टया B₂

^३ नटननामानि A₁

^४ B₂ adds केचित्

तौर्यत्रिक नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ १० ॥

भ्रकुंसश्च ध्रुकुंसश्च ध्रुकुसश्चेति नर्तकः ।

स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

(वि.) तौर्यत्रिकमिति—तूर्याणा त्रिक तौर्यत्रिकम्^१ । तूर्याणा सवन्धि तौर्यम् ।
तच्च त्रिक च तौर्यत्रिकम् । नटकर्म नाट्यम् । समुदितनृत्तगीतवाद्यनाम ॥ भूर्या
कुसयतीति भ्रकुस । ध्रुकुसश्च^२ । भ्रुकुसश्च । 'कुसि भाषायाम्' । स्त्रीवेषधारिनर्तक
पुरुषनामानि ॥ नाट्योक्तौ नटव्यवहारे नामान्यह । अर्जतीत्यज्जुका । 'अर्ज अर्जने' ।
नाट्योक्तौ गणिकानाम ॥ १०-११ ॥

^१ तूर्पे नुरज्जदि तत्र भय शब्द तौर्य त्रयोऽवयवा अस्वेति निनम् । तौर्येण त्रिक
W₁, Pt₂ ^२ नटस्य^३ I, W₁ नृत्त गीत वाद्यम् एतत्त्रयसमुदितनटनमनेति B₂

^३ चेष्टादिक भ्रियतऽनेति भ्र, तदिङ्गितसूचकचलनविशेष । तेन कु भूमि तत्रत्यजन सादयति
गमयतीति, आहत्य भ्रुकुस इत्यर्थो जायत B₂ ^४ ध्रुकुसश्च A

(पा.) तौर्यत्रिक—त्रयम् । नृत्तगीतवाद्यानि त्रीणि तौर्यत्रिकम् । इदं त्रय
नाट्य स्यात् । तत् प्रेक्षणाथं स्वाध्वेन सगीत भवति । 'सगीत प्रेक्षणाथेऽस्मिन्' इति
वैजयन्ती (पृ १४१, श्लो ७२) । भ्रुकुसश्च—पुरुष । भ्रुकुसादय 'पडपि स्त्रीवेषधारि-
नर्तकपुरुषनामानि । भ्रुकुसशब्दो रुशब्दादिश्च 'रुमारादिश्च भवति । 'स भ्रुकुसो
ध्रुकुसश्च भ्रुकुसश्च ध्रुकुसश्च' इति वैजयन्ती (पृ १४१, श्लो ६७) । अनुत्तम्—
'पात्राण्यधिहृत्ता नान्ते' । नान्ते नियुक्ताते पात्राणीत्युच्यन्ते । 'तेषा वेपथु भूमिका' ।

तेषां वेपो भूमिका स्यात् ॥ नाय्योक्तौ । अङ्गहारावधि अधिकारवचनम् । तस्मादित पर
वक्ष्यमाणा शब्दा नाय्यविषया । व्यनस्थिताधिकारविषयत्वाद्^५ देवकुमारादिशब्दा
इतरविषयाश्च भवन्ति । गणिकाञ्जुका^६ । लज्जिका ^७अञ्जुका स्यात् ॥ १०-११ ॥

^१ A₁ omits इदं त्रय

^२ सगीतकमिति मुद्रितपुस्तके

^३ B₃, B₄ omit

^४ ऋयणादि° A₁

^५ A₁ omits विषय

^६ अञ्जुका A₁

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथावुकः ।

जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ १२ ॥

(वि.) भगिनीपतिरिति—अवति भगिनीमिति आवुत्त । ‘अव रक्षणे’ ।
भगिनीपतिनाम ॥ भाषयतीति भाव । ^१विदुषरूनाम ॥ अवतीति आवुक । ‘अव
रक्षणे’ । जनकनाम ॥ कुत्सित मारयतीति कुमार । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । युवा चासौ
राजा च युवराज । कुमारयतीति वा कुमार । ‘कुमार स्त्रीढायाम्’ । प्रेप्यादीन् विभर्तीति
भर्ता । तस्य दारक भर्तृदारक । पोष्यान् दारानिव विभर्तीति वा । ‘बुभृब् धारण-
पोषणयोः’ । युवराजनामनी ॥ १२ ॥

^१ विदुषा W₂, विदुष D₁ I, K₂

(पा.) भगिनीपतिरावुत्त । ज्येष्ठरूपभगिन्यो पति आवुत्त स्यात् ।
अनुक्तम्—‘पतिरार्योऽप्यार्यपुत्र’ । पतिरार्य आर्यपुत्रश्च स्यात् ॥ भावो विद्वान् । तत्र
विद्वान् भाव स्यात् ॥ अथावुक्तो जनक । पिता आवुक स्यात् ॥ युवराज—भर्तृदारक ।
युवराजश्च कुमारश्च भर्तृदारक स्यात् ॥ अनुक्तम्—‘गोस्वामिनो राजसुता’^१ ।
अन्यराजपुत्रा गोस्वामिन इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

^१ राजपुत्रा B₁

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।

देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ १३ ॥

(वि.) राजेति—भटन्ति उद्धत मापन्ते भट्टा । ‘भट परिमापणे’ । भट्टान्
शत्रून् अरति पीडयतीति ^१भट्टारक । ‘अर पीडने’ । दीव्यतीति देव । ‘दिवु ब्रीडादौ’ ।

भर्तृदारिकाशब्द भर्तृदारकशब्दवत् । राजपुत्रीनाम ॥ दीव्यतीति देवी । ^२अभिपिक्तराज
पत्नीनाम ॥ भटति उद्धत भापते ^३भट्टिनी । अकृताभिपेकराजभार्यानाम ॥ १३ ॥

^१ मया सेवका तैर्युद्धमुत्तारयति 'तु प्लवनतरणयो' Pt₂ ^२ कृताभिपेक° W₂

^३ D₁, Y omit ॥ pages 'मट परिमाणे' W₂

(पा.) राजा—देव । नृप भट्टारको ^१देवश्च स्यात् । नामान्ते प्रयुक्ता अप्येते
पूज्यमपि कथयन्ति । 'पादा इति नामान्ते देवो भट्टारको यापि' इति हल्ययुध (अ मा
१ १५) । तत्सुता भर्तृदारिका । राजसुता ^२भर्तृदारिका स्यात् ॥ देवी कृताभिपेकायाम् ।
महिषीनाम ॥ इतरासु तु भट्टिनी । अन्या राजपत्न्य ^३भट्टिन्य स्यु ॥ १३ ॥

^१ A₁ omits ^२ राजपुत्री B₁ ^३ भार्या B₁

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजश्यालस्तु राष्ट्रियः ।

अम्ना माताथ बाला स्याद् वासूरायस्तु मारिपः ॥ १४ ॥

(वि.) अब्रह्मण्यमिति—ब्राह्मणोऽग्र्य इत्युक्ति ^१अब्रह्मण्यम् । ब्रह्मणो हित
ब्रह्मण्य, शान्तता, तदविद्यमानमत्रेति वा । अवध्योक्तिनाम ॥ राज श्याल ^२राजश्याल ।
राष्ट्री राज्ञी तस्या भ्राता राष्ट्रिय । राजपुत्रीभ्रातृनाम ॥ अम्न्यते शत्र्यते ^३वालैरित्यम्ना ।
'अवि शब्दे' । मातृनाम ॥ यसति मातु समीप इति वासु । 'यस निघासे' ।
बालानाम ॥ मायामियर्ति गच्छतीति मारिप ^४ । 'ऋ गतौ' । ^५आर्यनाम ॥ १४ ॥

^१ ब्रह्मणि साधु न भवतीति, अवयवानाम्ये इत्येक D₁, I, K₁ अग्रयानार्थमित्येने १
^२ श्याल १ ^३ माघे A B₁, T ^४ मारयति पापानिति मारिप । कर्षणात् सहनाद्वा Pt₂
^५ आरात् पापकर्मण्यो यातीत्यार्य, अरणीय अभिगम्यो वा Pt₂

(पा.) अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ । अग्र्योऽस्मीत्युक्तिरग्र्योक्ति । ^१तस्यामात्रोदनेऽपि
अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ स्यात् ॥ राज — राष्ट्रिय । राज पुत्रीभ्राता राष्ट्रिय स्यात् । अम्ना माता ।
जननी अम्ना स्यात् । 'अम्न सरस्वति त्रिमिय तत्र माता विष्णुपुत्रभा "देवी" ।
अथ—वासु । वालिका वासूरित्युच्यते । 'वासु देवालय गत्वा सोम शस्त्रमर्चय'
आर्यस्तु मारिप । आर्यनाम । मार्पोऽपि भवति । 'आर्यो मारिपमार्पकी' इति
येचयन्ती (प १४५, श्लो १०६) । अनुक्तम्—'क्षपणाग्रा भदन्ता स्यु' । क्षपणमौग-
तादयो भदन्ता इत्युच्यन्ते ॥ १४ ॥

^१ A₁ omits तस्या ^२ देवि १ ^३ मारिपो A₁, B₁

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ।

हण्डे हञ्जे हलाहानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ १५ ॥

(वि.) अत्तिवेति—अत्ति^१ भ्रातृभार्या वचनैरिति अत्तिका । ‘अद भक्षणे’ ।

ज्येष्ठभगिनीनाम ॥ नियत स्थान निष्ठा । नि शेषेण^२ वहन प्रस्तुतरुथाया समाप्ति निर्वहणम् । समे इति समानार्थे । नाटकस्य ^३निर्वहणाख्यपञ्चमसधिनामनी ॥ हण्डे इति नीचा प्रति, हञ्जे इति चेटीं प्रति, हला इति सखीं प्रति आह्वानम् । एते त्रय संवोधनार्थे अव्यया ॥ नाटोक्त्य^४ समाप्ता ॥ १५ ॥

^१ अत्ति क्षणयति (परपञ्चने K₃) B₂

^२ अत्र तिष्ठन्ति, ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ B₂

^३ नितरा वहताति B₂

^४ ‘मुख प्रतिमुख गर्भं सावभर्शोपसङ्गति’ U

^५ नाट्योक्तविधि

समाप्त B₂ I

(पा.) अत्तिका—ज्येष्ठा । ज्येष्ठभगिनी अत्तिका स्यात् । अनुक्तम्—‘कनिष्ठा तु

बलाबुसा’ । कनिष्ठा^१ रससा बलाबुसा स्यात् । निष्ठा—समे । प्रस्तुतरुथासहार निष्ठा च निर्वहण च स्यात् । हण्डे—सखीं प्रति । नीचाह्वाने हण्डेशद प्रवर्तते । चेटीकाह्वाने हञ्जेशद । सरयाह्वाने हलाशब्द^२ । ‘हला सौन्दले’ । ^३हलिलेशब्दोऽप्यस्ति । ‘हलिले^३ जनमध्ये याचितवत्यसि’ । हण्डे हञ्जे हलेति शब्दार्थस्य संवोधनार्थका इति ^४प्राकृतसजीविन्यामव्ययपरिच्छेदे कथितत्वादव्यया ॥ १५ ॥

^१ A₁ omits

^२ B₂ adds प्रवर्तते

^३ हरिते B₂

^४ ‘सनीरया B₂

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।

निर्वृत्ते त्र्यङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिपदाद्विकृतात्त्विके ॥ १६ ॥

(नि.) अङ्गहार इति—अङ्गानां हारोऽयत्रानयनम् अङ्गहार^१ । अङ्गानां विक्षेपो

ऽङ्गविक्षेप । स्थानान् स्थानान्तरानयनरूपप्रियाणामनी ॥ व्यनक्त्यर्थं व्यञ्जक^२ । ‘अञ्ज व्यक्तिभक्षणान्तिगतिपु’ । अमिमुग्येन नीयतेऽनेनार्थं अभिनय । ‘णीञ् प्रापणे’ । याचिनाद्विकृतात्त्विकशब्दभावसूचकनामनी ॥ अङ्गेन निर्वृत्तम् आद्विकम् । मत्त्वेन निर्वृत्तं मत्त्विकम् । सत्त्वोत्पटे^३ मनसि पुनरित्याभिनयनामनी ॥ १६ ॥

^१ हृन् हरणे B₂ स्थानान्तरानयनं Pt₂

^२ K₃ om ts 4 lit cs.

^३ सत्त्वोत्पटे

A, B₁, 1

(पा.) अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः । अवयवविक्षेपोऽङ्गहारः ^१स्यात् । व्यञ्जक—
समौ । सूच्यार्थसूचननामनी ॥

‘निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाम्यां द्वे त्रिष्वङ्गिकसात्त्विके ।
व्यञ्जकोऽभिनयो यस्तु सूच्यार्थोऽभिनयस्य च ॥’

इत्यनेन सूच्यार्थश्चाभिनयः । अङ्गनिर्वृत्तं स्यादाङ्गिकम् । सत्त्वनिर्वृत्तं स्यात् सात्त्विकम् ।
द्विदशब्दग्रहणेन वाचिकाहार्ययोगुणत्वं सूच्यते ॥ १६ ॥

^१ इत्युच्यते B₁.

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।

वीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ १७ ॥

(वि.) शृङ्गारेति—शृङ्गारो वीरः करुणा अद्भुतः हास्यं भयानकः वीभत्सः
रौद्रः चकारान् शान्तश्च^१ । एते शृङ्गारादयो नव रसा भवन्ति । सामाजिकजनेन^२ रस्यन्त
इति रसाः । ‘रस आस्वादने’ । ^३शृङ्गं युवादिकमियतीति^४ शृङ्गारः । ‘क्र गतौ’ ।
^५जुगुप्सादिरहितत्वात् शुचिः । उज्ज्वलति प्रकाशते उज्ज्वलः । ‘ज्वल दीप्तौ’ । शृङ्गार-
रसनामानि ॥ १७ ॥

^१ शान्तिश्च A, T, W₁, वात्सल्यं दशमः Pt₂.

^२ सामाजिकेन A, B₁, T.

^३ के ते रसा इत्याकाङ्क्षायां क्रमेण प्रतिपादयति B₂

^४ शृङ्गं शेषं B₁, Y, प्राधान्यं Pt₂.

^५ परिशुद्धत्वात् Pt₂

(पा.) शृङ्गार—रसाः । शृङ्गारादयोऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । चक्षुष्यो मतान्तर-
बोधनार्थः^१ ।

‘शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतशान्ताश्च नव नाट्यरसाः स्मृताः ॥’
‘शृङ्गारवीरौ वीभत्सरौद्रौ हास्यं भयानकम् ।
करुणाद्भुतशान्ताश्च वात्सल्यं च रसा दश ॥’

इति । द्वादशरसा इति केचित् । शृङ्गारः—उज्ज्वलः । शृङ्गाररसनामानि ॥ १७ ॥

^१ ‘प्रबोधन’ A₁.

उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽप्यथो हसः ॥ १८ ॥

हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ।

(वि.) उत्साहेति—उत्साहं वर्धयतीति उत्साहवर्धनः । ‘वृधु वृद्धौ’ ।

^१विरुद्धान् राति हन्तीति वीरः । ‘रा दाने छेदने च’ । विद्विष्टान् ईरयतीति वा । ‘ईर
^२क्षेपे’ । वीरयतीति वा वीरः । ‘शूर वीर विक्रान्तौ’ । वीररसनाम ॥ कुर्वन्त्यात्मानमदी-
नमनयेति करुणा । ‘^३डुरुन् करणे’ । ‘^४कुरुं ह्येवं न सहत इति वा । करुणैव कारुण्यम् ।
^५घृण्यन्तेऽनुगृह्यन्तेऽनयेति घृणा । ‘घृणि ग्रहणे’ ‘घृणु दीप्तौ’ इति वा धातुः ।
^६क्रपयते कृपा । ‘^७क्रप कृपायाम्’ । दयन्ते^८ रक्षन्त्यनया दया । ‘दय दानगतिर्हिंसा-
रक्षणेपु’ । अनुकम्पन्तेऽनयेत्यनुकम्पा । ‘कपि चालने’ । अनुक्रोशन्त्यनेनेत्यनुक्रोशः ।
‘^९क्रुदा आह्वाने रोदने च’ । ‘^{१०}करुणारसनामानि ॥ हासयति^{११}जनानिति हसः, हासः,
हास्यं च । ‘हस हसने’ । हास्यरसनामानि ॥ ^{१२}बीभत्सा निन्दा, सा अत्रास्तीति
बीभत्सम् । सद्भिर्बुद्धत्वात् विकृतम् । बीभत्सरसनामनी ॥ ^{१३}इदं द्वयं तद्वति त्रिषु ॥ १८ ॥

^१ विदुशान् W₂; विद्विषः Y.   ^२ ग्रेरणे A, B₁, T.   ^३ कर्हं ह्येवं नयति B₂.

^४ घृणन्ते B₂   ^५ क्रपयन्ते U, W₁, Pt₂.   ^६ क्रप K₁, Y, Pt₂.   ^७ रक्षन्ते

A, B₁, T.   ^८ पिचिचालने Pt₂.   ^९ कारुण्यं A, T, W₁.   ^{१०} सर्वान् B₁.

^{११} Pt₂ adds वयं वयं इत्यस्य निन्दाया सन्.   ^{१२} बीभत्सविकृतशब्दौ तद्वेतुशोणितमा-

सादियाचित्वे त्रिषु लिङ्गेषु यन्ते Pt₂.

(पा.) उत्साह—वीरः । वीररसनाम ॥ ‘^१शुन्युग्मलौ तु शृङ्गारो वीर
उत्साहवर्धनः’ इति व्याडिः । कारुण्यं—अनुक्रोशः । करुणारसनामानि ॥ ‘करुणो
रम’ इति पुंस्त्वमपि । अथो हसः—हास्यं च । हास्यरसनामानि ॥ चशब्दो रूपान्त-
रममुगयायः । ‘हसिना तु हसो हासो हसनं हास्यघर्घरे’ इति । बीभत्सं विकृतम् ।
बीभत्सनामनी ॥ त्रिष्विदं द्वयम् । इमे द्वे त्रिष्वित्यनेन त्रिलिङ्गे । बीभत्सो रोगः ।
विकृतो रोग इत्यादि ॥ १८ ॥

^१ शुचिः A₁

^२ दणित for तु शशो B₂.

^३ B₁ adds मरतः.

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ॥ १९ ॥

दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ।

भयंकरं प्रतिभयं रौद्रं तूग्रममी त्रिषु ॥ २० ॥

चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ।

(नि). विस्मय इति—^१विस्मापयतीति विस्मय । ‘जिह्व ईषद्वसने’ । अत् आश्चर्यार्थेऽव्ययम् । तस्मान् भव ‘अद्भुतम् । आचरणीय आश्चर्यमिति साधु । ‘चर गतिभक्षणयो’ । चित्रयतीति^२ चित्रम् । ‘चित्र चित्रीकरणे’ । अद्भुतरसनामानि ॥ भीतेरिदं त्रासपरत्वाद् भैरवम् । विरोधस्मात् अधीर इति वा भैरवम् । दारयति चित्तमिति दारुणम् । ‘द विदारणे’ । विरोधस्मादिति भीषणम्^३ । भीष्मम् । भीमम् । भयानकं च । ‘बिभी भये’ । घुरतीति घोरम्^४ । ‘घुर भीमार्थशब्दयो’ । भय करोतीति भयकरम् । ‘डुडुब् करणे’ । भयं प्रति गर्तं प्रतिभयम् । भयानकरसनामानि ॥ रत् रोग, ता राति ददातीति रुद्र । तस्य कर्म रौद्रम्^५ । उग्रत्वात् उग्रम् । रौद्ररसनामानि ॥ अमी अद्भुताद्या उग्रान्ता शब्दा चतुर्दश त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ।^६ ^{११}दरति विभेत्त्यस्मादिति दर । ‘द भये’ । प्रत्यत्यस्मादिति^७ त्रास । ‘त्सी उद्वेगे’ । विभेत्त्यस्या इति भीति । भीश्च । भयं च । ‘बिभी भये’ । साधूनृत्यति बाधत इति साध्वसम् ।^८ ^{१३}असु क्षेपणे’ । भयनामानि ॥ १९-२० ॥

^१ विशेषेण स्मा° B₂   ° भवतीति श्रुत, तच्च भवतीत्यद्भुतम्, आसम्भत्वात् चर्यत इत्याश्चर्यम् B₂ आ चरण K₂ Y   ° I, U, W₂ add अकस्मात्   ४ ‘चित्रिद् आश्चर्ये’ K₂   ° ‘दृ अवलण्डने’ B₂ ‘दृ भये’ A, T, W₁   ° भीषयते B₂ D₁, I
७ घुरति यत् तद्दारम् A, B₁, T   ८ प्रतिविभेत्त्यस्मात् B₂   ९ रोद D₁
१० I adds ‘रा दाने’   ११ दीर्यतेऽस्मात् P₁₂   १२ नृत्तन P₁₂   १३ ‘अस निरसने इति वा धातु B₂

(पा.) विस्मयो—चित्रमपि । अद्भुतरसनामानि ॥ अथ—प्रतिभयम् । भयानकरसनामानि ॥ रौद्रं तूग्रम् । रौद्ररसनामनी ॥ अमी—चतुर्दश । धर्मिधर्मवचना^१ अद्भुतादिशब्दा नियतत्रिलिङ्गा भवन्ति । अद्भुतकरी विद्या अद्भुता । धर्मवचना भैरवादयो नियतत्रिलिङ्गा । भैरवोऽहि, दारुणोऽहि, इत्यादि ॥ दरस्त्रासौ—भयम् । भयनामानि । भयरस साध्वसरस इति रसत्वोपचाराद् रसानन्तरकथनम् ॥ १९-२० ॥

^१ अद्भुतादय B₂   २ B₂ omits

विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ॥ २१ ॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारो मानश्चित्तसमुन्नतिः ।

(दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः ।)

(वि.) विकार इति—भावयति करोति रसान् भावः । 'भू' ^१सत्तायाम्' । मनसोऽयं मानसः । मनोविकारो भाव इत्युच्यते ।

‘हर्षोन्मादश्रमाशङ्का निर्वेदो जडता धृति ।
 श्लानिश्चिन्तामतिव्रीडा दैन्यं गर्वः स्मृतिर्मदः’ ॥
 गर्हापस्मारसुप्तानि चापललस्यमुग्रता ।
 अमर्षत्रासतर्काश्च निद्रौत्सुक्यं ^४मृतिस्तथा ॥
 आवेगो व्याधिरीर्ष्या च विपादश्च विकल्थनम् ।
 अवबोध इति प्रोक्ता भावाः संचारिणो बुधैः ॥’

मनोविकारनाम ॥ अनु पश्चादर्थं भावयति प्रकाशयतीति अनुभावः । ‘भुयोऽयत्स्वने’ । मनोविकारज्ञापकहेतुनाम^५ ।

‘वागङ्गामिनयेनेह यस्मादर्थोऽनुभूयते’^६ ।
 शाखाङ्गोपाङ्गसहितः सोऽनुभावस्ततः स्मृतः ॥’

इति । ‘भूभङ्गकटाक्षाद्या अनुभावा इति स्मृताः’ इति च । ^७गर्वत्यनेनेति गर्वः । ‘कर्व र्खर्व गर्व दर्पे’ । आत्मानं ^८ज्यायांसमभिमनुते अभिमानः । ‘मनु अवबोधने’ । अहमेव ज्यायानिति करोतीत्यहंकारः । ^९आत्मानं मानयतीति मानः । ‘मान पूजायाम्’ । चित्तस्य समुन्नतिः चित्तसमुन्नतिः । अहमेव ज्यायानिति मनननामानि ॥ २१ ॥

^१ ‘भुव अयत्स्वने’ A, B₁, T.   ^२ च्यान° B₂.   ^३ क्षयः B₂.   ^४ धृतिः A.
^५ पुल्लादिनाम B₂, D₁.   ^६ अनुमाव्यते K₂, K₁, U.   ^७ गर्वन्ति B₁.   ^८ उरहृष्टं
 मानयति P₁.   ^९ A, W₁ add एव.

(पा.) विकारो—भावबोधकः । मनसो विकारो भावः स्यात् । स च ^१स्यापि-संचारगेदेन द्विविधो भवति । स च प्रकाशमानः सन् अनुभावः । अत्र^२ भयप्रभृतयः स्थायिनः । गर्वप्रभृतयः संचारिणः । अनादरप्रभृतयोऽनुभावाः । सात्त्विकभावानामनु-भावविशेषत्वादनभिधानम्^३ । ते च धर्मप्रलयादयः । गर्वो—समुन्नतिः । गर्वनामानि ॥ गर्विशब्दोऽप्यस्ति । ‘गर्विः स्त्री चाग्मिता गर्वः’ इति वेजयन्ती (प्र. ९७, श्लो. १६५) । ‘स्मयोऽयत्स्वने उत्सेवो दर्पः शौण्डीर्यमित्यपि’ । एतानि च ॥ २१ ॥

^१ स्यापि A₁.   ^२ A₁ adds ते के इत्युच्यमाने.   ^३ धानत्वम् A₁.   ^४ गर्वः
 स्त्री गर्विस्मिता B₂, B₁; मुद्रितग्रन्थे च.

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्किया ॥ २२ ॥

रीढावमाननावजावहेलनमसुक्षणम् ।

मन्दाक्ष हील्लपा व्रीडा लज्जा सापन्नपान्यतः ॥ २३ ॥

(वि.) अनादर इति—नाद्रियतेऽनादर^१ । ‘दृढ् अदरे’ । ^२परिभूयते परिभव परीभावश्च । ‘भू सत्तायाम्’ । तिरस्करोतीति तिरस्किया^३ । ‘डुळ्ळ् करणे’ । रिदति हिनस्तीति^४ रीढा । ‘^५रिह् हिसायाम्’ । अवमानयतीत्यवमानना^६ । ‘मान पूजायाम्’ । अवज्ञायतेऽनया अवज्ञा । ‘ज्ञा अवयोधने’ । अवहेलयतीति अवहेलनम् । ‘हेह् अनादरे’ । असून् क्षिणोतीति^७ असुक्षणम् । ‘क्षिणु हिसायाम्’ । ^८असूक्ष्णमिति वा पाठ । ‘सूक्ष्म् आवरे’ । तिरस्त्रियानामानि ॥ मन्दम् अक्षि यत्रेति मन्दाक्षम् । मन्दम् अक्षम् ^९इन्द्रियमत्रेति वा । जिह्वेत्यनयेति^{१०} ह्री । ‘ह्री लज्जायाम्’ । प्रपत इति प्रपा । ‘प्रपू लज्जायाम्’ । ^{११}ग्रीडवतीति व्रीडा । ‘ग्रीड चोदने लज्जाया च’ । ^{१२}ग्रीडासन्त्रो द्वयो । लज्जते इति लज्जा । ‘ओ लज्जी ग्रीडने’ । लज्जानामानि ॥ अपन्नपत ^{१३}इत्यपन्नपा । परादागतह्रीनाम ॥ २२-३ ॥

^१आदर सरार स न मवतीति Pt.

^२परिभावयति B₂

^३तिरस्करण Pt₂

^४कल्पयति B₂ D₂ I W₁

^५‘रिह् कल्थनयुदनि’दाहितादानेषु A B₂ T,

W₁ Pt₂

^६मानन पूजा तद्विरोधिनी Pt₂

^७असुक्षणम् अनादर Pt₂

^८असूक्ष्ण इति च पाठ I W₁

^९वाच्यन Pt₂

^{१०}Pt₂ omits अनया

^{११}ग्रीडयति Pt₂

^{१२}ग्रीडशब्द पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति Pt₂

^{१३}निकृष्टा नपा Pt

(पा.) अनादर—असूक्ष्णम् । अनादरनामानि ॥ हलायुधामिधानेऽनादरायशे भिन्नार्थवे ।

‘अत्याकार परिभवो ^१निराकार पराभव ।

अनादरश्चाभिभवनतिरस्कारश्च कथ्यते ॥ (अ मा ४ १९)

^२हेल ॥ म् दवहेल चानज्ञा रीढा विमानना^३ ॥ (अ मा ४ ३०)

इति ॥ मन्दाक्ष—लज्जा । लज्जानामानि ॥ ग्रीडशब्दोऽप्यस्ति ।

‘पथि पथिववधूभि सादर प्रच्छद्यमाना

धुन्त्यदलनील कोऽयम ये तवेति ।

स्मितयिकसितगण्डं ग्रीलविभ्रान्तनेत्र

मुखमग्रनमयती रपम्माचष्ट सीता ॥’

इति प्रसन्नरापणे^३ ॥ सापन्नपान्यत । परसकाशाजाता लज्जा अपन्नपा स्यात् ॥ २२-३ ॥

^१ निकारश्चति मुद्रितग्रन्थे

^२ 'हेला स्यादवहेल रीदावशावलीढा च' इति मुद्रितपुस्तके

^३ अयं श्लोकः मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते, उपलभ्यते च हनुमन्नाटके (३ १५), A₁ adds निवासोपरि-
ब्रीलर्न लज्जा.

क्षान्तिस्तितिक्षाभिध्या तु परस्वविषये स्पृहा ।

अक्षान्तिरीर्ष्यासूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४ ॥

(वि.) क्षान्तिरिति—क्षम्यत इति ^१क्षान्तिः । 'क्षमूष् सहने' । तितिक्षते
तितिक्षा । 'तिज निज्ञाने' । निज्ञान सहनम् । मर्षणनामानि ॥ ^२अभिध्यायते अभिध्या ।
'ध्यै चिन्तायाम्' । 'परद्रव्यलिप्सानाम ॥ न क्षान्तिरक्षान्तिः । ईर्ष्यतीति ^३ईर्ष्या ।
'ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्' । अक्षमानाम ॥ असूयतीति असूया । गुणेषु ^४दोषारोपनाम ॥ २४ ॥

^१ तितिक्षा च A

^२ 'तिज क्षमायाम्' W₂

^३ अपहरणे ग्रहणे ध्यानमभिध्या

Pt₂ ^४ ईर्ष्या W₁

^५ ईर्ष्यतीति ईर्ष्या । ईर्ष्य अमर्षार्थः । सा अनेति वा B₂

^६ दोषारोपणं D₂

(पा.) क्षान्तिस्तितिक्षा । मर्षणनामनी ॥ अभिध्या—स्पृहा । परद्रव्यविषय
स्पृहा अभिध्या स्यात् । विषये स्पृहेति वा पाठ । अक्षान्तिरीर्ष्या । 'परौन्नत्यासहन-
नामनी ॥ असूया—अपि । गुणेषु दोषारोपणमसूया स्यात् ॥ २४ ॥

^१ परोऽर्थां B₂

चैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २५ ॥

(वि.) चैरमिति—वीरस्य कर्म चैरम् । विरुणद्धीति विरोधः^१ । 'रधिर्
आवरणे' । विद्वेषेति विद्वेषः^२ । 'द्विष अशीतौ' । चैरनामानि ॥ विरुद्धलक्षणया
मन्यतेऽनेनेति मन्युः । 'मन क्षाने' । 'शोचत्यनेन शोकः । 'शुच शोके' । शुक् च ।
शोक्रनामानि ॥ पश्चात्तपतीति^३ पश्चात्तापः । अनुतापश्च । 'तप सतापे' । विरुद्धं
^४प्रतिसरतीति विप्रतीसारः । 'म् गती' । पश्चात्तापनामानि ॥ २५ ॥

^१ विरोधेन रोधः Pt₂.

^२ विद्विष्यते A, विरोधे द्वेषः Pt₂.

^३ शोचयति D₂, U;

शोचन Pt₂.

^४ तापयति Pt₂.

^५ प्रतिनिरणं Pt₂, विप्रतीसारः D₂, K₂

(पा.) वैर—विद्वेष । वेरनामानि ॥ अनुक्तम्—‘कलहोऽस्त्री झकटक’ ।
कलहनामनी ॥ ‘दोर्मध्य तु ^१करेकरम्’ । मुष्टिप्रहारनामनी ॥ मन्यु—द्वित्रयाम् ।
शोकनामानि ॥ पञ्चात्तापो—इत्यपि । पञ्चात्तापनामानि । ‘प्रष्ठमासादन पश्चाद् गत
स्यार्थस्य चिन्तनम्’ । गतार्थचिन्तन प्रष्ठमासादन स्वात् ॥ २५ ॥

^१ करेकरम् A₁

कोपक्रोधामर्षरोपप्रतिघा रुद्रुधौ स्त्रियौ ।

शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २६ ॥

(वि.) कोप इति—^१कुप्यतीति कोप । ‘कुप क्रोधे’ । कुप्यतीति क्रोध । ‘कुप
कोपे’ । न मृष्यत्यनेन अमर्ष । ‘मृष सहने’ । रुप्यत^३ अनेनेति रोप । ‘रुप
हिंसायाम्’ । रु च । प्रतिहतीति प्रतिघ । ‘हन हिंसगत्यो’ । कुप्यतीति ‘कु’ ।
‘रुध कोपे’ । कोपनामानि ॥ ^५शीलयतीति शीलम् । ‘शील समाधौ’ । शुचिचरितनाम ॥
उन्माद्यतेऽनेनेति उन्माद । ‘मदी हर्षग्लपनयो’ । चित्तस्य विभ्रम चित्तविभ्रम ।
^८भूताद्यावेदागतचित्तविभ्रमनाम^८ ॥ २६ ॥

^१ कुप्यत्यनेन A B₁ T   ^२ न मर्षणममर्ष Pt₁   ^३ रुप्यति B₁   ^४ कुप्य-
त्यनया A B₁ T   ^५ शीलयतीति D₂   ^६ मदी हर्षे B₁   ^७ आधशात् I
^८ भ्रमण^८ B₂ K₂

(पा.) कोप—स्त्रियाम् । कोपनामानि ॥ रूपाकुवाशब्दावपि ^१स्त । ‘रूपाक-
कुत्कुधा’ स्त्रियाम^३ इति वैजयन्ती (पृ ९१, श्लो १८३) । शुचौ—शीलम् । ‘आचा
रश्चरित वृत्त चरित्र चरण च तत्’ इति वैजयन्ती (पृ ९२, श्लो ११५) । ‘सदाचार
शील स्यात् । उन्माद—विभ्रम । चित्तभ्रमणमुन्माद स्यात् । अनुक्तम्—‘तद्रा
कौसीग्रमालस्यम्’ । आलस्यनामानि ॥ ‘विस्मृति प्रसृति समे’ । ‘विस्मृतिनामनी ॥ २६ ॥

^१ B₁ orats   ^२ कुधा B₁   ^३ विय B₂ मुद्रितग्रंथे च   ^४ आचारो
वृत्तचारित्रचरित्रचरणानि च इति मुद्रितग्रंथ   ^५ गुदवाचार A₁   ^६ विस्मरण^६ B₂

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ।

इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड् चान्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २७ ॥

कामोऽभिलापस्तर्पश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।

(वि.) प्रेमेति—प्रियस्य भावः प्रेमा । ^१प्रेम च । प्रियता च । हृद् कर्म ^२हृदम् । स्निह्यत इति ^३स्नेहः । 'णिह प्रीतौ' । स्नेहनामानि ॥ दोग्धीति दोहः तं ददातीति दोहदम्^४ । 'दुह प्रपूरणे' । इच्छति ययेति इच्छा^५ । 'इषु इच्छायाम्' । 'काङ्क्षति काङ्क्षा' । 'काक्षि काङ्क्षायाम्' । स्पृहयतीति^६ स्पृहा । 'स्पृह ईप्सायाम्' । ईहन् ईहा । 'ईह चेष्टायाम्' । वृष्यतीति वृट् । तर्पश्च । 'वितृषा पिपासायाम्' । ^७वाञ्छतीति वाञ्छा । 'वाञ्छि इच्छायाम्' । लन्धुमिच्छा लिप्सा । 'डुलभप् प्राप्तौ' । मनो रथो यस्य स मनोरथः^८ । ^९काम्यते कामः । 'कमु कान्तौ' । ^{१०}अभिलपति अभिलापः । 'लप कान्तौ' । इच्छानामानि ॥ तर्पणं^{११} तर्पः । 'वृष पिपासायाम्' । स एवाधिकृष्टेत् लालसा । अतिशयेन लस्यते लालसा । 'लस श्लेषेणजीवनयोः' । भृशतराभिलापनाम् ॥ २७ ॥

^१ प्रेम नपुसकम् B₂ D₁ adds 'प्रीञ्च तर्पणे का ती च' ^२ हृदये भव Pt₂
^३ स्निह्यत्यनेन A, B₁, T ^४ दोहमार्षं गर्भिण्यादेर्ददाति I, K₂, W₂ ^५ एषणमिच्छा Pt₂
^६ काङ्क्षण Pt₂ ^७ स्पृहण Pt₂ ^८ वाञ्छन Pt₂ ^९ भ्रामकत्वेन मनसो रथ इव स्थितत्वात् Pt₂ मन एष रथ D₁ ^{१०} रम्यत U, W₁ ^{११} अभिलपण Pt₂
^{१२} A, B₁, T omit

(पा.) प्रेमा—स्नेहः । स्नेहनामानि ॥ पुलिङ्गप्रेमशब्दस्तद्धितान्तः । नपुसकलिङ्गः प्रेमशब्दः कृतप्रत्ययान्तः^१ । तस्मात्—'स्नेहोऽऽत्री प्रेम सौहार्दमजीर्यं हार्दसौहृदे'^२ इत्यन्यसमीरिता सप्रहोक्तिरपि युक्ता । अथ दोहदम्—तर्पश्च । वृष्णानामानि ॥ स महान् लालसा द्वयोः । अत्यर्थमिति वा पाठः । अतिवृष्णानाम् ॥ २७ ॥

^१ कृदन्तः नपुसकलिङ्गः B₂ ^२ अन्यसंगृहीता B₂

उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंस्याधिर्मानसी व्यधा ॥ २८ ॥

स्याचिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।

उत्साहो व्यवसायः स्यात् स वीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २९ ॥

(वि.) उपाधिरिति—उप समीपे आधीयते धर्मोऽप्रेति^१ उपाधिः । धर्मचिन्ताया नाम ॥ आधीयते दैन्यमनेन आधिः । 'डुधान् धारणपोषणयोः' । मनोव्यथानाम् ॥ चिन्त्यते चिन्ता । 'चित्ति स्मृत्याम्' । दारिद्र्यादिना वितर्कनाम् ॥ मम्यत इति स्मृतिः । 'स्मृ आध्याने' । विस्मृतस्मरणनाम् ॥ आ समन्तात् ध्यायते आध्यानम् । 'ध्ये चिन्तायाम्' । उत्कण्ठात्मकस्मरणनाम् ॥ वेचित् त्रयः पदार्था इति 'यदन्ति' । उत्कण्ठयते^२ उत्कण्ठा । 'वठि शोषे' । उत्कल्यते उत्कलिका । 'पल सन्धाने' । औत्स-

(पा.) कौतूहल—कुतूहलम् । अननुभूताभीष्टामिलापनामानि ॥ स्त्रीणा—

भावजा । स्मितकटाक्षसवृत्त्यादयो विलासा । भर्त्सनादयो विन्वोका । वचनभूषणा-
दिवृत्तयो^१ विभ्रमा । सुकुमारकम्पो ललितम् । धाष्टर्याचरण हेला । प्रियगतिवचनाद्यनु-
करण लीला । इतिशब्देन मोट्टायितकुट्टमितादीना ग्रहणम् । तत्र मोट्टायित कर्णकण्डूयन-
गात्रभङ्गादि । कुट्टमितमोष्ठग्रहणमुखे दुःखामिनय । किलकिञ्चित्त क्रोधाश्रुहर्षभीत्यादि-
साक्यं विरुतमुखभाषणम् । विच्छिन्तितमाल्यभूषणादिनिरास विक्षेप । असकलप्रतिकर्म
सौम्यम्^३ । स्त्रीणा शृङ्गारभावादुत्पन्नविलासादिचेष्टा हावशब्दवाच्या ॥ ३१ ॥

^१ शिष्या A₁

^२ किलकिञ्चित्त A₁

^३ A₁, B₁ add मुक्ता वस्य कदा

पलानीत्यादिवाचप्रयोगश्च

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात् प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

(घि.) द्रवेति—द्रवति हृदयमनेनेति द्रव । ‘द्रु गतौ’ । केलति चित्तवेलि^१ ।
‘केलु चलने’ । किलतीति वा । ‘किल श्वेत्ये क्रीडाया च’ । परिहसतीति परीहास ।
‘हसे हसने’ । क्रीडतीति क्रीडा । ‘क्रीडु-विहारे’ । ललन लीला । ‘लीड रूपेणे’ । खेलेति
वा पाठ । खेलतीति खेला । ‘खेलु चलने’ । ^२नृणाति रत्यतिशय प्रापयतीति नर्म ।
‘नृ-नये’ । प्रियाणा प्रियाभि सह ^३प्रियमाणरतिपरिहासनाम ॥ ‘व्यजति क्षपयतीति
व्याज । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । अपदिश्यतेऽतद्रूपेणानेनेति अपदेश । ‘दिश
अतिसर्जने’ । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यम् । ‘लक्ष दर्शनाङ्कनयो’ । मिलापनामानि ॥ ‘क्रीडतीति
क्रीडा । ‘क्रीडु विहारे’ । खेलतीति खेला । ‘खेलु चलने’ । कूर्दत इति कूर्दनम्^४ । ‘कुर्द
क्रीडायाम्’ । विहारनामानि ॥ ^५अङ्ग जिघर्षति धर्म । ‘घृ क्षरणदीप्त्यो’ । नितरा
दहतीति निदाघ । ‘दह भस्मीकरणे’ । निदाघकाले जातो वा निदाघ । स्थिरतऽने-
नाङ्गमिति स्वेद । ‘जिघर्षा गात्रप्रक्षरणे’ । स्वेदनामानि ॥ ^६प्रलीयते प्रिया अत्रति
प्रलय । ‘लीड रूपेणे’ । ^७नष्टचेष्टतानाम ॥ ३२-३ ॥

^१ कति द्रवो D₂, W₂, ‘केलु चलने’, ‘केलु क्रीडायाम्’, ‘केलु चलनवीडनयो’
इति धातुप्रत्ययम् A ^२ विहारे B₁, D₂, K₂, W₂ ^३ नृणा B₁ ^४ प्रीणने A, K₂
^५ B₁, D₁, W₂ omit रति ^६ व्यन्यत क्षिप्यते Pt₂ ^७ क्रीडन Pt₂ ^८ कूर्दनमिति
वेचित् पठन्ति B₂, K₂ ^९ Pt₂ omits अङ्ग ^{१०} A adds प्रकटय ^{११} ‘चेष्टित’ K₂

¹ कुत्सितपट इव आच्छादकः कपटः B₂; विशेषेण अजति क्षययति B₂; व्यज्यतेऽनेनेति Pt₂. ² A, B₁, T add अनेन. ³ दम्भने Pt₂; हिंसायाम् A, B₁, W₁. ⁴ B₂, D₁, K₃, W₂ add स्फटिकस्थेव सिन्दूर. ⁵ नक्षत्रान्तनपुंसकलिङ्गम् D₁. ⁶ करोतीति, 'हुकुन् करणे' A, कृणातीति कृतिः, निकृष्टा कृतिः I. ⁷ तस्य D₁, I. ⁸ आत्मानात्मरु^० K₃. ⁹ प्रकृष्टो मदः Pt₂. ¹⁰ चिन्ताकुल(ता W₂) नामानि B₁, T.

(पा.) कपटो—कैतवे । कपटनामानि ॥ 'मिषं निभं ललं दण्डाजिनं गजनि-
सीलनम्' । एतानि पञ्च च । कुत्सितः—शाठ्यम् । शाठ्यनामानि¹ । प्रमादोऽनवधानता ।
अनवधाननामनी ॥ ३० ॥

¹ A₁ adds भाषया 'दम्भिर'.

कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।

स्त्रीणां विलासविब्वोकविभ्रमा ललितं तथा ॥ ३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।

(चि.) कौतूहलमिति—एते शब्दा रूढाः¹ । ² कुत्सितं पापं तूलयतीति
कौतूहलम् । कुतूहलं च । 'तूल निष्कर्षे' । कुत्सितं तोजयतीति कुतुकम् । 'तुज
हिंसायलदाननिकेतेषु' । कुतुकमेव कौतुकम् । ³ अतनुभूताभीष्टाभिलाषनामानि ॥
विलासति येनेति 'विलासः । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' । प्रिये आगते सति प्रियाया
⁴ अङ्गेषु यो विक्षेपो जायते तस्य नाम ॥ विशेषेण ⁵ युक्ति गर्भतीति विब्वोकः⁷ ।
'युक्त गर्भे' । प्रिये आगते सति प्रियाया गर्भादनादरनाम ॥ विशेषेण भ्रमतीति विभ्रमः ।
'भ्रमु अनवस्थाने' । शृङ्गाराधिक्यात् चित्तमृत्त्यनवस्थाननाम ॥ ललतीति ललितम् ।
'लल विलासे' । 'स्पर्शपरिकल्पितसुकुमाररत्यागङ्गचेष्टितनाम ॥ हिलतीति हेला । हेडते
वा । 'हिल भावकरणे' 'हेड अनादरे' इति वा धातुः । ⁸ शृङ्गारक्रीडानाम ॥ ललने
लीला । 'लीङ् श्लेषणे' । ⁹ मनोमधुरवागङ्गचेष्टितैः प्रियालुकरणनाम ॥ स्त्रीणां शृङ्गार-
भावजाः क्रिया अमी हावा उच्यन्ते । हूयन्ते कामिनः पभिरिति हावाः । 'हु
दानादनयोः' ॥ ३१ ॥

¹ B₁, D₁, I, K₃, W₂ add the line. ² W₁, Pt₂ add. ³ I, U, W₁
omit अभीष्ट^०. ⁴ विशेषेण लसने Pt₂. ⁵ अङ्गे A; अङ्गेः W₁. ⁶ युक्ति B₁, I.
⁷ विधेः गतिविशेषस्य जोरः सान, वायोऽभेदः, निरुक्तो 'वा गतिगन्धनयोधिति' धातुः Pt₂.
⁸ मुक्त^० A, T, स्वसि^० K₃, U. ⁹ 'प्रोक्ति' B₂, D₁, K₁, K₃, Y. ¹⁰ मधुरतर^०
A, T, W₁.

(पा.) कौतूहल—कुतूहलम् । अननुभूताभीष्टाभिलाषनामानि ॥ स्त्रीणा—

भानजा । स्मितकटाक्षसदृश्यादयो विलासा । भर्त्सनादयो विव्वोका । वचनभूषणा-
दिवृत्तयो^१ विभ्रमा । सुकुमारक्रमो ललितम् । धाष्टर्याचरण हेला । प्रियगतिवचनाद्यनु-
करण लीला । इतिशब्देन मोट्टायितकुट्टमितादीना ग्रहणम् । तत्र मोट्टायित कर्णकण्डूयन-
गात्रभङ्गादि । कुट्टमितमोष्टग्रहणमुखे दुःखाभिनय । किलकिञ्चित्त मोघाश्रुहर्षभीत्यादि-
साक्यं विरुतमुखभाषणम् । विच्छिन्तितास्यभूषणादिनिरास विक्षेप । असकलप्रतिकर्म
मौढ्यम्^३ । स्त्रीणा शृङ्गारभावादुत्पन्नविलासादिवेष्टा हावशब्दवाच्या ॥ ३१ ॥

^१ विषया A₁

^२ किलकिञ्चित्त A₁

^३ A₁, B₁ add मुक्ता वरन कदा

फलानीत्यादिवाक्यप्रयोगश्च

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ ३२ ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।

धर्मो निदाघः स्वेदः स्यात् प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ ३३ ॥

(घ.) द्रवेति—द्रवति हृदयमनेनेति द्रव । ‘द्रु गतौ’ । केलति चित्त केलि^१ ।
‘केलु चलने’ । किलतीति वा । ‘किल शैत्ये क्रीडाया च’ । परिहसतीति परीहास ।
‘हसे हसने’ । क्रीडतीति क्रीडा । ‘क्रीड विहारे’ । ललन लीला । ‘लीड श्रेपणे’ । खेलेति
वा पाठ । खेलतीति खेला । ‘खेलु चलने’ । नृणाति रत्यतिशय प्रापयतीति नर्म ।
‘नृ नये’ । प्रियाणा प्रियाभि सह क्रियमाणरतिपरिहासनाम ॥ ‘व्यजति क्षपयतीति
व्याज । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । अपदिश्यतेऽतद्रूपेणानेनेति अपदेश । ‘दिश
अतिसर्जने’ । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्ष्यम् । ‘लक्ष दर्शनाद्गन्तयो’ । मिषनामानि ॥ ‘क्रीडतीति
क्रीडा । ‘क्रीड विहारे’ । खेलतीति खेला । ‘खेलु चलने’ । कूर्दन इति कूर्दनम्^३ । ‘कुर्द
क्रीडायाम्’ । विहारनामानि ॥ ‘अङ्ग जिघर्त्तति धर्म’ । ‘घृ क्षरणदोप्यो’ । नितरा
नान्नमिति स्वेद । ‘दह भस्मीकरणे’ । निदाघकाले जातो वा निदाघ । स्थितेऽने-
नान्नमिति स्वेद । ‘ज्विदा गात्रप्रक्षरणे’ । स्वेदनामानि ॥ ^{१०}प्रलीयते क्रिया अग्रति
प्रलय । ‘लीड श्रेपणे’ । ^{११}नष्टचेष्टतानाम् ॥ ३२-३३ ॥

^१ कलि द्रवो D₂, W₂, ‘केलु चलने’, ‘केलु क्रीडायाम्’, ‘केलु चलनव्यतिनयो’
इति धातुत्रयम् A ^२ विहारे B₁, D₂, K₂, W₂ ^३ नृणा B₁ ^४ प्रीणने A, K₁
^५ B₁, D₁, W₂ omit रति ^६ व्यज्यत क्षिप्यते Pt₂ ^७ क्रीडन Pt₂ ^८ कूर्दनमिति
वचित् पठन्ति B₂, K₂ ^९ Pt₂ omits अङ्ग ^{१०} A adds प्रक्षरण ^{११} ‘चेष्टित’ K₂

(पा.) द्रवकेलि—नर्म च । कान्ते कान्ताभि सह ^१कृतपरिहासभर्त्सनताडनादिनामानि^२ । व्याजो—लक्ष च । ‘लक्ष सख्या व्याजलक्ष्ये’ इति रुद्राभिधानात् लक्ष मूर्धन्यान्तम् । विपमनामानि । अत्र कपटपर्यायमपि^३ प्रपञ्चयन्ति ।

^४सरागमुर्व्या मृगनाभिदम्भादपारवर्पूरपदेन कीर्त्या ।

^५रत्यापि दन्तच्छदरुमछलेन स एकहेल सुभगोऽनगृह^६ ॥

इति धर्मशर्माभ्युदय । क्रोडा—कुर्दनम् । कुर्दनमिति च कचित् पाठ । ‘उपधाया^७ च’ (८ २ ७८) इति दीर्घत्वमत्र कैश्चिन्नेष्यत इति रक्षितरचनात् कुर्दनमित्यप्यस्ति । विहारनामानि ॥ घर्मो—स्वेद स्यात् । स्वेदनामानि ॥ प्रलयो नष्टचेष्टना । नष्टचेष्टेति निष्पन्दस्थिति । सा प्रलय स्यात् । अनुक्तम्—‘कालिका तु विवर्णता’ । वैवर्ण्य कालिका स्यात् ॥ ३२-३ ॥

^१परिहासन^८ B₃

^२A₃ adds मापया सरसालु^९

^३पर्यायान् B₃

^४श्रिया B₃

^५उपगृह A₁, B₁

^६वोरुपधाया दीर्घ इक^{१०} (८ २ ७६) B₃

अवहित्थाकारगुप्तिः समौ सवेगसंभ्रमौ ।

स्यादाच्छुरितक हासः सोत्प्रासः स मनाक् स्मितम् ॥ ३४ ॥

मध्यमः स्याद् विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

(नि.) अवाहेत्येति—अवहीयते गोप्यते आकारोऽनेति अवहित्था^१ । ‘ओहाक् लागे’ । आकारगुप्तिनाम् ॥ सविज्यते^२ सवेग । ‘ओ विजी भयचलनयो’ । ^३संभ्रम त्यनेनेति संभ्रम । ‘भ्रमु अनवस्थाने’ । संभ्रमनामनी ॥ अ समन्तात् ‘छुरतीति आच्छुरितकम् । ‘छुर छेदने’ । उत्प्रास्यते उत्क्षिप्यतेऽनेनेति उत्प्रास । तेन सह वर्तत इति सोत्प्रास । सोत्प्रासो हास आच्छुरितकमित्युच्यते । सामर्पहासनाम् ॥ स हास मनाक् ईपश्चेत् स्मितमित्युच्यते । स्मोयते स्मितम् । ‘प्मिह् ईपद्दसने’ । ईपद्दासनाम् ॥ विहस्यते विहसितम् । ‘हस हसने’ । मध्यमहासनाम् ॥ रोमाणि अञ्चतीति रोमाञ्च । ‘अञ्चु गतिपूजनयो’ । रोमाणि हृष्यन्त्यनेन रोमहर्षणम् । ‘हृष तुष्टौ’ । पुलसो-द्रमनामनी^४ ॥ ३४ ॥

^१अवहित्थमित्येके D₃, I

^२Pt₂ adds अनेनेति

^३संभ्रम्यते Pt₂, संभ्रमयति B₁

^४छुरयति U

^५स्मितादिहसितयोर्मध्यम Pt₂

^६रोम्यामञ्चन Pt₂

^७B₂ D₁, I

add पुलको रोमविक्रिया

(पा.) अवहित्थाकारगुप्ति । लज्जाभयादिहेतुकाकारगोपनमवहित्था स्यात् । अवहित्थमप्यस्ति^१ । 'न पुमानवहित्था स्यादङ्गी गृहजालिकाप्यस्याम्' इति वैजयन्ती (पृ १४३, श्लो ८६) । समौ—सभ्रमौ । इष्टदर्शनादिभ्यो भूततारतम्यविरहनामनी ॥ स्यात्—सोत्प्रास । परिहासवचनसहितहास्यमाच्छुरितक स्यात् ॥ स मनाक् स्मितम् । स 'हासो मनाक् चेत् स्मितं भवति । मनाक्शब्देनाहृष्टदन्तत्वलक्षणम् । 'स्मितं त्रहृष्टदशने हासो चक्रोष्टिका न ना' इति वैजयन्ती (पृ १४२, श्लो ८३) । मध्यम—विहसितम् । स्मितं मध्यमं चेद् विहसितम् । अनुक्तम्—'अट्टहासो महत्तर' । स हासो महान्^३ चेत् अट्टहासः स्यात् । रोमाञ्चो—हर्षणम् । पुलकरोद्गमनामनी ॥ क्वचित् स्पष्टलिङ्गस्यापि साहचर्यमपेक्ष्यम् ।

'भयाद् यदेयोद्गतमङ्गनाना देवासुराणां प्रधानोत्सुकानाम् ।
तदेव हर्षश्च तयोर्जयेन रोमाञ्चमस्याप्युपकारि जातम् ॥'

इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस ६ ४८) ॥ ३१ ॥

^१ A₁ adds आनारगोपनायामवहित्थिराप्यवकुण्डलिकापि स्त्री ^२ हस B₂ ^३ A₁
adds स्यात्

क्रन्दित रुदितं क्रुष्ट जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ ३५ ॥
विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गण स्खलन समे ।
स्यान्निद्रा शयन स्वापः स्वप्नः सवेश इत्यपि ॥ ३६ ॥

(वि.) क्रन्दितमिति—'क्रन्द्यतेऽनेन क्रन्दितम् । 'ब्रदि आह्वाने रोदने च' । 'रोदित्यनेन रुदितम् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । 'रोदत्यनेन क्रुष्टम् । 'क्रुश आह्वाने रोदने च' । रुदितनामानि ॥ जृम्भन्तेऽनेनेति जृम्भ । जृम्भण च । 'जृम्भि रोदने च' । रुदितनामानि ॥ जृम्भन्तेऽनेनेति जृम्भ । जृम्भण च । 'जृम्भि रोदने च' । रुदितनामानि ॥ निद्रावसाने आरम्भे वा मुरविकासविशेषनामनी ॥ विप्रलम्भ्यतेऽनेन गात्रविनामे' । 'विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गण स्खलन समे । 'वद व्यक्ताया वाचि' । विप्रलम्भ । 'डुलभप् प्राप्तौ' । 'विसवदतीति विसवाद । 'वद व्यक्ताया वाचि' । अङ्गीकृतापहवनामनी ॥ रिङ्गणीति रिङ्गणम् । 'रिखि गती' । रिङ्गणमिति वा पाठ । 'रिणि गती' । 'स्खलतीति स्खलनम् । 'स्खल सचलने' । 'स्वधर्माचलननामनी ॥ चत्वार्यतानि प्रतारणस्येवेति केचित् ॥ नियतं द्रान्तीन्द्रियाण्यप्रेति निद्रा । 'द्रा कुत्साया गती' । 'शेते शयनम् । 'शीह स्वप्ने' । 'स्वपितीति स्वाप । स्वप्न । 'चिप्पप् शये' ।
^{१०} सविशत्यप्रेति सवेश । 'विश प्रवेशने' । निद्रानामानि ॥ ३५-६ ॥

- ^१ क्रन्दति B₁, D₁   ^२ रुचते B₂, W₂   ^३ कुड्यते W₂, A omits अनेन.
^४ जृम् जृमि A, B₁, T, Pt₂   ^५ निशवसाने B₁, W₂   ^६ विसवदन Pt₂
^७ खलित D₂, Pt₂   ^८ गोत्रस्तत्त्वं A, B₁, T, W₁   ^९ शेरेते प्राणिनोऽनेति B₂,
 शेते यत्र I   ^{१०} सविशति W₁

(पा.) क्रन्दित—क्रष्टम् । ^१रुदितनामानि ॥ जृम्भस्तु—जृम्भणम् । अङ्गभङ्ग-
 नामानि ॥ ‘निद्रायसानप्रारम्भयोर्मुखविकासविशेषनामनी’ इति लिङ्गभट्टीयम् । जृम्भो
 नियतस्त्रीलिङ्गश्चेत् मुखविकासनाम । ‘जृम्भण तु त्रयी जृम्भा मुखगेदस्तु जृम्भका’
 इति वैजयन्ती (प्र. १४३, श्लो ८८) । विप्रलम्भो विसवद । फलविप्रतिपत्तिनामनी ॥
रिद्धण—समे । अङ्गीकृतत्यागनामनी । स्यान्निद्रा—सवेष्ट इत्यपि । निद्रानामानि ॥
 स्वप्नशब्दोऽवस्थात्रयमध्यावस्थायामपि स्यात् । ‘निद्रा गुडाका सुप्तिश्च’ स्वप्नस्त्वेषां
 दर्शनम्’ इति वैजयन्ती (प्र. ९९, श्लो १९७) ॥ ३५-६ ॥

^१ रोदन° B₂

^२ रुत चेति मुद्रितपुस्तक

तन्द्री प्रमीला भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिः स्त्रियाम् ।

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्षिण संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ ३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ।

कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ ३८ ॥

इति नाट्यवर्गः

(वि.) तन्द्रीति—‘ततम् इन्द्रियाणां विस्तारं द्रातीति तन्द्री । तन्द्रा । तन्निश्च ।
 ‘द्रा कुत्सायां गतौ’ । प्रमीलन्ति ‘इन्द्रियाण्यत्र प्रमीला । ‘^३मीलानमेपणे’ ।
 महाभ्रमोपजनितेन्द्रियोपरतिनामनी ॥ भ्रुवो कुटि कुटिलता भ्रुकुटि, भ्रुकुटि, भ्रुकु-
 टिश्च । ‘भ्रुट् ऋटिल्ये’ । भ्रुवो कुटिलतानाम् ॥ असौम्या दृष्टिः अदृष्टि ।
 ‘विरुद्धदर्शननाम ॥ संसिध्यतीति संसिद्धि’ । ‘पिषु सराद्धौ’ । प्रकपणं त्रियते
 ‘प्रकृति । ‘^४हुवृब् करणे’ । स्वस्य रूपं स्वरूपम् । ^{१०}स्वमात्मानं भावयतीति स्वभाव ।
 ‘भ्रुवोऽयत्कने’ । निसृज्यते निसर्गः । ‘सृज विसर्गः’ । स्वभावनामानि ॥ ^{११}वेपते
 वेपथुः । ‘^५दुवेष्ट कम्पने’ । ^{१२}कम्पते कम्प । ‘कपि चलने’ । कम्पनामनी ॥ अशुभ
 क्षणोति हिंनस्तीति क्षणः । ‘क्षणु हिंसायाम्’ । उत्कृष्ट हर्ष उद्धर्षः । महते जनैरिति
 महः । ‘मह पूजायाम्’ । उत् उद्धतं ह्यन्ते जना अत्रेति उद्धवः । उत् उद्धतं जनान्

सुपतीति उत्सव । 'पू प्रेरणे' । उत्सूते सुखमिति वा । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' ।
उत्सवनामानि ॥ ३७-८ ॥

इत्यमरकोशपदविवृतौ नाट्यवर्ग

- ¹ त तत B₁, Y, अत्यन्तमिन्द्रियाणि द्रान्त्यचेति Ft₂   ² नयनानि A, B₁, T.
³ 'मील निमीलने' A, B₁, T   ⁴ °अपन्न° B₂   ⁵ कापट्ये W₂   ⁶ °दृष्टि°
D₁, I   ⁷ सम्पद् सिद्धि Pt₂, सम्पद् सिध्यनि B₂   ⁸ गत्या D₂, J, K₁, K₂, U,
Pt₂   ⁹ प्रवृष्ट करोतीति Pt₂   ¹⁰ स्वस्य माय Pt₂   ¹¹ वेपन Pt₂
¹² कथन Pt₂

(पा.) तन्त्री प्रमीला । ¹ निद्राभरजनितेन्द्रियविकारनामनी² ॥ 'विभज्य नक्त
दिवमस्ततन्निद्रा' (किरा १ ९) इति केचिद्³ ह्रस्वान्तस्तन्निद्रिरिति । 'तन्त्री कर्णावृत्त
कूज तन्त्री सभय चक्षुषो' इति केपाचिद्विधान्त । भ्रुकुटि — त्रियाम् । भ्रूः सौटित्य-
नामानि । भ्रुकुटिशब्दो रुवर्णादि ऋवर्णादिश्च भवति⁴ । 'भ्रुकुटिर्भ्रुकुटि रित्याम् ।
भ्रुकुटिर्भ्रुकुटि सारी काली तीरतरङ्गिका । रेचित त्वेकया भ्रुवा' इति वैजयन्ती ।
(पृ. १४३, श्लो ९१-२) एरुभ्रुवो भेदो रेचित स्यात् ॥ अदृष्टि — अक्षिण । 'रोपादि-
मिनिदृष्टदृष्टि अदृष्टि स्यात् । ससिद्धि — निसर्गश्च । स्वभावनामानि ॥ चक्षन्दा
रूपभावमर्गसमुच्चयार्था । अथ — कम्प । कम्पनामनी ॥ अथ क्षण — उत्सव । उत्सव-
नामानि ॥ अत्र महशब्दोऽकारान्त । यथा — 'स स्वयवरमहाय महेन्द्रान्' इति
नेपथे (५ १) । अनुत्तम् — 'पूर्णानक पूर्णपत्र वस्त्राद्याकृष्टसुत्सवे' । उत्सवे आदृष्ट-
वस्त्रादिनामनी ॥ 'उत्सवार्थं तु यन् त्वं तत्र स्यात् प्रिययादिका' । उत्सवार्थतुयं
प्रिययादिका स्यात् । मङ्गलवाचनाम ॥ ३७-८ ॥

इति ⁶ श्रीवत्सलसिंहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते नाट्यवर्गे

- ¹ °इन्द्रियोपरति° A₁   ² B₁ adds मायया 'कुलिकिपाशु'   ³ B₂ adds
मारनिप्रयोगात्   ⁴ B₂ adds अनुत्तम् — भ्रुकुटि सारी काली तीरतरङ्गिका.
⁵ श्यादि° A₁   ⁶ °नरसिंह° A₁

९. पातालवगोः

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ।

नागलोकोऽथ कुहर सुपिर विचरं विलम् ॥ १ ॥

छिद्रं निर्व्ययनं रोक रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ।

गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे सुपिरं त्रिषु ॥ २ ॥

(वि.) अधोभुवनमिति—'अवस्थित भुवनम् अधोभुवनम् । पतन्त्यस्मिन् पापादिति प त लम् । 'पत्ल गतो' । बले सद्म बलिसद्म । रसाया भूमे तलमधोभाग रसातलम् । नागानां लोक नागलोः । 'पाताललोकनामानि ॥ प्राण्यादिकं कुस्तिर कृत्वा हरतीति कुहरम् । 'हृश् हरणे' । तमसा^३ कुह्यते^४ विस्मापयतीति वा । 'कुह विस्मापने' । सुष्ठ स्यति^५ गतिमिति सुपिरम् । 'पोऽन्तकर्मणि' । वित्रियते वित्रम् । 'वृष् वरणे' । विल्यते विलम् । 'विल भेदने' । छिद्यते छिद्रम् । 'छिदिर् द्वैधोकरणे' । निर्व्ययन्तेऽस्मात् निर्व्ययनम् । 'व्यय भयसचलनयो' । रौति^६ स्वगतप्राणिमुखेन शब्दायत इति रोकम् । रोचते प्रकाशते वा । 'रु शब्दे' 'रुच दीप्तौ अभिप्रीतौ च' । गतिं^७ रन्ध्रयतीति रन्ध्रम् । 'रय हिंसासराध्यो' । रणति वायुनेति वा । 'रण शब्दे' । शुभ परिहृत्य अभ्रति वर्तत^८ इति श्वभ्रम् । 'अभ्र गतौ' । शोभनमभ्रमाकाशमस्मिन्निति वा । उष्यते^९ क्षिप्यते^{१०} पर्णादिकमस्या वपा । 'डुवप् शोचसन्ताने' । प्रमादपतितान् सुष्ठ स्यति सुषि । 'पोऽन्तकर्मणि' । विलनामानि ॥ गिरति सर्पादिकमिति गर्त । 'गृ निगरणे' । अवति सर्पादिकमित्यवट^{११} । 'अव रक्षणे' ।^{१२} श्वभ्रनामानि ॥ सुपिरनास्तीति सुपिरम्^{१३} । सरन्ध्रेणवादिनाम ॥ १-२ ॥

^१ Half folio missing in I

^२ नाग° A, B₁

^३ तमसि W₂

^४ कुहम् आश्चर्यमित्यर्थः । तद् रातीति कुहर 'य दाने' B₂ ^५ B₂, K₂, omit गतिम् ^६ अत्र प्राणीति B₂ ^७ A₁ adds हिंसयति ^८ वर्धते W₂

^९ निक्षिप्यत I, K₂ ^{१०} वृणादिक Pt₂ ^{११} अव्यतेऽत्र चातादिति वा B₂, D₁, K₂, K₃, U ^{१२} भृशभ्र° B₁, D₁ U, W₁ ^{१३} सुपिरशब्दे रन्ध्रवदस्तुवाचरत्वे त्रिलिङ्ग Pt₂

(पा.) अधोभुवन—नागलोक । पातालनामानि ॥ रसेति तलमिति व्यस्तमपि तन्नाम । 'रसातल तल नागलोको दैत्यक्षयो रसा' इति वेजयन्ती (प्र. १४८, श्लो १) । अथ कुहर—विलम् । 'छिद्रे छिद्रान्विते वाये सुपिर सुपिरो नढ' इति वेजयन्ती-

पाठाद् (पृ २६४, श्लो ९०) दन्त्यादिरेव सुपिरशब्द । छिद्र—सुपि । 'कलशकुलिश-
शुभ्रश्वभ्रकाश्मीरशिल्पम्' इति श्वभ्रशब्दस्य तालव्यादित्वम्^१ । विलनामानि ॥
गर्तावटौ—श्वभ्रे । श्वभ्रनामनी ॥ सरन्ध्रे—त्रिषु । रन्ध्रवद् द्रव्य सुपिर^२ त्रिलिङ्ग
स्यात् ॥ १२ ॥

^१ A₁ adds ऊष्मभेद

^२ B₃ adds भवति तत्

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्त तमिस्र तिमिर तमः ।

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमस क्षीणेऽवतमस तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् सतमसम्

इति पातालवर्गः

(प्रि.) अन्धकार इति—'अन्ध करोतीति अन्धकार । 'डुडुक् करणे' ।
ध्वान्तस्य^१ श्मार्गमपश्य त इति ध्वान्तम् । 'ध्वन शब्दे' । तमयति लोक तम । 'तमु
ग्लानौ' । तम एव तमिस्रम् । तिम्यत्यनुष्णत्वादिति तिमिरम् । 'तिम आर्द्राभावे' ।
तमिस्रशब्द रीतिपुसकयो । अन्धकारनामानि ॥ छ-प्र तम अन्धतमसम् । अन्धयति
जनाना ऋषिमिति वा 'अन्धतमसम्' । 'अन्ध दृष्टुपघाते' । गाढध्वान्तनाम ॥ अवक्षीण
तम अवतमसम् । क्षीणध्वान्तनाम ॥ विष्वक् समन्तात् तम सतमसम् । 'सर्वत स्थित-
तमोनाम ॥ ३ ॥

इति पातालवर्ग

^१ अ धर्त् A 1 W₁

^२ प थान 1 T

^३ अनुपपत्त्यात् 1 B₁ T₁

तिम्यति तमिद्वयानीति वा W₁

^४ अन्ध करोतीत्यन्धम् । अर्थ च तत् तमश्च 112

^५ मवयन् B₁ D₁

(पा.) अन्धकारो—तम । प्रज्ञादिपठान् 'तमिस्रमपि स्यात् । 'स्मररागमया
यपुन्तमिस्रा' इति माघप्रयोगात् (शिगु ६ ७-) तमिस्रा च भवति । अन्धकार-
नामानि ॥ 'कालिकञ्जलभूञ्जयतम वा स्यात् तमि रियाम्' । एतानि च ॥ ध्वान्त—
अन्धतमसम् । अतिसा द्रुतिमिरनाम ॥ श्मश्टत्यनङ्गी 'यज्युपसर्गस्य च' (२ २ ८८)
इति दीर्घविधानसूत्रे 'अन्धातमसमित्युदाहृतम् । 'तदधातमस प्रादुर्गाद्र तिमिर-

मित्यपि' इति हारावली । क्षीणेऽवतमसम् । अल्प तमोऽवतमस स्यात् । क्षीणतमसो नाम ॥ तम—सतमसम् । सर्वत प्रसृततमोनाम् ॥ अनुक्तम्—'रूपीडोऽस्त्री रुहेलि-स्त्री रुधेटिरपि धूमिका' । धूमिकानामानि^३ ॥ ३ ॥

इति पातालवर्गः

^१ तामिस B₂
अ-धतमसम्, पृ २३०

^२ बहुलवचनात् कचिदवङ्गप्यनुपसर्गस्यापि दीर्घ । अ-धातमसम् ।
^३ A₁ adds प्रापया 'मो-बु पेल्लु'

१०. भोगिवर्गः

नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ।

शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ १ ॥

तिलित्सः स्यावजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।

(वि.) नागा इति—पद्मया नाङ्गन्ति गच्छन्तीति 'नागा । 'अगि गतौ' । कद्रोरपत्यानि पुमास काद्रवेया^२ । देवयोनि सर्पनामनी ॥ शेते हरिस्मिन्निति शेष । अन्तकालेऽपि शिष्यत इति वा । 'शिष असर्बोपयोगे' । न विद्यतेऽन्तो यस्य स अनन्त । देवयोनिस्तर्पेश्वरनामनी^३ ॥ वसति पाताल इति वासुकि । 'वस निघाते' । वसुन्स्यापत्य वा । सर्पाणां राजा सर्पराज । देवयोनि सर्पराजनामनी^४ ॥ गोरिव 'नासा यस्य स गोनस । तिलति स्निह्यतीति तिलित्स^५ । 'तिल स्नेहने' । तिलिङ्ग इति पाठे 'तिल गतौ' । अज 'मेप गिरतीति अजगर । 'गृ निगरणे' । अजो नित्यो गरो विप यस्येति वा । शेते अत्यर्थमिति शयु । 'शीङ् स्थमे' । वाह 'गमन स्यतीति वाहस'^६ । 'पोऽन्तर्नर्मणि' ।^{१०} वाहयति प्राणिन आत्मपदं नयतीति वा^{११} । 'पेनुपासु पेनु' ॥ १ ॥

^१ अगन्ति गच्छन्ति अगा, अगा न भवतीति नागा, 'अगि गतौ' B₂ ^२ तदीश्वरा के ? काद्रवेया इमं शेषा शेषवाङ्मन्त्रित्वात् A ^३ शेषादिनामनी D₁ ^४ वासुकिनामनी D₁ ^५ नासिका A, B₁, T ^६ तिलिप्प इति वा पाठ A ^७ छग P₁₂ ^८ गति D₁, K₁ ^९ B₂ adds समापयति ^{१०} वहति B₁, T ^{११} 'वह प्रापणे', अतिस्थूलसर्पनामनी B₂, K₁, W₂

(पा.) नागा । वक्ष्यमाणनाम । काद्रवेयास्तदीश्वरा । तत्रायका काद्रवेया
स्यु । शेषनासुकिप्रभृतय ^१कद्रुपुत्रा ।

‘काद्रवेया इमे ज्ञेया शेषनासुक्तिक्षका ।
ऐरावतो महापद्म कम्बलाश्वतरावुभौ ॥
एलापुत्रश्च गर्गश्च कर्कोटकधनजयौ ।
महानीलमहाकण्ठौ वृतराष्ट्रचलाहकौ ॥
दुर्मुख खररोमा च मणिरित्येवमादय ॥’

इति ॥ शेषोऽनन्त । शेषनामनी । वासुकिस्तु सर्पराज । वासुकिनाम ॥ अथ गोनासे—
स्यात् । गोनासशब्दोऽप्यस्ति । ‘भवेत् तिलित्सो^२ गोनास’ इति हलायुध (अ मा
३. २०) । भाषया ‘मण्डलमुन्नु’ । ‘चिलिम’^३ । कर्णाटभाषया मण्डलनाम ॥
अजगरे—इत्युभौ । अजगरनामनी । ‘पेनुपामु’^४ ॥ १ ॥

^१ कद्रु° B,

^२ तिलिप्सो A₁, B₁

^३ ‘कोडचत्व’ B₂

^४ ‘भामु B₂

अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ २ ॥

मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।

(वि.) अलगर्द इति—अल गिरति शेकानिति अलगर्द । ‘गू निगरणे’ ।
अल्पासौ गर्दश्चेत्यरगर्द । रलयोरभेदात् । अल्लिगर्द इति वा पाठ । अल्लिनद्वर्वतीति
अल्लिगर्द । ‘गर्द शब्दे’ । जले व्याल जलव्याल । जलस्थसर्पनामनी । ‘नीरुक्कट्टु-
पामुपेरु’ ॥ राजि रेखा लातीति राजिल^१ । ‘ल दाने आदाने च’ । डुण्डतीति डुण्डुभ ।
‘डुडि मज्जने’ । डुण्डु इति भेरुशब्दानुकारेण भाषते वा । निर्विपमुत्सर्पनामनी ॥
मालुरोपधि धान स्थानमस्य ^२मालुधान । मातुले धनूरे वर्तमानोऽहि ^३मातुलाहि ।
अपान्तरस्पर्धेदनामनी ॥ निर्मुक्त कञ्चुको येन निर्मुक्त^४ । ‘मुच्छ मोक्षण’ ।
मुक्तकञ्चुरसर्पनाम ॥ २ ॥

^१ राजभि सपनीविभि लायत गृह्यत इति B₂ राजि रेखास्मिन्नस्तीति Pt. ^२ मातु-
भिर्घोषते बोध्यत इति, ‘डुधान् धारणपोषणयो’ Pt. ^३ मातुला नाम ओपधि तस्या स्थित
अदि Pt. ^४ कञ्चुक्चन मुक्त Pt. ₂

(पा.) अलगर्दा जलव्याल । नीरसर्पनामनी ॥ भाषया ‘नीरुक्कट्टुपामु’ ।
अजगर्द इति ऋचिन् पाठ । अल्लिगर्द इत्येव । अलगर्द इति कचिदिति सुभूतिटीकाया

त्रेधा विकल्पित पाठ^१। समौ—डुण्डुभौ। क्षीराकारनिर्विषद्विमुखसर्पनामनो। ‘रजिल
 २क्षीरकश्चाथ’ इति वैजयन्ती (पृ १४९, श्लो २०)। मालुधानो मातुलाहि। धत्तूर-
 वृत्तिसर्पनामेति केचित्। ‘मुरुटपासु’^३। ‘पोष्यमाणवनविनालमालुधाननकुललिशालि-
 कादिभिरटविकुदुम्बिना गृहेरुदित वनग्राम ददर्श’ इति हर्षचरिताभ्युदय। अनुक्तम्—
 ‘अहिरिणी तु द्विमुली’। द्विमुखसर्पनाम। ‘रेण्डुतल्लविपगलपासु’॥ ‘सर्पराजस्तु
 सर्पभुक्’। सर्पभक्षकसर्पनाम॥ निर्मुक्तो—कञ्चुक। परित्यक्तकञ्चुकसर्पनाम॥ २॥

^१ विकल्पितम् B₃

^२ क्षिलिक A₁

^३ A₁ adds ‘रक्तवेनुपोडानुनु’

सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजंगोऽहिर्भुजगमः ॥ ३ ॥

आशीविषो विपधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।

कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ ४ ॥

दर्वाकरो दीर्घपृष्ठो दम्बदशूको चिलेशयः ।

उरगः पन्नगो भोगी जिह्वागः पवनाशनः ॥ ५ ॥

(लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।

कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ।

अहेः शरीर भोगः स्यादाशीरप्यहिदष्टिका ॥)

(वि.) सर्प इति—सर्पतीति सर्प । ‘सृष्ट गतो’। पर्वत इति पृदाकु । ‘पर्व
 कुत्सिते शब्दे’। आलुग्रहणार्थं कु भुव प्रियते ^१गच्छति वा प्रदाकु । परनिपात ।
 ‘ग्रह व्यायामे’। भुज कुटिल गच्छतीति भुजग । भुजग । भुजगमश्च । ‘गम्ल गतो’।
 भुजतीति भुज । ‘भुज कौटिल्ये’। भुज सर्पदह, तेन गच्छतीति या । अहत
 इत्यहि । ‘अहि गतो’। आशिषि दृष्ट्या विपमस्येति आशीविष । विपस्य धर
 विपधर^२ । चक्र मण्डलाकारोऽस्यास्तीति चक्री । शिरसि चक्रयोगाद्वा । दष्ट ^३व्याडवीति
 व्याल । डलयोरभेदात् । ‘अड उच्यमाने’। कुटिल सर्पतीति सरीसृप । ‘सृष्ट गतो’।
 कुण्डलाकार वपुरस्येति ‘कुण्डली’। ‘गूढा पादा यस्य स गूढपा’। चक्षुषी धवसी यस्य
 चक्षु धवा^४। काकस्येवोदर यस्य काकोदर’। काको विपविशेष उदरे यस्येति या ।
 फणोऽस्यास्तीति फणी । दर्वा फणैव करो यस्य दर्वाकर’। दर्व्या फण्या ‘टृणोति
 हिंसयतीति वा दर्वाकर’। ‘कञ् हिंसायाम्’। दीर्घं प्रष्टमस्येति दीर्घपृष्ठ । कुत्सित
 दशतीति ^५दम्बदशू । ‘दश दशने’। जिल शेत इति चिलेशय । ‘शीक् स्यने’।

उरसा गच्छतीति उरग । 'गम्ल् गतौ' । पद्मया न गच्छतीति पत्रग । पत्र पतित
यथा तथा गच्छतीति वा । भोग सर्पशरीर । तदस्यास्तीति भोगी । जिह्व कुटिल गच्छतीति
जिह्वग । पवनोऽशन यस्य स पवनाशन । सर्पनामानि ॥ ३-५ ॥

^१ व्यायच्छति K₂

^२ D₁, I add 'धृ धारणे'

^३ विशेषेण आडति B₂

^४ कुण्डलयोगात् A, B₁

^५ गूढौ पादौ W₂

^६ चक्षुर्भ्यां शृणोतीति वा Pt₂

^७ का ईयत् अक कुटिलगतिकम् उदरमस्येति वा Pt₂

^८ कृणाति, 'कृ हिंसायाम् K₃

^९ दव्याकारत्वात् फणा दवीं सैव प्रहरणादौ करोऽस्येति Pt₂

^{१०} दन्तशूक इति वा पाठ ।

दन्त एव शूक तीक्ष्णकण्ठक यस्य B₂

(पा.) सर्प—पवनाशन । अनुक्तम्—'कुम्भीनस पुण्डरीका लेलिहानश्च
कञ्चुकी । गोमर्णो नाकुसुमा च' इत्येतानि च । सर्पजातिनामानि ॥

^१ पङ्क्तिशक्तिर्मण्डलिनस्तथा ^२ दर्विकरामिधा ।

त्रयोदश च राजीला ^३ वैमरस्त्राभिवास्त्रय ।

निर्विपा द्वादशेत्येवमशीति सर्पजातयः ॥ -४ ॥

^१ दर्विकर° B₂

^२ राजावा A₂

त्रिष्वहेयं विपास्थ्यादि स्फटायां तु फणा द्वयोः ।

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरल विपम् ॥ ६ ॥

(वि.) त्रिष्विति—अहौ सप भवम् आहेयम् । विपास्थ्यादिनाम् ॥ स्फटतीति
स्फट । 'स्फट विक्सने' । स्फुटति विशीर्यतेऽनया आहत इति स्फुटा वा । 'स्फुट
विशरणे' । ^१ फणत्यनया फणा । 'फण गतौ' । ^२ दर्विनामनी ॥ कञ्चुक इव तिष्ठतीति
कञ्चुक । कञ्च्यते वध्यत इति कञ्चुक । 'कचि दीप्तिवन्धनयो' । निर्मुच्यत इति
निर्मोक । 'मुच्छ मोक्षणे' । सर्पकञ्चुकनामनी ॥ क्ष्वेडत इति क्ष्वेड । 'त्रिष्विदा
स्नेहनमोचनयो' । अन्त निगीर्यत इति गरलम् । गिरति जीवमिति वा । 'गृ निगारणे' ।
देह चेवेष्टीति विपम् । 'विष्ट न्याप्नो' । 'विपशब्द पुंसि ढीवे वा ।
विपनामानि ॥ ६ ॥

^१ गच्छति B₂

^२ दव्याकारपण° B₂

^३ B₂, Pt₂ add अनेन

^४ पुंसि

ढीव चेत्यस्य पूर्वेण विपशब्देनान्वयात् विपशब्द पुल्लिङ्गस्यीति वचित् Pt₂

(पा.) त्रिपु—विपास्थ्यादि । अहेर्विपास्थ्यादि आहेयं स्यात् । तच्च त्रिलिङ्गम् ।
स्फटाया—द्वयो । फणानामनी । 'फटा' ^१दर्वि खटेरुश्च । एतानि त्रीणि च ॥ सर्मा—
निर्मोको । सर्पकञ्चुकनामनी ॥ 'सर्पाम्बरो नित्त्वयनी' ^२ । एते द्वे च । स्वेडस्तु—विपम् ।
 विपनामानि ॥ ६ ॥

^१ दर्वी B₁

^२ नित्त्वयनी A₁

पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥ ७ ॥

दारदो वत्सनाभश्च विपभेदा अमी नव ।

विपवैद्यो जाङ्गलिकः व्यालघ्राह्यहितुण्डिकः ॥ ८ ॥

इति भोगिवर्गः

(वि.) पुत्सीति—काकनत् ^१मेचक काकोल । का ईपत् कोलति सस्त्यायतीति
 वा । 'कुल सस्त्याय' । कालपर्णस्य कूट ^२कालकूट । काल यममपि कूटयतीति वा । 'कूट
 परिदाहे' । हलति विलिखति जठरं न हलति च 'हलाहल' । 'हल विलेखने' ।
 सुराष्ट्रदेशे भव सौराष्ट्रिक । शुङ्गदेशे भव शौक्लिकेय । ब्रह्मण पुत्र ब्रह्मपुत्र ^३ ।
 'प्रदीपयतीति' ^४प्रदीपन । 'दीपी दीप्तौ' । दारददेशे भव दारद । दारदे नागत्रिशेपे
 भवो वा । वत्सत्येष नाभिरस्य वत्सनाभ । ^५अमूनि विपभेदानामानि ॥ जाङ्गल विपविद्या ।
 जाङ्गुलिर्जाङ्गुली वा । ता वेत्तीति जाङ्गलिक, जाङ्गुलिको वा । ^६विपवैद्यनाम ॥
 अहितुण्डेन जीयतीति अहितुण्डिक । ^७'व्यालघ्राह्यपुरुषनाम ॥ ७-८ ॥

इति अमरकोशपदविभूतौ भोगिवर्ग

^१ कृष्णवर्णस्य P₁

^२ इदम् अहितुण्डमस्यसौकुण्डलद्वयपुरुषादित्यस्य ॥ १ ॥

^३ इदं विमलवर्णस्य विष्णुभाकोदुण्डदेशदक्षिणसिन्धुमपि P₂

^४ एष वसिष्ठर्णो

मलयाद्रिमर P₁

^५ प्रत्यय दीपयति B₂

^६ एष रात्र्यर्णोऽयमाद्रिमर ॥ १ ॥

^७ अनी नव विपभेदा, वत्सनाभि W₂

^८ विपविद्या चेति रात्र्येव P₂

^९ जाङ्ग-

मुखेन B₁ आहितुण्डिको वा W₂

^{१०} व्याल सर्पं यद्वाहति A

(पा.) पुत्सि—नव । काकोलदयो नव विपभेदा । ममानमानभ्यां पुत्सि
 श्रुते चेति विशेषविधि काकोलादिषु त्रिष्वय । काकोल, काकोल्म् । काल्कूट,

कालकूटम् । हलाहलः, हलाहलम् । 'हालाहलं विषमिवाप्रगुणं तदेव' इति प्रयोगाद्
 हालाहलः । हालाहलम् । 'हृदये हालाहलं महद्विषम्' इति प्रयोगाद् हालाहलमित्यपि ।
 अनुक्तम्—'गरस्तु कृतकं विषम्' । कृत्रिमविषं गरः स्यात् ॥ विषवैद्यो जाङ्गुलिकः ।
 गारुडविद्याभिज्ञनामनी । जाङ्गुलि जाङ्गुलं वा वेत्तीति ^१व्युत्पत्तिद्वारेण । जाङ्गुलि-
 र्धिपमन्त्रः । जाङ्गुलो विपतन्त्रः ॥ व्यालप्राह्वहितुण्डिकः^२ । 'व्यालप्राह्वोऽहितुण्डिकः'
 इति रत्नकोशनाममालिके । व्यालप्राह्विपुरुषनामनी ॥ ८-८ ॥

इति ^३श्रीवत्सलसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते पातालभोगिवर्गः

^१ व्युत्पादन° A.

^२ आरितुण्डिकः B.

^३ 'नरसिंह° A.

११. नरकवर्गः

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ।

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥

संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ।

प्रेता चैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥ २ ॥

(वि.) स्यान्नारक इति—नारं नरसमूहं कायत्यस्मिन्निति नारकः । ^१नरकश्च ।
 'के शब्दे' । निर्गतेऽयः^२ देवमात्मादिति निरयः । दुष्टा गतिरिति दुर्गतिः । नरक-
 नामानि ॥ ^३तप्यन्ते पापिनोऽत्र तपनः । 'तप सतापे' । अव्यन्ते रक्ष्यन्तेऽस्माद् अवीचिः ।
 नास्ति वीचिः सुखस्य स्वत्योऽप्यत्रेति वा । 'अव रक्षणे' । अव्यन्ते त्याज्यन्तेऽस्मिन्निति
 वा । स्त्रीपुंसयोः । रुः दुःखं, तस्य खोऽत्रेति रौरयः । महाध्वासी रौरवश्च ^४महारौरवः ।
 सद्ध्यन्ते पापिनोऽस्मिन्निति संहारः । 'हन् हरणे' । सघात इति वा पाठे 'हन्
 हिंसागत्योः' । कलानि अयोमयानि सूत्राण्यस्मिन्निति कालसूत्रम् । ^५एवमादीनि
 नरकभेदनामानि ॥ आश्रयशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपत्रवनादयः उच्यन्ते । 'सत्त्वाः
 प्राणिनः । नरके विद्यमानाः नारकाः । प्रकृषण नरकमिताः ^६प्रेताः । 'इण् गती' ।
 नरकसंयन्धिप्राणिनाम् ॥ विगतं तरणं यत्र चितरणम् । चितरणे नरके^७ भवा चैतरणी ।
 विगता तरणिः नौरथेति ^८वितरणिः । चितरणिरेव चैतरणी । विगता तरणिः सूर्योऽत्रेति

वितरणिः पातालः, तस्मिन् भवा वा । नरकसिन्धुनाम ॥ न लक्ष्यते अलक्ष्मीः । 'लक्ष्-
दर्शनाद्धनयोः' । लक्ष्मीर्न भवतीति वा । ¹¹ऋतेः सन्मार्गात् निष्क्रान्ता निर्ऋतिः ।
अभाग्यनामानि ॥ १-२ ॥

¹ नृणाति प्रापयति पापिनः स्वयमीषं Pt₂   ² अयः शुभावहो विधिः Pt₂   ³ तापयति
Pt₂   ⁴ महान् रौद्रः स्वः अत्रेति Pt₂   ⁵ इत्यादिस्वनामप्रसिद्धनरकनामानि D₂.
⁶ K₅, W₂ add सोदन्तीति.   ⁷ मवाः Pt₂.   ⁸ क्षुत्पिपासादिभिः भृशं प्राप्ता वा Pt₂.
⁹ नरकलोके D₂, I, K₃.   ¹⁰ वितरणेन गोदानादिना तीर्यते इति Pt₂.   ¹¹ B₁ adds
नितयम्.

(पा.) स्यान्नारकस्तु—चेत्याद्याः । 'नरकविशेषनामानि ॥ तपनादिसंघात-
शब्दान्ताः' पुलिङ्गाः । अवीचिशब्दः केषांचित् स्त्रीलिङ्गः । 'विशेषाः स्युरवीचिः स्त्री
महारौरवरीरवी' इति वैजयन्ती³ (पृ. १२, श्लो. ३७) । सत्त्वास्तु—प्रेताः । नरकभय-
जन्तवः प्रेताः स्युः । 'नारका जन्तवः प्रेता यत्प्राश्नेवातिवाहिनाः' इति हलायुधः
(अ. मा. ३ ३) । वैतरणी सिन्धुः । नारकशब्दस्यात्रापि सक्थः । नारकनदी वैतरणी
स्यात् । स्यादलक्ष्मीस्तु नैर्ऋती । अलक्ष्मीनामनी ॥ 'निर्ऋतिः कालऋणिके' इति रभसः ।
'अलक्ष्मीर्निर्ऋतिर्ज्येष्ठा' इति वैजयन्ती (पृ. १२, श्लो. ४२) । अत्र प्रह्लादिपाठान्
नैर्ऋतीति पठितम् ॥ १-२ ॥

¹ B₃ adds 'दुर्गतिः क्षिराम् । नररक्षामान्यनामानि.   ² A₁ adds सर्वे.   ³ मुद्रित-
पुस्तके तु 'अतीत्यन्ता रौरवायाः प्रायशो नरका नरि' इति दृश्यते.   ⁴ नरके A₁, B₁.

चिष्टिराजः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ।

पीडा याथा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥ ३ ॥

स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेपां भेद्यगामि यत् ।

इति नरकवर्गः

(वि.) चिष्टिरिति—चिष्टिर्नरकमनया चिष्टिः । 'चिष्टिः प्रवेशने' । आजयते
यथा नरकम् 'आजुः । आ समन्तान् अज्यते या । 'अजयतिशेषणयोः' । नरके
हठान् प्रवेशयानती ॥ कृच्छ्रतीति कारणा । 'कृच्छ्रमायाम्' । यानि 'नाशमनयेति
यातना । 'या प्रापणे' । यातयतीति या । 'यत निराकारपक्षरयोः' । तीव्रवेदना-
नाम ॥ पीडयतेऽनयेति पीडा । 'पीड अयगाहने' । याप्यते यथा याथा । 'पाट

विलोडने' । 'व्यध्यन्तेऽनयेति व्यथा । 'व्यथ भयसचलनयो' । दुष्टानि खानीन्द्रियाण्यस्मिन्निति दुःखम् । दुःखमात्रनामानि ॥ अमनसो ^५भवम् आमनस्यम् । मानसे साधु मानस्य, तत्र भवतीत्यामनस्यम् । ^६प्रसूतेर्जात प्रसूतिजम् । दुःखनिशेषनामानि ॥ ^७कपति हिसयतीति कष्टम् । 'कप हिंसायाम्' । ^८कृणन्ति वेष्टयतीति कृच्छ्रम् । 'कृती वेष्टने' । आ समन्तात् मिय लतीति आभीलम् । 'ला दाने' । शरीरपीडानामानि ^९॥ ^{१०}पीडाद्याभीलान्तानि नामानि दुःखवाचकानीति केचित् । त्रिष्वेषा भेद्यगामि यत् । एषा ^{११}शब्दानां दुःखादीनां मध्ये यद् भेद्यगामि विशेष्ट्यगामि तत् त्रिषु, कष्टा सेवा, कष्टो भृत्यभाव, कष्ट व्याकरणमिति ॥ ३ ॥

इत्यमरकोशपदविधृतौ नरकवर्ग

^१ D₂, K₂ add 'जू गतौ'

^२ नाशनम् D₂

^३ 'यती प्रयत्न' Pt₂-

^४ विध्यन्ते Pt₂

^५ भाव B₂

^६ K₂, U add आधे

^७ कविष्यति W₁-

^८ कृणाति W₁, कृणन्ति W₂, Pt₂, 'कृती छेदने' Pt₂

^९ K₂ omits 3 lines-

^{१०} पादादीनि D K₁

^{११} एषा मध्ये यद् द्रव्यगामि तत् त्रिषु B₁, D₁.

(पा.) विष्टिराजू । कर्मनरकनामनी । भाषया 'वेष्टु' । स्त्रीलिङ्गमध्यपाठात् स्त्रीलिङ्गौ । 'त्रिषु कर्मकरे विष्टिरन्याजूर्वेतनकर्मसु' इति रुद्र ॥ कारणा—तीव्रवेदना । अत्यन्तदुःखनामानि ॥ पीडा—दुःखम् । दुःखनामानि ॥ याधा चायाधेति चात्र रूपद्वयसमाव्यम् । 'याधा दुःखनिषेधयो' इति वैजयन्ती (पृ २२२, श्लो २५) । 'आयाधा वेदना दुःखम्' इति हलायुध (अ मा ३ ४) । अत्रापि दुःख दुष्प्रमिति रूपद्वयस्य समावयनम् । 'कान्तो नयनानन्दो बाले दुःखेन भवति 'सदा' इति रुद्रटालकारे (५ २८) त्रिदुःखतत्परत्वाद्विसर्गश्रुतिः । 'पुष्पभूषणविपाणचोपणादुष्प्रदुःकृतवरीषु' पुष्करम्' इति ऊष्मभेदपाठात् पकारश्रुतिः । आमनस्य प्रसूतिजम् । ^३प्रसवसजातदुःखमामनस्य स्यात् । स्यात् कष्ट—आभीलम् । कष्टनामानि ॥ त्रिष्वेषा—यत् । कष्टादयस्त्रयो यदा भेद्यगामिनस्तदा त्रिलिङ्गा । कष्टा सेवा । कष्ट प्रसव । कष्ट विपभक्षणम् । 'अन्यथा नपुंसकलिङ्गा एव । कष्टेनातिव्रान्तो नरक' ^५ ॥ ३ ॥

इति ^६श्रीमत्सन्निहसूरिसुतमहिनायसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते नरकवर्ग

^१ 'कान्तो नयनानन्दो बालेन्दुः स न भवति सदा' इति मुद्रितग्रन्थे

^२ 'पुरी' A₁-

^३ B₂ omits सजात

^४ भेद्यगामिनो नो चेत् A₁

^५ पन्था B₁

^६ 'नरसिंह' A₁

१२. वारिवर्गः

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।

उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः ॥ १ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादः पतिरपांपतिः ।

(वि.) समुद्र इति—^१सम्यगुनति समुद्रः । ‘उन्दी कुंदने’ । समन्तात् गुहं
‘रातीति वा । ‘रा दाने’ । मुद्रया मर्यादया सहित इति वा । आपो धीयन्ते अग्रेति
अद्विजः । ‘बुधाब् धारणपोषणयोः’ । मर्यादया कुं भुवं न गृणातीति अकूपारः । ‘पृ
पालनपूरणयोः’ । अकुत्सितं पारमस्येति वा । पारमागृणोतीति पारावारः । ‘गृब्ध धरणे’ ।
^२पारमपारमस्य दुस्तरस्यादिति वा पारावारः । सरितां पतिः सरित्पतिः । उदकमस्यस्मिन्निति
उदन्वान् । ‘उदकानि धीयन्तेऽस्मिन्निति उदधिः । ‘बुधाब् धारणपोषणयोः’ । स्यन्दते
जलमत्र सिन्धुः । ‘स्यन् १प्रस्रवणे’ । सरांस्यत्र सन्तीति सरस्वान् । ‘सागरपुत्रैः त्वातः
सागरः । अणांसि जलानि सन्त्यस्मिन्निति अर्णवः । रत्नानाम् आकृतः रत्नाकरः । जलानां
निधिः जलनिधिः । जलानि नितरां धीयन्तेऽस्मिन्निति वा । ‘बुधाब् धारणपोषणयोः’ ।
यादसां जलजन्तूनां’ पतिः यादपतिः । अग्रे जलानां पतिः अपांपतिः । अप्पतिर्या ।
समुद्रनामानि ॥ १ ॥

^१ P₁ adds चन्द्रोदयात्.

^२ तानि A.

^३ अस्य पारस्य गुहास्रान् B₁.

^४ उदानि एव उदरानि, स्वार्थे कप्रत्ययः B₂

^५ प्रस्रवणे B₂.

^६ तगरेः इति A, B₁.

^७ A, B₁, T omit.

(पा.) ^१समुद्रो—पारावारः । आनारपारकूपाराश्वि तत्पस्यांथी । ‘आनारपारः
कूपारो रत्नमीनानिधाकरः’ इति धनंजयः । सरित्पतिः—अर्णवः । ‘अर्णमो लोपथ’
(वा. प. २. १२५) इति मन्थेपः । रत्नाकरो—अपांपतिः । समुद्रनामानि ॥ अनुक्तम्—
‘उर्मिमात्रो पथोरुर्गः सरित्पतिः रत्नाकरः’ । एतानि च ॥ १ ॥

^१ A₁ adds महाभारतः । कर्षं महादेवकुम्भारम् ।

महादेवनिघनानां गुहान-द्वन्द्वारम् ॥

अभिनुवागाध्वे नमः.

^२ गतद्वन्द्वः B₂.

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लयणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

आपः स्थी नूप्ति चार्वाङ्गि सलिल कमलं जलम् ।

पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ ३ ॥

कवन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।

अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ ४ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

(वि.) तस्येति—^१क्षीरमुदकं यस्य क्षीरोद । ^२लग्नमुदक यस्य लग्नोद । तथा अपरे । के ते ? दध्युद, घृतोद, सुरोद, इक्षुद, स्वादूद । समुद्रविशेषनामानि ॥ इन्नेण आप्यन्ते^३ आप । 'आप्ल व्याप्तौ' । बहुप्रदेश 'वृणोतीति वा । वारि च । 'वृब् वरणे' । वार्शब्दो रेफान्त स्त्रीलिङ्गश्च पूर्वसाहचर्यात् । सरतीति सलिलम्^४ । 'सृ गतौ' । काम्यते तृपितैरिति कमलम् । 'कमु कान्तौ' । जलति जडीभवतीति जलम् । 'जल घातने' । पयत इति पय । 'पय गतौ' । पीयत इति वा । 'पा पाने' । कीलान् ब्रालान् अलति वारयतीति कीलालम् । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणेपु' । न म्रियन्तेऽनेनेत्यमृतम् । 'मृड प्राणत्यागे' । अनेन न मृतमिति वा । जीवन्ति येनेति जीवनम् । 'जीन प्राणधारणे' । भवति सर्वमस्मादिति भुवनम् । 'भू सत्तायाम्' । वन्धयन्ते याच्यत इति वनम्^५ । 'वनु याचने' । क सुप्त वध्यतेऽत्र कवन्धम् । 'वन्ध वन्धने' । क^६ सुप्त वध्नातीति वा । कवन्धमिति पाठे क्व अन्धमिति नामद्वयम् । तृपितै काम्यत इति कम् । 'कमु कान्तौ' । अनन्यनेनेत्यन्धम् । 'अन प्राणने' । जनतीत्युदकम् । 'उदी छेदने' । पीयते पाथ । 'पीड पाने' । पातीति वा । 'पा रक्षणे' । 'पुष्पातीति पुष्परम् । 'पुष पुष्ठी' । सर्वतो मुख यस्य तत् सर्वतोमुखम् । अमति गच्छतीत्यम्भ । 'अम गत्यादिषु' । मुखम् अम्भते वा अनेनेत्यम्भ । 'अभि शब्दे' । ऋणोतीत्यर्ण । ऋण्यतीति वा । 'ऋ^{१०} गतौ' । तौतीति तोयम् । 'तु आवरणार्थे' । तायते पालयतीति वा तोयम् । 'ताय सतानपालनयो' । पीयत इति पानीयम्^{११} । पातव्यमिति वा । 'पा पाने' । नीयते नीरम् । 'नीब् प्रापणे' । क्षीयते क्षीरम् । 'क्षि निवासगलो' । 'क्षि ढाये' इति वा धातु । घस्यते वा । 'घस्य अदने' । अम्यते मुखमनेन अम्बु । 'अवि रवि लवि शब्दे' । श मुख वृणोतीति शम्बरम् । 'वृब् वरणे' । सम्बरमिति पाठे सवृणोतीति सवरम् । ववयोरभेद^{१२} । मेघस्य पुष्प मेघपुष्पम् । घनस्य रसो घनरस । एतानि जलनामानि ॥ अपा विवार आप्यम् । अम्मय च । जल-विस्फारणमनो ॥ २४ ॥

^१ क्षीरमिव P₁

^२ लग्नमिव P₁

^३ आपुरन्ति P₁

^४ अपवारयति

निद्रोन्नतमिति P₁

^५ सललीति, 'पय गतौ' P₁

^६ 'जल घने' P₁

^७ वनतीति

वा, 'वन समन्तौ' Pt₂⁸ क्षीर Pt₂⁹ पोषयति Pt₂¹⁰ ऋणु गती,'ऋ गतिप्रापणयो' D₂ I¹¹ पातु योग्यमिति वा Pt₂¹² K₁, W₂ add

(पा.) तस्य प्रभेदा—अपरे । क्षीरोद इति¹ क्षीरसमुद्र । 'मन्थोदधिस्तु क्षीराधि क्षीरोद क्लृप्तोदधि' इति वैजयन्ती (पृ ३६, श्लो. ११) । लवणोद इति क्षारसमुद्र । 'लवणो लवणोद स्यात्' इति वैजयन्ती² (पृ ३५, श्लो १०) । अपरशब्देनोच्यमाना दध्युदकघृतोदकमण्डोदकेक्षुरसोदकस्वादुदका पञ्च समुद्रभेदा । आप—वा । रेफान्तनपुसक³ । यारि—चनरसम्⁴ । 'चनरसमम्भ क्षीर घृतममृत जीवन वन सुवनम्' इति रत्नकोशपाठात् चनरसशब्द नपुसक । 'वान् पुंसि स्त्रियो भूमन्यापो चनरस पुमान्' इति वैजयन्तीपाठात् (पृ १५४, श्लो ३) पुलिङ्ग । उदकनामानि ॥ अनुक्तम्—'स्यात् किट्टिम क्षारजलम्' । लवणोदक किट्टिम स्यात् । 'स्वादुतोय तु शीतलम्' । स्वादूदकनाम ॥ त्रिपु—अम्मयम् । अन्निकारनामनी ॥ १२-१॥

¹ B₂ omits² A₁ adds कण्टोक्तौ क्षीरोदलवणोदी³ नपुसक B₂, 'वान्तB₂ ⁴ B₂ adds 'कृपीट काण्डमल्ली स्याज्जीवनीय कुक्ष विपम्'

भद्रस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिर्योर्मिषु ॥ ५ ॥

महत्सूक्ष्णोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भनां भ्रमः ।

(वि.) भद्र इति—भज्यते¹ भद्र । 'भद्रो आमर्दने' । तरतीति तरङ्ग । 'तृ घृणतरणयो' । ऊर्यतीति ऊर्मि । 'उर्यं हिसायाम्' । रुच्छतीति वा । 'ऋ गती' । स्त्रोपुसयो । 'वैति'² वृद्धि गच्छतीति वीचि । 'वी गत्यादिषु' । वीचि स्त्रियाम् । तरङ्गनामानि ॥ अ ऊर्ध्व लोटति³ उल्लोल । 'लोडु' उमाद⁴ । कल्लं शदार्थं कल्लोल⁵ । 'कल्ल अव्यक्त शब्दे' । कल ऊर्ध्व लोलतीति कल्लोल । महातरङ्गनामनी ॥ आवर्तते चक्रवद् भ्राम्यतीति⁶ आवर्त । 'वृत्तु वर्तने' । अम्भोभ्रमणनाम ॥ ५ ॥

¹ Pt₂ adds स्वयम्² वानि, 'वा गतिगन्धनयो' Pt₂³ लोपयते K₁,Pt₂⁴ 'दुःख विरोधने' K₁, K₂⁵ कल्लवत् उल्लम्भेन, 'कल्ल लोट धप' Pt₂⁶ भ्रमति D₁

(पा.) भद्रमरुद्—वीचि । तरङ्गनामानि ॥ ऊर्मिर्निर्मल्यतरङ्गौ । वीचिर्निवत-
रङ्गौ । अयोर्मिषु—कल्लोलौ । महावीचिचक्रयोर्मिषु उल्लोलल्लोलौ स्याताम् ।

‘^१वीचिर्भङ्गस्तरङ्ग स्यात् तन्महत्त्वे च कथ्यते ।

उर्मिरुत्कलिकोलोल. कल्लोलो लहरी तथा ॥’

इति हलायुधः (अ. मा. ३. ३१) । ‘कल्लोललीला मुरवैरिवाहा’ इति प्रयोगः^२

चन्द्रकाव्ये । स्यादायतो—भ्रमः । अम्भोभ्रमणमावर्त. स्यात् ॥ ५ ॥

^१ वीचीति मुद्रितग्रन्थे

^२ A₁ omits

पृषन्ति बिन्दुपृषताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ ६ ॥

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

(वि.) पृषन्तीति—पृषन्तीति^१ पृषन्ति । ‘पृषु^२ सेचनहिंसाक्लेशनेषु’ । तकारान्त-
नपुसकलिङ्ग । बिन्दतीति बिन्दु । ‘विदि अवयवे’ । पृषन्ति सिञ्चन्तीति पृषताः ।
विगता पुट दाहोऽस्या विपुट^३ । बिन्दुनामानि ॥ चक्राकार एषामस्तीति चक्राणि ।
चक्राणीति पाठे वङ्कनात्^४ चक्राणि । ‘वकि कौटिल्ये गतौ च’ । जलशिरोरूप पुट भित्ति-
निर्यान्तीति पुटभेदाः^५ । ‘भिदिर् विदारणे’ । भ्रमन्ति जलान्येभिरिति भ्रमाः । ‘भ्रमु
चलने’ । जलानि निर्गच्छन्त्येभ्यः^६ इति जलनिर्गमाः । ‘गम्लु गतौ’ । जलनिर्गम-
नामनी ॥ ६ ॥

^१ Pt₂ adds सिञ्चन्तीति

^२ ‘पृषु सेचने’ A, B₁, T, W₁, Pt₂   ■ विशेष

प्रोक्षयति विपुट, ‘उक्ष सेचने’ B₂

^३ वङ्कसवन्धात् यकीभरन्तीति चक्राणि B₂, वकल्यात्

चक्राणि Pt₂   ^५ पुट सृष्टि बिन्दतीति I, Pt₂   ^६ जस्मिन् A, B₁, T, जस्मात् W₂

^७ जलपथनाम D₁, K₁, K₂, U, निर्गमस्थानं W₁

(पा.) पृषन्ति—विप्रुष स्त्रियः । जलबिन्दुनामानि ॥ बहुत्वमत्राविचक्षितम्^१ ।

‘विपुट स्त्री पृषतो बिन्दु स्तोको द्रप्सः पृषन्न पुम्’ इति वैजयन्ती (पृ. २५, श्लो. ८) ।

^२ चक्राणि पुटभेदाः स्युः । वेण्याकारजलमौटिल्यनामनी ॥ भ्रमा — निर्गमा । नीरनिर्गम-

नामनी । जलगमनपथनामेति केचित् । ‘निहगड्लु’ ॥ ६ ॥

^१ A₁ adds शब्दस्वभावस्तु

^२ चक्राणीति पा. B₂

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।

(वि.) कूलमिति—^१कूलयतीति कूलम् । ‘कूल आवरणे’ । रुध्यत इति श्लोघ ,
रुणद्धि जलमिति वा । ‘रुधिर् आवरणे’ । सकारान्तनपुसवल्लिङ्ग , अकारान्तोऽपि ।
तरन्त्यस्मादिति तीरम्^२ । ‘तृ भुवनतरणयो’ । ^३प्रतीर च । तटतीति तटम् । ‘तट
उच्छ्राये’ । तीरनामानि ॥ पर चार्वाक् च परार्वाची, ते तीरे पारावारे इत्युच्येते ।
पार्यते उत्तारणकर्म समाप्यतेऽत्र पारम् । ‘पार कर्मसमाप्तौ’ । परतीरनाम ॥ न विद्यते
वा उदकमत्र कदाचिदपीति अवारम् । अर्वाचीरनाम^४ ॥ ^५पीयव इति पात्रम् । ‘पीड्
पाने’ । उभयतीरमध्यप्रवाहस्वरूपनाम ॥ ७ ॥

^१ कूलयते A, D₂, T कूलति K₈, W₁, Y, Pt₂   ^२ रु धे वारीति B₁, I₂
^३ तरन्त्यनेनेति, तीरयति सरित्तरणकर्मात्रेति वा, ‘तीर कर्मसमाप्तौ’ Pt₂   ^४ तीरमेव
प्रतीरम् Pt₂   ^५ सिक्तामयतटनाम K₈   ^६ K₈ omits 5 lines, विव्यस्मात्,
‘पा पाने’ A

(पा.) कूल—तट त्रिपु । त्रिष्ठिति तटमात्रविशेषणम् । ‘कूल तीर प्रपातश्च
प्रान्ते कच्छस्तटी^१ त्रयी’ इति वेजयन्ती (पृ. १५६, श्लो ३२) । तीरनामानि ॥
पारावारे—तदन्तरम् । पर तीर पार^२स्यात् । अर्वाचीरमवार स्यात्, तयोर्मध्य पात्र
स्यात् ॥ ७ ॥

^१ तट A₁, B₂   ^२ B₂ add परतीरनाम

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्चारिणस्तटम् ॥ ८ ॥

तोयोत्थितं तत्पुलिन सैकतं सिक्तामयम् ।

(वि.) द्वीप इति—^१वारिणोऽन्त वारिमध्ये यत्तट तस्मिन् द्वीपान्तरीपशब्दो
वर्तते । द्विधा गता आपोऽस्मिन्निति द्वीप । ‘अन्तर्गता आपोऽनेति अन्तरीपम् । अन्तरीप
चास्त्रिया वर्तते । उदकमभ्यस्थतटनामनी^२ ॥ ^३तोये क्षीणे सति उद्व्यत न्द्वय तत्
पुलिनमित्युच्यते । ‘पुल्यतीति पुलिनम् । ‘पुल महत्त्वे’ । तोयोद्व्यतद्वीपनाम ॥ सिक्ता
अत्र सन्तीति सैकतम् । सिक्तामयतटनाम ॥ ८ ॥

^१ Pt₂ adds the line   ^२ द्विरिषा A, B₁, पीयव इति वा आप, ता द्विधा
अत्रेति द्वीप B₂   ^३ अशमन्त मध्यमन्तरीप Pt₂   ^४ Y omits ‘स्य’
^५ Pt₂ adds.   ^६ पुल महत्त्वस्यास्तीति Pt₂   ^७ Pt₂ adds सिक्तामयं च

(पा.) द्वीपो—तटम् । द्वीपमध्वी । अन्तरीप नपुसकम् । एते द्वे जलमध्यतट-
नामनी^१ ॥ तोयोत्थित—पुलिनम् । तोयोत्थितद्वीपनाम । सैस्त सिकतामयम् । सिकतामय-
तटनाम । ^२ 'यिनुकदिच' ॥ ८ ॥

^१ 'मध्यगत' A₁

^२ 'इनुकदिच' B₂

निपद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ ९ ॥

जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।

(वि.) निपद्वर इति—निपीदन्ति चराहादयोऽत्रेति निपद्वर । 'पट्टल विशरण
गत्यनसादनेषु' । निपीदन्त्यस्मिन्निति निपत्, ता वृणोतीति वा । 'वृष् वरणे' । जमति
गतिं भक्षयतीति जम्बाल । 'चमु छमु जमु अवने' । पङ्क्यन्ते^१ गन्तृणा पदान्यत्रेति
पङ्क । ^२ 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'शीयते पादोऽत्र शाद' । 'शद्ल शातने' । कर्द्वतीति
कर्दम । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' । कृणोति हिंसयतीति वा । 'कृष् हिंसायाम्' ।
पङ्कनामानि ॥ प्रवृद्ध जलमुच्छ्वसितोति यैर्माणै ते जलोच्छ्वासा^३ । 'श्वस प्राणने' ।
परितो जल वहन्तीति परीवाहा^४ । तदाकान्ते प्रवृद्धजलनिर्गमाय कृतमार्गनाम ॥ स्वल्पा
कूपा कूपका^५ । विदार्यन्ते^६ विदारका । 'दृ विदारणे' । शुष्कनद्यादौ^७ जललाभाय
क्रियमाणगर्तनाम ॥ ९ ॥

^१ पङ्क्यन्त A, B₁, T, Pt₂

^२ 'पचि विस्तारे' Pt₂, I, K₂, K₃, U, Y add

पङ्क्यन्त ^३ शीयन्ते पादा B₁, T, शीयते पादौ K₂, W₁

^४ जलस्य उच्छ्वासा इव Pt₂

^५ K₁ adds 'वह प्राणने'

^६ अल्पार्थे कप्रत्यय B₂

^७ B₂ adds लन्यन्त

^८ शुष्कसस्यादेर्जलार्थं B₂

(पा.) निपद्वरस्तु—कर्दमौ । पङ्कनामानि ॥ जलोच्छ्वासा परीवाहा । तदाकान्ते
प्रवृद्धजलनिर्गमाय कृतमार्गनामनी । 'चरुबुमरव' । 'पूरोत्पीडे तटाकस्य परिवाह
प्रतिक्रिया' इत्युत्तररामचरिते^१ (३ २५) । कूपकास्तु विदारका । शुष्कनद्यादौ^२
जललाभाय क्रियमाणगर्तनामनी । भाषया 'चलमलु' । अनुक्तम्—'अवतारो घट्टस्ती-
र्थम्' । ^३ जलान्तरणनामानि । 'निहिरेवु' ॥ ९ ॥

^१ Wrongly attributed to वैजयन्ती in A₁, B₂

^२ नीर° A₁

^३ जलप्रवेद्य-

योग्यदेशनामनी B₂

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ १० ॥

उडुपं तु प्लवः कोलः स्रोतोऽम्बुसरणं खतः ।

(वि.) नाव्यमिति—नावा तार्य ^१नाव्यम् । नौतार्यजलनाम ॥ नुद्यते इति नौ । ‘णुद् प्रेरणे’ । नयतीति वा । ‘णीन् प्रापणे’ । तरलनया नदी ^२तरणि । तरिश्च । ‘तृ प्लवनतरणयो’ । तरणी तरिरिति वा ^३पाठ । नौनामानि ॥ ऊर्ध्वमुप्यते उडुपम् । ‘डुवप् धीजतन्तुसताने’ । उडव आप वाभ्यो रक्षति पातीत्युडुपम् । ‘पा रक्षणे’ । प्लवन्तेऽनेनेति प्लव । ‘प्लुङ् गतौ जलोपरि सर्पणे च’ । कोलति सस्त्यायतीति कोल । ‘कुल सस्त्याने बन्धुषु च’ । ^४तृणप्लवनामानि ॥ खत ^५खयतीति स्रोत । ‘स्रु गतौ’ । अकृत्रिमांभुसरणनाम ॥ १० ॥

^१ नौतार्य K₂

^२ तार्यतेऽनया नदी तरी च W₂

^३ तरणी तरीति B₁

^४ ‘प्लव गतौ’ W₂, Pt₂

^५ W₁ omits तृण, सिन्धुतरणार्थं दारवप्लवनामानि B₂

^६ सरतीति B₂ W₂, Pt₂, ‘तृ गतौ’ Pt₂, W₂

(पा.) नाव्य—नौताय । नावा ^१तर्तु योग्य नाव्य स्यात् । स्त्रिया—तरि । नागे नामानि ॥ स्त्रियामिति जातिविशेषणम् । इय नौरिय तरणि, इय तरिरियमद्विनी ॥ अनुक्तम्—‘यानपात्र प्रवहण बोहिद्ध च ^२वहिरपक्म्’ । यानपात्रनामानि ॥ उडुप—कोल । ‘तृणप्लवनामानि । ‘तेष्’ ॥ अनुक्तम्—‘तरण्डश्चर्मपात्रादि’ । जलतरणाय कल्पितवर्तुलचर्मपात्रादिस्तरण्ड स्यात् । ‘आरोहोऽसौ तरण्डक’ इति वेजयन्ती (पृ १५५, श्लो १६) । स्रोतो—खत । खतोऽम्बुसरण प्रवाह । तत् स्रोत स्यात् । ‘ओष प्रवाहो वेणी च भारा स्रोतो रय स्मृत’ इति हल्लायुध (अ मा ३ ४५) ॥ १० ॥

^१ तरितु B₂, B₁

^२ वहिरपत् A₂, B₁

^३ B₂ omits तृण

आतरस्तरपण्यं स्याद् द्रोणी काष्ठांभुवाहिनी ॥ ११ ॥

सांयात्रिकः पोतवणिक् कर्णधारस्तु नाविकः ।

(वि.) आतर इति—^१आतरन्त्यनेनेति आतर । ‘तृ प्लवनतरणयो’ । आवाप इति वा पाठ । आ समन्तादुप्यते आवाप । ‘उरप् धीजमताने’ । तरन्त्य तरणस्य पण्यं मूल्य तरपण्यम् । नदीतरणाय नाविकद्वयमूल्यनामनी ॥ द्रवत्यस्या जलमिति द्रोणी । ‘तृ गतौ’ । राष्ट्रपापणादिनिर्मिताम्बुवाहिनीनाम ॥ समुद्रिताना यात्रा सयात्रा द्रोणान्तर गमनम् । सा प्रयोजनमस्य सयात्रा इ. ^२ । पोते ^३वणिक् ^४पोतवणिक् । वहिरवणिग्नाम ॥

कर्णम् अरित्र धारयतीति कर्णधार । 'धृव् धारणे' । नावा 'तरतीति नाविक । 'तृ
 श्वनतरणयो' । 'नौतारयितृनामनी ॥ ११ ॥

¹ आ समन्तात् तरति B₂   ² आ समन्तात् अवाप्यते, 'आप्ल व्याप्ती' B₂   ³ 'वहित्रमु
 जलमुपेरु' K₂   ⁴ यूयतेऽनेनेति पोत यान, तत्र भव वणिक् पोतवणिक् B₂ Pt₂
⁵ तारयतीति A, B₂, T   ⁶ नौतरणकर्तृनामनी B₂

(पा.) आतरस्तरपण्य स्यात् । तरपण्य तरणमूल्यम् तदातर स्यात् । द्रोणी
काष्ठाभ्युवाहिनी । द्रोणीनामनी ॥ 'दोनि' । काष्ठाभ्युवाहिनीति करिकलभसदृशप्रयोग ।
 'द्रोणी स्यादभ्युवाहिन्या 'द्रवभाण्डे गिरिप्लवे' इति वैजयंती (प्र २२१, श्लो १८) ।
सायात्रिक पोतवणिक् । सायात्रिक इति रहित्रव्यवहारिणो नाम । वहित्रमिति
 पापाणादि(?)निर्मितयानपात्रविशेष । तरिव्यवहारी' च भवति । 'तरीषु तत्रत्यमफल्गु-
 भाण्ड सायात्रिकानावपतोऽध्यनन्दत्' इति मावप्रयोगात् (शिशु ३ ७६) । कर्णधारस्तु
नाविक । तरणितारयितृनामनी ॥ ११ ॥

¹ द्र०य० B₂   ² व्यवहारिणोऽपि B₂   ³ तरीषु A₁

नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।

(वि.) नियामका इति—नियच्छन्ति पोत नियामका । 'यम उपरमे' ।
 पोत 'वहन्तीति पोतवाहा । 'वह प्रापणे' । पोतवाहनामनी ॥ ²कूपप्रतिकृतिव्यात्
 कूपक । गुणेन रज्ज्वा बद्धो वृक्ष ³ गुणवृक्षक । 'पोतमध्यस्थपताकास्तम्भनामनी ॥
 नौकाया प्रेरणदण्डो नौकादण्ड । क्षिप्यते नौरनयेति क्षेपणी, क्षेपणिर्वा । 'क्षिप प्रेरणे' ।
 'नौप्रेरणदण्डनामनी ॥ क्रच्छति नौरनेनेत्यरित्रम् । 'ऋ गतिप्रापणयो' । 'के जले नावो
 निपात्यन्तेऽनेनेति केनिपातक । 'पल्ल गतौ' । नौप्रवर्तकदर्शनामनी ॥ १२ ॥

¹ वाहनान्त B₁, D₁, I   ² कूपजलहरणार्थं निर्मितो य त्रविशेष सोऽपि कूप एव,
 तदप्रतिकृतिव्यात् कूपन साम्ये कप्रत्यय B₂ कायतीति कूपन, 'के अन्दे' Pt₂   ³ वृक्षक
 A, B₁ T   ⁴ 'पञ्चन्धन' B₂   ⁵ इतस्तत् प्ररण' B

(पा.) नियामका पोतवाहा । वहित्रतारयितृनामनी ॥ कूपको गुणवृक्षक ।
 गुणेन चद्रपोतमध्यगतस्तम्भनामनी ॥ नौकादण्ड क्षेपणी स्यात् । नौकाप्रेरकदण्ड
 क्षेपणी स्यात् । अरित्र केनिपातक । 'नौदर्शनामनी ॥ १२ ॥

¹ 'दवी' B₂

अग्निः स्त्री काष्ठकुहालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३ ॥

यानपात्रं तु पोतोऽब्धिभवे त्रिषु समुद्रियम् ।

ह्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ॥ १४ ॥

(घि.) अग्निरिति—अभ्रयति पोते लवणादिकं पातयतीति अग्निः । ‘अभ्र गतौ’ । काष्ठनिमित्तं कुहालं काष्ठकुहालः । ‘लवणादिपननकाष्ठकुहालनामनी ॥’ ‘सेकाय पात्रं सेकपात्रम् । सिच्यतेऽनेन नौकाजलमिति सेचनम् । ‘पिच क्षरणे’ । पोतरन्ध्र-प्रविष्टजलस्य बहिः सेचनाय नियोजितदारुपात्रनामनी ॥ यानाय^३ पात्रं यानपात्रम् । पूयते कालक्रमेणेति पोतः । ‘पूयो विक्षरणे’ । बहिःत्रनामनी ॥ समुद्रे भव समुद्रियम् । ^४त्रिषु । कथं ? समुद्रिया आपः, समुद्रिय लवणः, ‘समुद्रियस्तरङ्ग इत्यादि । अब्धिभव-मुक्तादिनाम^५ ॥ नावोऽर्धम् अर्धनावम् । नावोऽर्धनाम ॥ अतीता नौकेन अतिनु । नावमतिगन्तमिति वा । अतीतनौकजलादिनाम ॥ १३-१४ ॥

^१ दृढदाहनिर्मितसन्धीकरणसाधनविशेषः, कुम् उहालयतीति कुहालः, ‘दल विक्षरणे’ B₂
^२ सेकं सेचनं तस्य पात्रं Pt₂, सेकायान्तं स्यजलानां निर्मितं पात्रं B₂ ^३ B₂ adds
निर्मितं ^४ तत् त्रिषु वर्तते D₁ ^५ समुद्रियो मुक्तामणि Pt₂ ^६ Y adds ‘वस्तु’

(पा.) अग्निः—काष्ठकुहालः । दारुमयकुहालोऽग्निः स्यात् । अग्निपुराभिर्शौरि-
शरारितन्द्रिवह्निरिवलिगालिशष्कुलिहलिधूलिशब्दा^१ हृशान्ता दीर्घान्ताश्च भवन्तीत्यरुणवत्
लिङ्गानुशासने^२ सम्यक् प्रतिपादितम् ॥ सेकपात्रं—सेचनम् । जलसेकयोषाणं सेचनं
स्यात् । ‘पोतरन्ध्रप्रविष्टजलस्य बहिः सेचनाय निर्मितदारुपात्रनाम’ इति वदन्ति । तदसत् ।
‘चर्मपात्रं तु योषाणं’ इति यामनलिङ्गानुशासनवचनात् । यानपात्रं तु पोतः
बहिःत्रनामनी ॥ अब्धिभवे—समुद्रियम् । अब्धौ समुद्रे भव समुद्रियः स्यात् । तच्च
त्रिलिङ्गम् । ह्रीवे—अर्धं । नावोऽर्धेऽर्धनावं स्यात् । अर्धनावमर्धनावीति हि रत्रौनपुसक-
योदृश्यत इति शाकटायन (२. १ १६७) ॥ अतीतनौके—त्रिषु । नावमतिगन्तमतिनु
स्यात् । ‘हरयो नपुसके प्रातिपदिकस्य’ (१. २. ४७) इति ह्रस्व^३ । ‘स्त्रीपुसयोस्तु
अतिनी’ ॥ १३-१४ ॥

^१ A₁ adds ‘गालि’ ^२ ‘शासनसारेण A₁ ^३ इति ह्रस्वत् नपुंसकविषयम् A₁.

त्रिप्यागाधात् प्रसन्नोऽञ्जः कलपोऽनञ्च आविलः ।

निम्नं गभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ॥ १५ ॥

अगाधमतलस्पर्शं कैवर्तं दाशधीवरौ ।

(वि.) त्रिष्टिति—वक्ष्यमाणागाधपर्यन्ता^१ शब्दा त्रिषु वर्तन्ते । प्रसीदतीति प्रसन्न । 'पदलु विशरणस्यवसादनेषु' । न छद्यते दृष्टिरित्यच्छ । 'छद अपवारणे' । निर्मलनामनी ॥ क जल लुनातीति क्लुपम् । 'क्लृप् छेदने' । क लुपति हिनस्तीति वा । 'क्लृप् हिंसायम्' । ^२न अच्छ अनच्छ । 'आविलतीत्याविल । 'विल सवरणे' । अनिर्मलनामानि ॥ गमनाय निवरा 'गमतीति निम्न । 'ग्रा अभ्यासे' । 'गमनेन मित्र रातीति गभीर गम्भीर च । 'रा दाने' । गा भुव मिथमीरयतीति वा । 'ईर भेरेणे' । अत्यर्थनिम्ननामानि ॥ ऊ ऊर्ध्वं तन्यते उत्तानम् । 'तनु विस्तारे' । निम्नविपर्ययनाम् ॥ न गाधम् अगाधम् । नास्ति गाध प्रतिष्ठा अस्थेति वा । 'गाधृ प्रतिष्ठालिप्सयोर्भ्रन्थे च' । न विद्यते 'तलस्पर्शोऽत्र अतलस्पर्श । अगाधनामनी ॥ के जले वर्तन्ते इति कैवर्ता मत्स्यादयः, तेषामय हन्ता कैवर्त । 'वृत्तु वर्तने' । विक्रयेण मत्स्यान् दाशति^३ दाश । 'दाशृ दाने' । दाभोति मत्स्यानिति वा । 'दाशृ हिंसायाम्' । धत्ते मत्स्यानिति धीवर । 'डुधान् धारणपोषणयो' । ध्यायति मत्स्यानिति वा । 'ध्वै चिन्तायाम्' । जालिकनामानि ॥ १५ ॥

^१ पर्यन्त I^२ न छद्यते दृष्टिम् अच्छ, 'छो छेदने' Pt₂^३ अच्छो नमनतीति B₂^४ आ समन्तात् मिलतीति (मिल्यते Pt₂), 'मिल छेदने' वग्योरभेद I, Y^५ ग्रायते IV₂, Y, Pt₂^६ गमने Pt₂^७ अध स्पष्ट Pt₂^८ Pt₂ adds दति,

'दोऽनसण्ठने'

(पा.) त्रिष्यागावात् । अगाधसन्दावधि ते त्रिष्टिद्वा त्रिष्टिति पुनर्ग्रहणात् । प्रसन्नोऽच्छ । ^१निर्मलनामनी । 'तेट' । क्लुपो—आविल । 'अनिर्मलनामानि । 'क्लृकुट' । निम्न—गम्भीरम् । अत्यर्थनिम्ननामानि ॥ उत्तान तद्विपर्यये । निम्नविपर्ययनाम् ॥ अगाधमतलस्पर्श । तलस्पर्शविहीननाम् ॥ कैवर्त—धीवरौ । जालिकनामानि ॥ 'साल' . दाशपुरीशे'—इत्यृष्मभेदपाठात् तालव्य । 'कैवर्तभृत्ययोर्दासो दासी याणा च चेदिक' इति रुद्रामिधानकोशपाठाद् दन्त्य ॥ १५ ॥

^१ नैमत्स्य° A₁^२ अनेमत्स्य° A₁^३ B₂ adds दास इत्यत्र, gap in A₁ B₂

आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ॥ १६ ॥

मत्स्यधानी कुवेणी स्याद् यद्विशं मत्स्यवेधनम् ।

(वि.) आनाय इति—आनीयन्ते मत्स्या अनेनेति आनायः । ‘णीञ् प्रापणे’ । जालवत् गवाक्षवत् तिष्ठतीति जालम् । जले क्षिप्यत इति वा । जालनामनी ॥ शणमयं सूत्रं शणसूत्रम् । निमज्जनेन जलं पुनातीति पवित्रकम् । निर्मत्स्यत्वेन वा । ‘पूर्व पवने’ । जालरञ्जुनामनी ॥ मत्स्या धीयन्तेऽत्रेति ^१मत्स्यधानी । कुत्सितं वेणन्ते मत्स्या अत्र कुवेणी । ‘वेणू गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेपु’ । मत्स्यकरण्डिकानामनी ^२ ॥ थलिनो मत्स्यान् शयतीति थलिशम् ^३ । ‘शो तनूकरणे’ । मत्स्या विध्यन्ते येन तत् मत्स्यवेधनम् । ‘व्यध ^४ ताडने’ । ^५मत्स्यगलग्राहकसामिपवकायोमययन्त्रनामनी ॥ १६ ॥

^१ मत्स्याधानी A, B₁, T, ‘दुधाञ् धारणपोषणयोः’ A. ^२ करण्डिक° D₁.

^३ थलिशं W₁; डलयोरैक्यात् I. ^४ ‘विध विधाने’ W₁. ^५ ‘वस्त्रकार°’ A.

(पा.) आनायः—जालं स्यात् । जालनामनी । ‘थल’ । शणसूत्रं पवित्रकम् । जालादिरञ्जुनामनी । ‘सन्नपुत्राद्’ । मत्स्यधानी—स्यात् । मीनकरण्डिकानामनी । ‘मीनबुद्धि’ । थलिशं मत्स्यवेधनम् । मत्स्यग्राहकायोयन्त्रनामनी । ‘गालसु’ ।

‘अजानन् दाहात्म्यं पततु शलभस्तीग्रदहने
स मीनोऽप्यज्ञानाद् थलिशयुतमभातु पिशितम् ।’

इति भर्तृहरिः (वै. श. १८) ।

‘^१थलिशकरोडपाटलम् ।

तारकं रसनं नीडमेते दावन्तकाः स्त्रियाम्’ ॥

इति त्रिकाण्डशेषपाठाद् (पृ. ३८, श्लो. १०४७-८) थलिशेत्यपि स्यात् ॥ १६ ॥

^१ थलिशं तारक नीडमेते दावन्तकाः स्त्रियाम् A₁, B₂.

पृथुरोमा क्षपो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ॥ १७ ॥

विसारः शकली चाथ गडकः शकलार्भकः ।

(वि.) पृथुरोमेति—पृथूनि रोमाणि ^१मुखदेशे यस्य सः पृथुरोमा । चालमत्स्यान् ^२क्षपतीति क्षपः । ‘क्षप हिंसायाम्’ । मायति मांसजिघृक्षया मुष्यतीति मत्स्यः । ‘मदि ^३ हर्षम्लपनयोः’ । मीयते धावरेण मीनः । ‘मीन् हिंसायाम्’ । ‘मिनोति क्षिपति जलमिति वा । ‘हुनिच् प्रक्षेपणे’ । ^४विसरतीति विसारी । ‘म् गतो’ । विसारी ^५एव वैमारिणः । अण्डागजायत इत्यण्डजः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । विचित्रं सरतीति विसारः ^६ । शकलं

शत्यमस्यास्तीति शकली । शकुलीति वा पाठ । शकुल इति वा । शम्यते ग्रहीतु शकुल ।
 'शकल शक्तौ' । मत्स्यनामानि ॥ ^१गडति पुच्छाच्छोटनात् गडक ^१ । 'गड सेचने' ।
^{१०}शकुलार्भकनाम ॥ १७ ॥

^१ A, B₁, T add पक्षा

^२ Pt₂ adds द्विन्स्ति

^३ 'मदि हर्षे' Pt₂

^४ मीनाति B₁, W₂, Y, 'मीन् हिंसायाम्' I

^५ K₂, W₂, Y add मासजिघृक्षया

^६ विसारिण सवन्धी A, B₁

^७ 'सृ गतौ' I

^८ गण्डति A, T

^९ गण्टक

B₁, T ^{१०} शकुलार्भक^० A, D₁

(पा.) पृथुरोमा—मत्स्य । मच्छोऽप्यनेति सुभूतिरचनामच्छोऽप्यस्ति । मीनो
 विसारिणोऽण्डज । विसार्येव विसारिण इति ^१व्युत्पत्ति । विसार शकली च ।
 'शकली शक्ती च विज्ञेय' इति हल्ययुधपाठात् (अ मा ३ ३५) शक्तीत्यपि
 स्यात्^२ । मीननामानि ॥ 'पडक्षीणोऽप्सुचकम आत्माशी जलपिप्पल'^३ । एतानि च ।
^४अथ गडक शकुलार्भक । अधिकपुच्छमीननामनी । भाषया 'कुचुलमीनु' ॥ १७ ॥

^१ व्युत्पत्त्या A₁

^२ मवति B₂

^३ पिप्पक A₁, B₂

^४ गण्डोल A₁

सहस्रदष्ट पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ॥ १८ ॥
 नडमीनश्चिलिचिमः प्रोष्टी तु शफरी द्वयोः ।

(नि.) सहस्रदष्ट इति—^१बहुदष्टनात् सहस्रदष्ट । ^२भक्ष्यतया शास्त्रेषु पठ्यत
 इति पाठीन । 'पठ व्यक्ताया वाचि' । पाठयति स्वजातीयविरुद्धमिति वा । पाटीन
 इति पाठे पाटयतीति । 'पठ' नेदने' । बहुदष्टमत्यनामनी ॥ उत् ऊर्ध्वं लुम्पति
 भ्रमतीति उलूपी । 'लुप्ल छेदने' । उ सविस्मय लुप्यति ^४पङ्कजादिकमिति वा । 'लुप
 विमोहने' । शिशुरिव^५ शिशुक । शिशुवत्पलमत्यनामनी ॥ ^६नडाख्यतृणे मीन नडमीन ।
 चीयते लीयते चिलिचिम । 'चिन् चयने' । 'लीड् श्लेषणे' । तृणसचारिमत्यनामनी ॥
 प्रोपति पिप्तादिकमिति प्रोष्टी । 'उप प्लुप दाहे' । शफान्^७ गतिसाधनायवान् रिणाति
 पीडयतीति शफरी । 'री गतिरेपणयो' । ^८पित्तप्रमत्यनामनी ॥ १८ ॥

^१ सहस्र दष्टा यस्य Pt₂

^२ भक्ष्यतया W₁

^३ 'पठ चयने' D₂

^४ पङ्कादिक

B₂, 'लु लोपे' A, B₁, T

^५ शिशुवत् गच्छतीति B₁

^६ नलाख्ये तृणे वतते मीन.

B₁, १

^७ शफ पित्तविकार. B₂

^८ पित्तप्रममीननाम W₂, उत्पत्तनशीलमत्यनाम १

(पा.) सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः । बहुदंष्ट्रमीननामनी । 'वेडिशमीनु' । उलूपी—समौ । शिशुवच्चपलमत्स्यनामनी । 'ससियलु' ॥ नडमीनश्चिलिचिमः । वृश्चिकाकारमत्स्यनामनी । 'तेलुमीनु' । प्रोष्ठी—द्वयोः । पित्तप्रमीननामनी^१ ॥ १८ ॥

^१ 'मत्स्य' B₂

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो ह्यपाः ॥ १९ ॥
रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ।
तिमिगिलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ॥ २० ॥

(वि.) क्षुद्रेति—क्षुद्राणामपरिमितपरिमाणानां मत्स्यानामण्डाज्जाता, तेषां मत्स्यानां संघातः क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः । पोता मत्स्यपोता आधीयन्तेऽस्मिन्निति पोताधानम् । 'बुधाञ् धारणोपणयोः' । मत्स्यपोतसमूहनामनी ॥ 'रोहितवर्णत्वात् रोहितः । 'जले मज्जतीति मद्गुरः । 'दुमस्जो शुद्रौ' । शलति शीघ्रं गच्छतीति शालः । 'शल चल अशुगमने' । राज्य.^२ रेखा अन्य सन्तीति राजीवः । शक्नोति गन्तुं शकुलः । 'शकल शकौ' । 'तिम्यतीति तिमिः । 'तिम आर्द्राभावे' । तिमि गिलतीति तिमिगिलः । 'गृ निगरणे' । एवमादीनि ह्यपभेदनामानि ॥ यान्तीति यादांसि । 'या प्रापणे' । यतन्ते हन्तुं मत्स्यानिस्ति या । 'यती प्रयत्ने' । जले विद्यमाना जन्तवः जलजन्तवः । मृजलजन्तुनाम् ॥ १९-२० ॥

^१ रक्तत्वात् A, B₂, T. ^२ B₁, T omit, 'मत्स्य मज्जने' A, T, W₁ ^३ राजपः I. ^४ B₂ adds आर्द्राक्रियते. ^५ जलजन्तुनामानि K₂, एते सत प्रत्येकं मत्स्यभेदाः । आदिशब्देन तिलदयोऽपि । यतन्ते बालमत्स्यान् हन्तुं यत्र (प्रयत्नं U) कुर्वन्तीति या यादांसि । 'यती मयत्ने' W₁.

(पा.) क्षुद्राण्ड—पोताधानम् । मत्स्यसमूहनामानि ॥ अथो ह्यपाः—तिमिगिलादयश्च । 'मरुतो मत्स्यराट् ह्यपः' इति वैजयन्ती (प्र. १५२, श्रौ. ५१) । 'ह्यपादयः पृथक्पृथक्प्रत्ययाः । अथ यादांसि जलजन्तवः । मृजलजन्तवो यादांसीत्युच्यन्ते । 'अन्तर्जलचरं सत्त्वं मृजं यादोऽभिधीयते' इति ह्यल्युधः (अ. भा. ३. ३४) ॥ १९-२० ॥

तद्भेदाः शिशुमारोद्रशङ्कुवो मकरादयः ।

स्यात् कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ॥ २१ ॥

(वि.) तद्भेदा इति—शिशून् मारयतीति शिशुमारः । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । उनक्तीत्युद्रः । ‘उन्दी छेदने’ । शङ्कुतेऽस्मात् लोक शङ्कुः । ‘शकि शङ्कयाम्’ । मायां करोतीति मकरः । ‘डुरुञ्च करणे’ । प्राणिकवलने मुखं किरतीति वा । ‘कृ विक्षेपे’ । आदिशब्देन जलहस्तिग्राहादयः । ‘एवमादीनि यादोभेदनामानि ॥ कौ भूमौ लीयत इति कुलीरः । ‘लीङ् श्लेषणे’ । ‘कुली. ३परलोकाय ईरयतीति वा । ‘ईर प्रेरणे’ । कृणाति जननीं कर्कटकः । ‘कृ हिसायाम्’ । कर्कटनामनी ॥ कुत्सितः ऊर्मिः वेगोऽस्य कूर्मः । कं जलम् ऊर्वति प्राणिभक्षणायेति वा । ‘ऊर्वी हिसायाम्’ । के जले मठतीति कमठः । ‘मठ मदनिवासयोः’ । यज्ञार्थं काम्यत इति वा । ‘कमु कान्तौ’ । कच्छेन पुच्छेन पिबतीति कच्छपः । ‘पा पाने’ । कच्छमनूपदेशं पाति क्षुद्रजन्तुभक्षणेनेति वा । ‘पा रक्षणे’ । कूर्मनामानि ॥ २१ ॥

¹ मकरादीनि W_1

² W_1 adds मातृ.

³ कुर्वताय D_1 , वेर्वताय K_1

(पा.) तद्भेदा.—मकरादयः ।

‘शङ्कुः कच्छपसंस्थानः शिशुमारोऽम्बुमर्कटः ।

उद्रः स्याज्जलमार्जार आलभ्यश्चाम्बुसूकर ॥’

शिशुमारादयश्च पूर्वोक्तमकरादयश्च यादोभेदा । स्यात्—कर्कटकः । कुलीरनामनी । आन्ध्रभाषया ‘वन्दिकाय’ । ‘पृष्ठचक्षुर्द्विधागतिः’ । एते द्वे च । कूर्मे—कच्छपौ । कूर्मनामानि । ‘पञ्चगूढश्चतुर्गतिः’ । एते द्वे च ॥ २१ ॥

¹ ‘वद्विपीत’ B_1

ग्राहोऽवहारो नक्तस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ।

गण्डूपदः किञ्चुलको निहाका गोधिका समे ॥ २२ ॥

रक्तपा तु जलकायां स्त्रियां भूमि जलौकसः ।

(वि.) ग्राह इति—गृह्णाति न मुञ्चति प्राणिन इति ग्राहः । ‘ग्रह उपादाने’ । अवहरतीत्यवहारः । ‘हन् हरणे’ । अवराह इति वा पाठः । तत्पक्षे ‘अवहरयति

स्थलभूमिमिति अवराह । 'रह त्यागे' । ^२तुरङ्गमाखमत्स्यनामनी ॥ न क्रामति
अतिदूरमिति नक्र^३ । 'क्रमु पादविक्षेपे' । कुम्भिनो गजानीरयतीति कुम्भीर । 'ईर
क्षेपे' । ^४गजादिकर्पनक्रनामनी ॥ मह्या लतेव तिष्ठतीति ^५महीलता । गण्डु^६
शरीरग्रन्थय, त एव ^७पदान्यस्य गण्डुपद । ^८शृदादि किञ्चित् लुब्धित्वा ^९चुलति
अपनयतीति किंचुलुक । ^{१०}'चुल सवरणे समुच्छ्राये च' । लताकारपाटलवर्णकृमि-
नामानि^{११} ॥ निजहाति ^{१२}जल निहाका । 'ओहाक् त्यागे' । गुध्यतीति गोधिका ।
'गुध परिघेष्टने' । ^{१३}जलचरप्राणिविशेषनामनी ॥ रक्त पिबतीति रक्तपा^{१४} । 'पा
पाने' । जलम् ओक स्थान यस्या ^{१५}जलूका । जलौकसश्च । जलूकानामानि ॥ २२ ॥

^१ अपरहयतीति अपराह D₂ K₅ U   ^२ तुरङ्गमाखणमत्स्य° B₁ U   ^३ न
क्रम्यते B T   ^४ गजाकर्पणमत्स्य° B₁ D₁ K₅ W₂   ^५ मही लतातीति वा ।
'हृज् छेदने A B₁ T   ^६ गण्डव B₁ T   ^७ पादा Y   ^८ शृदा W₁
^९ चुलयति D₁ W₂   ^{१०} 'चुल अपनयने K₂ U W₁   ^{११} 'यरुडु° K₅
^{१२} स्थल Pt₂ बल A B₁ W₁   ^{१३} जलचरगोधिका° Y   ^{१४} रक्तपो वा I
^{१५} B₁ W₂ add जलीका जलम् ओका येषां ते जलीकस

(पा.) म्राहोऽनहार^१ । घोटकमुखमीननामनी इति यदन्ति । तदसत् । उदकचर
मण्डलिसर्पनामनी । 'तन्तुनागस्तथा तन्तुर्नागो वरुणपाशक' । ^२एतानि च ॥ नक्रलु
कुम्भीर । नक्रनामनी । 'भोसलि' । गजाकर्पणमत्स्यनामनी इति केचित् । तदज्ञान
विजृम्भितम् । 'गोमुखत्वालुजिह्वश्च' । एते द्वे^३ च ॥ अथ महीलता—किंचुलुक ।
लताकारपाटलवर्णकृमिनामानि । 'यटलु' । निहाका—समे । गोधिकानामनी । 'नीरुडुमु'^४ ।
रक्तपा तु—जलौकस । जलूकानामानि । 'जलौक स्याजलूकाया जलौका जलजन्तुके'^५ ।
इति तारपालवचनात् जलौकापि स्यात् । 'जलङ्ग' ॥ २२ ॥

^१ अवराह A₁   ^२ A₁ adds चत्वारि   ^३ B₂ omits द्वे

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात् कम्बुरस्त्रियौ ॥ २३ ॥
क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ।

(नि.) मुक्तास्फोट इति—मुक्ता 'स्फुटन्ति' यत मुक्तास्फोट । 'स्फुट
विकसने' । मुक्ता यत शोक्न्तीति शुक्ति । 'शुक्र गतौ' । शुक्तिनामनी ॥ ^३शं मुख
जनयतीति शङ्ख । 'खलु' अवधारण । 'शमयति दुःख जनानामिति वा ।

‘शमु उपशमे’^१ । काम्यते ^२मङ्गलार्थिनेति कम्बु । ‘कमु कान्तौ’ । शङ्खनामनी ॥
 क्षुद्राश्च ते शङ्खाश्च क्षुद्रशङ्खा । शङ्खा नखा इव शङ्खनखा । शङ्खवन्न विद्यते रसम्
^३अवकाशोऽस्येति वा । ^४नद्यादौ विद्यमानक्षुद्रशङ्खनामनी ॥ श^{१०} वान्तीति शम्बूका ।
 ‘वा गतिगन्धनयो’ । शाम्यति दु रमिति वा । जले विद्यमाना शुक्तय जलशुक्तय ।
 जलशुक्तिनामनी ॥ २३ ॥

^१ स्फोप्यन्ति B₁, T   ^२ अस्मात् Pt₂   ^३ W₁ omits two lines   ^४ K₂
 adds जननार्थे च   ^५ शाम्यन्ति I, Pt₂   ^६ परनिपात Y   ^७ शुमार्थिभिरिति Pt₂
^८ जाशश्च D₂ Y   ^९ समुद्रादौ Y सिन्ध्वादौ B₁   ^{१०} य क्षुत् B₁, D₁, W₂

(पा.) मुक्ताफोट —शुक्ति । शुक्तिनामनी ॥ शङ्ख —अस्त्रियाम् । शङ्खनामनी ।
 अस्त्रीशब्द उभयविशेषणम् । ‘शङ्खो निधौ ललाटास्त्रि कम्बौ न रज्जौ’ इति ^१नानार्थशास्त्रे
 (३ ३ १८) स्वयमेव वक्ष्यति । अनुक्तम्—‘शम्फा’ तु शङ्खनिस्थान । शङ्खध्वनि
 शम्फा स्यात् । ‘शङ्खपात्र तु पाटली’ । शङ्खपात्र पाटली स्यात् । क्षुद्रशङ्खा —जलशुक्तय ।
 जलशुक्तिनामनि । ‘नत्तगुह्यलु’ । शम्बूकशब्द शङ्खशब्दसादृश्यार्थं पुलिङ्ग । ‘शम्बूक’
 शम्बुको ज्ञेय शम्बूकोऽपि च पण्डित इति तारपाल । जलशुक्तिसादृश्यार्थं
 स्त्रीलिङ्गोऽपि ।

‘सिन्धोरुश्चै पवनवलनादुच्चलद्भिस्तरङ्गै
 स्तीर नीतो हतविधिवशाद् दक्षिणावर्तशङ्ख ।
 दग्ध किं वा भवति मनसीवेति सदहिनीभि
 शम्बूकाभि सह परिचयाज्जीयते पामरीभि ॥’^१

इति ॥ २३ ॥

^१ नानार्थेषु B₂   ^२ शङ्खा A₁   ^३ पाटलि A₁   ^४ मुमापितरजकोशे १११८

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरल्लवदर्दुराः ॥ २४ ॥
 शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभूजी कमठी डुलिः ।

(वि.) शेक इति—विभेति ^१सर्पात् शेक । ‘जिभी भये’ । मण्डति शोभते
 तदारुदौ मण्डूक । ‘मडि भूपायाम्’^२ । वर्षासु भवतीति वर्षाभू । ‘भू सत्तायाम्’ ।
 शलति ‘उत्प्लुत्य गच्छतीति शालूर । ‘शल गती’ । एवत एव । ‘प्लुद् गती जलोपरि
 सर्पण च’ । ‘शन्दे’ कर्णो हणतीति दर्दुर । ‘दू चिदारण’ । शेकनामानि ॥ शिनेति
 श्यतीति वा शिली^३ । ‘शिञ् निशाने’ । ‘शो तनूकरणे’ । शिलति मृदनिति वा ।

‘शिल उञ्छे’ । गण्डूपदस्य स्त्री गण्डूपदी । भेकस्य स्त्री भेकी । वर्षाभ्वाः स्त्री वर्षाभ्वी । कमठस्य स्त्री कमठी । ^१डोलयति जलमिति डुलिः । ‘डुल उल्लेपणे’ । कमठजातिस्त्री-नामनी ॥ २४ ॥

^१ सर्वस्मात् B₂. ^२ A, B₁, T add किङ्किणीजालवत्. ^३ व्याप्ती च K₁, K₂.
^४ ण्वैः B₂, D₁, K₅, W₃, ण्वनैः U. ^५ शब्देन कर्णान् Y. ^६ शिलतीति शिली,
 ‘शिल गती’ P₁. ^७ मृदुरिति I; मृदयति K₅; मृदं मक्षयति W₁. ^८ डोलति,
 ‘डुल उपतापे’ ‘डुल चलने’ वा धातुः B₂.

(पा.) भेके—दुर्दुरा । मण्डूकनामानि । ‘स्यात् केन्दुकः प्रावृषिजः स्त्री तु कूपेपिशाचिका’ । ^१एते च । शिली गण्डूपदी । गण्डूपदस्त्रीनामनी ॥ रोकी वर्षाभ्वी । रोकस्त्रीनामनी । ‘वर्षाभ्वश्च’ इति यणादेशः । ‘हन्पुनःकरवर्षामिर्गुवः’ इति शाकटायन-शास्त्रे (१. २. ३९) करभूशब्दस्यापि यणादेशः ॥ कमठी डुलिः । कमठस्त्रीनामनी ॥ २४ ॥

^१ एतानि त्रीणि च B₂.

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ॥ २५ ॥
 जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो हृदः ।

(वि.) मद्गुरस्येति—शृणातीति शृङ्गी । ‘श हिंसायाम्’ । ^१मद्गुरमत्य-भार्यानाम् ॥ दुष्टं ‘नाम यस्या दुर्नामा । ‘णसु प्रहृत्वे शब्दे च’ । आकारान्तः । दीर्घकोशात्क्याकारत्वात् दीर्घकोशिका । ^२इतिजलूकनामनी ॥ जलमाशेतेऽत्र जलाशयः । ‘शीन् स्वप्ने’ । जलस्याधारो जलाधारः । साधारणजलस्थाननामनी ॥ कल्लोलैरव्यक्तं ह्लादतेऽत्रेति ‘हृदः’ । ‘ह्लाद अव्यक्ते शब्दे’ । अगाधं जलं यत्र सः अगाधजलः । ^३अगाधजलाशयनाम् ॥ २५ ॥

^१ P₁ adds जलान्तर्मकरस्य. ^२ W₁, W₂ add नमन. ^३ A adds वकाकार°.
^४ हियतेऽत्र हृदः, ‘हन् हरणे’ B₂. ^५ अगाधज-° K₅

(पा.) मद्गुरस्य—शृङ्गी । मद्गुरस्य स्त्री शृङ्गी स्यात् । सर्पशफरीनाम् । ‘पामुमीनु’ । ‘शृङ्गी तु सर्पशफरी’ इति वैजयन्ती (पृ. १५१, श्लो. ४४) ॥ दुर्नामा दीर्घकोशिका । गजजलूकनामनी । ‘गेरुनिष्प’ । सुभूतिटीकायामस्य ढीपडाप्रतिपे-धाभ्यां त्रैरूप्यं ^१दर्शितं दुर्नाम्रीं दुर्नामां दुर्नामानमिति ॥ जलाशयो जलाधारः । साधा-

रणजलस्थाननामनी ॥ तत्र—हृद । ^१तत्रागाधजलो जलाशयो हृद स्यात् । ‘द्रह-
सस्मृतेऽपि’ इति त्रैविक्रमवचनाद् द्रहोऽपि हृदनाम ॥ २५ ॥

^१ शब्दिनाम् A₁

^२ तपु B₂

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ॥ २६ ॥

पुंस्येवान्धुः ग्रहिः कूप उदपान तु पुंसि वा ।

(वि.) आहाव इति—आहूयन्ते ^१गावोऽत्र आहाम् । ‘ह्वेब् स्पर्धाया शब्दे
च’ । ^२नियत पिबन्ति जल पशवोऽत्रेति निपानम् । ‘पा पाने’ । ^३कूपसमीपवद्वशिलामय-
जलद्रोणिनामनी^४ ॥ अनन्ति जना अनेनेत्यन्धु । ‘अन प्राणने’ । प्रजहाति^५ जलमिति
ग्रहि । ‘ओहाह् त्यागे’ । ग्रहियते जलमस्मादिति वा । ‘ह्वेब् हरणे’ । कुत्सिता^६
आपोऽत्र ^७सन्तीति कूप । ^८उदक पीयतेऽत्र उदपानम्^९ । कूपनामानि ॥ २६ ॥

^१ पशव Pt₂ आहूयन्तऽस्मिन् आप इति, ‘हु दानादानयो’ B₁, T

^२ नितरा B₂

^३ ‘शिलादिमय’ W₁ ^४ ‘प्रणाली’ B₁ ^५ B₁ adds अजस्र ददाति W₁

^६ कोर्वा Pt₂,

B₂ adds उद्धरणीकृता

^७ तिष्ठन् D₂ I, K₂

^८ उदानि पीयन्ते A

^९ W₁ adds

‘पा पाने’

(पा.) आहावस्तु—जलाशये । पशुपानार्थं ^१शिलादार्याविकृतकूपसमीपस्थ-
जलाशये आहावनिपानशब्दौ स्याताम् । पुंस्येव—पुंसि वा । कूपनामानि ॥ अन्धुप्रभृत-
यस्त्रय पुलिङ्गा । उदपानशब्द एक एव विकल्पितपुलिङ्ग ॥ २६ ॥

^१ दाह्या A₁

^२ B₂ omits ‘स्य’

नेमिस्त्रिकास्य पीनाहो मुखवन्धनमस्य यत् ॥ २७ ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ।

(नि.) नेमिरिति—नीयते ^१जलघटोऽनेनेति नेमि । ‘णीब् प्रापणे’ ।
त्रयाणां दारुणा समूह^२ त्रिका । त्रयोऽत्रयवा अस्या इति वा । अगाधकूपान्
जलावर्षा^३ कूपोपरिनिर्मितत्रिदारुयन्त्रनामनी^४ ॥ पिनहात इष्टकाभिरिति पीनाह । ‘णह
वन्धने’ । पीनाह^५ इति वा पाठः । तथापि णह^६ एव घातु । कूपमुखे इष्टकादिभिर्वन्धन
नाम ॥ ^७पुष्करमुदकम् अस्तस्यामिति पुष्करिणी । सन्यत इति खातम् । ‘सनु

अवदारणे' । कृत्रिमजलाशयनामनी ॥ न खन्यत इत्यखातम् । देवै खन्यत इति देवखातकम् । अकृत्रिमजलाशयनामनी ॥ २७ ॥

¹ B₁, T add जलान्तिक, जलतमीष B₂   ² समाहार B₁ D₁   ³ °आवर्णार्थ
D₂ I K₅ U   ⁴ °दारुत्रय° Y   ⁵ दृष्टिकादावर्षादिभिर्विशेषेण न ह्यत B₂   ⁶ स
एव K₃   ⁷ पुष्कराणि B₂

(पा.) नेमिस्त्रिकास्य । कूपस्य नेमिस्त्रिका स्यात् । 'त्रिका कूपस्य नेमौ स्त्री प्रपञ्चशाधरे त्रिकम्' इति रभसकोश । 'वशत्रयेण रज्जुधारणार्थं' कूपोपरिकल्पिततोरण यन्त्रनामनी । 'गिरक' ॥ पीनाहो—यत् । शिलादिकल्पितकूपमुखग्रन्थननाम । 'वावियो नरिक्ड्डु' ॥ पुच्छरिण्या—स्यात् । कृत्रिमजलाशयनाम ॥ अखात देवखातक' । 'अखातो देवखातके' इति पुष्काण्डे अमरदत्त । देवनिर्मितजलाशयनाम ॥ 'दोने' ॥ २७ ॥

¹ जश° A₁   ² A₂ omits कूपोपरि°   ³ °दाह° A₁

पद्माकरस्तटाकोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ॥ २८ ॥

वेशान्तः पल्वल चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ।

(वि.) पद्माकर इति—पद्मानामाकर पद्माकर । तटानि अस्ति कुटिल यथा भवति तथा प्राप्नोतीति तटाक । 'अक अग कुटिलाया गतौ' । प्रवाहेण तटानि ताडयतीति वा तडाग । 'तड आघाते' । पद्माकरनामनी ॥ कम उदकमासरत्यत्रेति 'कासार । 'सु गतौ' । नङ्गलाम्बुत्वात् 'कासन कुत्सनमियतीति वा । 'अ गतौ' । कासत इति वा । 'कात् शब्' । सरति प्रवहतीति 'सरसी । सरश्च । सातोऽयम् । 'सु गतौ' । नङ्गलमर्तिमहाजलाशयनामानि ॥ विशन्ति महिपादयोऽस्मिन्निति वेशन्त । 'विश प्रवेशने' । पलन्ति¹ महिपादयोऽत्रेति पल्वलम् । 'पल गतौ' । अल्प च तत् सरश्च अल्पसरः । अल्पसरोनामानि ॥ उप्यते पद्मादिकमस्यामिति 'वापी । 'डुवप्' 'बीजतन्तुसताने' । दीर्घेव² दीर्घिका । दीर्घचतुरश्रतया खातजलाशयनामनी ॥ २८ ॥

¹ कुत्सितमासरतीति वा B₂   ² कास A   ³ स्त्रीलिङ्ग B₂   ⁴ K₁ adds गच्छन्ति
⁵ वारि पोषतेऽव वापी वा शाने W₁   ⁶ Pi₂ A B₁ T omat त दु°
⁷ दीर्घात् D₂ दीर्घेव W₂

(पा.) पद्माकर—अस्त्री । तडाग इति कचित् पाठ । 'पथि पथिकञ्शा दत्तरागस्तडाग' इति धर्मशर्माभ्युदय¹ ॥ कासार—सर । सरोनामनी । पद्माकर

शब्दो^२ रूढो यौगिष्ठ^३। तेन^४ पद्मशून्यमपि सरः पद्माकरः स्यात् ॥ वेदान्तः—
चाल्पसरः। अल्पसरोनामानि ॥ वापी—दीर्घिका। दीर्घचतुरश्रतया निखातजलाशय-
नामनी । ‘केलाकूलि’ ॥ २८ ॥

१ २युद्धे B₂२ A₁, B₁ add गवादिशब्दवत्.३ A₁, B₁ add भवति.४ तस्मात् A₁.

• खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ॥ २९ ॥

स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ।

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी हादिनी धुनी ॥ ३० ॥

स्रोतस्विनी द्वीपवती स्रवन्ती निम्नगापगा ।

(कूलंकपा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती)

(वि.) खेयमिति—खन्यत इति खेयम् । ‘रनु अवधारणे’ । परितः खन्यत इति
परितः । दुर्गवेष्टनप्रतिकानामनी ॥ ^१आधीयन्त ^२आपोऽत्र आधारः । ‘धूञ् धारणे’ ।
^३अम्भोधरणगर्तनाम ॥ आलूयते खन्यतेऽत्रेति आलवालम् । ‘लूञ् छेदने’ ।
आवलतेऽम्भोऽत्रेति आवालम् । ‘वल सवरणे’ ‘सचरणे च’ । अ। समन्तादुप्यन्तेऽम्भा^५-
स्रव्रेति आवापः । ‘डुव् वीजतन्तुसताने’ । ‘सेकार्थं तरु परितः’ ^७कृतजलाधारनामानि ॥
नदति जलवेगेनेति नदी । ‘णद् अव्यक्तं शब्दे’ । सरतीति सरित् । ‘म् गतौ’ ।
तरङ्गा अस्या सन्तीति तरङ्गिणी । शैवलमस्यामस्तीति शैवलिनी । ^८तटमस्या अस्तीति
तटिनी । हादोऽव्यक्तशब्दोऽस्यामस्तीति ^९हादिनी । हादुनीति वा पाठ । धुनोति
^{१०}पापमिति धुनी । ‘धूञ् कम्पने’ । स्रोतोऽस्यामस्तीति स्रोतस्विनी । ^{११}द्वीपानि
सन्त्यस्यामिति द्वीपवती । स्रवति गिरिभ्य इति स्रवन्ती । ‘स्र ^{१२}गतौ’ । निम्नं गच्छतीति
निम्नगा । ‘गम्लु गतौ’ । अपां वेगः ^{१३}आपम् । तेन गच्छतीत्यपगा । अपां समूहः
आपम् । तेन गच्छतीति वा । नदीनामानि ॥ २९-३० ॥

१ आधीयन्ते W₂२ जलं Pt₂३ अयु° W₂४ ‘वल सचरणे’ B₁, T, Pt₂५ अपः B₂.६ सेचनार्थं B₁, D₁७ सेतु° B₂८ तटवस्था स्त D₂, K₁,K₂, W₁.९ हादिनी B₁, W₂१० आपः W₂, धुनोति चातन Pt₂

११ द्वीपाः

B₁, W₂, Y१२ ‘स्र स्रवणे’ A, B₁, Pt₂१३ आप A, B₁, T

(पा.) खेय—परितः । सात्परिवेष्टनप्रतिकानामनी । ‘अगडिते’ । स्यातिरेति
श्रीदप्रयोगः । ‘यजेतुमेतानिव खानिकाम्भशृङ्गायाच्छल्यानं मामति नागलोऽम्’ । इति

धर्मशर्माभ्युदय (१. ६२) ॥ आधार—धारणम् । यस्मिन् कास्मन् 'देशे शाल्यादिसस्य-
सवर्धनायोदकं^१ प्रतिवद्ध स आधार स्यात् । 'सेतु' 'कनुव' ॥ त्यादालवालम्—
आवाप । वृक्षलतादेर्जलसेचनार्थं निवद्धसेतुनामानि^२ । 'चेट्ठल पादुकुचेसिन कुदुरु' ।
आधारशब्दोऽत्रापि सपद्यते । 'आधारवन्धप्रमुखे प्रयत्ने सवर्धिताना सुतनिर्विशेषम्'
इति रघुवशे (५. ६) । अथ नदी—आपगा । आप 'समुद्र गच्छतीत्यापगेति व्युत्पत्त्या
आपशब्द समुद्रपर्याय । नदीनामानि ॥ अनुक्तम्—

‘कूलंरूपा निर्झरिणी रोधोवक्त्रा पयस्विनी ।
स्रोतोवहः च ह्वदिनी ॥’

एतानि च ॥ २९-३० ॥

^१ चित् प्रदेशे A₁

^२ संवर्धनार्थं A₁

^३ देश° B₃, B₄

^४ A₁ omits

गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ॥ ३१ ॥

भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्रोता भीष्मसूरपि ।

(वि.) गङ्गेति—^१हरशिरस गा भुव गता गङ्गा । हरिचरणात् भूमि गता
या । विष्णुपदोत्था ^२विष्णुपदी । ^३जह्नुस्तनया जह्नुतनया । जाह्नवी च । सुराणां
निम्नगा^४ सुरनिम्नगा । भागीरथस्यापत्य, तस्येयमिति वा भागीरथी^५ । त्रयाणां पथां
समाहारस्त्रिपथम् । तेन गच्छतीति त्रिपथगा^६ । त्रीणि स्रोतास्त्रि वस्या सा त्रिस्रोता ।
भीष्म 'सूयते भीष्मसू' । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' । ^७गङ्गानामानि ॥ ३१ ॥

^१ हरोत्तमाङ्गात् B₃, D₁, U, Y, W₂, हरेरीशङ्ग गता D₁ हरिचरणात् गा भूमि Pt₁

^२ विष्णो पदमस्या अस्तीति D₂, विष्णुपदे तिष्ठति U ^३ राजर्षे B₂ ^४ D₁ K₁ add
नदी. ^५ भागीरथेन राजा भूल्लोऽमृतारितति Pt₁, भागीरथेन जानीता K₁ ^६ स्वर्गमर्त्य
पातालमार्गेषु त्रिषु गच्छतीति Pt₁ ^७ सूते D₂ K₁, K₂, Pt₁ ^८ भागीरथीनामानि
D₁, K₂, U, W₁

(पा.) गङ्गा—भीष्मसूरपि । गङ्गानामानि । 'धर्मद्रवी हैमवती त्रिमार्गा
हरशेखरा' । ^१एतानि च ॥ ३१ ॥

^१ A₁ adds चत्वारि

कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥ ३२ ॥

रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यका ।

(वि.) कालिन्दीति—कलिन्दपर्वतोद्भवा^१ कालिन्दी । सूर्यस्य तनया सूर्यतनया । यमेन^२ यमलजा यमुना । शमनस्य यमस्य स्वसा शमनस्वसा । यमुनानामानि ॥ रेवते^३ विन्ध्याद्रौ रेवा । ‘रेव गतौ’ । नर्म केलि ददातीति नर्मदा^४ । ‘हुदाब् दाने’ । सोम^५ उद्भवो यस्याः सा सोमोद्भवा । ‘सोमवंशजेन पुरुरवसा भुवं प्रत्यवतारिता वा । मेखलाद्रेः’^७ कन्यका, उद्भवत्वात्, मेखलकन्यका । नर्मदानामानि ॥ ३२ ॥

^१ पर्वताज्जाता Pt₂   ^२ सह जाता Pt₂   ^३ विन्ध्यसमीपे D₁   ^४ नर्म विलास (केलि D₂, K₂, U) पुरुरवसे ददाति B₁.   ^५ सोमात् D₂, U.   ^६ Pt₂ adds the line.   ^७ मेकलोऽद्रिः तस्य कन्यका W₂

(पा.) कालिन्दी—शमनस्वसा । यमुनानामानि ॥ रेवा तु—मेखलकन्यका । नर्मदानामानि ॥ ३२ ॥

करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥ ३३ ॥

शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्याद् विपाशा तु विपाद् स्त्रियाम् ।

(वि.) करतोयेति—^१ ईश्वरस्य करतोयाज्जाता ^२ करतोया । सदा नीरमत्यामिति सदानीरा । गौरीप्रदाने ^३ शर्वकरजलजातनदीनामनी ॥ ‘बाहुबलं ददातीति बाहुदा । बहुदेन कार्तवीर्येणावतारितत्वाद् वा । सितमम्बु वहतीति सितवाहिनी । सितवाहिन्येव सैतवाहिनी^५ । कार्तवीर्यावतारितनदीनामनी ॥ पुत्रशोकार्थं शिलां बध्ना प्रविष्ट वसिष्ठ ह्यष्टा भयात् शतधा द्रवतीति शतद्रुः । शु शोभनं यथा पापं तुदतीति ‘शुतुद्रिः । ‘तुक् व्यथने’ । पुत्रशोकाकुलवसिष्ठप्रविष्टनदीनामनी^७ ॥ विगता. पाशा यत्र विपाशा । विपाद् च । विपाशनदीनामनी ॥ ३३ ॥

^१ D₁, W₂ add गौरीविवाह(विहार B₁, U, Y) समवे   ^२ K₁ omits 3 lines.   ^३ ईश्वर^० B₂, K₂.   ^४ बाहुजल ददाति D₁, बहुबल B₁   ^५ सितवाहिनीति वा पाठ. B₁, शीतवाहिनीति पाठे शीतम् अम्बु वहतीति शीतवाहिनी K₂   ^६ शुतुद्रः D₂, शितद्रुः A   ^७ वसिष्ठमृतिभयात् D₂, I.

(पा.) करतोया सदानीरा । करतोयाख्यनदीनामनी ॥ बाहुदा सैतवाहिनी । प्रज्ञादित्वाद्गु^१ (५ ४. ३८) । बाहुदाख्यनदीनामनी ॥ शतद्रुस्तु शुतुद्रिः स्यात् शतद्रुनदीनामनी ॥ विपाशा तु—स्त्रियाम् । विपाशाख्यनदीनामनी ॥ ३३ ॥

शोणो हिरण्यवाहः स्यात् कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित् ॥ ३४ ॥

शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ।

कावेरी सरितोऽन्याश्च संभेदः सिन्धुसगमः ॥ ३५ ॥

(वि.) शोण इति—शोणतीति शोण । ‘शोणं वर्णगत्यो’ । हिरण्य वहतीति हिरण्यवाह । ‘वह प्रापणे’ । ‘शोणनदीनामनी ॥ कुल्याते कुल्या’^१ । ‘कुल सस्याने चन्धुषु च’ । नदीमातृकक्षेत्रसेकाय अल्पकृत्रिमसरित्राम ॥ ‘शरा वृणविशेषा अत्र सन्तीति शरावती । वेत्रा^२ वेणुचलया सन्त्यस्यामिति वेत्रवती । चन्द्रभागाभ्या गिरिव्या जाता चन्द्रभागा । चन्द्रेण^३ भागतो न्यस्ता वा । सरास्यत्र सन्तीति सरस्वती । ‘सरसि प्रवहतीति वा । कवेराद्वेर्जाता कावेरी’^४ । कवेरस्य राज्ञोऽपत्य स्त्रीति वा । एतानि प्रत्येक नदीविशेषनामानि ॥ अन्याश्च कृष्णवेण्यादय सरिन् सन्ति । ग्रन्थकारेणात्र ग्रन्थविस्तार-भयात्प्रोक्ताः ॥ समिद्यन्ते सगच्छन्ते^५ सरितोऽत्र परस्परमिति संभेदः । ‘भिदिर विदारणे’ । सिन्धोः सगम सिन्धुसगम । अनेकसिन्धुसगमनाम ॥ ३४-५ ॥

^१ शोणदत्तनदीनाम W,

^२ कोलति सस्यायतीति Pt,

^३ शरास्य वृणविशेष Pt,

^४ वेत्रा वेणव B₁, K₁ U, वेत्रयोगात् Pt,

^५ चन्द्र इति गिरिविशेषनाम A, चन्द्रस्य

भागोऽयं अस्या W,

^६ सरति, ‘सृ गतौ’ D₂, U, W,

^७ कवेराजाता Y

^८ नद्य Pt,

(पा.) शोणो—स्यात् । ‘शोणनदीनामनी ॥ कुल्या—सरित् । कृतकल्पनदी कुल्या स्यात् । ‘कालुव’ ॥ शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा । अस्य सुभूतिटीकाया चातुरूप्यमभिहितम् । चन्द्रभागा, चन्द्रभागी, चान्द्रभागा, चान्द्रभागीति ॥ सरस्वती—अन्याश्च । शरावत्यादय पञ्च । तुङ्गभद्रा गोदावरी कृष्णवेण्यादयोऽन्याः नद्यः^१ ॥ संभेदः सिन्धुसगम । नदीसगमनाम ॥ ३४-५ ॥

^१ नदं A,

^२ B₂, B₃ add स्यु

द्वयोः प्रणाली पथसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ।

देविकायां सरस्वां च भवे दाविकसारवौ ॥ ३६ ॥

सौगन्धिक तु कङ्कार हल्लक रक्तसंध्यकम् ।

(वि.) द्वयोरिति—‘प्रणलसम्भोऽनया प्रणाली । ‘णल गतौ’ । प्रणाल इति वा पाठ । प्रासादादौ निर्मितजलमार्गनाम ॥ उत्तरे पदे त्रिषु वर्तते । देविकाया भव

^२दाविक । सरय्वा भव ^३सारव । देविकासरयूद्भवस्तुन ^४क्रमेण नामनी ॥ शोभन ^५गन्ध प्रयोजनमस्य सौगन्धिकम् । के जले ह्लादते क्लृप्तम् । ^६ह्लादी सुखेऽव्यक्ते शब्दे च । ^७ईपद्रक्तवर्णपरिमलबहुलोत्पलनामनी ॥ ^८हृल्लि भ्रमरोऽत्रेति हृल्लम् । ^९हृल्ल भ्रमणे । रक्तं ^{१०}सध्यावत् रक्तसध्यकम् । रक्तोत्पलनामनी ॥ ३६ ॥

^१ W₁ adds गच्छतीति ^२दाविक D₂, W₁ ^३सारवम् B₁, T ^४वस्तूना A
^५ K₃ adds पुष्पेषु, सुगन्धि A, B₁, T, सुगन्ध K₃, K₅ W₁, Pt₂ ^६ह्लाद
 आह्लादने B₂, K₃ ^७पर्ण° W₁ ^८ K₅ adds भ्रमति ^९सध्यावत् रक्तवर्ण
 रवात् B₁, K₅, W₂

(पा.) द्वयो—पदव्याम् । ^१हर्म्यादे ^२भ्रजहत्सलिलवर्त्मनाम् । द्वयोरित्यने-
 नात्पानत्पविभागाद्विभक्तं विभाग प्रणाली प्रणाल इति ॥ त्रिपु—दाविकसारवे । ^३देविका-
 नदीविशेषे भव दाविक स्यात् । ^४सरयूनदीविशेषे भव सारव स्यात् । तदुभय त्रिलिङ्गम् ॥
 अनुक्तम्—^५समुद्रिय स्यादप्य च समुद्रेऽप्सु भवे क्रमात् । ^६समुद्रे भव समुद्रियम् ।
 अप्सु भवमप्यम् ॥ त्रिपु तूत्तरे इत्यनेन त्रिलिङ्गौ ॥ सौगन्धिक—रक्तसध्यकम् ।
 अत्परक्तपरिमलाधिकोत्पलनामानि ॥ भाषया ^७‘चंगलुव’ ॥ ३६ ॥

^१ हर्म्यादौ A₁ ^२ प्रविशत्° A₁, B₂ ^३ देविकायां नद्या B₂ ^४ सरय्वा
 नद्या B₂ ^५ समुद्रे मवाप्सु भवयोरर्थयो समुद्रियाप्यशब्दौ वर्तेत A₁

स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥ ३७ ॥

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन् सिते कुमुदकैरवे ।

(वि.) स्यादिति—^१उद् ऊर्ध्वं पलति गच्छतीति उत्पलम् । ‘पल गतौ’ । ^२कौ
 वलत इति कुवलयम् । ‘वल’ सवरणे । कुत्सितो वलयो पत्रसवेष्टनमत्रेति वा ।
 उत्पलमात्रनामनी ॥ अम्बुनि जन्मास्येति अम्बुजन्म । नील च तदम्बुजन्म च ।
 इन्दतीति इन्दी लक्ष्मी । ‘इदि परमैश्वर्य’ । तथा त्रियत इति ^३इन्दीवरम् । ‘वृक्ष चरणे’ ।
 पुष्पेषु इन्दतीति वा । ^४नीलोत्पलनामनी ॥ कौ भूमौ मोदत इति कुमुदम् । ‘मुद हर्षे’ ।
 के जले ^५रीतीति केरव हस । तस्येद प्रियमिति कैरवम् । सितोत्पलनामनी ॥ ३७ ॥

^१ उत्पलतीति B₁, T ^२ B₁ adds मुनि ^३ ‘वल संचलने’ B₁, T ^४ इन्द्रि-
 याणि वृणोति आह्लादकत्वेनात्छादयतीति वा ॥
^५ रवोऽस्य I, रवोऽस्य B₁ ^६ नीलाम्बुजन्मेति स्पष्टार्थः. I, U

(पा.) स्यादुत्पल कुण्डलम् । उत्पलमात्रनामनी । 'वल्गुव' ॥ 'कुवेल कुवल च तत्' । एते द्वे च ॥ अथ नीलान्बुजम्—नीलेऽसिन् । नीलोत्पलनामनी ॥ 'दोलाभमपि' ^१कन्दोटम्' । एते द्वे च ॥ सिते—कैरवे । सितोत्पलनामनी ॥ अनुत्तम—'रक्तेऽसिन्' ^२रक्तमण्डलम्' । अतिरक्तोत्पलनाम ॥ ३७ ॥

^१ कन्दोट B₃

^२ रक्तकुण्डलम् B₄

शालूकमेपां कन्दः स्याद् वारिपर्णी तु कुम्भिका ॥ ३८ ॥

जलनीली तु शैवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ।

कुमुदिन्यां नलिन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः ॥ ३९ ॥

(वि.) शालूकमिति—शलत् इति शालूकम् । 'शल चलनसवरणे' । उत्पलादि-
कन्दनाम ॥ वारि पिपर्ति आच्छादयतीति वारिपर्णी । 'पू पालनपूरणयो' । वारिणि
पर्णान्यस्या इति वा । वारि कुम्भयतीति कुम्भिका^१ । 'कुम्भि आच्छादने' । ^२कुम्भिक इति
वा पाठ । ^३जलोपरिस्थितलवारूपशक्त्वानामनी । जले ^४नीली जलनीली । जले शेते
शैवालम् । शैवल च । 'शीङ् स्वप्ने' । 'शैवलनामानि ॥ कुमुदान्यस्या सन्तीति
कुमुद्वती । कुमुदिनी च । कुमुद्वद्दीर्घिकानामनी ॥ नलमस्यामस्तीति नलिनी । विसमस्या-
मस्तीति विसिनी । एव पद्मिन्यादीनि कुमुदिनीवत्' ॥ ३८-९ ॥

^१ W₁, Pt₂ add केन जलेन उभयत इति कुम्भिका 'उभ पूरणे' ^२ वारिपर्णस्तु
कुम्भिक इति वा पाठ A, B₁, T ^३ जले पर्यस्तस्वरूपशैवालनामानि W₁ ^४ 'वल्गुरूप'
B₂, T ^५ नीलिका D₂ ^६ शैवाल I, U, W₁ ^७ K₁ ends here

(पा.) शालूकम्—कन्द स्यात् । सौगन्धिकवादीनां कन्द शालूक स्यात् ।
वारिपर्णी—कुम्भिका । तोये पर्यस्तलवारूपशैवलनामनी । 'अन्तर्वजलि' ॥ जलनीली—
शैवल । शैवालनामानि । शैवालमित्यप्यस्ति । 'शैवालमपि' शैवाल जलशूकश्च नीलिका'
इति हलायुध (अ मा ३ ६१) । शिफालमिति ^१शैवलविशेष । 'शिफाल' शैवल यद्धि
चूर्णाभ लोहित जले' इति वेजयन्ती (पृ १५३, श्लो ४९) ॥ अथ—कुमुदिन्याम् ।
कुमुदस्तम्बनाम ॥ नलिन्या—पद्मिनीमुखा । पद्मस्तम्बनामानि । पद्मवत्सरोनामान्यपि
भवन्ति । 'विसिनीपद्मिनीत्याद्या पद्मस्तम्बे सरस्यपि' इति वेजयन्ती (पृ १५३,
श्लो ४३) ॥ ३८-९ ॥

^१ 'शैवाल शैवाल प्रोक्त जलशूक च नीलिका' इति मुद्रितग्रन्थे.

^२ नीलिका° B₃

^३ शैवाल चाथ शैवाल चूर्णाम लोदित जले' इति मुद्रितपुस्तके

वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।

सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥ ४० ॥

पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।

विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥ ४१ ॥

(वि.) वा पुंसि—पद्यतेऽत्र लक्ष्मीरिति पद्मम्^१। 'पद्म गतौ'। नस्यते^२ बध्यते चन्द्रेणेति नलिनम्। 'जल बन्धने'^३। अरान् केसरान् बिन्दतीति अरविन्दम्। 'विद्म लभे'। महस्र तदुत्पलं च महोत्पलम्। सहस्र पत्राणि यस्य तत् सहस्रपत्रम्। केन जलेन^४ मल्यत इति कमलम्। 'मल^५ धारणे'। शत पत्राणि यस्य तत् शतपत्रम्। कुशे जले शेत इति कुशेशयम् 'शीङ् स्वप्ने'। पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम्। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'। ताम्यति रसति चेति तामरसम्^६। 'तमु ग्लानौ', 'रस आत्मादने'। ताम्यद्भि रस्यत इति वा। सरसि भव सारसम्। सरस्या रोहतीति सरसीरुहम्। विसस्य प्रसून विसप्रसूनम्^७। राज्योऽस्य सन्तीति राजीवम्^८। पुष्पातीति पुष्करम्। 'पुष पुष्टौ'। ^९अम्भसि रोहतीति अम्भोरुहम्। पद्यनामानि ॥ ४०-१ ॥

^१ पद्यत लक्ष्म्या संव्यत, 'पद्म सेवायाम्' B₁, D₁, K₅ U, 'पद गतौ' W₁

^२ मित्रते D₁, I, K₅ स्त्रियते A B₁ T ^३ 'जल गन्धने', गन्धन मेद A B₁, T

^४ वारिणा I, क जलमलति भूयथतीति, 'जल भूषणे' Pt₂ ^५ 'मल मह धारणे' B₁, T

^६ ताम प्ररथौ रसोऽस्य Pt₂ ^७ विस प्रसूनमस्य A, B₁ ^८ केसरराजियोगान् Pt₂

^९ शेष स्पष्टम् A, T

(पा.) वा पुंसि—अम्भोरुहाणि च। पद्यनामानि। 'सरसिजमप्सुजमब्ज सरोजमिन्दीयर विसजम्'। एतानि च ॥ ४०-१ ॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ।

रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

भृणाल विसमब्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ।

(वि.) पुण्डरीकमिति—पुणति मङ्गलत्वात् पुण्डरीकम् । ‘पुण, कर्मणि शुभे’ ।
सितं च तदम्भोजं च सिताम्भोजम् । सितपद्मानामनी^१ ॥ रक्तं च तत् सरोरुहं च
रक्तसरोरुहम् । रक्तं च तदुत्पलं च रक्तोत्पलम् । कोकाः^२ चक्रवाका नदन्त्यस्मिन्निति
^३कोकनदम् । रक्तपद्मस्य रक्तोत्पलस्य च नामानि ॥ नत्यते वध्यते पुष्पेणेति नालः ।
नालं च^४ । ‘णल वन्धने’^५ । पद्मादिदण्डाकारवृन्तनामनी ॥ मृण्यते भक्ष्यत इति
मृणालम् । ‘मृण तर्पणे’, ‘मृण हिंसया’ इति वा धातुः । वित्यन्ते उत्सृज्यन्ते
तन्तवोऽत्र भक्षणसमय इति विसम् । ‘विस उत्सर्गं’ । ‘पद्मकन्दोपरिस्थितभक्ष्यनामनी ॥
भ्रमरेभ्यो रसं सनोतीति पण्डः । ‘पणु दाने’ । अब्जादिसमूहनाम ॥ ४२ ॥

^१ सितपुण्डरीकनाम U. ^२ चक्राः K₃. ^३ B₁, D₁ add ‘णद अव्यक्ते शब्दे’.

^४ नाल इति स्त्रीलिङ्गत्वमपि W₂. ^५ ‘नल गन्धने’ A, T. ^६ ‘मृण तर्पणे’ D₂, K₅, U.

^७ B₁, D₂, K₅, W₂ add तन्तूनामुत्सृष्टत्वात्.

(पा.) पुण्डरीकं सिताम्भोजम् । सितारविन्दनामनी^१ ॥ अथ—कोकनदम् ।
शोणाम्बुजनामानि ॥ ‘कन्दादं खरदण्डं च विसखण्डं च तद्भवेत्’ । इत्येतानि च ॥
नालो नलम् । कमलनालो नलमित्युच्यते ।

^२ स्तनतापशून्यमवनम्रनलं विसपत्रमत्र कुसुमास्तरणे ।

किमुतोऽक्षितान्यमनसा^३ विगुणी सुरयोपिता विरहवह्निरिका^४ ॥’

इति राघवपाण्डवीये (द्विसं. १०. १८) ॥ अथास्त्रियां—विसम् । ‘तामरसमूलनामनी ।
‘तामेरपेल्लु’ ॥ अब्जादिकदम्बे—अस्त्रियाम् । अब्जादिकदम्बं^६ पण्डः स्यात् । अब्ज-
पण्डः, कुमुदपण्डः । ‘पण्डः स्याद्विद्वचरेऽब्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम्’ इति
रुद्राभिधानकोशांमूर्धन्यादिः^७ । ‘शडि रुजायां संघाते च’ । शण्डत इति शण्डः ।
पद्मशण्डः—इति धातुप्रदीपात् तालव्यादिः ॥ ४२ ॥

^१ अम्भोजं B₁.

^२ सूत्र for शून्य in the printed text.

^३ विगुणा in the

printed text.

^४ ‘वह्निरिका in the printed text.

^५ पद्म B₂, B₄.

^६ समूहः A₁, B₂

^७ A₁ omits कोशात्.

करहाटः शिफा कन्दः किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥ ४३ ॥

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ।

इति वारिवर्गः

(वि.) करहाट इति—क जलम् उपरिवर्तनाद् रह्यन्तीति करहा पद्मादय ।
 ‘रह त्यागे’ । तानि प्रतिदिनम् अभिवृत्त्याटतीति करहाट । ‘अट पट गतौ’ । कर
 भन्तीति करहा मीना, तैरम्रते प्राप्यत इति वा । शिनोति द्वा शिफा । ‘शिन्
 निशातने’ । कन्दति भक्षणार्थं मत्स्यादिरिति कन्द^१ । ‘कदि आह्वाने रोदने च’ ।
 पद्मादिमूलनामानि ॥ किञ्चित् जलति जडीभवतीति किञ्जल्क । ‘जल घातने’^२ ।
 के जले सरतीति केसर । ‘सृ गतौ’ । केसरनामनी ॥ सर्वर्तयति वेष्टयतीति सर्वर्तिका ।
 ‘वृत्तु वर्तने’ । नवोत्पन्न दल नवदलम् । नवदलनामनी ॥ बीजानां पद्माक्षणा कोश
 आकरो बीजकोश । वर श्रेष्ठ पद्ममटतीति वराटक । ‘अट पट गतौ’ । बीजकोश-
 नामनी ॥ ४३ ॥

इति अमरकोशपदविवृतौ^४ वारिवर्ग

^१ क घटे क द B₁ B₂ K₆ ^२ जघ-ये B₁, B₂, घात्ये T ^३ T W₁ add पद्मादीना

^४ वारिवर्गनामलिङ्गविशेषनम् ।

(पा.) करहाट —कन्द । ^१पद्मादिमूलनामानि । ‘दानिगद्’ । किञ्जल्क—
अरित्रयाम् । केसरनामनी । अञ्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियामिति विशेषविधिरञ्ज
 मात्रविषय । ‘अभूदलिविलासिनीलुलितकेसर केसरम्’ इति प्रपञ्चयन्ति ॥ सर्वर्तिका
नवदलम् । पद्मनूतनदल सर्वर्तिका स्यात् ॥ बीजकोशो वराटक । पद्मबीजकोशो वराटक
 स्यात् ॥ ४३ ॥

इति वारिवर्ग

^१ A₁ adds ग्रन्थि° after पद्मादि

काण्डसमाप्तिः

उक्तं स्वव्योमदिक्कालधीवाक्छन्दादि नाट्यकम् ।

पातालभोगिनरक वारि चैषां च सगतम् ॥ ४४ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने प्रथमकाण्डः

(वि.) अथ काण्डसमाप्तिचिकीर्षु अमरसूरि एतत्काण्डोक्तार्गान् सक्षेपेणाह—
उक्तमिति । स्व स्वर्गे ज्योम आकाश दिशश्च कालश्च वाचश्च शब्दादिश्च ।
 आदिना रसगन्धादि. गृह्यते । ^१नाट्यक तत्सम्बन्धि गीतवाद्यादिकमुच्यते । पाताल-
 भोगिनरक वारि च । द्वन्द्वैकत्रद्वाच । उक्तमित्यनेनान्यथ । एषा ^२यत्सगत स्वग
 देवतादि, दिशि दिग्गजादि, काले उपरागादि, धीसगत विचारादि, वाचि श्रुत्यादि, शब्दे
 उदात्तादि, नाम्ने भ्रुकुसादि, पाताले फुहरादि, भोगिनि वञ्चुकादि, नरके पीडावाधादि,
 वारिणि नौकापद्मोत्पलादि, एतत् सर्वमुक्तमस्मिन् काण्डे इत्यर्थ ॥ ४४-५ ॥

इति वगलभट्टोपाध्यायसूरिसुतलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविबृतौ
 प्रथमकाण्ड समाप्त

^१ सनाट्यक नाट्यवर्गेण सहित K₅ U   ^२ प्रसक्त्या सगत देवासुरसुधादिक D₂ I K₅

(पा.) उक्त—समर्थित ॥ ४४-५ ॥

इति ^१श्रीयत्सुनृसिंहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते प्रथमकाण्ड

^२श्रीवत्सल्ययमान्येन महिनाथेन निर्मिते ।

व्याख्यानेऽमरसिंहस्य प्रथम काण्ड उद्भिन्न ।

चकोरैरत्यन्त परिदलितशालीनकिरण

प्रकुप्यद्वाहूद्यद्विपशिखिशिखाशेषिततनु ।

पुरातातेभूपा कुवलयविकासेन किमभू-

न्ममात्येष ग्रन्थो भवति जगदानन्दजनक ॥

^१ °नरसिंह° A₁

^२ verses in A₁

द्वितीयकाण्डः

वर्गमेदाः

वर्गाः पृथ्वीपुरक्षमाभृद्वनौषधिमृगादिभिः ।

नृव्रह्मक्षत्रविद्शूद्रैः साङ्गोपाङ्गैरिहोदिताः ॥ १ ॥

(वि.) एव प्रथमकाण्ड परिसमाप्य द्वितीयकाण्डे वक्ष्यमाणवर्गान् सप्रहेण यत्ति वर्गा पृथ्वीतिश्लोकेन । पृथ्वी च पुर च क्षमाभृच्च वनौषधिश्च मृगादिश्च, तैरिह काण्डे पृथ्वीप्रभृतिभि नृव्रह्मक्षत्रविद्शूद्रै साङ्गोपाङ्गै, अङ्गप्रत्यङ्गसहितै वर्गा उदिता वक्तुमुपक्रा ता ॥ १ ॥

^१ उदिता आर०वा F₂, अथ मौमादिद्वितीयकाण्डमारभते F₁

१. भूमिवर्गः

भूर्भूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा ।

धरा धरित्री धरणिः क्षोणिज्या काश्यपी क्षितिः ॥ २ ॥

सर्वसहा वसुमती वसुधोर्वी वसुंधरा ।

गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्षमावनिमंदिनी मही ॥ ३ ॥

(*चिपुला गह्वरी धात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा ।

भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ॥)

(प्रि.) भूरिति—'भवति सर्वमस्यामिति भू । 'भू सत्तायाम्' । उकारान्तोऽय प्रीलिङ्ग । अन्यय तु रेफान्त । आस्यामिदम् अभूदिति 'भूमि । न चलतीत्यचट्टा । 'चल 'कम्पने' । न विद्यतेऽन्तो यस्या सा अनन्ता । रम्यते आस्यागत इति 'रसा । 'रस आस्यादने' । रसतीति वा । 'रस शब्दे' । रसा अत्र सन्तीति वा । विश्व

विभर्तीति विश्वभरा । 'डुभृब् धारणपोषणयो' । 'स्थिरत्वात् स्थिरा । तिष्ठति सर्वमस्यामिति वा । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । ध्रियते नृपैरिति धरा । धरति विश्वमिति वा । 'धृब् धारणे' । 'धरित्री धरणिश्च । क्षौतीति क्षोणि । क्षोणी च । 'टुष्टु शब्दे' । जिनाति सर्वमस्यामिति ज्या । 'या बयोदानौ' । जिनाति^९ सर्वान् पार्थिवानिति वा । कश्यपस्येय कश्यपी । क्षियन्ति निवसन्ति सर्वेऽस्यामिति क्षिति । 'क्षि निवासगलो' । सर्व भार सह्य इति सर्वसहा । 'पह मर्पणे' । वसु धनमस्यामस्तीति वसुमती । वसु^{१०} दधातीति वसुधा । 'डुधाब् धारणपोषणयो' । 'ऊर्णयते पर्वतैरित्युर्वी' । 'ऊर्णुब् आच्छादने' । उरुत्वात् विस्तीर्णत्वाद्वा । वसु धारयतीति वसुधरा । 'धृ धारणे' । गोत्रा शैला^{११} सन्त्यस्यामिति गोत्रा । तृणादिना^१ गवादीन् त्रायत इति वा । 'त्रैद्^{१४} पालने' । 'कौति धनतीति कु । 'कु शब्दे' । पृथुत्वात् पृथिवी । पृथ्वी च । पृथुना^{१६} वैन्येन सत्कृता जा । प्रथते वा । 'प्रथ प्रख्याते' । क्षमते भार क्ष्मा । 'क्षमूप् सहने' । क्ष्मायते^{१७} विधूनयते नृपनाशयेति वा । 'क्ष्मायी विधूनने' । 'अन्यते नृपैरित्यवनि । स्वयमवति प्रजा इति वा । 'अव रक्षणे' । मधुकैटभदैत्यमेदोयोगात् मेदिनी^{१९} । 'बिमिदा रनेहने' । मह्यत इति मही । 'मह पूजायाम्' । महिर्वा । अत्र भूम्यवनिक्षिति-क्षोणिमहिधरणिशब्दा कृदिकारान्ता । भूमिमानि ॥ २-३ ॥

* Additional verse in B₁ F₂

- ^१ भवन्ति अस्याम् K₅   ^२ K₅ adds 'भुव किं' इत्यौणादिको मिप्रत्यय (उ ४ ४५)   ^३ 'चल हचलने' W₂   ^४ रसयुक्त्वात् F₂   ^५ 'भृम् मरणे' B₁, K₅ Pt₂   ^६ तिष्ठति सदा Pt₂   ^७ शैले W₂   ^८ धरतीति धरित्री F₂   ^९ जिनाति सर्व B₁, K₅ जिनाति परिभवति वाधादिति K₅ U   ^{१०} धन धत्त B₁, K₅   ^{११} ऊर्णयते आस्तीर्यते W₂   ^{१२} पर्वता F₂, Pt₂   ^{१३} गा B₂ W₂, Pt₂   ^{१४} 'जा रक्षणे' F₁, K₅   ^{१५} कायति, 'कै शब्दे' B₁, Pt₂ काले प्रतिध्वनिं करोति F₂   ^{१६} पृथुचक्रवर्तिना Pt₂   ^{१७} विधुनुते h₂   ^{१८} अवति प्रजा B₁ K₅ Pt₂   ^{१९} मधुकैटमयो मेदसा परिपूतत्वात् F₂ परिपूतत्वात् Pt₂

(पा.) भूर्भूमि—मही । भूमिनामानि । 'महि सर्वसहा मही' इति^१ वैजयन्तीपाठात् (पृ ३५, श्लो ३) महिशब्दोऽप्यस्ति । अनुक्तम्—

‘रत्नगर्भा^१ धनश्रोणिरुर्वरा सागराम्बरा ।
दुर्वरा^३ गह्वरी धात्री भूतधायन्धिमेखला ॥
रत्नसू कुम्भिनी विश्वा^४ धारिणी गौ गरिखनी ॥

एतानि च ॥ २-३ ॥

- ^१ 'हेमा सर्वसहा मही' इत्येव मुद्रितम् ये   ^२ धनश्रोणी B₂   ^३ दुधरा B₂   ^४ धरणी B₂

मृन्मृत्तिका प्रशस्ता तु मृत्सा मृत्सा च मृत्तिका ।

उर्वरा सर्वसस्याद्या स्यादूषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

(वि.) मृदिति—मृद्यते ^१कुललादिभिरिति मृत् । ^२मृत्तिका च । ‘मृद क्षोदे’ ।
मृत्रामनी ॥ प्रशस्ता ^३मृत् मृत्सा मृत्सा च । ‘श्रेष्ठमृत्रामनी ॥ उर्वति क्षुध हिनस्तीत्युर्वरा’ ।
‘उर्वी हिंसायाम्’ । सर्वसस्य^४सपन्नभूनाम ॥ उपति बीजमित्यूप । ‘ऊप रुजायाम्’ ।
क्षारा च मृत्तिका च क्षारमृत्तिका । क्षारमृत्तिकानामनी ॥ ४ ॥

^१कुललादिना W₂   ^२‘मृदस्तिक्न्’ (५ ४ ३९) इति स्वार्थे मृत्तिका B₁, K₃,
मृद्-श० द नारान्त. स्त्रीलिङ्ग F₂   ^३प्रशस्ता मृत्तिका K₃, ‘सन्नौ प्रशसायाम्’
(५ ४ ४०) B₁, K₃   ^४प्रशस्त° W₂   ^५Pt₂ adds उर्व महा त वृणोति तदर्हत्वात्.
^६‘सस्याद्य’ F₂, ‘सपन्नाद्य’ K₃, सपादक° W₂

(पा.) मृन्मृत्तिका । मृदो नामनी ॥ प्रशस्ता—मृत्तिका । प्रशस्तमृत्तिकानामनी ॥
उर्वरा—आद्या । सर्वसस्योत्पादकमृदो^१ नाम । स्यादूष—मृत्तिका । क्षारमृत्तिका-
नाम^२ ॥ ४ ॥

^१‘मृदुर्वरा स्यात् A₁   ^२‘ऊप स्यात् A₁

ऊपवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली ।

समानौ मरुधन्वानौ द्वे खिलाप्रहते समे ॥ ५ ॥

(वि.) ऊपवानिति—ऊपोऽस्यास्तीत्यूपवान् । ऊपरश्च । द्वावप्यन्यलिङ्गौ ।
ऊपरक्षेत्रनामनी ॥ स्थलीति^१ स्थलम् । ‘स्थली च । ‘ष्ठल स्थाने’ । अकृत्रिमोन्नतदेश-
नामनी ॥ ‘तृपया त्रियन्तेऽनेति मरु । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । वन्वन्ति तृपयात्रेति वन्वा ।
‘धवि गती’ । ‘निर्जलदेशनामनी ॥ लाङ्गलेन न लिखितमिति खिलम् । ‘लिख
अक्षरविन्यासे’ । रर लातीति वा । ‘ला दाने’ । ‘हलादिना न प्रहन्त्यत इत्यप्रहृतम् ।
‘हत हिसागत्यो’ । इमौ शब्दौ विशेष्यनिर्गौ । ‘अकृष्टदेशनामनी ॥ ५ ॥

^१B₁, F₂, K₃ add चिरात् तिष्ठति.   ^२स्थल स्थली इति वा पाठ J₁ K₃, जान
पदेत्यादिना (४ १ ४२) डीप् K₃   ^३तृपया F₁, F₂   ^४‘धन्व मरणे’ B₁, K₃
^५‘प्रदश’ F₂, J₂   ^६लाङ्गलादिना K₃, Pt₂   ^७अप्रतिहतदेश° K₃, ‘क्षेत्र’ B₁.

(पा.) उपवान्—अन्यलिङ्गौ । ^१क्षारमृत्तिकावत्प्रदेशनामनी । विशेषणं विवक्षितं चेत् तौ द्वायप्यन्यलिङ्गौ । तद्विवक्षितं चेत् नपुंसकावेव ॥ 'वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्यमूपरम्' । इति शिशुपालवधे (१४. ४६) । स्थलं स्थली । भूतलनामनी ॥ समानौ—धन्वनौ । ^२निर्जलप्रदेशनामनी ॥ द्वे—समे । ^३अकृष्टभूतलनामनी । 'पाङ्गुनेल' ॥ ५ ॥

^१ वनप्रदेश° A₁.

^२ निर्जलोन्नत° A₁

^३ A₁ adds हलेन.

त्रिष्वथो जगती लोको विष्टपं भुवनं जगत् ।

लोकोऽयं भारतं वर्षं शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।

(वि.) त्रिष्वथो इति—जगम्यते^१ भृशं गच्छतीति जगती । जगश्च । गम्यते जनैरिति वा । 'गम्ल् गतौ' । लोक्यते सर्वमस्मिन्निति लोकः । 'लोक दृष्टने' । विशन्त्यस्मिन्निति ^२विष्टपम् । 'विश प्रवेशने' । सर्वमस्मिन्^३ भवतीति भुवनम् । लोकनामानि ॥ भरतस्य राज्ञः इदं ^४भारतम् । वृष्यते सिच्यते मेघैरिति वर्षम् । 'वृषु सेचने' । हिमवत्सेतुमध्यदेशनाम^५ ॥ प्राचा^६ सहितो दक्षिणो देशः प्राच्यः । शरावती-नद्यधिभूतपूर्वदक्षिणदेशनाम ॥ उदीच्या सहितः पश्चिमो देशः उदीच्यः । उदीच्यां भवः उदीच्यः । पश्चिमेन सहितः उत्तरो देशः पश्चिमोत्तरः । शरावतीनद्यधिभूत-पश्चिमोत्तरदेशनामनी ॥ ६ ॥

^१ जं भृशं गम्यते जनैरत्र B₁, K₄, B₁, K₅ add प्रलयफले.

^२ विष्टपतीति, 'ष्टप

२२२ प्रतिपाते' B₁, K₅

^३ अस्मात् K₄, F₂ adds 'भू सत्तायाम्'.

^४ जम्भूद्वीपस्य

नवांशः भरतस्य क्षत्रियस्येदं B₁, K₅

^५ नामनी B₁, K₄, W₂

^६ प्राच्या K₄

(पा.) त्रिषु । अत्र त्रिष्वित्यनेन खिलशब्दानुपदोक्तप्रहृतशब्द एव^१ परामृश्यते । खिलं नपुंसकमेव । 'खिलमप्रहृता भूमिः' इति हल्ययुधः (अ. मा. २. ३) । अनुक्तम्—'नारटः स्फुटिता भूमिः' । स्फुटितभूमिर्नारटः स्यात् । 'विटिकेनेल' । 'जन्तुप्राया कचङ्गला' । जन्तुभूयिष्ठा भूमि कचङ्गला स्यात् । अथो जगती—विष्टपम् । 'विष्टपलोको नरो' इति रत्नकोशमतात् पुंलिङ्गश्च । भुवनं जगत् । लोकसामान्यनामनी ॥ लोको—वर्षम् । असौ लोको भारतं च वर्षं च स्यात् । इदमा प्रत्यक्षजम्बूद्वीपः^२ परामृश्यते ।

‘स्याद् व्यासभाषिते ग्रन्थे जम्बूद्वीपे च भारतम् ।’

‘पुनपुसकयोर्वपं जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिपु ।’

इत्युभयत्र रुद्र । अथवा ‘हिमात्रेदक्षिणभूतजम्बूद्वीपैकखण्ड परामृश्यते । ‘नाभीद भारत वर्ष हिमात्रेस्तच्च दक्षिणम्’ इति वैजयन्ती (प्र . ५ श्लो ५) । शरावत्या — पश्चिमोत्तर । शरावत्याख्या नदी ५ देशानदिश सकाशात् ६ निर्गतिदिश प्रत्यागत्य पश्चिमसमुद्रं प्रविष्टा । तन्नद्यवधि अङ्गवङ्गादिवहुभेदमिन्न प्राग्दक्षिणदेश प्राच्य स्यात् । तदनधि गान्धारशरसेनादिवहुभेदमिन्न पश्चिमोत्तरदेश उदीच्य स्यात् ॥ ६ ॥

१ शब्दस्यैव B₃ २ ‘खिलमग्रहत स्यान्म’ इति मुद्रितपुस्तके ३ द्वीपपरामर्श B₃

४ दक्षिणमेष A₁ ५ देशान् B₁ ६ नैर्गती दिश B₃

प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यान्मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७ ॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्य विन्ध्यहिमालयोः ।

नीघृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८ ॥

(वि.) प्रत्यन्त इति—म्लेच्छाना देश म्लेच्छदेश । प्रतिगतोऽन्त प्रत्यन्त । १ शरावत्यन्तप्रतिगतशिष्टाचाररहितदेशनाम ॥ मध्यश्चासौ देशश्च मध्यदेश । मध्ये भव मध्यम । हिमवद्विन्ध्यविनशानप्रयागमध्यगतदेशनामनी ॥ आर्या^३ वर्तन्तेऽत्रेति आर्या-वर्त^४ । पुण्या भूमि पुण्यभूमि । हिमवद्विन्ध्यमध्यदेशनामनी ॥ नितरा वर्तन्ते जना अत्रेति नीघृत् । ‘वृत्तु वर्तने’ । ५ नियमेन वर्तन्त इति वा । जनपदशब्दसाहचर्यात् नीघृच्छब्द पुलिङ्ग । जना पश्यन्तेऽत्रेति जनपद^६ । ‘पद्ल गतौ’ । प्रसिद्धराष्ट्रनामनी ॥ दिश्यत इति देश । ‘दिश अतिसर्जने’ । विशेषेण सिनोति वध्नाति^७ प्रीतिमिति विषय । ‘पिब्य वधने’ । उपयोगशब्दात् वर्तन्तेऽत्रेत्युपवर्तनम् । विंशत्विंशद्भ्यामात्मकस्थाननामानि ॥ ७-८ ॥

१ नन्तं K₆,

‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादसि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेश प्रकीर्तित ॥’

इति मनु (२ २१) B₁, P₁₂ २ विन्ध्यनगं K₆ ३ B₁ adds आ समन्तात् ४ ‘वृत्तु वर्तने’,

‘आ समुद्रात्तु वै पूर्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् ।

तयोरेवा-न्तरं गिर्योऽर्यावर्तं विदुः ॥’

इति मनु (२ २२) B₁, P₁₂ ५ नियत वर्तन्ते B₁, K₆, W₂, F₂ adds उकारान्त .

६ जने पश्यत इति वा D₁, K₂, O, जनाना पदं F₂, पुस्तकं लोमात् B₁ ७ वृत्तिमिति K₂,

(पा.) प्रत्यन्तो—स्यात् । भारतवर्षान्तस्थितदेशनाम । मध्यदेश—मध्यम । भारतवर्षस्य मध्यमदेशनाम । आर्यावर्तो ब्रह्मवेदि—हिमालयो । 'पूर्वपश्चिमसमुद्राय तयोर्विन्ध्याचलहिमाचलयोर्मध्यम्^२ आर्यावर्तश्च ब्रह्मवेदिश्चेत्युच्यते । अनुक्तम्—'विन्ध्यात्तु दक्षिणो देशो दक्षिणापथसंज्ञितः' । विन्ध्याचलात् सेतुपर्यन्त^३ दक्षिणापथ स्यात् । नीवृत्—उपवर्तनम् । देशनामानि । अत्र^४ तुल्यदो^५ निरर्थकः । 'नीवृत्जनपदो देशस्तद्वेदा पुंसि भूम्नि च' इति वैजयन्ती (प्र ३६, श्लो २१) । 'राष्ट्रजनपदो निर्गो जनान्तो विषयः स्मृतः' इति धनञ्जयः ॥ ७-८ ॥

^१ युतयो A₁

^२ B₂ omits 'अचल'

^३ पर्यन्तदक्षिणदेश A₁

^४ अत्रत्य^५

A₁ ^५ अनर्थक A₁

त्रिष्व गोष्ठान्नडप्राये नडान् नडल इत्यपि ।

कुमुद्वान् कुमुदप्राये वेतस्वान् बहुवेतसे ॥ ९ ॥

(वि.) त्रिष्विति—आ गोष्ठात् गोष्ठशब्दपर्यन्त^१ त्रिषु । नडा सन्त्यत्रेति नडान् । नडलश्च^२ । नडतृणप्रायदेशनामनी ॥ कुमुदान्यत्र सन्तीति कुमुद्वान् । कुमुदानि प्रायः अत्र । कुमुदप्रायदेशनाम ॥ वेतसा सन्त्यत्र वेतस्वान् । बहुव वेतसा^३ सन्त्यत्र । बहुवेतस देशनाम ॥ ९ ॥

^१ F₂ adds लिङ्गपु वर्तन्ते

^२ F₂ P₁₂ add नडप्रचुरो देश नडप्राय बाहुभ्येन

नडोऽस्त्यस्मिन्निति F₂ P₁₂

^३ K₂ K₃ add वृक्ष

(पा.) त्रिष्व गोष्ठात् । गोष्ठशब्दात् प्राग्भूतशब्दात्त्रिलिङ्गा । उत्तराधिकारस्य बाधितविषयत्वात् कच्छादयः शब्दा उक्तलिङ्गा एव । नडप्राये—इत्यपि । नडतृणप्रायदेशे^१ नडान् नडलश्चेत्येतौ वर्तन्ते । कुमुद्वान् कुमुदप्राये । कुमुदप्रायदेशनाम । वेतस्वान् बहुवेतसे । ^२बहुलनिचुलदेशनाम ॥ ९ ॥

^१ प्रायदेशनामनी B₁

^२ A₁ adds 'वृक्ष'

शाद्वलः शादहरिते सजम्बाले तु पङ्क्तिः ।

जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥ १० ॥

(वि.) शाद्वल इति—^१शादो बालवृणमस्मिन्नस्तीति^२ शाद्वलः । शाद्वलो वा । ^३शादहरितदेशनाम ॥ 'पङ्क्तोऽस्यास्तीति पङ्क्तिः । जम्बालेन पङ्क्तेन सह वर्तत इति

सजम्बाल । ^५कर्मसहितदेशनाम ॥ अनुगता आपोऽप्रेत्यनूपम् । ^६जलप्रायघटादि-
स्थलनाम ॥ कपन्ति आपो य देश स ^७कच्छ । कष्यते जलैरिति वा , 'कप हिंसायाम्' ।
^८जलप्रायदेशनाम ॥ १० ॥

^१ B₁ omits 3 lines

^२ अस्यास्तीति K₂

^३ बाल्लृण° for शाद° K₃

^४ अस्मिन् K₃

^५ जम्बाल° K₃, सजम्बाल° J₂

^६ जलप्रचुरं स्थान जलप्रायम् F₂

^७ K₃, W₂ omit घट्ट

^८ क पानीय छयतीति, 'छे छेदने Pt₂

^९ J₂ adds

तथाविध°

(पा.) शाद्वल—हरिते । बाल्लृणहरितदेशनाम । सजम्बाले—पङ्क्ति ।
जम्बालाविलदेशनाम । जलप्रायम्—तथाविध । बहुलजलदेशोऽनूप स्यात् । कच्छ इति
च स्यात् । 'पुत्येवान्धु प्रहि रूप' (१. १२. २७) इत्यत्रैवकार कचिदनित्यत्वबोधनार्थ ।
पुसि च कच्छमनूप ^१

^१ Break in all MSS up to verse 18

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति ।

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति ॥ ११ ॥

(वि.) स्त्रीति—शृणातीति शर्करा । सा अस्त्येति शर्करा । 'शृ हिंसायाम्' ।
शर्करा अस्मिन् सन्तीति शर्करिल । शर्करावदेशस्यैव नामनी ॥ शर्करावन्मात्रवृत्तिरत्रास्तीति
शार्कर । शर्करावाश्च । ^१शर्करावद्भूमिनामनी ॥ एव ^२सिकतावति देशे । 'आदिमौ द्वौ
शब्दौ अपरौ च इति चत्वार शब्दा उन्नेया । ^३कथम् । सिकता सिकतिल इति
द्वौ तद्वद्देश एव । संस्कृत सिकतावान् इत्युत्तरौ शब्दौ सिकतावन्मात्रवृत्तौ ॥ ११ ॥

^१ घटादि° for भूमि° B₁, F₁, J₂

^२ शर्करादिशब्देषु आदिमौ शर्कराशर्करिलशब्दौ

शर्करावति देश एव वर्तेते । इतरी द्वौ देशे अन्यत्र च । यथा शार्करो देश , शार्करमोदनमित्यादि ।

एव सिकतावत्यपि ऊह्या F₂, W₂, Pt₂

^३ सिकता अस्य अस्तीति सिकतावान्, अस्मिन्

सिकतावति । सिन्ध्यादौ देशे F₂

^४ K₂ omits

देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपालितः ।

स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् ॥ १२ ॥

(नि.) देश इति—नदी मतेन^१ यस्य नदीमातृक । नद्यम्बुसंपन्नवीहिपावित^२-
देशनाम ॥ देवो मतेन^३ यस्य देवमातृक । वृष्ट्यम्बुसंपन्नवीहिपावितदेशनाम^४ ॥ १२ ॥

¹ Pt₂ omits इव ²°पालित° B₁, F₁, W₂ ³ Pt₂ omits इव ⁴ पालितो देश F₂

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात् ततोऽन्यत्र राजवान् ।
गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम् ॥ १३ ॥

(वि.) सुराज्ञिति—शोभनो राजा यस्मिन्¹ स राजन्वान् । सुराजदेशनाम ॥ राजा अत्रास्तीति राजवान् । राजवदेशनाम ॥ गावोऽत्र² तिष्ठन्तीति गोष्ठम् । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । गोस्थाननाम ॥ ‘गावो यत्र प्रागासन् तत् गौष्ठीनम् । पुरातनगोस्थान-
नाम ॥ १३ ॥

¹ यस्य Pt₂, सुराजा, तस्मिन् सुराज्ञि F₂ ² अस्मिन् F₂ ³ F₁ adds गवा स्थान गोस्थान ⁴ पूर्वं भूत भूतपूर्व, भूतपूर्वक पुरातन तत् गोस्थान F₂, भूतपूर्वं गोष्ठ J₂

पर्यन्तभूः परिसरः सेतुरालौ स्त्रियां पुमान् ।
वामलूरुश्च नाकुश्च वल्मीक पुंनपुंसकम् ॥ १४ ॥

(वि.) पर्यन्तभूरिति—पर्यन्ते उपान्ते भू पर्यन्तभू । परित सरन्त्यत्रेति परिसर । ‘सु गतौ’ । ग्रामादिसमीपभूनामनी¹ ॥ सिन्वन्ति वपन्ति मृत्पापणादिभिरिति सेतु । ‘पिबु बन्धने’ । अल्पते निवार्यते² प्रवाहोऽनयेति आलि । आली च । ‘अल भूषणपर्याप्तिवारणेपु’ । रित्रयाम्³ आलि सेतु पुमान् । सेतुनामनी ॥ वामै प्राणिभि ल्लयत इति वामलूरु । वामलूरु इति वा पाठ⁴ । ‘लृब् छेदने’ । प्राणिन ‘प्रवेशे नमन्त्यत्रेति नाकु’⁵ । ‘णमु श्रद्धत्वे शब्दे च’ । वलन्ते⁶ प्राणिनोऽत्रेति वल्मीकम् । पुनपुसके⁷ । ‘वल श्चलने’ । वल्मीकनामानि ॥ १४ ॥

¹ °भूमि° D₂, J₂, K₂, L₂ ² जल Pt₂ ³ F₁ adds वर्तमानायाम् ⁴ वामैर्मोक्षिमिर्द्रव्यत इति B₁, K₂ ⁵ प्रविश्य B₁, K₂ ⁶ अकु अभूमि आपारो न भवतीति B₁, K₂ ⁷ वलन्ते संवृणाक्षीति F₂ ⁸ पुलिङ्गनपुसकलिङ्गी F₂ ⁹ वल सवरणे सचरणे च B₁, Pt₂

अपनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः ।
सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥ १५ ॥

(वि.) अयनमिति—अयन्तेऽनेनेति अयनम् । ‘अय पय गतौ’ । वर्तन्तेऽनेनेति^१ वर्तम् । ‘वृत्तु वर्तने’ । भृगयन्ते गवेपयन्त्यनेनेति मार्ग । ‘भृग अन्वेपणे’ । अद्यते भक्ष्यते पथिकैरत्रेत्यध्या^२ । ‘अद भक्षणे’ । ‘पथन्त्यनेन पन्था । ‘पथे गतौ’ । नकारान्त । पतन्त्यत्रेति वा । ‘पल्ल गतौ’ । पद्यन्तेऽनयेति^३ पदवी । ‘पद गतौ’ । सरन्त्यनयेति सृति । ‘सृ गतौ’ । सरणिश्च । ‘पद्मया हन्यत इति पद्वति । ‘हन हिंसागत्यो’ । पदमत्र नश्यते^४ पद्या । ‘हृशिर प्रेक्षणे’ । वर्तन्तेऽनया वर्तनी^५ । एके कतिपये पादा लक्ष्यन्तेऽत्रेति एरुपदो । मार्गनामानि ॥ १५ ॥

^१ नकारान्त F₂   ^२ मार्गयन्ति B₁, F₂ K₅ K₆ ‘मार्ग अन्वेपणे’ F₂, K₅

मृज्यते पथिकैरदैर्निस्तृणीकृत्य इति F₂ Pt₂ ‘भृजूप शुद्धी Pt₂   ^३ अर्द(य K₃) न्यत्र-
त्यध्या, ‘अर्द गतौ’ B₁, F₁, K₆ नकारान्त F₂   ^४ पन्थयन्ति, पथि गतौ’ Pt₂

^५ अस्यामिति F₂   ^६ पादाभ्या Pt₂   ^७ तुणकण्टकादिरहितत्वात् पादाय द्विता Pt₂

^८ F₁ adds ‘वृत्तु वर्तने’

अतिपन्थाः सुपन्थाश्च सत्पथश्चार्चितेऽध्वनि ।

व्यध्वो दुरध्वो विपथः कदध्वा कापथः समाः ॥ १६ ॥

(वि.) अतिपन्था इति—^१अतिपूज्य पन्था अतिपन्था । सुपूज्य^२ पन्था सुपन्था । सञ्चासौ पन्थाश्च सत्पथ । अर्चितेऽध्वनामानि ॥ विरुद्धोऽध्वा व्यध्व ।^३दुष्टोऽध्वा दुरध्व । विरुद्ध पन्था विपथ^४ । कुत्सितोऽध्वा कदध्वा । कुत्सित पन्था कापथ । कुत्सितमार्गनामानि^५ ॥ १६ ॥

^१ अतिश्रेष्ठ Pt₂   ^२ सुशोभन F₂, Pt₂   ^३ दुष्टाध्वा K₂   ^४ विपथ कापथ

च द्वारमाहु F₂   ^५ मार्गाभास° W₂

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

प्रान्तर दूरशून्योऽध्वा कान्तार वर्तम् दुर्गमम् ॥ १७ ॥

(वि.) अपन्था इति—पन्था न भवतीत्यपन्था । अपथ च । मार्गाभासनामनी ॥ शृङ्गवन्नानादिगाश्रितेर्मागरटतीति^१ शृङ्गाटकम् । शृङ्गेरुत्सर्पैर्जनोऽटतीति वा । ‘अट गतौ’ । चतुर्णां पथा समाहार चतुष्पथम्^२ । चतुष्पथनामनी ॥ प्रष्टुष्ट ग्रामयोरन्तर व्यवधान यत्रेति प्रान्तरम् । प्रगता ग्रामादयोऽन्तरेऽस्मिन्निति वा । ‘दूरशू याध्वनाम ॥ यस्य जलस्यान्तर समीपमृच्छतीति जनोऽत्र कान्तारम्^३ । ‘ऋ गतौ’ । ‘दुर्गमवर्तम्-नाम ॥ १७ ॥

^१ शृङ्गाकारैर्मणैरटतीति वा F₂   ^२ 'अट पट गतौ' K₄, Pt₂   ^३ चत्वार पन्थान,
यस्य तत् F.
^४ F₂ adds दूरश्चासौ शून्यश्च   ^५ काश्चिन्न तारयतीति F₂, Pt₂
^६ F₂, Pt₂ add दुष्टो गमो यस्य तत् दुर्गमम्, दुर्गवर्त्म° B₁, K₅

गव्यूतिः स्त्री क्रोशयुग नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

घण्टापथः संसरणं तत् पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८ ॥

(^१द्यावाप्रथिव्यौ रोदस्यौ द्यावाभूमी च रोदसी ।

दिवस्पृथिव्यौ गङ्गा तु रुमा स्याल्लवणाकरः ॥)

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने भूमिवर्गः

(वि). गव्यूतिरिति—गवो क्रोशयोर्यूति युग्म गव्यूति । क्रोशयोर्युग युग्मम् ।
क्रोशयुगनाम ॥ नल्यते वध्यतेऽनेनेति नल्व । 'णल वन्धने' । किष्कूणा हस्ताना
चतुःशतम् । चतुःशतहस्तप्रमाणवर्त्मनाम ॥ 'घण्टापथा गजाना पन्था घण्टापथ ।
सम्यक् सरन्त्यनेनेति ^३ससरणम् । 'सु गतौ' । राजमार्गनामनी ॥ उप समीपे निष्कीर्यते
सैन्यमत्रेत्युपनिष्करम्^१ । 'कृ विक्षेपे' । पुरराजमार्गनाम ॥ १८ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाम् अमरकोशपदविबृतौ भूमिवर्ग

^१ Additional verse in K₂   ^२ घण्टोपलक्षितानां Pt₂   ^३ संभूय (सहता Pt₂)
सरन्त्यत्र F₂   ^४ F₂ adds तत् ससरणं पुरस्य सवन्धि चेत्

(पा.) हस्ताना चतुःशत चेत् नल्व स्यात् । घण्टापथः संसरणम् । राजमार्गं
नामनी । 'राजमार्गं संसरणं श्रीघण्टाभ्यां पथ पर' इति वेजयन्ती (पृ १६०, श्लो
१६) । तत् पुरस्योपनिष्करम् । तदेव पुराभिमुखं चेदुपनिष्करं स्यात् । द्यावाप्रथिव्यौ—
प्रथिव्यौ । आकाशभूम्योर्नामानि । गङ्गा—लवणाकरः । लवणभूतानामनी ॥ १८ ॥

इति ^१श्रीवत्सन्सिंहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते भूमिवर्ग

^१ 'नरसिंह' A₁

२. पुरवर्गः

पूः स्त्री पुरीनगर्यो वा पत्तनं पुटभेदनम् ।

स्थानीयं निगमोऽन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम् ॥ १ ॥

तच्छाखानगरं वेशो वेश्याजनसमाश्रयः ।

(वि.) पूरिति—पूर्यते जनैरिति पू । 'पृ पालनपूरणयो' । रेफान्तस्त्रीलिङ्ग । 'पुरी च । 'क्रीडार्थं नगा वृक्षा पर्वता वा सन्त्यत्रेति नगरी । 'पुरीनगर्यो विकल्पेन द्वित्रयो । पत्तनसाहचर्यात्' नपुसकेऽपि । पतन्ति जना अत्रेति पत्तनम् । 'पल्ल गतौ' । पट्टणमिति पाठे पटन्ति गच्छन्ति जना अत्रेति पट्टणम् । 'पट गतौ' । पुटमगार भिद्यतेऽत्रेति पुटभेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' । पुटा^३ घृतघटादयो जनसमर्थादस्मिन् भिद्यन्त इति वा । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानीयम् । अकुतोभयत्वात् स्थानाय वासाय हितम् इति वा । 'घा गतिनिवृत्तौ' । नियत गच्छति जनोऽत्रेति निगम^२ । प्रधानपुरनामानि ॥ वृक्षस्य शाखा यथा तथा प्रधाननगरस्याङ्ग शाखानगरम्^४ । प्रधानपुरादन्यपुरनाम ॥ विशन्ति कामुका अत्रेति वेश । 'विश प्रवेशने' । वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् । 'गणिकासमूहस्थाननाम ॥ १ ॥

^१ पूर्यते जनैरिति F₂   ^२ क्रीडार्थं K₅   ^३ पुरीनगरीशब्दौ F₂   ^४ साम्यात् F₁
^५ अट पट गतौ B₁, J₂, K₅   ^६ पुग मृदटादय W₂   ^७ B₁ F₁ add 'गल्ल गतौ'
^८ मूलनगरस्य वृक्षप्रायस्य शाखासदृशत्वात् शाखानगरम् F₂   ^९ वेश्याजनं F₂

(पा.) पू । रेफान्त स्त्रीलिङ्गश्च । पुरीनगर्यो वा । पाम्बिकस्त्रीलिङ्गौ । 'पीठ जोड रसन तुम्ब नगर च मन्दिरापुर्यो' इत्यरुणदत्तलिङ्गानुशासनात् पक्षे नपुसक-
 लिङ्गौ । पट्टणं—निगम । नगरनामानि । 'पट्टणं' पुटभेदनम् । पत्तन च' इति
वैजयन्तीपाठात् (प्र १५९, श्लो ३४) पत्तनशब्दोऽप्यस्ति । अन्यत्तु—शाखानगरम् ।
 मूलनगरादन्यत्रगरं यत्तच्छाखानगर स्यात् । अनुक्तम्—'स्कन्धाधारो' राजधानी दुर्गं
 च कटकोऽस्त्रियाम्' । राज्ञा प्रधाननगरीनामानि^५ ॥ वेशो—समाश्रय । वेश्याजनाश्रयो
 वेश स्यात् । अनुक्तम्—'वेण्टा विटजनाश्रय' । विटजनाश्रय वेण्टा स्यात् ॥ १ ॥

^१ पटन B₁   ^२ पट्टनमिति मुद्रितम् ये   ^३ पुट B₁   ^४ स्कन्धाधारो A₁, B₁
^५ 'नगरं B₁

आपणस्तु निपत्यायां विपणिः पण्यवीचिका ॥ २ ॥

रथ्या प्रतोली विशिखा स्याचयो वप्रमस्त्रियाम् ।

प्राकारो वरणः सालः प्राचीन प्रान्ततो वृत्तिः ॥ ३ ॥

(वि.) आपण इति—आ^१ समन्तात् पणन्ते व्यवहरन्त्यस्मिन्निति आपण ।
 ‘पण व्यवहारे स्तुतो च’ । विपणिश्च^२ । निषेदन्ति^३ वणिजोऽत्रेति निषया । ‘पदल्ल
 विशरणगत्यवसादनेषु’ । पण्यस्य वीथिका पण्यवीथिका^४ । हट्टनामानि ॥ रथ्या हिता
 रथ्या । प्रतोत्यते जनैरिति^५ प्रतोली । ‘तुल उन्माने’ । ‘मुण्डितशिरोऽत्र समभूमित्वाद्
 विशिखा । विशीयन्ते प्रकाश्यन्त इति वा । ‘शीङ् स्वप्ने’ । विपूर्वकत्वात् प्रकाशार्थकत्वम् ।
 ‘रथहितमार्गनामानि ॥ चीयते पापाणादिभिरिति चय । ‘चिष् चयने’ । उच्यते
 ‘प्राकारोऽत्रेति वप्र । ‘बुवप् वीजसन्ताने’ । प्राकाराधारभूतमृदादेर्नामनी ॥ ^{१०}प्रकर्षेण
 क्रियत इति प्राकार । ‘डुकृच् करणे’ । घृणोति सम्यगिति^{११} वरण । त्रिपते वेष्टयते
 ऽनेनेति वा । ‘घृच् घरणे’ । स्यति पर्यन्त करोतीति साल । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । स्यति
 गमनमिति वा । प्राकारनामानि ॥ ^{१२}प्रागास इति प्राचीनम्^{१३} । प्राक् चीयत इति वा ।
 ‘चिष् चयने’ । प्राचीरमिति वा पाठ । प्राक् ईर्यत इति प्राचीरम् । ‘ईर क्षेपे’ ।
 ग्रामवृत्तिनामनी ॥ २-३ ॥

^१ आपणन्ते K₆ W₂

^२ अत्रति W₂

^३ वणश्च D₂ F₁ विपण तेऽत्र F₂

^४ वणिजा F₂

^५ पण्याना विकटुमानीताना वीथि Pt₂

^६ प्रतोत्यन्ति जना अस्यामिति Pt₂

^७ मुण्डितसाम्यात् K₆ W₁

^८ रथस्य मार्गं F₁

^९ प्राकाराधारो W₂

^{१०} प्रक्रियते

K₆ W₂ ^{११} Gap of 2 pages in I

^{१२} प्रागास्त K₆

^{१३} Pt₂ adds

प्रागञ्चतीति वा अञ्चु गतिपूजनयो *

(पा.) आपणस्तु निषयायाम् । आपणनामनी । ‘अङ्गडि’ । विपणि—

वीथिका । आपणवीथिनामनी^१ । रथ्या—विशिखा । वीथिनामानि । अनुक्तम्—
 ‘उपरथ्या तु दर्शिनी’^२ । ग्रामस्य^३ पुरतो गवायामगमनगमनाभ्यां कृतमार्गनामनी ।
 भाषया ‘पशुचुल अदुरु’ ॥ स्याचयो—अस्त्रियाम् । प्राकाराधारार्थं नृच्छिलाभ्या
 वद्धसेतुनामनी । भाषया ‘आडुवलि’ । ‘वप्र स्याद् धूलिकुट्टिमम्’ इति धनजय^४ ॥
 प्राकारो—साल । प्राकारनामानि । ‘कोट’ । देहलीदीपन्यायाद् वप्रमपि । ‘वप्र सालं
 प्राकारमाहुर्हरर ‘कषाट च’ इति हलायुध (अ मा २ १३३) ॥ अनुक्तम्—‘कपिशीर्षं
 तु सालाग्रम्’ । सालाग्रनाम । भाषया ‘कोटकोष्म’ ॥ प्राचीन—वृत्ति । सालावृत्तिनाम ॥
 अनुक्तम्—‘आवेष्टको वृत्तिर्वादी’ । कण्टकशाखावरणनामानि । ‘मुलकचे’ ॥ २-३ ॥

^१ वीथिका° B₂

^२ दर्शनी B₁

^३ पुरस्तात् B₂

^४ A₁ adds वप्रमस्त्रियाम्

^५ सालमिति मुद्रितग्रन्थे

^६ कषाटं B₁, मुद्रितग्रन्थे च

भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकं यदन्तर्न्यस्तकीकसम् ।

गृहं गेहोदवसिते वेश्म सद्म निकेतनम् ॥ ४ ॥

निशान्तवस्त्यसदन भवनागारमन्दिरम् ।

गृहाः पुंसि च भूमन्येव निकाय्यनिलयालयाः ॥ ५ ॥

(पि.) भित्तिरिति—भिद्यत इति भित्ति । स्त्रियाम् । ‘भिदिर् विदारणे’ । कुड्या साधु कुड्यम् । कुड्यत इति वा । ‘कुडि सघाते’ । ^१भूमयावरणनामनी ॥ इत्यते क्षिप्यतेऽस्थि अन्तरिति एडूकम् । ‘इल स्वप्नक्षेपणयो’ । सास्थिभित्तिनाम ॥ ‘गृहाति सर्वमिति गृहम् । ‘ग्रह उपादाने’ । गाह्यत इति गेहम् । ‘गाहू विलोडने’ । वल्कलादिना उद् ऊर्ध्वमवसीयत इत्युदवसितम् । उदवसीयते बध्यते घशादिभिरिति वा । ‘पिबू धन्धने’ । विशन्त्यस्मिन्निति वेश्म । ‘विश प्रवेशने’ । सीदन्ति तिष्ठन्त्यत्रेति सद्म । ‘पदलू विशरणागत्यवसादनेषु’ । ^२निकेतयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति निकेतनम् । ‘क्ति निवासे’ । निकेत्यते स्थीयतेऽस्मिन्निति वा । नितरा शाम्यति ^३दु सप्तमत्रेति निशान्तम् । ‘शमु उपशमे’ । अवश्य निशायामभ्यते गम्यत इति वा । ‘अम गत्यादिषु’ । ^४यत्तु साधु यस्त्यम् । ‘यस निवासे’ । अवस्त्यमिति पाठे अवस्त्यायते सधीभवतीत्यवस्त्यम् । ‘स्त्ये शब्दसघातयो’ । सीदन्त्यत्र सदनम् । ‘पदलू विशरणादौ’ । भवन्ति ^५शाला अत्रेति भवनम् । ‘भू सत्तायाम्’ । अगा वृक्षा ईर्यन्त नीयन्ते स्वनिर्माणे इत्यगारम् । ‘ईर प्रेरणे’ । अगान् वृक्षान् स्तम्भभूतानियतीति वा । ‘ऋ गतौ’ । मन्दन्ते ^६मोदन्तेऽत्रेति मन्दिरम् । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ । मन्त्यन्ते सुप्यन्तेऽत्रेति वा । गृहशब्द पुंसि भूमन्येव ^७ । गृहन्ति प्रविष्टानिति गृहा । ‘ग्रह उपादाने’ । चात् ङीयमपि । गृहाणि । निचीयते द्रव्यमत्रेति निकाय्य । ‘चिब् चयने’ । निलीयन्ते आलीयन्ते जना अत्रेति निलय । आलयश्च । ‘लीड् श्लेषणे’ । गृहनामानि ॥ ४-५ ॥

^१ भूमय° D₂, K₅ K₆

^२ गृहाते पुरुषेणार्जित धनमिति Pt₂, F₂ omits 5

pages

^३ निरेतन्ति F₂

^४ श्लेषणयने च W₂

^५ दु सप्तमि W₂ ^६ वक्ता J₂

^७ अवस्त्यायते सधीभवतीति अवस्त्यम् J₂

^८ शाला B₁, भवन्त्यस्मिन् पुत्रादय F₂

^९ स्वनिर्माणाय B₁

^{१०} मोद प्राप्नुवन्ति W₂

^{११} गृहा भूभिः पुस्त्येवेति नियमो

नास्ति B₁, W₂

(पा.) मिति—कुड्यम् । कुड्यनामनी ॥ एडूकं—कीकसम् । अन्तर्गतास्थि-

कुड्यनाम । ‘भेत्तिनकोड’ । एडूकमित्यप्यस्ति । ‘एडूकमन्तर्गतास्थिकुड्यं स्यात्’ इति

रन्नकोश ॥ गृह—उदवसितम् । गेहोदवसितशब्दयोर्गृहशब्देन^२ सामानाधिकरण्य
लिङ्गान्तरसभावनार्थम् । ‘न नोदवसित न स्त्री गेह पुमून्नि वा गृहम्’ इति वैजयन्ती
(पृ १६०, श्लो १९) । वेश्म—सदनम् । वस्तमित्यग्रान्त स्थादिपाठे ‘वस्त वस्त्य
निकेतनम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६०, श्लो १७) । पवर्गादिपाठे ‘सपद्रुणातिशयपस्त्य रुच
३तवेति’ इति धर्मशर्माभ्युदयपद्मचित्रम् (१९ ९९) । भननागारमन्दिरम्—आलया ।
गृहनामानि ॥ ४-५ ॥

१ °गाड B₂२ °शब्दसामाना° A₁

३ त्वैति इति मुद्रितग्रन्थे.

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संजवनं त्विवदम् ।

चतुःशालं मुनीनां तु पर्णशालोटजोऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

(वि.) वास इति—^१वसन्त्यस्मिन्निति वास । ‘वस निवासे’ । कुटति
कुटिलीभवतीति कुटी । ‘कुट कौटिल्ये’ । कुन्त्यन्ते पशवो ^२वध्यन्तेऽस्मिन्निति वा ।
कुटी द्वयोः । शलन्त्यस्यामिति शाला । ‘शल^३ गतौ’ । ‘शाल्यते वा । ‘शाल् श्लाघायाम्’ ।
^४सह भान्त्यस्यामिति सभा । ‘भा दीप्तौ’ । सभागृहनामानि ॥ सजवन्ते^५ सगच्छन्ते
चतस्र शाला अत्रेति सजवनम् । ^६सवहन्तिमिति पाठ सवहन्ति मिलन्त्यत्रेति । गत्यर्थो
धातुरत्र । चतस्र शाला समाहृता अत्रेति चतुःशालम्^७ । चतुःशालगृहनामनी ॥
पर्णे ^८कृता शाला पर्णशाला । उटैस्तृणपर्णज्जायत^९ इति उटज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ ।
मुनिसदननामनी ॥ ६ ॥

१ W₁ adds विशेषेण२ सगच्छन्ते K₆३ ‘शल चल आशुगमने’ K₂, B₂४ शालते K₁, W₂५ F₂ adds पुत्रादिभि६ F₂, Pt₂ add इत्य

७ सहननमिति पाठे

सहन्ति मिलन्त्यत्रेति । ‘हन हिंसागत्यो’ । गत्यर्थो धातुरत्र B₁, J₂, K₃समाहार Pt₂८ पर्णे शालते इति F₂९ K₆ omits पर्णे

(पा.) वास—सभा । गृहनामानि । अनुक्तम्—‘निवासावसथावासा वास्त्य-
स्त्री निर्धृत कुलम्’ । एतानि षट् च । सजवन—चतुःशालम् । चतुःशालगृहनामनी ।
‘तोडिल्लु’ ॥ मुनीना—अस्त्रियाम् । आश्रमनामनी । ‘आश्रमे तु पर्णशालोटजमस्त्रि-
याम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६१, श्लो २६) ॥ ६ ॥

१ °उटजोऽस्त्रियाम्’ इति मुद्रितग्रन्थे

चैत्यमायतनं तुल्ये वाजिशाला तु मन्दुरा ।

आवेशनं शिल्पिशाला प्रपा पानीयशालिका ॥ ७ ॥

(वि.) चैत्यमिति—मृदादिना^१ चीयत' इति चैत्यम् । 'चिब् चयने' ।
 'आयतन्तेऽस्मिन्नित्यायतनम् । 'यती प्रयत्ने' । 'मुन्यालयनामनी ॥ वाजिना^५ शाला
 वाजिशाला । मन्दन्तेऽनाम्ना^६ इति मन्दुरा । 'मदि स्तुत्यादौ' । वाजिशालानाम् ॥
 आवेशन्यत्र कर्मकारा^७ इत्यावेशनम् । शिल्पिना शाला । 'शिल्पिशालानाम् ॥ प्रपिबन्त्युद-
 कमस्यामिति^९ प्रपा । 'पा पाने' । पानीयस्य जलस्य शाला । पानीयशालानाम् ॥ ७ ॥

^१ पापाणादिना F₂ Pt₂   ^२ चययत K₂   अत्र for अस्मिन् K₈, W₃
^४ मुनेराल्य° K₈   ^५ F₂ adds अश्वाना   ^६ वाजिन F₂   ^७ कर्मकारवितार
 B₁, K₈ Pt₂, W₂   ^८ शिल्पिशाला K₈ W₂   ^९ K₈ adds प्रजा .

(पा.) चैत्यम्—तुल्ये । देवसदननामनी । तुल्ये इत्यनेनार्थान्तरेऽपि तुल्यत्वम् ।

'चैत्यं देवकुले बुद्धविम्बेऽप्युद्देशपादपे^१ ।

देवसद्वन्यायतनं सद्यमात्रेऽपि तद्विदुः ॥'^२

इति । वाजिशाला—मन्दुरा । ^३हयशालाया मन्दुरा स्यात् । अनुक्तम्—'चतुर हस्तिना
 शाला' । ^४गजालयश्चतुर स्यात् । 'शाला सधानिनी गवाम्' । गवा शाला सधानिनी
 स्यात् । आवेशनं शिल्पिशाला । कुलालपाठपुटी च कारोरव्यासवश्च पत्याणकारकचकिश्च
 नापितसरकुटिश्च चित्रकारजालिनी च पाटशालिकतन्तुयायगर्तिकादिक च सर्वमावेशन
 स्यात् ॥ प्रपा पानीयशालिका । पानीयशालानाम् ॥ अनुक्तम्—'सत्रशाला शुभस्थली' ।
 सत्रशालानामनी^५ ॥ ७ ॥

^१ उद्दय° B₂   ^२ हयलाय B₂   ^३ गजलाय A₁, B₂   ^४ 'शालिका° A₁

मठश्चात्रादिनिलयो गङ्गा तु मदिरागृहम् ।

गर्भागारं वासगृहमरिष्ट सूतिकागृहम् ॥ ८ ॥

(कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्)

(वि.) मठ इति—^१मठस्यत्रेति मठ । 'मठं मद्निवासयो' । ^२शिष्यापत्यादि
 निवासनाम् ॥ गङ्गन्ति ^३शब्दायन्ते मत्ता अस्यामिति गङ्गा । 'गजि शब्दे' । मदिराया
 मद्यस्य सधानगृहं मदिरागृहम् । सुरागृहनामनी ॥ 'गर्भेऽन्त अगारम् गर्भागारम् ।

चासाय^५ गृह चासगृहम् । गृहान्तर्गृहनामनी^६ । ^७कृतरक्षत्वाद् ग्रहैर्न रिष्यत इत्यरिष्टम् ।
‘रिष हिंसायाम्’ । सूतिकाया अभिनवसूतिकाया गृहम् । सूतिकागृहनामनी ॥ ८ ॥

^१ मन्त्र्य ते छात्रादिभिरिति F₂ Pt₂   ^२ छात्रोऽतेवासी आदिर्येता ते परित्राजःक्षण
कादय तेपा निलय Pt₂   ^३ स्वैरमालयन्ति F₂   ^४ निर्वतित्वात् गर्भ इव Pt₂
^५ चासस्य शयनस्य Pt₂   ^६ गृहान्तरितं W₂   ^७ Pt₂ adds मन्त्रादिना

(पा.) मठ—निलय । अन्तेचास्याश्रयो मठ स्यात् ॥ गज्जा—मदिरागृहम् ।
सुराविक्रेतृगृह गज्जा स्यात् । ^१स गज्जाज्ञान् पुल्लिङ्गश्चेत् भाण्डागारनामापि स्यात् ।
‘भाण्डागारे पुमान् गज्ज स्त्री तु खन्या सुरागृहे’ इति वैजयन्ती (प्र २३२, श्लो २९) ॥
गर्भागारम् । कोष्ठगृहनाम । ‘गर्भागारोऽपवरक’ इति वैजयन्ती (प्र १६३, श्लो ५८) ।
चासगृहम् । सज्जिकागृहनाम । ‘ज्जन्ति शयनस्थान चासागार विशारवा’ इति हल्लयुध
(अ मा २ १४०) । अरिष्ट सूतिकागृहम् । प्रसूतिगृहनाम ॥ ८ ॥

^१ B₃ omits   ^२ अपवरक गभगृहम् A₁ B₂

वातायन गवाक्षोऽथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः ।
हर्म्यादि धनिनां चासः प्रासादो देवभूभुजाम् ॥ ९ ॥

(वि.) वातायनमिति—वातस्यायन^१ वातायनम् । गौश्चक्षुरक्ष्यत इति गवाक्ष^२ ।
‘अक्ष व्याप्तौ’ । गोचक्षुरिव वर्तुलकारत्वाद्वा । जालकनमनी ॥ मण्डप्यते जनैरिति
मण्डप । ‘मडि भूषायाम्’ । जनानामाश्रय जनाश्रय । सर्वजनाश्रयशालानाम् ॥ मनो
हरतीति हर्म्यम् । ‘हर्ष हरणे’ । धनिकगृहनाम ॥ ^३प्रसीदन्त्यस्मिन्निति प्रासाद । ‘पद्ल
विशरणगत्यवसादनेपु’ । प्रमुदिता सीद त्यस्मिन्निति वा । देवनृपगृहनाम ॥ ९ ॥

^१ F₂, Pt₂ add माग F₂ adds अयत यातयेनेत्ययनम् अय पय गती   ^२ गवा
किरणानामक्षो व्यापारोऽत्रति वा F₂ Pt₂   ^३ F₂ adds देवादय

(पा.) वातायन—स्यात् । जालकनामनी । ‘दीर्घाथ कण्ठ्यच्छिद्र तद्रूपाक्षमिति
स्मृतम्’ इति मयमतप्रयोगात्पुसकम् । ‘विलोलनत्रभ्रमरैर्गवाक्षा सहस्रपत्रावरणा
इयासन्’ इति रघुवशप्रयोगात् (७ ११, कु स ७ ६२) पुल्लिङ्ग । गवाक्षनामानि ॥
अनुक्तम्—‘कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भू’ । पापाणादिनिबद्धभूमिनाम् ॥ ‘चन्द्रशाला
शिरोगृहम्’ । गृहोपरि गृहनामनी । मण्डपोऽस्त्री जनाश्रय । ‘मण्डपनामनी ॥ हर्म्यादि—

वास । धनिकाना निवास हर्म्यादिसङ्गक स्यात् । आदिशब्द पर्यायचन । 'हर्म्यं च मालिका' । प्रासादो देवभूभुजाम् । देवनृपवास^२ प्रासादसङ्ग स्यात् ॥ ९ ॥

^१ जनाश्रयशालनाम B_१

^२ आवास B_१

सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च ॥ १० ॥

विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ।

(वि.) सौध इति—^१सुधायोगात् सौध । राज्ञा सदन राजसदनम् । ^२राज-भवननाम ॥ उप समीपे क्रियत इत्युपकार्या^३ । प्रयाणे^४ उपकरोतीति उपकारिका । पटकृतराजवेश्मनामनी ॥ रस्ति शुभ कायतीति स्वस्तिक । 'कै शब्दे' । सर्वतो भद्रमस्येति सर्वतोभद्र । नन्दिमानन्दम् आवर्तयतीति नन्द्यावर्त^५ । आदिग्रहणाद् रुचकर्धमानादि गृह्यते । विशिष्ट छन्दोऽत्र विच्छन्दक । ^६एते ईश्वरसङ्गना विच्छन्दक प्रभेदा रचनाविशेषा भवन्ति । रचनाविशेषयुक्तनृपगृहाणा नामानि ॥ १० ॥

^१ सुधालितत्वात् F_१ K_१ adds जस्त्रिया

^२ राजसदन° K_१ W_१ ^३ पटादिभि-

रुपक्रियत F_१

^४ प्रयाणाय W_१ Pt_१

^५ नन्दमानन्दमावर्तयतीति Pt_१ W_१, Pt_१

add वृत्तु वर्तने

^६ एतानि ईश्वरसङ्गनामानि W_१

(पा.) सौधो—राजसदनम् । राजगृहनामनी ॥ उपकार्योपकारिका । ^१पटादि-कृतराजगृहस्थाननामनी । 'गृहस्थान मत' राज्ञामुपकार्योपकारिका' इति हल्युध (आ मा ~ १३५) ॥ स्वस्तिक—सङ्गनाम् । स्वस्तिकसर्वतोभद्रनन्द्यावर्तरुचकर्धमाना राजगृहरचनाविशेषा । तत्त्वरूप 'तु—

‘अपरान्तगतोऽलिन्द प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ ।

तदवधिविधृतश्चान्य प्राग्द्वार स्वस्तिक शुभदम् ॥

अप्रतिपिद्वालिन्द समन्तगे वास्तु सर्वतोभद्रम् ।

नृपयियुधसमूहाना कार्य द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥

नन्द्यावर्तमलिन्दै शालकुड्यात् प्रदक्षिणान्त्यगते ।

द्वार पश्चिममग्निन् विहाय शेषाणि कायाणि ॥

प्राक्पश्चिमावलिन्दाऽन्त्यगतौ तदवधि स्थितौ शेषौ ।

रुचक द्वार न शुभमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥

द्वारालिन्दोऽन्यगतः प्रदक्षिणोऽन्यस्ततश्चान्यः ।

रुद्धश्च वर्धमानो द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥^१ १०

इति ॥ १० ॥

^१ A₁ omits पटादिकृत°.

^२ B₂ omits स्थान°.

^३ स्मृतं B₂; मुद्रितग्रन्थे च.

^४ निरूप्यते A₁.

^५ बृहत्संहिता ५२. ३१-५

रुच्यगारं भूभुजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥ ११ ॥

शुद्धान्तश्चावरोधश्च स्याददृष्टः क्षौममस्त्रियाम् ।

प्रघाणप्रघणालिन्दा वह्निद्वारप्रकोष्ठके ॥ १२ ॥

(वि.) रुच्यगारमिति—स्त्रीणामगारं रुच्यगारम् । अन्तः पूर्यत इत्यन्तःपुरम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहमिति वा । अवरोधयन्ते ^१राज्ञः स्त्रियोऽत्रेत्यवरोधनम् । ‘रुधिर् आवरणे’ । अवरोधश्च । ^२शुद्धाः सुरक्षिता अन्तिकाः समीपवर्तिनोऽत्रेति शुद्धान्तः । ^३राजस्त्रीणामगारनामानि ॥ अदृष्टे हिंसन्ति ^४योधा अत्र स्थित्वेत्यदृष्टः । ‘अदृष्टं ^५अतिक्रमणहिसनयोः’ । योधा अत्र भुजयन्तीति क्षौमम् । ‘दुष्टु शब्दे’ । प्राकारामस्थितरणगृहनामनी ॥ प्रहन्त्यते घटादिरनेनेति प्रघाणः । प्रघणश्च^६ । ‘हन हिंसागत्योः’ । अल्प्यते ^७भूष्यत इत्यलिन्दः । आलिन्द इति या पदच्छेदः । ‘अल ^८भूषणपर्वान्तिशक्तिवारणेपु’ । ‘वह्निद्वारात्पगृहनामनी ॥ ११-१२ ॥

^१ राजस्त्रियः J₂, K₂, K₃, K₄, W₂.

^२ शुद्धाः परिशुद्धाः रक्षका अन्ते पुरतमी-

पेडस्थेति F₂, Pt₂.

^३ B₁, I, K₂, K₃, K₄ add नृपस्त्रीणां च नामानि.

^४ F₂ adds

परयलमिति.

^५ अतिक्रम° W₂, Pt₂.

^६ प्रविशद्विर्जनेर्हृष्यत इति वा Pt₂.

^७ अल-

क्रियते F₂

^८ F₂, W₂ omit शक्ति.

^९ द्वारे W₂.

(पा.) रुच्यगारं—अवरोधश्च । ^१राजस्त्रीगृहनामानि । तातथ्यात् तद्व्यपदेश इति ^२राजस्त्रीनामान्यपि^३ ।

‘कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।

तथा मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः’ ॥

इति रघुवंशे (१. ३२) । स्याददृष्टः—अस्त्रियाम् । अदृष्टनामनी । ‘अदृष्टुग’ ॥ ‘कोद्रक्तु तमद्गः स्यात्’^४ । तमद्गनामनी । भाषया ‘तमगम्’ ॥ प्रघाण—प्रकोष्ठके । द्वारपार्श्वाल्पगृहनामानि ॥ अलिन्द इति ह्रस्वादिः । आलिन्द इति दीर्घादिश्च भवति । ह्रस्वादे-रुद्धाहरणम् ‘प्रघाणः प्रघणोऽलिन्दः’ इति रत्नकोशः । दीर्घादेः—‘गृहेकदेश आलिन्दः

प्रघाणः प्रघणस्तथा^१ इत्यमरमाला ॥ अनुक्तम्—‘सवेशिनी मुखे शाला’ । मुख-
जालानाम् । भाषया ‘मोगसाल’^२ ॥ ११-१२ ॥

^१ वारोहा^० A₁.

^२ मत्तकाशिनी^० A₁

^३ A₁ adds भवति.

^४ B₂ adds

‘कोद्वल्लस्तु तमङ्गक.’ इति वैजयन्ती

^५ A₁ adds ‘चन्द्रशाल शिरोग्रहम्’ । पृथु-

ग्रहोपरि ग्रहनाम्.

गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरजिरे ।

अधस्तादारुणि शिला नासा दारूपरि स्थितम् ॥ १३ ॥

(वि.) गृहावग्रहणीति—गृह गृहद्वारशाखा अवगृह्यतेऽनयेति गृहावग्रहणी ।
‘ग्रह उपादाने’ । दिह्यते पङ्कादिनेति देहली । ‘दिह उपचये’ । द्वारमूले तिर्यक्स्थित-
पूज्यदारुनामनी ॥ अङ्गणं त्रेत्यङ्गणम् । अङ्गणं वा । ‘अणि गतौ’ । ^२ चतन्ते याचका अत्र
स्थित्येति चत्वरम् । ‘चते याचने’ । अजन्ति क्षिपन्ति ^३ धान्यादिक्रमत्रेति अजिरम् ।
‘अज गतिक्षेपणयोः’ । गृहस्य पुर-प्रवेशनामानि ॥ अक्षतै शाल्यत इति शिला ।
‘शाल्त्वा ऋषायाम्’ । देहल्यध स्थितपूज्यद्वल्लदारुनाम् ॥ गृहस्य नासिकेव तिष्ठतीति
नासा । द्वारोपरि तिर्यक्स्थितपूज्यदारुनाम्^४ ॥ १३ ॥

^१ मुधादिना Pt₂, देह प्रवेशेन लतीति वा ‘ल आदाने’ F₃, Pt₂

^२ Pt₂ adds

अत्र स्थित्वा चत्पते याचकैरिति वा

^३ F₂ adds आतपसवन्धात्

^४ पूज्यस्य दारुणो

B₁, I, K₂, K₃.

(पा.) गृहावग्रहणी देहलि^१ । द्वारमूले तिर्यक्प्रसारितपूज्यदारुनामनी ।
‘कडप’ ॥ अनुक्तम्—‘उत्तराङ्गं तु तत्तिर्यग्द्वारस्योपरि दारु यत्’ । द्वारोपरि तिर्यक्प्र-
सारितदारु उत्तराङ्गं स्यात्^२ ॥ अङ्गण—अजिरे । प्राङ्गणभूनामानि । ^३ अङ्गण्यस्मिन्नि-
त्यङ्गणम् । पृषोदरादित्वाणत्वमिति सुभूतिटीका । अङ्गणमिति च कतिचन^४ कथयन्ति ॥
अधस्तान—स्थितम् । सधिक्रमोचितक्राप्रयोरधस्तनकाष्ठ शिला स्यात् । उपरितनकाष्ठं
नामा स्यात् ॥ १३ ॥

^१ देहली B₂

^२ A₁ adds उत्तराखन च, उत्तराङ्गं B₂

^३ B₂ omits the line

^४ कतिचित् B₂

प्रच्छन्नमन्तद्वारं स्यात् पक्षद्वारं तु पक्षकः ।

वलीकनीत्रे पटलप्रान्तेऽथ पटलं छदिः ॥ १४ ॥

(वि.) प्रच्छन्नमिति—प्रच्छाद्यत इति प्रच्छन्नम् । ‘छद् अपवारणे’ । अन्त स्थित द्वारम् अन्तर्द्वारम् । गृहान्तर्गतद्वारनामनी ॥ ^१पक्षे पार्श्वे क्रियत इति पक्षक ^२ । पार्श्वकृतद्वारनामनी ॥ बलति सवृणोति ^३भित्ते वह्नि प्रदेशमिति बलीकम् । ‘बल सवरणे’ । ^४कुड्यादेर्नितरा वह्निर्नियत ^५ इति नीजम् ^६ । ‘वृष् चरणे’ । जल वह्निर्नियत इति वा । ‘णीञ् प्रापणे’ । पटलस्य प्रान्त पटलप्रान्त । छदिप प्रान्तनामानि ॥ पट पटकार्य ^७लातीति पटलम् । ‘ला दाने’ । छाद्यतेऽनेनेति छदि । ‘छद् अपवारणे’ । ^८सान्तोऽय नपुसकलिङ्ग । छदिपो नामनी ॥ आन्धभापाया ‘कप्पु’ ॥ १४ ॥

^१ F₂, Pt₂ add गृहस्य ^२ गृहस्य पक्षयो स्थित द्वार पक्षद्वारम् F. पक्षे पार्श्वे द्वार Pt₂ ^३ कुड्यमिति Pt₂ ^४ कुड्या W₂ ^५ Pt₂ add अनेनेति ^६ नीजमिति वा पाठ K₂ W₂ ^७ F₂ adds आवस ^८ सकारान्त K₂

(पा.) प्रच्छन्नम्—स्यात् । अन्तर्द्वारनाम ^१ । भापया ‘लोनि वानिलि’ । पक्षद्वार—पक्षक । पक्षद्वारनाम । नपुसकोऽप्यस्ति । ^२‘पक्षक तु पक्षद्वार खड्गिका’ इति वैजयन्ती (पृ १६२, श्लो ४२) । बलीक—प्रान्ते । पटलप्रान्तनामानि ॥ ‘चारुनीत्रो बलिक ^३ पटलप्रान्त इत्यपि’ इति पुस्तकाण्डे गोपालित । अथ पटल छदि । अपवारण-नामनी । आन्धभापाया ‘कप्पु’ । पटलशब्दसाहचर्याच्छदि शब्दो नपुसक ^४ ॥ १४ ॥

^१ प्रच्छन्न स्यात् A₁ ^२ B₂ adds ‘पक्षशाला तु पक्षक’ इति वैजयन्ती (पृ १६०, श्लो २४) ^३ बलीक B₂ ^४ B₂ adds ‘लिङ्ग’

गोपानसी तु बलभी छादनेऽवक्रदारुणि ।

कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकम् ॥ १५ ॥

(वि.) गोपानसीति—गोपायतीति ^१गोपानसी । ‘शुभू रक्षणे’ । बलतीति ^२बलभी । ‘बल सवरणे’ । ^३‘पटलोपस्थितस्यावक्रस्य दारुणो नामनी । वक्रदारुणीति वा ^४पदच्छेद । तदा पटलप्रान्ते शिखेव स्थितस्य वक्रदारुणो नामनी ॥ कपोतान् पालयतीति कपोतपालिका । ‘पाल रक्षणे’ । विशिष्य ^५ टङ्कयतेऽत्रेति विटङ्कम् । ‘टकि वन्धन’ । पुनपुसके । वक्रदार्वध पक्षिविश्रमाय ^६क्षिप्तस्य दारुणो नामनी ॥ १५ ॥

^१ गोपायतीति गोपा, नासव नासा, गोपा चासौ नासा च Pt₂, ‘शुभू गोपने’ K₂ K₄ ^२ D₂, Pt₂ add सवृणोति ^३ बलभि B₁, D₂ I, K₂ K₃ ^४ उपरि K₄ ^५ पदविभाग K₂ ^६ विशिष्ट K₂, I, W₂ ^७ विशिष्टस्य K₂

(पा.) गोपानसी—चक्रदारुणि । ^१चलभिच्छादनचक्रदारु गोपानसी स्यात् ।
 ‘गोप्पुलु’ । कपोतपालिकाया—पुनपुसकम् । ^२कपोतादिपक्षिणामावासार्थ^३ निर्मितकाष्ठ^४
 विधेयनाम ॥ १५ ॥

^१ चलभो° B₃^२ A₁ adds गृहसत्^०^३ कपोतादीनाम् for पक्षिणाम् B₃^४ दाह° B₁

स्त्री द्वाद्द्वार प्रतीहारः स्याद् वितर्दिस्तु वेदिका ।
 तोरणोऽस्त्री वहिर्द्वार पुरद्वार तु गोपुरम् ॥ १६ ॥

(वि.) स्त्रीति—द्वार्यते ^१जनोऽप्रेति द्वा । रेफातस्त्रीलिङ्ग । द्वार च । ‘द्व
^२सचरण’ । प्रतिद्वियते नूतनो जनोऽप्रेति प्रतीहार^३ । ‘हृच् हरण’ । गृहद्वारनामानि ॥
 विगता तर्दि श्रमोऽप्रेति वितर्दि । ‘तर्द हिसायाम्’ । अम वितर्दयतीति वा । पथिकैर्विद्यते
 लभ्यत इति वेदिका । ‘विद्ल लाभे’ । विदन्त्यस्यामिति वा । ‘विद् ज्ञाने’ ।
 वेदिकानामनी ॥ मङ्गलार्थं बधून् ^४त्वरयतीति तोरणम् । ‘तुर त्वरणे’ । द्वाराद्वहि
 वहिर्द्वारम् । द्वाराद्वहिर्वन्दनमालाबन्धनाय^५ रचितस्तम्भद्वयनाम । गोप्यते ^६पौरैरिति
 गोपुरम् । ‘गुपू रक्षणे’ । पुरद्वारनाम ॥ १६ ॥

F₂ adds नूतनो वार्यते नूतनपुरुषोऽय Pt₂ ^२वरणे K₆ वारणे W₂ ^३प्रतिहार
 K₆ W₂ ^४त्वरिता भव त्यत्र Pt₂ ^५मण्डनमाला° W₂ ^६पुरस्त्रैरिति F₂ चरै Pt₂

(पा.) स्त्री—प्रतीहार । द्वारनामानि ॥ स्यात्—वेदिका । वेदिकानामनी ॥
 तोरणो वहिर्द्वारम् । ^१बाह्यद्वार तोरण स्यात् । ‘तलमाकिलि’ । तदप्रे मङ्गलार्थमावद्ध^२
 स्रग्मिशेषोऽपि तोरण स्यात् । ‘बुधैर्वन्दनमाला तु तोरण परिकीर्तितम्^३’ इति
 हलानुध (अ मा २ १४६) । पुरद्वार—गोपुरम् । नगरद्वार गापुर स्यात् ।
 ‘ऊरुवारिलि’ ॥ १६ ॥

^१ वहिर्द्वारनाम B₃^२ निरद्ध° B₁^३ कीर्यत A₁, मुद्रितग्रन्थे च

कूट पूर्व्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्नथ त्रिषु ।

कपाटमरर तुल्ये तद्विष्कम्भोऽर्गल न ना ॥ १७ ॥

(वि) कूटमिति—हस्तिनो ^१नखमिव तिष्ठतीति हस्तिनख^२ । पूर्व्वारमृत्कूटनाम ॥
 ‘क शिर. पाटयताति कपाटम्’ । क चात वदति वेष्यतीति कचाट वा । ‘पट भेदने’

‘वट वेष्टने’ । इयति यातायातप्रकारेणेति अररम् । ‘ऋ गतौ’ । द्वारपिधाननामनी ॥ तत् क्पाट विष्कभ्रातीति विष्कम्भ । ‘स्कम्भु’ रोधनस्तम्भनयो । ‘अरेण कर्पणेन गलतीत्यर्गलम् । ‘गल अदने स्रवणे च’ । कवाटानुद्घाटनाय निर्मिन्दाक्यन्त्रनामनी ॥ १७ ॥

^१ नल इव W_2 ^२ Pt_2 adds प्रविशता   ^३ कैर्वाति पाटयति भापत इति वा ।
‘पट शब्दे’ F_2, Pt_2 ^४ ‘अस्मि स्मि प्रतिबन्धने’ K_3, K_5 ^५ अरेण कर्पणे F_2
न गलतीत्यर्गलम् J_2, K_3, K_5 , परेण I_3

(पा.) कूट—तस्मिन् । पुरद्वारेऽस्मिन्नमृत्कूटो हस्तिनख स्यात् । ‘शनैरनीयन्त रयात् पतन्तो रथा क्षिति हस्तिनखादखेदै’ इति माघ (शिशु ३ ६८) । ‘वरुदारम्’ । क्वाटम्—तुल्ये । द्वारपिधाननामनी ॥ त्रिलिङ्ग क्वाट । क्पाट, क्वाटी, क्पाटम् । ^१ पवर्गमध्य इति रभसकोशकारेणाभ्यधायि । क्पाट क्पाटीति । अरर नपुसकमेव । ‘अथ त्रयी क्पाटोऽपि क्पाटोऽप्यरर न पुम्’ इति वैजयन्ती^२ (प्र. १६२, श्लो ४६) । अररीत्यपचयविवक्षाया स्त्री । पुलिङ्गोऽररिशब्दोऽप्यस्ति ।

‘अप्यन्वेष्ट रतिगृहगुहा गन्धवाहेन काये
प्रेर्यन्तेऽग्नी परमररयो हर्म्यचातायनानाम्’ ।

इति चन्द्रकान्यम् । अनुक्तम्—‘घर्घरो द्वितलादीनामधोद्वारकक्पाटिका’ । द्वितलत्रितलादि-
गृहद्वारकक्पाटिका घर्घर स्यात् । तद्विष्कम्भो—न ना । क्वाटधारकलोहवण्डादिकमर्गल
स्यात्^३ । ‘द्वारयन्त्र तु तालकम्’ इत्यल्प र्गलपर्यायश्च प्रथक् । ‘तलपुघडिय’ ।
‘वितण्डस्त्वर्गला त्रयी’ इत्ययस्तालकपर्यायोऽपि प्रथक् । ‘वीगेमु’ ॥ १७ ॥

^१ पकारमध्यम B_2 ^२ ‘अथ त्रयी क्पाटोऽपि क्पाटोऽप्यरर न पुम्’ इति
मुद्रितग्रन्थे   ^३ दाहदण्डमय यत्क्वाटधारकम् A_1

आरोहणं स्यात् सोपान निश्रेणिस्त्वधिरोहिणी ।

संमार्जनी शोधनी स्यात् संकरोऽवकरस्तया ॥ १८ ॥

(नि.) आरोहणमिति—आरोहन्त्यनेनेत्यारोहणम् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । सह उपानमन्त्यत्रेति सोपानम् । ‘णम प्रहत्वे शब्दे’ । सोपाननामनी ॥ ^१ निश्रयन्ति ऊर्ध्वतलमनयेति निश्रेणि । ‘श्रिन् सेवायाम्’ । अधिरोहत्यनयेति अधिरोहिणी^२ । दारुनिर्मितसोपाननामनी ॥ समाष्टर्पनयेति^३ समार्जनी । ‘मृजूप शुद्धौ’ । ‘शोधयत्यनयेति शोधनी । ‘शुध शौचे’ । अङ्गणादौ ^४ रजसमूहनिराकरणसाधन^५

नामनी ॥ तृणादिना सह 'कीर्यत इति सकर । ^१अवस्त्रश्च । 'कृ विक्षेपे' । तथा समार्जन्या एकत्र क्षिप्ररजोनामनी ॥ १८ ॥

^१ निश्चयेन ध्रियन्ति उन्नतस्यलमनवेति F₂ Pt₂   ^२ अधिरोहणी D₂   ^३ F₂ adds गृहादिक, समुज्यतेऽनया Pt₂   ^४ युज्यतेऽनया F₂, Pt₂   ^५ K₂, K₃, K₅ add कीर्ण°   ^६ अपनयन° K₅   ^७ सकीर्यते अवकीर्यते Pt₂   ^८ अवक्षिप्यत धूल्यादिकमिति F₂

(पा.) आरोहण—सोपानम् । सोपाननामनी ॥ निश्रेणि—अधिरोहिणी । अद्वाद्यारोहणार्थं वशादिनिर्मितयन्त्रनामनी । 'निश्चेन' ॥ समार्जनी—स्यात् । गृहाद् ^१रजत्तृणाद्यपनयनाय ^२निर्मितकामञ्जुकादिसदोहनामनी । 'पारक' । सकरो—क्षिप्ते । 'समार्ज-न्यपनोततृणराशिनामनी । 'वनयुकुष्प' । 'समार्जनी' 'वर्धनी' तन्मलेऽवकर-सकरो' इति वैजयन्तीपाठात् (प्र १६३, श्लो ५२) सकरशब्दोऽवन्त । 'सकारोऽग्नि-चटत्कारे समार्जन्यवमार्जिते' इति विश्वप्रकाशिकापाठात् (प्र १३९, श्लो १५९) सकारो घबन्त । अनुक्तम्—'गोमुखं तृपवेशनम्' । गृहाशुपलेपननामनी । 'यिल्लु-ल्लुकुट' ॥ १८ ॥

^१ रज कण° A₁   ^२ कामलजकादि° A₁   ^३ 'चापुड' B₃   ^४ °अवमर्जित° A₁
° शोधनीति मुद्रितग्रन्थे   ^५ 'वाङ्मरोऽग्निचटत्कारे सम्मार्जन्यवपुञ्जिते' इति मुद्रितग्रन्थे
^६ उपलेपनम् B₃   ^७ 'अल्लुकुट' B₃

क्षिप्ते मुख्य निःसरणं संनिवेशो निकर्षणम् ।

समौ संवसथग्रामौ वेदमभूर्वास्तुरस्त्रियाम् ॥ १९ ॥

(वि.) क्षिप्र इति—^१गृहस्य मुखप्रायत्वान् मुखम् । ^२गृहान्नि सरन्त्यनेनेति नि सरणम् । 'स गती' । गृहादिपुरोदेशनामनी ॥ ^३समन्तात् निविशन्तेऽत्र संनिवेश । 'विश प्रवेशने' । निवृत्त कर्षणमत्रेति निकर्षणम् । 'कृष विलेयने' । पुरादेवहि-निहरणभूतनामनी ॥ सम्यग् वसन्त्यत्रेति सप्तसथ । 'वस निवासे' । प्रस्यते^५ भुज्यत इति ग्राम । 'प्रसु^६ अदने' । पुरादन्यकृत्तिपयगृहसमूहनामनी ॥ वसन्त्यत्र गृहिण इति ^७पालु । वेदमनो भूर्वश्मभू । वेदमस्थानभूतनामनी ॥ १९ ॥

^१ D₂ omits 3 lines   ^२ नि सर्यतेऽप्यति K₆   ^३ निविशन्ते W₂
^४ 'भूमि' B₁   ^५ K₆ adds नियते, निवृत्ते B₁, J₂, K₂, K₃, K₅   ^६ 'प्रसु ग्लुप अदन' F₂, K₂, K₅   ^७ रक्षिण F₂   ^८ वास्तु K₂ F₁, I add 'वस निवास'

(पा.) मुखं नि सरणम् । ^१गृहादिपुरोभागनामनी ॥ सनिवेशो निकर्षणम् ।
गृहाद्यपरभागनामनी । ‘इट्दुबेनक’ । समौ—ग्रामौ । ग्रामनामनी । तत्र परिवसथादि-^२
शब्दा अपि सन्ति । ‘ग्राम पर्युपसंनिभ्यः प्रतेश्च वसथः पर’ इति वैजयन्ती (प्र. १५९,
श्लो. २) ॥ वेश्मभूः—अस्त्रियाम् । गृहभूमिर्वास्तु स्नात् । वेश्मशब्द उपलक्षणम् । ‘ग्रामादि-
भूमिर्वास्त्यस्त्री’ इति वैजयन्ती (प्र. १५९, श्लो. १०) ॥ १९ ॥

^१ गृहादि° B₂.

^२ °आदयोऽपि B₂.

ग्रामान्तमुपशल्यं स्यात् सीमसीमे स्त्रियामुभे ।

घोष आभीरपल्ली स्यात् पक्ष्णः शयरालयः ॥ २० ॥

इति पुरवर्गः

(वि.) ग्रामान्तमिति—‘ग्रामस्यान्तं’^१ ग्रामान्तम् । उपगतः शल्यः कीलको यत्र
चिह्नार्थं प्रक्षेपात् उपशल्यम् । ‘शल’^२ चलनसंवरणयोः’ । ग्रामसमीपप्रवेशनामनी ॥
सीयते बध्यत इति सीमा । ‘नान्तः । सीमा आकारान्तस्त्रीलिङ्गश्च । ‘पिम् बन्धने’ ।
ग्रामान्तनामनी ॥ घोपन्ति गावोऽत्रेति घोपः । ‘घुपिर् अविशब्दने’ । आभीराणां
गोपानां पल्ली^३ ग्रामः आभीरपल्ली । गोपालग्रामनामनी ॥ पच्यते कदन्नमत्र पक्ष्णः ।
‘हुपचप् पाके’ । शयन्ति भ्रमन्तीति शयराः । ‘शय भ्रमणे’ । तेषामालयः शयरालयः ।
शयरालयनामनी ॥ २० ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविधृतौ पुरवर्गः

^१ W₂ omits 3 lines.

^२ F₂ adds समीप.

^३ ‘शल गती’ F₂; K₂ adds

समीपभ्रमणे साधु वा.

^४ प्रथमो नगरान्तः द्वितीयस्तु आगरान्तः F₂.

^५ ‘मुप

गुष्टी’ F₂.

^६ नृतादिक्रयार्थं जनैः पच्यते गम्यत इति पल्ली J₂, पलन्ति दद्यादिक्रयार्थं
मज्जेति, ‘पल गती’ F₂.

(पा.) ग्रामान्तम्—स्यात् । ग्रामान्तनाम ॥ अनुक्तम्—‘ग्रान्तरं ग्रामयोर्मध्यम्’ ।
ग्रामद्वयमध्यं ग्रान्तरं स्यात् ॥ सीमसीमे—उभे । सीमनामनी । ‘द्वयचक्रमसिसुसन्नन्तम्’
(३. ५. २४) इति विशेषविधिरवाधितः । ‘सीमभिः सस्यसंपन्नेः’ इति । ‘मर्यादावधि

राघाट^१ । एतानि त्रीणि च ॥ घोष — स्यात् । वल्लभपत्नीनाम्^१ । पक्कण शवरालय ।
 किरातालय पक्कण स्यात् ॥ २० ॥

इति ^२श्रीवत्सन्मृसिहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते पुरवर्ग

^१ घोष स्यात् A₁   ^२ नरसिंह° A₁

३. शैलवगे:

महीध्रे शिखरिक्षमाभृदहार्यधरपर्वताः ।

अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोच्चयाः ॥ १ ॥

(वि.) महीध्र इति—मही^१ धारयतीति महीध्र । ‘धृब् धारणे’ । शिखराण्यस्य सन्तीति शिखरी । द्वा विभर्तीति द्वाभृत् । ‘डुभृब् भरणपोषणयो’ । हर्तुमशक्य अहार्य । ‘हच् हरणे’ । धरति भुवमिति धर । ‘धृब् धारणे’ । पर्वाणि सधयोऽस्य सन्तीति पर्वत । नराणामुपजीवनीयत्वाद्^२ अद्यन इत्यद्रि । ‘अद भक्षणे’ । ग्रा भुज प्रायत इति गोत्र । ‘त्रैड पालने’ । कालेन गीर्यत इति गिरि । ‘गृ निगरणे’ । प्रस्यते कालेनेति ग्राया । ‘ग्रसु^३ अदने’ । न चलतीत्यचल । ‘चल कम्पने’ । शिला अत्र सन्तीति शैल । शिलानामुच्चयो राशि शिलोच्चय । पर्वतनामानि ॥ १ ॥

^१ शैलभूतो Pt₂ धरतीति W₂, Pt₂   ^२ धरणे Pt₂   ^३ धारण° F₂ W₂
 ‘भृन् भरणे’ F₂.   ^४ धरामिति K₄ धारयति F₂ W₂ adds धराधरश्च   ^५ धरणे
 K₆, Pt₂   ^६ उपजीव्यत्वात् K₄ जीव° F₁ K₂   ^७ ग्रा रक्षणे K₄   ^८ ग्रसु
 म्लसु अदने° K₆, W₂.

(पा.) महीध्रे—शिलोच्चया । पर्वतनामानि । ‘कुत्कीलो भूधर^१ कुण्ड कुण्डिर^२ सानुमानपि’ । एतानि पञ्च च ॥ १ ॥

^१ कुड् A₂   ^२ कुड्दर A₁

लोकालोकश्चक्रवालस्त्रिकूटस्त्रिककुत् समौ ।

अस्तस्तु चरमक्षमाभृदुदयः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

(वि.) लोकालोक इति—एकस्मिन् भागे लोक्यते, एकस्मिन् भागे न लोक्यत इति ^१लोकालोक । ‘लोक दर्शने’ । चक्राकारेण चलने सवृणोतीति चक्रगाल । ‘वल सवरणे’ । ^२भुजमावेष्टय स्थितस्तु^३ गिरेर्नामनी ॥ त्रय कूट शिखराण्यस्येति त्रिकूट । अत एव त्रिकुन्^४ । त्रिकूटपर्वतनामनी ॥ ^५सूर्यादिरस्यते अत्रेत्यस्त । ‘असु होपणे’ । अस्तमनुपलङ्घि ग्रहनक्षत्राणा करोतीति वा । चरम पश्चिम स चासौ क्षमाभूच्च चरमक्षमाभून् । चरमगिरिनामनी ॥ सूर्यादयोऽत्र ^६उदयन्त इत्युदय । ‘अय पय गतौ’ । पूर्वश्चासौ पर्वतश्च पूर्वपर्वत । ^७उदयगिरिनामनी ॥ २ ॥

^१ अस्याभ्यन्तर सूर्यकिरणै प्रकाशयते न बाह्यमिति प्रकाशाप्रकाशयतया लोक्यत न लोक्यत इति J, K, Pt, ^२ भुवनम् B, ^३ स्थितगिरे K, W, ^४ तिस्र (त्रय Pt₂) ककुदो यस्य F₂ ^५ सूर्यादीनस्यत्यत्र W₂ सूर्यादिर्नस्यत्यत्र K₆ ^६ उदयन्ति K₆ उदयन्ति प्रहा सूर्यादयोऽस्मात् B, K, Pt, ^७ पूर्वपर्वतनाम B₁, K₁

(पा.) लोकालोकश्चक्रगाल । लोकालोकपर्वतनाम ॥ त्रिकूट—समौ । त्रिकूट-पर्वतनामनी ॥ अस्त—क्षमाभून् । ^१अस्तपर्वतनाम । उदय—पर्वत । ^२पूर्वपर्वतनाम । अनुक्तम्—‘मलयध्वन्द्वनि स्थात्’ । मलयपर्वतनाम ॥ ‘मन्धशैलस्तु मन्दर’ । मन्दरगिरिनाम । अस्तपर्वतमेव मन्दरपर्वत इति कतिचित् कथयन्ति । ‘म दरोऽपरशैलो-ऽस्त’ इति धनपालनिघण्टु ॥ २ ॥

^१ चरम° B₃ ^२ उदय° A₁

हिमवान् निपधो विन्ध्यो माल्यवान् पारियात्रकः ।

गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३ ॥

(वि.) हिमयानिति—हिममत्यास्तीति हिमयान् । निषेदन्ति ^१सुरा अत्रेति निषध । ‘पटल विदारणगत्यवसादनेषु’ । अगस्त्येन विद्वत्पात् विन्ध्य । ‘व्यध ताडने’ । ‘सूर्यपथ विन्ध्यतीति वा । स^२ पत्र धातु । ^३माल्याकारतास्यास्तीति’ माल्यवान् । परितो यात्रा गमनमत्यास्तीति पारियात्रक । गन्धन ‘मादयतीति गन्धमादन । ‘मदी हर्षलपनयो’ । ‘अत्रियाम्’ । हेममया कूटा अस्य हेमकूट । अन्ये च हेमकूटादयो गिरयः सन्ति । एतवानुक्तान्येव नामानि प्रशस्तानि ॥ ३ ॥

^१ ग धवादय K₃, K₆ W₂ ^२ पटला F₂, Pt₂ ^३ B₁, D₂ c mit
^४ माल्याकारत्वात् K₆ W₂ माल्य for माल्यगन् K₃ ^५ अत्र for अस्य K₃
^६ मदयन्ति J₂ K₂ W₂, Pt₂ add हययति ^७ अय पुनि द्वेऽपि F₂ I₂

(पा.) हिमवान्—गन्धमादनम् । ‘अस्त्री कुलाचले ना तु मत्तेगे गन्धमादनम्’

इति भागुरिमताग्रपुंसकम् । अन्ये च—नगा । ^१हिमवदादयः पृथक्^२ पर्वताः ॥ ३ ॥

^१ हेमकूटादयः B₂.

^२ पृथक् पृथक् A₁.

पापाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत् ।

कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गं प्रपातस्तु तटो भृगुः ॥ ४ ॥

(वि.) पापाणेति—वस्तूनि पिनष्टि चूर्णयतीति पापाण. । ‘पिण्ड सचूर्णने’ ।

प्रस्तृणाति आच्छादयति ^१भुवमिति प्रस्तरः । ‘स्तृब् आच्छादने’ । ^२आतपादिभित्तः सन् ^३जलं गिरतीति ग्रावा । नान्त. । ‘गृ निगरणे’ । उपलाति भिनन्ति वस्तूनीति उपलः । ‘ला’ आदाने । अश्नुते व्याप्नोति ^४भुवमित्यश्मा । ‘अश् व्यप्नौ’ । वस्त्रादिकमभासीति वा । ‘अश भोजने’ । शिनोति तन्करोत्यायुधमिति ^५शिला । ‘शिञ् निशतने’ । दून् वृक्षान् सादयतीति नाशयतीति दृषत् । ‘पट् ल विशरणगत्यवसादानेषु’ । दृणातीति वा । ‘वृ विदारणे’ । शिलादृषद्दौ रित्रयौ । पापाणनामानि ॥ कूट्यते दृश्यते ^६रविणेति कूटः । ‘कूट दाहे’ । अयमस्त्री । ^७शिखरं अग्रशिलाग्रास्तीति शिखरम् । शृङ्गवद्वै-
जत्यगुणयोगात् ^८शृङ्गम् । शृणातीति ^९वा । ‘शृ हिसायाम्’ । शिखरनामानि ^{१०}॥ अस्मात् प्रपततीति प्रपात. । ‘पल्ठ गतौ’ । तटत्युच्छ्रयं प्राप्नोतीति तट. । ‘तट उच्छ्रये’ । भृज्यते सूर्याग्नितेजसा पच्यत इति भृगुः । ‘भ्रस्ज पाके’ । शिखरादधस्तलनामानि ॥ प्रपातस्तटो भृगुरिति पाठे ^{११}अतटः प्रपात. ^{१२}सप्तदेशो भृगुरित्युच्यते ॥ ४ ॥

^१ महीम् K₂, भुवनम् D₂, F₁

^२ आतपाभित्तत्वात् J₂, K₂, W₂

^३ पतितं

सलिल F₁, I.

^४ दानादानपण्डनेषु F₁, J₂.

^५ भुवनम् K₄.

^६ क्षुरादिङ् F₂.

^७ सूर्यभिरणेन F₂

^८ शिखरे Pt₂

^९ गुणात् B₁, F₁, गुणत्वात् J₂

^{१०} F₂, Pt₂

add दिनस्ति.

^{११} शृङ्गनामानि J₂

^{१२} न विद्यते तटं यस्य अतटः B₁, K₄.

^{१३} स्वप्नदेश. B₁, K₄.

(पा.) पापाण—दृषत् । ‘कपाय. कूष्माण्डो महिषगुपभन्योपदृषद.’ इत्युष्म-

भेदपाठान्मूर्धन्यः । ‘शरच्छरदृशद्विशश्चत्वारिंशश्च विशति.’ इत्यरुणदत्तलिङ्गानु-
शासनपाठान् तालव्यमध्य । तदा च दशद् दृषदित्युभयथापि^१ पाठ. साधुः । शिला-
नामानि ॥ कूटोऽस्त्री—शृङ्गम् । गिरिशिखरनामानि ॥ प्रपातस्तु—भृगु । ‘सचारा-
नर्हशिखराधस्तलनामानि । आपया ‘चरि’ ॥ ४ ॥

^१ उभयत्र A₁.

^२ आसारप्रसारनर्हन्त्यायोदेशनामानि A₁.

कटकः स्त्री नितम्बोऽङ्गेः स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम् ।

उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

(वि.) कटक इति—कटयाकाशमावृणोतीति कटकः । ‘कटे वर्षावरणयोः’ ।

त्वत्स्थ नितम्बप्रायत्वान् नितम्बः । अद्रिनितम्बनाम् ॥ स्तौति जलमिति ^१स्तुः । ‘ष्णु
स्रवणे’ । ^२प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् समभूभागत्वात् प्रस्थः । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । सनोति
मुखं ददाति उपवेशनं इति सानुः । अस्त्रियाम् । ‘पणु दाने’ । फलकाकारावस्थित-
रहाशिलानामानि ॥ उन्ति ^३जलसपर्कणेत्युत्सः । ‘उन्दी छेदने’ । आपः प्रस्रवणस्यात्
शेलासध्यादाविति प्रस्रवणम् । ‘स्तु गतौ’ । पर्यतान्ताद् बहिर्निर्गतास्पत्यन्दितनीर-
गमनी ^४ ॥ वारिणः प्रवाहः वारिप्रवाहः । निर्झर्यते ^५कालेन स्वल्पो ^६भवतीति निर्झरः ।
परश्च ^७ । ‘झृप् चयोदानौ’ । प्रवाहवत्प्रस्रवणनामानि ॥ ५ ॥

^१ Pt₂ adds स्नातीति, ‘ष्णा शौचे’ । ^२ प्रतिष्ठते स्यावरादिरत्रेति K₆ । ^३ अवकाशं F₂ ।
^४ उपवेशनं I. ^५ अम्प्रसा Pt₂ । ^६ पर्यतान्ताद् बहिर्निर्गतस्य जलस्य नाम B₁, K₆ ।
^७ काले K₇ । ^८ स्वल्पीभवति K₈ । ^९ निर्झर्य झरा इति वा पाठः K₉, K₆ ।

(पा.) कटको—अङ्गे । अद्रिनितम्बप्रदेशनाम् । स्तु—अस्त्रियाम् । स्तुर्वप्रः
सानुरस्त्रियाम् इति पाठान्तरम् । ^१तद्धोगतविशालफलकशिलानामानि ^२ ।

‘अमेखल सचरतां घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य ।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥’

इति कालिदासः (कु. स. १. ५) । स्तुशब्दः प्रस्थवप्रशब्दसाहचर्यात् पुंलिङ्गः । वप्रशब्दः
सानुशब्दसाहचर्यात् पुंनपुंसकः । ‘स्तुः पुमानस्त्रियां वप्रः’ इति जयकोशः । उत्सः
प्रस्रवणम् । प्रस्रवणनामनी । ^३‘निल्लुगारुट’ । वारिप्रवाहो—झरः । ‘झरी झरी
झलद्वापि’ । एतानि च । झरीत्युपचयविवक्षायां स्त्रीलिङ्गः । ‘झरीदत्तपरीरम्भदरी-
सुप्तसरीसृपम्’ इति । ^४नित्य प्रवहदुदकनामानि ॥ अनुक्तम्—‘नदी चेद्योजनातिगा’ ।
योजनमतिक्रान्ता झरी नदीत्युच्यते ॥ ५ ॥

^१ B₃ omits ‘गत’ । ^२ तलनाम्नानि B₂ । ^३ ‘ऊट’ B₃ । ^४ B₃ omits
नित्य and adds गिरिः ।

दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातविले गुहा ।

गहरं गण्डशैलास्तु च्युताः स्थूलोपला गिरेः ॥ ६ ॥

(दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निर्गता गिरेः)

(वि.) दरीति—दीर्यते दरी । 'दृ बिदारणे' । क कुत्सित दृणातीति ^१कन्दर । केन जलेन दीर्यते इति वा । ^२भित्तिवद्भासमानपर्वतपार्श्वनामनी ॥ देवै स्वन्यत इति देवस्नातम् । 'रनु अवदारणे' । विल्यत इति विलम् । 'विल भेदने' । देवस्नात च तद्विल च देवस्नातविलम् । तस्मिन् गुहागङ्गरश्चदौ वर्तते । ^३गूह्यगन्धकारमिति गुहा । 'गूहू सवरणे' । सिंहादिभिर्गोहृत इति गङ्गरम्^४ । 'गाहू विलोडने' । ^५पर्वतान्त राकृष्मिविधरनामनी ॥ गण्डा इव शैला गण्डशैला । गण्डा ^६स्थूला शैला वा । भूकम्पादिना गिरिच्युतस्थूलोपलनाम ॥ ६ ॥

^१कन्दरा वा B₁, K₃   ^२कन्दर° B₁, K₃   ^३गुह्यत F₃   ^४गतिं हुरतीति 'दृष्ट कौटिल्ये' Pt₂   ^५दरीग्रहनामनी B₁, I, K₃   देवस्नातपिण्डश्चदौ गुहापर्यायाविति कचित् I, K₃   ^६गुरव F₁, K₃, गिरे च्युता स्थूलोपल गण्डाकाराश्च त शैलाकाराश्च गण्डशैला F₂

(पा.) दरी—वा ररी । गिरिनारट्टनामनी । भाषया ^१'पर्वतमुयोक्कशिषु' । दृव—गङ्गरम् । ^२गुहानामानि ॥ पडपि पर्याया^३ इति केचित् । 'दरी 'गुहा कन्दरोऽङ्गी' इति वैजयन्ती (प्र ४१, श्लो ६) । गण्डशैला—गिरे । गिरे च्युता प्रथूलोपला^५ गण्डशैला । स्थु । अनुक्तम्—'दन्तास्तूत्रतपापाणा' । उच्चोपलनाम^६ । भाषया 'दक्षनि-निलपुराल्लु' ॥ ६ ॥

^१'लोप' B₃   ^२गुनिघातनामानि A₁   ^३एकार्थक A₁   ^४दरीग्रह° B₃   ^५प्रथूल B₃   ^६ला दन्ता स्थु A₁

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात् पादाः प्रत्यन्तपर्वताः ।

उपलकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधिलका ॥ ७ ॥

धातुर्मनःशिलाद्यद्रेर्गेरिक तु विशेषतः ।

निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीवे लतादिपिहितोदरे ॥ ८ ॥

इति शैलवर्गः

(वि.) सनिरिति—सन्यते ^१रत्नादिक्ममेति सनि । 'रनु अवदारणे' । स्रियाम् ॥ आसीर्यन्ते ^२धातवोऽप्रेत्याकर । 'कृ विश्लेष' । लोहादिधातुसननस्थाननामनी ॥ ^३पादा इव तिष्ठन्तीति पादा । प्रत्यन्ते समीपे पर्वता प्रत्यन्तपर्वता । समीपस्थभुद्रपर्वत-

नामनी ॥ उप समीपे भूरुपत्यका । अद्रेरासन्नभूमिनाम ॥ अद्रेराधिभू ऊर्ध्वभूमिधत्यका ।
अद्रेरूर्ध्वभूनाम ॥ धत्ते मिथो ज्यावर्तक धर्ममिति धातु । 'डुधाञ् धारणपोषणयो ' ।
मन शिलादिनाम ॥ गिरौ भव गैरिकम् । ^५ धातुविशेषनाम ॥

‘सुवर्णरौप्यताम्राश्महरितालमन शिला ।

गैरिकाञ्जनकास्यादिलोहसीसा. सहिङ्गुला ।

गन्धकोऽध्रकमित्याद्या धातवो गिरिसभवा ॥’

पक्षिणोऽत्र स्थित्या निकृजन्तीति निकुञ्ज^७ । कुञ्जश्च । ‘कूज अव्यक्ते शब्दे’ । उभौ
शब्दौ वा ह्येवे । गृह्यद्वात्समानलतापिहितप्रदेशनामनी ॥ ७-८ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ शैलवर्ग

^१ सुवर्णादिकम् K_१, W_१ ^२ लोहादय F_१, Pt_१ ^३ अद्र पादा इव अधस्ताद्वारणाच्च
पद्यन्त इति पादा, ‘पद्म गतो’ F_१ ^४ गिरे K_१, W_१ गिरौ भवतीति B_१.
^५ विशेषधातुगैरिकमित्युच्यते F_१ ^६ ‘कालीस’ F_१ ^७ निम्नप्रदेशे निकुञ्जश्च F_१, कावजनि
कुञ्ज, ‘जनी प्रातुमावे’ Pt_१, कुञ्जन्ति K_१

(पा.) खनि —आकर स्यात् । रत्नाद्युत्पत्तिस्थाननामनी^१ । आपया ‘गति’ ।

खानिशब्दोऽप्यस्ति । ‘आकरश्च खनि खनि’ इति व्यालि । अनुक्तम्—‘रुमा’
तु लवणाकर^२ । लवणखनी रुमा स्यात् । पादा प्रत्यन्तपर्वता । ^३अथ स्थित्यल्प-
पर्वता पादा स्यु । उपत्यका—भूमि । गिरेरासन्ना भूमिरुपत्यका स्यात् । ऊर्ध्वमधित्यका ।
ऊर्ध्वभूमिरधित्यका स्यात् । धातु—अद्रे । ‘हरिताल मन शिलादिशिलात्रिकारा^५
सर्वेऽपि सामान्यतो धातव एव^६ । गैरिक—विशेषतः । गैरिक विशेषतो बाहुरित्युच्यते ।
‘गैरिक’ स्वर्णरेतोऽस्थिषु विशेषतः^७ इति वैजयन्ती (प्र. ४१, श्लो ११) । निकुञ्ज—
पिहितोदरे । लतादिभि पिहितोदरस्य^८ प्रदेशस्य नामनी । ‘पादरिच्छु’ ॥ ७-८ ॥

इति श्रीवत्सन्तृप्तिसहसूरिसुतमहर्षिनाथसुधोविरचितेऽमरपदपारिजाते शैलवर्ग

^१ खनि स्यात् A_१ ^२ B_१ adds इति वैजयन्ती ^३ प्रात° B_१ ^४ B_१
adds अद्रे सवन्धि ^५ ‘अद्रम’ B_१ ^६ इत्युच्यन्त B_१ ^७ ‘गैरिक पीतधातु
स्यात्’ इति मुद्रितम-ये ^८ A_१ adds पवत° ^९ ‘नरसिंह’ A_१

४. वनौपधिवर्गः

^१अटव्यरण्य विपिन गहन कानन वनम् ।

महारण्यमरण्यानी गृहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

(वि.) अटवीति—अटन्त्यस्या ^२‘वनेचरा’ इत्यटवी । ‘अट गतौ’ । इयति भ्राम्यति दुर्गमार्गत्वादत्रेत्यरण्यम् । ‘ऋ गतौ’ । वेपन्तेऽत्र भयादिति विपिनम् । ‘दु-वेष्ट कम्पने’ । गाह्यतेऽवगाह्यतेऽत्रेति गहनम् । ‘गाहू विलोढने’^३ । अरण्यनामानि ॥ कन्यते गम्यते वानरादिभिरिति काननम् । ‘वनी दीप्तिवन्तिगतिपु’ । क जलमनन प्राणनमस्येति वा । ‘अन प्राणने’ । फलपत्वाद् वन्यते सेव्यत इति वनम् । ‘वन पण सभक्तौ’ । बहुवृक्षलतादिप्रदेशमात्रनामनी ॥ एतानि पट् अरण्यस्यैव नामानीति केचित्^४ । महदरण्य^५ महारण्यम् । अरण्यानी च । गृहे आरामा गृहारामा । कुटाद् गृहान्निष्क्रान्तो निष्कुट । गृहजननामनी ॥ १ ॥

^१ F₂, J₂ add इत परमटवीवर्ग आरभ्यते

^२ Pt₂ adds मृगयार्थ

^३ मृगादय

F₂, अटन्तीत्यटा पश्चादय, वय पक्षिण अवेति F₂

^४ ‘अट पट गतौ’ K₆, Pt₂

^५ बिगाहने D₂

^६ W₂ omits re t of this Varga

^७ K₄ adds अत्रास्तीति

(पा.) चूलीस्थलीमिलद्वालकलानिधिवलाङ्कुरैः ।

विकासयन्ति च पायात् कविताकुमुदाटवीम् ॥

अटवी—वनम् । ^१अटवीनामानि । ^२‘वाटिका मलयं कस्यम्’ । एतानि च ॥

महारण्यमरण्यानी । महारण्यनामनी ॥ अनुक्तम्—‘शुष्काटवी’ तु कक्ष स्यात्^३ ।

शुष्कशष्पाटवीनाम्^४ ॥ ‘प्रस्तरस्तु तृणाटवी’^५ । तृणारण्यनामनी ॥ गृहारामस्तु निष्कुट ।

^६गृहजनननामनी ॥ १ ॥

^१ अटवि° A₁

^२ वाटिसा A₁

^३ अटविस्तु A₁

^४ शष्पाटवि° A₁

^५ तृणाटवि A₁

^६ गृह° A₁

आरामः स्यादुपवन कृत्रिमं वनमेव यत् ।

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

(वि.) आराम इति—आ समन्ताद् रमन्तेऽत्रेत्याराम । ‘रसु क्रीडायाम्’ ।

^१पुरस्य उप समीपे यनम् उपवनम् । पुरस्य बाह्योद्याननामनी ॥ वृक्षा वटन्ते वेष्टन्तेऽत्रेति

वृक्षवाटिका^३ । 'घट^४वेष्टने परिभाषणे च' । पुष्पवाटिकेति चा पाठः । धनिनां वेद्यानां च^५ गृहोपवननाम ॥ २ ॥

^१ आसन्ति Pt_२.   ^२ वनस्य B_१, J_२, K_६.   ^३ घटतीति वाटिका, वृक्षाणां वाटिका F_२, Pt_२.   ^४ परिवेष्टने K_६.   ^५ गृहवन^० J_२, K_६.

(पा.) आरामः—वनमेव यत् । यत् कृत्रिमं वनं तदेवोपवनमारामश्च स्यात् । स्यादपवनम् इति पाठान्तरम् । 'कृत्रिमं वनमारामोऽपवनोपवने अपि' इति वैजयन्ती (पृ. ४५, श्लो. २) । वनमित्यपि भवति । 'नन्दनं वनमारामः' इति धनंजयः । अमात्य—वृक्षवाटिका । ^१अमात्यगणिकाग्रहणं 'वैभवोपलक्षणार्थम् । 'किराटगृहवृक्षवाटिकासु' इति वासवदत्ता । ^२पुष्पवाटिकेति पाठान्तरम् । 'पुष्पवाटी त्वमात्यादेः' इति वैजयन्ती (पृ. ४५, श्लो. ४) । पुर्णवाटिकेत्यत्र सस्य पाक्षिको रेफादेशः ॥ २ ॥

^१ अमात्यानां गणिकानां च A_१.   ^२ धनिनो^० B_३.   ^३ पुर्णवाटिका A_१, B_३.
^४ पुर्णवाटी A_१, B_३, मुद्रितपुस्तके पुष्पवाटीत्येव.

पुमानाक्रीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम् ।

स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम् ॥ ३ ॥

(वि.) पुमानिति—आक्रीडन्ते जना अत्रेत्याक्रीडः^१ । 'क्रीड^२विहारे' । उद्यान्ति^३ उद्योगं 'कुर्वन्तेऽत्रेति उद्यानम् । 'या प्रापणे' । सर्वसाधारणराजवननामनी ॥ प्रमदानां वनं प्रमदवनम् । प्रमदावनमिति या । 'राजस्त्रीविनोदवननाम ॥ ३ ॥

^१ आक्रीड्यते राजादिभिः K_६.   ^२ विहारे K_६.   ^३ उद्यतन्ते, 'यती मयके' F_२, K_६.   ^४ कुर्वन्ति J_१.   ^५ उद्यानवननाम K_६.   ^६ राजस्त्रीणां विनोदार्थम् I, J_१.

(पा.) पुमानाक्रीडः—वनम् । राजसाधारणोपवननामनी^१ । स्यादेतदेव—पुरोचितम् । अन्तःपुरोचितमेतदेव वनं प्रमदवनं स्यात् । हस्ततृतीयः । 'प्रमदवनोप-कण्ठनलिनीषु लताभवनेषु भूभुजः' इति दीर्घतृतीयश्च भवति । 'चारुर्मणि निष्णातः प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति ॥ ३ ॥

^१ B_३ omits उप.   ^२ विचार^० A_१.

वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः ।

वन्या वनसमूहे स्यादङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि ॥ ४ ॥

(पि.) वीथी—वियन्ति गच्छन्त्यनयेति वीथी । ‘वी गतिप्राप्तिप्रजन-
कान्त्यसनखादनेषु’ । विथ्यतेऽनेति वा । ‘विथ् याचने’ । अलति भूपयति वनादि-
कमिति आलि । ‘अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु’ । आपलते सृणोतीति आवलि ।
‘वल सवरणे सचरणे च’ । पञ्च्यते वृक्षगणेनेति पङ्क्ति । ‘पचि व्यक्तीकरणे’ ।
श्रीयते^१ स्वशोभयेति श्रेणि । ‘श्रिब् सेवायाम्’ । वृक्षादिवीथिनामानि ॥ अक्षरेखा-
वह्निस्थन्त इति लेखा । ‘लिख अक्षरविन्यासे’ । राजन्त इति राजय । ‘राजृ दीप्तौ’ ।
अतिसनिकृष्टवीथिनामनी ॥ वनाना समूहो वन्या । वनसमूहनाम ॥ अङ्कयते बीज भित्त्वा
नश्यत^२ इत्यङ्कुर । ‘अकि लक्षणे’ । उद्भिद्यते^३ बीजमनेनेति उद्भित् । ‘मिदिर्
विदारणे’ । प्रत्यप्रप्ररोहनाम ॥ ४ ॥

^१ भूषणशक्ति° K₁

^२ अयत शोभामिति B₁, K₂

^३ लक्ष्यते F₂ Pt₂

^४ उद्भिन्ति भुव बीज च F₂ Pt₂

(पा.) वीथी—श्रेणि । पङ्क्तिनामानि । ‘धोरणि पट्वति पालि’ । एतानि
च । ^१सन्तरालवृक्षादीना पङ्क्तेर्नामानि ॥ लेखास्तु राजय । ^२निरन्तरालवृक्षादीना
श्रेणिनामनी ॥ वन्या—स्यात् । वनसमूहनाम ॥ अङ्कुरोऽभिनवोद्भिदि । नवोद्भिद्यङ्कुर
स्यात् । ‘अङ्किल प्ररोहोऽप्यनेति’ ‘सुभूतिटीका’ रचनान् प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् ।
‘अङ्कुरोऽङ्कुरमस्त्रियाम्’ इति वैजयन्तीपाठात्^३ (पृ ४५, श्लो १०) ‘अङ्कुरोऽपि
स्यात् । ‘मोलक’ ॥ ४ ॥

^१ विरल° B₂

^२ निरन्तरतत्पङ्क्तिनामनी B₃

^३ अभिनव° B₃

^४ टीकाकार°

A₁ ^५ वचनात् B₃

^६ ‘स्यादङ्कुरोऽङ्कुरमस्त्रियौ इति मुद्रितग्रन्थे

वृक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः ।

अनोरुहः कुटः शालः पलाशी द्रुद्रुमागमाः ॥ ५ ॥

(वि.) वृक्ष इति—वृक्ष्यते लिचते कुठारादिनेति वृक्ष । ‘ओव्रश्चू छेदने’ ।
^१वृक्षत इति वा । ‘वृक्ष वरणे’ । वृणोतीति वा वृक्ष । ‘वृञ् वरणे’ । मद्या रोहतीति
महीरुह । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । शाखा अस्य सन्तीति शाखी । विटपा अस्य
सन्तीति विटपी । पादैर्भूलैरुदक पिबतीति पादप । ‘पा पाने’ । तरन्त्यातपमनेनेति तरु ।
‘वृ प्लवनतरणयो’ । अनस शकृतस्य अक गतिं हन्तीति अनोरुह । ‘हन हिंसागत्यो’ ।
कुटति शाखादिना चक्रीभवतीति कुट । ‘कुट कौटिल्ये’ । शाल्यते पुष्पफलादिनेति शाल ।

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलयान् फलिनः फली ।

प्रफुल्लोत्फुल्लसफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥

फुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

(वि) वन्ध्य इति—स्वगतवैगुण्येन ^१फलानि ^२वप्रातीति वन्ध्य । ‘वन्ध-
वन्धने’ । न ^३सन्ति फलान्यस्य अफल । अवक शून्यमीष्टे पालयतीत्यवकेशी । ‘ईश
येध्व’ । निष्फलवृक्षनामानि ॥ फलानि सन्तीति फलयान् । फलिनश्च । फली च ।
फलाह्यवृक्षदिनामानि ॥ प्रफुल्लति उत्फुल्लति सफुल्लतीति प्रफुल्ल उत्फुल्ल सफुल्लश्च ।
‘फुल्ल विकसने’ । प्रफलतीति वा प्रफुल्ल । ‘विफला विहरणे’ । विगत आकोच
सकोचो यस्य स व्यसोच । ‘कुच समोचने’ । व्याकोश इति पाठे व्यावृत्त कोश-
सकोचोऽस्मादिति व्याकोश । विगत कचो मुकुलावस्था^५ अस्य विकच । ‘कचि
दीप्तिगन्धनयो’ । स्फुटति विकसतीति स्फुट । ‘स्फुट विकसने’ । विकसितवृक्षादि-
नामानि ॥ अवन्ध्यादय पुष्पान्ता शब्दारिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥ ७ ॥

^१ फलनिष्पत्तिः K₁   ^२ प्रतिवप्राति F₁ J₁ K₂ K₃   ^३ ‘वधि समने’ K₄
F₁, I add वनयोरभेद   ^४ न नियते F₂ K₅   ^५ वन्धन F₂   ^६ कच न-धने’
Pt   ^७ F₂ Pt₂ add फुल्लतीति फुल्ल ‘फुल्ल निरसने’

(पा.) वन्ध्यो—अवकेशी च । वन्ध्यवरुनामानि ॥ फलयान्—फली । फलित-
तरनामानि ॥ प्रफुल्लो—विकसिते । ^१पुष्पितपादपादिनामानि ॥ ^२दलितोन्मिषितोन्मिद्रा
प्रफुल्लश्च विजृम्भित’ । एतानि च ॥ स्यु—त्रिषु । एत त्रिलिङ्गा ॥ ७ ॥

^१ निरसित’ B   ^२ उत्फुल्लोन्मिषितोन्मिद्रा दुक्षे मालितसिता’ इति मुद्रित-
वैचयन्याम

स्याणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाग्याशिफः क्षुपः ॥ ८ ॥

अप्रकाण्डे स्तम्भगुल्मौ चल्ली तु घततिर्लता ।

लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप ट्यपि ॥ ९ ॥

(नि.) स्याणुरिति—वायुना ^१विहृतोऽपि तिष्ठतीति स्याणु । ‘घा गतिनिवृत्ती’ ।
चलनाभायाद् ध्रुवतीति ध्रुव । ‘ध्रुव’ गतिर्धैर्ययो’ । शङ्कतेऽस्मान्^२ तस्करादिमिति
शङ्कुः । ‘शक्ति शङ्कयाम्’ । सर्वशाखाव्यपेतवृक्षमूलनामानि ॥ द्वया शाखा निफ-

यस्य स क्षुप इत्युच्यते । 'दवाग्निना दहमान क्षौतीति क्षुप । 'दुक्षु शब्दे' । अल्प-
शाखावृक्षनाम ॥ न प्रकाण्डोऽस्य अप्रकाण्ड । स्कन्धेन विनापि तिष्ठतीति स्तम्ब ।
'घा गतिनिवृत्तौ' । गुडति चोरादिभीतान्^१ गुल्म । 'गुड रक्षायाम्' । स्कन्धरहित-
वृक्षनामनी ॥ बलते चेष्टते यष्ट्यादिकमिति बली । 'बल' सवरणे' । प्रकृष्टा
वतिर्विस्तारोऽत्र^२ प्रतति । 'तनु विस्तारे' । प्रतनोतीति वा । पकारस्य वकारप्राप्ति ।
छाति वेष्टनाय यष्ट्यादिकमिति लता । 'छा आदाने' । लतानामानि ॥ प्रतनोऽत्यस्या
प्रतानिनो लता वीरत् । 'विरोहतीति वीरत् । 'रूढ वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' ।
विरुणद्धीति वा । 'रुधिर् आवरणे' । ^३गुल्मो लतासमूहोऽस्या अस्तीति गुल्मिनी ।
उलत्यावृणोतीत्युलप । 'उल आवरणे' । उभ्यते गुल्मादिना मिश्रीभवतीति वा उलप ।
'उभ पूरणे' । ^४मिथोऽत्यन्तसंश्लेषलतासमूहनामानि ॥ ८-९ ॥

^१ निहत् B₁ K₅

^२ स्याणुशब्दो विकल्पेन पुलिङ्ग K₅, नपुंसकलिङ्ग B₁

^३ 'धुर स्थैर्ये' F₂ K₃ K₅ K₆ ^४ F₂ Pt₂ add पुरुषधिया ^५ दवाग्निना F₂, Pt₂.

^६ 'भीति K₅ ^७ सवेष्टन K₅ ^८ अस्या F₂, J₂ ^९ विविध रोहति F₁, Pt₂

^{१०} B₁ omits 10 lines ^{११} अत्यन्तसंश्लेष° D₂, F₁

(पा.) स्थाणुरस्त्री—शङ्कु । भग्नसर्वशाखवृक्षनामानि^१ । 'मोटचट्टु' ।
ह्रस्व—क्षुप । 'वामनशाखाजटस्तर्ह क्षुप स्यात् । इव पर प्रसिद्धेनाप्रसिद्ध विबोधनीय
मिति न्यायमनुनृत्य प्राय आन्ध्रभाषया नामानि व्याहराम । 'कुरुक्ष्वकोन्मलु उडलु-
गलचेट्टु क्षुपमु' । क्षुप इत्यप्यस्ति । 'क्षुप क्षुप स्पर्शनयो' इति विश्वप्रकाशिका
(पृ १०३, श्लो ३) । अप्रकाण्डे—गुल्मौ । 'प्रकाण्डविरहितवृक्षादेर्नामनी । 'गोरिट्टिमोद-
यनवि' । बली—लता । लतानामानि ॥ लता—इत्यपि । 'परस्परसंश्लेषद्राक्षादेर्नामानि ।
लताप्रहणात् ^२परस्परसंश्लेषकेतव्यादेर्नामानि न भवन्ति ॥ ८-९ ॥

^१ 'हुम° B₃

^२ 'नोरडु' B₃

^३ वामनाना शाखाना A₁

^४ A₁ adds

'नस्वरञ्जक°

^५ A₁ adds 'अत्यन्त°

^६ तादृश° B₃

नगायारोह उच्छ्राय उत्सेधश्चोच्छ्रायश्च सः ।

अस्त्री प्रकाण्डः स्क्रन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधिस्तरोः ॥ १० ॥

(वि.) नगायारोह इति—'उत् श्रयणमुच्छ्राय । उच्छ्रायश्च । 'श्रिन् सेवायाम्' ।

उत्सेधयतीति उत्सेध । 'पिप गत्याम्' । वृक्षाद्युन्नतत्वनामानि ॥ प्रकाम्यते फलरक्षणा^२
दिमिरिति प्रकाण्ड । 'कमु वान्तौ' । स्क्रन्धोऽधिरुह्यत इति स्कन्ध । 'स्क्रन्दिर्
गतिशोपणयो' । मूलाद्वारम्भ शाखान्तस्य तरोर्मध्यदेशनामनी ॥ १० ॥

^१ नगस्य वृक्षस्य, आरुह्यत इत्यारोहः F_२; उत् श्रयतीति K_६.
F_२, K_६. ^३ कयचिदारुह्यते K_६, K_८.

^२ रक्षणाधिभिः

(पा.) नगाचारोह—उच्छ्रयश्च सः । वृक्षादीनामूर्ध्वमाननामानि । अस्त्री
प्रकाण्ड—तरो.^१ । मूलप्रभृति शाखावधेर्वृक्षभागनामनी । तत्र मूलभागः प्रकाण्डः ।
शाखाभागाः स्कन्धः । ‘स्कन्धादधः प्रकाण्ड. स्यात् प्रघाणः स्कन्ध उच्यते’ इति हल्युधः
(अ. मा. २. २७) ॥ १० ॥

^१ अवधेः for अवधिः A_१.

समे शाखालते स्कन्धशाखाशाले शिफाजटे ।

शाखाशिफावरोहः स्यान्मूलाच्चाग्रं गता लता ॥ ११ ॥

(वि.) समे इति—शाखति दिशो व्याप्नोतीति शाखा । ‘शाखं व्याप्तौ’ । ^१ लतति
दिशो व्याप्नोतीति लता । ‘लति व्याप्तौ’ । वृक्षशाखानामनी ॥ स्कन्धस्य शाखा
स्कन्धशाखा । स्कन्धान् निर्गता शाखेति वा । शालते शाला । ‘शाङ् श्रगघायाम्’ ।
स्कन्धशाखानामनी ॥ शिनोति तनूकरोति वृक्षमूलमिति शिफा । ‘शिक् निशातने’ ।
जटति ^२ सघीभवतीति जटा । ‘जट सघाते’ । वृक्षमूलनामनी ॥ अवरोहति लम्बत
इत्यरोह । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । वृक्षशाखाप्रलम्बिजटाया^३ वृक्षमूलादूर्ध्व-^४
सगतायाश्च शाखाया नाम ॥ ११ ॥

^१ लति वेष्टनार्थं यष्टयादिभूमिति F_२, Pt_२. ^२ समूहीभवति J_२, Pt_२. ^३ अवलम्बि^०
I, J_२, K_३, K_६. ^४ मूलदग्रं गता शाखा लता Pt_२.

(पा.) समे—लते । शाखामाग्रनामनी ॥ स्कन्ध—शाले । प्रधानशाखानामनी ।
‘पेनुगोत्र’ ॥ शिफाजटे । पतन्त्या. शाखाया नामनी । ‘पडुगोम्म^१’ । शाखा—स्यात् ।
^२ शाखातोऽधःप्रसृताया जटाया नाम ॥ मूलान्—लता । मूलदारभ्याग्रं गता चत्त्यप्य-
वरोह. स्यात् ॥ ११ ॥

^१ ‘पडुगोम्म’ B_२ ^२ शाखायाः पातोऽवरोहः स्यात् A_१

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना मूलं बुधोऽङ्घ्रिनामकः ।

सारो मज्जा नरि त्वक् स्त्री बल्कं बल्कलमस्त्रियाम् ॥ १२ ॥

‘शाळ ऋचायाम्’ । ‘साळ इति पाठे सीयते भिद्यते^५ सालः^६ । ‘पोऽन्तर्कर्मणि’ । पलाशानि पर्णानि सन्त्यस्येति पलाशी । ‘दीर्यत इति द्रुः । ^७द्रुमश्च । ‘दृ विदारणे’ । न गच्छतीत्यगमः । ‘गम्ल गतौ’ । वृक्षसामान्यनामानि ॥ ५ ॥

^१ वृक्षतीति F₂.

^२ शाखतीति वा, ‘शाखृ न्यासी’ F₂.

^३ गमर्न J₂, Pt₂.

^४ सत्यते गम्यते जनेरिति, ‘यल गतौ’ F₂, Pt₂.

^५ छिद्यते D₂, J₂, K₅.

^६ अयमपि

पाठः B₁, F₁, I.

^७ द्रूयते डः, ‘द्रु गतौ’ Pt₂.

^८ डः वृक्षावयवोऽस्य Pt₂.

(पा.) वृक्षो—अगमाः । तरुनामानि । ‘कुजो रुक्षोऽगच्छश्च’^१ । एतान्यपि, च ॥ ५ ॥

^१ अगच्छश्च A₁, नगच्छश्च B₁

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात् तैरपुष्पाद् वनस्पतिः ।

ओषधः फलपाकान्ताः स्युरवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६ ॥

(वि.) वानस्पत्य इति—वनस्य पतिः वनस्पतिः । पुष्पैर्विना ^१फलवद्बृक्षनाम ॥ वनस्पतौ भवः वानस्पत्यः । पुष्पवत्फलजनकवृक्षनाम ॥ वनस्पतिरुदुम्बरादिः । वानस्पत्यः चूतादिः ॥ ओषं दाहं ^२धयन्तात्योषधः । ‘घेद् पाने’ । ओषो दाहो धीयतेऽनेति वा । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ । फलपाक एवान्तो यासां ताः फलपाकान्ताः । फलमुत्पाद्य पाकानन्तरं ^३विनश्वरप्ररोहनाम^४ ॥ ग्रीहादिरोषधिः । न वन्ध्योऽवन्ध्यः । फलानि गृह्णातीति^५ फलेग्रहिः । ‘ग्रह उपादाने’ । अनिष्फलवृक्षादिनाम ॥ ६ ॥

^१ फलजनकं F₁, J₂.

^२ D₂, K₅ add विरति नाशयति.

^३ विनाशं K₅.

^४ F₁, J₁, K₂, K₃ add ‘मात्र’.

^५ F₂ adds धारयति.

(पा.) वानस्पत्यः—पुष्पात् । ^१पुष्पफलितमाकृन्दादिर्धानस्पत्यः स्यात् । तैः—वनस्पतिः । अपुष्पफलितवनसद्विर्वनस्पतिः स्यात् । वृक्षमात्रमपि वनस्पतिर्भयति । ‘^२सालो वनस्पतिरगो विटपी कुटश्च’^३ इति हलायुधः (अ. मा. २. २२) । ओषधः—पाकान्ताः । फलपाकनाशिन्यः कदल्यादय ओषधः स्युः । अत्र बहुवचनमतन्त्रम् । ‘ओषधि. फलपाकान्ता’ इति वैजयन्ती (पृ. ४५, श्लो. ६) । स्यात्—फलेग्रहिः । अवन्ध्यतरुनामनी ॥ स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु (श्लो. ८) इत्यनेन त्रिलिङ्गाः । अवन्ध्यो वृक्षाः । अवन्ध्या लता ॥ ६ ॥

^१ पुदिनं A₁.

^२ सालो इति कुट इति च मुद्रितग्रन्थ.

वन्ध्योऽफलोऽवकेशी च फलवान् फलिनः फली ।
प्रकुल्लोत्कुलसंकुलव्याकोशविकचस्फुटाः ॥ ७ ॥
कुल्लश्चैते विकसिते स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

(वि) वन्ध्य इति—स्वगतवैगुण्येन ^१फलानि ^२वध्नातीति वन्ध्य । 'वन्ध्य' वन्धने । न 'सन्ति फलान्यस्य अवफल । अवक शून्यमीष्टे पालयतीत्यवकेशी । 'ईश ऐश्वर्य' । निष्फलवृक्षनामानि ॥ फलानि सन्तीति फलवान् । फलिनश्च । फली च । फलाढ्यवृक्षादिनामानि ॥ प्रकुल्लति उक्लुलति सफुल्लतीति प्रकुल्ल उक्लुल्ल सफुल्लश्च । 'कुल्ल विकसने' । प्रफलतीति वा प्रकुल्ल । 'विफला विशरणे' । विगत आकोच सकोचो यस्य स व्याकोच । 'कुच सकोचने' । व्याकोश इति पाठे व्यावृत्त कोशः सकोचोऽस्मादिति व्याकोश । विगत कचो मुकुलावस्था^० अस्य विकच । 'कचि सकोचोऽस्मादिति व्याकोश । विगत कचो मुकुलावस्था^० अस्य विकच । 'कचि वीमिश्रन्धनयो' । स्फुटति विकसतीति स्फुट । 'स्फुट विकसने' । विकसितवृक्षादिनामानि ॥ अवन्ध्यादयः फलान्ता शब्दास्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ ७ ॥

^१ फलमिष्यति K₁   ^२ प्रतिवध्नाति F₁ J₃ K₂ K₃   ^३ 'वधि सयमने' K₄
F₁, I add वयोरभेद   ^४ न विद्यते F₂, K₁   ^५ वन्धन F₂   ^६ 'कच वन्धने'
Pt₁   ^७ F₂ Pt₂ add फलतीति फल 'कुल्ल विकसने'

(पा.) वन्ध्यो—अवकेशी च । वन्ध्यतरुनामानि ॥ फलवान्—फली । फलित-
तरुनामानि ॥ प्रकुल्लो—विकसिते । 'पुष्पितपादपादिनामानि ॥ 'दलितोन्मिषितोन्मिद्राः
प्रकुल्लश्च विजृम्भित' । एतानि च ॥ स्यु—त्रिषु । एत त्रिलिङ्गा ॥ ७ ॥

^१ निरसित^० B   ^२ 'उक्लुल्लोन्मिषितोन्मिद्रा उदुको मीलितस्मिता' इति मुद्रित-
वैजयन्त्याम

स्याणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुर्ह्रस्वशाखाशिफः ध्रुपः ॥ ८ ॥
अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ बह्वी तु व्रततिर्लता ।
लता प्रतानिनी वीरुद् गुल्मिन्युलप इत्यपि ॥ ९ ॥

(वि.) स्याणुरिति—चायुना ^१विहृतोऽपि तिष्ठतीति 'स्याणु । 'घा गतिनिवृत्ती' ।
चलनाभावाद् ध्रुवतीति ध्रुव । 'ध्रुव' गतिरधेयंयो' । शङ्कुतेऽस्मान्^१ तत्परादिकमिति
शङ्कुः । 'शक्ति शङ्कयाम्' । सर्वशाखाव्यपेतवृक्षमूलनामानि ॥ ह्रस्वा शाखा शिफः

(वि.) शिरोऽग्रमिति—श्रीयत स्वाङ्ग शिर । ‘श्रिन् सेवायाम्’ । अगतीत्यग्रम् । ‘अग कुटिलाया गतौ’ । शिखा अग्रशाखा अस्यास्तीति शिररम् । वृक्षशिरोनामानि ॥ मूल्यतेऽनेनेति ^१मूलम् । ‘मूल’ प्रतिष्ठायाम् । वध्यन्ते स्थिरीक्रियन्त उद्धिदादयोऽनेनेति बुध्र । ‘बन्ध बन्धने’ । अङ्घ्रेर्नाम पादपर्यायो यस्य अङ्घ्रिनामक । वृक्षादेरङ्घ्रि सन्निकभागनामानि ॥ कालान्तरेऽपि सरतीति सार । ‘स्र गतौ’ । मज्जति दारुणोऽन्तरिति मज्जा । ‘दुमस्त्रो शुद्धौ’ । नकारान्त । वृक्षान्त सारनामनी । ‘त्यच्यन्ते आव्रियन्त’ अनयेति त्यक् । ‘त्यच सघरण’ । चलते सघृणोतीति चलम् । वल्यल च । ‘वल सघरणे’ । वृक्षत्वचो नामानि ॥ २ ॥

^१ मूलहीति F₂, P₁₂

^२ मूल रोहण P₁ h₃

^३ नाला तमसि F₂

^४ मज्ज निमज्जने K₆

^५ आकारा त लीलिङ्गोऽप F₂

^६ त्यचति गघृणोति P₁₂

^७ वल्यते K₅

(पा.) शिरोऽग्र—पा ना । अग्रनामनी । ‘कोन’ । मूल—नामक । मूलनामानि । ‘वेह’ । नामशब्द पादादिपर्यायग्रहणाथ ॥ सारो—नरि । स्थिराशनामनी । ‘चाव’ । मज्जा नान्त ॥ त्यक्—अल्लियाम् । तर्वादिस्त्रयनामनी ॥ अस्त्रीशब्दो वल्फल्मान विशेषणम् । ^१ वल्फल्मोलकोऽस्त्रियाम् इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो १३) ॥ १२ ॥

^१ वल्फल्मोलकोऽल्लियो इति मुद्रितपुस्तक

काष्ठ दार्विन्धन त्वेध इध्ममेधः समित् स्त्रियाम् ।

निष्कुहः कोटर वा ना बल्लरी मञ्जरी स्त्रियौ ॥ १३ ॥

(वि.) काष्ठमिति—काशते ^१दैध्यणेति काष्ठम्^२ । ‘काश्ट दीप्तौ’ । दीर्घते कुठारादिनेति दारु । ‘दृ विदारणे’ । ^३मिन्नशाखानामनी ॥ इध्यतेऽग्निरननति इध्मनम् । इध्म च । ‘त्रिध् दीप्तौ’ । एधतेऽग्निरननेति एध । सान्त^४ । अजन्तश्च, पुमानयम् । ‘एध वृद्धौ’ । समिध्यतऽग्निरनयेति समित् । स्त्रियाम् । ‘त्रिध् दीप्तौ’ । अग्नि समिन्धनार्थकाष्ठनामानि ॥ निष्कुहयते ^५विस्मापयत्यत्यन्तविस्तृतत्वादिति निष्कुह । ‘कुह विस्मापन’ । कुटिलसुषिरत्वात् कुटतीति कोटरम् । ‘कुट कौटिल्य’ । निष्कुन्मिति वा पाठ । वृश्त्रगतविवरनामनी ॥ वल्लते सघृणोति शाखामिति बल्लरी बल्लरिण^६ । मन्यते कोटिलादिभिर्बहुमन्यत इति मञ्जरी । मञ्जरिर्वा । ‘मनु अवबोधन’ । सकुड्मलनवा^७ विर्भूतवृक्षशाखानामनी ॥ १३ ॥

^१ अतिना सम F_2, Pt_2

^२ कसत कुत्सयते स्वविकल स्थाणुमिति वा, 'कसृ

कुत्सायाम्' D_2, J_2

^३ लिङ्ग° F_2

^४ नपुसकलिङ्ग, एधोऽयममारान्त पुलिङ्ग

B_1, F_1, K_5

^५ अतिविस्तृत° B_1, K_5

^६ F_2 adds 'वल गृह सवरणे'

^७ प्रवालभूत° B_1, K_5

(पा.) काष्ठ दाह । शुष्कवृक्षनामनी । 'पुनपुसक्योर्दार्द्रीवातुस्थाणुशीधव' ^१ इति त्रिषाण्डशेषे (प्र ३७, श्लो १०३६) ॥ इन्धन—स्त्रियाम् । एध इति सान्तप्रथमा । द्वितीय एधोऽदन्त । समिदिति यान्त स्त्रियाम् । उदाहरणानि—'अनलायागरु-चन्दनैधसे' (रघु० ८ ७१) । 'एधान् हुताशनवत स मुनिर्ययाचे' (रघु० ५ ८१) । द्वे समिधायाधयेति । 'वटचरुकु' । 'आलाड्य सर्पेण शुष्कम्' । एतानि च । 'गरहादयो विशेषवचना । 'काष्ठेन्धन तु 'गरह गोकरीपेन्धन बुमा' इति वैजयन्ती (प्र ९१, श्लो ९७) । निष्कूट—वा ना । तरसुपिरनामनी । 'तोर्' । निष्कूट इति कचित् पाठ । निष्कूप इति कचित् । निष्कूट इत्यपि । 'तर्निष्कूटगतश्चर चिन्ताम्' इति चालभारते । वहरी—स्त्रियौ । सप्तिसलयनवतरुशाखनामनी । 'चिगुरुनाम्' ॥ मञ्जावज्जोऽपि । 'वह्रिर्मञ्जरिर्मञ्जा' ^४ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो २०) ॥ १३ ॥

^१ शीधव इति मुद्रितग्रन्थे, शीधव पादटिप्पण्या च

^२ गहरादय B_2

^३ गहर B_2

^४ 'मञ्जा मञ्जरिवहरी' इति मुद्रितपुस्तक

पत्रं पलाशं छदनं दल पर्णं छदः पुमान् ।

पल्लवोऽस्त्री किसलयं विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥ १४ ॥

(वि.) पत्रमिति—पतति 'वृक्षमकाशादिति पत्रम् । 'पल्ल गतौ' । पल्पते भिगत° इति पलाशम् । 'पल छेदने' । पलाइयते मस्यत इति वा । परपूर्वं 'अश भोजन' इति धातु । रलयोरगोद । 'ठावते वृक्षोऽनेनेति छदनम् । छदश्च । 'छद अपवारणे' । दलति शीर्यत इति दलम् । 'दल विदारणे' । पिपर्वि वृक्ष पूरयतीति पर्णम् । 'पृ पालनपूरणयो' । वृक्षपर्णनामानि ॥ पलति वल्युन्नाच्छत्येति पल्लव । 'पल गतौ' । अयमस्त्रियाम् । क्वचित् सल्यतीति किसलयम् । 'पल गतौ' । नरत्वेनारण्यत्वमापन्न-दलनामनी ॥ विस्तीर्यते तहरनेनेति विस्तार । 'स्तृन् आच्छादने' । विटान् गृहच्युतान् पातीति 'विटप । 'पा रक्षणे' । विटति आनोशयति या । 'विट आनोशे' । वृक्षविस्तारनामनी ॥ १४ ॥

^१ पृधात् F_2, Pt_2

^२ छिगत B_1 , जमलदन्त छिद्यत इति वा, 'रप छदने' F_2

^३ छगते J_2, K_5

^४ कति वेष्टयति वा 'उट वेष्टन' F_2, Pt_2

^५ 'विट छन्दे' J_2 ,

आनोशने B_1

(पा.) पत्र—छद् पुमान् । पत्रनामानि । ‘आकुल’ । पल्लवो—किसलयम् । पल्लवनामनी । ‘चिगुरु’ ॥ किसलशब्दोऽपि । ‘किसल स्यात् किसलय पुंसि क्लीबे च पल्लवम्’ इति ^१व्याडि । विस्तारो—अस्त्रियाम् । पल्लवितशाखानामनी ॥ १४ ॥

^१ व्याडि B₃

वृक्षादीनां फलं सस्यं वृन्तं प्रसवबन्धनम् ।

आमे फले शलाढुः स्याच्छुष्के वानमुभे त्रिषु ॥ १५ ॥

(वि.) वृक्षादीनामिति—फलतीति फलम् । ‘फल निष्पत्तौ’ । सस्ति वृक्षमधि-
शेते सस्यम् । ‘पस स्वप्ने’ । वृक्षलतादिफलनामनी ॥ ^१वृणोति स्वीकरोति पुष्पमिति
वृन्तम् । ‘वृञ् वरणे’ । प्रसूयत इति प्रसव । ‘पु प्रसवैश्वर्ययो’ । बध्यतेऽनेनेति
बन्धनम् । ‘बन्ध बन्धने’ । प्रसवा पुष्पफलपत्राणि तेषां बन्धनम् । पुष्पादीनां
लतादिसयन्धघटकनालादियुक्तस्य नाम ॥ शलति पुष्टिमापयत इति शलाढुः ^३ । ‘शल
गतौ’ । अपक्वफलनाम् ॥ चायति शुष्पतीति वानम् । ‘पै ओषै शोषणे’ । शुष्कफल-
नाम् ॥ उभे त्रिषु । उभे शलाढुवाननामनी त्रिषु लिङ्गेषु वृत्ते ॥ १५ ॥

^१ वृणीत Pt₂   ^२ ‘वृद् समक्तौ’ K₃, Pt₂   ^३ शलति पुष्टिमापयते शल ।
शलक्षासी अटुश्च शलाढु Γ₂ Pt₂   ^४ ‘शल चलतस्वरणयो’ Pt₂

(पा.) वृक्षादीना—सस्यम् । वृक्षादिफलनाम् । ‘ग्राम्यकविकथबन्ध इव
नीरसस्य-मनोहरो देश’ इति नलदमयन्तीश्लेषाद् द्विदन्त्य । वृन्त—बन्धनम् ।
पुष्पफलबन्धन वृन्त स्यात् । ‘ताडिमे’ । प्रसवबन्धनमिति करिफलभयत्प्रयोगः ।
‘प्रसव पिप्पल सस्य फल वृन्त तु बन्धनम्’ इति वैजयन्ती (पृ ४६, अंश २०) ।
आमे—स्यात् । अपक्वफलनाम् । ‘काय’ ।

‘शार्दूलशम्भल्पलाशशलाढुशदी-

शुण्ठीशटोशरदशोकशुमप्रकाशा ।’

इत्यूष्मभेदपाठात् तालव्यादि । शुष्के वानम् । शुष्कफलनाम् । उभे त्रिषु । शलाढुवानशब्दौ
द्वौ त्रिलिङ्गौ । शलाढवो मापा, वानाश्चणका ॥ १५ ॥

क्षारको जालकं क्लीबे कलिका कोरकः पुमान् ।

स्याद् शुच्छकस्तु स्तवकः कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

(वि.) क्षारक इति—क्षरति प्रसूत इति क्षारक । 'क्षर सचलने' । 'समूहा-
वस्थावत्त्वात् जलतीति जालम् । 'जल घातने' । नवकलिकावृन्दस्य नामनी ॥ कल्यते
प्रसूनमिति शब्दगते कलिका । 'कल शब्दसंख्यानयो' । कुर्यते शब्दगते कोरक । 'कुर
शब्दे' । अत्यन्ताविकसितपुष्पनामनी ॥ अत्र कोरकशब्दोऽस्त्री' । 'गूयते साधुरिति
गुच्छक । 'गुह् शब्दे' । स्तूयत इति स्तनक । 'ष्टब् स्तुतौ' । विकसितपुष्पसघातस्य
नामनी' ॥ कुटति कुटिलभाजमीपद्वजति 'कुटमल । 'कुट कौटिल्ये' । मुञ्चति
कलिकावस्थामिति मुकुल । 'मुच्छ मोक्षणे' । 'अयमस्त्रियाम् । ईपद्विकसितकलिका-
नामनी ॥ १६ ॥

^१ समूहवत्त्वात् K_१ समूहावस्थावत्त्वात् B_१
शब्दे' F_१ K_१ ^४ F_१ adds

^२ पुति F_१

^३ गुर्यते, 'गुरी

एकपरोक्षे पुष्पाणि पृथग् यत्र बहूनि च ।
पुष्पगुच्छस्य विजयो यथा स्यात् करकोरके ॥

^५ कुटमल K_१ ^६ K_१ adds मुकुल

(पा.) क्षारको—पुमान् । अत्यन्ताविकसितकुसुमनामानि । 'मुग्ग' । रूपभेद-
सिद्धलिङ्ग विशेषप्रतिधिरनित्यज्ञापक । तेन—

‘मरुदवनिरुद्धा रजो वधूभ्य
समुपहरन् विचकार कोरकाणि ।’ (शिशु ७ -६)

स्यात्—स्तनक । पुष्पगुच्छनामनी । 'पुष्पलगुप्ति' । गुच्छक इति चकार-च्छकारसयोगी ।
'गुच्छो गुलुच्छ स्तनक' इति वैनयन्ती (प्र ४६, श्लो २०) । 'स्तनको गुच्छको
गुच्छ' इति हलायुध (अ मा २ ३३) । सुभूतिटीकाया 'गुप्सकि (?) गुत्स' इति
तकारसकारसयोग्युक्त । 'गुत्सो गुच्छो गुलुच्छक । 'गुलुच्छश्चार्धवासिते' इति शेये ।
अर्धवासित इत्युत्तरान्वयि ॥ कुडमलो—अस्त्रियाम् । अर्धविकसितकोरकनामनी ।
'अरविस्त्रियाम्' । कपाचित् कुडमलारकावेफायौ । 'कोरकजालस्थलिकाकुडमल
मुकुलानि तुल्यानि' इति हलायुध (अ मा २ ३१) ॥ १६ ॥

^१ 'गुच्छ परिकीर्तित' इति हलायुध ।

त्रिषः सुमनसः पुष्प प्रसून कुसुम सुमम् ।

मकरन्दः पुष्परसः परागः सुमनोरजः ॥ १७ ॥

(वि.) स्त्रिय इति—सुप्तु मन्यते जनैरिति सुमना । सान्त स्त्रियाम् । ‘मनु^१ अवबोधने’ । पुष्प्यतीति पुष्पम् । ‘पुष्प विकसने’ । प्रसूयत^२ इति प्रसूनम् । ‘पूद् प्राणिप्रसवे’ । कुस्यति ^३भ्रमरादिना सशिष्यतीति कुसुमम् । ‘कुस ^४सश्लेषणे’ । ‘सुनोतीति सुमम् । ‘पु प्रसवैश्वर्ययो’ । सममिति वा पाठ । पुष्पनामानि ॥ मङ्कयते मण्ड्यते पुष्पमनेनेति मकरन्द । ‘मकि मण्डने’ । पुष्पाणा रस पुष्परस । पुष्परसनामनी ॥ परागञ्ठति ^५वायुनेति पराग । सुमनसा रज सुमनोरज । पुष्परजो-
नामनी ॥ १७ ॥

^१ मन शाने P₂   ^२ प्रसूते K₂   ^३ भ्रमरादिरिति K₃   ^४ श्लेषणे
B₁ F₁ K₂ K₃   ^५ सवति J₂   ^६ वायुवेगेन F₁ J₂ K₂, वायुवशेन K₃

(पा.) स्त्रिय—सुमम् । पुष्पनामानि । सुमन शब्द एकरचनान्तोऽपि । ‘पुष्प सुमना कुसुमम्’ इति नाममाला । पुष्पशब्द पुलिङ्गोऽपि । ‘पुष्पोऽस्त्री कुसुम सुमम्’ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो. १८) । प्रयोगश्च—

‘आरामसीमनि यथा वियति प्रसत्रे
तारास्तथेव विलसन्ति कदम्बपुष्पा ।’

इति । ‘प्रसूतमुद्रम कुञ्ज लतान्त तरुज तथा’ । एतानि च ॥ मकरन्द पुष्परस । पुष्प रसनाम । ‘मरन्दो मकरन्दोऽस्य रस’ इति वैजयन्ती (प्र ४६, श्लो १९) । आसयमधूलिकादिपदान्यपि प्रपञ्चयन्ति—

‘भ्रान्त पलाशकुसुमासवसौरभश्च
प्राप्नोऽद्य मामिति वृथा न विचेहि गर्वम् ।
जतिर्वियोगविधुरस्फुटान्बुद्धया
भृङ्गस्त्वदीयकुसुमानि पर विवेश ॥’
‘अहो मे सौभाग्य मम च भग्नभूतेश्च ^१फणित
तुलायामारोप्य प्रतिफलति तस्या लघिमनि ।
मिरा देवो सग्न श्रुतिकलितरुह्यारकलिका
मधूलीमाधुर्य क्षिपति परिपूर्य स्मितमुखी’ ॥’

इत्यादि ॥ पराग सुमनोरज । पुष्पधूलिनामनी । अनुक्तम्—‘निर्यास स्यात् द्रुमरस
स्वपुरो वेष्टको लश’ । तरुसरसनामानि । ‘वङ्ग’ ॥ १७ ॥

^१ रस इति मुद्रितग्र य   ^२ भाणत, धनयाम् इति च मुद्रितग्र धे   ^३ भगवती
(भो प्र वृ ५६, श्ल २५३)

द्विहीन प्रसवे सर्व हरीतक्यादयः स्त्रियाम् ।

आश्वत्थवैणवप्लाक्षनैयग्रोधैर्गुद फले ॥ १८ ॥

वार्हतं च फले जम्बूवा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

(वि.) द्विहीनमिति—सर्वं वक्ष्यमाण प्रसवे मूलपुष्पफलादौ वर्तमान वृक्षल तौपधिजात द्विहीन स्त्रीपुलिङ्गहीन भवति । नपुसकमेवेत्यर्थः ^१ । लुप्ततद्वितान्तं ^२ च भवति । चम्पकस्य पुष्प चम्पकम् । आम्रस्य फलम् आम्रम् । ^३ द्विहीनस्यापवादमाह—हरीतक्यादय स्त्रियामिति । हरीतकीकोशातकीकेतकीधात्यादय फले प्रसवे वर्तमाना प्रकृति ^४ हरीतकीशब्दवत् स्त्रिया वर्तन्ते । कथम् ? हरीतक्या फल हरीतकी । एव कोशातकी त्यादि । लुप्ततद्वितान्तस्यापवादमाह—अश्वत्थेत्यादि । एत शब्दा फले ^५ प्रसवे वर्तमाना अलुप्ततद्वितान्ता भवन्ति । न तु चूतादिशब्दवत् । अश्वत्थस्य फलम् आश्वत्थम् । वैणोर्दि वैणवम् । प्लाक्षस्य फल प्लाक्षम् । नैयग्रोधस्य फल नैयग्रोधम् । इङ्गुद्या ^६ फलम् ऐङ्गुदम् । बृहत्या फल वार्हतम् । जम्बूशब्द फले वर्तमान स्त्रीरूपत्व ^७ भजते । कथम् ? जम्बूवा फल जम्बू । पक्षे जम्बु जाम्बव च ॥ १८ ॥

^१ इति यावत् }_२ Pt_२

^२ लुप्ततद्वित K_१

^३ B_१ om ts one page

^४ त्वप्रकृति F_२

^५ F_२ adds कोशातक्या फल कोशातकी

^६ फलप्रसव D_१ F_१

^७ इङ्गुदस्य Pt_१

^८ स्त्रीरूप भवति F

(पा.) द्विहीन—सर्वम् । वक्ष्यमाणशब्दजात सर्व पुष्पफलमूलादौ वर्तमान सत् नपुसकलिङ्ग भवति । चम्पकस्य पुष्प चम्पकम् । वदम्बम् । करवीरम् । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (पा ४ ३ १६६) इति बहुलनचनादुत्पन्नप्रत्ययस्य लुक् च । आम्रस्य फल माम्रम् । दाडिमम् । तिन्दुकम् । ‘फले लुक्’ (४ ३ १६३) इति लुक् । हरीतक्यादय स्त्रियाम् । हरीतक्यादय फले वर्तमाना स्त्रीलिङ्गा । हरीतक्या फल हरीतकी । कोशातकी, प्लाक्षा । ‘हरीतक्यादिभ्यश्च’ (४ ३ १६७) इति लुप् । ‘लुपि युक्तवद्व्यक्तिचित्रने’ (१ २ ५१) इति प्रकृतिलिङ्गता । आश्वत्थ—वार्हतं च । अश्वत्थादय फले नपुसक लिङ्गा । अश्वत्थस्य फलमाश्वत्थमित्यादि । ‘प्लाक्षादिभ्योऽण्’ (४ ३ १६४) इत्यनपवा दकाण्विधानसामर्थ्यात् लुक् । एव वैणवादीनार्षिणः । चकाराद् गणपठितशिष्टादेरपि । शैम्रवमित्यादि ॥ फले—जाम्बवम् । जम्बूफले जम्बु स्त्रीलिङ्ग । ‘लुप् च’ (४ ३ १६६) इति लुप् । जम्बुजाम्बवशब्दौ नपुसकौ । ‘जम्बा वा’ (४ ३ १६०) इति विभाषा । पक्षे ‘ओरब्’ (४ २ ७१) । तस्य लुक् जम्बु । अपि जाम्बवम् ॥ १८ ॥

पुष्पे जातीप्रभृतयः खलिङ्गा व्रीहयः फले ॥ १९ ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि पुष्पे क्लीवेऽपि पाटला ।

(वि.) पुष्प इति—^१जातीमालती^२यूथिकादयः ^३पुष्पे प्रसवे वर्तमाना खलिङ्गा भवन्ति । कथम् ? ^४जात्या पुष्प जाती । एव ^५मालत्यादयः । व्रीहयः फले । व्रीहिशब्द बहुवचनेन गोधूमादयो गृह्यन्ते । व्रीहियवगोधूमादयः फले प्रसवे वर्तमाना खलिङ्गा प्रकृतिलिङ्गा भवन्ति । कथम् ? व्रीहोणा फलानि व्रीहयः । ^६एव गोधूमादयः । विदारी ^७गन्धार्यशुमत्यादयो मूले वर्तमाना खलिङ्गा प्रकृतिलिङ्गा भवन्ति । अपिशब्दात् परेऽपि । कथम् ? विदार्या फल मूल ^८वा विदारी । एव ^९गन्धार्यादि । पाटलशब्द पुष्पप्रसवे वर्तमान छीवेऽपि । अपिशब्दात् खलिङ्गश्च भवति । कथम् ? पाटलाया पुष्प पाटल पाटला वा ॥ १९ ॥

^१ J₂, K₂ add पुष्पे जातिप्रभृतयः खलिङ्गा ^२ मह्लिका F₁, I, K₂, शेफालिका F₂

^३ प्रभृतयः F₁ ^४ जाते कुसुम जाति Pt₂ ^५ मह्लिकाया कुसुम मह्लिका Pt₂

^६ मुद्रस्य फल मुद्र, मापस्य फल माप Pt₂ ^७ गन्धारी Pt₂ ^८ Pt₂ adds कुसुम वा

^९ गन्धार्या फल मूल कुसुम वा गन्धारी Pt₂

(पा.) पुष्पे—खलिङ्गा । पुष्पे वर्तमाना जातिप्रभृतयः प्रकृतिलिङ्गा । जातिर्मह्लिका यूथिका नवमालिका । ‘पुष्पमूलेषु बहुलम्’ (वा ४ ३ १६६) इति लुप् । व्रीहयः फले । व्रीहयः फले प्रकृतिलिङ्गा । मापा यवास्तिला मुद्रा । ^१लुक्प्रकरणे ‘फलमाकृश्याम्’ (वा ४ ३ १६६) ^२इति लुपसंख्यानात् ॥ विदार्या—मूलेऽपि । विदार्याया मूले प्रकृतिलिङ्गा । विदारी, अश्रुमती, सतावरी, बृहती, अपिशब्दात् पुष्पे यथादर्शेन प्रकृतिलिङ्गता । बृहत्या पुष्पमपि बृहतीति ॥ पुष्पे—पाटला । पाटलशब्द पुष्पे वर्तमानो नपुंसकलिङ्गः प्रकृतिलिङ्गश्च भवति । पाटल, पाटला ॥ १९ ॥

^१ ‘लुक्प्रकरणे फलमाकृश्यामुपसंख्यानम्’ इति काशियायाम् (पृ ३६२) ^२ A₁ adds

लु

वोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥ २० ॥

अश्वत्थेऽथ कपित्थे स्युर्दधित्थग्राहिमन्मथाः ।

तस्मिन् दधिफलः पुष्पफलदन्तशठावपि ॥ २१ ॥

(वि.) बोधिद्रुम इति—इह वृक्षलतौपधीना नामान्यान्धभापयैव^१ वक्ष्याम ।

‘बोधिसङ्गको द्रुम बोधिद्रुम । स्वल्पेऽपि वाते^२ चलानि दलानि यस्य चलदल । सेवितार^३ पातीति पिप्पल । ‘पा रक्षणे’ । कुञ्जरैरद्रयत इति कुञ्जराशन । ‘अश भोजने’ । कुञ्जराणामशनमिति चा । अश्वरूपेणाग्निरसिन् तिष्ठतीति अश्वत्थ । अश्वत्थ-नामानि । ‘राविचेद्दु’ ॥ कपोना प्रियत्वेन तिष्ठतीति कपित्थ । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । दधिपत्^४ फलन् तिष्ठतीति दधित्थ । ‘ग्राहिफलं ग्राही । ‘ग्रह उपादाने’ । नान्त । फलै कपिमन्तो मन्नातीति^५ मन्मथ । ‘मन्थ विलोडने’ । दधिवदम्ल ग्राहिफलमस्य दधिफल । पुष्पात्^६ फलमस्येति पुष्पफल । पुष्पयति फलति चेति वा । ‘पुष्प विकसने’ । ‘फल निष्पत्तौ’ । आम्लत्वात्^७ दन्तान् शठतीति दन्तशठ । ‘शठ कैतवे च’ । चशब्दात् हिंसासङ्केशनयो । कपित्थनामानि । ‘वेलङ्गचेद्दु’^{१०} ॥ २०-१ ॥

^१ कर्णाटकभाषाया J₂

^२ दुष्यतेऽनेनेति बोधि, ‘बुध अवगमने’, बोधिश्चासौ द्रुमश्च

F₂ Pt₂

^३ चलन्ति D₂ K₈

^४ मत्तान् Pt₂

^५ दधीव तिष्ठति Pt₂ द^६युपे-

तवत् K₈

^६ विष्णुमत्वात् Pt₂

^७ F₂ Pt₂ add ब्रूति

^८ पुष्पाण्येव फलानि B₁

^९ दन्ताना शठ F₂ Pt₂

^{१०} ‘वेल्लमर J₂

(पा.) बोधिद्रुम — अश्वत्थे । अश्वत्थनामानि । ‘राविचेद्दु’ । द्रुमशब्दो द्रुमामिधानख्यापनाय । ‘श्रीवृक्ष पिप्पलोऽश्वत्थो बुधैर्बोधिश्च कथ्यते’ इति हलायुध (अ मा २ ४१) ॥ अथ कपित्थे—दन्तशठावपि । कपित्थनामानि । ‘वेल्ल’ ॥ २०-१ ॥

उदुम्बरो जन्तुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ।

कोविदारो चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ॥ २२ ॥

(वि.) उदुम्बर इति—उन्नतत्वाद् उलङ्कितमम्बर^१येनेत्युदुम्बर । उन्दनाद्वा ।

‘उन्नी छेदने’ । जन्तव क्रमय फले यस्य^२ जन्तुफल । ‘यूपादियज्ञाङ्गत्वात्^३ यज्ञाङ्ग । हेमवर्णं दुग्ध क्षीरमस्य हेमदुग्धक । उदुम्बरनामानि । ‘अत्तिचेद्दु’ ॥ कु^४ मुव^५ विदारयताति कोविदार । ‘दृ विदारणे’ । चमरसदृशमञ्जरित्वात्^६ चमरिक । कु^७ मुव^८ मूलैर्दाल्यतीति कुहाल । ‘दल विदारणे’ । युगानि पत्राणि यस्य युगपत्रक । कोविदारनामानि । ‘काञ्चनपुचेद्दु ॥ २२ ॥

^१ अनेन F₂, Pt₂

^२ जन्तुयुक्त फलमस्येति F₂, Pt₂

^३ यूपादिरूपेण J₂, Pt₂

^४ Pt₂ adds उपकरणमिति

^५ भूमि J₂, Pt₂

^६ सिद्धान्ति J₂

^७ मञ्जरी J₂, Pt₂

^८ दलयति K₈, Pt₂, दलति D₂, J₂

^९ ‘कावाल्पर’ J₂

(पा.) उदुम्बरो—हेमदुग्धक । उदुम्बरनामानि । ‘मेडि’ । कोविदारै—
युगपत्रक । कोविदारनामानि । ‘काञ्चनसु’ । ‘कञ्जदार काञ्चनार’ । एते च ॥ २२ ॥

सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ।

आरग्वधे राजवृक्षशम्याकचतुरङ्गुलाः ॥ २३ ॥

आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः ।

(वि.) सप्तपर्ण इति—^१सप्त पर्णानि यस्य सप्तपर्ण । विशाला त्वक् यस्य विशालत्वक् । शारदि ^२पुष्पोद्गमात् शारद । शारदीति वा स्त्रीलिङ्ग । ^३विषमा छदा पत्राणि यस्य विषमच्छद । सप्तपर्णनामानि । ‘एडाकुल यरटिचेट्टु’ ॥ आरञ्जयन्तीति आरज फलाकाश मलास्तेषा बध छेदनमस्यास्मिन्निति वा आरग्वध । राजा चासौ वृक्षश्च राजवृक्ष । रोगराज वृक्षति छिनतीति वा । ‘ओमश्चू छेदने’ । शमीमकत्यनु गच्छतीति ‘शम्याक । ‘अक अग कुटिलाया गतौ’ । चतुरङ्गुलपर्णपर्णक्यात् चतुरङ्गुल । आरेवते उत्प्लुत्य गच्छति रोगोऽनेनेति आरेवत । ‘रेट्टु एव गतौ’ । आरेव यज्ञ इव रोगदेवता हन्तीति वा । व्याधिं हन्तीति^४ व्याधिघात । फलै कृता माला यस्य कृतमाल । सुवर्णकाराणि पुष्पाणि यस्य सुवर्णक । सुवर्णनामानि । ‘रेलचेट्टु’ ॥ २० ॥

^१ सप्तपर्णं सप्त पर्णानि Pt₂   ^२ पुष्पयतीति F₂ Pt₁ शारदीति वा पाठ L₂ Pt₂

^३ Pt₂ adds सप्तपर्णत्वात्   ^४ सम्भक् पाशोऽन सम्भाक् इति वा पाठ । श कस्याण पाशोऽनति वा Pt₂   ^५ हन विधायत्यो ‘L₂

(पा.) सप्तपर्णो—विषमच्छद । सप्तपर्णनामानि । ‘येडाकुलरदु’ । शारदी-
 शब्दोऽपि । ‘शारदी तोयपिप्पल्या सप्तपर्ण च शारदी’ इति रुद्र । साक्यं पुस्तनज्ञा-
 पनार्थम् ॥ ‘शारद ^१सप्तपर्णं स्याद् बृहत्तमं महनाशन’ इति रत्नशेखर । आरग्वध—
सुवर्णका । आरग्वधनामानि । ‘रेल चेट्टु’ ॥ आरग्वधशब्दोऽपि । ‘आरग्वधस्तु
 शम्याक कृतमूलोऽप्यरग्वध’ इति रत्नमाला । अरग्वधशब्दोऽपि । ‘अरग्वध तु
 व्याघात’ इति वैजयन्ती (प्र ४९, श्लो ४८) ॥ २० ॥

^१ सप्तपर्णेश्चो बृहत् B₂   ^२ ‘आरग्वध आरेवत शम्याक प्रप्रहोऽरग्वध’ (ट ४९,

श्लो ४८) इति, ‘आरग्वध उ व्याघातश्चतुरङ्गुल’ इति च मुद्रितप्र य

स्युर्जम्बीरे दन्तशठजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥ २४ ॥

वरुणे वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः ।

पुंनागे पुरुपस्तुङ्गः केसरो देववल्लभः ॥ २५ ॥

(वि.) स्युरिति—जम्ब्यते ^१भक्ष्यत इति जम्बीरः । ‘जमु भदने’ । दन्तान् शठति ^२हिंसयति आम्लत्वेनेति दन्तशठः । ‘शठ हिंसासङ्घेशनकैतवेपु’ । जम्भयति मोहयतीति जम्भः । जम्भीरः जम्भलश्च । ‘जभी गात्रविनामे’ । जम्भीरनामानि । ‘निम्मिचेद्दु’ ॥ वृणोति आवृणोतीति वरणः । ‘वृब् वरणे’ । वरणश्च । आवरण-कारित्वात् सेतुः । सिनोति व्याधि हन्तीति वा । ‘पिब् वन्धने’ । ^३तिक्तश्चासौ शाकश्च तिक्तशाकः । सदा तरुणत्वात् कुमारकः । वरणनामानि । ‘उलिमिरि चेद्दु’ ॥ पूजितः पुमान् पुनागः । पुंनाग इव पुनागः । पुरुषवदुन्नतत्वात् पुरुषः । तुङ्गश्च । तुज्यत इति तुङ्गः । ‘तुजि हिसायाम्’ । प्रशस्ताः केसराः सन्त्यस्य केसरः । देवानां वल्लभः प्रियः देववल्लभः । पुंनागनामानि । ‘सुरपोन्नचेद्दु’ ॥ २४-५ ॥

^१ भुज्यते B₁, K₁   ^२ दिनस्ति K₁, दन्ताना शठः आम्लत्वेन F₁, Pt₁   ^३ तिक्तारसः शाकोऽस्य Pt₂.

(पा.) स्युर्जम्बीरे—जम्भलाः । ^१जम्बीरनामानि । ^२‘निम्म’ ॥ वरुणे—कुमारकः । वरणवृक्षनामानि । ‘उलिमिरि चेद्दु’ । ‘मदमाविनपेरुनु’ ॥ पुंनागे—देववल्लभः । पुंनागनामानि । ‘पोन्नचेद्दु’ । सुरपुंनाग इति तद्भेदः । ‘नमेरुः सुरपुंनागः’ । इति निघण्टुसर्षकपः । ‘सुरपोन्नचेद्दु’ ॥ ४-५ ॥

^१ जम्भीर° B₂   ^२ B₂ adds ‘चेद्दु’.

पारिभद्रे निम्बतरुर्मन्दारः पारिजातकः ।

तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्रुरतिमुक्तकः ॥ २६ ॥

वञ्जुलश्चित्रकृचाथ द्वौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ ॥ २७ ॥

वानप्रस्थमधुष्ठीवौ जलजेऽत्र मधूलकः ।

(नि.) पारिभद्र इति—परितो भद्रमस्य पारिभद्रः । नयत्यारोग्यमिति निम्बः । ‘णीब् प्रापणे’ । स चासौ तरुश्च निम्बतरुः । ^१मन्दाः सूक्ष्मा अराः कण्टका यस्य

मन्दार । मन्दारशब्दसाहचर्यात् पारिजातक । पारिण समुद्राज्जात पारिजातक । निम्बतरुनामानि । 'पारिजातवृक्षमु' ॥ ^२चिरजीवित्वादतिक्रान्त निशा येन तिनिश । स्यन्दनोपयोगित्वात्^१ स्यन्दन । रथचक्रान्ते^५ नमतीति नेमि । 'णम प्रह्वत्वे शब्द च' । नेमी वा । रथाय द्रुर्ध्वक्षो रथद्रु । अतिविस्तृतत्वाद् अतिमुक्तक । वन्यतेऽर्ध्यत^६ इति यञ्जुल । 'उनु याचने' । 'लघुत्वेऽपि दाढ्यर्धैर्ध्याभ्यामाश्चर्यं करोतीति चित्रकृत् । 'हुकृब् स्मरणे' । अतिमुक्तकनामानि । 'नेमिचेद्द्रु' । पीतयति वल्गादिक रसेन पीतीकरोतीति पीतन । मिष्टै फलै कपीना ^{११}प्रीति तनोतीति कपीतन । 'तनु विस्तारे' । आम्रमततीपदनुगच्छतीति आम्र तन । 'अत सातत्यगमने' । आम्रत्वन् कपिभिरग्नत इति वा आम्रातक । 'अद भक्षणे' । रलयोरभेद । आम्रातकनामानि । 'अभ्यालपु चेद्द्रु' ॥ मधुरस उच्यते युज्यतेऽत्रेति मधूक । 'उच समवाये' । गुडयन्मधुराणि पुष्पाणि यस्य गुडपुष्प । मधुप्रधानो द्रुमो मधुद्रुम^{१०} । वनप्रस्थे वनस्थले भवो वानप्रस्थ । मधु श्लेषतीति^{११} मधुश्लेष । 'प्रियु निरसने' । मधुश्लेष् इति पाठे मधु श्लेष् गभेऽस्य मधुश्लेष्^{१२} । मधु उल्ल्यावृणोत्यत्रेति मधूलक । 'उल आवरण' । जलजमधूलकनाम । 'नीरिष्पचेद्द्रु' ॥ २६-७ ॥

^१ म दानि सूक्ष्माणि अरणि कण्टकानि J₂ Pt₂   ^२ चिरजीवित^२ J₂   ^३ निशामति-
क्रान्त Pt₂   ^४ उपयोग्यदात्वात् K₅ K₆   ^५ चक्रान्तेन H₆   ^६ वधते J₂ H₆
^७ लघुदाढ्यात् F₂ J₂ K₆   ^८ काम K₅ K₆   ^९ 'सिद्ध अभ्यालपु H₃
^{१०} मधुरभासो द्रुमश्च F₂ J₂ H₆   ^{११} K₆ K₆ add प्रस्रवतीति   ^{१२} 'इष्पचेद्द्रु H₆

(पा.) पारिभद्रे—पारिजातक । पारिभद्रनामानि । 'पारिजमु' ॥ तिनिशे—चित्ररुष । तिनिशनामानि । 'तिनासमु' । 'मधुरादेशप्रसिद्धमु' ॥ अथ द्वौ—आम्रातके । आम्रातकनामानि । 'अभ्यालमु' । 'अदे कोत्तिमामिडि' । 'रूपिचूतोऽस्त्यट्ट' । एते द्वे च । कपिभूष इति वा पाठ ॥ मधूके तु—मधुश्लेष् । मधूकनामानि । 'इष्प' ॥ जलजोऽत्र मधूलक जलजमधूकनाम । 'नीरिष्प' । 'मयूफोऽन्यो मयूफलु जलजो दीपपत्रक' इति वामनतन्त्रानुसारिपाठ । 'गिरिजेऽत्र मधूलक' । गिरिजमधूकनाम । 'गौरशालो मधूलोऽन्यो गिरिजस्त्वल्पपत्रक' इत्यरण्यदत्ततन्त्रानुसारिपाठ ॥ २६-७ ॥

पीलौ गुडफलः सखी तस्मिस्तु गिरिसभवे ॥ २८ ॥

अक्षोटकन्दरालौ द्वावडोले तु निकोचकः ।

(वि.) पीलाविति—पीयत माधुर्यात् 'पीलु' । 'पा पान' । गुडयन्मधुराणि फलानि यस्य गुडफल । स्रसयति फलादिकमिति सखी । 'समु अवस्रमन' ।

‘गोनुगुचेद्दु’ ॥ अक्षोति मूलैर्भुव^१ व्याप्नोतीति अक्षोटः । ‘अक्षू व्याप्तौ’ । ‘कन्दर-
स्थानम् अलति भूपयतीति कन्दराल । कर्पराल इति पाठे वरूपते रोग हन्तुमिति
कर्परालः^२ । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । पर्वतपीलुनामनी । ‘कोण्डगोडगुचेद्दु’ ॥ अङ्कयते कण्ट-
कैरित्यङ्कोल । ‘अकि लक्षणे’ । अङ्कोट इति वा पाठः । ‘निकुञ्च्यते कण्टकत्वेनास्मान्नि-
कोचक । ‘कुञ्च कौटिल्यात्पीभावयो.’ । अङ्कोलनामनी । ‘ऊडुगचेद्दु’ ॥ २८ ॥

^१ पीडयत इति वा, ‘पीड अवगाहने’, डल्योरभेदः K_५, K_६   ^२ मालादिकम् J_२, K_६

^३ K_५ adds ‘सिन्न’   ^४ भुवनं K_५   ^५ कन्दरान् सान्नि Pt_२   ^६ कर्पररोग
हन्तीति K_२.   ^७ निकुञ्चति K_५, K_६.

(पा.) पीलौ – खंसी । पीलुदृक्षनामनी । ‘गोनुगुचेद्दु’ ॥ तस्मिन्—आक्षोट-
कन्दरालौ द्वौ । अक्षोट इति वा । पर्वतोत्पन्नपीलुनामनी । ‘कोण्डगोनुगुचेद्दु’ ।
‘अव्वोड’ इति वणिक्प्रसिद्धः ॥ अङ्कोले—निकोचकः । अङ्कोलनामनी । ‘ऊडुग’ ।
अङ्कोडे त्रिति पाठे—‘अथाङ्कोले निचोलेऽङ्कोडोऽधनौ’^१ इति वैजयन्ती (पृ ४८,
श्लो. ४१) ॥ २८ ॥

^१ अङ्कोड इति मुद्रितग्रन्थे

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपोथोऽथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवञ्जुलाः ।

द्वौ परिव्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३० ॥

(वि.) पलाश इति—पुण्यानि पलाशानि पर्णानि यस्य स पलाशः । स्वपुष्पैः
पल मासमभातीव तिष्ठतीति वा । ‘अश भोजने’ । किञ्चिच्छुक्रयत्^१ शुक्लपुण्डसदृश-
पुष्पत्वात् किंशुकः । ‘पुण्यानि पर्णानि यस्य पर्णः । वातरोग पोथयतीति^२ वातपोथ ।
‘पुव हिंसायाम्’ । पलाशनामानि । ‘मोदुगचेद्दु’ ॥ वेति’ वृद्धिं गच्छतीति वेतस ।
‘वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनरादनेषु’ । वितस्यते कालेनोपश्रीयत इति वा । ‘तसु
उपक्षये’ । ‘रमन्तेऽस्मिन् पक्षिण इति रथः । ‘रमु व्रीडायाम्’ । अभ्रपर्णानि पुष्पाण्यस्य
अभ्रपुष्पः । ‘अभ्रसमये पुष्पमस्येति वा । विदोत्यते^३ वायुरेगेनेति विदुल । ‘दुल
उल्लेपे’ । विदुल इति वा ‘डुल उल्लेपणे’ । शीतवीर्यत्वात् शीत । दाहग्रसनत्वाद्
‘वन्यत इति वानीरः । वञ्जुलश्च । ‘वन पण सभक्तौ’ । वेतसनामानि । ‘^४पुव्वचेद्दु’ ॥
परिविध्यतेऽम्भसेति^५ परिव्याध । विदोत्यतेऽम्भसीति विदुलः । नद्या भवा नादेयी ।
जलजातवेतसनामानि । ‘निरुपुव्वचेद्दु’ ॥ २९-३० ॥

- १ 'अश मध्वणे' K₅. २ नीलत्वात् K₆, Pt₂. ३ प्रशस्तानि J₂, Pt₂.
 ४ F₁, K₂, K₈ add नाशयति. ५ वेति अम्भोऽनुवर्तते Pt₂. ६ F₁ omits ३ pages.
 ७ J₂ adds वर्षासमये. ८ विदुष्यते Pt₂. ९ K₈ adds सेव्यते. १० 'प्रव्वलि-
 चेद्दु' Pt₁, Pt₂. ११ अम्भसि K₄.

(पा.) पलाशे—चातपोथः । पलाशद्रुमनामानि । 'मोदुग' । 'ब्रह्मवृक्षस्त्रि-
 पत्रकः' । एते च ॥ अथ वेतसे—वञ्जुलाः । वेतसनामानि । 'प्रव्वचेद्दु' ॥
 द्वौ परिब्याध—चाम्बुवेतसे । जलवेतसनामानि । 'नीरुप्रव्व' ॥ २९-३० ॥

सौभाञ्जने शिशुतीक्ष्णगन्धकाक्षीवमोचकाः ।

रक्तोऽसौ मधुशिशुः स्यादरिष्टः फेनिलः समौ ॥ ३१ ॥

(वि.) सौभाञ्जन इति—'कदुत्वेन सुष्ठु मुखं भनक्तीति' सौभाञ्जनः । 'भञ्जो
 आमर्दने' । शोभामनक्तीति शोभाञ्जन इति या पाठः । 'अञ्ज व्यक्तिस्रक्षणफान्ति-
 गतिषु' । शिनोति शमयति कफादीनिति शिशुः । 'शीब् निशातने' । तेजयति कफा-
 दीनिति तीक्ष्णः । 'तिज निशातने' । गन्धं करोतीति गन्धकः । तीक्ष्णो गन्धोऽस्मात्तीति
 तीक्ष्णगन्धक इति या । मद्यादिवत् आक्षीचन्त्यनेनेति आक्षीवः^१ । 'क्षीवृ मदे' । 'मुञ्चति
 तीक्ष्णगन्धमिति मोचकः । 'मुच्छ मोक्षणे' । शिशुनामानि । 'मुनगचेद्दु' ॥ ३१ ॥

- १ तीव्रगन्धवेन Pt₂. २ K₈ adds मेदयतीति. ३ इन्ति K₅, K₆. ४ मन्दो न
 मयतीति अक्षीवः K₄. ५ मोचयति K₅. ६ उपगन्धम् Pt₂.

(पा.) शोभाञ्जने—मोचकाः । शोभाञ्जननामानि । 'मुनुग' । 'शोभाञ्जने
 तीक्ष्णगन्धशिशुकाक्षीवमोचकाः' इति पाठादक्षीवः । सौभाञ्जन इति पाठान्तरम् ॥
 रक्तोऽसौ—स्यात् । रक्तशिशुनाम । 'येरमुनुग' ॥ अनुकम्—'अगात्त्ये शुक्रनासः
 स्यान्मार्जारो वङ्गसेनकः'^१ । अगात्त्यद्रुमनामानि । 'अगिरचेद्दु' ॥ अरिष्टः फेनिलः
 समौ । अरिष्टरक्षनामनौ । 'कुङ्कुडुचेद्दु' ॥ ३१ ॥

- १ वङ्गसेनकः B₂; वङ्गसेनक इति मुद्रितवैजयन्त्याम् (पृ. ५८, श्लो. १५६).

विल्वे शाण्डिल्यशैल्यौ मालूरश्रीफलावपि ।

लक्षो जटी पर्कटी स्यान्पमोघो बहुपाद् वटः ॥ ३२ ॥

(वि.) वित्त इति—विलति ^१कुष्ठरोगमिति, सेपकस्य पाप ^२हिनस्तीति वा वित्त । ‘विल भेदने’ । शाण्डिल्यमुनिवत् ^३विप्रमान्यत्वात् ^४शाण्डिल्य । शैलूषो ^५नट इव ^६रूपपरिवर्तनात् ^७शैलूष ^८। मलते निष्कभ्राति मलमिति मालूर । ‘मल मह धारणे’ । मल्यते धार्यते देवेरिति वा । मा लक्ष्मीं लातीति वा मालूर । ‘ला दाने’ । श्रीप्रदानि श्रीप्रियाणि वा फलानि यस्य स श्रीफल । वित्तवनामानि । ^९‘मारेडु चेदु’ ॥ प्रक्षति ^{१०}कफादिदोषमिति प्रक्ष । ‘प्रक्ष ^{११}भक्षणे’ । प्रक्षति मूलैरधोगच्छतीति वा । जटा सन्त्यस्येति जटी । ‘जट सघाते’ । प्रन्यते परस्पर ससृज्यत इति पर्कटी । ‘पृची सपर्क’ । नशारातोऽयम् । केचित् ईकारान्तध्रीलिङ्गमिच्छन्ति ^{१२}। प्रक्षनामानि । ‘जुडिन् चेदु’ ॥ ‘यक् तिर्यक् ^१रुणद्धीति न्यग्रोध । ‘रुधिर् आवरणे’ । वहव पादा मूलान्यस्य बहुपात । वटति मूलै स्वस्थान वेष्टयतीति उट । ‘वट परिवेष्टने’ । वटवृक्षनामानि । ‘मरिचेदु’ ^{१४} ॥ ३२ ॥

^१ कफरोगम् K₅   ^२ K₂, K₃ add विलति   ^३ ऋषि° J₂ Pt₂   ^४ ‘मा-
निवात् I₅   ^५ शैलूषवत् J₂, Pt₂ इव K₅   ^६ K₆ adds दुजरत्वादिना
^७ विरि° K₅   ^८ शैलूषपुत्रवद्वा I, K₂, I₃ K₅   ^९ ‘नित्यपत्र’ J₂   ^{१०} वत्नादि° B₁, K₅
^{११} जदने K₅ क्षरणे B₁   ^{१२} इति वदन्ति B₁ I K₅   ^{१३} F₂, Pt₂ add मागमिति
^{१४} आलम्बर J₂

(पा.) त्रिल्वे—श्रीफलानपि । वित्तवनामानि । ‘मारेडु’ । प्रक्षो—पर्कटी स्यात् । प्रक्षवृक्षनामानि । ‘गोनुचेदु’ । ‘प्रक्षे’ तु पर्कटिजटी पलाशी गिरिलक्षणा इति यैजयन्तीपाठात् (प्र ४७, श्लो २८) जटिपर्कटिशब्दौ पुलिङ्गौ ॥ न्यग्रोधो—वट । वटवृक्षनामानि । ‘मरिचेदु’ ॥ ३२ ॥

^१ ‘प्रक्षस्तु पर्कटिजटिकलपिगिरिलक्षणा इति शुद्रतग्रन्थे

गालवः शाबरो लोघ्रस्तिरीटस्तिवमार्जनौ ।

आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः ॥ ३३ ॥

(वि.) गालव इति—गालयति स्नायत्यक्षिरोगमिति ^१गालव । ‘गल स्रवणे’ । गालवान्पे प्रभूत इति वा । शबरसवन्धित्वात् ^२शाबर । साबर इति पाठान्तरम् ^३। अति-सार रुणद्धीति लोघ्र । रलयोरभेद । ‘रुधिर् आवरणे’ । तिरयति पित्तादिरोगान् नाशयतीति तिरीट । तीरयसीति वा । ‘पार तीर कर्मसमाप्तौ’ । विलति स्निह्यत्यङ्गमनेनेति विल । ‘विल र्नेहने’ । मार्जयति उद्धर्तयत्यङ्गमनेनेति मार्जन । ‘मृजूप शुद्धौ अलमारे च’ । लोघ्रनामानि । ‘तेह्लोदुदुगु चेदु’ ॥ पडपि लोघ्रसामान्यनामानीति केचित् ।

आद्यौ श्वेतलोध्रस्य, इतरे रक्तलोध्रस्येत्यपरे ॥ अग्नये 'भक्षयत इत्याम्रः । 'अम गत्या-
दिपु' । 'चोतति स्रयति रसमिति चूतः । 'चुतिर्' क्षरणे' । रसम् अलति भूपयतीति
रसालः । 'अल भूपणपर्याप्तिवारणेपु' । रसम् आलतीति वा । 'ला दाने' । आम्र-
नामानि । 'मामिडि चेद्दु' ॥ सह कारयति मेलयति स्त्रीपुंसाविति सहकार ।
'हुहुज् करणे' । 'अतिसुगन्धाम्रनाम ॥ 'तिप्यमामिडि चेद्दु' ॥ ३३ ॥

¹ अस्थिरोगम् K₃. ² J₂, K₈ add 'वृक्ष'. ³ B₁, I, K₂ add श्वेतलोध्रनामनी.

⁴ अमिलप्यते F₂, Pt₂. ⁵ चोतति B₁, D₂, I, K₃. ⁶ 'चुतिर् क्षरणे' I, J₂.

⁷ F₂ adds अतिशयितं सौरममस्य.

(पा.) गालवः—मार्जनी । लोध्रनामानि । 'लोहुगचेद्दु' ॥ आत्रः—रसालः ।
चूतवृक्षनामानि । 'मामिडिचेद्दु' । 'वसन्तशाखी माकन्दः कामाद्गो मदिराससः' ।
एतानि च ॥ असौ—सौरभः । अत्यन्तसुरभिचूतः सहकारः स्यात् ॥ ३३ ॥

कुम्भोद्वलकं ह्रीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः ।

शेलुः श्लेष्मातकः शीत उद्दालो बहुवारकः ॥ ३४ ॥

(वि.) कुम्भोद्वलकमिति—कुम्भोद्वलकाकारात् वृक्षकोशान्निर्यातीति कुम्भोद्व-
लकम् । कुम्भोद्वलके ह्रीवे इति केचित् द्विवचनान्ततया नामद्वयं दर्शयितुं
'पठन्ति । वृक्षकोशे भवः कौशिकः । गुडति रक्षति वातरोगादिति गुग्गुलुः । 'गुड
रक्षणे' । पुरत्यग्रे सरति धूपवृक्षेऽप्यिति पुरः । 'पुर अग्रगमने' । गुग्गुलुवृक्षनामानि ।
'गुग्गिलपुचेद्दु' ॥ शिलति उञ्चति केशकाण्ड्यं करोतीति शेलुः । 'शिल उञ्चे' ।
शिनोति 'जिह्वामिति वा । 'शिब् निज्ञातने' । श्लेष्माणम् अतति 'कटुतयंति
श्लेष्मातकः । 'अत सातत्यगमने' । विरुद्धलक्षणया 'उष्णवीर्यत्वात् शीतः । उष्णवीर्य-
त्वादग्न्युद्दालयतीत्युद्दालः । 'दल 'विशरणे' । बहूनि श्रोतांसि कटुरेन वृणोतीति
बहुवारकः । 'वृब् वरणे' । उद्दालकनामानि । 'विरिगिचेद्दु' ॥ ३४ ॥

¹ गदन्ति B₁. ² 'गुड रक्षायाम्' K₄. ³ योगान् J₂, Pt₂. ⁴ उद्गम्यता K₃.

⁵ शीतवीर्यत्वात् Pt₂. ⁶ विशरणे Pt₂.

(पा.) कुम्भोद्वलकं ह्रीवे । सुभृत्प्रीत्यायां त्रिधा विभक्तं कुम्भोद्वलकं
कुम्भम् उद्द्वलकमिति ॥ कौशिको—पुरः । गुग्गुलुवृक्षनामानि । 'गुग्गिलपुचेद्दु' ।
'जटातुः कालनिर्यासो महिषाश्वः पलंक्ष्य' । एतानि च ॥ शेलुः—बहुवारकः ।
श्लेष्मातकनामानि । 'विरिगिचेद्दु' ॥ ३४ ॥

राजादनं प्रियालः स्यात् सन्नकद्रुधनुष्पटः ।

गम्भारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपर्णिका ॥ ३५ ॥

श्रीपर्णी भद्रपर्णी च काश्मर्यश्चाप्यय द्वयोः ।

कर्कन्धूर्वदरी घोण्टा कोली कुवलफेनिले ॥ ३६ ॥

सौवीर वदर कोलमथ स्यात् स्वादुकण्टकः ।

विकङ्कतः सुवावृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपादपि ॥ ३७ ॥

(वि.) राजादनमिति—'राजमिरयते मृष्टत्वादिति राजादनम् । 'अद भक्षणे' । प्रीयते हृदय गच्छति अतिरसत्वादिति प्रियाल । 'प्रीङ् प्रीतौ' । प्रियाल इति पाठे पीयत इति । सन्नानि सूक्ष्माणि कद्रुवर्णानि बीजान्यस्येति सन्नकद्रु । सन्नको^१ द्रु स्कन्धोऽस्येति वा । धनुष इव पटो विस्तारोऽस्यास्तीति धनुष्पट । नामद्वय वा । 'धनतीति धनु । 'धन धान्ये' । उकारान्त । पटवद्विस्तृत पट । प्रियालनामानि । 'मोरटिचेट्टु' ॥ 'सारतया मूलादिगमने भारोऽस्या अस्तीति गम्भारी । सर्वतो भद्रमस्या अस्तीति सर्वतोभद्रा । कृश्यति तनूकरोति पित्तादिकमिति काश्मरी । 'कृश तनूकरणे' । मधूनि रसादूनि पर्णान्यस्या इति मधुपर्णिका । श्री पण्ड्यस्या इति श्रीपर्णी । भद्रप्रदानि पर्णान्यस्या भद्रपर्णी । कृश्यति तनूकरोति पित्तादिकमिति काश्मर्य । 'कृश तनूकरणे' । कश्यते कर्म कुहतेऽनेनति वा काश्मर्य । 'कशि गतिशासनयो' । काश्मरीनामानि । 'गुम्मुडुचेट्टु' ॥ कर्काणि लोहितानि^२ पर्णानि धत्त इति कर्कन्धू । 'दुधान्धारणपोषणयो' । वदति स्थिरा भवतीति वदरी । 'वद रथैर्ये' । कोलति^३ निविडावययत्वा कोली । 'कुल सस्याने' । घुणति दृत्ततया भ्रमतीति घोण्टा । 'घुण घूण भ्रमणे' । वदरीनामानि । रेंगुचेट्टु ॥ कौ सुवि^४ बलते भ्रमतीति कुनलम् । 'नल^५ सनरणे सचरणे च' । फेनोऽस्यास्तीति फेनिलम् । सुवीरदेशे प्रचुरत्वात् सौवीरम् । वदर्या फल वदरम् । कोल्या फल कोलम् । घोण्टाशब्दो वृक्षफलयोर्वाचक । वदरीफलनामानि । 'रेंगुपण्डु' ॥ स्वादुफलत्वात् कण्टकवत्त्वाच्च स्वादुकण्टक । विरङ्कते प्रसरतीति विकङ्कत । 'ककि गती' । सुवा सुकृ तदर्थं वृक्ष सुवावृक्ष । सचावृक्ष इति वा पाठ । 'ग्रन्थिलत्वात् ग्रन्थिल । व्याघ्रस्य पादा इव पादा^६ मूलान्यस्य व्याघ्रपात् । विकङ्कतनामानि । 'पुल्लवेलगचेट्टु' ॥ ३५-७ ॥

^१ राशमदन J₂, Pt₂

^२ सारवत्त्वात् B₁, सारत्वात् I, K₁, K₂

^३ K₁ adds

रार ^४ दधातीति K₅

^५ सारवत्त्वात् F₂, Pt₂

^६ मृष्टानि K₅, K₆, K₇ adds

पुष्पाणि ^१ श्रीप्रदानि Pt₂ ^८ लोहितवर्णानि J₂, Pt₂ adds पलानि च ^९ कुल्यते
 K₂, K₆ ^{१०} चलति K₆, Pt₂ ^{११} 'बल सचलने' Pt₂ ^{१२} ग्रन्थिग्रन्थात्
 K₆, K₆ ^{१३} गदानि K₆

(पा.) राजादन—धनु । उन्नरान्त । पट । ^१प्रियालद्रुमनामानि । प्रियालो
 ऽपि । 'मोरटिचेट्टु' ॥ अनुत्तम—'तद्वीजे चारवीज स्यात्' । प्रियालवीजनाम ।
 'मोरटिचिनु' ॥ गम्भारी—काश्मर्यश्चापि । गम्भारीवृक्षनामानि । 'पेगुग्मडुचेट्टु' ॥
 अथ द्वयो—कोली । स्थूलपदरीनामानि । 'गङ्गरेणु' ॥ घोण्टा । वदरीनाम । 'रेणु' ॥
 क्षुण्डफेनिले—कोलम् । तत्फलनामानि । हरीतक्यादित्वाद्[?]घोण्टीति' । 'रेणु-
 पण्डु' ॥ अथ स्यात् स्नादुकण्डक—स्नपा वृक्ष । स्नपावृक्ष इति वा । ग्रन्थिलो
 व्याघ्रपादपि । विकटवृक्षनामानि । 'मुलुवेलुम' ॥ ३५-७ ॥

^१ प्रियालु B,

^२ काश्मिराया मौमुना च घोण्टीशब्दो हरीतक्यादिगणे न दृश्यते

ऐरावतो नागरद्वो नादेयी भूमिजम्बुका ।

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्च शितिसारके ॥ ३८ ॥

(वि) ऐरावत इति—^१इरावती विशुत् सेव रक्षत्वाद् ऐरावत । नागस्य
 सिन्दूरस्येव रङ्गो रागोऽस्येति 'नागरद्व' । नागरद्वनामनी । 'नारिञ्जचेट्टु' ॥ नगा
 नदीतीरे भवति ^२नादेयी । भूमौ जम्बयति इति 'भूमिजम्बुका' । 'जम्ब अवने' । भूमौ जम्बयति
 इति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' । नादेयीनामनी । 'कान्तिरेणु' ॥ चत्वार्यपि नागरद्वस्यैव
 नामानीति केचित् ^३॥ तिम्यति ^४ आर्द्राभवतीति तिन्दुक । 'तिमि आर्द्राभावे' ।
 तिन्दुकोऽस्त्री । स्फूर्जति दृश्यमान 'चिपिटि' इति करोतीति स्फूर्जक । 'दुओस्फूर्जा
 वसन्तिर्घोषि' । कालो नील स्कन्धोऽस्य कालस्कन्ध । 'शितिर्नील सारो मज्जास्येति
 शितिसारक । तिन्दुकनामानि । 'नुमिक्किचेट्टु' ॥ ३८ ॥

^१ इरावत्या विशुत् इव K₆, K₆

^२ नाग-ज्यतीति नाग सङ्घे रङ्गोऽस्य इति वा K₆

^३ नदीतीरे जम्बयति (जम्ब J-) इति K₆, K₆

^४ भूमौ जम्बयति Pt₂ ^५ K₆ adds वदन्ति

^६ तिम्बयन्नात् K₆

^७ चिपिटिदीति Pt₂, I

^८ शिति . शितिसार K₆

(पा.) ऐरावतो नागरद्व । नागरद्वनामनी । 'नागम्बु' । 'नागरद्वे तु नागद्वो

'नागद्वस्य नासन' इति यजयन्ती (पृ ४८, श्लो ३६) । नादेयी—जम्बुका । यज-
 जम्बुनामनी । 'कान्तिरेणु' ।

‘नादेयी नागरङ्गे स्याज्जयाया जलवेतसे ।

भूमिजम्वा जवायां च ।’

इति विश्वप्रकाशवचनात् (पृ १२३, ओ. १०५) नारङ्गजातीयनामन्यपि । ‘क्रित्सि चेद्दुष्ट’ ॥ तिन्दुक — क्षितिसारके । तिन्दुकवृक्षनामानि । ‘तुम्भिकचेद्दु’ ॥ ३८ ॥

^१ नार्यङ्ग इति मुद्रितग्रन्थे

^२ नारङ्ग° B₃

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिर्भोक्षमुष्ककौ ॥ ३९ ॥

(वि.) काकेन्दुरिति—काका इन्दन्यत्रेति काकेन्दुः । ‘इदि परमैश्वर्यं’ । कुत्सितैः काकादिभिर्लभ्यत इति कुलकः । ^१ ‘लक आस्वादने’ । काकैः पीयत इति काकपीलुकः ^२ । ‘पा पाने’ । काकैस्तिन्यत इति काकतिन्दुकः । ‘तिमि आर्द्राभावे’ । काकतिन्दुकनामानि । ‘नह्नुमिकिचेद्दु’ ॥ गोभिल्लिखत्^३ इति गोलीढः । ‘लिह आस्वादने’ । झाट सघात लाति आदत्त इति झाटलः । ‘ल्य ‘दाने’ । पशुभक्षणार्थं इत्यत इति घण्टा । ‘हन हिंसागत्यो’ । पाट वित्तरं लातीति पाटलिः । पाटल^४ वा । ‘ला दाने’ । भोक्षति सहते पश्यादिसमर्द्धमिति भोक्ष । ‘भोक्ष सहने’ । मुष्णाति ^५ विपमिति मुष्ककः । ‘मुप स्तेये’ । मुष्कर इति वा पाठः । गोलीढनामानि ॥ ‘भोक्षपुचेद्दु’ ॥ ३९ ॥

^१ लकि Pt₂.

^२ काकपर्णानि पीदति पुण्याणि यस्य J₂, K₃

^३ J₂, Pt₂ add

आस्वाद्यते, गोलिह इति वा B₁, K₃

^४ ‘ला जादाने’ K₆

^५ पाटलो वा I, K₆

^६ रोमान् Pt₂

(पा.) काकेन्दु — काकतिन्दुके । काकतिन्दुकनामानि । ‘काकितुम्भिक’ । गोलीढो—मुष्ककौ । भोक्षवृक्षनामानि । ‘भोक्षपुचेद्दु’ ।

‘मुष्कको भोक्षको घण्टामूर्खको मुञ्जुरुत्तथा ।

क्षारश्रेष्ठे गोलिहश्च द्विविधः श्वेतकृष्णकः ॥’

इति वैद्यपाद् गोलिहोऽपि ॥ ३९ ॥

तिलकः क्षुरकः श्रीमान् समौ पिचुलझावुकौ ।

श्रीपर्णिका कुमुदिका कुम्भी कैदुर्यकट्फलो ॥ ४० ॥

(वि.) तिलक इति—तिलाभानि पुष्पाण्यस्य तिलकः । क्षुरति ^१परुपत्वात् क्षुरकः । ‘क्षुर ^२विलेखने’ । श्रीः शोभास्वास्तीति श्रीमान् । तिलकनामानि । ‘तिलकपु-
चेद्’ ॥ पिचुं तूलं लातीति पिचुल । ‘ला दाने’ । शस्यत इति श्रावुकः । ‘शमु अदने’ ।
श्रावुकनामनी । ‘सन्ननियाकुलुगलपकचेद्’ ॥ श्रीः पर्णेष्वस्याः श्रीपर्णिका । कुमुदवर्ण-
त्वात् ^३कुमुदिका । कुम्भयति पर्णेराच्छादयतीति कुम्भी । ‘^४कुमि आच्छादने’ । कडयते
प्रकपेण लक्ष्यत इति कैडर्यः । ‘कड मदे’ । कटूनि ^५फलानि यस्य ^६कटुफलः । कुम्भी-
नामानि । ‘देकुम्रानिचेद्’ ॥ ४० ॥

^१ निपुत्रात् B₁, F₁, K₂.

^२ ‘क्षुर दोषी’ K₃, K₆; ‘पेश्वर्यदोष्योः’ P₁₂.

^३ कुं भुव मोदयतीति वा B₁, K₂.

^४ ‘कुमि आच्छादने’ J₁.

रसवन्ति K₆.

^६ कटुफलः J₂.

(पा.) तिलकः—श्रीमान् । तिलकवृक्षनामानि । ‘परुपः छन्नपुष्पकः’ । एते च ।

‘यस्य शरत्ता यज्ञियोगाद् दीपघट दीप्यते चिरम् ।

स वृक्षतिलको नाम यो वसन्ते हि पुष्प्यति ॥’

इति । ‘चोदुग’ । अनुक्तम्—‘गदनः स्यात् कुरयको मधुर्वृत्तश्च नागरः’ । कुरयक-
नामानि । ‘कोरविचेद्’ ॥ समो—श्रावुको । श्रावुकवृक्षनामनी । ‘सन्नपुटे कुलपके’ ॥

श्रीपर्णिका—कटुफली^१ । कुम्भीवृक्षनामानि । ‘पिनगुम्मुडु’ ॥ ४० ॥

^१ कटुफले B₂.

क्रमुकः पट्टिकाख्यः स्यात् पट्टी लाक्षाप्रसादनः ।

तूदस्तु यूपः क्रमुको व्रणारण्यो व्रणदारु च ॥ ४१ ॥

तूलं च नीपप्रियककदम्बास्तु हलिप्रिये ।

(नि.) क्रमुक इति—‘क्रामतीति क्रमुकः । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । ^२पट्टिक्याख्या
यस्य सः पट्टिकाख्यः । पट्टी व्रणारण्यनसामर्थ्यमस्यास्तीति पट्टी । लाक्षां प्रसारयतीति
लाक्षाप्रसादनः । ‘पट्टल विवरणगन्धवसादनेषु’ । क्रमुकनामानि । ‘पट्टलोद्दु-
गुपेत्तु’ ॥ मुगते नृपीकृतं^३ नक्ष्यत इति तूदः । ‘तूद व्यथने’ । ‘गृषादंशुश्चादौ
यूपः । पूग’ इति पाठे पुनातीति पूगः । ‘पूप् पवने’ । क्रामतीति क्रमुकः । व्रणप्रि-
येरिक्ते कर्मणि सातुः प्रदाण्यः । प्रादाण्य इति वा पाठः । प्रदणे वैरिक्कर्मणे योग्यं

दारु ब्रह्मदारु । ¹⁰तूल्यतेऽस्मादग्निरिति तूलम् । 'तूल निष्कर्षे' । ब्रह्मदारुनामानि ।
¹¹'गङ्गराविचेदु' ॥ नयति प्राणिना सुखमिति नीपः । 'णीञ् प्रापणे' । प्रीणातीति
 प्रियकः । 'प्रीञ् तर्पणे' । कं ¹²वात दमयति ¹³शमयतीति कदम्बः । 'दम् ¹⁴उपशमे' ।
 हलिनो बलभद्रस्य प्रियः सुरादिपानाद् हलिप्रियः । कदम्बनामानि । ¹⁵'कडपचेदु'
 ॥ ४१ ॥

¹ कामयति J₂. ² पट्टिकेव F₂, K₆ ³ प्रसादक. K₂ ⁴ पट्टिकालोघ्र-
 नाम K₂, K₄. ⁵ यूपार्थे F₂, Pt₂. ⁶ यूपार्हत्वात् J₂, Pt₂. ⁷ इति वा पाठः,
 तदा F₁, J₂, K₃ ⁸ इति व्युत्पत्ति. F₁, I ⁹ F₁ adds 'क्रमु गादविधेये'
¹⁰ तूल्यति K₂ ¹¹ 'मङ्गलवल्ली' J₂ ¹² क्रमुदक K₆, कर्फ (कष्ट K₆) दमयति F₁, J₂.
¹³ उपशमयति J₂ ¹⁴ उपशमने B₁, F₁, I, J₂ ¹⁵ 'मुगलुगचेदु' K₃

(पा.) क्रमुक — लाक्षाप्रसादन । ¹क्रमुकनामानि । 'पट्टिकालोघ्रमु' ॥ तूदस्तु —
 तूलं च । अन्धत्वाकृतेर्बुक्षस्य नामानि । 'गङ्गरावि' ॥ नीप — हलिप्रिये । कदम्बनामानि ।
 'कडिमि' ॥ 'पुलक कर्णपूरश्च वादम्बयो हरीतकः' । एतानि च ॥ अनुक्तम् — 'अन्यो
 धूलीकदम्ब स्याद् वासन्तो वृत्तपुष्पक' । धूलीकदम्बनामानि । 'बट्टकडिमि' ॥ ४१ ॥

¹ पट्टिकालोघ्रनामानि B₂

वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु ॥ ४२ ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः ।

वृक्षश्च तिन्त्रिणी चिञ्चाम्लिकाथो पीतसालके ॥ ४३ ॥

सर्जकासनयन्धूकपुष्पप्रियकजीवकाः ।

(वि.) वीरवृक्ष इति — ¹दु.स्पर्शत्वाद् वीरा एव इम वृक्षं गृह्णन्तीति वीरवृक्षः ² ।
 अरुक्पि ³त्रिपानि करोतीत्यरुक्कः ⁴ । अग्निवन्मुखमस्यास्तीति अग्निमुखी । भल्लः शर
 इवाततीति भल्लातकी । 'अत सातत्यगमने' । 'त्रिषु । अग्निमुखीनामानि । 'जिडिन्नानि-
 चेदु' ॥ गर्दभ⁵ इवाण्डं मूलमस्य गर्दभाण्डः । कंदरमलतीति कंदराल ⁷ । 'अल
 भूषणादौ' । 'क्रमुदकं पीतयति पीतवर्णं करोतीति कपीतन । शोभनौ ⁹पार्श्वौ यस्य सः
 सुपार्श्वकः । इदयते भक्ष्यत इति वृक्षः । 'वृक्ष ¹⁰भक्षणे' । वृक्षनामानि । 'पञ्चजुन्वि-
 चेदु' ॥ तिन्त्रियते मुखमत्यर्थमनयेति तिन्त्रिणी । 'तिम आर्द्राभावे' । तिन्त्रिडीति वा
 पाठः । ¹¹चिञ्चिमायते मुखमाम्लत्वादनया चिञ्चा । ¹²अम्लफलत्वाद् आम्लिका ।
 तिन्त्रिणीनामानि । 'चिन्तचेदु' ॥ पीतवर्णः सालः पीतसालकः । पीतवर्णः सारोऽत्येति

पीतसारक इति वा पाठ । सृजति निर्यासमिति सर्जक । 'सृज ¹³विसर्ग' । अस्यति
कुष्ठादीनीत्यसन । 'असु क्षेपणे' । बन्धूकस्येव रक्तानि पुष्पाणि यस्य बन्धूकपुष्प ।
¹⁴प्रीणातीति प्रियक । 'प्रीन् तर्पणे¹ कान्तौ च' । कुष्ठरोगिण जीवयतीति जीवक ।
'जीव प्राणधारणे' । बीजक इति वा पाठ । बन्धूकपुष्पनामानि । 'वेगिचेद्दु'
॥ ४२-३ ॥

¹ वीराणामुपस्थशयोग्य J₂, Pt₂   ² K₈ adds 'सृष्ट शशने   ³ व्रणान् Pt
⁴ F₁ adds 'दुहृञ् वरणे   ⁵ F₁ adds अय   ⁶ F₁ omits 3 pages
⁷ बन्दराभयो रातीति h₁, h₈   ⁸ जल Pt₂   ⁹ पार्श्वी K₁, h₈   ¹⁰ अदने h₈
¹¹ चिमिचिमायते K₅   ¹² 'रस्त्वात् J₂, Pt₂   ¹³ सजने B₁, h₈   ¹⁴ प्रीणयति
B₁ I, h₂   ¹⁵ प्रीणने K₈   ¹⁶ वगि D₂

(पा.) वीरवृक्षो—भट्टातकी त्रिषु । ¹भट्टातकीवृक्षनामानि । 'जीडिचेद्दु' ॥
गर्दभाण्डे—गृन्धश्च । अश्वत्थानुकारिण गृक्षस्य नामानि । 'क्लजुब्धि' ॥ तिन्त्रिणी—
आम्लिना । तिन्त्रिणीवृक्षनामानि ॥ 'तिन्त्रिडा तित्त्रिडी' इत्येते च । 'चिन्तचद्दु' ॥
अथो पीतसारके—जीवका । असनवृक्षनामानि । 'वेङ्गिस' ।

‘प्रियविमानितमानवतीरुपा

निरसनैरसनैरवृथार्थता ।’ (शिशु ६ ४७)

इति माघप्रयोगाद् हस्यादि । 'पीठेभस्क्न्धयो छीवमासन ना तु जीवने'² इति
रभसकोशपाठाद् दीर्घादि ॥ ४२-३ ॥

¹ महातक° B₂

² 'पञ्चुवि' B₂

³ नाम्रजीवक B₂

साले तु मर्जकाश्र्याश्वकर्णकाः सस्यसंवरः ॥ ४४ ॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः ।

(वि.) साल इति—स्यति कुष्ठरोगमिति साल । 'पोऽन्तरमणि' । मृजति
निर्यासमिति सर्ज । 'मृज विसर्ग' । 'कुष्ठायति 'कुष्ठरोगमिति वार्श्य । 'छट
तनूरुणे' । कार्य इति वा पाठ । 'अश्वरर्णाभानि पत्राण्यस्य अश्वरर्णक' । सस्य
'वृक्षादिफल सवृणोतीति सस्यसवर । 'टृन् वरणे' । सस्यनामानि । 'महिचेद्दु' ॥
नद्या भय सर्जो नदीसर्ज । वीरोऽर्जुनस्तन्नामपत्वाद्⁶ वारतरु । अत एव इन्द्रस्य
प्रियो द्रुम्भ इन्द्रद्रु । सास्वाभि ककुभो व्याप्रोताति ककुभ । शीठ्यात् अर्जुन ।
इन्द्रप्रियत्वाद्वा । अर्जुनवृक्षनामानि । 'चेरुमहि' ॥ ४४ ॥

^१ कृशति K₅, K₆   ^२ कुष्ठादीन् Pt₂   ^३ अश्वकर्णामपत्रत्वात् J₂, K₅, K₆
^४ वर्णि J₂   ^५ Pt₂ omits वृक्षादि   ^६ सञ्चत्वात् K₅, K₆   ^७ Pt₂ adds
 दिश, क शीत कुञ्जातीति वा वकुम Pt₂

(पा.) साले तु—सख्यसवर । सालवृक्षनामानि । ‘नहमहि’ ॥ नदीसर्जो—
अर्जुन । नदीसर्जनामानि । ‘येरुमहि’ ॥ ४४ ॥

^१ ‘महिचेट्टु’ B₃   ^२ अर्जुनवृक्षनामानि B₃

राजादनः फलाध्यक्षः क्षीरिकायामथ द्वयोः ॥ ४५ ॥

इङ्गुदी तापसतरुभूर्जे चर्मिमृदुत्वचौ ।

(वि.) राजादन इति—राजमिरद्यते राजादन । ‘अद भक्षणे’ । अध्यक्षानि
 श्रेष्ठानि फलान्यस्य^१ फलाध्यक्षः । क्षीरवन्मधुराणि फलान्यस्या क्षीरिका^२ । क्षीरिका
 नामानि । ‘पालचेट्टु’ ॥ इङ्गुत्यूर्ध्वं गच्छतीति इङ्गुदी । इङ्गुदश्च । ‘इगि लिगि
 गत्यर्था’ । ‘तापसाना तरु तापसतरु । इङ्गुदीनामनी । ‘गारचेट्टु’ ॥ भूरित्यव्ययम् ।
 भूर्भूम्या जायत इति भूर्जे । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ‘चर्माभपत्रयोगात् चर्मा । मृद्वी
 ररगस्य मृदुत्वक् । भूर्जनामानि । ‘भुजपत्रमुचेट्टु’ ॥ ४५ ॥

^१ D₂, K₂ add सन्तीति   ^२ क्षीरमुत्तफलानीति वा K₂ ‘पालेय मर’ J₂
^३ ‘इगि गतौ’ J₂   ^४ तपस्विजनेपयुज्यमानत्वात् Pt₂   ^५ जात J₂   ^६ चर्मा-
 कारं Pt₂   ^७ ‘भुजपत्रमुपेह’ B₁, K₂

(पा.) राजादन—क्षीरिकायाम् । क्षीरिकावृक्षनामानि । ‘पालचेट्टु’ ॥ अथ
द्वयो—तापसतरु । ‘इङ्गुदतरुनामनी । ‘गारचेट्टु’ ॥ भुज—मृदुत्वचौ । ‘भुजपत्र-
नामानि । ‘भुजपत्रवृक्षमु’ । ‘भूर्जपत्रे भुजो भूर्जो मृदुत्वक् चर्मिचर्मिकौ’ इति
वैजयन्ती (१ ४८, श्लो ४५) ॥ ४५ ॥

^१ इङ्गुदो B₃   ^२ भूर्जपत्रं B₃   ^३ चर्मनावपि B₃

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायु शाल्मलिर्द्वयोः ॥ ४६ ॥

पिच्छा तु शाल्मलीवेष्टे रोचनः कूटशाल्मलिः ।

चिरयित्वो नक्तमालः करजश्च करज्जके ॥ ४७ ॥

(वि.) पिच्छिलेति—पिच्छा निर्यासोऽस्या अस्तीति पिच्छिला । पूरयति तूलेन फलानीति पूरणी । ‘पूरी आप्यायने’ । मुञ्चति रसमिति गोचा । ‘मुञ्च मोक्षणे’ । स्थिरमायुर्यस्य ^१कालसहत्वात् स्थिरायु । चिरमायुर्यस्य चिरायुरिति वा पाठ । ^२शालते विटपैरिति शात्मलि । शात्मली वा । ‘शाल श्लाघायाम्’ । शात्मलीनामानि । ‘^३बूरुगुचेदु’ ॥ पराङ्मुलिसङ्गत्वात् पिच्छा । शात्मलीं वेष्टयतीति शात्मलीवेष्ट । शात्मलिनिर्यासनाम । ‘^४बूरुगुबक’ ॥ रोचते सूक्ष्मवयेति रोचन । ‘रुच दीप्तौ’ । कूटा कुत्सिता चासौ शात्मलिश्च कूटशात्मलि । ‘^५कोण्ड बूरुगु’ ॥ चिरिणोति चिरी । ‘चिरि जूरि दाश हिसायाम्’ । चिरिण हिंस्ररोग विलति भिनत्तीति चिरिविल्ल । ‘विल भेदने’ । नक्तमलति मण्डयतीति नक्तमाल । ‘अल भूषणादौ’ । नक्त रात्रौ भूतानां मालयत्वात् ^६नक्तमाल । क जल रञ्जयतीति करज । करञ्जकश्च । ‘रञ्ज रागे’ । करञ्जवृक्षनामानि । ‘^७कानुगुचेदु ॥ ४६-७ ॥

^१ स्थिरत्वात् J₂

^२ शालते Pt₂

^३ बूरुव मर’ J₂

^४ ‘पुरदवीयल’ J₂

^५ ‘मित्रभूरुगु’ K₂, h₂, ‘चिफुर’ J₂

^६ आश्रयत्वात् I, K₂ Pt₂ भूताश्रयत्वादलं

भूतवशोऽस्मिन्निति J₂

^७ ‘हलिगिनमर’ J₂

(पा.) पिच्छिल—शात्मलिर्द्वयो । ‘शालते शात्मलि शलति शात्मलि’ इति सुभूतिदीपाया दीपादिर्हत्वादिश्च व्युत्पादित । शात्मलिवृक्षनामानि । ‘^१भूरुगु’ ॥ पिच्छा—शात्मलोवेष्टे । शात्मलिनिर्यासनाम । ‘बूरुगुबक’ ॥ रोचन—शात्मलि । हसशात्मलिनामनी । ‘कोण्डबूरुगु’ ॥ चिरविल्लो—करञ्जके । करञ्जनामानि । ‘कानुगु’ ॥ ४६-७ ॥

^१ ‘बूरुगुचेदु’ B₂

प्रकीर्यः पूतिकरजः पूतिकः कलिभारकः ।

करञ्जभेदाः पद्मग्रन्थो मर्कट्यङ्गारचह्वरी ॥ ४८ ॥

(वि.) प्रकीर्य इति—प्रकीर्यते कलहस्थान इति प्रकीर्य । ‘कृ विक्षेपे’ । पूतिगन्धि करज पूतिकरज । पूतिकश्च ^१। कले ^२कलहस्थ भारक नाशक कलिभारक । कलि करोतीति कलिभारक इति वा पाठ । पूतिकरञ्जनामानि । ‘नेमलियङ्गुचेदु’ ॥ पद्म ग्रन्थयो यस्य पद्मग्रन्थ । ‘आरुन्नुपुलुगलकानुग’ ॥ मर्कटवत् पाटयतीति मर्कटी । ‘कोन्तिवन्नेकानुग’ ॥ अङ्गारवर्णां चह्वर्याऽस्या सन्तीति अङ्गारचह्वरी । ‘निष्पुवन्नगल’ पुष्पुलु गलकानुग’ ॥ एत करञ्जभेदा ॥ ४८ ॥

^१ दुर्गन्धत्वात् पूतिक J₂, Pt₂^२ कल्हसस्य K₂^३ मर्कटवर्णत्वात् K₅, Pt₂^४ 'रक्तपुष्पदहलिगिडु' J₂

(पा.) प्रकीर्य — कलिमारक । पूतीकोऽपि । 'गौर प्रकीर्ण पूतीक सुमनामृत-पत्रक' इति शेष । 'पूतीकपत्रगजचिर्मटचव्यवहान्' इति धन्वन्तरिश्च । पूतिकरजना-मानि । 'नेमिलिचेट्टु' ॥ करञ्जभेदा — अङ्गारवहरी । पड्प्रन्थादयः करञ्जभेदा भवन्ति ॥ पड्प्रन्थ 'गण्डुलकानुग' ॥ मर्कटी 'तीक्ष्णकानुग' ॥ अङ्गारवहरी 'निप्पुल-वन्नेगुत्तुलकानुग' ॥ ४८ ॥

रोही रोहितकः ग्रीहशत्रुर्दाडिमपुष्पकः ।

गायत्री घालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥ ४९ ॥

(नि.) रोहीति—^१भिन्नप्ररूढोऽपि रोहीतीति रोही । नकारान्त । रोहितकश्च । रोहिरिति इकारान्त इति केचित् । 'रुह वोजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । ग्रीहाख्यरोगशत्रु ^२ ग्रीहशत्रु । दाडिमस्येय ^३पुष्पाण्यस्य दाडिमपुष्पक । रोहितकनामानि । 'मुल्लुमोदुग' ॥ गायन्त वैद्यं त्रायत इति गायत्री । 'त्रैक् पालने' ^४ । इयमीकारान्त ^५ । 'वाल सूक्ष्म तनय' पत्राख्यप्रसवो यस्य घालतनय । खदति स्थिरतर^७ भवतीति खदिर । 'खद श्येय' । दन्तान् ^८धावन्त्यनेनेति दन्तधावन । 'धानु गतिशुद्धयो' । खदिरनामानि । ^{१०}'चन्द्रचेट्टु' ॥ ४९ ॥

^१ लिप्प° B₁, I, K₂, लिप्पोऽपि प्ररूढो Pt₂^२°आख्यस्य रोगस्य B₁, K₅ Pt₂^३ पुष्प J₂, K₂, K₅^४ रक्षण K₂, K₅^५ तदीकारान्त J₂^६ वाल सूक्ष्मा^७ पत्रात्मकास्तनया यस्य Pt₂, पत्रात्मकप्रसव J₂^८ स्थिरीभवति Pt₂^९ K₅ adds

हिंसाया च

^{१०} धावन्ति B₁, I, J₂, K₂, Pt₂^{११} 'मह्यदमर' J₂

(पा.) रोही—दाडिमपुष्पक । रोहिर्नान्त इकारान्तश्च । 'दूलोप—' (६. ३.

१११) इति दीर्घ । रोहितवृक्षनामानि । स च मगधविषयप्रसिद्ध । कण्टकपलारा इति केचित् । तदज्ञानविलसितमेव ॥ गायत्री—दन्तधावन । खदिरतरुनामानि । 'चङ्चेट्टु' । 'गायत्री खदिरे स्त्री स्याच्छन्दस्यपि पडक्षर' इत्यभिधानप्रसिद्धया स्त्रीलिङ्ग । 'पारिजातजपानिम्बवह्निगायत्रिणा पृथक्' इति वैद्यकप्रसिद्धया नान्त-पुलिङ्गोऽपि ॥ ४९ ॥

अरिमेदो विट्सदिरे कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽप्यथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥ ५० ॥

एरण्ड उरुवूकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः ।

चञ्चुः पञ्चाङ्गुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः ॥ ५१ ॥

(वि.) अरिमेद इति—^१अरिर्दुःसहो मेदोऽस्य^२ अरिमेदः । अयमकारान्तः । विडगन्धी^३ खदिरो विट्खदिरः । 'दुर्गन्धमुगुलंचन्द्रचेद्दु' ॥ कुत्सितं गन्धं दृणातीति कदरः । 'दृ विदारणे' । सोमधत् चन्द्रवत् बल्कं बल्कलमस्य सोमबल्कः । श्वेतखादिर-
नामनी । 'वेलिचन्द्रचेद्दु' ॥ व्याघ्रपुच्छाकारशाखायोगाद् व्याघ्रपुच्छः । गन्धर्वस्य^४ भूतविशेषस्य हस्त इव स्थूलपत्राण्यस्य गन्धर्वहस्तकः । 'ईरयति घातं नाशयतीति एरण्डः । 'ईर^५ क्षेपे' । उरु भृशं वातं वाति नाशयतीति उरुवूकः । 'वा गति-
गन्धनयोः' । वययोरभेदः । रोचते 'पर्णैरिति रुचकः । 'रुच दीप्तौ' । चित्रवर्णत्वात् चित्रकः । चञ्चति^६ वायुना चञ्चुः । 'चञ्चु गतौ' । पञ्चाङ्गुलयोऽवयवाः^७ पत्रात्मकं हस्तेऽस्येति पञ्चाङ्गुलः । मण्डयति स्वप्रदेशमिति मण्डः । 'मडि^{१०} भूपायाम्' । आमण्ड इति वा पाठः । यत्र कापि वर्धत इति वर्धमानः । 'वृधु वृद्धौ' । व्यडति^{११} रोगिणमुद्धरतीति व्यडम्बकः । 'अड उचमने' । एरण्डनामानि । 'आमुदमुचेद्दु'
॥ ५०-१ ॥

^१ अरिः शत्रुरिव J₂, Pt₂.   ^२ खावः Pt₂.   ^३ विडगन्धः K₂, K₃.   ^४ Pt₂
adds मृगविशेषस्य.   ^५ J₂ adds आ समन्तात्.   ^६ 'ईर प्रेरणे' K₆.   ^७ वर्णः K₆.
॥ चलति पत्रमरेण K₆, K₆.   ^८ अङ्गुल इव पत्राणि K₆, पर्णानि F₁.   ^{१०} व्याप्ती च
D₂, हर्षे च K₆.   ^{११} रोग हन्तुं Pt₂.

(पा.) अरिमेदो विट्खदिरः । दुर्गन्धरखदिरनामनी । 'तुम्भ' ॥ कदरः—सोम-
यल्कोऽपि । श्वेतसारखदिरनामानि ॥ 'उण्डुचेद्दु' ॥ अथ व्याघ्रपुच्छ—व्यडम्बकाः ।
एरण्डनामानि । 'आमुदमुचेद्दु' ॥ ५०-१ ॥

अल्पा शमी शमीरः स्याच्छमी सक्तुफला शिवा ।

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥ ५२ ॥

शल्यश्च मदने शक्पादपः पारिभद्रकः ।

भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३ ॥

प्रीतिकाष्ठं च सप्त स्युर्देवदारुणि

(नि.) अल्पा इति—अल्पा शमी शमीर । ‘चित्रदैर्जज्मि’ ॥ ^१शमयति

दोषानिति शमी । ‘शमु उपरमे’ । सक्तुवत् स्वादूनि ^२फलान्यस्य सक्तुफला । ‘दोषशमनात्
शिवा । शमीनामानि । ‘ज्मिचेद्दु’ ॥ स्वल्प पिण्डीभावम् इव प्राप्त पिण्डीतक ।
‘इण् गतौ’ । ^३विपयुष्पत्वात् स्त्रियन्तेऽनेन ^४मरुवक । ‘मृड् प्राणत्यागे’ । श्वसन्त्य-
नेकरोगरहरत्वात् श्वसन । ‘श्वस प्राणने’ । दुःस्पर्शत्वेन ^५कर हन्तीति करहाटक ।
‘हन हिंसागत्यो’ । ^६शल्य कण्टकमस्यास्तीति ^७शल्य । मदयतीति मदन । ‘मदी
हर्षग्लपनयो’ । मरुजफनामानि । ‘मङ्गचेद्दु’ ॥ शक्रस्य प्रिय पादप शक्रपादप ।
पारि निष्ठा प्राप्त भद्रमस्य पारिभद्रक । भद्र च तदारु च भद्रदारु । द्वौ स्कन्धे किलिम
निर्यासोऽस्य द्रुक्किलिमम् ^८ । पीतवर्णं च तदारु च पीतदारु । पूतिदार्यिति पाठे पूतिगन्धि
काष्ठपूतिकाष्ठ, ^९पूतिकाष्ठ च तदारु च पूतिदारु । एतौ शब्दौ विरुद्धलक्षणया ^{१०}निष्पन्नौ ।
दीर्यत इति दारु । ‘ट् विदारणे’ । देवानां दारु देवदारु । अयं पुच्छिन्नेऽपि । देवदारु-
नामानि । ‘देवदारुवृक्षमु’ ॥ ५२-३ ॥

^१ शमयति J₂

^२ स्वादुपल्पात् K₅ K₆

^३ विहीनत्वात् B₁ K₅

^४ ‘वनिय मर J₂

^५ विपयुष्पात् K₅ युष्पत्वात् B₁

^६ स्वादनेन B₁ ^७ अनेन

F₁, K₅ K₆

^८ दुःस्पर्शत्वात् Pt₂

^९ B₁, K₅ add स्वल्प

^{१०} शल्यकण्टक D₂

^{११} द्रुक्किलिममिति वा पाठ K₆

^{१२} पूति उग्रमथ काष्ठमस्येति Pt₂

^{१३} व्युत्पन्नौ

F₁ I K₅, K₆

(पा.) अल्पा शमी—स्यात् । अल्पशमीवृक्षनाम । ‘नेलज्मि’ ^१ ॥ शमी—

शिया । शमीवृक्षनामनी । ‘ज्मिचेद्दु’ ॥ पिण्डीतको—श्वसन करहाटक । श्वसन
इति केचित् ॥ शल्यश्च मदने । मदनवृक्षनामानि । ‘मङ्गचेद्दु’ ॥ शक्रपादप—
देवदारुणि । देवदारुवृक्षनामानि । ‘देवदारुचेद्दु’ ॥ ५२-३ ॥

^१ B₂ adda ‘चेद्दु’

अथ द्वयोः ।

पाटलिः पाटलामोघा काला स्थाली फलेरुहा ॥ ५४ ॥

कृष्णवृन्ता कुबेराक्षी श्यामा तु महिलाहया ।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियङ्गुः फलिनी फली ॥ ५५ ॥

चिप्पक्सेना गन्धफली कारम्भा प्रियकश्च सः ।

(वि.) अथेति—^१पाटलवर्णपुष्पत्वात् पाटलि । पाटला च । उपयोगिपुष्पत्वाद्
 अमोघा । मोघा इत्यपि पाठ । ^२कृष्णवृन्तत्वात् काला^३ । ^४रसाधारकुम्भत्वात् स्थाली ।
 काचस्थालीति पाठे काचवर्णा स्थाली वृन्तमस्या अस्तीति काचस्थाली । कालस्थालीति
 पाठे ^५कालवर्णस्थालीत्वात् कालस्थाली । काचस्थालीति पाठे सा च स्थालीति पदच्छेद ।
 साङ्कुरफलत्वात् फले रोहतीति फलेरुहः । कृष्ण वृन्तमस्या अस्तीति कृष्णवृन्ता ।
 यक्षाक्षितुल्यपुष्पत्वात् कुवेराक्षी । पाटलाया नामानि । ^७‘कालिगोटदुचेदु’ ॥ इयाम्
 वर्णत्वात् इयाम् । महिलाया स्त्रिया ^८अद्वय नाम यस्या सा महिलाद्वया । स्त्रिया
 यानि नामानि तान्यस्या वर्तन्ते^{१०} इत्यर्थः । लतारूपत्वात् लता । गवि भूमौ वन्यते^{११}
 स्तूयत इति गोवन्दनो । ‘चदि अमिवादनस्तुत्यो’ । गुद्यते व्रीडयतेऽनयेति गुन्द्रा ।
 ‘गुद व्रीडायाम्’ । प्रीणाति रोगहरणेन प्रियङ्गु । ‘प्रीन् ^{१२}तर्पणे कान्तौ च’ ।
 फलयोगात् फलिनी । फलति विशीर्यत इति वा । फली च । ‘अफला विशरणे’ । विष्वक्
 सिनोति वद्नातीति^{१३} विष्वक्सेना । गन्धानि स्थूलानि फलान्यस्या गन्धफली । गन्धप्रधान
 फलमस्या इति वा । किञ्चित्^{१४} रम्भा कारम्भा । प्रिय एव^{१५} प्रियक । प्रियङ्गुनामानि ।
 ‘प्रेक्कणपुचेदु’ ॥ ५४-५ ॥

^१ आताम्रपुष्पत्वात् K₅ K₆   ^२ काल° Pt₂   ^३ काल K₃   ^४ पुष्परसाधार
 त्वात् K₅ K₆   ^५ काला कृष्णा स्थाली यस्या B₁ K₅   ^६ इति वा पाठ तदा F₁
^७ ‘हादकायमर’ J₂   ^८ आह्वा F₁ I J₂   ^९ स्त्रिया F₁ स्त्रीणां K₅   ^{१०} सन्ति
 B₁, F₁ K₅   ^{११} वन्दत K₅ K₆   ^{१२} प्रीणने K₆   ^{१३} B₁ D₂ K₅ K₆
 add सर्वत   ^{१४} किञ्चिद्रम्भाकारत्वात् B₁ K₅ इषद्रम्भाकारा Pt₂   ^{१५} प्रिय इव K₅ K₆

(पा.) अथ द्वयोः पाटलि—अमोघा । ‘अमोघा पाटलीर्न छी’ इति
 वैजयन्ती (प्र ५२, श्लो ९०) । ‘मोघा स्त्री पाटलीवृक्षे मोघस्त्रिपु निरर्थक’ इति रुद्र ॥
 काचस्थाली—कुवेराक्षी । पाटलातरुनामानि । ‘कालिगोटदु’ ॥ इयाम् तु—फली ।
 ‘प्रियके तु प्रियङ्ग्वारया’ इति वैजयन्ती (प्र ५०, श्लो ६६) ॥ विष्वक्सेना—
 प्रियका च सा । प्रियङ्गुवृक्षनामानि । ‘प्रेक्कणमुचु’^{१२} ॥ ५४-५ ॥

^१ प्रियङ्गु पीततण्डुला इत्यपि मुद्रितग्रन्थे (प्र १२७, श्लो ५५)
 ‘सन्मु’

^२ B₁ adds

मण्डूकपर्णपत्रोर्णनटकद्वन्द्वदण्डकाः ॥ ५६ ॥

स्योनाकशुकनासर्क्षदीर्घवृन्तकुटन्नटाः ।

शोणकश्चारलौ तिप्यफला त्वामलकी त्रिपु ॥ ५७ ॥

अमृता च वयस्था च त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः ।

नाक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः ॥ ५८ ॥

(वि.) मण्डूकपर्णेति—मण्डूका इव पर्णान्यस्य 'मण्डूकपर्ण' । पत्रेपूर्णा यस्य पत्रोर्ण । नटति वातेनेति नट । 'नट नृत्तौ' । ^२कट्टन्यद्धान्यस्येति कट्टवद् । शिखाभि ^३ दुदु इति शब्द कायतीति दुण्डुक । 'कै शब्दे' । दुण्डुक इति वा पाठ । स्योन सुखमकतीति स्योनाक । 'अक अग कुटिलया गतौ' । श्योनाफ इति पाठे श्यायत इति श्योनाक । 'श्यैइ गतौ' । 'शुकनासत्काराणि पुष्पाण्यस्य शुकनास । ऋक्षोति हिनस्तीति ऋक्ष । 'ऋक्ष हिसायम्' । दीर्घं वृन्तमस्य दीर्घवृत्त । कुटन् वक्त्री भवन् नटतीति कुटन्नट । 'नट नृत्तौ' । शोणतीति शोणक । 'शोणं वर्णगत्यो' । शोनरु इति ^४पाठे शन्नति व्याप्नोति सर्वं शास्त्राभिरिति शोनाक । 'शन्न गतौ' । इयति ^५पित्तादिकमपसरतीत्यरालु । 'ऋ गतौ' । शोणकनामानि । 'पेदमानु' ॥ तिष्यनक्षत्र घट्ट ^{१०} भास्वर फलमस्या इति तिष्यफला ^{११} । आमलते गुणानामलकी । 'मल मल्ल धारणे' । ^{१२}अमलफलयोगाद्वा । रसत्यनत्वादमृता । ^१ वयसि तिष्ठत्यस्या भक्षणेनेति वयस्था । वयो यौवनं तिष्ठति स्थिरीभवत्यनयेति वा । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' । आमलसी नामानि । ^{१४} 'जसिरिकचेट्टु' ॥ विभेत्यस्माद् रोग इति विभीतक । 'विभी भये' । अक्ष्णोति फलैरिति ^{१५}अक्ष । 'अक्षू व्याप्तौ' । तुष्यति स्वल्पवारिणेति तुष । 'तुप तुष्टौ' । कर्षमात्राणि फलान्यस्येति कर्षफल । भूतानामावासो ^{१६} भूतावास । कलेराश्रयो द्रुम कलिद्रुम ^{१७} । विभोक्तनामानि । 'दाण्डूचेट्टु' ॥ ५६-८ ॥

^१ मण्डूकाकाराणि पर्णानि J₂ Pt₂   ^२ स्वभा B₁ F₁ J₂ K₅   ^३ शिखादिभि
L₂ K₂   ^४ शुकनासेव F₂ Pt₂   ^५ अस्मि B₁ F₁ I K₂ अक्षिरोगान् D₂ K₂
^६ कुट वक्त्रीमात्र F₁ I K₂ वक्त्राकार J₂   ^७ K₂ adds स्यदते स्पदति F₁   ^८ वा
पाठ, तदा B₁ F₁, I J₂   ^९ अवसादवति K₅   ^{१०} तिष्यवच्छ्रुमपल्लवात् F₂ Pt₂
तिष्यनक्षत्रयुक्त काले फल वदेतीति वा Pt₂   ^{११} तिष्यपत्नी K₅ K₂   ^{१२} आमल K₂
^{१३} नववयसि J₂   ^{१४} नेलिङ्गमर J₂   ^{१५} ना अद्य इति पदच्छेद F₂   ^{१६} आवास
त्वात् L₂   ^{१७} वलिपुष्पस्य प्रिय L₂

(पा.) मण्डूकपर्ण—शोणक्यारलौ । 'भूतपुष्पो नटोदङ्कभक्षकद्रुम आरलु' इत्यभिधानादौषादि । 'मयूरजङ्घोऽरलु' 'प्रियकेतु कुटन्नट' इत्यभिधानात् ह्रस्वादि । आरलुद्रुमनामानि । 'पेनुमानु । दुदिलुमुत्र' ॥ तिष्यफला—वयस्था च । आमलसना मानि । 'जसिरिकचेट्टु' । अनुक्तम्—'माकन्दो तु फल तस्या' । तत्फलनाम ।

‘उशिरिकक्ताय’ ॥ त्रिलिङ्ग—विभीतक । नाक्ष । ^२स्वग्रहण नियमार्थम् ॥ तुप—
कलिद्रुम । विभीतकतरुनामानि । ‘ताडिचेद्द्रु’ ॥ ५६-८ ॥

^१ प्रियजीव इति मुद्रितधन्वन्तरिनिघण्टुग्रन्थे
स्वग्रहण नियमार्थम्

^२ नाक्ष इत्यत्र ‘ना’ इति पुलि-

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनामृता ।

हरीतकी हैमवती रेचकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९ ॥

(वि.) अभयेति—नास्ति ^१भयमस्या सकाशाद् अभया । न ^२व्यथयति रोग-
हरत्याद् अव्यथा । ‘व्यथ भयसचलनयो’ । निरामये पथि साध्वी पथ्या । कायस्तिष्ठ-
त्यनयेति कायस्था । काये शरीरे आरोग्यवरी तिष्ठतीति वा । वयस्थेति पाठे व्युत्पत्ति
पूर्वोक्ता । पूतयति^३ पुरुष पूत करोतीति पूतना । ‘पूष् पवने’ । रसायनत्वात् नास्ति
मृतिर्मरणमस्या इत्यमृता । हरति रोगानिति हरीतकी । हृब् हरणे’ । हिमयति गिरौ
प्रचुरा हैमवती । रेचयति विरेचन करोतीति रेचकी । ‘रिचिर् विरेचने’ । श्रेय
करोतीति श्रेयसी । दोषशमनात्^४ शिवा । हरीतकीनामानि । ‘करकचेद्द्रु’ ॥ ५९ ॥

^१ रोगमय यस्या P₁₂

^२ नास्ति रोगव्यथाया P₁₂, P₁₃

^३ देहे B₁, J₂, L₃

^४ पुनाति देह J₃, P₁₃

^५ ‘रिचिर् पृथग्भावे’ P₁₂, चेतकीति पाठे चेतयति चेतकी ।

‘चित्ती वृक्षाने’ P₁

^६ रोग J₃

^७ ‘अल्लिम्बर’ J₂

(पा.) अभया—वयस्था । कायस्थेत्यपि ॥ पूतना—शिवा । हरीतकीनामानि ।

‘करकचेद्द्रु’ ॥ ५९ ॥

पीतद्रुः सरलः पूतिकाष्ठ चाध द्रुमोत्पलः ।

कर्णिकारः परिव्याधे लकुचो लिकुचो दहुः ॥ ६० ॥

(वि.) पीतद्रुरिति—पीतवर्णो द्रुद्रुम^१ पीतद्रु । मरति विन्तर प्राप्नोतीति
सरलः । सरलसङ्गम्याद्वा । पूतिगन्धि काष्ठ^२ पूतिकाष्ठम् । सरलनामानि । ‘सरल-
‘पुचेद्द्रु’ ॥ अस्य द्रुमस्योत्पलनीय पुष्पाणि सन्तीति द्रुमोत्पलः । ‘कर्णिकारभूषणम्
इत्यर्थात् कर्णिकारः । ‘ऋ गतो’ । वायुना परिविध्यत^३ इति परिव्याध । ‘व्यध ताडने’ ।
कर्णिकारनामानि । ‘कोण्डगोगु’ ॥ लस्यते आत्मागत इति लकुच । लिकुचश्च । ‘लकि
आत्मादने’ । अग्निना दह्यत इति दहुः^४ । ‘दह भस्मीकरणे’ । ‘कम्बरु ॥ ६० ॥

^१ K₂, K₃ add वृक्ष . ^२ °काष्ठत्वात् K₅ ^३ 'सरलमर' J₂ ^४ कर्णिका
कर्णभूषण B₁, K₅ ^५ परिविध्यति K₅, K₆ ^६ दहति, तोहति वा डहु । डदयोरभेद ।
'तुहिर अर्दने' Pt₂

(पा.) पीतद्रु—पूतिका च । सरलनामानि । 'अदुगचेद्दु' ॥ अथ
द्रुमोत्पल—परिव्याध । कर्णिकारनामानि । 'कौडगोंडु' ॥ लकुचो—डहु । गजजम्बीर-
नामानि । 'गजनिम्म' ॥ अनुक्तम्—'शाक क्रचपन स्यात् पृथक्छद्दहरीतकौ' ।
शाकवृक्षनामानि । 'तैकुचेद्दु' ॥ ६० ॥

पनसः कण्टकिकलो निचुलो हिज्जलोऽम्बुजः ।

काकोदुम्बरिका फलगुर्मलपूजघनेफला ॥ ६१ ॥

(वि.) पनस इति—पन्यते स्तूयते^१ इति पनस । 'पन स्तुतौ' । पणस इति
पाठ पण्यते 'व्ययह्वियते पणस । 'पण व्ययहारे स्तुतौ च' । कण्टकितानि^३ फलान्यस्य
कण्टकिकल । 'पनस चेद्दु' ॥ निचोल्यते^४ जलेनेति निचुल । 'चुल 'समुच्चाये' ।
हित जलमस्य हिज्जल । अम्बुनि जायत इत्यम्बुज । 'जनी प्रादुर्भावे' । निचुलनामानि ।
'एरगन्नेरु' ॥ काकप्रिया च सा 'उदुम्बरकल्पा च काकोदुम्बरिका । नि सारत्नात्
'फलतीति फल्गु । 'बिफला विशरणे' । मलान् ध्विमादिकात् पुनातीति मलपू ।
'पून् पघने' । मल यावयते^५ कुत्सयतीति मलयूरिति वा पाठ । 'यु जुगुप्सायाम्' ।
जघन रुग्ण्ये फलानि यस्या सा जघनेफला । 'कुक्कमेडिचेद्दु' ॥ ६१ ॥

^१ B₁, G, K₂ add स्वादुतया ^२ पण्यत इति °युत्यति K₂ K₃ ^३ कण्टक-
घनि G, कण्टकयुक्तानि Pt₂ ^४ निचुल्यते K₅ ^५ चुल निमज्जने' K₂, K₆
^६ उदुम्बरी G, Pt₂, 'ब्रह्ममेडिचेद्दु' K₂ ^७ पलवती K₅ ^८ यावयति K₅, K₆

(पा.) पनस कण्टकिकल । पनसवृक्षनामनी । 'पनसचेद्दु' । पनस-
द्वितीयादिरिति कचित् । पणस इति टवर्यमध्यम इति केचित् ॥ निचुलो—जघनेफला ।
काकोदुम्बरनामानि । 'ब्रह्ममेडि^१' ॥ ६१ ॥

^१ ब्रह्ममेडिचेद्दु B₁

अरिष्टः सर्वतोमद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः ।

पिचुमन्दश्च निम्बेऽथ पिच्छिलागुरु शिशुपा ॥ ६२ ॥

(वि.) अरिष्ट इति—न रिप्यते ^१कुष्ठरोगमस्तोऽनेनेति अरिष्ट । ‘रिप हिसायाम्’ । सर्वतो भद्रमस्य ^२सर्वतोभद्र । हिङ्गुवन्निर्यासोऽप्येति हिङ्गुनिर्यास ^३ । ‘मल्यते काकैर्वेष्टयत इति मालक । ‘मल ^४धारणे’ । पितु कुष्ठमन्दयतीति पितुमन्द ^५ । ‘मदि हर्षग्लपनयो’ । आरोग्य नयतीति निम्ब । ‘णीञ् प्रापणे’ । निम्बनामानि । ‘वेपचेद्दु’ ॥ पिच्छास्या अस्तीति पिच्छिल । न गुरु अगुरु ^६ । रोग शिनोति ^७ तनूकरोतीति शिशुषा । ‘शीञ् निशातने’ । शिशपेति वा पाठ । शिशुषानामानि । ‘डरुगुडुघ्नानि’ ॥ ६२ ॥

^१ रोगिजन G, Pt₂   ^२ K₂ adds अस्तीति   ^३ हिङ्गुनो निर्यास इव निवास
G, Pt₂   ^४ मल्यते K₂ मल्यते काकसमूह Pt₂   ^५ ‘मल मल्ल धारण’ K₂,
K₁ Pt₂   ^६ पितु मृत्रातीति पितुमर्द इति वा पाठ, ‘मृद शोदे’ G, Pt₂   ^७ न
गुरु अगुरु K₂ K₁   ^८ नाशयति B₁, K₂ K₃, K₄

(पा.) अरिष्ट — निम्बे । निम्बनामानि । ‘वेपचेद्दु’ । अनुक्तम्—‘कालशाकस्तु कैडर्य’ । कैडर्यनामनी । ‘परिवेपचेद्दु’ ॥ अथ पिच्छिलागुरु । नपुंसकम् । ‘अगुरु डी शिशुषाया जोहके लघुनि त्रिपु’ इति रुद्र । ‘शिशुषा’ ॥ ६२ ॥

कपिला भस्मगर्भा सा शिरीषस्तु कपीतनः ।

भण्डिलोऽप्यथ चाम्पेयश्चम्पको हेमपुष्पकः ॥ ६३ ॥

(वि.) कपिलेति—काम्यत इति कपिला । ‘कमु कान्ती’ । ‘भस्मनुत्पत्त्या मज्जा गर्भे अस्या अस्तीति भस्मगर्भा’ । हस्तिगर्भति पाठे हस्तिनुत्पत्त्या गर्भो मज्जा अस्या अस्तीति हस्तिगर्भा । कपिलानामनी । ‘कपुगलयरुगुडु चेद्दु’ ॥ पिच्छिलादीनि ^१ भस्मगर्भान्तानि ^२पदानि शिशुषाया नामानीति वचित् ॥ शीर्यते मृदुपुष्पत्वादिति ^३ शिरीष । ‘मृ हिसायाम्’ । कपीन् ^४ तनोतीति कपीतन । ‘तनु विस्तारे’ । भण्डारत ^५ परिभाष्यत शुभैरिति भण्डिल ^६ । ‘भडि परिभाषण’ । शिरीषनामानि । ‘दिरि-
सेनपुचेद्दु’ ॥ ^७ चम्पादेशे भव चाम्पेय । चम्पते पट्टपदैरिति चम्पा ^८ । ‘चमु’ ^९ अदने ।
हेमपर्ण ^{१०} पुष्पमस्येति हेमपुष्पक । चम्पकनामानि । ‘सर्पगचेद्दु’ ॥ ६३ ॥

^१ भस्मनुत्पत्त्या गर्भो मज्जा G, K₂   ^२ पिच्छिलादि G, K₂   ^३ K₂ adds पद
^४ K₂ adds कपिदि   ^५ औकुमार्यार् G, Pt₂   ^६ वधि K₂, K₃   ^७ मृदु इति
मदि ^८ ‘मडि कस्याण’ Pt₂   ^९ भडि B₁, K₂, K₃, K₄   ^{१०} चम्पादेशे G, Pt₂
चम्पादेशे B₁   ^{११} चमु उमु चमु K₂   ^{१२} ‘सर्पगचेद्दु’ K₂, K₃

(पा.) कपिला—सा । 'शिशपावृक्षनामानि । 'पिच्छिला च महादयामा कृष्ण-
सारस्तथागरु' इति शेषे । 'विरुगुडचेट्टु' । शिरीषस्तु—भण्डिलोऽपि । ह्रस्वमध्य ।
'अथ भण्डिले कपोतन शिरीषश्च' इति वैजयन्ती (पृ ५१, श्लो ७२) । शिरीष-
नामानि । 'दिरिगिनचेट्टु' ॥ अथ चाम्पेय—हेमपुष्पक^३ । चम्पकनामानि ।
'सपेद्रचेट्टु' । 'पञ्चपञ्चश्च सुरभि' । एते च ॥ ६३ ॥

^१ शिशुपा° B₂

^२ 'दिरिशेन°' B₂

^३ हिम° B₂

एतस्य कलिका गन्धफली स्यादथ केसरे ।

वकुलो वञ्जुलोऽशोके समौ करकदाडिमौ ॥ ६४ ॥

(वि.) एतस्येति—गन्ध एव फलमस्या इति गन्धफली । चम्पककलिकानाम् ।
'सपेंगमोगुपेरु' ॥ के शिरसि सरति गन्धसारत्वात् केसर । 'सु गतौ' । (कविभि)
उच्यते रोगानक्षीति^१ वकुल । 'वच परिभाषणे' । वकुलनामनी । 'पोगडचेट्टु' ॥
^२ धन्यते याच्यते कर्णपूरायेति वञ्जुल । 'अनु याञ्चने' । अश्नुते व्याप्नोतीत्यशोक ।
'अशू व्याप्तौ' । शोकनाशकरनाडा । अशोकनामनी । 'अशोकवृक्षमु' ॥ करोति
दोषाभावमिति करक । 'डुकुञ्ज करणे' । किरिति बीजानीति वा । 'कृ विक्षेपे' । दत्यते
पक्वावस्थायामिति दाडिम । 'दल विशरणे' । दाडिमनामनी । 'दानिम्मचेट्टु' ॥ ६४ ॥

^१ नुदतीति B₁, D₂ K₆, अपनुदति K₆

^२ वण्यत G, K₂

^३ 'अशोकपु-

पेदु G, Pt₂ ^४ दाडिमम् K₂ दाडिमचेट्टु K₂

(पा.) एतस्य—स्यात् । एतलोरकनाम । 'सपेद्रमुग' ॥ अथ—वकुल ।
केसरवृक्षनामनी । 'पोगड' २ । 'केसर' ३ सिंहपूर्वश्च भव्यपूर्वश्च लम्पट' । एते च ॥
वञ्जुलाऽशोके । अशोकनामनी । 'अशोकमु' ॥ 'कट्टेलि कर्णपूरक' । एते च ॥
समौ—दाडिमी । दाडिमद्रुमनामनी । 'दानिम्म' । 'स्वाद्वन्लो रञ्जीजश्च कुट्टिम
फलपाडव' ४ । एतानि च ॥ ६४ ॥

^१ वकुल B₂

^२ B₂ adds 'चेट्टु

^३ 'केसरे वकुलो भगलाल्ल सिंहकेसर'

इति वैजयन्त्याम्

^४ 'पाडव इति त्रिफण्डशेषे (पृ ११, श्लो २३७)

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काञ्चनाह्वयः ।

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ॥ ६५ ॥

(वि.) चाम्पेय इति—चम्पाख्यदेशे भवः^१ चाम्पेयः । के शिरसि सरतीति केसरः । ‘सृ गतो’ । नागप्रियाणि केसरवन्ति पुष्पाण्यस्य नागकेसरः^२ । काञ्चनस्य स्वर्णस्याह्वयो यस्य काञ्चनाह्वयः^३ । नागकेसरनामानि । ‘नागकेसरम्’ ॥ जयति श्लोषादिरोगानिति जया । जयन्ती च । तर्कं श्लोषादिविनाशहेतुभावम् इत्यतीति तर्कारी । ‘ऋ गतौ’ । नयां भवा नादेयी । विजयते^४ श्लोभादिकमनयेति वैजयन्तिका^५ । जयन्तीनामानि । ‘तक्किलिचेट्टु’ ॥ ६५ ॥

^१ भवत्यात् Pt₂.   ^२ नागो हस्ती तन्नाम केसरोऽस्येति वा Pt₂.   ^३ काञ्चनस्य
सर्वाणि नामानि अस्थेति D₂, K₅, K₆.   ^४ श्लोषादि° B₁, I.   ^५ K₅, K₆ add
प्राप्नोति.   ^६ विजयत इति K₅, K₆.   ^७ ‘जि जये’ G, J₂.

(पा.) चाम्पेयः—काञ्चनाह्वयः । नागकेसरनामानि । ‘नागकेसरम्’ ॥ जया—
वैजयन्तिका । तर्कारीनामानि । ‘तक्किलिचेट्टु’ ॥ ६५ ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका ।

जयाथ कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिका ॥ ६६ ॥

(वि.) श्रीपर्णमिति—श्रीः श्लोभा पर्णप्यस्य श्रीपर्णम् । ‘अग्नि मग्नान्यस्मिन्निति अग्निमन्थः^१ । ‘मन्थ विलोडने’ । कणाः सन्त्यस्यामिति कणिका । गणिकावत् ‘कुहकमियर्ति गच्छतीति गणिकारिका । जयति रोगानिति जया । ‘जि जये’ । अग्निमन्थस्य नामानि । ‘कूरनेल्लिचेट्टु’ ॥ कुटिलो जायत इति कुटजः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । शक्रवृक्षत्वात् शक्रः । वत्से ल्वचमिति वत्सकः । ‘वस आच्छादने’ । गिरौ मल्लिकायत् तिष्ठतीति गिरिमल्लिका । कुटजनामानि । ^२ ‘कोडिसेचेट्टु’ ॥ ६६ ॥

^१ मन्थन्ति J₂   ^२ B₁ omits 16 lines.   ^३ वर्णिता K₂.   ^४ मोहनता Pt₂.
^५ ‘कोडिल्लिगे’ J₂.

(पा.) श्रीपर्ण—जया । अग्निमन्थवृक्षनामानि । ‘नेल्लिचेट्टु’ । अथ कुटजः—
गिरिमल्लिका । कुटजनामानि । ‘कोडिसे’ ॥ ६६ ॥

एतस्यैव कलिद्वेन्द्रयचन्द्रयचं फले ।

कृष्णपाकफलाविग्रसुषेणाः करमर्दके ॥ ६७ ॥

(वि.) एतस्येति—^१कलिङ्गदेशे जात कलिङ्गम् । इन्द्रवृक्षफलत्वाद् यववीजा कृतित्वाच्च इन्द्रयवम् । दीपनादिकल्याणकारित्वाद्^२ भद्रयवम् । भद्रयवनामानि । ‘^३कोडिसेपण्डु’ ॥ कृष्ण पाके फलमस्य कृष्णपाकफल^४ । आविजतेऽस्मादिति आविग्र । ‘ओविजी भयचलनयो’^५ । उद्विग्र इति पाठे उद्विजन्ते जना पित्तकरेऽस्मिन्निति उद्विग्र । सुपेणात्यक्पिमुखाभफलत्वात्^६ सुपेण । करेण ‘मृद्यते करमर्दक । ‘मृद मर्दने’ । करमर्दकनामानि । ‘^७करिवे चेद्दु’ ॥ ६७ ॥

^१ कलिङ्गफलत्वात् K₅ K₆   ^२ G Pt₂ add यवाकृतित्वाच्च   ^३ ‘कोडरी-
गनपील J₂   ^४ कृष्णवर्णपाक फलमस्य Pt₂   ^५ ‘मुखाभत्वात् J₂ मुखाकृतित्वात्
Pt₂   ^६ मयत्त J₂, Pt₂   ^७ कोरिग K₅

(पा.) एतस्यैव—फले । एतत्फलनामानि । ‘कोडिशकाय’ । ‘कुटजस्य फले
ह्रीव कलिङ्गेन्द्रयव स्मृतम्’ इति रत्नकोशपाठात् समासाभिप्रेतम् । ‘कलिङ्ग तु यवे ना
तु वंशपक्षिविशेषयो’ इति वैजयन्तीपाठाद् (प्र २५९, श्लो ३३) व्यासाभिप्रेत
रलिङ्गम् इन्द्रयवमिति ॥ अनुत्तम्—‘दोषग्राहस्तु क्तक’ । क्तकनाम । ‘इण्डुपुचेद्दु’ ॥
‘जम्बू स्त्री सुरभिच्छद’ । जम्बूनाम । ‘नेरेड’ ॥ कृष्णपाकफला—करमर्दके ।
करमर्दकनामानि । ‘कलिवेचेद्दुन्नु वॉकचेद्दुन्नु’ । शब्दार्णवे कृष्णपाकफलशब्दा
बहुया विकल्पिता —

‘कृष्ण पाक फले विग्र सुपेण करमर्दक ।
कृष्णपाकफल कृष्णफलपाको ननालक ॥
कृष्णपाकफलादिश्च पाककृष्ण फलादिक ।
कृष्णपाक पाककृष्ण फलकृष्णो बरालक ॥
पाककृष्णफल पाकफलकृष्ण कराम्बुक ।
फलपाक पाकफले बोल कृष्णफले वस ॥’

इति ॥ ६७ ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात् तापिच्छोऽप्यथ सिन्दुकः ।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि ॥ ६८ ॥

(वि.) कालस्कन्ध इति—कालरात्रि स्कन्धोऽस्य कालस्कन्ध । ^१तम्यते तापि-
मिरिति तमाल । ‘तमु श्लाघायाम्’ । ‘तापिन छदयतीति तापिच्छ । ‘छद
अपवारणे’ । तमालनामानि । ‘तमालयु’ ॥ स्यन्दते ‘कदुरत्तरसमिति’^२ सिन्दुक ।

‘स्यन्दू प्रस्रवणे’। सिन्दु स्यन्दन त्वगादिना वृणोतीति सिन्दुवार । ‘वृब्
वरणे’। इन्द्रस्य सुरस प्रिय इति इन्द्रसुरस । गुडतीति गुड । ‘गुड वेष्टने’।
‘गुडाद्वेष्टनान्निष्क्रान्ता निर्गुण्डी’। इन्द्रस्य प्रिया इन्द्राणिका । सिन्दुवारनामानि ।
‘वाविलिचेदु’ ॥ ६८ ॥

^१ ताम्यतीति Pt₂   ^२ ‘तमु ग्लानी’ Pt₂   ^३ तापिन G, Pt₂   ^४ तिक^०
D₃, G, I, K₂   ^५ सि ध्रुक K₄, स्यन्दते रसं Pt₂   ^६ गुडवत् G   ^७ ‘लाकगड’ J₂

(पा.) कालस्कन्ध—तापिच्छोऽपि । तमालतरुनामानि । ‘चीकटिचट्टु’ ॥
अथ ‘सिन्दुके—इन्द्राणिकेत्यपि । सिन्दुवनामानि । ‘वाविलिचेदु’ ॥ ६८ ॥

^१ सिन्धुके B₃, सिन्धुवार B₃   ^२ सिन्धुक^० B₃

वेणी गरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि ।

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी तृणशूल्यं तु मल्लिका ॥ ६९ ॥

भूपदी शीतभीरुश्च सैवास्फोटा वनोद्भवा ।

(नि.) वेणीति—‘वेणीयत् तिष्ठतीति वेणी । गर मूपिकविषम् आगिरतीति
गरागरी । ‘ग निगरणे’ । खरागरी, खरा, गरीति वा पाठ । ताडयन्ति कर्णं ताडा
अङ्गुरा । ‘तड आघाते’ । अङ्गुरा अङ्गिदस्तेषु मुख्यतया देवताड । देवमिन्द्रिय
ताडयतीति वा । ‘जीमूत इयाह्लादकत्वात् जीमूत । देवतालनामानि । ‘द्वयताडि
पेल्लु’ ॥ ‘शोभान्वितहस्तिवर्णाभिपत्रयोगात्’ श्रीहस्तिनी । भुवि रोहतीति भूरुण्डी ।
‘रह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । ‘शुरुगुचेंदु’ ॥ तृणशूले घातगुल्मे साधु तृणशूल्यम् ।
तृणशूल्यं, तृणशून्या, तृणशूल्या इति पाठा । मत्स्यत मूर्ध्नि मल्लिका । ‘मल मल धारणे’ ।
भुवि पद यस्या सा भूपदी । शीताद् ‘भीरुरिति शीतभीरु । ‘बिभी भये’ । मल्लिका-
नामानि । ‘मल्लेचेदु’ ॥ ‘आस्फोटति ईषद्विषसतीति आस्फोटा । ‘सुट्ट चिक्कते’ ।
आस्फोटति वा पाठ । ‘अडविमल्लेपेरु’ ॥ ६९ ॥

^१ वेणी J₂ Pt₂   ^२ जीमूतवत् Pt₂   ^३ शोभागर^० K₃, K₄   ^४ रणागर^० J₂
^५ निषेतीति G, K₂, K₃, K₄, Pt₂ adds प्रीष्मन्त्वात्   ^६ ‘मोह’ J₂   ^७ रण
सुट्टतीति K₁, K₄   ^८ ‘अटपीमेल्ले’ J₂

(पा.) वेणी—जीमूत इत्यपि । देवतालनामानि । ‘दापरदङ्गि’ । अनुगम्—
‘अजभक्षन्तु गोशृङ्गो वरुणश्च युगाक्षर’ । वरुणनामानि । ‘चोच्यचेंदु’ । ‘कारस्थो

महाकोल किपाक कालकूटक' । किपाकद्रुमनामानि । 'काजीरवृक्षम्' ॥ श्रीहस्तिनी—
भूरुण्डी । श्रीहस्तिनीनामनी । 'गुरुगुचेटटु' ॥ 'तृणशूल्य तु । सुभूतिटीकाया तृणशूल्या
तृणशूल्या वेति रूपान्तरसत्ता स्त्रीलिङ्गवा चोका । मल्लिका—शीतभीरुश्च । मल्लिकानामानि ।
'महे' । 'मदयन्ती विचकिल' । एते च ॥ सैव—वनोद्भवा । 'अडविमहे' ।
'काकमल्या वनोद्भवा' इति वैजयन्ती (प्र ६०, श्लो १८४) ॥ ६९ ॥

¹ तृणशूल्य B₃

² काकमाल्याम् इति मुद्रितग्रन्थ

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा ॥ ७० ॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेद्यथ मागधी ।

गणिका यूथिकाम्यष्टा सा पीता हेमपुष्पिका ॥ ७१ ॥

(वि.) शेफालिकेति—शेरत इति शेफा निद्राणा अलयोऽत्रेति शेफालिका ।
सुष्ठु बहत्यामोद सुवहा । 'बह प्रापणे' । गुडाद्वेष्टनाभिष्कान्ता 'निर्गुण्डी' । नीलपुष्पत्वात्
नीलिका । शेफालिकानामानि । 'नह्याविलि' ॥ श्वेत शोभनो³ रसो यस्या सा
श्वेतसुरसा । भूतानि विशत्याह्लादयतीति भूतवेशी । 'विश आह्लादने' । श्वेतशेफालि-
कानामनी । 'तेह्याविलि' ॥ 'मगधदेशप्रचुरा मागधी । गणिकाधक्षितार्कर्षणाद्'⁶
गणिका । यूथो 'जालक्रमस्या अस्तीति यूथिना । भ्रमरेरम्यते शयत इत्यम्बष्टा । 'अवि
शब्दे' । अम्बो भ्रमराणा ध्वनिः, सोऽत्र तिष्ठतीति वा । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । 'यूथिका
नामानि । 'अडविमहे' ॥ हेमवर्णानि पुष्पाणि यस्या हेमपुष्पिका । पीतपुष्पयूथिका
नाम । 'पञ्चपुष्पमोहपेरु' ॥ ७०-१ ॥

¹ Pt₂ adds 'गुड वेष्टने'

² 'नह्यनिपुष्पत्वाविलि' K₂

³ शोभनश्च G

⁴ 'विश प्रवेशने' B₁, K₂

⁵ 'देशे J₂, Pt₂ प्रचुरत्वात् J₂

⁶ कर्षणात् Pt₂

⁷ जालमस्या इति Pt₂

⁸ यतानि मात्स्तीत्यस्य नामानि J₂

(पा.) शेफालिका—नीलिका च सा । नीलपुष्पनिर्गुण्डीनामानि । 'नह्या-
विलि' ॥ सितासौ—भूतवेशी । श्वेतपुष्पनिर्गुण्डीनामानि । 'तेह्याविलि' ॥ अथ मागधी—
अम्यष्टा । 'मुह' । सा—हेमपुष्पिका । सा यूथिका पीतपुष्पा चेत् हेमपुष्पिका ।
'पञ्चपुष्पमुह' ॥ ७०-१ ॥

अतिमुक्तः पुण्ड्रकः स्याद् वासन्ती माधवी लता ।

सुमना मालती जातिः सप्तला नवमालिका ॥ ७२ ॥

(वि.) अतिमुक्त इति—^१वैराग्यसपत्न्या मुक्तानप्यतिक्रामत्यभिभवतीति अति-
मुक्तः । पुण्ड्रदेशे भव. पुण्ड्रकः । वसन्तमासे^२ भवा वासन्ती । मधौ वसन्ते^३ भवा
माधवी । लात्यादत्ते 'शारिकाचित्तमिति लता । 'ला आदाने' । वासन्तीनामानि ।
'पूर्वुल्लगुरुविदपेल्लु' ॥ सुधु मन्यते जनैरिति सुमनाः । सान्तोऽयम् । 'मन 'अवबो-
धने' । मालां कुर्वन्त्यनयेति मालती । मल्यते आमोदैरिति वा । 'मल मल्ल धारणे' ।
जायते 'प्रीतिरनयेति जातिः' । 'जनी प्रादुर्भावे' । जातिनामानि । 'जाजिचेद्दु' ॥
सप्त 'इन्द्रियाणि लात्यादत्ते सुगन्धित्वात् सप्तला । 'ला आदाने' । नूपत इति नवा ।
'णु स्तुतौ' । नवा चासौ 'मालिका च नवमालिका । नवा स्तुत्या माला अस्या
इति वा । नवमालिकानामनी ॥ ^{१०}विरजाजिचेद्दु' ॥ ७२ ॥

^१ अतिक्रान्तो मुक्तान् विगतानिति Pt₂

^२ 'काले J₂, वसन्ते पुष्यतीति Pt₂.

^३ चैत्रे पुष्यतीति Pt₂

^४ जनमनासि Pt₂

^५ 'मन शाने' F₂, Pt₂.

^६ सुसम् Pt₂

^७ जाति इति वा पाठः G, I.

^८ Pt₂ adds मनोरुद्रयन्ताति.

^९ मल्लिका J₂.

^{१०} 'इरवन्तिगे' J₂

(पा.) अतिमुक्तः—माधवी लता । माधवीनामानि । 'पूर्वुल्लगुरिर्विद' ॥

सुमना—जातिः । जातिनामनी । 'जाजि' ॥ सप्तला नवमालिका । 'विरुवाविलि
विरवाजिजि' । 'वनमाली च नेपाली . . . शेखरीत्यपि (?)' इति शेषे ॥ ७२ ॥

माध्यं कुन्दं रक्तकस्तु बन्धूको बन्धुजीवकः ।

सहा कुमारी तरणिरम्लानस्तु महासहा ॥ ७३ ॥

(वि.) माध्यमिति—^१माघमासे भवं माध्यम् । कुं भुवमुद्भेदनकाले^२ यति
रखण्यतीति कुन्दम् । 'दो अवखण्डने' । कुन्दनामनी । 'मोल्लेचेद्दु' ॥ रक्तपुष्प-
शालित्वाद्^४ रक्तः । सुकुमारत्वाच्चित्तं वप्रातीति बन्धूकः । 'बन्ध बन्धने' ।
बन्धून् जीवयतीति बन्धुजीवकः^५ । बन्धुः जीवना यूनामिति वा । बन्धूकनामानि ।
मद्भनचेद्दु' ॥ 'सहते परिमलमिति सहा । 'पह मर्षणे' । कुं भूमिस्थं मारयति
प्राशयतीति कुमारी । 'मृद् प्राणत्यागे' । तरन्त्यनया 'दोषजानि दुःखानीति तरणिः ।
तृ हवन्तरणयोः' । 'कुमारीनामानि । 'पिन्नगोरिट' ॥ म्लानिर्न विद्यतेऽस्मिन्नित्य-

म्हान ¹⁰ । महती पीडा समर्द्ध सहते महासहा । महती च सा सहा चेति वा ।
महासहानामनी । ‘पेद्गोरिट’ ॥ ७३ ॥

¹ माघे मासे K_5, Pt_2 ² उद्धदेन B_1 , उद्धवकाले Pt_2 ³ ‘मोळे’ J_2
⁴ पुष्पतया F_2, J_2, Pt_2 ⁵ जीवाना ब-धु J_2 ⁶ B_1, K_5 add मुखेऽग्रह
⁷ कुस्थ K_5, K_6 कुस्थितान् रोगान् मारयतीति वा Pt_2, K_5 adds प्राणिजात   ⁸ त्रिदोष
 B_1, D_2, G , रोगजनितदु ख Pt_2 ⁹ ‘केर्योस्ते’ J_2 ¹⁰ आशु अम्हान पुष्पमस्य Pt_2

(पा.) माध्य कुदम् । कुन्दनाम । ‘कुद जासो स्मृत माध्यो दलकोशो
दलदिक’ इति पुनपुसकयोर्व्यालि । ‘तोंटमुह’ । रक्तकरतु—बन्धुजीवक ।
बन्धुजीवनामानि । ‘मकेन’ । सहा—तरणि । सहानामानि । ‘चामन्ति’ ॥
अम्हानस्तु महासहा । महासहानामनी । ‘अनल्यमैनरेकुलुगलचामन्ति । अदे गोझनि’ ।
‘कुविका भद्रतरणि वृहत्पत्रातिकेसरा । महासहा’ इति धन्वन्तरि ॥ ७३ ॥

तत्र शोणे कुरवकस्तत्र पीते कुरण्टकः ।

नीली क्षिण्टी द्वयोर्वाणा दासी चार्तगलश्च सा ॥ ७४ ॥

(वि.) तत्रेति—तत्र अम्हाने । कौ भुवि ऋयते साधुरिति कुरवक ।
‘रु शब्दे’ । कुरवकनाम । ‘¹एरपुवुलगोरिट’ ॥ कौ भूमौ रम्यते कुरण्टक । ‘रमु
नीडायाम्’ । कुरण्टकनाम । ‘²पबपुवुलगोरिट’ ॥ तत्र नीलपुष्पत्वात् नीली । क्षिमिति
शब्द करोति शुष्कदशायामिति क्षिण्टी । वणति शुष्कदशायामिति वाणा । ‘वण शब्दे’ ।
दस्यते क्षीयते कालेनेति³ दासी । ‘दसु उपक्षये’ । आर्त क्षीण सन् गलतीति आर्तगल ।
‘गल अदने स्रवणे च’ । नीलक्षिण्टिकानामानि । ‘नहपुवुलगोरिट’ ॥ ७४ ॥

¹ ‘कयपनगोरटे’ J_2 ² ‘पबनोगोरटे’ J_2 ³ कालेन गच्छति H_5, H_6
⁴ ‘गल अवस्रवने’ F_2, Pt_2 ⁵ ‘निरियगोरटे’ J_2

(पा.) तत्र—कुरवक । शोणसहानाम । ‘येरचामन्ति’ ॥ तत्र—कुरण्टक ।
पीतसहानाम । ‘पबशामन्ति’ ॥ नीली—चार्तगलस्तथा । नीलक्षिण्टीनामानि ।
‘नहगोरिट’ ॥ ७४ ॥

सैरेयकस्तु क्षिण्टी स्यात् तस्मिन् कुरवकोऽरुणे ।

पीता कुरण्टको क्षिण्टी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ॥ ७५ ॥

(वि.) सैरेयक इति—सिराख्या वृक्षा यस्मिन् सन्तीति सैरः, सैरदेशे भवः सैरेयकः। शुष्के सति क्षिमिति ^१शब्दं करोतीति क्षिण्टी। सैरेयकनामनी। 'मुलुगोरिंट' ॥ कुरवकशब्दश्चोक्तः^२। कुरण्टक उक्तः^३। भ्रमरीभिः सह भ्रमराश्चरन्त्यस्यामिति ^४सहचरी। 'चर गतौ'। 'पञ्चपुवुलुगोरिंट' ॥ ७५ ॥

^१ रदति, 'रट परिभाषणे' B₁, K₃, 'सिन्न मुलुगोरिंट' B₁.

^२ श्लो. ७४.

॥ तस्मिन्नेव कुरण्टके सहचरीशब्दो वर्तते B₁, J₂.

^४ 'मुलु गोरटे' J₂.

(पा.) सैरेयकस्तु—स्यात्। श्वेतक्षिण्टीनाम। 'तेलुगोरिंट' ॥ तस्मिन्—
अरुणे। 'चेरिगोरिंट'। पीते—द्वयोः। पीतक्षिण्टीनामानि। 'पञ्चगोरिंट'। अनुक्तम्—
'किंकराटः किंकरातो वर्णपुष्पो मिलातकः'। 'वन्नेचेट्टु' ॥ ७५ ॥

उडुपुष्पं जपा पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत्।

प्रतिहासशतप्रासचण्डातद्वयमारकाः ॥ ७६ ॥

करवीरे करीरे तु क्रकरग्रन्थिलाबुभौ।

(वि.) उडुपुष्पमिति—उडुदेशे भवं पुष्पं उडुपुष्पम्। ओडूपुष्पमिति वा पाठः। जपतीव तिष्ठति जलमध्ये जपा। 'जप उत्प^१ व्यक्तायां वाचि'। जपानामनी। 'वासानिचेट्टु' ॥ विरुद्धलक्षणया वज्रवत् कठिनं पुष्पं वज्रपुष्पम्^२। 'नुवु 'पूचुपेरु' ॥ विकसितैः पुष्पैः प्रतिहसतीव तिष्ठतीति प्रतिहासः। 'हसे हसने'। शतं प्रासा^३ इव तीक्ष्णाः^४ कुडूमला अत्येति शतप्रासः। चण्डं तीक्ष्णमततीति^५ चण्डातः। 'अत सातलगमने'। 'कशासाट्टवयशासात्वाद् ह्यान् मारयतीति हयमारकः। 'मृड प्राणत्यागे'। करवीरवत् खड्गवत् मारकत्वात् रसपानेन करवीरः। करवीरनामानि। 'गन्नेरु'^६ ॥ करिणं समीपगतम् ईरयति तीक्ष्णकण्टकैरिति करीरः। 'ईर श्लेपे'। तीक्ष्णत्वात् क्रेति शब्दं करोति क्रकरः^७। 'डुडुन् करणे'। ग्रन्थिमत्त्वात् ग्रन्थिलः^८। करीरनामानि। 'वेणुतुरुचेट्टु'^९ ॥ ७६ ॥

^१ J₂, Pt₂ omit उत्प.

^२ 'दासिवाण' J₂

^३ वज्रमिव विदारकं Pt₂.

^४ 'कासेप्यपुष्प' J₂.

^५ K₅, K₆ add कुन्ताः.

^६ तीक्ष्णानि कुडूमलानि Pt₂.

^७ K₅, K₆ add बुदतिः व्याघ्रोति J₂.

^८ हयमारककशा J₂.

^९ 'कलिगडु' J₂.

^{१०} कृणातीति K₅, K₆.

^{११} ग्रन्थयः सन्त्यस्य Pt₂.

^{१२} 'वेन्दे' J₂.

(पा.) ^१ओडूपुष्पं जपा । जपानामनी । 'दासनमु' । 'जपायामोडूपुष्पं'^२
 स्यादत्र पद्मादयोऽपि च' इति वैजयन्ती (पृ. ६१, श्लो. १९५) । रुद्रपुष्पं जपेति
 कचित्पाठः । 'रुद्रपुष्पमभिधीयते जपा' इति हल्ययुधः (अ. मा. २. ५२) ।
 पुष्पं—तिलस्य यत् । तिलस्य पुष्पं यत् तद्वज्रपुष्पं स्यात् । 'नुवुपुवु' ॥ प्रतिहास—
 करवीरे । करवीरेनामानि । 'गन्नरु' ॥ अनुक्तम्—'तारावतस्तु दगरो नन्द्यावर्तो
 नमोद्गणः' । 'नन्दिवर्धनमु' ॥ करीरे—ग्रन्थिलबुभौ । करीरतरुनामानि । 'वेणु-
 तरु' ॥ ७६ ॥

^१ ओडूपुष्पं for उडूपुष्प in B₃. : ^२ रुद्रपुष्पम् इत्येव मुद्रितग्रन्थे. ^३ ओडूपुष्पमिति
 मुद्रितपुस्तके.

उन्मत्तः कितवो धूर्तो धुत्तूरः कनकाह्वयः ॥ ७७ ॥

मातुलो मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ।

फलपूरो वीजपूरो रुचको मातुलङ्गके ॥ ७८ ॥

(वि.) उन्मत्त इति—उन्मादयतीत्युन्मत्तः । 'मदी हर्षग्लपनयोः' । अत एव
 कितवः । ^१धूर्वत्युन्मादकरणेनेति धूर्तः । 'उर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसायाम्' । वातादिदोषान्^३
 धुवतीति^४ धुत्तूरः । 'धू विधूने' । काञ्चनाह्वयो नाम यस्य काञ्चनाह्वयः । कनकाह्वय
 इति वा पाठः । ^५उन्मादकद्रव्येषु मा नास्ति तुल्य साम्यमस्येति मातुलः । मदयतीति
 मदनः । 'मदी हर्षग्लपनयोः' । धुत्तूरनामानि । 'उन्मेत्तपेरु' ॥ मातुलस्य पुत्रः^६
 फलं मातुलपुत्रकः । 'उन्मेत्तमाय' ॥ फलैः पूर्यत इति फलपूरः । 'पू पालनपूरणयोः' ।
 वीजैः पूर्यत' इति वीजपूरः । रोचते स्वफलं नरेभ्य इति रुचकः । 'रुच'^७ वीमाधमिमीतौ
 च' । रुच्यवस्तुष्वनेन मा तुल्यं^८ गच्छतीति मातुलङ्गकः । मातुलङ्गकनामानि ।
^९मादीफलमुचेद्दु' ॥ ७७-८ ॥

^१ उन्मादेन हिनस्तीति F₂, Pt₂. ^२ 'धुर्वी हिंसायाम्' F₂, Pt₂. ^३ 'रोगान्
 J₁, Pt₁. ^४ धवति G, K₂, K₃. ^५ उन्मादकद्रव्येषु K₂, K₃. ^६ पुत्रकः K₃.
^७ परिपूर्यते J₁, K₂. ^८ 'रुच स्तुती' K₂, K₃, K₄. ^९ G, K₃ add साम्यं.
^{१०} 'मादिफलं' D₂; 'मादले' J₂.

(पा.) उन्मत्तः—धुत्तूरः^१ । तुर्तूरः दुस्तूर इति च कचित्पाठः । काञ्चनाह्वयः—
 मदनश्च । उन्मत्तद्रुमनामानि । 'उन्मेत्तचेद्दु' ॥ अस्य—मातुलपुत्रकः । तत्फलनाम ।

‘उम्मेत्तकाय’ । अनुत्तम्—‘त्रिपुरो भदमत्त. स्यात्’ । ‘वगिचेद्दु’ ॥ फलपूरो—
मातुलङ्गके । मातुलङ्गकनामानि । ‘मादिफलमुचेद्दु’ ॥ ७७-८ ॥

^१ दुत्तुर B.

समीरणो मरुवकः प्रस्थपुष्पः फणिज्जकः ।

जंवीरोऽप्यथ पर्णासे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

(वि.) समीरण इति—समीरयति प्रकाशयत्यामोदमिति समीरण । ‘ईर क्षेपे’ । ^१मरुदेशे वाति र्तत इति मरुवक । ‘वा गतिगन्धनयो’ । प्रस्थे^२ सानौ स्थितोऽपि पुष्प्यतीति प्रस्थपुष्प । ‘पुष्प विकसने’ । तीक्ष्णत्वेन फणाभपत्रत्वात् फणिज्जक^३ । फणिज्जकशब्दो देश्य । ‘जम्यते भक्ष्यत इति जवीर । ‘जमु अदने’ । जवीरनामानि । ‘मरुवमु’ ॥ ^४पुराणानि पर्णान्यस्यति क्षिपतीति पर्णास । ‘असु क्षेपणे’ । कठिन मुद्रशष्कुल्यादिक जरयति जीर्ण करोतीति कठिजर । ‘^५जृप् वयोहानौ’ । कुण्ठति मशकादिगति प्रतिवध्नातीति कुठेरक । ‘कुठि प्रतिघाते’ । कठिजरनामानि । ‘नहगमोर’ ॥ ७९ ॥

^१ मरु देशे J₂, K₁, P₁₂   ^२ प्रस्थेऽपि K₂   ^३ तीक्ष्णत्वेन फणीव आर्जक
 फणिर्जक P₁₂   ^४ अक्षयते, ‘अक्ष भक्षहसनयो’ K₂, K₃   ^५ पुराणपर्णानि D₂
^६ ‘जृप् कृप् वयोहानौ’ K₂, K₃   ^७ ‘कुठ वन्धने’ K₂

(पा.) समीरणो—जम्बीरोऽपि । मरुनकनामानि । ‘मरुवमु’ ॥ अथ पर्णासे—
कुठेरकौ । पर्णासनानि । ‘नहगमोर’ ॥ ७९ ॥

सितेऽर्जकोऽत्र पाठी तु चित्रको वह्निसज्ञकः ।

अर्काहवसुकास्फोटगणरूपविकीरणाः ॥ ८० ॥

मन्दारश्चार्कपर्णेऽत्र शुक्लेऽलर्कप्रतापसौ ।

(वि.) सित इति—अर्जयति ^१नवपत्रादीन् अर्जक । ‘अर्ज अर्जने’ । श्वेत-
 पर्णासनम् । ‘तेहगमोर’ ॥ वह्निरर्णये^२ पाठोऽस्यास्तीति पाठी । चेतन्तीति चितो
 जन्तवस्तान् त्रायते व्याधित इति चित्रक^३ । ‘त्रैड् पाठने’ । ^४वह्निसज्ञा नामास्यास्तीति^५
 वह्निसज्ञक । चित्रकनामानि । ‘चित्रमूलमु’ ॥ ^६अर्कस्याह्वा नामास्यास्तीति अर्काह ।
 वसत्यस्मिन् तेज इति वसुक । ‘वस निवासे’ । आस्फुटतीत्यास्फोट । ‘स्फुट

विकसने' । 'अस्फोत इति वा पाठ । कालक्रमेण गणरूपाणि बहुरूपाण्यस्य गणरूप । पुष्पाणि विकिरतीति विकीरण' । 'कृ विक्षेपे' । मन्दान् 'भुद्रव्याधीनौपधत्वेन इयतीति मन्दार । 'क गती' । अर्कवर्णपर्णत्वाद् अर्कपर्ण । मन्दारनामानि । 'जिह्वेदुचेदु'¹⁰ ॥ अलति भूपयतीत्यल्¹¹ । अल् चासौ अर्कश्च अलर्क । 'अल भूपयदौ' । प्रकृष्टास्तापसा¹² अनेनेति प्रतापस । अलर्कनामनी । 'तेहपूवुलजिह्वेदु' ॥ ८० ॥

¹ आरोग्य Pt₁   ² 'अर्ज वज्रं अर्जने K₅ K₆   ³ 'पर्यायेण K₅, पर्याय-
पाठ K₂, पश्यत इति K₅   ⁴ चित्रकार्यत्वात् चित्रक K₅   ⁵ बहु अत्र B₁, K₅
⁶ Pt₁ adds दीपनत्वात्   ⁷ B₁, K₅ add दूर्गस्य   ⁸ आस्तुट इति वा पाठ K₅
⁹ K₅ adds ग्रन्थयादि°   ¹⁰ 'यैक' J₂   ¹¹ अल अलक्षासौ Pt₁   ¹² K₅, K₆
add योगिनो भवन्ति

(पा.) स्मितेऽर्जकोऽत्र । श्वेतपर्णासनाम । 'तेहगमोर' ॥ अनुक्तम्—'दमन तु ब्रह्मजटा' । 'दवनमु' ॥ 'तुलसी भारती समे' । 'तुलसी' ॥ पाठी—वहिसङ्क । चित्रमूलनामानि । 'चित्रमूलमु' । 'चित्रको दहनव्यालपाठिसौरारुणोऽग्निक' इति तन्त्रान्तरपाठात् पाठी इन्नत ॥ अर्जह—अर्कपर्ण । स्फटस्फोटस्फोता इत्यमरमाला । अर्कवृक्षनामानि । 'जिह्वेदु' ॥ अत्र शुद्धे—प्रतापसौ । अलर्कनामनी । 'तेहजिह्वेदु' ॥ ८० ॥

¹ शिवा इति वैजयन्त्याम् (पृ ५४ अं ११९)

शिवमल्ली पाशुपत एकाष्टीलो वको वसुः ॥ ८१ ॥

वन्दा वृक्षादनी वृक्षरुहा जीवन्तिकेत्यपि ।

(वि.) शिवमल्लीति—शिवेन¹ महद्यत इति शिवमल्ली । 'मल मल धारणे' । पाशुपतेरय प्रिय पाशुपत । एकोऽष्टीलो मञ्जास्यास्तीति एकाष्टील । गन्धानुमेयसुष्मा-
शैर्वाति गच्छतीति² वक । 'वा गतिगन्धनयो' । वस्ते भूमिमाच्छादयतीति वसु । 'वस आच्छादने' । वकपुष्पनामानि । 'वकपुष्पमु'³ ॥ वन्दते स्तूयते औपधत्वेनेति⁴ वन्दा । 'वदि अभिवादनस्तुत्यो' । वृक्षमचि पीडयतीति वृक्षादनी । 'अद भक्षणे' । वृक्षे रोहतीति वृक्षरुहा । 'रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । जीरयतीति जीरन्तिका⁵ । 'जीव प्राणधारणे' । जीवन्तिकानामानि । 'वदनिकपेरु' ॥ ८१ ॥

¹ शिवस्य महिषेय K₅ K₆   ² D₂ G add मुख्य   ³ वन्दोरभेद G, I
⁴ 'वकुलपुष्प' J₂   ⁵ व वा J₂   ⁶ जीवन्त्यनया K₅, K₆ जीवतीति B₁   ⁷ 'मरुद
वन्दगिणे' J₂

(पा.) शिवमह्यै—वृक । वक इति वा । वसु । वरुणपुष्पनामानि । ‘वकपुष्प-
मन्नचेदु’ । वन्द—जीवन्तिवेत्यपि । वृक्षोपरिप्ररूढविजातीयोद्भिन्नामानि । ‘वदनिक’
॥ ८१ ॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकामृता ॥ ८० ॥

जीवन्तिका सोमवल्ली विशल्या मधुपर्ण्यपि ।

(वि.) वत्सादनीति—वत्सानां चालानामदनीयत्वाद्^१ वत्सादनी । ‘अद
भक्षणे’ ।^२ छिन्नापि रोहतीति छिन्नरुहा । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ ।
ज्वरितान्^३ गुडूची रक्षतीति गुडूची । ‘गुड रक्षायाम्’ । तन्त्रयन्यायुरिति^४ तन्त्रिका ।
‘तन्नि कुटुम्बधारणे’ । रसात्यनत्वादमृता^५ । जीवयति रोगिणमिति जीवन्तिका । ‘जीव
प्राणधारणे’ । ‘सोमस्याशभूता वल्ली सोमवल्ली । विगत श्लेष्मस्य इति विशल्या ।
मधुराणि^६ पर्णान्यस्या इति मधुपर्णी । गुडूचीनामानि । ‘तिप्पतीगे’ ॥ ८२ ॥

^१ अदनं (भवतीति D₂, J₂, K₂) Pt₂   ^२ छिन्ने स्थानेऽपि K₂, छिन्नस्थाने B₁, K₂
^३ ज्वरितादीन् K₂   ^४ ज्वरितान् K₂, धारयति पोषयति B₁, D₂   ^५ न निघट
इत्यमृता Pt₂   ^६ अश्वे भूता B₁   ^७ K₂ adds पत्राणि

(पा.) वत्सादनी—मधुपर्ण्यपि । गुडूचीनामानि । ‘तिप्पतीगे’ ॥ ८२ ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्रवा ॥ ८३ ॥

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्ण्यपि ।

(वि.) मूर्वति—मूर्वति^१ वेष्टयति यष्टयादिकमिति मूर्वा । ‘मूर्वा चन्धने’ ।
दीव्यतीति देवी । ‘दिवु व्रीडादौ’ । ‘मधुरसोऽस्या अस्तीति मधुरसा । मुरति वेष्टयति
मोरटा । ‘मुर सवेष्टने’ । तेजयत्यमिमिति^२ तेजनी । ‘तिज निशतने’^३ । स्रवति
रसमिति स्रवा । ‘म् प्रस्रवणे’ । ‘मधु’^४ लातीति मधूलिका । ‘ला दाने’ । ‘मधुन-
श्रेणि. पक्किरस्या इति मधुश्रेणी । गोकर्णाभपत्राद् गोकर्णी । पीलोरिव पर्णान्यस्या
पीलुपर्णी । मूर्वानामानि ॥ ‘चागचेदु’ ॥ ८३ ॥

^१ वेष्टते Pt₂   ^२ K₂, K₂ add विद्वलक्षणया, मधु रस. B₁   ^३ तेजनी K₂
^४ निशाने J₂   ^५ ‘सु गती’ F₂, ‘सु खवणे’ D₂, K₂   ^६ माधुर्या-व्यात्
B₁, I, K₂, K₂

(पा.) मूर्वा—पीलुपर्ण्यपि । यत्प्रभवत्वेन धनुर्गुणो मौर्वीत्युच्यते तस्यो-
द्भिद्विशेषस्य नामानि । 'चांग' ॥ ८३ ॥

पाठाम्बष्टा विद्वकर्णी स्थापनी श्रेयसी शिवा ॥ ८४ ॥

एकाष्टीला पापचेली प्राचीना वनतित्त्का ।

(वि.) पाठेति—बहु^१ योगेषु पठ्यत इति पाठा । 'पठ व्यक्ताया वाचि' ।
अम्बे शब्दे तिष्ठतीति अम्बष्टा^२ । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । ^३वैद्यकर्णावनया विद्वाविति
विद्वकर्णी । वस्तौ कर्मणि स्थापनीयत्वात् 'स्थापनी' । ^४श्रेयसाधनत्वात् श्रेयसी ।
^५दोषशमनात् शिवा । एकोऽष्टीलो मज्जास्या अस्तीति एकाष्टीला । पापं चलयतीति
'पापचेली' । 'चल सचलने' । ^६प्राच्या भवा प्राचीना । ^७वनजा च तित्करसा च
वनतित्त्का । पाठानामानि । 'अगुरुसोंटि' ॥ ८४ ॥

^१ बहु^० B₁, Pt₂   ^२ अम्बेर तिष्ठतीति वा Pt₂   ^३ Pt₂ adds शास्त्रेषु ध्रुयमाण-
त्वात् .   ^४ वस्तिकर्मणि B₁, जनान् स्थापयतीति, 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' Pt₂.   ^५ श्रेयस्कात्वात्
F₂, Pt₂   ^६ विप^० B₁.   ^७ वृक्षीनामत्वात् J₂, वृजिन^० K₂   ^८ प्राचि मायया K₂, K₄.
^९ वने I, Pt₂.

(पा.) पाठाम्बष्टा—वनतित्त्का । पाठायाम् नामानि । 'पाठ', 'इदे
चिरिचोदि' ॥ ८४ ॥

कटुः कटुंवराशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥ ८५ ॥

मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शकुलादनी ।

(वि.) कटुरिति—कटुरसोऽस्या अस्तीति कटुः । कटुत्वागृणोति रोगमिति वा ।
'कटे वर्षावरणयो.' । कटुत्वागृणोति बलाख्यरोगमिति कटुंवरा । 'वृज् वरणे' ।
कटुभरेति पाठे कटुं विभर्तीति कटुंभरा । कटुंभरेत्यपि पाठः । रोगजशोकं^१ हन्ति
रोपयति^२ चाङ्गमिति अशोकरोहिणी । अशोका रोहिणीति पदद्वयं वा । तत्पक्षे न विद्यते
शोकोऽस्या अशोका । रोहति व्याग्रेत्यङ्गानीति रोहिणी । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च' । 'कटुश्चासौ रोहिणी' च कटुरोहिणी । मत्स्याना पित्तं जीवनमिति मत्स्यपित्ता ।
कृष्णो भेदः छेदोऽस्याः कृष्णभेदी^३ । चक्रन्दङ्गमस्या अस्तीति चक्राङ्गी । 'चक्राङ्गीति वा
पाठः । शकुलानां मत्स्यानामदनमिति शकुलादनी । कटुरोहिणीनामानि । 'कटुरो-
हिणीपेरु' ॥ ८५ ॥

- ^१ रोगजं शोकं J₂; राजशोकं B₁.   ^२ रोहति K₈.   ^३ कटुरसा K₅, K₆.
^४ रोहति च B₁.   ^५ भेदे छेदने कृष्णवर्णोऽस्याः K₄, K₆.   ^६ वक्रमङ्गमस्याः F₂, Pt₂.

(पा.) कटुः—रोहिणी ।

‘अशोका कटुरोहिण्यामशोको वञ्जुलदुमे ।

रोहिणी कटुरोहिण्यां भभेदे रोहिता गवोः^१ ॥’

इति रमसकोशादशोका रोहिणीति पदद्वयमपि । कटुरोहिणी । कटुकरोहिण्यपि ॥
मत्स्यपित्ता—शकुलादनी । शकुलादिनीति वा । कटुरोहिणीनामानि । ‘कटुकरोहिणी-
पेरु’ ॥ ८५ ॥

^१ ‘तन्नेदे लोहितागरो’ इति टीकासर्वस्वे (पृ. १३९), ‘भमिशकटंभराम्भेववलेषु लोहितागवो,’ इति मेदिनीति भानुजीदीक्षितः (पृ. १७९).

आत्मगुप्ताजहा व्यण्डा कण्डूरा प्रावृषायणी ॥ ८६ ॥

ऋश्यप्रोक्ता शूकशिम्बिः कपिकच्छूश्च मर्कटी ।

(वि.) आत्मगुप्तेति—आत्मा गुप्यतेऽस्या^१ आत्मगुप्ता । ‘^२गुपू रक्षणे’ । न जहाति शूकान् अजहा^३ । ‘ओहाक् त्यागे’ । जडेति वा पाठे जडयतीति जडा । ‘जल अपवारणे’ । कन्दूकरणाय व्यडति वर्धत^४ इति व्यण्डा । ‘अड उग्रमने’ । अव्यण्डेति वा पाठः । कण्डू रातीति कण्डूरा । ‘रा दाने’ । प्रायेण प्रावृषि भवा प्रावृषायणी । ऋश्यैर्मृगैः प्रोक्ता दर्शिता ऋश्यप्रोक्ता । ऋष्यप्रोकेति वा पाठः । शूकप्रधाना शिम्बिः शूकशिम्बिः । कपीन्^५ कपति ‘हिनस्तीति कपिकच्छूः । ‘कप ह्मितायाम्’ । ‘मर्कटरोमवर्णा-फलत्वात् मर्कटी । मर्कटीनामानि । ‘^६दुरदगोडिचेद्दु’ ॥ ८६ ॥

- ^१ अनया K₆.   ^२ ‘गुप गोप्ते’ K₃, K₄.   ^३ जिह्वेति जिहा K₆.   ^४ उदच्छति B₁, Pt₂   ^५ शिम्बी शूकशिम्बी K₅, K₆.   ^६ कपि K₃.   ^७ हिंसति K₆, K₄.
^८ ‘रोमामफलत्वात्’ F₂, Pt₂.   ^९ ‘तुरुचे’ J₂.

(पा.) आत्मगुप्ता—अव्यण्डा । अकारपूर्वाविमौ शब्दौ । तथा चाहेन्दुः ।
‘अव्यण्डा’ वृषती सस्यादजहा शूकशिम्बिका’ इति । ‘म्वयंगुप्ता जहा जटा’
इत्युक्तत्वात् जडेति पाठश्च ॥ कण्डूरा—मर्कटी । आत्मगुप्तानामानि । ‘दूल्गोडि’ ॥ ८६ ॥

^१ ‘अव्यण्डा वृषमी गुप्ता’ इतीन्दुरिति भानुजीदीक्षितः (पृ. १८०, श्लो. ८६).

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी वृषा ॥ ८७ ॥
प्रत्यक्श्रेणी सुतश्रेणी रण्डा मूपिकपर्णपि ।

(वि.) चित्रेति—^१चित्रवर्णपर्णत्वात् चित्रा । उपचित्रा^२ च । न्यक्^३ तिर्यक्^४ रणद्धीति न्यग्रोधी । 'रुधिर आवरणे' । द्रवति^५ 'विसरतीति द्रवन्ती । 'द्रु गतौ' ।
इ सुप्त वृणोतीति शंवरी । 'वृष्ट् चरणे' । आरोग्यकामिना 'काम वर्पतीति वृषा ।
'वृष सेचने' । प्रत्यक् प्रतीची श्रेणी^६ 'पर्णावलिरस्या इति प्रत्यक्श्रेणी । सुताना
पर्णादीना श्रेणिरस्या इति सुतश्रेणी । 'रम्यते पक्षिमिरिति रण्डा । 'रमु क्रीडायाम्' ।
मूपिककर्णाभपत्रत्वात् मूपिकपर्णी । मूपिकपर्णानामानि । 'एलुकचेविचेद्दु' ॥ ८७ ॥

^१नानावर्णत्वात् F₂, Pt₂   ^२साक्षादचित्तत्वात् K₅, K₆   ^३रोहतीति K₅, K₆,
I adds 'रुह ग्रीजजन्मनि प्रादुर्भावे च'   ^४विगलति J₂, Pt₂   ^५सुप्त Pt₂
^६पर्णादिप्रसवना K₅ K₆   ^७रमयति Pt₂

(पा.) चित्रोपचित्रा—मूपकपर्णपि । मूपकपर्णानामानि । 'येलुकजीडि'

॥ ८७ ॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरकौ ॥ ८८ ॥
प्रत्यक्पर्णी कीशवल्ली किणिही खरमञ्जरी ।

(वि.) अपामार्ग इति—अपकृष्ट आ समन्तात् मार्गोऽस्येति अपामार्ग । शिखरे
भवतीति शैखरिक । धाम स्थानमर्जयतीति धामार्गव^१ । 'अर्ज अर्जने' । याम्नोऽर्गो
धामार्ग । धामार्ग यातीति वा । मयूरचूडाप्रतिकृतिर्यान्^२ मयूरक । प्रत्यक्^३ पर्णान्यस्या
सन्तीति प्रत्यक्पर्णी । कीशस्य रूपे रोमाभा वह्न्योऽस्या सन्तीति कीशवल्ली । कीशपर्णाति
वा पाठ । किणिनो दद्रुरोगिण औपधत्वेन जिहीते यातीति किणिही । 'ओहाङ् गतौ' ।
खरास्तीक्ष्णा मञ्जरीऽस्या सन्तीति खरमञ्जरी । अपामार्गनामानि । 'उत्तरेणि
चेद्दु' ॥ ८८ ॥

^१अथवा अधमं मार्गोऽस्तिवाति गच्छतीति K₅, K₆   ^२मयूरचूडाप्रतिकृतित्वात् D₂
^३प्रत्यक् निमुल Pt₂

(पा.) अपामार्ग—किणिही । दीर्घवृत्तीय । खरमञ्जरी । अपामार्गनामानि ।
'उत्तरेणि' ॥ ८८ ॥

हञ्जिका ब्राह्मणी पद्या भार्गी ब्राह्मणयष्टिका ॥ ८९ ॥

अङ्गारवल्ली बालेयशाकवर्बरवन्दकाः ।

(वि.) हञ्जिकेति—हन्ति ^१यक्षमाणमिति हञ्जिका । ‘हन हिसागलो.’
भञ्जिकेति पाठे भनक्ति रोगं भञ्जिका । ‘भञ्जो अत्तमर्दने’ । ^२ब्राह्मणीवत् पवित्रत्वाद्
ब्राह्मणी । ^३पद्याभपुष्पत्वात् पद्या । भुञ्जति कफादिकं नाशयतीति भार्गी । ‘भ्रत्ज पाके’ ।
^४ब्राह्मणरीतित्वाद् ब्राह्मणयष्टिका । अङ्गाराभा ^५वल्थोऽस्या अङ्गारवल्ली, लौहित्यात्
बालेयस्य गर्दभस्य ^६शाको बालेयशाकः । शाखाभिः वृणोतीति ^७वर्बरः । ‘वृन् वरणे’ ।
^८वैशैर्वन्द्यते स्तूयत इति वन्दकः । ‘चदि अभिवादनस्तुत्योः’ । वर्धक इति वा पाठः ।
भार्गिनामानि ॥ ‘गंडुयारंगि’ ॥ ८९ ॥

^१ रोग Pt₂.   ^२ ब्राह्मणवत् Pt₂.   ^३ पुष्पत्वात् K₅.   ^४ ब्राह्मणयष्टिरिव F₂.
^५ अङ्गाराकारवल्ली अस्याः K₆, K₈   ^६ G, Pt₂ add भोज्यः   ^७ K₈ adds व्याप्नोति;
वययोरभेदः G.   ^८ वैद्येन K₅, K₈   ^९ ‘मञ्जि’ J₂.

(पा.) हञ्जिका । भञ्जिकापि ।

‘भार्गी गर्दभशाकश्च भृगुजा च सुवर्चस्य ।

ब्रह्मरीतिः शुक्रमाता फासत्री भञ्जिका तथा ॥’

इति वैद्यके । ब्राह्मणी—वन्दकाः । भार्गीनामानि । ‘भारंगि’ ॥ ८९ ॥

मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समझा कालमेपिका ॥ ९० ॥

मण्डूकपर्णी भण्डीरी भण्डी योजनवल्परपि ।

(चि.) मञ्जिष्ठेति—मञ्जुनि मनोहे ^१वर्णं तिष्ठतीति मञ्जिष्ठा ^२। विकसति दूरं
प्रसरतीति विकसा । ‘कस गतो’ । जिह्वति ^३सर्वतः प्रसरतीति जिह्वी । ‘जिगि गतो’ ।
समन्तावद्गतीति ^४समझा । ‘अगि गतो’ । ‘काले मिष्यते शन्यते कालमेपिका ।
कालमेषिकेति वा पाठः । ‘मिष मिश्र शब्दे’ । मण्डूका इव ^५पर्णान्यस्या मण्डूकपर्णी ।
^६भण्डयते भण्डीरी । ‘भण्डी । ‘भडि परिभाषणे’ । दीर्घवद्भेदात् योजनवल्ली ।
मञ्जिष्ठानामानि ॥ ‘मञ्जिष्ठचेदु’ ॥ ९० ॥

^१ K₁, K₈ add लोहिते.   ^२ G, I add ‘त्रा गति निवृत्ती.’   ^३ G adds
पन्तात्.   ^४ अगति D₂, G, K₁.   ^५ शन्य B₁; बालेति K₈.   ^६ ‘मिश्र शब्दे

रोपकृत रन्धने गतौ च F_2 , 'मिष स्पर्धायाम्' G ⁷ मण्डत Pt_2 ⁸ माण्डी
 K_2 , K_6 , Pt_2 ⁹ G , I add पेह

(पा.) मञ्जिष्ठा—योजनवस्त्यपि । योजनफल्यपीति केचित् । मञ्जिष्ठानामानि ।
 'मञ्जिष्ठि' ॥ ९० ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ॥ ९१ ॥

रोदनी कच्छुरानन्ता समुद्रान्ता दुरालभा ।

(वि.) यास इति—याति लतावत् प्रसरतीति यास । 'या प्रापणे' । यौतीति
 यवास । 'यु गतौ' 'यु मिश्रणे अमिश्रणे च' इति वा धातु । कण्टकाचितत्वात्
 दु खेन स्पृश्यत इति ¹ दु स्पर्श । 'स्पृश' स्पर्शने । धन्वनि मरुदेशे यासो धन्वयास ।
 कु भुव ² कण्टकत्वेन नाशयतीति कुनाशक । 'णश अदर्शने' । स्पृशन्त रोदयतीति
 रोदनी । 'रुदिर अश्रुविमोचने' । कच्छुरोग रातीति कच्छुर । 'रा वाने' । 'अतिदूर-
 व्यापिनीत्याद् अनन्ता । समुद्रान्ता च । दु खेन ³ आलभ्यत इति दुरालभा । 'डुलभप्
 प्राप्नो' । धन्वयासनानि । 'तीण्टकसिण्डपेह' ॥ ९१ ॥

¹ कण्टकिवाद् दु स्पर्श K_2 K_6 ² 'स्पृश सस्पर्श' K_2 संस्पर्शने D_2

³ कण्टकिवन J_2 K_2 ⁴ B_1 , G I omit अति दीर्घमूलतया J_2 Pt_2 ⁵ लभ्यत

स्पृश्यत इति Pt_2 ⁶ 'रेगटिदूलकोकलतगड K_2 , रेगडुदूलपेह' G K_2 K_2

(पा.) यासो—दुरालभा । दुरालभानामानि । 'तीटक्सवेद' । 'रेगडिदूल'

॥ ९१ ॥

पृश्निपर्णी पृथक्पर्णी चित्रपर्ण्यङ्घ्रिपर्णिका ॥ ९२ ॥

क्रोष्टविन्ना सिंहपुच्छी कलशी धावनी गुहा ।

(वि.) पृश्निपर्णीति—पृश्नीन्यल्पानि पर्णान्यस्या पृश्निपर्णी । ¹ पृथक् भिन्नानि
 पर्णान्यस्या पृथक्पर्णी । 'चित्राणि पर्णान्यस्या चित्रपर्णी' । अद्ग्रेषुर्ध्नादारभ्य
 पर्णान्यस्या अङ्घ्रिपर्णिका² । अङ्घ्रिपङ्क्तिरेति वा पाठ । क्रोष्टमिर्विन्ना ³ दत्तेवाभाति
 तत्पुच्छसाम्यात्⁴ क्रोष्टविन्ना । 'विद विचारणे' । 'सिंहस्येव पुच्छ शाखा अस्या
 सिंहपुच्छी । रसाधारत्वात् कलशसाम्य किञ्चिदस्तीति कलशी । धावति प्रसरतीति
 धावनी । धावनिरिति वा पाठ । 'धातु गतिशुद्धयो' । गृह्णति रसमिति गुहा ।
 'गृह् सवरणे' । सिंहपुच्छीनामानि । 'नक्षत्रोद्योतचेदु' ॥ ९२ ॥

- १ विविक्तपर्णत्वात् F₂, K₂, K₆   २ चित्ररूपाणि Pt₂   ३ चित्रपणिका D₂
 ४ K₅, Pt₂ add 'कालषोडशेष्टु'   ५ आदत्तेव Pt₂   ६ तत्पुच्छनाशात् L₅, L₆
 ७ सिंहपुच्छाकृतिमञ्जरीत्वात् Pt₂

(पा.) प्रभिपर्णी—गुहा । प्रभिपर्णीनामानि । 'नक्तोक्तपोत्र' ॥ ९२ ॥

निदिग्धिकास्पृशी व्याघ्री बृहती कण्टकारिका ॥ ९३ ॥

प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि ।

(वि.) निदिग्धिकेति—निदिक्ष्यतेऽङ्गोपाङ्गैरुपचीयत इति निदिग्धिका । 'दिह उपचये' । कण्टकित्यात्र स्पृश्यतेऽस्पृशी । 'स्पृश 'स्पर्शने' । स्पृशीति चा पाठ । अत एव व्याघ्रीव तिष्ठतीति ^१व्याघ्री । कण्टकैर्बृहतीति ^२बृहती । 'बृह बृहती' ^३ । कण्टकानियतीति कण्टकारिका । 'नक्त गतौ' । 'रुचिरत्वेन भोजन 'प्रचोदयतीति प्रचोदनी । 'चुद प्रेरणे' । कोलति ^४साम्ब्रीभवतीति कुली । 'कुल सस्याने यन्धुपु च' । 'वार्तासीमपेक्ष्य ^५ह्रस्वत्वात् क्षुद्रा । दु खेन स्पृश्यते कण्टकित्वात् दु स्पर्शा । राष्ट्रै भवा राष्ट्रिका । कण्टकारिकानामानि । 'वाकुडचेदु' ॥ ९३ ॥

- १ सस्पर्शने K₅, K₆   २ व्याघ्रनगरसमानकण्टकत्वात् Pt₂   ३ बृहत इति L₆
 ४ 'बृह बृहि बृहौ' L₁, K₁   ५ रुचिरत्वेन K₂, K₄, K₅, कण्टकैर्भोदयति प्रयतीति Pt₂   ६ B₁, J₁, L₂ add मति   ७ 'चुद सचोदने' F₂   ८ सार्द्धं J₆, L₆, सधीभवति Pt₂   ९ वार्ताकादिक Pt₂   १० क्षुद्रत्वात् Pt₂   ११ 'निरिषुह' J₅

(पा.) निदिग्धिका—राष्ट्रिकेत्यपि । निदिग्धिकानामानि । 'वाकुड' ॥ ९३ ॥

नीली काला क्लीतकिका ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥ ९४ ॥

रञ्जनी श्रीफली तुल्या द्रोणी डोला च नीलिनी ।

(वि.) नीलीति—नीलवर्णत्वात्नीली । काला च । 'क्लीतक विनिमयोऽस्या अस्तीति क्लीतकिका' ^१ । ग्रामे ^२भवतीति ग्रामीणा । 'मधूनि मधुराणि पर्णान्यस्या मधुपर्णिना । रञ्जयति 'पटादिकं नीलीकरोतीति रञ्जनी । 'रञ्ज रागे' । 'रम्पफल्द्रवात् श्रीफली । फलनिष्पत्तिसमये तुल्यते पीडयते तुल्या । 'तुद व्यथने' । अस्पृश्यतया द्विजोऽत्र द्रव्यतीति 'द्रोणी । 'द्रु गतौ' । तूणीति वा पाठ । 'तुण सकोचने' । 'तूण प्रपूरणे' इति वा धातु । डोलत्यते वायुनेति डोला । 'डुल उल्लेपे' । डोलति वा पाठ । नीलवर्णोऽस्या अस्तीति नीलिनी । नीलीनामानि । 'नीलिचेदु' ॥ ९४ ॥

^१ क्रीतक K_६   ^२ Pt_२ adds 'द्रुकोञ् द्रव्यविनिमये'   ^३ भवा F. Pt_२
^४ मधुमासे Pt_२   ^५ वस्त्रादिक Pt_२   ^६ फलवतीत्वात् K_२   ^७ द्रवन्ति जना अस्या
 असृष्टयत्वात् Pt_२

(पा.) नीली—क्रीतकिका । क्रीतकीति पाठान्तरम् । ग्रामीणा । ह्रस्वमध्येति केचित् । मधुपर्णिका—नीलिनी । द्रोणी दोरेति वा । द्रोणी तूणी चेति केचित् । नीलीनामानि । 'नीलिचेट्टु' ॥ ९४ ॥

अवल्लुजः सोमराजी सुवल्ली सोमवल्लिका ॥ ९५ ॥

कालमेपी कृष्णफली बाकुची पूतिफल्यपि ।

(वि.) अवल्लुज इति—^१पूतिगन्धत्वाद् अवल्लोररस्याद् बीजाज्जात^२

अवल्लुज^३ । सोमेनाह्लादेन राजत इति सोमराजी । 'राज् दीप्तौ' । शोभना बल्ल्योऽस्या सन्तीति सुवल्ली । सोमा आह्लादका^४ बल्ल्योऽस्या इति सोमवल्लिका । कालरणेन मिष्यते^५ कृष्णफलेन शब्दयत इति कालमेपी । 'मिष^६ शब्दे' । कृष्णवर्णानि फलान्यस्या कृष्णफली । घाति विमीन् हन्ति^७ कुष्टादिरोगान् सकोचयतीति बाकुची । 'वा गति गन्धनयो' । 'कुच^८ सकोचने' इति च धातु । पूति गन्ध फलेऽस्या इति पूतिफली । बाकुचीनामानि ॥ 'कारुगच्चपेरु' ॥ ९५ ॥

^१ असाभ्यात् K_६ पूतिबीजत्वात् D. K_६   ^२ जायत इति K_६ K_७   ^३ G adds
 'जनी प्रादुर्भव'   ^४ आह्लादकारिणी वल्ली Pt_२   ^५ कृष्णफलीति G J_२ फलेति
 B_१, K_२ Pt_२   ^६ 'मिष मिश शब्दे' K_६   ^७ वात Pt_२   ^८ 'कुच शब्दे
 तारे' Pt_२

(पा.) अवल्लुज—पूतिवल्त्यपि । बाकुचीनामानि । 'वावजि' 'वारुगच्च'

॥ ९५ ॥

कृष्णोपकुल्या चैदेही मागधी चपला कणा ॥ ९६ ॥

ऊपणा पिप्पली शौण्डी कोलाथ करिपिप्पली ।

कपिवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः पुमान् ॥ ९७ ॥

(वि.) कृष्णेति—कृष्णवर्णत्वात् कृष्णा । कर्पति रोगानिति वा । 'वृष विले-
 खने' । 'ऊपकोलति सस्यायत इति उपकुल्या । 'कुल सत्याने वन्धुषु च' । 'विदेहाख्य-

देशे भवा वैदेही । ^३मगधदेशे भवा मागधी^१ । चपल उष्णो रस तथोगाञ्चपला^२ । कणा सन्त्यस्या कणा । 'रोगानूपतीति ऊपणा । 'ऊप 'रूज्यायाम्' । पिपति पालयतीति पिप्पली । 'पृ पालनपूरणयो' । 'रोगापनोदने शक्तित्वात् शौण्डो' । 'कोलति सस्यायतीति कोला । 'कुल सस्याने' । पिप्पलीनामानि । 'पिप्पलिपेरु' ॥ ^{१०}करिण पिप्पली करिपिप्पली । ^{११}मर्कटरोमाभावयवयोगात् कपिवल्ली । कोलवद् वराहवत् स्थूला वल्ली यस्या कोलवल्ली । श्रेयस्करत्वात् श्रेयसी । वस्यते ^{१२}रोमभिराच्छाद्यत इति वसिर । 'वस आच्छादने' । वशिर इति चा पाठ । गजपिप्पलीनामानि । 'गजपिप्पलिपेल्लु' ^{१३} ॥ ९६-७ ॥

^१ उपगता कुल्या ज मभूमित्वेनानयेति Pt₂   ^२ विदेहदेशे F₂, Pt₂   ^३ मगधाख्य^३ J₂
^४ मागधी च only in K₂   ^५ चपला कणा अस्या सन्तीति G, h₅, K₅   ^६ B₁ omits two lines
^७ 'ऊप दाहे' G   ^८ K₅ adds त्रिदोष^८   ^९ कुल्यते h₅, K₅
^{१०} करियोऽया Pt₂   ^{११} कपि^{११} Pt₂   ^{१२} लोमभि B₁, K₅   ^{१३} 'गजहपिप्पली' J₂

(पा.) कृष्णा—कोन्डा । पिप्पलीनामानि । 'पिप्पलि' ॥ अथ करिपिप्पली—
 वशिर पुमान् । श्रेयसी तु शिर पुमानिति पाठान्तरम् । 'काण्डी' वशिरकाण्डीका^१
 गृहाकाण्डा^२ शिर पुमान् इति वैजयन्ती (पृ १२९, श्लो ७८) । 'गजपिप्पलि' ॥ ९६-७ ॥

^१ 'काण्डी वशीरकाण्डीरी गृहाकाण्ड शिर पुमान्' इति मुद्रितग्रन्थे   ^२ काण्डीरा B₁
^३ गृहाकाण्ण B₂

चर्वयं तु चविकं कोरुचिश्चीगुञ्जे तु कृष्णला ।

पलंकपा त्विक्षुगन्धा श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टक^१ ॥ ९८ ॥

गोकण्टको गोक्षुरको वनशृङ्गाद इत्यपि ।

(वि.) चर्वयमिति—चर्वयत इति चर्वयम्^१ । चविकं च । चविका च । 'चर्व अदने' । चर्वयनामनो । 'चर्वयमुपेल्लु' ॥ कोरुचिश्चीना प्रान्ता अस्या इति कोरुचिश्ची । कारुचिश्चीति वा पाठ । शुष्मदश्या^२ गुञ्जतीति गुञ्जा । 'गुञ्ज अव्यक्त शब्द' । कृष्णवर्णं प्रान्ते लातीति कृष्णला । 'ला आदान' । गुञ्जानामानि । 'पूमलगुरि-
 वैदपेक्ष' ॥ पल मास कण्टकमुत्पेन कपतीति पलंकपा । 'कप हिंसायाम्' । द्रुमोऽस्या गन्धोऽस्या अस्तीति क्षुगन्धा । शुनो दष्टेय द्विस्त्वात् श्वदंष्ट्रा^३ । स्वादुच कण्टका अन्य 'स्वादुकण्टक' । गजा वनेषु कण्टको गोकण्टक^४ । गवि भूमौ तुर इव पाददु-
 सहेतुत्वाद् गोक्षुरक । वने दृष्टमिव दुराहेतुत्वादति प्रतिपद्यत इति वनशृङ्गाद^५ ।
 'अट^६ गतो' । गोशुरनामानि । 'पक्षेरुचट्टु' ॥ ९८ ॥

- ^१ पृषोदरादि B₁.   ^२ शुष्कदलयां B₁.   ^३ कृष्णं वर्णं J₂.   ^४ इक्षुरगन्धी J₂.
^५ शुन इव दंष्ट्रा कण्टकात्मा Pt₂.   ^६ मृदुकण्टकत्वात् G, I, K₅, Pt₂.   ^७ गवा
 कण्टको वाधकः Pt₂; गोषु G, I.
^८ सुवि G, I, K₃, Pt₂.   ^९ दुःखकरत्नमटतीति Pt₂.
^{१०} वनशृङ्गाटकः B₁, D₂, K₅, K₆.   ^{११} 'अट पट गतो' K₅, K₆.

(पा.) चव्यं तु चविका । 'चव्यमु' ॥ काकविम्बीगुञ्जे तु कृष्णला । शेपे—

‘वर्तन्तेऽस्यां रक्तिका च ताम्रिका कृष्णरक्तिका ।
 चूडामा कपिलक्रोडा काकसाङ्गा परा नव ॥
 काकशब्दा पीलुपाठ्यौ चिञ्चीणन्यदनी नली ।
 जङ्गा रक्ता च दक्षा च ॥’

रक्तगुञ्जानामानि । ‘येरगुरिज’ ॥ शेपे—‘सा शुष्ठा चेन्मधुस्रवा’ । ‘तेहगुरिज’ ॥
पलेरुपा—वनशृङ्गाट इत्यपि । पलेरुपानामानि । ‘पलेरु’ ॥ ९८ ॥

^१Reading found in B₃.

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा ॥ ९९ ॥

शृङ्गी महौषधं चाथ क्षीरावी दुग्धिका समे ।

(वि.) विश्वेति—विशति ^१रोगिणामुदरमिति विश्वा । ‘विश प्रवेशने’ ।
 कटुत्वेन शरीरं वेवेष्टीति विषा । ‘विष्ट व्याप्तौ’ । विषस्य प्रति ^२प्रतिकारः प्रतिविषा^३ ।
 विषमतिक्रान्ता अतिविषा । उपगता विषम् उपविषा । अपविषेति पाठे अपगतं विषमस्या
 अपविषा । विरुद्धलक्षणया अरुणकन्दत्वाद् अरुणा,^४ श्वेतकन्देत्यर्थः । शृङ्गयुक्तत्वात्
 शृङ्गी । महच्च तदौषधं च महौषधम् । अतिविषानामानि । ‘अतिवस’^५ ॥ क्षीरमवतीति^६
 क्षीरावी । दुग्धमस्या इति दुग्धिका । दुग्धिकानामनी । ‘चिरुपालचेद्दु’^७ ॥ ९९ ॥

^१ रोगिणो हृदये F₂, Pt₂   ^२ प्रतिकारः J₂.   ^३ वीतिविषा G.   ^४ अरुण-
 वर्णश्चात् Pt₂   ^५ ‘सित अतिवसपेरु’ K₃.   ^६ K₅, K₆ add रक्षतीति ; ‘अव रक्षणे’
 G, J₂, K₁, K₆   ^७ ‘करीवेष्टियगिड’ J₂.

(पा.) विश्वा—महौषधं च । अतिविषानामानि । ‘अतिवस’ । अथ क्षीरावी—
समे । क्षीरिणीलताया नामनी । क्षीरकाकोलीति गौडाः । ‘पिन्नपाल’ । अष्टक्यगौपधम् ।

‘जीधकरकषमकक्रद्धिद्विमेधामहामेधा ।

काम्बलीक्षीरावीकाम्बलीत्यष्टको वर्गः’ ॥ ९९ ॥

शतमूली बहुसुताभीरुरिन्दीवरी वरी ॥ १०० ॥

ऋश्यप्रोक्ताभीरुपत्रीनारायण्यः शतावरी ।

अहेरुरथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥

दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

(वि.) शतमूलीति—शत वहूनि मूलान्यस्या सन्तीति शतमूली । बहुसुता मूलान्यस्या इति बहुसुता । न भीरु अभीरु, स्थिरपत्रत्वात् । ^१उत्पलाभपत्रत्वाद् इन्दीवरी । भुव मूलैर्वृणोतीति वरी । ‘वृब् वरणे’ । ऋश्यैर्मृगे प्रोक्ता आश्रिता ऋश्य-प्रोक्ता । ऋश्यप्रोक्तेति वा पाठ । अभीरूपिणि ^२कम्पशून्यानि पत्राण्यस्या सन्तीति अभीरुपत्री । ^३नारायणाज्जाता नारायणी । शतमूलैरावृणोति भुवमिति शतावरी । ‘वृब् वरणे’ । न हिनोतीति अहेरु ^४ । ‘हि गतौ’ । आहेरुरिति वा पाठो प्राह्य । शतावरीनामानि । ‘मिहपिचर पेल्डु’ ॥ पीतो द्रु स्कन्धोऽस्येति पीतद्रु । ‘विरुद्ध-लक्षणया कालवर्णोऽस्येति कालेयक । पीतवर्ण इत्यर्थः । कालयति दोषानिति कालीयक इति वा पाठ । ‘फल किल क्षेपे’ । हरिश्चासौ द्रुश्च हरिद्रु । दारुसन्धिनी दार्वी । अत्यर्थं रोगान् पचतीति पचंपचा । ‘डुपचप् पाके’ । ^५दारोर्हरिद्रा दारुहरिद्रा । कुष्ठादि-रोगेभ्यः पिपतीति पर्जनी । ‘पृ पालनपूरणयो’ । पर्जनीनामानि । ‘मानुषनुषु पेल्डु’ ॥ १००-१ ॥

^१ पुष्पस्यात् K₁, K₂

^२ दर्शिता F₂, K₁, K₂

^३ दृढत्वेन भयरहितानि P₁

^४ विष्णुना सहजातत्वात् K₁, सहजत्वात् K₂, सहभावत्वात् B₁

तत्वाद् अस्तु K₁ अस्तुत्वात् G, J₁

^५ दारुसन्धिनी P₁

^६ K₂ omits 3 lines

^७ दारा K₂, K₃

(पा.) शतमूली—^१वृक्षप्रोक्ता । ऋश्यप्रोक्ता वा । ऋश्यप्रोक्तेति तन्त्रान्तरम् । भीरुपत्रीनारायण्यः । उन्मादद्रुवचनम् । शतावरी । आहेरु ^२ । अहेरुर्वा । शतावरीनामानि ।

‘अहेरु’ शतरीयां स्वादभीरु’ शतमूलिका ।

महग्रवार्याभीरुश्च ।’

इति प्रतापानिधानादभीरुपि । ‘मिहसीचर’ ॥ अथ पीतद्रु—पर्जनीत्यपि । दारुहरिद्रा-नामानि । ‘मानुषनुषु’ ॥ १००-१ ॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका ॥ १०२ ॥

शुक्ला हैमवती वैद्यमातृसिंहौ तु वाशिका ।

वृषोऽटरूपः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः ॥ १०३ ॥

(वि.) वचेति—अनया वकीति वचा^१ । ‘वच परिभाषणे’ । उमो दु सहो गन्धोऽस्या इत्युग्रगन्धा । षड् ग्रन्थ पर्वान्यस्या षड्ग्रन्था । गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । शत ग्रहूनि पर्वान्यस्या ^२शतपर्विका । वचानामानि । ‘वसपेरु’ ॥ शुक्लवर्णत्वात्^३ शुक्ला । हिमयति भवा हैमवती । श्वेतमूलवचानाम् । ‘तेह वस पेरु’ ॥ वचादि शतपर्विकान्तानि षड् नामानि सामान्यवचाया एवेति केचित् ॥ वेद्याना मातव ^४हितकारित्वाद् वैद्यमाता । हिनस्ति वासादिरोगानिति सिंही । ‘हिसि हिंसायाम्’ । अरितादिभिर्नाश्यते स्तूयते इति वाशिका । ‘वाश् शब्दे’ । उच्यते काम्यते वंचैरिति वा । ‘वश् कान्तौ’ । ‘तिक्क रस वर्पतीति वृष । ‘वृषु सेचने’ । अटतो^५ व्याप्तस्य रोगस्य रोपति अटरूप । ‘रुप हिंसायाम्’ । ^६सिंहमुखाभपुष्पत्वात् सिंहास्य । वासयतीति ^७वासिक । वस्ते आच्छादयतीति वा । वाजिदन्ता इव वेत्रराण्यस्य वाजिदन्तक^{१०} । वाशिकानामानि । ‘अडसरमु’ ॥ १०२-३ ॥

^१ वस पेरु K_१ K_२ ‘वज J_१ ^२ ‘नल्लवसपेरु’ K_१ K_२ ^३ पर्वत्वात् K_१
^४ ‘विलियवजे J_१ ^५ रोगभेदोति K_१ ^६ मधु वर्पतीति Pt_१ ^७ अटान् व्याप्तान् रोगान् Pt_१
^८ सिंहास्याभारपुष्पत्वात् Pt_१ ^९ वाशिकाशब्दवद् वाशिक (वासिक D_१) शब्दव्युत्पत्ति K_१ K_२ ^{१०} वाजिदन्ताभारवेत्रत्वात् Pt_१

(पा.) वचोग्रगन्धा—शतपर्विका । वचानामानि । ‘वस’ ॥ शुक्ला हैमवती । ‘तेह वस’ ॥ वैद्यमातृसिंहौ—वृषा । स्त्रीलिङ्ग । वैद्यके पुलिङ्गश्च दृश्यते ॥ अटरूप । दीपादिरपि^१ । सिंहास्यो—वाजिदन्तक । वाशानामानि । ‘अडसरमु’ ॥ १०२-३ ॥

^१ B_१ adds आटरूप इति

आस्फोटा गिरिकर्णी स्याद् विष्णुक्रान्तापराजिता ।

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः ॥ १०४ ॥

(वि.) आस्फोटति—^१आस्फोटयति पिच्छादीनित्यास्फोटा । ‘स्फुट भेदने’ । गिरेः^२ कर्णसादृश्याद् गिरिकर्णी । विष्णुना समामान्ता विष्णुक्रान्ता^३ । विष्णोरिव क्रान्तिरस्या इति वा । अत एव भूतप्रातेनाप्रतिहता^४ अपरान्तिता । विष्णुक्रान्तानामानि ।

‘विष्णुक्रान्तमु’ ॥ इक्षोरिव गन्धोऽस्या इति इक्षुगन्धा । काण्डे इक्षोरिव ग्रन्थयोऽस्य सन्तीति काण्डेक्षुः^६ । कोकिलस्य अक्षिणी इव पुष्पाण्यस्य कोकिलाक्षः^७ । इक्षुगन्धं^८ राति ददातीति इक्षुरः । ‘रा दाने’ । पारुष्यात् क्षुर इव, क्षुरः । क्षुरतीति क्षुरः । ‘क्षुर विलेखने’ । इक्षुर एव क्षुरः । इकारलोपः । पिधानशब्दवत्^९ । कोकिलाक्षनामानि । ‘^{१०}गोलिमिडि’ ॥ १०४ ॥

^१ आस्फोटति, ‘स्फुट विह्वले’ Pt_३.

^२ सहगिरिवत् सहमाभ्रवत् ‘कर्णो (वर्णिका

J_२) स्याः K_३, K_४.

^३ रक्षाहेतुत्वाद् विष्णुना क्रान्ता Pt_३.

^४ अपराजिता भूतैः Pt_३.

^५ गन्ध इव गन्धः F_२, Pt_३.

^६ काण्डेन इक्षुरिव Pt_३.

^७ कोकिलाक्षामपुष्पत्वात्

K_३, K_४.

^८ दिक्षु राति करोति K_३.

^९ D_२, K_३ add द्रष्टव्यः.

^{१०} ‘सिद्ध

गोलिमिदिचेदृद्’ K_३.

(पा.) आस्फोटा—स्यात् । ‘शेषे—‘शीपलाश्वखुरी च सा । सृण्डा च’ गिरिकर्णिकानामानि । ‘दितेन’ ॥

‘... अत्र सितायां तु श्वेतसारा गवार्दनी ।
चारणी फटुनी सूर्याश्वक्षुद्राश्वखुरा तथा ॥
श्वेतपुष्पी च’ ।

श्वेतगिरिकर्णिकानामानि । ‘तेहदितेन’ ॥ ‘नीला तु नीलपुष्प्यतिमेचका । वनिता स्थूलपुष्पी च’ । नीलगिरिकर्णिकानामानि । ‘नहदितेन’ ॥ वैजयन्त्याम् (पृ. ५६; श्लो. १३३-४)—‘अपराजिता । ^१विष्णुक्रान्तापरास्फोटाश्वखुरी शीतलात्र^२ तु’ इत्युक्तं त्वाद् विष्णुक्रान्तापराजिताशब्दौ गिरिकर्णिकायामपि ॥ विष्णुक्रान्तापराजिता । विष्णुक्रान्तानामनी । ‘विष्णुक्रान्त’ । ‘विष्णुक्रान्ता तु सुमुखी भयम्री स्वान्महारसा’ । एतानि च ॥ इक्षुगन्धा—काण्डेक्षा । काण्डेक्षुरिति वा । कोकिलाक्षा—क्षुराः । इक्षुगन्धानामानि । ‘मुल्लिगोलिमिडि’ । ‘गोजाकर्णा फेनदुग्धा लताशृङ्गः पयस्विनी’ इति क्षीरेक्षुगन्धापर्यायोऽपि पृथक् । ‘पालगोलिमिडि’ ॥ १०४ ॥

^१ वराहरोद्र B_३; परास्फोटति मुद्रितग्रन्थे.

^२ तथा B_३.

शालेयः स्याच्छीतशिवा छत्रा मधुरिका मिसिः ।

मिश्रेयोऽप्यथ सिंहण्डो वज्रदृढः स्तुक्स्तुही गुडा ॥ १०५ ॥

समन्तदुग्धाधो वेह्यममोघा चित्रतण्डुला ।

तण्डुलश्च कृमिघ्नश्च विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६ ॥

(वि.) शालेय इति—शाल्यते श्लाघ्यते शाकाय भवतीति शालेयः । ‘शाल
 श्लाघायाम्’ । स्वपुष्पैः शालया गृहेणेवाच्छादितत्वात् इति वा । शीतवीर्यत्वात् शिवा
 भद्रा ^१शीतशिवा । छत्राकृतिरस्या पुष्पेऽपि ^२छत्रा । ‘स्वादुत्वात् मधुरिका । मस्यति
 परिणमति तिक्तत्वेनेति ^३मिसि । ‘मसी परिणामे’ । दुग्धमिश्रितं श्रेयोऽत्रास्तीति
 मिश्रेय । पुष्पैर्मिश्रयते^४ सश्लिष्यत इति वा । ‘मिश्र सपक्वं’ । मधुरिकानामानि ।
 ‘सदापपेह’ ॥ सिंहतुण्डाभशखत्वात्^५ सिंहतुण्डः । तकारलोपः । वज्र इव^६ ग्रीहादिरोगान्
 हणातीति वज्रद्रु । ‘दृ विदारणे’^७ । वज्र इव द्रुः स्कन्धोऽस्येति वा । ‘स्तुहति क्षीरमिति
 स्तुक् । स्तुही च । ‘प्युह उद्विरणे’ । गुडति ग्रीहादिरोगेभ्यो गुडा । ‘गुड रक्षायाम्’ ।
 समन्ताद् दुग्धं क्षीरमस्या इति समन्तदुग्धा । ^{१०}सिंहतुण्डनामानि । ‘जेमुडुपेह’ ॥
 वेहति लघुत्वादिति वेहम् । ‘वेह^{११}चलने’ । ^{१२}उपयोगिनीजत्वाद् अमोघा ।
 चित्रास्तण्डुलाः सूक्ष्मबीजान्यस्याः चित्रतण्डुलाः । तण्डुलाः सन्त्यस्येति तण्डुल । कृमीन्
 हन्तीति कृमिघ्नः । ‘हन् हिंसागत्योः’ । विडति गुल्मादिग्रन्थीनिति विडङ्गम्^{१३} ।
 ‘विड भेदने’ । विडङ्गनामानि । ‘वायुविलङ्गमु पेह’ ॥ १०५-६ ॥

- ^१ शीतवीर्येण, शीतशिवा K_१, K_२   ^२ छादयति भुवनं Pt_१, छत्राकृतित्वात् J_१
^३ मधुरसयोगात् Pt_१   ^४ मसि B_१, J_१   ^५ मिश्रयते, ‘मिश्र शब्दे रोपकृते च’
 K_१, K_२   ^६ शाखात्वात् K_१   ^७ वज्रमिव भेदकत्वात् F_१, Pt_१   ^८ ‘दृ गतिर्हिंसा-
 कौटिल्येदु’ K_१   ^९ स्तौति, ‘श्लु प्रसवणे’ K_१, K_२   ^{१०} ‘गुडकलि’ J_१.
^{११} सचलने Pt_१   ^{१२} उपयोगं J_१, सुप्रयोजनत्वात् F_१, Pt_१   ^{१३} रोग J_१, Pt_१

(पा.) शालेय —मिसि । ‘तालपर्णी शीतश्लिवा छत्रेति’ प्रतापवचनात् स्त्रियां
 च । ‘तालपर्णी मिसिः पुमान्’ इति वचनात् मिसि पुलिङ्गः ॥ मिश्रेयोऽपि । ‘घन्याया
 शतपुष्पायां मिश्रेया तालपत्रिका’ इति प्रतापवचनात् स्त्रियामपि । वन्यशतपुष्पानामानि ।
 ‘अडवि सदाप’ । अथ सिंहण्डः—

‘प्रायो जनाः सन्ति वनेचराया ^१ गोपादयः प्राकृतनामस्तज्ज्ञाः^२ ।

प्रयोजनार्था वचनप्रवृत्तिर्यतस्तत्^३ प्राकृतमित्यदोष ॥’

इति धन्यन्तरिवचनात् (घ. नि. १. ८) प्राकृतग्रहणम् । ‘सिंहतुण्डः सिंहपुरप्यस्याम्’ इति
 वैजयन्त्यामपि (प्र. ५३, श्लो. ९८) प्राकृतग्रहणमेव कृतम् ॥ वज्रद्रु—समन्तदुग्धा ।
 सिंहतुण्डनामानि । ‘अकुचमुडु’ । अनुक्तम्—‘निष्पत्रिका तु गण्डोरो वज्रिका च
 त्रिरुष्टकः’ । कण्टकयतीस्तुहीनामानि । ‘मुलुचमुडु’ ॥ अथो—पुनपुसकम् । विडङ्ग-
 नामानि । ‘विडङ्गमु’ ॥ २०५-६ ॥

^१ 'स्ते B₂^२ 'वंशः B₂.^३ यस्मात् B₂.^४ 'सिद्धण्डः' इति

मुद्रितग्रन्थे, सीदुण्ड इति पाठः क्षीरस्वामिटीकायाम् (पृ. १०७).

बला चाट्यालको घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति च ॥ १०७ ॥

(वि.) बलेति—बलन्त्यनया 'बला । 'बल प्राणने' । वटति 'वेष्टयति समीप-
देशमिति चाट्यालकः । 'वट वेष्टने परिभाषणे च'^१ । बलानामनी । 'चिट्टामुदपुचेद्' ॥
घण्टेव रौतीति^२ घण्टारवा । 'ह शब्दे' । शणस्येव पुष्पाण्यस्याः शणपुष्पिका ।
शणपुष्पिकानामनी । 'गिलफचेद्' ॥ मृद्यत इति मृद्वीका । 'मृद क्षोदे' । मृदुत्ययो-
गाद्वा । गोस्तनाभफलत्वाद् गोस्तनी । द्राति द्राचयति दाहादिकमिति द्राक्षा । 'द्रा फुत्सायां
गती' 'द्रु गती' । 'स्वादुत्वात् स्वाद्वी । अत एव 'मधुरसा च । द्राक्षानामानि ।
'द्राक्षपेत्तु' ॥ १०७ ॥

^१ बलति I, J₂, K₂, बलत्वसमा K₁.^२ K₂ adds गुहमादिसल.^३ 'वटपरिवेष्टने' K₂.^४ D₂, I, J₂ add घुष्पदसायाः 'दलाया B₁, K₂; घण्टाया रवो अस्या
इति P₁;^५ स्वादुत्ययोगात् J₁, K₁, K₂. : ^६ मधुरसयोगात् P₁;^७ 'द्राक्षेयमिद्' J₂.

(पा.) बला चाट्यालकः । बलानामनी । 'मुनुवपुलगमु' । अनुत्तम्—
'चाट्यापुष्टयामतिबला' । 'अतिबल' । 'चाट्यायन्यां महाबला' । 'महाबल' ॥
घण्टारवा—शणपुष्पिका । घण्टारवानामनी । 'गिलगिष' ॥ मृद्वीका । हन्त्यमप्येति च
कथयन्ति । 'मृद्वीका किट्टिणीकादेर्मृद्वीका सौकुमार्यतः' इति । गोस्तनी—मधुरसेति च ।
द्राक्षानामानि । 'द्राक्षतीगे' । 'हारदूरा प्रियाला च कृष्णा स्वादुरसा गुडा' ।
एतानि च ॥ १०७ ॥

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिवृता त्रिवृत् ।

त्रिभण्डी रेचनी श्यामापालिन्गौ तु सुपेणिका ॥ १०८ ॥

फाला मसूरचिदलार्धचन्द्रा कालमेपिका ।

(वि.) सर्वानुभूतिरिति—'रूपायमधुरमत्वात् मर्त्यनुभूयत इति मर्त्यानु-
भूतिः । 'भू सत्तायाम्' । रेचनीत्यात् मर्त्यतीति मर्त्य । 'मृ गती' । प्रयः पुटा
अस्या इति त्रिपुटा । त्रिभिः पुटैर्विक्रमे जान्तायत इति त्रिवृता । 'रूम्, परणे' । 'रूयत

इति वा, 'वृत्तु' ^१वरणे'। त्रिपृच्च^२। कफहरत्वपित्तहरत्वरेचकत्वगुणैस्त्रिभिः प्रवृत्ति-
निमित्तैर्भण्ड्यते^३ शब्दात् इति विभण्डी। 'भटि' ^४परिभाषणे'। रेचयति विरेचयति
रेचनी। 'रिचि' ^५विरेचने'। रेचनहेतुत्वाद्वा। रोचनीति वा पाठः। ^६रुचिकरत्वात्
रोचनी। रेचनीनामानि। 'तेह्तेगडपेल्तु' ॥ ^{१०}इयामवर्णत्वात् इयामा। किम्यादि-
रोगेभ्यः पालयतीति पालिन्दी। 'पाळ रक्षणे'। पालिनीति वा पाठः। सुष्टु सिनोति
किमीन् हन्तीति मुपेणिका। 'पिन् वन्धने'। ^{११}कालवर्णत्वात् काला। ^{१२}मसूराणि
मृष्टानि विदलान्यस्या इति मसूरविदला। ^{१३}अर्धचन्द्रा^{१४}क्षरदलत्वाद् अर्धचन्द्रा।
^{१५}कालेति नाम्ना मिष्यते शब्दात् इति कालमेपिका। 'मिष स्पर्धायाम्'। इयामा-
नामानि। 'नह्तेगडपेल्तु' ॥ १०८ ॥

- ^१ मधुरतिकादीना स्वरसानामनुभूतिरत्रेति Pt₂   ^२ पुटत्रयशालिनीत्वात् D₂, J₂, K₂
^३ वर्त्यत J₂.   ^४ आच्छदने K₂, K₆   ^५ कफहरणपित्तहरणरेचकत्वरूपाणां त्रयाणां
गुणानां वृत्तिर्वर्तनमत्रेति Pt₂   ^६ उद्धाख्यते K₆   ^७ कस्याणे K₅, K₆   ^८ पृथग्भावे Pt₂
^९ रुचिरत्वात् B₁, K₁   ^{१०} कृष्ण° Pt₂   ^{११} कृष्णत्वात् I, K₂, कृष्णवर्णत्वात् K₅, K₆.
^{१२} मसूर इव विदला Pt₂, मसूरविदलेति वा पाठः Pt₂   ^{१३} Pt₂ adds कथञ्चित्.
^{१४} सदृश for आकार F₂, Pt₂   ^{१५} कालेन वर्णेन F₂, Pt₂   ^{१६} 'मिष मिश्र शब्द' K₆.

(पा.) सर्वानुभूतिः—रेचनी। श्वेतविष्टवानामानि। 'तेह्तेगड' ॥ इयामा—
कालमेपिका। नीलत्रिष्टवानामानि। 'नह्तेगड' ॥ १०८ ॥

मधुकं क्लीतकं यष्टिमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९ ॥

विदारी क्षीरशुक्लेक्षुगन्धा कोष्टी च या सिता ।

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ॥ ११० ॥

(वि.) मधुकमिति—'मधुकरत्वेन मधुसमत्वात् मधुकम्। क्लीतत्वं तफति
प्रतिहन्तीति क्लीतकम्। 'तक' प्रतिघाते'। यष्टयाकारत्वात् मधुद्रवत्वाच्च 'यष्टिमधुकम्।
मधुयष्टिका' च। यष्टिमधुकनामानि। 'अतिमधुरम्' ॥ विदारयति भूमिमिति
'विदारी'। 'हृ विदारणे'। क्षीरेव' शुक्लेयामलस्वरूपेति^१ क्षीरशुक्ला। इक्षोरिव
गन्धोऽस्या क्षुगन्धा। 'तेह्नेल्लगुम्मुडु' ॥ रोगान् नष्टायामीति रोहतीति कोष्टी^२। 'हृत्
आह्वानं रोदने च'। 'नह्नेल्लगुम्मुडुपेल्तु' ॥ विदार्यादीक्षुगन्धान्तानि नामानि
कोष्टीनामानि केचित् ॥ क्षीरयत् श्वेता विदारी क्षीरविदारी। स्वरूपतः कन्दतश्च
क्षीरतश्च श्वेतत्वात् महाश्वेता। कञ्जान् किम्यादिरोगान् गन्धयते नष्टायतीति रक्ष-

गन्धिका । 'गन्ध अर्दने' । ऋक्षुवन्ति हिंसन्तीति ऋक्षा । 'ऋक्ष हिंसायाम्' ।
¹⁰ऋक्षान् पित्तादिरोगान् गन्धयत इति वा । क्षीरविदारीनामानि । 'पालगुम्मुडुपेल्लु'
 ॥ १०९-१० ॥

¹ मधुरत्वात् K₅, K₆   ² हन्ति K₅   ³ हयने D₂, J₂   ⁴ यष्टिस्म
 मधुक Pt₂   ⁵ मधुना वृत्त्या यष्टि F₂, Pt₂   ⁶ विदार्थं वक्ष्यत इति D₂, K₅, K₆
⁷ क्षीरमिव K₅   ⁸ अमलस्वरूपिणी B₁, K₅   ⁹ मधुरत्वाद् वृष्यादिप्रयोगेषु समर्थाहमिति
 क्रोशतीति Pt₂   ¹⁰ ऋक्षवद्वान् हिंसान् F₂, Pt₂

(पा.) मधुक—मधुयष्टिका । अत्र द्वे नपुसके । द्वे ¹स्त्रीलिङ्गे । मधुयष्टिका-
 नामानि । 'यष्टिमधुश्च' ॥ विदारो—या सिता । श्वेतविदारीनामानि । 'तेहनिनेलगु-
 मडि' ॥ अन्या—ऋक्षगन्धिका । दुष्णभूमिकूडमाण्डनामानि । 'नहनिनेलगुमडि' ।
 मह्यध्वेतापदे विरोधिलक्षणा ॥ १०९-१० ॥

¹ यष्टिमधुकेति पारिजातानुसारी पाठ

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी ।

खराश्वा फारवी दीप्यो मयूरो लोचमस्तकः ॥ १११ ॥

(वि.) लाङ्गलीति—¹हलाकारफलयोगात् लाङ्गली । शरदि ²भवा शारदी ।
³तोयजा पिप्पली तोयपिप्पली । शकुलाना ⁴मत्स्यानामदन⁵ भवतीति शकुलादनी । जल-
 पिप्पलीनामानि । 'नीरुपिप्पलिपेल्लु' ॥ खरत्नम् उष्णत्नमश्नुते इति खराश्वा⁶ । 'अशू-
 व्याप्तौ' । फारुनत् सयौपथीना भवतीति ⁷फारवी । दीपन करोतीति दीप्य । दीप्यतेऽने-
 नेति वा । 'दीप दीप्ती' । अग्निमान्द्य मीनाति⁸ नाशयतीति मयूर । 'मीष् हिंसायाम्' ।
 लोचमुपनीत मस्तकमस्येति लोचमस्तक⁹ । मयूरशिखानामानि ॥ 'ओममु' ॥ १११ ॥

¹ लाङ्गलात्वात् F₂, Pt₂   ² मरगात् K₅, K₆   ³ तोये D₂, J₂,
 जलजत्वात् B₁, K₅, K₆   ⁴ B₁ omits two lines   ⁵ अदनीभवति J₂,
 शकुलेर्मत्स्येत्यत इति Pt₂   ⁶ खरमत्युष्णमश्नुते D₂, K₅, K₆   ⁷ केन जलन रीतीति
 नरत्न मयूर, फारवेय F₂, Pt₂   ⁸ मिनोति, 'डुमिन् प्रक्षेपे' K₅, K₆   ⁹ मरगात्
 बीप्यानि दुष्यन्तेऽस्येति । 'द्वय अपनयने' K₅, K₆

(पा.) लाङ्गली—शकुलादनी । नीरुपिप्पलीनामानि । 'नीरुपिप्पलि' ।
 'मराटुपेद्वु' ॥ खराश्वा—लोचमस्तक । मयूरशिखानामानि । 'चोममनि कंदरु'
 ॥ १११ ॥

गोपी इयामा शारिबा स्याच्चन्दनोत्पलशारिबा ।

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याह्वया इमे ॥ ११२ ॥

(वि.) गोपीति—^१अतिसाररोगिणं गोपायतीति गोपी । ‘गुपू रक्षणे’ । इयाम-
चर्णयान्^२ इयामा । शीर्यन्तेऽनया दोषा इति शारिबा । ‘अ हिंसायाम्’ । चन्दयति
सुगन्धेनाह्वयतीति चन्दना । ‘चदि आह्वयने’ । उत्पलाभपुष्पत्वाद् उत्पलशारिबा ।
उत्पलशारियानामानि । ‘सुगन्धिपालपेरु’ ॥ अष्टवर्गगतौपाधियोगे साध्यति योग्यम् ।
अध्नोत्पलयेति ऋद्धिः । ‘अधु वृद्धौ’ । सिद्धयत्वारोग्यमनयेति सिद्धिः । ‘पिधु सपद्धौ’ ।
‘लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । ‘लक्ष दर्शनाङ्गनयो’ । ऋद्धयार्यौपधिनामानि । ‘ऋद्धियनु-
गन्धद्रव्यम्’ ॥ इमे ‘वृद्धयत्वाख्यौपधेरपि आह्वया नामानि ॥ ११२ ॥

^१ अतिगारादि° K₅, K₆   ^२ रूपत्वात् D₂, J₂   ^३ सौगन्धेन D₂, K₅, K₆

^४ F₂, Pt₂ add अष्टवर्गयोगे   ^५ F₂, J₂ add वर्षतेऽनया वृद्धिः .

(पा.) गोपी—चन्दना । अनन्तेति केचित् । उत्पलशारिबा । शारियानामानि ।
‘नामेन’ ॥ योग्यम्—लक्ष्म्यौ । ऋद्धेर्नामानि । ‘ऋद्धि’ ॥ वृद्धेरपि—इमे । इमे योग्यादयो
शुद्धिसंज्ञाया औपधेरपि नामानि । ‘वृद्धिपेत्लु’ ॥

‘अष्टवर्गो महामेदा’ मेदा’ स्याज्जीवकपर्वभौ ।

काकोली क्षीरकाकोली ऋद्धिर्वृद्धिरितोरितः ॥^३

इति ॥ ११२ ॥

^१ नक्षत्रेषा B₃

^२ येषा B₃

कदली वारणबुसा रम्भा मोचांशुमत्फला ।

काष्ठीला मुद्गपर्णी तु काकमुद्गा सहेत्यपि ॥ ११३ ॥

(वि.) कदलीति—केन वायुना द्रव्यत^१ इति कदली । ‘दल विहरणे’ ।
वारणाना^२ बुसा घास वारणबुसा । रमन्ते पक्षिणोऽत्रेति रम्भा । ‘रमु मीडायाम्’ ।
मुञ्चति त्वचमिति मोचा । ‘मुच्छ्र मोक्षणे’ । अशुमन्ति तेजस्यन्ति फलान्यस्या इति
अंशुमत्फला । ईपदष्टीला मञ्जा अस्या अस्त्येति काष्ठीला । कदलीनामानि । ‘अरंदिचेट्टु’ ॥
‘मुद्गस्येव पर्णान्यस्या मुद्गपर्णी । हीनमुद्गात् वाक्मुद्गा । ‘सह्यते वातरोगोऽनया सहा ।
‘पह सपणे’ । काकमुद्गनामानि । ‘सिद्धयेसरेत्लु’ ॥ ११३ ॥

^१ दत्तीति J₂ Pt₂   ^२ वारणेन पुस्यत इति, 'बुस उत्सर्गे' Pt₂   ^३ 'वालेमर' J₂
^४ मुद्रपर्णामर्णयोगात् G, J₂, K₂ K₅   ^५ सहते वातरोग F₂ Pt₂   ^६ 'मरहेसर' J₂

(पा.) कदली वारणवुसा । वारणवृषा च । 'कदले पुन । वृषा वारवुसा रम्भा' इति वैजयन्तीपाठात् (पृ ५९, श्लो १७३) कदलशब्दो वारवुसाशब्दश्च ॥ रम्भा—काष्ठीला । कदलीनामानि । 'अरटिचेट्टु' । अनुक्तम्—'शिलीन्ध्र कदली-पुष्पम्' । तत्पुष्पनाम ॥ मुद्रपर्णी—सहेत्यपि । मुद्रपर्णानामानि । 'पिहपेसर' ॥ ११३ ॥

^१ शिली द्र B₃

वार्ताकी हिङ्गुली सिंही भण्डाकी दुष्प्रधर्पणी ।

नाकुली सुरसा नागसुगन्धा गन्धनाकुली ॥ ११४ ॥

नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुबहा च सा ।

(वि.) वार्ताकीति—'वृत्तफलयोगाद् वार्ताकी । वार्तं निरामय करोतीति वा । हिनोति वर्धत' इति हिङ्गुली । 'हि गतौ वृद्धौ च' । हिनस्ति कण्टकैरिति सिंही^३ । 'हिसि हिंसायाम्' । भण्ड्यते रुचिकरत्वाद् 'भण्डारी' । 'भडि परिभाषणे' । भण्डारीत्येके । भण्डाकीत्यन्ये । कण्टकैर्दुःखेन प्रधृष्यत^५ इति दुष्प्रधर्पणी^६ । 'त्रिधृषा प्रागल्भ्ये' । भण्डाकीनामानि । 'मुलरुचेट्टु' ॥ नकुलानामिय प्रियेति नाकुली । शोभनो रसोऽस्या इति सुरसा । नागाना सर्पाणामिव सुगन्धोऽस्या इति नागसुगन्धा । 'रास्ता, सुगन्धेति वा पाठ । गन्धतो^९ नकुलाना प्रिया^{१०} गन्धनाकुली । गन्धतो नकुलानामिष्टा नकुलेष्टा । सर्पनयनसन्धपुष्पत्वाद्^{११} भुजंगाक्षी । छत्राभानि पर्णान्ययतीति छत्राकी^{१२} । 'अक कुटिलाया गतौ' । सुष्टु बहत्यामोष सुबहा । 'बह प्रापणे' । भुजंगाक्षीनामानि । 'सर्पाक्षिपेत्सु' ॥ ११४ ॥

^१ आयोग्याय वर्तत इति, 'वृत्तु वर्तने' F₂, Pt₂   ^२ वर्धयति J₂   ^३ हिंसी J₂
^४ भटति विमर्त्यनया दीपनामिमिति भण्डाकी, 'भट भृती' F₂, Pt₂   ^५ प्रधपत इति
 B₃, B₄   ^६ दुष्प्रधर्पणी D₂   ^७ नकुलप्रियत्वात् G, I, B₄   ^८ रस्यते राज्ञा,
 रस आस्तादने' B₅   ^९ गन्धेन Pt₂   ^{१०} प्रियत्वात् J₂   ^{११} सर्पाक्षित्व-
 पुष्पत्वात् J₂, B₅ K₄   ^{१२} छत्रामपुष्पत्वात् D₂, K₅

(पा.) वार्ताकी हिङ्गुली । हिङ्गुदीति केचित् । सिंही । मुद्रवार्ताकीनामानि । 'मुलरु' । 'इहत्या प्रसहा काली वार्ताकी हिङ्गुली' कुली' इति वैजयन्ती (पृ ५३, श्लो १८४) । भण्डारी दुष्प्रधर्पणी । वार्तास्नामानि । 'वग' ।

‘वातिङ्गणस्तु वार्ताकुर्वार्तिकः शाकवित्त्वकः ।
भाण्डाकी राजकूडमाण्डो वार्ताकी दुष्प्रधर्षिणी ॥’

इति रभसकोशः । अनुक्तम्—‘कटङ्का राजमाता’ । ‘वंग’ ॥ नाकुली—सुवहा च सा ।
वैद्यके^१—

‘नाकुली सर्पगन्धा च सुगन्धा चोपगन्धिका ।
अन्या महासुगन्धा तु सुवहा गन्धनाकुली ॥
सर्पाक्षी नकुलेष्टा च छत्राकी विषमर्दिनी ।’
‘नाकुली’^२ सुरसा रास्ना सुगन्धा गन्धनाकुली ॥’

इत्युक्तत्वात् सर्पाक्ष्या रास्नायाश्च नामानि । ‘सर्पाक्षिरास्नानु’ ॥ ११४ ॥

^१ हिङ्गुदीति मुद्रितग्रन्थे, वार्ताकुर्विद्गुञ्जरिति १०२ श्लोके.

^२ धन्वन्तरीयनिघण्टुः

(४. १०३-५)

^३ भाष्यप्रकाशे (Apte's Dict. p. 1341).

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ॥ ११५ ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी वदरेति च ।

भारद्वाजी तु सा वन्या शृङ्गी तु वृषभो वृषः ॥ ११६ ॥

(वि.) विदारिगन्धेति—विदार्या इव गन्धोऽस्या इति विदारिगन्धा । ^१ दीर्घा
अंशवो मूलान्यस्याः सन्तीति अंशुमती । सालस्येव पर्णान्यस्याः सन्तीति सालपर्णी ।
^२ तिष्ठतीति स्थिरा । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । ध्रुवति स्थिरीभवतीति ध्रुवा । ‘ध्रुव रथैयं’ ।
सालपर्णीनामानि । ‘मुप्याकुपोन्नपेस्तु’ ॥ ^३ तुण्डिकाद्वदनतो गवादीनीरयति प्रेरयतीति
तुण्डिकेरी । ‘ईर क्षेपे’ । दूरप्रसरणात्^४ समुद्रान्ता । तन्वाद्यनेकलोकोपकाराय^५
फलपत इति कार्पासी । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । वदर्या इव फलान्यस्याः सन्तीति वदरा ।
कार्पासीनामानि । ‘प्रतिचेद्’ ॥ भारद्वाजसष्टत्वाद्^६ भारद्वाजी । वन्यकार्पासीनाम ।
^७ ‘अडविप्रत्ति’ ॥ वृषभशृङ्गाकारावयवयोगात् शृङ्गी । वृषभः । वृषश्च । ऋषभ इति
वा पाठः । ‘वृषभमहौषधमु’ ॥ ११५-१६ ॥

^१ दीर्घमूलरूपा अंशवः सन्त्यस्याः F₂, Pt₂.

^२ दृढत्वात् स्थिरा D₂, K₅, K₆

^३ तुण्डिकान् वदनगतयोगात् B₁, F₂, Pt₂.

^४ प्रसरत् Pt₂, प्रसारात् B₁, I, K₂.

^५ जनोपकाराय F₂, Pt₂.

^६ ‘पत्ति’ G₁, I, ‘हत्ति’ J₂.

^७ ‘महदियदत्ति’ J₂.

^८ मरदाचेन मृदा D₂, K₅, K₆.

(पा.) विदारी—ध्रुवा । विदारीगन्धानामानि । ‘मुय्याकुलपोत्र’ । तुण्डिकेरी—वदरेति च । वदरं फलमेस्यां वदरा । ‘अर्शआविभ्योऽच्’ इति (५. २. १२७) सुभूतिटीकावचनाद्वाच्यन्तः । ‘वदरं कोलकार्पास्योः फले स्याद्बदरी तयोः’ इति विश्वप्रकाशः वचनात् (पृ. १३४, श्लो. ११०) ङ्यन्तः । ‘कार्पासो वदरः प्रोक्तः’ इत्यमरमालावचनात् पुल्लिङ्गोऽपि । कार्पासीनामानि । ‘प्रत्तिचेद्’ ॥ भारद्वाजी—वन्त्या । वन्त्यकार्पासीनाम् । ‘अडविप्रत्तिचेद्’ । वेद्यके—

‘तुण्डिकेरी’ समुद्रान्ता केसरा वदरा फला ।

कार्पास्यङ्गधत्र वन्त्यायां भारद्वाज्यपि कुप्यन्तु ॥^१

इति । शृङ्गी—वृषः । वृषभाख्याया ओपधेर्नामनी । ‘वृषभक्मु’ ॥ ११५—१६ ॥

^१ ‘तुण्डिकेरी’ रवा शीग वेसरा वदराफला’ इति मुद्रितवैजयन्त्याम् (पृ. ५३, श्लो. ९९).

गाङ्गेरुकी नागबला क्षपा ह्रस्वगवेधुका ।

धामार्गवो घोषकः स्यान्महाजाली स पीतकः ॥ ११७ ॥

(चि.) गाङ्गेरुकीति—गङ्गाया^१ इदं ^२गाङ्गम् । जलमित्यर्थः । ^३तस्मिन्नीरयति प्रेरयतीति गाङ्गेरुकी । अथवा पवित्रत्वाद् गङ्गास्मरणफलमीरयतीति वा । ‘ईर क्षेपे’ । नागानां गजानां ‘वलङ्कतु नागबला’ । ‘क्षपति हिनस्ति रोगमिति क्षपा’ । ‘क्षप हिसायाम्’ । ह्रस्वे रत्नस्ये गवि जले एधत इति ह्रस्वगवेधुका । ‘एध वृद्धौ’ । नागबलानामानि । ‘जिविलिकचेद्’ ॥ धाम कफस्थानं कण्ठादिकम् ‘अर्जयतीति धामार्गवः । ‘अर्ज अर्जने’ । शुष्कदशायां ‘घोषयति शब्दायत इति घोषकः । ‘घुपिर् दिग्बद्धने’ । घोषयद्दीनामनी । ‘तेहृष्वुल गल आवड चेद्गुपेल्लु’ ॥ ^४महाजालं वितानमस्या अतीति महाजाली । पीतवर्णघोषयद्दीनाम् । ‘पथपूनुलयावडचेद्गुपेर्’ ॥ ११७ ॥

^१ गङ्गायां K₃, K₄

^२ गाङ्गम् J₂.

^३ गाङ्गमीरयति P₁₂.

^४ बलं K₃, K₄.

^५ दीक्ष्यगन्धेन दिनस्ति D₂, F₂, K₆.

^६ ‘नागबलददेशर’ J₂.

^७ अर्जं P₁₂.

माटीति K₄, ‘मृग्यु घुडो’ G, I

^८ घोषति J₂.

^९ मरुत् जलं P₁₂.

(पा.) गाङ्गेरुकी—ह्रस्वगवेधुका । नागबलानामानि । वेद्यके—

‘गाङ्गेरुकी नागव्या ^१नीरवन्धनिद्य क्षपा ।

विश्वदेवा तथादिष्टा ^२क्षपा ह्रस्वगवेधुका ॥’

इति । 'चिविविक' ॥ धामार्गवो—पीतकः । पीतकनामानि । 'आरवीर' । स इति सर्वनामनिर्देशः सांकर्यनिरासार्थः ॥ ११७ ॥

^१ तरगन्विमिकेति धन्वन्तरीयनिषण्ठी (१. २८४).

^२ खण्ड ibid

ज्यौत्स्नी पटोलिका जाली नादेयी भूमिजम्बुका ।

स्याल्लाङ्गलिक्यग्निशिखा काकाङ्गी काकनासिका ॥ ११८ ॥

(वि.) ज्यौत्स्नीति—ज्योत्स्नेव रात्रौ ^१भासते ज्यौत्स्नी^२ । पटति विस्तीर्यते^३ इति पटोलिका^४ । पटं. पटसदृशं पुष्पसमूहम् उल्लसद्गुणोतीति वा । 'उल्ल आचरणे' । पुष्पे ^५जालसदृशत्वात् जाली । पटोलिकानामानि । 'पोट्लचेट्टुपेत्तु' ॥ नद्यां भया नादेयी । भूमौ जम्बूः भूमिजम्बुका^६ । नादेयीनामनी ॥ ^७लङ्गलवद् गर्भभेदकत्वात् ^८लङ्गलिकी । अत एव अग्नेः शिखेव तिष्ठतीति अग्निशिखा^९ । लङ्गलीनामनी । 'तरि' ^{१०}गोदु चेदु' ॥ काकाङ्गसदृशफलमस्या अस्तीति ^{११}काकाङ्गी । काकनासिकासदृशफलमस्या ^{१२}अस्तीति काकनासिका । काकनासिकनामनी । 'काकिदोण्डचेदु' ॥ ११८ ॥

^१ अवभासते B₁, K₁

^२ भासु दीप्ती G, F₂.

^३ विस्तार्यते G, I, K₃, K₅.

^४ 'पट गती' F₂; 'पट विस्तारे' K₅, K₆

^५ जालवत्त्वात् K₃, K₄.

^६ जायते,

'जनी प्राकुर्भावे' D₂, K₅, K₆

^७ लङ्गलीव F₂, Pt₂.

^८ लङ्गली Pt₂.

^९ उण्वीर्यत्वादाग्निशिखा F₂, Pt₂.

^{१०} 'तरिगोरी' J₂.

^{११} काकस्यैवाङ्गं फलमस्याः

F₂, Pt₂

^{१२} 'नासा' K₁, K₅

(पा.) ज्यौत्स्नी—जाली । पटोलिकानामानि । 'चेन्तिपोल' । अनुक्तम्—'यहुजाली कोकफला' । 'अडविवीर' ॥ नादेयी—जम्बुका । भूमिजम्बूनामनी । 'नेलनेरेडु' ॥ स्यात्—अग्निशिखा । लङ्गलिकीनामनी । 'तरिगोर्' ॥ काकाङ्गी—नासिका । वैयक^१—'कायत्तुण्डफला च सा । सुख्खी तत्करस्नायुर्ध्वाङ्गत्तुण्डफला भता' ॥ प्रतापे—

'काकजहा नटी दासी काकसव्यपि लोमफा ।

पारावतपदी स्यातां पुंसि काण्डप्रचीवरौ ॥'

इति ॥ 'वन्यविम्बी तु काकाङ्गी' इति गौडः । वैजयन्त्याम् (पृ. ५४, श्लो. १११) 'दास्यां पडभ्रा शङ्गघा^२ काकजहा विलोमिका' इति । वन्यविम्बीनामानि । 'काकिदोण्ड' ॥ ११८ ॥

^१ धन्वन्तरीयनिषण्ठुः (४. २५).

^२ शङ्खिडा B₁.

गोधापदी तु सुवहा मुसली तालमूलिका ।

अजशृङ्गी विपाणी स्याद् गोजिह्वादार्विके समे ॥ ११९ ॥

(वि.) गोधापदीति—गोधाया^१ इव पादा मूलानि यस्याः गोधापदी । सुष्टु वहत्यामोदं^२ सुवहा । ‘वह प्रापणे’ । गोधापदीनामनी । ‘चेप्पुतट्टचेट्ट’^३ ॥ मुस्यति त्रिदोषानिति^४ मुसली । ‘मुस खण्डने’ । तालस्येव मूलमस्या इति तालमूलिका । मुसलीनामनी । ‘नेलताटिपेल्लु’^५ ॥ अजशृङ्गाभफलयोगाद् अजशृङ्गी । अतः^६ एव विपाणी च । अजशृङ्गीनामनी । ‘दुष्टयुतीगेपेल्लु’^७ ॥ गोजिह्वाभपत्रस्याद् गोजिह्वा । दारयति रोगान् दार्विका । ‘दृ चिदारणे’ । गोजिह्वानामनी । ‘एदुनालुकचेट्ट’ ॥ ११९ ॥

^१ गोधा इव Pt₂.

^२ आरोह्य F₂, Pt₂; आमोदं K₃.

^३ ‘हृत्पादिनि’ D₁.

^४ रोगान् F₂, Pt₂.

^५ ‘नेलताडि’ J₂.

^६ तथैव K₃, K₄.

^७ ‘दरिवेकपूचेट्ट’ D₁.

K₃, K₄; ‘यतुनालगेयगिड’ J₂.

(पा.) गोधापदी—सुवहा । हंसपदीनामनी । ‘चेप्पुतट्ट’ ॥ मुसली—मूलिका । भूतालिनामनी । ‘अशोण्यां मुसली ताली तालमूली फलिन्यपि’ इति वैजयन्ती (पृ. ६१, श्लो. २०५) । ‘नेलताडि’ ॥ अजशृङ्गी—स्यात् । साहचर्यात् श्रीलिङ्गः । वैजयन्त्याम्—‘अजशृङ्गी मेपशृङ्गी सर्पदंष्ट्रा च चर्तिका’ इत्येतत्पर्यायत्वेन मेपशृङ्गी प्रोक्ता । वैद्यके—‘मेपशृङ्गीफलं स्यादु तिक्तमुष्णं प्रमेहनुत्’ इति फलप्रतिपादनाविर्मा शब्दौ फलवद्बृक्षविशेषनामनी । ‘टोदिचेट्ट’ । लताविशेषनामानिति केचित् । ‘दुष्टुगु’ । कर्कटकशृङ्गीनामनी इत्यन्ये । शेपे—‘कुलुङ्गी कर्कटाह्वया’ । ‘कुलीरशृङ्गी शृङ्गी च’ । कुलुङ्गपादयः कर्कटशृङ्गीनामानि । ‘कर्कटकशृङ्गी’ ॥ गोजिह्वा—समे । गोजिह्वानामनी । ‘वेदनालिकचेट्ट’ ॥ ११९ ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते, धन्वन्तरीयनिषण्डः (१. ८७).

ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ली चप्यथ द्विजा ।

हरेणू रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी ॥ १२० ॥

(वि.) ताम्बूलवल्लीति—‘ताम्बूलार्धं वल्ली ताम्बूलवल्ली । ‘ताम्बूलसाधनत्वात् ताम्बूली । नागलोकादाहृत्य वल्ली नागवल्ली । नागस्यैराचणम्यालने जातत्वाद्वा । नाग-
वल्लीनामानि । ‘समलपाशुतीगेपेल्लु’ ॥ द्विजायते द्विजा’ । द्विजसदृश्याम् ।

‘वृष्णादिकं हरतीति हरेणुः । ‘हृन् हरणे’ । रेणुयोगाद् रेणुका । कुन्तयै दुर्वाससा
 ‘दत्ता कौन्ती । कपिलवर्णत्वात् कपिला । भस्मना रेणुना गन्धयति वासयतीति
 भस्मगन्धिनी । ‘गन्ध अर्दने’ । ‘हरेणुनामानि । ‘तक्षोलम्’ ॥ १२० ॥

^१ ताम्बूलस्य K₅, K₆   ^२ ताम्पति पिबशो भवति जनोऽनयेति Pt₂.   ^३ नागालाने
 यतो जाता नागवल्ली भविष्यति इति स्तान्दवचनम् Pt₂.   ^४ ‘ताम्बूलदण्डेवह्नि’ J₂.
^५ राजपुत्रीत्वात् K₅, K₆   ^६ रोगान् F₂, Pt₂   ^७ दत्तत्वात् D₂, K₅, K₆.
^८ गन्धयते मदिराचूर्ण K₅, K₆.   ^९ K₅ adds केचित् हरिणरेणुवर्णमित्येव वदन्ति.

(पा.) ताम्बूलवल्ली—नागवल्लीपि । ताम्बूलवल्लीनामानि । ‘तमलपाकुर्तीग’ ।
 अथ द्विजा । हरेणू रेणुका । ‘ह्रलोपे . . .’ (६. ३. १११) इति दीर्घः । कुन्ती । कौन्ती-
 त्यन्ये । कपिला भस्मगन्धिनी । रेणुकाख्यगन्धद्रव्यविशेषनामानि । ‘रेणुकम्’ । शेषे—
 ‘पाण्डुपत्नी राजपुत्री भस्मगर्भा च नन्दिनी’ ॥ १२० ॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिवालुकम् ।

वालुकं चाथ पालङ्क्या मुकुन्दः कुन्दकुन्दुरु ॥ १२१ ॥

(वि.) एलावालुकमिति—एलावत् प्रियगन्धेन ^१वनस्थलं वलते ^२सवृणोतीत्ये-
 लावालुकम् । ‘वल सवरणे’ । इलायां^३ भवम् ऐलेयम् । ‘शोभनो गन्धो यस्येति
 सुगन्धि । हरिः^४ पिङ्गलवर्णं, तेन वलत इति हरिवालुकम् । वलते भुव सवृणोतीति
 वालुकम् । ‘वल सवरणे सचलने च’ । वालुकनामानि । ‘कून्तुरुवुडम्’ ॥ वैद्यैः पाल्यत
 इति पालङ्क्या । ‘पाल रक्षणे’ । पालेन रक्षणेन अङ्कयत इति वा । ‘अकि लक्षणे’ ।
^५मुखेन कुन्द इव प्रतिभातीति मुकुन्दः । कुन्द इव ^६भातीति कुन्दः । कुं भुव द्यति
 मूलैरिति कुन्दुरुः । ‘दो अवखण्डने’ । कुन्दनामानि । ‘कुन्दुरुकम्’ ॥ १२१ ॥

^१ वनस्थान J₂   ^२ आवृणोति J₂   ^३ J₂ adds भुवि   ^४ सुगन्धयोगात्
 सुगन्धि K₅, K₆   ^५ हरि कपिलवर्णं वालुक Pt₂   ^६ मुखात् Pt₂.   ^७ प्रतिभाति
 K₅, Pt₂   ^८ J₂ adds ‘मा दीप्तौ’ .   ^९ ‘कुन्दरवृक्ष’ J₂

(पा.) एलावालुकम्—वालुकं च । एलावालुकनामानि । ‘कून्तुरुवुडम्’ ॥

अथ पालङ्क्या—कुन्दकुन्दुरु । कुन्दुरुनामानि । ‘कुन्दुरु’ ॥ १२१ ॥

वालं हीवेरवर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च ।

कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु ॥ १२२ ॥

शैलेयं तालपर्णी तु दैत्या गन्धकुटी सुरा ।

गन्धिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥ १२३ ॥

महेरणा कुन्दुरुकी सह्यकी ह्यादिनीति च ।

(वि.) वालमिति—वलते भुवं मूलग्राहुल्यात् वालम् । ‘वल सत्रणे सचलने च’ । निगृहत्वेन ह्ययुक्तमिव घेरमयेति ह्योघेरम्^१ । वर्हति वर्धत^२ इति बहिष्म् । ‘वृह वृद्धी’ । उद्गदेशे भयमुदीच्यम्^३ । केशानाम्बुनां च नामान्यस्य सन्तीति केशाम्बुनाम् । ह्योघेरनामानि । ‘कुरुवेरुपेल्तु’ ॥ शीतोष्णाभ्यां^४ कालोऽनुसर्यतेऽनेनेति कालानुसार्यम् । ‘चिरस्थितत्वात् वृद्धय । अश्मनः पुष्पमिव अश्मपुष्पम् । शीतघोर्येण शिथं शीतशिथम् । शिलायां भवं पुष्पं शैलेयम् । शैलेयनामानि । ‘रातिपुव्युपेल्तु’ ॥ तालयेव पर्णान्यस्या इति तालपर्णी । ‘मुराप्यदैत्यनामास्या अस्तीति दैत्या । ‘गन्धस्य कुटी गृहं गन्धकुटी । सुरतीति सुरा । ‘मुर वेष्टने’ । मुराख्यदैत्यनामयोगाद्वा । प्रशस्तो गन्धोऽस्या अस्तीति गन्धिनी । गन्धकुटीनामानि । ‘मुरयनुगन्धद्रव्यमुपेल्तु’ ॥ गजैर्भक्ष्यत इति^५ गजभक्ष्या । ‘भक्ष अदने’ । सुष्ठु बहव्यमोदं सुवहा । ‘वह प्रापणे’ । घ्राणतर्पणगन्धदरात् सुरभिः । यदुरसयोगाद् रस्यत इति रसा । महदीरणं प्रेरण गजानां भक्षणेऽस्या इति महेरणा । ‘इर प्रेरणे’ । कुं भुव यति मूलैरिति कुन्दुरुकी । ‘दो अपत्यण्डने’ । सत्कृत्य लज्यते आस्वाद्यते गजैरिति सह्यकी । ‘लक आस्वाद्यते’ । ह्यादोऽस्या अस्तीति ह्यादिनी । ह्यादिनीति वा पाठः । सह्यकीनामानि । ‘अन्दुगचेद्दुपेल्तु’ ॥ १२२-३ ॥

^१ जिह्वेति वर्तत इति । ‘हो लज्जायाम्’ । धातूनामनेसार्यत्वाद् वर्तमानार्थोऽवगन्तव्यः । K₃, K₆. ^२ वर्धयति J₂ ^३ ‘वृह वृहि वृदो’ D₂, K₃, K₆. ^४ उदीच्यानामिति-
शयेन भवति F₂, K₆ ^५ ‘मुरिवाल’ J₂. ^६ हिमत्वात् हेमन्तकालमनुसरति K₃, K₆
^७ स्थापित्वात् P₁. ^८ ‘वह्यवृष्ट’ J₂ ^९ मुरदैत्यनामयोगात् F₂, 1, t₂ ^{१०} गन्धा-
श्रयत्वात् K₃, K₆ ^{११} गजभक्ष्या K₃, K₆

(पा.) वालं—केशाम्बुनाम च । ह्योघेरनामानि । ‘कुरुवेरु’ ॥ कालानुसार्यं—
शैलेयम् । शैलेयनामानि । ‘रापुव्यु’ । दैत्या—गन्धिनी । मुरानामानि । ‘मुर अने
गन्धद्रव्यम् ॥ गजभक्ष्या—सुरभी रसा । ‘दूलेपे . . .’ (६. ३. १११) इति दीर्घः ।
महेरणा—^१ह्यादिनीति च । सह्यकीनामानि । ‘अन्दुगचेद्दु’ । तस्य निर्यासो गन्धद्रव्यम्
॥ १२२-३ ॥

^१ B₂ adds ह्यादिनीति वा पाठः.

अग्निज्वालासुभिक्षे तु धातकी धातुपुष्पिका ॥ १२४ ॥

पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटी बहुलाथ सा ।

सूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटिः ॥ १२५ ॥

(वि.) अग्निज्वालेति—अग्निज्वालामपुष्पयोगाद्^१ अग्निज्वाला । शोभना भिक्षा प्रार्थनास्यामिति^२ सुभिक्षा । ‘भिक्ष याच्चायाम्’ । दधाति पुष्पाणीति धातकी । ‘डुधाब् धारणपोषणयोः’ । धातुवद्^३ रक्तपुष्पयोगाद् धातुपुष्पिका । धातकीनामानि । ‘धातकी-कुसुमम्’ ॥ बहुफलयोगात् पृथ्वीका । चन्द्रस्य कर्पूरस्य वाला पुत्रिकेव स्थिता चन्द्रवाला । एलयति नाशयति मुखदौर्गन्ध्यमिति एला । ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’^४ । निष्कान्ता कुटेः कोशादिति^५ निष्कुटी । वह्नि फलानि लावीति बहुला । ‘ला दाने’ । एलानामानि । ‘पेह्येलकुलपेल्लु’ ॥ उपकुञ्चति स्वल्पीभवतीति उपकुञ्चिका । ‘कुञ्च कौटिल्याल्पी-भाषयोः’ । अत एव तुच्छत्वात् तुच्छेति वा पाठः । तुदति तापं तुत्था । ‘तुद व्यथने’ । कुरति शब्दायत इति कोरङ्गी । ‘कुर शब्दे’ । पुटत्रयशालिनीत्वात्^६ त्रिपुटा^७ । सूक्ष्मत्वात् त्रुटयतीति त्रुटिः । ‘त्रुट भेदने’ । सूक्ष्मैलानामानि । ‘सन्नपेलकुलपेल्लु’^{१०} ॥ १२४-५ ॥

^१ पुष्पत्वात् F₂, J₂, Pt₂   ^२ सुलभत्वात् K₂, K₄   ^३ रक्तानि पुष्पाण्यस्याः F₂, Pt₂.   ^४ ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’ K₂, Pt₂.   ^५ निष्कुटिः F₂, Pt₂   ^६ K₂, K₆, Pt₂ add गतिः.   ^७ ‘कुर कूर शब्दे’ K₂, K₄.   ^८ शालित्वात् K₂, K₄.
^९ त्रिपुटाकारत्वात् F₂, Pt₂.   ^{१०} चिकित्सेति J₂.

(पा.) अग्निज्वाला—धातुपुष्पिका । धातकीनामानि । ‘चेरुजाजि’ । पुष्पगन्ध-द्रव्यम् ॥ पृथ्वीका—बहुला । वैरके^१—

‘भट्टेला वृहदेला च त्रिदिवा^२ त्रिदिवोद्भवा^३ ।

स्थूलैला त्वक्सुगन्धा च पृथ्वीका कन्यका पुटा ॥’

इति स्थूलैलानामानि । ‘पेह्याल्कुलु’ ॥ अथ सा—त्रुटिः । वैरके—

‘सूक्ष्मैला द्राविडी ‘तुत्था कोरङ्गी बहुला त्रुटिः ।

एला कपोतवर्णा च चन्द्रवाला^४ च निष्कुटी^५ ॥’

इति । सूक्ष्मैलानामानि । ‘सन्नपुयाल्कुलु’ ॥ १२४-५ ॥

^१ घ. नि. २. ४६.

^२ त्रिपुटा B₂.

^३ त्रिपुटोद्भवेति मुद्रितनिघण्टी.

^४ तुच्छा B₁.

^५ माला B₂.

^६ घ. नि. २. ४४.

व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम् ।

शङ्खिनी चोरपुष्पी स्यात् केशिन्यथ वितुन्नकः ॥ १२६ ॥

झटामलाञ्छटा ताली शिवा तामलकीति च ।

(वि.) व्याधिरिति—^१कुष्ठव्याधिनामान्यस्य ^२सन्तीति व्याधि । कौ^३ तिष्ठतीति कुष्ठम् । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । कुष्ठनामधेययोगाद्वा । पारिषु जलेषु भवतीति पारिभाष्यम् । वारिभाष्यमिति^४ वा पाठ । अत एव वाप्या भव वाप्यम् । व्याप्यमिति वा पाठ । त्रिदोषपरिपाकं लाति ददातीति पाकलम् । उत्पलाभपुष्पत्वाद् उत्पलम् । कुष्ठनामानि । ‘चैंगल्वकोष्टपेत्सु’ ॥ ^५शङ्खाभपुष्पयोगात् शङ्खिनी । रात्रावेव पुष्प्यतीति^६ चारपुष्पी । ‘केशप्ररोहत्वात् केशा सन्त्यस्येति केशिनी । शङ्खिनीनामानि । ‘कडिल्लहूपेत्सु’ ॥ वितुन्नके पित्तं^७ श्लेष्म चानेनेति वितुन्नक । ‘तुद व्यथने’ । झट फलसघातोऽस्या अस्तीति झटा । ^८विशदफलयोगाद् अमला । आश्चर्यकारी झट फलसघातोऽस्या अञ्छटा^९ । अदिति आश्चर्यं वर्तते । मालाभानि फलान्यस्या अन्योन्यं ताडयन्तीति ^{१०}ताली । ताडीति वा पाठ । ‘तड आघाते’ । अरोग्यरूपमङ्गलहेतुत्वात् ^{११}शिवा । तन्मते काङ्क्ष्यत इति तामलकी । ‘तमु काङ्क्षायाम्’ । तालीनामानि । ‘नेलयुतिरि-कपेत्सु’ ॥ १२६ ॥

^१व्याधे K₅, h₅   ^२सम्प्रयोगात् J₂   ^३K₅ adds भूनी   ^४वारिषु जलाधारेषु K₅   ^५शङ्खवत् पाण्डुरत्वात् K₅, K₆   ^६D₂, h₅ add विकसति, K₅ adds ‘पुष्प निवृत्तने’   ^७यथाकशयवत्त्वात् D₂, G   ^८चित्तश्लेष्मादिक F₂, Pt₂   ^९रोगइत्वात् F₂, Pt₂   ^{१०}आञ्छटा, आ इत्याश्चर्यं वर्तते h₅   ^{११}ताडयति रोगमिति Pt₂   ^{१२}विशदफलयोगात् D₂, h₅, K₅

(पा.) व्याधि । व्याधेर्नामान्यपि । ‘पारिभाष्यं गदाद्वयम्’ इति रभसकोश । कुष्ठनामानि । ‘कोष्ठु’ ॥ शङ्खिनी—केशिनी । शेषे—‘प्रत्येका च निद्राचरी चोरी धनहरी चण्डा’ । शङ्खिनीनामानि । ‘कटुलुतीगपक्षपुतीगानु’ ॥ अथ वितुन्नक—तामलकीति च । शेषे—‘आमलम्युत्तमा चैव तमाला च तमालिनी’^१ । भूम्यामलकी-नामानि । ‘नल उदिरिक’ ॥ १२६ ॥

^१ ‘तामलवृक्षजा ताली तमाल नु तमालिनी ।

विनुन्नभूता तमक भूषाग्री म्यामलस्यपि’ ॥ घ नि ३ ८४

प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यमथ तुन्नः कुवेरकः ॥ १२७ ॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षोऽथ राक्षसी ।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८ ॥

(वि.) प्रपौण्डरीकमिति—पुण्डरीकस्येदं ^१पौण्डरीकम् । प्रकृष्टं पौण्डरीकं प्रपौण्डरीकम् । 'पौण्डर्यमिति' देशीयपदम् । पौण्डर्यनामनी । 'पुण्डरीकमनु गन्धद्रव्यमु' ॥ तुयते हस्तादिभिरिति तुन्नः । 'तुड व्यथने' । कुत्सितं ^२वेरमस्यास्तीति कुवेरकः । शाखाभङ्गात् कौतीति कुणिः ^३ । 'कु शब्दे' । कष्यते गजैरिति कच्छः । 'कष हिंसायाम्' । कस्य ^४जलस्यान्त समीप गच्छन्तीति कान्ता गजाः, तैलक्यत इति कान्तलकः । 'लक आत्वादने' । नन्दिसन्नको वृक्षो नन्दिवृक्षः । नन्दिवृक्षनामानि । 'नन्दिवृक्षमु' ^५ ॥ वनचरा गन्धाढ्या मूर्तिं रक्षन्तीति राक्षसी ^६ । 'रक्ष पालने' । तीक्ष्णत्वात् चण्डा । राक्षसीनामसाम्यात् चण्डत इति वा । 'चडि कोपे' । बहुमूल्यत्वाद् ^७ धनं हरतीति धनहरी । 'इब् हरणे' । दीपनत्वेन क्षेमकरत्वात् क्षेमः । क्षियति वसति गधोऽस्मिन्निति वा । 'क्षि निवासगल्यो' । ^८ दुष्पत्राणि पत्राण्यस्य ^९ दुष्पत्रः । दुष्पुत्र इति वा पाठः । सौरभ्यातिशयेन सर्वजनमुपविकासकरत्नाद् गणहासकः ^{१०} । 'हसे हसने' । हासो विकासः । धनहरीनामानि । 'नहकचोरमुपेतु' ॥ १२७-८ ॥

- ^१ पुण्डरीकस्यैव रूपान्तरं K₃ प्रकष्येण पुण्डरीकस्येदं F₂, Pt₂   ^२ Pt₂ adds
अस्यैकदेशानुसारात्   ^३ देशीय I, K₃   ^४ 'पुण्डरीकवेम्ब औषध' J₂
^५ I₃, I₆ add शरीरम्   ^६ कुत्सितशाखात्वात् G K₆   ^७ उदकस्य G I₃
^८ 'नन्दिअनेडि वृक्षमु' K₆, 'नन्दिवेम्ब वृक्ष' J₂   ^९ रक्ष्यतेऽस्या F₂ Pt₂
^{१०} मूल्यत्वेन F₂, Pt₂   ^{११} दुष्पत्रा पुत्रा पत्राण्यस्य दुष्पुत्र I₃, I₆   ^{१२} पुष्पाणि I₃
^{१३} गण हासयतीति F₂ Pt₂

(पा.) प्रपौण्डरीकं पौण्डर्यम् । द्रव्यावल्ल्याम्—

'प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं पुण्डर्यं पुण्डरीयम् ।

पुण्डरीकं श्वेतपुष्पं सुपुष्पं साधुमूलम् ।

मूलसाधनसञ्च च श्रीपुष्पं पुण्ड्रमङ्गलम् ॥'

इति ॥ 'पौण्डर्येकं सालपुष्पं त्रिष्टुत् पुण्डरीयम्' इति रभसकोशः । पुण्डरीकारय गन्धद्रव्यनामानि । 'पुण्डरीकमङ्गलगन्धद्रव्यम् । अदे सालपुष्पमुषु' ॥ अथ तुन्नः—

नन्दिवृक्ष । नन्दिवृक्षनामानि । ‘नन्दिवृक्षम्’ ॥ अथ राक्षसी—गणहासका । शेषे—
‘चोरक शङ्कितस्तेन कुहन कितवो रिपु’ । चोरारयगन्धद्रव्यनामानि । ‘नहुरुचोरम्’ ।
हस्तिकर्णानामानि च । ‘वलुरक्षिस्’ ॥ १२७-८ ॥

^१ प्रदीप्टरीक—पुण्डरीयकम् घ नि ३ ९२

व्यालायुधं व्याघ्रनखं करज्जं चक्रकारकम् ।

सुपिरा विद्रुमलता कपोताङ्घ्रिर्नटी नली ॥ १२९ ॥

धमन्यञ्जनकेशी च हनुर्हृदविलासिनी ।

(वि.) व्यालायुधमिति—^१व्यालस्य व्याघ्रस्यायुधं नखमिव तिष्ठतीति व्याला-
युधम् । व्याघ्रनखं च । कमुदकं रज्जयतीति करज्जम् । ‘रज्जं रागे’ । करजमिति या
पाठः । ^२धूपसमूहेन चक्रं मेलनं करोतीति चक्रकारकम् । ‘डुकृञ् करणे’ । व्याघ्रनख-
नामानि । ‘पुल्लिगोरुचेट्टु’ ॥ ^३सुपिरं रन्ध्रमस्या अस्तीति सुपिरा । विद्रुमलताभत्वात्
विद्रुमलता । कपोताङ्घ्रिसदृशमूलत्वात् कपोताङ्घ्रिः । वायुवशाद्भटति चलतीति नटी ।
‘नट’ नृत्तौ । नल्यते नली । ‘णल गन्धने’ । सुपिरवत्त्वाद् ^४धम्यत इति धमनी ।
‘ध्मा’ शब्दाग्निसयोग्यो । अञ्जनसदृशं केशा सूक्ष्ममूलान्यस्या इत्यञ्जनपेशी ।
धमनीनामानि । ‘नलियनुगन्धद्रव्यम्’ ॥ हन्यामयमिति ^५हनु । ‘हन हिंसागल्यो’ ।
^६हृदयोऽध्या विलसतीति हृदविलासिनी । ‘लस श्रेयणरीडनयो’ ॥ १२९ ॥

^१ K₂ omits 7 lines

^२ चक्रं धूपद्रव्यमेलनं Pt₂

^३ सुपि 1₂, Pt₂

^४ विद्रुमलत् रक्तत्वात् Pt₂

^५ ‘नट स्तब्धने’ Pt₂

^६ गन्धने च J₂

^७ सुपिरवत्त्वमात्

K₂, K₁, धमनोगात् J₂

^८ ‘ध्मा पूरणं’ K₂, K₁, h₂

^९ अञ्जनामगूक्षमवगुण्मूलत्वात्

D₂, K₂, K₁

^{१०} भूतान् K₁, h₂, भूतानि 1, h₂

^{११} हृदं पथ्य D₂, K₁, h₂

(पा.) व्यालायुधं—चक्रकारकम् । शेषे—‘अथ व्याघ्रवत्त पादं दृढस्व’

पुण्ड्रकं नखम्’ । व्याघ्रनखं च वृक्षनामानि । ‘व्याघ्रनखवृक्षम्’ ॥ नखनामगन्ध-
द्रव्यनामानांति चेत्ति ॥ सुपिरा—नली । नलीनामगन्धनामानि । ‘नलीवृक्षम्’ ।
‘सुपिरा धमनी शून्या निर्मल्या नर्तरीति’ च’ इति धन्यन्तरि (घ नि. ३ ४३) ।
गन्धद्रव्यविशेषस्य कपोताङ्घ्रिनामीषधिविशेषस्य च नामानांति चेत्ति । ‘नली अग्नि-
गन्धद्रव्यमुत्र गुच्छकुत्रानु’ ॥ धमनी—हृदविलासिनी ॥ १२९ ॥

शुक्तिः शङ्खः खुरः कोलदलं नखमथाढकी ॥ १३० ॥

काक्षी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

(वि.) शुक्तिरिति—शुक्त्याकृतित्वात्^१ शुक्तिः । शङ्खसाम्यात् शङ्खः । खुराति^३ भूतान् हन्तीति खुरः । ‘खुर विलेखने’ । कोली वदरी तत्पत्रयोगात्^४ कोलः । कुस्यत इति कोलः । ‘कुल सस्याने’ । दलति भूतानीति दलम् । ‘दल विशरणे’ । कोलस्येव दलं कोलदलम् । नखति कुष्मादिरोगान्^५ गृहीत्वा गच्छतीति नखम् । ‘नख गतौ’ । नखगन्धद्रव्यनामानि । ‘नखमनेडिगन्धद्रव्यम्’ ॥ आढक्याख्यवान्यतुल्यरसत्वाद् आढकी । कपति हिसति कण्डूदिरोगानिति^६ काक्षी । ‘कप हिसायाम्’ । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । तुवरः कपायो^७ रसोऽस्यास्तुवरिका । म्रियते^८ विलीयते ।^{१०} सुवर्णमनेनेति मृतालकम् । ‘मृद प्राणत्यागे’ । मृतालकमिति वा पाठः । मृत्, तालकमिति पदद्वयमिति केचित् । मृद्यते मृत् । ‘मृद क्षोदे’ । तलन्ति प्रतिघ्नन्तेऽनेनेति तालकम् । सुराष्ट्रदेशे भवं^{११} सुराष्ट्रजम् । तुवरिकानामानि । ‘तोवरिमन्नु’ ॥ १३० ॥

^१ आकारत्वात् F_२, Pt_२   ^२ शङ्खाकृतित्वात् D_२, K_६   ^३ भूतानि B_१, I, K_२
^४ कोली K_६, K_६.   ^५ कुष्मादीन् F_२, Pt_२   ^६ तुवरीवाचकत्वात् F_२, Pt_२   ^७ काक्षी K_६, K_६.
^८ तत्रोगात् Pt_२   ^९ विलीयते Pt_२   ^{१०} हिरण्यम् J_२, K_६.
^{११} भवत्वात् K_६.

(पा.) शुक्तिः—नखम् । शेपे—

‘नागहनुः सहः ।

चलः कोशी च केशी च शिल्पी करहस्तथा ।

सामुद्रो हस्तिकर्णश्च नखी ॥’

नखाख्यमृक्षनामानि । ‘नखमृक्षम्’ ॥ ‘धमन्यञ्जनकेश्यौ तु हनुर्हृदविडासिनी’ इति येजयन्ती (पृ. १३१, श्रो. १०१) । अथाढकी—सुराष्ट्रजे । आढकीनामानि । ‘कंदिचेट्टु’ ।

‘तालकं . . . मृन्मृत्स्ना मृत्तिकाजिता ।

सौराष्ट्री तुवरी काक्षी^१ काची तालमृतालके ॥’

इतीन्द्रः । सुराष्ट्रमृत्तिसानामानीति केचित् । ‘तोगरिमन्नु’ । ‘अडचित्तोगरितीनेनु । सुरगुडु’ ॥ १३० ॥

कुटन्नटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१ ॥

प्लवगोपुरगोनर्दकैवर्तीमुस्तकानि च ।

ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हपुष्पं स्थौण्यकुक्कुरे ॥ १३२ ॥

(वि.) कुटन्नटमिति—^१कुटन् यक्रीभवन्नटतीति कुटन्नटम् । ‘नटः नृत्तौ’ । दशपुराख्यदेशे भवं दाशपुरम् । वनं जलमत्रास्तीति वानम् । वाने जलाशये भवं वानेयम्^२ । कोमलत्वात्^३ परितः पेलवं परिपेलवम् । ^४लघुतया प्लवत इति प्लवम् । ‘प्लुङ् गतौ’^५ । अभक्ष्यतया गवां^६ पुरति अग्रे तिष्ठति^७ गोपुरम्^८ । ‘पुरः अग्रगमने’ । ^{१०}अरुचित्वेन गा नर्दयति क्रोशयतीति ^{११}गोनर्दम् । ‘नर्दः शब्दे’ । कैवर्तानां मत्स्यानां ^{१२}भक्षणमिति कैवर्ती । मुस्यते चराहेरिति ^{१३}मुस्तकम् । ‘मुसः खण्डने’ । कैवर्तमुस्तकं तद्विति वा पाठः । तद्याष्टमं नाम त्रिलिङ्गम् । एवं भिन्नलिङ्गानां द्वन्द्वः कृत इति नावगन्तव्यम् । कैवर्तीमुस्तकनामानि । ‘तुङ्गमुस्तलुपेल्लु’ ॥ ग्रन्थिपु पर्णान्यस्मिन् सन्तीति ^{१४}ग्रन्थिपर्णम् । शुक्रवत् पत्राण्यस्य शुक्रम् । बर्हपुष्पपुष्पस्यात् बर्हपुष्पम् । केचित्तु शुक्रवर्हमिति पठन्ति । तदा शुक्रस्य बर्हणीव पत्राण्यस्येति विग्रहः । पुष्पयतीति पुष्पं च । ‘पुष्पः विकसने’ । ^{१५}स्थूणाकृतित्वात् स्थौण्यम् । ^{१६}शुनकाकारत्वात् कुक्कुरम् । ग्रन्थिपर्णनामानि ॥ ^{१७}‘स्थौण्यमनेडि गन्धद्रव्यम्’ ॥ १३१-२ ॥

^१ कुटति J₂.   ^२ ‘नटः सन्दने’ F₂, Pt₂.   ^३ वने जले जार्त Pt₂.   ^४ अति-
कोमलत्वात् B₁, J₂, K₂.   ^५ लघुत्वात् F₂, Pt₂   ^६ जलोपरिसर्पणे च J₂.   ^७ पुरतः J₂.
^८ सरतीति K₃.   ^९ गौर्जलं पुरं संस्नानमस्येति Pt₂.   ^{१०} रुचिकरत्वेन Pt₂.
^{११} गोनर्दः D₂, K₂, K₃, गोनर्दी K₄.   ^{१२} अदर्न F₂, Pt₂.   ^{१३} वातरुफी मुस्यतीति
I, K₃, K₄.   ^{१४} ग्रन्थिप्रधानानि पर्णानि D₂, I, K₄.   ^{१५} स्थूणस्थैव रूपं Pt₂.
^{१६} श्वाकृतित्वात् K₃, K₄.   ^{१७} ‘स्थौण्यमनेडि गन्धद्रव्यम्’ J₂.

(पा.) कुटन्नट—कैवर्तीमुस्तकानि च । कैवर्तीमुस्तकमित्येकपदम् ।

‘जायते मुस्तकाकारः शैवालदलसंचयः ।

कैवर्तीमुस्तकं नाम गन्धद्रव्यं तदुच्यते ॥’

इति ॥ ‘कैवर्तीमुस्तके ग्रीवं शोनकं नाकुटं नटः’ इति च । कैवर्ती पृथक्पदमिति केचित् । रूपभेदात् स्त्रीलिङ्गम् । नपुंसकमपि । ‘कैवर्तं मुस्तकं तस्य तथा च करियद्गमम्’ इति तन्त्रान्तरोक्तत्वादित्याहुः । शेषे—

‘द्रव्यं कर्तनं मुस्ता मुगन्धिः कर्णपूरकः ।

शकुलदधेतमभ्यो नादंर्यापठरावपि ॥’

इति । तथा च वैजयन्त्याम्—

‘जलमुस्ते तु प्लवनं ^१गोनर्दं परिपेलवम् ।

कुटन्नट दशपुर गोपुर ^२वर्तकं प्लवम् ॥’ (पृ ६१, श्लो. २०१)

इति । जलमुस्तानामानि । ‘कैवडिमुसलु ॥’ ग्रन्थिपर्ण—कुक्कुरे । शेपे—

‘वर्हपुष्पं वर्हचूड शुक्रपुष्प शुक्रच्छदम् ।

विकचं शुक्रवर्हं च हरितं शीर्णलोमकम् ॥’

इति । ग्रन्थिपर्णानामानि । ‘गंदिवनमुपचाकुन्नुमाचिपत्रिन्नि’ ॥ १३१-२ ॥

^१ गोदर्ममिति मुद्रितग्रन्थे

^२ कर्तनं B₃

मरुन्माला तु पिशुना स्पृक्का देवी लता लघुः ।

समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि ॥ १३३ ॥

(वि.) मरुन्मालेति—मरुत माला अस्या इति ^१मरुन्माला । पदद्वयं वा । मरुता तुल्यत्वात् मरुत् । मालाकारत्वात् माला । गन्धं पिशति सूचयतीति पिशुना^२ । ‘पिश अवयवे’ । स्पृशति दूरस्थ गन्धेनेति स्पृक्का^३ । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । ‘देवपुत्री-सङ्गरुत्वाद् देवी । लतारूपत्वात् लता । लघुत्वात् ^४लघु । ‘दूरप्रसरणात् समुद्रान्ता । उद्यते परिमलेन’ वधू । ‘वह प्रापणे’ । कोटिमिरप्राभिर्मधु^५ वर्षतीति कोटिवर्षा । ‘वृष सेचने’ । लङ्कायामुप्यते^६ लङ्कोपिका^७ । ‘डुवप् बीजसन्ताने’ । लङ्कोपिकानामानि । ‘स्पृक्यनुगन्धद्रव्यमुपेल्नु’ ॥ १३३ ॥

^१ मरुचासी माला च K₆, अत्र तुशब्द पादपूरणार्थः K₆

^२ गन्धसूचकत्वात्

F₃, Pt₂

^३ स्पृश्यते स्पृक्का D₂, K₆

^४ K₆, K₆ omit मरुत

^५ J₂ adds

‘रधि गती’, ‘अधि रधि गत्याक्षेपे’ K₃, K₆

^६ प्रसारणत्वात् J₂, प्रसरत्वात् Pt₂

^७ आशावधूत्वात् B₁, K₆, K₆, ‘वहत्वात् J₂

^८ नेमिभिः स्वरसं F₂, Pt₂

^९ I adds

वितन्यते

^{१०} लङ्कोपिकेति वा पाठ, तदा लङ्कायामूय(य्य?)ते तन्यते, ‘ऊयी तन्नुसन्ताने’

K₆, K₆

(पा.) मरुन्माला—लङ्कोपिकेत्यपि । शेपे—‘स्पृङ्निर्माल्या पङ्कमुष्टिर्माळा च

ब्राह्मणी मरुत्’ । तथा च वैचके—

‘स्पृङ्नीरुता पङ्कमुष्टिर्माळा देवी लता गुरु ।

देवपुत्री देवजाता सिता पङ्कजमुष्टिका ॥

सुन्दरी च मरुत्कोटिवर्पा निर्मालिका वधूः ।
लङ्कोपिका ब्राह्मणी च निर्माल्या पिशुना तथा ॥^१

इति । स्पृकानामानि । ‘पिक्कचेट्टु’ ॥ १३३ ॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी ।

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोदं वराङ्गकम् ॥ १३४ ॥

(वि.) तपस्विनीति—जटायोगसाम्यात् तपस्विनी । जटाः सन्त्यस्या इति जटा । जटिला च । मांससदृशावयवत्वात्^१ मांसी । जटामांसीति वा पाठः । लोमानीष जटा अस्याः सन्तीति ^२लोमशा । मस्यतीति मिसी^३ । ‘मसी परिणामे’ । जटामांसी-नामानि । ‘जटामांसिअनेडि ‘गन्धद्रव्यम्’ ॥ त्वग्भूयत्वात् त्वक् । त्वचं च । पत्रमिश्रितत्वात् पत्रम् । अतितीक्ष्णत्वाद् उत्कटम् । भृङ्गकार्ण्यसाम्याद् भृङ्गम् । अग्निं चोदयतीति चोदम् । ‘चुद प्रेरणे’ । चोचमिति वा पाठः । वरं ^४श्रेष्ठमङ्गमस्येति वराङ्गकम् । वराङ्गकनामानि । ‘लवङ्गपुचेट्टु’ ॥ १३४ ॥

^१ अवयवयोगात् K₁, K₆; साम्यावयवत्वात् Γ₃, Pt₂.

^२ लोमयोगात् F₃, Pt₂.

^३ आमिपीति वा पाठः K₂, K₉.

^४ ‘जटामांसिवेम्भगन्धद्रव्य’ J₂.

^५ J₂, K₃ add

त्वक्पत्रचुरं.

^६ ‘लवङ्गद्वेष्ट’ J₃.

(पा.) तपस्विनी—मिसी । ‘स्यान्मास्यां शतपुष्पायां मधुरायां मिसी स्त्रियाम्’ इति रभसकोशपाठात् मिसी । ‘जटिला लोमशी मांसी तपस्विन्यामिपी मिपी^१’ इति वैजयन्तीपाठात् (प्र. १३१, श्रौ. १००) मिपी । शेषे—

‘स्त्रियां तपस्विषिशितपिशान्याभ्यार्थवाचकाः ।

तथा भूतजटा कृष्णजटा हिस्रा च पृतना ॥’

स्त्रियां वर्तमानास्तपस्विनादिपर्याया जटामांसीनामानि भवन्ति । यथा तपस्विनी तापसी पिशिवी मांसी पिशाची ऋष्याद्री अम्बा माता जननीत्यादयः । जटामांसीनामानि । ‘जटामांसि’ ॥ त्वक्पत्रं—वराङ्गकम् । त्वक्पत्रमेकपदमिति केचित् । ‘मुपरोद प्रियं वर्णं चत्कं मुरभिपल्लवम्’ इति वैशम्पे । लवङ्गद्रुमत्वचो नामानि । ‘लवङ्गपुचेष्ट’ ॥ १३४ ॥

कर्चूरको द्राविडकः काल्यको वेधमुख्यकः ।

ओषध्यो जातिमात्रे स्युरजातौ सर्वमौषधम् ॥ १३५ ॥

(वि.) कर्चूरक इति—^१कर्जति रोगानिति कर्चूरक । ‘कर्ज व्यथने’ । द्रावयति रोगानिति द्राविडक । ‘द्रु गतिहिसाकौटिल्येषु’ । कल्य निरामय करोतीति काल्यक । ग्रीहादिरोगवेधे’ मुख्यत्वात् वेधमुख्यक । ‘व्यध ताडने’ । कर्चूरकनामानि । ‘गन्धकचोरमु’ ॥ जातिमात्रे’ फलपाकादिव्यक्तिमात्रे वर्तमान ओषधिशब्द इकारान्त ईकारान्तो वा खोलिङ्गो भवति । अजातौ फलपाकादिव्यक्तेरन्यत्र उर्तमान ओषधिशब्द औषधमित्यकारान्तनपुसकलिङ्गो भवति ॥ १३५ ॥

^१ कृन्तति K₅ K₈ ‘कृति छेदने’ D₂, K₆ ^२ भेदकत्वात् B₁, K₄

^३ लतादिनातय ओषध्य न तु त्रिफलादय । अजाताविति लतादिजातेरन्यत्र यत्किमपि रोगापन यनरर तदौषधम् P₁₂

(पा.) कर्चूरको—वेधमुख्यक । द्रव्यावल्याम्—

‘कर्चूरो गन्धमूलश्च द्रविक’^१ काल्य^१ एव च ।

वेधमुख्यो दुलेभश्च कस्यचित्समता ‘सटी ॥’

इति । कर्चूरनामानि । ‘कर्चूरमु’ ॥ ओषध्यो—स्यु । वनस्पतिवानस्पत्यक्षुपोलपलता वृणत्वक्सारादिभेदभिन्नोद्भिजातिमात्रे ओषध्यो वर्तन्ते । ‘कृदिकाराद्’ इति^२ वा डीप् । ‘ओषध्य फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुध’ इति काशिका (पृ ४४९, सू ८ ४ ६) । उद्भिजातिनाम । ‘चेद्दुल मोदलयिनवि’ ॥ अजातौ—औषधम् । रोगहर फलमूलपृतचूर्णक्षौद्रादिसर्वमौषध स्यात् । ‘ओषधेरजातौ’ (५ ४ ३७) इत्यण् । ‘मन्दु’ ॥ १३५ ॥

^१ द्राविड, कार्द्व, सटी इति च नि ३ ९४

^२ गणयुत्रम् under 4 । 45

शाकाख्यं पत्रपुष्पादि तण्डुलीयोऽल्पमारिषः ।

विशल्याग्निशिखानन्ता फलिनी शकपुष्पिका ॥ १३६ ॥

(वि.) शाकाख्यमिति—शक्यते भोक्तुमनेनेति शक्यम् । ‘शक्य शक्ती’ । पत्रपुष्पादि शाकाख्य शाकनामस्य । अत्र ‘शोक —

‘मूलपत्रकरीरामफलकाण्डादिरूढकम् ।

त्वक् पुष्प कच चेति शाक दशविध स्मृतम् ॥’

इति । ^१लघुतण्डुलाभवीजयोगात् तण्डुलीय । अल्प समर्दन मृष्यति सहत इत्यल्पमारिप ॥
‘मृष सहने’ । अल्पामपि मारिं व्याधिं स्यतीति वा । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । तण्डुलीय-
नामनी । ‘चिरिकूरपेल्लु’ ॥ विगत शल्यमस्या इति विशल्या^३ । गर्भभेदकत्वाद्
अग्निशिखेव तिष्ठतीत्यग्निशिखा^४ । बहुदेशव्यापित्वाद् अनन्ता^५ । फलानि सन्त्यस्या इति
‘फलनी’ । शक्रप्रियपुष्पत्वात् शक्रपुष्पिका । शक्रपुष्प्यपीति वा पाठ । अग्निशिखा-
नामानि । ‘वेन्नवेदुरुकूर’ ॥ १३६ ॥

^१ तदुक्तम् Γ_२ Pt_२

^३ ‘आमानि जीज-यत्र Pt_२

^३ विशल्य करोतीति F_१ Pt_१

^४ क्षीपनकारित्वात् Pt_२

^५ दूरप्रसरणात् D_२, K_१, K_१

^५ हलपर्यायसहस्रत्वात् इक्षिणीति

वा पाठ Pt_२

(पा.) शाकारय—पुष्पादि । पत्रपुष्पफलमूलविरूपभोज्य शाकशब्दाच्च
भवति ।

‘मूलपत्रकरीरामफलकाण्डादिरूढजा ।

^१पुष्प त्वक् कच चेति शाक दशविध स्मृतम् ॥’

‘कूर’ ॥ तण्डुलीयो—मारिप ।

^२मारिपे जीवशाक स्यादन्त्यात्^३ तण्डुलीयक ।

मेघनादो^४ विगण्डीरम् ॥’

इति ^५यादवचनत्वात् । ‘चिरिकूर’ । मारिप, जीव, शाकनाम । ‘तोयकूर’ ॥
विशल्या—शक्रपुष्प्यपि । फलिनोशाकनामानि । ‘नादटिजालुकूर । अदे तरिगोरानुष्ठ’ ॥
‘तिन्दुकाभास्परस्तु विटपान्निशिखा मता’ ॥ १३६ ॥

^१ त्वक्पुष्प कचक चेति B_१

^२ मारिप B_१

^३ तत्र B_१

^४ मघनादोऽपि

गण्डीर B_१

^५ वंजयन्ती (ष्ट ५७, ५८ १५०—१)

स्यादक्षगन्धा छगलाण्ड्यावेगी वृद्धदारकः ।

जुद्धो घ्राणी तु मत्स्याक्षी वयःस्या सोमवह्वरी ॥ १३७ ॥

(नि.) स्वादिति—ऋश्वन् क्रिमीन् ^१गन्धयतेऽर्जयतीति घृ.गन्धा । ‘गन्ध
अर्दन’ । छगलस्याजस्येयाण्ड्यान्धन्यस्या इति छगलाण्डी । छगलाङ्गीति वा पाठ ॥

धातुवृद्धिकरत्वाद् आवेगोऽस्या अस्तीति आवेगी^३। वृद्धत्व दारयतीति^४ वृद्धदारक.।
 'दृ विदारणे'। जुहति कफात्पादिदोषान्^५ वर्जयतीति जुह.। 'जुगि वर्जने'।
 ऋक्षगन्धानामानि। 'बोहि कूरपेत्सु'॥ 'पावनत्वात् ब्राह्मी। मत्स्याक्षितुल्यपुष्प-
 त्वात् मत्स्याक्षी। 'वयसि तिष्ठतीति वय स्या। 'घा गतिनिवृत्तौ'। सोमवत् शीतवीर्य-
 त्वात् सोमवहरी^६। ब्राह्मीनामानि। 'पोन्नगण्टिकूरपेत्सु'॥ १३७ ॥

^१ ग-धयति K₃, K₆, Pt₂

^२ छगलङ्कसदृशावयवत्वात् छगलङ्गी K₁, K₈

^३ वृध्यत्वादावेगोऽस्या D₂, K₅ ^४ B₁, K₃, K₆ add नाशयति ^५ 'रोगान् D₂,

K₃, K₁ ^६ ब्राह्मणीयत् पवित्रत्वात् B₁, D₂, K₃ ^७ वय स्यापयति F₂, Pt₂.

^८ सोमाशभूतवहरीत्वात् B₁, D₂, G

(पा.) स्यादृक्षगन्धा—जुह। जुहान्यशाकनामानि। 'बोद्धिकूर'॥ ब्राह्मी तु।
 मण्डूकब्रह्मीनाम। 'ब्राह्मी अपोतवेगा स्यान्माण्डूकीति सुवर्चला' इति ^१वैजयन्ती॥
 मत्स्याक्षी। लोहमारकनाम। 'पोन्नगण्टि'॥ 'मत्स्याक्ष्या शालशारिण्डौ पत्तूरो
 लोहमारक' इति ^२वैजयन्ती (प्र. ५८, श्लो १५६)॥ वयस्या—वहरी। सोमवहरी-
 नामानि। 'सोमेदकूर'। 'नक्षया सत्यवती ^३ब्राह्मी मत्स्याक्षी सोमवहरी' इति
 वैजयन्ती (प्र. ५७, श्लो १४४)॥ १३७ ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते श्लोकार्धम्

^२ शालीनौ इति मुद्रितग्रन्थे

^३ ब्रह्मी B₃

पटुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती ।

हयपुच्छी तु काम्बोजी मापपर्णी महासहा ॥ १३८ ॥

(त्रि.) पटुपर्णीति—पटूनि श्रेष्ठानि पर्णान्यस्या इति पटुपर्णी^१। 'हिमवति
^२प्रचुरत्वाद् हैमवती। स्वर्णवर्ण क्षीरमस्या इति 'स्वर्णक्षीरी। हिम' शीतलत्वमस्या इति
 हिमावती। स्वर्णक्षीरीनामानि। 'कनोपुपुच्छे'॥ 'हयपुच्छाभसारत्वाद् हयपुच्छी।
 काम्बोजदेशे भवा 'काम्बोजी। मापयेव पर्णान्यस्या मापपर्णी। महान् रोग' संहततेऽनया
 महासहा। 'पद् मर्पण'। मापपर्णीनामानि। 'कारुमिनुमु'॥ १३८ ॥

^१ श्रेष्ठपर्णत्वात् D₂, K₃, K₆, यत्र भट्ट पर्णमस्या वरपर्णी h₂, h₃ ^२ हिमवद्गिरी

F₂, Pt₁ ^३ प्रचुर K₁, K₃, K₆ ^४ स्वर्णवर्णक्षीरत्वात् K₃, K₆ ^५ हिमत्व-

मस्या h₁, K₆, हैमवती D₂, h₂ ^६ हयपुच्छाकारत्वात् F₂, Pt₁ ^७ काम्बोजी K₃, K₆.

^८ महायोगान् सहत इति Pt₂

(पा.) पटुपर्णी—हिमावती । शेषे—‘क्षीरिणी काञ्चनाह्वा च तिक्तदुग्धा च ऋषिणी’ । हेमदुग्धिकानामानि । ‘रेड्ढिवारिनानावाल्’ ।

‘हेमपीत पयस्तस्या हिमवद्भूमिसम्भा ।

सा नागजिह्विकाकारा तन्मूल वणिगौपधम् ॥’

हयपुच्छी—महासहा । वनमापनामानि । ‘कारुमिनुसु’ ॥ १३८ ॥

तुण्डिकेरी रक्तफला बिम्बिका पीलुपर्ण्यपि ।

वर्बरा कवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥ १३९ ॥

(नि.) तुण्डिकेरीति—^१तुण्डिकमोष्ठविम्बमियत्यनुकरोतीति तुण्डिकेरी । ‘ऋ गती’ । ^२रक्तवर्णफलत्वाद् रक्तफला । फलैरोष्ठविम्बमनुकरोतीति ^३बिम्बिका । पीलेरिव पर्णान्यस्या पीलुपर्णी । तुण्डिकेरीनामानि । ‘^४दोण्डचेद्रुपेल्सु’ ॥ कुटिलहृत्केशा-
भत्वाद् वर्बरा^५ । ^६कवरी च । विरुद्धलक्षणया तुङ्गत्वात् ‘तुङ्गी’ । पराणि परुपाणि पुष्पाण्यस्या खरपुष्पा^७ । अजत्येव गन्धोऽस्या अस्तीति अजगन्धिका । खरपुष्पानामानि ॥
‘वायण्टचेद्रुपेल्सु’ ॥ १३९ ॥

^१ तुण्ड वदनमाश्रयवेनास्येति, तुण्डिकमोष्ठ F₂, Pt₂   ^२ रक्त फलमस्या Pt₂
^३ ओष्ठस्य विम्बमाकृतिरिव फलमस्या F₂, Pt₂   ^४ ‘तोडियरीलु’ J₂   ^५ परुपणत्वात्
F₂, Pt₂   ^६ कवराभ्यात् J₂, Pt₂   ^७ अतितीक्ष्णत्वात् F₂, Pt₂   ^८ तीक्ष्ण
पुष्पत्वात् F₂, Pt₂

(पा.) तुण्डिकेरी—पीलुपर्ण्यपि । बिम्बिलतानामानि । ‘दोड’ ॥ वर्बरा—
अजगन्धिका^१ । वर्बराशङ्खनामानि । ‘वायिट’^२ ॥ १३९ ॥

^१ अजगन्धिनी B₂   ^२ ‘वायिट’ B₂

एलापर्णी तु सुवहा रास्ता युक्तरसा च सा ।

चाङ्गेरी चुम्बिका दन्तशठाम्बुष्टाम्ललोणिका ॥ १४० ॥

(वि.) एलापर्णीति—एलाया^१ इव पर्णान्यस्या इति एलापर्णी । सुप्तु यद्व्यामो-
दमिति^२ सुवहा । ‘चद प्रापणे’ । रस्यत इति रास्ता । ‘रम आम्बादने’^३ । युक्त
प्रियो रसोऽस्या इति ‘युक्तरसा’ । एलापर्णीनामानि । ‘मन्नगरुसुपेल्सु’ ॥ ^४चाङ्ग

दन्तपटुत्वमीरयति अपगमयतीति चाङ्गेरी^६। चकन्यनेनेति चुकः अम्लः। तद्योगात् चुक्रिका। 'चक वृत्तौ'। चुक्रिकेति वा पाठः। चुकयन्ति व्यथन्तेऽस्या उष्णवीर्यत्वात् चुक्रिका। 'चुक व्यथने'। आम्लत्वाद् दन्तानां शठं करोतीति दन्तशठा^८। अम्बेव तिष्ठतीति अम्बप्रा^९। अम्लरसेन दन्तान् लुनातीति अम्ललोणिका^{१०}। 'लूब् छेदने'। अम्ललोणिकानामानि। 'पुलिचिन्तपेल्लु'^{११}॥ १४० ॥

^१ एलापर्णीय पर्णानि B₁, J₂.

^२ रसे F₂, Pt₂

^३ आस्त्रादे Pt₂.

^४ रसेन युक्ता F₂, Pt₂.

^५ F₃, Pt₂ add चङ्गो दधः तस्य मायः चाङ्गं.

^६ K₆ adds

'इर क्षेपे.'

^७ चक्रिका K₅, K₆.

^८ दन्तान् शठतीति, 'शठ हिंसासङ्केशनकैतवेपु'

K₅, K₆.

^९ अम्बे शब्दे D₂, K₅, K₆; अम्बशब्दे K₂; I adds 'घा गतिनिवृत्तौ'.

^{१०} आम्लं Pt₂.

^{११} 'हलिह्रवे' J₂.

(पा.) एलापर्णी—युक्तरसा च सा। रसनानामानि। 'कारुयालकि'॥

चाङ्गेरी—अम्ललोणिका। वैद्यके^१—'क्षुद्राम्लिका तु चाङ्गेरी लोणिका चाम्ललोणिका'। इति। चाङ्गेरीनामानि। 'पुलिचिचलम्'। अम्बरोहिकेति पाठः साधुः। अम्बरोहिकेति केचित्॥ १४० ॥

^१ घ. नि. ५. ३६

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि।

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खदिरेत्यपि ॥ १४१ ॥

(वि.) सहस्रवेधीति—^१सहस्ररसाकैर्मूलैर्भुवं विध्यतीति सहस्रवेधी। शतवेधी च। ^२चुकयन्ति व्यथन्तेऽस्मादुष्णवीर्यात् चुकः। 'चुक व्यथने'। ^३अम्लरस-सयुक्तो वेतसः अम्लवेतसः। अम्लवेतसनामानि। 'पुष्ट प्रव्वलिपेल्लु'॥ ^४अञ्जलि-रूपत्वान्नमस्करोतीव नमस्कारी। गण्डेषु ग्रन्थिषु कालिमास्या^५ अस्तीति गण्डकाली। समन्ताद्गच्छतीति समङ्गा। 'अग्नि गतौ'। सम्यग्ज्ञान्यस्या इति वा^६। खदिरवत्^७ कृष्णसूक्ष्मपर्णत्वात् खदिरा। खदिरानामानि। ^८'मुनुगुदामरपेल्लु'॥ १४१ ॥

^१ सहस्र रोगान् विध्यतीति, 'व्यथ ताडने' F₂, K₃, Pt₂.

^२ चुकयन्ते व्यथन्ते

दन्ता अनेनेति चुक्रः। 'चक प्रतिपाते' Pt₂

^३ अम्लरसोपेतः D₂, K₅, K₆.

^४ अञ्जल्यानारपर्णशालिनीत्वात् K₅, K₆; K₆ adds पर्णैर्नमस्कुर्वन्नपि तिष्ठति.

^५ काली

F₂, Pt₂.

^६ संकुचितानि पत्ररूपाण्यङ्गानि F₂, Pt₂.

^७ खदिर इव सूक्ष्मपत्रत्वात्

F₂, Pt₂.

^८ 'मोगुदुदामर' K₆; 'मुगुत्तावरे' J₂.

(पा.) सहस्रवेधी—शतवेध्यपि । अम्लवेतसनामानि । ‘अम्लवेतसमु’ ।

नमस्करी—खदिरेत्यपि । वैद्यके—

‘रक्तपादी’ शमीपत्रा समङ्गाखलिकारिका ।

लज्जालुर्गण्डकारी च रास्ना सदिरिवेत्यपि ॥’

इति । अञ्जलिकारिकानामानि । ‘मुण्णुदाभर’ ॥ १४१ ॥

१ पूर्वार्धम्—घ नि ४ १०९

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुस्रवा ।

कूर्चशीर्षो मधुरकः शृङ्गाह्रस्वाङ्गजीवकाः ॥ १४२ ॥

(वि.) जीवन्तीति—जीवन्ति ^१प्राणिनोऽनयेति जीवन्ती । जीवनी । जीवा । जीवनीया च । ‘जीव प्राणधारणे’ । मधु स्रवतीति मधुस्रवा । ‘स्र’ गती’ । जीवन्तीनामानि । ‘पालूरपेल्लु’ ॥ कूर्चम् इमधुयत् ‘शीर्षमनयेति कूर्चशीर्ष’ । मधुरत्वात् ^२मधुरकः । ‘शृङ्गाभायवयोगात् शृङ्ग’ । ‘ह्रस्वान्यङ्गान्यस्य ह्रस्वाङ्ग’ । जीवयतीति जीवकः ^३ । जीवकनामानि । ‘जीवकमुसुगन्धद्रव्यमुपेल्लु’ ॥ १४२ ॥

^१ F₂ J₂ Pt₂ omit

^२ B₁ J₂ omit 3 lines

^३ ‘लु स्रणे’ Pt₂

^४ समशीपत्वात् F₂ Pt₂

^५ मधुरत्वात् मधुरर H₁

^६ शृङ्गयोगात् F₂ Pt₂

^७ ह्रस्वावयवत्वात् Pt₂

^८ K₂ adds जीव प्राणधारणे’

^९ ‘जीवरमु K₂ ‘जीवर’ J₂

(पा.) जीवन्ती—मधुस्रवा । जीवन्तीनामानि ।

‘चक्षुष्या सर्पदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ।’

इति धन्यन्तरि (घ नि १ १४१) । ‘पालूर’ ॥ कूर्चशीर्षो—जीवका । शेषे—
‘दीर्घायु’ ^१सर्जक स्वादु प्राणदधिरजीव्यपि’ । जीवकनामानि । ‘जीवकमु’ ॥ १४२ ॥

^१ ‘ह्रस्वाङ्गो मधुर स्वादु प्राणदधिरजीव्यपि’ इति घ नि १ १२३

किराततिक्तो भूनिम्नोऽनार्यतिक्तोऽथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकपेत्यपि ॥ १४३ ॥

(प्रि.) किराततिक्त इति—तिक्तसयोगात् तिक्त, किरातदशे भवति ^१किराततिक्तः । भुवि निम्नो भूनिम्नः । अनार्यो किराता वदेते भवति ^२अनार्यतिक्तः ।

भूनिम्बनामानि । ‘नेलवेमुपेत्तु’ ॥ सपति स्वावयवेषु समेता^२ सप्तला । ‘पप समवाये’ । विगतं मलमनयेति^३ विमला । सातं सुखं लातीति^४ सातला^५ । सतां सुखं लातीति वा । भूरयः फेनविन्दवोऽस्याः सन्तीति भूरिफेना । चर्म कपतीति चर्मकपा । ‘कप हिसायाम्’ । चर्मकसेति पाठे चर्म कसति वर्धतेऽत्रेति चर्मकसा । ‘कस गतौ’ । सप्तलानामानि । ‘सम्बरेनिपेत्तु’ ॥ १४३ ॥

^१ तित्तरसश्च B_१, K_५.

^२ समवैति K_५, K_६

^३ अस्याः D_१, K_५, K_६.

^४ D_१, K_५, K_६ add रोगाद्यपनयनेन.

^५ I, J_३ add ‘अ दाने’.

(पा.) किराततिक्तो—अनार्यतिक्तः । भूनिम्बनामानि । ‘नेलवेमु’ । अनुक्तम्—
‘काकजङ्घा तु शार्ङ्गिष्ठा^२ पट्था च विलोमिका^३’ । ‘वेलमलन्दि’ । स भूनिम्बावान्तर-
भेदः ॥ अथ सप्तला—चर्मकपेत्यपि । चर्मैव कसति वर्धते इति चर्मकसेति दन्त्योपधः
सुभूतिटीकायां व्युत्पादितः । सातलानामानि ।

‘फेनाभविन्दुयुक्तेयं पश्चाद्देशसमुद्भवा ।

सातरिष्येव विख्याता गन्धद्रव्यं वणिग्धनम् ॥’

‘सचरेणि’ ॥ १४३ ॥

^१ ‘दास्या पट्था शार्ङ्गिष्ठा कारुजङ्घा विलोमिका’ इति वैजयन्त्याम् (पृ. ५४, श्लो १११).

^२ शार्ङ्गिष्ठा B_१.

^३ विलोलिका B_१.

वायसोली स्वादुरसा वयःस्थाय मकूलकः ।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि ॥ १४४ ॥

(वि.) वायसोलीति—वायसवदुलति चलतीति वायसोली । ‘उल सचलने’ ।

अवलीयत इति वा । ‘ली श्लेषणे’ । स्वादू रसोऽस्या इति स्वादुरसा । वयसि स्थायतेऽनयेति वयःस्था । कायस्थेति पाठे काये बुध्ने तिष्ठतीति ‘कायस्था’ । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । वयःस्थानामानि । ‘कारुगोलिमि’ ॥ ^२ भङ्गयते चित्रत्वान् मकूलकः । ‘मकि मण्डने’ । रसाधारत्वेन निश्चितः कुम्भो निकुम्भः । ^३ कफादिदोषाः दाम्यन्त्युप-
शाम्यन्त्यनयेति दन्तिका । ‘दमु उपशमने’ । प्रत्यक् तिर्यक् पर्णश्रेणयोऽस्याः सन्तीति
‘प्रत्यक्श्रेणी’ । उदुम्बरस्येव ‘पर्णान्यस्या उदुम्बरपर्णी’ । दन्तिनानामानि । ‘दन्ति-
चेदुपेत्तु’ ॥ १४४ ॥

१ कीयते ज्ञायते कयः । 'कि ज्ञाने' । कये गुप्ते तिष्ठतीति कयस्या K₃, K₆. २ मङ्कते राजते B₁, J₂, K₃. ३ दम्पन्ते दोषा अनयेति F₂, Pt₂. ४ प्रत्यग्भवती (न्ती) प्रत्यग् श्रेणिरस्याः Pt₂. ५ पर्णानीव पर्णानि Pt₂.

(पा.) चायसोली—वयःस्था । कायस्थेति केचित् । अत्र कालिका काकोली शुद्धादयः शब्दाश्च । गौडदेशप्रसिद्धकाकोलीनामानि । 'काकोलीकारुकोरिनि' ॥ अथ मूलकः—उदुम्बरपर्णेषु । दन्तीनामानि । 'दन्तिचेट्टु' ॥ १४४ ॥

अजमोदा तूग्रगन्धा ब्रह्मदर्भा यवानिका ।

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥ १४५ ॥

(वि.) अजमोदेति—अजस्येव^१ मोदो गन्धोऽस्या अस्तीति अजमोदा । उग्रो गन्धोऽस्या उग्रगन्धा । ब्रह्मसवन्धित्वात् दर्भाकारत्वाच्च ब्रह्मदर्भा^२ । यवानीव^३ सूक्ष्मपुञ्ज-
स्वरूपत्वाद् 'यवानिका' । अजमोदानामानि । 'अजमोदमनुनोममुपेल्लु'^४ ॥ स्थलपद्मि-
नोमूलत्वेन पुष्करस्य मूलमिदं पुष्करम्^५ । 'काश्मीरदेशे भवं काश्मीरम् । पद्मस्येव
पत्राण्यस्य पद्मपत्रम् । पुष्करस्येदं पौष्करम् । पुष्करमूलनामानि । 'पुष्करमूलमु-
पेल्लु'^६ ॥ १४५ ॥

^१ अजयत् K₃, K₆.

^२ ब्रह्मदर्भत्वात् D₃, K₆.

^३ J₂ adds वृत्त^०.

^४ ययसाहृयात् F₂, Pt₂.

^५ 'ओमपूंगूरपे' I; 'अयत्तिका' J₂.

^६ K₃, K₆ add

पुष्पातीति पुष्करं; 'पुष पुष्टे' K₃.

^७ काश्मीरदेशजन्यत्वात् K₃, K₆, काश्मीर^० K₂.

^८ K₃ adds 'नाडुगु'.

(पा.) अजमोदा—यवानिका । इयं द्विविधा । एष गन्धद्रव्यम् । अपरा क्षेत्रजा । द्वयोर्नामानि । 'अजमोदमुशु चोममुशु' ॥ मूले—पौष्करे । पौष्करे मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि स्युः । द्रव्यावल्यां तु—

'मूलं पुष्करमूलं च पौष्करं पुष्कराद्वयम् ।

काश्मीरं पुष्करजटाचीरं तत् पद्मपत्रम् ॥

आसारिण्यतीर्थं च पद्मकं पुष्पसागरम् ॥'

इति मूलपौष्करशब्दौ पर्यायत्वेनोक्तौ ॥ १४५ ॥

अव्यधातिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६ ॥

(वि.) अव्यथेति—न व्यथतेऽनयेति ^१अव्यथा । ‘व्यथ भयचलनयो’ । अत्यर्थं चरति व्याप्नोतीति अतिचरा । ‘चर^२ गतिभक्षणयो’ । ^३पद्मासादृश्यात् पद्मा । चरति व्याप्नोतीति चारटी । पद्ममिव चरतीति पद्माचारिणी । ‘मेट्ट (काश्मीरदेशु) ‘दामरपेत्लु’ ॥ कम्पिल्याख्यदेशे भव काम्पिल्य । कटुतिकोष्णरूपत्वात् कुणोतीति कर्कश^४ । ‘कृष् हिंसायाम्’ । रोगहरणेन^५ चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्र । ‘चदि आह्लादने’ । रक्तमङ्गमस्येति रक्ताङ्ग । ‘रोचयति’ रक्तपणनेति रोचनी । ‘रुच दीप्तौ’ । रोचनीनामानि । ‘कम्पिल्मुपेत्लु’ ॥ १४६ ॥

^१ न व्यथयति K_5, K_6

^२ ‘चर गती’ D_2, K_5

^३ पद्मामत्वात् K_2, K_5

^४ ‘मन्दलितामरपेह’ K_5

^५ कठिनत्वात् कर्कश F_2, Pt_2

^६ वित्तभेदादि रोगिणो

रोगहरत्वेन D_2, J_2, K_5

^७ रोचते Pt_2

^८ ‘वर्ण’ I

(पा.) अव्यथा—पद्माचारिणी । शेषे—‘पद्मावती गन्धमूला लक्ष्मी श्रेष्ठा च पुष्करा’ । स्थलपद्मिनीनामानि । ‘मेट्टदामर’ ॥ काम्पिल्य—रोचनीत्यपि । ‘रजतो रोहिताङ्गश्च कर्कशो रक्तचूर्णक । करम्ब स्यात्’ इतीन्दु । काम्पिल्यनामानि । ‘कम्पिल्मु’ ॥ १४६ ॥

प्रपुष्पाटस्त्वेडगजो दद्रुघ्नश्चक्रमर्दकः ।

पद्माट उरणाक्षश्च पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥ १४७ ॥

(नि.) प्रपुष्पाट इति—प्रकयेण पुमास नाटयतीति प्रपुष्पाट । ^१प्रकर्षेण पुनातीति वा^२ । ‘पूष् पवने’ । बल प्रपुणतीति प्रपुष्पाट इति वा पाठ । ‘पुण कर्मणि शुभे’ । एडाभपुष्पत्वाद्^३ एड । गज्यत^४ इति गज । ‘गज शब्दे’ । एडश्चासौ गजश्च एडगज । दद्रु रोग हन्तीति दद्रुघ्न^५ । चक्राणि दद्रुमण्डलानि मृद्व्राति नाशयतीति चक्रमर्दक^६ । ‘मृद’ क्षोदे’ । पद्मघटति चरतीति पद्माट । ‘अट पट गती’ । उरणो^७ मेपस्तदक्षिसदृशपुष्पत्वाद् उरणाक्ष । उरणाख्य इति वा पाठ । तदोरणस्य मेपस्याख्या अत्येति । पद्माटनामानि । ‘तगिरसचेट्टुपेत्लु’ ॥ कफ पिपति पूरयतीति पलाण्डु । ‘प पालनपूरणयो’ । शोभन कन्दोऽस्यास्तीति सुकन्दक । पलाण्डुनामनी ॥ ‘^८नीरुडि पेह’ ॥ १४७ ॥

^१ D_2, K_2, K_5 add कपहत्वेन

^२ प्रपुनाट K_2, K_5

^३ मेपाधितुल्यत्वात् K_5

^४ B_1, I, K_5 add गज्यत, श्रेष्ठत्वात् F_2, Pt_2

^५ F_2, Pt_2 add ‘इन हिंसागत्यो’

^६ मर्दन J_2

^७ ‘मृद मर्दन’ K_2, K_5

^८ उरणस्यैडस्याधितुल्यपुष्पत्वात् B_1, K_5

^९ ‘कम्पुनीरुडि’ J_2

(पा.) प्रपुत्राटः—उरणाक्षश्च । ‘प्रपुत्राटः प्रपुत्राडो^१ दद्रुपामनिघातकः’ इति वैशके । प्रपुत्राटनामानि । ‘तंटेपुचेट्टु’ ॥ पलाण्डुस्तु सुकन्दकः । पलण्डुश्च पलण्डश्च पलाण्डुनामनी । ‘नीरुद्धि’ ॥ १४७ ॥

^१ प्रपुत्राटः B₃.

लतार्कदुर्दुमौ तत्र हरितेऽथ महौषधम् ।

लशुनं गृञ्जनारिष्टमहाकन्दरसेनकाः ॥ १४८ ॥

(वि.) लतार्क इति—^१लताभिः शाखाभिरर्च्यत इति लतार्कः । अपवित्रत्वेन दुष्टो द्रुमो दुर्दुमः । हरितपलाण्डुनामनी । ‘पञ्चनिनीरुद्धिपेरु’ ॥ महश्च तदौषधं च महौषधम् । ^२अश्रयते भुज्यत इति लशुनम् । ‘अश भोजने’ । गृञ्ज्यते कुरित्तं शब्द्यत इति गृञ्जनः^३ । ‘गृज्जि शब्दे’ । न ‘रिष्यतीत्यरिष्ट’ । ‘रिष हिसायाम्’ । महान् कन्दो यस्य सः महारुन्धः । पट्सु रसेषु एकेनाम्लरसेनोनः ^४रसेनकः । लशुननामानि । ‘वेल्लुद्धिपेस्तु’ ॥ १४८ ॥

^१ लतार्कस्यार्काह्वयस्यावयवसदृशावयवत्वात् लतार्कः B₁, D₂, K₆. ^२ लशति कफादिकमिति, ‘लश भेदने’ D₂, I, K₂, K₆. ^३ गृञ्जनं D₂, K₂, K₆. ^४ रिष्यते K₆, नास्ति रिष्ट हिंसास्मादिति F₂, P₁₂. ^५ अम्लरसेन कन्दूनात्वात् D₂, K₇, K₈.

(पा.) लतार्कदुर्दुमौ—हरिते । हरितपलाण्डुनामनी । ‘पञ्चनिनीरुद्धि’ । अथ महौषधं—रसेनकाः । लशुननामानि । ‘वेल्लुद्धि’ । वैशके तु^१—

‘लशुनं दीर्घपत्रं च पिच्छागन्धो महौषधम् ।
पलण्डुश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्च पताकिश्च ॥
गृञ्जनो यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दश जातयः ॥’

इत्युक्तम् ॥ १४८ ॥

^१ इति शुश्रुतेनोक्तत्वात्—मानुजीदोक्षितः (पृ. २०३).

पुनर्नवा तु शोथघ्नी वितुन्नं सुनिपण्णकम् ।

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपण्यपि ॥ १४९ ॥

(वि.) पुनर्नवेति—पुन पुनर्नवो^१ भवतीति पुनर्नवा । पुनर्भव इति वा पाठ ।
^२शोध हन्तीति शोधघ्नी । शोफघ्न इति वा पाठ । ‘हन हिंसागत्यो’ । शोधघ्नीनामनी ।
 ‘गलिजेरुपेह’ ॥ वितुयते विशेषेण छिन्न इति वितुन्नम् । ‘तुद व्यथने’ । मुपु
 नियीदन्ति ‘गुणा अत्रेति’ मुनिपण्णकम् । ‘पद्लु विहरणगत्यवसादनेषु’ । वितुन्नना-
 मनी । नीरुचेञ्जलिपेत्लु ॥ वात करोतीति वातक । अत्र एव शीत लातीति शीतला ।
 रोगैरपराजितत्वाद्^६ अपराजिता । शणस्येव पर्णान्यस्या शणपर्णी । शणपर्णीनामानि ।
 ‘सोमिदपुचेदृपेत्लु’ ॥ १४९ ॥

^१ नवीभवति B₁, K₂   ^२ शोफ J₂   ^३ ‘गणक्षि’ J₂   ^४ D₂, K₃, K₄
 add दीपकत्वादि*   ^५ अस्मिन् K₃, K₄   ^६ रोगान् बिला, ‘जि अभिमवे’
 ‘जलिगु’ J₂

(पा.) पुनर्नवा—‘शोफघ्नी । पुनर्नवानामनी । ‘गलिजेरु’ ।

‘शोभघ्न्या पूरणा’^१ पूरी वर्षांघ्वी जीवबोधिनी^२ ॥
 पुनर्नवा च रक्तया तस्या योग्या कटिलका^३ ।
 श्वेताया वृद्धिकोऽल्पाया दीर्घपत्री विटाटिका ॥
 अस्या जात्यन्तरे ‘स्वल्पे पूरणो’^४ ‘हस्तिपूरणी ॥’

इति चैलयन्ती (पृ ५७, श्लो. १४५-७) । वितुन्न मुनिपण्णकम् । जलचुक्रिकानामानि ।
 ‘नीरुचिचिलम्’ । स्याद्वातक — शणपर्ण्यपि ।

‘बलापराजिता मोटा स्यन्दा शीतलनातल ।’

इत्यामुर्वेदप्रकाशोक्त्या शीतलत्वात् इत्येकपदमिति केचित् । शणपर्णीनामानि ।
 ‘सोमिदम्’ ॥ १४९ ॥

^१ शोभघ्नी B₂   ^२ पूरण पूर B₂   ^३ शोभनी B₂   ^४ कटिलक B₁
^५ सर्वे B₂   ^६ हस्त B₂

पारावताङ्घ्रिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता ।

वार्षिकं त्रापमाणा स्यात् त्रापयन्ती चलभद्रिका ॥ १५० ॥

(वि.) पारावताङ्घ्रिरिति—पारावताङ्घ्रिसदृशवयवयोगात् ‘पारावताङ्घ्रि’ ।
 कट्यादृशोतीति ‘कटभी । ‘वटे वर्षावरणयो-’ । पण्यते स्तूयते इति पण्या । ‘पण

व्यवहारे स्तुतौ च^१ । ज्योतिरुष्णमस्या अस्तीति ज्योतिष्मती^२ । दूरप्रसरत्^३ लता^४ ।
ज्योतिष्मतीनामानि । 'एक्कुडुदिगेपेल्लु'^५ ॥ वर्षासु भवं वार्षिकम् । रोगेभ्यस्त्रायत
इति त्रायमाणा । 'त्रैड् पालने'^६ । त्रायन्ती च । बलेन प्राणेन भद्रत्वात् बलभद्रिका^७ ।
त्रायमाणानामानि । 'कदुगानुगुपेल्लु'^८ ॥ १५० ॥

^१ रत्तत्वेन पारावताइप्रिसदृशात् F_२, Pt_२. ^२ कटतिः B_१, कटती J_१. ^३ B_१,
K_२, K_३ add मधुकरित्वात्, मेघाकरित्वात् I, J_२. ^४ अग्न्यामावयनरशात् D_२, K_३, K_४.
^५ 'प्रसरणात् K_३, K_४ ^६ J_२ adds लतति, 'लति व्याती'. ^७ बलेन भद्रिका F_२, Pt_१.

(पा.) पारावताइप्रि.—लता । शेपे—

'ज्योतिष्का साग्निभा सा च लवणोक्ता च दुर्मदा ।
स्यात्सुपर्णलता चैवा त्रिपर्णी किंशुकपि च ॥'

ज्योतिष्मतीनामानि । 'मानेरुदीग'^१ ॥ वार्षिकं—बलभद्रिका । त्रायन्तीनामानि ।
'कलुगान्त'^२ ॥ १५० ॥

^१ कटभिरिति पाठः B_२.

विष्वक्सेनप्रिया घृष्टिवाराही वदरेति च ।

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात् काकमाची तु वायसी ॥ १५१ ॥

(वि.) विष्वक्सेनप्रियेति—^१विष्वक्सेनस्य प्रिया विष्वक्सेनप्रिया । वराहै-
घृष्यत इति ^२घृष्टिः । 'घृष सकर्षणे' । ^३वराहैराकान्ता वाराही । वदति स्थिरीभवतीति
वदरा । 'वद र्धेयं' । वाराहीनामानि । 'पांचितीगेपेल्लु'^४ ॥ मार्कः सपर्कः औषधेषु वं
वातीति मार्कवः^५ । 'वा गतिगन्धनयोः' । ^६भृङ्गवद् राजते भृङ्गराजः । 'राड् दीप्तौ' ।
भृङ्गराजनामनी । ^७'गुंटगल्लारपेल्लु'^८ ॥ वायान् मध्यत इति काकमाची । 'मचि
धारणोच्छ्रायपूजनेषु' । काकमूचीति पाठे काकगर्णेन मूयते सवप्यत इति काकमूची ।
'मूह् वन्धने' । वायसवर्णरसत्वाद् वायसी । 'कांचिचेट्टुपेल्लु'^९ ॥ १५१ ॥

^१ विष्वक्सेनप्रियत्वात् F_१, Pt_२. ^२ घृष्टिरिति पाठे प्रयोगवाङ्मयाद् घटारस्य गगारः
D_१, K_१, K_२. ^३ वराहैराकान्तत्वात् K_३. ^४ श्लेषादिशेगान् मार्जवति मार्कवः ।
'मूज्जु श्रे' B_१, J_२, K_३, मार्जवः K_२. ^५ K_१, K_३ add वर्णात्. ^६ 'गदरा' J_२.
^७ 'कानुदकाने' J_२.

(पा.) विष्वक्सेनाप्रिया—वदरेत्यपि । यद्रसयोगेन तद्रसस्यानता तद्धतानामानि ।
‘पाचितीगे’ ॥ मार्कजो—स्यात् । द्रव्यावस्थाम्—

‘अङ्गारको भृङ्गराजो भृङ्ग स्यात् केशरञ्जन. ।

भृङ्गारकेशरागा च भृङ्गराजार्थवाचका. ॥’

इति । भृङ्गराजनामानि । ‘गुटकलगर’ । काकमाची—वायसी । वैद्यके—‘काकार्थेभ्य
परा माची काकसाहा च वायसी’ इति । अनेन ध्वाङ्गमाचीत्यादिरपि । काकी
करटेत्यादिश्च । काकमाचीनामानि । ‘काचिचेद्दु । अवे नह्बुडुसर’ ॥ १५१ ॥

१ ‘काकमाची ध्वाङ्गमाची काकाहा चैव वायसी’ इति घ नि (४ २१)

शतपुष्पा सितच्छत्रातिच्छत्रा मधुरा मिसिः ।

अवाक्पुष्पी कारवी च सारणी तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥

तस्यां कटंभरा राजबला भद्रबलेति च ।

(वि.) शतपुष्पेति—बहुपुष्पत्वात्^१ शतपुष्पा । ^२सितच्छत्राभाति पुष्पाण्यस्या
इति सितच्छत्रा । छत्रमतिक्रान्ता अतिच्छत्रा । ^३विरुद्धलक्षणया मधुरत्वात् मधुरा ।
मस्यति परिणमतीति ^४मिसि । ‘मसी परिणामे’ । अवाक्यन्धोमुखानि पुष्पाण्यस्या
अवाक्पुष्पी । कारेण यत्नेन वीयते खाद्यते, कटुतिक्तत्वादिति ^५कारवी । ‘वी
गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु’ । मधुरानामानि । ‘पेहसदापपेत्तु’ ॥ ^६सार्यते
नि सार्यते पीडानयेति सारणी । प्रसारिणी च । ‘सु गतौ’ । कटि श्रोण्याद्यवयव
विभर्ति पुष्पातीति^७ कटंभरा । ‘^८दुभृम् धारणपोषणयो.’ । बलप्रदवस्तुषु राजबन्मुख-
त्वाद् राजबला । भद्र बलमस्या अस्तीति भद्रबला । प्रसारिणीनामानि । ^९‘गोन्तेम-
गोरुचेद्दुपेत्तु’ ॥ १५२ ॥

१ ‘पुष्पयोगात् K_१, K_२   २ सितानि छत्राकाराणि D_२, K_३   ३ F_२, Pt_२ add
कटुतिक्तरसवेऽपि   ४ मसि K_४   ५ कुरीतीति कार तस्येय कारवी F_२, Pt_२
६ सार्यन्ते वातसंकुचित्त-यङ्गान्यनयेति F_२, Pt_२   ७ D_२, J_२ add वातहरणेन   ८ ‘भृन्
मरणे’ K_१, K_२, Pt_२   ९ ‘हेखणा’ J_२

(पा.) शतपुष्पा—कारवी च । शतपुष्पानामानि । ‘सदाप’ । सारणी—
भद्रबलेति च । प्रसारिणीनामानि । ‘गोन्तेमगारु । दूसर’ ॥ १५२ ॥

जनी जतृका जननी जतुकृचक्रवर्तिनी ॥ १५३ ॥

संस्पर्शाथ शटी गन्धमूली पङ्ग्रन्थिकेत्यपि ।

कर्चुरोऽपि पलाशोऽथ कारवेष्टः कटिल्लकः ॥ १५४ ॥

सुपवी चाथ कुलकं पटोलस्तित्तकः पटुः ।

(वि.) जनीति—जनयति शैत्यादिक जनी । जननी च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ ।

जतु लाक्षा तद्द्रोणक्षय करोतीति जतृका । ^१जतुकृच । चक्रे शाकाना समूहे वर्तत’ इति चक्रवर्तिनी । ‘यतु वर्तने’ । शीतगुणत्वात् सम्यक् स्पृश्यते ^२सस्पर्शा । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । सस्पर्शोऽस्या इति वा । चक्रवर्तिनीनामानि । ‘कीरिन्दचेद्रुपेष्टु’ ॥ शटति कफादिरोगान् नाशयतीति शटी । ‘शट रुजाविशरणगत्यवसावनेषु’ । गन्धयुक्त मूलमस्या इति ‘गन्धमूली’ । पङ्ग्रन्थयोऽस्या सन्तीति पङ्ग्रन्थिका । कर्चू चूर्यते दहतीति कर्चूर ^३ । ‘चूरी दाहे’ । पृथुपलाशत्वात् पलाश ^४ । त्रणस्थ पल मासमश्नुत वा । ‘अशू व्याप्तौ’ । गन्धमूलीनामानि । ‘गद्लकचोरमुपेष्टु’ ॥ कारेण प्रयत्नेन यष्ट्यादिकमवलम्ब्य वेष्टति चलतीति कारवेष्ट ^५ । ‘वेष्ट चलने’ । कट्याट्टणीतीति ^६ कटिल्लक । ‘कटे वर्षापरणयो’ । सुष्टु सूर्यते फलानीति सुपवी । ‘पून् प्राणिप्रसवे’ । कारवेष्टनामानि । ^७‘काकरचेद्दु’ ॥ कुस्तिर लवयते आस्वागत इति कुल्लम् ^८ । ‘लक आस्वादने’ । पटति सरतीति पटोल । ‘अट पट गती’ । तित्तरसत्वात् तित्तक ^९ । वेष्टपटुत्वयोगात् पटु । कडुरिति वा पाठे कडुरसत्वात् कटु । पटोलनामानि । ‘चेन्दुपोद्लचेद्दु’ ^{१०} ॥ १५३-४ ॥

^१ जतु करोतीति जतुकृत् F₂, Pt₂   ^२ D₂, J₂ add श्रेष्ठतया   ^३ समीचीन
स्पर्शाऽस्या भस्तीति F₂, Pt₂   ^४ ग्रन्थिमूली J₂   ^५ कचतीति क-चूर । ‘कच कचने’
h₁, h₂   ^६ मृदुपलाशत्वात् मृदुपलाश D₂, h₂   ^७ कारवेष्टी D₂, K₂, h₂
^८ ‘वेष्ट चलने’ h₂   ^९ B₁, h₂ add पञ्चरादिक   ^{१०} ‘हृष्टु’ J₂   ^{११} कुल्लतीति
कुल्लक Pt₂   ^{१२} तित्तरसयोगात् T₂, Pt₂   ^{१३} ‘कैपटल’ J₂

(पा.) जनी—सस्पर्शा । लाक्षाजनकत्वाविशेषनामानि । ‘कारिन्द’ ।

अथ शटी । मूर्धन्योपध । गन्धमूली—पलाश । ग्रन्थिकचोरनामानि । ‘गद्लकचोरमु’ ।
कारवेष्ट—सुपवी च । कारवेष्टनामानि । ‘काकर’ । अनुक्तम्—‘सुन्दरानु फरटि’ ।
वद्विशेषनामनी । ‘मददुकाकर’ ॥ अथ कुल्लक—पटु । पेशक—

‘पटोलित्तकस्तित्तिलक कर्कशच्छद ।

रात्रिमान्^१ योजगर्भश्च शुद्धहा कासमर्दन ॥

प्रतीकर्कशौ चैव तथा राजिपटोलक ।
राजिराजामृतापाण्डुभूतेभ्यश्च फल पर ॥
रचणश्चेति ॥^१

यादवस्तनाह—

‘पटोलिका ह्रस्वफला कन्याकुजा यवीयसी ।
सा तिक्ता तिक्तफलिका वन्या^२ तिक्तपटोलिका ॥’

इति । पटोलनामानि । ‘पोट्ल’ ॥ ‘^३पटोलायास्तु पर्यायैर्वोजयेद्विपगुत्तम’ इति
धन्वन्तरिरचनान्त (ध नि १ ५२) तिक्तपटोलनामान्यपि । ‘चेति पोट्लानुनु’ ॥ १५३-४॥

^१ राजनामा B₃

^२ कन्या B₃

^३ पटोऽस्य च B₃

कृष्माण्डकस्तु कर्कारुरुर्वारि कर्कटी स्त्रियौ ॥ १५५ ॥

इक्ष्वाकुः कदुतुम्बी स्यात् तुम्ब्यलाबूरुमे समे ।

चित्रा गवाक्षी गोतुम्बा विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥ १५६ ॥

(वि.) कृष्माण्डक इति—कुत्सित^१ कृष्मा अण्डेषु बीजेषु यस्य ‘कृष्माण्डक ।

वृषिं करोतीति कर्क । इत्यतीति अरु । ‘ऋ गतौ’ । कर्कश्चासागरुश्च कर्कारु ।
कृष्माण्डनामनी । ‘^२गुम्माडिपेल्लु’ ॥ कदुरसेन जिह्वामूर्चतीति उर्वार^३ । ‘^४उर्वी
हिंसायाम्’ । कर्कपेक्षया ह्रस्वत्वात् कर्कटी^५ । उर्वारुनामनी । ‘^६दोसचेट्टुपेल्लु’ ॥
इक्षुमप्यकयति कुटिलयति तिक्तत्वेनेति इक्ष्वाकु^७ । ‘अक कुटिलाया गतौ’ । कदुत्वेन
जन तुम्बयति पीडयतीति ‘कदुतुम्बी’ । ‘तुवि अदर्शने अर्दने च’ । कदुतुम्बीनामनी ।
‘^८चेट्टुसोरपेल्लु’ ॥ तुम्बयति पित्त नाशयतीति तुम्बी । ‘तुवि अर्दने’ । न लम्ब्यते
जलेऽधो न गच्छति शुष्कदशायामिति अलायू । ‘लवि शब्दे अघस्रसने च’ ।
अलायूनामनी । ‘मविसोरपेल्लु’ ॥ चित्ररूपफलत्वात् चित्रा । वृषभाक्षितुल्यपुष्पयोगात्
गवाक्षी । गोभिर्भक्षणन तुम्ब्यते गोतुम्बा । ‘तुवि अर्दने’ । गवाक्षीनामानि । ‘पित्रपा-
परपेल्लु’ ॥ विशालफलयोगाद् विशाला^{१०} । इन्द्र^{११} इव वृषभाक्षामै^{१२} पृच्छे स्वदह
वृणोतीति इन्द्रवारुणी । ‘वृन् चरणे’ । इन्द्रवारुणीनामनी । ‘^१ पेदपापर’ ॥ १५५-६ ॥

^१ कु इप्त् कृष्मा Pt₂

^२ कृष्माण्डक h₁, h₂, Pt₂

^३ ‘कुरल’ J₂

^४ उरु मूत्रमारयति नि सारयतीति F₂, Pt₂

^५ उर्वी तुर्वी धुर्वी हिंसायाम्’ h₁, h₂

^६ करोति पश्यमिति Pt₂

^७ क्षत्रियधनत्वात् h₁, h₂

^८ कदुक्षित्वा तुम्बी F₂, Pt₂

^९ ‘केसर’ J₂, W₂

^{१०} विशालफलत्वात् Pt₂

^{११} इन्द्रवत् F₂, Pt₂

^{१२} पुष्पे Pt₂

^{१३} ‘दोडु दामरु’ J₂

(पा.) कूडमाण्डरु — कर्करु । वेद्यके—

‘कूडमाण्डश्चित्रक सोम पीतपुष्पो नृपात्मज ।
वनवास पुण्ड्रफल कालिङ्गीपीतके स्त्रियौ ।
महाफला शकफला सुभद्रा शकुलपि च ॥’

इति । राजचन्द्रिकाया तु—

‘कूडमाण्डस्तु कलिङ्ग स्याच्चित्रको गर्भपातन ।’

इति । कूडमाण्डनामानि । ‘गुमडि’ ॥ उर्गारु — स्त्रियौ । वैजयन्त्याम्—‘भीरुस्तिवर्षा-
रुर्कटी,’ (पृ ५८, श्लो १६८) ‘चोदन्त्युर्गारुपालम्ब्य’^१, ‘अल्पा^२ सा राजकर्कटी^३’
(पृ ५८, श्लो १६७) इति कर्कटोसामान्यनामानि । ‘दोस’ ॥ शेषे—‘सुरवासी
‘शीर्णवृन्तस्तीव्रगन्ध सुवासक’ । तद्विशेषनामानि । ‘कोरुबुडम’ । शेषे—

‘त्रिलिङ्गवा^४ प्रपुसेत्राल उर्दिनी हस्तिपणिनी ।

विपाण्डुश्चिद्विटीमूत्रफल त्यात् तिक्तकर्कटी ॥’

प्रपुसा इत्रालमिति छेद । इत्रालमिति केचित् । तिक्तकर्कटीनामानि । ‘चिति
वोस’ । ‘करबुजमुक्तु’ । ‘चिर्मटी पुनरुर्गारु’ इति वैजयन्ती । (पृ ५९, श्लो १७२)
‘नक्षदोस’ । ‘विटक्कोऽस्तिमृगेर्गारु’ इति वैजयन्ती (पृ ५९, श्लो १७२) । ‘बुडुम’ ॥
इक्ष्वाकु — स्यात् । शेषे—

‘अम्या पिण्डफला तथा ।

उषा च क्षत्रियरसस्तिक्थीजो महाफल ।

बृहत्फला राजपुनी ॥’

तिक्ततुम्बीनामानि । ‘सदर’ । ‘चतिसोर’ ॥ तुम्बुलान्—समे । अलान्नामानि ।
‘अनुगमु’ ॥ अनुक्त—‘पालिङ्गवा सोमस्यैरुर्गारुवासक इत्युभौ’ । पालिङ्गानामनी ।
‘पुष्पचेद्रु’ ॥ चित्रा—गोतुम्बा । ‘चित्रा विशाला द्रवन्ती चेति’ द्रवार्थतन्त्रामिधाने सत्यपि
विशालान्तरभेदत्वाद् गगक्षीपयायत्वेनोक्ति । गगक्षीनामानि । शुद्रफलेन्द्रवारुणी
नामानि च । ‘बुडुमानु’ । ‘पित्तपापरानु’ ॥ विशाला—इन्द्रवारुणी । शेष—तेन्द्री-
द्रसाक्षा प्रपुसी शम्भारुक्ष तुम्बिनी । इन्द्रवारुणीनामानि । ‘पेदफपर’ ॥ १५५—६॥

^१ रात्रय इति मुद्रितग्रन्थे

^२ पन्था B.

^३ ‘कर्करु’ B.

^४ उग्रगन्ध इति,

‘त्रिलिङ्ग प्रपुसेत्राल उर्दिनी हस्तिपणिनी’ इति च मुद्रितग्रन्थेन प्राप्तम् (पृ ५०)

^५ चित्रित B.

अशोऽन्नः सूरणः कन्दो गण्डीरस्तु समष्टिला ।

कलम्ब्युपोदकास्त्री तु मूलक हिलमोचिका ॥ १५७ ॥

(वि.) अशोऽन्न इति—अशोरोगं हन्तीति अशोऽन्न । सूयते प्रेर्यते भक्षणे^१ रुचित्वादिति^२ सूरण । ‘पू प्रेरणे’ । अशोरोगिमि कन्धतेऽन्विष्यत इति कन्द^३ । ‘कदि आह्वाने रोदने च’ । सूरणनामानि । ‘कन्दपेल्लु’ ॥ गण्डीरं ग्रन्थीनीरयत्पन-
यतीति गण्डीर । ‘ईर^४ क्षेपे’ । सम्यगस्थीन्यन्तर्वस्तूनि लात्वादत्ते समष्टिला^५ । ‘ला
आदाने’ । गण्डीरनामनी । ‘एरुवगपेल्लु’ ॥ के जले लम्बते कलम्बी^६ ।
‘तीगैयच्चलिपेरु’ ॥ उपगतमुदकं यस्या सा उपोदका^{१०} । ‘दुवयच्चलि’ ॥ प्रशस्तानि
मूलान्यस्येति मूलकम्^{११} । ‘मुल्लुगि’ ॥ हेलया रोगान् मोचयतीति हिलमोचिका ।
‘मुल्ल मोक्षणे’ । ‘चिलुक्कूर’ ॥ १५७ ॥

^१ I, Pt₂ add हन हिंसागत्यो ^२ रुचिरत्वात् D₂ ^३ सूयते इति सूरण ,
‘एरी हिंसायाम्’ Pt₂ ^४ कच्चत रोगोऽनेनेति Pt₂ ^५ ‘ईर गती’ K₈, Pt₂
^६ सम्यगष्टिला बीज यस्या F₂ Pt₂ ^७ ‘हृल्लवदने’ J₂ ^८ क शिर अग्र लम्बमानमस्या
D₂, K₅ K₈, ‘लवि शब्दे अवसत्तने च’ J₂ K₂ Pt₂ ^९ ‘हम्बुयसले’ J₂
^{१०} उपशब्दोऽधिकार्य , अविश्वमुदकमस्येति Pt₂ ^{११} मूलमधिक करोतीति, ‘डुक्कूरणे’ I

(पा.) अशोऽन्न —कन्द । क्षेपे—‘कण्डीरश्चित्रदण्डक । उल्लुश्च दैत्यमदन’ ।
सूरणनामानि । ‘कद’ । ‘कन्द त्यस्त्री चित्रदण्ड उल्लु कण्डीरसूरणौ’ इति धैजयन्ती
(प्र ६२, श्लो २०८) । अनुक्तम्—‘अरित्रायामानुवक्रोष्टि’ । ‘गोणुसु’ ॥ ‘शकुटो
जलरूचिका’ । ‘अडिविचाम’ ॥ ‘बृहच्छदो महापद्मो मोहमाण इमे समा’ ।
‘बलुरक्षित’ ॥ ‘यस्रवष्टी काण्डलता’ । ‘नल्लेरु’ ॥ ‘कन्याह्वा तु स्थलेरुह’ ।
‘कलुवद’ ॥ ‘छत्राफातु झिलीन्ध्रोऽहिच्छत्र भूस्फोटमित्यपि’ । ‘पुट्टगोडुगु’ ॥
‘मुण्डिनी श्रमणी मुण्डा’ । ‘मोडतरसु’ ॥ ‘कुण्डुञ्जो वनवास्तुकम्’ । ‘चञ्चलि-
कपित्थपरिझरसी’ । ‘चंतलासि’ ॥ ‘द्रोणपुष्पी कुरण्टिका’ । ‘तुम्मि’ ॥ ‘अरण्य-
वासिनी घोली’ । ‘घोलिकूर’ ॥ ‘सुग्रा सैव विचिह्मि’ । ‘पारलिहूर’ ॥
गण्डीर —समष्टिला । गण्डीरनामनी । ‘योरवग । तुरुजकूरानु’ ॥ कलम्बी—हिल-
मोचिका । कलम्ब्यादिपञ्चकं शाकविशेषवाचकम् । कलम्बी—‘तीक्ष्णचवी’ । उपोदका ।
‘अपोदका मतयकाली’ । इति ‘धन्वन्तरिपाठादपशब्दादिरपि । ‘दुक्कूरचलि’ । अस्त्री
तु मूलक । मूल्य । ‘मुल्लुगि’ । हिलमोचका—‘चिलुक्कूर’ ॥ १५७ ॥

वास्तुकं शाकभेदाः स्युर्दूर्वा तु शतपर्बिका ।

सहस्रवीर्याभार्गव्यौ रुहानन्ताथ सा सिता ॥ १५८ ॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः ।

(वि.) वास्तुकमिति—वसन्त्यत्र त्रिदोषप्रगुणा इति वास्तुकम् । 'वस निवासे' ।

'चक्रवर्तिफूर' ^१ ॥ एते कलम्व्याद्या पञ्च शाकभेदा इत्युच्यन्ते ॥ दूर्व्यते पशुमिरिति दूर्वा । 'दूर्वा हिसायाम्' । दूर घ्राति गच्छतीति वा । 'वा गतिगन्धनयो' । शत पर्माण्यस्यामिति शतपर्बिका । महाप्रभावत्वात् सहस्रवीर्या । भृगोरिव भार्गवी । छिन्नापि रोहतीति रुहा ^२ । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । दूरप्रसरणाद् अनन्ता । दूर्वानामानि । 'गरिकपेत्स्तु' ^३ ॥ गोरिव लोमान्यस्या इति गोलोमी । शत ^४ वीर्याणि प्रसरणरूपाण्यस्या इति शतवीर्या । सितदूर्वानामनी । 'तेहगरिकपेत्स्तु' ^५ ॥ गण्डैर्मन्थि-
मिरत्यते भूष्यत इति गण्डाली । 'अल भूषणादौ' ^६ । 'मत्स्यनयनतुल्यमन्थियोगात् शकुलाक्षक । शकुलाक्षकनामनी । 'तेहगरिक' ^७ यनि कौदरु' ^८ ॥ १५८ ॥

^१ चक्रो व J₂

^२ बहुमन्थित्वात् D₂, K₂, K₃

^३ मूलेरेव रोहतीति I₂, I₃

^४ प्रसरत्वात् F₂, P₂

^५ 'करिके' J₂

^६ महाप्रभावत्वात् D₂, I₂, I₃

^७ मत्स्यनयनतुल्यमन्थित्वात् J₂, I₂

^८ 'विलियक' J₂

(पा.) वास्तुक—स्यु । वास्तुक, वास्तुकमपि । 'वास्तुक चक्रवास्तुर्म' इति

वाग्भट । 'चक्रवर्तमु' ॥ शाकभेदाः पञ्चपुष्पादीत्यारभ्य (श्लो १३६) वास्तुकान्ता (श्लो १५८) शाकभेदाः स्युरित्युपसहार ॥ दूर्वा तु शतपर्बिका । तुशब्देन वृण-
प्रकरणारम्भो द्योत्यत । सहस्रवीर्या—अनन्ता । दूर्वानामानि । 'गरिक' । अथ सा—
शतवीर्या च । श्वेतदूर्वानामनी । 'तेहगरिक' ॥ गण्डाली शकुलाक्षक । महादूर्वानामनी ।
'अथ महादूर्वा परा पुन । गण्डाली शकुलाक्षक' इति प्रताप । 'तीर्णगरिक' ॥ १५८ ॥

कुरुविन्दो मेघनामा मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम् ॥ १५९ ॥

स्याद् भद्रमुस्तको गुन्द्रा चूडाला चकलोचटा ।

(वि.) कुरुविन्द इति—कुरुदेश विन्दत्याश्रयत्वेनेति कुरुविन्द । 'विद् ल

लाभे' । 'मेघनामान्यस्य सन्तीति मेघनामा । मुस्यति यण्डयति पिच्छादिरोगानिति मुस्ता । 'मुस यण्डने' । मुस्तक च । मुस्तानामानि । 'निदुपुगल तुगमुस्तपेत्स्तु' ॥

भद्रश्चासौ मुस्तश्च^२ भद्रमुस्तक । अतिसारादिरोगहरत्वगुणैर्द्रातीति^३ गुन्द्रा । ‘द्रा कुत्साया गती’ । ‘भद्रमुस्तलु’^४ ॥ चूडा^५ लातीति चूडाला । ‘ला दाने’ । चक्राकार लात्यादत्त इति चकला । उच्चटति रोगानिति उच्चटा^६ । ‘चट’ भेदने’ । चूडालानामानि । ‘वदुवमुस्तलपेल्लु’ ॥ १५९ ॥

^१ मेघस्य F₂, Pt₂   ^२ मुस्तक D₂, K₅, K₆   ^३ गुणान् Pt₂   ^४ ‘भद्रमुस्त
रदनीरटे’ J₂   ^५ K₅, K₆ add आदत्ते   ^६ उच्चाटा J₂   ^७ ‘चट स्फुट
भेदने’ K₅, K₆

(पा.) कुरुबिन्दो—मुस्तकमरियाम् । दीर्घमुस्तानामानि । ‘निडुपुतुगमुत्तेलु’ ।
स्वात्—गुन्द्रा । भद्रमुस्तानामानी । ‘भद्रमुस्तलु’ । चूडाला—उच्चटा । वृत्तमुस्ता-
नामानि । ‘वद्लुवमुस्तलु’ । आम्नपत्रतृणविशेषनामानीति ‘टीकासर्वरवे (पृ २०३,
श्लो. १६०) ॥ १५९ ॥

^१ अयमस्वपत्रस्तृणविशेष ’ इति मुद्रितग्रन्थे

वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥ १६० ॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः ।

(वि.) वश इति—‘वन्यते सेव्यते इति वश । ‘वन पण सभक्तौ’ ।
‘त्वचि सारो दाह्यमस्येति त्वक्सार । त्वचिसारश्च । मिथ सघट्टनादि कर्म इत्यतीति
कर्मार । ‘ऋ गती’ । तृणाना मध्ये मुख्यत्वात् तृणग्रज^३ । शतमनेकानि पर्वाण्यस्येति
‘शतपर्वा । यवफलाभफलत्वाद् यवफल’^५ । वयन्यनेन कटादिकमिति वेणु । ‘वेञ्
तन्नुसताने’ । मङ्कते नौकादिरनेनेति मस्करः । ‘मकि मण्डने’ । मा क्रियते^७
प्रतिपिध्यतेऽनेनेति चा । तजयत्यग्निमिति तेजन । ‘तिज निशाने’ । वेणुनामानि ।
‘वेदुरुपेल्लु’ ॥ १६० ॥

^१ D₂, K₅, K₆ add अहृष्टे   ^२ त्वचि सारति स्थैर्यमाप्नोतीति K₅, K₆
^३ तृणाना मुख्य, K₅, K₆   ^४ बहुग्रन्थित्वात् D₂, J₂, K₆   ^५ यवघट्टानि फलान्य-
स्येति F₂, Pt₂   ^६ मा कीर्यत K₅, मङ्कयते कटादिरनेन प्रसार्यत B₁   ^७ निशाने K₅
^८ ‘निदिह’ J₂

(पा.) वशे—तेजना । शेषे—‘मृत्युपुष्प च य खेल’ । वशनामानि ।
‘वेदुरु’ ॥ शेषे—भल्लुङ्ग । ‘गदुवेदुरु’ । कृष्णसारक । ‘नल्लनिवेदुरु’ ॥ १६० ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः ॥ १६१ ॥

ग्रन्थिर्ता पर्वपरुषी गुन्द्रस्तेजनकः शरः ।

नडस्तु धमनः पोटगलोऽथो काशमस्त्रियाम् ॥ १६२ ॥

इक्षुगन्धा पोटगला पुंभूमनि तु वल्वजाः ।

(वि.) वेणव इति—ये वेणवोऽनिलोद्धता वायुना ताडिताः स्वनन्ति ते कीचका इत्युच्यन्ते । की चेति कायन्ति शब्दायन्त इति कीचकाः । ‘कै शब्दे’ । ‘बोगुवेदुल्लपे’ ॥ ग्रन्थ्यते^१ सन्धिरूपेण बन्धत इति ग्रन्थिः । ‘ग्रथि कौटिल्ये’ । ‘ग्रन्थ सन्दर्भे’ इति वा धातुः । पर्वति स्थूले भवतीति पर्व । ‘पर्व पूरणे’ । पिपर्तीति पर्वः । ‘पू पालनपूरणयोः’ । ‘सान्तोऽयं नपुंसकलिङ्गः । पर्वनामानि । ‘वेदुरु गणुपुलपेल्लु’ ॥ गूयत इति गुन्द्रः । ‘गून् शब्दे’ । इन्द्र इति पाठे इन्द्रतीन्द्रः । ‘इदि परमैश्वर्ये’ । तेजयति पित्तादियोगान्^२ तनूरुयेतीति तेजनकः । ‘तिज निशातने’ । शृणाति ‘रोगं शरः । ‘शृ हिंसायाम्’ । शरनामानि । ‘काकिवेदुरुपेल्लु’ ॥ वायुचक्षान् नलति चलतीति नडः^३ । ‘नल गतौ’ । सुपिरत्वात् ध्यायते पूर्यत इति धमनः । ‘ध्मा’^४ शब्दाभिसंयोगयोः^५ । पुटति^६ गलति चेति पोटगलः । ‘पुट सश्लेषणे’ । नडनामानि । ‘^७क्रिक्सकसवुपेल्लु’ ॥ काशत इति काशम् । ‘काश दीप्ती’ । इक्षोरि गन्धोऽस्या इति इक्षुगन्धा । गले मूलस्थाने पुटतीति पोटगला । ‘पुट सश्लेषणे’ । काशनामानि । ‘रेल्लुकसवुपेल्लु’ ॥ वल्वारये विशेषस्थाने जायन्त इति वल्वजाः^८ । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । अय शब्दः पुंसि भूम्येव वर्तते । ‘^९मोदयवुकसवुपेल्लु’ ॥ १६१-२ ॥

^१ काण्डहृदिरूपेण D_१, K_१

^२ ‘पर्वं पर्वं पूरणे’ K_१, K_१.

^३ वरारान्त, J_१, K_१

^४ ‘गणिनवसह’ J_१.

^५ योग J_१.

^६ दाहक D_१, K_१, K_१

^७ ‘पाकाउ’ J_१

^८ नलति विष्पतीति, ‘नल बन्धन’ P_१.

^९ ‘ध्मा पूरणे’ K_१, K_१.

^{१०} गले मूले

पुटति धिक्लिप्यत इति D_१, K_१, K_१.

^{११} ‘देवनाल्लृणमु’ K_१.

^{१२} वल्वजे ऽवृण्वन्ति

स्तम्भशालुणाद् भुवमिन्नि वल्वजाः F_१, P_१, पक्षोरभेदः, ‘वृष् पूरणे’ P_१.

^{१३} ‘मोदे’ J_१

(पा.) वेणव.—अनिलोद्धताः । ये वंशा अनिलोद्धताः सन्तः स्वनन्ति ते वेणवः कीचकाश्च स्युः । ‘बोगुवेदुल्लु’ । अनुत्तम्—‘विपमो नि स्तुषी रेणौ’ । ‘बोलुलेनि वेदुरु’ ॥ ग्रन्थिः—पर्वपरुषी । सान्ताद्विचनम् । द्वे नपुंसके । ग्रन्थिन, मानि । ‘कणुपु’ ॥ गुन्द्र—शरः । श्लेषे—‘शरनामा भद्रमुद्यो मुखेक्षतिशरा. समाः’ । वंशमारुण-विशेषस्य नामानि । ‘कारिवेदुरुश्च कारिचरुहुतु वनुमुहु’ । अनुत्तम्—‘लतानस्य चेत्रश्च भूधरश्च समार्थकः’ । ‘पेमु’ । नडस्तु—पोटगलः । श्लेषे—‘रन्ध्री च

नर्तक । विभीषण शून्यमध्यो नल^१ । अन्त सरन्ध्रस्य तृणविशेषस्य नामानि ।
 'किक्किम' । अथो काश—पोटगल । अपचयविवक्षाया स्त्रीलिङ्गो भवति काशीति ।
 'इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकाशयो' इति यादववचनात् । 'दर्भेऽश्ववाल काशिर्ना
 काशोऽस्त्री स्त्रीक्षुगन्धिका' इति वैजयन्तीवचनाच्च (प्र. ६३, श्लो २२७) स्त्रीलि-
 ङ्गत्वमिक्षुगन्धाशब्दस्य । अश्ववालदर्भनामानि । 'रेल्लु' ॥ पुभूमनि—वल्बजा ।
 पुलिङ्गो बहुवचनश्चाय शब्द । 'एकश्च वल्बजो बन्धनेऽसमर्थ' इत्यर्थवत्सूत्रे (१ २ ४५)
 महाभाष्यप्रयोगदर्शनादेकवचनान्तत्वमपि । मुञ्जकल्पस्य तृणविशेषस्य नाम । 'मोदयमु' ।
 केचिद्विभ्रवचनद्योतनार्थस्तुशब्द इति काशादिवल्बजान्तान् पर्यायानेबाहु ॥ १६१-२ ॥

^१ गौरादित्वान्दोष इति टीकासर्वस्वे (पृ २०५)

रसाल इक्षुस्तद्भेदाः पुण्ड्रकान्तारकादयः ॥ १६३ ॥

स्याद्वीरणं वीरतर मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम् ।

अभयं नलदं सेव्यममृणाल जलाशयम् ॥ १६४ ॥

लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे ।

(वि.) रसाल इति—रस्यत इति रसाल । 'रस आस्वादाने' । रसेनालत
 इति वा । 'अल भूषणादौ' । इष्यते सर्वरिति इक्षु । 'इषु इच्छायाम्' । रसालनामनी ।
 'चेरुक्षुपेल्लु' ॥ तद्भेदानाह । पुण्ड्राख्यदेशे भव 'पुण्ड्र' । काम्यत इति कान्तारक ।
 'कमु कान्तौ' । पुण्ड्रनामनी । 'वगालपुचेरु' ॥ पूर्वं श्वेतरसाल, इतरमाग्रा
 वगालमिति वदन्ति । इत्यादय सन्ति ॥ वीरयति विक्रमति 'तीक्ष्णत्वेनेति वीरणम्'^४ ।
 वीरतर च । 'वीर' विक्रान्तौ । वीरणनामनी । 'अबुरुक्षसधुपेल्लु' ॥ उच्यते
 काम्यते उशीरम् । 'वश कान्तौ' । न विद्यते भयमनेनेत्यभयम्^५ । नलत्यर्दयतीति नल
 पिच्छादिकम् । तद् द्यतीति नलदम् । 'दो अवरण्डने' । 'नल गन्धने' । सेव्यते
 पिच्छादिशमनार्थमिति^{१०} सेव्यम् । 'पेष्टु^{११}सेवायाम्' । मृणति हिनस्तीति मृणाल हिस्त्र,
 तन्न भवतीति^{१२}अमृणालम् । 'मृण हिंसायाम्' । जले आशेत इति जलाशयम् ।
 'शीङ् स्वप्ने' ।^{१३}रक्तदोष लाति नाशयतीति ला । ला मज्जासारोऽस्यास्तीति लामज्जकम् ।
 'इक्षुरसवदगुरुत्वान् लघु' । जठराग्नौ^{१६} लीयतेऽनेनेति लयम् । 'लीङ् श्लेपणे' ।
 अवलीयते^{१६} दाहोऽनेनेत्यवदाहम् । पथि इष्टकमवाधकस्थानमस्येतीष्टकापथम्^{१७} ।
 वारणमूलनामानि । 'तेहनिवद्विरेह'^{१८} ॥ १६६-४ ॥

^१ पुणतीति पुण्ड्र, 'पुण कमणि शुभे' F₂, Pt₂
 तीक्ष्णतृणत्वेन D₂, J₂, K₂

^४ वीरतृण K₂, K₄

^२ वीरयते K₂, K₄

^५ वीरतरश्च D₂ J₂

^३ पशुपु

^६ शर

वीर विकान्तो^१ K_१ ७ 'वट्टिवेरुचेट्टु' K_२, K_३, 'लमचद पूवु' J_२ ८ रोगहर
 त्वादभयम् D_२, K_४, K_५, K_६ K_७ add 'वट्टिवेरु', 'लमचदवेरु' J_२ ९ नलमत्स्यं
 पिप्तादिरोग (रोगान् १) यति K_८, K_९ १० रोगहरत्वात् D_२, K_४ ११ 'पेवु सेवने' K_{१०}
 १२ हिममपि मृणालविलक्षणत्वात् K_{११}, K_{१२} १३ J_२, K_८ add जरूकावत् १४ गुरुत्वा-
 मावात् F_२, Pt_२ १५ जाठरोऽग्नि J_२, K_९ १६ अवनश्यति F_२, Pt_२ १७ वात-
 वत्वेन गमननिरोधस्त्वाद् इष्ट कापथमस्येति F_२, Pt_२ १८ 'मिलियलामच्चदवेरु' J_२

(पा.) रसाल इक्षु । शेपे—

‘पिप्पलरसो मधुतृणस्तथा ।

रसङ्गपत्र कर्कटक कान्तारो वेणुनि सृति ।

मृत्युप्रसून ॥’

इतुनामानि । ‘चेरुकु’ ॥ तद्भेदा—कान्तारकादय । आदिपदाच्छतपर्ववञ्जालनेपालादयो
 गृह्यन्ते । ‘चेरुकु भेदालु’ । अनुक्तम्—‘अनिक्षुस्त्विक्षुनासिका’ । ‘नलजेरुकु’ ॥
 स्वात्—वीरतृणम् । यन्मूलमुशीर तत्तृणस्य नामनी । ‘अवुह’ ॥ मूलो—अमृणालम् ।
 वीरणमूलस्य नामानि । ‘वट्टिवेल्लु’ । जलाशय—इष्टकापथे । सेव्यामृणालशब्दो
 लामज्जकेऽपि वर्तते । तथा चोक्त द्वयर्थे—अमृणाल लामज्जकमुशीर च । (अ द्र २ ५०)
 सेव्य लामज्जकमुशीर च । (अ द्र २ २१) अत एव उशीरलामज्जकयोर्भेदः ।

‘लामज्जक^१ सुनाल स्यादमृणाल^२ लय लघु ।

इष्टकापथक शीघ्र दीर्घमूल जलाशयम् ॥’

इति पेशके (ध नि ३ ८६) दर्शनात् लघु लयमितिसङ्घादयमेतत् ।

‘लामज्जक हित तिक्त रक्तपित्तविपार्तिनुत् ।

उशीर शीतल तिक्त दाहलभहर च तत् ॥’

इति पेशके च भेदो विचक्षितः । जलाशयवीरणमूलनामानि । ‘नीटवट्टिवेल्लु’ । केचिद-
 भेदविचक्षयोशीरादीष्टनाथान्ताना पर्यायत्वमाहुः ॥ १६३-४ ॥

^१ मृणाल B.

^२ लयमिति मुद्रितनिपण्टी (ए ११३).

नडादयस्तृणं गर्मुच्छ्रयामाकप्रमुखा अपि ॥ १६५ ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रमथ कन्तृणम् ।

पौरत्तोगन्धिकध्यामदेवजग्धकरोहिपम् ॥ १६६ ॥

(वि.) नडादय इति—नडाकाशादय^१ गर्मुच्छवायकप्रमुखाश्च तृण तृणभेदा इत्युच्यन्ते । गीर्यतेऽस्य धान्य मनुष्येरिति गर्मुत् । ‘गृ निगरणे’ । श्यामवर्णमकति प्राप्नोतीति श्यामाक । ‘अक अग कुटिलाया गतौ’ । एते प्रत्येक तृणविशेषा ॥ तृण्यते ऽद्यते पशुभिरिति तृणम् । ‘तृण अदने’ । कौ भूमौ^२ शेते कुशम्^३ । ‘शीङ् स्वप्ने’ । त्रिप्रपाणिषु कुध्यत इति कुथ^४ । ‘कुथ^५ श्लेषणे’ । हणाति करादिकमिति दर्भ^६ । ‘दृ विदारणे’ । पुनातीति पवित्रम्^७ । ‘पृञ् पवन’ । दर्भनामानि । ‘दर्भपेल्लु’^८ ॥^९कुत्सित तृण कत्तृणम् । पुरे भव पौरम् । शोभनो गन्ध प्रयोजनमस्येति सौगन्धिकम्^{१०} । ध्यायते पशुभिरप्रियत्वादिति^{११} ध्यामम् । ‘ध्वै चिन्तायाम्’ । देवेन कालेन जड्यत इति देवजग्धम्^{१२} । ‘जक्ष भक्षहसनयो’ । यत्र तत्र वा रोहतीति रौहिणम् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । सौगन्धिकनामानि । ‘^{१३}कामचिपूरिपेल्लु’ ॥ १६५-६ ॥

^१ नडाकाशास्त्वनेक्षुवीरणा नडादय सर्वे D₂ K₅ K₆   ^२ भुवि J₁   ^३ F₂
Pt₂ add कु इयति वा, शो तनूकरणे’   ^४ विप्रा पाणिषु कुशति J₂   ^५ सरुषणे
D₂   ^६ पूयतेऽनेनेति F₂ Pt₂   ^७ कुशपेरु K₅   ^८ Pt₂ adds
पशुनाममक्षयत्वेन   ^९ सुगन्धिकत्वात् D₂ K₅ K₆   ^{१०} अप्रियत्वेन K₅ K₆
^{११} देवेनाग्निना जग्ध देवजग्धम् F₂ Pt₂   ^{१२} गजिलिपेल्लु B₁ I

(पा.) नडादय—प्रमुखा अपि । पूर्वोक्ता नडाकाशायास्तृणजातयस्तृणशब्दे नोच्यन्ते । तथा गर्मुत् श्यामाकादयोऽपि । गर्मुत्—‘गण्डे’ । श्यामाक—‘चाम’ । ‘श्यामाको नीलपुष्प स्यात्’ इति वैजयन्ती (प्र १२७, श्लो ५८) । अस्त्री—कुथ । त्रिप्रपाणिषु कुध्यत इति । ‘कुथ सश्लेषणे’ । दर्भ पवित्रम् । शेपे—

‘बहिरद्वयो ।

ऋपिशत्रो दीर्घमूल पीनाहो यज्ञजागर ।

क्षुरचप्रो मुनिर्वीरा सूचि ॥’

कुशनामानि । ‘कुशदर्भ’ । ‘लताकुशे तु शारि स्त्री मुञ्ज स्याद् ब्रह्ममेखल’ ॥
अथ कत्तृण—रौहिणम् । सुगन्धितेजनतृणनामानि । ‘कामश्चि’ । ‘रामकर्पूरसु’
॥ १६५-६ ॥

छत्रातिरुडत्रपालघ्नौ मालातृणकभूस्तृणे ।

शष्प बालतृणं घासो यवस तृणमर्जनम् ॥ १६७ ॥

(वि) छत्रेति—छत्रास्त्रत्वात् छत्रा । अत एव छत्रमतिमान्तोऽतिरुडत्र ।
छत्रातिरुडत्र इत्येक वा नाम । नेष्ट्यात् पाल पालक रक्षक इन्तीति^१ पालत्र । ‘हन

हिंसागत्यो^१ । छत्रानामानि । ‘छत्राकारमैनतृणमुपेष्टु’ ॥ मालारूपाणि तृणान्यस्येति मालातृणकम्^२ । भूरित्यव्ययम् । तस्या तृण भूस्तृणम्^३ । मालातृणकनामनी । ‘चिप्प-
कसवुपेष्टु’ ॥ शस्यते पशुभिर्भक्षणेनेति शष्पम् । ‘शसु हिंसायाम्’ । ‘शसु स्तुतौ’ वा
धातु । बाल च तत् तृण च बालतृणम् । शष्पनामनी । ‘वैतकसवुपेष्टु’ ॥ घस्यते
पशुभिरिति घास । ‘घस्तृ अदने’ । यूयते^४ मिश्रीक्रियते लावकैर्ग्रन्थनकाल इति यवसम् ।
‘यु मिश्रणे’ । घासनामनी । ‘वैतपूरि’ ॥ तृण्यते पशुभिरिति तृणम् । ‘तृणु अदने’ ।
पशुघ्रासार्थमर्जतेऽर्जनम्^५ । ‘अर्ज अर्जने’ । अर्जुनमिति वा पाठ । तृणनामनी ।
‘सामान्यमुगा कसवुपेष्टु’ ॥ १६७ ॥

^१ पल मास इति तैद्व्यादिति पलम् । पलम् एव पालम् Pt₂ ^२ मालारूपतृणत्वात्
K₅ K₆ ^३ भुक् सस्तृणातीति, ‘स्तृन् आच्छादने’ Pt₂ ^४ मिश्रीयते K₅, यीतीति
F₂, Pt₂ ^५ अर्जयते I ^६ ‘अर्ज पञ्च अर्जने’ K₆

(पा.) छत्रा—पालत्रौ । छत्रेति मित्र षट्, स्त्रीलिङ्ग च । अतिच्छत्रपालत्रौ
पुलिङ्गेऽपि । तथा च रुद्र —

‘आतपत्र मत छत्र छत्रा मधुरिका मवा ।

अतिच्छत्रोऽपि छत्र स्याच्छत्रा धान्याकमुच्यते ॥’

इति । छत्रातिच्छत्र इत्येकपदमिति केचित् । छत्रा द्रोणिका अतिच्छत्रपालत्रौ देवद्रोणि-
केति केचित् । ‘ऋषणी द्रोणिका छत्रा चक्षुष्या द्रोणपुष्पिका’ इति वैजयन्ती
(पृ ५५, श्लो १२४) । देवद्रोणीति गोपाल । छत्राकारस्य तृणविशेषस्य नामानि ।
‘गुड्डिकामचि’ । मालातृणकभूस्तृणे । सकाररहित भूतृणमिति केचित् । यस्य
प्रन्थिस्थानेषु परिमण्डलावयवा भवन्ति स भूतृणाख्य शाकविशेष । ‘तथा च
भूतृणशिशुसर्पप—’ इत्यादि शाकप्रकरणे विष्णुचन (विष्णुस्मृति ७९ १७) स्मृति-
चन्द्रिकाकार पपाठ । भूतृणनामनी । ‘तुम्बिकूर’ । वैद्यके तु—(ध नि ८ ४२)

‘भूतृण रोहिण^१ भूतिर्भूम्यतिश्च^१ कुटुम्बक ।

मालातृण च^१ पालत्र छत्रातिच्छत्रस्तथा ॥’

इति छत्रादिभूतृणान्ताना पर्यायत्वमाह । ‘चिप्पकसवु’ । शष्प बालतृणम् । अमरमालाया
पुस्यप्युक्तम् । नवतृणनामनी । ‘यतकसवु’ । नीलद्वानासापि । ‘नीलद्वाना भवच्छष्प
शादल इति तथा’ इति माधव । घासो—अर्जुनम् । तृणसामान्यनामानि । ‘कसवु’ ।
घासादिद्वयं पशुभक्ष्ये, तृणादिद्वयं तृणसामान्य इति वदन्ति । अन्ये शापादिचतुष्टय
बालतृणे, तृणादिद्वयं तृणमात्र इति वदन्ति ॥ १६७ ॥

^१ भूतृण, रोहिण, भूतिकोऽय, घुमलीति मुद्रितमिष्यी (पृ ३१०)

तृणानां संहतिस्तृण्या नड्या तु नडसंहतिः ।

तृणराजाह्वयस्तालो नालिकेरस्तु लाङ्गली ॥ १६८ ॥

(वि.) तृणानामिति—तृणाना समूहः तृण्या । ‘गड्ढिकुण्’ ॥ ‘नडतृणानां समूहो नड्या । ‘त्रिक्सवुकसवुकुण्’ ॥ ‘तृणानां राजा मुख्यः तृणराजः । तृणराजः इत्याह्वयो यस्येति तृणराजाह्वयः । तलति प्रतिष्ठते दृढमूलत्वात् तालः । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । तालनामनी । ‘ताडिचेदुपेल्लु’ ॥ नाल्या कमुदकमीरयतीति नालिकेर । ‘ईर क्षेपे’ । नालीकानि नालयुक्तानि फलादीनीरयति वर्धयतीति वा । लाङ्गलवन् कुञ्जिताप्रावयवत्वात् ‘लाङ्गली । नालिकेरनामनी । ‘नारिकेलवृक्षमु (टेंकायचेट्टु)’ ॥ १६८ ॥

^१ ‘वामि’ K_१   ^२ नटसमूहो K_१, ‘नड अनेडि कसवुकुण्’ K_१   ^३ तृणमध्ये मुख्यत्वात् D_२, K_१   ^४ लाङ्गलकारपत्रत्वात् F_२, Pt_२   ^५ ‘नालिकेर’ J_२.

(पा.) तृणानां—तृण्या । तृणसमूहनाम । ‘गड्ढिमोपु । अवे कुप्पैतेनुघरड्डमु’ । ‘घरण्डस्तृणसञ्चयः’ इति वैजयन्ती (पृ. १२८, श्लो. ६१) । ‘पूळमु’ । ‘पूळोऽस्त्री तृणपञ्चिना’ इति वैजयन्ती (पृ. १२८, श्लो. ६४) ॥ नड्या—नडसंहतिः । नडसमूहनाम । ‘त्रिक्सवामि’ । शेपे—‘पुञ्जिलतु तृणस्तम्बे’ । तृणगुल्मनाम । ‘गड्ढिदुवु’ । ‘इपोकात्र सकण्टके’ । कण्टकसहिततृणस्तम्बनाम । ‘मुडुदुवु’ । ‘मुञ्जस्तु यक्षियो मेध्यो मृदुत्वग्रहमेखलः’ । मुञ्जदर्भनामानि । ‘उल्लुनस्तूलपो दर्भ ऊर्ध्वमूलः सरच्छदः’ । उल्लपदर्भनामानि ॥ तृणराजाह्वयस्तालः । शेपे—

‘दीर्घस्तन्धो द्रुमेश्वर ।

फलेरुहो महापत्रस्तलो भूमिपिशाचक ॥

फालो दीर्घतरलंय्यपत्रकश्च दुरारह ।

ध्वजद्रुमो द्रुमश्रेष्ठ ॥’

तालनामानि । ‘ताडि’ । नारिकेलः—लाङ्गली । शेपे—

‘नारिकेलो रसफलः सुतुङ्गः कूर्चकेसर’ ।

लालाक्षो दृढफलो दाक्षिणात्यः सुपत्रकः ।

तृणराजो महाशृङ्गदृढमूलो महाफलः ।

जीपनध्रुवक्षो रोहो दीर्घदण्ड मुनीरकः ।

पटोदकः रसुधफलो यलो चापि मुराफलः ॥’

नारिकेरनामानि । 'नारिकेरमु' ।

‘^१नारिकेरे तु लादली ।

दाक्षिणात्यो नीरफलः सुतुङ्गः कूर्चकेसरः ।

मुराफलो नली च’ ।

इति वैजयन्ती (पृ. ६३, श्लो. १२०-१) । शेषे—‘हस्ते त्वखण्डुकः’ । ‘चेन्नंगि’ ।
‘रक्तेऽग्निकः स्वर्णः’ । ‘येरुनिकायलनारिकडमु’ । ‘अस्य पट्टके परिक्रोणा’ । ‘नारिकडपु
दोत्ति’ । ‘फलं त्वस्य चोचं च घटसंज्ञकम्’ । ‘नारिकडपुकाय’ ॥ १६८ ॥

^१ नालिकेरः . . . अण्फलोऽज्वालः सुत(तु)ङ्गः कूर्चकेसरः । मुराफलो नली च’ इति
मुद्रितग्रन्थे (पृ. ६३) ।

घोण्टा तु पूगः क्रमुको गुवाकः खपुरोऽस्य तु ।

फलमुद्वेगमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः ॥ १६९ ॥

खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः ।

इति वनौषधिवर्गः

(वि.) घोण्टेति—पुणन्ति भ्रमन्त्यनया ^१जना इति घोण्टा । ‘गुण भ्रमणे’ ।

^२पुनाति मुखं फलेनेति पूगः । ‘पूष् पवने’ । ^३क्रामन्त्यस्मिन् फलार्थिन इति क्रमुकः ।
‘क्रमु पादविक्षेप’ । गुवति मल निःसारयत्यनेनेति गुवाकः । ‘गु पुरीपोत्संग’ ।
रानीन्द्रियाणि षृणोतीति खपुरः । ‘पृ श्रीतौ’ । ‘पौकचेद्रु’ ॥ उद्रतो वेगोऽप्येति
उद्वेगम् । उद्विजन्तेऽस्माद् दुर्बला इति वा उद्वेगम् । ‘ओविजी भयचलनयोः’ ।
‘पौकपण्डु’ ॥ हिनोति वर्धते तलति प्रतिष्ठत इति हिन्तालः । ‘हि गतो वृद्धौ च’ ।
‘हितालमु’ ॥ हिन्तालसहिताः प्राणुकास्तृणराजा नालिकेरक्रमुकास्यास्त्रयो वृक्षाः तृणद्रुमा
इत्युच्यन्ते । खर्जति रक्तमिचमिति खर्जूरः । ‘खर्जं व्यथने’ । ‘खर्जूरमुपे’ ॥ क्रित्यते
भायते गन्धेनेति केतकी । ‘क्रित घ्नाने’ । ‘मोगलिचेद्रुपे’ ॥ तलति प्रतिष्ठते ताली ।
‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । ‘श्रीतालमुपे’ ॥ खर्जति रोगं खर्जूरी । ‘खर्जं व्यथने’ ।
‘चिद्दीदुपे’ ॥ ^४एते चत्वारो वृक्षा अपि तृणद्रुमा इत्युच्यन्ते ॥ १६९ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविह्वी वनौषधिवर्गः

- ^१ पुरुषाः K₅, K₆, नयः B₁, J₂. ^२ वक्ते, 'पूह् ववने' D₂, K₅, K₆.
^३ काम्यन्त्यस्योपरि D₂, K₆. ^४ 'अब्बकेरे' J₂. ^५ K₅, K₆ add प्रवाहः. ^६ गन्धो
 ऽनेनेति K₁, Pt₂. ^७ 'पेह्यीन्दु' K₂, K₆. ^८ 'सर्जं व्यथने पूजने च' B₁, D₂;
 सज्जयति K₆, Pt₂. ^९ 'सर्जूरश्च केतकी च ताली च सज्जरी च एते I.

(पा.) घोण्टा—गुवाकः। गुवाक इति वा। 'गुवाकोऽपि च गुवाकः'

इत्युभयत्र तारपालः। सपुरः। शेपे—आसवः दूरः कषायस्त्रिधाटी रागवान् वोटिका।
 क्रमुकनामानि। 'पोंकमानु'॥ अस्य—अस्त्री त्यात्। शेपे—संसिपर्कटम्। पूगादिशब्दाः
 नपुंसकलिङ्गाः सन्तः फलवाचकाः। घोण्टाशब्दः स्त्रीलिङ्गः सन्नेव फलवाचकः।
 तथा च प्रताप.—

‘अस्य तु।

फलं पूगफलसंसि गुडा घोण्टा फलं भवेत्॥

उद्वेगाक्षिफणक्षिफण चिकणं च प्रकीर्तितम्।

तथा गोपफलं चेति ॥’

क्रमुकफलनामानि। 'पोंकलु'। अत्र तु—'पके वोढम्'। 'पंडुपोंक'। 'सरं शुष्के'।
 'यंडुपोंक'। 'मसृणे चिकचिकणे'। 'चिकिनीचक'। 'दीर्घवृन्ते रामपूगः'। 'तोडि-
 मेनिडुयैतपोंक'। 'लतापूगे तु योजनः'। 'सूदिगोटि'। 'भूपूगे लघुकः'।
 'तोटपोंक'। 'क्षुद्रफले वोदावकषि च'। 'सन्नपुपोंक'। 'गौलेयकः शैलजातपूगः'।
 'कारुपोंक'। 'पूगस्य पटकी सपुरः'। 'पोंकजवर'। 'पुष्पपट्टे तु कुहली घटिकेति
 च'। 'पोंकयोत्ति'। तालागमाद्या एते च॥ हिन्तालः—वृणद्रुमाः। एते प्रगुक्ता-
 मयस्तालागमाद्यास्तालनारिनेलपूगा हिन्तालसहिताः सर्जूरस्यश्चत्वारः शब्दास्तृणद्रुमा
 इत्युच्यन्ते। 'येनिमिदिन्नि वृणद्रुममुलु'। शेपे—'हिन्तालस्तृणराजश्च लताक्षुरक
 इत्यपि'। हिन्तालनामानि। 'गिरुत्ताडि'। 'महारसो मधुक्षीरः परुषः पाण्डुरेव
 च। सर्जूरः'। सर्जूरनामानि 'सज्जूरम्'। 'पेरीदुल्ल'।

‘पत्रलायां तु फलपाकान्तिकेत्यपि।

ताली दृढफला नाली ध्रोवाद्य च पराङ्गना ॥’

श्रीतालीनामानि। 'श्रीताडि'।

‘हलीमे केतकी न ह्री दीनो व्यञ्जनजम्बुल्ये’।

श्रीभूष्णो रज.पुष्पो गुमरागो वल्लेनरु ॥’

इति वैजयन्ती (पृ. ६३, श्लो. १२३) । केतकीनामानि । 'मोगलि' । 'सा पीता मदनद्रोणी सुगन्धिः कनकच्छदा' । 'गेदंगि' । 'परुपी चापि खर्जूरी निस्त्वचा दृढकण्टका' । खर्जूरीनामानि । 'चिट्टीन्दु' ॥ १६९ ॥

इति यनौपधिवर्गः

^१ हरिम. B₃.

^२ जम्बुकी B₃

^३ भूषण B₃

५. सिंहादिवर्गः

सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः ।

(कण्ठीरवो मृगरिपुर्मृगदृष्टिर्मृगाशनः^१ ।

पुण्डरीकः पञ्चनखचित्रकायमृगद्विपः ॥)

शार्दूलद्वीपिनो व्याघ्रे तरक्षुस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

(वि.) अथ सिंहादिवर्गे आरभ्यते—सिंह इति । हस्यादिकं^२ हिनस्तीति सिंहः । 'हिसि हिंसायाम्' । मृगाणामिन्द्रः श्रेष्ठः मृगेन्द्रः^३ । पञ्चत^४ इति पञ्चम् । 'पचि चिस्तारे' । पञ्चं चिसृत्वमात्ममयेति^५ पञ्चास्यः । हरिणी कपिलवर्णं^६ क्षिणी अरयेति हर्यक्षः^७ । के शिरसि सरन्तीति केसरीः सदाः, तेऽस्य सन्तीति केसरी । हरति गजादिकं हरिः । 'हव् हरणे' । 'सिंहनामानि । 'सिंहमुपेल्लु' ॥ शृणाति श्लीघदादिकमिति शार्दूलः । 'श हिंसायाम्' । द्वीपमाधयो यस्य स द्वीपी । व्याघ्रिघतीति व्याघ्रः^८ । 'घ्रा गन्धोपादाने' । व्याघ्रनामानि । 'पेदपुलिपेल्लु' ॥ तर्गं भ्रुवमत्यर्थं क्षिणोतीति तरक्षुः । 'क्षिणु हिंसायाम्' । मृगान्तोति मृगादनः । 'अद् भक्षणे' । तरक्षुनामनी । 'सिधमिपेल्लु' ॥ १ ॥

^१ विन्दरटिः Pt₂

^२ हन्तीति, 'हन हिंसागन्धोः' J₂.

^३ मृगेषु बलवान् D₃,

K₃, K₄.

^४ पञ्च्यते W₂.

^५ D₂, K₃ add मुरं

^६ कपिलास्यत्वात् D₂,

K₄, W₂.

^७ K₄, Pt₂ add कण्ठे रवो यस्य कण्ठीरवः । मृगाणां रिपुः । नित्रे इष्टी

यस्य । मृगाणामधिपः मृगाधिपः .

^८ F₃, Pt₂ add निघ्रासत्वेन

^९ K₄, Pt₂ add पञ्चा

रिहृता नरजा नरजा यस्य पञ्चनखः, चित्रः कायो यस्य चित्रकायः, पुण्डं मांशं रीरति हस्तीति पुण्डरीकः, मृगाणां हिद् मृगहिद्.

(पा.) सिंहो—हरिः । ‘हलीक्ष्णस्तृणसिंहः स्यात् कुटरुर्मृगसिंहकः’ इति वैजयन्ती (पृ. ६५, श्रो. २) । अभेदादत्रोक्तम् । शेषे—

‘कण्ठीरवो मृगरिपुः पारीन्द्रः श्वेतपिङ्गलः ।
महानादश्च शार्दूलो हरितोऽतुल्यविक्रमः ।
सुगन्धि. सिन्धुरद्वेपी व्यादीर्णवदनो हरित् ॥’

यादवप्रकाशेऽपि—

‘कण्ठीरवो मृगरिपुः सुगन्धिर्हरितो हरित् ।
व्यादीर्णास्यो महानादः शार्दूलोऽतुल्यविक्रमः ।
हरिर्मृगेन्द्रो हर्यक्षः पारीन्द्रः श्वेतपिङ्गलः ॥’

सिंहनामानि । ‘सिंहम्’ । हलीव हलानिष कुटिलनरपतया ईक्ष्यत इति हलीक्ष्णः ।
तृणमपि दिनस्तीति तृणसिंहः । मृगान् दिनस्ति मृगसिंहकः । शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे ।
शेषे—

‘तत्र व्यालो गुहाशयः ।
पुण्डरीकरतीक्ष्णदंष्ट्रस्तरस्वी घोरदर्शनः ।
मृगात्पञ्चनखो हुण्डो हिंसारुश्चण्डकश्च सः ॥’

व्याघ्रनामानि । ‘पुलि’ । शेषे—

‘उर्वेऽस्मिन् मेहनो मेही भेलश्चुलुकचित्रकौ ।
द्वीपी पित्तश्चित्रकाय ॥’

यादवप्रकाशेऽपि—

‘रत्नपकस्तत्रयम् ।
भेलो मेही च चुलुको द्वीपी पित्तश्च चित्रकः ।
चित्रनायश्च ॥’

इति । ‘चिरुतपुलि’ । तरक्षु.—मृगादनः । शेषे—

‘तरक्षश्च मृगालीवसिलित्सश्च मृगादनः ।
मृगाददेहिभेदे च तिलित्सः स्यात् ॥’

इति गोपालः । पुर्तुर प्रायस्यात्यव्याघ्रस्य नामानि । ‘क्षिप्रगि’ ॥ १ ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः ।

दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा क्रोडो भूदार इत्यपि ॥ २ ॥

(वि.) वराह इति—वरं श्रेष्ठं ^१सस्यं पोत्रेणाहन्तीति ^२वराहः । ‘हन हिंसागल्योः’ । बहून्यपत्यानि सूते सूकरः । ‘पूब् प्राणिप्रसवे’ । उन्नतप्रदेशान् ^३कूलादीन् घर्षतीति घृष्टि । ‘घृष ४सर्पणे’ । कोलति सहताङ्गो भवतीति कोल ^४ । ‘कुल सत्याने’ । दीर्घं पोत्रं ^५मुखाग्रमस्यास्तीति पोत्री । पोत्रेण क्षितिं किरतीति किरिः । किर इति वा । ‘कृ विक्षेपे’ । केटति ^६स्यमेकाकी गच्छतीति किटिः । ‘किट गतौ’ । दंष्ट्रात्यास्तीति ^७दंष्ट्री । स्थूला घोणास्यास्तीति घोणी । स्तब्धानि रोमाण्यस्य सन्तीति स्तब्धरोमा । कुडति ^८क्रमेण घनत्वं प्राप्नोतीति क्रोडः । ‘कुड घनत्वे’ । ^९भुव दारयतीति भूदारः । ‘द विदारणे’ । ^{१०}वराहनामानि ॥ ‘अडवि पन्दिपेल्लु’ ^{११} ॥ २ ॥

^१ शात्यादिकं D₂, K₃, K₆   ^२ J₂ adds आदत्ते   ^३ कूलानि K₃, K₄
^४ सघर्षे B₁, D₂   ^५ पीनत्वात् कोलः K₃, K₆   ^६ मुखेऽस्तीति W₂   ^७ किटति
 स्वेवं F₂, Pt₂   ^८ सन्तीति Pt₂   ^९ क्रोडति D₂, K₆, Pt₁   ^{१०} J₂, K₃, W₂
 add पोत्रेण   ^{११} अरण्यसूकरनामानि W₂   ^{१२} ‘काडहिन्दि’ J₂

(पा.) वराहः—भूदार इत्यपि । किर इत्यकारान्तोऽपि । ‘वराहश्च किरः किरिः’ इति यादवः । शेषे—

‘जलप्रियो वक्रदंष्ट्रः पीनस्कन्धस्तलेक्षणः ।
 काकरूपो स्थूलासः कुमुदश्च बहुप्रजः ॥
 दंष्ट्रायुधश्चाफसिक (?) पङ्ककीडश्च रोमशः ॥’

इति । वराहनामानि । ‘दंष्ट्रायुधः कामरूपी कुंदारो मुखाङ्गुलः’ । एतानि च ॥ २ ॥

^१ दंष्ट्रायुधः B₂

कपिल्लवंगल्लवगशास्वामृगवलीमुखाः ।

मर्कटो वानरः कीशो वनौका अथ भल्लुके ॥ ३ ॥

रुक्षाच्छभल्लभालूका गण्डके खड्गखड्गिनी ।

लुलायो महिपो बाहद्विपत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

(चि.) कपिरिति—प्रायेण कम्पते चलतीति कपि । ‘कपि चलने’ ।
 प्रवरुहद्वनैर्गच्छतीति प्रवग^१ । प्रवगश्च । ‘गम्ल^२ गतौ’ । शाखासु सचारी मृग
 शाखामृग^३ । अथ चर्म बली, सा मुखेऽस्य उलीमुख^४ । मिथ सश्लिष्टशाखासफटे
 म्रियत इति मर्कट । ‘मृड् प्राणत्यागे’ । मर्कति गच्छतीति वा । ‘मक ग्रहणे’ । नर
 इव वानर । की इत्यनुकरणशब्द कर्तुमीष्टे कीश । ‘ईश ऐश्वर्य’ । वने^५ ओक स्थानमस्य
 वनौका । सान्त । वानरनामानि । ‘कोन्तिपेल्लु’ ॥ ‘भहते हिनस्ति क्रिमीनिति
 भल्लुक । भल्लूकश्च । ‘भल्ल भल्ल परिभाषणहिसादानेषु’ । ‘ऋणोति हिनस्ति
 त्रिमीनिति ऋक्ष । ‘ऋक्ष हिसायाम्’ । ऋण्यते गहनमनेनेति वा । ‘ऋपी गतौ’ ।
 अच्छेनाभिमुख्येन भहते हिनस्तीति अच्छभल्ल । भल्लत इति भाल्लुक । ‘भल्ल
 परिभाषणहिसादानेषु’ । भल्लूकनामानि । ‘एल्लगुपेल्लु’ ॥ प्रशस्तो गण्डोऽस्यास्तीति
 गण्डक^६ । गण्डति वर्धयत्यास्यमिति वा । ‘गडि वदनैकदेशे’ । खडयति जिघासन्त
 भिनत्तीति^{१०} खड्ग । ‘खडि भेदने’ । खडगो हिस्त्र शृङ्गमस्यास्तीति खड्गी ।
 खड्गमृगनामानि । ‘^{११}गण्डमृगमुपेल्लु’ ॥ पङ्के लुलति लोडतीति^१ लुलाय । ‘लुड
 बिलोडने’ । डल्योरभेदत्वात् । ‘लुल सम्प्रेषणे’ इति वा धातु । सत्त्ववत्त्वात् मह्यत
 इति महिष । ‘मह पूजयाम्’ । मह्य शेत इति वा । ‘शोड स्वप्ने’ । बाहानामश्वाना
 समूहो बाह, तद् द्वेष्टीति बाहद्विपत्^{१३} । ‘द्विप अप्रीतौ’ । महाकायत्वात् ताडयमानोऽपि
 वा ईपत् सरतीति कासर । ‘स्र गतौ’ । सीरा एषा सन्तीति सीरिण बलीवर्दा । सीरिभि
 सह भातीति सैरिभ^{१४} । ‘भा दीप्तौ’ । महिषनामानि ॥ ‘^{१५}कारेनुपेतुपेल्लु’ ॥ ३-४॥

^१ प्रवो लङ्घन तेन गच्छतीति F₂ Pt₂ K₃ K₆ add प्लुट् गतौ ^२ गम्ल
 सुट् गतौ^१ I J₂ W₂ ^३ शाखाचारी (सचारी I J₂) मृग F₂ Pt₂ ^४ बल्यो
 मुखेऽस्य सन्तीति D K₃ K₆ ^५ वन F₂ Pt₂ ^६ भहति K₃ K₆ ^७ ऋक्षति
 K K₆ ^८ कर्डि J₂ ^९ गण्डति गण्डस्यलवत् D₂ K₆ ^{१०} खण्डयति
 तीक्ष्णत्वात् खड्ग शृङ्ग तद्योगात् F₂, Pt₂ ^{११} खड्गामृगमु Pt₂ ^{१२} लोलन
 लुल्लमयतीति, अय गतौ^१ F₂ Pt₂ ^{१३} बाहस्य इयस्य द्विपत् शत्रु F₂, Pt₂
^{१४} सीरिभिर्हल्युचै पशुभि मा तीप्ति सीरिभा कर्षका तेषामय F₂ Pt₂ ^{१५} काडकोण J₂

(पा.) कपि—वनौका । शेषे—

‘च प्रवङ्गम ।

महावेगो दधिमुख कुरङ्गो भल्लुक^१ प्रथु ।

सालावृको हरिश्चापि ॥’

‘भल्लूकी कपिभल्लूकी’ इति चिन्तामणि । ‘महावेगो दधिमुख कुरङ्गो भल्लुक
 प्रथु’ इति वेजयन्ती (प्र ६८, श्लो ४०) । कपिनामानि ॥ अथ गोलाद्गूलोऽसितानन ।

नीलशीर्षोऽपि । नीलशीर्षीति नकारान्तोऽपि । स्त्रिया नीलशीर्षीत्यपि । 'कोण्डमुच्यु'
 शेषे—अथ द्विज्ज्ञो रक्तास्य । स्त्रियाम्—द्विज्ज्ञा । तथा च पुरुषमृग इत्यनुवाके । क्षुरे ।
 'सा ज्ञेया वानरी द्विज्ज्ञा यस्या रक्तमुखा भवेत्' इति । 'चिकलिक' । शेषे—नीलज
 कपि नीलक । नीलन वर्णेन नीलात्पर्वताद्वा जातो नीलज । स नीलक इत्युच्यते ।
 'कोडेङ्ग' । शेषे—कर्म भावश्च कापेयम् । कर्मभावयो कापेयशब्द स्यात् ।
 अथ भल्लुकै—भल्लुका । बालुक इत्यपि कचित् । शेषे—'महाटो मृगधूर्तक' ।
 'महाच्छौ दीर्घरोमाक्षे' । 'महौ भल्लुकवाणौ स्त' इति धराणि । 'अच्छौ निर्मल-
 भल्लुकौ' इत्यजय । ऋक्षशब्द ऋकारादि । 'भल्लुको दीर्घरोमक्षो महाटो धृकधूर्तक'
 इति वैजयन्ती (प्र ६५, श्लो ७) । केपाचिद् रिशब्दादिरपि । 'रिश्कर्ह्यक्षकक्षरी'
 (द्विस. १८ ५८) इति राघवपाण्डवीयम् । अच्छमल इत्येक नाम । 'चिकरालो
 डच्छमल्लश्च' इति वैजयन्ती (प्र ६५, श्लो. ७) । केपाचिन्नामद्वयम्, 'अच्छ स्फटिक
 भल्लुकनिर्मलेष्वच्छमव्ययम्' (प्र ३१, श्लो. १) । 'महो भली च वाणे स्याद् भलो
 भल्लुक' इष्यते' (प्र १५१, श्लो ३०) इत्युभयत्र विश्वप्रकाशिका । भल्लुकनामानि ॥
 गण्डके खड्गखड्गिनी । शेषे—'वार्धौणसो वनोत्साहस्तत्र वार्धौणसोऽपि च' ।
 खड्गमृगनामानि ॥ लुलायो—सैरिभा । शेषे—

‘लोहिताक्ष कृष्णशृङ्गो वीरस्कन्धो रजस्वल १

जरन्त. कलुप पोत्री जलात्मा गद्गदस्वर ।

स्कन्धशृङ्गो यमरथ कटादो दशलालिकौ^३ ।

‘हसकालीमुत शृङ्गी हेरम्ब कृष्ण इत्यपि ॥’

महिपनामानि । शेषे—‘सृजयो गबल कृष्ण’ । कृष्णमहिपनामानि । ‘स परस्वान-
 रण्यज’ । स महिपोऽरण्यजश्चेत् परस्वानित्युच्यते । ‘कामाय परस्वान्’ (तै स ५ ५
 ११. १) इत्यत्र परस्वानरण्यमहिप इति क्षुरे । पर शब्दोऽमुजन्तो मासपर्याय अरण्य-
 महिपनाम ॥ ३-४ ॥

^१ करी B₂

^२ मृग B₂

^३ ‘रिश्कर्ह्यक्षकक्षरी’ इति मुद्रितग्रन्थे

^४ भल्लुक

इति मुद्रितग्रन्थ

^५ कटादो दशलालिक’ इति वैजयन्त्याम् (प्र ६५, श्लो १०)

^६ हास B₂

स्त्रियां शिवा भूरिमायुगोमायुमृगधूर्तकाः ।

सृगालवश्चक्रकोष्ठुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो वृषदशक आखुसुक ।

(वि.) स्त्रियामिति—शङ्कुनेन मोदहेतुत्वात् शिवा । भूरयो माया चस्य भूरिमायु । भूरिमाय इति वा पाठ । गा मिनोति क्षिपतीति गोमायु । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ । मृगेषु धूर्तो मृगधूर्तक । वने तत्र तत्र सरति, सृजति मायामिति वा सृगाल । ‘सृ गतो’ ‘सृज विसर्ग’ । असृगालातीति वा । ‘ला आदाने’ । ‘वञ्चयतीति वञ्चक । ‘वञ्चु ३प्रलम्भने’ । क्रोशतीति ‘क्रोष्ट, क्रोष्टा वा । ‘कुश आह्वाने रोदने च’ । फे इति^५ रौतीति फेरु । फेरवञ्च^६ । ‘रु शब्दे’ । मास जमत्यतीति जम्बुक । ‘जमु अदने’ । मृगालनामानि । ‘नक्षपेल्लु’ ॥ अवति मूपकवाधाय ओतु । ‘अव रक्षणे’ । विडति मूपिकान् विडाल । ‘विड भेदने’ । विडवद् अस्पृश्य मूल पुच्छमस्येति वा । आलुभक्षणेन^९ ग्रह मार्ष्टि मार्जार । ‘मृजूप शुद्धौ’ । वृषान् मूपकान् दशतीति वृषदशक । ‘दश १०अदने’ । आलु मुद्क्त आलुमुक् । ‘मुज पालना व्यवहारयो’ । मार्जारनामानि ॥ ‘११पिडिपेल्लु’ ॥ ५ ॥

^१ शङ्कुनावेदक(दनहेतु K_३)त्वात् K_३ K_४ अय शब्द द्वियाम् K_४ ^२ D_३ J_२ K_५
add उद्धृष्टा ^३ कौटिल्ये F_२ Pt_२ ^४ उकारान्त ऋकारा तश्च F_२ Pt_२ ^५ B_२ K_५
add अव्यक्त ^६ फे इति खो यस्य D_२ K_२ Pt_२ ^७ मूपकोपद्रवभ्य K_३ K_५
‘द्रवात् J_२ ^८ रक्षणादौ D_२ Pt_२ ^९ ग्रहणेन J_२ Pt_२ ^{१०} दशने K_५ W_२
^{११} ‘वेक्कु’ J_२

(पा.) स्त्रिया शिवा—जम्बुका । पुमभिधानेऽपि स्त्रीलिङ्ग एवेति स्त्रिया शिषेति । भूरिमायोऽदन्त^१ इति टीकासर्वस्वकार । शेषे—

‘भरुजश्चापि फेरुण्ड श्वभीरुर्मृगमर्तक ।

शयालु सूचको घोर’ ॥

जम्बुकनामानि । तथा च यादव —(वैजयन्ती पृ ६८, श्लो ३७ ८)

‘सृगालो भरुज क्रोष्टा श्वभीरुर्मृगमर्तक^२ ।

शयालु सूचको घोर फेरुफेरुण्डफेरवा ॥’

इति । स्वल्पे तत्र किति स्त्रियाम् । पुमभिधानेऽपि स्त्रीलिङ्ग । ‘कित्ति स्त्री क्रोष्ट भेदेऽल्पे’ इति वैजयन्ती (पृ ६८, श्लो ३९) । अल्पजम्बुकनाम ॥ प्रथो ग्रण्डिवलोपाशी । ‘प्रथो लोपाशग्रण्डिवो’ इति वैजयन्ती (पृ ६८, श्लो ३९) । प्रथुजम्बुकनामनी ॥ ‘नाम्नो नक्रमुखे स्मृत’ । नक्रमुखजम्बुकनाम ॥ ओतु —आलुमुक् । शेषे—‘जहको गात्रसरोचो मण्डली नपरायुध’ । मार्जारनामानि । शेष—‘लोमशोऽन्यो विडाल स्यात् पूतिक शालिजातिक’ । पूतिमार्जारनामानि । कदाशब्दोऽप्यत्र । ‘कशो लोमश’ इति धुरे । ‘मार्जारिका वेधमुत्पा’ । ‘पुनरुपिडि’ । ‘मदना गधमेलिका’ ।

‘जवादिपिष्टि’ । शेषे—‘गोधा पञ्चनरसी गोवी निहाका दीर्घपुच्छिका । मुसली’ ॥
 विलगोधा जलगोधा तरुगोधा गृहगोधा शिलगोधेति गोधा बहुविधा । गोधासामान्य-
 नामानि । ‘उडुमु’ । वृक्षजाता^१ सा शयण्डक उदाहृत । तरुगोधानाम् ॥ ५ ॥

^१ दास्त B₃, मुद्रितग्रन्थे तु ‘भूरि अनन्ता माया अत्येति भूरिमाय’ इत्येव दृश्यते
 (पृ २१८) ^२ मत्तव [वैज पृ ६८] ^३ अल्प B₃ ^४ गन्धिलौ B₃ ^५ गण्ड’ B₃
^६ ‘वृक्षजा सा शयण्डक’ इति वैजयन्त्याम् (पृ १५०, स्तो २६).

त्रयो गौधारगौधेरगौधेया गोधिकात्मजे ॥ ६ ॥

श्वचित्तु शल्यस्तल्लोन्नि शलली शललं शलम् ।

(वि.) त्रय इति—गोधाया अपत्य^१ गौधार, गौधेर, गौधेयश्च । गोधिकात्मज-
 नामानि । ‘उडुमुपिष्टपेल्सु’ ॥ श्वान विध्यतीति श्वचित् । ‘व्यथ ताडने’ । शलतीति
 शल्य^२ । ‘शल चलने’ । ‘एदुपन्दिपेल्सु’ ॥ शलतीति शलली, शलल, शल च । ‘शल
 गतौ’ । ‘एदुपन्दिमुड्लपेल्सु’ ॥ ६ ॥

^१ I adds पुमान् ^२ ‘उडुविनमरि’ J₂ ^३ शलकाभरोमत्नात् D₂, h₂, h₃
^४ आद्युगमने h₂, h₃ ^५ ‘एदुपन्दिमुल्सु’ D₂

(पा.) त्रयो—गोधिकात्मजे । गोधिकासुतनामानि । ‘उडुमुपिष्ट’ । जात्यन्त-
 रमिति त्वामो^१ ॥ श्वचित्—शल्य । शेषे—‘शलली स्याद्वृक्षशलल शल । शल्यरोमा
 च’ । शल्यमृगनामानि । ‘वेदुपहि’ । तल्लोन्नि—शलम् । श्वचितो लोमनामानि ।
 ‘तल्लोन्न्यना शलली^२ शलम्’ इति यादव (वैज पृ ६८, स्तो ३७) । स्त्रीलिङ्गे गौरादि-
 क्षीपि शलली ॥ ६ ॥

^१ (पृ. १२५) ^२ शलल B₃ ^३ (४ १ ४१)

वातप्रमीर्वातमृगः कोक ईहामृगो वृकः ॥ ७ ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः ।

(वि.) वातप्रमीरिति—वात प्रत्यामिसुल्येन प्रमिसीते वातप्रमी । प्रामणी-
 शब्दन्वीकारान्त पुलिङ्ग । ‘माप् माने शब्दे च’ । वात^२ मृगयते वातमृग । ‘मृग
 अन्वेपणे’ । मृगगेढनामनी । ‘गालि केदुरुगानडचुमृगमुपेल्सु’ ॥ कौतीति कोक ।
 ‘कुञ् शब्दे’ । कोरुते^३ मासादिक वा । ‘कुङ्ग वादाने’ । मृगानीदृत् इति ईहामृग ।

‘इह चेष्टायाम्’ । ईहा धावनादिचेष्टा मृगयते वा । ‘मृग अन्वेपणे’ । इरा भूमि वर्कते प्रचारार्थमिति वृक^३ । ‘वृक आदाने’ । वृकनामानि । ‘तोंडेलुपेस्तु’ ॥ मृगयते व्याधेर्मासार्थमिति मृग । ‘मृग अन्वेपणे’ । कौ^४ रज्ज्वतीति कुरङ्ग । ‘रगि नृत्ते’ । ‘रगि गतौ’ इति वा घातु । वात प्रत्ययते यातीति वातायु । ‘अय गतौ’ । वानायुरिति वा पाठे वान शुष्क पृथेतस्ततोऽप्यते धावतीति वानायु । ‘अय पय गतौ’ ।^{१०} व्याघेनान्यत्र द्वियते हरिण । ‘हृच् हरणे’ । अजिनस्य^{११} योनि कारणमित्यजिनयोनि । हरिणनामानि ॥^{१२} ‘इरिपेस्तु’ ॥ ७ ॥

१ ‘मा (मात् Pt.) माने वर्तने च K₅ २ मृगयति K₅ K₆ Pt. ३ K₂, K₅ K₆ add इहा गृह्णातीति वा ४ ‘कुक् वृक आदाने’ K₅, K₆ ५ वर्कत मासादिकमिति Pt. ६ आ-छादने K₅ K₆ ७ ‘तोंडे’ J₂ आरण्याश्च (पयश्च) नामानि W₂ ८ लु-वर्क F₂, Pt. ९ K₅, K₆ add शुवि, ‘रगि गतौ’ Pt. १० W₂ adds गीतन ११ F₂, Pt. add चर्मण १२ ‘यरलेवहेस’ J₂

(पा.) वातप्रसीधार्थमृग । शेपे—‘नि शृङ्गो हरिणाकृति । शिववातायुज-विन’ । वातमृगनामानि । कोक—वृक । शेपे—‘तस्मिन्निडावृकोऽरण्यशुनकस्तत्कोऽपि च’ । वृकनामानि । ‘तोंडेलु’ । मृगे—अजिनयोन्वय । शेपे—‘भीरुचेता लिगु प्लावी^१ घननो मरुत्तथा’^२ । कुरङ्गजातिमात्रनामानि । ‘इरि’ ॥ ७ ॥

^१ घनन B₃

^२ वैजयन्ती (पृ ६५, श्लो ११)

ऐणेयमेण्याश्चर्माद्यमेणस्वैणमुभे त्रिषु ॥ ८ ॥

फदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि ।

समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

(वि.) ऐणेयमिति—एण्या इदम् ऐणेयम् । एणस्वेद चर्माद्यम् ऐणम् । ‘इरितोलु मासमुमोदलयनवानिपेस्तु’ ॥ ऐणेयमेष च गुणिलिङ्गे । केन वायुना दल्यते^१ दली । ‘दल विशरणे’ । ‘वोद्धिचायमेडचारलु गलिगि, वलमु तोलुडु मृगम्’ ॥ कन्दानि कन्दतीति^२ कन्दली । ‘अदि आह्वान रोदने च’ । सुन्दिल्लीलनर्णमृगनाम । चोपते व्यापै सपाचत इति चीन । ‘चिन् चयन’ । श्वेतस्फण्डमृगनाम ॥ चम्यते व्याधेरिति चमूरु । ‘चमु भक्षणे’ । पुन्डहीननानावर्णमृगनाम ॥ प्रीयते वात प्रति प्रियक^३ । ‘प्रोह प्रीती’ । ‘प्रोह तर्पणे कान्ती च’ । ‘फाले श्वेतरोमाङ्गमृगनाम’ ॥ ‘सगतौ ऊरु अर्येति समूरु । महाप्रोवकेसरयुतसितमृगनाम ॥ अमी हरिणा अपि अजिनयोनय चर्मवारणान्तोत्पद्यन्ते ॥ ८-९ ॥

¹ I, K₅, W₂ add अस्या चक्षुषी ² कन्दलीशब्दव्युत्पत्ति कदलीशब्दवत् K₂, W₂ ³ इन्दीवर° W₂ ⁴ अदने W₂, Pt₂ ⁵ प्रियते गच्छति वात प्रति, 'प्रिय गतौ' K₄, Pt₂ ⁶ माले J₂, W₂ ⁷ D₂, I, K₂, K₆, W₂ add नीलवर्ण°
⁸ सम्पगूयते तन्तुस्तानवत् क्रमेण गच्छतीति, 'वेन् तन्तुस्ताने' K₅, K₆

(पा.) ऐणेय—रिपु । एणशब्दो हरिणपर्याय । 'एण कुरङ्गमो रिश्यो¹ धातायुर्हरिणो मृग' इति त्रिकाण्डशेष (पृ १२, श्लो २६७) । एण्याश्चर्मादिकमैगेयम् । एणस्य तु ऐण स्यात् । द्वे त्रिलिङ्गे । कदली—अजिनयोऽनय । कदल्यादय पङ्क्त्यमी हरिणविशेषा । प्रावरणानुपयुक्तचर्मकारणानि । कदलीकन्दलीशब्दो स्त्रीलिङ्गौ । अथ कदल्या कन्दल्या क्रमतो विदुः । कदलीन कन्दलीनमिति । कदली कन्दलीत्येतौ नान्दौ पुलिङ्गाविति केचित् । शेषे—

'कदली तु विले शेते मृदुरुक्षैश्च कर्बुरै ।
 नीलग्रैर्लेमिभिर्युक्ता सा विशत्यङ्गुलायता ॥
 कदली तु श्यामवर्णा हस्तायामा महोदरी ।
 चीनस्तु चीनसी स्त्रीत्वे कपोता त्रिशदङ्गुला ॥
 चतका तु चमूरुर्ना सहोऽपि त्रिविध स्मृत ।
 सित कृष्णश्चित्रोमेत्यस्य पुच्छोऽस्ति वा न वा ॥
 प्रियको रोमभिर्युक्तो मृदुरक्तसितैर्घने ।
 समूना स्त्री समूरुर्ना महाप्रीवसमूरुर्को ॥
 सितके सरवान् वेगी रिनग्धश्च मृदुरोमवान् ।
 गोभूमाभ रिनग्धवर्ण इति स द्विविधो मत' ॥ ८-९ ॥

¹ उत्तरार्धं मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

कृष्णसाररुदन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिपाः ।

गोकर्णपृष्ठतैण्डर्यरोहिताश्चमरो मृगाः ॥ १० ॥

(वि.) कृष्णसार इति—कृष्णेन¹ सार शबल कृष्णसार । कृष्णशुद्धरोमवत्प्र देशयुगयुक्तमृगनाम । 'नल्ल कप्पुन विचित्रमैन यरि' ॥ रौति प्रायेणेति रुह । 'रु शब्दे' । 'नल्लचारलदुप्पि' ॥ न्यञ्चत्यधोमुखतया न्यङ्कु । 'अञ्चु गतिपूजनयो' । 'जिकपोतु' ॥ रमते सजातीयमृगेषु रङ्कु² । 'रमु मीढायाम्' । 'अत्यन्तश्चेत्तमृगनाम ॥ शयनादिना श सुप्त कृणोतीति शम्बर । 'वृन् वरणे' । रक्तवर्णह्रस्वन्यङ्कुनाम ॥ रौहिपाखवर्ण भव रौहिष³ । 'कोण्डगोरे' ॥ गोकर्णसदृशकर्णत्वाद् 'गोकर्ण' । 'कणिति

युनुमृगमु' ॥ ^१पृषता विन्दवोऽस्य सन्तीति पृषत । 'दुष्णि' ॥ सरलमतित्वाद्
व्याधमेतीत्येण ॥ 'इण् गतौ' । सर्वतोनीलमृगनाम ॥ इयति ^२वनम् क्रदय ।
'न गतौ' । 'मनु वीतु' ॥ रक्तवर्णत्वेन रोहित-^{१०} । 'केसरि' ^{११}यनु मृगमु' ॥ चमति
तृण चमर । 'चमु' ^{१२}अदने' । 'चमरोमृगमु' ॥ एतानि प्रत्येक मृगविशेष-
नामानि ॥ १० ॥

^१ F₂, Pt₂ add नीलवर्णे न ^२ D₂ J₂ K₆ add गच्छति ^३ रक्षयति रङ्ग ,
'रक्ष रागे' F₂, Pt₂ ^४ आधक' J₂ K₅, W₂ ^५ रोहतीति रोहिष तृणविशेष स
मक्षयस्येति F₂, Pt₂ ^६ गोकर्णशस्तसर्वणत्वात् W₂ ^७ पृषत D₂ K₅, K₆
^८ सरलमतित्वाद् व्याधमेति W₂ ^९ लीन W₂ ^{१०} रोहतीति, 'रह बीजजमनि
प्रादुभाव च' K₅, K₆ ^{११} केसरयैवमृगनाम' J₂ ^{१२} 'चमु छमु जमु
अदने' K₂ K₆

(पा.) कृष्णसार—मृगा । इह मृगशब्देन इतरे च वनगोचराश्चतुष्पादो
विश्रुक्ता । न तु हरिणजातीया एव । कृष्णसारादयश्चमरान्ता मृगभेदा भवन्ति ।
'रोहिष इति केचित् । शेषे—

'कृष्णसार कृष्णसार कृष्णश्चैव निरञ्जन ।
यज्ञार्हो विन्दुयुक्तस्तु महाकृष्णमृगो रुह ॥
न्यङ्कुस्तु हरिणाकार त्रिकोणविपुलोज्ज्वल ।
रङ्कु स यद्गोमयत राङ्कु वस्त्रमुच्यते ॥
शम्बर स्वल्पहरिणो रोहिषो गर्दभाकृति ।
गोकर्ण स भवेद्यस्य गोकर्णप्रतिमे शुती ॥
स्थविष्ठैर्विन्दुभि शुक्लरोमलैश्चिह्नित सतै ।
हरिण पृषत प्रोक्त एण स्यात् कृष्णवर्णक ॥
क्रदय रत्री यस्य रोहिन् स्वादरूपो वर्णतश्च य ।
कृष्णो धवात्री(?) शृङ्गश्च तुरङ्गमसमाकृति ॥
रोहितो रक्तवर्ण स्यात् पृष्ठत श्वतराजिमान् ।
चमरो धवल कृष्णश्चिरो वा महिपाकृति ।
हरिणश्च कुरङ्गश्च राजीवो मृगमातृसा ॥'

हरिणकुरङ्गशब्दौ मृगसामान्यत्वेनोक्तावप्यत्र विशेषवचनत्वेन कथितौ ॥ १० ॥

गन्धर्वः शरभो रामः सृमरो गवयः शशः ।

इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥ ११ ॥

(वि.) गन्धर्व इति—गन्धयत्यर्दयतीति^१ गन्धर्वः । ‘गन्ध अर्दने’ । तुन्दि-
लसृगनाम ॥ हिंस्रत्वात् शरवद् भातीति शरभः । ‘भा दीप्तौ’ । शृणाति^२ सिंहादिकमिति
वा । ‘श हिंसायाम्’ । अष्टापदसृगनाम ॥ व्याधा असिन् दृष्टे रमन्ते^३ रामः ।
‘रमु क्रीडायाम्’ । ‘पेद^४ दुष्पि’ ॥ यने सर्वत्र^५ सरतीति सृमरः । ‘सृ गतौ’ । ‘पेद
सवरवुसृगसु’ ॥ गवते गवयः । ‘गुह् अव्यक्ते शब्दे’ । गामयते सदृशत्वादिति वा । ‘अय
गतौ’ । ‘गुरुपोतु’ ॥ शशति प्लुतेन^६ गच्छतीति शशः । ‘शश प्लुतगतौ’ । ‘कुंदेलु’ ॥
इत्यादयो गन्धर्वादयः । मृगेन्द्राद्याः सिंहादिचमरास्ता गवाद्या वक्ष्यमाणमूपकप्रभृति
गोपर्यन्ताश्चतुष्पदाः सर्वे च पशुजातयः पशुसंज्ञिका भवन्ति । पाश्यन्ते दामभिः^७ पशवः ।
‘पश बन्धने’ ॥ ११ ॥

^१ D₂, K₅ K₆ add नाशयति. ^२ हिंसादिक I, K₂, K₃, W₂. ^३ अष्टपद^४
W₂; अष्टपाद^५ J₂, K₅. ^४ K₅, K₆ add मोदन्ते. ^५ ‘राम दुष्पु’ K₆.
^६ प्रसारयति J₂ ^७ प्लुत्या W₂. ^८ ‘मोददहेसह’ J₂. ^९ ‘नाडकाड्डल्लयाल्लुल्ल
यल्लजोवंगलहेसह’ J₂.

(पा.) गन्धर्वः—शशः । मृगा इत्यनुवर्तते । हरिणादिशशान्ताश्च मृगविशेषा
भवन्ति । ‘गन्धर्वपृषतश्चेति ज्ञेयाः सारङ्गजातयः’ इति भागुरि । गवयो रामः सृमरो
जाहाकलम्पाकमुकयगन्धर्वा इति मतान्तरबोधनार्थं पृथक्पाठः । शेषे—

‘हरिणस्तान्न उदिष्टः कुरङ्गो हरिणो महान् ।
राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजभिः परितो वृनः ॥
पृष्ठतश्चन्द्रविम्बाभो हरिणात् किञ्चिदल्पकः ।
स्थल्पावृत्तोदरारक्तः शशभा मृगमातृका ॥
गन्धर्वः स्याद्गोलपुच्छः शरभस्तूर्ध्वलोचनः ।
गजविरष्टपादित्वाद्रामस्तु वृकधोरणः ।
सृमरः स्याद्वयालमृगः परुर्ना चमरी न पण् ॥’

‘पण्डनामैकदेशः पण् । ‘अरण्याय सृमरः’ (तै. सं. ५. ५. १६. १) इत्यत्र सृमरे सृमरश्चमर
इत्युक्त्या महत्तश्चमरस्य नामानि ।

‘गवयः स्याद्वनगवः शशस्तु मृदुरोमवान् ।
शूलिको लम्बकर्णोऽप्रपल्लवाद्रोमवर्णिकः ॥’

हरिणादीना यथासभवं लक्षणानि नामानि च ॥ इत्यादयो—पशुजातयः । इत्यादयो हरिण-
गन्धर्वादय आस्येनानुक्तकुमारीमूकादयः प्रागुक्तसिंहाद्या वक्ष्यमाणगवाद्याश्च पशुत्व-
व्यञ्जकपुच्छपादचतुष्टयादिमत्त्वेन पशुजातयो भवन्ति । अनुक्तम्—‘नकुल पिङ्गलः’ ।
‘मुनिः’ । ‘अथ स्याच्चित्रोड कालिका त्रिधाम्’ । ‘उडतः’ ॥ ११ ॥

(अधोगन्ता तु खनको वृकः पुन्ध्वज उन्दुरः)

उन्दुरुर्मूपिकोऽप्याखुर्गिरिका बालमूपिका ।

(चुचुन्दरी गन्धमूपी दीर्घदेही तु मूपिका)

सरटः कृकलासः स्यान्मुसली गृहगोधिका ॥ १२ ॥

लूता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

(वि.) उन्दुरिति—उनन्ति मुखस्पृष्ट^१ मुपस्त्रावेण सेचयतीति^२ उन्दुर ।

‘उन्दी छेदने’ । अन्नादिक मुष्णातीति मूपिक । ‘मुप स्तेये’ । मूपक इति वा पाठ ।
‘स्वाश्रयमाखनतीति’ आखु । ‘खनु अवधारणे’ । मूपिकनामानि ॥ ‘^३पल्लु पेल्लु’ ॥
गिरति धान्यादिकमिति गिरिका । गीर्यते मार्जारिणेति वा । ‘गृ निगारणे’ । बाला चासौ
मूपिका च बालमूपिका । ‘^४चिट्टेलुकपेल्लु’ ॥ (छयतीति चुचुन्दरी । ‘छो छेदने’ ।
गन्धवती मूपी गन्धमूपी । ‘चुचु पेल्लु’ ॥ दीर्घो देहोऽस्या इति दीर्घदेही । मुष्णाति
धान्यादिक मूपिका । ‘पन्दिक्कोक पेल्लु’) सरति प्रायेणेति सरट । ‘स् गतौ’ ।
कृकेन^५ शिरोऽप्रेण श्लसतीति कृकलास । ‘लस श्लेषणक्रीडनयो’ । ‘^६श्लोण्डपेल्लु’ ॥
^{१०}मुस्यति रण्डयति क्रिमीनिति मुसली । ‘मुस रण्डने’ । गृहे गोधिवेत्र तिष्ठतीति
गृहगोधिका^{११} ॥ ‘^{१२}बडिपेल्लु’ ॥ लूयते ^{१३}छिद्यतेऽस्यास्तनुरिति लूता । ‘लूब्
छेदने’ । तन्तुम् ययतीति तन्तुवाय । ‘वेन्न तन्तुसताने’ । ^{१४}ऊर्णं नाभौ यस्य
ऊर्णनाभ ^{१५} । तन्तुमवलम्ब्य ^{१६}मर्कटवदारोहणात् मर्कट । ऊर्णनाभनामानि ॥ ^{१७}‘साले-
पुरुगु पेल्लु’ ॥ १२ ॥

^१ F₂, Pt₂ add वलु

^२ सिञ्चति J₂, W₂

^३ स्वाख्य I

^४ आसमन्तात्

J₂, Pt₂ ^५ ‘इलिय देसर’ J₂

^६ ‘चिकयिलि’ J₂

^७ गलेन F₂, Pt₂

^८ विलसति J₂, W₂

^९ ‘ओती देसर’ J₂

^{१०} D₂, h₂, h₄ add मुखेन

^{११} J₂, K₄, W₂ add गृहगोधिकासाहचरोपलब्धत्वाच्च

^{१२} ‘इल्लि’ J₂

^{१३} अस्यां W₂

^{१४} ऊर्णां h₂, h₄

^{१५} ऊर्णनाभि J₂

^{१६} h₂, W₂ add

अवरोहणात्

^{१७} ‘जेन्नइलु’ J₂

(पा.) उन्दुरु —आखु । उन्दुर इत्यकारान्तश्चास्ति । मूपक इत्यकारमध्यस्त्व-
साधु । शेपे—‘गताट खानक खन’ । खनकशब्दोऽप्यस्ति । तथा च माधव —
‘उन्दुरुमूपिक काण्ड आखुश्च खनक खन’ इति । मूपिकनामानि । ‘येलुक’ ।
‘पन्दिकोक्कुलु’ ॥ ‘चुचुन्दरी तु गन्धाखु’ । (वैज प्र १५०, श्लो ३२) । ‘चुन्दरी
राजपुरीति’ कोशान्तरम् । ‘चुञ्चु’ । गीरिका बल्लमूपिका । ‘चित्तलुक’ ॥
सरट —स्यात् । शेपे—‘शयानश्च शयण्डक । शयश्च जाहको गात्रसकोची प्रतिसूर्यक’ ।
सरटनामानि । ‘कृकलास प्रतिरवि शयान सरट शय’ इति वैजयंती
(पृ १५०, श्लो २८) । ‘तोण्ड’ ॥ ‘कामरूपिणि तत्र स्याद्विप्रविम्बश्च विम्बक’ ।
‘उसरवेहि’ । ‘कृकयाकुर्दुष्प्रभे स्यात्’ । ‘मेलचायतोण्ड’ ॥ मुसली—गोधिका ।
शेपे—‘ज्येष्ठा पत्नी कुड्यमत्स्या वैवहा नवनी तथा । माणिक्या’ । पत्नीनामानि ॥
‘वलि’ ॥ सा तु शुद्धा कुण्डणाची ^२सुराजिका । कुण्डण कुड्यम् । तत्राञ्चतीति
कुण्डणाची । शुद्धपत्नीनामनी । ‘तेह्वलि’ ॥ हालाहलस्तु सृजया ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका ।
वैजयन्त्या च (पृ १५०, श्लो २९) ‘हालाहलस्त्वञ्चनिका ब्रह्मणी रक्तपुच्छिका’ इति ।
हालाहलनामानि । ‘मिड’ ॥ लूता—समा । अर्जनाभिरपि । ‘तत्तुवायोणनाभोर्जनाभय
शलकोऽपि च’ । इति रभसकोशात् । शेपे—

‘मूपिका^१ लूतिका^२ तत्तुनामोर्णावहिजालिका ।
जालकृत्किमिद्विगन्धा ॥’

लूतानामानि । ‘सालेपुरुगु’ । ‘लूतापट्टोऽस्य जालकम्’ । आशावन्धोऽस्येति पाठांतरम् ।
‘सालेपट्ट’ ॥ १२ ॥

^१ सराजना B₁

^२ द्रुविका B₂

^३ द्रुविका B₃

नीलङ्गुस्तु किमिः कर्णजलौका शतपट्टभे ॥ १३ ॥

वृश्चिकः शूककीटः स्यादलिद्रोणौ तु वृश्चिके ।

(वि.) नीलङ्गुरिति—नीलत्वि ^१‘मद नीलङ्गु’ । ‘नील ^२वर्णगत्यो’ । अयं
शब्दो देशीय^३ । ‘मद’ ^४‘कामतीति किमि’ । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । किमिनामनी ।
‘सामान्यमुगा पुरुगु’ ^५‘पेल्लु’ ॥ वण ^६‘जलौका इव वर्णजलौका । शतम्’ ^७अपरिमितानि
पदानि सन्त्यस्या शतपदी । ‘^८जेरिपेल्लु’ ॥ वृश्चात् ^९‘शूकाम्रेण वृश्चिक’ । ‘ओत्रदचू
छेदने’ । ^{१०}‘शूकयुक्त कीट शूककीट’ । ‘नह ^{११}तेलु’ ॥ अलमनर्थोऽस्मादित्यली ।

नकारान्त । अलिरिति वा पाठ । द्रुणति हिन्सीति द्रोण । 'द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु' ।
वृश्चतीति वृश्चिक । '१' एरं तेलुपेल्लु' ॥ १३ ॥ कीटकप्रकरण समाप्तम् ॥

- ^१ नीलतद्गमिति K_३, म द गच्छति K_५   ^२ 'नील गतो' K_६   ^३ देश्य J_२,
K_५ W_२   ^४ मन्द मन्द K_५, K_६   ^५ आक्रामति W_२   ^६ 'हुलुगलहेसक' J_१
^७ जट्टका D_२, K_५, K_६   ^८ शतपरिमितानि W_२   ^९ 'जेरु' J_२   ^{१०} शुकैर्न J_२
^{११} शुकप्रधान D_२, K_५, K_६   ^{१२} 'यमचेलु' J_२   ^{१३} विषकीटनामानि W_२,
'वेचेलु' J_२

(पा.) नीलङ्गु — कृमि । शेषे — 'नीले द्रुकीटे पुलकस्तथा' । नीलवर्णे
द्रुकीटे नीलङ्गु कृमिपुलकशब्दा वर्तन्ते । नीलङ्गुवृक्षज कीटो नीलवर्ण इति वेदभाष्ये ।
नीलङ्गुकृमिशब्दौ कीटमात्रनामनी इति केचित् । 'द्रुमामये भवेत् पुंसि कीटे च
क्रिमिचलुमि' इति रभसकोश । 'दुर्दंशो मत्कुणे' । 'नल्लि' । 'काष्ठभवे ज्ञेय क्रिमौ
घुण' । काष्ठभक्षकक्रिमिनाम । 'पिपीलिका द्वयोर्लता' । पिपीलिकनामनी । 'चीम' ॥
'महान् ब्राह्मी स पिङ्गल' । स पिपीलिक महान् पिङ्गलश्च यदि ब्राह्मीत्युच्यते ।
'गोप्पयर्चीम' ॥ 'महान् कृष्ण उलगाव' ^१ । महान् कृष्णश्च स यदि उलगाव इत्युच्यते ।
'कण्डूचिम' ॥ 'या तु स्वल्पा कृष्णवर्णा सा भर्कटपिपीलिका' । 'चिन्ननल्लचीम' ॥
'कृष्णा सूक्ष्मा च चेत् सान्या जाति कन्यापिपीलिका' । 'मिचसन्नपुनल्लचीम' ॥
'वन्नो वन्धुपदीकोपजिह्विकास्युपदेहिका' । रूपभेदेन वन्न पुलङ्ग । वन्नयादय
पञ्च स्त्रीलिङ्गा । स्त्यावति सघातयति मृद रत्री । वन्निकनामानि । 'चदलुपुरु' ।

'अनेकमुपिरोपेत कान्त स्त्रीमुखपङ्कजम् ।

सुसिद्ध त्र्यक्षरोपेत चक्षु श्रोत्रमनोहरम्' ॥

इति प्रयोग । '३' तत्प्राया शिथिली 'पिङ्गवर्णा' । उपदेहिकासदृशी पिङ्गवर्णा शिथि-
लीत्युच्यते । 'चेकोणु' । 'अथ क्रिमयोऽणव । भवेयु कीकसा' । पुलका इति केचित् ।
'अतिसूक्ष्ममुलैर्न पुरुगुल' ॥ वर्णजलका — उभे । जलीका इति सान्त इति केचित् ।
'आढा शतपदी वर्णजलका द्वारिकापि च' इति वैजयन्ती (पृ १५०, श्लो ३३) ।
शतपदीनामानि । 'जेरुत्रिचेविचोरुपामुन्नु' ॥ वृश्चिक — कीट स्यात् । वन्मलकीट
नामनी । 'गोगलपुरु' । भ्रमरभेद इति केचित् । अलिद्रुणौ — वृश्चिके । 'भृङ्गवृश्चि-
कयोरलि' इति रभसकोशादलिरिकारान्त । अलमस्यास्तीति अली । 'अल वृश्चि-
कलाद्गुल्म' इति हलायुध (अ मा ३ २३) । अलनमाल, तद्धानालीति केचित् ।
'वृश्चिके त्वात्यलिद्रुणा मल तत्पुच्छकण्टक' इति वैजयन्ती (पृ १५०, श्लो. ३२) ।

‘द्रुणो वृश्चिकभृङ्गयो’ इति विश्वप्रकाशिकापाठात् (प्र. ४७, श्लो ६) ह्रस्वादिरपि ।
वृश्चिकनामानि । ‘तेलु’ ॥ १३ ॥

^१ उलकल (वैज पृ १५१, श्लो ३७)

^२ मर्काटं (वैज प्र १५१, श्लो ३७)

^३ तत्प्राय B₃

^४ पिङ्गलं B₃

^५ द्रुणावल B₃

^६ कण्टकम् B₃

पारावतः कलरवः कपोतोऽथ शशादनः ॥ १४ ॥

पत्री इयेन उलूके तु वायसारातिपेचकौ ।

(दिवान्धः कौशिको घूको दिवाभीतो निशाटनः)

(वि.) अथ पक्षिप्रकरणमारभ्यते । पारावत इति—पारेण वलेनावतीति पारा-
वत । ‘अथ रक्षणादौ’ । परमवतीति परावत । ‘अव गतौ’ । शीघ्रगामी ‘रगादि,
तस्यायमिति पारावतो वा । वलो रवोऽस्येति कलरवः^१ । शीघ्रगामित्येन कस्य वायो
पोत इव कपोत । ‘पावुरमुपेल्लु, गुणपेल्लु’ ॥ शशानतीति शशादन । ‘अद भक्षणे’ ।
मदास्त पत्र पक्षोऽस्यास्तीति पत्री । इयायते आशु गच्छतीति इयेन । ‘इयैव गतौ’ ।
इयेननामानि । ‘डेगपेल्लु’^२ ॥ उलति नेत्रज्योतिषा दहति फाकानिति उलूक । ‘उल
आवरणे’ । धातूनामनेकार्थत्वाद् अत्र दहनार्थं ग्राह्य । वायसानामराति वायसाराति ।
स्यनेत्रज्योतिषा वायसान् पचति हन्तीति पेचक । ‘हुपचप् पाके’ । उलूकनामानि ।
‘गुपेल्लु’^३ ॥ १४ ॥

^१ गामिक I

^२ D₂, K₂, K₂ add ‘पावुरमु’

^३ ‘पालियाण’ J₂, W₂

adds कपोतशब्द पारावतस्य वा नाम

^४ ‘इदिन हेसह’ J₂

^५ W₂ omits one

line

^६ D₂, P₂, add दिवा जन्ध दिवान्ध । कुधा बुधा, तेषु चरतीति कौशिक ।

घू इति शब्द ररोतीति घूक । दिवा भीत दिवाभीत । निशायामटतीति निशाटा । ‘अव गतौ’

(पा.) पारावत कलरव । शेषे—‘पाटलाद्विश्व रक्षन्क् । मदोत्कटो
वालरत्स कपोत’ । पारावतादिस्फोटान्ता शब्दा पारावते वर्तन्त इति टीकासंस्-
मारेण व्याख्यातम् (पृ २२८ ५) । तथा च माभव—‘पारावत कलरव कपोता
रक्षलोचन’ इति । चञ्चिन्नु पारावतादिपञ्चक पारावते वालरत्सादिद्वय स्फोट वर्तत इति
व्याचक्षते । तथा च चैजयन्त्याम् (प्र २७, श्लो १४) ‘पारावत कलरवो रक्षदष्टिर्म-
दोत्कट’ इत्युत्त्वानन्तर ‘मस्तु द्विक एसाश्च’ इत्यादिना वाच्यमानान्यनुशिष्य,
‘कपोतो वालरत्स’^१ स्यात् (पृ २७) इत्युक्तम् । अत एव—

‘प्रच्छाद्य पुष्पपटमेप महान्तमन्त
रावर्तिभिर्गृहकपोतशिरोवरामै ।’

इति माघकाव्ये (४ ५२) गृहेण कपोतो विशेषित । तस्मात् पारावतादिपञ्चक गृहकपोत
नामानि । ‘पाविरमु’ । पालवत्सादिद्वय वनकपोतनामनी । ‘गुव्व’ ॥ अथ शशादन —
इयेन । अत्र वर्तुलाक्षशब्दश्च । इयेननामानि । ‘डेग । सानुवमुन्नु’ । उल्लास्तु—पेचकौ ।
शेषे—

‘धूरु १कोण्टो दिवाभीत कौशिको हरिल्लोचन ।
१नक्तचरो घर्घरको निशादर्शा बहुस्वन ।
महापक्षी च ॥’

उल्लूकनामानि । ‘गूव’ । ‘कृष्णोऽसौ नक्तक कृतमालक’ । (वैज ५ २७, श्लो २३) ।
कृष्णोल्लूकनामानि । ‘नल्लनिगूव’ ॥ १४ ॥

१ बाल्य सक B₃   २ कोट B₃   ३ वैजवत्याम् (पृ २७, श्लो २२ ३)

व्याघ्राटः स्याद् भरद्वाजः खञ्जरीदस्तु खञ्जनः ॥ १५ ॥
लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यादथ चापः किक्कीदिविः ।

(वि.) व्याघ्राट इति—व्याजिघ्नत्रटतीति व्याघ्राट । ‘अट’ गतौ^१ । भरद्वाज
मुनिवत्^२ कणयुत्तित्वात् भरद्वाज^३ । व्याघ्राटनामनी । ‘एट्तिन्तपेरु’ ॥ समाकाशम्
अञ्जसा । एट्तीति खञ्जरीट । ‘इट किट गतौ’ । खञ्जनश्च^४ । खञ्जरीटनामनी ।
‘रुप्पुपुल्लु’ ॥ लोहवर्णं पृष्ठोऽस्य लोहपृष्ठ^५ । कङ्कते गच्छतीतस्तत इति कङ्क ।
‘क्कि गतौ’ । कङ्कनामनी । ‘महेजेगुरु’ ॥ चपत्येकाकी भक्षयतीति चाप ।
‘चप भक्षणे’ । किक्कीति^६ दीव्यति वाश्यत इति किक्कीदिवि । ‘दिवु कीडादौ’^७ ।
धातूनामनकार्यत्वात् । किक्की दिविरिति वा पठच्छेद । तदा किक्की^{१०} नान्त । दिविशब्द
कविशब्दवद् इकारान्त । चापनामनी । ‘पालपक्षिपेल्लु’ ॥ १५ ॥

१ व्यामवत् I, A₃, K₅ Pt₂   २ ‘अट गतौ’ W₂   ३ कणानचीति K₅
४ भरद्वाजेन गुट F₂ Pt₂   ५ जयतीति W₂   ६ खञ्जतीति खञ्जन । भाद्रपदमासादि-
पदकऽट्दयगतित्वात् । सचि गतिवैकृत्ये Pt₂   ७ ददत्वात् लोहमिव पृष्ठोऽस्येति F₂ Pt₁
८ B₁, K₅ add अनुकरण   ९ ‘दिवु शब्द K₅ K₆   १० कीति ऋयति Pt₂

(पा.) व्याघ्राट—भरद्वाज । शेषे—‘क्षिप्रइयेन’ सुपर्णक । पैद्गराजश्चाट-
‘केर’ । भरद्वाजपक्षिनामानि । ‘एट्तिन्त’ ॥ खञ्जरीट—खञ्जन । रसरकारे—

‘खञ्जरीदं सजीवं तु गृहीत्वा फाल्गुने क्षिपेत् ।
पञ्चरे रक्षयेत्तावद्यावद्वाद्रपदो भवेत् ॥
तदा स पञ्चरोऽदृश्यो जायते नात्र सशयः ।
खञ्जरीदशिखा ग्राह्या हस्तस्था दृश्यकारिणी ॥’

इत्यदृश्यकरणप्रकरणे । शेषे—मिथुनी चञ्चलश्च । चटकविशेषस्य नामानि । ‘मन्द-
पिचुक’ । ‘अथ कृष्णोऽस्मिन् कृष्णवक्षसि’ । कृष्णवक्षस्यस्मिन् कृष्णः स्यात् ।
‘नल्लनिपोट्ट मलमन्दपिचुक’ । ‘गोलत्तिका खञ्जरीटी शार्ङ्गकी सा च पिप्पका’ ।
तज्जातिस्त्रीनामानि । ‘अण्डमन्दपिचुक’ । लोकप्रसूः—स्यात् । शेषे—‘दीर्घपात् कमल-
च्छदः । पकंदः कर्कटस्कन्धोऽपि’ । कङ्कनामानि । ‘रंवल्लुगु’ ॥ अथ चापः किकीद्विविः ।
‘चापो राजविहङ्गमः’ इति वैजयन्ती (पृ. २८, श्लो. २९) । ‘इक्षुपक्षिमिदोश्वासः’ ।
इति रभसकोशे दन्त्यान्तेषु पाठाच्चासोऽपि । किकी नान्तः, विबिरिवन्तः, नामद्वयमिति
केचित् । ‘किकिदीविश्वापः स्यात्’ इति रत्नकोशपाठात् तृतीयवर्णदीर्घोऽपि । शेषे—
‘मणिकण्ठः स्वर्णचूडश्चित्रवालश्च राजविः’^३ । चापनामानि । ‘पालगुम्भ’ ॥ १५ ॥

^१ मुवर्णकः B₂.

^२ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते.

^३ राजविहङ्गमः इति वैजयन्त्याम्

(पृ. २८, श्लो. २९).

कलिङ्गभृङ्गधूम्यादा अथ स्याच्छतपत्रकः ॥ १६ ॥

दार्वाघाटोऽथ सारङ्गः स्तोककश्चातकः समाः ।

(वि.) कलिङ्ग इति—के क्षिरसि लिङ्गं क्षिरारूपमस्वास्तीति कलिङ्गः ।
भृङ्गवर्णसाम्याद् भृङ्गः । ‘धूम्येवाटति’ लौहित्यमिश्रकाण्ड्ययोगादिति धूम्याटः । ‘अट’
पट गतौ । कलिङ्गपक्षिनामानि । ‘कूङ्कटिमूङ्गयनुपक्षिपेत्सु’ ॥ यदुपक्षत्वात् शत-
पत्रकः^४ । ‘चञ्चुना दारु आहन्तीति दार्वाघाटः’ । ‘हन् हिंसागत्योः’ । दार्वाघाटनाम्नो ।
‘वेगुरुपुल्लुगु’ ॥ ‘चातकान्तरैः सहारुजति’ संचरत इति सारङ्गः । ‘रति गतौ’ ।
स्तोकं ‘मन्दं कायतीति स्तोककः’ । ‘कै शब्दे’ । चतते चलवर्षविन्दून् चातकः^५ ।
‘चते याचने’ । चातरुपक्षिनामानि ॥ ‘^{१०}वानकोयलपेल्लु (चातकमु)’ ॥ १६ ॥

^१ धूमवानिव K₂, K₃.

^२ रोहितं K₂.

^३ ‘अट चलने’ K₁.

^४ शतं

पत्राभ्यस्य F₂.

^५ चञ्चुया K₂; दारुचञ्चुना K₂; दारुणा चञ्चुया W₂.

^६ शह्वारं

गच्छतीति Pt₂.

^७ दूरं गच्छति K₂.

^८ अल्पं क्षिप्रोऽस्येति F₂, Pt₂.

^९ ययोरकं

चततीति Pt₂.

^{१०} ‘चातकपक्षि’ J₂.

(पा.) कलिङ्ग—धूम्राटाः । शेषे—‘धूम्राटो धूम्र आटकः । मान्धीरो^१ वागुदश्च^२ स्यात्’ । कलिङ्गनामानि । ‘कूंकटामूग’ । ‘स तु मान्धीलवो महान् । बुद्धिमान् राजभृद्गश्च’ । ‘पेदकूंकटिमूग’ ॥ अथ स्यात्—दावाघाटः । दुमकुट्टशब्द-
श्चात्र । दावाघाटनामानि । ‘षडंगिपिट्ट’ ॥ अथ सारङ्गः—समाः । शेषे—‘पौरे-
न्द्रश्चाभ्युजोऽनम्बुर्वर्षाम्भःपारणव्रतः’ । चातकनामानि । ‘वानकोकिल’ ॥ १६ ॥

^१ मान्धिरः B₃.^२ वागुदः (वैज. पृ. २८, श्लो. २८).^३ मान्धिलवः B₃.^४ वादीन्द्रः B₃.

कृकवाकुस्ताम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः ॥ १७ ॥

चटकः कलविङ्कः स्यात् तस्य स्त्री चटका तयोः ।

पुमपत्ये चाटकैरः स्त्र्यपत्ये चटकैश्च हि ॥ १८ ॥

(वि.) कृकवाकुरिति—कृकेण शिरोऽग्रेण ‘वक्ति कृकवाकुः । ‘यच्च परि-
भाषणे’ । ताम्रवर्णा चूडास्यास्तीति ताम्रचूडः । कुक्कु इति शब्दमुच्चारयन्^२ कुटति
वक्रोभयतीति कुक्कुटः । ‘कुट कौटिल्ये’ । चरणमेवायुधं यस्य सः चरणायुधः ।
कुक्कुटनामानि । ‘कोडि^३ पेल्लु’ ॥ चटति तुण्डेन ‘धान्यादिकमिति चटकः ।
‘चट^४ स्फुट भेदने’ । कं शिरः आनम्य^५ तुण्डेन कुक्षिं लुनातीति^६ कलविङ्कः^७ ।
‘लूव् छेदने’ । चटकनामनी । ‘पिच्चुरुपेल्लु’ ॥ चटकशब्दव्युत्पत्तिवत्^८ चटका-
शब्दव्युत्पत्तिः । ‘^{१०}आण्डुपिच्चुकपेल्लु’ ॥ तयोश्चटकाचटकयोः पुमपत्यं पुरुषापत्यं
चाटकैरः । ‘पिच्चुरुल्लयोकमोगपिल्लपेरु’ ॥ तयोश्चटकयोः स्त्र्यपत्यं चटका । ‘आण्डु-
पिच्चुकपिल्लपेरु^{११}’ ॥ १५—१८ ॥

^१ D₃, K₃, K₆ add वाश्यते.^२ कुर्वन् K₅, K₆.^३ ‘कोडि’ J₂.^४ अङ्गणगतधान्यं B₃, K₅, K₆.^५ K₃ omits स्फुट^६ आलम्ब्य J₂.^७ विडुनाति W₃.^८ कं मुत्तं यथा मयति तथा लपति, ‘लप व्यक्ताया याचि’ Pt₂.^९ चटकस्य स्त्री Pt₂.^{१०} ‘हणगुन्वि’ J₂.^{११} ‘गुन्विहणमरि’ J₂:

(पा.) कृकवाकुः—चरणायुधः । शेषे—

‘शिराण्डिको विवृताक्षो दीर्घवाग्दक्ष^१ आरणिः ।

शानो कुमारोपवाहः कालझः शिखिचूलिको^२ ॥’

कुक्कुटनामानि । 'मयूरश्चटकः' शौण्डः कीरीटी नखरायुधः । एतानि च । 'कोडि' ॥
चटकः—स्यात् । शेपे—

‘चटाको वर आटकः ।

वलिभुग् लङ्घनगतिः सेव्यखिलककण्टकः ॥’

चटकमात्रनामानि ॥ शेपे—कलविङ्कस्त्वसौ पीतो मुण्डः’ । असौ कलविङ्कः पीतश्चेन्मुण्ड इत्युच्यते । ‘पञ्चनिपिचुक’ ॥

‘श्यामा तु पोतकी ।

देवी वराही शकुनिः कुमारी चटकोत्तमा ॥

ब्रह्मपुत्री पाण्डविका कृष्णिका सितपक्षिणी ।

धनुर्धरी पान्थमाता ॥’

असौ चटकजातिः श्यामवर्णा चेत् पोतक्यादिशब्दैरुच्यते । श्यामशब्दवान्या च । तदुक्तं वसन्तराजीयाख्ये शकुनग्रन्थे—

‘श्यामा’ वराही शकुनेः कुमारी दुर्गाथ देवी चटका तथोत्तमा ।

त्वं पोतकी पाण्डविका त्वमेव त्वं कृष्णिका त्वं सितपक्षिणी च ।

त्वं ब्रह्मपुत्री शकुनेकदेवी धनुर्धरी पान्थसमूहमाता ॥’

इति । तद्वक्ष्णं च तत्रैवोक्तम्—

‘ग्राम्येण तुल्यश्चटकेन नीलो योऽसौ पुमान् पाण्डुरधर्मयुग्मः ।

लघ्वी ततो धूमनिभा च नारी तत्पोतकी युग्ममुपाहरन्ती ॥’

इति । एते शब्दाः पुमभिधानेऽपि स्त्रीलिङ्गा एव । ‘नहपिचुक’ ॥ ताय—चटका ।
 अजादित्वाद्यापि ‘इत्याभावः । ‘अण्डपिचुक’ ॥ तयो.—चाटकेरः । चटकायाश्चटकस्य
 वा पुरुषेऽपत्ये चाटकेरशब्दो वर्तते । ‘मोगपिह’ ॥ श्चपत्ये—दि । चटकायाश्चटकाय
 वा स्त्रीरूपेऽपत्ये चटकाशब्द एव । ‘अण्डपिह’ ॥ १७—१८ ॥

^१ आरणी (वेज. पृ. २७, श्लो. १३).

^२ भित्तिचूलिः B₃.

^३ मयूरचटः B₃.

^४ ‘यात्राप्रवेशादिषु च प्रशस्ता श्यामा यथा दक्षिणवाममेवम् । लघ्वेव नीलश्चटकः प्रदिष्टः शुभाय
 कालश्चटकोऽपि तद्वत्’ इति मुद्रितग्रन्थे (पृ. ६३).

^५ ‘क्षिप्रादीनाम्’ (पा. ७. ३. ४५).

कर्करेडुः करेडुः स्यात् कृकणककरो समौ ।

वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि ॥ १९. ॥

(प्रि.) कर्करेदुरिति—कर्क इति रेटतीति कर्करेदु । कुत्सित रेटतीति करेदु ।
 ‘रेट् परिभाषणे’ । कर्क सिताश्च इव रेटतीती वा । ‘पेट्टकोक्करपेल्लु’ ॥ कृक
 शिरोऽय पार्श्वम्ण्डयनाय पुन पुनर्नयतीति कृकण^२ । ‘णीब् प्रापणे’ । केति शब्द
 रोति क्रकर^३ । ‘डुकृब् करणे’ । ‘कोक्करपेल्लु’ ॥ वन प्रियमस्य वनप्रिय । परया^४
 जाल्या भृत पोषित परभृत । कोक्ते^५ मुस्त्रेण चित्त गृह्णातीति कोक्किल । ‘कुरु वृक
 आदाने’ । अपि कायतीति पिक । कै नै शब्दे’ । पिधानशब्ददकारलोप ।
 कोक्किलनामानि ॥ ‘कोयलपेल्लु’ ॥ १९ ॥

१ ‘रेट परिभाषणे’ K₃ h₃ F₂, Pt₂ add के वृक्षादीना शिरसि रेटति २ कृ इति
 कणति शब्दायते, ‘कण शब्दे’ Pt₂ ३ कृणाति स्वजातीयविद्वद् कृकर, ‘कू हिंसायाम्’
 B₁, D₂, h₃ ४ काकजाल्या K₃, परै काकै भृत F₂ Pt₂, I adds ‘भृम् भरण-
 पोषणयो’ ५ भोवचित्त F₂ Pt₂ ६ ‘कोक्किले’ J₂, ‘कोयिल’ B₁, K₄

(पा.) कर्करेदु—स्यात् । पेहक्कोर’ । कृकण—समौ । ‘पिन्नक्कोर’ ॥
वनप्रिय—पिक इत्यपि । शेषे ‘कलम्पठ काकपुष्ट ताम्राक्षो मधुवागपि’ । कोक्किलस्य
 नामानि । ‘कोक्किल’ ॥ १९ ॥

काके तु करटारिष्टबलिपुष्टसकृत्प्रजाः ।

ध्वाङ्क्षात्मघोपपरभृद्वलिभुग्वायसा अपि ॥ २० ॥

(चिरजीवी चैकदृष्टिर्मौकलिः पिकवर्धनः)

(प्रि.) काक इति—का इति कायति^१ काक । ‘कै शब्दे’ ।^२ केति रटतीति
 करट । ‘रेट परिभाषणे’ । न रिप्यते^३ रोगैरित्यष्टि । ‘रिप हिंसायाम्’ । बलिना
 पुष्टो बलिपुष्ट । ‘पुप पुष्टौ’ । सकृदेव प्रजा सततिरस्येति सकृत्प्रज । ध्वाङ्क्षति
 ‘भाममभिमाङ्क्षतीति ध्वाङ्क्ष । ‘^४ध्वाक्षि काङ्क्षायाम्’ ।^५ आत्मनमेव घोपयति काकेति
 आत्मघोप । ‘घुपिर् विशब्दने’ । परजाति^७ विभर्तीति परभृत । ‘डुभृन् धारण-
 पोषणयो’ । बलिं भुङ्क्ते बलिभुक् । ‘मुज पालनान्यवहारयो’ । वय एव वायस ।
 (चिर जीवतीति चिरजीवी । एकैव दृष्टिरस्य एकदृष्टि । मूकलस्य यमस्याय मौकलि ।
 पिक वर्धयति पिकवर्धनः १) काकनामानि । ‘^८काकिपेल्लु’ ॥ २० ॥

१ W₂ adds वायत, वायते I, J₂ २ क रटति h₃ h₄ ३ W₂ adds
 द्रिश्यते ४ बलि D₂ h₃, h₄ ५ ध्वाक्षि घोरवाधित च’ D₂ ६ आत्मनाम्नो
 घोऽस्य D₂, h₃ h₄ ७ पर कोक्किल F₂, Pt₂ ८ ‘कागे’ J₂

(पा.) काके तु—वायसा अपि । शेये—

‘दिवाटन ¹डलकारिर्नाडीजहोऽग्रहृष्टक ।

²धूलीजहोऽन्यवापश्च चिरजीव्यन्यपुद् द्विक ।

मौकलिश्च महानेमिरेकाक्ष कण्टक कुण ॥’

काकनामानि । ‘काकि’ ॥ २० ॥

¹ ग्रहृष्टक B₂

² धूलि° B₂

द्रोणकाकस्तु काकोलो दात्यूहः कालकण्ठकः ।

आतापिचिल्लौ दाक्षाय्यगृध्रौ कीरशुकौ समौ ॥ २१ ॥

क्रुड् क्रौञ्चोऽथ वकः कहः पुष्कराहस्तु सारसः ।

(वि.) द्रोणकाक इति—द्रुणतीति द्रोण । द्रोणश्चासौ काकश्च द्रोणकाक ।
 ‘द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु’ । काकेषु¹ कोलति स्थूलो भवतीति काकोल । ‘कुल सत्याने’ ।
 काकोलनामनी । ‘मालकाकि’ ॥ द्वितीय तृतीय च रूप वहतीति विल्यवाद् । विल्यवाद्
 पक्ष्यादेरपत्य दात्यूहः । दान्ति द्रुवन ऊहत इति वा । ‘ऊह वितर्क’ । कालवर्ण
 कण्ठेऽस्येति कालकण्ठक² । दात्यूहनामनी । ‘कूङ्कुरुगुग्गुगिपिट्टपेल्लु भरतपक्षि’ ॥
 आतापयति³ परजातिमिति आतापी । नकारान्त । ‘तप सतापे’ । ‘चिह्निति परजातिमिति
 चिह्न । ‘चिह्न⁴ शैथिल्ये भावकरणे च’ । ‘पिञ्ज ग्रहपेल्लु जेमुडु काकि’ ॥ दक्षते
 ‘शीघ्र गच्छतीति दाक्षाय्य । तस्यापत्य दाक्षाय्य । ‘दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च’ । गृध्रयति
 मास सर्वदा काङ्क्षतीति गृध्र । ‘गृधु धमिकाङ्क्षायाम्’ । गृध्रनामनी । ‘ग्रहपेल्लु’ ॥
 कीति शब्द रातीति कीर । ‘रा आदाने’ । शोभते लोहिततुण्डेन हरितवर्णदेहेनेति
 च शुक । ‘शुभ⁵ दीप्तौ’ । शुक्लतीति वा । ‘शुक गतौ’ । शुकनामनी । ‘⁶चिलुकपेल्लु’ ॥
 क्रुञ्चति क्रुड् । ‘क्रुञ्च कौटिल्यात्पीमावयो’ । क्रौञ्चश्च । क्रौञ्चनामनी । ‘कोद्वपेल्लु’ ॥
¹⁰वक्तीति वक । ‘वच परिभाषणे’ । वकयोरभेद । वक्त्रते कुटिलो भवतीति वा ।
 ‘वकि कौटिल्ये गतौ च’ । के जले ह्वयति मत्स्यानिति क्कह । ‘ह्वेन् स्पर्धाया शब्दे
 च’ । ‘वक्कुपुल्लुपेल्लु’ ¹¹वक्कुमोग’ ॥ सरसि सर समीपे भव सारस । सारसनाम-
 क्तानां पुष्कराह, पुष्करस्याह्वा अस्येति । सारसनामनी ॥ ¹²वेगुरुपेल्लु’ ॥ २१ ॥

¹ काकेषु पीनत्वात् B₁, D₂, K₄

वा । कालवर्णं वण्टको रोमेद्रगोऽस्येति वा Pt₂

² वल एव कालोऽन्यकध्वनि स कण्ठेऽस्येति

³ परजातीय K₆, K₈

⁴ चिह्नयति

K_5 Pt_2	५ 'चिल्ली कीटिल्वे' K_5 , K_6 Pt_2	६ आशु K_6 W_2	७ 'मुदिकाग' J_2
J_2	८ 'गुम शुभम शोमनार्थे' K_5 K_6	९ 'गिण' J_2	१० व वक्ति W_2
११ 'वक्पक्ति' J_2	१२ 'पेगुल' J_2		

(पा.) द्रोणकाक—काकोल । 'कृष्णकाकस्तथासुर । ऐन्द्रिश्च वृद्धकाके' । वृद्धकाकनामानि । 'मालकाकि' । अद्रिभवे वा द्रोणवायस । तथा च ग्रन्थान्तरे— 'द्रोणकाकस्तु काकालोऽद्रिकाक इति चेज्यते' इति । 'कोण्डकाकि' । 'धूदक्ष्णा तु श्वेतकाक स्यात्' । 'तेल्लकाकम्' । 'काक सामुद्रक' पुन । कुपीतक सप्रदिष्ट' । समुद्रभय काक कुपीतक इति सप्रदिष्ट । समुद्रकाकनाम ॥ दात्यूह कालकण्ठक । शेपे—'जलरञ्ज ^१ कालकण्ठ' । जलचरपक्षिणो नामनी । 'कुरुरगुडेन्न' । 'जलरङ्ग कुस्तु वञ्जुल' । जलरञ्जभेद एवायम् । तथा च प्रताप—'दात्यूहस्तु वञ्जुल । जलरङ्ग कालकण्ठ कालकण्ठक इत्यपि' इत्यभेदविवक्षयोक्तवान् । वैजयन्त्या तु (प्र २६, श्लो ११) दात्यूहपर्यायानुक्त्या 'जलरङ्गस्तु वञ्जुल' इति विशिष्योक्तम् । ततस्तद्वेद एव । 'हससाचि क्षुद्रहस' । क्षुद्रहसनाम । 'चिरिहस' । 'कयिस्तु' कुजलायिक' । कयिहसजातिरिति वेदभाष्ये । हसजातिविशेषनामानि ॥ आतापिचिलौ आतापी नान्त । सद् । सजातीयरुहकारिण पक्षिविशेषस्य नामनी । 'पेप्रद चमरगा किपेरुनु' । दाक्षाय्यगध्रौ । शेपे—'तत्र सुदर्शन । दूरदृक् पुरुषव्याघ्र' गृध्रनामानि । 'प्रह' ॥ अथ कीर—समौ । शेपे—'^३दण्डस्त्रिकेतुर्मेधावी श्रीमान् वाग्मी फलाशन । वरण' । कीरनामानि । 'चिलुक' । 'पोपितशुक पान्त्र इत्यभिधीयते' । क्षुरे—पान्त्रो गृहशुक इति । 'पेप्पुडु चिलुक' । कुह्र मौञ्ज । 'मौञ्जपक्षि' । अथ वक् वह । 'वौंग' । 'वनोट शुद्धवायस' । वक्नामनी ॥ पुप्फराहस्तु सारस । शेपे—'गौनर्दो लक्ष्मण कामी दीर्घजह्वश्च मैथुनी' । तदाह प्रताप—

‘अथ नीलाङ्ग समौ सारसलक्ष्मणौ ।
पुप्फराहो दीर्घजहो रक्तनेत्रोऽन्यवहम् ॥
दीर्घमीयो रक्तगल्फस्तनतो रत्ततुण्डक ।
रक्तपाद ॥’

इति । सारसनामानि । 'पेगुर' ॥ २१ ॥

^१ जलरञ्ज B_2 ^२ क्षयि B_2 , (वैज पृ २६ श्लो ९)   ^३ दण्डाति वैजयन्त्याम्
(पृ २८, श्लो २५)

कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः ॥ २२ ॥

कादम्बः कलहंसः स्यादुत्क्रोशकुररौ समौ ।

(वि.) कोक इति—कवते प्रियाविरहाद्^१ रात्रौ^२ कोक । ‘कुर्व शब्दे’ । चरते तर्पयति प्रियामिति चक्र । ‘चक्र^३ तृती’ । चमेण चक्रशब्देनोच्यत इति चक्राक । चक्र इति दाफो नाम यस्येति या । रथाङ्ग चक्रम् । रथाङ्गशब्दोऽस्याह्वय इति रथाङ्गाह्वय । रथाङ्गाह्वयशब्दो नामास्यास्तीति रथाङ्गाह्वयनामक । चक्राकनामानि । ‘जकव पिटूपेल्लु’^४ ॥ कादम्बस्य^५ सजातीयसमूहस्याय कादम्ब । ‘कलहसरो हस कलहस । कलहसनामनी । ‘लेस्सस्वरमुगलहसपेरु’ ॥ उच्चैः क्रोशति उत्क्रोश । ‘कुश आह्वाने रोदने च’ । कुरस्युच्चैरिति कुरर । ‘कुर शब्दे’ ॥ कुररनामनी । ‘पेन्नडपुल्लु-गुपेल्लु’ ॥ २२ ॥

^१ प्रियावियोगात् F, Pt₂   ^२ K₃ adds वासयते   ^३ प्रियागमनेन चकते
मीणातीति D₂ K₁ K₂   ^४ चक्र तृती प्रतिपाते च B₁, D₂ K₁   ^५ ‘चक्र-
पाकपक्षि’ J₂   ^६ स्वतन्त्रस्य सहचारित्वात् F₁, Pt₁, Pt₂   ^७ कल स्वत J₂ कलो
मधुरास्फुटध्वनि, तद्वान् हस Pt₂   ^८ ‘कुर कुर शब्दे’ D₂ K₁

(पा.) कोक—नामक । रथाङ्ग चक्रम् । तद्वाचिन प्रातिपदिकात् परौ आह्वयनामशब्दौ वाचकत्वेनारयेति रथाङ्गाह्वयनामक । रथाङ्गाह्वयो रथाङ्गनामेति द्वे नामनी इत्यर्थः । आह्वयनामशब्दयोरेव नियमात् रथाङ्गसन्निक इत्यादि नास्तीत्यवगम्यत इति कामधेनुकार । अन्ये तु—रथाङ्गस्याह्वयो हूतिस्तत्पर्यायो नामास्येति व्याचक्षते । तथा च माघे (शिशु ९ १५) ‘हरिहेतिहूतिमिथुन पततो’ इति । केचित् रथाङ्ग-शब्दाह्वयशब्दपयाया एते नामान्वस्येति व्याचक्षुः । एतदुक्तं भवति । रथाङ्गाख्य चक्राङ्ग रथचरणनामा इत्यादि । अत्र चक्राङ्गचक्रियशब्दश्च । तथा च प्रताप —‘अथ चक्राङ्गो रथाङ्गाह्वयचक्रिणौ’ इति । ‘चक्रवाको रथ^२ कोकश्चक्रश्चक्राह्वयाह्वय’ इति वेजयन्ती (प्र २, श्लो ९) । चक्रवाकनामानि । ‘जक्कुरापिच्च’ ॥ कादम्ब—स्यात् । ‘कादम्ब कलहसश्च हस आधूसरच्छद’ इति वैजयन्ती (प्र २६, श्लो ८) ।

‘धूम्राभचञ्चुचरण कलहसश्च कधुर ।

कादम्बो जालपाद स्यात्’ ।

इति प्रताप । धूम्रवर्णचञ्चुचरणपक्षस्य हसस्य नामानि ॥ उत्क्रोश—समौ । ‘मत्स्य-नाशन उत्क्रोश’ इति वैजयन्ती (प्र २८, श्लो ३४) । योऽन्तरिक्षे चरन् जलान्तर्वर्तिन

मत्स्यादिक निपत्यादत्ते तस्य पक्षिविशेषस्य नामनी । 'लकुमुकि' । शारिकानामनी इति केचित् । 'गोरिक' ॥ २२ ॥

¹ नामानि B₂

² Pada omitted in B₂

हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकसः ॥ २३ ॥

राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः ।

(वि.) हसा इति—हन्ति मनोहरतया गच्छतीति हस । 'हन हिंसागत्यो' । श्वेता गन्त पक्षा अस्येति श्वेतगरुत् । चक्रवत् 'वृत्तमङ्गमस्येति चक्राङ्ग' । ²मानससर ओक् स्थानमस्य मानसौका । हसनामानि । 'सामान्यमुगा हसलपेल्लु' ॥ हसेपु श्रेष्ठत्वाद् राजहस । रक्तचञ्चुपादस्य श्वेतदेहस्य हसस्य नाम । 'हसल्लो श्रेष्ठमैन्दि' ॥ २३ ॥

¹ वृत्ताङ्गत्वात् D₂, I., K₆

² मानससरसि B₁, K₆, W₂

(पा.) हसास्तु—मानसौकस । शेषे—

'मरालश्चक्रपक्षश्च नीलाक्षो जालपादक ।

परिप्राव्याचिशक्य शङ्कु सकुश्च ¹धोरण ॥'

अत्र ज्येष्ठप्रस्थितक्षीराशब्दाश्च । तथा च वैजयन्त्याम्—(पृ २६, श्लो ५ ७) ।

'हसो मरालो नीलाक्षश्चक्रपक्ष सितच्छद ।

मानसौका परिप्रावी चक्राङ्गो जालपादक ॥

आचि शङ्कु शकु सकुर्ज्येष्ठ प्रस्थितधोरणौ' ।

क्षीराश्वप्राप्यसौ राजहसो रक्तै पदाननै ॥'

इति । हसनामानि । राजहसा—सिता । रक्तचञ्चुचरणविशिष्टास्तदितराङ्गधवलं राजहसा इत्युच्यन्ते ॥ २३ ॥

¹ दोरण B₂

² दोरणौ B₂

मलिनैर्मल्लिकाक्षास्ते धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥ २४ ॥

शरारिराटिरातिश्च बलाका विसकण्ठिका ।

(वि.) मलिनैरिति—मलिनै. किञ्चिद्घृणैश्चञ्चुचरणै उपलक्षिता सिताश्च शरीरेण हसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते । ^१मल्लिकाकुसुमपाण्डुराङ्गत्वात् मल्लिकाक्षा । ^२ईपत्रीलपादस्य श्वेतहसस्य नाम । वृतराष्ट्रदेशे भवा धार्तराष्ट्रा । सितेतरे कृष्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता हसा धार्तराष्ट्रा इत्युच्यन्ते । अतिनीलचञ्चुपादस्य सितहसस्य नाम ॥ ^३परजाति शृणातीति शरारि । ‘शू हिंसायाम्’ । शर नीर हिंसा वा मृच्छतीति वा । ‘अ गतौ’ । अटतीतस्ततो गच्छतीत्यादि । ‘अट पट गतौ’ । अतति ‘सतत गच्छतीत्याति । ‘अत सातत्यगमने’ । त्रय ^४ पुलिङ्गा भवन्ति । शरारिनामानि । ‘आडेलुपक्षिपेस्तु’ ॥ बलेन ‘मेघपङ्क्तिमकति प्राप्नोतीति बलाका । ‘अक अग कुटिलाया गतौ’ । शीकल्यात् देर्घ्याच्च विसवत् कण्ठोऽस्या इति विसकण्ठिका । बलाकानामनी । ‘तेल्लकोकरपेस्तु’ ॥ २४ ॥

^१ मल्लिकाख्या इति वा पाठ F₂, Pt₂   ^२ I, K₂, L₂ add चञ्चु   ^३ पराजित J₂
^४ सत्वरं W₂   ^५ त्रीणि पुलिङ्गानि भवन्ति I, J₂, K₂, L₂   ^६ भाला F₂ Pt₂

(पा.) मलिनै—ते । मलिनैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता सिता हसा मल्लिकाक्षा इत्युच्यन्ते । धार्तराष्ट्रा सितेतरे । कृष्णवर्णैश्चञ्चुचरणैरुपलक्षिता सिता हसा धार्तराष्ट्रा इत्युच्यन्ते । शरारि—आतिश्च । त्रयोऽपि शब्दा स्त्रीलिङ्गा । ‘आदिस्त्वाति शरारिका’ ^१ इति वैजयन्ती (पृ २६, श्लो. ११) । ‘आदि शरारिर्वरटा गण्डोरी वानरी कपी । आतिश्च’ इति रत्नकोशे स्त्रीकाण्डे पठिता । आदिनामानि । ‘आडेलु’ ॥ बलाका विसकण्ठिका । विसकाशिवेति केचित् । अत्र ^२दर्वातुण्डशब्दश्च । वक्रत्यैव जावि-भेदोऽयम् । ‘तेल्लकोकर’ ॥ २४ ॥

^१ शरारिक B₂, शराटिका इति मुद्रितग्रन्थे   ^२ दर्वातुण्ड° B₂, ‘तुण्ड’ वैज
 (पृ २६, श्लो १०)

हंसस्य योपिद् वरटा सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

जतुकाजिनपत्रा स्यात् परोष्णी तैलपायिका ।

(वि.) हंसस्येति—वृणीते हंसमिति ^१वरटा । ‘वृन् वरणे’ । वर श्रेष्ठमटनमस्या इति वा । हंसस्त्रीनाम । ‘आण्डुहसपेरु’ ॥ सारसस्य लक्ष्माणि चिह्नानि सन्त्यस्या इति लक्ष्मणा । लक्ष्मीरस्या अस्तीति वा । सारसस्त्रीनाम । ‘आण्डु वेगुरु’ ॥ जतुयत् कृष्णपिङ्गलवत् जतुका । अजिनपत्रापि पक्षा अस्या इति अजिनपत्रा^२ । जतुका-नामनो । ‘चीकुरुवायपेस्तु’ ॥ शीतसहत्वेन परमुष्णमस्या इति परोष्णी^३ । ‘नित्य

मुखविकासेन तैल पिबतीव तिष्ठतीति तैलपायिका । ‘पा पाने’ । देवालयस्यजतुका^७-
नामनी । ‘गद्विप्रलायपेत्सु’ ॥ केचिदेतानि चत्वारि नामानि जतुकाया^८ एवेति
वदन्ति ॥ २५ ॥

^१ हसेन व्रियत इति B₁, D₂, K₃

^२ ‘वृद्ध समत्तौ’ K₃

^३ जतुकवत् W₂

^४ परस्थाने (पथस्थाने W₂) अजिन चर्मास्या अस्तीति D₂, K₃, K₆

^५ पर केवलमुष्ण

तेजो यस्या J₂, K₃

^६ सर्वदा विवृतास्यत्वेन Pt₂

^७ ‘जतुका’ J₂

^८ K₃, K₆,

W₂ add नामानि.

(पा.) हसस्य—वरटा । हसस्त्री वरटेत्युच्यते । ‘वरटा हसकान्ता स्याद्वराला
वरलापि च’ इति वैजयन्ती (पृ. २६, श्लो. ८) । सारसस्य—लक्ष्मणा । स्त्रीविष-
यस्याद्वावेव । ‘आण्डवेम्भुरु’ ॥ श्लोपे—

‘उल्लूकचेटी हिक्का स्यात् कनसाक्षी निशाचरी ।

पिङ्गला दैवपिशुनी ॥’

शुभाशुभसूचकस्य रात्रिचारिण पक्षिविशेषस्य नामानि । ‘पशिडिकटे’ । ‘इयेन्या तु
प्राचिका स्मृता’ । ‘अण्डडेग’ ॥ जतुका—स्यात् । ‘जतुका चर्मचदक’ इति वैजयन्ती ।
निशाचदकनामनी । ‘चिकुरुवाय’ ।

‘निशा निश्यमेऽपि स्थितघनजतूकपदलकं

कदा शून्यागार भवति तव जन्म क्षपयितुम् ।’

इति प्रयोगजतूकापि ॥ परोष्णी तैलपायिका । श्लोपे—‘निशादा मुखविड्डुली’ ।
वैजयन्त्या तु—‘^१अथ निशाटनी । तम प्रिया तरोष्णी च मुखविष्टा च बल्लकी’ इति ।
‘मुखविष्टा बल्लरिका’ इति तन्त्रान्तरे । चर्मचदकविशेषनामानि । ‘जिवुकपिट्ट ।
गव्विलमुन्नु’ । जतुकादीनि सप्तापि ^२जतूकानामान्येवेति वेचित् । ‘बबराली तु
मक्षिका’ । मक्षिकासामान्यनामानि ॥ ‘ईग’ ॥ २५ ॥

^१ मुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

^२ जतुका B₂

चर्वणा मक्षिका नीला सरघा मधुमक्षिका ॥ २६ ॥

पतङ्गिका पुत्तिका स्याद् दंशस्तु वनमक्षिका ।

(वि.) चर्वणेति—पथादिक चर्वतीति चर्वणा^१ । ‘चर्व अदने’ । चर्वणेति
वा पाठ । तदा सजातीयै सह पथादिक वृणोतीति चर्वणा । ‘वृञ् चरणे’ । ^२मक्षयन्ते

पशव आभ्य इति मक्षिका । 'मक्ष रोपे' । मक्षिकानामानि । 'नहनयीङ्गपेल्लु' ॥
 ३ सरन्तीति सरा स्वचिष्य प्राप्ता मधुहर्तार, तान् हन्तीति सरघा । 'हन हिंसागत्यो' ।
 मधुनि सक्ता मक्षिका मधुमक्षिका । 'तेनेटीङ्ग' ॥ पततीति पतङ्गिका । 'पल्ल गतौ' ।
 पुत् कुत्सित मधु तनोतीति^१ पुत्तिका । 'तनु विस्तारे' । 'गोष्प तेनेयीङ्ग' ॥ दशतीति
 दश । 'दश दशने' । वने मक्षिका वनमक्षिका । वनमक्षिकानामनी ॥ 'अडवियी
 ङ्गपेल्लु'^५ ॥ २६ ॥

^१ प्राणिना त्वच्च चवति F₂ Pt₂

^२ मक्षन्ति, 'मक्ष रोपे सघाते च D₂

^३ सरतीति (मधुहर्तार W₂) सरघा K₄ K₆

^४ J₂ adds विस्तारयति तावत् तावु

सतानपालनयो 'Pt₂

^५ काडनोण 'J₂

(पा.) चर्वणा—नीली । नीलवर्णमक्षिका चर्वणा स्यात् । चर्वणत्यन्तस्थादि
 केचिदाहु । 'नहनीगे' ॥ सरघा—मक्षिका । 'तेनेटीङ्ग' ॥ पतङ्गिका—स्यात् । पुत्
 कुत्सित तनोति पुत्तिका । प्रणेदरादि ।

'माक्षिक तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम् ।

भ्रामर तु भवेच्छुक्ल क्षौद्र तु कपिश भवेत् ॥'

इति चचनात्, मधुमक्षिकाविशेषस्येव नामनी । 'पेरयीग' ॥ दशस्तु वनमक्षिका ।
 'अडवियीङ्ग' ॥ २६ ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद् गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी शिष्टिका च समा इमाः ।

(वि.) दंशीति—अल्पा^१ दंशजाति दंशी । 'अडविदोमपेरु' ॥ गन्धयति
 परजातिमर्दयतीति^२ गन्धोली । 'गन्ध अर्दने' । गण्डोलीति पाठ गण्ड कपोलमुल
 त्यावृणोतीति गण्डोली । 'उल सवरणे' । भृणोतीति वरटा । 'घृन् चरणे' ।
 'एरुतुम्मेदपेल्लु' । 'आकारेण भृङ्गमियतीति भृङ्गारी । 'अ गतौ' । ची इति गीतीति
 'चीरुका । 'रु शब्दे' । ची इति शब्देन रिणाति पीडयतीति चीरी । 'री गति
 रेपणयो' । शिष्टाख्यवाद्यवत् कायतीति शिष्टिका । 'कै शब्दे' । शिष्टिकानामानि ।
 'चिमटपेल्लु' ॥ २७ ॥

^१ दशस्याल्पाजाति D₂ K₅ K₆

^२ अदति K₅ K₆

^३ K₅ K₆ add

द्विषावत्

^४ आकृत्या F₂ Pt₂

^५ D K₄ add अनुग-इति, अनु-इति

J₂ K₅ W₂

^६ चिष्का K₅, चिरिका K₄

(पा.) दशी—स्यात् । अल्पा दशजातिर्दशीत्युच्यते । ‘अडविदोम’ । शेपे—
 ‘जलजा तु कपायिका’ । जलजा मक्षिका कपायिकेत्युच्यते । ‘नीरुदोम’ ।
 ‘कुम्भीरमक्षिका घोणा’ । कुम्भिनोऽपि ईरयति या मक्षिका सा घोणेत्युच्यते ।
 ‘येनिरुदोम’ । ‘मशकस्तु मलिम्लुच । नीलदशस्तोक्षणतुण्ड’ । नीलदशनामानि ।
 ‘नह्दोम’ । गण्डोली—द्वयो । गन्धोलीति कतिचिन् । ‘गन्धोलिरपि गण्डोलिर्वरटा
 वरटोऽपि च’ इति गोपाल । अत्र—‘गृहिणी गृहकारिका । अन्यदास्या कोष्टकारी’
 इति तन्त्रान्तरे । ‘कण्टका कण्टकानना । ‘गृहिणी’ इति वैजयन्त्या (पृ २९, श्लो ४७)
 च नामान्तराणि । पक्षयत कीदृशिशेषस्य नामानि । ‘येरतुमिद । कदिरिनालु’ ।
भृङ्गारी—समा इमा । ‘शिष्टीनामानि । ‘चिविट’ ॥ २७ ॥

१ ‘गृहिणी गृहकारिका’ इति ४६ श्लोके

२ शब्दी B₃

समो पतद्गशलभौ खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८ ॥

मधुव्रतो मधुकरो मधुलिण्मधुपालिनः ।

द्विरेफपुष्पलिङ्भृङ्गपट्पदभ्रमरालयः ॥ २९ ॥

(इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्बो वम्भरश्च सः)

(वि.) समाविति—पतत्यग्नौ पतद्ग । ‘पल्ल गतौ’ । अग्नौ श शम लभत
 इति शलभ । ‘हुलभप् प्राप्तौ’ । शलत्याशु गच्छत्यग्निमिति या । ‘शल आशुगमने’ ।
 शलभनामनी । ‘^१मिडतपेल्लु’ ॥ ख’ द्योतयतीति खद्योत । ‘शुत दीप्तौ’ ।
 खद्योतिपा इङ्गति चलतीति^३ ज्योतिरिङ्गण^४ । ‘^५इमि गतौ’ । खद्योतनामनी ।
 ‘मिणिङ्गुरु^६ पुरगुपेल्लु’ ॥ मधु पुष्परस त्रययति भुङ्क्ते मधुव्रत । मधु^७ करोतीति
 मधुकर । ‘^८हुकृष् करणे’ । मधु लेढीति मधुलिङ् । ‘लिह आस्वादने’ । मधु पिबतीति
 मधुप । ‘पा पाने’ । अलति भूपयति पद्मादिकमिति^९ अली । ‘अल भूषणादौ’ ।
 नकारान्त पुलिङ्ग । अस्य भ्रमर इति नाम्नि द्वौ रेफौ स्त इति द्विरेफ । पुष्प लेढ्या-
 स्वादयतीति पुष्पलिङ्^{१०} । ऋण्यं^{११} भरतीति भृङ्ग । ‘भृब् भरणे’ । पद् पदानि
 यस्य स पट्पद । भ्रमतीति भ्रमर । ‘भ्रसु अनवस्थाने’ । अलति पुष्पाणि अलि ।
 ‘अल भूषणादौ’ । (इन्दति इन्दिरया इन्दिन्दिर । ‘इदि परमैश्वर्ये’ । चरतीति
 चञ्चरीक । ‘चर गतिमक्षणयो’ । रौतीति रोलम्ब । ‘रु शब्दे’ । वमिति शब्द
 विभर्तीति वम्भर । भ्रमरनामानि ॥ ‘तुम्भेदपेल्लु’ ॥ २८-९ ॥

१ ‘पतद्गदहुड’ J

२ I, J₂ K₃ W₂ add आकाश खे द्योतत इति F₂, P₁₂

३ ज्वलति W₂

४ ज्योतिषा प्रकाशेनोपलक्षित सन् रिङ्गति गच्छतीति F₂ P₁₂

५ रिमि

गतौ' K₁ Pt₂   ६ 'मिचनहुल' J₂   ७ उपभुङ्क्ते D₂, K₅, K₆   ८ I, J₂, K₂
 add स्वय   ९ स्वस्थान (पुष्पादिक J₂, पद्मादिक D₂, वृक्षादिक K₅) B₁, K₆
 १० I, Pt₂ add 'लिह आस्वादाने'   ११ निर्मति, 'हुभून् धारणपोषणयो' D₂, K₆
 १२ अस्ती इति शब्दवद् अलिशब्दोऽनुत्पत्तिः, इकारान्तोऽयम् D₂, K₅, K₆

(पा.) समौ पतङ्गश्लभौ । 'मिडत्त' । खद्योतो ज्योतिरिङ्गण । शेषे—'तमो-
 मणि कीटमणिज्योतिर्माली निशामणि' । खद्योतनामानि । 'मिणुगुरुपुरुगु' ॥
मधुव्रतो—भ्रमरालय । शेषे—

‘इन्दिन्दिरश्चञ्चरीको रोलम्ब शित्पुटस्तथा ।

भृङ्गाणो भ्रमणश्चापि भसल पुष्पलोलुप ॥’

इन्दिन्दिरचञ्चरीकोरोलम्बभसलशब्दा देश्या इति स्वामी (पृ १३०) । शिते काष्ण्यस्य
 पुट शित्पुट । पृषोदरादि । ‘वृहस्पत्ये’ शित्पुट पीतभ्रमर’ इति वेदभाष्यम् ।
 पुष्पधयवम्भरशब्दविषयः—

‘पुष्पधयो वम्भरश्च भसल पुष्पलोलुप ।

भृङ्गभ्रमणरोलम्बभयदभ्रमरालय ॥’

इति यावद्व । मिलिन्दशब्दोऽपि । ‘पुष्पधयो मिलिन्दश्च भसल शित्पुटश्च स’ इति
 कोशान्तरम् । भृङ्गनामानि । ‘तुमिद’ ॥ २८-९ ॥

१ तै. सं ५ ५ १७ १

मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठो भुजङ्गमुक् ।

शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ॥ ३० ॥

केका वाणी मयूरस्य समौ चन्द्रकमेचकौ ।

(वि.) मयूर इति—मीनाति हिनस्ति सर्वानिति मयूर । ‘मीन् हिंसायाम्’ ।

वर्हमस्यास्तीति बर्हिण । बर्ही च । नील कण्ठोऽस्येति नीलकण्ठ । भुजङ्गान् भुङ्क्ते
 भुजङ्गमुक् । ‘भुजपालनाभ्यवहारयो’ । शिखा चूडास्यास्तीति शिखावल । शिखी च ।
 ‘ककारवोऽस्यास्तीति केकी । मेघनादमनुलसतीति मेघनादानुलासी । लस श्लेषण-
 व्रीडनयो’ । मयूरनामानि ॥ नेमिलि पेल्लु’ ॥ के मूर्ध्नि ‘कायतेऽमिव्याप्य व्यज्यत
 इति केका । ‘कै शब्दे’ । मयूरवाणीनाम । ‘नेमिलिहन्तपेह’ ॥ ‘चन्द्रप्रतिकृतित्वान्
 चन्द्रक । हस्तिमिश्रवर्णत्वात् मेचक । चन्द्रकनामनी ॥ ‘नेमिलिपुरिकस्तुपेल्लु’ ॥ ३० ॥

^१ नीलवर्णः (नीलः I, W₂) कण्ठे यस्य B₁, D₂, K₆.^२ केका K₆, K₆.^३ अभिव्यस्यते I, J₂, Pt₂.^४ 'नविल ध्वनि' J₂.^५ चन्द्र इव Pt₂.^६ हरितवर्णमिश्रकृष्ण^० D₂, K₂, K₆, W₂.^७ 'नविल चंदिके' J₂.

(पा.) मयूरो—मेघनादानुलस्यपि । शेषे—

‘माजोरकण्ठः केवललिध्वन्द्रकी चित्रपिङ्गलः ।

वर्षामदः शापटीको दार्वण्डश्चित्रपक्षकः ।

शुक्लापाङ्गो मयूकश्च विष्किरो नर्तकप्रियः ॥’

मरूकश्च इति पाठान्तरम् । मयूरनामानि । ‘नेमलि’ ॥ केका—मयूरस्य । मयूरघाणी
केका स्यात् । ‘नेमलिपल्लु’ ॥ समो—मेचकौ । बर्हगतलोचननिभप्रदेशनामनौ ।
‘नेमलिपुरिमीविकल्लु’ ॥ ३० ॥

शिखा चूडा शिखण्डश्च पिच्छवर्हे नपुंसके ॥ ३१ ॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः ।

शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः ।

नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥ ३३ ॥

नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

(वि.) शिखेति—शिरसि खेलतीति ^१शिखा । ‘खेल चलने’ । चुद्यते
वायुनेति चूडा^२ । ‘चुद प्रेरणे’ । शिखाभिरप्रभागैर्हयते चलतीति शिखण्ड । ‘डीङ्
विहायसा गतौ’ । पिच्छयतीति पिच्छम् । ‘पिच्छ कुट्टने’ । पिच्छमिति पाठे पिच्छयतीति
पिच्छम् । ‘पिच्छ दीप्तौ’ । बर्हति नृत्तेन बर्हम् । ‘बृह’ ‘वृद्धौ’ । बर्हनामानि । ‘नेमलि-
पुरिपेल्लु’ ॥ खे^३ आकाशे गच्छतीति खगः । ‘गच्छ गतौ’ । विहायसा^४ गच्छतीति
विहंग । विहग^५ । विहंगमश्च । विजिहीते विशेषगतिभिरिति विहाया । ‘ओहाक्
गतौ’ । आकाशे गन्तुं शक्नोतीति शकुन्ति । शकुनिः । शकुन्तः । शकुनश्च । ‘शक्ल
शक्तौ’ । पक्षौ स्तोऽप्येति पक्षी । अण्डरूपेण पक्षिरूपेण च द्विर्जायत इति द्विजः ।
^६पत्रे अथ स इति पतत्री । पत्रे पक्षौ स्तोऽप्येति पत्री । पतन् गच्छतीति पतग ।
पतंगश्च । पततीति पतन् । ‘पल्ल गतौ’ । पत्रमेव ^{१०}रथो यस्य सः पत्ररथः । अण्डाज्जायते-
ण्डजः । ‘जनो प्रादुर्भव’ । ^{११}नगे वृक्षे ओकः स्थानस्य नगौकाः । वाजः पक्षोऽस्यास्तीति

वाजी । विकिरति मास¹² तुण्डेनेति विकिर । विष्किरश्च । 'कृ विश्लेषे' । धयति
 वृणादिना नीडमिति वि । 'वेन् तन्तुसताने' । पततीति पतति । ¹³नीडाद् उद्भवतीति
 नीडोद्भव । गरुत पक्षा येपा सन्तीति गरुत्मन्त । पतितुमिच्छन्त पित्सन्त । नभसि
 गच्छन्तीति नभसगमा । पक्षिनामानि । ¹⁴'सामान्यमु गात्रलेपेल्लु' ॥ ३१-३ ॥

¹ शास्ते व्याप्नोतीति, 'शास्ते व्याप्ती' D₂, K₃, K₄ ² तुड्यत, 'तुड सवरणे
 समुच्छाये च' K₁ ³ I, K₂, K₃ add 'नेमिलिश्लेषे' । ⁴ 'वृह वृहि वृडी' K₄
⁵ 'नविलगरी' J₂ ⁶ स्तेन आकाशेन J₂, K₂, W₂ ⁷ विहायति B₁, D₂, K₃
⁸ विविध जिह्वेति गच्छतीति F₂, Pt₂ ⁹ पतत्र पक्ष D₂, K₃, K₄ ¹⁰ F₂, Pt₂
 add गमनसाधन ¹¹ नगो वृक्ष F₂, Pt₂ ¹² मक्ष्य Pt₂ ¹³ नीडे K₃, K₄
¹⁴ 'पक्षिपेल्लु' K₃, K₄, 'पक्षिय देव' J₂

(पा.) शिखा चूडा । मयूरस्य चूडा शिरसा स्यात् । 'नेमिलिजुद्' ।
शिखण्डस्तु—नपुसके । शेषे—

'वर्हश्च प्रचलाकश्च कलापश्च समार्थका' ।
 'वर्होऽस्त्री प्रचलाकश्च कलापश्च शिखण्डक' ।

इत्युज्यपाल । 'सीताया पुरतश्च इन्त शिखिना वर्हा सगर्हा इव' इति प्रयोगश्च ।
 तस्मान् पुलिङ्गोऽपि वर्हशब्द । प्रचल सन्नकति गच्छतीति प्रचलाक । तद्योगात् प्रचलाकी
 मयूर । तथा च—'एतस्मिन् प्रचलाकिना प्रचलतामुद्वेजिता कूजितैरुद्वेहन्ति' ¹पुराण-
 रोहिणतरुस्तम्भेषु² कुम्भीनसा ।' इत्युत्तररामचरिते (२. २९) भवभूतिप्रयोग ।
 वर्हनामानि । 'नेमिलिपिञ्छमु' ॥ स्वगे—नभसगमा । नीडोद्भवादिषु बहुवचन
 वृत्तानुरोधात् । शेषे—

'प्राची पिपतिपत्नीढी मल्लक शुक्रतुण्डिनौ ।
 वशाकुर्मदन पीतुर्मशाको³ विप्रयो भसन् ॥'

पक्षिसामान्यनामानि । 'वातगामी' 'शलक ऊक' इति चेते वेजयन्त्याम् (पृ २६, श्लो
 ३-४) ॥ ३१-३ ॥

¹ रोहण° A₁ ² रक्त-वेषु B₃ ³ मक्षर B₂ ⁴ वातप्रमी B₃
⁵ शलक B₂

तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लवः ॥ ३४ ॥

तित्तिरिः कुक्कुभो लाचो जीवजीवश्चकोरकः ।

कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥ ३५ ॥

(वि.) तेयामिति—हरितर्णत्वाद्^१ हारीत । ‘पञ्चनिपिटृ’ । मज्जति जले मद्गु । ‘हुमत्तो शुद्धौ’ । ‘नीरुकाकि’ । करण्डे भज^२ कारण्ड । त गति गच्छतीति कारण्डव । ‘या गतिगन्धनयो’ । पुवत् इति पूव । ‘प्लुद् गतौ जलोपरिसर्पणे च’ । ‘नीरुकोडि’ ॥ तित्तीति रीति शब्दायत इति तित्तिरि । ‘रु शब्दे’ । ‘तीतिवु’ ॥ कुगिति^३ कुभति शब्दायत इति कुक्कुभ । कुमि सौत्रो धातु । ‘गम्पपुल्लुगु’ ॥ लाति मासमिति लाच^४ । ‘ल आदाने’ । लूयते मासमनेनेति वा । ‘लूज् छेदन’ । ‘लावुक’ ॥ जीवेन सहचरेण स्निहन् जीवतीति जीवजीव । ‘जीव प्राणधारणे’ । ‘वन्नेपुल्लुगु’ ॥ चकति तृप्यति ज्योत्सना^५ चकोर । ‘चक तृप्तौ’ । ‘^{१०}चकोरपक्षि’ ॥ ओकसा^{११} स्थानेन यजते सगच्छते कोयष्टिक । ‘यज द्यपूजासगतिकरणयजनदानेषु’ । ‘चोक्कोक्केर’ ॥ टिष्टीति निधुर भापत इति टिट्ठिभक । ‘भाप व्यक्ताया वाचि’ । टिष्टीति शब्देन भातीति वा । ‘भा दीप्तौ’ । ‘लकुमुकिपेरु’ ॥ वर्तते स्वेच्छया^{१२} वर्तक । ‘श्रुतु वर्तने’ । ‘बलिचेपिटृ’ ॥ ^{१३}वर्तकशब्दवद् वर्तिकाशब्दव्युत्पत्ति । ‘मूलबहकिपेरु’ ॥ एते पक्षिविशेषा ह्या ॥ ३४-५ ॥

^१ वर्णयोगात् F₂ Pt₂   ^२ हरीतपक्षि J₂   ^३ नीरुकागे J₂   ^४ रड K₂
^५ भापते K₂   ^६ लावहकि J₂   ^७ जलन K₂ K₂   ^८ जीवजीवमु D₂ K₂
^९ चन्द्रिकया D₂ J₂ K₂ K₂   ^{१०} वन्निलपुल्लुगु I K₂   ^{११} ओक स्थान D₂
K₂ K₂   ^{१२} K₂ K₂ add इतस्तत   ^{१३} नु पक्षि पूववत् J₂

(पा.) तेया विशेषा—वर्तिकादय । तेया पक्षिणा विशेषा हारीतादय उक्ता । शेषे—‘हरीतो हरितापीते’ । हरिते आपीते हारीत स्यात् । ‘पञ्चनिपिटृ’ । ‘मद्गुस्तु जलवायस’ । ‘नीरुकाकि’ । ‘कारण्डवो महापक्ष’ । ‘वन्नेलेडि’ । ‘पूव स्याद्धारि कुक्कुट’ । परिपूवश्च शकटविलश्चात्र समाहृत । ‘पूव शकटविल’ इति वेदभाष्ये । ‘नीरुकोडि’ ॥ ‘तित्तिरस्तु खरकाणो वरिष्ठ शक्रप्रिय’ । ‘रुद्राणा तित्तिरि’ इति शुति (तै ५ ५ १६ १) । ‘तीतिव’ । ‘भस्मवर्णोऽलजो भास शकुन्त कुक्कुभन्तथा’ । ‘भस्मवर्णस्तु भास स्यात्’ इति क्षुरे । ‘अलज आन्तरिक्ष’ इत्यत्र (वाज स २४ ३४) अलजो भास इति ज्ञानपत्रे व्याख्यातम् । शकुन्तशब्द पक्षिसामान्यवचन, तद्विशेषवचनश्च । कुगिति कौति शब्दायते कुक्कुभ । ^२भक्षप्रत्यय । ‘गपपुल्लुगु’ ॥

‘लावकश्चित्रयोधी स्याच्चतुर्धा स प्रकीर्तित ।
गौरिक पासुल पौण्ड्र कर्बुरश्च ॥’

^३लावकश्चित्रयोधी । ^३लावकनामनी । स च गौरिकादिभेदेन चतुर्विध । ‘अथ जीवहृत् । जीवजीवो भवेत्’ । जीवजीवनामनी ॥ रक्तनयनस्तु चकोरक । ‘चलच्चञ्चू-
त्पिवज्ज्योत्स्नाप्रियाश्च विपसूचके’ । विपसूचकपक्षिणो नामानि । जीवजीवशब्दश्चात्र ।
‘जीवजीवश्चकोरे स्याद् द्रुमपक्षिविशेषयो’ इति विश्व (पृ १६७, श्लो ६२) ।
‘वेन्नलपुल्लगु’ ॥ ‘कोयष्टिक शिखरिणि’ । शिखरिनाम्नि पक्षिणि कोयष्टिकशब्द
स्यात् । ‘कोयष्टि शिखरी समौ’ इति यादव (वैज प्र २७, श्लो २०) ।
‘चीकुनोकेर’ । ‘टिट्ठिभस्तु कटुकण’ । तस्मिन्नुत्पादशयनोऽण्डुकश्च । टिट्ठिभनामानि ।
‘टिट्ठिभसु’ ॥ ‘अथ चलनक्रमे वर्तक’ । चलनक्रमे वर्तकशब्द स्यात् । ‘बेलिशगुण्व’ ।
‘शकुनौ प्राचाम् । वर्तिका मीनवह्निवा’ । प्राचा पक्षिणा मध्ये प्रशस्ते शकुनौ वर्तिका
मीनवह्निकेति शब्दद्वय वर्तत । ‘मीलपह्लिक’ । ‘कपिञ्जलश्चित्रपक्ष’ । ‘कञ्जु’ ।
इत्याद्या पक्षिण परे ग्रन्थगौरवभयात्प्रोक्त ।

‘हसादयो जलचरा मान्या स्यु कुक्कुटादय ।

वनजा पीतमुण्डाद्या भृङ्गाद्या क्षुद्रपक्षिण ॥ ३४-५ ॥

^१ शकटाविल इति वैजयन्त्याम् (पृ २७ श्लो १२)

^२ B₃ adds बाहुल्कात्

^३ लावुक B₃

गरुत्पक्षच्छुद्धाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

स्त्री पक्षतिः पक्षमूल चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥ ३६ ॥

प्रढीनोद्गीनसंडीनान्पेताः स्वगगतिक्रियाः ।

(वि.) गरुदिति—^१गिरति ^२गगनमाक्राम्यत्यनेनेति गरुत् । ‘गृ निगरणे’ ।
पक्षति परिगृह्णात्याकाशमनेनेति^३ पक्ष । ‘पक्ष परिग्रहे’ । छाद्यतेऽङ्गमनेनेति ‘छद’ ।
‘छद अपवारणे’ । पवत्यनेनेति पत्रम्^४ । ‘पल्ल गतौ’ । पतन्त त्रायत इति पत्रम् ।
‘त्रैङ् रक्षणे’ । तन्वा रोहतीति तनूरुहम् । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । पक्ष-
नामानि । ‘रेक्लपेल्लु’ ॥ पक्षस्य मूल पक्षति । पक्षमूल च । ‘रेक्मोदलु’ ॥ चञ्चति^५
चलत्याहारप्रदणे चञ्चु । ‘चञ्चु गतौ’ । पुत्र्यति^६ मासादिकमनेनेति^७ त्रोटि ।
‘उट छेदने’ । ‘पक्षुलमुक्पेल्लु’ ॥ प्रकृष्ट^{१०} डयन प्रढीनम् । उद् ऊर्ध्वं डयनम्
उद्गीनम् । सहत डयन सडीनम्^{११} । ‘डीङ् विहायसा गतौ’ । पक्षिणा गतिविशेष-
नामानि ॥ ‘पक्षुलगतिविशेषनाममुलु’ ॥ ३६ ॥

- ¹ आक्रामति D₂, K₄, काम्यति K₅, अविक्रामति J₂   ² आकाश K₅, K₆
³ गगन F₂, Pt₂.   ⁴ I, K₃, K₄ add अदयत्याकाशमनेनेति.   ⁵ D₂, K₅, K₆
 add पतत्न च   ⁶ 'पश्' J₂   ⁷ K₅ omits one line   ⁸ D₂, K₅, K₆
 add भिनत्ति   ⁹ मासमनेन J₂, K₄   ¹⁰ डयत् इति I.   ¹¹ सगतं (D₂, K₅, K₆)
 डयत् इति I

(पा.) गरुत्—तनूरुहम् । पक्षनामानि । 'रेक्कु' । स्त्री—पक्षमूलम् । पक्षमूल-
 नाम । 'रेक्कुमोडु' ॥ चञ्चु—स्त्रियौ । शेपे—'तस्या सृपाटिका तुण्डम्' ।
 चञ्चुनामानि । 'पक्षिमुक्कु' । 'विडीन डयन गति' । पक्षिणो गतिनामानि ।
 प्रडीनीशूनसडीनान्येता. एगगतिक्किया' । एता इति विधेयानुरोधी लिङ्गनिर्देशः ।
 पक्षिगतिविशेषनामानि ।

'प्रडीनमाद्य डयनमुडीन तु वियद्वत्ति' ।

सडीन तरुगुत्मादिप्राप्तये डयन मतम्' ॥ ३६ ॥

पेशी कोशो द्विहीनेऽण्डं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥ ३७ ॥

पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः ।

(वि.) पेशीति—पिंशतीति पेशी । अथवा पेशयति गर्भमिति पेशी । 'पिश
 अवयवे' । गर्भस्य कोशत्वात् कोश । पेशीकोश इति पाठे पेशीना 'मासरण्डाना कोश
 पेशीकोश । अमति नि सरत्यस्मात् पिशुरित्यण्डम् । 'अम गत्यादिपु' । अण्डशब्दो
 द्विहीने, नपुसके² वर्तते । अण्डनामानि । 'गुड्डुपेल्लु' ॥ सायकाले पक्षिकुलमयत
 एनमिति कुलाय³ । 'अय गतौ' । पक्षिकुलमेतीति वा कुलायम् । 'इण् गतौ' । नीयते
 वृणादिकमप्रेति नीडम् । 'णीञ् प्रापणे' । 'गुड्डुपेल्लु' ॥ पुनाति कुलमिति पोत ।
 'पूञ् पवने' । पायते रक्ष्यते पाक । 'पा रक्षणे' । पच्यते गर्भकुशेन वा पाक⁴ ।
 'डुपचप, पाके' । जनन्या⁵ हस्तमवलम्ब्य ऋच्छतीत्यर्भक । 'ऋ गतौ' । गमनाय
 डयते डिम्भ⁶ । 'डोड् विहायसा गतौ' । ध्रुवीडित सन् पृथु अत्यर्थं कायतीति
 पृथुक⁷ । 'कै शब्दे' । इयति तनूकरोति पित्रोर्दु खमिति शावक । ध्रुवीडितजठर
 इयतीति वा । 'शो तनूकरणे' । शेतेऽत्यर्थमिति शिशु । 'श्रीड् स्वप्ने' । शिशुनामानि ॥
 '10 सर्वजन्तुसामान्यशिशुमात्रमुनकुलु पेल्लु' ॥ ३७ ॥

¹ D₂, K₄ add शरीरिणा

² K₂, K₃, K₄ add लिङ्गे

³ कुलायम् K₅, K₆

⁴ 'गुड्डु' J₂

⁵ K₅, K₆ add विरुद्धलक्षणा

⁶ D₂, J₂, K₅ add माता

पात्येनमिति वा, स्तनौ पिशतीति वा K₅, K₆, W₂   ⁷ J₂, W₂ add आदि   ⁸ डिम्भयति,

‘दिभि क्षेपे k_2 ^१ पृथुतर यथा भवति तथा कायति F_2, Pt_2

10 ‘विह्र पेद’

 D_2, K_2, K_6

(पा.) पेशी—अण्डम् । पेशीकोश इत्येकपदमिति केचित् । ^१डिम्बशब्दश्चात्र । ‘पेशी कोशश्च डिम्बोऽण्डम्’ इति वैजयन्त्याम् (पृ ३०, श्लो ५०) । अण्डनामानि । ‘गुडडु’ ॥ कुलायो—अस्त्रियाम् । पञ्जरशब्दश्चात्र । ‘कुलाये पञ्जर ह्रीवे’ इति तन्त्रान्तरे । पक्षिनिख्यनामानि । ‘गूडु’ ॥ पोत—शिथु । शिथुसामान्यनामानि । क्षेपे—‘पक्षि पोतस्तु ^२पिह्लकश्चञ्चुस पीलुकावटौ’ । चञ्चुस इत्यत्र चमस इत्येके । पक्षिशिथुनामानि ।

‘इह सह सन्नीडन्ते विडालपोती च कीरपाकौ च ।

अहमहमिकया पिवतो हरिणीस्तनमिह च हरिणहरिशार्दौ’ ॥ ३७ ॥

^१ डिम्ब° B_3 ^२ विह्लकश्चगुक् इति वैजयन्त्याम् (पृ २६, श्लो ४)

स्त्रीपुसौ मिथुन द्वन्द्वं युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८ ॥

समूहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः ।

स्तोमौघनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः ॥ ३९ ॥

समुदायः समुदयः समवायश्च यो गणः ।

त्रियां तु संहतिर्वृन्दं निकुरुम्बं कदम्बकम् ॥ ४० ॥

(वि.) स्त्रीपुसाविति—स्त्री च पुसाश्च स्त्रीपुसौ । मेथति मिथ सगच्छत इति मिथुनम् । ‘मिथृ मेथृ ^१सगमे’ । ^२द्वौ सह वर्तते इति द्वन्द्वम् । ‘स्त्रीपुरुषलज्जद-पेल्लु’ ॥ परस्पर युज्यते^३ युग्मम् । युगलं । युग च । ‘युजिर् योगे’ । युग्मनामानि ॥ ‘सामान्ययुगा रेण्डु जोडैयुडुटकु पेल्लु’ ॥ ‘सम्यगूह्यते एकत्रेति समूह । ‘उह वितक’ । निवरा वहति प्रापयति स्वसवन्धिनामेकत्वमिति निवह^४ । ‘वह प्रापणे’ । विशेषेण उच्यत इति व्यूह^५ । सदुह्यते प्रपूर्यत इति सदोह । ‘दुह प्रपूरणे’ । विस्त्रियत इति विसर । ‘स गतौ’ । ^६त्रय्यते बहुभिरिति व्रज । ‘व्रज गतौ’ । स्तूयत बहुत्वेनेति स्तोम । ‘पुब् लुतौ’ । उच्यते सचीभूयत इत्योष । ‘उच समवाये’ । निकीर्यत इति निकर । ‘कृ विक्षेपे’ । त्रियत इति त्रात । वारश्च । ‘वृब् समत्तौ’ । सहन्यत इति सघात । ‘हन हिंसागत्यो’ । सचीयते सचय । ‘चिन् चयने’ । ^७समुदयन्तेऽत्र समुदाय । समुदयश्च^{१०} । ‘अय गतौ’ । समवेति समवाय^{११} । ‘इण् गतौ’ । चीयते चय । ‘चिन् चयने’ । गण्यते गण । ‘गण सरयाने’ । सहन्यते

सहति । 'हन द्विसागत्यो' । ग्रियते वृन्दम् । 'वृब् सभक्तौ' । वययोरभेद । नितरा
 कुरति शब्दायते निकुरुम्बम् । 'कुर शब्दे' । निकुरयति शब्दमन्योन्यसघट्टनेन कारयति
 वा । कोलाहलरूपेण कुरिस्तमम्बते कदम्बकम् । 'धवि शब्दे' । समूहनामानि ॥
 'गुपुपेस्तु' ॥ ३८-४० ॥

^१ सगमने I, K₂, K₃, W₂   ^२ द्वौ द्वौ D₂, K₃, K₄   ^३ J₂ adds सग-उत्ते
^४ समूहते I, J₂, W₂   ^५ D₂, K₃, K₄ add निगहति समुदायत्वं पक्षादीनां प्रापयति
^६ व्यूहते K₄, W₂, I adds 'ऊह रितके'   ^७ D₂, K₄ add अनेन   ^८ मजति W₂
^९ समुदयन I, K₄, समुदयन्ति K₄   ^{१०} समुद्यन्त्यत्र, 'इण् गतौ' I₂, Pt₂   ^{११} समवयन्ति
 प्राप्नुवन्त्यत्रति I₂, Pt₂

(पा.) रूपीपुसौ—द्वन्द्वम् । रूपीपुसयुगनामानौ । युग्म—युगम् । द्वितयसामान्य-
 नामानि । 'द्वय द्वैत यम द्वन्द्व द्वितय यमल द्वयो' इति तन्त्रान्तरे द्वितयसामान्यवाचकेषु
 द्वन्द्वपदमप्युक्तम् । तेन पदद्वन्द्वमित्यादिप्रयोगः ।

'मिथुन द्वितय द्वैत द्वय द्वन्द्व युग यमम् ।
 यमल युगल युग्म युतक च द्वयोर्गण ॥'

इति वैजयन्ती (प्र १८७, श्लो १५) । तेन मिथुनपदमपि द्वितयसामान्यार्थकमाहुः ।
समूह—कदम्बकम् । समूहनामानि ।

'पूगो वितान प्रकरो मण्डल चक्रवालकम् ।
 पटल पेटिका रूरी त्यात् चक्र जात च जालकम् ॥
 रून्ध कलाप सस्त्यायो ग्राम परिकरइडटा ॥'

एतानि च ॥ ३८-४० ॥

^१ गण इति मुद्रितप्रथे

वृन्दभेदाः समैवर्गः सघसार्यौ तु जन्तुभिः ।

सजातीयैः कुलं यूथ तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥ ४१ ॥

(वि.) वृन्दभेदा इति—वृन्दभेदा समूहभेदा वक्ष्यन्ते । वृज्यते^१ विजा
 तीयैरिति र्ग । 'वृजी वर्जने' । उदाहरणे—प्राणिवर्ग, कर्ग ॥ सहज्यते^२ परस्परस-
 जातीयविजातीयैरिति सघ । 'हन द्विसागत्यो' । सरतीति सार्थ । 'सृ गतौ' ।
 उदा—पक्षिसघ, वणिक्सार्थ । कोलति सघीभवतीति कुलम्^३ । 'कुल 'सस्त्याने' ।

यथा—ब्राह्मणकुलम् ॥ तिरश्चा तिर्यग्जातीना समूहो यूथमित्युच्यते । यौति^५ मिश्रीभ वतीति यूथम् । 'यु मिश्रणे' । यथा—गजयूथ, वराहयूथमित्यादि ॥ ४१ ॥

^१ वर्ज्यते D₂ K₂ W₂   ^२ परस्पर K₅ K₆   ^३ सजातीयैर्जन्तुभिर्निर्वृत्त
समूह कुलमित्युच्यते, कुल्यत इति कुलम् I, K₂ W₂   ^४ 'कुल सस्याने कधुपु च'
I K₂ K₁   ^५ K₆ W₂ add परस्पर

(पा.) वृन्दभेदा । वक्ष्यन्त इति शेष । समैवर्ग । केनचिदुपाधिना सजा तीयेर्निर्वृत्त समूहो वर्ग इत्युच्यते । यथा शिष्यवर्ग कवर्ग इत्यादि । सघ —जन्तुभि । प्राणिभिर्निर्वृत्त समूह सघ सार्थ इति चोच्यते । गोसघो विप्रसघ इत्यादि । मेघसघ इत्यादि तूपचारात् । निरुपपद सार्थशब्दो वणिकसमूहे । 'सार्थो वणिकसमूहे स्यादपि सघातमान्ने' इति विश्व (प्र ७६, श्लो ९) ॥ सजातीयै कुलम् । सजातीयैर्जन्तुभि निर्वृत्त समूह कुलमित्युच्यते । गोकुल विप्रकुलमित्यादि । यूथ—पुनपुसकम् । सजातीयाना तिरश्चा समूह यूथ यूथ इति चोच्यते । गजयूथ कथयूथ कथयिष्या मीति समूहमात्रेऽपि प्रयोग । 'यूथ तिर्यक्समूहेऽपि' वृन्दमात्रेऽपि भाषितम्' इति विश्वप्रकाशिका (प्र ७६, श्लो १२) ॥ ४१ ॥

^१ स्यात्, 'च इति च मुद्रितग्रन्थे

पशूनां समजोऽन्येषां समाजोऽथ सधर्मिणाम् ।

स्यान्निकायः पुञ्जराशी तूत्करः कूटमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

(वि.) पशूनामिति—^१समजन्यत्र समज । 'अज गतिक्षेपणयो' । पशुसमू हनाम् ॥ ^२समाजशब्दव्युत्पत्ति समजशब्दवत्^३ । पशुभिन्नसघनाम् ॥ निचीयते निकाय । 'चिब् चयने' । सधर्मिगृन्दनाम् ॥ पुञ्ज्यते समूह्यत इति पुञ्ज^४ । 'पुञ्ज समूहे' । अश्नुत इति राशि । 'अशू व्याप्तौ' । उत्कीर्यत उन्नतत्वेनेति उत्कर । 'कृ विक्षेपे' । कूटवत् शिखरवत्^५ स्थित कूटम् । धान्यादिराशिनामानि ॥ ४२ ॥

^१ समजति I, K₆ W₂   ^२ F₂, Pt₂ add समजन्यत्र समाज, 'अज गतिक्षेपणयो'
^३ D₂ K₅ K₆ add 'व्युत्पत्ति'   ^४ F₂ Pt₂ add पुंसो जायत इति वा   ^५ रक्षत
इति वा राशि राशि शीत्रो धातु दीप्त्यर्थं D₂ J₂ W₂   ^६ K₁ K₆ add उन्नतत्वात्

(पा.) पशूना समज । पशुसमूह समज स्यात् । गोसमज । अश्वसमज इत्यादि ॥ अन्येषा समाज । पशुव्यतिरिक्तसमूह समाज स्यात् । गजसमाज इत्यादि ।

अथ [सधर्मिणां—निकायः। समानधर्मवतो समूहो निकायः स्यात्। ऋषिनिकायः।
पुञ्जराशी—अरिययाम्। धान्यादीनामुचितसमूहनामानि। घणकानां पुञ्जः। मौक्तिकानां
 राशिः। 'रैपाष्णीपुधिराशयः' इति स्त्रीपुंसयोस्त्रिकाण्डशेषः (पृ. ३८, श्लो. १०४४)।
 पुञ्जराशीत्युत्तरनिपात एवात्र द्वापकः। यस्त्राणामुत्तरः। 'कृ धान्ये' (३. ३. ३०)
 इति घञिप्रधानसामर्थ्यादुत्कारो धान्यमात्रसमूहः। 'उत्कारस्तण्डुलीनां—तण्डुलानामिति
 वा, शिपपदपदवीपान्थपाथेयमस्तु'। शिलानां कूटम् ॥ ४२ ॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्गणे।

गृह्यासक्ताः पक्षिमृगाश्छेकास्ते गृह्यकाश्च ते ॥ ४३ ॥

इति सिंहादिवर्गः

(वि.) कापोत इति—कपोतानां समूहः कापोतम्। कपोतसमूहनाम^१ ॥ शुकानां
 समूहः 'शौकम्। शुकसमूहनाम ॥ मयूराणां समूहो मायूरम्। 'मयूरसमूहनाम ॥
 तित्तिरीणां समूहः तैत्तिरम्। तित्तिरिसमूहनाम^२ ॥ गृह्यासक्ता गृह्यनिरुद्धाः पक्षिमृगाः छेका
 गृह्यकाश्च इत्युच्यन्ते। छायन्ते छिद्यन्ते पश्चादिषु छेकाः। 'छो छेदने'। गृहे घट्टा
 गृह्यकाः। गृह्यन्त इति वा गृह्यकाः। 'ग्रह उपादाने'। गृह्यवद्धपक्षिमृगनामनी ॥ ४३ ॥

^१ 'गुब्बलसमूहम्' K_१. ^२ 'चिदुल्लयोक समूहम्' F_२, Pt_२. ^३ 'नेमल्लयोक
 गुप्पु' K_१, Pt_२. ^४ तित्तिराणां D_२, 'तीतुल्लगुप्पु' K_१, Pt_२.

इति श्रीब्रह्मलक्ष्मभट्टोपाध्यायसुतुलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोश-
 पदविट्ठौ सिंहादिवर्गः

(पा.) कापोत—तद्गणे। तेषां कपोतशुक्रमयूरतित्तिर्यादीनां गणे कापोतादयः
 स्युः। आदिना काकानां समूहः काकमित्यादि। गृह्यासक्ताः—गृह्यकाश्च ते। गृह्योपित-
 पक्षिमृगाश्छेका गृह्यकाश्चेत्युच्यन्ते। 'गृह्याश्छेका गृह्याण्डजाः। गृहका गृहजाश्चेति'
 इति रत्नकोशः ॥ ४३ ॥

इति श्रीवत्स^१नृसिंहसूरिसुतमहिनाथसूरिविरचितेऽमरपदपारिजाते
 सिंहादिवर्गः

६. मनुष्यवर्गः

गृह्निरुद्धपक्षिमृगप्रसङ्गात् तद्वर्तिमनुष्याणां नामानि विवक्षुः इदानीं साङ्गोपाङ्गं मनुष्यवर्गमाह मनुष्या इत्यादिना—

मनुष्या मानुषा मर्त्या मनुजा मानवा नराः ।

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः ॥ १ ॥

(वि.) मनुष्या इति—मनोरपत्यानि^१ मनुष्याः, मानुषाश्च । म्रियन्त इति मर्त्याः । ‘मृक् प्राणत्यागे’ । मर्तो भूलोकः । तत्र भवा वा । मनोजाता मनुजाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । मनोरिमे मानवाः । नृणन्ति नयन्ति सर्वं स्ववशमिति नराः । ‘नृ नये’ । स्वकर्म नयन्ति प्राप्नुवन्तीति वा नराः । नरश्च । ‘णीन् प्रापणे’ । ‘पूर्वः अकारान्तः । अपरः ऋकारान्तः । एतानि मनुष्यनामानि ॥ ‘पान्ति स्यादिकमिति पुमांसः । ‘पा रक्षणे’ । पञ्चभिः पृथिव्यादिभूतैर्जन्यन्त^२ इति पञ्चजनाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । पुरि देहे शेते इति पुरुषः^३ । अथवा पुरन्ति प्राणिनामप्रे गच्छन्तीति पुरुषाः । ‘पुर अगमने’ । पूरुषाश्च^४ । एतानि पुरुषनामानि ॥ १ ॥

^१ जाताः K₅, K₈.

^२ पूर्वोक्तः W₃.

^३ कुलं वातीति वा पुमान् D₂, K₅.

^४ जायन्ते F₂, Pt₂.

^५ I, K₈ add स्यादिक पाठयतीति वा पुरुषः, पूरुषोऽपि; D₂, I add

‘पाल रक्षणे’, K₈ adds ‘शीङ् स्वप्ने’.

^६ F₂, Pt₂ add नयन्त इति नरः । ‘णीन् प्रापणे’.

(पा.) मनुष्याः—नराः । मनुष्यनामानि । जातिशब्दत्वात् स्त्रीलिङ्गा अपि भवन्ति । मनुषी । ‘योपधप्रतिपेधे गवयहयमुक्यमनुष्यमत्स्यानामप्रतिपेधः’ (वा. ४-१. ६३) इति ङीप् । मानुषी । मर्त्या । मनुजा । मानवी ॥ स्युः—नरः । ऋदन्तोऽयम् । पुंसो नामानि । ‘ब्रुवते स दूत्य उपसृत्य नरान् नरवत् प्रगल्भमतिगर्भगिरः’ (शिशु. ९. ६२) इत्यादिप्रयोगान्नरशब्दः पुंसोऽपि नास्ति । ‘पुंसः पुमानो मलिन . . . युद्धया प्रमाणमपि चेच्छिरसा करोति ।’ इत्यादितः पुमादिशब्दा मनुष्याणामपि नामानि भवन्ति । ‘पुरुषावात्ममानवी’ (३. ३. २१८) इति मूलकारः स्वयमेव वदयति ॥ १ ॥

स्त्री योपिदवला योषा नारी सीमन्तिनी बधूः ।

प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा ॥ २ ॥

(वि.) स्त्रीति—स्त्यायति 'संघातो भवति गर्भोऽस्यामिति स्त्री । 'स्त्ये' शब्द-
संघातयोः' । यौति पुंसेति योषित् । योपा च । 'यु मिश्रणे' । योपितेति वा पाठः ।
पुंस इय बलमस्या न विद्यत इत्यबला । अल्पं बलमस्या इति वा । अल्पार्थं नञ् ।
नृणाति नयति स्वयं पुरुषमिति नारी । 'नृ नये' । सीमन्तः^३ केशवीथी अस्त्यस्याः
सीमन्तिनी । 'उह्यते भर्त्रति बधूः । 'वह प्रापणे' । प्रतीपं वक्रं द्रष्टुं शीलमस्या इति
'प्रतीपदर्शिनी । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । वामत्वेन वक्रत्वभावत्वेन रम्यत्वेन वा वामा^६ ।
वनति प्राप्नोति पुरुषमिति वनिता । 'वन' संभक्तौ शब्दे च' । 'अपत्यादिना मद्यत
इति महिला । 'मह पूजायाम्' । एतानि स्त्रीनामानि ॥ २ ॥

^१ घनीमरति D₂, J₂, W₂, संघीमरति K₅, K₆.   ^२ 'स्त्ये' द्वयै शब्दसंघातयोः'
K₃, K₄, Pt₂.   ^३ सीमन्तं K₃, K₆, Pt₂.   ^४ उह्यते K₃, K₄, Pt₂.   ^५ प्रतीपं
वक्रं यथा भवति तथा पश्यतीति I, J₂, W₂.   ^६ वाम वक्र पश्यति K₂, W₂.   ^७ 'वन
पण संभक्तौ' K₄, Pt₂.   ^८ पत्यादिना J₂, W₂.   ^९ 'स्त्रीलु' K₅.

(पा.) स्त्री योषित् । योषिताशब्दोऽप्यस्ति । 'स्त्री बधूयोषिता रामा'
इति त्रिकाण्डशेषः (पृ. १३, श्लो. ३००) । अवला योपा । जोपाशब्दोऽपि । जोपयति
प्रीणयतीति जोपा । नारी—महिला तथा । महेलापि ।

‘अविरलरवधारिवाहिनीयं प्रसभमिवाह्वयदाकुलं महेला ।’

इति कर्पिणाभ्युदये (१०. ११) । नारीनामानि ॥ २ ॥

विशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना ।

प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्बिनी ॥ ३ ॥

सुन्दरी रमणी रामा कोपना सैव भामिनी ।

(वि.) विशेषा इति—तद्विशेषान् प्रत्येकमाह^१—प्रशस्तानि अङ्गान्यस्या
इत्यङ्गना ॥ भयं^२ शीलमस्या इति भीरुः^३ ॥ कामयते पुमांसमत्यर्थमिति कामिनी ।
अतिशयेन कामोऽस्या इति वा । 'कमु कान्तौ' ॥ वामे वल्गुनी^४ लोचने यस्याः सा
वामलोचना । रमणीयलोचनस्त्रीनाम ॥ प्रकृष्टो मदः 'कामावेगोऽस्या अस्तीति प्रमदा ॥
मान. प्रणयकोपोऽस्या अस्तीति मानिनी^६ ॥ भाविनीति पाठे भावः शृङ्गारचेष्टा, सोऽस्या
अस्तीति भाविनी ॥ तापसादिनापि काम्यस^७ इति कान्ता ॥ ललति विलसतीति ललना^८ ।
'लल' विलासे' ॥ पृथुर्नितम्बः कटिपश्चाद्भागोऽस्त्यस्या इति नितम्बिनी ॥ ^{१०}सुष्टु
आद्रियते पुंसेति सुन्दरी । 'हृद् आदरे' ॥ रमयति नायकमिति रमणी । 'रमु

क्रीडायाम्^१ । पुमान् यस्या रमते विशेषतः^{११} सा रमणीति वा ॥ रमते कामशास्त्रानुसारेण कलाभिरिति रामा । ‘रमु क्रीडायाम्’ ॥ एतानि स्त्रीविशेषनामानि ॥ सा कोपना चेत् कोपशीला यदि भवेद् भामिनीत्युच्यते । रमयन्ती भामयत्यवश्यं कुप्यतीति भामिनी । ‘भाम क्रोधे’ । कोपनस्त्रिया नामनी ॥ ३ ॥

^१ विशेषा उच्यन्ते W₂   ^२ मयशीला भीरु I, K₆, W₃   ^३ K₅, K₆ add
‘निभो भवे’, W₂ adds भयशीलाया स्त्रिया नाम   ^४ रुचिरे F₂, Pt₂   ^५ चेतोधि-
कार K₅, K₆   ^६ प्रणयकलहयतीनाम् J₂, W₂   ^७ कम्प्यते K₅, K₆   ^८ अति
रमणीयस्त्रीनाम् W₂   ^९ क्रीडायाम् Pt₂   ^{१०} K₅, K₆ add रूपत   ^{११} विशेषेण W₂

(पा.) विशेषास्तु—रामा । वक्ष्यन्त इति शेष । ते च शब्दा सामान्येऽपि ।

तथा च हलायुध (२ ३२६-७)—

‘रामा वामा वामनेत्रा पुरध्री नारी भीरुभामिनी कामिनी च ।
योपा योपिद् वासिता वर्णिनी स्त्री स्यात् सीमन्तिन्यङ्गना सुन्दरी च ॥
अथला महिला ललना प्रमदा रमणी नितम्बिनी वनिता ।
दयिता प्रतीपदक्षिन्युक्ता च यधूर्वशा युवति ॥’

इति । अङ्गना कल्याणाङ्गया स्त्रिया नाम । भीरुर्भयशीलाया । सङ्गापूर्वकविधेरनित्यत्वेन सवुद्धौ गुणस्यानित्यता । तेन ‘कुतस्य भीरु यत्तेभ्यो दुह्यद्भयोऽपि क्षमामहे’ इति भट्टि (४ ३९) । ‘कम्पोत्तर भीरु तयोपगूढम्’ इति कालिदासश्च (रघु १३ २४) । कामिनी प्रियसगमललासाया । वामलोचना रमणीयनयनाया । प्रमदा यौवनादिमदवत्या । गानिनी प्रणयकोपवत्या । कान्ता स्पृहणीयाया । ललना चित्तसनशीलाया । नितम्बिनी घननितम्बाया । नामानि ॥ सुन्दरी मनोहरा । रमणी रामा क्रीडाशीला । कोपना—भामिनी । सैव कोपयती चेद् भामिनी स्यात् । क्रीडासमये कोपशीलाया नाम ॥ ३ ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ॥ ४ ॥

कृताभिपेका महिषी भोगिन्योऽन्या वृषस्त्रियः ।

(वि.) वरारोहेति—पुसा आरुह्यत इति आरोह नितम्ब, वरं श्रष्ट आरोहो-
ऽस्या इति वरारोहा । मधुपान^१ विनापि मत्तेव काशत इति मत्तकाशिनो । ‘वाश्ट दीप्तौ’ । मत्तमासिनीति पाठे श्रोणीगौरवात् मत्तगजवत् मन्द कसतीति मत्तमासिनी ।
‘वत्त गतो’ । ‘रूपशीलादिभिरुत्कृष्टत्वाद्’ उत्तमा । वर श्रेष्ठो वर्णो रूपमस्या इति
वरवर्णिनी । उत्तमध्वीनामानि ॥ महते पूज्यत^२ इति महिषी । ‘मह पूजायाम्’ ।

नृपेण सहाभिपिक्तस्त्रीनाम ॥ भोग सभोगो यास्ति भोगिन्य । नृपस्य आभ्यो भोगोऽस्तीति वा । ^१नृपभोगस्त्रीनाम ॥ ४ ॥

^१ मद्यसेवया D₁, K₅ K₆   ^२ गुणादिभि J₁, K₂ W₂   ^३ J₁, K₂ K₆
add इतराभ्य   ^४ K₅, K₆ add सर्व   ^५ "भोग्य" W₂

(पा.) वरारोहः । घनश्रोणीनाम । मत्तकाशिनी । मत्तेन मदेन प्रकाशमानाया नाम । उत्तमा । असाधारणगुणाया नाम । वरपर्णिनी । प्रशस्तरूपवत्या नाम ॥ कृतभिपेका महिषी । राज्ञा सहाभिपिक्ताया नाम ॥ भोगिन्यो—नृपत्रिय । तदन्या राज्ञो भोगिन्य स्यु । अनुक्तम्—‘पालाकली युद्धजिता’ । युद्धे निर्जित्याहता राज्ञी पालाकली स्यात् ॥ ४ ॥

पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधर्मिणी ॥ ५ ॥

भार्या, जायाथ पुत्रं दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी ।

पुरध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता ॥ ६ ॥

(वि.) पत्नीति—पत्युरनया सह यज्ञसयोग संपद्यत इति पत्नी । पाणिगृहीतोऽस्या इति पाणिगृहीती । द्वितीयो धर्मभागोऽस्या अस्तीति द्वितीया^१ । पत्या^२ सह धर्मो दानयज्ञादिरस्या अस्तीति सहधर्मिणी । ब्राह्मादिमुख्यविवाहतो यस्या यज्ञा धिकारोऽस्ति तस्या नामानि ॥ ध्रियत इति भार्या । ‘भृञ् भरण’ । ‘जायतेऽपत्यं मस्यामिति’ जाया । जायतेऽस्या पति पुत्ररूपेणेति वा । ‘जनो प्रादुर्भावे’ । दारयन्ति उद्वेजयन्ति पतीनेति दारा । ‘दृ भये’ । अथ शब्द पुत्येव भूम्नि च । अत्र अधशब्दस्य अथ भायत्यादौ अन्वयः । परिणीतस्त्रीनामानि ॥ कुटुम्बमस्या^३ अस्तीति कुटुम्बिनी^४ । पुर फेच्यवर्गं धरतीति पुरध्री । ‘धृञ् धारणे’ । कुटुम्बपोषकस्त्रीनामनी ॥ शोभन चरित्र यस्या सा सुचरित्रा । दर्शनादेव पापं स्यति नाशयतीति सती^५ । ‘पोऽन्तर्कर्मणि’ । ^६साधुगुणयोगात् साध्वी । पतिसेवैव व्रतमस्या पतिव्रता । सुनियत स्त्रीनामानि ॥ ५-६ ॥

^१ यज्ञ धिकारफलमागिनोर्जायापत्योर्यत्तरत्वन द्वितीया F₂ Pt₂   ^२ Pt₂ adds भर्ता
^३ भरणपोषणयो K₅ K₆   ^४ पुत्र K₂ W₂   ^५ अस्या K₅ K₆   ^६ F₂ Pt₂
add पुत्रभृत्यादिक   ^७ पोष्यवशं कुटुम्बवत् K₅ कुटुम्ब तदस्या I J₂   ^८ धत्त
K₅, K₆ दधाति J₂   ^९ ‘दुष्पाञ्च धारणपोषणयो’ K K₆   ^{१०} सद्गुणा सत्यस्या K₅
^{११} साधुगुणा सत्यस्या J₂   ^{१२} K₂ adds सदैव

(पा.) पत्नी पाणिगृहीती च । चशब्दो भङ्गयन्तरामिधानार्थः । तेन पाण्यती-
करात्तीत्यपि । द्वितीया—दाराः । दारा. पुंस्येव भूम्येव । अग्निसाक्षिकतया परिणीतरा-
नामानि ॥ ‘शूद्री शूद्रस्य भार्या स्यात्’ (२. ६. १३) इत्यौपचारिक. प्रयोगः । स्यात्तु—
पुरंध्री । कुटुम्बपोषिकानामनी ॥ सुचरित्रा—पतिव्रता । नियतस्त्रीनामानि । पतिवत्ये-
कपत्न्यपि । एते च ॥ ५-६ ॥

कृतसापत्निकाध्यूढाधिविन्नाथ स्वयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या च कुलस्त्री कुलपालिका ॥ ७ ॥

कन्या कुमारी गौरी तु नग्निकानागतार्तवा ।

(वि.) कृतेति—सपत्न्या भावः सापत्न्य सापन्नं च । कृतं सापन्न यस्याः सा
कृतसापत्निका । अधि स्वोपरि उद्यते अस्या इति अध्यूढा । ‘बहू प्रापणे’ । अधि उपरि
‘विन्ना लब्धा यस्या अधिविन्ना । ‘विदूढ लाभे’ । पूर्वोदानामानि ॥ स्वयं शृणुते
पतिमिति स्वयंवरा । ‘वृष् वरणे’ । पति शृणुत इति पतिंवरा । वरणं वर, तत्र
निपुणा वर्या । या स्वरुच्यैव पति शृणुते तस्या नामानि ॥ कुलेनाव्यभिचारेण रक्षिता
स्त्री कुलस्त्री । कुलं पालयतीति कुलपालिका । ‘पाल रक्षणे’ । सतानसपादयितृ-
स्त्रीनामनी ॥ कन्यते कान्यत इति कन्या । ‘कनी दीप्निकान्तिगतिपु’ । कनति शुतिमती
भवतीति वा । कुत्सितो मारो मदनोऽस्या अस्तीति कुमारी । कुमारयति व्रीडयतीति वा ।
‘कुमार व्रीडायाम्’ । अनुदनववर्पाधिकानामनी ॥ मनसा विवाह प्रति गुरते
‘प्रत्युद्यच्छतीति गौरी । ‘गुरी उग्रमने’ । नजते व्रीडतीति नग्निका । ४ ‘ओणजी व्रीडने’ ।
अत्र नग्निकाशब्दो विरुद्धलक्षणाया गौर्या वर्तते । अनागतम् आर्तं च पुष्पमस्या इति
अनागतार्तवा । अनुदसप्तवर्पाधिकानामानि ॥ ७ ॥

१ विन्दति K₂, K₃, विदन्ति K₂, K₃

२ शृणोति J₂.

३ K₁, K₂ add

स्वयमव ४ वरयति, ‘वर ईप्सायाम्’ J₂

५ कुले स्त्री I, K₂, K₃, कुलपालिका

स्त्री J₁

६ कुलस्य पालिका स्त्री W₂

७ प्रत्युद्यच्छतीति F₂, P₁, प्रत्युद्यमवती W₂.

८ ‘ओणजी लब्धी व्रीडने’ W₂

९ ‘नव’ K₂, K₃.

(पा.) कृतसापत्निका—अधिविन्ना । या व्यूढा सती कृतसापत्निका साधिविन्ना
स्यात् । सापत्न्यदु खिताया नाम ॥ व्रीण्यपि सपत्नीनामानतीति केचित् । कृतसापत्न्यकेति
पाठे स्त्रीप्रत्ययानन्तरं कप् । कृतसापत्न्यकेति पाठे तु कवनन्तरमपि स्त्रीप्रत्ययः ॥ अथ
स्वयंवरा—वर्या च । या कन्या स्वातन्त्र्येण पति वृणीते तस्या नामानि ॥ कुलस्त्री

कुलपालिका । मातापितृप्रतिपादितकन्यकानामनी ॥ कन्या—गौरी च । कन्यकानामानि ॥

‘कुमारी कन्यका गौरी’ इति वैजयन्ती (प्र १७३, श्लो ६) । नम्रिकानागतार्तवा ।
अनागतप्रथमरजा कन्या नम्रिका स्यात् ॥ ७ ॥

^१ इतसापत्यका B₃

^२ ‘कुमारी वन्यका वन्या’ इत्येष मुद्रितग्रन्थे

स्यान्मध्यमा दृष्टरजास्तरुणी युवतिः समे ॥ ८ ॥

समाः स्नुपाजनीवध्वश्चिरण्टी तु सुवासिनी ।

(वि.) स्यादिति—कन्यायुवत्योर्मध्यमे वयसि तिष्ठतीति मध्यमा । दृष्ट रजोऽस्या इति दृष्टरजा । दृष्टरज स्त्रीनामनी ॥ ^१ कन्यावस्था तरतीति तरुणी । ‘तृ प्लवनतरणयो’ । पुसा ^२ बाह्वद्वादिना यौतीति युवति । ‘यु मिश्रणे’ । युवती वा । षोडशवर्षाधिकस्त्रीनामनी ॥ ^३ श्वशुरादिपादप्रक्षालनाय जल स्नौतीति स्नुपा । ‘ष्णु प्रस्रवणे’ । ^४ जायते पुत्रोऽस्यामिति जनी । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । पुत्रेण ^५ उद्यते बधू । ‘बहू प्रापणे’ । पुत्रभार्यानामानि ॥ चिरेणाटति पितृगेहाद् भर्तृगेहमिति चिरण्टी । चिरिणोति हिनस्त्य-मङ्गलानीति वा । ‘चिरि ^६ हिसायाम्’ । चरतीति चरण्टीत्येके । ^७ सुप्तु वसतीति सुवासिनी । ‘वस निवासे’ । त्वेषु वस्तु शीलमस्या इति स्वासिनीति वा पाठ । सभर्तृकाया नामनी ॥ ८ ॥

^१ क वादशा D₂ L₂ W₂   ^२ बाह्व° L₃   ^३ गृहव्यापाराय F₂ Pt₂   ^४ स्नु K₅ K₈, Pt₂   ^५ ज-यते D₃, K₅ K₈   ^६ पत्या D₂ K₂ K₈   ^७ बहू वादि-पेषणादिषु सूक्ष्मप्राणिन इति K₅, K₈   ^८ चिरि चिरि° K₅ K₈   ^९ K₅ K₈ add पतिसनीपे

(पा.) स्यात्—दृष्टरजा । दृष्टप्रथमपुष्पा मध्यमा स्यात् । अनुक्तम्—‘प्राप्त-र्तुर्दिकरी^१ राक्ता’ । प्राप्तर्तौनामनी । ‘श्यामा स्त्रीव्यञ्जनैर्युता’ । उपपन्नकुचकलशादि श्यामा स्यात् । तरुणी युवती समे । यौवनवत्या नामनी । पाक्षिकलादेशात् तलुनी ॥ ‘वधूटी वेकटी’ तली^२ (?) । एतानि च । समा—वधू । पुत्रपत्नीनामानि ॥ चिरण्टी—सुवासिनी । स्त्रीनामनी ॥ ८ ॥

^१ बहूरी B₃

^२ वेकली B₃ युवतिस्तलुनी चरी इति वैजय त्याम् (प्र १७२)

इच्छावती कामुका स्याद् वृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका ।

(वि.) इच्छावतीति—पुष्पादिषु इच्छा अस्त्यस्या इति इच्छावती । सुरतव्यति-
रिक्तवस्तुनि कामोऽभिलाषोऽस्या अस्तीति ^१कामुका । ‘कमु कान्तौ’ । ^२सुरतादन्यत्र
विषये इच्छावतीनामनी ॥ ^३वृष रेतोऽधिकपुरुषम् आत्मन इच्छतीति वृषस्यन्ती । सुरत
कामयत इति कामुकी^४ । यूना सह ^५सुरताभिलाषिणीनामनी ॥ ^६अभिसारयते का-तम्
अभिसारिका । ‘सू गतौ’ । कान्तमुद्दिश्य ^७सकेतस्थानगामिनीनाम^८ ॥ ९ ॥

^१ इन्द्रियार्थेषु कामोऽस्या D₂, K₅, K₆ ^२ सुरतामस्तीच्छा अस्या इच्छावती,
विषयेच्छावतीनाम W₂ ^३ असकृद्बीजनिषेकसमर्थो वृष शुक्ल, त F₂, Pt₁ ^४ काम
सुरताभिलाषो अस्या अस्तीति D₂, K₂, K₃ ^५ सुरताभिलाषस्त्रीनाम W₂ ^६ अभि
सरति J₂ ^७ सकेतन^० J₂ ^८ स्थल^० W₂

(प.) इच्छावती कामुका स्यात् । सभोगान्यविषयकेच्छावत्या नाम ॥
वृषस्यन्ती—कामुकी । सभोगेच्छावत्या नामनी ॥ कान्तार्थिनी—साभिसारिका । कान्तस-
केतगामिन्यभिसारिका स्यात् ॥ ९ ॥

पुंश्चली चर्पणी बन्धक्यसती कुलदेत्वरी ॥ १० ॥

स्वैरिणी पांसुला च स्यादशिश्वी शिशुना विना ।

(वि.) पुंश्चलीति—पुमास प्रलोभ्य चलतीति^१ पुंश्चली । ‘चल गतौ’ ।
कामोद्दीपनात् पुमास ^२व्याकर्षतीति चर्पणी । ‘कृष विलेखने’ । ककारस्य चकारादेश ।
^३चर्पणीति वा पाठ । वध्नाति उदासीनमपि पुरुष स्ववशं करोतीति बन्धकी ‘बन्ध
व-धने’ । न सती असती । विटकुलमटतीति कुलटा^४ । ‘अट गतौ’ । एत्यसाधुजनस्थान
ताच्छील्येनेति ‘इत्वरी’ । ‘इण् गतौ’ । स्वैर^५ स्वेच्छागमनमत्या अरतीति स्वैरिणी ।
^६पासवो मलिना दोषा अस्या सन्तीति पासुला । व्यभिचारिणीनामानि ॥ शिशवो न
सन्त्यस्या इत्यशिश्वी । शिशुरहितस्त्रीनाम ॥ १० ॥

^१ K₂, W₂, Pt₂ add गच्छति पुंष परिणेतुश्चलतीति वा Pt₂ ^२ J₂ K₂ K₃
add दूर ^३ चर्पणी I, J. ^४ विलङ्घ्य कुलमटतीति वा ‘अट पट गतौ’ D₂, K₁
^५ एतुमिच्छास्या अस्तीति वा D₂ K₅ K₆ ^६ स्वैरगमन I, K₂ K₃, W₂ Pt₂
^७ पाशु मलिन दुश्चरित I, K₂ K₄

(पा.) पुंश्चली—पासुला च स्यात् । व्यभिचारिण्या नामानि ॥ अनुत्तम्—
‘उर्मिला त्यक्तभर्तृका’ । भतार त्यक्तवत्या नाम ॥ अशिश्वी—विना । अनपत्या अशिश्वी
स्यात् । ‘^१नश्यत्प्रसृतिर्भिन्दु^२ स्यात्’ इति हलस्युध (अ मा २ ३३३) ॥ १० ॥

अवीरा निष्पतिसुता विश्वस्ताविधवे समे ॥ ११ ॥

आलिः सखी वयस्या च पतिवन्नी सभर्तृका ।

(वि.) अवीरेति—न विद्यते वीरोऽस्या अवीरा । पतिपुत्ररहितस्त्रीनाम ॥ विश्वसिति विगतश्वसनेव तिष्ठति मृतप्रायत्वादिति विश्वस्ता । 'श्वस प्राणने' । विगतो धवः पतिर्यस्याः सा विधवा । मृतभर्तृकानामनी ॥ अलति मिथो भूपयत्यनुरूपसवन्धेनेति^१ आलिः । 'अल^२ भूपणपर्याप्तिवारणेपु' । गुणादिना 'समाना ख्यातिरस्या इति सखी । वयसा तुल्या^३ वयस्या । सहक्रीडन्त्या नामानि ॥ 'पतिरस्या अस्तीति पतिवन्नी' । विवाहाप्तभर्तृमतीनाम ॥ ११ ॥

^१ Pt₂ adds वीरः पतिः पुत्रश्च.

^२ संवन्धिनीष F₂, Pt₂. ^३ 'अल भूपणे' K₆.

^४ समा I. ^५ D₂, W₂ add भवतीति.

^६ F₂, Pt₂ add जीवन्. ^७ F₂, Pt₂ add भर्ता सहिता सभर्तृका.

(पा.) अवीरा—सुता । पतिसुतरहिता अवीरा स्यात् । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममात्रा ॥ विश्वस्ता—समे । मृतभर्तृकानामनी । अनुक्तम्—'रण्डा च त्वरिकेत्यपि' । बालविधवानामनी ॥ आलिः—वयस्या च । सखीनामानि । 'सध्रीची सहचर्यपि' । एते च ॥ पतिवन्नी सभर्तृका । आयुष्मद्भर्तृकानामनी ॥ अनुक्तम्—'जीवतोका जीवसुः स्यात्' । जीवदपत्यानामनी ॥ 'किमिला बहुपुत्रिका' । बहुपुत्रवत्या नाम ॥ ११ ॥

वृद्धा पलिकी प्रज्ञा तु प्राज्ञी प्राज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

शूद्री शूद्रस्य भार्या स्याच्छूद्रा तज्जातिरेव च ।

(वि.) वृद्धेति—गतवयस्का वृद्धा^१ । पलितरोमयोगात्^२ पलिकी । वृद्धस्त्रीनाम ॥ प्रकर्षेण जानातीति 'प्राज्ञी' । प्रज्ञा च । 'ज्ञा अवबोधने' । प्रकर्षेण लौकिकव्यवहाराद्यभिज्ञाया नामानि ॥ 'प्रज्ञा अस्या अस्तीति प्राज्ञा । धीरस्या अस्तीति धीमती । प्रकृष्ट-धीमतीनामनी ॥ शूद्रस्य भार्या शूद्री । शूद्रभार्यानाम ॥ शूद्रजातौ भवा स्त्री शूद्रा^३ । शूद्रस्त्रीनाम ॥ १२ ॥

^१ वर्धते स वृद्धा, 'वृषु वृद्धौ' F₂.

^२ योगत्वात् W₂

^३ प्रजानातीति D₂,

K₅, K₆, W₂.

^४ प्रज्ञवतीति J₂

^५ F₂, Pt₂ add प्रज्ञस्ता.

^६ शूद्रजातिरेव

D₂, K₅, W₂.

(पा.) वृद्धा पलिङ्गी । वृद्धस्त्रीनामनी ॥ प्राज्ञी—वीमती । प्रज्ञावत्या नामानि ॥
शूद्री—भार्या स्यात् । शूद्रस्य भार्या शूद्री स्यात् ॥ शूद्रा तज्जातिरुद्धना । शूद्रजातिः
स्त्री शूद्रा स्यात् ॥ १२ ॥

आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा ॥ १३ ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात् क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

(वि.) आभीरीति—आभीरस्य गोपस्य भार्या तज्जातीया^१ वा आभीरी^२ ।
 महाशूद्रस्य भार्या^३ तज्जातीया वा महाशूद्री । गोपालस्य भार्याया तज्जातिरिया वा
 नामनी ॥ अर्यकुले जाता अर्याणी । अर्या च । अर्यकुलप्रसूतानामनी ॥^४क्षत्रकुले जाता
 क्षत्रिया । क्षत्रियाणी च ।^५क्षत्रकुलप्रसूतानामनी ॥ १३ ॥

^१ तज्जातिनी वा D₂, W₂

^२ महाशूद्री च, व्युत्पत्तिश्चैवम् D₂, K₂, K₃

^३ क्षत्रियकुले J₁, W₂

^४ क्षत्रिय^० J₂

(पा.) आभीरी—समा । महाशूद्रशब्द आभीरपर्याय । तत्र^१ जातिपुंयोग^२-
 योरैकरूपता ॥ अर्याणी—अर्या स्यात् । अर्याया^३ नाम ॥ क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
क्षत्रियाया नामनी ॥ १३ ॥

^१ ४ १ ६३.

^२ ४ १ ४८

^३ आर्याया B₂

उपाध्यायाप्युपाध्यायी स्यादाचार्यापि च स्वतः ॥ १४ ॥

आचार्यानी तु पुंयोगे स्यादर्या क्षत्रियी तथा ।

(वि.) उपाध्यायेति—उपेत्य^१ अधीतेऽस्या सकाशात्^२ 'सूदशारत्र गीतादिक
 चेति उपाध्याया । उपाध्यायी च । 'इह अध्ययने'^३ । सूदशारत्र^४ गीतादिक या
 उपदेक्षिन्या नामनी ॥^५ 'शिल्पोपदेक्ष स्वत एवाचरति आचार्यः । 'चर गतिभक्षणयो'^६ ।
 स्वत शिल्पोपदेशिनीनाम ॥ आचार्यस्य पत्नी आचार्यानी । आचार्यपत्नीनाम ॥
 अर्यस्य सभ्यस्य पत्नी अर्या । सभ्यस्य पत्नीनाम ॥ क्षत्रियस्य पत्नी क्षत्रियी ।
 क्षत्रियपत्नीनाम ॥ १४ ॥

^१ अधीयते I, K₂, Pr₂

^२ सू^० J₂

^३ शास्त्रादिक W₂

^४ मन्त्र^० Pr₂.

(पा.) उपाध्यायाप्युपाध्यायी । उपाध्यायाया नामनी ॥ स्यात्—स्वत^१ ।
आचार्याया नाम ॥ आचार्यानी—क्षत्रियी तथा । आचार्यादिसंज्ञाना पूर्वं जातिवृद्ध-

णाभिधानम् । इदानीं पुयोगलक्षणाभिधानम् । स्वयमयोग्या चेदाचार्यस्य पत्नी आचार्या-
नी । 'आचार्यादणत्व च' (वा ४ १ ४९) इति णत्व न । क्षुद्रा^१चेदर्यस्य पत्नी
^२अर्यो । ^३अर्यो वैश्यजातिः पुरुष । शूद्रकुलजा चेत् क्षत्रियस्य पत्नी क्षत्रियी ॥ १४ ॥

^१ आयस्य B_१^२ आर्यो B_१^३ आय B_१

उपाध्यायान्युपाध्यायी पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५ ॥

वीरपत्नी वीरभार्या वीरमाता तु वीरसूः ।

(वि.) उपाध्यायानोति—उपाध्यायस्य पत्नी उपाध्यायानी । उपाध्यायी च ।
उपाध्यायपत्नीनामनी ॥ ^१स्त्रीपुंसलक्षणैः पुटति सङ्गृह्यतीति पोटा । 'पुट सङ्ग्रेपणे' ।
^१स्त्रीपुंसलक्षणवतीनाम ॥ वीर पतिर्यस्या सा वीरपत्नी । वीरस्य भार्या वीरभार्या ।
^२वीरभार्यानामनी ॥ वीरस्य माता वीरमाता । वीर सूर्यवे^३ वीरसू । 'पूञ् प्राणिप्रसवे' ।
वीरमातृनामनी ॥ १५ ॥

^१ 'पुसक' J_२^२ वीरपत्नी J_२^३ सूर्ये, 'पूञ् प्राणिगर्भविमोचने' F_२

(पा.) उपाध्यायायुपाध्यायी । मूर्त्ता चेदुपाध्यायस्य पत्नी उपाध्यायानी ।
उपाध्यायीत्यपि ॥ पोटा—लक्षणा । स्तनश्मश्रुमती स्त्री पोटा स्यात् । दास्यपि पोटा ।
'पोटा बोटा तथा चेटी दासी स्यात् कुट्टहारिका' इति हल्युध (अ मा. २ ३३७) ॥
वीरपत्नी वीरभार्या । वीरस्य पत्नी, वीर पतिर्यस्या इति वा वीरपत्नी । वीरभार्यानाम ॥
वीरमाता—वीरसू । वीरजननीनामनी ॥ १५ ॥

^१ चेटी B_२^२ कुट्टहारिकेति मुद्रितग्रन्थे

जातापत्या प्रजाता च प्रसूता च प्रसूतिका ॥ १६ ॥

स्त्री नग्निका कोटवी स्याद् दूतीसंचारिके समे ।

(वि.) जातापत्येति—^१जातमपत्यमस्या जातापत्या^२ । प्रकर्षेण जायन्तेऽपत्या
न्यस्या प्रजाता । प्रसूयते^३ पुमान् प्रसूता । प्रसूतिका च । 'पूञ् प्राणिप्रसवे' ।
^४जायमानापत्यानामानि ॥ नजते नग्निका । 'ओणजी व्रीडने' । कुटेन कौटिल्येन वेति
यातीति कोटवी । 'वी गतिप्रजनकान्यसनखादनेषु' । 'व्यादपेतवस्त्रानामनी ॥ दूयते-
ऽनया पुमान् स्त्रीपक्षपातेनेति दूती । 'दूह परितोषे' । सचारयति पुमास स्त्रिय^४
प्रापयतीति सचारिका । 'चर गतौ' । दौत्यकथीनामनी ॥ १६ ॥

^१ जायमानानि अपत्यानि D_2, J_2, K_2 ^२ प्रजाता च D_2, W_2 ^३ प्रसूते I
^४ 'सन्तानमुग्न स्त्री पेक्ष' D_2, K_2 ^५ गत्यादिषु K_2 ^६ बलादपि विगतवल्लस्त्रीनाम् K_2
^७ पुमान् वा स्त्री वा F_2, Pt_2 ^८ स्त्रिय K_2 , स्त्रिय प्रति J_2

(पा.) जातापत्या—प्रसूतिका । प्रसूतिकानामानि ॥ स्त्री—कोट्टवी स्यात् । कोट्ट विदिशम् । कोट्ट कौटिल्य वातीति कोटवीत्यपि । सयुक्तोऽसयुक्तो वा टकार । विवसनस्त्रीनामानि ॥ दूती—समे । दूतिरित्यप्यस्ति । 'त्वा कामिनो मदनदूतिमुदाहरन्ति' इति प्रयोगात् (विक्रमो ४ २५) । दूतिकानामनी ॥ १६ ॥

कात्यायन्यर्धवृद्धा या काषायवसनाधवा ॥ १७ ॥

सैरन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका ।

(वि.) कात्यायनोति—कत्यस्य ऋपेरपत्यमिव वर्तते ^१कात्यायनी । अर्धवृद्धाया ॥ काषायवसनाया पतिरहिताया परस्त्रियमुद्दिश्य प्रापणार्हाया वा नाम ॥ स्वकार्येण सह पर्यायप्रेरण^३ धारयतीति सैरन्ध्री^४ । 'धृष्ट धारणे' । दासीवन्मण्डनादिशिल्पकर्म कुर्वत्या असवन्धिवेश्मस्थाया स्ववशाया नाम ॥ १७ ॥

^१ कात्यायनस्य मुनेर्विप्रनापत्यमिव वर्तते K_2, K_2 , कात्यायिनी J_2 ^२ अर्धजरीताया (अर्धजरीती Pt_2) विधवायाश्च K_2 ^३ परपत्या K_2 ^४ सैरं स्वच्छं द वर्तनं इधातीति, 'दुधाञ् धारणयोपणयो' F_2, Pt_2

(पा.) कात्यायनी—वसनाधवा । अर्धवृद्धा काषायवस्त्रा^१ विधवा चेत्युपाधि-प्रयविशिष्टा कात्यायनी स्यात् । सैरन्ध्री—शिल्पकारिका । परगृहस्थिता स्वार्थीना^२ शिल्पकारिणी चेत्युपाधिप्रयविशिष्टा सैरन्ध्री स्यात् ॥ १७ ॥

^१ कषाय^३ B_2 ^२ शिल्पकरणाच्च B_2

असिक्ती स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तःपुरचारिणी ॥ १८ ॥

✓ वारस्त्री गणिका वेद्या रूपाजीवाथ सा जनैः ।

सत्कृता चारमुख्या स्यात् कुट्टनीशमल्ली समे ॥ १९ ॥

(नि.) असिक्तीति—^१असितकेशयोगाद् असिक्ती । ^२अवृद्धाया ^३रथ्यगार-चारिण्या दास्या नाम ॥ चारस्य समूहस्य स्त्री चारस्त्री । चार चार रात्रिसेवार्थमागता स्त्री वा । विदग्गणोऽस्या अस्तीति गणिक् । गणयति धनितानिति वा^४ । वेद्ये^५ भया

वेद्या । रूपमेवाजीवो जीविका^६ अस्या इति रूपाजीवा । ^७वेद्यानामानि ॥ वारे ^८राजादि-
सेवावसरे मुख्यत्वाद् चारमुद्या । ^९जनैरादृतगणिकानाम् ॥ विटस्य कुटुम्बमर्थहरणेन
कुट्टयति नाशयतीति कुट्टनी । ^{१०}‘कुट्ट १० छेदनमर्त्सनयो ’ । ^{११}ज्ञा श्रेय ^{१२}भालयति हिनस्तीति
शमली । ^{१३}‘भल भल्ल परिभाषणहिंसादानेषु’ । विटवेद्ययो सधानकारिणी-
नामनी ॥ १८-१९ ॥

- ^१‘रोमत्वात् D_२ K_३   ^२अन्त पुरस्ययुवतिदासीनाम् K_३   ^३अन्त पुर^० F_१, Pt_२
^४F_२, Pt_२ add ‘गण सख्याने’   ^५वेद्यावाटिकाया F_१, Pt_२   ^६जीवन K_२.
^७वेशो नेपथ्य तेन शोभते Pt_२   ^८वेद्यासमूहे F_२, Pt_२   ^९वेद्याजनै I, K_३, K_३ W_२
^{१०}भेदन^० K_३   ^{११}राजोद्भव सुख D_२, K_३, K_३   ^{१२}‘भल आमण्डने’ D_२

(पा.) असिक्नी—चारिणी । अष्टद्वया शरीरायासेन जीवित कुर्वती रज्यगारया-
सिनी चेत्युपाधिप्रत्यविशिष्टा असिक्नी स्यात् ॥ चारत्री—रूपाजीवा । वेद्यानामानि ॥
‘पश्यन्ती लज्जिका पण्यशब्दाद्भार्याह्वया अपि’ । एतानि च । अथ—चारमुख्या स्यात् ।
जनैरादृत । वेद्या चारमुख्या स्यात् ॥ कुट्टनी—समे । ‘लज्जिकाविटयो सघटनकारिणी-
नामनी । ^१‘चुन्दी सघटिका तथा’ । एते च ॥ १८-१९ ॥

- ^१मिण्डयो B_२   ^२चण्डी B_२

विप्रशिक्षिका त्वीक्षणिका दैवज्ञाथ रजस्वला ।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥ २० ॥

ऋतुमत्यप्युदकयापि स्याद् रजः पुष्पमार्तवम् ।

(वि.) विप्रदिनकेति—^१शुभाशुभविषये विशेषतः प्रश्नोऽस्या इति विप्रदिनिका ।
ईक्षण^२ शुभाशुभदर्शनमस्या अस्तीति ईक्षणिका । ‘ईक्ष दर्शने’ । दैव शुभाशुभ
जानाति दैवज्ञा । ‘ज्ञा अवबोधने’ । जन्मान्तरशुभाशुभज्ञाया नामानि ॥ आन्ध्रभाषाया
‘वेल्लुपुसानि पेल्लु’ ॥ रजोऽस्त्यस्या इति ^३रजस्वला । रजोरूप स्त्रीधर्मोऽस्या अस्तीति
स्त्रीधर्मिणी । अव्यतेऽसिन् काले ^४‘रक्षोभयादिति अवि । अवी वा । ‘अव रक्षणे’ ।
अत्रेतरपत्यमिव आत्रेयी^० । मलिनमार्तवमस्या इति मलिनी । पुष्पमार्तवमस्या पुष्पवती ।
ऋतुरस्या अस्तीति ऋतुमती । चतुर्थेऽहनि उदकमर्हतीति उदक्या । रजस्वलस्त्रीनामानि ॥
रज्यते रज । ‘रज्ज रागे’ । पुत्राख्यफलहेतुभूतत्वान् पुष्पम् । ऋतौ भवम् आर्तवम् ।
स्त्रीणा वयोधर्मेण प्रतिमास प्रवृत्तरक्तनामानि ॥ २० ॥

¹ प्रथमश्रवणोद्यतत्वात् K₅, K₆   ² ईक्षत शुभाशुभमिति D₂, K₂, W₂
³ रजोयोगात् D₂, K₅, K₆   ⁴ रक्षोभ्य I, K₃, W₂   ⁵ अत्र वर्तते (कुक्षौ) अस्या
 विद्यते, आपन्नगर्भा Sabarabhi asya, VI 1 7) K₆.

(पा.) विप्रभिक्षा—दौहद्वती । जन्मान्तरशुभाशुभज्ञानामानि ॥ स्त्रीधर्मिण्यवि ।
 ‘¹अवीरुद्व्या च रजस्वला स्यात्’ इति हल्ययुध (अ मा २ ३३३) । आत्रेयी—
 उद्व्यापि । रजस्वलानामानि ॥ स्याद् रज —आर्तवम् । वय स्त्रीणा प्रतिमास प्रवृत्तरक्त-
 नामानि ॥ २० ॥

¹ अवि B₃

श्रद्धालुदौहद्वती निष्कला विगतार्तवा ॥ २१ ॥

आपन्नसत्त्वा स्याद् गुर्विण्यन्तर्वन्नी च गर्भिणी ।

(वि.) श्रद्धालुरिति—पायसापूपादिषु श्रद्धा इच्छा अस्या अस्तीति श्रद्धालु ।
 दौहद्वीत्या अस्तीति दौहद्वती । ¹गर्भिणीस्वभावाद् विविधविषयदौहद्वतीनामनी ॥
²कलाभ्यो ³रजोभ्यो निष्कान्ता निष्कला । विगतमार्तवमस्या इति विगतार्तवा ।
⁴निवृत्तरज स्त्रीनामनी ॥ आपन्न गृहीत सत्त्व ⁵गर्भोऽनयेति आपन्नसत्त्वा । गुरु
 गर्भशरीरमस्त्यस्या इति गुर्विणी । उदरान्तर्गर्भोऽस्या अस्तीति अन्तर्वन्नी । गर्भोऽस्त्यस्या
 गर्भिणी । गर्भिणीनामानि ॥ २१ ॥

¹ गर्भस्वभावात् K₅, K₆, W₂   ² निर्गत कल शुक्रमस्या F₂, Pt₂   ³ रजोऽतोभ
 D₂, K₅, K₆   ⁴ निवृत्तरजस स्त्रिया नाम K₅, W₂   ⁵ अस्या, D₂, K₆

(पा.) श्रद्धालुदौहद्वती¹ । दौहद्वत्या नामनी । निष्कला विगतार्तवा ।
²नष्टार्तवानामनी । ³गौरादित्वात्रिष्कली विष्कली चेति धातुप्रदीपवचनाद् ईकारान्तोऽपि ॥
 आपन्नसत्त्वा—गर्भिणी । गर्भिण्या नामानि ॥ २१ ॥

¹ दौहद्वती B₂   ² निवृत्त° A₁   ³ ४ १ ४१

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे ॥ २२ ॥

पुनर्भूदिधिपूरुद्धा द्विस्तस्या दिधिपुः पतिः ।

(वि.) गणिकादेरिति—गणिक्यदेर्गण गाणिक्यादीनि चरन्ते । ययम् ।
 गणिकाना समूहो गाणिक्यम् । वेद्यासमूहनाम ॥ गर्भिणीना समूहो गाभिणम्¹ ।

गर्भिणीसमूहनाम ॥ युवतीना समूहो यौवतम् । युवतिसमूहनाम ॥ प्रथममेकस्य जाया भूत्वा ^१पुनरन्यस्य जाया भवतीति पुनर्भू । पुनरन्येन धृता पुनरन्येन धीयत इति वा दिधिपू । ‘धृञ् धारणे’ । ‘डुवाञ् धारणपोषणयो’ । द्विवार विवाहसंस्कृताया नामनी ॥ दिधिपूमात्मन इच्छतीति दिधिपु । दिधिपूर्वा । तस्या द्वितीयपतिनाम ॥ २२ ॥

^१ गर्भिण्यम् K_१, K_२

^२ पुन पुन K_३

(पा.) गणिकादेस्तु—यौवत गणे । गणिकाना समूहो गाणिक्यम् । गर्भिणीना समूहो गर्भिणम् । युवतीना समूहो यौवतम् । ^१मिक्षादिगणे पाठसामर्थ्यात् पुत्रद्वावो न भवति । भाष्ये भिक्षादित्यप्रत्याख्यानाद् यौवनमिति व्यवस्थापितम् । भागवृत्त्या-मुदाहृत च ।

‘स्वरूपमिव नेपथ्यफलाकुशलयौवनम् ।

यस्य पुण्यवत प्रेष्य सफल तस्य यौवनम् ॥’

पुनर्भू—उडा द्वि । द्विवार विवाहसंस्कृताया नामनी ॥ तस्या—पति । पुनर्भूभर्तृ-
नाम ॥ २२ ॥

^१ ‘मिक्षादिभ्योऽण्’ (४ २ ३८)

स तु द्विजोऽग्रेदिधिपूः सैव यस्य कुटुम्बिनी ॥ २३ ॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतोऽथ सुभगासुतः ।

सौभागिनेयः स्यात् पारस्त्रैणेयस्तु परस्त्रियाः ॥ २४ ॥

(वि.) स त्विति—सा पुनर्भूरेव यस्य कुटुम्बिनी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता, स द्विजः अग्रेदिधिपूरित्युच्यते । अग्रे पूर्वकाले प्रधानत्वेन दिधिपू भार्यात्वेनास्येति ^१अग्रे दिधिपू । उकारान्तोऽप्यस्ति । यस्य सैव दिधिपू कुटुम्बिनी तस्य द्विजस्य नाम ॥ कन्याया ^२पुत्र कानीन । कन्यासुतनाम ॥ सुभगाया ^३पुत्र सौभागिनेय । ‘भाग्यवती-पुत्रनाम ॥ परस्त्रिया ‘पुत्र पारस्त्रैणेय । परस्त्रीपुत्रनाम ॥ २३-४ ॥

^१ गृहरक्षणे अग्रणीभूता दिधिपूर्वस्य K_१, K_२, K_३ ^२ सुत K_३ ^३ अपत्य F_१, Pt_१, सुत I, J_२, W_२ ^४ सौभाग्य° W_२ ^५ अपत्य F_२ Pt_२

(पा.) स तु—कुटुम्बिनी । ‘कुटुम्ब तु सुवादिकम्’ इति वैजयन्ती (पृ १७७, श्लो ५१) । यस्य द्विजस्य सैव दीधिपूरेव कुटुम्बिनी पत्नी स्यात् स द्विजोऽग्रेदिधिपू^१ स्यात् । त्रिदिनिषेधमोर्द्विजविषयत्वाद् द्विजग्रहणम् । कानीन—सुत । कन्याया उत्पन्न

कानीनः स्यात् । अथ सुभगासुतः—स्यात् । सुभगायाः ^१पुत्रः सौभागिनेयः स्यात् ।
एवं दुर्भगाया दौर्भागिनेयः । पारस्त्रैगेयः—परस्त्रियाः । परस्त्रियाः पुत्रः पारस्त्रैगेयः
स्यात् ॥ २३-४ ॥

^१ अग्नेदिधिषुः B_२.

^२ सुतः A_१.

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्त्रीयश्च पितृष्वसुः ।

सुतो मातृष्वसुश्चैवं द्वैमात्रेयो द्विमातृजः ॥ २५ ॥

(वि.) पैतृष्वसेय इति—पितृष्वसुः पुत्रः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयश्च । पितृ-
सोदरीपुत्रनामनी ॥ ^१एवं मातृष्वसेयः, मातृष्वस्त्रीयश्च । ^२मातृसोदरीपुत्रनामनी ॥ द्वे
मातरौ यस्य द्वैमात्रेयः । वैमात्रेयो ^३विमातृजः इति वा पाठः । विगता विभिन्ना वा
माता विमाता, तस्या अपत्यं वैमात्रेयः । सपत्नीपुत्रनाम ॥ २५ ॥

^१ D_१, I, Pt_१ add मातृष्वसुः पुत्रः . ^२ मातृः J_१, W_१. ^३ F_१, Pt_१ add
विमातृर्जातः विमातृजः, द्वाभ्यां मातृभ्यां जायत इति द्विमातृजः .

(पा.) पैतृष्वसेयः—सुतः । पितृष्वसुः सुतः पैतृष्वसेयः पैतृष्वस्त्रीयश्च स्यात् ।
मातृष्वसुः—एवम् । मातृष्वसुरेवं सुतो मातृष्वसेयो मातृष्वस्त्रीयश्च स्यात् ॥ द्वैमात्रेयो
विमातृजः । सपत्नीपुत्रनामनी^२ ॥ २५ ॥

^१ द्वैमात्रेयः B_१.

^२ सुत° A_१.

अथ बान्धकिनेयः स्याद् बन्धुलश्चासतीसुतः ।

कौलटेयः कौलटेरो भिक्षुकी तु सती यदि ॥ २६ ॥

तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः ।

(वि.) अथेति—बन्धक्या अपत्यं पुमान् बान्धकिनेयः । ^१स्वपुलपरिणादाय
बन्धून् लाति ^२स्वकीयान् करोतीति बन्धुलः । ‘ला आदाने’ । असत्याः सुतः अमतीसुतः ।
पुलटायाः पुत्रः^३ कौलटेयः । कौलटेश्च । न्यमिचारिणीपुत्रनामानि ॥ भिक्षार्थं कुलान्य-
टतीति कुलटा । तस्याः पुत्रः कौलटिनेयः । कौलटेयश्च । या भिक्षुकी सती तस्याः पुत्राय
नामनी ॥ २६ ॥

^१ F_१, Pt_१ add स्वमिन्द्रपरिहाय वा.

^२ स्वीयान् F_१, Pt_१.

^३ अपत्यं W_१.

(पा.) अथ बान्धकिनेय —कौलटेर । 'व्यभिचारिणीपुत्रनामानि ॥ मिश्रुकी—
चात्मज' ^२। कुलान्यटति मिश्रार्थमिति सती मिश्रुक्यपि कुलटा । तस्या सुत
कौलटिनेय कौलटेयश्च स्यात् । न कौलटेर ॥ २६ ॥

^१ बन्धकी° A₂

^२ आत्मजे B₂

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी ॥ २७ ॥

आहुर्दुहितर सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे ।

(वि.) आत्मज इति—आत्मनो जायते 'आत्मज' । 'जनी प्रादुर्भावे' ।
'कुल तनोतीति तनय । 'तनु विस्तारे' । माता एन सूयत इति सूनु । 'पूङ्
प्राणिप्रसवे' । सौत्येन माता सुत । 'पु प्रसवैश्वर्ययो' । पुत्राप्नो नरकात् त्रायत इति
पुत्र । 'त्रैङ् पालने' । पुत्रनामानि ॥ अमी आत्मजादयः ^३ स्त्रीप्रत्ययान्ता दुहितरमाहु ।
आत्मजा, तनया, सूनु, सुता, पुत्री इत्येषा व्युत्पत्ति पूर्ववत् । वीग्धि धनहरणेन
रिक्तीकरोति 'पितराविति दुहिता । 'दुह प्रपूरणे' । दुहिवृत्तानि ॥ न पतत्यनेन पिता
नरकमिति 'अपत्यम्' । 'पत्त्य गतौ' । तौति कुलमननेति तोकम् ॥ इति सौत्रो धातु
गतिवृद्धिद्विसासु । स्तूयते बन्धुजनैरिति वा । 'पुञ् सुतौ' । अपत्यनामनी ॥ तयो पुत्रे
दुहितरि च समे 'समानलिङ्गे ॥ २७ ॥

^१ आत्मना K₂   ^२ F₂ Pt₂ add मुद वा   ^३ F₂ Pt₂ add पञ्च   ^४ मातापितरौ
D₂ K₂ K₂   ^५ नरकापतने साधु D₂ K₂, K₂   ^६ समाननामनी D₂ K₂ W₂

(पा.) आत्मज —पुत्र । पुत्रनामानि । 'उद्ब्रह्मे नन्दनो वत्स पोत क' ।
एतानि च । 'रित्रया—सर्वे' । अमी आत्मजादय रित्रय स्त्रीलिङ्गा सन्त दुहितरमाहु ।
आत्मजा तनया । सूतोर्लक्षणाभावात् स्त्रीत्वे विधिरिति सूनुश्च पुत्रवचन एव । सुता
पुत्री । अनुक्तसमग्रार्थं सर्वे इति । तेनोद्ब्रह्मा नन्दना वत्सेत्याद ॥ अपत्य—तयो समे ।
अपत्यतोकपदे तयो पुत्रे दुहितरि च समे, नियतनपुसक इति यावत् । 'तोकपत्ये नपु
स्त्री तु प्रसूति सतति प्रजा' इति वैजयन्ती (पृ १७६, श्लो ४१) ॥ २७ ॥

^१ स्त्रिय B₂

स्वजाते त्वौरसोरस्यौ तातस्तु जनकः पिता ॥ २८ ॥

जनयित्री प्रसूमाता जननी भगिनी स्वसा ।

(वि.) स्वजात इति—उरसा निर्मित. औरस. उरस्यश्च । स्वस्मात् जाते स्वजाते । ^१स्योत्पादितपुत्रनामानि ॥ द्विजातीनां क्षेत्रजादिसभवात् ॥ तनोति कुलमिति तात । ‘तनु विस्तारे’ । जनयति पुत्रमिति जनक । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ^२पातीति पिता । ‘पा रक्षणे’ । पितृनामानि ॥ जनयत्यपत्यानीति जनयित्री । जननी च । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । प्रसूते प्रजाः प्रसूः । ‘पूद् गर्भविमोचने’ । माति वर्तते ^३गर्भोऽस्यामिति माता । ‘मा माने वर्तने च’ । मातृनामानि ॥ भग. कल्याणं भ्रातृवात्सल्यमस्या अस्तीति भगिनी । सोदरायास सुष्ठु अस्यति ^४द्विंसतीति स्वसा । ‘असु क्षेपणे’ । ^५सोदरोनामनी ॥ २८ ॥

^१ उरसोत्पादित° I, K₃, K₄   ^२ K₃, W₃ add पुत्र   ^३ ‘पूद् प्राणिमवधे’
K₂, K₄, Pt₂   ^४ K₃, K₄ add पूर्ण., परिपूर्णः K₃   ^५ अपास्यति K₂, K₃, W₃
^६ सोदरस्त्री I, K₂, W₂

(पा.) स्वजाते—औरसोरस्यौ । स्वजातसुतनामनी । आत्मजादय. शब्दाः कुण्डगोलभादिषु न वर्तन्त एव । तातस्तु—पिता । पितुर्नामानि । जनयित्री—जननी । मातुर्नामानि । भगिनी स्वसा । सोदर्या नामनी । ‘तस्यामयन्ती ज्येष्ठया कनिष्ठाया तु कन्यका’^१ ॥ २८ ॥

^१ कन्यसा इति वैजयन्त्याम् (पृ १७५, श्लो २७) । कन्यषी स्पष्टेति महामारुत (३. २३० ८)

ननन्दा तु स्वसा पत्युर्नप्त्री पौत्री सुतात्मजा ॥ २९ ॥

भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

(त्रि.) ननन्देति—न नन्दयति भ्रातृजायामिति ननन्दा । ननान्दा या । ऋषास्तस्त्रीलिङ्गोऽयम् । ‘दुनदि समृद्धौ’ । ^१पतिसोदरीनाम् ॥ न पतति कुलमनयेति नप्त्री । ‘पल्ल गतौ’ । पुत्रस्य पुत्र्या वा पुत्री पौत्री । पुत्रस्य दुहितृनामनी ॥ यतन्ते गृहदृष्ट्येषु स्वर्धया प्रयत्नं कारयन्तीति यातरः । ‘यतो प्रयत्न’ । ^२सोदरवर्गभार्या. परस्परं प्रति यातृनामोच्यन्ते ॥ २९ ॥

^१ पति. K₂, W₂, पतिस्पृष्टनाम् K₃, ‘यदिनी वेद’ D₁, K₄   ^२ संनन्द K₂,
स्वयं K₃   ^३ मयं K₄

(पा.) ननान्दा—पत्युः । पत्युः स्वमा ननान्दा स्यात् । ननन्दाश्चोऽपि । ‘ननान्दा ॥ स्वमा पत्युर्ननन्देति प्रकीर्तिता’ इति रजस्रेष्ठः । नप्त्री—पुत्रात्मजा ।

सुतस्य सुतायाश्चात्मजा नप्त्री पौत्री च स्यात् । ^१स्वस्रादित्वाज्जप्ता चेति भागवृत्ति । 'नप्ता नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसकोश । पुमाश्चेज्जपैव । 'नप्तारौ पौत्रदौहित्रौ' इति वैजयन्ती (पृ १७६, श्लो ४५) ॥ भार्यास्तु—परस्परम् । सोदरवर्गस्य पत्न्य परस्परं प्रति यातर इत्युच्यन्ते ॥ २९ ॥

^१ ४ १ १० स्वस्रादिगणे नपृश्चन्दो न दृश्यते काशिकाया कौमुद्या च

प्रजावती भ्रातृजाया मातुलानी तु मातुली ॥ ३० ॥

पतिपत्न्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः ।

(वि.) प्रजावतीति—देवरादयः प्रजा सन्त्यस्या इति प्रजावती । भ्रातृजाया भ्रातृजाया । सोदरभार्यानामनी ॥ मातुलस्य पत्नी मातुलानी । मातुली च । ^१मातृभ्रातृपत्नीनामनी ॥ पत्यु भर्तु पत्न्या भार्यायाश्च प्रसूमाता श्वश्रूरित्युच्यते । श सुखम् अश्नुते स्मृद् इति श्वश्रू ^२ । 'अशू व्याप्तौ' । पत्यु पत्न्याश्च परस्परमातृनाम ॥ श सुखम् अश्नुते जामातर स्तुपा च लघ्ना श्वशुर । पतिपत्न्यो परस्परस्य पितृनाम ॥ ३० ॥

^१ मातृ भ्रातृ K₂, मातृ सोदरपत्नी W₂
I₂, श्वशुरस्य पत्नी श्वश्रू F₂, Pt₂

^२ 'अत्तमामलपेक्ष D₂, 'अत्तलपेक्ष

(पा.) प्रजावती भ्रातृजाया । सोदरपत्नी प्रजावती स्यात् । मातुलानी—मातुली । ^१मातृसोदरपत्नीनामनी । पतिपत्न्यो—श्वश्रू । पत्यु भार्यामाता भार्याया पतिमाता च श्वश्रू स्यात् ॥ श्वशुरस्तु—तयोः । पत्युर्भार्यापिता भार्याया पतिपिता च श्वशुर-स्यात् ॥ ३० ॥

^१ मातुल° A₁

पितृभ्राता पितृव्यः स्यान्मातृभ्राता तु मातुलः ॥ ३१ ॥

स्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवदेवरौ ।

(वि.) पितृभ्रातेति—पितु भ्राता पितृव्यः । पितृसोदरनाम ॥ मातृभ्राता मातुलः । ^१मातृसोदरनाम ॥ 'स्वामयन्ते' भगिनीपति ^२परिहासवचनं तद्वाक्यस्वण्डनं मागणं भञ्जयन्तीति स्यालः । 'स्युः' वितर्कः । 'पत्नीसोदरनाम ॥ अपह्रासेन दीव्यति ग्रीडतीति देवः । ऋकारान्तोऽयम् । देवरश्च । 'दितुः क्रीडादौ' । स्वामी पति, तस्य सोदरनामनी ॥ ३१ ॥

^१ भ्रातृ° K_५   ^२ श्यामयन्ते श्याल W_२   ^३ स्वसृपति K_५   ^४ विनोदसमये
K_५ विनोदन° W_२   ^५ श्यम् W_२   ^६ भ्रातृ° K_५   ^७ भ्रातृजायाभि सह
परिहासेन F_२ W_२

(पा.) पितृभ्राता पितृव्य स्यात् । पितु ^१सोदर पितृव्य स्यात् । मातृभ्राता—
मातुल । मातु ^१सोदरो मातुल स्यात् । स्याल—पल्या । ^२पत्नीसोदरा स्याल स्यु ।
रित्रयश्चेत् स्याल्लिका । ^३स्यालसालसलसूरसूर्य ^४इत्युष्मभेदपाठाद् दन्त्यादि । स्वामिनो
वेष्टवेष्टरौ । स्वामी पति । तस्य सहोदर वेष्टा वेष्टश्च स्यात् । अनुक्तम्—^५भावुको
भगिनीपति ^६ । भगिनीपतिभावुक स्यात् ॥ ३१ ॥

^१ भ्राता A_१

^२ भ्रातर A_१

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्याज्जामाता दुहितुः पतिः ॥ ३२ ॥

पितामहः पितृपिता तत्पिता प्रपितामहः ।

(वि.) स्वस्त्रीय इति—स्वसुरपत्य^१ स्वस्त्रीय । भगिन्या अपत्यं पुमान् भागिनेय ।
सोदरीपुत्रनामनी ॥ ^२जाया मिमीते जामाता । ^३माह् ^४माने ^५ । दुहितृपतिनाम ॥ पितु
पिता पितामह । पितु पितृनाम ॥ पितामहात् प्रगत प्रपितामह ^६ । पितामहपितृ
नाम ॥ ३२ ॥

^१ F_१ Pt_१ add पुमान्

^२ जा जाया विवाहार्थं स्वदेहेन मिमीते K_५ W_२

^३ D_२, K_५ add शब्दे च

^४ पितामहस्य पिता F_२ Pt_२

(पा.) स्वस्त्रीयो—स्यात् । स्वसु सुतनामनी । जामाता—पति । सुतापतिनाम ।
पितामह पितृपिता । पितु पिता पितामह स्यात् । तत्पिता प्रपितामह । पितामहपिता
प्रपितामह स्यात् ॥ ३२ ॥

मातुर्मातामहाथेवं सपिण्डास्तु सनाभयः ॥ ३३ ॥

समानोदर्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः ।

(वि.) मातुरिति—^१मातामहप्रमातामहसब्दान्प्येवम् । समान एव पिण्ड
पिण्डप्रदान येषां त सपिण्डा । समानो नाभिर्मूल^२ कूटस्थपुरुषो येषामिति सनाभय ।
ये पितृकर्मणि^३ पिण्डभागित्वेन लेपभागित्वेन वा परस्पर मन ^४सप्रविष्टातंषा नामनी ॥
तथा चोष्म^५—

‘लेपभाजश्चतुर्थाद्या पित्राद्या पिण्डभागिन ।
पिण्डद् सप्तमस्तेषा सापिण्ड्य साप्तपौरुषम् ॥’

इति ॥ समाने उदरे शयित समानोदर्य । सोदर्यश्च । समाने गर्भे भव ‘सगर्भ्य’ ।
सह जायत इति सहज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । एकोदरोत्पन्नाना नामानि ॥ ३३ ॥

^१ F₂, Pt₂ add मातु पिता मातामह । मातामहात् प्रकृष्ट प्रमातामह ^२ पिण्डदा
नक्रिया D₂, K₂, K₄ ^३ मूलकारण Pt₂ ^४ विन्य° K₂ ^५ अनुप्रविष्टा K₂,
K₄, W₂ ^६ मत्स्यपुराणे इति कुल्लुक (म स्मृ ५ ६०) ^७ सगर्भ K₂, K₄

(पा.) मातुर्मातामहाद्येवम् । एवप्रकारेण मातु पिता मातामह । मातामहपिता
प्रमातामहश्च स्यात् । अनुक्तम्—‘पुत्रस्य ‘सूनु पौत्रोऽस्य प्रपौत्रोऽस्य परपर’ ।
पुत्रस्य पुत्र पौत्र । पौत्रस्य पुत्र प्रपौत्र । प्रपौत्रस्य पुत्र परपर स्यात् । ‘सपिण्डा’—
सनाभय । नामिसवन्धिना नामनी । समानोदर्य—समा । एकोदरनामानि ॥ ३३ ॥

^१ पुत्र B₂ ^२ ‘सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे निनिवर्तते’ इति मनु (५ ६०) B₂

सगोत्रवान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः ॥ ३४ ॥

ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद् भावसमूहयोः ।

(वि.) सगोत्र इति—समान गोत्र यस्य सगोत्र । बन्धुरेव बान्धव ।
अन्तरङ्गतया ज्ञायत इति ज्ञाति । ‘ज्ञा अवबोधने’ । बध्नाति ‘प्रीतिमिति बन्धु ।
‘बन्ध बन्धने’ । स्वकीयत्वात्^२ स्व । ‘स्वश्चासौ जनश्च स्वजन । ‘बन्धुजन-
नामानि ॥ ज्ञातेर्भावो ज्ञातेयम् । बन्धुत्वनाम ॥ बन्धूना समूहो बन्धुता । बन्धुसमूह-
नाम ॥ ३४ ॥

^१ J₂, K₂, K₄ add करोति ^२ स्वधनसम्पत्तितात् F₂, Pt₂ ^३ स्वकीय D₂,
स्वधनसम्पत्ति जन F₂, Pt₂ ^४ स्वकीय° K₂ ^५ शक्तीना K₂, K₄

(पा.) सगोत्र—स्वजना समा । बन्धुनामानि । ज्ञातेय—समूहयो । तेषा
ज्ञातीना भावो ज्ञातेयम् । तेषा बन्धूना समूहो बन्धुता । अनुक्तम्—‘पितरस्तु पितुर्वश्या
मातुर्मातामहा कुले’ । पितृवशे भवा ‘सर्व पितर, मातृवशे भवा सर्व मातामहा-
‘स्तु ॥ ३४ ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तरि गोलकः ।

(वि.) धव इति—धुनोति स्वतेजसा भार्यामिति धव । ^१‘धून् कम्पने’ । तामेव ^२प्रीणयतीति प्रिय । ‘प्रीन् ^३‘तर्पणे कान्तौ च’ । पाति ^४‘जायामिति पति । ‘पा रक्षणे’ । तामेव चिभर्ताति भर्ता । ‘डुमृन् ^५‘धारणपोषणयो’ । ^६‘पतिनामानि ॥ ^७‘जरयति’ परस्त्रीय वयोहानि धर्पणै करोतीति जार । ‘जृप् वयोहानौ’ । ^८‘उपजात पति उपपति । परस्त्रीगन्तुनामनी ॥ ^९‘कुण्डयते क्षेपिण कुलमनेन कुण्ड । ‘कुडि दाहे’ । जाराज्जात जारज । भर्तर्यमृते जारजस्य नाम ॥ गुल्यते मात्रा ^{१०}‘गोप्यत इति गोलक । ‘गुड रक्षणे’ । भर्तरि मृते सति जारजस्य नाम ॥ ३५ ॥

^१ प्रीणाति F₂ Pt₂

^२ प्रीणने K₄, Pt₂ प्रीती W₂

^३ तामेव K₅

^४ मरणे K₅

^५ भर्तृ° K₅

^६ जरयति D₂

^७ स्त्रिया वयोमानहानि W₂

^८ उपमित पत्या F₂, Pt₂

^९ कुण्डयति Pt₂

^{१०} अमकाशत्वेन Pt₂

(पा.) धव —भर्ता । पतिनामानि । पताविति केचिदिति शाकटायन । पत्यु

^१समास इति काक्व निर्देश । तेनानियमो गम्यते ।

‘मृते प्रव्रजिते नष्टे क्षीवे च पतिते पत्नौ ।

पतिना नीयमानाया प्रतिशुक्रो न दुष्यति ॥’

इति सुभ्रुतिटोकायामुक्तम् । जार—समौ । परस्त्रीगन्तुर्नामनी । अमृते—कुण्ड । भर्तरि जीवति जाराज्जात कुण्ड । मृते—गोलक । भर्तरि मृते जाराज्जात गोलक ॥ ३५ ॥

^१‘पति समास एव इति पाणिनिवचनम् (१ ४ ८)

भ्रात्रीयो भ्रातृजो भ्रातृभगिन्यौ भ्रातराबुभौ ॥ ३६ ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारौ ।

श्वश्रूश्वशुरौ श्वशुरौ पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥ ३७ ॥

दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ ।

(वि.) भ्रातीय इति—भ्रातु ^१‘पुत्रो भ्रातीय । ‘भ्रातृपुत्रनाम ॥ भ्राता च स्वसा^३ च भ्रातरी । भ्रातृभगिन्योर्नाम ॥ माता च पिता च पितरौ । मातापितरौ ।

६. मनुष्यवर्गः]

मातरपितरौ च । प्रसूश्च जनयिता च प्रसूजनयितारौ । प्रसूजनकयोर्नामानि ॥ श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरयोर्नाम । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ । पुत्रदुहितोर्नाम ॥ जाया च पतिश्च दम्पती । जम्पती । जायापती । भार्या च पतिश्च भार्यापती । भार्यापत्योर्नामानि ॥ ३६-७ ॥

१ अपत्यं Pt₂.२ F₂, Pt₂ add भ्रातृजातो भ्रातृजः.३ भगिनी Pt₂.४ Pt₂ adds श्वश्रूश्च श्वशुरौ.५ दमिति जमिति मान्तमव्ययद्वयं जायाशब्दवाचि Pt₂.

(पा.) ^१भ्रातृव्यो भ्रातृजः । भ्रातृसुतनामनी । ^२भ्रातृभगिन्यौ—उभौ । भ्राता भगिनी चेत्युभौ सहवचने भ्रातरौ । मातापितरौ—जनयितारौ । जननीजनकौ सहवचने मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ च स्याताम् । ‘मातरपितराभ्यामित्यन्यः’ इति भाषावृत्तिकारवचनान्मातरपितरशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ति । तेन मातरपितरयोरित्याद्यपि ॥ श्वश्रू—श्वशुरौ । श्वश्रूश्च श्वशुरश्चेत्युभौ सहवचने श्वशुरौ श्वश्रूश्च श्वशुरौ च स्याताम् । पुत्रौ—दुहिता च । पुत्रश्च दुहिता चेत्युभौ सहवचने पुत्रौ स्याताम् । ‘^२भ्रातृपुत्रस्वसृदुहितृभिः’ इति शाकटायनमते (२. १. ८४) बहुवचनग्रहणात् सुतश्च दुहिता च सुतावित्यादि सिद्धम् । दम्पती—च तौ । भार्या पतिश्चेत्युभौ सहवचने दम्पत्याविशब्दाच्चौ भवतः । जाया च पतिश्चेति द्वन्द्वे जाशब्दस्य पक्षे जमादेशदमादेशौ । ‘जं दं शब्दौ दारवाच्यावव्ययौ परिकीर्तितौ’ इत्यभिधानात् प्रकृत्यन्तरे च । ^३राजदन्तादित्वात् सर्वत्र परनिपातः ॥ ३६-७ ॥

१ भ्रात्रीयः B₂.

२ ‘भ्रातृपुत्राः’—इति मुद्रितग्रन्थे

३ ‘राजदन्तादिषु परम्’

(२. २. ३१).

गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्यं च कललोऽस्त्रियाम् ॥ ३८ ॥
सूतिमासो वैजननो गर्भो भ्रूण इमौ समौ ।

(वि.) गर्भाशय इति—गर्भ आशेतेऽत्र गर्भाशयः । गर्भनिष्क्रमणानन्तरं जरायुः ‘जीर्णतामेतीति’ जरायुः । ‘इण् गतौ’ । उलति गर्भमावृणोतीति उल्यम् । ‘उल संवरणे’ । गर्भोपरिचर्मनाम् ॥ शुक्रशोणिते कलति मियः सगच्छत इति कललः^१ । कलतिः कामधेनुः । शुक्रशोणितसंयोगनाम् ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः सूतिमासः । विजननं गर्भमोचनं, तदस्मिन्नस्तीति वैजननः^२ । सूतिकालमासनामनी ॥ ‘मातृमुक्ताग्रसं गिरतीति गर्भः । ‘गू निगरणे’ । त्रियते कुश्रौ^३ मात्रेति भ्रूणः । ‘भृञ् भरणे’ । गर्भनामनी ॥ ३८ ॥

¹ जीर्णत्वं D₂, K₃, K₈   ² K₃ adds प्राप्नोति   ³ आवरणे K₁, 'उल'
 औत्रो धातु D₂   ⁴ कलत्र योगात् शुक्लशोणिते मिय सगच्छेते अनेति, 'कल सख्याने'
 F₂, Pt₂   ⁵ विशिष्टजन (विजन W₂) सगन्धित्वात् D₂, K₆, K₈   ⁶ मात्रा भुक्त
 K₅, K₈   ⁷ (कुक्षिमात्रेण K₅, K₈) भ्राम्यति कुक्षाविति वा, 'भ्रमु अनवस्थाने' Pt₂,
 भ्रूयन्ते, 'भ्रूण आशाविशङ्कयो' D₂

(पा.) गर्भाशयो—कल्लोऽस्त्रियाम् । ¹गर्भपरिवेष्टिकचर्मनामानि । 'मावि' ।
 'कल्लो जरायुरुत्त्व' इति रत्नकोश । 'लोक एष तिमिरोत्त्ववेष्टितो गर्भवास इव वर्तते
 निशि।' इति कुमारसम्भव (८ ५६) । उल्लयकल्लशब्दौ गर्भगोलनामनी इति केचित् ॥
 'सुमेरोत्त्वभूतस्य जरायुश्च महीधरा' इति ॥ सूतिमासो वैजनन । प्रसवमास
 नामनी ॥ गर्भो—समौ । गर्भनामनी ॥ ३८ ॥

¹ परिवेष्टनं B₂   ² 'मेरुत्त्वमभूतस्य जरायुश्च महीधरा' इति टीकार्बन्त्वे
 (ष्ट २९३)

तृतीयप्रकृतिः पण्डः क्लीबः पण्डो नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

शिशुत्वं शैशवं बाल्यं तारुण्यं यौवनं समे ।

(वि.) तृतीयेति—स्त्रीपुसापेक्षया तृतीया ¹प्रकृति तृतीय प्रकार तृतीय-
 प्रकृति । तृतीया प्रकृतिरिति वा पाठ । ²स्वस्यापक्ष्यातिनिवारणार्थं किमपि हिरण्यादिकं
 सन्नोति वृदातीति पण्ड । 'पणु दाने' । सण्डश्च । ³शण्ड इति वा पाठ । तदा शान्यति
 'प्रजाविच्छेदेनेति शण्ड । 'शमु उपशमे'⁵ । क्लीबतेऽधीरो भवतीति क्लीब । 'क्रीट
 अधाष्टवं' । ह्याम्यति अप्रजत्वेनेति वा । 'कुमु ग्लानौ' । पण्डते लज्जया प्रवेशान्तरं
 गच्छतीति पण्ड । 'पण्डि गतौ' । न स्त्रीपुसौ 'नपुंसकम् । नपुंसको वा' । शिशोर्भावं
 शिशुत्वम् । शैशवं च । बालस्य भाव बाल्यम् । अप्रवर्षात् पूर्ववयस, अप्रवर्षाद्पूर्वं
 षोडशवयसश्च नामानि ॥ तरुणस्य भाव तारुण्यम् । यूनो भावो यौवनम् । षोडश-
 वर्षाधिकनयोनामनी ॥ ३९ ॥

¹ F₂, Pt₂ add प्रथमा प्रकृति स्त्री, द्वितीया प्रकृति पुमान्   ² नपुंसकप्रख्यापकाय
 पुरुराय K₁, K₆   ³ शण्ड इति वा पाठ W₂   ⁴ अप्रजत्वेन D₂, K₆, K₈
⁵ उपरमे I, K₃, W₂   ⁶ न पुमान् J₂, K₈   ⁷ नपुंसकशब्द पुल्लिङ्गोऽप्यस्ति,
 नपुंसकनामानि D₂, I, K₃, K₆, W₂

(पा.) तृतीया—नपुंसके । नपुंसकनामानि । विशेषणसमासश्चेत् तृतीयप्रकृति-
 शब्दः क्लीबिङ्ग । पण्डपण्डशब्दौ रूपभेदात् पुल्लिङ्गौ । तत्र ¹'शमेर्द.' इति सिद्ध-

६. मनुष्यवर्गः]

शण्डशब्दस्तालव्यादिष्टवर्गचतुर्थान्तश्च भवति^१ । संकरपाठात् क्लीवनपुंसकशब्दौ पुलिङ्गावपि । 'अस्त्री नपुंसकं क्लीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । 'स नपुंसको भवेत्' इत्यमरभाष्यकारः ॥ शिशुत्वं—वात्यम् । वालत्वनामानि । 'अपि कैशोरकौमारे' । एते च ॥ तारुण्यं—समे । पोढशवर्षाधिकवयोनामनी । 'दृढादिपाठात् तरुणिमापि । प्रयोगश्च—'कथंचिन्नोत्पत्तिं तरुणिमनि मन्ये भृगदृशः' इति । 'मनोज्ञादिपाठाद् यौवनिकापि । 'न गता यौवनिका निवर्तत' इति ॥ ३९ ॥

^१ उ. १. १०४.^२ शण्ड इति A₁.^३ ५. १. १२३.^४ ५. १. १३३.

स्यात् स्थाविरं तु वृद्धत्वं वृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥ ४० ॥

पलितं जरसा शौक्यं केशादौ विस्रसा जरा ।

(वि.) स्यादिति—स्थविरस्य भावः स्थाविरम् । वृद्धस्य भावः वृद्धत्वम् । पञ्चाशद्वर्षाधिकवयोनामनी ॥ वृद्धस्य भावः 'समूहो वा वार्धकम् । वृद्धभावरय वृद्धसमूहत्य च नाम ॥ पलितं 'शौक्येन शोभते शरीरसौन्दर्यमिति पलितम् । 'पल गतौ' । धातूनामनेकार्थत्वाद् अत्र शोभार्थः । जरसा केशादिशौक्यनाम ॥ विस्रंसते अधः पतति 'शरीरमनयेति विस्रसा । 'संसु 'अवसंसने' । जरयति दन्तादिकमिति जरा । 'जृप् वयोहानौ' । जीर्यन्तेऽनयाङ्गादीनीति वा । वयोहानिनामनी ॥ ४० ॥

^१ संघः D₂, K₂, W₂^२ गच्छत्यनेन K₂, W₂.^३ अङ्गादिकं K₂, K₆.^४ अधःपतने F₂, Pt₂, 'संसु ध्वंसु भ्रंसु अवसंसने' K₂, K₆.

(पा.) स्यात् स्थाविरं—वार्धकम् । वृद्धत्वनामानि । वार्धकशब्दो वृद्धसंघेऽपि स्यात् । वार्धक्यशब्दो वृद्धभाव एव । 'वार्धक्ये तु समागते परिभयो जातो महान् विभ्रमः' इति । पलितं—केशादौ । जरसा कृत केशादीनां शौक्यं पलितं स्यात् । 'पलितं पाण्डुराः केशाः' इति शुद्धकेशेषु हलायुधः (अ. मा. २. ३७७) ॥ विस्रसा जरा । चरमवयः कृतशरीरपरिपाकनामनी । 'स्थाविरं तु पात स्त्री 'विस्रसया जरा' इति चरमवयसि वैजयन्ती (पृ. १७७, श्लो. ५४) ॥ ४० ॥

^१ विस्रसा B₂; विस्रंसजेति मुद्रितग्रन्थे (पृ. १७७).

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ॥ ४१ ॥

वालस्तु स्यान्माणवको वयस्यस्तरुणो युवा ।

(वि.) स्यादिति—उत्ताना^१ शेते^२ इति उत्तानशय्या । ‘शीर्स् स्वप्ने’ । ^३‘डयते गमनायेति डिम्भा । ‘डीङ् विहायसा गतौ’ । स्तन पिबतीति स्तनपा । ‘पा पाने’ । स्तन ^४‘धयतीति स्तनधयी । ‘घेद् पाने’ । मानुपशिशुनामानि^५ ॥ स्त्रीलिङ्गे निर्देशतु स्त्रीप्रत्ययप्रदर्शनार्थ ॥ बलति स्वल्पायासेनापि श्वसितीति बाल । ‘बल प्राणने’ । मनो कुरिस्तत् स्वल्पमपत्य माणवक । अप्रतिपूर्णपोडशवर्षवतो नामनी ॥ ‘आ पोडशाद् भवेद् बालस्तत्तत्तरुण उच्यते’ इति मनु^६ । ‘पोडशवर्षाधिके वयसि तिष्ठतीति वयस्य । तरति ^७‘दुस्तरमपीति तरुण । ‘नृ पृथनतरणयो’ यौति स्त्रीबाह्याद्वाच्यवये मिथीभयतीति युवा । ‘यु मिश्रणे’ । परिपूर्णपोडशवर्षस्य अपृद्धस्य नामानि ॥ ४१ ॥

^१ उत्तान K₅, K₆

^२ शेते D₂, W₂

^३ D₂, J₂ W₂ add उद्गच्छति

^४ W₂ adds पिबति

^५ Pt₂ adds सिंहादिवर्गे पोतसामान्ये षडितस्यापि डिम्भशब्दस्य

पुनर्मनुष्यवर्गेऽभिधानं उत्तानशय्य एव मनुष्यशिशवस्य प्रवृत्ति

^६ Attributed to

Narada in Apte's Dict p 1162

^७ यौवन^८ Pt₂

^८ दुस्तर D₂ J₂ K₆

(पा.) स्यादुत्तानशयो डिम्भ । चरमवपुरध कृत्य य शेते तन्नाम । स्तनपश्च स्तनधय । स्तन्यापयिनो नामनी । ‘त्रिपु जरावरा’ इति ^१‘वक्ष्यते । तेन त्रिलिङ्गा । ‘वैधातोरनुबन्धप्रयोजनं स्तनधयीति डीप्’^२ । बाल—माणवक । ‘बालो बटुर्माणवक’ इति तन्त्रान्तरम् । बालनामनी ॥ वयस्य—युवा । ‘युवान सक्तृतेऽपि’ इति त्रिविक्रमवचनाद् अकारान्तो युवानशब्दोऽप्यस्ति । प्रयोगश्च—‘सुदकुसुममरन्दा नश्नुयान्तेयुवाने’ इति^३ । पूर्णवयसो नामानि ॥ ४१ ॥

^१ श्लो ४९

^२ घेद धातो B₂

^३ ‘दिङ्हाणञ्—’ (४ १ १५)

प्रवयाः स्थविरो वृद्धो जीनो जीर्णो जरन्नपि ॥ ४२ ॥

वर्षीयान् दशमी ज्यायान् पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः ।

(त्रि.) प्रवया इति—प्रगत यौवनास्य वयो यस्य प्रवया । बटुकाळ तिष्ठताति स्थविर । ‘ए गतिनिवृत्तौ’ । वयसा वर्धते वृद्ध । ‘वृधु वृद्धौ’ । जिनाति ‘वयसो हीयत इति जीन । ‘ज्या वयोहानौ’ । जीर्यत इति जीर्ण । जरन्न । ‘जृप् वयोहानौ’ । ‘अतीतयौवनस्य वृद्धस्य नामानि ॥ अतिशयेन वृद्धो वर्षीयान् । नयतेरुष्ये दशमोऽग्रया-विशेषोऽग्न्यास्तीति दशमी । अतिशयेन वृद्धो ज्यायान् । वृद्धतमनामानि ॥ ‘पूरस्मिन् काले जात पूवन । अग्र रच^१ अग्रिय । अग्रे जात अग्रज । जमो जयेद्यभ्रातृनामानि ॥ ४२ ॥

^१ वयोद्वयमिति D₂, K₅, K₆. ^२ W₂ omits two lines. ^३ कर्णशतादुपरि दशमो वर्षोऽस्यास्तीति K₆. ^४ पूर्वजाग्रजशब्दौ व्यक्तयोगौ J₂, W₂. ^५ जातः K₅, K₆.

(पा.) प्रवयाः—जरज्ञपि । प्रगतवयसो नामानि । जिन इति हस्यादिरपि ।
‘जिनः स्यादतिवृद्धे च वृद्धे चार्हति जित्वरे’ इति केचित्^१ । वर्षीयान्—ज्यावान् ।
अतिवृद्धनामानि । पूर्वजः—अग्रजः । ज्येष्ठनामानि ॥ ४२ ॥

^१ विश्वप्रकाशे दृश्यते (पृ. ८५, श्लो. १).

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः ॥ ४३ ॥

अमांसो दुर्बलश्चातो बलवान् मांसलोऽंसलः ।

(वि.) जघन्यज इति—जघन्ये पश्चात्काले जातः^१ जघन्यजः । ^२ अतिशये-
नाल्पः कनिष्ठः^३ । अतिशयेन ^४ युवा यवीयान् । ^५ अवरस्मिन् काले जातोऽवरजः ।
अनु पश्चाज्जातः अनुजः । जन्मतः कनिष्ठभ्रातृनामानि ॥ न विद्यतेऽल्पत्वात् ^६ मांसमस्य
अमांसः^७ । ^८ वृद्धं बलमस्य दुर्बलः । वातादिदोषेण ^९ छिन्नमांसत्वात् छातः । ‘छो छेदने’ ।
^{१०} कृशदेहनामानि ॥ ^{११} बलमस्यास्तीति बलवान् । बहुमांसोऽस्यास्तीति मांसलः । पीना-
वंसौ स्तः अत्येति अंसलः । पीनदेहस्य नामानि ॥ ४३ ॥

^१ भूतः K₆

^२ I, W₂ omit two lines.

^३ अल्पव्यो वयसा F₂, Pt₂

^४ युवैव K₅, K₆

^५ अवरं पश्चात् D₂

^६ मासादिक W₂

^७ जल्प मानमस्य Pt₂

^८ दुर्निन्दितं Pt₂.

^९ कृशत्वेन छिन्न इत्याद्यानात् F₂, Pt₂.

^{१०} कृशस्य W₂.

^{११} F₂, Pt₂ add स्यात्स्य

(पा.) जघन्यजे—अनुजाः । कनिष्ठनामानि ॥ अमांसो—शातः^१ । कृशशरीर-
चामानि ॥ बलवान्—अंसलः । स्थूलशरीरनामानि ॥ ४३ ॥

^१ जातः B₂

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः ॥ ४४ ॥

अचटीटोऽचनाटश्चावभ्रटो नतनासिके ।

(वि.) तुन्दिल इति—‘पीनं तुन्दमस्यास्तीति तुन्दिलः । तुन्दिकः^१ । तुन्दी च ।
बृहत् कुक्षिरस्येति ^२ बृहत्कुक्षिः । पीनः पिचिण्डः कुक्षिरस्यास्तीति पिचिण्डिलः । ‘पीनर-

जठरस्य नामानि ॥ ^५अवनता नासिकास्येति अवटीट । अवनाट । अवभ्रटश्च । नता नासिकास्येति नतनासिक । अस्थिमङ्गवशादीपन्निघ्ननासिकस्य नामानि ॥ ४४ ॥

^१ तुन्दिपिचण्डशब्दौ कुक्षिपर्यायो, तद्योगात् Pt_2 ^२ अत्र द्वितीय नाम तुन्दिम इति वा पाठ W_2 ^३ बृहन् D_2 ^४ पीन° K_2, K_3, W_2 ^५ K_5, K_6 add
अस्थिमङ्गवशात्

(पा.) तुन्दिल — पिचण्डिल । बृहज्जठरनामानि ॥ अवटीटो—नतनासिके । नघ्ननासिकानामानि ॥ अवटीटादयो नताया नासिकायामपि । तत्र घ्रीलिङ्गा एव । नासिकानमनेऽपि । तत्र नपुंसकलिङ्गा एव ॥ ४४ ॥

केशवः केशिकः केशी बलिनो बलिभः समौ ॥ ४५ ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः खर्वो ह्रस्वश्च वामनः ।

(वि.) केशव इति—प्रशस्ता केशा सन्त्यस्य केशव । केशिक । केशी च । प्रशस्तकेशस्य नामानि ॥ बलयोऽस्य सन्तीति बलिन । बलिभश्च । त्यक्सकोचात् कुक्ष्यादौ रेखायतो नामानि ॥ ^१विकलान्यङ्गान्यस्य विकलाङ्ग । अपकृष्टो गण्यत इति ^२पोगण्ड । ‘गण सख्याने’ । ^३विकलाङ्गस्य नामनी ॥ खर्वति विकलाङ्गस्यापेक्षया श्रेष्ठत्वेन दृश्यत इति खर्व । ‘खर्वं दर्प’ । ह्रस्वतीति ह्रस्व । ‘ह्रस्व शब्देऽल्पत्वे च’ । ^४वामत्वमस्यास्तीति वामन । नीचकायस्य नामानि ॥ ४५ ॥

^१ W_2 omits one line

^२ कृत्विग्वरणादी अपवार्यते अनर्हत्वात् K_3, W_3

^३ अङ्गहीनस्य नाम W_2

^४ ‘खर्वं खर्वं गव दर्वं’ K_3, Pt_2

^५ वार्धक्येति वाम

शरीरपल्लुता अस्ति K_3, K_6

(पा.) केशव — केशी । दीर्घकेशस्य नामानि । अनुक्तम्—‘रोमशो रोमश समौ’ । भल्लुस्यपल्लुद्वेष्टो नामनी ॥ बलिनो—समौ । बलिमि सशृतदेहस्य नामनी ॥ विकलाङ्ग — पोगण्ड । हीनाङ्गनाम ॥ खर्वो—वामन । स्वल्पवर्ध्याणो नामानि ॥ ४५ ॥

खरणाः स्यात् खरणसो विग्रस्तु गतनासिके ॥ ४६ ॥

खुरणाः स्यात् खुरणसः प्रजुः प्रगतजानुकः ।

(नि.) खरणा इति—खरस्य गर्दभस्येव नासिग्रस्येति खरणा । सखारन्तोऽयम् । खरणेयव वाक्ष्यनासिग्रस्येति खरणस । अग्ररान्तोऽयम् । ^१तीक्ष्णामनासिकस्य

नामनी ॥ विगता ^१छेदनादिना नासिका यस्य विग्र । विख्य इति वा पाठः, विखुरिति
^२वा । छिन्ननासिकस्य नाम ॥ सुराकारा नासिकास्येति सुरणा । सकारान्तोऽयम् ।
 खुरणसश्च । अकारान्तः । गोखुरवत् रिक्तनासिकस्य नामनी ॥ प्रगते विरले जानुनी
 यस्य प्रजु । प्रगतजानुकश्च । वातादिदोषेण विरलजानुकस्य नामनी ॥ ४६ ॥

^१ W_३ adds यन्नतः .

^२ छेदनात् W_२

^३ विख इति वा पाठः K_६, K_७.

(पा.) खुरणा. — खुरणस. । तीक्ष्णाग्रनासिकस्य नामनी ॥ ^१विग्रो विगतनासिकः ।

भिन्ननासिकस्य नामनी ।

^१ विशब्दादपि सुख्त्रा स्युर्मतान्तरचोदिता ।

विखुरिर्विस्तृता विग्रो नासाया विगमात् पुन. ॥^२

इति दुर्गसिंहः । तेन विखु, विस्रोऽपि ॥ खुरणा. — खुरणस. । गोखुरसमनसो नामनी ॥

प्रजुः — प्रगतजानुक । प्रगतजानुकस्य नाम । प्रज्ञोऽपि स्यात् ।

^१ प्रसभ्यां जानुनो ज्ञौ स्यातामूर्ध्वादिभाषया ।

प्रगते जानुनी यस्य स प्रजु मक्ष इत्यपि ॥^२

इति दुर्गसिंहः ॥ ४६ ॥

^१ विग्रस्तु B_३

ऊर्ध्वजुरुर्ध्वजानुः स्यात् संजुः संहतजानुकः ॥ ४७ ॥

स्यादेडे वधिरः कुब्जे गडुलः कुकरे कुणिः ।

(नि.) ऊर्ध्वनुरिति — ^१ऊर्ध्वं गते जानुनी यस्य ऊर्ध्वजु । ^२उपवेशनादिवशात्

शिरःपर्यन्तमुन्नतजानुकस्य नाम ॥ ^३संहते जानुनी यस्य सजु । गमनशाल् परस्परं
 ताड्यमानजानुकस्य नामनी ॥ ध्रुतिहीनतया ^४भारतादिभ्रमणहीनतया मेघसदृशत्वाद्
 एड इव एड । ^५वध्यते वातादिना भ्रमणमस्येति वधिर । ^६“वन्ध वन्धने” । अभ्रमण्यतो
 नामनी ॥ पुत्सितम् ^७‘उच्चतीति कुब्जः । ^८‘उच्च आर्जवे’ । पुत्सितो जनः कुब्जो वा ।

उरसि पृष्ठभागे वा गडु ^९भासप्रस्थिरस्येति गडुल । वातादिना उरसि पृष्ठभागे वा
 स्थौल्यान्वितस्य नामनी ॥ कुत्सितः कपोऽस्य कुकर । कुण्यते कुत्सित इति ^{१०}‘कुणिः ।

^{११}‘कुग स्रजोपकरणयोः’ । उन्नतः प्रभृति कुत्सितकरस्य नामनी ॥ ४७ ॥

^१ ऊर्ध्वं D_१, K_१, K_२

^२ उपवेशादि° I.

^३ D_१, I, W_२ add एवडे

^४ एभाष्यादिभ्रमणेऽपि एडका(च D_१, K_१, K_२)स्वपञ्चविंशत्युत्पत्त्यात् D_२, K_३, K_४, K_५.

- ^५ बाध्यते K₂. ^६ 'वधि संयमने' K₃, K₆. ^७ उञ्जमाज्वमस्थेति D₂, K₃, W₂.
^८ स्थूल्यं D₂, I, K₂. ^९ कुत्तितः पाणिरस्येति वा D₂, W₂.

(पा.) ऊर्ध्वजुः—स्यात् । उन्नतजानोर्नाम । उद्धितस्यापि । संजुः—जानुकः ।
 परस्परसदृष्टजानोर्नाम ॥ स्यादेडे वधिरः । श्रुतिपाटवशून्यनामनी ॥ कुञ्जे गडुलः ।
 कुञ्जनामनी ॥ कुकरे कुणिः । कुत्तितकरनामनी ॥ 'करपाददेहविकला निसर्गतः
 कृणिपङ्गुपोगण्डाः' । इति नाममालापाठात् कृणिरपि^१ ॥ ४७ ॥

^१ A₁ adds अस्ति; 'सोद्वेचेति बांडु'.

पृश्निरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डिते ॥ ४८ ॥
 वलिरः केकरे खोडे खञ्जस्त्रिषु जरावराः ।

(वि.) पृश्निरिति—शिरसि प्रांशुभिः स्पृश्यत इति पृश्निः । 'स्पृश संस्पर्शने' ।
 अल्पा तनुर्यस्य अल्पतनुः । अल्पलपशरीरस्य नामनी ॥ श्रोणति संहतो भवतीति^१ श्रोणः ।
 'श्रोण संघाते' । मन्दं पनति गच्छतीति पङ्गुः । 'पन गतौ' । कुटिलजङ्घावयव-
 यशात् जङ्घाभावमापन्नस्य नामनी ॥ मुण्डयते क्षुरेण शिरोऽस्येति मुण्डः । मुण्डितश्च ।
 'मुडि खण्डने' । क्षुरेण चापितकेशस्य नामनी ॥ बलते विषयग्रहणवेलायाम् अपाङ्गदेशं
 प्रतीति बलिर्गोलकम् । तद्योगाद् बलिरं नेत्रम् । तद्योगात् पुरुषोऽपि बलिरः ।
 'बल संवरणे संचरणे च' । के^२ शिरःसमीपेऽक्षिसंचारं^३ करोतीति केकरः^४ । दृष्टिं
 तिर्यगाकृष्य पश्यतो नामनी ॥ 'खोडति इतगतिर्भवतीति खोडः । 'खोड गतिप्रतिघाते' ।
 खञ्जति गतिवैकृत्यं प्रप्नोतीति खञ्जः । 'खजि गतिवैकृत्ये' । भग्नचरणस्य नामनी ॥
 त्रिषु । जराशब्दः पूर्वोक्तोऽवधिर्येषां^५ ते जरावराः । उत्तानशयादयः खञ्जशब्दान्ताः सर्वे
 शब्दा अभिधेयानुसारेण त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्त इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

^१ कुटिलजङ्घात् D₃, K₂, W₂. ^२ D₂, J₂, K₆ add उपवेशे (ने K₂, K₃,
 W₁) नैव. ^३ शिरसि D₂, K₅, K₆. ^४ चक्षुः D₂, I, K₃, K₅, K₆. ^५ D₁,
 J₂ add 'डुकृन् करणे'. ^६ खडति, 'खुड संवरणे' K₂, K₆, W₂. ^७ तस्मादयराः J₂

(पा.) पृश्निरल्पतनौ । 'पृश्निरल्पतनाविति^१ न्यायानान्तरपाठः । 'अल्पशरीर-
 नाम ॥ श्रोणः पङ्गौ । पङ्गेर्नाम । 'पिचुकुटिवांडु' ॥ मुण्डस्तु मुण्डिते । छिन्नकर-
 चरणादेर्नाम । क्षुरेण^२ चापितकेशस्यापि^३ नाम ॥ 'बलिरः केकरे । 'देरे बलिरवेमरी'
 इति रभस्योऽपाठान् हस्येकारः^४ । तिर्यगाकृष्य पश्यतो नामनी । 'भेदकंडुवांडु' ॥

खोडे खञ्जः । भग्नचरणस्य नाम । 'कुंठिवांडु'^१ ॥ त्रिपु जरावराः । जराशब्दादवरा.^{१०}
 खञ्जशब्दान्ताः शब्दाः सर्वे ^{११}संकीर्णलिङ्गा भवन्ति ॥ अनुक्तम्—सिरालः
 . . . . ॥ ४८ ॥

^१ वृष्टिरिति B_३.   ^२ व्याख्यानतरे B_३.   ^३ संकुचितकरादेर्नाम A_१   ^४ B_३ omits.
^५ B_३ omits.   ^६ च B_३.   ^७ वलीरः B_३.   ^८ B_३ adds अपि   ^९ B_३ omits.
^{१०} शब्दादयः A_१.   ^{११} त्रिलिङ्गाः B.

जडुलः कालकः पिप्पुस्तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

अनामयं स्यादारोग्यं चिकित्सा रुक्प्रतिक्रिया ।

(वि.) जडुल इति—^१जडन्ति जडीभवन्ति ^२रोमाण्यत्रेति जडुलः । 'जड
 शून्ये'^३ । ^४कालयति कृष्णयति स्वप्रदेशमिति कालकः । ^५निजवर्णेन परिप्लवते व्याप्नोतीति
 पिप्पु । 'प्लुङ् गतौ' । तिल इव तिष्ठतीति ^६तिलकः । तिल' इव कालवर्णत्वात्
 तिलकालकः । देहोपरि कृष्णवर्णविन्दुसदृशत्वकप्रदेशनामानि ॥ आमयस्य व्याधे-
^७रभावोऽनामयम् । अरोगस्य भावः आरोग्यम् । रोगाभावनामनी ॥ चिकित्सन्त्यनया
 चिकित्सा । 'कित निवासे रोगापनयने च' । रुजः प्रतिक्रिया रुक्प्रतिक्रिया । व्याधि-
 प्रतिक्रियानामनी ॥ ४९ ॥

^१ जडुल इति पाठे, जडन्ति सद्योभवन्ति रोमाण्यत्र, 'जट संघाते' F_२, Pt_१.   ^२ J_२ adds
 रोगेणेति.   ^३ संघाते D_२, घनत्वे Pt_२.   ^४ कालवर्णत्वात् J_२, K_२, K_४.   ^५ निजवर्णं
 प्लवते K_३, K_४, नीचं W_२.   ^६ तिलप्रकृतित्वात् D_२, K_३, K_४.   ^७ कृष्ण (वर्णं K_३)
 तिलवत् D_२, K_३, W_२   ^८ J_२ adds कालेन.

(पा.) जडुलः—तिलकालकः । तिलकारसूक्ष्मत्वगुविन्दुनामानि^१ ॥ अनामयं—
 आरोग्यम् । ^२रोगाभावनाम ॥ स्वास्थ्यं पाटवमित्यपि । एते द्वे^३ च ॥ चिकित्सा—
 प्रतिक्रिया । रोगस्य ^४प्रतिकारश्चिकित्सा^५ स्यात् ॥ ४९ ॥

^१ A_१ adds कृष्ण°.   ^२ आरोग्यनाम A_१.   ^३ B_३ omits.   ^४ प्रतीकारः B_३.
^५ A_१ omits.

भेषजौषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

स्त्री रुग् रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः ।

(वि.) भेषजमिति—भिषज्यन्ते चिकित्सन्त्यनेनेति भेषजम् । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ । ओषं दाहं धयति नाशयतीति औषधम्^१ । ‘घेट् पाने’ । भेषजमेव भेषज्यम् । अविद्यमानो गदोऽनेनेति^२ अगदः । जयति रोगान् जायुः । ‘जि जये’^३ । रोगहरद्रव्यनामानि ॥ रुज्यते ‘भज्यते प्राप्यनयेति रुक् । रुजा । रोगश्च । ‘रुजो भङ्गे’ । उपतप्यते प्राप्यनेनेति उपतापः । ‘तप संतापे’ । विविधा आधयो मनःपीडा यस्मिन् सः^४ व्याधिः । ‘गदन्त्यनेनेति गदः । ‘गद व्यक्तायां वाचि’ । आघ्नोनाति आ मोक्षात् पीडयतीति आमयः । ‘भीच् हिंसायाम्’ । व्याधिमात्रनामानि ॥ ५० ॥

^१ औषध्या भवं F₂, Pt₂.

^२ असिञ्जिति K₅, K₆.

^३ ‘जि’ अभिमवे’

I, J₂, W₂.

^४ मक्ष्यते D₂, K₆.

^५ व्याधीयतेऽप्यधेन क्षीरे विशेषेण धीयते D₁, K₆.

^६ धैर्यवन्तं (धैर्यहरणात् I; °रहितं D₂, J₂) गदयति प्रलापयति K₂, K₄.

(पा.) भेषजौषध—जायुरित्यपि । औषधनामानि ॥ स्त्री रुक्—गदासयाः ।

^१ व्याघर्त्तनामानि ॥ ५० ॥

^१ रोगस्य B₂.

पुमान् यक्ष्मा क्षयः शोषः प्रतिश्यायस्तु पीनसः ॥ ५१ ॥

स्त्री क्षुत् क्षुतं क्षवः पुंसि कासस्तु क्षवथुः पुमान् ।

(वि.) पुमानिति—यक्ष्यते^१ रोगराजव्यपदेशात् यक्ष्मा । नान्तः^२ पुमान् ।

‘यक्ष पूजायाम्’ ।^३ क्षीयतेऽत्यर्थमनेन क्षयः । ‘क्षि क्षये’ । मुप्यत्यनेन^४ प्राणीति शोषः । ‘क्षुप् शोषणे’ । रोगराजनामानि ॥ प्रतिक्षणं श्यापयति^५ श्लेष्मजलं स्त्राययतीति^६ प्रतिश्यायः । ‘श्रैब् गतौ’ । पीनं^७ प्रवृद्धमप्यङ्गं स्याति व्यथयतीति पीनसः । ‘पोऽन्त-कर्मणि’ । श्लेष्मध्वनिकारिरोगनामनी^८ ॥ पुनः पुनः^९ क्षीयतीति क्षुत् । क्षुतं क्षवश्च । ‘क्षु शब्दे’ ।^{१०} पीनसेन नासायां पुनःपुनरगच्छतो ध्वनेर्नामानि ॥ कासते भिन्नकां-स्यवत् कुत्सितं ध्वनतीति कासः । ‘कास् शब्दकुत्सायाम्’^{११} । क्षीति भिन्नकांस्यवत् क्षवथुः । पुमान् । कासरोगनामनी ॥ ५१ ॥

^१ रोगेषु F₂, Pt₂.

^२ नक्षत्रान्तः पुंलिङ्गः K₆.

^३ क्षीयन्ते F₂, Pt₂.

^४ मुप्यन्तेऽनेन F₂, Pt₂.

^५ श्यापयते D₂, K₅, K₆.

^६ प्रापयति Pt₂.

^७ मस्त-

कस्त्वं K₂, K₅, W₂.

^८ विकारि° J₂.

^९ क्षयणं Pt₂.

^{१०} पीनसे एति W₂.

^{११} कुत्सने K₂, K₆.

(पा.) क्षयः^१ शोषश्च यक्ष्मा च । ^२यक्ष्माशब्दः अदन्तश्च भवति । 'यक्ष्मा यक्ष्मः क्षयः शोषः' इति वैजयन्ती (पृ. १८३, श्लो. १२४) । राजशब्दपूर्वकोऽपि भवति^३ । 'राजयक्ष्मेव रोगाणां' 'समूहः स महीभृताम्' इति माघः (शिशु. २. ९६) । क्षयरोगनामानि ॥ प्रतिशयायस्तु पीनसः । पिहिता^४ नासानेनेति व्युत्पत्त्या दन्त्यान्तः । पीनं शयतीति व्युत्पत्त्या तालव्यान्तश्च । नासारोगनामनी । 'पडिशु' ^५॥ स्त्री क्षुत्—पुंसि । क्षुतनामानि । 'तुम्सु' ॥ कासस्तु—पुमान् । ^६कासरोगनामनी । 'दग्मु' ॥ ५१ ॥

^१ पुमान् यक्ष्मा क्षयः शोषः B₂   ^२ A₁ omits.   ^३ B₂ omits.   ^४ B₂ omits the second pāda.   ^५ अपिहिता A₁.   ^६ 'पडिशु' B₂   ^७ B₂ omits 'रोग'.

शोफस्तु श्वयथुः शोथः पादस्फोटो विपादिका ॥ ५२ ॥

किलाससिध्मे कच्छां तु पाम पामा विचर्चिका ।

(वि.) शोफ इति—शयति^१ अभिवृद्धया आसन्नप्रदेशमभिसर्पतीति^२ शोफः । 'शय गतौ' । शयति^३ वर्धते श्वयथुः । 'टुओश्चि गतिवृद्धयोः' । शोथश्च । शोप इति पाठे शुष्यत्यनेन न्नियते^४ शोपः । शोफरोगनामानि ॥ पादाः ^५स्फुटन्त्यनेन पादस्फोटः । 'स्फुट' विकसने । ^६विपद्यन्ते न्नियन्तेऽनयेति विपादिका^७ । 'पद्ल गतौ' । पादशब्दः पाणिशब्दस्याप्युपलक्षणम् । के शिरसि कं^८ वा लसति श्लिष्यति किलासम् । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' । केलयति सुसाध्यत्वात् भिषजं प्रेरयति वा । 'किल श्लेषे' । सिध्यति भेषजेनाद्यु गच्छतीति सिध्मम्^९ । 'पिधु गत्याम्' । कण्ठादौ^{१०} चित्रत्वगतोरोगनामनी^{११} ॥ स्वस्थानात् त्वचं कपतीति कच्छः । 'कष हिसायाम्' । शरीराङ्गसौष्टवं पिबति नाशयतीति पाम । पामा च । पामाशब्दः नकारान्तपुंलिङ्गः आकारान्तस्त्रीलिङ्गो वा । त्वचं विचर्चयति^{१२} स्त्रावेण लिम्पतीति विचर्चिका । 'चर्च अध्ययने' । धातूनामनेकार्थत्वाद् अत्र चर्चधातोः लेपनार्थो ग्राह्यः । शोण्यादौ सूक्ष्मसान्द्रपिटकाधृतरोगनामानि ॥ ५२ ॥

^१ शयति D₂.   ^२ गच्छति K₂.   ^३ वर्धयति K₂, K₄.   ^४ मीयते W₂.
^५ स्फोटयति D₂, K₂.   ^६ 'स्फुट भेदने' D₂, K₂.   ^७ पाणीनामरि D₂, W₂.
^८ विपाटिकेति पाठे विम्व्यन्ते अनया, 'पट गतौ' K₂.   ^९ कण्ठादौ K₂; कणादौ W₂.
^{१०} सिध्मलं K₂, K₄; सिध्म F₂, Pt₂.   ^{११} कणादौ W₂   ^{१२} आन्त्रमापाया 'सिन्वेमु पेल्लु' K₂.   ^{१३} विचर्चति K₂, K₄.

(पा.) शोफस्तु—शोथः^१ । शोफनामानि । पाद—विपादिका । पादस्फुटितनामनी । 'पिटिके' ॥ किलाससिध्मे । नान्तोऽपि भवति^२ । 'सिहुद्धिदा तु त्वम्पुषं

क्रिलास सिध्मसिध्मनी' । इति रभस । चर्मपुष्पनामनी । 'शिब्वमु' ११ कच्छा—
विचर्चिका^३ । 'प्रथमो नान्त स्त्रीलिङ्ग । द्वितीय (पामा) आकारान्त स्त्रीलिङ्ग' ५ ।
 कच्छूनामानि । 'मूगतिदि' ॥ ५२ ॥

^१ शोष B₃   ^२ B₃ adds सिध्मशब्द   ^३ B₃ adds पामपामे इति पाठे पाम
 च पामा चेति द्वन्द्व   ^४ आद्य B₃   ^५ दावपि स्त्रीलिङ्गौ B₃

कण्डूः खर्जुश्च कण्डूया विस्फोटः पिटकस्त्रिपु ॥ ५३ ॥
 व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे नाडीव्रणः पुमान् ।

(वि.) कण्डूरिति—कण्डयते नखैरिति कण्डू । कण्डूया च । 'कडि भेदने' ।
 खर्जति व्यथयतीति खर्जू । 'खर्ज व्यथने' । कण्डूतिनामानि ॥ परिपक्वदशया^३
 विस्फोटतीति^४ विस्फोट । 'स्फुटिर् विशरणे' । पिटति सस्त्रिष्यतीति पिटक ।
 'पिट सश्लेषणे' । पेटक इति वा पाठ । देहे वत्र तत्र जायमानसूक्ष्मव्रणनामानि^५ ॥
 व्रणयतीति व्रण । 'व्रण गात्रसर्चने' । ईतेऽभिवृद्धया समीपमङ्गमभिसर्पताति ईर्मम् ।
 'ईर गतौ कम्पने च' । इयति वृद्धिम् अरु । 'अर गतौ' । अरु शब्द वपु शब्दवत्
 सान्तो नपुसकलिङ्गश्च । व्रणनामानि ॥ नाडीयुक्ते^७ व्रण नाडीव्रण । पुमान् ।
 खवत्पूयनाडिव्रणनाम ॥ ५३ ॥

^१ K₃, K₈ add एण्ड   ^२ खर्जयति F₂ Pt₂   ^३ अवस्थाया K₃, K₈
^४ विस्फुटति Pt₂.   ^५ 'स्फुट भेदने' F₂, Pt₂.   ^६ 'पौकलपेल्डु' K₃, K₈, K₉
^७ नाडीवान् D₂, K₂, W₂

(पा.) कण्डू—कण्डूया । कण्डूतिनामानि । 'दूल' । धातुत्वविज्ञानात्
 कण्डू कण्डव । प्रातिपदिकत्वविज्ञानात् कण्डू कण्डू ॥ विस्फोट—त्रिपु । 'औण-
 जायमानस्फोटनामनी । 'बोव्वलु' ॥ व्रणो—अरु क्लीवे । व्रणनामानि ॥ नाडीव्रण
पुमान् । ^२सिराव्रणनाम ॥ ५३ ॥

^१ औण्य° B₃   ^२ नाडि° B₃

कोठो मण्डलकं कुष्ठश्वित्रे दुर्नामकार्शसी ॥ ५४ ॥

आनाहस्तु निबन्धः स्याद् ग्रहणीरूक् प्रवाहिका ।

(वि.) कोठ इति—कुण्ठित व्याधितोऽनेन कारित^१ कोठ । ‘कुठ प्रतिघाते’ । मण्डलाकृतित्वान्^२ मण्डलकम् । मण्डलाकृतिकुष्ठभेदनामनी^३ ॥ कुत्सित^४ तिष्ठत्यङ्ग^५ कुष्ठम् । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । श्वेतते^६ त्वगनेनेति श्वित्रम् । ‘श्विता वर्णे’ । श्वेतकुष्ठनामानि ॥ पापरोगत्वेन प्रसिद्धतया दुष्ट नामास्येति दुर्नामकम् । अरिचत् प्राणिन इयति तनूकरोतीति अर्श । ‘शो तनूकरणे’ । इत्यर्शुद्रच्छतीत्यर्थो वा । ‘ऋ गतौ’ । गुदादौ प्ररुढमासाङ्कुरनामनी^७ ॥ आनह्यते विण्मूत्रमनेन आनाह । ‘णह बन्धने’ । विण्मूत्रं निबध्नातीति निबन्ध । ‘बन्ध बन्धने’ । विण्मूत्रविष्टम्भनामनी ॥ ‘भुक्तमन्नादिकं गृह्णातीति’ ग्रहणी । ‘ग्रह उपादाने’ । ग्रहणी चासौ रुक् च ग्रहणीरुक् । द्रवमल प्रचहति प्रवाहिका । ‘वह प्रापणे’ । ग्रहणीरोगनामनी ॥ ५४ ॥

^१ कावित, ‘कु शब्दे’ K₅ W₂   ^२ आकृतित्वेन F₂, Pt₂   ^३ आन्त्रमापाया
‘चुङ्गुकुपेव’ K₁   ^४ कुत्सिते तिष्ठति F₂, Pt₂   ^५ अङ्गे K₄   ^६ D₂, K₄ add
विशिष्ट भवति   ^७ मूल-व्याधि° K₃   ^८ Pt₂ adds दीन्नाग्निमन्थकारत्वेन.   ^९ स्थापयति
J₂, Pt₂

(पा.) कोठो मण्डलकम् । मण्डलाकाङ्कुष्ठभेदनामनी । ‘कुप्पतोन्तु’ । ‘कोठ कुष्ठ च मण्डलम्’ इति वज्रयन्ती (प्र १८३, श्लो १२४) ॥ कुष्ठधित्रे । श्वेतकुष्ठनामनी ॥ दुर्नामकार्शसी । मूलरोगनामनी ॥ आनाहस्तु—स्यात् । मलबन्धनाम ॥ ग्रहणी—प्रवाहिका । अतिसारनामनी । ‘नातिभेदस्त्वतीसारो’ ग्रहणी स्त्री प्रवाहिका । इति वज्रयन्ती (प्र १८३, श्लो १२९) ॥ ५४ ॥

^१ A₁ omits श्वेत   ^२ A₁ adds सान्तोऽयम्   ^३ नातिभेदा A₁ नातिमित्र इति
मुद्रितग्रन्थे   ^४ अतिघार A₁

प्रच्छर्दिका वमिश्च स्त्री पुमांस्तु वमयुः समाः ॥ ५५ ॥

व्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः ।

(वि.) प्रच्छर्दिकति—प्रच्छर्दयनया^१ प्रच्छर्दिका । ‘छर्द वमने’ । भुक्तमन्न वमयनयेति वमि । वमयुश्च । ‘डुवमु उद्गिरणे’ । छर्दिरोगनामानि ॥ विद्राति कुत्सित गच्छत्याहारादिकमनयेति विद्रधि । ‘द्रा कुत्साया गतौ’ । विमिथो द्रवो धीयतेऽमि-न्निति वा । ‘डुधान् धारणपोषणयो’ । तदुक्तम्—

‘दोषा अस्मिन्ना धातून् दूषयित्वा त्वगादिकान् ।

जनयन्ति दृढ शोष वृत्त वाप्यधवायतम् ।

सा चिद्रधिरिति ख्याता दुश्चिकित्सा महारुजा ॥^१

इति । ^१ज्वरयतीति ज्वरः । ‘ज्वर रोगे’ । ^२मेहति भृशं मूत्रयत्यनेन मेहः । ‘मिह सेचने’ । भगं ‘गुदसमीपदेशं’ दारयतीति भगंदरः । ‘वृ विदारणे’ । एतानि प्रत्येकं व्याधिभेदानामानि ॥ ५५ ॥

^१ प्रच्छर्दनहेतुत्वात् K₃, K₆; W₂ adds छर्दिश्च. ^२ ज्वरति K₃. ^३ मेहयति K₃, W₂. ^४ गुदादुपरिभागं K₆, K₆, गुदोपरि W₂ ^५ D₂, K₆, K₆ add विधारणेन, लवणेन W₂.

(पा.) प्रच्छर्दिका—वमथुः समाः । वमननामानि ॥ अनुक्तम्—‘गलगण्डो गण्डमाला’ । ^१गण्डमालारोगनामनी । गण्डमाला ग्रन्थिनामेति प्राञ्चः ॥ रोहिणी ना गलाङ्गुरः । गलाङ्गुराख्यरोगनाम । उपजिह्विकेति केचित् । ‘गलचुलिक’ ॥ कुरण्डो वृद्धिरण्डस्य^२ । वृषणाभिषृङ्गिः कुरण्डः त्यात् । ‘बुद्धगोदु’ । केशप्रं त्विन्द्रलुप्तकम् । यूकदंशरोगनामनी । ‘पेनु गोरिगिनव्याधि’ ॥ ‘उच्छ्वासरोगो यूकः त्यात्’ । उच्छ्वासनि-रोधनाम । ‘ऊपलिचिक्किनव्याधि’ । ‘अथ मारिर्मसूरिका’ । मसूरिकारोगनामनी । ‘गालेन्म’ । व्याधिभेदा । वक्ष्यन्त इति शेष । विद्रधिः । विद्रधिरित्यन्तर्ग्रणः । ^३वर्गचतुर्थान्त । उवरमेहभगंदराः । ज्वरस्तापः । मेहः शुक्लेत्सर्गः । भगदरो राजघ्रणः । व्याधिभेदानामानि ॥ ५५ ॥

^१ गण्डमाला B₃ ^२ B₃ omits. ^३ A₁ adds अण्डशब्दः पादपूर्णाधः .
^४ B₃ omits ^५ मारी A₁ ^६ A₁ adds विद्र भिदा दधातीति व्युत्पत्त्या.

अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं स्यात् पूर्वं शुक्लावधेस्त्रिषु ॥ ५६ ॥
रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यौ चिकित्सके ।

(वि.) अश्मरीति—शुक्रमूत्रादिकमेव घनीभूतत्वेन अश्मवदवस्थानात् अश्म-रीत्युच्यते । ^१मूत्रद्वारे शुक्लत्मानमश्मानं राति ददातीति अश्मरी^२ । ^३मूत्रविसर्गकाले कृच्छ्रं कष्टमस्येति मूत्रकृच्छ्रम् । अश्मर्याख्यरोगनामनी ॥ ^४इतः परं शुक्लं तेज इति (श्रो. ६०) वक्ष्यमाणशुक्लशब्दावधेः पूर्वं रोगहार्यादिशब्दा अभिधेयानुसारेण त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्त इत्यर्थः ॥ रोगं हरतीति^५ रोगहारी^६ । अगदमरोगं ^७करोति प्राणिनमिति अगदंकारः । एतौ शब्दौ वैद्यचिकित्सायाम् औपधे च वर्तन्ते । ^८भिषज्यति चिकित्सां करोतीति भिषक् । ‘भिषज् चिकित्सायाम्’ । ^९त्रिष्वामागुर्वेदम् अधीते वेत्ति वा वैद्यः । ‘विद ज्ञाने’ । ^{१०}चिकित्सते चिकित्सकः । वैद्यनामानि ॥ ५६ ॥

- १ द्वार W₂   २ W₂ adds 'रा दाने', K₃ omits 4 lines   ३ विस्रवण°
 F₂ Pt₂   ४ कष्ट करोति D₂, K₅, K₆   ५ D₂, K₆, W₂ add पूर्वे शुक्लवधेष्विपु
 ६ Pt₂ adds ताच्छीत्येन   ७ K₅, Pt₂ add 'हृज् हरणे'   ८ नीरोगीक्रियतऽनन D.,
 K₂, K₆   ९ भिषज्य D₂, K₅, K₆   १० आयुर्विद्या K₆   ११ चिकित्सा करोति
 D₂, K₂, K₆

(पा) अश्मरी मूत्रकृच्छ्रं च । अश्मरी मेद्वान्त शिलाबन्ध । मूत्रकृच्छ्रं
 मुहुर्मुहुः १ मूत्रस्रवणम् । एते व्याधिभेदा । चशब्द २ भाकल्यत समुच्चयार्थ । पूत्र-त्रिपु ।

३ शुक्रशब्दात् पूर्वे रोगहार्यादय शब्दा ४ त्रिलिङ्गा भवन्ति ।

५ पतिर्वैद्य सुतो वैद्यो वैद्याह किं बहूदितै ।

गृहस्थूण च नो वैद्य रोगश्च न जहाति न ॥'

इति । रोगहारी—चिकित्सके ५ । वैद्यनामानि ॥ ५६ ॥

- १ स्वन्मूत्रम् A₁   २ B₃ adds अनुक्तसमुच्चयार्थं अनुक्ता वैद्यशास्त्रे द्रष्टव्या
 ३ शुक्ल° A₁   ४ सक्तीर्णलिङ्गा A₁   ५ वैद्यचिकित्सकी B₃

वार्तो निरामयः कल्य उल्लाघो निर्गतो गदात् ॥ ५७ ॥

ग्लानग्लासू आमयावी विकृतो व्याधितोऽपदुः ।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

(वि.) वार्त इति—वृत्ति १ पुनर्जीवनमस्यास्तीति वार्त । निर्गत आमयाविति
 निरामय । पुन कलासु २ विद्यासु साधुर्भवतीति कल्य । अनेन रोग उल्लघयते स्म
 उल्लाघ । 'लघि ३ गतौ' । उल्लाघते समयो भवतीति वा । 'लाघृ सामर्थ्ये' । रोगाद्विमुक्त-
 स्य नामानि ॥ ग्लायति स्म ४ ग्लान । ग्लासूश्च । 'ग्लै हर्षक्षये' । रोगेण क्षीणस्य
 नामनी ॥ आमयोऽस्यास्तीति आमयावा । काश्यादिना ५ पूर्वानस्थापेक्षया विरुद्ध विकृत ।
 व्याधि ६ सजातोऽस्य व्याधित । पाटवाभावाद् ७ अपदु । आतुर सभ्रमोऽस्यास्तीति
 आतुर । 'तुर त्वरणे' । अभित सर्वतो रोगेणान्यते ८ अभ्यमित । अभ्यान्तश्च । 'अम
 रोगे' । रोगप्रसूनामानि ॥ ११ पामाख्यरोगोऽस्यास्तीति पामन । कच्छुरस्यास्तीति कच्छुर ।
 विचर्चिकारोगवतो नामनी ॥ ५७-८ ॥

- १ पुन वृत्तिर्जीवनम् K₆   २ सकलासु Pt₂, स्वकलासु K₃   ३ 'रपि लघि गत्याक्षेपे',
 अत्र द्वितीयो घातु K₂, K₆   ४ इति K₂, W₂   ५ 'ग्लै ग्लै हर्षक्षये' K₆
 ६ अन्यथाश्च (जा W₂) तत्वात् D₂, K₂, K₆   ७ W₂ adds 'तदस्य सजात तारकादिभ्य'

इतच्' ८ क्षयात् K₅, न पठुः F₂, Pt₂. ९ शनैः शनैः रोगमातरतीति वा K₅, K₆.
 १० अमति Pt₂. ११ पामा Pt₂.

(पा.) वातौ—निर्गतो गदात् । रोगान्निर्मुक्तनामानि ॥ ग्लानग्लान्—
अभ्यान्तः । रोगिनामानि ॥ समौ पामनकच्छुरौ । कच्छुरोरोगिनामनी ॥ ५७-८ ॥

वर्तुणो वर्तुरोगी स्यादशोरोगयुतोऽर्शसः ।

वातकी वातरोगी स्यात् सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

स्युः क्षिन्नाक्षे चुल्लचिल्लपिल्लाः क्षिन्नेऽक्षिण चाप्यमी ।

(वि.) वर्तुण इति—दीर्यन्तेऽनया चर्म १वर्तुः । सा अस्यास्तीति वर्तुणः ।
 वर्तुरोगिणो नाम ॥ २अर्शसि सन्त्यस्य अर्शसः । अशोरोगयुतस्य नाम ॥ ३वातरोगोऽस्या-
 स्तीति वातकी । वातरोगिणो ४ नाम ॥ अतिसार्यतेऽनेनेत्यतिसारः । तेन सह वर्तत इति
 सातिसारः । अतिसाररोगोऽस्यास्तीति अतिसारकी । अतिसाररोगिणो नामनी ॥ क्षिन्नमक्षि
 यस्य सः क्षिन्नाक्षः । चुल्लः चिल्लः पिल्लश्च क्षिन्नाक्षस्य नामानि । क्षिन्नं दूषिकासावि यदक्षि
 तस्मिन्नक्षिण मुखद्वयस्या अमी पिल्लादयः शब्दा वर्तन्ते ॥ क्षिन्नाक्षिनामानि ॥ ५९ ॥

१ दक्षिणति Pt₂. २ अर्शः F₂, Pt₂. ३ वातवृक्षकः F₂, Pt₂. ४ रोगवतः
 K₅, W₂.

(पा.) १वर्तुणो २वर्तुरोगी स्यात् । ३वर्तुरोगिनाम । तद्व्युत्पत्तिद्वारा ४वर्तुः ।
 'वर्तु' ॥ अशोरोगयुतोऽर्शसः । मूलरोगिणो नाम ॥ वातकी वातरोगी स्यात् । वातव्या-
 धिमतो नाम ॥ सातिसारोऽतिसारकी । महणिरोगिणो नाम ॥ स्युः क्षिन्नाक्षे—चिलाः ५ ।
 क्षिन्नेऽक्षिणो ६ नामानि । 'मुरुगिनम्बुलगांउ' । क्षिन्नेऽक्षिण चाप्यमी । ७स्रवज्जलस्य
 चक्षुषो नामान्यपि पिडादयो भवन्ति । चुल्लमक्षि देवदत्तस्य । चुल्ला दग् देवदत्तस्य ।
 त्रिप्रत्ययधिकारात् त्रिलिङ्गता ॥ ५९ ॥

१ दक्षुणः B₂. २ दक्षु B₂. ३ दक्षुरोगि B₂. ४ B₂ omits B₂.
 ५ चुल्लचिल्लपिल्लाः A₁. ६ क्षिन्नेऽक्षिण पुण्यास्य A₁. ७ पिडादयः क्षि प्रतो नेत्रस्य च
 नामानि B₂.

उन्मत्त उन्मादवति श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥ ६० ॥

न्युन्जो भुमे रुजा वृद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

(वि.) उन्मत्त इति—^१उन्माद्यतीति उन्मत्त । उन्मादोऽस्यास्तीति वा । ‘मदी^२ हर्ष’ । उन्मादरोगवतो नाम ॥ ^३श्लेष्मास्यास्तीति श्लेष्मल । श्लेष्मणश्च । कफोऽस्यास्तीति कफी । क्षुभितश्लेष्मवतो नामानि ॥ न्युब्जति^४ वक्रीभवतीति न्युब्ज । ‘उब्ज आर्जवे’ । चातादिरोगेण रुजा भुग्नदेहस्य नाम ॥ वृद्धो नाभिरस्येति वृद्धनाभि । तुण्डिरुन्नतनाभि तद्योगात् तुण्डिल । तुण्डिभश्च । दीर्घनाभेर्नामनी ॥ ६० ॥

^१ W₂ omits two lines

^२ ‘मदी हर्षरूपनयो’ F₂, Pt₂

^३ K₂ omits

six lines

^४ न्युब्जम् अनार्जवं भुग्नत्वं तदस्यास्तीति D₂, K₅, K₆

^५ तुण्डवद् वृद्धा

नाभिरस्यास्तीति I, K₃ W₂

(पा.) उन्मत्त उन्मादवति । उन्मादिनो नाम ॥ ^१ग्रहिक्स्तु पिशाचकी । ^२पिशाचा-
विष्टनामनी ॥ श्लेष्मल—कफी । श्लेष्मरोगिणो नामानि ॥ न्युब्जो—रुजा । रुजा
रोगेण भुग्रे न्युब्जशब्द स्यात् । ‘गूनीराडु’ ॥ वृद्धनाभौ ^३‘तुन्दिलतुन्दिभौ’ । रोगेण
प्रवृद्धनाभेर्नामनी^४ । ‘वेक्किनवोड्डुवाडु’^५ । तद्व्युत्पत्तिद्वारा तुन्दि रोगाभिधृद्
नाभि ॥ ६० ॥

^१ ग्रहिल A₁

^२ पिशाचेनाभिहतस्य A₁

^३ भुग्ननाम A₁

^४ तुण्डिल-

तुण्डिभौ B₂

^५ ‘नाभिवत्’ B₂

^६ B₂ omits

किलासी सिध्मलोऽन्धोऽहङ्मूर्च्छाले मूर्तमूर्च्छितौ ॥ ६१ ॥
शुक्र तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च ।

(नि.) किलासीति—किलासाख्यरोगोऽस्यास्तीति किलासी । सिध्मसस्यास्तीति
सिध्मल । ^१‘पूर्वोक्तसिध्मरोगवतो नामनी ॥ अन्धयति दृष्टिमुपसहरतीति ^२अन्ध ।
‘अन्ध नष्टपथात्’ । न विद्यते दृक् दृष्टिरस्य अहङ् । अन्धस्य^३ नामनी ॥ मूर्च्छा
स्यास्तीति मूर्च्छाल । मूर्च्छति^४ स्म मूर्त । मूर्च्छास्य सजाता मूर्च्छित । मूर्च्छारोगवतो
नामानि ॥ स्त्रीसदृशनादिना शोकति स्रवतीति शुक्म् । ‘शुक्र गतौ’ । तेजयति स्रवणानन्तर
देह तनूकरोति तेज । ‘तिज निशातने’ । रीयते^५ भगादपिति रेत । ‘रीड् स्रवण’ ।
वीर्यते त्रिप्यते योन्यादाविति ‘बीजम्’ । ‘बी गत्यादौ’ । अत्र असन क्षेपणम् । बीजति
रोहति पुरुपोऽनेनेति वा । ‘बीज रोहणे’ । वीरेऽस्तीवे साधु वीर्यम् । इन्द्रस्य ^६‘पुरुषस्येदम्
इन्द्रियम्’ । रेतसो नामानि ॥ ६१ ॥

^१ कणादी चित्रव्यागतरीणि W₂

^२ अन्धयति निरस्तीक्रियत इत्यन्धम्, चक्षु,

तद्योगाद् अन्ध F₂, Pt₂

^३ दृष्टिरहितस्य W.

^४ W₂ adds मोह प्राप्ताति

४ रिणाति सवति, 'री गतौ' Pt_2

६ विशेषेण जायते, 'जनी प्रादुर्भावे' F_2, Pt_2

७ आत्मन F_2, Pt_2

(पा.) किलासी सिध्मल । सिद्धुल्लिकारोगिणो नामनी । 'शिव्व वद्विवाडु' ।
अर्शआदित्वात् (५ २ १२७) किलाससिध्मशब्दौ धर्मिण्यपि स्याताम् ।

‘मुख दु ख मल छिद्र किलास सिध्ममर्मरौ ।

रभस पलित श्वित्रमेतेऽपि त्रिषु धर्मिणि ॥’

इति वैजयन्ती (पृ २१३, श्लो १४४) । अन्धोऽहक् । दृष्टिरहितस्य^१ नामनी । अनुक्तम्—
जनुपान्ध स्वजात्यान्ध । जात्या^२ अन्ध जनुपान्ध स्यात् । ‘काण स्यादेकलोचन’ ।
एकदृक् काण स्यात् । मूच्छले—मूर्च्छितौ । मूर्च्छितो नामानि ॥ शुद्ध—इन्द्रियाणि च ।
अन्त्यधातुनामानि ॥ ६१ ॥

^१ B_3 omits

^२ अन्धकनाम A_1

^३ अन्धक A_1

मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा स्त्रियां तु त्वगसूत्रधरा ॥ ६२ ॥
पिशितं तरसं मांसं पललं क्वव्यमामिपम् ।

(वि.) मायुरिति—मिनोति शिरोध्रमणेन भुवि^१ क्षेपयतीति मायु । ‘डुमिन्
प्रक्षेपणे’ । पुमानयम् । पतति स्रसते द्रवत्वात् पित्तम् । ‘पल्ल गतौ’ । पित्तनामनी ॥
के शिरसि फलति^२ निक्षिप्यते कफ । ‘फल निष्पत्तौ’ । ‘क्षिप्यते हृदयादौ श्लेष्म ।
‘क्षिप आलिङ्गते’ । श्लेष्मणो नामानि ॥ एवचति मास^३ वेष्टयतीति त्वक् । ‘एव
सवरणे’ । असृज रक्त धारयतीति असृग्धरा । ‘धृन् धारणे’ । एवचो नामनी ॥
पिशति^४ शरीरावयवो भयतीति पिशितम् । ‘पिश अवयवे’ । तरन्ति काश्यमनेनेति
तरसम्^५ । मन्यते^६ पुष्टिदृढिमिति मासम् । ‘मन ज्ञाने’ । पाल्यते देहमनेनेति
पललम् । ‘पाल रक्षणे’ । क्वव्यतेऽस्मादिति क्वव्यम् । ‘क्व भवे’ । कृत्यते ताडनादिना
निर्गच्छतीति वा क्वव्यम् । ‘क्व गतौ’ । आमिप्यते ताडनादिना ईपद् आमिपम्^७ ।
‘मिप स्पर्शायाम्’ । मासनामानि ॥ ६२ ॥

^१ भुवि K_2, h_2 omits four lines

^२ पित्तमुपल्लु^१ Pt_2

^३ निष्पद्यत

W_2

^४ ‘निष्पल निष्पल’ h_2

^५ क्षिप्यति वष्ट W_2

^६ वा (W_2) वृणाति

h_2, h_2

^७ वृणातीति अमृग्या F_2, Pt_2

^८ अवयव(वा W_2) स्यात् h_2

^९ I, W_2, Pt_2 add ‘तृ दन्तवर्णयो’

^{१०} रत्नरमिति I_2, Pt_2

^{११} अमि

रोगपति, ‘अम रम’ F_2, Pt_2

(पा.) मायुं पित्तम् । पित्तनाम ॥ कफ श्लेष्मा । ^१श्लेष्मणो नाम ॥ स्त्रिया—
असृग्धरा । त्वचो नामनी । स्त्रियामिति विशेषविधिर्माय्यादिपुं स्त्रीत्ववाधनार्थ । तथा
चोक्तम्—‘ स्त्रिया मायुर्नरि श्लेष्मा बलास खेटक कफ ’ इति । अथवा
त्वक्छन्दस्य प्रकृत्यन्तरबोधनार्थ । ‘त्वदवेष्टितमस्थिपञ्जर यदि काय समुपैपि
योपिताम्’ । इति ^२त्वद् दान्त । पिशित—आमिषम् । मासनामानि ॥ ६२ ॥

^१ B₃ omits^२ मायो B₃^३ पित्तमिति वैजय-त्याम् । ‘पित्त मायुर्नरि श्लेष्मा

बलास खेटक कफ’ इति मुद्रितग्रन्थे (पृ १८३)

^४ B₃ adds त्वचशब्दो दान्त

उत्तमं शुष्कमांसं स्यात् तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम् ॥ ६३ ॥

रुधिरेश्चरुलोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम् ।

(वि.) उत्तममिति—^१उत्तम्यते शोष्यत आतपेनेति उत्तमम् । ‘तप सतापे’ ।
शुष्यते शुष्कम् । शुष्कं च तद् मांसं च शुष्कमांसम् । ‘शुष शोषणे’ । बल्यते
शोषणार्थमिति वल्लूरम् । ‘बल सवरणे’ । बलं लुनातीति वा । ‘लृञ् छेदने’ ।
वययोरभेद । लयणादिना पुन पुन लिप्तशुष्कमांसनामानि^२ ॥ स्रोतासि^३ रुणद्धीति
रुधिरम् । ‘रुधिर् आवरणे’ । अत्यते त्वग्भेदेनेति असृक् । ‘असृ क्षेपणे’ । न
‘सृजति वा । ‘सृज विसर्ग’ । लोहितवर्णत्वात् लोहितम् । ‘असति त्वग्भेदे’^४
निर्गच्छति असृक् । ‘अस गतिदीप्यादानेषु’ । रज्यत इति रक्तम् । ‘रज्ज रागे’ ।
क्षतात् घातात् जायते क्षतजम् । शोणतीति शोणितम्^५ । ‘शोणं वर्णगत्यो ।
रक्तनामानि ॥ ६३ ॥

^१ ऊर्ध्वं तप्यत अग्निना आतपेन वा Pt₂, तदेवोत्तमं वल्लूरमुच्यते I, K₄, W₂^२ ‘उप्पुण्ड्रकु’ K₅^३ रुध्यते त्वग्वा I₂ F₂, Pt₂^४ सृज्यते K₅, K₆^५ असते D₂, K₂, I₁^६ I₁, K₄ add सति^७ शोणितवर्णत्वात् F₂ Pt₂

(पा.) उत्तम—मांसं स्यात् । शुष्कं ज्वम्यमुत्तमं स्यात् तन्नपुसकमेव । ^१वल्लूरं
^२त्रिलिङ्गकम् । ‘वल्लूरामहरदहो मिहो घापति शशो यदा क्षाय (?)’ इति मल्लद्वरेति
वा ॥ रुधिरेश्चरुलोहितम् । रक्तनामानि ॥ असृक् आसृ इत्युभयरूपं तन्त्रोपात्तम् ।
सकृदुच्चारितं बहुपकारकं तन्त्रम्^३ । ‘असृक् आसृश्च पुलिङ्गौ केशो डी रुधिरेश्चरुणि’ ।
इति वैजयन्ती (पृ २३०, श्लो ७) ॥ ६३ ॥

^१ A₁ adds इत्येतत्^२ तत् शुष्कमांसं वल्लूरं स्यात्, तस्य त्रिलिङ्गकं भवति B₃,^३ ‘यत् सकृदुक्तं बहुनामुपकरोति तत् तन्त्रमित्युच्यते । तथा बहुना ब्राह्मणानां मध्ये कृतं प्रदीप’
(शारदारमध्यम् ११. १ १)

वुक्काग्रमांसं हृदयं हृद् मेदस्तु वपा वसा ॥ ६४ ॥

पश्चाद्ग्रीवासिरा मन्या नाडी तु धमनिः सिरा ।

(नि.) वुक्केति—वुक्कयते स्वादुरस इति वुक्का । ‘वुक्क भण्णे’ । वृक्केति पाठे वृक्कयते स्वादुतरमिति शक्यते वृक्का । ‘वृक्क^१ आदाने’ । नकारान्त । आकारान्त^२ इति केचित् । अग्र च तन्मास च अग्रमासम् । श्रेष्ठमासनामनी ॥ द्वियते हृदयम् । हृच्च । ‘हृच्च हरणे’ । पश्चात्कारजीवाधारनामनी^३ ॥ ‘मेद्यतीति मेद् । ‘विमिदा स्नेहने’ । सान्तोऽयम् । पूर्वोक्तहृदयाच्छादनस्य नाम ॥ जयत इति वपा । ‘डुवप् बीजतन्तुसताने’ । नाभिसमीपदेशस्थितमासस्नेहनाम ॥ वासयति मास स्नेहयति वसा । ‘वस निवासे’ । ‘वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु’ इति वा धातु । सर्वदेहस्थितमासस्नेहनाम ॥ मन्यत इति मन्या । ‘मन ज्ञाने’ । अक्षरसाम्यात् निर्वचनम् । ग्रीवाया पश्चिमभाग-स्थितसिराया नाम ॥ अन्त सुपिरत्नात् नडाख्यवृणनत् विप्लतीति नाडी । ‘अग्निबोधन-धमनीसाम्यात् धमनि । धमनो वा । सिनोति काय वध्नातीति सिरा । ‘पिबू बन्धने’ । सरग्ध्रसिरानामानि ॥ ६४ ॥

^१ ‘वृक्क भण्णे’ K₁, K₂   ^२ अकारान्त K₁, K₂, D₁, K₃ add वृक्केति केचित् पठन्ति   ^३ ‘गुन्दिकापवेक’ K₁   ^४ मेद्यते K₁ मिद्यते Pt₁   ^५ बोधक’ B₁, B₂

(पा.) वृक्काग्रमास—हृत् । जुक्काग्रमासमिति पाठान्तरम् । वृक्का नान्त । श्रेष्ठमासनामनी । ‘अग्रमासमु वृक्युलु’ । मेदस्तु—वसा । वसानागानि । अनुक्तम्—द्रावस्थिस्नेहमज्जानी^१ । मज्जनामनी ॥ पश्चाद्ग्रीवासिरा^२ मन्या । ग्रीवाया पश्चाद्भागे वर्तमाना सिरा मन्या स्यात् । ‘पेडतलनरम्’ ॥ नाडी—शिरा । वक्षधमन्याकार सिरानामानि । ‘चोलुनरालु’ । सिरेत्यपि स्यात् । ‘शिञ्जो’ बहुलमन्यत्रापीति शिरा । “पिबू बन्धने” इत्यत्र सिरा वा इति सुभूतिटीका ॥ ६४ ॥

^१ B₁ add: हृदय हृत्—हृदयनामनी   ^२ मज्जसी, मज्जनामानि A₁   ^३ शिरा A₁
^४ B₁ omits   ^५ ग्रीतो मद्वादय इति A₁, उ २ २५

तिलक लोम मस्तिष्कं गोदं किट्ट मलोऽन्त्रियाम् ॥ ६५ ॥

अन्त्र पूरीतद् गुल्मस्तु ग्रीहा पुंस्यथ चलसा ।

स्नायुः स्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥ ६६ ॥

(वि.) तिलकमिति—^१‘तिलतीति तिलकम् । ‘तिल स्नेहने’ । क्लाम्यति ^२‘म्लायतीति होम । ‘कुमु ग्लाने’ । नान्तोऽयम् । उदरे दक्षिणभागस्थितलोहितमासखण्डनामनी ॥ ^३‘मस्तमिष्यतीति’ मस्तिष्कम् । ‘इष गतौ’ । शिर कपालेन गुच्यते गोर्दम् । ‘गुर्द परिवेष्टने’ । मस्तकस्थमज्जानामनी ॥ केटति निर्गच्छतीति किट्टम् । ‘किट गतौ’ । ^४‘मलते धारयति देह मल । ‘मल मल धारणे’ । ^५‘वदुक्तम्—

‘यसा शुक्रमसङ्गमज्जा मूरविट् घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्लुदूपिकास्वेदा द्वादशैते मला नृणाम् ॥’

इति । एते यसादिसर्वमलाना सामान्यनामनी ॥ अन्यते सभज्यते भुक्तान्नादिकमनेनेति अन्त्रम् । ‘अम गत्यादिपु’ । आन्त्रमिति चा पाठ । पुरीं देह तनोतीति पुरीतत्^७ । ‘तनु विस्तारे’ । आन्त्रनामनी ॥ गुड्यते ^८‘प्रकोपनाद्’ ^९‘रक्ष्यत इति गुल्म । ‘गुड रक्षायाम्’ । वेष्टते कदाचिद् उद्विक्त प्रवेशान्तर गच्छतीति ग्रीहा । नान्तोऽयम् । ‘ग्रीह गतौ’ । इदि ^{१०}‘वामभागस्थितपीतवर्णमासदलनामनी ॥ यस्ते छाद्यति देह वस्त्रसा । ‘यस आच्छादने’ । हस्ताद्यङ्ग स्नायति वेष्टयतीति ^{११}‘स्नायु । ‘ज्जै वेष्टने’ । त्वगन्तरस्थ-तन्त्राभाना नामनी ॥ ^{१२}‘कालार्ण च तन्मासखण्ड च कालखण्डम् । छोम्ना द्वितीयमात्मान करोतीति यकृत् । छोम्ना सह यौतीति वा । ‘यु मिश्रणे’ । पूर्वोक्तछोमाध स्थितमासदल-नामनी ॥ ६५-६ ॥

^१ D₂, K₁, K₂ add वसावङ्गित्वात्

॥ म्लायति I

^३ मस्तक J₂, K₂

^४ D₂, K₁, K₂ add प्राप्नोति

^५ मल्यते K₂

^६ तथा चोक्तानि मलानि D₂, I,

K₁, K₂, W₂

^७ अन्नसादिना पूर्यत इति, ‘पूरी आप्यायने’ D₂, I, K₁

^८ प्रकोप-

नाद्यै K₁, K₂

^९ रक्षणे Pt₂

^{१०} ‘स्व’ W₂

^{११} स्नाति सदाद्रींभवति, ‘ज्जा

शीचे’ Pt₂

^{१२} खण्ड मासखण्ड Pt₂

(पा.) तिलक होम । नान्तोऽयम्^१ । होमनामनी । ‘वल्मेपार्धमदुण्डे गु’^२ ॥ मस्तिष्क गोर्दम् । मस्तकस्थमज्जनाम^३ । ‘तल्मेदङ्ग’ ॥ किट्ट मलोऽस्त्रियाम् । मलसा-
मान्यनाम । तथा च—(म र्मु ५ १३५)

‘यसा शुक्रमसङ्गमज्जा मूरविट् घ्राणकर्णविट् ।

श्लेष्माश्लुदूपिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम् ॥’

इति चेचित् ॥ अन्त्र पुरीतत् । ‘अन्त्रनामनी । ‘पेगुलु’ ॥ गुल्मस्तु ग्रीहा । नान्तोऽसौ पुंसि । वामभागस्थमासगोलनामनी ॥ पुसीति केषांचित् पुरीतदादिविशेषणम् । तेन पुरीतत्, गुल्मा, ग्रीहान इत्यादि ॥ अथ वस्त्रसा—स्त्रियाम् । ‘नसारस्तु स्त्रसा स्नाय’ स्नायना सन्धिवन्धनम्’ इति स्नायुसब्द स्त्रीनपुंसक इति चेचित् । त्वगन्तर-

स्थिततन्तुनिभसिरानामनी । 'नरमुल' । कालखण्ड—समे इमे । 'छोमा' धःस्थितमांस-
खण्डविशेषनामनी । 'कालेजमु' । 'कालेजं कालखण्डकम्' इति रभसकोशः
॥ ६५-६ ॥

¹ असौ A₁   ² B₃ omits   ³ मञ्जा B₃   ⁴ पुरीतनाम B₃.   ⁵ स्नायुर्ना,
स्नायुशब्दः पुंलिङ्ग इति केचित् B₃   ⁶ A₁ adds व-धुजीवकनिमं.   ⁷ छोमगः A₁.

सृणिका स्यन्दिनी लाला दूपिका नेत्रयोर्मलम् ।

मूत्रं प्रस्राव उच्चारवस्करो शमलं शकृत् ॥ ६७ ॥

गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविशौ स्त्रियौ ।

(वि.) सृणिकेति—सरति स्रवतीति सृणिका । 'स्र गतौ' । स्यन्दत इति
स्यन्दिनी । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । विरुद्धलक्षणया ललति¹ लाला । 'लल विलासे' ।
सृक्णिण्योः स्रवजलनामानि ॥ नेत्रे दूपयतीति दूपिका² । नेत्रमलनाम ॥ मूत्रयतीति
मूत्रम् । 'मूत्र प्रस्रवणे' । प्रस्रवतीति प्रस्रावः । 'स्र स्रवणे' । मूत्रनामनी ॥ उच्चार्यते
गुदात् त्यज्यत इति उच्चारः । 'चर गतौ' । ³अव अधः क्रियत इति अवस्कर. ।
'डुकृन् करणे' । शाम्यति किञ्चिद्रते सति स्वयमेव शमलम् । 'शम् उपरमे' ।
घिरेचितुमनेन शक्यत इति शकृत् । 'शकृ लशक्वौ' । पिपत्यन्त्रं पूरयति पुरीषम् ।
'पृ पालनपूरणयोः' । अनुदिनं गूयत उत्सृज्यत इति गूथम् । 'शु पुरीषोत्सर्गः' । वर्च
एव वर्चस्कम् । वितिष्ठते नाभेरध इति विष्टा । 'ष्ठा गतिविद्युत्तौ' । नाभेरधोभाग
विशतीति विद्⁴ । 'विश प्रवेशने' । विष्टनामानि ॥ ६७ ॥

¹ I, K₈, K₉ add विलसति   ² F₂, Pt₂ add 'दुप धैकृत्वे'.   ³ K₈ adds
क्षेपत्वात्.   ⁴ उपशमने K₈, K₉   ⁵ शनोति F₂, Pt₂.   ⁶ वेवेष्टि 'विष्टह व्याप्ती' J₂

(पा.) सृणिका—लाला । ¹दन्तान्तर्गतोदकनामानि । 'चोल्हु' । शृणिका
स्यन्दिनीति पाठान्तरम् ।

'नानाजनशृणिकाद्रै वेद्यामुखपतद्ग्रहे ।

अधरग्रहसंप्रतिः सुषिय. कस जायते ॥'

इति प्रयोगात् ॥ दूपिका—मलम् । चक्षुषोर्मलं दूपिका स्यात् ।

'दूपीकापटलनिरुद्धलोचनान्ता

दुर्गन्धा वहलमलोपलिप्तगात्राः ।'

इति सोमजातप्रयोगात् दीर्घकारः ।

“^२क ^३कीदृगादिमुनिखेचनदूषिकाया
पीयूषदीधितिरिति प्रथितोऽनुराग ॥”

इति अनर्घराघवप्रयोगात् (२ ८३) ह्रस्वेकारश्च^४ । ‘नासामल तु सिंहाणम्’^५ ।
नासिकाया मल^६ सिंहाण स्यात् । ‘चिविडि’ । ‘पिञ्जूप कर्णयोर्मलम्’ । श्रोत्रमल
पिञ्जूप स्यात् । ‘चेविगुलिवि’ । मूत्र प्रस्राप । आत्मजलनामनी । ‘एकाङ्गुल
कायजलम्’ । एते द्वे च ॥ उच्चारवस्करौ—विष्टाविशौ स्त्रियौ^७ । विष्टानामानि ॥
शकृत् तवर्गप्रथमान्त^८ । गृथ तवर्गेद्वितीयान्तम् । पुरीष मूर्धन्यान्तम् । विट्शब्दो
मूर्धन्यान्तश्च^९ भवति । ‘वेवेष्टीति विट् विशतीति वा’ इति सुभूतिटीका ।
अनुक्तम्—‘चिरिका तूप्तिता^{१०} विष्टा’ । ^{११}चिरितनविट् चिरिका स्यात् ॥ ६७ ॥

^१ वक्त्रद्रव° B₂

^२ आ A₁

^३ अत्र B₃

^४ A₁ adds स्यात्

^५ सिंहाण A₁ B₃ सिंहाण इति मुद्रितवैजयत्याम् (पृ १८०)

^६ नासिकामल B₃

^७ स्त्रियाम् A₁

^८ प्रथमा तम् B₃

^९ B₃ adds तालंया तश्च

^{१०} तूप्तिता A₁

^{११} अतिचिरतन° A₁

स्यात्कर्परः कपालोऽस्त्री कीकसं कुल्यमस्थि च ॥ ६८ ॥

स्याच्छरीरास्थि कङ्कालः पृष्ठास्थि तु कशेरुका ।

(वि.) स्यादिति—भारधारणाय^१ कल्पते^२ समर्थो भवतीति कर्परः । ‘कृपू
सामर्थ्ये’ । ^३क शिरः पालयतीति कपालम् । ‘पाल रक्षणे’ । शिरोगतास्थिशकल
नामनी ॥ की इति ध्वनि जनयन् कसति चलतीति कीकसम् । ‘कस गतौ’ ।
कोजति सस्त्यायतीति कुल्यम् । ‘कुल सस्त्याने’ । कुल शरीरे साधु वा । मासभक्षणसमये
अस्थितेऽपास्यत^४ इत्यस्थि । ‘असु क्षेपणे’ । अस्थिमात्रनामानि ॥ क कुत्सित कालयतीति
कङ्कालः^५ । ‘कल किल क्षेपे’ । शरीरास्थिनिकुरुम्वनाम् ॥ कश्यते भारस्थापनेन छिद्यते
कशेरुका^६ । ‘कदा’ गतिज्ञासनयो^७ । पृष्ठास्थिनाम् ॥ ६८ ॥

^१ धारणे I, K₆, W₂

^२ कल्पते D₂ K₆ W₂

^३ I adds काठि-यात्

^४ ल-पते F₂ Pt₂

^५ क जल स्वाभ्यन्तरेण कालयति प्रेरयति F₂ Pt₂

^६ को वायु

रोतेऽन F₂ Pt₂

^७ कदा कल D₂, K₆, K₈

(पा.) स्यात् कर्परः—अस्त्री । कपालास्थिनामनी । ‘चिप्पयमुक’ । ‘कर्पर
स्यात् कपाल च शस्त्रभेदकटाहयो’ (श्लो १३५), ‘कर्परस्तस्करे, धूर्त मिधापात्रक
पालयो’ (श्लो १३८) इति विश्वप्रकाशिकापाठान् (पृ १३६) कर्परकर्परशब्दौ स्याताम् ।

कीकस—अस्थि च । शल्यनामनी ॥ शरीरास्थि तु कङ्काल । कायस्यास्थि कङ्काल स्यात् । शरीरास्थि त्विति प्रथमान्तनिर्देश साहचर्यार्थः । तेन—‘कङ्कालोऽस्त्री तनोरस्थि करङ्कोऽप्यस्थिपञ्जरम्’ इति वैजयन्ती (पृ १८२, श्लो ११४) ॥ प्रष्ठास्थि—कशेरुका । तनोश्चरमभागे स्थितमस्थि कशेरुका स्यात् । ‘वेत्रेमुक’ । अस्याप्युत्रेय पूर्वन्यायः । ‘पृष्ठस्यास्थि कशेरुका’ इति वेजयन्ती (पृ १८२, श्लो ११५) ॥ ६८ ॥

शिरोऽस्थनि करोटिः स्त्री पार्श्वास्थनि तु पर्शुका ॥ ६९ ॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपघनोऽथ कलेवरम् ।

गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥ ७० ॥

कायो देहः क्लीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः ।

(वि.) शिरोऽस्थनीति—प्रवेशसमये के शिरसि नासादारुणा हन्यते करोटि । ‘रुट प्रतिघाते’ । क वायु रोटते वा । ‘रुट दीप्तौ प्रतिघाते च’ । शिरोऽस्थिनाम् ॥ स्पृश्यते शयनादिनेति पर्शुका । ‘स्पृश सस्पर्शने’ । पार्श्वास्थिनाम्^१ ॥ अङ्गति चलति अङ्गम् । ‘अग्नि गतौ’ । प्रत्येयन्योन्य^२ प्रतीक । ‘इण् गतौ’ । अवयौति^३ मिथो मिश्रीभवति अवयव । ‘यु मिश्रणे’ । अपहन्यतेऽन्योन्यमिति^४ अपघन । ‘हन हिंसागत्यो’ । हस्ताद्यवयवनामानि ॥ आदानाशुपयोगितया कले करे धर धर कलेवरम् । रलयोर्वयवयोश्चाभेदः । कल्यत आद्रियत^५ इति वा । ‘कल सख्याने’ । गात्रे गच्छतीति^६ गात्रम् । ‘गाइ गतौ’ । उप्यते प्राक्कर्मभिरिति वपुः । ‘वुवष् वीजस्ताने’^७ । उप्यते जनकेनेति वा । सान्तोऽयम् । सहन्यते हस्तादिना^८ सघन्यते सहननम् । ‘हन हिंसागत्यो’ । शीर्यते कालक्रमेणेति शरीरम् । ‘भृ हिंसायाम्’ । मलानि वर्पतीति^९ वर्ष्म । ‘वृपु सेचने’ । नान्तोऽयम् । विशेषेणात्मना^{१०} गृह्यत इति विग्रहः । ‘ग्रह उपादाने’ । चीयतेऽवयवैरिति कायः । ‘चिष् चयने’ । दिह्यतेऽजरसेनेति देहः । ‘दिह उपचये’ । मूर्च्छति समुच्छ्रितो^{११} भवतीति मूर्ति । ‘मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो’ । तन्यते^{१२} आहारेणेति तनुः । तनूश्च । ‘तनु विस्तारे’ । शरीरनामानि ॥ ६९-७० ॥

^१ ‘जङ्घास्थनि नल प्रोक्त नलक च द्वयोस्मौ इत्यधिक पाठ F₂, Pt₂   ^२ F₂ Pt₂
add आभिमुख्येन   ^३ अन्योन्य K₂, K₈   ^४ मिथ D₂ K₂ W₂   ^५ D₂, K₂,
K₈ add सगरिणा   ^६ K₂, K₂ add अनेन   ^७ D₂, K₂ add तनु^७
^८ सवध्यत F₂ Pt₂   ^९ वृष्यत Pt₂   ^{१०} स्वकमवशात् परिगृह्यते D₂, K₂, K₂, W₂
^{११} समुच्छ्रियते K₂, K₂, K₂   ^{१२} अजरसन D₂, W₂

(पा.) शिरोऽस्थनि—स्त्री । शिरसः शल्यं करोटिः स्यात् ॥ पार्श्वस्थनि—
पर्शुका । पक्षस्थितमस्थि पर्शुका स्यात् । ‘वरियमुक^१’ ॥ अङ्ग—अपघनः । शरीराद्यव-
यवानां नामानि । अङ्गापघनशब्दौ अवयविन्यपि स्याताम् । ‘अङ्गं वपुर्वर्ष्मं पुरं च
पिण्डं क्षेत्रं च गात्रं^२ च घनश्च मूर्तिः’ इति हल्लायुधः (अ. मा. २. ३५५) ॥
अथ कलेचरं—तनूः । शरीरनामानि । गात्रशब्दोऽङ्गेऽपि^३ स्यात् । ‘गात्राण्यङ्गानि
चास्यांशाः प्रतीकापघनावपि^४’ इति वैजयन्ती (पृ. १७७, श्लो. ५५) ॥ ६९-७० ॥

^१ B₂ omits.   ^२ गात्रापघनौ A₁, B₂.   ^३ अवयवेऽपि B₂.   ^४ घनाविति A₁.

पादाग्रे प्रपदं पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् ॥ ७१ ॥

तद्ग्रन्थी घुटिके गुल्फौ पुमान् पार्णिस्तयोरधः ।

(वि.) पादाग्र इति—पादस्याग्रं पादाग्रम् । पदस्य^१ प्रारम्भः प्रपदम् । पादाग्र-
भागनामनी ॥ पद्यते गच्छत्यनेनेति पादः । पञ्च । ‘पद गतौ’ । अङ्घ्रि^२ गच्छत्यनेन
अङ्घ्रि । ‘अधि^३ गतौ’ । चरत्यनेन चरणः । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । पादनामानि ॥
घोटते परिवर्तते ‘घुटिका’ । ‘घुट परिवर्तने’ । अमिघाताद् गुल्फते रक्ष्यते इति गुल्फः ।
‘गुड रक्षायाम्’ । पादोपरिस्थितग्रन्थिनामनी ॥ पृष्यते स्नेह्यते^४ नवनीतादिना पार्णिः ।
‘पृषु स्नेहने’ । गुल्फयोरधोभागनाम् ॥ ७१ ॥

^१ पादप्रारम्भभागत्वात् K₂, K₆, W₂   ^२ K₂, K₆ add वेनेन.   ^३ अघि
लघि गत्याक्षेपे K₆, K₈   ^४ परितो वृत्तत्वात् D₂, K₆, K₈.   ^५ स्निह्यते K₆
^६ ‘पृषु सेचनहिंसाक्लेशनेषु’ D₂.

(पा.) पादाग्रं प्रपदम् । अग्रपादनाम् ॥ पादः—चरणोऽस्त्रियाम् । पादनामानि ॥
तद्ग्रन्थी—गुल्फौ । ‘पदग्रन्थौ द्वयोर्गुल्फः’ इति द्विलिङ्गतायां रभसकोशः । पाष्ण्यु-
परिस्थितवृत्तपदग्रन्थिनामनी^१ ॥ पुमान्—तयोरधः । पदग्रन्थोरधोभागः पार्णिः स्यात् ।
स पुंलिङ्गः । ‘मङ्गुम’^२ । ‘पाष्ण्येव श्रोपितासु’^३ दनुसुतमवतात् कुर्वती पार्वतीव^४ इति
प्रयोगात् स्त्रीलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ ७१ ॥

^१ चरण° A₁.   ^२ स्त्रीपुंलिङ्ग° A₁.   ^३ ‘पद° B₂   ^४ B₂ omits.
^५ दिति° B₂.

जङ्घा तु प्रसृता जानूरुपर्वाधीवदस्त्रियाम् ॥ ७२ ॥

सक्थि क्लीवे पुमान्रुस्तत्संधिः पुंसि चङ्क्षणः ।

(वि.) जह्वेति—जह्वन्त्यते कक्षादिना ^१हन्त्यत इति जह्वा^२ । ‘हन हिंसागत्यो’ ।
^३प्रसरतीति प्रसृता । ‘स गतौ’ । गुल्फोपरि जानुपर्यन्तमास्थितस्य नामनी ॥
 जह्वोरुसधिभागे जायत इति जानु । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । ऊर्वो पर्व ऊरुपर्व ।
 नान्तोऽयम् । स्थूलमस्थि विद्यतेऽत्रेति अधीवत् । जह्वोरुसधिभागनामानि ॥ सजते
 सगच्छत इति सक्थि । ‘पल्ल सङ्गे’ । अयं झीघे वर्तते । ऊर्णयते वस्त्रेणेति ऊरु ।
 ‘ऊर्णन् आच्छादने’ । अयं पुमान् । ऊरुनामनी ॥ धद्भुते उपवेशसमये किञ्चिदुत्थिता-
 पद्यत इति वङ्गण । ‘वकि कौटिल्ये’ । ऊरुसधिभागनाम ॥ ७२ ॥

^१ हन्त्यते D₂, K₆   ^२ जायते, ‘जनी प्रादुर्भावे’ F₂, P₂   ^३ K₄, W₂ add
 स्वय.   ^४ वस्त्रादिना D₂, K₆, K₈

(पा.) जह्वा—प्रसृता । जह्वानामनी । ‘^१नट्टुकात्’ । प्रसृतास्थाने जह्विनीशब्द
 पठन्ति केचित् । जानूरु—अस्त्रियाम् । जह्वोरुमध्यप्रस्थितामानि । ‘मोकात्’ ।
 अत्रास्त्रियामिति विशेषविधिं केचिज्जानुशब्देन योजयन्ति । सक्थि—पुमानूरु ।
^२ऊरुनामनी ॥ तत्सधि—वङ्गण । ^३ऊरुसधि वङ्गण स्यात् । ‘^४गञ्जु’ ॥ ७२ ॥

^१ B, omits   ^२ ऊर्वो A₂   ^३ ‘गञ्जु’ A₁

गुदं त्वपानं पायुर्ना वस्तिर्नाभेरधो द्वयोः ॥ ७३ ॥

कटो ना श्रोणिफलकं कटिः श्रोणिः ककुद्भती ।

(वि.) गुदमिति—^१गूयते पुरीपमुत्सृज्यतेऽनेनेति गुदम् । ‘गु पुरीपोत्सग’ ।
 अपानित्यधोवायुम् उत्सृजति^२ अपानम् । ‘अन प्राणने’ । पाति ^३मलोत्सर्जनेनेति पायु ।
 ‘पा रक्षणे’ । ^४पुरीपोत्सर्गोऽपाननामानि ॥ वसति ^५मूत्रादिकमस्मिन्निति वस्ति । ‘वस
 निवासे’ । नाभेरधोभागनाम^६ ॥ ^७कट्यते ^८आत्रियते वस्त्रादिनेति कट^९ । ‘कटे
 वर्षावरणयो’ । फलकारुति श्रोणि श्रोणिफलकम्^{१०} । श्रोणिफलकस्य नाम ॥ कट्यते
 कटि । कटी वा । ^{११}श्रोणति सगच्छते मेखलादिनेति श्रोणि । ‘श्रोणं सघाते’ । श्रोणी
 वा । ककुदिव ^{१२}श्रोणिपार्श्वस्थरथूलोऽस्या अस्तीति ककुद्भती । काञ्चीवन्धनस्थान-
 नामानि ॥ ७३ ॥

^१ गुवति उत्सृजति F₂, Pt₂   ^२ D₂, W add अनेन   ^३ मलनिरोधपरि-
 हरणेन J₂, K₅, K₈   ^४ अपानद्वारनामानि W₂   ^५ पकायादिक D₂, K₅, K₈
^६ नाभेरधो स्थितमूत्रपुटकनाम W₂   ^७ कटति आत्रियोति W₂, Pt₂   ^८ आर्द्राक्रियते K₄
^९ K₅, K₈ add वटिश्च   ^{१०} श्रोणिरेव फलमिव W₂   ^{११} श्रोण्यते (संहन्यते W₂)
 आहन्त्यते K₅, K₈   ^{१२} माखलतया ककुदाकारत्वात् F₂, Pt₂

(पा.) गुद—पायुर्ना । मलद्वारनामानि ॥ वस्ति—द्वयो । नाभेरधोभागो वस्ति स्यात् । ^१मूत्राशय । कटो ना—ककुब्जाती । कटिनामानि । कटिश्रोणिफलकानि केषाचिद् भिन्नपर्यायाणि । गजगण्डकटौ कटाविति^२ स्वयमेव वक्ष्यति (३ ३ ३४) ॥ ७३ ॥

^१ B₃ omits, but adds दिलिङ्गक . ^२ इति भेद A₁ ^३ B₃ omits last two lines

पश्चाद्विषयः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः ॥ ७४ ॥

कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे ।

(नि.) पश्चादिति—सुरतकाले^१ नितरा ताम्यतीति नितम्ब । ‘तमु ग्लानौ’ । स्त्रीकट्या वाह्यभागनाम ॥ हन्यते ताड्यते पुरुषेण सुरतसमय इति जघनम् । ‘हन हिंसगत्यो’ । स्त्रीकट्या पुरोभागनाम, न तु पुरुषस्य ॥ कु ईपत् कु नितम्बभूमिं दृणीत इति कुकुन्दरे । ‘हृ विदारणे’ । द्विवचनमेतत् । ईपत्कूपसदृशनितम्बस्थल-निम्ननाम ॥ ७४ ॥

^१ समर्द्धेन F₂, P₁₂ ^२ श्वश्रू° K₅, K₆

(पा.) पश्चात्—स्त्रीकट्या । ^१स्त्रीकटीचरमभाग नितम्ब स्यात् । ^२स्त्रीकटिग्रहण रुदिप्रदर्शनार्थम् । तेन ‘व्यागेन सह ^३प्रथिमानमाजगाम नितम्बभाग’ इति चन्द्रापीडवर्णने (वाद् पृ १५२) यागप्रयोग । क्लीबे—पुर । स्त्रीकट्या पुरोभागो जघन स्यात् । कटिमात्रेऽपि^४ स्यात् । ‘काञ्चीपद कलत्र जघन श्रोणी^५ ककुब्जाती ज्ञेया’ इति हलायुध (अ मा २ ३५७) ॥ कूपकौ—कुकुन्दरे । नितम्बाश्रयौ कूपकौ ‘कुकुन्दरे स्याताम् । ‘पिरन्दुलभीदिवुनगुटलु’ । स नपुसक ॥ ७४ ॥

^१ °कटि° B₃ ^२ स्त्रीग्रहण B₃ ^३ ‘प्रथितमानमाततान’ इति मुद्रितग्रन्थे
^४ कटिनामन्यपि A₁ ^५ श्रोणि A₁ ^६ A₁ adds कुकुन्दद्वयादि°

स्त्रियां स्फिचौ कटिप्रोथावुपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥ ७५ ॥

भगं योनिर्द्वयोः शिश्नो मेद्रो मेहनशोफसी ।

(नि.) स्त्रियामिति—स्फायेते वर्धते स्फिचौ । ‘स्फायी वृद्धी’ । कट्या प्रोथी मासपिण्डौ कटिप्रोथौ^१ । ‘कटिस्थव्यूह्यशनाम ॥ उप समीपे शिशनन्व^२ कदाचित्तिष्ठतीति

उपस्थ । 'प्रा गतिनिवृत्तौ' । वक्ष्यमाणयो योनिमेहनशब्दयो^४ सामान्यनाम ॥ भज्यते^५ पुरुषैरिति भग । 'भज सेवायाम्' । यौति शिश्रेनेति योनि । 'यु मिश्रणे' । स्त्रीगुहस्थाननामनी ॥ शिनोति वृश्चति^६ रेतसा भगमिति शिश्र । 'शिष्' निशाने । निशान सपर्यणम् । रेतसा मेहति भग मेह । मेहन च । 'मिह सेचने' । कदाचित् भगे शेते शेफ^७ । 'शीङ् स्वप्ने' । सकारान्तनपुसकलिङ्गोऽयम् । शेप इति वा पाठ । शिश्रनामानि ॥ ७५ ॥

^१ W₂ adds प्रोयते उद्विचते प्रोय ^२ श्रोणिककुक्षाम K₂ ^३ K₂ adds यदा,
W₂ adds भगस्य वा ^४ 'शिश्नयो W₂ ^५ कामुकै D₂, h₂, h₂ ^६ वर्पति W₂
^७ निशाने K₂, h₂ ^८ रेतस स्वावण शेते Pt₂

(पा.) स्त्रिया—कटिप्रोथौ । कटिस्थलस्थूलाशनामनी । 'गुहृडि' । स्फिजौ स्फिचौ सदिग्धचजकारान्तौ । उपस्थो वक्ष्यमाणयो । 'वक्ष्यमाणयो (स्ते) ७६' स्त्रीपुरुषव्यञ्जनयोरुपस्थशब्द । भग—द्वयो । स्त्रीव्यञ्जननामनी ॥ शिश्रौ—शेफसी । पुरुषव्यञ्जननामानि^३ ॥ ७५ ॥

^१ A₁ adds उपरि ^२ 'पुंयञ्जन' A₁ ^३ A₁ adds 'पोलिङ्गवाङ्गल च कामलता' । एतानि च

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥ ७६ ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोदर तुन्दं स्तनौ कुचौ ।

(पि.) मुष्क इति—मुष्णाति गोपायति शुम्भिति^१ मुष्क । 'मुप स्तेये' । अण्डयो कोशोऽण्डकोश । अण्डकोशविति वा पाठ । तदा अण्ड इति कोश इति द्वे नामनी । वर्पति रेत इति वृषण । 'वृषु सेचने' । वृषणनामानि ॥ व्रयाणाम् ऊरुद्वयप्रष्टाश्चा समाहार त्रिकम् । पृष्ठवंशाधोभागस्य साण्डद्वयशिशनस्य वा नाम ॥ पचत्यत्र रगताप्रिनति^२ पिचण्ड । 'हुपचप् पाके' । कुप्यते^३ बहिष्प्रियत मलमम्मा दिति कुक्षि । 'कुप निष्कर्ष' । अन्यत गर्भोऽस्मिन्निति जठरम् । 'जनी प्रादुभावे' । उदियति^४ गर्भोऽस्मादिति^५ उदरम् । 'ऋ गती' । तुण्डोऽजोर्णादिनेति तुन्दम् । 'तुद व्यधन' । 'उदरनामानि ॥ स्तनति बाल आभ्यामिति स्तनौ । 'स्तन शब्द' । कुच्यत नस्ते पुरुषेण^६ लिप्यत इति कुच । 'पुर सपर्यनवौदित्यप्रतिष्ठम्भपिलेखनेषु' । स्तननामनी ॥ ७६ ॥

^१ रेत F₂, Pt₂ ^२ D₂, h₂, h₂ add 'दाट' ^३ निष्पद्यत D₂, h₂, h₂
^४ W₂ adds वृद्धि गच्छति ^५ गमाद् वृद्धि गच्छति वा D₂, h₂, h₂ ^६ कुक्षि

D_2, W_2 ^१ बालेन कुचपानकाले स्तन्यत इति स्तनौ K_3, K, K_6, W_2 ^२ कामिना
 Pt_2 ^३ विलिख्यते W_2

(पा.) मुष्को—वृषण. । मुष्कनामानि । ‘अण्डयो कोशोऽण्डकोश’ इति
 सुभृतिटीकाव्युत्पत्त्या एकनाम । ‘अस्त्रिया मुष्ककोशाण्डा’ इति पाठाभामद्वयम् ।
 अनुक्तम्—भगमध्यगुडो मणिः । ^१स्त्रीव्यञ्जनमध्यगोलो मणि स्यात् । पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ।
 कदोरुकायाश्चाधोभाग त्रिक स्यात् । ^२वेत्रेमुककिदु गुद’ ॥ पिचण्डकुक्षी—तुन्दम् ।
 कुक्षिनामानि ॥ स्तनौ कुचौ । उरोजनामनौ । ‘उरोरूहौ वक्षसिजौ’ इत्येते द्वे च ॥ ७६ ॥

^१ °व्यञ्जनस्य A_1

^२ B_2 omits

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यान्न ना क्रोडं भुजान्तरम् ॥ ७७ ॥

उरो वत्सं च वक्षश्च पृष्ठं तु चरमं तनोः ।

(वि.) चूचुकमिति—चूचु इति कायति ^१स्तनपाने चूचुकम् । ‘कै’ शब्दे’ ।

कुचयोरग्रं कुचाग्रम् । कुचाग्रनाम ॥ क्रोडति घनीभवतीति क्रोडम् । स्त्रीनपुसके ।
 ‘क्रोड घनत्वे’ । भुजयोरन्तरं भुजान्तरम् । भुजमध्यनाम ॥ ऊर्णयते वस्त्रेणेति उर ।
 सान्तोऽयम् । ‘ऊर्णुन् आच्छादने’ । वस्यते वस्त्रेण छाद्यते वत्सम् । ‘वस आच्छादने’ ।
 सुरतकाले वक्ष्यते प्रतिह्रन्यते वक्षः । ‘वक्ष’ रोपे सघाते च’ । सान्तोऽयम् ।
 उरोनामानि ॥ पृष्ठयते केशोदकैरिति पृष्ठम् । ‘पृष् सेचने’ । तनो पश्चाद्भाग-
 नाम ॥ ७७ ॥

^१ बालेन पीयमान F_2, Pt_2, K_3 adds घ-२ करोति

^२ ‘कै नै रै इन्दे’ K_4

^३ ‘वक्ष प्रतिघात’ D_2, K_5, K_6

(पा.) चूचुक तु—स्यात् । स्तनमुपनाम । ‘चूचुको ना कुचाननम्’ इति
रत्नकोश । ‘चनुमुक्कु’^१ । न ना—वक्षश्च । बाह्वोरन्तरनामानि । ‘लोम्मु’^२ ॥
पृष्ठ तु—तनो । ^३देहस्य पश्चाद्भाग पृष्ठ स्यात् । ‘लिम्पु’^४ ॥ ७७ ॥

^१ B_2 omits

^२ तनो B_2

स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽस्त्री संधी तस्यैव जत्रुणी ॥ ७८ ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ पार्श्वमस्त्री तयोरधः ।

(वि.) स्कन्ध इति—स्कन्धते भारेण शुण्यते ^१स्कन्ध । ‘स्कन्द् गति-
शोषणयो’ । भुजस्य शिरोऽत्र भुजशिर । अम्यते भारेण रुज्यते अस । ‘अम रोगे’ ।
बाहुशिरोनामानि ॥ ^२जायते बाहुरस्मादिति ^३जनु । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । स्कन्धासयोर्म-
भ्यभागनाम् ॥ बाहोर्मूले बाहुमूले । कष्येते स्वेदेन ^४कक्षौ । ‘कष हिंसायाम्’ ।
बाहुमूलनाम् ॥ ^५पर्शूना समूह पार्श्वम् । कक्षयोरधोभागनाम् ॥ ७८ ॥

^१ क शिरो दधातीति, ‘दुधान् धारणपोषणयो’ F₂ Pt₂ ^२ k₃ k₆ add
कर्णाद्ययोर्मध्ये ^३ अंसकक्षयो सधिरनेन जायत W₂ ^४ स्वेदजलादिना ष्यते (षीक्यते
D₂) K₃, K₆, जट्टादिभि K₆, यूकादिभि W₂ ^५ गतिहिंसनयो K₆ ^६ पशुना
D₂, K₂

(पा.) स्कन्धो—असोऽस्त्री । भुजमस्तकनामानि । ‘^१भूगुलु’ ॥ संधी—जनुणी ।
असस्य ‘सन्धी’ ^२जनुणी स्याताम् । ‘मेढकिदि ^३अड्ढवेमुकलु’ ॥ बाहुमूले—कक्षौ ।
बाहोर्मूले द्वे कक्षौ स्याताम् । ‘स्त्रीलिङ्गकक्षाशब्दोऽप्यस्ति । ‘स्कन्धस्याध कश्चा
लतिका श्रवणस्य पालिराख्याता’ इति स्त्रीकाण्डे गोपालित ॥ पार्श्वमस्त्री तयोरध ।
कक्षयोरधोभागा ^४पार्श्वे स्यात् । ‘चरि’ ॥ ७८ ॥

^१ B₂ omits ^२ सधि A₁ ^३ जनुणि A₁ ^४ A₁ adds जादन्त^०
^५ पार्श्वे B₂

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री द्वौ परौ द्वयोः ॥ ७९ ॥

भुजयाह्व प्रवेष्टो दोः स्यात् कपोनिस्तु कूर्परः ।

(वि.) मध्यममिति—मध्ये भव मध्य मध्यम च । अवलगतौ सनमति ^१कृश
त्वाद् अवलग्नम् । ‘लगे सङ्गे’ । ^२शरीरमध्यप्रदेशनामानि ॥ परौ द्वौ भुजबाहुशब्दौ द्वयो
स्त्रीपुलिङ्गयोर्वर्तत । भुज्यतःप्रादिकर्मनेन भुज । ‘भुज पालनाभ्यवहारयो’ । बाह्वे
^३यत्तूपादानाय ‘प्रयत्न करोतीति’ बाहु । ‘बाह्व प्रयत्ने’ । प्रवेष्टयति यस्यादिक मध्ये
प्रवेष्ट ^४। ‘वेष्ट वेष्टने’ । दाम्यत्यनेनति दो । ‘दमु उपशमे’ । दो शब्द मकारान्त
पुलिङ्ग । नपुसङ्गेऽप्यस्ति । कर्ष ? ‘दक्षिण दोर्निशाचर’ इति फालिदासप्रयोगात्^५
(रघु १५. २३) । बाहुनामानि ॥ क ^६कर्म बाहुप्रसरणादिक पुनति करोतीति कपोनि ।
‘पुन कर्मणि शुभे’ । कपोनिरिति वा पाठ । ^७पुरति हठादाकर्षणन भनति कूर्परः ।
‘पुर शब्द’ । बाहुमध्यमन्विनामनी ॥ ७९ ॥

^१ k₃, k₆ add अति^० ^२ मध्यमम् मध्यम, मध्य ७ D₂, k₂ ^३ यशस्वी-
वाशनाय W₂ ^४ मयवत् k₂ ^५ बापय इति वा k₂, Pt₂ ^६ यद्वय इत्यनेन

Pt₂   7 D₂, K₅, K₆ add कर्मणा, दम्पतेऽनेन Pt₂   8 K₆ adds न स्त्रिया वर्तते
 9 मुक्त Pt₂   10 कूरति, 'कूर कूर शब्दे' K₆

(पा.) मध्यम—मध्योऽस्त्री । मध्यनामानि ॥ चकारौ अस्त्रीशब्दाकर्पणार्थो ।

मध्यम, मध्यम । अयलग्र, अयलग्र । अतिकृशत्वादवलगतीत्यवलग्रम् । पृषोदरादित्वात्
 यलग्र विलग्रमिति त्रैरूप्य वदन्ति^१ ॥ द्वौ परौ—प्रवेष्टौ दो । भुजनामानि ॥ द्वौ पराविति
 प्रत्यासन्नयोर्भुजवाहोरेच ग्रहणम् । भुजेन भुजया, बाहुना बाह्वा । ^२बाह्वशब्दोऽप्यस्ति ।
 'कञ्जोललीलामुरवैरिवाहा' इति ^३साहित्यकल्पवल्लीप्रयोगात् । दो शब्दस्यान्त्यपाठौ^४
 ऽसकरार्थः । 'दोर्न स्त्री करपोणिर्ना हरण करण' इति ^५पूर्व इति वैजयन्ती (पृ १७८,
 श्लो ७१) । दोपौ दोष । दो पो दोषि । 'दोष्णो वलान्मन्त्रवल गरीय' इति । 'पद्मोमा-
 सह्रिजशसन्पद्मोप' इत्यादिना (६ १ ६३) दोषभादेशः । प्रथमोको दोषाशब्दोऽप्यस्ति ।
 'दोर्दोषा च भुजो बाहु' इति धनजय ॥ स्यात् कफोणि—कूर्पर । कूर्परनामनी ।
 'मोचेव्य' । 'कफोणिकूर्परौ तुल्यौ कफणिश्चापि दृश्यते' इति रभसकोशद्वन्द्व-
 निर्वेशात् पुल्लिङ्ग । 'कफोणि कूर्पर पुमान्' इति गोपालितनिघण्टोरित्रिकाण्ड-
 निर्वेशात् स्त्रीलिङ्ग ॥ ७९ ॥

^१ A₁ adds वलग्र वलग्र, विलग्र विलग्र

^२ A₁ adds पृथगेक

^३ साहिती

A₁   ^४ निपात A₁

^५ करपल्लव A₁

^६ कपोणि A₁

अस्योपरि प्रगण्डः स्यात् प्रकोष्ठस्तस्य चाप्यधः ॥ ८० ॥

मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ।

(वि.) अस्येति—प्रगण्यते सुवृत्ततया^१ श्लाघ्यते प्रगण्ड । 'गण सरयाने' ।

पपोणेरुपरिभागनाम ॥ प्रकुप्यते प्रावरणाद् बहिः^२ नि सार्यते प्रकोष्ठ । 'कुप निष्कर्षे' ।

^३प्रगण्डाधोभागनाम ॥ करे मुष्टिकृते^४ भातीति^५ करभ । 'भा दीप्तौ' । मणिबन्धो
 हस्तग्रन्थि । तस्मादारभ्य^६ आकनिष्ठ स्थितस्य करबहिः प्रदेशस्य नाम ॥ ८० ॥

^१ मुव्यक्ततया K₅, K₆

^२ प्रकुप्यते K₅, Pt₂

^३ कूपर° W₂

^४ मुष्टीकृते

W₂

^५ विमासते, 'मासृ दीप्तौ' K₆

^६ सर्वाङ्गलिखितस्य बाह्याग्रभागनाम W₂

(पा.) अस्योपरि—स्यात् । कफणेरुपरिभाग प्रगण्ड स्यात् ॥ प्रकोष्ठ—

चाप्यधः । 'कफोणेरधोभाग प्रकोष्ठ स्यात् ॥ मणिबन्धात्—करभो बहिः । मणिबन्ध^२

इति कङ्कणग्रन्थस्थानम् । तस्मादारभ्य कनिष्ठाङ्गुलिपर्यन्तं करस्य बहिर्भाग करभ स्यात् ।

‘क प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणेश्वरो^३ वसति यत्र ‘मनःप्रियो मे ।’

इत्यमरकः^५ ॥ (अ. श श्लो. ७१) ॥ ८० ॥

^१ कपोणे: A₁.

^२ मणिवन्धात् कंकणबन्धस्थानात् B₃.

^३ प्राणाधिक: B₃.

^४ जन: B₃.

^५ इत्यमरकम् A₁.

पञ्चशाखः शयः पाणिस्तर्जनी स्यात् प्रदेशिनी ॥ ८१ ॥

अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः पुंस्यङ्गुष्ठः प्रदेशिनी ।

मध्यमानामिका चापि कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥ ८२ ॥

(वि.) पञ्चशाख इति—^१पञ्च शाखा^२ इवाङ्गुल्योऽस्य सन्तीति पञ्चशाखः ।
स्वतीयं^३ ‘घनं शेते तिष्ठत्यत्रेति शयः । ‘शीङ् स्यप्रे’ । पणति व्यवहरत्यनेनेति पाणिः ।
‘पण व्यवहारे स्तुतौ च’ । मणिवन्धादारभ्य सर्वाङ्गुलिसहितस्य बाह्याप्रभागस्य
नामानि ॥ तर्जयत्यनया पुत्रादिकमिति तर्जनी । ‘तर्ज’ ‘अर्त्सने’ । प्रदिशति चोरादिकं
निर्दिशत्यनया प्रदेशिनी । ‘दिश अतिसर्जने’ । अङ्गुष्ठसमीपाङ्गुलेर्नाम ॥ स्वयमङ्गितया
अन्यमङ्गं लाति त्वीकरोतीति अङ्गुलिः^४ । अङ्गुलीत्यप्यसि । ‘ला आदाने’ । करस्य शाखा
इव तिष्ठन्तीति करशाखाः । अङ्गुलिनामनी ॥ अङ्गौ अङ्गे तिष्ठतीत्यङ्गुष्ठः । प्रदिशति चोरादिकं
प्रदेशिनी । ‘मध्ये भवा मध्यमा । नास्ति प्रसिद्धनामास्या अनामिका । अतिशयेन अल्पा
कनिष्ठा^५ । एतानि स्थूलाङ्गुलिमारभ्य यथाक्रममङ्गुलीनां^६ प्रत्येकनामानि ॥ ८१-२ ॥

^१ W₃ omits 3 lines.

^२ अङ्गुलीरूपा F₂, P₁.

^३ स्वं K₃.

^४ वस्तु

D₁, K₃, K₄.

^५ ‘तर्जं भजं संतर्जने’ F₂, P₁.

^६ अङ्गति अभ्योऽभ्यमित्यङ्गुलिः ‘अभि

गती’ F₂, P₁.

^७ मध्यम (स्व K₃) त्वात् D₂, K₃, K₄.

^८ इतराभ्योऽस्यत्वात्

कनिष्ठिना D₂, K₄.

^९ प्रत्येकं D₂, W₁.

(पा.) पञ्चशाखः—पाणिः । पाणिनामानि ॥ तर्जनी—प्रदेशिनी । तर्जनी-
नामनी । ‘^१जृष्टलप्रेतु’ ॥ अनुक्तम्—समानावङ्गुल्यङ्गुष्ठौ । अङ्गुष्ठनामनी । ‘^२घोटनप्रेतु’ ।
अङ्गुल्यः करशाखाः स्युः । अङ्गुलिनामनी ॥ पुंस्यङ्गुष्ठः—वाः क्रमात् । ^३ता अङ्गुल्यः
क्रमादङ्गुष्ठादिसंज्ञाः स्युः^४ ॥ ८१-२ ॥

^१ B₃ omits.

^२ अङ्गुष्ठादयोऽङ्गुलिकमसंज्ञाः A₁.

^३ A₁ adds पारचन्दूरान्भेत्

पादङ्गुलिर्दस्यः स्युः

पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

प्रादेशतालगोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद् वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।

(वि.) पुनर्भव इति—^१पुनःपुनर्भवतीति पुनर्भवः । ‘भू सत्तायाम्’ । करे रोहतीति कररुहः । ‘रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च’ । न विद्यते खमाकाशोऽस्य^२ नखः । खमाकाशं^३ न राति न ददातीति नखरः^४ । ‘रा दाने’ । नखनामानि ॥ ^५प्रदिश्यते परिमीयते प्रादेशः । ‘दिश अतिसर्जने’ । तलति प्रतिष्ठते^६ परिमेयमस्मिन्निति तालः । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ । गोकर्णारुतिरत्रास्तीति^७ गोकर्णः । एतानि क्रमेण तर्जन्यादियुतेऽङ्गुष्ठे वितते सति यावदन्तरं भवति तस्य नामानि ॥ वितस्यते^८ हस्तापेक्षया उपक्षीयत इति वितस्तिः । ‘तसु उपक्षये’ । कनिष्ठेऽङ्गुष्ठे तत्ते सति यावदन्तरं भवति तस्य नाम ॥ द्वादशाङ्गुल्यः प्रमाणमस्य द्वादशाङ्गुलः । द्वादशाङ्गुलो वा वितस्तिः । द्वादशाङ्गुलिप्रमाणस्य नामनी ॥ ८३ ॥

^१ F₃, Pt₂ add छिन्नोऽपि.

^२ शं W₂.

^३ इन्द्रियं स्पर्शशापकं Pt₂.

^४ नखशब्दो नखैकदेशोऽपि । सोऽस्यास्तीति नखरः Pt₂.

^५ W₂ adds अङ्गुष्ठे.

^६ प्रति-

तिष्ठति D₂, K₃, K₈.

^७ आकृतित्वात् W₂.

^८ W₂ omits two lines.

(पा.) पुनर्भवः—नखरोऽस्त्रियाम्^१ । नखनामानि । ^२स नखः प्रवृद्धश्चेत्

स्मराङ्कुशः ।

‘पुनर्भवः पाणिरुहो महाराजः ^३पुनर्भवः ।

खरुरः^४ करजश्चाथ स प्रवृद्धः स्मराङ्कुशः ॥’

इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ७६) ॥ प्रादेश—तते । अङ्गुष्ठे तर्जन्या सह वितते^५ प्रादेशः स्यात् । मध्यमया सह^६ वितृतेऽङ्गुष्ठे तालः स्यात् । अनामिकया सह^७ वितते-^८ऽङ्गुष्ठे गोकर्णः स्यात् ॥ अङ्गुष्ठे—द्वादशाङ्गुलः । कनिष्ठिकया^९ सह^{१०} विततेऽङ्गुष्ठे वितस्तिः स्यात् । किञ्चान्तत्वात् (३. ३. ९४) स्त्रीलिङ्गः । ^{११}स्त्रियां वितस्तिः कनीयस्या^{१२} । इति रत्नकोशः । स एव द्वादशाङ्गुलः । ‘जान’ ॥ ८३ ॥

^१ A₁ adds नखरोऽप्ययम् इति कश्चित् पाठः.

^२ B₂ omits the sentence.

^३ पुनर्भवः A₁.

^४ खरुरः इति मुद्रितग्रन्थे.

^५ विततेऽङ्गुष्ठः A₁.

^६ वितृतेऽङ्गुष्ठः A₁.

^७ प्रसारितोऽङ्गुष्ठः A₁.

^८ कनिष्ठया B₂.

पाणौ चपेटप्रतलप्रहस्ता विस्तृताङ्गुलौ ॥ ८४ ॥

द्वौ संहतौ संहतलप्रतलौ वामदक्षिणौ ।

(वि.) पाणाविति—विस्तृताङ्गुलौ पाणौ चपेटादित्रयं वर्तते । चप्यते ^१पुत्रादिः सान्त्वयतेऽनेनेति चपेटः । ‘चप सान्त्वने’ । प्रसृत^२ तलमत्रास्तीति प्रतलः । प्रसृतो हस्तः प्रहस्तः^३ । विस्तृताङ्गुलिपाणिनामानि ॥ संहतं सघट्टं लातीति संहतलः^४ । ‘ला आदाने’ । सिंहतल इति वा पाठः । तदा सिंहस्य पादद्वयतलरत्नं तिष्ठतीति सिंहतलः । ^५प्रतले तलेऽत्रेति प्रतलः । ^६वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोः विस्तृताङ्गुल्यो-
र्नामनी ॥ ८४ ॥

^१ हीनः D₂, K₈   ^२ प्रतीतं K₂, K₃, K₅, W₁   ^३ K₅, K₈ add रिद्ध-
लक्षणया प्रसार्यत इति प्रसृतिः । प्रसृत इति वा पाठः । निकुञ्जपाणिनाम   ^४ संहतल इति पाठे
संहते तले यत्र संहतलः K₅, K₈, W₂.   ^५ प्रतीते K₂, प्रवितते D₂, K₄.   ^६ निरिद्ध-
संयोगविस्तृताङ्गुलिपाणिद्वयनामनी K₃, K₈, W₂

(पा.) पाणौ—विस्तृताङ्गुलौ । वितृताङ्गुलौ पाणौ ^१चपेटः स्यात् ।
‘चपेटश्चर्पटस्तलः’^२ इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ७७) । प्रतलश्च प्रहस्तश्च स्यात् ।
‘प्रहस्तः प्रतलस्तलः’ इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ७७) ॥ द्वौ संहतौ—वामदक्षिणौ ।
वामदक्षिणौ प्रतलौ द्वौ संहतौ चेत् संहतलः स्यात् ॥ ८४ ॥

^१ चपेटप्रतलप्रहस्तशब्दाः स्थुः B₂   ^२ चर्पटशब्दाः A₁, B₂.

पाणिर्निकुञ्जः प्रसृतिस्तौ युतावज्जलिः पुमान् ॥ ८५ ॥

प्रकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तो मुष्ट्या तु बद्धया ।

स रत्निः स्यादरविस्तु निष्कनिष्ठेन मुष्टिना ॥ ८६ ॥

(वि.) पाणिरिति—कुञ्चितः पाणिः प्रसृतिरित्युच्यते । प्रसार्यते विरद्ध-
लक्षणया सकुच्यत इति प्रसृतिः । नितरां कुञ्जा प्रकृतिरस्य निकुञ्जः^१ । अञ्ज्यते
परप्रणामो व्यस्रीड्यतेऽनेनेति ^२अञ्जलिः । ‘अञ्जू व्यस्रीड्यप्रणमनान्तिगतिषु’ ।
^३सयुक्तप्रसृतिद्वयनाम ॥ कपोनेरधः प्रकोष्ठं तत्र विस्तृतकरे सति हस्त इत्युच्यते ।
हन्यतेऽयुगारिरनेन हस्तः । ‘हन हिंसागत्योः’ । विस्तृतकरप्रकोष्ठनाम ॥ बद्धया मुष्ट्या
उपलक्षितः स हस्तः ^४रत्निरित्युच्यते । रमन्ते व्यवहारिणोऽनेनेति रत्निः । ‘रमु मीढायाम्’ ।
निष्कनिष्ठेन निर्गतकनिष्ठाङ्गुलिना मुष्टिना उपलक्षितो हस्तोऽरविरित्युच्यते । ऋच्छति
‘मानसशामित्यरत्निः । ‘न गती’ । निष्कनिष्ठमुष्टिहस्तनाम ॥ ८५-६ ॥

¹ W₂ adds ह्रस्वविकृतिपाणिनाम् ² व्यञ्जते भक्तिरनेन F₂, Pt₂ ³ °श्रृङ्खण°
Pt₂ °ग्रहण° K₃, K₆ ⁴ °प्रसृत° K₅, K₆ ⁵ D₂ adds रत्न्यां सद्भवर्तत इति
सरणि, वदमुद्रिहस्तनाम् ⁶ न विद्यते रत्निर्मुद्रिरप्रति D₂ W₂

(पा.) पाणि—प्रसृत । प्रसृतिरिति कचित् पाठ । ईपदावर्जित पाणि प्रसृत स्यात् । ‘चेर^१’ । ‘प्रसृते तु द्रवाधारे गण्ढपदचुलुकस्तथा^२’ । इति प्रसृतविशेष एव ॥ तौ युतौ—पुमान् । प्रसृतौ द्वौ सगतौ चेत् अञ्जलि स्यात् । स सनिवेशविशेषाद् बहुविध ।

‘पिबत्यञ्जलिना तोय देवाय रचितोऽञ्जलि ।

पिबधास्यात्मनो यक्त्र बेलिण्यञ्जलिना यधू ॥’

इत्यादि ॥ प्रकोष्ठे—हस्त । ^३विस्तृतकरे प्रकोष्ठे हस्त स्यात् । ‘भूर’ । हस्त करमात्रेऽपि स्यात् । ‘पाणि कर शयो हस्त’ । इति नाममाला । मुष्टया—रत्नि स्यात् । ‘मुष्टिरङ्गु-
लिकुञ्चनम् । ‘हस्तो वद्धया मुष्टयोपलक्षितश्चेत् च रत्नि स्यात् । अरत्निस्तु—मुष्टिना । स एव निष्क्रान्तकनिष्ठेन मुष्टिनोपलक्षितश्चेद् अरत्नि स्यात् । तौ द्वौ च स्त्रीपुंसलिङ्गौ^४
॥ ८५-६ ॥

¹ B₃ omits ² अपि च A₁ सुलुकदचुल इति मुद्रितवैजयन्त्याम् (पृ १७९,
श्लो ७८) ³ वितत करो यस्य प्रकोष्ठ स्यात्, तस्मिन् हस्त स्यात् A₁ ⁴ मुद्रिरिति
A₁ ⁵ A₁ adds पुरो यक्ष्यमाण ⁶ A₁ adds अत्र विशेषानभिधानमेव तदभिधानम्

व्यामो बाहोः सकरयोस्ततयोस्तिर्यगन्तरम् ।

ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥ ८७ ॥

कण्ठो गलोऽथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि ।

(वि.) व्याम इति—सकरयो पाणिसहितयो तिर्यक् ततयो तिर्यक् प्रसारितयो-
र्बाहोरन्तर व्याम इत्युच्यते । व्यामीयते । रज्ज्वादिकमनेनेति व्याम । ‘माङ् माने’ ।
तिर्यक्प्रसारितवाङ्मन्तरपरिमाणनाम्^२ ॥ ऊर्ध्वं विस्तृत प्रसारित ऊर्ध्वविस्तृत, दो सहित
पाणि दो पाणि यस्य, स चासौ ना च, तस्य पुरुषस्य माने पौरुषमिति शब्दो वर्तते ।
पुरुषस्येद मान पौरुषम्^३ । त्रिषु, त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥ कणति धनति कण्ठ । ‘कण
शब्द’ । गलति प्रासमनेन गल । ‘गल अदन’^४ । ग्रीवाभागनामनी ॥ प्रास^५
गिरतीति ग्रीवा । ‘गृ निगरणे’ । शिरो धीयतेऽस्यामिति शिरोधि । ‘डुधाञ् धारण-
पोषणयो’ । क शिरो धारयतीति कधरा । ‘धृञ् धारणे’ । ग्रीवानामानि ॥ ८७ ॥

¹ D₂, K₃, K₈, W₂ add विक्रय". ² 'वार पेठ' K₃, K₈. ³ विस्तृतदो:-
पाणिनृमाननाम K₅. ⁴ D₂, K₅ add खवणे च; गिल D₂, W₂. ⁵ गिरत्यनया
अत्रादिकं F₂, Pt₂.

(पा.) व्यामो—तिर्यगन्तरम् । साचीकृतयोर्भुजयोर्मध्यं¹ व्यामः स्यात् ।
'वार'² । व्यायामोऽपि स्यात् । 'न्यग्रोधो व्यायामो व्यामश्च भुजौ प्रसारितौ तिर्यक्' ।
इति वैजयन्ती (पृ. १७९, श्लो. ८२) ॥ उर्ध्वविस्तृत—पौरुषं त्रिषु । ऊर्ध्वमुद्धतभुजकरस्य
पुरुषस्य प्रमाणं पौरुषं स्यात् । तच्च त्रिलिङ्गम्³ । पौरुषी⁴ गङ्गा । 'पुरुषद्विभ्यामण् च'
(५ २. ३८) इति चकाराद् द्वयसजादयोऽपि स्युः । पुरुषद्वयसी, पुरुषद्वी,
पुरुषमात्री गङ्गा । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा. ५. २. ३७) इति संख्यापूर्वश्चेत्लुक् । द्विपुरुषी
गङ्गा । कण्ठो गलो—कंधरेत्यपि । ग्रीवानामानि । अथशब्दो लिङ्गान्तरज्ञापनार्थः ।
'विभ्राणमायतिमतीमवृथा⁵ शिरोधिम्' इति माघः (शिशु. ५. ६५) ॥ ८७ ॥

¹ A₁ adds उभयोः. ² 'मार' A₁. ³ A₁ adds त्रिविलनेन त्रिविधः.
⁴ B, omits two words. ⁵ आयत° A₁.

कम्बुग्रीवा त्रिरेखा साचदुर्घाटा कृकाटिका ॥ ८८ ॥

वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमाननं लपनं मुखम् ।

(वि.) कम्बुग्रीवेति—कम्बुवत्¹ शङ्खवत्² त्रिरेखासहितवान् कम्बुग्रीवा ।
रेखात्रयसहितग्रीवानाम् ॥ न घटति³ न वेष्टते अवदुः । 'घट वेष्टने'⁴ । शरीरमातकयोः
संधिं घटयति⁵ घाटा । 'घट चेष्टायाम्' । कृकं शिरोग्रीवम् अटति व्याप्नोतीति
कृकाटिका । 'अट गतौ' । ग्रीवायाः पश्चाद्भागानामानि ॥ उच्यतेऽनेनेति वक्त्रम् ।
'वच परिभाषणे' । अस्यते क्षिप्यते नयनीतादिरस्मिन्निति⁶ आस्यम् । 'असु क्षेपणे' ।
वदन्यनेन वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' । तुड्यते हिंस्यते⁷ ग्राह्यमनेनेति तुण्डम् ।
'तुडि तोडने'⁸ । अनिति असित्यनेनेति आननम् । 'अन प्राणने' । ⁹ लपत्यनेन
लपनम् । 'लप व्यक्तायां वाचि' । रस्यते भक्ष्यतेऽनेनेति¹⁰ मुखम् । 'रसु अवधारणे' ।
मुदितानि रानीन्द्रियाण्यस्मिन्निति वा । एतानि मुखस्य वा दन्तात्मकस्य मुखान्तरालस्य
वा नामानि ॥ ८८ ॥

¹ कम्बुग्रीवा ग्रीवा F₂, Pt₂. ² रेखात्रय° K₈. ³ घटयति वेष्टयति K₄, W₂.
⁴ परिवेष्टने K₈. ⁵ घटते Pt₂; घाटयति, 'घट धेयाते' K₂. ⁶ आदिभ्रमनेन K₂.
⁷ उच्यते K₂, K₃, W₂. ⁸ रस्यते K₈, K₄. ⁹ तोडनं दारणं हिंसनं च W₂.
¹⁰ लप्यते K₂, W₂. ¹¹ D₂, K₈, K₄ add रारं.

(पा.) कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा । रेखात्रयाङ्किता ग्रीवा कम्बुग्रीवेति कथ्यते ।
अथदुः—कृकाटिका । 'शिर पञ्चाद्वर्तनामानि । 'पेढतल' । सावदुरित्यकारपूर्वपद-
व्यवहित । 'घाटाप्यवदुग्धुवे' इति वैजयन्ती (पृ १८०, श्लो ८५) ॥ वक्त्रास्ये—
लपन मुखम् । मुखनामानि ।

'को विष्णुणन् मुह्यति' नक्तमास्ये' । तदुपलक्षितसमुदायेऽपि प्रपञ्चितम् ।
'अम्भोजमिव वक्त्र ते तत्र वक्त्रमिवाम्बुजम्' । इति ॥ ८८ ॥

^१ शिरस A₁

^२ मुह्यति A₁

ह्रीवे घ्राण गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ॥ ८९ ॥

ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससी ।

(वि.) ह्रीव इति—जिघ्रति अनेनेति घ्राणम् । 'व्रा ग-घोपादाने' । गन्ध
बहतीति गन्धवहा । 'वह प्रापणे' । घुणति^१ भ्रमति गन्धग्रहणाय घोणा । 'घुण'^२
भ्रमणे' । नासते^३ शब्दायते नासा । नासिका च । 'णास् 'शब्दे' । नासिकानामानि ॥
उप्यते उष्णाद्वारेण दह्यते ओष्ठ । 'उप' दाहे' । अधोभवत्यात्^४ अधर' । रदना छाद्यन्ते-
ऽनेन रदनच्छद' । 'छद अपवारणे' । दशनच्छादकत्वेन वास साम्याद् दशनवास^५ ।
दशन वस्यते वा । 'वस आच्छादने' । ओष्ठद्वयनामानि ॥ ८९ ॥

^१ गन्धामिमुखेन भ्रमति K₁ K₂

^२ D₂ K₁ add घूर्ण.

^३ नसते कौटिल्य

प्रतिपन्नते घ्राणसमये K₂ K₃ K₄ W₂

^४ णस कौटिल्ये K₁

^५ Pt₂ add

श्रुत

^६ राति K₁

^७ दशनाना वास इवाच्छादक वाद् D₂ K₂ W₂

(पा.) ह्रीवे घ्राण—च नासिका । नासिकानामानि । नासनासिकाशब्दयो
'प्रत्ययभेदाद् भेदपाठ । वैजयन्त्यामपि तथैव पठितम्' (पृ १८०, श्लो ९१)

'ह्रीवे'^१ 'नक्रुष्टक घ्राण घोणा नासा विष्णुणिका'^२ ।

शिङ्गाणी^३ नासिका चाय धमनौ नासिकापुटी ॥'

ओष्ठाधरे—दशनवाससी । ओष्ठ इति उपरितनदन्तवास^४, अधर इत्यधस्तनदन्तवास ।
तो^५ द्वावपि रदनच्छदौ दन्तवाससी च स्याताम् । ओष्ठाधरो तु रदनच्छदौ दशनवाससी
इति केचित् पठन्ति । तत्पाठे सर्वाणि पर्यायपदानि । 'अधरो दन्तच्छद ओष्ठ उच्यते
दन्तवासश्च' इति हल्युध (अ. मा २ ३६९) ॥ ८९ ॥

१ 'गुरोश्च हल.' (३ ३ १०३) इति अकारप्रत्यय., नास्ते 'ष्वल्'चौ' (३ १. १३३) इति ष्वल्प्रत्यय २ B₂ omits ३ वक्तो इति मुद्रितग्रन्थे ४ नवकुट्टक A₁, B₃ ५ विकृणिका A₁, B₃ ६ सिद्धिनी B₃, सिधिणी A₁ ७ B₃ omits 'वनं' ८ ओष्ठाधरी A₁

अधस्ताच्चिवुकं गण्डौ कपोलौ तत्परो हनुः ॥ ९० ॥

रदना दशना दन्ता रदास्तालु तु काकुदम् ।

(वि.) अधस्तादिति—चीयते त्वद्यासास्थ्यादिभिरिति चिवुकम् । 'चिन् चयने' । 'चीव्यते वा । 'चीट् आदानसवरणयो' । अधरोष्ठादध स्थिताङ्गस्य नाम ॥ गण्डति वदनस्य एकदेशो भवति गण्ड । 'गडि वदनैकदेशे' । कम्पते भक्षणसमये चलतीति कपोल । 'कपि चलने' । चिवुकस्य यामदक्षिणभागयोरुर्ध्वभागनामनी ॥ हन्ति चणकादिकमिति हनु । 'हन हिंसागत्यो' । पूर्वोक्तयो कपोलयो पश्चाद्भागनाम ॥ रद्यन्ते 'भक्ष्याणि एभिरिति रदना । रदाश्च । 'रद विलेखने' । 'दशन्ति रस्यधर- मेभिरिति दशना । 'दश दशने' । दम्यते 'भक्ष्यमेभिरिति दन्ता । 'दमु उपशमे' । दन्तनामानि ॥ तलति 'प्रतितिष्ठति दग्धशेषमनेति तालु । 'तल प्रतिष्ठाप्याम्' । काकु ध्वनिविशेष रदातीति काकुदम् । '१० दान् दाने' । तालुनामनी ॥ ९० ॥

१ Pt₂ adds चीवति २ Pt₂ adds चिचित् ३ मक्ष्य F₁, Pt₂ ४ रद्यते रस्यधर. D₁, K₂, K₃ ५ दम्यते खाद्य (D₁, K₂) रस्यधर. K₂, W₂ ६ लाय K₂, K₃, K₄ ७ उपशमे D₂, h₂, K₂, K₃, K₄ add रदन्ति उदादयन्ति रदा ८ प्रतिष्ठति Pt₂ ९ सिष्टादिक K₂, K₃, W₂ १० 'दुशाम् दाने' W₂

(पा.) अधस्ताच्चिवुकम् । सनिधिसामर्थ्याद् ओष्ठस्वाधोभागश्चिवुक स्यात् । 'ओष्ठस्वाधस्तु चिवुक 'चीवुक चुवुक च तत्' इति वैजयन्ती (३. १८०, अगे. ८७) ॥ गण्डौ कपोलौ । गण्डस्यलनामनी । चिवुकसन्व्यापसव्यभागनामनी । तत्परो हनु । तयोत्तरपरिभागो हनु. स्यात् । पेष्वाचिद् गण्ड एव हनु । 'गण्डो गडः कपोलश्च हनुस्तुन्यार्धनाचका' इति हलायुधः (अ. मा. २ ३६७) ॥ रदना.—रदा । दन्त- नामानि ॥ अनुक्तम्—'राजदन्ता मध्यदन्ता' । 'मध्यमदन्ता राजदन्ता. रयु' । 'दष्टा दशदाश्च पार्श्वयोः' । तेषा पार्श्वस्यदन्ता दष्टा 'दाडाश्चेत्युच्यन्त । ताडु—काकुदम् । 'तालुनो नाम । 'दयदलु' ॥ ९० ॥

१ चतुर्धमिनि मुद्रितग्रन्थ २ मक्ष्य° B₂ ३ दाद्य A₁, B₂ ४ ताडनो. A₁ ५ B₂ omits.

रसज्ञा रसना जिह्वा प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी ॥ ९१ ॥
ललाटमलिकं गोधिरूर्ध्वं दृग्भ्यां भ्रुवौ स्त्रियौ ।

(वि.) रसज्ञेति—रसं जानातीति रसज्ञा । ‘ज्ञा अवबोधने’ । रस्यतेऽनया रसो रसना । ‘रस आस्यादने’ । ह्रयति ^१रसवद्वस्तु जिह्वा । ‘ह्रेब् स्पर्धायां शब्दे च’ । जिह्वानामानि ॥ ललां सृजतीति सृक्किणी । मृकं, सृक्कि, सृक्किणी सृक्किणीति वद्वयः पाठाः । ‘सृज विसर्गे’ । ओष्ठप्रान्तनाम^२ ॥ ललन्तश्चलन्तोऽटन्त्यलका अत्रेति ^३ललाटम् । ‘अट^४ गतौ’ । ^५अत्यते तिलकेनेति अलिकम् । ‘अल भूषणादौ’ । गुभ्यते उष्णीपेणेति ‘गोधिः । ‘गुध परिवेष्टने’ । ललाटनामानि ॥ ऊर्ध्वमधश्च भ्रमतीति ^७भ्रूः । ‘भ्रमु^८ चलने’ । दृग्भ्यामूर्ध्वभागनाम ॥ ९१ ॥

^१ विपयलम्पटं D₂, K₂, K₆. ^२ प्रान्तस्य D₂, K₆. ^३ ललति तिलकादिरवाट-
तीति K₃, K₆, W₂. ^४ K₆, K₆ add पट ^५ F₁, Pt₂ add भूष्यते. ^६ गावौ
नेत्रे धीयतेऽस्मिन्निति F₂, Pt₂. ^७ भ्रमत इति भ्रुवौ Pt₂. ^८ अनवस्थाने F₂, Pt₂.

(पा.) रसज्ञा—जिह्वा । जिह्वानामानि । प्रान्तावोष्ठस्य सृक्किणी । ओष्ठस्य प्रान्तौ सृक्किणी स्याताम् । ‘शेलिवेलु’ । ललाटं—गोधिः । ‘भालो निडालं निडलम्’ । एतानि च ॥ ऊर्ध्वं दृग्भ्यां—क्षियाम् । दृग्भ्यामुपरिगतरोमलेखे भ्रुवौ स्याताम् । हे भ्रूः । ‘नेत्रद्वयवृक्षानावली’ (१. ४. ४) इति नदीसज्ञा^१ न भवति ।

‘अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कृतः पितुर्गृहे’ ।

(कु. स. ५. ४३) इत्यत्र बहुव्रीहिवशाद् भवति । संबुद्धौ तु नदीभावं ब्रुयते सौगतोत्तमाः । ‘श्लेष्मातरुध्रुवस्तद्वदरुणं सुतनोरपि’^२ इति ॥ ९१ ॥

^१ स्नानाविति B₂. ^२ नदीभावाः A₁. ^३ सुतनोरिति A₁.

कूर्चमस्त्री भ्रुवोर्मध्यं तारकाक्षणः कनीनिका ॥ ९२ ॥
लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणी ।
दृग्दृष्टी चाश्रु नेत्राम्बु रोदनं चास्रमस्तु च ॥ ९३ ॥

(वि.) कूर्चमिति—कोचति भ्रूरोमाणि ^१प्रतिष्ठन्नाति कूर्चम् । ‘कुच सम्पर्च-
नसौटिल्यप्रतिष्ठन्मविलेखनेषु’ । भ्रूमध्यनाम ॥ ^२तारयति तम इति तारका । ‘तृ
प्लवनतरणयोः’ । कनति प्रकाशयति सर्वे कनीनिका । ‘कनी’^३ दीप्तिकान्तिगतिषु’ ।

अक्ष्णोर्मध्यगतनीलतारकानामनी ॥ लोच्यतेऽनेनेति लोचनम् । 'लोच' दर्शने । नीयते^१
 आलोक्यमानेनेति नयनम् । नेत्र च । 'णीञ् प्रापणे' । ईक्ष्यतेऽनेनेति ईक्षणम् । 'ईक्ष
 दर्शने' । चष्टे^२ आचष्टे वस्तुस्वरूपं चक्षुः । सान्त । 'चक्षिष् व्यक्ताया वाचि' ।
 अक्ष्णोति याति दूरमिति अक्षि । 'अक्षू व्याप्तौ' । इकारान्तनपुसकलिङ्गमिदम् ।
 'पश्यन्त्यनया दृक् । दृष्टिश्च । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । नेत्रनामानि ॥ अनुते^३ 'कपोलमिति
 अश्रु । 'अश्रू व्याप्तौ' । रुद्यतेऽनेन रोदनम् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' । अस्वते
 क्षिप्यतेऽस्त्रम् । अस्तु च । 'अस्तु क्षेपणे' । नेत्राश्रुनामानि ॥ ९२-३ ॥

^१ कुटिलानि करोति F_2, Pt_2

^२ तारयतेऽनेन W_2

^३ 'कन दीप्तौ' Pt_2

^४ K_2, K_3, W_2 add आपमाने दृश्यते

^५ वक्षि F_2, Pt_2

^६ दृश्यतेऽनया $D_2, K_3,$

W_2 ^७ कपोलादी W_2

(पा.) कूर्चमरत्री—मध्यम् । भूमध्य कूर्चं स्यात् । तारका—कनीनिका । अक्षि-
 मध्यनामनी । 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारक तारकापि 'च' इति शाश्वत (अने स पृ.
 ३७, ओ ४२०) ॥ लोचन—दृष्टि च^१ । नेत्रनामानि ॥ अश्रु—चाक्षमसु च ।
 नेत्रजलनामानि ॥ अनुक्तम्—'वस्तु लोचनलोम्नि स्यात्' । 'नेत्रलोम्नि वस्तुशब्द
 स्यात् । 'वर्तनी लोचनच्छदे' । नेत्रपत्रे^२ वर्तनी स्यात् । 'कनुरेण' ॥ ९२-३ ॥

^१ यथा for अस्मि च in the printed text

^२ A_1 adds अत्र विमपैकवद्भाष

^३ नेत्रलोम वस्तु स्यात् A_1

^४ नेत्रपत्र A_1

अपाद्गौ नेत्रयोरन्तौ कटाक्षोऽपाद्गदर्शने ।

कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ॥ ९४ ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम् ।

(वि.) अपाद्गाविति—अद्वात् नासिकाप्याद्^१ अपदृष्टौ अपाद्गौ । नेत्राङ्गल-
 नाम ॥ पटे^२ नेत्रयाङ्गाङ्गेऽक्षिदर्शनमस्य कटाक्ष । अपाद्गदर्शननाम ॥ ^३ शीर्यतेऽत्र शब्द
 इति कर्ण । 'कृ विक्षेपे' । शब्दस्य 'ग्रहोऽनेनेति शब्दग्रह । श्रूयतेऽनेन शब्द इति
 श्रोत्रम् । श्रुति । श्रवणम् । श्रवश्च । सान्तोऽयम् । 'श्रु श्रवणे' । कर्णनामानि ॥
 उत्तमं च तदङ्गं च उत्तमाङ्गम् । शीर्यते जरापरिपाकादिनेति शिरः । सान्त । शीर्षं
 च । 'गृ हिंसायाम्' । मूर्च्छन्ति गर्वादुन्नयो भवतीति मूर्धा । 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो' ।
 मस्तपि पठित्वेन परिणमतीति मस्तकः । 'मस्तौ परिणामे' । दि रोनामानि ॥ ९४ ॥

१ नासिकाया F₂ Pt₂ २ अन्ते K₂ अङ्क K₅ K₆ °देशे अक्षणोतीति Pt₂
 ३ करोति शब्दग्रहण, हुकुक् करणे Pt₂ ४ Pt₂ adds गृह्यतेऽनेन ५ मस्त मस्त
 एव मस्तक Pt₂

(पा.) अपाङ्गौ नेत्रयोरन्तौ । नेत्रान्तौ अपाङ्गौ भवत । 'कडकलु' । कटाक्षो
 ऽपाङ्गदर्शने । नेत्रान्तवीक्षण कटाक्ष स्यात् । 'कटाक्ष केकरापाङ्गौ' इति केपाचिद
 पाङ्गमात्रार्थ । अपाङ्गवीक्षित काक्ष । कटाक्षोऽक्षिविकूणनमिति^२ केपाचिदपाङ्ग
 दर्शनार्थ । कर्णशब्दग्रहौ—श्रव । ^३श्रव सान्त । कर्णनामानि । श्रुतिशब्दव्यवधान
 श्रवणशब्दस्य^४ लिङ्गव्यभिचारसूचनार्थम् । 'आस्येपु' जिह्वा हृदयेषु हस्तानसेषु^५
 शूरा श्रवणान् पृपत्कै' । इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस १६ २६) ॥ उत्तमाङ्ग—
मस्तकोऽस्त्रियाम् । शिरोनामानि ॥ ९४ ॥

१ नेत्रान्तोऽपाङ्ग स्यात् A₁ २ विकूणनेति A₁ ३ A₁ omits ४ शब्दे
 A₁ ५ अन्येषु A₁, B₂ ६ अङ्कषु A₁ चशेषु B₂

चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः ॥ ९५ ॥
 तद्वृन्दे कैशिक कैश्यमलकाश्चूर्णकुन्तलाः ।

(वि.) चिकुर इति—चीयत' एकत्र चिकुर । 'चिब् चयने' । दैर्घ्यात्
 कुन्ताकार लातीति कुन्तल । 'ला आदाने' । वल्यते^१ पुष्पादिना वाल । 'वल सवरणे' ।
 कच्यते वध्यते कच । 'कच वन्धने' । के शिरसि शेते वर्तते केश^३ । शिरसि
 रोहतीति शिरोरुह । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । 'शिरोरुहनामानि ॥ केशाना
 समूह कैशिकम् । कैश्य च । केशवृन्दनामनी ॥ अत्यन्त इत्यलका । 'अल भूषणादौ' ।
 चूर्णा कुटिला कुन्तला चूर्णकुन्तला । चूर्णयोग्यकुन्तलनाम ॥ ९५ ॥

१ चिन्वन् वधमान कुर्यते छियत इति वा F₂ Pt₂ °वश्त्रादिना Pt₂
 ३ D₂ W₂, Pt₂ add 'शीङ् स्वप्न' ४ केशनामानि K₃ W₂

(पा.) चिकुर—शिरोरुह । शिर केशनामानि । चिकुरशब्द^१ क्वारमध्यो
 हकारमध्यश्च स्यात् । 'कुन्तला मूर्धजा प्रस्थाश्चिकुराश्चिह्नय कचा' इति^२ श्रीभोज ॥
 तद्वृन्दे—कैश्यम् । केशसमूहनामनी ॥ अलकाश्चूर्णकुन्तला । कुटिलकेशनामनी ।
 'स्वभाववत्राप्यलकानि तासाम्' इति^३ भारवि ॥ ९५ ॥

^१ कवरी^० A₁.   ^२ A₁ omits श्री.   ^३ कस्यचित् प्रयोगः इति टीकासर्वस्वे
(पृ. ३५७); quoted by Malli. Apte's Dict. p. 232.

ते ललाटे भ्रमरकाः काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

कवरी केशवेशोऽथ धम्मिल्लः संयताः कचाः ।

(वि.) त इति—^१भ्रमरप्रतिकृतिर्येषामस्तीति भ्रमरकाः । ललाटस्थालम्नाम् ॥
काण्यर्चनाश्चत्त्याभ्यां^२ काकपक्षसाम्यात्^३ काकपक्षः । शिरसि खण्डतया^४ वर्तत इति
शिखण्डकः । चालशिखानामनी ॥ कं शिरो वृणोतीति कवरी । 'वृन् वरणे' । केशानां
संनिवेशः^५ केशवेशः । 'विश प्रवेशने' । केशरचनाविशेषनामनी ॥ संयताः पद्धाः
केशाः धम्मिल्ल इत्युच्यते । धमित्यव्ययम्, मूर्धाधः ऊर्ध्वं वा मिल्यते धम्मिल्लः^६ ।
'मिल श्लेषणे' । दृढसंयतकचनाम् ॥ ९६ ॥

^१ प्रकृतिः W₂; भ्रमराकृतित्वात् F₂, Pt₂.   ^२ चञ्चलाम्नां K₁, K₂.   ^३ साङ्-
श्यात् Pt₂.   ^४ खण्डत्वेन वर्तमानत्वात् Pt₂.   ^५ समूहनिवेशः W₂; केशा विशन्त्य-
स्मिन्निति F₂, Pt₁.   ^६ धम्मिल्ल इति वा पाठः । तदा ऊर्ध्वं मलयत इति धम्मिल्लः, 'मल मल
धारणे' D₂, K₁, K₂.

(पा.) ते ललाटे भ्रमरकाः । ललाटश्रितकुटिलरूपाः भ्रमरकाः स्युः ।

^१भ्रमरालकाश्च स्युः । 'ते ललाटे भ्रमरकाः कुरुलाः^२ भ्रमरालकाः' इति वैजयन्ती
(पृ. १८१, अं. ९९) ॥ काकपक्षः शिखण्डकः ।^३चालरूचलिकानामनी । 'चिप्पकुपद्लु' ॥
कवरी केशवेशः । संकुचितवद्वकेशविन्यासः कवरी स्यात् । 'कोप्पु' । अध धम्मिल्लः—
कचाः । संयताः^४ केशा धम्मिल्लः स्यात् । अनुक्तम्—'तुरुन्धो माल्यादिगर्भः' ।
खगादिगर्भकेशविन्यासस्तुरुन्धः स्यात् ॥ ९६ ॥

^१ B₂ omits.   ^२ कुरुलाः A₁, B₂.   ^३ चुलिक^० A₁.   ^४ संयत^० A₁.

शिखा चूडा केशपाशौ व्रतिनस्तु जटा सटा ॥ ९७ ॥

वेणिप्रवेणी शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे ।

(वि.) शिखति—शिरसे व्याप्नोतीति शिखा । 'शाम् न्याप्ती' । शिरो शिरसि
या । 'शोद् म्यप्ते' । चुन्यते^१ चाल्यते वायुनेति चूडा । 'चुड भ्रमरणे समुच्छ्राये
च' । केशपाशोऽप्राप्तीति केशपाशौ । शिरानामानि ॥ 'जटति सपीभयतीति जटा ।
'जट' संपाते । सटतीति सटा । 'पट अययवे' । प्रक्षिप्यमानामनी ॥ पंति

निर्मलत्वेन शोभत इति वेणिः । वेणी वा । प्रवेणिश्च । प्रवेणी वा । ‘वी गतिव्याप्ति-
प्रजनकान्यसनखदानेषु’ । वेणतीति वा । ‘वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु’ ।
शिरसि भवः शीर्षण्यः । शिरस्यश्च । निर्मलकचनामानि ॥ ९७ ॥

¹ D₂, K₃, W₂ add इतस्ततः .

² अपनये K₃, K₆; आच्छादने Pt₂.

³ F₂, Pt₂ add केशसमूहः .

⁴ W₂ omits two lines.

⁵ K₃, K₆, Pt₂ add

अट. ⁶ शिरस्यः, शीर्षे भवः शीर्षण्यः K₃.

(पा.) शिखा—केशपाशी । शिखानामानि ॥ प्रतिनस्तु—सटा । जटानामनी ॥
तुशब्दस्थाने साशब्दं केचिदभिपेक्षयन्ति¹ ॥ वेणिः प्रवेणिः । सर्पाकारतया संबद्धस्त्री-
जटानामानि ॥ स्त्रीत्वामिव्यक्त्यर्थं ²वेणिप्रवेणीति केचित् पठन्ति ॥ शीर्षण्यशिरस्यौ—
कचे । स्नानादिसंस्कारवत्केशानामनी ॥ ९७ ॥

¹ पठन्ति B₃.

² वेणी° A₁.

पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे ॥ ९८ ॥

तनूरुहं रोम लोम तद्बद्धौ श्मश्रु पुंमुखे ।

(वि.) पाश इति—पाशः पक्षः हस्तः—एते शब्दाः कचपर्यायात् परे वर्तमाना
बाहुत्वार्या भवन्ति । यथा—केशपाशः, केशपक्षः, केशहस्तः, चिकुरपाशः, चिकुरपक्षः,
चिकुरहस्तः इत्यादि । पादयत इति पाशः । ‘पश वच्चे’ । पक्ष्यते परिगृह्यते पक्षः । ‘पक्ष
परिग्रहे’ । हस्यते¹ हस्तः । तन्वां रोहतीति तनूरुहम् । तनूरुहं वा । ‘रोहतीति रोम ।
लोम च । नान्तावेतौ² । तनूरुहकेशानामानि ॥ पुंमुखं श्रयते श्मश्रु³ । ‘श्मिन् सेवायाम्’ ।
पुंमुखे वृद्धिगतरोमनाम ॥ ९८ ॥

¹ झिप्यते Pt₂.

² K₃, K₅ add तन्वा.

³ रोमलोमशब्दौ K₃.

⁴ श्मन् शब्दो मुख्याची । श्मनि मुखे श्रयते Pt₂.

(पा.) पाशः—कचात्परे । ‘कचपर्यायात्परे पाशपक्षहस्तशब्दाः चिकीर्ण-
केशार्थाः । ‘चतुरमयकिन्त्याः केशपाशं करग्रैः’ इति । तनूरुहं—लोम ।
²वपुर्लोमनामानि ॥ तद्बद्धं—पुंमुखे । पुरुषस्य³ मुखे प्रवृद्धं रोम⁴ श्मश्रु स्यात् ।
‘गर्भं’ ‘मीमांसु’ । ‘श्मश्रुश्चतुरभ्यंश्रिशपा’ इति वर्णनिर्देशनायां ‘द्वितालव्येषु
पठितम् ॥ ९८ ॥

¹ अचकात् B₂² B₃ omits वपुः.³ पुंसः B₂.⁴ लोम B₂.⁵ B₂ omits⁶ द्विधा तालव्येषु पठितः A₁.

आकल्पवेपौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥ ९९ ॥

दशैते त्रिष्वलंकर्तालंकरिष्णुश्च मण्डितः ।

प्रसाधितोऽलंकृतश्च भूपितश्च परिष्कृतः ॥ १०० ॥

(वि.) आकल्प इति—¹आकल्प्यते शरीरशोभा अनेनेत्याकल्पः । ‘कृप्²सामर्थ्ये’ । वेवेष्टि³शोभामिति वेपः । ‘विष्णु व्याप्नो’ । वेश इति वा पाठः । नेत्रयोः पथ्यं नेपथ्यम् । वस्त्रालंकारमाल्यादिकृतशोभातिशयनामानि ॥ प्रत्यङ्गं क्रियते प्रतिकर्म । प्रतिगतम् अङ्गप्राप्तं कर्म वा । ⁴प्रसाध्यतेऽङ्गमनेन प्रसाधनम् । ‘साध⁵ ससिद्धौ’ । एते तिलरूपत्ररचनादेर्नामनी ॥ आकल्पादिप्रसाधनान्तानि नैसर्गिकाङ्गशोभातिरिक्तकृत्रिमाङ्ग-शोभाया नामानीति केचित् ॥ दशैते त्रिषु । अलंकर्ता अलंकरिष्णुरित्यादयः रोचिष्ण्वन्ता दशपर्यायाः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते । अलंरुरोतीति अलंरुर्ता । अलंरुर्तु शीलमत्यास्तीति अलंकरिष्णुः । अलंकारकर्तुर्नामनी⁶ । मण्डयते भूष्यते स्म मण्डितः । ‘मडि भूषायाम्’ । प्रसाध्यते स्म प्रसाधितः । ‘साध ससिद्धौ’ । अलंक्रियते स्म अलंकृतः । भूष्यते स्म भूपितः⁷ । परिष्क्रियतेऽलंक्रियते स्म परिष्कृतः । अलंकारकृतशोभावतो नामानि ॥ ९९-१०० ॥

¹ आ समन्तात् D₂, F₂, Pt₂² कल्प वल्लो ‘K₂, K₄.³ तत्तदङ्गमितिF₂, Pt₂.⁴ Pt₂ adds अलंक्रियते.⁵ D₂, K₂, W₂, Pt₂ add राध.⁶ कर्तुंW₂.⁷ ‘भूय अलंकारे’ D₂, Pt₂; अलंकरणे W₂.

(पा.) आकल्पवेपो—प्रसाधनम् । अलंकरणनामानि ॥ मञ्जनानुलेपनमाल्यय-स्त्राभरणेस्तत् पञ्चविधम् । ‘द्वेपरहितमपि सद्देव’मिति ¹कुमारचरिते वेपः । ‘गृहमात्रे’ च नेपथ्ये वेशो वेद्यागृहेऽपि च² । इति रभसकोशपाठात् वेशः ॥ दशैते त्रिषु । अलंरुर्तेत्यादिरोचिष्ण्वन्ताः दश पर्यायाः त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति ॥ ९९-१०० ॥

¹ कुमारचलितालंकारे A₁.² नेपथ्यगृहमात्रे A₁.

विभ्राद् भ्राजिष्णुरोचिष्णू भूषणं स्यादलंक्रिया ।

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् ॥ १०१ ॥

मण्डनं चाथ मुकुटं किरीटं पुनपुंसकम् ।

(वि.) विभ्राडिति—विशेषेण ^१भ्राजते विभ्राद् । भ्राजितुं शीलमस्यास्तीति भ्राजिष्णुः । ‘भ्राजृ दीप्तौ’ । विशेषेण रोचते रोचिष्णुः । ‘रुच दीप्तौ’ । भूपितत्वेन शोभमानस्य नामानि ॥ भूपा भूपणम्^२ । अलंकरणम् अलंक्रिया । अलंकरणव्यापारनामनी ॥ अलंक्रियतेऽनेन अलंकारः । आ समन्तात् भ्रियते आभरणम् । ‘भृब् भरणे’ । परिष्क्रियतेऽनेन परिष्कारः^३ । विशेषेण ‘भूष्यतेऽनेन विभूषणम् । ‘भूप अलंकारे’ । मण्ड्यतेऽनेनेति मण्डनम् । ‘मडि भूपायाम्’ । मकुटादिभूपणमात्रस्य नामानि ॥ मुखे ललाटोपरि कुट्र्यते बध्यते ‘मुकुटम् । ‘कुट कौटिल्ये’ । मकुटमिति वा पाठः । कीर्यते ललाटोपरि क्षिप्यते किरीटम् । ‘कृ विक्षेपे’ । ‘किरीटनामनी ॥ १०१ ॥

^१ F₂, Pt₂ add ताच्छीत्येन. ^२ K₂, K₃ add माति, ‘मा दीप्तौ’. ^३ F₂, Pt₂ add ‘डुकृन् करणे’. ^४ माति K₅, K₆. ^५ ह्ये च D₂; K₃, K₆ add व्याप्तौ. ^६ मङ्कयतेऽनेन मकुटम् । ‘मकि मण्डने’ F₂, Pt₂. ^७ मुकुट° K₂, W₂.

(पा.) विभ्राद्—रोचिष्णुः । अलंकृतत्वेन शोभमानस्य नामानि ॥ भूपणं—अलंक्रिया । भूपणव्यापारनामनी ॥ अलंकारः—मण्डनं च । हाराद्यलंकारनामानि ॥ अथ मकुटं पुनपुसकम् । मुकुटं किरीटं पुनपुंसकमिति कचित् पाठः । मकुटनामानि ॥ पुनपुंसकशब्द उभयविशेषणम् । ‘मौलिः कोटीर उज्जीवं’^१ किरीटं मकुटोऽरित्रायाम्^२ इति वैजयन्ती (पृ. १६९, श्लो. १३५) ॥ १०१ ॥

^१ उज्जीपकिरीटमकुटा अरित्रयः A₁.

चूडामणिः शिरोरत्नं तरलो हारमध्यगः ॥ १०२ ॥

वालपाश्या पारितथ्या पत्रपाश्या ललाटिका ।

(वि.) चूडामणिरिति—चूडायां मणिः चूडामणिः । शिरसि रत्नं शिरोरत्नम् । शिरोमणिनामनी ॥ प्रभया तमस्तरति लङ्घयतीति तरलः । ‘तृ पूवनतरणयोः’ ॥ ‘हारमध्यगतत्वननाम ॥ वालपाशे केशपाशे साध्वी वालपाश्या । केशपाशस्य परितः सर्वतः तथा भवति शोभते पारितथ्या । ‘केशपाशशोभाथं स्थूलमुक्तामयवलयनामनी ॥ पत्राकारे^१ ललाटे पश्यत इति पत्रपाश्या । ‘पत्र धन्धने’ । ललाटे भया ‘भूपा ललाटिका । फललम्बिप्रालम्बमुक्तापीडनामनी^२ ॥ १०२ ॥

^१ हारगतत्वननामनी W₂. ^२ साधुः D₂, K₂, K₆, W₂. ^३ केशपाशोपरि K₅. ^४ W₂ add; वालालंकारे. ^५ अलंकारः D₂, K₆. ^६ ‘माला’ K₂, K₃.

(पा.) चूडामणि शिरोरत्नम् । चूडामणिनामनी ॥ तरले—मध्यग । हार मध्यमणि तरल स्यात् । 'हारमध्यस्थित^१ रत्न तरल नायक विदु' इति हलायुध (अ मा २ ४०९) ॥ वालपाश्या—पारितथ्या । केशालकारनामनी ॥ पत्रपाश्या ललाटिका । ललाटालकारनामनी ॥ १०२ ॥

^१ मध्यगत^२ A₂

कर्णिका तालपत्र स्यात् कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥ १०३ ॥

त्रैवेयकं कण्ठभूपा लम्बन स्याल्ललन्तिका ।

(त्रि.) कर्णिकेति—^१कर्णस्यालकार कर्णिका । तालस्य पत्र तालपत्रम् । कर्णपत्र^२-नामनी ॥ ^३कुण्डलं दृष्टत्वात् कुण्डलम् । कुण्डल्युत्पत्तिर्यथा—कुण्डयते नैरन्तर्यण दहते कुण्डम् । 'कुडि दाहे' । कर्णभूषणनाम ॥ कणा वेष्टते कर्णवेष्टनम् । 'वेष्ट वेष्टने' । स्त्रीपुरुषयो कर्णभूषणनामनी ॥ श्रीवाया भवोऽलमारो त्रैवेयकम् । कण्ठस्य भूपा कण्ठभूपा । कण्ठभूषणनामनी ॥ लम्बते लम्बनम् । लम्बमान वा । 'लवि अवलसते' । ललति विलसति ललन्तिक्का । 'लल विलासे' । हेमवट्टादित्रैवेय^४काण्डलमिमणि-विद्रुमादिकृतत्रिसराविमण्डननामनी ॥ १०३ ॥

^१ कणयो F₂ P₁₂

^२ पत्रिका W₂

^३ गार्हपत्यामिकुण्डयत् D₃, L₂ L₆

^४ 'का' न °D₁, K₂, K₃, W₂

(पा.) कर्णिका—स्यात् । कर्णपत्रनामनी । 'चौल्लकु' ॥ कर्णपूरताट्टा-द्वयस्तद्विशेषा । 'कर्णपूरस्तु पुष्पाद्यैस्ताडभ्रौ' दन्तरादिभि ' इति वेजयन्ती (पृ १६९, श्लो १३४) ॥ कुण्डल कर्णवेष्टनम् । कुण्डलनाम ॥ त्रैवेयकं कण्ठभूपा । कण्ठाभरण 'सर्वं त्रैवेयकं स्यात् । 'श्रीरालकरण सर्वं त्रैवेयकमितीष्यते'^१ इति हलायुध (अ मा २ ४०३) । 'कुन्नुविम्रीवाभ्य आस्यलसारेषु' (२ २. ९६) इत्यलसाराय दक्ञ् । 'श्रीराभ्योऽण् च' इति 'ढञ्' (४ ३ ५७) अर्थान्तरे । 'श्रीराक्यनरत्नी तु त्रैवेयं त्रैवेयमित्यपि' इति वेजयन्ती^२ ॥ लम्बन—ललन्तिका । 'लम्बननामनी ॥ १०३ ॥

^१ ताट्टा V₁

^२ V₁ adds आर

^३ इति स्मृतम् A₁, B₂

^४ अण्डनी

B₂

^५ मुद्रितम् च न दृश्यते

^६ लम्बमाना B₂

स्वर्णैः प्रालम्बिकाथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता ॥ १०४ ॥

हारो मुक्तावली देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः ।

(पि.) स्वर्णरिति—स्वर्णं कृता ललन्ति प्रालम्बिकेत्युच्यते । प्रकरणेन प्रालम्बिकेत्युच्यते । 'लवि' शब्देऽवसने च । दोषाद्याकृत्या स्वर्णकृतग्रीवावलम्बिललन्ति नाम ॥ सीव्यतेऽनेन मुक्तादिवमिति सूत्रिका । 'पिवु तन्तुसताने' । उरसि सूत्रिका उर सूत्रिका । पूर्वोक्तस्यैव मुक्तामयस्य नाम ॥ ह्रियते चित्तमनेन हार । 'हृत् हरणे' । मुक्तानाम् आयली मुक्तावली । 'मुक्ताहारनाम ॥ 'देवानामपि चित्त चन्दयति आह्लादयतीति देवच्छन्द । 'चदि आह्लादने' । शतसरहारनाम ॥ १०४ ॥

^१ लम्बने K_2, K_3, W_2 ^२ मुक्तावली इति वा पाठ W_2 ^३ मुक्तावली D_2, K_3, W_3 ^४ देवानपि F_2, Pt_2

(पा.) स्वर्णं प्रालम्बिका । 'हेमलम्बन प्रालम्बिका स्यात् । अधोर सूत्रिका—कृता । मुक्तामणिभिः कृता^२ उर सूत्रिका स्यात् । हारो मुक्तावली । हारनामनी ॥ 'हारा मुक्तावली हार' इति श्रीलिङ्गपुलिङ्गयो रभस । देवच्छन्दो—शतयष्टिक^३ । शतयष्टिहार^४ देवच्छन्द स्यात् ॥ १०४ ॥

^१ स्वर्णमवलम्बमानानाम B_2 ^२ कृतलम्बन A_1 ^३ शतयष्टिका A_1, B_2 ^४ शतयष्ट A_1

हारभेदा यष्टिभेदाद् गुच्छगुच्छार्धगोस्तनाः ॥ १०५ ॥

अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका ।

सैव नक्षत्रमाला स्यात् सप्तविंशतिमौक्तिकैः ॥ १०६ ॥

(वि.) हारभेदा इति—यष्टिसरयाभेदाद् गुच्छादयो हारभेदा भवन्ति । देव्यान् गुह्यस्यान छादयतीति 'गुच्छ' । गृहति सारैः सङ्गृहणीतीति वा । द्वात्रिंशत्सरहारनाम ॥ गुच्छस्य 'अर्ध' 'गुच्छार्ध' । षोडशसरहारनाम ॥ गोस्तन इव^२ 'नाभेरधोवर्तमानत्वाद् गोस्तन । चत्वारिंशत्सरहारनाम ॥ देवच्छन्दस्यार्धत्वाद् 'अर्धहार' । सरैरितरेभ्योऽल्पत्वात् माणवक^३ । त्रिंशतिसरहारनाम^४ ॥ तक्षत्रपद्धतिरिच सख्यया राजत इति नक्षत्रमाला । सप्तविंशतिस्थूलमौक्तिकमृत्तहारनाम ॥ १०५-६ ॥

^१ गुह्य इति वा पाठ Pt_2, D_2, W_2 add 'छद अपवारणे'   ^२ अर्ध K_3, K_4, W_2 ^३ अर्धगुच्छ K_3 ^४ वत् D_2, K_3, K_4 ^५ अथवात् K_3

६ हारस्यार्धं W₂.७ K₂, W₂ add पञ्चाशत्तरहारनाम.

८ माया लक्ष्म्या नवकोप्रभिनवः

माणवकः Pt₁.९ Pt₂ adds मूयणाना मध्ये एकैव आवलते एकावली, 'वल संवरणे

संचलने च'.

(पा.) हारभेदाः—माणवकः । गुच्छादयः सतादूनयष्टिकहारभेदाः । तथा चोक्तम्^१—

‘देवच्छन्दः शतं साष्टमिन्द्रच्छन्दः’ सहस्रकम् ।
 तस्यार्धं विजयच्छन्दो हरस्त्यष्टोत्तरं शतम् ॥
 २अर्धं रहिमस्त्यष्टोत्तरं द्वादशस्त्यर्धमाणवः ।
 द्विद्वादशोऽर्धं गुच्छोऽथ पञ्च हारः फलं लता^३ ॥
 अर्धहारश्चतुःषष्टिर्गुच्छमाणवमन्दराः ।
 अपि गोस्तनगोपुच्छावर्धमर्धं यथोत्तरम् ॥^४

इति । एकावल्येकयष्टिका । ^५‘एकयष्टिहार एकावली स्यात् । सर्व नक्षत्रमाला—मौक्तिका ।
सप्तविंशतिसंख्याकमौक्तिकेः^६ कृता एकावली नक्षत्रमाला स्यात् । अनुक्तम्—‘मणि-
 निर्मणिसोपानाद्भुम्बरश्च कान्तिकः’^७ । इमेर्मणिभिः कृता एकावली ‘मणिसोपानाद्भु-
 म्कारश्च स्यात् ॥ १०५-६ ॥

१ देववन्तो वृ १७०, ओ. १२८-४१

२ चन्द्रच्छन्दः A₁.

३ अर्धं रहिमं

A₁, B₂.४ ततो A₁.५ एकावलिमती हाय A₁.६ A₁ + १७७.७ ‘सोपानं B₂.

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽन्त्रियाम् ।

केयूरमङ्गदं तुल्ये अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा कङ्कणं करभूषणम् ।

(वि.) आवापक इति—आ उपपत्तेः श्रियते मणिकण्ठोपरिति आवापकः ।

‘तुल्यं योजयन्नुपमाने’ । परित्रो ‘हरन्त्यनेनेति परिहारो हन्तः’, तत्र तर्जनी इति
 पारिहार्यः । कटकाङ्गुलिः ‘हन्तिनिति कटकम्’ । ‘कटं यथावरणयोः’ । पञ्चोऽहन्तिनिति
 कटकः । ‘पञ्च मन्त्रेण मन्त्रेण च’ । मणिकण्ठोपरिविहितान्दंष्ट्रणनामानि । ये
 भुजशिरःशोभां योनिं विहसन्ति केयूरम्’ । ‘तु निधने’ । अत्र भुजशिरसि फलार
 दन्तेन्द्रम् । ‘देहं मन्त्रे’ । सादूनयष्टोपापादंष्ट्रणनामानि ॥ अङ्गुलीयु मन्त्रे
 अङ्गुलीयकम् । अङ्गुलीयकारि इतिररु पाणि इतिररु । अङ्गुलीयकम् । नमस्ते ॥
 ‘मुद्रा विधायाभ्यासः, तयोपान्वयार्थं मन्त्रयोः’ । अङ्गुलिमुद्रा । अथर्वविदः

तोर्मिकानाम ॥ कङ्कते मणिवन्धोपरि सरतीति ¹⁰कङ्कणम् । 'ककि'¹¹ गतौ' ।
करभूषणनाम ॥ १०७ ॥

¹ व्यवहरति K₂ K₃

² D₂ adds 'हृन् हृणे'

³ भव F₂, Pt₂

⁴ K₂, K₃, K₄, W₂ add प्रमथा

⁵ K₂ omits 4 lines

⁶ K₄, W₂ omit

⁷ कयूर D₂ W₂

⁸ वर्तते K₂ K₃

⁹ मोदयतीति मुद्रा, 'मुद हर्षे',

अहुलीषधनिनी मुद्रा F₂, Pt₂

¹⁰ Pt₂ adds कमिति कणति, 'क्षण शब्दे'

¹¹ 'कक लीह्ये' D₂, W₂ Pt₂

(पा.) आवापक¹ पारिहाय² कटक वलयोऽस्त्रियाम् । कटकनामानि ।
'कडियमु'³ । केयूरमङ्गद तुल्ये । 'वामाङ्गदनामनी । 'बाहुपुलि' । अङ्गुलीय-
कमूर्मिका । अङ्गुल्याभरणनामनी । साक्षराङ्गुलिमुद्रा सा । अक्षराङ्कितमङ्गुल्या-
'भरणमङ्गुलिमुद्रा स्यात् । कङ्कण करभूषणम् । मुक्ताप्रचालादिभि प्रोत प्रकोष्ठाभरण
कङ्कण स्यात् । 'चेकटम्'⁴ । 'कङ्कण हस्तसूत्र च विदु प्रतिसर बुधा' इति
हलायुध (अ मा २ ४०३) ॥ १०७ ॥

¹ आवापक B₂

² पारिहाय B₂

³ B₂ omits

⁴ कयूरनाम B₂

⁵ B₂ omits

⁶ अक्षराङ्किता सा B₂

स्त्रीरुढ्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा ॥ १०८ ॥

ह्रीवि सारसन चाथ पुंस्कढ्यां शृङ्खलं त्रिषु ।

(वि.) स्त्रीरुढ्यामिति—मीयते प्रक्षिप्यते कस्यामिति मेखला । 'हुमिञ्
प्रक्षेपण' । कच्यते कस्या यच्यते काञ्ची । 'कचि' दीप्तिरन्धनयो । कस्या सपति
समवेति सप्तरी । 'पप समवाये' । रशन्ति कामयन्ते एनामिति रशना । 'रश कान्तौ' ।
² सार सनोतीति सारसनम् । 'पणु दाने' । सारसनमिति वा पाठः । स्त्रीरुढिभूषण-
नामानि ॥ शृङ्गे ³ भ्रेष्ठमणिभि रलतीति शृङ्खलम् । 'रल सचये' । पुंस्कढिभूषण-
नाम ॥ १०८ ॥

¹ 'कट' K₂

² क्षीप्रो धातु K₂, अभोति कटिमिति, 'अय व्यातो' F₂, Pt₂

³ D₂ K₂, K₃ add स्येवे

⁴ 'हेमय' W₂

⁵ प्रधानं Pt₂

⁶ छचलने K₂

K₄, I₂

(पा.) स्त्रीकट्या—सारसन च । सारसन चेति पाठ । मेखलानामानि^१ ।
पुस्कट्या शृङ्खल त्रिषु । पुस्कटीभूषणनाम । सा स्त्रीकट्या काञ्चयादिशब्दवाच्या,
 पुस्कट्या शृङ्खलशब्दवाच्या^२ ॥ १०८ ॥

^१ स्त्रीकटीभूषणनामानि B₂, 'साखवि' A₁, 'बोझणमु' B₃ ^२ B₃ adds
 'गोबमेलताडु'

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् ॥ १०९ ॥

हंसकः पादकटकः किंकिणी क्षुद्रघण्टिका ।

(मि.) पादाङ्गदमिति—पादेऽङ्गदमिव पादाङ्गदम् । तुलति आकुटति चेति
 तुलाकोटि । 'तुल उन्माने' इति मयमो धातु । 'कुट बन्धने', 'कुट कौटिल्ये' इति
 या द्वितीयो धातु । मञ्जु 'मनोहरम् ईरयति ध्वनतीति मञ्जीर । 'ईर श्लेषे' । नूपत
 इति नूपुरम् । पु स्तुतौ^१ । हंसघत् कायतीति हंसक । 'कै शब्दे' । पादस्य कटक^२
 पादकटक । पादाङ्गदनामानि ॥ किञ्चित् कणतीति किंकिणी^३ । 'कण शब्दे' । क्षुद्रा
 अल्पा घण्टा अस्या इति क्षुद्रघण्टिका । 'वालम्पादभूषणनामनी ॥ १०९ ॥

^१ ह-य D₂, K₄ ^२ घनी K₂, K₄ ^३ सधे K₂, K₄ ^४ कटक D₂,
 K₃ ^५ अल्पघण्टानाम K₂, K₃, W₂ ^६ 'चित्रघण्डुलपेठ' D₂.

(पा.) पादाङ्गद—नूपुरोऽस्त्रियाम् । ^१ चरणाभरणनामानि । 'फालि अडे' ॥
 मञ्जीरशब्दसादृश्यात् तुलाकोटिशब्द पुलिङ्ग । 'शिञ्जिनी ना तुलाकोटि' इति
वैजयन्ती (पृ १५०, श्लो १४५) ॥ हंसक पादकटक । पादयलयनामनी । 'फालि-
 कटियम्' ॥ किंकिणी क्षुद्रघण्टिका । स्वल्पघण्टिकानाम । 'गज्जेलु' ॥ किट्टणं
 क्षुद्रघण्टिका इति कचित् पाठ^४ ॥ १०९ ॥

^१ रणचरणा^१ A₁ ^२ B₂ omits ^३ A₁ adds 'चित्रघण्डुलपेठ'

त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दश त्रिषु ॥ ११० ॥

वाल्कं क्षौमादि फालं तु कार्पासं वादर च तत् ।

(वि.) त्वगिति ^१ त्वक् फल कृमि. रोम च त्वक्फल्कमिरोमाणि । एतानि
 यस्त्रयोनय^२ । यस्त्रोत्पादनस्थाननामानि ॥ दश त्रिषु । यस्त्रयोनियान्त्वकार्पासफाल-
 वादरलोरोयराट्ट्यानाहतनिष्पवाणितन्त्रयमित्येते शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्त इत्यर्थः ।

चल्ककृततन्तुनिर्मित चाल्कम् । क्षुमाया^३ अतस्या विकार क्षौमम् । फलस्य विकार फालम् । कार्पासीफलतन्तुनिर्मित कार्पासम् । वदराफलनिर्मित^४ वादरम् । फलनिर्मितवस्त्र-
नामनी ॥ ११० ॥

^१ K₃ omits 4 lines

^२ W₂ adds वस्त्राणामाच्छादनाना योनि उपादान

^३ क्षुमा अतसी तस्या त त्वादिनिर्मित K₆ K₆

^४ वदराया फल Pt₂

(पा.) त्वक्फल—वस्त्रयोनि । त्वगिति चल्कम् । फल कार्पासम् । क्रिमिरिति
कीट । रोमेति मेपादेर्लोम । एतानि चत्वार्यपि^१ वस्त्रयोनय ॥ दश त्रिषु । इत पर
वक्ष्यमाणकार्पासवादरकौशेयराङ्गयानाहतनिष्प्रवाणित त्रयोद्वमनीयपत्रोर्णमहाधनानीत्ये
तानि दश शब्दा त्रिलिङ्गा । ‘धौतयुष्म तूद्वमनीयकम्’ इति वैजयन्ती (पृ १६८,
श्लो १२०) । वाच्यलिङ्गमध्यपाठेनोद्वमनीय प्रधौतवस्त्रयुगमिति गोपालितल्लीवकाण्ड
मध्यपाठ प्रक्षिप्त । चाल्क क्षौमादि ।^२ वक्ष्यमाणवस्त्रजातौ^३ चल्काज्जायमान वास
क्षौमनेत्रादि^४ । फाल तु—वादर च तत् । फलाज्जायमान कार्पासम् । तद्^५ वादर च
स्यात् ॥ ११० ॥

^१ वस्त्रकारणम् B₂

^२ A₂ adds उपरि

^३ वस्त्रजातिषु क्षौमादि चल्क B₂

^४ B₂ omits

^५ तदेव A₂

कौशेयं कृमिकोशोत्थं राङ्गव मृगरोमजम् ॥ १११ ॥
अनाहतं निष्प्रवाणि तन्त्रक च नवाम्बरे ।

(वि.) कौशेयमिति—‘कृमिकोशस्येद कौशेयम् । कृमिकोशगतमृदुतन्तुनिर्मि
तवस्त्रनाम ॥ रङ्गवाक्यमृगरोमविकार’ राङ्गयम् । मृगरोमभिर्जात मृगरोमजम् । मृगरो-
मकृतवस्त्रनाम ॥ आहता क्षालनभोगच्छेदा । तद्रहितत्वाद् अनाहतम् । न हन्यत
इत्यनाहतम् । निर्गता प्रवाणी तत्तुवायशलाकस्मात् निष्प्रवाणि^३ । तन्त्रात् तत्तुवाय
शलाकादरचिरादपहृत तन्त्रम् । नव च तदम्बर च नवाम्बरम् । नूतनवस्त्रना
मानि ॥ १११ ॥

^१ विमि^१ K₂ K₂

^२ मय K₂ K₂

^३ नितरा प्रोपत सीभ्यते तद्वत्फाल-

मप्रति K₂

(पा.) कौशेय कृमिकोशोत्थम् । कीटकुलायजात^१ कौशेय स्यात् । ‘दसलि^२’ ।
राङ्गव मृगरोमजम् । मेपादिलोम^३ उत्पद्यमान राङ्गव स्यात् । ‘मृगमेपाया पशव ,

रुह्या तल्लोमजमपि कम्बलादिक राङ्गवम्' इति गोवर्धन । अनाहत—नवाम्बरे ।
 नूतनवस्त्रनामानि । 'अहत तु नवाम्बरम्'^१ इति हलायुध (अ मा २ ३९५) ।
 'अहत निष्प्रवाणि स्यात्' इति वैजयन्ती (पृ १६८, श्लो १२०) ॥ १११ ॥

^१ कुलायाज्जात B₃

^२ B₃ omits

^३ A₁ adds सकाशात्

^४ 'अहत

स्यान्नव वास' इति मुद्रितग्रन्थे.

तत् स्यादुद्गमनीयं यद् धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम् ॥ ११२ ॥
 पत्रोर्णं धौतकौशेय बहुमूल्यं महाधनम् ।

(वि.) तस्यादिति—उद्गम्यते ^१परिधानार्थमिति उद्गमनीयम् । ^२धौतवस्त्रयुगल-
 नाम ॥ वटादिपत्रेषु क्रिमिलालोर्णभवं पत्रोर्णम्^३ । क्षालितकौशेयनाम ॥ बहु
 मूल्यमस्यास्तीति बहुमूल्यम् । महद् धन मूल्यमस्य महाधनम्^४ । बहुमूल्यवस्तुनो
 नामनी ॥ ११२ ॥

^१ Pt₂ add, धौत प्रक्षालित वस्त्रयुगल, उत्तराख्यार्थं च

^२ क्षालित° F₂

^३ F₂ Pt₂ add पत्रे पटादिभि कर्णावत इति 'कर्णुञ्ज भा-छादने'

^४ महाधनमत्रास्ति Pt₂

(पा.) तस्यादुद्गमनीय—युगम् । मङ्गलवस्त्रमुद्गमनीय स्यात् । अत्र युगग्रहणं
 प्रायिकामिप्रायमिति ^१क्षीरस्वामी (पृ १५७, श्लो ११२) । धौतशब्देनात्र मङ्गलत्व
 लक्ष्यते । 'गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा' इति कुमारसम्भवे (७ ११) ॥ पत्रोर्णं धौतकौशेयम् ।
 प्रक्षालितक्रिमिकौशेय पत्रोर्णं स्यात् ॥ बहुमूल्यं महाधनम् । अधिकमूल्याहं वस्त्र महाधन
 स्यात् ॥ ११२ ॥

^१ 'युगमविवक्षितम्' इत्येव मुद्रितग्रन्थे (पृ १५७)

^२ 'गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम्'

इति तारकाख्याने B₂

क्षौमं दुकूलं स्याद् द्वे तु निवीतं प्रावृतं त्रिषु ॥ ११३ ॥

स्त्रियां बहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्त्रयोर्द्वयोः ।

दैर्घ्यमायाम आनाहः परिणाहो विशालता ॥ ११४ ॥

पटचर जीर्णवस्त्रं समौ नक्तककर्पटौ ।

(वि.) क्षौममिति—क्षुमया अतसीविशेषेण निर्मितं ^१क्षौमम् । दुकूलं रुढम् । प्रावारोत्तरासङ्गरूपेण द्विधा कूल्यत इति दुकूलम् । ‘कूल आवरणे’ । दुकूलनामनी ॥ निवीयते स्म निवीतम् । ‘वेब् संवरणे’ । प्रात्रियते स्म प्रावृतम् । ‘वृब् आवरणे’ । प्रच्छादितपटनामनी ॥ दश्यन्ते कण्टकादिभिः त्रुट्यन्ते दशाः । ‘दंश दशने’ । वस्यन्ते शिष्टैरिति वस्तयः । ‘वस आच्छादने’ । वस्त्रप्रान्तनामनी ॥ ^२आयम्यते ^३आयामः । ‘यम उपरमे’ । आनह्यते आनाहः । ‘णह बन्धने’ । पटादिदैर्घ्यनामनी ॥ परिणह्यते परिणाहः । विशालस्य भावः विशालता । विस्तारस्य नामनी ॥ पूर्वं पटभूतं पटञ्चरम् । पटदिति चरति स्फुटतीति वा । ^४जीर्णवस्त्रनाम ॥ नजते ^५लज्जते नक्तकः । ‘णज’ ^६प्रीडे’ । लज्जायै कल्पते कर्पटः । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । शिथिलवस्तुसंयोगवस्त्रनामनी ॥ ११३-१४ ॥

^१ P₁₂ adds क्षुयते शोमनमिति, ‘दुक्षु शब्दे’ . ^२ F₂, P₁₂ add दीर्घस्य भावः दैर्घ्यम् . ^३ D₂ adds अनेन; इस्तादिना P₁₂ . ^४ F₂, P₁₂ add जीर्णं च तत् वस्त्रं च . ^५ लज्जा जनयति D₂, K₃, K₄ . ^६ ‘ओनजी प्रीडे’ D₂, K₄ .

(पा.) क्षौमं दुकूलं स्यात् । ^१दुकूलनामनी । ‘पटावलि’ ^२ । द्वे तु—त्रिषु । आपृतवस्त्रनामनी । ‘कण्पडम्’ ॥ स्त्रियां बहुत्वे—वस्त्रयोर्द्वयोः । ^३उपवीतोचितवस्त्र-खण्डनामनी । ‘वद्धे’ ॥ स्त्रियामिति रुढ्यपेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । वस्तय इति सामानाधिकरण्याद् बहुवचनम् ^४ । ‘वस्तिस्त्वङ्गी भुञ्जि दशा न पण्’ इति वैजयन्ती (पृ. १६९, श्लो. १३१) । अनुक्तम्—‘समो त्वञ्चलपङ्क्तौ’ । चैलान्त-नामनी । ‘चरंगु’ ॥ दैर्घ्यम्—आनाहः । दीर्घतानामानि । ‘निङ्क्षुपु’ ॥ परिणाहो विशालता । वैपुल्यनामनी ^५ । ‘वेढलपु’ ॥ पटञ्चरं जीर्णवस्त्रम् । जरद्वस्त्रनामनी ॥ समो नक्तककर्पटौ । मलिनवस्त्रनामनी ॥ ११३-१४ ॥

^१ A₁ adds ‘वस्त्र’ . ^२ B₄ omits . ^३ अपरवर्मोपवीतनाम A₁ . ^४ A₁ adds ‘प्रयोगः’ . ^५ वैशाल्यं B₁ .

वस्त्रमाच्छादनं वासश्चेलं वसनमंशुकम् ॥ ११५ ॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री ना वराशिः स्थूलशाटकः ।

(वि.) वस्त्रमिति—वस्यतेऽनेनाङ्गमिति वस्त्रम् । ‘वस आच्छादने’ । वासश्च । सान्तोऽयम् । वसनं च । आच्छाद्यते देहोऽनेनेति आच्छादनम् । ‘छद् अपवारणे’ । चित्यतेऽनेनेति चेलम् । ‘चिल वसने’ । अंशुभिः छाद्यमानैस्तनुभिः

^१कायतीति अशुकम् । 'कै' शब्दे । वस्त्रनामानि ॥ शोभनश्चासौ चेलकश्च सुचेलक ।
^२पटयति देहं वेष्टयति पटः । 'पट' ग्रन्थे । सुवस्त्रनाम ॥ भृशमङ्ग वृणोतीति वराशि ।
 वर श्रेष्ठ वरण वा अश्नुत इति वा । ^३स्थूलशालादीनाम् ॥ ११५ ॥

^१ D₂, K₂, K₃ add चिरिचिरिति ^२ पटति वायुना, 'पट गतौ' Pt₂ ^३ F₂, Pt₂
 add स्थूलश्चासौ शाटकश्च स्थूलशाटक, 'वस्त्र' h₅

(पा.) वस्त्रम्—वासश्चेलम् । ^१गौरादित्वात् (४ १ ४१) चेलीति सुभूतिटीका ।
 वसनमशुकम् । वस्त्रनामानि ॥ सुचेलक—अस्त्री स्यात् । सूक्ष्मवस्त्रनाम ॥ 'अशुक
 सूक्ष्मवस्त्रे स्याद् वस्त्रमात्रोत्तरीययो' इति विश्वप्रकाशिकापाठाद्^२ (पृ १२, श्लो. १२३)
 अशुकशब्द सुचेलेऽपि स्यात् । 'सिक् स्त्री पटोऽस्त्री सिचयो वासो वसनमशुकम्'
 इति वैजयन्तीपाठात् (पृ १६८, श्लो ११६) पटशब्दो ^३वस्त्रसामान्येऽपि स्यात् ॥
 वराशि, स्थूलशाटक । स्थूलवस्त्रनाम । 'दोःकोफ' ॥ 'शार्दूलशम्बर' वराशि-
 शलादुशादी' इत्याद्युष्मभेदपाठात् तालव्य ॥ ११५ ॥

^१ चेली गौरादिरिति A₁ ^२ वचनात् B₃ ^३ वस्त्रनामानि A₁ ^४ B₃ omits
^५ शम्बर° A₁

निचोलः प्रच्छदपटः समौ रल्लककम्बलौ ॥ ११६ ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधोऽशुके ।

(वि.) निचोल इति—निचोल्यते आच्छाद्यते^१ निचोल । 'चुल' आवरणे^२ ।
 प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छद । स चासौ पटश्च प्रच्छदपट । शम्बादी प्रच्छदपटनाम ॥
 रमन्तेऽस्मिन्निति रल्लक । 'रमु व्रीडायाम्' । कम्बल्यते शीतालुभिरिति^३ कम्बल ।
 'कमु कान्तौ' । कम्बलनामनी ॥ 'जानुनाभ्योरन्तरे भवम्' अन्तरीयम् । उपसवीयते-
 ऽनेनेति उपसंव्यानम् । 'व्येव् सवरणे' । परिधीयतेऽनेनेति परिधानम् । ^४अधोऽशुक-
 नामानि ॥ ११६ ॥

^१ F₂, Pt₂ add शर्यादिक ^२ समुच्छाये W₂, अपसरण K₅ ^३ उपवेशनाय
 h₅, h₆ ^४ नामेस्तरे मर्ग Pt₂ ^५ K₅ adds वस्त्र ^६ F₂, Pt₂ add
 अध स्थितम् अत्रम् अधोऽशुकम्

(पा.) निचोल प्रच्छदपट । 'वस्त्वन्तराच्छादकवस्त्रनामनी । 'गलिशेन' ।
 'येन वस्त्वन्तराच्छाद्यते । स्यूतेन वास्यूतेन वा' इति सुभूतिटीका । समी—कम्बली ।

रोमशाटिनामनी ॥ अनुक्तम्—^१‘शाटि स्त्री कम्बलो महान्’। दीर्घायतकम्बलनाम ।
 ‘शाटिकम्बली’ ॥ अन्तरीयो—अर्धोऽशुक । अघ प्रावृत्तवस्त्रनामानि ॥ ११६ ॥

^१ B₃ omits वस्त्रे तर°

^२ शाटी B₃

^३ B₃ omits

द्वौ प्रावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा ॥ ११७ ॥

संव्यानमुत्तरीय च चोलः कूर्पासकोऽस्त्रियाम् ।

(वि.) द्वाविति—^१प्रत्रियतेऽनेनेति प्रावार । ‘वृष् वरणे’ । उत्तरे ऊर्ध्वाङ्गे
 आसज्यत इति उत्तरासङ्ग । ‘पञ्च सङ्गे’ । ^२बर्हति बृहतिका । ‘बृह वृद्धौ’ । सवीयते
 ऽनेनेति संव्यानम् । ‘व्येष् सवरणे’ । उत्तरे ऊर्ध्वाङ्गे भवम् उत्तरीयम् । उत्तरीयवस्त्र-
 नामानि ॥ चोलयति आच्छादयतीति चोल । ‘चुल आवरणे’ । कूर्परे कफोणौ
 अस्यत इति कूर्पासक ^३ । ‘अमु क्षेपणे’ । कूर्पासकनामनी ॥ ११७ ॥

^१ प्रात्रियते D₂, K₆ W₂ omits 3 lines

^२ बर्हति K₆, K₆

^३ आच्छादने Pt₂

^४ कूर्पास K₆, K₆

(पा.) द्वौ प्रावारो—उत्तरीय च । ^१उपरिप्रावरणनामानि ॥ अनुक्तम्—‘जोटी-
 शाटी द्विरण्डक’ । द्विरण्डकवस्त्रनाम । ‘दुष्पटि’ । ‘पटी स्यूत पटयुगम्’ ।
 स्यूत पटयुग पटी स्यात् । ‘पञ्चदशु’ ॥ चोल—अस्त्रियाम् । कञ्चुकनामनी ।
 ‘अरचट्ट’ ॥ ११७ ॥

^१ रहिर्वस्त्रनामानि A₁

^२ स्यूताशुकयुग A₁

^३ A₁ adds स्त्रीकञ्चुकमिति च

नीशारः स्यात् प्रावरणे हिमानिलनिवारणे ॥ ११८ ॥

अर्धोरुकं वरस्त्रीणां स्याच्चण्डातकमंशुकम् ।

(नि.) नीशार इति—हिमानिलनिवारणे शीतवायुनिवारके प्रावरणे नीशार-
 शब्दो वर्तते । निशीर्यते निवार्यते शीतवायुनेन नीशार । ‘श हिंसायाम्’ । शीता-
^१निलवारणवस्त्रनाम ॥ ‘वरस्त्रीणामर्धोरुकम् ऊर्ध्वरिधाच्छादकमशुकं चण्डातकमित्यु-
 च्यते । चण्ड ‘गुह्यस्थानम् अतति सवृणोतीति चण्डातकम् । ‘अत सातत्यगमने’ ।
 वेद्यतामर्धोरुच्छादकशुकनाम ॥ ११८ ॥

^१ निवारण° h₂, W₂

^२ वार° h₂

^३ छादनक° W₂

^४ मगं K₆

(पा.) निशार—निवारणे । ^१शीतवातनिवारकमाच्छादनं निशारं स्यात् ।
 ‘गौरिवाकृतनीशारं प्रायेण शिशिरीकृतं’ इति प्रयोगात् नीशारो दीर्घादिश्च^२ ॥
अर्धोरुक्—अशुकम् । उत्तमस्त्रीणामर्धोरुक् वस्त्रं चण्डातकं स्यात् । ‘चण्डमु’ ॥

‘आधूयमानजघनस्थलपीड्यमान-
 मर्धोरुक् मुदति पुत्रं तवेक्षणेन ।’

इति प्रयोगादर्धोरुक्शब्दस्यापि तत्पर्यायत्वम् ॥ ११८ ॥

^१‘वातादि’ B₂

^२‘आदिरपि B₂

स्यात् त्रिष्वङ्मात्रपदीनं तत् प्राप्नोत्याप्रपदं हि यत् ॥ ११९ ॥
 अस्त्री वित्तानमुल्लोचो दृष्ट्यान् वस्त्रवेशमनि ।

(वि.) स्यादिति—आप्रपदं पादाप्रपर्यन्तं प्राप्नोतीति^१ आप्रपदीनम् । वरस्त्रीणां
 पादाप्रलम्बिष्वङ्मात्रं ॥ ऊर्ध्वदेशे वित्तन्यते वित्तानम् । ‘तनुं विस्तारे’ । उपरि लोन्यत
 उल्लोच^२ । ‘लोचं दर्शने’ । ग्रहान्तरे उपरिचक्षुषिणाशुकनाम् ॥ दृश्यते स्वतो यद्विद्वशो^३
 ऽनेनेति दृष्ट्यम् । ‘दुप वैकृत्ये’ । आगशब्देन पटवासादयो गृह्यन्ते । वस्त्रवेशम-
 नाम ॥ ११९ ॥

^१ W₂ adds व्याप्नोति

^२ उल्लोच्यते उद्ग्रीवेण D₂ K₂ W₂

^३ यद्विद्वं

गमनेन K₁ K₂ W₂

(पा.) स्यात् त्रिषु—आप्रपदं हि यत् । ^१पादाग्रमभिव्याप्य वर्तमानं वस्त्रमाप्र-
 दीनं स्यात् । अविशेषाभिधानादितरविषयमपि^२ स्यात् ।

‘मुक्ताग्रयं सारसनायलम्बि
 माति स्म दामाप्रपदीनमग्न्य ।’

इति माप (शिशु. ३ १०) । अनुक्तम्—‘रेचरो हस्तिर्गर्भं स्यात्’ । ‘गर्भकर्मासारपाद-
 यञ्चुरनामनी । ‘ताग्रिणामु’ । ‘वैपीनं मलमद्वयं’ । वैपीननामनी ॥

‘क्षिप्तं किम्बलं भवेदनलमौदरं वापितुं
 पयः प्रसृतिपूर्वकं विमुनं धारकं सारमम् ।

अयत्नमलमद्वयं^३ पयि पटधरं धारकं

भर्त्ताति हि मुपा^४ युपा अदह^५ कुजितं कुजितं’ ॥ (२ प ओ १)

अस्त्री—उल्लेख । विताननामनी । ‘मेलुकट्टु’ । ‘चन्द्रोदयश्चन्द्रात्तपश्चन्द्रा च ^८कदरश्च स ।’ एतानि च । दृष्याद्य वस्त्रवेश्मनि । दृष्यस्थूलादीनि उस्त्रगृहनामानि । ‘दृष्यं स्थूल’ पदकुटी गुणलयनी वेणिका^{१०} तुल्या’ इति वैजयन्त्याम् (पृ ६९, श्लो १२१) अभेदेनोक्तम् ॥ ११९ ॥

^१ अय्यतीत्य A₁

^२ अन्यत्रापि B₂

^३ वर्णिका° A₁

^४ B₂ omits

^५ मलमल्लक B₂

^६ मुदा A₁

^७ अहनि A₁

^८ कदक A₁

^९ स्थूल A₁

^{१०} श्रेणिका A₁

प्रतिसीरा जवनिका स्यात् तिरस्करिणी च सा ॥ १२० ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः स्यान्मार्ष्टिर्मार्जना मृजा ।

(वि.) प्रतिसीरेति—प्रतिसीयते प्रतिवध्यते प्रतिसीरा । ‘पिबु बन्धने’ । जवते ^१प्रतिसरति जवनिका’ । ‘जुङ्गत्तौ’^२ । तिरस्क्रियतेऽनया तिरस्करिणी । इतरान् तिरस्करोतीति वा । ^४जवनिकानामानि ॥ मलमार्जनक्रिया परिकर्म । मालिन्यपरिमार्जनार्थं कर्म परिकर्म । अङ्गानि सस्त्रियन्तेऽनेनेति अङ्गसंस्कार । मलापकर्षणव्यापारनामनी ॥ मृज्यते मलमनया मार्ष्टि । मृजा च । मार्जना च । ‘मृजप् शुद्धौ’ । शोभालकारयो स्नानादिकृतनिर्मल्यनामानि^५ ॥ १२० ॥

^१ प्रसरति K₂ K₅ W₂

^२ Pt₂ adds यवनिरेति पाठे युवन्ति जना अवति,

‘यु मिश्रण’

^३ जु सीनो धातु D₂

^४ तिरस्करिणी° K₂

^५ निमेलीकरणस्य F₂

(पा.) प्रतिसीरा—तिरस्करिणी च सा । यवनिकानामानि । ‘तेरचीर’ । ‘अपटी स्यात्^१ काण्डपट’ । एते द्वे च । अनुक्तम्—‘पर्यस्ति स्यात् परिकर पर्यङ्कश्चावसन्धिक’^३ । परिकरनामानि । ‘नडिरेट्टु’ ॥ ‘अञ्चल त्वशुकान्ते स्यात्’ । वस्त्रान्तनाम ॥ ‘नीची सारसनश्च य’ । नीचीनामनी । परिकर्माङ्गसंस्कार । अङ्गस्य स्नानोद्वर्तनादिसंस्कार परिकर्म स्यात् ॥ स्यान्मार्ष्टि—मृजा । तैलाद्युपलेपननामानि । ‘निमुरुट’^४ ॥ १२० ॥

^१ ना A₁

^२ पयष्टिका A₁, B₂

^३ वयष्टिका A₁

^४ B₂ omits

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे आप्लाव आप्लवः ॥ १२१ ॥

स्नानं चर्चा तु चार्चिक्यं स्यासकोऽथ प्रबोधनम् ।

अनुबोधः पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥ १२२ ॥

(वि.) उद्वर्तनमिति—उद्वर्त्यतेऽनेनाङ्गमिति उद्वर्तनम् । ‘वृत्तु वर्तने’ । उत्साद्यते शरीरमलमनेन उत्सादनम्^१ । मलापकर्षणद्रव्यनामनी ॥ आप्लावति शरीरमलमनेनेति आप्लावः । आप्लावश्च । ‘प्लुङ् गतौ’ । स्नात्यनेन स्नानम् । ‘प्णा शौचे’ । स्नाननामानि ॥ चर्च्यते भृत्याद्यङ्गमिति चर्चा । ‘चर्च अध्ययने’ । चर्चिकायां^२ साधु चार्चिक्यम् । चिरं तिष्ठतीति स्यासकः । ‘घ्रा गतिनिवृत्तौ’ । गजाद्यङ्गकृतपाणि-प्रतिबिम्बनामानि ॥ प्रबोध्यते गन्धादिकमनेनेति प्रबोधनम्^३ । अनुबुध्यतेऽनेनेति अनुबोधः । ‘बुध अवगमने’ । कुङ्कुमादिगन्धाभिर्व्यञ्जकतैलादिकनामनी^४ ॥ पत्राङ्गुला लेखा पत्रलेखा । पत्राद्याकृतिलेखने अङ्गुल्याकृतिरपि कपोलादौ भवतीति पत्राङ्गुलिः । पत्ररेखानामनी ॥ १२१-२ ॥

^१ K₈ adds ‘पद्ल विधारणे’ . ^२ D₂, K₆, K₈ add चर्चने . ^३ F₃, Pt₂ add कुङ्कुमादि . ^४ अनुबोधश्च K₆, K₈ . ^५ अभिरञ्ज^५ W₂ .

(पा.) उद्वर्तन—द्वे समे । छीबे । अङ्गुलिप्रतैलाद्यपाकरणनामनी ॥ आप्लावः—स्नानम् । स्नाननामानि । ‘मज्जनं चाभिपेक्षश्च’ । एते द्वे च ॥ चर्चा तु—स्यासकः । हस्तन्यस्तकुङ्कुमादिच्छटानामानि ॥ अनुक्तम्—‘अङ्गरागोऽनुलेपनम्’ । उपलेपनामनी । ‘मेयिपूत’ ॥ अथ प्रबोधनमनुबोधः । अव्यक्तापूर्वसौरभव्यक्तीकरणनामनी ॥ पत्रलेखा—द्वे समे । स्नानकपोलादौ^५ कस्तूरिकादिविरच्यमानभक्तिविशेषनामनी ॥ ‘पत्रवल्ली पत्रभङ्गः’ । एते द्वे च ॥ १२१-२ ॥

^१ B₂ omits . ^२ आदिभिः B₂ .

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।

द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियामथ कुङ्कुमम् ॥ १२३ ॥

काश्मीरजन्माग्निशिखं वरं याह्नीकपीतने ।

रक्तसंकोचपिशुने धीरं लोहितचन्दनम् ॥ १२४ ॥

(वि.) तमालपत्रमिति—तमालपत्राकृतिव्यात्^१ तमालपत्रम् । तिलति तिष्ठतीति तिलम् । ‘तिल स्नेहने’ । चित्रयतीति चित्रम् । ‘चित्र चित्रीकरणे’^२ । विशिनष्टि

३शोभादिना विशेषकम् । 'शिष्टविशेषणे' । तिलकनामानि ॥ अत्र द्वितीय पद तिलक
तुरीय चतुर्थ पद विशेषक च न स्त्रियाम् । पुनपुसकयोर्वेतेते इत्यर्थः ॥ शुष्कदशाया
कुम् इति कौति शब्द करोतीति कुङ्कुमम् । 'कु शब्दे' । काश्मीरदेशे^४ जन्मास्यास्तीति
काश्मीरजन्म । अग्निवर्णा शिखा केसरा अत्येति अग्निशिखम् । त्रियते सेव्यते
जनैरिति वरम् । 'वृष ५समक्तौ' । बाह्यरुदेशे भव बाह्यकम् । पीतयति^६ वरमिति
पीतनम् । १रक्तवर्णं २सकोचमत्र रक्तसकोचम् । गन्धेन सूचयतीति पिशुनम् । गन्धस्य
सूचकत्वाद्वा । दधाति धीयते वा धीरम् । 'डुधान् वारणपोषणयो' । स्थिरमिति पाठे
स्थिरगन्धत्वात् स्थिरम् । लोहितवर्णोऽत्रास्तीति लोहितम् । चन्दयतीति चन्दनम् ।
लोहितमिव चन्दन लोहितचन्दनम् । कुङ्कुमाख्यगन्धद्रव्यनामानि ॥ १२३-४ ॥

^१ २साभ्यात् D₂, K₃, K₆   ^२ वैचित्र्यकरणे K₅, W₂   ^३ शोभा K₅, K₆
^४ ०राख्य K₂, K₅   ^५ वरणे W₂   ^६ चन्दनादिक F₂, Pt₂   ^७ रक्त सकोचपि-
शुनमिति वा पाठ F₂, Pt₂   ^८ आत्मन सकोच पिशति सूचयतीति सकोचपिशुनम् F₂, Pt₂

(पा.) तमालपत्र—विशेषकम् । तिलकनामानि । द्वितीय—न स्त्रियाम् । अत्र
द्वितीयतुरीयौ^१ तिलकविशेषकशब्दौ पुनपुसकलिङ्गौ ॥ अथ कुङ्कुम—लोहितचन्दने ।
कुङ्कुमनामानि । 'प्रियङ्गु घुसृण वर्णम्' । एतानि त्रीणि च ॥ १२३-४ ॥

^१ B₃ omits   ^२ अरिप्रयौ B₃

राक्षा लाक्षा जतु क्लीवे यावोऽलक्तो द्रुमामयः ।
लवङ्गं देवकुसुमं श्रीसङ्गमथ जायकम् ॥ १२५ ॥
कालीयकं च कालानुसार्य चाथ समार्थकम् ।
वंशकागुरुराजार्हलोहकिमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

(वि.) राक्षेति—^१त्रणिन रक्षतीति राक्षा । 'रक्ष पालने' । कुङ्कुमघत् लक्ष्यते
लाक्षा । जायते^२ वृक्षेष्वेव जतु । 'जनी प्रादुर्भावे' । क्लीवे वर्तते । यौति वस्त्रादिनेति
^३यात्र । 'यु मिश्रणे' । अलति पादम्^४ अलक्त । 'अल भूषणादौ' । द्रुमस्य आमयो
द्रुमामय । लाक्षानामानि ॥ ल्युते छिद्यते लवङ्गम् । 'लव् छेदने' । देवकुसुमशु-
तियोगाद् देवकुसुमम्^५ । श्रियो सङ्गास्य^६ श्रीसङ्गम् । लवङ्गनामानि ॥ जयति
गन्धान्तरमिति जायकम् । ^७कालवर्णोऽस्यास्तीति कालेयकम् । कालीयकमिति वा पाठ ।
कालवर्णमनुसरतीति कालानुसार्यम् । कृष्णवर्णगन्धद्रव्यविशेषनामानि ॥ वशवत्
लघुत्वात्^८ वशकम् । न गुरु अगुरु । राजामर्हं राजार्हम् । लोहवर्णोऽत्रास्तीति लोहम्^९ ।

क्रिमिभिर्जन्यते¹⁰ कृमिजम् । 'जनी प्रादुर्भव' । ¹¹जोद्धपर्वते भव जोद्धकम् ।
अगरुनामानि ॥ १२५-६ ॥

¹प्रणिन W₂   ²द्वमेध्विति K₂, K₃   ³कालेन यातीति K₅, K₆
⁴अलक्तक D₂, K₆, W₂, अलति पादादिकम् अल, अनक्ति वस्त्रादिकम् अक्त । अलश्रासा-
यत्तश्च Pt₂   ⁵देवानां प्रियं कुसुम F₂, Pt₂   ⁶D₂ K₂, W₂ add नामानि
⁷कालवर्णेन अनुसार्य Pt₂   ⁸वर्ण्यते वाच्यत F₂, Pt₁   ⁹लोहवर्णत्वात् F₂, Pt₂
¹⁰जम्यते, 'जमु अदने' D₂ W₂, Pt₂   ¹¹जोद्धकाख्यगिरिभव F₂, Pt₂

(पा.) लाक्षा राक्षा—द्रुमामय । जतुनो नामानि । 'लक्ष' ॥ लज्ज—
श्रीसङ्गम् । लज्जनामानि ॥ अथ जायक—कालानुसार्य च । ²कालीयकाख्यगन्ध-
³द्रव्यनामानि । कालेयकमिति कालीयकमिति चोभयथा पाठ । 'कालीयक च कालेयं
वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडि ॥ अथ समार्यक—क्रिमिजोद्धकम् । अगरुना-
मानि ॥ 'ननमाय कारुण्ड' । एते द्वे च ॥ १२५-६ ॥

¹B₂, omits   ²गालेयाख्य° A₁   ³ग-धकाष्ठ° B₂   ⁴वनामल A₁

कालागुर्यगुरु स्यात् तन्मद्गल्यं मल्लिगन्धि यत् ।

यक्षधूपः सर्जरसो रालसर्वरसावपि ॥ १२७ ॥

बहुरूपोऽप्यथ वृक्षधूपकृत्रिमधूपके ।

(नि.) कालागुर्यिति—कालवर्णं च तदगुरु च कालागुरु । कालागुर्यथ 'अगुरु' ।

¹कालागरुनामनी ॥ यत् कालागुरु मल्लिगन्धि तन्मद्गल्यमित्युच्यते । मद्गले साधु
मद्गल्यम् । मल्लिगणपुष्पपरिमलोऽत्र मल्लिगन्धि । श्वेतागरुनामनी ॥ यक्षप्रियो धूपो
यक्षधूपः⁴ । सर्जवृक्षस्य⁵ रसः सर्जरसः । रसि प्रीतिं ददातीति 'राल' । 'रा दाने' ।
सर्वो रसो गन्धोऽत्र सर्वरसः । बहुविध रूप⁶ स्वभावोऽप्यथ बहुरूपः । सर्जरसनामानि ॥
वृणोति विश्वमिति वृक्षः सूर्यः, तत्प्रियो धूपः⁷ वृक्षधूपः । ⁸कृत्रिमश्चासौ धूपश्च कृत्रिमधूपः ।
दशाङ्गधूपनामनी ॥ १२७ ॥

¹अगुर्यिति पाठ अग पसत रूपत अगुरु । 'इ च-दे' D₂, K₂, K₃, W₂   ²कृष्ण°
K₂, K₃, W₂   ³मद्गलयोऽप्य K₆, K₆   ⁴यक्षार् धूपावति, 'धूप उताप' K₂,
K₃, K₄   ⁵निर्वाण K₂, K₆, W₂   ⁶अराठ इति पाठे अर्थत माला अराठ ।
'अ गतो' Pt₂   ⁷W₂ adds गन्ध   ⁸वृक्षस्य भिन्ना K₂, K₃, K₄, W₂
⁹F₂, W₂ add वृन्ता (करणन Pt₂) निर्मित कृत्रिम

तत्सदृशत्वात् कोलकम् । कक्तेऽप्रेति ककोलकम् । 'कक लैत्ये' । तकोलकमिति वा पाठ । कोशे शिम्भ्या फन्निनि वीजान्यस्य कोशफलम् । ^३तकोलनामानि ॥ म्लपते सुप्राय कर्पूरम्^४ । 'कूपू सामथ्य' । घनसार वर्षोपल तस्येव शैत्यमस्यास्तीति ^५घनसार । ^६चन्द्रस्य सज्ञा नामान्यस्य सन्तीति चन्द्रसज्ञ । सिताश्रवत शौक्ययोगात् सिताश्र । हिमा च सा बालुका च हिमबालुका । कर्पूरनामानि ॥ १२९-३० ॥

^१नाभ्या मयति K₂, K₅ W₂   ^२कस्तूरी° D₂, K₂, K₅ W₂   ^३ककोल° W₂   ^४कर्पूर D₂, K₂, K₅   ^५शीतलत्वेन घनतुल्यसारत्वात् F₂, P₂   ^६Pt₂
adds आह्लादकत्वेन

(पा.) मृगनाभि—कस्तूरी च । कस्तूरीनामानि ॥ कस्तूरीशब्द तन्मृगेऽपि स्यात् । 'शिवेय स्याद् गन्धमृग कस्तूरी 'मृगपालिका' इति वैजयन्ती (प्र ६७, श्लो ५) । ^२तन्मृगाण्डेऽपि स्यात् । 'अण्डौ' तु तस्या कस्तूरी राजार्ह शित्तिचन्दनम्^३ । इति वैजयन्ती (प्र ६८, श्लो ३६) । अथ कोलक—कोशफलम् । कर्कोलनामानि । कर्कोलस्थाने 'ककोलतकोलशब्दौ पठन्ति ॥ अथ कर्पूर—हिमबालुका । कर्पूरनामानि ॥ 'स्फटिका° रेणुसारश्च' । एते द्वे च ॥ १२९-३० ॥

^१मृगनाभिका A₁, B₂   ^२अस्यन्यपि A₁   ^३अस्त्री A₁   ^४कङ्कोल° A₁
^५स्फटिक A₁, B₂

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीचन्दनोऽस्त्रियाम् ।

तैलपर्णिकगोशीर्षं हरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥ १३१ ॥

(वि.) गन्धसार इति—गन्धेन सारो गन्धसार । मलयजो ज्ञात मलयज । 'जनी प्रादुर्भावे' । भद्रा श्री शोभाप्राप्तीति भद्रश्री । चन्दयतीति चन्दन । 'चदि आह्लादने' । चन्दननामानि ॥ मलयेरुदेशे तैलपर्णारयगिरी^१ भयं तैलपर्णिकम् । 'गोशीर्षाकारपरते' भयं गोशीर्षम् । हरियर्षं चन्दन हरिचन्दनम् । पीतवर्णचन्दननामानि ॥ १३१ ॥

^१शैल D₂, K₂, K₅, °पर्णिकशैल W₂   ^२K₂, omits आकार   ^३मध्यमृद्व I₂, I₄

(पा.) गन्धसारो—चन्दनोऽस्त्रियाम् । चन्दननामानि ॥ 'श्रीगण्डश्च 'पटी-रश्च' । एते द्वे च । तैलपर्णिक—हरिचन्दनमस्त्रियाम् । पीतवर्णचन्दननामानि ॥ १३१ ॥

^१पाटीर A₁

तिलपर्णी तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनम् ।

कुचन्दनं चाथ जातीकोशजातीफले समे ॥ १३२ ॥

(वि.) तिलपर्णीति—तिलपर्णाख्यनद्यां भवा^१ ^२तिलपर्णी । पत्रम् अङ्गं प्रयोजनमस्येति ^३पत्राङ्गम् । रञ्जयतीति रञ्जनम् । ‘रञ्ज रागे’ । रक्तं च तत् चन्दनं च रक्तचन्दनम् । कौ भुवि जातं चन्दनं कुचन्दनम्^४ । लोहितचन्दननामानि ॥ जात्या लताविशेषस्य कोशं जातीकोशम् । जात्या फलं जातीफलम् । ^५जातीफलनामनी ॥ १३२ ॥

^१ भवति W₂. ^२ तिलस्यैव पर्णान्यस्य F₂, Pt₂. ^३ पत्रे मकरिकापत्रे अङ्गति F₂, Pt₂. ^४ निर्गन्धत्वेन कुरितं चन्दनं Pt₂. ^५ ‘जाजिकायपेष्ठु’ K₃.

(पा.) तिलपर्णी तु—कुचन्दनं च । ^१रक्तचन्दननामानि ॥ अथ जातीकोश—समे । जातीफलनामनी । ‘जाजिकाय’ ॥ १३२ ॥

^१ B₁ adds कुचन्दनं च पत्राङ्ग इति रभसः .

कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैर्यक्षकदर्दमः ।

गात्रानुलेपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥ १३३ ॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युर्भावितं वासितं त्रिषु ।

(वि.) कर्पूरेति—यक्षाणां कर्दमवत्^१ सुलभत्वाद् यक्षकदर्दमः । कर्पूरागरुकस्तूरीककोलैः ^२मिश्रीकृतसुगन्धद्रव्यनाम^३ ॥ गात्रमनुलिप्यतेऽनया गात्रानुलेपनी^४ । ‘लिप उपदेहे’ । ‘वर्तते गात्रमनया वर्तिः । सुगन्धवर्तिनामनी ॥ वर्णयति देहं^५ वर्णकम् । ‘वर्णं स्तुतौ’ । विलिप्यते गात्रमनेनेति विलेपनम्^७ । ‘लिप उपदेहे’ । चन्दनादिलेपनामनी ॥ चूर्ण्यन्त इति चूर्णानि । ‘चूर्णं पेपणे’ । वासाय सुरभीकरणाय युज्यन्त इति वासयोगाः । ‘युजिर् योगे’ । ^६सर्ववासनायोगनाम ॥ भाव्यते ^८कस्तूर्यादिनेति भावितम् । ‘भुयो अवकल्कने’ । वास्यते सुगन्धेन वासितम् । ‘वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु’ । सुगन्धवासितद्रव्यनामनी ॥ १३३ ॥

^१ आद्रत्वात् कर्दमसुलभत्वाच्च F₂, Pt₂. ^२ मिश्रितं W₂ ^३ सुगन्धिं D₂, K₂. ^४ ‘लेपिनी K₃. ^५ K₃ omits five lines, वर्त्यते श्लक्ष्णीक्रियते, ‘वृत्त वर्तने’ F₂, Pt₂. ^६ वर्णान्तरं करोति F₂, Pt₂. ^७ विलिप्यतेऽनेन विलेपनम् इति वा पाठः W₂. ^८ वासनं K₂, K₃. ^९ सुरभिद्रव्यैः Pt₂.

(पा.) कर्पूरागरु—यक्षकर्दमः । कर्पूरादिचतुष्टयसिद्धः कर्दमो यक्षकर्दमः स्यात् ।

‘कर्पूरागरुकस्तूरीकर्कोलधुसृणानि च ।
एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दममिष्यते ॥’

इति (न्याडिः)

‘कर्पूरागरुकस्तूरी कुङ्कुमं चन्दनं तथा ।
महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥’

इति (ध. नि. ७. २५) । अत्र कर्कोलस्थाने कुङ्कुमचन्दने भवतः^१ । गात्रानुलेपनी वर्तिः । अनुलेपनतूलिकानाम् ॥ वर्णकं स्याद् विलेपनम् । अनुलेपनद्रव्यनाम ॥ अनुक्तम्—
‘उपला तु द्रपत्पुत्री’ । कस्तूर्यादिषर्पणोपलनाम् ॥ चूर्णानि वासयोगाः स्युः । गन्धयुक्ता वक्ष्यमाणवासनयोगाश्चूर्णशब्दवाच्याः । ‘अलक्षेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधिः’^३ कृतः^२ इति (रघु. ४. ५४) । बहुवचनेन^४ ते बहुविधाः ।

‘चन्दनं कुङ्कुमं तुल्यं परार्धमभिधीयते ।
त्रिभागकुङ्कुमं यच्च तदुक्तं नाट्यपुष्पकम् ॥
त्रिसुगन्धमिति ख्यातं त्वगिलापत्रकैस्त्रिभिः ।
‘चातुर्जातं तदेव स्यान्नागकेसरसयुतैः ॥
सर्वगन्धमिदं सिन्धुपर्कोलागरुसिद्धकम् ॥’

इत्यादि ॥ भाषितं वासितं त्रिषु । गन्धमाहितस्य यस्तुनो नामनी ॥ १३३ ॥

^१ न्याडिरिति टीकासर्वस्वे (पृ. ३८५).

^२ स्याताम् A₁.

^३ प्रतिनिधी^० A₁.

^४ A₁ adds प्रदण^०.

^५ चतुर्जातम् B₁.

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्गः स्यात् तदधिवासनम् ॥ १३४ ॥
माल्यं मालास्रजौ मूर्ध्नि केशामध्ये तु गर्भकः ।

(वि.) संस्कार इति—गन्धमाल्यधूपाद्यैः वस्त्रवाग्न्यूलादीनां यः संस्कारः तदधि-
वासनमित्युच्यते । अधि अधिकं वास्यतेऽधिवासनम् । गन्धपुष्पादिवृत्तसंस्कारनाम् ॥
मल्यते धायत इति माल्यम् । ‘मल मल धारणे’ । माल्ये वा । मल्यते केशेषु माला ।
मृज्यते रच्यते प्रमथनेन स्त्रज् । ‘मृज विसर्गे’ । ‘तन्तुवद्वपुःसुमनःपानामानि ॥
‘गर्भे अन्तः प्रियत इति गर्भकः । केशामध्यस्थमाल्यनाम् ॥ १३४ ॥

^१ ‘दण्य’ K₁, K₂.

^२ P₁ adds केशामध्ये प्रमथनेन स्निग्धत्वात्.

(पा.) संस्कारो—अधिवासनम् । गन्धमाल्यादिभिः क्रियमाणो वस्त्रकेशादि-
संस्कारो यस्तदधिवासनं ^१स्यात् । तदिति विवेकप्राधान्येन नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ।
अधिवासना च स्यात् । ‘संस्कारो ^२गन्धमाल्याद्यैरपुमानधिवासनम्^३’ इति वैजयन्ती
(पृ. १७१, श्लो. १५६) ॥ माल्यं—मूर्ध्नि । शिरसि निक्षिप्तमालानामानि । ‘^४स्रग्माला
माल्यमाल्यातम्^५’ इति हलायुधः (अ. मा. २. ३९७) ॥ केशमध्ये—गर्भकः । शिरो-
रुहान्तरनिक्षिप्तः सरो गर्भकः स्यात् ॥ १३४ ॥

^१ इत्युच्यते A₁. ^२ धूपाद्यैः इति मुद्रितग्रन्थे. ^३ न पुमान् B₁. ^४ स्रग्माला
A₁, B₁. ^५ A₁, B₂ add इति सामान्ये.

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि पुरोन्यस्तं ललामकम् ॥ १३५ ॥

प्रालम्बमृज्जुलम्बि स्यात् कण्ठाद्वैकक्षकं तु तत् ।

यत् तिर्यक् क्षिप्तमुरसि शिखाखापीडशेखरौ ॥ १३६ ॥

(वि.) प्रभ्रष्टकमिति—केशमध्यात् प्रभ्रष्टं प्रभ्रष्टकम् । ^१शिखालम्बिमाल्यनाम ॥
ललाटे ललतीति ललामकम् । ‘लल विलासे’ । मुक्ताजालवद्भासमानललाटपरिरचित-
माल्यनाम ॥ प्रालम्ब्य इति प्रालम्बम् । ‘लवि ^२लम्बने’ । कण्ठादार्जवेनोरसि ^३लम्ब-
मानमाल्यनाम ॥ कक्षाद् विगतं विकर्षं, उरस्थलं पृष्ठभागश्च । तत्र वर्तमानं
वैकक्षकम् । यक्षोपवीतवद् उरसि तिर्यक्क्षिप्तमाल्यनाम^४ ॥ आपीड्यते दृढधन्वेन
आपीड । ‘पीड अवगाहने’ । शिखरं शिरोऽग्रं, तस्यायमिति शेखरः । शिङ्खति^५
धारणस्थानाद् अपसर्पतीति वा शेखरः । ‘शिखि गतौ’ । विवाहाद् ^६ललाटयोग्य-
कुसुमदामनामनी ॥ १३५-६ ॥

^१ मध्यप्रभ्रष्टत्वात् K₂, K₃, K₄. ^२ आलम्बने K₂, K₄. ^३ ऋजुलम्बिमाला-
नाम K₂, K₃. ^४ ‘विक्षिप्त’ W₂. ^५ शेते W₂, शेते K₂, W₂ adds ‘शीद् स्वप्ने.’
^६ K₃ adds ‘धृत’.

(पा.) प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि । शिखायां ^१लम्बमानं माल्यं प्रभ्रष्टकं स्यात् ।
‘^२जारुदण्ड’ ॥ पुरो—ललामकम् । पुरोभागे विन्यस्तत्रिमूलकुड्मलस्रग् ललामकं स्यात् ।
‘^३सूक्तमु’ ॥ प्रालम्बं—कण्ठात् । गलादवक्रतया ^४लम्बमानमाल्यं प्रालम्बं स्यात् ।
‘नेवञ्चमु’ ॥ वैकक्षकं—क्षिप्तमुरसि । उत्तरीयवद्^५ वक्षसि निक्षिप्तस्रग् वैकक्षकं
स्यात् ॥ शिखासु—शेखरौ । शिरपुर क्षिप्तशुभिरस्रजो नाम^६ । ‘^७वाशिरुदण्ड’
॥ १३५-६ ॥

¹ भ्रद्यमानतया निक्षिप्त A₁.² B₃ omits.³ लम्बनमाल्यं A₁.⁴ वैकक्ष्यकं A₁⁵ उत्तरीयतया A₁.⁶ आपीडः शेषरश्मेत्युच्यते A₁.⁷ वासिरु° B₃.

रचना स्यात् परिस्पन्द आभोगः परिपूर्णता ।

उपधानं तूपवर्हः शय्यायां शयनीयवत् ॥ १३७ ॥

शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वा समाः ।

(वि.) रचनेति—रच्यते रचना । ‘रच प्रतियन्त्रे’ । परितः स्पन्दः शरीरव्यापारः परिस्पन्दः । ‘स्पदि किञ्चिच्चलने’ । ¹माल्यादिविविधरचनानामनी ॥ आभुज्यतेऽनेन² आभोगः । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ । ³रचनापरिपूर्णतानाम ॥ उपधीयते शिरोऽत्र उपधानम् । ‘बुधाब् धारणपोषणयोः’ । उपवृहत् उन्नम्यते शिरोऽत्रेति ‘उपवर्हः’ । ‘वृहि वृद्धौ’ । ‘तूलगर्मितवस्त्रादिरचितशिरोऽवस्थानस्याप्यनामनी ॥ शेतेऽत्र शय्या । शयनीयं च । शयनं च । ‘शीट् स्वप्ने’ । शय्यानामानि ॥ ⁷मञ्चयते धार्यते ⁸नरोऽनेन मञ्च । ‘मचि धारणोच्छ्रायपूजनेषु’ । परितोऽङ्कयते ⁹उपभोगादिना लक्ष्यव इति पर्यङ्कः । ‘अकि लक्षणे’ । पल्यङ्कश्च । खयोरभेदात् । ¹⁰खट्वते काङ्क्षयते खट्वा । ‘खट काङ्क्षायाम्’ । खट्वानामानि ॥ १३७ ॥

¹ माल्याना K₂, W₂² K₂, K₄ omit.³ Pt₂ adds वस्तुनोगुणादेषां परिपूर्णता समग्रत्वमिति F₂, Pt₂.⁴ उपवर्हणं D₂, K₂.⁵ माला K₂, K₄⁶ अस्या-⁷ मञ्चते D₂.⁸ शिरः K₂.⁹ भूषयते K₂, K₄, K₅.¹⁰ खट्वतेना K₂, K₄.

(पा.) रचना—परिस्पन्दः¹ । माल्यादिनिर्माणनामनी ॥ ‘प्रतियन्त्रः परिस्पन्दः पुमांसी रचना स्त्रियाम्’ इति ²केपाचित्रचना माल्यादिनिर्माणम् ।

‘³ग्रन्थनं ग्रन्थनं गुम्फः सदभौ रचना ⁴न ना ।

परिवारः परिजनः⁵ परिस्पन्दः परिग्रहः ।

तथोपकरणं प्रोक्तं परिवर्हः परिच्छदः ॥’

परिस्पन्दो दर्पणाशुपकरणमिति केचित् ॥ आभोगः परिपूर्णता । पूर्णत्वनाम ॥ उपधानं तूपवर्हः⁶ । शिरःपरिवर्हनामनी । ‘खलगाड’ । अनुक्तम्—‘गभोलि. स्त्री सत्परक.⁷ प्रप्रायो मत्तवारणः’ । मत्तवारणनामानि । ‘चोरुशु’ ॥ शय्यायां—शयनम् । ⁸शयनक्रियानामानि । शयनशब्द उत्तरपर्यायलिङ्गसापेक्षोऽपि स्यात् । ‘शय्यायां शयनं

न स्त्री निद्रासुस्तयोर्न पुम्' इति वैजयन्ती (पृ २६३, श्लो ८५) ॥ मञ्जपर्यङ्क—समा ।
मञ्जनामानि ॥ १३७ ॥

- ^१ परिस्यन्द A₁   ^२ माल्यादिनिर्माणमिति केचित् B₂   ^३ श्रथन A₁, B₂
^४ मता A₁, B₂   ^५ परिकर A₁   ^६ उपबर्हम् A₁   ^७ स्तवरक A₁
^८ शय्यानामानि A₁

गेन्दुकः कन्दुको दीपः प्रदीपः पीठमासनम् ॥ १३८ ॥

समुद्रकः सपुटकः प्रतिग्राहः पतद्ग्रहः ।

(वि.) गेन्दुक इति—'गगने इन्दुरिव भातीति गेन्दुक । क शिरो दुनोतीति कन्दुक । 'दुदु ^१उपतापे' । कन्दुकनामनी ॥ दीप्यत इति दीप । प्रदीपश्च । 'दीपी दीप्तौ' । दीपनामनी ॥ पिठ्यते सश्लिष्यत इति पीठम्^३ । 'पिठ हिसाक्षेनयो' । आस्तेऽत्रेत्यासनम् । 'आस उपवेशने' । पीठनामनी ॥ सम्यगुद्गच्छतीति समुद्रक । 'गम्ह गतौ' । सपुच्यते पिधानेन सपुटक । 'पुट सश्लेषणे' । कस्तूर्याद्यावपनार्थं निर्मितकरण्डादेर्नामनी ॥ 'प्रतिगृह्णातीति प्रतिग्राह । पतताम्बूलादिक गृह्णातीति पतद्ग्रह । 'ग्रह उपादाने' । चर्वितताम्बूलनिक्षेपार्थं निर्मितपात्रनामनी ॥ १३८ ॥

- ^१ W₂ adds के   ^२ परितापे K₂   ^३ पीठ्यते 'पीठ सश्लेषणे' Pt₂
^४ F₂ Pt₂ add चर्वित ताम्बूलादिक

(पा.) गेन्दुक कन्दुक । कन्दुकनामनी । 'चेण्डु वन्दु' । अनुक्तम्—
'जीडादुरो ^१गिरियक' । 'अञ्जनगायलु' । दीप प्रदीप । दीपनामनी ॥

'दीपो गृहमणिर्वर्तिर्दीपवृक्ष' ^३ शिखातरु ।
वर्तिर्देशा दीपवह्नी दीपिकाञ्जनकज्जले ॥'

इत्यन्यत्र साङ्गामिधानम् ॥ पीठमासनम् । पीठनामनी ॥ समुद्रक सपुटकः । 'आभरणादिपेटिकानामनी ॥ प्रतिग्राह पतद्ग्रह । कलाचिकानामनी । 'पडिगेमु' ॥ १३८ ॥

- ^१ गण्डुक A₁   ^२ गिरियक B₂   ^३ वर्त्त A₁   ^४ भूषणादि B₂

प्रसाधनी कङ्कतिका पिष्टातः पटवासकः ॥ १३९ ॥

दर्पणे मुकुरादर्शो व्यजनं तालघृन्तकम् ।

इति मनुष्यवर्गः

(वि.) प्रसाधनीति—प्रसाध्यन्ते^१ केशा अनयेति प्रसाधनी । ‘साध ससिद्धौ’ । केशेषु^२ कङ्कते कङ्कतिका । ‘ककि गतौ’ । केशविशोधकस्य^३ दन्तमयस्य^४ नामनी ॥ पिष्टभावम् अततीति पिष्टात । ‘अत सातत्यगमने’ । ‘पट वासयतीति पटवास ।’ हरितालादिचूर्णनामनी ॥ चालनीनामनी इति केचित् ॥ दृष्यतेऽनेन सुवेपामि-
मानादिति^५ दर्पण । ‘दृष दृप्तौ’ । मङ्कयतेऽनेन मुकुरः । ‘मकि मण्डने’ । भकुर इति धा पाठ । आह्वयते^६ रूपमत्रेत्यादर्शः । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । दर्पणनामानि ॥ व्यज्यते श्रमोऽपनीयतेऽनेनेति व्यजनम् । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । तालवृन्तवद्
वृन्तमस्येति तालवृन्तकम् । व्यजननामनी ॥ १३९ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिचिरचिन्तायाममरकोशपदविवृतौ मनुष्यवर्ग

^१ ष्ते केश W_३, K_२ adds द्योध्यन्ते. ^२ D_२, K_६, Pt_३ add राध ^३ केशान्,
‘कक लौच्ये’ K_६, K_७ ^४ शोधनकस्य W_२ ^५ दन्तादि° W_३ ^६ पटे वास्यते
K_६, K_७, पटा वास्यन्तेऽनेन Pt_३ ^७ वस्त्रादिवासनाद्रव्यस्य W_३ ^८ रूपाभिमानेन
D_२, K_६, W_३ ^९ असिन्नामनः प्रतिविम्ब Pt_३

(पा.) प्रसाधनी कङ्कतिका । केशसंस्कारकारिणीनामनी । ‘दूवेन^१’ ॥ पिष्टात
पटवासकः । धूलिशुल्बनामनी । ‘धुकापिण्ड’ ॥ ‘धूलिशुल्ब. समाख्यातः पाशुचाम-
रमित्यपि’ । एते द्वे च ॥ दर्पणो—आदर्शः । आदर्शनामानि । ‘समुत्थोनात्मदर्शाब्दाः’ ।
एतानि त्रीणि च ॥ व्यजन तालवृन्तकम् । व्यजननामनी ॥ वीजन जलार्द्रा चेत्येते च ।
‘आलावर्तं तु पक्षव्यजनम्’ । प्रान्तस्थूतवस्त्रव्यजननाम । ‘आलपट्टि’ ॥ ‘आलावर्तं’ तु
यस्त्रेण इति वैजयन्ती (प्र. १७१, श्लो. १५९) ॥ १३९ ॥

इति श्रीवत्सनासिंहसूरिसुतमहिलायमुषीविरचितेऽमरपदपारिजाते मनुष्यवर्गः

^१ D_३ omits. ^२ दृष्टवामम् B_३ ^३ आलावर्तः इति मुद्रितग्रन्थे.
‘नक्षत्रं’ A_३ :

७. व्रक्षवर्गः

संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ ।

वंशोऽन्वयायः संतानो वर्णाः स्फुटार्त्तणादयः ॥ १ ॥

(वि.) इदानीं सर्ववर्णानां सकीर्णजातीनां सामान्यसत्ततेर्नामानि प्रथममाह—
सततिरिति । सतन्यतेऽनया सतति । ‘तनु विस्तारे’ । गूयते शब्दते^१ । गार्ग्यो वसिष्ठ इति
 गोत्रम् । ‘गुह्ये’^२ । अन्यते उत्तरोत्तरमनेनेति जननम् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ ।
 कुल्यतेऽनेन वन्धुवर्ग इति कुलम् । ‘कुल सस्त्याने वन्धुपु च’ । अभिजन्यतेऽनेनेति^३
 अभिजन^४ । अन्वीयते सवध्यतेऽनेनेति अन्वय । ‘इण् गतौ’ । वन्यते याच्यते वश ।
 ‘वनु याचने’ । अन्वीयते पूर्वं परश्चेति अन्वयाय । ‘इण् गतौ’ । सतन्यते सतान ।
 ‘तनु विस्तारे’ । वशनामानि ॥ वर्ण्यन्ते कपिलारुणपीतकृष्णवर्णैर्निरूप्यन्ते^५ इति
 वर्णा^६ । ‘वर्णं स्तुतौ’ । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां सामान्यनाम ॥ १ ॥

^१ सवेद्यन्ते w₂

^२ ‘गुह्ये’ K₂ K₃ K₆

^३ K₅ K₆ add नैर-तवेण

^४ D₂ K₂ W₂ add ‘जनी प्रादुर्भावे’

^५ D₂ K₆ add यथाक्रम

^६ K₂ W₂,
Pt₂ add

‘कपिलाश्चारुणा पीता कृष्णाश्चति पृथक्पृथक् ।

ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्चति विवक्षिता ॥

इति विष्णुपुराणे

^७ W₂ adds चतुर्विधाना

(पा.) ^१ कलकण्ठकण्ठनिनदप्रमदामि

मुदितान्तरङ्गमुरगेन्द्रविभूषम् ।

भवभीतिभञ्जनमुभारुचिराङ्ग

कलधौतशैलनिलय कलयामि ॥

सतति—सतान । ‘सततिनामानि ॥ वर्णा—ब्राह्मणादय । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्य-
 शूद्राश्चेत्येते चत्वारो वर्णशब्दवाच्या ॥ १ ॥

^१ B₂ omits the verse

^२ विद्या वा धनेन वा ख्यातवर्णपुरयापत्यस-नाम-

नामानि १,

विप्रक्षत्रियविद्शूद्राश्चातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम् ।

राजवीजी राजवश्यो वीज्यस्तु कुलसम्भवः ॥ २ ॥

(वि.) विप्रेति—चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । विप्रक्षत्रियविद्शूद्राणां
 चतुर्विधाना नाम ॥ राज्ञो वीजमस्येति राजवीजी । राजवश्ये भवो राजवश्य ।
 ‘राजभूतमातापितृजन्यनामनी ॥ वीजे कुले भवो वीज्य’ । कुले सम्भवोऽस्य कुलसम्भव ।
 सत्कुलसम्भवा नाम ॥ २ ॥

^१ राजमाता W₂

(पा.) विप्रक्षत्रिय—स्मृतम् । त एव चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमित्युच्यते ।

‘ब्रह्मक्षत्रियविद्वद्भ्या इति वर्णाश्चातुष्टये ।

उपवर्णास्तु सकीर्णा विवर्णास्त्वन्यजातय ॥’

इति वैजयन्ती (पृ ७२, श्लो २) ॥ राजवीजी राजवज्रय । राज्ञा कुले जातो राजवीजी स्यात् ॥ दीव्यस्तु कुलसभय । ^१कुले उत्पन्नो दीव्य स्यात् । सूर्यवीज्यो ^२राम । सोमवीज्यो युधिष्ठिर ॥ २ ॥

^१ A₁ adds यस्य कस्यचित्

^२ दाशरथि B₂

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः ।

ब्रह्मचारी गृही यानप्रस्थो भिक्षुश्चातुष्टये ॥ ३ ॥

आश्रमोऽस्त्री द्विजात्यत्रजन्मभूदेववाडवाः ।

विप्रश्च ब्राह्मणोऽसौ पदकर्म यागादिभिर्युतः ॥ ४ ॥

(वि.) माहाकुलेति—माहाकुलस्य सूर्यवशादेरपत्य ^१माहाकुल । कुलत्यापत्य कुलीन । ^२निपिदकर्मकर्तृभ्य आराद् दूरात् यातीति आर्य । सभाया साधु सभ्य । सञ्चासौ जनश्चेति सज्जन । ^३साध्नोति धर्ममिति साधु । ‘साध^४ ससिद्धौ’ । सद्ब्रह्मराजनामानि ॥ ब्रह्म वेद, ^५तदध्ययननियमं चरतीति ब्रह्मचारी^६ । गृहमस्यास्तीति ^७गृही । प्रतिष्ठतऽस्मिन्निति प्रस्थ । घने प्रस्थो घनप्रस्थ । तत्र भव यानप्रस्थ^८ । भिक्षते याचते भिक्षु । ‘भिक्ष भिक्षायाम्’ । अत्र चतुष्टये चतुर्णां समूहे प्रत्येकमाश्रम-शब्दो वर्तते ॥ आश्रमपत्यस्मिन्निति आश्रम । ‘अमु तपसि खेदे च’ । द्वे जाती जन्मन्ती यस्य ^९मातृगायत्रीरूपेणेति द्विजाति । ^{१०}अग्ने क्षत्रियादिभ्यो जन्म यस्य अमजन्मा । भुवि दीव्यते ब्रह्मवर्चसा भूदेव । ‘दिवु व्रीडादौ’ । वाडव और्वोऽग्निप्रिव प्रायेणावृप्त इति वाडव । विज्ञेयेण पापेभ्य आत्मानं परं च पातीति विप्र । ‘पा रक्षणे’ । ब्राह्मणोऽपत्य ब्राह्मण । ब्राह्मणि परब्राह्मणि निष्ठावत्त्वाद्वा । ब्राह्मणनामानि ॥ असौ ब्राह्मण यागादिभिर्युतश्चेत् पदकर्मत्युच्यते । यजनयाजनाभ्ययनाभ्यापनदान-प्रतिग्रहलक्षणानि पदकर्मणि । तानि अस्य सन्तीति पदकर्मा । ^{११}यागादिपदकर्मयुत-ब्राह्मणनाम ॥ ३-४ ॥

^१ माहाकुल इति पाठ महत् कुलमहदेति सिद्ध D₂, K₂, माहाकुले भूत F₂, P₁₂.

^२ पापकर्मन् P₁₂.

^३ साधयति D₂, K₂

^४ K₂, K₄ P₁₂ add तपः

^५ तदध्ययनार्थं मरुति नक्ष P₁₂

^६ P₁₂ adds स चरति । गायत्रीब्रह्मचारी,

प्राजापत्यब्रह्मचारी, वैदिकब्रह्मचारी, नैष्ठिकब्रह्मचारी च.

⁷ F₂ adds गृहाः भार्या.

⁸ वनप्रस्थे वनैकदेशे Pt₂.

⁹ देहोत्पत्त्युपनयनादिलक्षणे Pt₂.

¹⁰ ब्रह्मणो मुखे Pt₂.

¹¹ Pt₂ adds:

‘यजनं याजनं दानं विशिष्टाश्च प्रतिग्रहः ।

अभ्यापनं चाध्ययनं विप्रकर्म प्रकीर्तितम् ॥’ इति स्मृतिः.

(पा.) महाकुल—साधवः । एतानि सत्कुलप्रसूतनामानि । अनुक्तम्—

‘दौष्कुलेयो दुष्कुलीनः’ । ¹ असत्कुलप्रसूतनामनी ॥ ब्रह्मचारी—आश्रमोऽस्त्री । मुञ्ज-
मेखलादियुतो वेदाध्यायी ब्रह्मचर्यव्रतस्थितः ब्रह्मचारी । धर्मार्थकामस्थितः पञ्चमहाय-
ज्ञाकारी ² गृहस्थः स्यात् । भूमिशय्याजिनधारणवनवासवन्याहारादिलक्षणो वानप्रस्थः
स्यात् । गृहीतकापायवस्त्रदण्डो मिक्षाशी सर्वभूतसमो ³ ध्यानपरो भिक्षुः स्यात् । एते
चत्वार आश्रमशब्दवाच्याः ॥ द्विजात्यभजन्म—ब्राह्मणः । ब्राह्मणनामानि । ‘एतशा’
मुखजो मैत्रः सूत्रकण्ठश्च माहनः’ । इत्येतानि पञ्च च ॥ असौ पदकर्मा—युतः ।

⁵ यजनाविपदकर्मयुक्तो ब्राह्मणः पदकर्मा स्यात् ।

‘यजनं याजनं दानं विशिष्टाश्च प्रतिग्रहः ।

अभ्यापनं चाध्ययनं विप्रकर्म प्रकीर्तितम् ॥

स्नानं सध्याजपो होमो ⁶ देवतानां च पूजनम् ।

आतिथ्यं वैश्वदेवं च पद कर्माणि दिने दिने ।

जातिमात्रोपजीवी तु विप्रः स्याद् ब्राह्मणद्वयः ॥’

⁷ जातिमात्रमुपजीव्य जीवति यो ब्राह्मणः स ब्राह्मणद्वयः स्यात् ॥ ३-४ ॥

¹ दुष्कुल° B₃.

² यशकृत B₂.

³ A₁ adds अध्ययन°.

⁴ एतद्यः A₁.

⁵ यजनादिभिः पद कर्मभिर्युतः A₁.

⁶ स्वाध्यायः पितृतर्पणं B₃.

⁷ A₁ adds

उचितकर्माणि परिस्पृज्य.

विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः सन् सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः ॥ ५ ॥

धीमान् सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियच्छान्दसौ समौ ॥ ६ ॥

(वि.) विद्वानिति—वेत्ति ¹ सर्वमिति विद्वान् । ‘विद् ज्ञाने’ । सान्तः ² ।

विशेषेण पश्यन् ³ चेततीति विपश्चित् । ‘चित्ती संज्ञाने’ । दोषं प्रापादि जानातीति

दोषज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' । पाप स्यतीति सन् । 'पोऽन्तकर्मणि' । शोभना धीर्यस्य
 'सुधी' । प्रशस्तम् ओक स्थान 'वेत्तीति कोविद' । 'विद ज्ञाने' । अत्र प्रथमाक्षरलोप ।
 सर्वं बुध्यतीति बुध । 'बुध अवगमने' । प्रशस्ता धिय रातीति धीर । 'रा दाने
 आदाने च' । विशिष्टा^६ मनीषा धीरस्यस्य मनीषी । जानातीति । प्रकर्षेण
 जानातीति प्रज्ञ, प्रज्ञ एव प्राज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' । सख्या विचारणास्यास्तीति
 सखावान् । पण्डते शीघ्रं जानातीति पण्डित । 'पडि गतौ' । सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था ।
 कवते चातुर्येण वर्णयतीति कवि । 'कुद्' शब्दे । प्रशस्ता धीरस्यास्तीति धीमान् ।
 सुवति^९ सदुपदेशेन प्रयोजयतीति सूरि । 'पू प्रेरणे' । कृत^{१०} सस्कृत^{१०} सूक्त्यादिकम्
 स्यास्तीति कृती । कर्पति निष्कर्षतीति कृष्टि । 'कृप विलेखने' । लब्धो^{११} वर्ण
 प्रसिद्धिरनेनेति लब्धवर्ण । विचष्टे विशेषेणाचष्टे विचक्षण । 'चक्षिद् व्यक्ताया
 वाचि' । दूरादप्रत्यक्षमपि ऊहेन पश्यतीति दूरदर्शी । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । दीर्घदर्शी^{१२} च ।
 विदुषो नामानि ॥ श्रुताध्ययनसपन्न श्रोत्रिय^{१३} । छन्दो वेदम् अधीते वेत्ति वा
 छान्वस । वेदाभ्येतृनामनी^{१४} ॥ ५-६ ॥

^१ D₂ K₂ W₂ omit^२ K₂ adds अय^३ D₂ K₂ add गहनार्थ^४ शोभन ध्यायति Pt₂^५ किं नाम न वत्ति Pt₂^६ प्रशस्ता W₂^७ कृद्^८ वर्णने K₂ Pt₂^९ प्रययति सस्कृतमणि F₂ Pt₂^{१०} कृत ज्ञानमनेन Pt₂^{११} सस्कृत D₂ K₂ W₂^{१२} वर्णाना K₂ K₃ K₄^{१३} दीर्घ पश्यतीति F₂ Pt₂^{१४} श्रुतमधीते F₂ Pt₂^{१५} शतृ° W₂

(पा.) विद्वान् । विदुषी सभा । उणादिप्रत्ययान्तविदुपशब्दात् टापि विदुषा
 सभा । विपश्चिदोपज्ञ — धीमान् सूरि । सूरि सूरि विचक्षण इत्यभिधानात् इदन्त
 'इन्नन्तश्च स्यात् । कृती—दीर्घदर्शी । विद्वन्नामानि ॥ श्रोत्रियच्छादसौ समौ ।
 श्रोत्रियनामनी ॥ अनुक्तम्—'मीमांसको जैमिनीये' । जैमिनीयनाम । 'वेदान्ती
 ब्रह्मवादिनि' । ब्रह्मवादिनाम ॥ 'नैयायिकस्त्वाक्षपाद' । अक्षपादशारङ्गनामनी ॥
 'चार्याकलौकायतिकौ' । बौद्धविशेषस्य नामनी ॥ 'सत्कार्ये साख्यकापिलौ' । सत्कार्य
 वादिनो नामनी ॥ 'वैशेषिकस्तार्किक स्यात्' । वैशेषिकस्य नामनी ॥ 'सौगत'
 शून्यवादिनि' । शून्यवादिनो नाम ॥ ५-६ ॥

^१ नातश्च A दूरदक् कोविद सूरि इति रम्य इति भा दी (५ २८९)

उपाध्यायोऽध्यापकोऽथ स निपेकादिकृद् गुरुः ।

मन्त्रव्याख्याकृदाचार्य आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥ ७ ॥

यष्टा च यजमानश्च स सोमवति दीक्षितः ।

(वि.) उपाध्याय इति—^१उपेयाधीयतेऽस्मादित्युपाध्यायः । ‘इद् अध्ययने’ ।

अध्यापयतीत्यध्यापकः । ^२उपाध्यायनामनी ॥ गृणाति गायत्र्यादिकं मन्त्रमुपदिशति गुरुः । ‘गृ शब्दे’ । ^३निपेकादिकर्मकारिणो नाम ॥ आचिनोति शिष्यबुद्धिवृद्धिं करोतीत्याचार्यः^४ । ‘चिन् चयने’ । मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदं कल्पसूत्राद्युपेतमध्याप्य^५ तदर्थं व्याख्यातुर्द्विजस्य नाम ॥ तथा च मनुः (२. १४०)—

‘उपनीय तु यः पूर्वं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं विदुर्बुधाः ॥’

आदिशतीत्यादेष्टा । ‘दिश अतिसर्जने’ । ब्रह्मचारिणो व्रतमस्यास्तीति व्रती । ^६यजते यष्टा, यजमानश्च । ‘यज देवपूजासगतिकरणयजनदानेषु’ । अध्वरे यजमानत्वेन स्वामित्वेन ऋत्विगाद्यादेष्टृनाम ॥ ^७दीक्षालक्षणसंस्कारोऽस्य सजातो दीक्षितः । सोमरस-वत्यध्वरे तस्यैव यष्टुर्नाम ॥ ३ ॥

^१ अधीत वेत्ति वा W₂.

^२ अध्यापक° K₈.

^३ निपेको गर्भाधानविधिः D₂.

^४ आचारं प्राहयति F₂, Pt₂.

^५ उदित° K₃, K₄.

^६ याजयति K₂, K₁, K₃.

^७ दीक्षास्य संजाता F₂, Pt₂.

(पा.) उपाध्यायोऽध्यापकः स्यात् । ^१उपाध्यायनाम । स निपेकादिकृद् गुरुः ।

गर्भाधानादिकर्मकर्ता गुरुः स्यात् ॥ मन्त्रव्याख्याकृदाचार्यः । वेदव्याख्यानकर्ता आचार्यः स्यात् ॥ आदेष्टा—यजमानश्च । अध्वरे व्रती ^२आदेष्टा यष्टा यजमानश्च स्यात् ॥ स सोमवति दीक्षितः । सोमवत्यध्वरे स व्रती दीक्षितः स्यात् ॥ ७ ॥

^१ अध्यापक° B₂.

^२ A₁ adds ऋदन्तोऽयम् .

इज्याशीलो यायजूको यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८ ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः सोमपीथी तु सोमपाः ।

सर्ववेदाः स येनेष्टो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥ ९ ॥

(वि.) इज्याशील इति—यजनमिज्या, तदेव शीलं यस्य इज्याशीलः । पौनः-पुन्येन यजते यायजूकः । ‘यज देवपूजादौ’ । इज्याशीलवतो नाम ॥ ^१यजते यज्वा । तस्यैव यजमानस्य नाम ॥ विधिनेति अर्थवादप्राप्त्यर्थम्^२ ॥ याजपेययागं बृहस्पति-^३सवनसमापनाङ्गेन स्थापयतीति स्थपतिः । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । बृहस्पतिसवनकर्तृयज्वनो नाम ॥ सोमपीथः सोमपानमस्यास्तीति सोमपीथी^४ । सोम पिबतीति सोमपाः । ‘पा

पाने' । सोमप इति अकारान्त पुलिङ्ग । सोमपाशब्दस्तु छन्दोविषय, न तु शब्द-
शास्त्रविषय इति भन्तव्यम् । 'इष्टवशिष्टसोमपानकृतो' नामनी ॥ सर्वस्वदक्षिण
सर्वद्रव्यदक्षिणो याग येन यजमानेनेष्ट स सर्ववेदा इत्युच्यते । ऋत्विगादि अस्मात्
सर्वस्व विन्दति लभते सर्ववेदा । सान्तोऽयम् । 'विद्ल लभे' । 'विश्वजिदादियागकर्तृ
नाम ॥ ८-९ ॥

¹ यजति K₂ K₄

² पूरणायं K₂ W₂

³ समापक° D₂ K₃ W₂

⁴ सोमपीतीति पाठे सोम पीतमनेनेति विग्रह K₂, Pt₂

⁵ इष्टा K₂ K₃ W₂

⁶ सोमपस्य K₂ ⁷ कृन्नाम K₂ K₃ ⁸ यज्ञ° K₂

(पा.) इज्याशीलो यायजूक । यजनशीलो यायजूक स्यात् । यज्वा—इष्टवान् ।
¹ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि² विध्यर्थोभिप्रेता सन् यजनशीलो यज्वा स्यात् ।
स गीष्पतीष्टया स्थपति । बृहस्पतिसवेनेष्टवान् यज्वा स्थपति स्यात् ॥ सोमपीती—
सोमपा । ³ कृतसोमपानो यज्वा सोमपा⁴ स्यात् ॥ सर्ववेदा स—सर्वस्वदक्षिण ।
सर्वस्व दक्षिणा यस्य स तथोक्तो ⁵ विश्वजिद्व्यतिथियागो येनेष्ट स यज्वा सर्ववेदा
स्यात् । सान्तोऽसौ ॥ ८-९ ॥

¹ B₂ adds विधिना

² इत्यादिना इष्टवान् B₂

³ सोमपानकृतो नामनी B₂

⁴ A₁ adds सोमपापीति केचित्

⁵ विश्वजिदादि B₂

अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीती गुरोस्तु यः ।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः सुत्वा त्वभिपवे कृते ॥ १० ॥

(वि.) अनूचान इति—साङ्गवेदमधीत्य अनु पश्चात् तमेवोक्तवानिति अनु-
चान¹ । ² साङ्गे ³ प्रवचने साङ्गवेदेऽधीती यस्तस्य नाम ॥ गुरुकुलात् गृहं प्रति
समावर्तते स समावृत्त । 'वृत्तु वर्तते' । उद्गाहे सति गुरोर्लब्धानुज्ञस्य नाम ॥
सुनोति सोममिति सुत्वा । 'पुञ् अभिपवे' । नान्तोऽयम् । 'अभिपवकर्तुर्यजमानस्य
नाम ॥ १० ॥

¹ K₂ Pt₂ add वच परिमाणे

² शिक्षावृत्तपट्वे F₂, Pt₂

³ प्रवचनो

वेद K₂ अत्र कर्मणि सप्तमी D₂ K₆ W₂

⁴ D₂ adds अभिपवोऽवभृथसान

(पा.) अनूचान—साङ्गेऽधीती । साङ्गवेदाभ्येता अनूचान स्यात् । 'गणिथ्य
स' । इति कोशान्तरपाठाद्¹ गणिरपि स्यात् । गुरोस्तु—समावृत्त । वेदाध्ययनानन्तर

गृही भवेति गुर्वनुज्ञातः^२ समावृत्तः स्यात् । सुत्वा तु—कृते । अभिषवकरणानन्तरं सुत्वा स्यात् । नान्तः । ‘सुत्वा त्वभिषवाद्भूर्भ्व’ इति वैजयन्ती (पृ. ८९, श्लो. ७५) ॥ १० ॥

^१ पाठविशेषात् A₁; युगी गणिरिति वैजयन्ती (पृ. ८९, श्लो ८२). ^२ अनुज्ञातपन्नः A₁.

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सत्रह्यचारिणः ॥ ११ ॥

सतीर्थ्यास्त्वेकगुरवश्चितवानग्निचित् ।

(वि.) छात्र इति—^१गुरोरसचरित्रं^२ छादयतीति छात्रः । ‘छद् अपवारणे’ । गुरोरन्ते निकटे ^३निवसतीति अन्तेवासी^४ । गुरोः छिद्रं ^५शिनीति तनूकरोतीति शिष्यः । ‘शिब्^६ निज्ञाने’ । ^७शिष्यनामानि ॥ शिक्षायां वर्तमानाः शैक्षाः । प्रथमे वयसि शिक्षायै कल्प्यन्ते प्राथमकल्पिकाः^८ । प्रथमाभ्यासार्थमुपपन्नशिष्यनामनी ॥ समान ब्रह्मव्रतं चरन्तीति ^९सत्रह्यचारिणः । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । गुरोरेककालमेकवेदाध्ययनं ये कुर्वन्ति तेषामन्योन्यस्य नाम ॥ विद्यापारं तरन्त्यनेन तीर्थं^{१०} गुरुः । समाने तीर्थे गुरुकुले भवा वर्तमानाः ^{११}सतीर्थ्याः । एको गुरुः येषां ते एकगुरवः । एकगुरूणां शिष्याणामन्योन्यस्य नामनी ॥ अग्निं चितवान् अग्निचित् । ‘चिब् चयने’ । स्थण्डिलप्रतिष्ठापनेनाग्निसंस्कर्तुर्नाम ॥ ११ ॥

^१ गुरुकृतं K₃.

^२ चरित W₂.

^३ W₂ omits नि, वासी K₅.

^४ D₂.

Pt₂ add ‘वस निवसने’.

^५ इयति W₂.

^६ ‘शो तनूकरणे’ K₆.

^७ शासनीयाः

शिष्याः Pt₂

^८ प्रथमः कल्पः आचारम्मः प्रयोजनं येषां ते Pt₂.

^९ W₂ adds तुल्यवेदाः

तुल्यव्रताः तुल्याचाराः.

^{१०} पावनहेतुत्वात्तीर्थमिव तीर्थं गुरुः F₂, Pt₂.

^{११} सतीर्थाः K₃.

(पा.) छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये । शिष्यनामानि । ‘^१मोकः प्राडुपनेदिवान्’ । एतानि त्रीणि च । शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः । शिक्षापाठकनामनी । शिक्षेति प्रथमपाठ्यो मन्यः । ‘शिक्षा प्रथमकल्पिका’ इति ^२हलायुधः (अ. मा २. २४५) । एकब्रह्म—सत्रह्य-चारिणः । वेदाध्ययनार्थमेकं^३ व्रतमाचरन्तोऽन्योन्यं सत्रह्यचारिणः स्युः । सतीर्थ्याश्चे-कगुरवः । एकगुरुकाः सतीर्थ्याः स्युः । चरन्द्वात् सत्रह्यचारिणोऽपि स्युः ॥ चितवान्—अग्निचित् । गृहीतश्रौताग्निघ्नेऽग्निचित् स्यात् ॥ ११ ॥

^१ मोक्षः A₁.

^२ शैक्षः प्राथमकल्पिकः इति मुद्रितग्रन्थे.

^३ एवव्रताचारं A₁.

पारंपर्योपदेशो स्यादैतिह्यमितिहाव्ययम् ॥ १२ ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्याज्ज्ञात्वारम्भ उपक्रमः ।

यज्ञः सवोऽध्वरो यागः सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः ॥ १३ ॥

(वि.) पारंपर्येति—इत्येव किमु पारंपर्यमस्तीति इतिह्य । इतिहैव ऐतिह्यम् । इतिह्य अव्ययमित्यत्रापि सवध्यते । पारंपर्योपदेशस्य नामनी ॥ ^१उपज्ञायत इत्युपज्ञा । ‘ज्ञा अवबोधने’ । ^२उद्योगाद्यज्ञाननाम ॥ उपक्रमणम् उपक्रम । ममेद् कार्यमिति ज्ञात्वा प्रारम्भनाम ॥ ^३यजन यज्ञ । सूयतेऽमिपूयते सोमोऽन्नेति सव । ‘पुत्र अभिपवे’ । अध्यात् वैदिकमार्गं रातीति अध्वर । ‘रा दाने’ । यजन याग । सप्तभिर्गायत्र्यादिभि छन्दोभिस्तन्यत इति सप्ततन्तु । ‘तनु विस्तारे’ । मह्यन्तेऽत्र देवा मख । ‘मह पूजयाम्’ । मखन्ते वा । ‘मख गतौ’ । क्रियते ‘त्रैवर्णिकैरिति क्रतु । ‘हुकृन् करणे’ । यज्ञनामानि ॥ १२-१३ ॥

^१ उपज्ञान D₂ K₂ W₂
देवपूजासगतिकरणदानेषु Pt₂

^२ उद्योगाद् आद्य° W₂
^४ ब्राह्मणादिभि Pt₂

^३ यजत 'यज

(पा.) पारंपर्योपदेश—इतिहाव्ययम् । पारंपर्योपदेशनामनी । पारंपर्यं गुरुक्रम । ‘आन्नाय सप्रदाय स्यात् ^१पारंपर्यं गुरुक्रम’ इति हल्ययुध (अ मा २ २४७) ॥ उपज्ञा—आद्य स्यात् । ^२प्रथम जात ज्ञानमुपज्ञा स्यात् । विनोपदेश स्वयमेव प्रथम ज्ञानमुपज्ञा यथा चात्मीके श्लोकनिर्माणज्ञानमिति सुभूतिटीका । ज्ञात्वा—उपक्रम । ^३ज्ञानसमनन्तरारम्भ उपक्रम स्यात् ॥ यज्ञ—मख क्रतु । यज्ञनामानि ॥ १२-१३ ॥

^१ पारंपर्यं A₁

^२ प्रथमज्ञान A₁

^३ पल्लवान° A₁

पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यां तर्पणं बलिः ।

एते पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४ ॥

(वि.) पाठ इति—पाठो वेदपाठ । होमो वैधदेवादि । अतिथीना पूजा सपर्या । तर्पणं पितृतर्पण । बलिर्वलिहरणम् । एते पञ्च ^१महाफल्यज्ञत्वात् महायज्ञा ^२ । क्रमेण ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञमनुष्ययज्ञापितृयज्ञभूतयज्ञा भवन्ति ॥ १४ ॥

^१ W₂ adds यजमान°   ^२ तथा च मनु (३ ७०)—

अध्यापन ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।

होमो देवो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ W₂

(पा.) पाठो होम—ब्रह्मयज्ञादिनामका । पाठादय समुदायेन पञ्चमहायज्ञ-
नामानि । प्रत्येक ब्रह्मयज्ञादिनामानि ।

‘स्वाध्याय स्याद्ब्रह्मयज्ञ पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥’

इति ॥ १४ ॥

समज्या परिषद् गोष्ठी सभासमितिसंसदः ।

आस्थानी क्लीयमास्थानं स्त्रीनपुंसकयो सदः ॥ १५ ॥

(चि.) समज्येति—समजन्ति^१ अत्र समज्या । ‘^२अज गतौ’ । परिपीडन्यत्र
परिपत् । ‘पदल्ल विशरणगत्यवसादनेषु’ । गावो नानाविधा वाचोऽत्र तिष्ठतीति
गोष्ठी । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । सह भान्यत्र सभा । ‘भा दीप्तौ’ । सयन्ति ‘सगच्छन्तेऽत्र
समिति । ‘इण् गतौ’ । ससीदन्यस्यामिति ससत् । ‘पदल्ल गतौ’ । आस्थातु योग्या
आस्थानी । आ समन्तात् तिष्ठन्त्यत्र आस्थानम् । ङीवे वर्तते । सीदन्यत्र सद । सान्त ।
ङीवे । स्त्रीत्वे सदा इति रूपभेद । सभानामानि ॥ १५ ॥

^१ F₂, Pt₂ add मेलन्ति

^२ Pt₂ adds ‘गतिक्षेपणयो’

^३ परित D₂ K₂

^४ सगम्यते W₃

(पा.) समज्या ‘परिषद्—स्त्रीनपुंसकयो सद’ । सभानामानि । आस्थानादीनि
पदानि राजसभानामानीति केचित् । रभसकोशे तथैव भेद प्रदर्शित । ‘आस्थान सद
आस्थानी परित्वरिषदौ समे’ इति ॥ १५ ॥

^१ परिपदित्यत्र ‘सदि(प्रते)’ (८ ३ ६६) इति पत्वम् B₂

प्राग्वशः प्राग्वविर्गेहात् सदस्या विधिदर्शिनः ।

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते ॥ १६ ॥

(चि.) प्राग्वश इति—यत्र गृहे हन्यादिक स्थाप्यते तत्र पूर्वं यजमानसदस्या
दीना यासाय कल्पित गृह प्राग्वश इत्युच्यते । वन्यत ^१सेव्यत इति वश । ‘वन पण
सभक्तौ’ । प्राग् अग्रे वश प्राग्वश । हविर्गेहात् पूर्वं त्रेताग्रे पत्न्याश्च निर्मितगृहनाम ॥
पत्नीशालैवेति कचित् ॥ सदसि साधव सदस्या । विधि विधिविहित^२ पश्यन्तीति
विधिदर्शिनः । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । यजमानादिभि क्रियमाणक्रियाकलापदर्शिना नामनी ॥

सभायां सीदन्ति तिष्ठन्तीति सभासदः। सभां समास्थलं^३ स्तृणन्ति आच्छादयन्ति सभास्ताराः। 'स्तृप् आच्छादने'। सभायां साधवः सभ्याः। समाजं समूहं समधयन्ति क्षीरनीरवदेकीभवन्तीति सामाजिकाः। व्यवहारद्रष्टृणां नामानि ॥ १६ ॥

^१ आश्रीयते F₂, Pt₂.

^२ हितं D₂.

^३ भूमि K₃; भुवं K₃; स्थानं W₂.

(पा.) प्राग्वंशः प्राग्धविर्गोहात्। हविर्गृह्णात्^१ पूर्वस्थितसभागृहं प्राग्वंशः स्यात्। सदस्या विधिदर्शिनः। यागविधिपरीक्षाधिकारिणः^२ सदस्याः स्युः ॥ सभासदः—सामाजिकाश्च ते। सभायां तिष्ठन्तं नम्मानि ॥ १६ ॥

^१ नेहात् B₃.

^२ B₃ adds ऋत्विग्विशेषाः.

अध्वर्यूद्गात्^१ होतारो यजुःसामर्ग्विदः क्रमात्।

आग्नीध्राद्या धनैर्वायां ऋत्विजो याजकाश्च ते ॥ १७ ॥

(चि.) अध्वर्युरिति—अध्वरं^१ अध्वरदेशं यातीत्यध्वर्युः। 'या प्रापणे'। यजुर्वेदविदो नाम ॥ उद्गायति देवतां स्तौतीति उद्गाता। 'गे गाने'। ऋकारान्तः। सामवेदविदो नाम ॥ होमं करोतीति होता। जुहोतीति या। 'हु दानादानयोः'। ऋग्वेदविदो नाम ॥ यज्ञस्यामिना धनैर्वायाः आग्नीध्रादयः षोडश याजकऋत्विक्-शब्दवाच्याः। ते च ब्रह्मा, उद्गाता, होता, अध्वर्युः, ऋक्षणाच्छंसी, प्रतोता, मैत्रावरुणः, प्रतिप्रस्थाता, पोता, प्रतिहर्ता, अच्छावाकः, नेष्टा, आग्नीध्रः, सुबह्वप्यः, प्रायस्तुत, उन्नेता चेति। अग्निम् इच्छे अग्नी^२। 'विइन्धी दीप्तौ'। अग्नीधः शरणं अग्नीध्रम्। सत्र वर्तमानः^४ आग्नीध्रः। धनैर्हेतुमिर्त्रियन्ते धनैर्वायाः। ऋतौ वसन्तादौ याजयति यजमानं ऋत्विक्। यजन्तीति याजकः। 'यज वेवपूजादौ'। दक्षिणाभिर्घृतऋत्विक्^५-नामानि ॥ १७ ॥

^१ F₁, Pt₂ omit.

^२ 'गे शब्दे' D₂, K₂.

^३ K₃ adds अग्निपुष्टा.

^४ नवः K₂, W₂.

^५ W₂ adds 'वर्ग'.

(पा.) अध्वर्युः—क्रमात्। यजुःसामर्चा^१ वेत्तारः^२ क्रमेणाध्वर्यूद्गात्^३ होतारः^३ 'स्युः। 'अध्वर्यूद्गात्^३ होतारः ब्रह्मा चेति' महर्त्विजः' इति वैजयन्ती (पृ. ८९, श्लो. ७९) ॥ आग्नीध्राद्याः—याजकाश्च ते। दक्षिणादानेन वरीतुं योग्या आग्नीध्रादयः ऋत्विग्या-जकवाच्याः ॥ १७ ॥

^१ 'सामर्ग्वेदिनः B₃.

^२ क्रमात् B₃.

^३ होतृपदवाच्याः B₃.

^४ ऋत्विक्पर्या-

यात् प्राक्कथनं ऋत्विग्विशेषत्वश्रवणार्थम् A₁.

^५ चैव B₃.

वेदिः परिष्कृता भूमिः समे स्थण्डिलचत्वरे ।

चपालो यूपकटकः कुम्वा सुगहना वृतिः ॥ १८ ॥

(वि.) वेदिरिति—विन्दन्त्यस्या देवा ^१पूजादिकमिति वेदि । ‘विद्वल् लाभे’^२ परिष्कृतभूमेर्नाम ॥ तिष्ठन्त्यस्मिन् अग्नय इति स्थण्डिलम् । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । चतन्ते^३ यागफलमप्रेति चत्वरम् । ‘^४चते याचने’ । यागार्थं^५ ‘सस्कारितस्थाननामनी ॥’^६ चक्ष्यते यूपप्रे प्रक्षिप्यते चपाल । ‘चप भक्षणे’ । धातूनामनेकार्थत्वात् क्षेपणार्थं । यूपस्याप्रे कृत कटक कटकाकार यूपकटक । यूपकटकनाम ॥ कुम्बयति आच्छादयति यज्ञवाट कुम्वा । ‘कुवि आच्छादने’ । यज्ञवाट परितः क्षिप्तसुगहनवृतिनाम^७ ॥ १८ ॥

^१ पूजा K_३   ^२ सस्कृत° W_२   ^३ W_२ adds याच-ते   ^४ ‘चते चदे याचने’ D_२ K_३, K_४   ^५ स्थण्डिलनामानि K_३, अग्निपालनाथ K_४   ^६ सस्कृत° K_३ K_३ W.   ^७ F_२ Pt_२ add कटकाकृतित्वेन   ^८ यज्ञवाटवृतिनाम K_३

(पा.) वेदि—भूमि । यागार्थं सस्कृता भूमि वेदि स्यात् । समे—चत्वरे । शय्यार्थं सस्कृतभूनामनी ॥ चपालो यूपकटक । यूपमूलस्थितलोहकटकश्चपाल स्यात्^१ ।

‘यूपमङ्गुलिमिषोदनीनमद् भूचपालतुलिताङ्गुलीयकम् ।’

इति । कुम्वा—वृति । अतिगहनयूपवृति कुम्वा स्यात् ॥ १८ ॥

^१ B_३ adds राजसूये समाचारोऽयम् ।

यूपाग्रं तर्म निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः ।

दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽग्नयः ॥ १९ ॥

(वि.) यूपाग्रमिति—तरति चपालमिति तर्म । ‘तृ ध्रुवनतरणयो’ । तीक्ष्णयूपाग्रनाम ॥ इयर्ति ^१अग्निरस्मादिति अरणि । अग्निनिर्मन्थनदारुनाम ॥ चेद्या दक्षिणतो वर्तते ^२दक्षिणाग्नि । गृहपतिना इतराग्निभ्या पूर्वं सस्कृतोऽग्नि गार्हपत्य । आ कर्मसमाप्ते ^३आहुतयो हूयन्तेऽत्र आहवनीय । ‘हु दानादानयो’ । त्रयाणामग्नीना पृथक्-नामानि ॥ १९ ॥

^१ अस्या F_२ Pt_२   ^२ D_३, Pt_२ add अग्नि , Pt_२ adds दक्षिणाग्नित्रय पृथक् स्वनामप्रसिद्धेऽग्नित्रये वर्तते   ^३ होतव्य F_२ Pt_२

(पा.) यूपान्नं तर्भ । यूपस्यान्नं तर्भ स्यात् । अनुक्तम्—‘यूपमध्यं समाधानम्’^१ ।
यूपस्य मध्यभागः समाधानं स्यात् । निर्मन्थ्यदारुणि—द्वयोः । ‘अग्न्यर्थमानोतनूतन-
काष्ठमरणिः स्यात् ॥ दक्षिणाग्नि—त्रयोऽग्नयः । दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयाः त्रयो^२
यागाग्नयः^३ । तत्र^४ दक्षिणकुण्डाग्निर्दक्षिणाग्निः । उत्तरकुण्डाग्निर्गार्हपत्यः । पूर्वकुण्डा-
ग्निराहवनीयः ।

‘पूर्वेणाहवनीयः स्याद् दक्षिणाग्निस्तु दक्षिणः ।
उत्तरो गार्हपत्यस्तु ॥’

इति निगमाभिधानम् ॥ १९ ॥

^१ अग्निमन्थनकाष्ठम् B_२.

^२ औताग्नयः B_२.

^३ B_२ adds श्युः

^४ B_२

omits three lines.

अग्नित्रयमिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ।

समूहः परिचाय्योपचाय्यावग्नौ प्रयोगिणः ॥ २० ॥

(वि.) अग्नित्रयमिति—इदं औताग्नित्रयमेकोक्त्या त्रेतेत्युच्यते । एक एवौ-
पासनाग्निः अग्नित्रयरूपं^१ प्राप्त इति त्रेता । अग्नित्रयसमुदायनाम ॥ प्रणीयते सक्रियते
प्रणीतः । संस्कृताग्निनाम ॥ समूहतेऽग्निरनेन समूहः । परिचीयते परिचाय्यः ।
उपचीयते उपचाय्यः । ‘चिह्नं चयने’ । अग्निचिह्निशेष्यनामानि ॥ २० ॥

^१ अत्र रूपत्रय W_२.

(पा.) अग्नित्रयं—त्रेता । उक्ताग्नित्रयमेकोक्त्या त्रेता स्यात् । ‘त्रेता स्त्री
सर्वपातता’ इति निगमाभिधानम् । प्रणीत—अनलः । संस्कारवानग्निः प्रणीतः स्यात् ॥
समूहः—प्रयोगिणः । समूहापरिचाय्योपचाय्यशब्दा^१ अवग्नौ प्रयुज्यन्ते । समूहोऽग्निः,
^२समूहोऽन्यः । परिचाय्योऽग्निः, परिचेयोऽन्यः । उपचाय्योऽग्निः, उपचेयोऽन्यः ॥ २० ॥

^१ अग्न्यर्थे प्रयोगिणः A_१.

^२ समूहः B_२.

यो गार्हपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते ।

तस्मिन्नानाय्योऽथाग्रायी स्वाहा च हुतमुक्प्रिया ॥ २१ ॥

(वि.) य इति—आनीयते सस्क्रियते आनाय्य । ‘णीव् प्रापणे’ । गार्ह-
पत्यादानीय दक्षिणाग्नौ सस्कृतमग्निनाम ॥ अग्ने धी ^१अग्रायी । अग्निना सुप्त आहूयते
स्वाहा । ‘हु दानादानयो’ । हुतभुज प्रिया हुतभुक्प्रिया । अग्निपत्नीनामानि ॥ २१ ॥

^१ अग्रायी K_१

(पा.) यो गार्हपत्यादानीय—आनाय्य* । गार्हपत्यादाहृत्य यो दक्षिणाग्निरारोप्यते
स आनाय्य स्यात् । गार्हपत्यग्रहणमितरयोनिव्युदासार्थम् । ‘वैश्यकुलाद्विजयतो
भ्राष्ट्राद् गार्हपत्याद्वा’ इति तद्योनिविकल्पात्^१ । अथाग्रायी^२—हुतभुक्प्रिया । अग्निभार्या-
नामानि ॥ २१ ॥

^१ बहुविकल्प A_१

^२ अग्रायी B_१

ऋक्सामिधेनी धाव्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

गायत्रीप्रमुख छन्दो हव्यपाके चरुः पुमान् ॥ २२ ॥

(वि.) ऋगिति—अग्निसमिन्धने अग्निप्रज्वालने या ऋक् तस्या सामिधेनीद्वय
वर्तते । समिधामियम् आधानी सामिधेनी । धीयते समिदनयेति धाव्या । ‘डुधाव्
धारणपोषणयो’ । अग्निप्रकाशने विहितऋक्नामनी ॥ गायन्त त्रायत इति गायत्री ।
‘त्रैव् पालने’ । गायत्रीप्रमुख गायत्र्याद्य छन्द इत्युच्यते । चन्दयत्याहादयति गद्यपद्य-
ग्रन्थादत्यर्थमिति छन्द । ‘चदि आह्लादने’ । गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती,
पङ्क्ति, त्रिष्टुप्, जगती, अतिजगती, शकरीत्यादय छन्दासि । गायत्र्यादिछन्दोनाम् ॥
हव्यस्य पाक हव्यपाक । चर्यते भक्ष्यते चरु । ‘चर गतिभक्षणयो’ । हव्यपाक-
नाम् ॥ २२ ॥

^१ अग्नि समिन्धे सामिधेनी D_२, K_१

(पा.) ऋक्सामिधेनी—अग्निसमिन्धने । ^१अग्निप्रज्वालने या ऋक् पठिता सा
सामिधेनी धाव्या च^२ स्यात् । गायत्रीप्रमुख छन्द । पिङ्गलादुपदिष्टा गायत्रीप्रभृतय
छन्द शब्दधाव्या । गायत्री । उष्णिक् हान्त । अजादिपाठादाकारान्तोऽपि स्यात् ।
उष्णिहा । अनुष्टुप्, भकारान्त । बृहती । पङ्क्ति । जगती^३ ॥ हव्यपाके चरु पुमान् ।
हव्यपाक इति ‘स्थात्यादि । तस्मिन् चरुशब्द स्यात् । ‘चरु पक्त्वाम्नि प्रज्वाल्य परित्सीर्य
तेषु चरु निधायामिधार्या’ इत्यादिवचनैर्हव्येऽपि स्यात् ॥ २२ ॥

¹ अग्निसमिन्धनमग्निप्रज्वालनम् । तत्र येयम् A₁. ² शब्दवाच्या A₁. ³ A₁ adds अतिजगती. ⁴ A₁ adds हव्याधारः (प्रसिद्धश्च स्यात्वा चक्षुशब्दः आ च हिमवतः आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः । *Sābarabhāṣya* 10. 1. 35)

आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्यादधियोगतः ।

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

(वि.) आमिक्षेति—आमीयते ¹क्षिप्यते दध्यन्नेति आमिक्षा । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ । पक्षोष्णक्षीरे दधियोगतः काप्यवस्था भवति तस्या नाम ॥ धूयते कम्प्यते-ऽग्निरनेनेति धवित्रम्² । मृगचर्मरचितव्यजननाम ॥ २३ ॥

¹ आकीर्यते K₂ ² यागे अग्निप्रज्वलनाय मृगचर्मणा रचितं यद् व्यजनं तद् धवित्रमित्युच्यते F₂, Pt₂

(पा.) आमिक्षा—दधियोगतः । कथितोष्णक्षीरे दध्नो योगाद्यदुद्धृतं तदामिक्षा स्यात् ॥ धवित्रं—मृगचर्मणा । द्रव्योष्णप्रशमतार्थं ¹कृष्णाजिनकृतं व्यजनं धवित्रं यात् ॥ २३ ॥

¹ रन्तिकृष्णाजिन° A₁.

पृषदाज्यं सदध्याज्ये परमात्रं तु पायसम् ।

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अन्ने पात्रं सुवादिकम् ॥ २४ ॥

(वि.) पृषदाज्यमिति—पृषद्विर्दधिविन्दुभिः अन्वितमाज्यं पृषदाज्यम् । दधियुक्ताज्यनाम¹ ॥ परमम् अन्नं परमान्नम् । पयसि क्षीरे पक्वं ²पायसम् । पायसनामनी ॥ हूयते हव्यम् । देवतार्हान्ननाम ॥ कूयते स्तूयते पितृभिरिति कव्यम् । ‘छु शब्दे’ । पितृयोग्यान्ननाम ॥ पिचन्यस्वादिति पात्रम् । ‘पा पाने’ । पातीति वा । ‘पा रक्षणे’ । सुवादिपात्रनाम³ ॥ २४ ॥

¹ W₂ adds °द्रव्य°. ² पयसा संस्कृतं Pt₂ ³ पात्रस्य सुवादेः K₂, K₃, K₅ add सवति घृतादिकमिति सुवः .

(पा.) पृषदाज्यं सदध्याज्ये । दधिमिश्रिताज्यं¹ पृषदाज्यं स्यात् । परमात्रं ॥ पायसम् । क्षीरपकाजनामनी । लवणज्यसुनान्यनुलेपनमिति ते द्वे ननुसंके । ‘क्षीरेयी

पायसं स्मृतम्' इति शब्दस्वभावात् स्त्रीलिङ्गता ॥ हव्यकव्ये—अत्रे । 'देवपित्रर्थेऽन्ने क्रमेण' हव्यकव्ये स्याताम् । पात्रं सुवादिकम् । सूत्रप्रमुखं 'पात्रमित्युच्यते । 'पात्रं सुवादी कुण्डादी योग्येऽतीव द्वयान्तरे' इति जयकोशः ॥ २४ ॥

१ 'मिश्रिताज्यं A₁. २ 'देव' A₁. ३ क्रमात् B₂. ४ पात्रशब्दव्यवहर्तव्यमित्यर्थः A₁.

ध्रुवोपभृज्जुहर्ना तु सुवो भेदाः सूचः स्त्रियः ।

उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्य क्रतौ हतः ॥ २५ ॥

(वि.) ध्रुवेति—ध्रुवादयः सूची भेदाः, ते च स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः । सूचस्तु ना पुल्लिङ्गः । ध्रुवतीति^१ ध्रुवा । 'ध्रुव^२ स्यैर्ये' । उपभ्रियते होमार्थमिति उपभृत् । 'भृञ् भरणे' । ह्रियतेऽनया जुहुः । 'हु दानादानयोः'^३ । सवत्यस्माद् 'आज्यादिकमिति सूचः । 'सू स्रयणे' । सूत्रभेदनामानि ॥ स्रवतीति सूच । सुवादीनां साधारणनाम ॥ 'उपाकरणेन उपस्पर्शनेन संस्कृतः उपाकृतः । यद्वा उपामन्य क्रियते हन्यते उपाकृतः । 'कृञ् हिंसायाम्' । 'हननार्थं यूप् कृद्धपशुनाम ॥ २५ ॥

१ K₁, K₂, K₃ add स्यैर्येणास्ते; तिष्ठतीति W₂. २ 'ध्रुव गतिस्यैर्ययोः' D₂, K₂.

३ दानादनयोः F₁, P₁. ४ अत्रादिकं W₂. ५ W₂ adds समन्त्रकः. ६ K₂. W₂ add अभिमन्य.

(पा.) ध्रुवोपभृत्—सूचः स्त्रियः । 'पात्रविशेषनामानि । अत्र ना त्विति विशेषविधिः परापरसाहचर्यज्ञापनार्थम्^१ । उपाकृतः—क्रतौ हतः । यागेऽभिमन्य निहतः पशुरुपाकृतः स्यात् ॥ २५ ॥

१ पात्रभेद' A₁. २ 'उहचर्चा' A₁.

परंपराकं शसनं प्रोक्षणं च वधार्यकम् ।

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हतः ॥ २६ ॥

(वि.) परंपराकमिति—परंपरं प्राणिनां संज्ञापनम् अकस्मि परंपराकम् । 'अक 'अग कुटिलयां गतौ' । 'शसतीति शसनम् । 'शसु हिंसायाम्' । 'प्रकर्षेण उक्षति प्रोक्षणम्' । 'उक्ष सेचने' । क्रतौ पशुवधनामानि ॥ 'प्रकर्षेण भीयते प्रमीतः । 'मीञ् हिंसायाम्' । 'उपसंपद्यते हननार्थम् उपसंपन्नः । 'पद गतौ' । 'प्रोक्षणम् हतः प्रोक्षितः । एते शब्दाः वाच्यलिङ्गा विशेष्यनिष्ठाः । क्रतौ हतपशुनामानि ॥ २६ ॥

¹ F₂, Pt₂ omit   ² शस्यते Pt₂.   ³ प्रोक्षति W₂   ⁴ K₂, K₅, W₂
 add उपसर्गवशात् हननार्थः   ⁵ प्रमीयते स K₂, K₅, W₂   ⁶ K₅ adds समीपतः.
⁷ पद्ल K₅, K₆   ⁸ K₂, W₂ add हननं

(पा.) परंपराकं—वधार्थकम् । परंपराकादीनि पशुवधार्थकानि । अनुक्तम्—
 ‘व्यञ्जनं पशुसंस्कारः’ । पशो पर्यग्निकरणादिसंस्कारो व्यञ्जनं स्यात् ॥ ‘सामिकं
 त्वमिमन्त्रणम्’ । पशुमिमन्त्रण सामिकं स्यात् । वाच्यलिङ्गाः—हते । प्रमीतादयो
¹विशेष्यनिष्ठा ² । यागे हतपशुनामानि ॥ २६ ॥

¹ वाच्यलिङ्गाः A₁   ² A₁ adds इत्यर्थः .

सांनाय्यं हविरग्नौ तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम् ।
 दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञस्तत्कर्माहं तु यज्ञियम् ॥ २७ ॥
 त्रिष्वथ क्रतुकर्मैष्टं पूर्तं खातादिकर्मणि ।

(वि.) सांनाय्यमिति—सनीयते सांनाय्यम् । ‘णीष् प्रापणे’ । अग्नौ हूयते
 हविः । ‘हु दानादानयोः’ । हविषो¹ नामनी ॥ वषट् क्रियत² इति वषट्कृतम् । अग्नौ
 हुतहविर्नाम ॥ दीक्षाख्यस्य कर्मणोऽन्त दीक्षान्तः । अवभृथते परिपूर्यतेऽनेन
 दीक्षाव्रतमिति अवभृथ । ‘भृत् भरणे’ । यागसमाप्तौ जलविहितवारुणोष्ठिनाम ॥
 यज्ञाहं यज्ञियम्³ । यज्ञयोग्यद्रव्यनाम ॥ अयं शब्दः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते ॥ इयते इष्टम् ।
 ‘यज देवपूजादौ’ । तथा च स्मृतिः—

‘एकाम्रिकर्म हवनं त्रेतायां यच्च हूयते ।
 अन्तर्वेद्यां च यदानमिष्टं तदभिधीयते ॥’

क्रतुकर्मनाम । पिपतिं पालयति⁴ पूर्तम् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ ।

‘वापीकूपतटाकादि देवतायवनानि च ।
 अन्नप्रदानमारामः पूर्तमार्याः प्रचक्षते ॥’

खातादिकर्मनाम ॥ २७ ॥

¹ हवि शेषनाम K₅, K₆

² W₂ adds अग्नौ.

³ यज्ञकर्म अहंति W₂.

⁴ K₅, W₂ add पशुदेवब्राह्मणानिति

(पा.) सांनाय्यं हविः । होतव्यद्रव्यनामनी ॥ अग्नौ तु—वषट्कृतम् । अग्नौ
 हुतद्रव्यनाम ॥ दीक्षान्तो—यज्ञे । यागदीक्षाया अन्तोऽवभृथः स्यात् । तत्कर्माहं—

यज्ञियम् त्रिषु । यज्ञकर्माहं यज्ञियं स्यात् । तत् त्रिलिङ्गम् । यज्ञियो देश^१ । अथ
ऋतुकमेष्टम् । ऋतो कर्म इष्टं स्यात् ॥ पूर्त—कर्मणि । खातादिकर्म^२ पूर्तं स्यात् ।

^३ वापीरूपतटाकानि^४ देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामं पूर्तमित्यभिधीयते ॥^५

इति ॥ २७ ॥

^१ A₁ adds यज्ञियमह

^२ कर्मणि B₂

^३ म स्मृ ४ २२६ (Apte's Dict

p 1041), आधुनिकमुद्रितग्रन्थे न दृश्यते

^४ तटकादि B₂

अमृतं विधसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

त्यागो विहायितं दानमुत्सर्जनविसर्जने ।

विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥ २९ ॥

प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमहतिः ।

(वि.) अमृतमिति—न म्रियन्तेऽनेनेत्यमृतम् । ‘मृद् प्राणत्यागो’ । यज्ञशेष-
नाम् ॥ विशेषेणाद्यते विधसः । ‘अव भक्षणे’ । ‘भोजनशेषनाम् ॥ व्यव्यते त्यागः ।
‘त्यज हानौ’ । विहीयते विहायितम् । विहायितमिति वा पाठः । ‘ओहाक् त्यागो’ ।
दीयते दानम् । ‘हुदाञ् दाने’ । उत्सृज्यते उत्सर्जनम् । ‘सृज विसर्गे’ । विसृज्यते
विसर्जनम् । विश्राण्यते^१ विश्राणनम् । ‘श्रण दाने’ । वितार्यते वितरणम् । ‘वृत्तयनतर-
णयो’ । स्पृश्यते^२ स्पर्शनम् । ‘स्पृश स्पर्शने’ । प्रतिपाद्यते प्रतिपादनम् । ‘पदं गतौ’ ।
‘प्रादिश्यते प्रादेशनम् । ‘दिश अतिसर्जने’ । निर्वाप्यते निर्वपणम् । ‘हुवप्
धीजतन्तुसन्ताने’ । अपवृज्यते अपवर्जनम् । ‘वृजी वर्जने’ । अपसर्जनमिति वा पाठः ।
हन्ति पापमनया अहति । ‘हन हिंसागत्यो’ । अहत इति वा । ‘अहि गतौ’ ।
‘दाननामानि ॥ २८-९ ॥

^१ भोज्य° K₅

^२ विश्रायते K₅ Pt₂

^३ K₂ K₃ add दीयते

^४ संस्पर्शने

K₂, K₃, K₅

^५ ‘पदं गतौ’ K₅, K₆

^६ प्रादिश्यते K₅, K₆

^७ त्याग-

नामानि K₂, K₃, W₂

(पा.) अमृतं विधसो—भोजनशेषयोः । यज्ञद्रव्यशेषोऽमृतं स्यात् । भोजनद्र-
व्यशेषो विधसः स्यात् ॥ त्यागो विहायित—अपवर्जनमहति । एतानि ‘दान-
नामानि ॥ २८-९ ॥

^१ त्यागनामानि B₂

मृतार्थं तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३० ॥

पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः ।

अन्वाहार्यं मासिकोऽंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽन्नियाम् ॥ ३१ ॥

(वि.) मृतार्थमिति—देहादूर्ध्वम्^१ ऊर्ध्वदैहः, ऊर्ध्वदैहे^२ भवम् और्ध्वदैहिकम् । और्ध्वदैहिकमिति वा पाठः । मृतमुद्दिश्य मृताहे पिण्डादिदाननाम ॥ ^३निवाप्यते निवापः । ‘डुवप् दीजसन्ताने’ । उपसर्गवशात् पितृदानार्थं पितृत्वमापन्नमुद्दिश्य यद्दीयते तस्य नाम ॥ अद्भ्या भक्त्या दीयते आद्धम् । ^४मन्वादिस्मृत्युक्तनियमो-
पेतपितृकर्मनाम ॥ पिण्डपितृयज्ञमनु पश्चात् आहार्यते^५ऽन्याहार्यम् । मासि मासि क्रियत इति मासिकम् । अमावास्याआद्धनाम ॥ सूर्योऽस्मिन् काले कुं भुवं रश्मिभिस्तपतीति कुतपः^६ । ‘तप संतापे’ । तथा च पुराणे—

‘कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपति क्षणे ।

स कालः कुतपो नाम आद्धं तत्र विधीयते ॥’

इति । अहोऽष्टमांशनाम ॥ ३०-१ ॥

^१ देहादूर्ध्वं F₁, Pt₂.

^२ विहितं K₅, K₆.

^३ न्युप्यते D₁, K₁.

^४ ‘शास्त्रोक्तं’ K₁.

^५ क्रियते K₅, K₆; W₂ adds दीयते.

^६ Pt₁ adds पञ्चदशा-

शङ्कतस्याहः द्विषट्कालमकः अष्टमो मासः कुतप इत्युच्यते.

(पा.) मृतार्थं तदहर्दानं—और्ध्वदैहिकम् । मृतेभ्यः ^१क्रियमाणपिण्डजलादि-
दानमहर्दानं^२ स्यात्, और्ध्वदैहिकं च स्यात् । त्रिषु स्यादित्यनेन द्वितीयं प्रलिङ्गम् ।
और्ध्वदैहिकमिति वा पाठः । और्ध्वदैहिकं देहि^३ ॥ पितृदानं निवापः स्यात् । पितृमुद्दिश्य
^४क्रियमाणहिरण्यादिदानं निवापः स्यात् ॥ आद्धं—शास्त्रतः । पात्रकालनियमैः शास्त्र-
^५चोदितपितृभोजनकर्म आद्धं स्यात् ॥ अन्वाहार्यं मासिके । मासआद्धनाम ॥

‘दशाहे आद्धमाग्रेयं साज्यमेकादशेऽहनि ।

संग्रेपणं^६ द्वादशेऽहि मासि प्राप्ते तु मासिकम् ॥’

इति ॥ अंशोऽष्टमो—कुतपोऽन्नियाम् । अहः^७ पञ्चदशांशस्याष्टमांशः कुतपः स्यात् ।

आद्धकालः ।

‘दिवसस्याष्टमे भागे यदा मन्दायते रविः ।

स कालः कुतपो नाम^८ पितृणां दत्तमक्षयम् ॥’

इति ^९निगमामिधानम् ॥ ३०-१ ॥

^१ क्रियमाणं B₃.^२ तत्पिण्ड° B₃.^३ A₁ adds 'ऊर्ध्वाहमदेहान्मवचोर्ध्व-

स्यैकेणाम्' इति शाकटायनमताद् (३. १. ६५) मयागमो भवति.

^४ क्रियमाणम् B₃.^५ चोदितं B₃.^६ संप्रेषणी B₃.^७ अहः पञ्चदशान् कृत्वा तत्राष्टमांशः A₁.^८ तत्र B₃.^९ शातातपस्मृताविति शब्दः द्व. (पृ. १४०).

पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

सनिस्त्यध्वेषणा याच्ञाभिः शस्तिर्याचनार्थना ॥ ३२ ॥

(वि.) पर्येषणेति—^१पर्येष्यतेऽनया पर्येषणा । 'इप^२ गतौ' । परीष्टिश्च^३ ।
अन्विष्यतेऽनया अन्वेषणा । ^४गवेष्यते गवेषणा । 'गवेष मार्गणे' । आच्छाद्वाह्यणान्वेषण-
नामानि^५ ॥ सन्त्यतेऽस्मिन्निति सनिः । 'पणु^६ दाने' । अध्येष्यतेऽध्येषणा । 'इप गतौ' ।
आद्धे प्रार्थनानामनी ॥ याचनं याच्ञा, याचना^७ च । 'दुयाचु याच्ञायाम्' ।
अभिः शस्तिर्याचनार्थना । 'शंसु स्तुतौ' । अर्थ्यतेऽर्थना । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' ।
प्रार्थनायाः ^८साधारणनामानि ॥ ३२ ॥

^१ पर्येषते K₂, K₃.^२ इप K₃, K₄.^३ W₂ adds आद्धे द्विजशुश्रूषणानामनी.^४ गवेषणं Pt₂.^५ चत्वार एकार्थ इति केचित् W₁.^६ 'पण संमतौ' K₃, K₄.^७ याच्यते K₅.^८ W₂ adds सर्व°.

(पा.) पर्येषणा—गवेषणा । ^१आमन्त्रणार्थमन्वेषणनामानि । सनिस्त्यध्वेषणा ।
आद्धे प्रार्थनानामनी ॥ याच्ञा—याचनार्थना । याच्ञानामानि ॥ ३२ ॥

^१ B₃ adds आद्धे ब्राह्मणानाम्.

पट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थं पाद्यं पादाय वारिणि ।

क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ॥ ३३ ॥

(वि.) पडिति—पट् त्रिषु, अर्घ्यपाद्यातिथ्यातिथेयावेशिकागन्तुशब्दाः पट्
त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते । अर्घार्थं वारि अर्घ्यम् । अर्घार्थवारिनाम् ॥ पादाय पादयोग्यं वारि
पाद्यम् । ^१पादाह्वारिनाम् ॥ अतिथिभ्यः परिकल्पितः आतिथ्यः । ^२अतिथ्यर्थस्यास-
नादेर्नाम् ॥ अतिथिषु साधुः आतिथेयः । ^३अतिथौ साध्वन्नपानादेर्नाम् ॥ ३३ ॥

^१ पादाय° K₃, K₄.^२ आतिथ्यस्य W₂.^३ अतिथियोग्य° K₃.

(पा.) पट् तु त्रिषु । ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणाः शब्दाः पट् त्रिलिङ्गाः ॥ अर्घ्यमर्घार्थे ।
अक्षतदूर्वादिकमर्घ्यं स्यात् ॥ पाचं—वारिणि । पादार्थमुदकं पाचं स्यात् ॥ क्रमादातिथ्य—
साधुनि । अतिथ्यर्थातिथियोग्यावातिथ्यातिथेयशब्दौ क्रमेणापि स्याताम् । अतिथि-
सत्कारे^१ तु तौ द्वौ^२ स्याताम् । “आतिथेयं तथातिथ्यमातिथेयी च कथ्यते” इति
हलायुधः (अ. मा. २. २०४) ॥ ३३ ॥

^१ सत्कारार्थे A₁.   ^२ द्वावपि B₂   ^३ A₁ adds ‘पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्दञ्’ इति
वा दञ्.

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते ।

पूजा नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समाः ॥ ३४ ॥

(वि.) स्युरिति—^१अवेशेऽध्वक्रमे वर्तमानः आवेशिकः । आगच्छति^२ दूराद-
ध्वगमनेन आगन्तुः । नास्ति तिथिरस्य अतिथिः । अतिथिनामानि ॥ पूजनं पूजा । ‘पूज
पूजायाम्’ । ‘नमनं नमस्या । ‘णम प्रहृत्वे शब्दे च’ । अपचायनम् अपचितिः ।
‘चायू पूजानिशामनयोः’ । परेणोत्तमेन सह वर्तते सपरः, सपरे साध्वी सपर्या ।
अर्च्यते अर्चा । ‘अर्चं पूजायाम्’ । ‘अर्हतीति अर्हणा । ‘अर्हं पूजायाम्’ ।
पूजानामानि ॥ ३४ ॥

^१ आवेशेऽध्वग्रामे भवः K₂, K₃.   ^२ आगम्यते K₅, K₆.   ^३ W₂ omits 3 lines.
^४ अर्हणं Pt₂.

(पा.) स्युरावेशिक—गृहागते । ^१अतिथिनामानि ॥ ‘आगन्तुरतिथिर्द्वयोः’
इति केषांचित् स्त्रीलिङ्गोऽपि । ‘अत्रभवतासद्गृहेष्वतिथ्या^२ भूयताम्’ इत्याध्य-
पदमञ्जरी ॥ पूजा नमस्या—अर्हणाः समाः । ^३पूजानामानि ॥ ३४ ॥

^१ अभ्यागतस्य B₂.   ^२ A₁ adds अतिथिना भूयता.   ^३ सत्कारानामानि B₂.

वरिवस्या तु शुश्रूपा परिचर्याप्युपासना ।

व्रज्याटाट्या पर्यटनं चर्या त्वीर्यापथस्थितिः ॥ ३५ ॥

(वि.) वरिवस्येति—वरिवसनं वरिवस्या^१ । श्रोतुमिच्छा शुश्रूपा । ‘शु
श्रवणे’ । ^२परिचरणं परिचर्या । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । उप समीपे आसनम्^३ उपासना ।
‘आस उपवेशने’ । गुरोः शिष्यकृतानुकूलव्यापारनाम ॥ व्रजनं व्रज्या । ‘व्रज गती’ ।

पुन पुन अटनम् अटान्था^१ । 'अट गतौ' । परितोऽटन पर्यटनम् । पर्यटननामानि ॥
चरण चर्या । 'चर गतिभक्षणयो' । ईरणम् ईर्या^२ । 'ईर गतौ' । ईर्याया पन्था
ईर्यापथ ध्यानाशुपाय , तस्मिन् स्थिति ईर्यापथस्थिति । सन्मार्गस्थितिनामनी ॥ ३५ ॥

^१ K₃, K₄ add 'वस निवासे'   ^२ परिचरतीति D₂ K₂ W₂   ^३ आस्यते
उपासनम् K₃, K₄   ^४ K₅ adds अथ्या च   ^५ ईर्यते ज्ञायते K₃ K₅

(पा.) वरिवस्या तु—उपासनम् । अपिशब्दादुपासनापि स्यात् । 'वरिवस्या तु
शुद्धपा सेवा भक्तिरुपासना' इति वैजयन्ती (पृ ८६, श्लो ३८) । सेवानामानि ॥
ब्रज्या—पर्यटनम् । ^१मिक्षार्थभ्रमणनामानि^२ ॥ चर्या—ईर्यापथस्थिति । गतिस्थितिनिप-
द्याशयनेषु समाहितत्वनामानि ॥ ३५ ॥

^१ मिक्षार्थ B₃   ^२ पर्यटन° B₃

उपस्पर्शस्त्वाचमनमथ मौनमभाषणम् ।

आनुपूर्वी स्त्रियां वाचुत्परिपाटी अनुक्रमः ॥ ३६ ॥

पर्यायश्चातिपातस्तु स्यात्पर्याय उपात्ययः ।

(वि.) उपस्पर्श इति—उपस्पृश्यतेऽङ्गान्यत्र उपस्पर्श । 'स्पृश 'स्पर्शने' ।
आचम्यते उदकमत्र आचमनम् । 'चमु 'अदने' । आचमननामनी ॥ मुनेर्भावो
मौनम् । न भाषणम् अभाषणम् । 'भाप व्यक्ताया वाचि' । व्रतादावभाषणनाम ॥
पूर्वमनुक्रम्य तिष्ठत्यनुपूर्वम् । तस्य भाव ^३आनुपूर्वी । आवर्तनम् आवृत्^४ । परि पटतीति
परिपाटि । 'पट गतौ' । ^५अनुक्रम्यतेऽनुक्रम । 'क्रमु पादविक्षेपे । परित एति^६
पर्याय । 'इण् गतौ' । क्रमनामानि ॥ अतिक्रम्य ^७पततीति अतिपात । प्राप्त
परित्यज्यायन पर्याय । 'अय गतौ' । उप समीपस्थमतिक्रम्यायनम्^८ उपात्यय ।
^९ 'इण् गतौ' । क्रमोद्धननामानि ॥ ३६ ॥

^१ उपस्पर्शने K₃ W₂   ^२ मञ्जु K₃ K₅ W₂   ^३ अनुगता पूर्वे K₃ K₅,
अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्य W₂, आ अनुपूर्वभाव D₂   ^४ आवर्तत इति, 'वृत्त वर्तने' K₃,
K₅, W₂   ^५ क्रामति W₂   ^६ अयते, अय गतौ D₂ K₂   ^७ पतन K₂ K₃
^८ K₃ adds गमने

(पा.) उपस्पर्श—आचमनम् । आचमननाम ॥ अथ मौनमभाषणम् ।
^१मौननाम ॥ आनुपूर्वी—पर्यायश्च । अनुक्रमनामानि । आनुपूर्वीसाहचर्याद् आवृत्परि-

पाटीशब्दौ स्त्रीलिङ्गौ । आनुपूर्वशब्दोऽपि वाच्यत्वात् पक्षे नपुंसकः । 'स्त्रीनपुंसकयो-
र्भावक्रिययोः ष्यञ् कचिच्च बुञ्' इति लिङ्सप्रह्ने वक्ष्यति (३. ५. ३९) । आनुपूर्वी,
आनुपूर्व्यं वा ॥ अतिपातस्तु—उपात्ययः । ^२अतिक्रमनामानि ॥ ३६ ॥

^१ भमापण° A₁

^२ उल्लङ्घन° B₂.

नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७ ॥

औपवस्तं तूपवासो विवेकः पृथगात्मता ।

(वि.) नियम इति—नियम्यत इति नियम । 'यम उपरमे' । व्रत्यतेऽज्ञा-
विक्रमत्रेति व्रतम् । 'व्रती^१ वर्जने' । पुण्यहेतुत्वात् पुण्यकम् । उपवासादिव्रतनामनी ॥
उपवस्तेऽग्निसमीपे^२ उपवस्तम् । तदस्य प्राप्तमिति औपवस्तम् । उप समीपे वसन वर्तनम्
उपवासः । यजमानस्य ^३अग्निसमीपस्थितिरूपोपवासनामनी^४ ॥ विविच्यते विवेक ।
'विचिर् पृथग्भावे' । पृथगात्मतानाम् ॥ ३७ ॥

^१ 'वृत्तु वर्तने' K₁, W₂

^२ वासोऽस्य W₂

^३ स्थितिक° K₂.

^४ 'वास°

K₃, K₄.

(पा.) नियमो—अस्त्री । व्रतनामनी ॥ तच्च—पुण्यकम् । तद्व्रतमुपवासादि
पुण्यकर्म पुण्यकम् । देहशोषणं तत् ॥ औपवस्तं तूपवासः । उपवासनामनी । 'उपवासः
पुमान् वा स्यादौपवस्तं च कीर्तितम्' इत्यमरमाला ॥ विवेक पृथगात्मता । देहात्मादि-
भेदज्ञाननाम ॥ ३७ ॥

स्याद् ब्रह्मवर्चसं वृत्ताध्ययनद्विरथाञ्जलिः ॥ ३८ ॥

पाठे ब्रह्माञ्जलिः पाठे विप्रुपो ब्रह्मविन्दवः ।

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनं कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९ ॥

(वि.) स्यादिति—ब्रह्मणो^१ वर्चः^२ ब्रह्मवर्चसम् । वृत्तस्य^३ अध्ययनस्य वा
समृद्धिनाम् ॥ ब्रह्मणे वेदायाञ्जलिः ब्रह्माञ्जलिः । वेदपाठसमये अध्ययनाद्गृभूताञ्जलिनाम् ॥
ब्रह्मणि^४ विन्दवः ब्रह्मविन्दवः । वेदपाठे सति गुर्वायास्यनिर्गतजलकणनाम् ॥ ब्रह्मणे
आसनं ब्रह्मासनम् । ध्यानयोगोपकारकासननाम् ॥ कल्प्यतेऽनेन कल्प । विधीयतेऽनेन
विधिः । 'विध विधाने' । क्रम्यतेऽनेनेति क्रमः । त्रीहिमिथ्येतेत्येवमादिविनीयग-
नामानि ॥ ३८-९ ॥

¹ F₂ Pt₂ add तप स्वाध्यायादे ² तेज Pt₂ ³ ब्राह्मणस्य तप स्वाध्यायादे
समृद्धिनाम W₂ ⁴ D₂ Pt₂ add वेदपाठे

(पा.) स्याद् ब्रह्मवर्चस—ऋद्धि । वृत्ताभ्ययनयोरभिवृद्धिर्ब्रह्मवर्चस स्यात् ॥

अथाञ्जलि—ब्रह्माञ्जलि । वेदपाठे¹ रचिताञ्जलि² ब्रह्माञ्जलि स्यात् ॥ पाठे—
ब्रह्मविन्दव । श्रुतिपठनसमये वक्त्राग्निर्यन्तो विन्दवो ब्रह्मविन्दव स्यु ॥ ध्यानयोगासने
ब्रह्मासनम् । 'योग सनहनोपायध्यानसगतियुक्तिपु' इति वक्ष्यति (३ ३ २२) ।
ध्यानोपायभूतपद्मस्वस्तिकाद्यासन ब्रह्मासन स्यात् ॥ कल्पे³ विधिक्रमौ⁴ । कर्तव्यत्वेन
शास्त्रचोदितार्थनामानि ॥ ३८-९ ॥

¹ A₁ adds य ² A₁ adds स ³ विधि B₂ ⁴ क्रम B₂

मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पोऽनुकल्पस्तु ततोऽधमः ।

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

(वि.) मुख्य इति—मुख्यमिव प्रधानत्वात् मुख्य । ¹प्रथम आद्य कल्प
विधि । ²मुख्यशास्त्रार्थनाम ॥ अनु पश्चात् कल्प्यतेऽनुकल्प । ³गौणशास्त्रार्थनाम ॥
उपाक्रियते स्वीक्रियते श्रुतिरनेनेति उपाकरणम् । श्रुतेर्वेदस्य ⁴संस्कारपूर्वकग्रहण
नाम ॥ ४० ॥

¹ प्रथमश्चासौ कल्पश्च प्रथमकल्प D₂ K₂ K₂ ² विधि° K₂ W₂ ³ गौण
विधिनाम W₂ ⁴ संस्कार उपनय तत्पूर्वक Pt₂

(पा.) मुख्य—कल्प । मुख्यार्थं प्रथम¹ कल्प स्यात् । अनुकल्पस्ततोऽधम ।
तस्मादधमोऽनुकल्प स्यात् । ग्रीहिमिर्यजेत । तदलाभे नीवारैर्वा² इत्युदाहरणम् ।
संस्कारपूर्वग्रहण—श्रुते । श्रुते संस्कारपूर्वक³ ग्रहणम् उपाकरणं स्यात् । उपाकर्म च⁴
प्रसिद्धम्⁵ ॥ ४० ॥

¹ प्रथमकल्प A₁ ² A₁ adds यजनीयम् ³ पूर्वकग्रहण A₁ ⁴ नाम A₁
⁵ B₂ omits

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ॥ ४१ ॥

(वि.) समे इति—पादयो ग्रहण पादग्रहणम् । ‘ग्रह उपादाने’ । अभिवाद्यते आशीर्वाद^१ क्रियतेऽनेन अभिवादनम् । ‘वदि अभिवादनस्तुल्यो’ । नमस्कारनामनी ॥ अपराह्णे ग्राम प्रविश्य भिक्षते भिक्षु । ‘भिक्ष^२ भिक्षायाम्’ । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परित्राट । ‘व्रज गतौ’ । जकारान्तोऽयम्^३ । ‘कर्मन्दक्रापिप्रोक्तसूत्रमधीत इति कर्मन्दी’ । पाराशर्यप्रोक्तसूत्रमधीते पाराशरी^४ । मस्करो वेणुदण्ड, सोऽस्यास्तीति मस्करी । मा-
करणशील कान्यकर्मप्रतिषेधपरो^५ वा । सन्यासिनामानि ॥ ४१ ॥

^१ कार्यते K₅   ^२ याञ्जयाम् K₅, K₆   ^३ K₅ adds शब्द   ^४ कर्मन्देन
D₂, K₅, K₆   ^५ पराशरेण कृत सूत्रमधीते पाराशरी D₂   ^६ °प्रतिषेधन° K₂, W₂

(पा.) समे तु—अभिवादनमित्युभे । ^१पादौ सत्पृथ्वाभिवादननामनी ॥
भिक्षु परित्राट—मस्करी । ^२चतुर्थोऽश्विनामानि ॥ ४१ ॥

^१ पादप्रणामनाम B₃   ^२ स-न्यासिनामानि B₃

तपस्वी तापसः पारिकाङ्क्षी वाचंयमो मुनिः ।

तपःक्लेशसहो दान्तो वर्णिनो ब्रह्मचारिणः ॥ ४२ ॥

(वि.) तपस्वीति—तपोऽस्यास्तीति तपस्वी । तापसश्च । पारिकाङ्क्षते तपस^१ फलमिति पारिकाङ्क्षी । ‘^२वाक्षि काङ्क्षायाम्’ । वाच यच्छतीति वाचंयम^३ । ‘यम उपरमे’ । मन्यते मुनिः^४ । ‘मन ज्ञाने’ । ‘मुनिनामानि ॥ दाम्यति इन्द्रियेभ्य इति दान्त । ‘दमु^५ उपरमे’ । तपःक्लेशसहस्य नाम ॥ वर्णा स्तुतय एषा सन्तीति वर्णिन । ब्रह्मचारिणाम् ॥ ४२ ॥

^१ पर ब्रह्मज्ञान F₃, Pt₂   ^२ ‘वाङ्क्षि इच्छायां’ K₂, K₃, W₂   ^३ वाक्षि
(नि W₂) यमोऽस्तीति वा D₂, K₆   ^४ मोनेनास्ते K₂, K₆   ^५ D₂ omits three
lines   ^६ उपरमे K₅, उपशमने K₅, K₆

(पा.) तपस्वी—पारिकाङ्क्षी । तपस्विनामानि । ‘तपोधन प्रव्रजित’ सुरी च
स्यादनायकी’ । एतानि चत्वारि च ॥ वाचंयमो मुनि । मौनव्रतिनामनी ॥ तपःक्लेशसहो
दान्त । धूमपानादितपःक्लेशसहस्यपुर्नन्त^१ स्यात् ॥ वर्णिनो ब्रह्मचारिण । ब्रह्मचर्यव्रतस्थ ।
ब्रह्मचारिण स्तु ।

‘ब्रह्मचारी भवेद्वर्णा गृहस्थ स्नातकस्तथा ।

वेसानसो वनप्रस्थ^२ कर्मसन्त्यासिको यति ॥^३

इति हलायुध (अ मा २ २३९) ॥ ४२ ॥

^१ क्लेशसह B₃

^२ वानप्रस्थ इति मुद्रितग्रन्थे

ऋषयः सत्यवचसः स्नातकस्त्वाप्नुतो व्रती ।

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥ ४३ ॥

(वि) ऋषय इति—ऋषति तपस इति ऋषि^१ । ‘ऋषी गतौ’ । सत्य वचो
येषां ते सत्यवचसः । ऋषिनामनो ॥ व्रतरूपेण^२ स्नातीति स्नातक । ‘ष्णा शौचे’ ।
आप्लवत इति आप्लुत । ‘प्लुङ् गतौ’ । आप्लुतव्रतिनाम् ॥ यतम् इन्द्रियसंयमो
येषामस्तीति यतिनः^३ । यच्छन्ति उपरमन्ति ‘विपयेभ्य इति यतयः । ‘यम उपरमे’ ।
निर्जितेन्द्रियग्रामस्य^४ गृहस्थादेर्नामनी ॥ ४३ ॥

^१ द्यति वने, ‘ऋ गतौ K₂ K₃

^२ व्रतार्थ F₂ Pt₂

^३ यतनमस्यास्तीति

यतो K₂, I₃, K₆, W₂

^४ इन्द्रियेभ्य Pt₂

^५ समूहस्य K₁ W₂

(पा.) ऋषय सत्यवचसः । सत्यव्रतिना नामनी ॥ स्नातक—व्रती^१
स्नानव्रतिनाम् ॥ ये निर्जितेन्द्रियग्रामा—यतयश्च ते । ^२जितेन्द्रियनामनी ॥ ४३ ॥

^१ A₁ adds व्रतिरिति पाठोऽसाधार्यान्

^२ निर्जित° B₃

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ ।

स्थाण्डिलश्चाथ विरजस्तमसः स्युर्द्वयातिगाः ॥ ४४ ॥

(वि.) य इति—^१स्थण्डिले शेते स्थण्डिलशायी । स्थाण्डिलश्च । व्रतवशेन^२
स्थण्डिलशयितृनामनी ॥ विगते रजस्तमसो येभ्य इति विरजस्तमसः । द्वय रजस्तमो-
रूपगुणद्वयम् अतिगच्छन्ति अतिव्याम्यन्तीति द्वयातिगाः । ^३विगतरजस्तमोगुणाना
नामनी ॥ ४४ ॥

^१ W₂ omits two lines

^२ वशात् K₂ I₃

^३ वीत° I₃

(पा.) य स्थण्डिले—स्थाण्डिलश्च । व्रतवशान् स्थण्डिले य शेते तन्नामनी ॥
अथ विरजस्तमस—द्वयातिगाः । ^१रजोगुणधर्मो रागः । तमोगुणधर्मो द्वेषश्चेति द्वाभ्यां
विमुक्ता द्वयातिगाः स्युः ॥ अनुक्तम्—‘मूलिको वृक्षमूलख’ । तरुमूलनिवासी^२ मूलिक

स्यात् ॥ 'क्षीराहारस्तु लोचक' । क्षीराहारनियतो लोचक स्यात् ॥ 'और्वव्रती जलाहार' । जलाहारनियत और्वव्रती स्यात् ॥ 'खपुट पाणिपात्रक' । य पाणिपात्रे मुङ्क्ते स^३ खपुट स्यात् ॥ ४४ ॥

^१ रजोगुणस्तमोगुणश्चति द्राम्या B₂

^२ भूलस्य A₁

^३ तन्नाम उक्त A₁

पवित्रः प्रयतः पूतः पाषण्डाः सर्वलिङ्गिनः ।

पालाशो दण्ड आपादो व्रते राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५ ॥

(वि.) पवित्र इति—परम् आत्मान च पुनातीति 'पवित्र' । पूतश्च । 'पूज् पयने' । प्रयच्छति विषयेभ्य उपरमतीति प्रयत । 'यम उपरमे' । परपावनहेतुभूत-पुरुषनामानि ॥ पाशान्^२ ससृतिघन्धहेतुभूतानि असच्छास्त्राणि अणन्ति वदन्तीति पाषण्डा । 'अण शब्दे' । सर्वेषामाश्रमाणा लिङ्गानि भजन्त इति सर्वलिङ्गिनः^३ । 'वेदमार्गनाह्यानुवर्तिना नामनी ॥ पलाशस्य विकार पालाश । आपाद प्रयोजनमस्य आपाद । पलाशदण्डनाम ॥ रम्भस्य वेणो सवन्धी रम्भ । वेणो सवन्धी वैणव । व्रते व्रतविषये वेणुदण्डनाम ॥ ४५ ॥

^१ पूयतेऽनेन F₂, Pt₂

^२ पापानि असंस्कृतहेतुभूतानि K₆, K₈

^३ सवल्लिङ्गानि

वेदविरुद्धविहानि सन्ति एषा D₂, K₈ कमण्डलुजयादीनि K₉, W₂

K₅, W₂

^४ वेदपाश्चमार्ग

(पा.) पवित्र—पूत । शुचेर्नामानि ॥ पाषण्डा—सर्वलिङ्गिन । पण्णवति-चाह्यलिङ्गिन पाषण्डा स्मृ ॥ पालाशो दण्ड—राम्भस्तु वैणव । व्रते राम्भ इत्यत्र 'रो रि' (८ ३ १४) इति रेफलोप^१ । व्रते पालाशो दण्ड आपाद स्यात् । व्रतेर्वेणु-दण्डो राम्भ स्यात् ॥ ४५ ॥

^१ अथवा व्रते इति सप्तम्यन्त ब्रह्मचर्ये

अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी व्रतिनामासनं वृसी ।

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री नैक्षं भिक्षाकदम्बकम् ॥ ४६ ॥

(पि) अस्त्रीति—कमुदकम्^१ अण्डे मध्ये छातीति कमण्डलु । 'छा आदाने' । कुण्डवद् वृत्तत्वात् कुण्डी । कमण्डलुनामनी ॥ 'व्रतिना सीदन्यस्यामिति' वृसी । दर्भादिवृत्तप्रत्यासननाम ॥ अन्यते मृत्समयेऽन्यत्र क्षिप्यते अजिनम् । 'अज गति-

क्षेपणयोः^१ । ^४मेखलादिना सह चरति चर्म । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । कृत्यते कृत्तिः ।
‘कृती छेदने’ । ^५अजिननामानि ॥ भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । भिक्षाकदम्बनाम ॥ ४६ ॥

^१ जलं Pt₂. ^२ वृक्न्तः, ‘वृज् व्यचायां वाचि’ ‘पदलु विशरणगत्यवसादनेषु’
F₂, Pt₂. ^३ वृषीति वा पाठः D₂, Pt₂. ^४ चरति कटिप्रदेशं F₂, Pt₂. ^५ चर्म^०
K₂, K₃, W₂.

(पा.) अस्त्री कमण्डलुः कुण्डी । कुण्डिकानामनी ॥ त्रतिनामासनं वृसी ।
नियमिनामासनं वृसी स्यात् । ‘वसितसिवृसिमांसीति’ दन्त्यान्तेषु चन्द्रगोमिः ।
‘कपिकच्छां वृषा प्रोक्ता त्रतिनामासने वृषी’ इति मूर्धन्यान्तेषु विश्वप्रकाशिका
(पृ. १७१, श्लो. २) ॥ अजिनं चर्म—स्त्री । ^१कुण्णाजिननामानि । अनुक्तम्—‘मौञ्जी तु
मेखला क्षोणी’ । मुञ्जमेखला क्षोणी स्यात् । ‘धटिनी सूत्रमेखला’ । तन्तुकृतमेखला
धटिनी स्यात् । ‘योगपट्टसु पर्यङ्कस्तस्मिन् पर्यस्तिका स्त्रियाम्’ । योगपट्टनामानि ॥ भैक्षं
भिक्षाकदम्बकम् । भिक्षाशब्दोऽत्र भिक्षितान्नवचनः । ‘भिक्षा तु भिक्षितान्ने’ च
याच्चायां श्रुतिसेवयोः’ इति वैजयन्ती (पृ. २२२, श्लो. २६) । भिक्षासमूहो भैक्षं
स्यात् ॥ ४६ ॥

^१ चर्मनामानि B₂. ^२ अन्नादौ इति मुद्रितग्रन्थे.

स्वाध्यायः स्याज्जपः सुत्याभिपवः सवनं च सा ।

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्पणम् ॥ ४७ ॥

(वि.) स्वाध्याय इति—स्ववेदाध्ययनं स्वाध्यायः । जपनं जपः । ‘जप व्यक्तायां
वाचि’ । जाप इति वा पाठः । ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायनाम ॥ सोमलतामस्तां सुन्वन्तीति
सुत्या । अभिपुण्वन्ति अभिपवः । सवनं च । ‘पुञ् अभिपवे’ । सोमाभिपवानुष्ठानधिधि-
नामानि ॥ अघं मृष्यते नाशयतेऽनेन अधमर्पणम् । ‘मृषु’ सहने’ । जले जप्यस्य
^२भक्तं चेत्यादिसूक्तस्य नाम ॥ ४७ ॥

^१ ‘मृष हिंसायाम्’ K₁, K₂, Pt₂. ^२ ऋग्वेदः (१०. १९०).

(पा.) स्वाध्यायः स्याज्जपः । ‘बाहुल्यद् घञ् । जापः’ इति रक्षितवचना-
जापोऽपि स्यात् । स्वाध्यायनामनी ॥ सुत्याभिपवः—च सा । स्नाननामानि । सोमपान-
नामान्यपि स्युः । सर्वेनसामपध्वंसि—अधमर्पणम् । ^१जप्यं गायत्र्यादि । सर्वपापान्नोदकं
जप्यमधमर्पणं स्यात् । तत् त्रिलिङ्गम् । अधमर्पणो मन्त्रः । अधमर्पणो ऋक्^२ ॥ ४७ ॥

^१ A₁ adds शुद्धस्य वैदिकमन्त्रं प्रत्यनधिरादित्यनेन.

^२ ऋगित्यादि B₂.

दर्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कर्म तद्यमः ॥ ४८ ॥

नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ।

(वि.) दर्श इति—दर्शमावास्यायां^१ हितो यागो दर्शः । कृष्णपक्षान्तदिनयाग-
नाम ॥ 'पौर्णमास्यां विहितो यागः पौर्णमासः । शुक्लपक्षान्तदिनयागनाम ॥ यम्यते
चिन्तनेन यमः । 'यम उपरमे' । शरीरेन्द्रियमात्रसाधनापेक्षस्य अहिंसास्तेयादिनि-
त्यानुष्ठेयकर्मणो^३ नाम ॥ नियम्यते पुरुषोऽनेनेति नियमः^४ । मृजलाद्यागन्तुसाधनस्य
नित्यस्य तपःशौचसंतोषादेर्नाम ॥ ४८ ॥

^१ विहितः D_१, K_१, W_२.

^२ पूर्णिमाया D_२, K_१.

^३ अनुष्ठेयकनित्यकर्म K_१.

^४ नित्य यम्यते पुरुषोऽन D_१.

(पा.) दर्शश्च 'पूर्णमासश्च—पक्षान्तयोः पृथक् । पक्षान्तयागौ दर्शपूर्णमासौ
स्याताम् ॥ शरीरसाधनापेक्षं—तद्यमः । शरीरेकसाधनं नित्यकर्म यमः स्यात् । अहिंसादि ।

'अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसग्रहः ।

यमः^२ स्यात्' ।

इति वैजयन्ती (पृ. १००, श्लो. २०९) ॥ नियमस्तु—आगन्तुसाधनम् । आगन्तुसाधनं
नित्यकर्म नियमः स्यात्^३ । 'नियमाः शौचसन्तोषतपआदयः' इति वैजयन्ती (पृ १००,
श्लो. २०९) ॥ ४८ ॥

^१ पौर्णमासः A_१.

^२ यमः स्युः इति मुद्रितग्रन्थे.

^३ A_१ adds शौचादयो

नियमाः.

उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम् ।

अङ्गुल्यग्रे तीर्थं देवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् ॥ ५० ॥

(वि.) उपवीतमिति—'उपवीयते सप्रियते यामसूत्रोऽनेनेति उपवीतम् । 'वी
गत्याही,' 'वृन् सपरणे' । यामनुजोपरि दक्षिणनुजादधोवर्तमानस्य यमसूत्रस्य नाम ॥
आवीयते आवीतम् । प्राचीनं च तदावीतं च 'प्राचीनावीतम् । दक्षिणनुजोपरि यामनु-
जादधोवर्तमानस्य यमसूत्रस्य नाम ॥ नियतं वीयते निवीतम् । कण्ठलम्बितयमसूत्रनाम ॥

तीर्यते पापमनेनेति तीर्यम्^३ । देवानामिदं दैवम् । अङ्गुल्यग्ररूपदेवतीर्थनाम^४ ॥ क
प्रजापति देवतास्य^५ कायम् । वामदक्षिणकरसर्वान्विकनिष्ठाङ्गुल्योर्मूलरूपप्रजापतितीर्थ-
नाम ॥ ४९-५० ॥

^१ K₃ omits five lines   ^२ वामकक्षान्तात् प्राग् आवीयते K₅   ^३ F₂, Pt₂
add 'तृ प्लवनतरणयो'   ^४ दैव° D₂, W₂   ^५ क ब्रह्मणि कीर्यते K₂, काय ब्रह्मणे
हविरनेन वीयते K₃

(पा.) उपवीत यज्ञसूत्र—दक्षिणे करे । यज्ञसूत्र नाम ब्रह्मसूत्रम् । 'यज्ञसूत्र
ब्रह्मसूत्र त्रिसूत्र सूत्रमित्यपि' इति ^१ वैजयन्ती । तदेव दक्षिणहस्तोद्धृत चेद् उपवीत
स्यात् । प्राचीनावीतमन्यस्मिन् । वामहस्तोद्धृत चेत् प्राचीनावीत स्यात् ॥ निवीत कण्ठ-
लम्बितम् । कण्ठलम्बित चेत् निवीत स्यात् । अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवम् । अङ्गुलीनामग्रे
दैव तीर्थं स्यात् । ^२ तदैवततर्पणस्थानं^३ भवति ॥ स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् । तथा
कनिष्ठिकानामिकयोर्मूले प्राजापत्यतीर्थं स्यात् ॥ ४९-५० ॥

^१ द्विजायनी ब्रह्मसूत्र सूत्र यज्ञोपवीतकम्' इत्येव मुद्रितप्रथे (पृ ८४, श्लो २०)
^२ A₁ adds तन्निमित्तात्   ^३ दैव° A₁

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्य मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ।
स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥ ५१ ॥

(वि.) मध्य इति—पितृणामिदं पित्र्यम् । तर्जन्यङ्गुष्ठमध्यरूपपितृतीर्थनाम ॥
ब्रह्मण इदं ब्राह्मम् । अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थनाम ॥ ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । ब्रह्मत्वं च ।
^१ ब्रह्मण' सायुज्यं^२ ब्रह्मसायुज्यम् । हिरण्यगर्भनक्षपदप्राप्तिनाम^३ ॥ ५१ ॥

^१ ब्रह्मणा K₂, K₃   ^२ Pt₂ adds सयुक्तं सर्वघो, तस्य भाव सायुज्यम्.
^३ K₂ omits, ब्रह्माप्ति° D₂

(पा.) मध्ये—पित्र्यम् । अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्ये ^१ पित्र्य तीर्थं स्यात् ।
मूले—ब्राह्मम् । अङ्गुष्ठमूले ब्रह्मतीर्थं स्यात् ॥ स्याद् ब्रह्मभूय—ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
ब्रह्मेकीभावनामानि ॥ ५१ ॥

देवभूयादिकं तद्वत् कृच्छ्रं सातपनादिकम् ।

संन्यासवत्यनशने पुमान् प्रायोऽथ वीरहा ॥ ५२ ॥

नष्टाग्निः कुहना लोभान्मिथ्यैर्यापथकल्पना ।

(वि.) देवेति—एवं देवभूय देवत्वम् । देवसायुज्यम् । आदिग्रहणात् राजसूयं राजत्वम् राजसायुज्यम् । इन्द्रभूयम् इन्द्रत्वम् इन्द्रसायुज्यमित्यादि ॥ कुन्तति पापमिति ^१कृच्छ्रम् । ‘कृती छेदने’ । सातपनप्राजापत्याविकृच्छ्रनाम ॥ प्रकृष्टमेति पुण्यलोभने-
नेति प्रायः ^२। ‘इष्ट गतौ’ । सर्वसङ्गपरित्यागवदनशनदीक्षानाम ॥ वीरहन्तुः समत्वात्
वीरहा ^३। ‘नष्टत्रेताग्नेर्नाम ॥ कुहयते कुहना । ‘कुह विस्मापने’ । लोभान्मिथ्यापथकल्प-
नायाः चर्याया नाम ॥ ५२ ॥

^१ Pt. adds :

अथ सावं अहं प्रातस्त्वहमवाद्याचितम् ।

अथ पर च नाभीयात् ^४कृच्छ्रं सातपन स्मृतम् ॥ इति मनुः (११. २११).

^२ प्रैति उपरम्यते K₂, K₃, W₂

^३ वीरम् अग्निं इतवान्, ‘इह हिंसागत्यो.’ F₂, Pt.₂.

^४ ह्वेच्छयौत्तृष्ट° K₂, K₃, W₂

^५ प्राजापत्य चरन् द्विज. इति मुद्रितग्रन्थे (पृ ३८४),

‘गोमूत्रम्’ इत्यादि (श्लो २१२) च सातपनम्.

(पा.) देवभूयादिकं तद्वत् । तथा देवभूयदेवत्वदेवसायुज्यानि देवैकीभाव-
नामानि ॥ कृच्छ्रं सातपनादिकम् । सातपनादिनक्त कृच्छ्रं स्यात् ।

‘गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।

एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सातपनं स्मृतम् ॥’

इति (मनु. ११. २१२) ॥ संन्यासवत्यनशने—प्रायः । संन्यास. स्यात् क्रियात्यागः ।

^१तत्पूर्वकमनशनत्रयं प्रायः स्यात् । अकारान्तः । ‘प्रायोपवेदनमतिर्नृपतिर्वभूव’ इति (रघु. ८. ९४) ॥ अथ वीरहा नष्टाग्निः । नष्टाग्निर्वीरहा स्यात् । ‘वीरहा वा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्रासयते’ इति श्रुते (‘तै. स. १. ५. २) । वीरहणौ, वीरहणः । ‘सी च’ (६. ४. १३) इत्यादिनियमात् ^२दीर्घो न भवति ॥ कुहना—इर्यापथकल्पना । अर्थ-
लिप्तायासद्भूतचर्यापथकल्पना कुहना स्यात् । ‘कुहनायतिनं कुरुप्रवीरं स्वसर्पिं न्यसदृशं जगाद शौरिः’ । इति प्रयोगः ॥ ५२ ॥

ब्राह्मः संस्कारहीनः स्यादस्वाध्यायो निराकृतिः ॥ ५३ ॥
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिरवकीर्णी क्षतव्रतः ।

(वि.) ब्राह्म इति—ब्राह्मं स्तोममर्हतीति ब्राह्मः । काले उपनयनादिसंस्कार-
हीनस्य नाम ॥ न विद्यते स्वाध्यायो यस्य अस्वाध्यायः । ^१निराक्रियत इति निराकृतिः ।
^२गृहीतस्वाध्यायत्यागिनो नाम ॥ धर्मस्येव ध्वजः चिह्नं यस्य धर्मध्वजी । लिङ्गधारण-
मेव ^३वृत्तिर्जीवन्तं यस्य लिङ्गवृत्तिः । मिथ्यानुष्ठानलक्षणजीवतो नामनी ॥ अव ^४व्रतान्तरे
कीर्णं रेतोऽस्य अवकीर्णी । 'कृ विक्षेपे' । क्षतं खण्डितं व्रतमस्य क्षतव्रतः । नष्ट-
ब्रह्मचर्यव्रतस्य नामनी ॥ ५३ ॥

^१ K₂ adds स्वाध्यायविन्निः .

^२ K₂ adds तपः .

^३ F₂, Pt₂ add चिह्न° .

^४ W₂ adds भवान्तरे .

(पा.) ब्राह्मः—हीनः स्यात् । उपनयनं विना कृतविवाहो विप्रो ब्राह्मः स्यात् ।

‘कुर्वन्त्यनुपनीता ये विवाहं ब्राह्मणादयः ।

ब्राह्म्या ब्राह्मश्च ते सर्वे ॥’

इति वैजयन्ती (पृ ७६, श्लो. ५९) ॥ अस्वाध्यायो निराकृतिः । वेदाभ्यासशून्यो
निराकृतिः स्यात् । अनुक्तम्—‘अजपस्त्वसदभ्येता’ । असत्पाठकोऽजपः स्यात् ॥
‘शास्त्रारण्डोऽन्यशास्त्रया’ । अन्यशास्त्रापाठकः शास्त्रारण्ड स्यात् ॥ धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः ।
लिङ्गं जटाधारणादिकं यस्य वृत्तिः स धर्मध्वजी स्यात् । ^१वर्णिलिङ्गमपि स्यात् । ‘वर्णिलिङ्गी
लिङ्गवृत्तिः’ इति वैजयन्ती (पृ. ८३, श्लो ९) ॥ अवकीर्णी क्षतव्रतः । क्षतब्रह्मचारि-
व्रतोऽवकीर्णी ^२स्यात् । आरूढच्युतः । पतितः ॥ ५३ ॥

^१ वर्णी लिङ्गी A₂ .

^२ अवकीर्णः A₂ .

सुप्ते यस्मिन्नस्तमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ॥ ५४ ॥

अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम् ।

परिवेत्तानुजोऽनूदे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥ ५५ ॥

(वि.) सुप्त इति—य सुप्तमभि^१ सूर्यो निर्मुञ्चति अस्तमेति सोऽभिनिर्मुक्त । सूर्यास्तमयकाले सुप्तस्य नाम ॥ य सुप्तमभि^१ सूर्य उदेति उदय गच्छति सोऽभ्युदित । सूर्योदयकाले सुप्तस्य नाम ॥ ज्येष्ठ^२ परिवर्ज्य^३ वधू विन्दति परिवेत्ता^४ । ज्येष्ठेऽकृतविवाहे सति कृतदारसम्पत्त्य^५ नाम ॥ ५४-५ ॥

^१ अभिभूय Pt₂   ^२ परित्यज्य F₂ Pt₂   ^३ D₂, W₂, Pt₂ add 'विदल
लाभे'   ^४ परिग्रह° K₂

(पा.) सुप्ते यस्मिन्—यथाक्रमम् । यस्मिन्^१ पुरुषे सुप्ते सति अशुमानस्तनेति यस्मिन् पुंसि^२ सुप्ते सति सूर्योऽभ्युदेति तौ नरौ^३ यथाक्रमम् अभिनिर्मुक्ताभ्युदिताविति फलितार्थ । सूर्यास्तमयसूर्योदयसमयशायिनोर्नामनी^४ ॥ परिवेत्ता—दारपरिमहात् । ज्येष्ठस्य विवाहेऽसति सति उड कनिष्ठ परिवेत्ता स्यात् । ऋदन्त ॥ ५४-५ ॥

^१ पुंसि B₂   ^२ नरे A₁   ^३ B₂ omits   ^४ समययो शायिनी क्रमेणाभि-
निर्मुक्ताभ्युदितावित्यर्थ A₁

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् विवाहोपयमौ समौ ।

तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥ ५६ ॥

(वि.) परिवित्तिरिति—आद्वादौ परिवर्ज्य^१ विन्दति परिवित्ति । पूर्वोक्तस्यैव^२ ज्येष्ठभ्रातृनाम ॥ विशेषेण बह्वति बधूमिति^३ विवाह । 'बह प्रापणे' । उपयमनम् उपयम । परिणीयते^४ बधूरिति परिणय । 'णीन् प्रापणे' । उद्वहनम्^५ उद्वाह । 'बह प्रापणे' । उपयमनम्^६ उपयाम । 'यम उपरमे' । बधूपाणे यरपाणिना पीडन प्रहणमनेति पाणिपीडनम् । विवाहनामानि ॥ ५६ ॥

^१ परिवर्ज्यते K₂, K₄, W₂   ^२ पूर्वोक्तज्येष्ठ° K₂, ५यायस K₂   ^३ विवहति
K₂, K₄   ^४ परिणयने F₂, Pt₂   ^५ उद्वहति K₂, K₄, W₂   ^६ उपयमयत् W₂,
अपयसये, यमि च (३. ३ ६३).

(पा.) परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् । कनिष्ठस्य विवाहे सति ज्येष्ठोऽनूद परिवित्ति स्यात् । परिवित्तोऽपि स्यात् । 'परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान् परिवित्त 'कुरी च घ' इति

वैजयन्ती (पृ. ८६, श्लो. ४३) ॥ विवाहोपयमौ समौ । विवाहनामनी ॥ तथा परिणयो—
पाणिपीडनम् । इति पुस्तकान्तरपाठात् परिणयादयोऽपि स्युः^३ ॥ ५६ ॥

^१ कुलीति च A₁, B₂.

^२ B₂ omits.

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७ ॥

सयलैस्तैश्चतुर्भद्रं जन्याः स्निग्धा वरस्य ये ।

इति ब्रह्मवर्गः

(वि.) व्यवाय इति—व्यवायनं^१ व्यवायः । ‘इण् गतौ’ । ग्राम्यो धर्मः
ग्राम्यधर्मः^२ । मिथुनस्येदं मैथुनम् । निधूयन्ते कम्पन्तेऽङ्गान्यस्मिन्निति^३ निधुवनम् ।
‘धृष् कम्पने’ । ‘रमन्तेऽस्मिन्निति रतम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । मैथुननामानि ॥
‘त्रिभिर्धर्मार्थकामैरुपलक्षितो वर्गः त्रिवर्गः । धर्मार्थकामसमूहनाम’ ॥ चतुर्भिरुपलक्षितो^४
वर्गः चतुर्वर्गः । मोक्षसहितस्य पूर्वोक्तस्य वर्गत्रयस्य नाम ॥ चतुर्णां भद्राणां समाहारः
चतुर्भद्रम् । अतिनिर्वन्धेन वर्तमानानां धर्मार्थकाममोक्षाणां नाम ॥ जनिं धर्षु वरं
‘प्रापयन्तीति जन्याः । वरस्य सुहृदां नाम ॥ ५७ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ ब्रह्मवर्गः

^१ व्यवयति K₄; व्यवति K₁, W₂.

^२ ग्राम्याणां धर्मराणां F₂, Pt₂.

^३ गात्राप्यत्र

W₂.

^४ रमणं Pt₂.

^५ त्रयाणां वर्गः W₂, Pt₂.

^६ पुरुषार्थत्रयस्य W₂.

^७ चतुर्णां वर्गः W₂, Pt₂.

^८ नयन्तीति Pt₂.

(पा.) व्यवायो ग्राम्यधर्मः—निधुवनं रतम् । ‘त्रियां क्तिञ्’ (३. ३. ९४) इति
रतिरपि स्यात्^१ । ‘ग्राम्यधर्मः कामकेली रतिर्निधुवनं रतम्’ इति वैजयन्तो (पृ. १७२,
श्लो. १७०) । ‘सौ रमेः क्तः’ इति ‘सुरतमपि स्यात् । ‘सुरतं मोहनं प्रोक्तं मणितं
रतकृजितम्’ इति हलायुधः (अ. मा. २. ४१४) । संगमनामानि ॥ अनुक्तम्—‘चुम्बनं
रदनोच्छिष्टम्’ । अधरप्रहणनाम ॥ ‘मणितं रतिकृजितम्’ । गलरवनामनी ॥ त्रिवर्गो
धर्मकामार्थः । धर्मकामार्थास्त्रयो मिलित्वा त्रिवर्गः स्यात् । चतुर्वर्गः समोक्षकैः ।

मोक्षसहितास्ते ^३त्रयश्चतुर्वर्गं स्यात् । सबलैस्तैश्चतुर्भद्रम् । बलयुक्तास्ते चत्वारश्चतुर्भद्रं स्यात् ॥ जन्या—वरस्य ये । वरस्य वयस्या जन्या स्युः । नवोढायाश्च ज्ञातिभृत्या जन्या स्युः । ‘ज्ञातिभृत्या नवोढाया जन्या स्निग्धा वरस्य च’ इति वैजयन्ती (पृ २३२, श्लो ३३) ॥ ५७ ॥

इति ‘श्रीवत्सन्नुसिहसूरिसुतमहिनायसुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते ब्रह्मवर्ग

^१ B₁ omits ^२ सुपु रत् सुतम् । ‘सौ रमे को दमे पूर्वपदस्य च दीर्घ’ उणादि ७०२ । ‘रमे सुपूर्वाद्दमे वाच्ये च’ स्यात् । ‘सूरत उपशान्तो दयाद्वध’ । इति कौमुदी ॥ (पृ ५३९) ^३ B₂ omits ^४ ‘नरसिंह’ A₁

८. क्षत्रवर्गः

मूर्धाभिपिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट् ।

राज्ञि राट्पार्थिवक्ष्माभृन्नृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

(वि.) मूर्धति^१—मूर्ध्नि प्रायेणाभिषिच्यते मूर्धाभिपिक्त । राज्ञ क्षत्रियस्यापत्यं पुमान् राजन्यः । ब्रह्मणो बाह्वोर्जातं बाहुजः । क्षतात् त्रयते क्षत्र, तस्यापत्यं क्षत्रियः । विराजते विराट् । ‘राजृ दीप्तौ’ । क्षत्रियनामानि ॥ प्रजा रज्जयतीति राजा । ‘रज्ज रागे’ । राजतीति वा । ‘राजृ दीप्तौ’ । राजते राट् । पृथिन्या ईश्वर पार्थिवः । ‘क्ष्मा यिभतीति क्ष्माभृत्’ । ‘भृष्ट भरणे’ । नृन् पातीति नृपः । भुय पातीति भूपः । ‘पा रक्षणे’ । मही क्षियति अधिवसति महीक्षित् । ‘क्षि निघासगत्यो’ । राजनामानि ॥ १ ॥

^१ W₂ adds अप क्षत्रियवर्गं आरभ्यते, Pt₂ adds राजन्यारोहणकाले ^२ W₂ adds भुव

(पा.) मूर्धाभिपिक्त्रे—क्षत्रियो विराट् । राजन्य^१शब्दप्रकृतिभूतराजशब्दोऽपि पर्यायपाती । ‘राजा मृगाद्वे क्षत्रिये नृपे’ (३ ३ १११) इति वक्ष्यति । तथैव क्षत्रिय^२शब्दप्रकृतिभूतक्षत्रशब्दः । ‘क्षत्रियस्तु विराट् क्षत्रराजन्यद्विजलिङ्गिनः’ इति

रभसकोश । क्षत्रियजातिनामानि ॥ राज्ञि राष्ट्र—भूपमहीक्षित । राज्ञो नामानि ।
 ‘भूराको नरदेवश्च’^१ ।^२ एते द्वे च ॥ १ ॥

^१ शब्दस्य A₁

^२ इत्येते च B₂

राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

चक्रवर्ती सार्वभौमो नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

(प्रि.) राजेति—ससक्त समन्तात् सलग्नोऽन्तो यस्या सा समन्ता स्वविष-
 यावनन्तरा भूमि । समन्ताया इमे सामन्ता । प्रणता अशेषा सामन्ता यस्य । अधि
 सामन्तानामुपरि ईष्टे अधीश्वर । ‘ईश ऐश्वर्ये’ । प्रणताशेषसामन्तराजनाम ॥ चक्र^१
 राष्ट्र स्वामित्वेन वर्तयतीति चक्रवर्ती । ‘वृत्तु वर्तने’ । सर्वस्या भूमेरीश्वर सार्वभौम ।
 चक्रवर्तिनामनी ॥ अन्यो नृपो मण्डलेश्वर इत्युच्यते । मण्डलस्य ईश्वर मण्डलेश्वर ।
 एकदेशाधिपतिनाम ॥ २ ॥

^१ चक्र वर्तते D₂ K₂

(पा.) राजा तु—स्यादधीश्वर । ‘सामन्ता राज्यसधिस्या’ इति वैजयन्ती
 (पृ १०५, श्लो १८) । प्रणमदखिलसामन्तराजोऽधीश्वर स्यात् । दुर्योधनादि ॥
चक्रवर्ती सार्वभौम । सकलभूमीश्वरनामनी । कर्तव्यीर्यादि ॥ नृपो—मण्डलेश्वर ।
 अधीश्वरसार्वभौमाभ्यामन्यो राजा मण्डलेश्वर स्यात् । द्रुपदादि ॥ २ ॥

येनेष्ट राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः ।

शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राडथ राजकम् ॥ ३ ॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात् ।

(वि.) येनेति—राजसु मध्ये सम्यक् राजत इति सम्राट् । ^१ राजसूययागरूत
 स्याज्ञयाशेषनृपशासितुर्मण्डलेश्वरस्य नाम ॥ राज्ञा गणो राजकम् । नृपतिसमूहनाम ॥
 क्षत्रियाणा समूहो राजन्यकम् । ^२ क्षत्रियसमूहनाम ॥ ३ ॥

^१ येन राजा राजसूयनाम्ना यागेनेष्ट, यो राजा मण्डलस्य हिमवत्सेतुमध्ये सहस्रयोजनपरि
 माणस्य भूमण्डलस्य (द्वादशरात्रमण्डलस्य) ईश्वर पालयिता यश्च राजा हिमवत्समुद्राभ्यन्तरवर्तिनो
 नृपान् शास्ति, एते त्रय सम्राट्छब्दवाच्या इति कचित् P₁, ^२ राजसमूहं K₂, K₃

(पा.) येनेष्ट—स सम्राट् । येन राजसूययाग कृत, यो मण्डलस्याधिप,
^१यश्च स्वाज्ञया राज्ञ शक्तिः स सम्राट् स्यात् । युधिष्ठिरादि ॥ अथ राजक—गणे क्रमात् ।
 राज्ञा कदम्बक राजक स्यात्^२ । क्षत्रियाणां समूहः राजन्यक स्यात्^३ ॥ ३ ॥

^१ यस्याशया A₁

^२ A₁ adds नृपतिसमूहनाम

^३ A₁ adds क्षत्रियसमूहनाम

मन्त्री धीसचिवोऽमात्योऽन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥ ४ ॥

महामात्राः प्रधानानि पुरोधास्तु पुरोहितः ।

(वि.) मन्त्रीति—मन्त्रो गुप्तवाद ^१कर्तव्यावधारण वा अस्यास्तीति मन्त्री ।
 धिय सचति समवैति धीसचिव । ‘पच समवाये’ । अमा^२ राज्ञ समीपे वर्तत
 इति अमात्य । बुद्धिप्रदातृनामानि ॥ कर्म सचन्ति कर्मसचिवा । बुद्धिप्रदातुरितरस्य
 मन्त्रिणो नाम ॥ महती^३ मात्रा सेना परिच्छद् येषां ते महामात्रा । प्रदधति प्रकर्षेण
 राज्यं धारयन्ति प्रधानानि । मुख्यामात्यनामानि ॥ शान्तिकपौष्टिकादिकर्मसु पुरो धीयत
 इति पुरोधा । सान्तोऽयम् । पुरोहितश्च । ‘हुधान् धारणपोषणयोः’ । पुरोहित-
 नामनी ॥ ४ ॥

^१ इतिकर्तव्यताधारण F₂ Pt₂
 इति Pt₂

^२ अमाशब्द सहाय्ये निपात अमा मन्त्रेण सह वर्तत

^३ महान्तिमात्र D₂ Pt₂

(पा.) मन्त्री—अमात्य । ‘मन्त्री सहाय सचिवौ’ इति वक्ष्यति
 (३ ३ २०६) । बुद्धिसहायवान् मन्त्री, अमात्यश्च स्यात् । अन्ये कर्मसचिवास्ततः
प्रधानानि । ‘महामात्रा प्रधानाः स्यात्’ इति पुस्तकाण्डे गोपालित । अन्यकर्मसहाया
 महामात्रा प्रधानानि चेत्युच्यन्ते ॥ पुरोधास्तु पुरोहित । राजाचार्यनामनी । ‘सौवस्तिक
 इति प्रोक्तो राजाचार्य पुरोहित’ इति हल्युध (अ मा २ २५१) ॥ ४ ॥

^१ प्रधान B₂

^२ प्रोक्त पुरोधाश्च इति युद्धितप्र ये

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राङ्निवाकाक्षदर्शकौ ॥ ५ ॥

प्रतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितदर्शकाः ।

(वि.) द्रष्टरीति—अर्थिप्रत्यर्थिनौ^१ पृच्छतीति प्राट् । विशिष्ट चचनमस्येति
 विवाक^२ । प्राट् चासी विवाकश्च प्राङ्निवाक । ^३अक्ष व्यवहार पश्यतीति अक्षदर्शक ।

^४व्यवहारद्रष्टृब्राह्मणनामनी ॥ प्रतिद्वियते निवार्यते नूतनो^५ जनोऽनेन प्रतीहारः^६ । द्वारं पालयतीति द्वारपालः । 'पाल रक्षणे' । द्वारि तिष्ठतीति द्वाःस्थः^७ । द्वारि स्थितं कार्यार्थिनं राज्ञे दर्शयति^८ द्वाःस्थितदर्शकः^९ । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । द्वारपालकनामानि ॥ ५ ॥

^१ धर्माधर्मौ F₂, Pt₂.

^२ विवकीति F₂, Pt₂.

^३ अश्वान् व्यवहारान् F₂, Pt₂.

^४ निर्णेतृनामानि W₂.

^५ प्रतिहरति नूतनजनान् Pt₂.

^६ प्रतिहारः D₂, K₂, K₂.

^७ द्वाःस्थः K₂, K₂, Pt₂, D₂, Pt₂ add 'द्वा गतिनिवृत्तौ'.

^८ K₂, K₂, W₂ add

निवेदयति.

^९ द्वास्थितः, दर्शक इति द्वे नामनी इति केचित् Pt₂.

(पा.) द्रष्टरि व्यवहाराणां—अक्षदर्शकौ । 'न्यायोऽक्षो व्यवहारश्च' इति वैजयन्ती (पृ. १२४, श्रौ. १५) । राजद्वारायत्तन्यायद्रष्टरि^१ प्राङ्मुखाकाक्षदर्शकशब्दौ^२ स्याताम्^३ ॥ प्रतीहारे—द्वा स्थितदर्शकाः । दौवारिकनामानि । 'दौवारिको वेधधरः' । एते द्वे च ॥ ५ ॥

^१ द्रष्टरी A₁.

^२ दर्शकौ A₁.

^३ इत्युच्येते A₁.

^४ द्वास्यद्वास्थितदर्शकाः

इति क्वचित् पाठः A₂

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थोऽथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥ ६ ॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

(वि.) रक्षिवर्ग इति—^१रक्षिणां वर्गः रक्षिवर्गः । अनीकेन^२ तिष्ठतीति अनीकस्थः । अङ्गरक्षकत्रातस्य नामनी ॥ अधि उपरि अक्ष्णोतीति अभ्यक्षः । 'अक्ष व्याप्नोति' । अधिक्रियते^३ उपरि नियुज्यते स्म अधिकृतः । 'ङुक्ङ् करणे' । अधिकारि-नामनी ॥ ग्रामे स्थातुं शीलमस्येति स्थायुकः^४ । एकग्रामाधिकारिणो नाम ॥ गोपायति स्वाधिष्ठितान् ग्रामानिति गोप । 'गुप् रक्षणे' । बहुग्रामाधिकारिणो नाम ॥ ६ ॥

^१ D₂, K₂, W₂ add ग्रामे स्थातृणा

^२ F₂, Pt₂ add वृन्देन.

^३ अधिकारं

करोति K₂, K₂, W₂.

^४ W₂ adds 'द्वा गतिनिवृत्तौ'.

(पा.) रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः । अङ्गरक्षिणां वर्गोऽनीकस्थः स्यात् । 'रक्षिवर्गस्तु यो राज्ञां सोऽनीकस्थोऽभिधीयते' इत्यमरमाला । अनुक्तम्—'आरक्षा. पुररक्षणः' । पुररक्षका आरक्षाः स्युः ॥ अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ । अधिकारसामान्यनामनी । अधिकार-

विशेषोऽपि चक्ष्यते । ^१स्थायुको—ग्रामे । एकग्रामाधिकारी स्थायुक् ^१ स्यात् । गोपो—
भूरिपु । अनेकग्रामाधिकारी गोप स्यात् ॥ ६ ॥

^१ स्थायिक A₁ B₂

भौरिकः कनकाध्यक्षो रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किः ॥ ७ ॥

अन्तःपुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वांशिको जनः ।

(वि.) भौरिक इति—भूरिद्रव्ये ^१कनके नियुक्तो भौरिक । कनकस्याध्यक्ष ।
सुवर्णाधिकृतस्य नामनी ॥ प्रशस्त रूपमत्रेति रूप्यम् । रूप्येऽध्यक्षो रूप्याध्यक्ष ।
निष्काणामधिकृतो नैष्किः । निष्के हेमि नियुक्तो वा । राजमुद्राङ्करूप्याध्यक्षनामनी ॥
अन्त अभ्यन्तरो वशो गृहम् । तस्मिन् नियुक्त अन्तर्वांशिक ^२ । वशस्य कुलस्य अन्त
अन्तर्वांश स्त्रिय, ता सन्त्यस्येति वा । अधिकरोतीति अधिकृत । अन्त पुराधिकृत^३—
नाम ॥ ७ ॥

^१ कनकाख्ये K₁ K₂

^२ रूप्यस्य D₂ K₁

^३ अन्तर्वांश कुलस्त्री स

संविधीयत्वेन अस्यास्तीति K₁ K₂

^४ अधिकारि° K₁ K₂

(पा.) भौरिक कनकाध्यक्ष । ^१हेमभाण्डाराधिकारी भौरिक स्यात् ।
रूप्याध्यक्ष—नैष्किः । टङ्काधिकारी नैष्किः स्यात् । ‘स्याद्वट्टे विकर्मिक’ ।
घाषणाधिकारी विकर्मिक स्यात् । ‘पुर्यामध्यक्षो दण्डपाशिक’ । पट्टणाधिकारी
दण्डपाशिक स्यात् ॥ अन्त पुरे—अन्तर्वांशिको जनः । शुद्धान्ताधिकार्यन्तर्वांशिक
स्यात् ॥ ७ ॥

^१ ‘मण्डार’ A₁

^२ दृष्ट विकर्मिक स्यात् B₂

सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ॥ ८ ॥

पण्डो वर्षवरस्तुत्यो सेवकार्यनुजीविनः ।

(वि.) सौविदल्ला इति—सुष्ठु वेत्तीति सुविन् । सकलसारल्ला । त नर लान्ति
चलभत्वे लोहुरन्ति सुविदल्ला स्त्रिय, तासा रक्षकत्वेन वर्तमाना सौविदल्ला ।
कञ्चुका सन्ति^१ येषामिति कञ्चुकिन । राजस्त्रीणां ^२सतीत्व स्थापयन्ति स्थापत्या ।
शोभन विदन्तीति सुविद स्त्रिय, तासु पालकत्वेन वर्तन्ते इति सौविदा । राजस्त्री-
रक्षणाधिकृताना नामानि ॥ सनोतीति पण्ड ^३ । ‘एणु दाने’ । वर्षं रेत सेक धृणोतीति

वर्षवर^४ । 'वृष् वरणे' । नपुंसकसौविदहनामनी ॥ 'सेवा कुर्वन्तीति सेवका । 'पेव् सेवने' । अर्थ 'सेवाप्रयोजन येषां ते अर्थिन । प्रमुमनुजीवन्तीति अनुजीविनः । मन्त्रिप्रभृति राजोपचारिणां नामानि ॥ ८ ॥

^१ F₂, Pt₂ add विनीतवैपार्य ^२ व्यवस्था D₂, Pt₂ ^३ शाम्यति शिश्रामावात् Pt₂ ^४ K₁, K₂ add घृष्णोतीति धर्मम् । 'घृष शक्तिप्रतिबन्धे' । धर्म शक्तिप्रश-धक वर रेतोऽस्य धर्मवरः । वर्षधर इति पाठे वर्षाणि वत्सरान् वृषा धारयतीति वर्षधरः । धर्मवरः, वर्षवरः, वर्षधर इति पाठत्रयम् । ^५ सेवन्ते F₂, Pt₂ ^६ सेवैव K₁, K₂

(पा.) सौविदह्ना कञ्चुकिनः—ते । महिषीसुरक्षकनामानि । 'सावासुलु' शण्डो' वर्षवरस्तुल्यौ । 'पुस्त्वरहितसौविदनामनी । 'वाट्टायी' । 'होदः पञ्चजनीनश्च' । एते द्वे च । 'चवुनिनव्वल' ॥ सेवकार्थ्यनुजीविनः । सेवकनामानि । दुर्योधनस्य कर्णादय इव । अनुक्तम्—'सपक्षा. सामवायिका.' । सामवायिकनाम । पाण्डवानां विराटादय इव ॥ ८ ॥

^१ शण्डः B₂

^२ शण्डनामनी B₂

^३ B₂ omits

विपयानन्तरो राजा शत्रुमित्रमतः परम् ॥ ९ ॥

उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः ।

(वि.) विपयेति—^१शातयति नाशनं कृत्वा तदाधिपत्य करोतीति शत्रुः । 'शदूल शातने' । स्वदेशसमीपराजनाम ॥ मेघति स्निह्यतीति मित्रम् । 'विमिदा स्नेहने' । शत्रुदेशानन्तरराजनाम ॥ ^२ऊर्ध्वमासीन इव वर्तते उदासीनः । मित्रदेशस्य^३ समीपदेशस्वराजनाम ॥ पार्ष्णि^४ पृष्ठभाग गृह्णातीति पार्ष्णिग्राहः । विजिगीषुर्भूत्वा प्राच्यशत्रून् यदा प्रतियाति^५ तदा प्रतीच्यशत्रुनाम^६ ॥ ९ ॥

^१ शातन K₁, K₂ ^२ उदास्ते 'आस उपवेशने' D₂ ^३ मित्रदेशशत्रुदेशा- नन्तरराजनाम K₂ ^४ K₁, K₂ add इव ^५ यास्यति K₂ ^६ D₂, K₂ add एव सर्वशोध्यम्

(पा.) विपयानन्तरो—शत्रुः । विजिगीषोर्भूम्यनन्तरो राजशत्रु । मित्रमत परम् ।

^१अतोऽप्युपरिस्थितो राजमित्रम् । उदासीन परतरः । ततोऽप्युपरिस्थितो राजा उदासीन । पार्ष्णिग्राह—पृष्ठतः । पृष्ठभागस्थो^२ राजा पार्ष्णिग्राह । इत्ययं तत्तन्मण्डलविभाग ॥ ९ ॥

^१ ततः परस्थितः B₂

^२ स्थितः B₂

रिपौ वैरिसपन्नारिद्विपद्वेषणदुर्हृदः ॥ १० ॥

द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः ।

अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः ॥ ११ ॥

(वि.) रिपाविति—रपति प्रकाशयत्यपकीर्तिं रिपुः । रेपयति वेष्टयतीति वा ।
 ‘रप व्यक्तायां घाचि’ ‘रेष्ट गतौ’ । वीरस्य कर्म वैरम् । तदस्यास्तीति वैरो ।
 समानपतित्यमस्यास्तीति सपन्नः^१ । इयतीति अरिः । ‘अ गतौ’ । द्वेष्टीति द्विपन् ।
 ‘द्विप अप्रीतौ’ । द्विद्, द्वेषणश्च । दुष्टं हृदयं यस्य दुर्हृत् । विरुद्धः पक्षोऽस्य विपक्षः ।
 हितादन्यः अहितः^२ । न मित्रं अमित्रः । दस्यति उपक्षयं करोतीति दस्युः । ‘दसु
 उपक्षये’ । शातयतीति^३ शत्रुः । ‘शब्दत्वं शातने’ । शत्रुरेव शात्रवः । अभिमुखं हन्तीति
 अभिघाती । ‘हन हिंसागत्योः’ । अभियातिरिति पाठे अभि अभिमुखं यातीति ।
 अभिमानीति पाठे अभिमन्यते ‘शत्रुरित्येवेति । प्रियते उद्बुक्ते हन्तुमिति परः ।
 ‘पृङ् व्यायामे’ । इयतीति अरातिः । ‘अ गतौ’ । प्रतिकूलमर्थयते प्रत्यर्थी । ‘अर्थ
 उपयाचनायाम्’ । परिपन्थयति विरोधं करोति^४ परिपन्थी । ‘पथि गतौ’ । शत्रु-
 नामानि ॥ १०-११ ॥

^१ सपन्नीव दुःखहेतुत्वात् F₂, Pt₃.   ^२ न हितः Pt₂.   ^३ शत्रुशब्दः पूर्वोक्तः
 (श्लो. ९) W₂.   ^४ प्रतिपक्ष D₂, K₂, K₃; अभियायीति वा पाठः K₂, K₃.   ^५ K₂
 adds उपसर्गाद्विरोधार्थः .

(पा.) रिपौ वैरि—परिपन्थिनः । शत्रुनामानि ।

‘असुहृत्प्रत्यवस्थात्प्रत्यनीकजिघांसवः ।

प्रतिपक्षोऽप्यसहन् ॥’

एतानि पद च ॥ १०-११ ॥

स्निग्धो वयस्यः सवया अथ मित्रं सखा सुहृत् ।

सख्यं साप्तपदीनं स्यादनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥ १२ ॥

(वि.) स्निग्ध इति—स्निह्यति स्निग्धः । ‘ष्णिह प्रीतौ’ । वयसा तुल्यो वयस्यः ।
 समानं वयो यस्य सवयाः । सख्यं कृताभिनवमित्रनामानि । मेघतीति मित्रम् ।
 ‘निमिदा स्नेहने’ । शोभनं हृदयमस्य सुहृत् । समानं प्रयुत्वं ख्याति प्रकथयतीति

^१सखा । 'ख्या प्रकथने' । मित्रमात्रनामानि ॥ सख्युर्भाव सख्यम् । सप्तभिः पदैः प्राप्यते साप्तपदीनम् । सख्यनामनी ॥ ^२अनुरुध्यते अनुरोध । 'रुधिर् आवरणे' । ^३अनुवर्तननाम ॥ १२ ॥

^१समान ख्यात. Pt₂

^२अनुरोधनं F₂, Pt₂

^३F₂, Pt₂ add अनुवर्त

वर्तनम् अनुवर्तनम्

(पा.) स्निग्धो वयस्य. सवया । तुल्यवयोमित्रनामानि । अथ मित्र—सुहृत् । मित्रनामानि ॥ सखिशब्दादन्य सखशब्दोऽप्यस्ति । 'सखा सहाय. सचिव' । सख.' ॥ इति सज्जन । मित्रशब्दादन्यो मित्रयुशब्दोऽप्यस्ति । 'मित्र सगन्धो मित्रयु सुहृत्' इति धनंजय । सख्य साप्तपदीन स्यात् । सख्य नाम सखित्वम् । 'साप्तपदीन सख्यम्' इति पाणिनीयम्^१ (५. २ २२) । लक्षणया तद्युक्तोऽपि^२ साप्तपदीन स्यात् । 'सखा साप्तपदीन स्यात्' इति वैजयन्ती^३ । (पृ. ९८, श्लो. १८७) ॥ अनुरोधोऽनुवर्तनम् । सख्यकरणनामनी ॥ १२ ॥

^१सूत्रम् B₂

^२B₂ omits

^३मुद्रितग्रन्थे तु 'सख्य साप्तपदीन स्यात्'

इत्येव

यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः ।

चारश्च गूढपुरुषश्चाप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

(वि.) यथेति—यथार्हं यथायोग्यो वर्ण प्रकारोऽस्यास्तीति यथार्हवर्ण । परेषु स्वामिना प्रकर्षेण निधीयते^२ प्रणिधि । 'बुधाब् धारणपोषणयो' । ^३अपचुल्ल सन् सर्पति चरतीति अपसर्प । 'सृष्ट गतौ' । चरतीति चर । 'चर गतौ' । स्पशति बाधते परानिति स्पश । तालव्यान्तो रेफशून्यश्चाय शब्द । 'स्पश बाधनस्पर्शनयो' । चरति जानाति परवलमिति चार^४ । 'चर गतौ' । गूढश्चासौ पुरुषश्च गूढपुरुष । चारनामानि ॥ आप्नोति रहस्यमित्याप्त । 'आप्त प्राप्तौ' । प्रत्ययो विश्वासोऽस्य सजात. प्रत्ययित । अय शब्द त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । आप्ननामनी ॥ १३ ॥

^१यथार्हो योग्य F₂, Pt₂

^२D₂, Pt₂ add ज्ञेयमस्मिन्

^३अपचुल्ल F₂, Pt₂

^४Pt₂ adds गत्यर्थत्वात् शानार्थत्वम्

(पा.) यथार्थवर्ण । 'नृपतेर्नैतुरिवायथार्थवर्णा' इति माघप्रयोगात् (शिशु. २०. २३) अयथार्थवर्णोऽपि स्यात् । प्रणिधि—गूढपुरुषश्च । गूढचारिनामानि । आप्तप्रत्ययितो समौ । आप्तनामनी ॥ १३ ॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावपि ।

स्युमौहूर्तिकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि ॥ १४ ॥

तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः सत्री गृहपतिः समौ ।

(वि.) सावत्सर इति—सवत्सर कालमधीते वेत्ति वा सावत्सर ^१ । ज्यौतीषि
^२ग्रहनक्षत्राणि वेत्तीति ज्यौतिषिक । दैव शुभाशुभ जानाति दैवज्ञ । 'ज्ञा अवबोधने' ।
^३दिनानि गणयतीति गणक । 'गण सख्याने' । 'मुहूर्तं काल वेत्तीति मौहूर्तिको मौहूर्तश्च ।
 कालज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । 'कृतान्तो दैवम् । तद्वेत्तीति कार्तान्तिक । ज्यौतिषिकनामानि' ॥
 तन्यतेऽनेन ^४मतधर्म इति तन्त्रम् । तद्वेत्तीति तान्त्रिक । ज्ञात सिद्धान्तोऽनेनेति ज्ञात-
 सिद्धान्त । ज्ञातशैवादिसिद्धा तस्य नामनी ॥ सीदन्त्यत्रेति सत्रम् गृहम् । 'तदस्यास्तीति
 सत्री । 'गृहपतिव्याजेनावस्थितचारनामनी ॥ १४ ॥

^१ W₂ adds सावत्सरिक

^२ नक्षत्रादीनि K₆

^३ काल F₂, Pt₂

^४ कृतान्त त्र्यादिसिद्धा त D₂ K₆

^५ ज्यौतिषिक^० K₆

^६ D₂ K₅ K₆ add

पाशुपतादि ^७ Pt₂ adds सदा दान च

^८ गृहस्व पति सदा दानादिकतृगृहपतिनाम

F₂ Pt₂

(पा.) सावत्सरो ज्यौतिषिको—कार्तान्तिका अपि । ^१ज्यौतिषिकनामानि ॥
 तान्त्रिको ज्ञातसिद्धान्तः । सिद्धान्तवेत्ता^२ ^३ज्यौतिषिकस्तान्त्रिक स्यात् ॥ सत्री गृहपति
 समौ । भिन्नपुण्यजनके[प]धरनामनी । 'हग्गडि' ॥ १४ ॥

^१ ज्यौतिषिक^० B₂

^२ B₂ adds नामनी

^३ B₂ omits

लिपिकारोऽक्षरचणोऽक्षरचुञ्चुश्च लेखके ॥ १५ ॥

लिखिताक्षरविन्यासे लिपिलिखिरुमे स्त्रियौ ।

(वि.) लिपिकार इति— लिपि करोतीति लिपिकार । लिपिकरो लिपिकरो वा ।
 अक्षरैर्वित्त अक्षरचण । अक्षरचुञ्चुश्च । लिखतीति लेखक । 'लिख अक्षरविन्यासे' ।
 लेखरूनामानि ॥ लिप्यतेऽनया पत्र लिपि । लिचिश्च । 'लिप उपदेहे' । लिखि
 ताक्षरविन्यासनामनी ॥ १५ ॥

^१ लिपी लिखी वा Pt₂

(पा.) लिपिकारोऽक्षरचणो—लेखके । ^१लेखकनामानि । ‘कायस्थः करणश्च स्यात्’ । एते द्वे च ॥ लिखिताक्षरविन्यासे—उभे स्त्रियौ । लिखितवर्णानां विन्यासे लिपिलिखितौ स्याताम् ॥ अनुक्तम्—‘लेखस्थानं ग्रन्थकुटी’ । करणशालानामनी ॥ ‘लेखिनी कलमः पुमान्’ । लेखिनीनाम^३ । ‘बलपम्’ । ‘मेलाभन्दो मयिघटी’ । कज्जलपात्रनाम । ‘मेला मयिरुभे स्त्रियाम्’ । मयीनाम । ‘मस्ति’ ॥ १५ ॥

^१ A₁ adds अक्षरेण विचिनामनी । ‘तेन विचिञ्चुञ्चुप्वणपौ’ इति चणपुञ्चुपौ.

॥ स्त्रियाम् A₁   ^३ कलमनाम A₁   ^४ मयी B₂

स्यात्संदेशहरो दूतो दूत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६ ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्थः पथिक इत्यपि ।

(वि.) स्यादिति—सदेशम् आज्ञां हरतीति संदेशहरः^१ । ‘हृच् हरणे’ । दूयतेऽनेन पर इति दूतः । ‘दूङ् परितापे’ । दूतनामनी ॥ दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् । दौत्य वा । दूतत्वस्य दूतकर्मणश्च नाम ॥ अध्वान गच्छतीति अध्वनीनः । अध्वगः । अध्वन्यः । पन्थान ^२गच्छतीति पान्थः । पथिकः । अत्र पान्थशब्दः सतताध्वगनामधेयमिति वदन्ति । पथिकनामानि ॥ १६ ॥

^१ संदेशहारः K₂   ^२ D₂ adds नित्यः.

(पा.) स्यात् संदेशहरो दूतः । आज्ञाहरनामनी । ‘मणिहरुडु’ । ‘वार्तिकशासनहरः’ । एते द्वे च ॥ दूत्यं तद्भावकर्मणी । दूतस्य भावः कर्म चेति द्वे दूत्यं स्यात् । ब्राह्मणादिपाठाद् ^१दौत्यमपि ॥ अध्वनीनोऽध्वगो—पथिक इत्यपि । ^२मार्गिकनामानि । ‘तेकरुडु’^३ ॥ १६ ॥

^१ A₁ adds स्यात्.   ^२ मार्गि° B₂   ^३ B₂ omits

स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७ ॥

राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

(वि.) स्वामीति—महत् स्वं विद्यतेऽस्येति स्वामी । ^१अमात्यः । ^२सुहृत् । एतौ शब्दौ पूर्वं व्युत्पन्नौ (२. ८. ४, १२) । कूयते उत्कृष्ट इति कोशः । ‘कु शब्दे’ । भाण्डागारम् । राजते राष्ट्रम् । दुःखेन गम्यत इति दुर्गम् । बलति प्राणितीति बलम् ।

‘बल प्राणने’ । सुहृदत्र त्रिविधः । सहज सुहृत्, कृत्रिमसुहृत्, प्राकृतसुहृत् । एते सप्त राज्याङ्गानीत्युच्यन्ते । प्रकृतयश्च राज्याङ्गानि । पौराणां श्रेणयश्च राज्याङ्गानि । प्रक्रियते राज्यमाभिरिति प्रकृतयः । रजकस्वर्णकारादिजातयः परस्परं श्रयन्ते श्रेणयः । ‘श्रिब् सेवायाम्’ ॥ १७ ॥

¹ Pt₂ adds अमा समीपे भवः

² Pt₂ adds शोभनं हृदयमस्थेति.

(पा.) स्वान्यमात्य—राज्याङ्गानि । स्वान्यादीन्यप्यष्टौ राज्याङ्गानि । समष्ट्या तु राज्यमेव ।

‘स्वान्यमात्यश्च राष्ट्रं च दुर्गं कोशो बलं सुहृत् ।
परस्परपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥’

इति (काम. नीति. ४. १) ॥ प्रकृतयः—श्रेणयोऽपि च । पौरश्रेणयः प्रकृतयः स्युः । अपिशब्दात् स्वान्यादयोऽपि प्रकृतयः ।

अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि बलं कोशश्च पञ्चमः ।
एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
तासां पट्टं भवेन्मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः ।
सप्तप्रकृतिर्कं राज्यमित्युवाच मजापतिः ॥

इति ¹बृहत्पतिः ॥ १७ ॥

¹ मुद्रितबृहत्पतिस्मृतौ न दृश्यते.

संधिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः ॥ १८ ॥

पङ्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

(वि.) सधिरिति—सधीयते एकीक्रियतेऽनेनेति सधिः¹ । अन्योन्यं विगृह्यते विरुध्यते विग्रहः । ‘ग्रह उपादाने’ । हीनं प्रति याचीति यानम् । कालप्रतीक्षां कुर्वन् आस्यत इति आसनम् । ‘आस उपवेशने’ । स्वकीयेषु द्विधा भावो द्वैधम् । चलितमाश्रयत इति आश्रयः । एते पङ्गुणा इत्युच्यन्ते । शक्नन्ते जेतुं शत्रवोऽभूभिरिति शक्तयः । ‘शक्ल शक्तौ’ । प्रभवति अनेन प्रभावः । उदधिकं विक्रमेण सहते² उत्साहः । ‘पद सर्पणे’ । बुद्ध्या मन्यते मन्त्रः । एतेभ्यो जाताः तिस्रः शक्तयः इत्युच्यन्ते ॥ १८ ॥

¹ F₁, W₂ add ‘दुष्पाञ् धारणपोषणयोः’ . ² D₂ adds ‘श्रिब् सेवाया.’ ³ K₂ adds अनेनेति.

(पा.) सधिर्ना विप्रहो—पडगुणा । सध्यादय पट पडगुणा स्यु । ‘दिव्सख्ये सहायाम्’ (२ १ ५०) इति समास^१ । पाडगुण्यमपि स्यात् । स्वार्थ ष्यञ् । तत्र सधिर्नाम पणवन्ध । स च कोशदण्डभूमिप्रधानकारणत्वेन त्रिविध । विप्रहो नामापकारकरणतश्च प्रकाशयुद्ध कूटयुद्ध तूर्णीयुद्धमिति त्रिविधम् । तत्त्वरूप त्वन्यत्र द्रष्टव्यम्^२ ॥ यान स्वोपचयेन परव्यसनेन^३ च स्यात् । अनुरक्तप्रकृतिकस्य यात्रा । तच्च विगृह्ययान सधाययान प्रसगयान निग्रहयान^४ समूययानमिति पञ्चविधम् ॥ आसन नाम देशकालबलाद्यपेक्षया दुर्गादिस्थिति । तदपि सधाययानप्रसङ्गासनादिभेदेन पञ्चविधम् । द्वैध नाम बलवदुभयमध्यस्थितस्य व्यापार । स चोभयप्रवचनेन नात्मार्षण-मन्यतरेण सधिरन्यतरेण विग्रह इति त्रिविध । आश्रयो नाम हीनेन धर्मविजयिन समाश्रयणम् । शक्त्य तिस्रः—मन्त्रजा । प्रभावजोत्साहजमन्त्रजाश्चेति शक्त्यस्तिस्रः । ‘स प्रभाव प्रतापश्च यत्तेज कोशदण्डजम्’ ॥ एतदुक्तशक्तित्रये प्रभावशक्ति वक्ष्यति । शेषशक्ती स्पष्टे । ‘भाण्डार कोश इत्युक्तो बल दण्ड इतीरितम्’ । कोशदण्डाभ्या यज्ञात तत्तेज प्रभाव स्यात् । स एव प्रताप ॥ १८ ॥

^१ A₁ adds कर्मधारय^२ A₁ adds सूर्यसिद्धान्तव्याख्यानचोलपराजीयपरिभ्रम

शालिना घुगमम्

^३ व्यसनेनापि A₁^४ उपेक्षयान A₁

क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥ १९ ॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

(वि.) क्षय इति—क्षीयते पर इति क्षय । ‘क्षि क्षये’ । समत्वेनात्र तिष्ठतीति स्थानम् । वर्धते स्वयमिति^१ वृद्धि । ‘वृधु वृद्धौ’ । नीतिवेदिना एते त्रय त्रिवर्ग इत्युच्यते । त्रयाणा क्षयस्थानवृद्धीना वर्गस्त्रिवर्ग । प्रतपति^२ शत्रुरनेनेति प्रताप । ‘तप सतापे’ । प्रभवत्यनेन शसितु जगदिति प्रभाव । कोशदण्डाभ्यामुत्पन्नस्य तेजसो नाम ॥ अत्र कोशो हिरण्यवृद्धि । दण्ड शक्तिबाहुल्यात्^३ शरीरदण्ड ॥ १९ ॥

^१ स्वम् W₂^२ अवमानकर्तृत्वेन k₅, K₆^३ शरीरादिक° K₅, W₂

(पा.) क्षय स्थान—नीतिवेदिनाम् । परापेक्षया स्वशक्तीना क्षीणता क्षय । समता स्थानम् । अधिकता वृद्धि । एते त्रयस्त्रिवर्ग स्यात् । स प्रताप—कोशदण्डजम् । कोशदण्डाभ्या जातस्य तेजसो नाम ॥ १९ ॥

^१ B₂ adds क्षयस्थानवृद्धय .

सामदाने भेददण्डावित्युपायचतुष्टयम् ॥ २० ॥

साहसं तु दमो दण्डः साम सान्त्वमथो समौ ।

भेदोपजापावुपधा धर्मार्थैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

(वि.) सामदान इति—साम, दानं, भेदः, दण्डः एते चत्वार उपायभेदा इत्युच्यन्ते । उपैति वाञ्छितमनेन प्राप्नोतीति उपायः । ‘इण् गतौ’ । सहो वलं, ‘तत्र भवं साहसम् । दान्यति दौष्टमनेनेति दमः । दण्डश्च । ‘दमु उपशमने’ । दण्डोपाय-नामनी ॥ वैरं त्यतीति साम । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । सान्त्वयत्यनेनेति सान्त्वम् । ‘सान्त्व सामप्रयोगे’ । सामोपायनामनी ॥ मिद्यते सहसालेनेति भेदः । ‘भिदिर् विदारणे’ । उपांशु जपनम् उपजापः । ‘जप’ व्यक्तायां वाचि’ । भेदोपायनामनी ॥ उपधीयते चित्तविकारोऽनयेति उपधा । धर्मकामभयार्थाद्यैः पुरोहितादीनामभिप्रायपरीक्षा-प्रकारनाम ॥ २०—१ ॥

^१ तदनुसारित्वात् D_३, K_४; अतिसरति K_५.

^२ K_३, K_४ add जल्प.

^३ शुद्धिस्तनमत्र Pt_३; चित्ताधिकारः W_३.

(पा.) सामदाने—उपायचतुष्टयम् । सामदानभेददण्डाश्चत्वार उपायाः स्युः । मायोपेक्षेन्द्रजालनीत्येतैरिन्द्रमिर्युक्ताश्चेत् सप्तोपायाः । साम नान्तः । दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । ‘मायोपेक्षेन्द्रजालं च सप्तोपायाः प्रकीर्तिताः ।’ इति नीतिगजाङ्कशः ॥ साहसं तु—दण्डः । दण्डनामानि ॥ साम सान्त्वम् । सामोपायनाम ॥ अथो समौ—उपजापौ । भेदनामनी ॥ उपधा—परीक्षणम् । धर्मार्थकामभयैर्या परीक्षा सा उपधा स्यात् । ‘धर्मार्थकामभयेषु व्याजेन परचित्तपरीक्षणं उपधा’ इति सोमदेवनीतिः । अनुक्तम्—‘तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्’ । ‘स्वराष्ट्रचिन्तनं तन्त्रं स्यात् ।’ ‘आवापः परचिन्तनम्’^२ । परराष्ट्रचिन्तनम् आवाप. स्यात् ॥ २०—१ ॥

^१ स्वीयराष्ट्र° A_१.

^२ परिचिन्तनम् A_१, वैजयन्त्याम् अरिचिन्तनम् (ट. १०५,

श्लो. १४).

पञ्च त्रिष्वपदक्षीणो यस्तृतीयाद्यगोचरः ।

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥ २२ ॥

रहश्चोपांशु चालिङ्गे रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

(वि.) पञ्चेति—वक्ष्यमाणा अपडक्षीणविविक्तविजनच्छन्ननि शलाकशब्दा पञ्च त्रिषु लिङ्गेषु अभिधेयानुसारेण वर्तन्ते । ¹अविद्यमानानि षट् अक्षीणि श्रोत्राण्यत्र² अपडक्षीण । तृतीयपुरुषपाद्यगोचरमन्त्रनाम ॥ विप्रच्यते³ कार्याकार्यमत्रेति विविक्त । ‘विचिर् प्रथग्भावे’ । विगता⁴ अनुपयोगिनो जना अत्र विजन । छाद्यते गोप्यते छन्न । ‘छद् अपचरणे’ । निर्गता शलाका⁵ मन्त्रभेदका अस्मादिति⁶ नि शलाक । रहन्तेऽनुपयोगिनो जना अत्रेति रह । सान्तोऽयम् नपुसकलिङ्ग । ‘रह त्यागे’ । रहश्च । उपाशु वाक्य जातमस्मिन्निति उपाशु । एते द्वे पदे अलिङ्गे । अव्यय इत्यर्थः । ⁷मन्त्रालोचनस्थाननामानि ॥ रहसि भव रहस्यम् । रहसि सजातमन्त्रनाम ॥ २२ ॥

¹ न विद्यन्ते F₁, Pt₂   ² श्रोत्रादीन्द्रियाणि F₂, Pt₁   ³ D₂ W₂ add
पृथक् नीयत   ⁴ विविक्ता K₂ K₄   ⁵ शारिका अति D₂ Pt₂   ⁶ अस्मिन् W₁
⁷ आलापन° W₂

(पा.) पञ्च त्रिषु—तृतीयाद्यगोचर । ¹यत्तृतीयादिजनागोचर सोऽपडक्षीण स्यात् । स पञ्च त्रिष्वित्यधिकारान् त्रिलिङ्ग । अपडक्षीणो मन्त्र । अपडक्षीणा क्रीडा इत्यादि ॥ विविक्तविजन—‘उपाशु चालिङ्गे’ । एकान्तनामानि ॥ पञ्च त्रिष्वित्यनेन विविक्तादयः पञ्च सत्यार्थे त्रिलिङ्गा भवन्ति । असत्त्वे नपुसकलिङ्गा एव । विविक्त वदति, विजन रमते, छन्न तिष्ठतीत्यादि । उपाशुरहसोरलिङ्गत्यमव्ययत्वं चापि ॥ रहस्य तद्भावे त्रिषु । रहसि भव रहस्य स्यात् । ²भवाथ यत्प्रत्यय । रहस्य रहोऽपि स्यात् । ‘उपाश्वव्ययमेकान्त रहस्य विजन रह’ इति वैजयन्ती³ (५ २८६, श्लो ३२) । ‘रहोऽनुरहसोपाशु रहस्य च भिनत्ति क’ इति धनञ्जय ॥ २२ ॥

¹ A₁ adds न विद्यन्ते षण्क्षीण्यत्रति व्युत्पत्त्या   ² तथा मिथ । रहश्च इति पाठान्तरम् B₂   ³ A₁ adds यत् तत्   ⁴ ‘दिगादिभ्यो यत्’ (४ ३ ५४) इति यत्प्रत्यय B₂   ⁵ ‘रहस्येऽर्थ उपाशु स्यादश्रुतोच्चारणेऽपि च इति मुद्रितप्रत्ये

समौ विस्मम्भविश्वासौ श्रेपो भ्रशो यथोचितात् ॥ २३ ॥

अत्रेपन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम् ।

(वि.) समाविति—विस्मम्भण¹ विस्मम्भ । ‘सम्भु विश्वासे’ । विश्वसित्य नेनेति विश्वास । ‘श्वस प्राणने’ । विश्वासनामनो ॥ श्रेपते धर्माच्चलतीति श्रेप । ‘श्रेपु चलने’ । यथोचितधर्मभ्रशनाम ॥ न श्रेपोऽश्रेप । नियतमीयते न्याय । ‘इण गती’ । यथोचितसकल्पन कल्प । ‘कृषु सामर्थ्ये’ । दिश्यमानस्योचितस्य

रूपं देशरूपम् । ^१समतमञ्जसा सत्यमत्रेति समञ्जसम् । यथोचितधर्मादभ्रंशस्य नामानि ॥ २३ ॥

^१ विखभ्यतेऽनेन D₂, K₈   ^२ D₂ adds प्रमादे च.   ^३ कल्प्यते यथोचितं D₂, W₂.   ^४ 'कल्प कलत्तौ' K₃, K₈   ^५ सम्भक् K₈

(पा.) समौ विस्मभविद्यासौ । प्रत्ययनामनी । 'नम्मिके' । भ्रेपो भ्रंशो यथोचितात् । यथोचितभ्रंशो भ्रेप. स्वात् । अभ्रेपन्याय—समञ्जसम् । ^१न्याय-नामानि ॥ २३ ॥

^१ समञ्जस° B₃

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत् ॥ २४ ॥

न्याय्यं च त्रिषु षट् संप्रधारणा तु समर्थनम् ।

(वि.) युक्तमिति—अभ्रेपेण^१ युज्यत इति युक्तम् । 'युजिर् योगे' । उपायजम् औपयिकम् । उपाय एव औपयिक वा । लब्धुमर्हं^२ लभ्यम् । न्याय्यं^३ भजते भजमानम् । 'भज सेषायाम्' । अभिनीयते स्म अभिनीतम्^४ । वतिरत्र पादपूर्णाधः । न्यायादनपेतां न्याय्यम् । अभ्रष्टस्य नामानि ॥ त्रिषु षट् । पूर्वोक्ता. युक्तादिन्याय्यान्ता. शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ संप्रधार्यते इदमेव श्रेय इति निश्चीयतेऽनयेति संप्रधारणा । इदमेव^५ श्रेय इति समर्थनानाम् ॥ २४ ॥

^१ न्यायेन F₂, Pt₂

^२ योग्य Pt₂, भईति K₃.

^३ अभ्रेप K₈, K₉.

^४ D₂, W₂ add 'णीञ् प्रापणे'

^५ श्रेयसे K₈.

(पा.) युक्तमौपयिकं—न्याय्यं च त्रिषु षट् । न्यायादनपेतार्थनामानि ।

^१ अर्शआदिभ्योऽजन्तश्चेत् समञ्जसशब्दोऽपि न्यायवचन. । 'समञ्जस समारूपात् विश्वस्तोचितयोरपि' इति विजयकोश ॥ संप्रधारणा तु समर्थनम्^२ । समर्थन-नाम ॥ २४ ॥

^१ अर्शआद्यजन्तः (प. २. १२७) B₃.

^२ समर्थना B₃.

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः ॥ २५ ॥

शिष्टिश्चाज्ञा च संस्था तु भर्यादा धारणा स्थितिः ।

(वि.) अववाद इति—अवनवान् भटादीन् प्रति वदनम् ^१अववाद । ‘वद व्यक्ताया वाचि’ । ^२अपवाद इति वा पाठ । नि शेषेण कार्यस्य देशान् उपदेशान् ^३निदेश । नियत देशान् निदेश । ‘दिश अतिसर्जने’ । ^४शास्त्यनेनेति शासनम् । शिष्टि-^५ । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । आज्ञापनम् ^६आज्ञा । ‘ज्ञा अवबोधने’ । आज्ञानामानि ॥ सतिष्ठतेऽनया सस्था ^७ । मर्येति सीमार्थेऽन्ययम् । तत्र दीयत इति मर्यादा । ‘दा दाने’ । धार्यतेऽनया धारणा । तिष्ठन्त्यस्यामिति स्थिति । मर्यादानामानि ॥ २५ ॥

^१ अपवाद K₅ K₆   ^२ अपवदनमपवाद Pt₂   ^३ निदिश्यते आदिश्यते (Pt₂)
उपदिश्यते (D₂ omits) K₂ K₃, K₆   ^४ शास्यते F₂ Pt₂   ^५ आ शायतेऽनया
K₅ K₆   ^६ D₂ K₆ Pt₂ add ‘घा गतिनिवृत्तौ’

(पा.) अववादस्तु निर्देशो—आज्ञा च । ^१आज्ञानामानि । सस्था ॥ मर्यादा—
स्थिति । मर्यादानामानि ॥ २५ ॥

^१ घातन° B₂

आगोऽपराधो मन्तुश्च समे तूदानवन्धने ॥ २६ ॥

द्विपाद्यो द्विगुणो दण्डो भागधेयः करो वलिः ।

(वि.) आग इति—आ अगति कुटिल गच्छतीत्याग । ‘^१अग कुटिलाया गतौ’ । सान्तनपुसकलिङ्गम् । अपराध्यतेऽनेनेति अपराध । ‘राध ^२ससिद्धौ’ । मन्यते कष्टमिति मन्तु । ‘मन ज्ञाने’ । अपराधनामानि ॥ उद्घोयते ^३वध्यतेऽस्मिन्निति उद्धानम् । ‘वोऽनरुण्डन’ । ‘देह रक्षण’ वा । वध्यतऽस्मिन्निति वन्धनम् । ‘वन्ध वन्धने’ । वन्धननामनी ॥ द्वौ पादौ प्रमाणमस्य द्विपाद्य । द्विगुणदण्डनाम ॥ ‘भाग एव भागधेय । कीर्यते ^४विभज्य क्षिप्यते श्रेणिभिर्निति कर । ‘कृ चिक्षेपे’ । वलति राजादिरननेति वलि । ‘वल प्राणन’ । ‘राज्ञो देयस्य क्षेत्रादिफलभागस्य नामानि ॥ २६ ॥

^१ अक अग° K₅ K₆   ^२ हिंसाया Pt₂   ^३ रुण्ड्यते Pt₂   ^४ W₂ adds
अग   ^५ प्रत्येकं Pt₂   ^६ राधे W₂   ^७ अधि° K₅ K₆

(पा.) अगोऽपराधो मन्तुश्च । अपराधनामानि । ‘^१शतमागासि सोढाहे’
इति माघप्रयोगात् (शिगु २ १०८) आग सान्त । समे तूदानवन्धने । वन्धननामनी ॥
द्विपाद्य द्विगुणो दण्डः । उचितदण्डाद् द्विगुणदण्डो द्विपाद्यः स्यात् । अनन^२ प्रमारेण

त्रिगुणो दण्डस्त्रिपाद्यं, चतुर्गुणदण्डश्चतुष्पाद्यमित्यादि ॥ भागाधेयः—वलिः । राजभाग-
नामानि । ^१‘कारराजस्वपट्टभागाः’ । एतानि त्रीणि च ॥ २६ ॥

^१ ‘सहिष्ये शतमागासि’ इति मुद्रितग्रन्थे. ^२ द्विपाद्यः B₂. ^३ यथोचित° A₁.

^४ एव त्रिपाद्यचतुष्पाद्यादि B₂ ^५ कारसिद्धाय° A₁.

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री प्राभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

(वि.) घट्टेति—शलन्ति सुत्वेन^१ गच्छन्त्यत्रेति शुल्कम् । ‘शल आशुगमने’ ।
शुल्क्यत इति वा । ‘शुल्क अतिसर्जने’ । ^२अरण्यानीनदीतरणादौ देयद्रव्यनाम ॥
प्रकर्षेण त्रियते प्राभृतम् । ‘भृञ् भरणे’ । प्रदिश्यते ^३समर्प्यते राज्ञे प्रवेशनम् ।
‘दिश अतिसर्जने’ । राज्ञः समीपमयतेऽनेनेति^४ उपायनम् । ‘अय गतौ’ ।
उपगृह्यते नृपादिना^५ उपग्राह्यम् । उपह्रियते समीपमिति उपहारः । उपदीयते राज्ञे
इत्युपदा । ‘हुदाञ् दाने’ । एतानि नृपादीन् द्रष्टुकामेन दीयमानपुष्पस्तवकादिप्रियद्रव्य-
नानानि ॥ २७ ॥

^१ आशु गच्छति D₂, K₁, W₂. ^२ वन° K₂. ^३ दीयते Pt₂. ^४ K₂, K₄
add अनिवारितः. ^५ राज्ञ F₂, Pt₂, D₂ adds ‘ग्रह उपादाने’.

(पा.) घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री । घट्टादिदेशे दीयमानं धनं शुल्कं स्यात्^१ ।
‘पथि देये शुल्कमस्त्री जामात्रा ^२यच्च दीयते’ इति तल्लभ्यादिषु वैजयन्ती (प्र. २३७,
श्लो. ८९) ॥ प्राभृतं तु—उपहारस्तथोपदा । राजानुसरणार्थमानीतार्थनानामानि ।
‘कान्तिकेळु’ । करदः । एतच्च ॥ २७ ॥

^१ A₁ adds पुंनपुंसकम्. ^२ यच्च A₁.

यौतकादि तु यदेयं सुदायो हरणं च तत् ॥ २८ ॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यादुत्तरः काल आयतिः ।

(वि.) यौतकादीति—युतयोः सगतयोः स्त्रीपुंसयोर्विवाहे दत्तं यौतकम् ।
सुप्त दीयत^१ इति सुदायः । ‘हुदाञ् दाने’ । स्त्रिया स्वातन्त्र्येण द्वियत इति ^२हरणम् ।
स्त्रीधननामानि ॥ ^३तदा तस्मिन् काले भवतीति तदात्वम् । प्रकृतकालनाम ॥ एष्यतीति
^४आयतिः । उत्तरकालनाम ॥ २८ ॥

¹ D₂, K₃, K₆ add पत्यनुपत्या.² W₂ adds कन्यादाने धनं दत्तं यौतकं च

तदिति निषण्डः.

³ स चासौ कालश्च तत्कालः F₂, Pt₂.⁴ D₂, Pt₂ add 'इण्

गती'.

(पा.) यौतकादि—हरणं च तत् । 'कन्यादाने तु¹ यदत्तं यौतकं यौतुकं च तत्' इति वैजयन्ती (प्र. ८७, श्रौ. ५५) । यौतकादिदेयवस्तु² सुदायो हरणं च स्यात् । अनुक्तम्—'लब्धा³ उत्क्रोच आमिषम्' । लब्धानामानि । 'लंचमु'⁴ । तत्कालस्तु तदात्वं स्यात् । तरकालनाम⁴ ॥ उत्तरः—आयतिः । उत्तरकाल आयतिः स्यात् ॥ २८ ॥

¹ धनं A₁.² दायः A₁, स दाय इति वा पाठः B₃.³ लब्धः A₁; लभ्या B₃.⁴ A₁ adds अनेन प्रकारेणेदं कालोचत्वम् ; एवमिदं B₃.

सांष्ट्रिकं फलं सद्य उदर्कः फलमुत्तरम् ॥ २९ ॥

अष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

(वि.) सांष्ट्रिकमिति—सष्टं¹ नृपादिदर्शनं प्रयोजनमस्य सांष्ट्रिकम् । सद्यःफलनाम ॥ अभिलाषाधिक्यात्² उद्ध्यते स्तूयत इति उदर्कः । 'अर्च पूजायाम्' । उत्तरफलनाम ॥ न दृष्टम् अष्टम्³ । महीभुजामप्रितोयादिजातभयनाम ॥ सर्वैर्दृश्यत इति दृष्टम् । 'दृशिद् प्रेक्षणे' । आत्मनः शत्रोश्च सैन्यजातभयनाम⁴ ॥ २९ ॥

¹ प्रत्यक्षप्रयोजन F₂, Pt₂.² उद्ध्यते, 'कच स्तुतौ' K₃, K₄.³ देवकृतत्वात्D₂, Pt₂.⁴ स्वपरयोः चक्राभ्या सैन्याभ्या ज्ञातं स्वपरचक्रजम् Pt₂.

(पा.) सांष्ट्रिकं—सद्यः । सद्यःफलं सांष्ट्रिकं स्यात् । उदर्कः—उत्तरम् ।

उत्तरकालफलमुदर्कः स्यात् । उत्तरकालोऽप्युदर्कः स्यात् । 'उदर्के उत्तरे काले यद्य स्यात् फलमुत्तरम्' इति वैजयन्ती (प्र. २४०, श्रौ. १२) ॥ अष्टं वह्नितोयादि । अनलजलादि¹ देवकृतमष्टं स्यात् ॥ दृष्टं स्वपरचक्रजम् । स्वचक्रपरचक्रभूतमनुप्यकृतं² दृष्टं स्यात् ॥ २९ ॥

¹ तोयादि A₁.² चक्राभ्या वृत्तमनुकृतं A₁.

महीभुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३० ॥

प्रक्रिया त्वधिकारः स्याच्चाभयं तु प्रकीर्णकम् ।

(वि.) महीभुजामिति—अहेरिव^१ भयम् अहिभयम् । राज्ञा ^२स्वपक्षप्रभवभय नाम । ^३प्रकर्षेण क्रियत इति प्रक्रिया । कर्मविशेषमधिकृत्य कर्तुमि क्रियत इत्याधिकार । अधिकारनामनी ॥ ^४चमरमृगसवन्धि चामरम् । प्रकीर्यते राजसमीपे इतस्ततो विक्षिप्यते प्रकीर्णकम् । ‘कृ विक्षेपे’ । चामरनामनी ॥ ३० ॥

^१ D₁ adds गृहस्थितात्

^२ W₂ adds राजपुत्रादि

^३ प्रक्रियते K₂

^४ चमर्या इद K₃

(पा.) महीभुजामहिभय—भयम् । पुत्रदायादप्रभृतिरूपक्षै कृत भयम् अहिभय स्यात् ॥ प्रक्रिया—अधिकार स्यात् । अधिकारनाम । ‘^१पणिहम्’ ॥ चामर—प्रकीर्णकम् । चामरनामनी । ‘चमर चामरे^२ प्राहु’ इति विश्वप्रकाशिका (पृ १३५, श्लो १२०) । ‘चामरा चामर रोमगुच्छक^३ चावचूलनम्^४’ इति त्रिकाण्डशेष (पृ १७, श्लो ४०६) ॥ ३० ॥

^१ B₃ omits

^२ चामर A₁ B₃

^३ गुत्सक B₁

^४ फालचूलिकम् A₁

नृपासनं तु यद्भद्रासनं सिंहासन तु तत् ॥ ३१ ॥

हेमं छत्रं त्वातपत्रं राजस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

(वि.) नृपासनमिति—भद्र च तदासन च भद्रासनम् । नृपासननाम ॥ ^१सिंहप्रतिकृतियुक्तमासन सिंहासनम् । राज्ञ सुवर्णमयभद्रासननाम ॥ छाद्यते पुरुषोऽनेनेति छत्रम् । ‘छद् अपवारणे’ । आतपात् त्रायते पुरुषमिति आतपत्रम् । ‘त्रेद् पालने’ । छत्रमात्रनामनी ॥ नृपाणा लक्ष्म नृपलक्ष्म । ^२राजयोग्यच्छत्रनाम ॥ ३१ ॥

^१ सिंहकृतियुक्त F₂, Pt₂

^२ W₂ adds ‘श्वेतातपत्र’

(पा.) नृपासन यत्तद् भद्रासनम् । नृपस्यासन भद्रासन स्यात् । सिंहासन—हेमम् । तदेव^१ हेममय चेत् सिंहासन स्यात् । छत्र त्वातपत्रम् । छत्रनामनी । आतपवारणोष्णवारणादय शब्दा अपि स्युः ।

‘कमलातपवारण^२ तथा शशिशुभ्र विभरावभूव तत् ।’

इति राघवपाण्डवीयम् (द्विस ४ २८) । 'हसमण्डलुतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्ण-
चारणम्' इति माघ (शिशु १३ २१) ॥ राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् । राज्ञस्तु तच्छत्र
नृपलक्षण स्यात् ॥ ३१ ॥

¹ A₁ adds नृपासन

² तदा इति मुद्रितग्रन्थे

³ नृपलक्ष्म B₂

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भो भृङ्गारः कनकालुका ॥ ३२ ॥

निवेशः शिविर पण्डे सज्जनं तूपरक्षणम् ।

(प्रि.) भद्रकुम्भ इति—भद्रश्चासौ कुम्भश्च भद्रकुम्भ । पूर्णश्चासौ कुम्भश्च
पूर्णकुम्भ । ¹राजद्वारनिक्षिप्तपूर्णफलशनामनी ॥ ध्रियते पूर्यते जलमत्रेति भृङ्गार ² ।
कनकमयी चासौ ³आलुश्च कनकालुका । हेमगलन्तिकानामनी ॥ निविशते ⁴ सनिवेशा-
विशेषेण स्थाप्यत इति निवेश । 'विश प्रवेशने' । शेरतेऽत्र शिविरम् । 'शीङ् स्वप्ने' ।
⁵स्कन्धाचारनामनी ॥ सत् ⁶स्वास्थ्य जन्यतेऽनेनेति सज्जनम् । 'जनी प्रादुर्भावे' । अनेन
किञ्चिद्रक्षणं भवतीति 'उपरक्षणम् । शिविररक्षणार्थं परितः कृतस्य ⁷वृत्तिप्रभृतिकस्य
नामनी ॥ ३२ ॥

¹ D₂ adds राज सुवर्णमय°.

² 'कुभृञ् धारणपोषणयो' K₂

³ आलुका

W₂, Pt₂.

⁴ निविश्यत इति F₂ Pt₂

⁵ सैन्यावास° W₂ सेनाधार° K₂ K₃

⁶ सौष्ठवादिक W₂.

⁷ उपरक्षयत Pt₂

⁸ भूतकस्य W₂

(पा.) भद्रकुम्भ पूर्णकुम्भ । पूर्णकुम्भनामनी ॥ भृङ्गार कनकालुका ।

¹कनकरीरनामनी । 'पशिडिगरिगे' ² ॥ निवेश शिविर पण्डे । सेनानिवेशनामनी ।
'पाशेषु' ॥ सज्जन तूपरक्षणम्³ । वेप्रधरे⁴ । 'कृतजनसवाधराहित्यनामनी ।
'भराभरि'⁵ ॥ ३२ ॥

¹ कानक° A₂

² B₂ omits

³ उपलक्षणम् A₁

⁴ 'धरकृत° B₂

⁵ 'प्रहरकादिनाम B₂

हस्त्यश्वरथपादात सेनाङ्ग स्याच्चतुष्टयम् ॥ ३३ ॥

दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विपः ।

मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी ॥ ३४ ॥

इभः स्तम्बेरमः पद्मी यूथनाथस्तु यूथपः ।

(वि.) हस्तीति—सेनाया अङ्ग सेनाङ्गम् । हस्त्यश्वरथपदातिचतुष्टयस्य नाम ॥ स्थूलौ दन्तौ स्त अस्येति दन्ती । दन्तावलश्च । हस्त शुण्डास्यास्तीति हस्ती । द्वौ रदावस्य स्त इति द्विरद । अनेकेन तुण्डेन^१ वक्त्रेण च पिबतीति अनेकप । द्वाभ्या पिबतीति द्विप^२ । ^३मतङ्गाख्यराजपेर्जातो मतङ्गज । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । गजति माशतीति गज । ‘गज शब्दे मदे च’ । नगे गिरौ भय नाम । कुञ्जौ कुम्भाधोगर्ताऽस्यास्तीति कुञ्जर । कुञ्जे रमत इति वा । अरीन्^४ वारयतीति वारण । ‘वृन् वरणे’ । कनोऽस्यास्तीति करी । एति मदमिति इभ । ‘इण् गतौ’ । स्तम्बे नदीकुञ्जे^५ रमत इति स्तम्बेरम । ‘रमु क्रीडायाम्’ । पद्म विन्दुजाल^६, तदस्यास्तीति पद्मी । ‘गजनामानि ॥ यूथ गजसमूह पातीति यूथप । ^७गजयूथमुख्यनाम ॥ ३३-४ ॥

^१ हस्तेन F₂, Pt₂

^२ ‘पा पाने’ D₂, Pt₂

^३ मतङ्गादौ F₂ Pt₂

^४ मदवैकृत्य K₂, K₃

^५ परबल F₂ Pt₂

^६ तृणगुस्मे Pt₂

^७ जालक W₂

^८ नाग° K₂ K₃

^९ करि° K₂ K₃ W₂

(पा.) हस्त्यश्वरथपदाति—चतुष्टयम् । हस्त्यश्वरथपदातिचतुष्टय^१ सेनाङ्ग स्यात् । ‘तुरगरथपतीभ सेनाङ्गमभिधीयते’ इति ध्वनिमञ्जरी ॥ दन्ती दन्तावलौ हस्ती—स्तम्बेरम पद्मी । गजनामानि ॥

‘^२वेतण्डो ^३मदवृन्द स्यात् कुक्षीवान् पट्टिहायन ।

सिन्धुर ^४सामज कुम्भी शुण्डालश्च मतङ्गज^५ ॥’

एतानि च ॥ यूथनाथस्तु यूथप । नायकगजनामनी ॥ ३४-४ ॥

^१ पदातिना A₂ पदातीना B₂

^२ वेदण्ड B₂

^३ मदवृन्द A₂

^४ सामत A₁

^५ मतङ्गम A₁

मदोत्कटो मदकलः कलभः करिशावकः ॥ ३५ ॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः समावुद्धान्तनिर्मदौ ।

(वि.) मदोत्कट इति—मदेन^१ उत्कटस्तीव्रो मदोत्कट । मदेन^२ कलो मनोज्ञो मदकल । ^३अतिमदगजनामनी ॥ कलो भाति, कमुदकमन्यतो लभते वा कलम । ‘हुलभम् प्राप्तौ’ । ^४करिशिशुनाग ॥ प्रकर्षेण गिन्न इव अभिन्न^५ । गर्जो गर्जनस्य सजाव इति गर्जित । ‘गर्ज शब्दे’ । माशतीति मत्त । ‘मदि हर्षलेपनयो’ । मत्तगजनामानि ॥ मदमुद्धमतीति उद्धान्त । ‘डुवमु उत्त्रिणे’ । निर्गतो मदोऽस्मादिति निर्मद^६ । गतमदगजनामनी ॥ ३५ ॥

¹ गजमदेन W₂² W₂ adds दानाम्बुना³ मदोत्कट° W₂⁴ °शावक° W₂⁵ 'भिदिद विदारणे' D₂

(पा.) मदोत्कटो मदकल । यस्मिन् वयस्युद्भिन्नकटस्तस्मिन् वयसि वर्तमानो गजो मदकलः स्यात् । 'लग्नो मदकलो मत्त प्रभिन्नोऽपि¹' इति वैजयन्त्या (पृ १०९, श्लो ६८) मत्तपर्यायेषु² पठित ॥ कलभ करिशावक । 'करिशिशु कलभः स्यात् । 'पिल्लयेनुगु'³ । 'वयोलक्षणडीपि प्राप्ते शावोऽपि कलभी ॥ प्रभिन्नो—मत्त । मत्तगज नामानि ॥ समाबुद्धान्तनिर्मदौ । निर्गतमदस्य गजस्य नामनी । 'मदमुलिङ्गिचिन् येनुगु' ॥ अनुक्तम्—'राजवाह्यस्त्वौपवाह्य' । राजवाहनगज औपवाह्यः स्यात् । 'सनाह्य समरोचित' । युद्धोचितगज सनाह्यः स्यात् ॥ ३५ ॥

¹ B₃ omits² पर्याये A₁³ करिण A₁⁴ B₃ omits⁵ (४ १ २०)

हास्तिक गजता वृन्दे करिणी धेनुका वशा ॥ ३६ ॥

गण्डः कटो मदो दान वमथुः करशीकरः ।

(वि.) हास्तिकमिति—हस्तिना समूहो हास्तिकम् । गजाना समूहो गजता । 'गजवृन्दनामनी ॥ धयत्येना करिपोतक'¹ इति धेनुका । 'धेट पाने' । वष्टि कामयते गजमिति वशा । 'वश कान्तौ' । 'करिणीनामानि ॥ गण्ड्यते हन्यत इति गण्ड । 'गण्डि वदनैकदेशे' । कटति मदं वर्पतीति कट । 'कटे वर्षावरणयो' । गजगण्डस्थल नामनी ॥ माचतेऽनेनेति मद । 'मदि हर्षग्लपनयो' । द्यति हस्तिनमस्योद्भूमेन² पोडयतीति दानम् । 'दोऽवखण्डने' । वम्यत उद्गीर्यत इति वमथु । 'दुषमु उद्गिरणे' । करिकरशीकरनाम ॥ ३६ ॥

¹ °समूह° W₂² गजशिशु Pt₂³ करोऽस्या अस्तीति करिणी Pt₂⁴ वदमन W₂

(पा.) हास्तिक गजता वृन्दे । 'गजसमूहनामनी । करिणी धेनुका वशा । स्त्रीगजनामानि ॥ गण्ड कट । 'गणगण्डनामनी ॥ मदो दानम् । मदजलनाम ॥ वमथु करशीकर । करिहस्तामविदुर्वमथुः स्यात् । अनुक्तम्—'गुण्डा स्त्रिया करो हस्त' । करिकरनामनी ॥ ३६ ॥

¹ करि° A₁² °गण्डस्थल° B₂

कुम्भौ तु पिण्डौ शिरसस्तयोर्मध्ये विदुः पुमान् ॥ ३७ ॥
अवग्रहो ललाटं स्यादीषिका त्वक्षिकूटकम् ।

(वि.) कुम्भाविति—कुम्भाकृतियोगात् कुम्भौ । गजशिरोऽवयवभूतमास-
पिण्डनाम ॥ ^१वेत्स्यस्यादङ्कुशमिति विदुः । ‘विदुः ज्ञाने’ । कुम्भमध्यनाम ।
अङ्कुशेनावगृह्यत इति अवग्रहः ^२ । गजललाटदेशनाम ॥ ईपावल्लङ्गलदण्डवद् ^३
दैर्घ्यात् ईषिका ^४ । गजाक्षोरुपरिकूपरूपनतस्थाननाम ॥ ३७ ॥

^१ अस्मिन् अङ्कुशपात F₂, Pt₂   ^२ D₂, Pt₂ add ‘ग्रह उपादाने’
^३ लङ्गलिदेव F₂, Pt₂   ^४ Pt₂ adds अक्षिकूटकम् अक्षिगोलकम्.

(पा.) कुम्भौ तु—शिरसः । शिरसः पिण्डौ कुम्भौ स्याताम् । तयोर्मध्ये
विदुः पुमान् । कुम्भमध्यभागो विदुः स्यात् । तवर्गवृत्तीयान्तः । टवर्गवृत्तीयान्तोऽपि
स्यात् । ‘तयोर्मध्य विदुर्विदुः’ इति वर्णनिर्देशना । अनुक्तम्—‘आरक्ष कुम्भयोरधः’ ।
^१कुम्भयोरधोभाग आरक्षः स्यात् ॥ अवग्रहो ललाटः स्यात् । ^२करदिनिटिलमयग्रहः
स्यात् ॥ इषिका त्वक्षिकूटकम् । गजभ्रूभङ्ग इषिका स्यात् । ह्रस्वप्रथमो दीर्घ-
द्वितीयश्च ॥ ३७ ॥

^१ शिरः पिण्डौ A₁   ^२ कुम्भयोर्मध्ये A₁   ^३ कुम्भस्थलयो A₁   ^४ करि° A₁

अपाङ्गदेशो निर्माणं कर्णमूलं तु चूलिका ॥ ३८ ॥
अधः कुम्भस्य बाह्वित्थं प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

(वि.) अपाङ्गेति—निर्वाति नेत्रजलमस्मादिति निर्माणम् । ‘या प्रापणे’ ।
गजस्य अपाङ्गदेशनाम ॥ ^१चुल्यतेऽङ्कुशेन प्रेर्यते चूलिका ^२ । ‘चुलः प्रेरणे’ ।
मदवाहिनि ^३ स्थाने तिष्ठतीति बाह्वित्थम् । कुम्भस्याधोभागनाम ॥ प्रतिमीयतेऽनेन
प्रतिमानम् । ‘डुमिन् प्रक्षेपणे’ । दन्तकुम्भमध्यनाम ॥ ३८ ॥

^१ चोऽयते, ‘चुद प्रेरणे’ K₂, K₃, K₄   ^२ K₆, W₂ add गजकर्णमूलदेशनाम.
^३ बाह्वित्थानसमीपे K₅, K₆

(पा.) अपाङ्गदेशो निर्माणम् । गजापाङ्गप्रदेशो निर्माणः स्यात् । कर्णमूलं तु
चूलिका । गजश्रुतिमूलं चूलिका स्यात् । चूलिकास्थाने ^१पिप्पलीशब्दः केचित् पठन्ति ॥

अथ कुम्भस्य वाहित्यम् । कुम्भशब्देनात्र वातकुम्भामिधानरूढस्तरूपललाटकुटिर्वि-
वक्षिता । '२पित्रनुदिटिघुडुनु' । तस्याधोभागो वाहित्य स्यात् । 'वाहित्य वात-
कुम्भाध' इति भागुरि ॥ प्रतिमानमधोऽस्य च । तस्याप्यधोभूत दन्तान्तराल प्रतिमान
स्यात् । 'प्रतिमान प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयो' इति रुद्र ॥ ३८ ॥

¹ विप्ल^० B₃

² B₃ omits

आसनं स्कन्धदेशः स्यात् पद्मकं विन्दुजालकम् ॥ ३९ ॥

पक्षभागः पार्श्वभागो दन्तभागस्तु योऽग्रतः ।

(वि.) आसनमिति—आस्यते¹ हस्तिपकादिनात्रेत्यासनम्² । 'आस उपवेशने' ।
हस्तिन³ स्कन्धदेशनाम ॥ पद्मवर्णसाम्यात् पद्मकम् । गजसिंभनाम ॥ पक्षयोर्भाग-
पक्षभाग । पक्षश्चासौ भागश्चेति वा । 'गजपार्श्वभागनाम ॥ दन्तवान् भागो दन्तभाग ।
गजपुरोभागनाम ॥ ३९ ॥

¹ W₂ adds उपविश्यत

² अस्मिन् W₂

³ गजस्कन्धदेशनाम W₂

⁴ करि^० K₂, K₃, W₂

(पा.) आसन स्कन्धदेश स्यात् । गजस्कन्धप्रदेश आसन स्यात् ॥ पद्मकं
विन्दुजालकम् । गजमुखविन्दुजालक¹ पद्मक स्यात् ॥ पक्षभाग पार्श्वभाग । गजानां
पार्श्वभाग पक्षभाग² स्यात् ॥ दन्तभागस्तु योऽग्रतः । गजानामग्रभागो³ दन्तभाग-
स्यात् ॥ ३९ ॥

¹ जाल A₁

² पक्ष A₁

³ पुरोभाग B₂

द्वौ पूर्वपश्चाज्जहादिदेशौ गात्रावरे क्रमात् ॥ ४० ॥

तोत्र वैणुकमालानं बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खला ।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यादङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥ ४१ ॥

(प्रि.) द्वाविति—गात्रस्य प्रधानाङ्गत्वाद् गात्रम् । गात्रस्याप्रधानाङ्गत्वाद्
अवरम्¹ । एतौ क्रमात् पूर्वपश्चाज्जहादिदेशयोर्भिनी ॥ तुद्यते गजोऽनेनेति तोत्रम् ।
'तुद व्यथने' । वेणुना² निर्गुत्त वैणुकम्³ । गजप्रतोदनामनी ॥ आलायते बध्यते
गजोऽस्मिन्निति आलानम् । 'ला आदने' । गजबन्धनस्तम्भनाम ॥ शृणाति 'बन्धनेन

पीडयति गजमिति शृङ्खला । 'शृङ्गिंसायाम्' । अन्दति वज्रातीति अन्दुकः । 'अदि वन्धने' । निगलति^६ पीडयतीति निगड । डलयोरभेदात् । 'गल' आदाने' । शृङ्खलानामानि ॥ अङ्क्यते^८ गम्यतेऽनेन अङ्कुशः । 'अकि लक्षणे' । सरत्यनयेति सृणिः^९ । 'सृ गतौ' । अङ्कुशानामनी ॥ ४०-१ ॥

^१ अपरमिति वा पाठः K_३, K_४.

^२ वेणुयष्टित्वात् D_२, W_२.

^३ वेणुकं K_३, W_२.

^४ बन्धयति K_३.

^५ अति अदि W_२.

^६ निगलयति K_३, K_४.

^७ 'गल अदाने'

D_२, W_२.

^८ अकति गच्छति, 'अक कुटिलाया गतौ' K_३, K_४.

^९ D_२, W_२ add

सृणिशब्दः द्वयोः स्त्रीपुंलिङ्गयोर्वर्तते । 'सृणिं धित्वाग्रम्' (शिशु. ५. ५) इति तु मापस्य प्रमादः सृणेः स्त्रीत्वात् इति भानुजीदीक्षितः (प्र. ३२०).

(पा.) द्वौ पूर्वपश्चात्—क्रमात् । गजानां पूर्वजङ्घादिप्रदेशो 'गात्रं' स्यात् । तेषां

पश्चाजङ्घादिप्रदेशोऽचरा^२ स्यात् । गात्राचरे इति रूपसामान्येन स्त्रीनपुंसकलिङ्गे ।

'द्वौ पूर्वपश्चाजङ्घादिदेशौ गात्राचरे^३ न ना' इति रभसकोशः । तोत्र 'वैणुक्म् ।

गजभीषणार्थं कृतार्थचन्द्राकारायोमुखवेणुदण्डनामनी । 'आरागोला' । आलानं

बन्धस्तम्भे । 'गजबन्धनार्थं स्तम्भ आलानं स्यात् ॥ अथ शृङ्खले—निगलोऽस्त्री स्यात् ।

'शृङ्खलानामानि । 'संकल' । 'निगडः पादबन्धश्च हिङ्गीरः शृङ्खलोऽन्दुकः' इति

हलायुवपाठात् (अ. मा. २. ६८) शृङ्खलः पुलिङ्गः । 'अन्दुको निगलो न स्त्री मिदुरं

शृङ्खला त्रयी' इति वैजयन्त्यां (प्र. ११०, श्लो. ८३) त्रिलिङ्गत्वोक्ता ॥ अनुक्तम्—

'कलापकः कण्ठबन्धः' । ग्रीवानिगलः कलापकः स्यात् । 'त्रिपदी पादबन्धनम्' ।

पादशृङ्खला त्रिपदी स्यात् ॥ अङ्कुशो—सृणिर्द्वयोः । अङ्कुशानामनी । सृणि-

र्वन्त्यादिः ॥ ४०-१ ॥

^१ गात्रा B_२.

^२ अपरा A_२.

^३ गात्राचरे A_१.

^४ वेणुकं B_२.

^५ B_२ omits.

^६ बन्धस्तम्भनाम B_२.

^७ शृङ्खल° B_२.

दृष्या कक्ष्या वरत्रा च कल्पना सज्जना समे ।

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः कुथो द्वयोः ॥ ४२ ॥

षीतं त्वसारं हस्त्यश्वं वारी तु गजबन्धनी ।

(वि.) दृष्येति—दृष्यते^१ गजस्थौद्धत्यभङ्गः क्रियतेऽनयेति दृष्या । 'दुप वैकृत्ये' । कक्षायां^२ गजपार्श्वभागे वर्तमाना^३ कक्ष्या । प्रियते^४ गजमध्यमनयेति वरत्रा ।

‘वृब् वरणे’ । गजमध्यवन्धनाय निर्मितचर्मरज्जुनामानि ॥ कल्प्यते कल्पना । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । सज्यते विरच्यते सज्जना^५ । गजशृङ्गारनामनी । [शृङ्गार अलङ्करणम्] । ‘सज्जीकरणस्येति केचित् ॥ प्रकर्षेण चित्रवर्णत्वेन वयन्त्येनामिति प्रवेणी । ‘वेब् तन्तुसताने’ । आस्तीर्यते गजपृष्ठमनेन आस्तरणम् । ‘स्तृब् आच्छादने’ । वर्ण्यते चित्रवर्णत्वेन वर्ण । ‘वर्ण स्तुतौ’ । परिस्तोम्यते^७ गजपृष्ठ परिकीर्यते परिस्तोम । ‘स्तोम श्लाघायाम्’ । कुथ्यते गजोपरि सङ्क्षिप्यते कुथ । ‘कुथ सश्लेषणे’ । गजोपरिस्थचित्रकम्बलनामानि ॥ वेति स्म विगत बलमस्येति वीतम्^९ । नि सत्त्वहस्यश्वनाम ॥ ^{१०}गजपल्यायन वार्यतेऽनयेति वारी । ‘वृब् वरणे’ । गजप्रहणाय कृतस्य गर्तादेर्नाम^{११} ॥ ४२ ॥

^१ दूयते, ‘दूब् परितापे’ F₂, Pt₂ चूष्या चूपा इति च पाठौ ^२ मध्य° D₂, Pt₂

^३ मवा K₄ Pt₂ ^४ मध्यमाग D₂, K₅, K₄ ^५ Pt₂ adds ‘वस्ज गतौ’

^६ K₃ omits two lines ^७ परिस्त्यते K₅ ^८ स्थित° W₂ ^९ D₂, Pt₂ add

‘वी गत्यादिषु’ ^{१०} गज F₂, Pt₂ ^{११} K₃, K₄ add गजप्रकरण समाप्तम्

(पा.) ^१चूपा कक्ष्या वरणा स्यात् । गजमध्यवद्धस्थूलचर्मरज्जुनामानि^२ । ‘येनु-
गनडिमिदोद्बद्धोक्तु’ ॥ कल्पना सज्जना समे । गजसज्जीकरणाय ^३वद्धदीर्घचर्मरज्जु-
नामनी । ‘प्रनन्नेकु’ । क्रियाशब्दत्वात् कल्पित सज्जितो गज ॥ अनुक्तम्—‘^४तिर्यग्दन्त-
प्रहारो य परिणाम स दन्तिनाम्’ । गजानां तिर्यक्प्रसारितदन्तप्रहार परिणाम स्यात् ।
क्रियाशब्दत्वात् परिणतो गज ॥ प्रवेण्यास्तरण—कुथो द्वयो । ^५रत्नकम्बलनामानि ॥
अनुक्तम्—‘पिधान^६ हस्तिकम्बल’ । गजकम्बल पिधान^७ स्यात् ॥ ‘निर्वाण हस्ति
मज्जनम्’ । ‘गजमज्जन निर्वाण स्यात् ॥ ‘शारिर्नां हस्तिपर्याणम्’ । गजपल्यायन शारि
स्यात् ॥ ‘शृङ्गारो हस्तिमण्डनम्’ । गजालङ्कार शृङ्गार स्यात् ॥ वीत त्वसारहस्यश्वम् ।
असार करितुरग वीत स्यात् । पादकर्माङ्कुशधारणे^८ श्रमिलित्वा वीत स्यात् ।

‘पादकर्म^{१०} यत तेषां यातमङ्कुशधारणम् ।

वीतं तदुभय यच्च नि सार^{११} हयकुञ्जरम् ॥’

इति वेजयन्ती (पृ १११, श्लो ८९) ॥ वारी तु गजवन्धनी । करिप्रहणभूमिनाम ॥
‘गजप्रहणभूमौ स्त्री ^१वारि स्यात् सलिले नपुम्’ इति वेजयन्ती (पृ २३६, श्लो ८२) ॥
अनुक्तम्—‘अवपातस्तु पाताय ^१गर्तशृङ्गारणादिना’ । गजानां ^{११}प्रहणाय कृतो
गर्तोऽवपात^{१२} स्यात् । ‘ओदामु’ ॥ ४२ ॥

- ¹ दूष्या B₂   ² B₂ omits   ³ A₁ adds परिणिनसुर्गज
⁴ तिर्यग्दन्तप्रहारस्तु गज परिणतो मत इति हल्ययुध (२ ६५)   ⁵ A₁ adds एतानि पञ्च
 ॥ विधान A₁   ⁷ गजाना A₁   ⁸ चारणे A₁   ⁹ A₁ adds द्वे   ¹⁰ वर्मयुत
 प्रोक्त A₁   ¹¹ नि सारह्य° A₁   ¹² वारी B₂   ¹³ पुष्करिणीकृत B₂
¹⁴ निपातनाय B₂   ¹⁵ निपात A₁

घोटके वीतितुरंगतुरंगाम्बुतुरंगमाः ॥ ४३ ॥

वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

(वि.) घोटक इति—भूमौ ¹घोटते परिवर्तते घोटक । ‘घुट परिवर्तने’ ।
 वेति शीघ्र गच्छतीति वीति । ‘वी गत्यादौ’ । पीतिरिति वा पाठ । तुर त्वरित’
 गच्छतीति तुरग । तुरग । तुरगमश्च ॥ अश्वगते ²गमनेनेत्यश्च । ‘अशू व्याप्तौ’ ।
 वजतीति वाजी । ‘वज’ गतौ’ । वहति नरमिति वाह । ‘उह प्रापणे’ । अर्षति
 क्षिप्र गच्छतीत्यर्षा । ‘अर्ष’ गतौ’ । नकारान्तोऽयम् । गन्ध्यते कशादिना ³ताड्यत
 गन्धर्व । ‘गन्ध अर्दने’ । हयतीति’ हय । ‘हय गतिकान्त्यो’ ⁴’ । सिन्धुदेशे
 भव सैन्धव । सपति ⁵जवादिधर्मेण समवैतीति सप्ति । ‘पप समवाये’ । अश्व-
 नामानि ॥ ४३ ॥

- ¹ घुटति K₅, K₆, Pt₂   ² शीघ्र D₂, W₂   ³ जवेन गच्छति K₂, K₃, K₄
⁴ वज वज K₁, K₆   ⁵ क्षिप्रगती K₃, K₄   ⁶ पीड्यते F₂, Pt₂   ⁷ K₃, Pt₂
 add गच्छति   ⁸ गतौ F₂, W₂   ⁹ सेनादि Pt₂

(पा.) घोटके पीतितुरंग—सैन्धवसप्तयः । पीतिशब्द इत्यन्तः । ‘पाने स्त्री
 पीतिरथे ना’ इति रुद्र । अर्षेति शब्दो नकारान्तः । ‘अर्षा’ च कुत्सिते वाहे वृषा
 कर्णमहेन्द्रयो’ इति विश्वप्रकाशिका (पृ ९४, श्लो १७) ॥ अश्वनामानि ॥

‘कुदर स्वाम्युपकारक स्थौरी वाकलो जुहुरणश्च ।
 धाराट सुङ्गाह ² प्रकीर्णक सालिहोत्री च ॥’

एतानि च ॥ ४३ ॥

- ¹ ‘अर्षा च कुत्सिते’ इति मुद्रितग्रन्थे   ² सेकोश A₁, सेकोठ B₂

आजानेयाः कुलीनाः स्युर्विनीताः साधुवाहिनः ॥ ४४ ॥

चनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा धाहिका हयाः ।

(वि.) आजानेया इति—अजेन गतिक्षेपेण^१ आनेया आजानेयाः । कुलीनाश्व-
नाम ॥ विनीयन्त^२ इति विनीताः^३ । ‘गीब् प्रापणे’ । सुशीलाश्वनाम ॥ वनायुदेशे भवा
वनायुजाः । पारसीकदेशे भवाः पारसीकाः । ‘कम्बोजेणु भवाः कम्बोजाः । ‘वह्निकदेशे
भवाः वाह्निकाः । एतानि उत्तदेशजाश्वनामानि ॥ ४४ ॥

^१ अजेन Pt₂.   ^२ K₂, K₆, W₂ add साधु.   ^३ साधुवहनशीला; साधुवाहिनः
D₂, F₂.   ^४ कम्बोज° F₂, Pt₂.   ^५ वह्निक° Pt₂.

(पा.) आजानेयाः कुलीनाः स्युः । जात्याश्वाः कुलीनाः स्युः । विनीता. साधु-
वाहिनः । सम्यग्वाहनशीला^१ विनीताः स्युः । तदन्ये शूलकाः^२ स्युः । ‘^३शूलको
दुर्विनीतोऽश्वः’ इति हलायुधः (अ. मा. २. २८५) ॥ वानायुजाः ‘पारसीकाः ।
मित्रदेशत्वाद् मित्रार्थकाः । वानायुजशब्दो^४ ह्रस्वादिश्च स्यात् । ‘वानायुजः पारसीको
वानायुजः’ इति रत्नकोशः । ‘कम्बोजा वाह्निका हयाः । वाह्निकशब्दो दीर्घमध्यश्च
स्यात् । ‘वाह्निकं वाह्निकं धीरहिङ्गुनोर्नाश्वदेशयोः’ इति त्रिकाण्डशेषः^५ ॥ ४४ ॥

^१ A₁ adds अश्वाः.   ^२ शूलकाः A₁, B₂.   ^३ शूलकः B₂.   ^४ पारसीकाः A₁.
^५ वानायुजा इति दीर्घादिश्च B₂.   ^६ कम्बोजा A₁.   ^७ ३. ३. खो. ५९५.

ययुरश्वोऽश्वमेधीयो जवनस्तु जवाधिकः ॥ ४५ ॥

पृष्ठयः स्थौरी सितः कर्को रथ्यो बोढा रथस्य यः ।

(वि.) ययुरिति—^१वत्सष्टो दिशं^२ यातीति ययुः । ‘या प्रापणे’ । अश्वमेधाय
हितोऽश्वमेधीयः । अश्वमेधीयाश्वनाम ॥ ^३जवते शीघ्रं गच्छतीति जवन । ‘जु गतौ’ ।
जवाधिकाश्वनाम ॥ पृष्ठेन बोढुं क्षमः पृष्ठयः । ‘स्थूलस्य पृष्ठभागस्येदं स्थौरम् ।
रलयोरभेद । स्थौरं बलमस्यास्तीति स्थौरी । अतिभरवहनसमर्थाश्वनामनी । सितस्य
वर्णान्तरं क्रियत इति ‘कर्कः’ । ‘डुकृञ् करणे’ । सिताश्वनाम ॥ रथं वहतीति रथ्यः ।
रथबोढुरथस्य नाम ॥ ४५ ॥

^१ विपृष्ठः F₂, Pt₂.   ^२ दिशि दिशि W₂. देशे देशे Pt₂.   ^३ जवति Pt₂.
^४ स्थूराया अश्वजहाया इदं D₂, K₆, K₆.   ^५ करोति कौतुकं F₂, Pt₂.

(पा.) ययुरश्वोऽश्वमेधीयः । अश्वमेधाश्वो ययुः स्यात् । अश्वमात्रेऽपि^१ ययुः
स्यात् । ‘ययुरश्वोऽश्वमेधाश्वे’ इति वैजयन्ती (पृ. २१८, खो. ४८) ॥ जवनस्तु जवाधिकः ।

जवाधिकोऽथो जवनः स्यात् ॥ पृष्ठयः स्यौरी । पृष्ठनहनशीलाश्वनामनी । ‘स्यौरं पशूनां पृष्ठवाह्यां तद्योगादिनिः’ इति ^१सुभूतिटीकावचनात् स्यौरं^२ पृष्ठवाह्यम्^३ । ‘वन्नेमोपु’ ॥ सित. कर्क । श्वेतवर्णाश्वः कर्क स्यात् । अनुक्तम्—‘कृष्णवर्णस्तु हेमः स्यात्’ । नीलवर्णाश्वो हेमः स्यात् । ‘शोणाद्गः शोण एव हि’ । शोणवर्णाश्वः शोणः स्यात् । ‘हरित पीतवर्णाश्वः’ । ‘पीतवर्णस्तुरंगः हरितः स्यात् । ‘हलाहः चित्रवर्णकः’ । चित्रवर्णाश्वो हलाहः स्यात् । ‘इन्द्रायुधस्तु नीलाक्ष’ । नीलेक्षणोऽथ इन्द्रायुध स्यात् । ‘मल्लिकाक्षः सितेक्षणः’ । शुभ्रनेत्रोऽथो मल्लिकाक्ष स्यात् । ‘श्रीवृक्षकी स तुरगः श्रीवृक्षो यस्य लाञ्छनम्’ । श्रीवृक्षलाञ्छनोऽथः श्रीवृक्षकी स्यात् । ‘श्रीवृक्षकी पुरुषकोत्तमिता-प्रकायः’ इति माघः (शिशु. ५. ५६) ॥ रथ्यो वोढा रथस्य यः । रथवहनशीलोऽथो रथ्यः स्यात् ॥ ४५ ॥

^१ माघमपि A₁.^२ टीकाकार° A₁.^३ B₂ omits.^४ पीतवर्णाश्वः B₃

बालः किशोरो वाम्यश्वा वडवा वाडवं गणे ॥ ४६ ॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

(वि.) बाल इति—कश्यते ^१कशया किशोरः । ‘कश गतिशासनयो’^२ । बालाश्व-नाम ॥ वमति गर्भमिति वामी । ‘डुवमु डन्निरणे’ । अश्वजातिस्त्री अश्वा । वलत इति वडवा^३ । ‘वल सवरणे सचरणे च’ । अश्वस्त्रीनामानि ॥ वडवानां समूहो वाडवम् । अश्वासमूहनाम ॥ अश्वेनैकेन दिनेन गम्यत इति आश्वीनम्^४ । यो ^५‘मार्गोऽश्वेनैकदिनेनैव गम्यते तस्य नाम ॥ ४६ ॥

^१ केशेन W₃^२ शातनयोः W₂, Pt₂^३ वाडते आद्रवते वाडवा, ‘वाडूआह्लाभ्ये’ D₂, K₄^४ आश्विन K₄^५ यद्वर्त्म F₂, Pt₂

(पा.) बालः किशोरः । बालोऽथ. किशोर स्यात् ॥ वाम्यश्वा वडवा ।

^१स्त्रीतुरगनामानि ॥ अश्वेत्यत्राजादित्वाद् झीप् न भवति । अन्यत्र झीप् । घोटी इयी तुरगी अर्वती । ‘अर्वणश्चसावनवः’ (६. ४. १२७) इति वृ ^२इत्यन्तादेशः ॥ वाडव गणे । वडवानां समूहो वाडव स्यात्^३ ॥ त्रिष्वाश्वीनं—एकेन गम्यते । अश्वस्यैकदि-नवर्त्म आश्वीनं स्यात् ॥ ४६ ॥

^१ अश्वस्त्री° A₁.^२ प्रादेशः A₁.^३ B₃ adds अश्वासमूहनाम.

कश्यं तु मध्यमश्वानां हेपा हेपा च निखनः ॥ ४७ ॥

निगालस्तु गलोद्देशे वृन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

(वि.) कश्यमिति—कशामर्हतीति कश्यम् । अश्वमध्यनाम ॥ हेपणं^१ हेपा हेपा च । ‘हेपृ हेपृ अव्यक्ते शब्दे’ । अश्वनिखननाम ॥ निगलत्यनेन कवलमिति निगाल । ‘गल अदत्ते’ । अश्वगलदेशनाम ॥ अश्वाना वृन्दम्^२ आश्वीयम्^३ । आश्वं च । अश्वसमूहनामनी ॥ ४७ ॥

^१ हेपते D₂, K₂, W₂

^२ समूह W₂

^३ अश्वीयम् W₂

(पा.) कश्यं तु मध्यमश्वानाम् । अश्वमध्यम^१ कश्यं स्यात् ॥ हेपा हेपा च निखने । अश्वनिखननामनी ॥ निगालस्तु गलोद्देशे^२ । अश्वगलप्रदेशो निगाल^३ स्यात् ॥ वृन्दे^४ त्वाश्वीयमाश्ववत् । अश्वसमूहनामनी ॥ ४७ ॥

^१ मध्यम् A₁

^२ गलोद्देश B₂

^३ आश्वीयम् B₂

आस्कन्दितं धोरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् ॥ ४८ ॥

गतयोऽमूः पञ्च धारा घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

(वि.) आस्कन्दितमिति—आस्कन्दति चतुरं गच्छतीति आस्कन्दितम्^१ । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयो’ । धोरणम् अतिवेगेन धावन धोरितकम्^२ । ‘धोर्क गतिचातुर्य’ । धुर्याणां वेगेन सह किञ्चिद्गर्वितसहित गमन रेचितमित्युच्यते । रेचनं रेचितम् । ‘रिचिर् विरेचने’^३ । वल्गतीति वल्गितम् । ‘वल्ग गतौ’ । वलितमिति पाठे वलते वलितम् । ‘वल सयरणे सचलने च’ । प्लवत इति प्लुतम् । ‘प्लुङ् गतौ’ । अश्वानाम् अमू पञ्च गतयो धारा भवन्ति । धार्यन्ते तुरगैरिति धारा ॥ घोणते आसेन चलतीति घोणा । ‘घुण भ्रमणे’ । प्रोथतीति^४ प्रोथ । ‘प्रोथृ पर्याप्ती’ । अश्वनासानामनी ॥ ४८ ॥

^१ आस्कन्दन F₂, Pt₂

^२ चातुर्येणाधोरणं Pt₂

^३ पृथग्भावे Pt₂, रिच्यते

विरिच्यते W₂

^४ W₂ adds वल्तीति.

(पा.) आस्कन्दित धोरितक—पञ्च धाराः । कोपात् सर्वपदैरुत्प्लुत्योत्प्लुत्य गमनमास्कन्दितम् । कङ्कुशिखिकोहनकुलगतैः सटश धोरितकम्^१ । पङ्क्तिर्वल्गन वल्गितम् ।

अवक्रद्रुता गतिस्तु रेचितम् । पक्षिमृगसाम्येन लङ्घनं प्लुतम् । स्कन्दितादीनि पञ्च धाराशब्दवाच्यानि ॥ घोषा तु—अस्त्रियाम् । अश्वाना नासिका प्रोथ स्यात् ॥ ४८ ॥

^१ धोरितकम् B₂

^२ आस्वदित* B₂

^३ प्रोथ A₁

कविका तु खलीनोऽस्त्री शफ क्लीवे खुरः पुमान् ॥ ४९ ॥

पुच्छोऽस्त्री लमलाङ्गले बालहस्तश्च बालधिः ।

(वि.) कविकेति—कवते भक्षणसमये शब्दायत^१ इति कविका । ‘कुङ् शब्दे’ । खलति चलतीति खलीन । ‘खल चलने’ । अश्वस्य मुखनियन्त्रिकानामनी ॥ शायते^२ भुषा ताडनादिना शफम् । ‘शो तनूकरणे’ । खुरति भुवमिति खुर । ‘खुर विलेखने’^३ । पशुचरणामनामनी ॥ पूयन्ते^४ दशदयोऽनेनेति पुच्छ । ‘पूयी विशरणे’ । लयन्ते रोमाण्यत्रेति लम् । नफाराग्त । ‘लङ् छेदने’ । लङ्गति चलतीति लाङ्गलम् । ‘लङ् गतौ’ । बालसमूहयोगात् बालहस्त । बाला धीयन्तेऽस्मिन्निति बालधि^५ । पशुपुच्छ नामानि ॥ ४९ ॥

^१ चलति K₂ K₄

^२ सचये च K₂ K₄

^३ भुव K₂ K₄

^४ छेदने Pt₂

^५ उत्सारयति दशदीन् F₂ Pt₂

^६ अपवारणे K₄

^७ चलने K₂ K₄

^८ D₂

Pt₂ add ‘डुघाञ् धारणपोषणयो

(पा.) कविका—खलीनोऽस्त्री । अश्वमुखनिक्षिप्तयोऽयन्त्रनामनी ॥ अनुक्तम् — ‘पल्याण स्यात् पत्ययन्तम्’ । अश्वपल्याणनाम । ‘पल्मु’ । ‘वागा । बलावक्षेपणी कुशा’ । वागानामानि । ‘वागे’ ॥ ‘केशकार केशरचक’ । अश्वक्षुरकनामनी ॥ ‘बोक्काणस्तु प्ररोहक’ । बोक्काणनामनी । ‘बोक्केत’ ॥ शफ—पुमान् । केषाचिन्मते शफशब्दोऽपि पुलिङ्ग । ‘खुर शफ शको विष्टा यासस्तु यथस शरि’ इति वैजयन्ती (पृ ७१, श्लो ७४) । खुरनामानि ॥ पुच्छोऽस्त्री लम् । नान्तम् । लाङ्गले—बालधि । अश्वबालगुच्छनामानि ॥ अनुक्तम् — ‘आवर्तो रोमज पुस्ति’ । रोम्यामवस्थानवि शेषनाम । ‘मुडि’ ॥ ४९ ॥

त्रिपूपावृत्तलुठितौ परावृत्ते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

याने चक्रिणि युद्धार्थे शताङ्ग. स्पन्दनो रथः ।

(वि.) त्रिष्विति—उपावर्तत स भुवि जाड्यपरिहाराय उपावृत्त । ‘ध्रुवर्तने’ । लुठति भुवि परिवर्तते^१ स लुठित । ‘लुठ प्रतिघाते’ । भुवि मुहु

परावृत्तानामानि ॥ अश्वप्रकरणं समाप्तम् ॥ शतम् अङ्गानि यस्य शताङ्गः । स्यन्दते यातीति^३ स्यन्दनः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । रमन्तेऽत्र घन्विनः^४ रथः । 'रसु क्रीडायाम्' । रथनामानि ॥ ५० ॥

^१ परावर्तते K_६. ^२ परिवर्तते K_६. ^३ D_३ adds यात्यनेन यागम्, चक्रमस्यास्तीति तस्मिन् चक्रिणि. ^४ घ्वनिना K_६.

(पा.) त्रिपूपावृत्त—मुहुर्भुवि । मुहुर्भूतले परावृत्तेऽश्वे^१ उपावृत्तलुठितशब्दौ स्याताम् । तौ च त्रिलिङ्गौ ॥ याने चक्रिणि—स्यन्दनो रथः । ^२चक्रयानं रथः । युद्धार्थे तस्मिन् रथे ^३शताङ्गस्यन्दनशब्दौ स्याताम् । 'चङ्कुरो मूलविभुजः' । एते द्वे च ॥ ५० ॥

^१ अपावृत्त° A_१. ^२ चक्रियानम् A_१. ^३ शताङ्गादिशब्दौ B_३.

असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय यत् ॥ ५१ ॥

कण्ठीरथः प्रवहणं डयनं च समं त्रयम् ।

(वि.) असाविति—पुष्पे^१ उत्सवादौ विहितशुभकाले उपयोगी रथः ^२पुष्परथः । यश्चक्रवयानं समराय न भवति यात्रादावेव तस्य रथस्य नाम ॥ कण्ठेषु^३ मनुष्यस्कन्धेषु उद्गमानो रथः कण्ठीरथः । कर्णारथ इति वा पाठः । प्रवहति नरश्रेष्ठमिति^४ प्रवहणम् । 'वह प्राप्ते' । डयते विहायसि गच्छत्यप्रस्थ इति डयनम् । 'डोङ् विहायसा गतौ' । विमानाख्ययाननामानि ॥ ५१ ॥

^१ पुष्पयात्रादौ W_२. ^२ पुष्परथः W_२. ^३ कर्णोपु W_२. ^४ D_३, K_६, K_६ add अनेन.

(पा.) असौ पुष्परथः—समराय यत् । न समरायेति प्रतिषेधात् क्रीडार्थं ^१चक्रयानं पुष्परथः स्यात् ॥ कर्णारथः प्रवहणं—समं त्रयम् । ^२मनुष्यस्कन्धवाहयाननामानि ॥ 'कर्णारथस्यां रघुवीरपत्नीम्' इति कालिदासः (रघु. १४. १३) ॥ ५१ ॥

^१ चक्रियानं A_१. ^२ बालादिक्रीडाघटनानामानि A_१.

क्रीवेऽनः शकटोऽस्त्री स्याद् गन्त्री कम्बलिवाहकम् ॥ ५२ ॥

शिबिका याप्ययानं स्याद् डोला मेहुणादिका स्त्रियाम् ।

(वि.) ह्रीब इति—अनिति ^१अक्षेण चीत्करोतीति अन । ‘अन प्राणने’ । सान्तोऽय नपुसकलिङ्ग । शक्नोति भार चोदु शकट । ‘शकल शक्तौ’ । शकटनामनी ॥ गच्छतीति गन्त्री । ‘गम्ल सृष्ट गतौ’ । ^२क सुप्रकर बल येषा तै कम्बलिन बलीवर्दा, तैर्वाह्यते कम्बलिवाह्यकम् । अल्पशकटनामनी ॥ शिवा^३ मङ्गलदायिका । शिवैव शिविका । ^४याप्यो नेतव्यो राजादि, तस्य यान याप्ययानम् । आन्दोलिकानामनी ॥ डोल्यते इतस्तत उत्क्षिप्यते डोला । ‘डुल उल्लेपे’ । डोलेति वा पाठ । ^५प्रेङ्गपते इतस्तत प्रङ्गा^६ । ‘इखि गतौ’ । डोलानामनी ॥ ५२ ॥

^१ अक्षे W₂

^२ कम्बल साक्षा तद्योगात् कम्बलिनो बलीवर्दा F₂, Pt₁

^३ नृपाणा अयस्करी D₂, K₂, K₄ ^४ याप्यैरघमैर्यायते F₂, Pt₂ ^५ प्रेङ्गते K₂, K₄

^६ आदिना घयनखट्वा बाह्यादिदोल इति भगुजीदीक्षित (पृ ३२५)

(पा.) ह्रीवेऽन । सान्तोऽयम् । शकटोऽस्त्री स्यात् । शकटनामनी ॥ ‘लघ्वी वेसरयुक्तश्च’ । ^१एते द्वे च । ‘विलङ्घ्य^२ लघ्वीं करभौ बभञ्जतु’ । (शिशु १२ २४) । ^३प्रणोदित वेसरयुक्तमध्वनि’ । (शिशु १२ १९) इति प्रयोगात् सज्ञाशब्दत्वादलघु-श्चेदपि लघ्वी, अवेसरयुक्त चेदपि वेसरयुक्तम् ॥ गन्त्री कम्बलिवाह्यकम् । कम्बलि भिर्घृपै । करीपशकटनामनी । गन्त्रीशब्द स्त्रीलिङ्ग । ‘गन्त्री स्त्री कूबर न स्त्री रथे कम्बलिवाह्यके’ इति वैजयन्ती (पृ ११४, भो १२७) । शिविका याप्ययान स्यात् । आन्दोलिकानामनी ॥ डोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम् । डोलानामनी । डोला प्रेङ्ग पुमान् प्रेङ्गा निश्रेणिरधिरोहणी’ इति रत्नकोश ॥ ५२ ॥

^१ लघ्वीवेसरयुक्तशब्दावामि A₁

^२ विभज्य A₁

^३ प्रणोदित वसरयुक्तमध्वनि’

इति मुद्रितग्रन्थे (पृ २९५)

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्मावृते रथे ॥ ५३ ॥

पाण्डुकम्बलसंवीतः स्पन्दनः पाण्डुकम्बली ।

(वि.) उभाविति—द्वीपिचर्मणा^१ आवृतो रथ द्वैप । व्याघ्रचर्मणा आवृतो वैयाघ्र । शार्दूलचर्मवृत्तयाननामनी ॥ पाण्डुकम्बलसंवृतो रथ पाण्डुकम्बली^२ । श्वेतकम्बलावृत्तरथनाम ॥ ५३ ॥

^१ चमवृत् Pt₂

^२ F₂, Pt₂ add नात्

(पा.) उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ—आवृते रथे । द्वैपवैयाघ्रशब्दौ द्वीपिचर्मार्थकौ ।
‘द्वैपवैयाघ्रादञ्’ इति (४. २. १२) ताभ्यामावृते रथेऽपि द्वैपवैयाघ्रशब्दौ स्याताम् ॥
पाण्डुकम्बल—पाण्डुकम्बली । श्वेतकम्बलेन संवीतो रथः पाण्डुकम्बली स्यात् ॥ ५३ ॥

रथे काम्बलवास्त्राद्याः कम्बलादिभिरावृते ॥ ५४ ॥

त्रिपु द्वैपादयो रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

(वि.) रथ इति—कम्बलेनावृतः^१ काम्बलः । वस्त्रेणावृतो^१ वास्त्रः । एवमादीनि
कम्बलाद्यावृतरथनामानि ॥ पूर्वोक्ता द्वैपादयः पञ्च शब्दाः त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥
रथानां समूहो रथ्या । रथकट्या च । रथव्रजनामनी ॥ ५४ ॥

^१ F₂, Pt₂ add रथः.

(पा.) रथे काम्बलवास्त्राद्याः—आवृते । कम्बलवस्त्रादिभिरावृते रथे काम्बल-
वास्त्राद्याः शब्दाः स्युः ॥ त्रिपु द्वैपादयः । द्वैपादिशब्दास्त्रिलिङ्गाः द्वैपी रथ्या वैयाघ्री
रथ्या । ‘परिवृतो रथः’ (४. २. १०) इति नियमात् द्वैपी पेटीति न भवति ॥
रथ्या रथकट्या रथव्रजे । रथसमूहनामनी ॥ ५४ ॥

^१ B₃ adds पञ्च.

धूः स्त्री क्लीवे यानमुखं स्यात् रथाङ्गमपस्करः ॥ ५५ ॥

चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात् प्रधिः पुमान् ।

(वि.) धूरिति—धूर्वति हिनस्तीति धूः । ‘धूर्वा हिंसायाम्’ । यानमुखनाम ॥
अपकीर्यते तत्तदुचितस्थाने निक्षिप्यते अपस्करः^१ । अवस्कर इति वा पाठः । रथावयव-
नाम ॥ करोति रथगमनमिति चक्रम् । ‘डुकृन् करणे’ । रथस्याङ्गं रथाङ्गम् ।
रथचक्रनाम ॥ गमनसमये नमतीति नेमिः^२ । ‘णसु प्रकृते शब्दे च’ । चक्रस्य
प्रान्ते प्रधीयते क्षिप्यते प्रधिः^३ । चक्रान्ते सर्वतोनिहितलोहवलयनामनी ॥ ५५ ॥

^१ D₂, Pt₂ add ‘कृ विधेय’.

^२ D₂, Pt₂ add शब्दायते.

^३ नयतीति वा,

‘निवो मिः’ (उ. ४. ४४) K₂.

^४ ‘डुघाञ् धारणपोषणयोः’ Pt₂.

(पा.) धूः स्त्री क्लीवे यानमुखम् । ‘धूः स्त्री धूर्वा यानमुखम्’ इति वेंजयन्त्य-
नुसारिपाठः (पृ. ११४, श्लो. १३०) । रथनासिकानामानि ॥ स्याद्रथाङ्गमपस्करः ।

धृःप्रभृति रथावयवः सर्वोऽपि अपस्करः स्यात् ॥ चक्रं रथाङ्गम् । रथचरणनामनी ।
 ‘^१वण्डिकस्तु’ । अत्र रथाङ्गमिति संज्ञा । ‘अरि चक्रं रथपद रथाङ्गं केशवायुधम्’
 इति वैजयन्ती (पृ. ११५, श्लो. १३४) ॥ तस्यान्ते नेमिः—प्रधिः पुमान् । ^२चक्रान्त-
 नामनी । ‘वण्डिकस्मि’ ॥ ५५ ॥

^१ B₃ omits^२ चक्रस्यान्तस्य° B₃

पिण्डिका नाभिरक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः ॥ ५६ ॥

रथगुप्तिर्वरूथो ना कूबरस्तु युगंधरः ।

(वि.) पिण्डिकेति—पिण्डयन्ते ^१नैरन्तर्येण निखन्यन्ते अरा अस्यामिति
 पिण्डिका । ‘पिडि सघाते’ । नभ्यते हिंस्यतेऽक्षेणेति नामिः । ‘णभ हिसायाम्’ ।
 चक्रनामिनाम् ॥ अणति शब्दायत इत्यणिः । ‘अण शब्दे’ । अक्षस्य नामिक्षेप्यस्य
 काष्ठस्यान्ते ^२रन्ध्रक्षिप्तकीलकनाम् ॥ रथोऽनेन गुप्यते रथगुप्तिः । ‘गुप् रक्षणे’ । त्रियते
 रथोऽनेनेति वरूथः । ‘वृष् वरणे’ । ^३रथस्य द्वीपिचर्मादिगुप्तेर्नामनी ॥ ^४कुप्यते शब्दायते
 कूबरः । ‘कूक् शब्दे’ । युगं धारयतीति युगंधरः^५ । युगमभ्यप्रदेशधारकस्य रथावयवस्य
 नामनी ॥ ५६ ॥

^१ सर्वाण्यप्राण्यस्यामिति F₂, Pt₂.^२ निक्षिप्त° W₂.^३ K₂, W₂ add

द्वीपिचर्माद्वतरथस्य.

^४ कवते, ‘कुद् शब्दे’ K₃, K₄^५ K₂, Pt₂ add ‘धृञ्

धारणे’.

(पा.) पिण्डिका नामिः । चक्रमभ्यरन्ध्रनामनी ॥ अक्षाग्रकीलके—अणिः ।

अक्षो नाम कर्पचक्र, ^१तस्याग्रस्थः कीलोऽपि स्यात्^२ । आणिश्च^३ स्यात् । ‘सीमाभ्रपक्षा-
 ग्रकीलेषु स्यादाणिरणिषद् द्वयोः’ इति रुद्रः ॥ रथगुप्तिर्वरूथो ना । चक्ररन्ध्रकीलि-
 ताव.कुम्भनामनी । ‘नेम्मुलु’ ॥ ‘रथो वरूथस्य ह्यस्य वाजी गज. ‘करेणोः पथिक.
 पदातेः’ इत्यत्र वरूथशब्दोऽज्ञावाच्यजन्तः (५. २. १२७) ॥ कूबरस्तु युगंधरः ।
 चक्ररन्ध्रप्रविष्टदीर्घदारुनामनी । ‘इरु^५’ ॥ ५६ ॥

^१ अग्रस्थकीलके B₂.^२ A₁ adds ‘अन्चुक्नेनचिल’.^३ आणिरितिदीर्घादिश्च B₂^४ करिणः A₁.^५ ‘यिरु’ A₁.

अनुकर्षो दार्वधःस्थं प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

सर्वं स्याद् वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम् ।

(वि.) अनुकर्ष इति—अक्षम् ^१अनुकृष्यत इति अनुकर्षः । 'कृष विलेखने' । अक्षाधःक्षिप्तदारुनाम् ॥ प्रासज्यते वलीवर्दकण्ठेष्विति प्रासङ्गः । 'पञ्च सङ्गे' । द्वितीययुगनाम् ॥ यान्त्यनेनेति यानम् । 'या प्रापणे' । युगं ^२वहतीति युग्यम् । पतन्त्यनेनेति पत्रम् । 'पल्लु गतौ' । घोरति चातुर्येण गच्छत्यनेनेति घोरणम् । 'घोर्ऋ गतिचातुर्ये' । सर्ववाहनमात्रनामानि ॥ [सर्वं हस्त्यश्वरथादि दोलान्तं वाहनमिति स्त्रीरस्वामी (पृ. १८७)] ॥ ५७ ॥

^१ K₅, K₆ add पश्चात्.

^२ अर्हतीति W₂.

(पा.) अनुकर्षो दार्वधःस्थम् । ^१अघस्तनं धारणादारु अनुकर्षः स्यात्^२ ॥ प्रासङ्गो न युगायुगः । युगो नाम यानाद्यङ्गम् । युगात् परस्थितयुगः प्रासङ्गः स्यात् ॥ अनुक्तम्—'शिविका याप्ययानं स्यात्' । याप्ययानं शिविका स्यात् । '^३पल्लुकी' । 'दोलाप्यान्दोलिका स्त्रियाम्' । डोला प्रेक्ष्णेलिका स्त्रियामिति पाठान्तरम् । आन्दोलनामनी । 'अंदलमु' । 'आन्दोलनं स्यादान्दोलो दोला स्यादोलिकापि च' इति वैजयन्ती (पृ. ११५, श्लो. १३७) । 'दोलानामपि स्यात् । 'दोला हेलार्थरूपणम्^४' इति वैजयन्ती (पृ. ११५, श्लो. १३६) ॥ सर्वं स्यात्—घोरणम् । उक्ता एते हस्त्यादयः सर्वेऽपि वाहनाविशब्दवाच्याः स्युः ॥ ५७ ॥

^१ अघःस्य^५ B₂.

^२ B₂ adds 'कोटिर्बीड'.

^३ 'पल्लुकि' A₁.

^४ डोलापि B₃.

^५ रोहणम् A₁.

परंपरावाहनं यत् तद् वैनीतकमस्त्रियाम् ॥ ५८ ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निपादिनः ।

(वि.) परंपरेति—बोटुभिः परंपरया वाह्यत इति परंपरावाहनम् । विनीता-
नामभानामिदं वैनीतकम् । परंपरावाहननाम् ॥ आधोर्यन्ते हस्तिनः एभिरिति आधोरणाः । 'घोर्ऋ गतिचातुर्ये' । 'हस्तिनं पान्तीति हस्तिपकाः । 'पा रक्षणे' । ^२हस्तिन आरोहन्तीति हस्त्यारोहाः । हस्तिस्कन्धे निपीदन्तीति निपादिनः । 'पद्लु विशरणगत्यवसादनेषु' । गजशिक्षकनामानि ॥ ५८ ॥

^१ हस्तिनः F₂, Pt₂.

^२ हस्तिषु K₂, K₃.

(पा.) परंपरावाहनं—वैनीतकमस्त्रियाम् । रथशिविकादिपरंपरावाहनं वैनीतकं स्यात् । दीर्घद्वितीयः । आधोरणा—निपादिनः । गजसादिनामानि ॥ महामात्रा-

स्तम्भधानाः स्युः । 'स्तम्भधाना महामात्रा आरोह्य गजजीवनाः' इति वैजयन्ती (पृ. १११, श्लो. ८८) ॥ ५८ ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः ॥ ५९ ॥
सव्येष्ठदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः ।

(वि.) नियन्तेस्ति—अश्वादीन् नियच्छतीति नियन्ता । यन्ता च । 'यम उपरमे' । ^१प्राजति प्रेरयत्यश्वानिति प्राजिता । 'अञ्ज गतिक्षेपणयोः' । सुवत्यश्वानिति सूतः । 'पू प्रेरणे' । ^२क्षदति ताडयत्यश्वानिति क्षत्ता । 'क्षद गतिहिंसनयोः' । सारयति प्रेरयति अश्वानिति सारथिः । 'सू गतौ' । कदाचित् सव्यभागगतानश्वान् प्रेरयितुं सव्यभागे तिष्ठतीति सव्येष्ठः । दक्षिणभागगतानश्वान् प्रेरयितुं कदाचित् दक्षिणभागे तिष्ठतीति दक्षिणस्थः^३ । 'घा गतिनिवृत्तौ' । रथकुटुम्बिनो नामानि ॥ ५९ ॥

^१ प्राजयति K₁, K₂, Pt₂.   ^२ क्षतति K₂.   ^३ W₂ adds दक्षिणस्याश्वरथवाहकनामः । रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' । यद्वा रथ एव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमस्यास्ति । इतिः । इति भानुजीदीक्षितः (पृ. ३२८).

(पा.) नियन्ता प्राजिता यन्ता । पते ऋदन्ताः । सूतः क्षत्ता—रथकुटुम्बिनः ।
 नियन्त्रादयोऽष्ट शब्दाः ^१रथकुटुम्बिसंज्ञाः स्युः । रथसारथिनामानि ॥ ५९ ॥

^१ कुटुम्बिनः B₂

रथिनः स्यन्दनारोह्य अश्वारोहास्तु सादिनः ॥ ६० ॥

भटा योधाश्च योद्धारः सेनारक्षास्तु सैनिकाः ।

(वि.) रथिन इति—रथा एषां सन्तीति रथिनः । ^१स्यन्दनमारोहन्तीति स्यन्दनारोह्यः । 'रह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' । ये रथमारुह्य युध्यन्ते तेषां नामनी । रथाधिष्ठितनामनी च ॥ ^२सीदन्यवश्यं परबलं नाशयन्तीति सादिनः । 'पट्ट विशरणादौ' । अश्वारोहनाम् ॥ भटन्ति ^३परस्परं तिष्ठ तिष्ठेति भाषन्ते भटाः । 'भट परिभाषणे' । युध्यन्त इति योधाः । योद्धारश्च । 'युध सप्रहारे' । योद्धृपुरुषनामनी ॥ सेनां रक्षन्तीति सेनारक्षाः, सैनिकाश्च^४ । सेनारक्षकनामनी ॥ ६० ॥

^१ स्यन्दनान् F₂, Pt₂.

^२ सादयन्ति W₂.

^३ युद्धं काङ्क्षन्तीति Pt₂.

^४ D₂, K₂, Pt₂ add 'रथ णालने'.

(पा.) रथिन स्यन्दनारोहा । रथिकनामनी ॥ अश्वारोहास्तु साविन ।
अश्वारोहनामनी^१ ॥ 'तुरगिणोऽश्ववाहाश्च' । एते द्वे च ॥ भटा योधाश्च योद्धार ।
योधनामानि ॥ सेनारक्षास्तु सैनिका ।^२सेनारक्षकनामनी ॥ ६० ॥

^१ राहुत्तनामानि A₁ B₂

^२ रक्षकनायकनामनी A₁

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते ॥ ६१ ॥
 बलिनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः ।

(वि.) सेनायामिति—सेनाया समवेता मिलिता सैन्या । सैनिकाश्च ।
 सेनाया समूहत्वेन मिथो मिलिताना नामानि ॥ सहस्रेण सहस्रसख्यावच्छिन्नेन बलेन
 बलिन ^१साहस्रा । सहस्रिणश्च । ये सहस्रेण बलिन तेषा नामनी ॥ ६१ ॥

^१ सहस्र बलमस्तीति F₂ Pt₂

(पा.) सेनाया समवेता—सैनिकाश्च ते ।^१कूटनायकनामनी ॥ बलिनो ये—
सहस्रिणः ।^२सहस्राश्चानामुपरिस्थितसहस्रसख्याकाना साविना नामनी ॥ ६१ ॥

^१ सेनाया मिलित्वा स्थिताना नामनी B₂

^२ सहस्रबलाधिकारिनामनी B₂

परिधिस्थः परिचरः सेनानीर्वाहिनीपतिः ॥ ६२ ॥
 कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री यत्तु मध्ये सकञ्चुकाः ।
 बध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गोऽथ शीर्षकम् ॥ ६३ ॥
 शीर्षण्य च शिरस्त्रेऽथ तनुत्र वर्म दशनम् ।
 उरश्छदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ॥ ६४ ॥

(वि.) परिधिस्थ इति—परिधौ सेनाप्रत्यन्ते^१ तिष्ठतीति परिधिस्थ । 'एषा
 गतिनिवृत्तौ' । परितश्चरतीति परिचर । 'चर गतिभक्षणयो' । सेनाप्रत्यन्तरक्षिणो
 नामनी ॥ सेना ^२नयतीति सेनानी । 'णीन् प्रापणे' । वाहिन्या सेनाया पति
 वाहिनीपति । ^३सेनापतिनामनी ॥ कच्यते बध्यते कञ्चुक । 'कचि दीप्तिवन्धनयो' ।
 बाणान् वारयतीति वारवाण । वयोरैक्यात्^४ । 'वृन् आवरणे' । देहरक्षणार्थं कृतस्य
 शूर्पासविशेषस्य नामनी ॥ सार स्थित्व कञ्चुकस्य सनोति ददातीति सारसनम् ।

‘पणु दाने’ । अङ्गादधिकम् अधिकाङ्ग । कञ्चुकोपरिवन्धनाय पट्टसूत्रादिकृतरञ्जु नामनी ॥ ^६शीर्षमिव निर्मित शीर्षकम् । ^७शिरसे हित शीर्षण्यम् । शिरो घातात् प्रायत इति शिरस्त्रम् । ‘यैङ् पालने’ । ^८शिरस्त्रनामानि ॥ ^९तनु प्रायते तनुम् । वृणोति शरीर वर्म । ‘वृन् वरणे’ । ^{१०}दश्यतेऽनेनेति दशनम् । ‘दश दशने’ । उर छाद्यतेऽनेनेति उरश्छद् । ‘छद् अपवारणे’ । क वक्ष ^{११}कटतीति कट्टक । ‘कटे वर्षावरणयो’ । जागर्तीति ^{१२}जगर । ‘जागृ निद्राक्षये’ । कान् ^{१३}वाणान् वञ्चयते ^{१४}कवच । ‘वञ्चु प्रलम्बने’ । उरस्त्राणनामानि ॥ ६२-४ ॥

^१ K ₅ K ₈ add देने	^२ K ₂ K ₈ add नियुक्त	^३ वाहिनी° K ₈
^४ अभेद K ₅ K ₈	^५ वल F ₂ Pt ₂	^६ शीर्ष रक्षति F ₂ Pt ₂
^७ शिरसि वर्तमान K ₈	^८ शिरोरक्षक° K ₅	^९ देह W ₂ वक्ष सल K ₈
^{१०} दश्यते K ₅ K ₈	^{११} K ₅ K ₈ add वृणोति	^{१२} अजगर इति वा पाठ D ₁ K ₈
^{१३} क वात Pt ₂	^{१४} वञ्चयति K ₅ K ₈	

(पा.) परिधिस्था परिचरा । काटवद्वलयाकारेण स्थिताना भटाना नामनी ॥ सेनानीर्वाहिनीपति । सेनाधिपतिनामनी ॥ कञ्चुको वारवाणोऽस्त्री । ^१कार्पासकूर्पासक नामनी । ‘झग’ ॥ यत्तु मध्ये—अधिकाङ्ग । आमुक्तकञ्चुकैर्मध्यनिबद्धपट्टनामनी ^२ ॥ अथ शीर्षक—शिरस्त्रे । शिरस्त्राणनामनी ॥ अथ तनु वर्म दशन—कवचोऽस्त्रियाम् । ‘अवश्यमरहितशीर्षदशना’ इति माघ (शिशु १७ २१) । कवचनामानि । ‘जूङ्ग’ । ‘सूत्रक स्यात् सूत्रमय जालिका स्यादयोमयी’ इति सूत्रकजालिक कवचविशेषे ^३ ॥ ६२-४ ॥

^१ कञ्चुकनामनी B ₂	^२ दधरधि° A ₁	^३ विशेषौ B ₂
---	------------------------------------	------------------------------------

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापिनद्धवत् ।

सनद्धो वर्मितः सज्जो दशितो व्यूढकट्टः ॥ ६५ ॥

(वि.) आमुक्त इति—आमुच्यते वध्यते आमुक्त । प्रतिमुच्यते स्म प्रतिमुक्त । ‘मुच्छ मोक्षणे’ । अपिन्हात इति पिनद्ध । अपिनद्धश्च । ‘णद् वन्धने’ । ‘युद्धार्थं वर्मादिनोपकलप्तशरीरस्य नामानि ॥ सनद्धते सनद्ध । वर्म सजातमस्य वर्मित । सज्जति सज्ज । ‘परज गतौ’ । ^१दशोऽस्य सजातो दशित । व्यूढ कट्टोऽनेन व्यूढकट्ट । उरस्त्राणयुक्तस्य नामानि ॥ ६५ ॥

^१ अश्छेदेन संयच्छते K ₅ K ₈	^२ Pt ₂ adds दशन दध
--	--

(पा.) आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च—नद्वयत् । आमुक्तकवचनामानि । ‘तोडगवडु-
‘जूडु’ ॥ संनद्धो वर्मितः—व्यूढकङ्कटः । व्यूढः कङ्कटो येन, तस्य नामानि । ‘जूड-
तोडुगुकुनपुरुपुनिपेल्लु’ ॥ ६५ ॥

¹ ‘तोदिगिन जोडु’ B₃.

त्रिष्वामुक्तादयो वर्मभृतां कावचिकं गणे ।

पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥

पद्मश्च पदिकश्चाथ पादातं पत्तिसंहतिः ।

(वि.) त्रिष्विति—आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥
कवचिनां समूहः कावचिकम् । वर्मभृतां समूहनाम ॥ ¹पादाभ्यामवति गच्छतीति
पदातिः । ‘अत सातत्यगमने’ । ²पतत्यरीन् प्रति पत्तिः । ‘पल्लु गतौ’ । पदाभ्यां
गच्छतीति पदगः । ‘गमल्लु गतौ’ । पादाभ्यामवतीति पादातिकः³ । पदाभ्यामजतीति
पदाजिः । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । पद्मं गच्छतीति पद्मः । पादाभ्यां चरतीति
पदिकः । पदातिनामानि ॥ पदातीनां समूहः पादातम् । पत्तीनां संहतिः पत्तिसंहतिः ।
पत्तिसमूहनाम ॥ ६६ ॥

¹ पदाभ्या W₂. ² K₃ adds गच्छति, पद्यते D₃. ³ पदाभ्याम् अतिगच्छतीति
पदातिगः K₃.

(पा.) त्रिष्वामुक्तादयः । ¹आमुक्तादयस्त्रिलिङ्गाः² । आमुक्त कवचः । आमुक्तं
कवचम् । सनद्धमनीकमित्यादि ॥ वर्मभृतां कावचिकं गणे । कवचधारिणां³ समूहः
कावचिकं स्यात् ॥ पदातिपत्ति—पद्मश्च पदिकश्च । ⁴पादचारियोधनामानि । ‘कालु-
यल्लु’⁵ ॥ अथ पादातं पत्तिसंहतिः । पद्मिरतवां समूहः पादातं स्यात् ।

‘पादातिकः पदातिः पादातपदाजिपद्मपदिकाः स्युः ।

इति रत्नकोशः ॥ ६६ ॥

¹ A₁ adds पूर्वोक्ताः. ² B₂ adds शब्दाः. ³ कवचवता B₂. ⁴ A₁ adds
पदाजिः पुल्लिङ्गः. ⁵ B₃ omits.

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायायुधीयायुधिकाः समाः ॥ ६७ ॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्खवत् ।

(वि.) शस्त्राजीव इति—शस्त्रेणाजीवतीति शस्त्राजीवः^१ । काण्डाः बाणाः पृष्ठे यस्य काण्डपृष्ठः । आयुधेन जीवतीति आयुधीयः । आयुधिकश्च । शस्त्राजीवक-नामानि ॥ कृतौ शिक्षितौ हस्तौ यस्य कृतहस्तः । सुपु प्रयुज्यन्ते सुप्रयोगाः । तथाविधाः विशिखाः यस्य सुप्रयोगविशिखः । कृतः शिक्षितः^२ पुङ्खः शराभ्यासो येन कृतपुङ्खः । लब्धलक्ष्यनामानि ॥ ६७ ॥

^१ D₂, K₂ add 'जीव प्राणधारणे'. ^२ गृहीतः Pt₂; K₂ adds डु°; साधु W₂.

(पा.) शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठ—समाः । शस्त्राण्युपजीव्य ^१जीवतो नामानि ॥ कृतहस्तः—कृतपुङ्खवत् । ^२लक्ष्यभेदे 'करप्रयोगिणो नामानि ॥ ६७ ॥

^१ जीवता B₂. ^२ लक्ष्य° A₂. ^३ लक्ष्यवेधिनः B₂.

अपराद्धपृष्त्कोऽसौ लक्ष्याद् यश्च्युतसायकः ॥ ६८ ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गचस्त्री धनुर्धरः ।

(वि.) अपराद्धेति—अपराद्धाः ^१अलब्धलक्ष्याः पृष्त्क्व बाणा यस्य अपराद्ध-पृष्त्कः । ^२लक्ष्यादन्यत्र च्युतसायकस्य नाम ॥ धन्वा अस्यास्तीति धन्वी । धनुरस्यास्तीति धनुष्मान् । धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः । निषङ्गस्तूणोऽस्यास्तीति निषङ्गी । अस्त्राण्यस्य सन्तीति अस्त्री । धनुर्धारयतीति धनुर्धरः^३ । धनुर्धरनामानि ॥ ६८ ॥

^१ अपलब्ध° K₂, K₂ ^२ लक्ष्यच्युतबाणस्य° K₂. ^३ D₂, W₂ add 'धृञ् धारणे'.

(पा.) अपराद्धपृष्त्कोऽसौ—सायकः । तद्विपरीतस्य^१ नाम । धन्वी धनुष्मान्—धनुर्धरः । अर्शआदिपाठादुरसोऽपि स्यात् । धृतधनुषां नामानि ॥ ६८ ॥

^१ लक्ष्याप्राप्तसायकस्य B₂.

स्यात् काण्डवांस्तु काण्डीरः शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपश्वधहेतिकौ ।

(वि.) स्यादिति—काण्डा बाणा अस्य सन्तीति काण्डवान् । काण्डीरश्च । बाणवतो नामनो ॥ शक्तिः प्रहरणमस्य ^१शाक्तीकः । शक्तिः हेतिः आयुधं यस्य शक्तिहेतिकः । शक्ताख्यायुधधरस्य^२ नामनो ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । लगुडायुध-

धरस्य नाम ॥ परश्वध. परशु प्रहरणमस्य पारश्वधिकः । ^३परश्वधाख्यायुधधरस्य नाम ॥ ६९ ॥

^१ शाक्तिक, D₂, K₂, K₆

^२ वतः W₂

^३ परश्वधाख्य° K₁, K₄

(पा.) स्यात् काण्डवास्तु काण्डीर । दण्डधारिनामनी । ^१अधिकशरधारि-
नामनी इति केचित् ॥ शाक्तीक^१ । दीर्घमच्य. । शक्तिहेतिक^२ । केवलशक्त्यायुध^३ पुरुषः
^२शाक्तीक स्यात् । ‘शक्तियष्टवोरीक’ (४. ४. ५९) इतीकप्रत्यय ॥ याष्टीक-
पारश्वधिकौ—हेतिकौ । यष्टिधारी याष्टीक. स्यात् । इष्टियोगादैष्टिक स्यात् । परश्वहेतिकः
पारश्वधिक^३ स्यात् । पारश्वधोऽपि भवति । ‘परश्वधाद्वाण्’ इति शाकटायनमतादण्^३
(श व्या ३ २. ५८) ॥ ६९ ॥

^१ B₁ omits

^२ शाक्तिक, B₁

^३ अणि A₁

नैस्त्रिशिकोऽसिहेतिः स्यात् समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

चर्म फलकपाणिः स्यात् पताकी वैजयन्तिकः ।

(वि.) नैस्त्रिशिक इति—निस्त्रिश. प्रहरणमस्य नैस्त्रिशिकः । असि हेतियस्य
असिहेति । खड्गायुधधरस्य नामनी ॥ प्रास. प्रहरणमस्य प्रासिक । कुन्त प्रहरणमस्य
कौन्तिक । ^१कुन्ताख्यायुधधरस्य नामनी ॥ चर्म फलकमस्यास्तीति चर्म । ‘फलक पाणौ
यस्य फलकपाणि । फलकपाणिनाम ॥ पताकास्यास्तीति पताकी । वैजयन्त्या ध्वजेन
चरतीति वैजयन्तिक । पताका धृत्वा सेनामध्ये चरतो नामनी ॥ ७० ॥

^१ प्रास° W₂

^२ Pt₂ adds फलति विशीर्यत यातैरिति फलकम्, ‘निफला
विशरणे’

(पा.) नैस्त्रिशिकोऽसिहेति ^१ स्यात् । ‘केवलखड्गायुधो नैस्त्रिशिक स्यात् ।
आसिकदैष्टिकादिशब्दा एवविधा ॥ समौ प्रासिककौन्तिकौ । ^२कुन्तधारिनामनी ।
‘योट्टेवाडु’ ॥ चर्म फलकपाणिः स्यात् । चर्मधरनामनी । ‘हरिगेवाडु’ ॥ पताकी
वैजयन्तिक । ^३ध्वजधरनामनी । ‘टेक्क ‘बट्टेवाडु’ । अनुक्तम्—अयाकरश्छत्रधर ।
धृतातपत्रनामनी ॥ ७० ॥

^१ अविदेति. B₂

^२ खड्गायुधनाम B₂

^३ कुन्तभ्रजाम B₂

^४ B₂ omits.

^५ ध्वजधारि° A₁.

अनुप्लवः सहायश्चानुचरोऽभिचरः समाः ॥ ७१ ॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्ठाग्रतःसरपुरःसराः ।

पुरोगमः पुरोगामी मन्दगामी तु मन्थरः ॥ ७२ ॥

(वि.) अनुप्लव इति—^१अनु पश्चात् प्लवते गच्छतीति अनुप्लव । ‘प्लुङ् गतौ’ । मुरयेन सह अयते गच्छतीति सहाय । ‘अय गतौ’ । अनु पश्चात् मुख्यस्य चरतीति अनुचर । ‘चर गतिभक्षणयो’ । मुख्यम् अभितश्चरतीति अभिचर । अभिसर इति वा पाठ । मुख्यस्य पश्चाद्गामिनो नामानि ॥ पुरो गच्छतीति पुरोग । ‘गम्ल् गतौ’ । अग्रे सरतीति अग्रेसर । ‘सृ गतौ’ । प्रतिष्ठते ^२पुरो गच्छतीति प्रष्ठ । ‘ष्ठा गतिनिधुतौ’ । अग्रत सरति गच्छतीति अग्रत सर । पुर सरतीति पुर सर । ‘सृ गतौ’ । पुरो गच्छतीति पुरोगम ^३ । पुरोगामी च । नान्त । यो मुरयस्य पुरो गच्छति तस्य नामानि ॥ मन्द गच्छतीति मन्दगामी । ‘गम्ल् गतौ’ । मन्थति ^४ गच्छन् सच्छिश्यते मन्थर । ‘मथि हिंसासङ्केशनयो’ । मन्दगामिनामनी ॥ ७१-२ ॥

^१ K₃ K₄ add मुख्यस्य   ^२ अग्र W₂   ^३ K₄ adds पुरोगश्च   ^४ मग्राति चरणाविति F₂ Pt₂

(पा.) अनुप्लव सहायश्च—^१अभिचर समा । अनुसृत्य गच्छता नामानि ॥ पुरोगाग्रेसर—पुरोगानी । पुरोगागे गच्छता नामानि ^२ ॥ मन्दगामी—मन्थर । शनैर्गच्छता नामनी ॥ ७१-२ ॥

^१ अभिचर B₂   ^२ अग्रसर इत्यत्र अग्र इति निपात्यते A₁

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकरिकजाङ्घिकौ ।

तरस्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

(वि.) जङ्घाल इति—दीघ जङ्घे अस्य स्त इति जङ्घाल । अतिशयितो जवो वेगो यस्य अतिजव । अतिवेगेन गच्छतो नामनी ॥ जङ्घे एव ^१कर्मकरौ यस्य जङ्घाकरिक । जङ्घाभ्यां जीवतीति जाङ्घिक । दूर गत्वा तत् आगत्य तत्रस्थवार्ता निवेदयितुर्नामनी ॥ तर वेगोऽस्यास्तीति तरस्वी ^२ । त्वरते स्म त्वरित ^३ । ‘वित्वरा सभ्रमे’ । वेगोऽस्यास्तीति वेगी । प्रजयति प्रजवी ^४ । जवन । जवश्च । ‘जुङ् गतौ’ । वेगवतो नामानि ॥ ७३ ॥

^१ जीवनकर्म्यो F₂ Pt₂   ^२ D₂ Pt₂ add नान्त   ^३ त्वपस्य संज्ञाता वा D₂ K₂   ^४ प्रकृष्टो जवो यस्य F₂ Pt₂

(पा.) जङ्गलोऽतिजवस्तुल्यौ । ^१अतिशीघ्रगामिनामनी ॥ जङ्गाकरिकजाद्विकौ ।
धावतो^२ नामनी । 'पारटिवाडु' ॥ तरस्वी त्वरितो—जवनो जव । शीघ्रगामि-
नामानि ॥ ७३ ॥

^१ अतिवेग° B₂

^२ जङ्गाभ्या जीवत. A₁

जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके ।

जैत्रस्तु जेता यो गच्छत्यल विद्विषतः प्रति ॥ ७४ ॥

सोऽभ्यमिष्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि ।

(वि.) जय्य इति—जेतुं शक्यते जय्य । 'जि^१ जये' । सामाद्युपायैर्जेतुं
शक्यस्य शत्रोर्नाम ॥ जेतुं योग्यो जेय । जेतव्यमात्रनाम ॥ जेतृसवन्धी भवति
जैत्रः^२ । जयतीति जेता । जेतृनामनी ॥ अभिमुख्येन ^३अमित्रं सुष्ठु^४ गच्छतीति
अभ्यमिष्यः । अभ्यमित्रीय । अभ्यमित्रीणश्च ॥ यः शत्रून् प्रति अलं गच्छति तस्य
नामानि ॥ ७४ ॥

^१ 'जि अभिभवे' D₂, W₂
F₂, Pt₂

^२ जयतीति F₂, Pt₂

^३ शत्रु Pt₂

^४ अलं

(पा.) जय्यो य—जेतुम् । यो जेतुं शक्यः स^१ जय्य स्यात् ॥ जेयो जेतव्य-
मात्रके । जेतुं यो योग्यः स जेय स्यात् ॥ जैत्रस्तु जेता । ^२जेतुर्नामनी ॥ यो गच्छत्यल—
अभ्यमित्रीण इत्यपि । यः शत्रून् प्रति चाञ्चल्यरहितः सन् गच्छति तस्य
नामानि ॥ ७४ ॥

^१ तस्य शत्रोर्नाम B₂

^२ जयशीलस्य A₁

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ॥ ७५ ॥

स्यादुरस्वानुरसिलो रथिनो रथिको रथी ।

(वि.) ऊर्जस्वल इति—ऊर्जो बलमस्यास्तीति^१ ऊर्जस्वलः । ऊर्जस्वी च ।
अतिबलवतो नामनी ॥ ^२प्रशस्तमुरोऽस्यास्तीति उरस्वान् । उरसिलश्च । उरोबलान्वितस्य
नामनी ॥ रथोऽस्यास्तीति रथिकः । रथिनः । रथी च । रथिर इति वा पाठः ।
रथविद्याविशारदस्य नामानि ॥ ७५ ॥

^१ तद्योगात् F₂, Pt₂

^२ अतिबल K₂, K₃, W₂

(पा.) ऊर्जस्वल स्यात्—^१ऊर्जोऽतिशयान्वित । ऊर्जो ^२नामोत्साह । ऊर्ज इति पराक्रमश्च । तयोर्द्वयोरतिशयवानूर्जस्वल ऊर्जस्वी च स्यात् ॥ स्यादुरत्वानुरसिल । य शत्रुभ्य उरो दत्त्वा स्वबल रक्षति तस्य नामनी । अर्जभादिपाठादुरसश्च स्यात् । अकारान्त । ^३रथिनो रथिको रथी । रथबलवतो नामानि । भूमार्थे प्रत्यय ॥ ७५ ॥

^१ ऊर्जातिशय° A₁^२ B₂ omits^३ रथिर B₁

कामंगाम्यनुकामीनो ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६ ॥

शूरो वीरश्च विक्रान्तो जेता जिष्णुश्च जित्वरः ।

(वि.) कामगामीति—काम यथेच्छ गच्छतीति कामगामी । अनुकाम यथेष्ट गमिष्यतीति अनुकामीन । युद्धादौ यथेष्ट गमिष्यतो नाम ॥ युद्धादायत्यर्थं ^१गमिष्यतीति अत्यन्तीन । युद्धे शत्रून् प्रत्यत्यर्थं ^२चरतो नाम ॥ शूरयतीति शूर । वीरयतीति वीर । ‘शूर वीर विक्रान्तौ’ । विक्रान् राति हन्तीति वा वीर । ‘रा दाने छेदने च’ । विक्रान्ततीति ^३विक्रान्त । ‘क्रमु पादविक्षेपे’ । शूरनामानि । जयत्यरीनिति जेता । अरीन् जेतु शीलमस्येति जिष्णु । जित्वरश्च । ‘जि जये’ । ‘जि अभिभवे’ वा धातु । ‘जयैकशीलस्य नामानि ॥ ७६ ॥

^१ अत्यन्त गच्छति F₂ Pt₂^२ गच्छत W₂^३ Pt₂ adds स^४ जयशीलस्य W₂

(पा.) ^१कामगाम्यनुगामीन ^२। यथेष्ट गामी अनुगामीन स्यात् । ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् । भृश गामी अत्यन्तीन स्यात् । ‘^३बोत्तिनडचिवाडु’ ॥ शूरो वीरश्च विक्रान्त । शूरनामानि । ‘शूरो वीरश्च विक्रान्तो भटश्चारभटो भवेत्’ इति पर्यायशेषे हलायुध (अ मा २ १९९) । अनुक्तम्—‘स्यादशूरस्तु इतक’ । शूरादन्यस्य नाम । जेता जिष्णुश्च जित्वर । जयशीलनामानि । पूर्वं तद्धम, इदानीं तच्छीले प्रत्यय ॥ ७६ ॥

^१ कामगामी B₂^२ अनुकामीन A₁^३ B₂ omits^४ मत A₁ B₁

सांगुगीनो रणे साधुः शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

ध्वजिनी बाहिनी सेना घृतनानीकिनी चम् ।

वरुथिनी बल सैन्य चक्र चानीकमस्त्रियाम् ॥ ७८ ॥

(वि.) सायुगीन इति—सयुगे रणे साधु सायुगीन । युद्धप्रवीणनाम ॥

शस्त्राजीवादय सायुगीनान्ता शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ ध्वजा अस्या सन्तीति ध्वजिनी । बाहा सन्त्यस्यामिति बाहिनी । इनेन प्रभुणा सह वर्तत इति सेना । प्रियते व्यायच्छति हन्तुमुद्युङ्क्ते परवलमिति पृतना । 'पृङ् व्यायामे'^१ । 'अनीकोऽश्वादि-सघोऽस्यामस्तीति अनीकिनी । चमति हिनस्त्यरीनिति^२ चमू । 'चमु 'भक्षणे' । वरूथो रथगुप्तिरस्यामस्तीति वरूथिनी । बलति प्राणिति स्वपक्षोऽनेनेति बलम् । 'बल प्राणने' । सेनैव सैन्यम् । चकते हन्ति परवलमिति^३ चक्रम् । 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च' । विभज्य न नीयत इत्यनीकम् । 'णीन् प्रापणे' । इत्यादिचतुरङ्गबल समूहनामानि^४ ॥ ७७-८ ॥

^१ D₂, K₂, K₃ add व्यायाम उद्योग

^२ अश्वादिक W₂

^३ पर(प्रति K₃)

पञ्चरल K₂, K₃, K₄, W₂ add भञ्जयति

^४ अदने Pt₂

^५ Pt₂ adds करोति

जयमिति वा

^६ K₃ omits

(पा.) सायुगीनो रणे साधु । रणकुशल सायुगीन स्यात् । अनुक्तम्—

'जितकाशी जिताहव' । विजितरणो जितकाशी स्यात् । शस्त्राजीवादयस्त्रिषु । पूर्वोक्ता शस्त्राजीवादय शब्दास्त्रिलिङ्गा । शस्त्राजीवा प्रजा । शस्त्राजीव^१ कुलम् । इत्यादि । ध्वजिनी बाहिनी—अनीकमस्त्रियाम् । सेनानामानि । 'पताकिनी च दण्डश्च' । एते द्वे च ॥ ७७-८ ॥

^१ शस्त्राजीवि A₂

व्यूहस्तु बलविन्यासो भेदा दण्डादयो युधि ।

प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः ॥ ७९ ॥

एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका ।

(वि.) व्यूह इति—व्यूहते समूहयथा रच्यते व्यूह । 'ऊह वितक' । बलस्य

सैन्यस्य विन्यास रचना । बलविन्यासप्रकारनाम ॥ बलस्य तिर्यगवस्थान दण्ड । आदिग्रहणान्मण्डलशकटभौश्वादयो गृह्यते^१ । व्यूहभेदानामानि ॥ ^२भमानात्मीयाननु ग्राह्यतया प्रतिसरतीति प्रत्यासार । 'सू गतौ' । व्यूहस्य पार्ष्णि पृष्ठभाग । व्यूहजघन भागस्य नाम ॥ ^३प्रतिगृह्यतेऽवप्रभ्यतेऽनेन प्रतिग्रह । 'ग्रह उपादाने' । सैन्यस्य चरम स्थाने स्थितस्य राजपतो व्यूहस्य नाम ॥ एकेभा एकरथा त्र्यश्वा पञ्चपदातिका सेना पत्तिरित्युच्यते । 'पद्यते पत्ति' । 'यद् गतौ' ॥ ७९ ॥

¹ F₁, Pt₂ add यदाह कामन्दकः—(२०. ३५. ४२)

‘तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्यावृत्तिरेव च ।

मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः^२ ॥’ इति.

² W₂ adds जयाग्राहकतया.

³ प्रतिगृह्णाति Pt₂.

⁴ पतति गच्छतीति, ‘पल्ल गतौ’

K₃, K₆, Pt₂.

(पा.) व्यूहस्तु बलविन्यासः । बलविन्यासः व्यूहः स्यात् ॥ भेदा दण्डादयो

गुधि ।

‘तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद् भोगोऽन्यावृत्तिरेव च ।

मण्डलः^१ सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः^२ ॥’

इति (कामन्दकीयनीतिसारः २०. ३५. ४२) । दण्डादयश्चत्वारो व्यूहभेदाः । चक्रगोमू-
त्रिकादयस्तद्वान्तरभेदाः ॥ प्रत्यासारो व्यूहपार्ष्णिः । व्यूहात् पश्चाद्भागनिविष्ट व्यूहान्तरं
प्रत्यासारः स्यात् ॥ सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः । बलस्य ^३पृष्ठभागस्थराजबलं प्रतिग्रहः स्यात् ।
एकैर्भैकरथा—पञ्चपदातिका । एको गजः, एको रथः, त्रयस्तुरंगाः, पञ्चपदातयः, एते^४
सर्वे मिलित्वा पत्तिनामा सेनाभेदः ॥ ७९ ॥

^१ मण्डलं A₁.

^२ असंहतिः A₁.

^३ भागस्थस्य राजः B₃.

^४ B₃ omits

एते सर्वे.

पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ॥ ८० ॥

सेनामुखं गुल्मगणौ बाहिनी वृत्तना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिण्यथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च विपत्तौ विपदापदौ ।

(वि.) पत्त्यङ्गैरिति—त्रिगुणैः सर्वैः पत्त्यङ्गैर्यथोत्तरं उत्तरोत्तरस्य आख्या
नामानि क्रमाद् भवन्ति । सेनाया मुखं सेनामुखम् ।

इमानां च रथानां च त्रितयं नव वाजिनः ।

सेनामुखं स्मृतं यत्र भटानां दश पञ्च च ॥ इति ।

गुडयते रक्षयतेऽस्मात् गुल्मः । ‘गुड रक्षायाम्’ ।

नवेभाना रथाना च हयाना सप्तविंशति ।

गुल्म प्रोक्तो भटाना तु चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥ इति ।

गण्यते सख्यायते गण । 'गण सख्याने' ।

एकाशीतितुरङ्गाणा रथेभा सप्तविंशति ।

गण प्रोक्तो भटाना तु शत त्रिंशच्च पञ्च च ॥ इति ।

वाहा अश्वा अस्या सन्तीति वाहिनी ।

एकाशीतिरथेभस्य भटा पञ्च चतु शतम् ।

चत्वारिंशत् त्रयोऽश्वाना द्विशत वाहिनी मता ॥ इति ।

प्रतना पूर्वोक्ता (श्लो ७८)—

चत्वारिंशत्त्रयो नागा द्विशतं च रथास्तथा ।

प्रतना सा सप्तशती हयाना विंशतिर्नव ।

सहस्र द्विशत पञ्च दश पट्टा मनीषिणि ॥

चमूरप्युक्ता (श्लो ७८)—

द्विसहस्र शत सप्ताशीतिर्वाजिकुलस्थ च ।

रथाश्चेभा सप्तशती विंशतिर्नव यत्र सा ॥

त्रिसहस्र पट्शतक चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

पदातीना चमूर्जेया सैन्यसख्याविचक्षणै ॥

अनीकिनी पूर्वोक्ता (श्लो ७८)—

पट्सहस्र पञ्चशत पट्टिरेक तु वाजिनाम् ।

द्विसहस्र शत सप्ताशीतिर्गेज्जयस्य च ॥

यत्रायुत नवशत त्रिंशत्पञ्चपदातय ।

अनीकिन्यभिधेया सा परिज्ञेया मनीषिणि ॥

दश अनीकिन्यो यस्या सा दशानीकिनी । सैव अक्षौहिणीत्युच्यते । अक्षाणा रथाना समूह सघोऽस्यामन्तीति अक्षौहिणी ।

प्रयुत नवसाहस्र पञ्चाशत् त्रिशत भटा ।

पञ्चाशत् पट्टिसाहस्र पट्शतीर्दश वाजिन ॥

एकविंशतिसाहस्र शतानामष्टसप्तति ।

द्विरदा स्यन्दना यत्र साक्षौहिण्युच्यते युधे ॥ इति ।

संपद्यते जनैरिति संपत् । संपत्तिश्च^१ । श्रयत्^२ इति श्रीः । 'श्रिन् सेवायाम्' । लक्ष्यत इति लक्ष्मीः । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' । संपन्नानामनि ॥ विपद्यत इति विपत् । विपत्तिश्च । आपद्यते आपत् । 'पद गतौ' ॥ ८०-१ ॥

^१ K₂, W₂ add 'पद गतौ'. ^२ श्रियते जनैः F₂, Pt₁.

(पा.) पत्त्यङ्गैस्त्रिगुणैः सर्वैः—चमूः अनीकिनी । ^१पत्त्यङ्गानि त्रिगुणानि चेद् गुल्मः । गुल्माङ्गानि त्रिगुणानि चेद् गणः । गणाङ्गानि त्रिगुणानि चेद् वाहिनी । वाहिन्यङ्गानि त्रिगुणानि चेद् पृतना । पृतनाङ्गानि त्रिगुणानि चेद् चमूः । चम्वङ्गानि त्रिगुणानि चेदनीकिनी । गोबलीवर्दन्यायाद् वाहिनीशब्दस्य सामान्यविशेष-पृत्तिस्त्वम् ॥ दशानीकिन्यक्षौहिणी । सादृश्योऽनीकिन्यो दश^२ चेदक्षौहिणी स्यात् । ^३तादृगक्षौहिण्या गजाः २१८७०, रथाः २१८७०, अश्वाः ६५६१०, पदातयः १०९३५० ॥ अथ संपदि—लक्ष्मीश्च । संपदो नामानि । ऐश्वर्यपर्यायवाच्या^४ अपि स्यात् । 'विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिभादिकसंपदोः' इति वैजयन्ती (पृ. २८०, श्लो. ३४) ॥ विपत्त्यां विपदापदौ । विपत्तिनामानि ॥ ८०-१ ॥

^१ प्रत्यङ्गानि A₁. ^२ A₁ adds स्युः. ^३ तादृग्विधायाः A₁. ^४ वाच्यमपि A₁.

आयुधं तु प्रहरणं शस्त्रमस्त्रमथास्त्रियौ ॥ ८२ ॥

धनुश्चापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम् ।

इष्वासोऽप्यथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

(वि.) आयुधमिति—आयुध्यन्तेऽनेनेति अ.युधम् । 'युध 'संप्रहारे' । प्रहरत्यनेनेति प्रहरणम् । 'दृब् हरणे' । शस्यते हिस्यतेऽनेनेति शस्त्रम् । 'शसु हिंसायाम्' । अस्यते वेहादाविति अस्त्रम् । 'असु क्षेपणे' । आयुधमात्रनामानि ॥ धन्यते निपङ्गिमिरभ्यर्थ्यत इति धनुः । 'धन धान्ये' । सान्तोऽप्यम् । चपस्य वेणोरयं^१ विकारः चापः । धनुश्चापावस्त्रियां वर्तते^२ । 'अश्रौपं धनुपम्' इति पुलिङ्गप्रयोगोऽप्यस्ति । धन्यते धन्व । 'धन धान्ये'^३ । शरा अत्यन्तेऽनेनेति शरासनम्^४ । कूर्दते धन्वी अनेनेति कोदण्डम् । 'कुर्द ऋडायाम्' । कर्मणि प्रभवतीति कार्मुकम् । इपवोऽत्यन्तेऽनेनेति इष्वासः । 'असु क्षेपणे' । धनुषो नामानि ॥ कालवर्णः पृष्ठे यस्य कालपृष्ठम् । कर्णस्य^५ धनुषो नाम ॥ ८२-३ ॥

^१ संप्रहरणे D₂, K₂. ^२ वृक्षविशेषस्य वा F₂, Pt₂. ^३ K₅, K₁, W₂ add पुलिङ्गनपुंसकलिङ्गौ स्याताम्. ^४ Pt₂ adds प्रार्थनायां च. ^५ K₂, W₂ add 'असु क्षेपणे'. ^६ कर्णशरासननाम K₂, K₄.

(पा.) आयुध तु । आयुच्छब्दोऽप्यस्ति । ‘न छी हेति शस्त्रमस्त्रमायुच्छब्दुन्न-
मायुधम्’ इति वेजयन्ती (पृ ११७, श्लो १५७) । प्रहरण शस्त्रमस्त्रम् । आयुधनामानि ॥
अयास्त्रिया^१—धनुश्चापौ^२ धन्व । नान्त । शरासन—कार्मुकमिष्वासोऽपि । चाप-
नामानि । ‘शार्ङ्गं नखमुचो^३ युध्मो धर्मो ना तृणता स्त्रियाम्’ इत्येतानि पञ्च च ।
^४सिंहारलोकन्यायादस्त्रस्य ग्रहणम् । अथ कर्णस्य—शरासनम् । ^५कर्णो नाम राधेय,
तस्य चाप कालपृष्ठ स्यात् ॥ ८२-३ ॥

^१ अस्त्रिया A₁^२ धनुश्चापे B₂^३ नखमुच A^४ धर A₁^५ अवलोकन^० A₁^६ कर्णस्य राधेयस्य शरासन B₂

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुनपुसकौ ।

कोटिरस्याटनी गोधे तले ज्याघातवारणे ॥ ८४ ॥

लस्तकस्तु धनुर्मध्य मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः ।

(वि.) कपिध्वजस्येति—गाण्डीकृत अश्वक्षणीकृत पर्वस्थानमस्येति गाण्डीव ।
गाण्डिवश्च ॥ इमौ द्वौ शब्दौ पुनपुसकयोर्वर्तन्ते । अर्जुनशरासननामनी ॥ अटति धनुषो
नमनमालेऽधोगच्छतीति अटनी । अटनिरप्यस्ति । मौर्वीवन्धनस्थाननाम ॥ गुप्यति^१
प्रकोष्ठमिति गोधा । ‘गुध परिवेष्टने’ । तलति प्रतितिष्ठतीति तलम् । ‘तल प्रतिष्ठायाम्’ ।
ज्याघातवारणत्वनिवेशेपनामनी ॥ लसति सश्लिष्यति^२ करे लस्तक । ‘लस सश्लेषण-
क्रौडनयो’ । धनुर्मध्यभागनाम ॥ मूर्वाख्यतृणविशेषजत्वान् मौर्वी^३ । जिनाति कालेन
शियिलीभयतीति ज्या । ‘ज्या वयोहानौ’ । शिञ्जतेऽव्यक्तं स्वनतीति शिञ्जिनी ।
‘शिलि अव्यक्ते शब्दे’ । गुप्यते आकृत्यमाणतया अभ्यस्यते गुण । ‘गुण अभ्यासे’ ।
मौर्वीनामानि ॥ ८४ ॥

^१ K₂, Pt₂ add परिवेष्टयति^२ श्लिष्यते धन्विकरेण K₅, K₆, W₂^३ मूर्वावृधनिशेष, तद्विकार F₂, Pt₂

(पा.) कपिध्वजस्य—पुनपुसकौ^१ । कपिध्वजोऽर्जुन^२ । तस्य चाप गाण्डीवो
गाण्डिवश्च स्यात् ॥ कोटिरस्याटनी^३ । चापस्य कोटिरटनि स्यात् । ‘विटिकोप्पु’ ।
प्रयोगरूढ्या अस्येति निदर्श ।

‘धनकार्मुकनोटिचत्र्यमानो हिमधामा विगलत्सुधो विरेजे ।’

इति, 'शिरसि . . अटन्या ताड्यमानस्य शंभोः' इति च प्रयोगात् ॥ गोधे तले
 ज्याघातवारणे । मौर्व्याघातवारणार्थ^५ मणिकन्धवद्धचर्मनामनी । गोधे तले इति रूपनामा
 स्यात् । स्त्रीनपुंसके स्याताम् । 'गोधा तला च न नरो हस्तघ्नज्यानिवारणे' इति
 वैजयन्ती (पृ. ११६, श्लो. १५५) । हस्तद्वयापेक्षया द्विवचनप्रयोगः ॥ लस्तकस्तु
धनुर्मध्यम् । चापस्य^७ मध्यं लस्तकः स्यात् ॥ मौर्वी ज्या—गुणः । धनुर्गुणनामानि ।
 नाली जीवा द्रुणा चापि । एतानि त्रीणि च ॥ ८४ ॥

^१ नपुंसके A₁.^२ अर्जुनस्य चापः B₂.^३ अटनी B₃.^४ B₃ omits.^५ निवारण^० A₁.^६ 'हस्तघ्नो' इति मुद्रितग्रन्थे.^७ धनुर्मध्यं B₁.

स्यात्प्रत्यालीढमालीढमित्यादि स्थानपञ्चकम् ॥ ८५ ॥

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च शराभ्यास उपासनम् ।

(वि.) स्यादिति—प्रत्यालिख्यतेऽनेनेति प्रत्यालीढम् । आलीढं च । 'लिह
 आस्वादने' । आदिग्रहणेन समपादं वैशाखं मण्डलमिति त्रीणि भवन्ति । धनुःशास्त्र-
 विहितस्थानपञ्चकस्य प्रत्येकं नामानि ॥ लक्ष्यते दृश्यते वेध्यमिति^१ लक्षं, लक्ष्यं च ।
 'लक्ष दर्शनाद्जनयोः' । शरैः वीर्यते संवीर्यते शरव्यम् । 'वेद्य संवरणे' । लक्ष्य-
 नामानि ॥ शराणाम् अभ्यासः शराभ्यासः । उपास्यन्ते पुनः पुनः शराः क्षिप्यन्तेऽप्रेति
 उपासनम्^२ । शराभ्यासनाम ॥ ८५ ॥

^१ वेध्यं K₂.^२ F₂, P₁₂ add 'अग्रे क्षेपणे'.

(पा.) स्यात् प्रत्यालीढं—स्थानपञ्चकम् । वामपादप्रसारे दक्षिणसंकोचे प्रत्या-
 लीढम् । दक्षिणजङ्घाप्रसारे वामसंकोचे चालीढम् । तुल्यपादयुगं समपदम् । वितस्त्य-
 न्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः, मण्डलाकृतिपादद्वयं मण्डलमिति धनुर्वेदोक्तानि पञ्च
^१ धनुर्धरस्थानानि स्युः । अनुक्तम्—'पूर्णं ज्याकृष्टिराकर्णान्' । ^२ श्रुतिपर्यन्तज्याकर्षणं
 पूर्णं स्यात् । 'संधानं त्विपुयोजनम्' । ^३ गुणस्य वक्त्रे घाणस्य संयोजनं संधानं स्यात् ॥
लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च । शरवेध्यनामानि । 'गुरि' । 'निमित्तं लक्षणं वेध्यम्' ।
 एतानि त्रीणि च । शराभ्यास उपासनम् । यणाभ्यास उपासनं स्यात्^३ । 'अभ्यासः
 कथ्यते योग्या धमत्थानं रत्नरिका' इति हलायुधः (अ. मा. २. ३१५) ॥ ८५ ॥

^१ धन्विना स्थानकानि A₁.^२ B₃ omits the sentence.^३ A₁ adds इति

शास्त्रपदे एमादे गोधेऽभ्यासः कथ्यते.

पृपत्कवाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः ॥ ८६ ॥

कलम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्वयोः ।

(वि.) पृपत्केति—रुधिरपृपद्भिः शत्रुं पर्यति वर्पतीति पृपत्कः । ‘पृपु^१ सेचनहिंसाङ्केशनेपु’ । वाणयति विरावयति शत्रुमिति वाणः । ‘वण कण शब्दे’ । विशीयते^२ तीक्ष्णं कर्तुं तनून्क्रियते विशिखः । ‘शिख् निशातने’ । अजिह्वं क्रजु यथा भवति तथा गच्छतीति अजिह्मगः । खे आकाशे गच्छतीति खगः । ‘गम्ल् गतौ’ । आशु गच्छतीति आशुगः । रणमध्ये कल्यते क्षिप्यते कलम्बः । ‘कल किल क्षेपे’ । वेध्यमेव मार्गयति अन्विष्यतीति^३ मार्गणः । ‘मार्ग अन्वैपणे’ । शृणातीति शरः । ‘शृ हिंसायाम्’ । पत्रं पक्षोऽस्यास्तीति पत्री । नान्तः । रोपयति^४ मोहयति शत्रुमिति रोपः । ‘रुप विमोहने’ । इष्यति^५ वेध्यं प्रति गच्छतीति इषुः । ‘इष गतौ’ । इषुशब्दः स्त्रीपुंलिङ्गयोर्वर्तते । वाणनामानि ॥ ८६ ॥

^१ ‘पृप वृप सेचने’ K₃, K₅, K₆.

^२ विशीर्यते K₅, K₆.

^३ अन्वेपते D₂.

^४ रोप्यते क्षिप्यते शत्रुवेहे, ‘रुह योजजन्मनि प्रादुर्भावे च’, हकारस्य वकारदेशः K₅, K₆, W₂.

^५ वेध्यं W₂.

(पा.) पृपत्कवाणविशिखा—मार्गणशराः । तालव्यादिर्वन्त्यादिश्च भवति । ‘चित्रपुङ्खः शरः सरः’ इति त्रिकाण्डशेषः (१. ८. ४२७) । पत्री रोप इषुर्द्वयोः । शरनामानि ।

‘कङ्कपत्रो यत्सदन्त एषणो^१ रोपणः कणः ।

कादम्बश्च विपाठश्च^२ ॥’

एतानि सप्त च ॥ ८६ ॥

^१ सोमरोम पणः कणः A₁.

^२ विपाठश्च B₁.

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः पक्षो वाजस्त्रिपुत्तरे ॥ ८७ ॥

निरस्तः प्रहिते बाणे विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

(वि.) प्रक्ष्वेडना इति—प्रक्ष्वेडन्तेऽव्यक्तं ध्वनन्तीति प्रक्ष्वेडनाः । ‘विद्विह^१ अव्यक्ते शब्दे’ । नारं नरसमूहं प्रति अश्नन्ति गच्छन्तीति^२ नाराचाः । ‘अव्यु गतिपूजनयोः’ । एकवचनद्विवचने अपि स्तः । नाराचनामनी ॥ पक्षति^३ शरं गृह्णातीति पक्षः । ‘पक्ष परिग्रहे’ । ‘वज्रत्यनेन बाण इति वाजः । ‘वज्र गतौ’ । बाणपक्षनामनी ॥

उत्तरे वर्तमानाः चत्वारः शब्दास्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते । निरस्यते प्रक्षिप्यतेऽस्मात् धनुष इति निरस्तः^१ । उत्सृष्टवाणनाम ॥ विपेण दिह्यते उपलिप्यते दिग्धम् । 'दिह उपचये' । विपेण लिप्यते लिप्तकः । 'लिप उपदेहे' । विपलिप्तवाणनामनी ॥ ८७ ॥

^१ जिह्विदा K_२. ^२ K_२ adds शत्रुशीर्षादौ. ^३ परिगृह्णाति बाणं D_२, K_६, W_२. ^४ D_२, W_२ add आशु गच्छति. ^५ K_६ adds वध्य प्रति महीयते प्रक्षिप्यते महितः । 'ओहाक् त्यागे'.

(पा.) प्रक्षेडनास्तु नाराचाः । आयसवाणनामनी^१ ॥ पश्रो वाजः ।^२ सायक-पुद्गादुपरिनिबद्धगृधादिगरुडनामनी ॥ त्रिपूत्तरे निरस्तः—वाणे ।^३ लक्षं प्रति प्रयुक्तो^४ वाणो निरस्तः स्यात् ॥ विपाक्ते दिग्धलिप्तकौ । विपेण^५ लिप्ते वाणे दिग्धलिप्तकशब्दौ स्याताम् । विशेषणत्वे^६ त्रिलिङ्गाः । इपुर्निरस्ता, इपुर्दिग्धा, इपुर्लिप्तेत्यादि । विशेष्यत्वे^७ पुंलिङ्गा एव । निरस्तो हन्त्येव । दिग्धो हन्त्येवेत्यादि ॥ ८७ ॥

^१ दार^० B_२. ^२ शरगरुडनाम्नी B_२. ^३ लक्ष्यं B_२. ^४ प्रयुक्ते वाणे निरस्त-शब्दः स्यात् A_१. ^५ विपानुलिप्ते B_२. ^६ विशेषणरूपे A_१. ^७ विशेष्यरूपे A_१.

तूणोपासङ्गतूणीरनिपङ्गा इपुधिर्द्वयोः ॥ ८८ ॥

तूण्यां खड्गे तु निर्व्विशचन्द्रहासासिरिष्टयः ।

कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत् ॥ ८९ ॥

(वि.) तूण इति—तूण्यते प्रण्यते शरैरिति तूणः । तूणीरश्च^१ । 'तूण पूरणे' । उपासज्यते^२ तनोः पृष्ठभागे उपासङ्गः । निपङ्गश्च । 'पञ्च सङ्गे' । इपयो धीयन्तेऽप्रेति इपुधिः । 'ब्रुधाब् धारणपोषणयोः' । तूणीरनामानि ॥ खण्डयति शिरःकपालादिकमिति खङ्गः । 'सडि भेदने' । दैर्घ्यात् त्रिंशदङ्गुलिपरिमाणतो^३ निष्क्रान्तो निर्व्विशः । चन्द्रवत् 'हासः प्रभा यस्य चन्द्रहासः । अत्यन्ते स्रुशीर्षादौ^४ अस्तिः । 'असु क्षेपणे' । रिप्यति^५ रिपुं हन्तीति रिष्टिः । 'रिप हिंसायाम्' । कुक्षौ चर्मनिर्मितकोशान्तरे भवो वर्तमानः कौक्षेयकः । मण्डलाकारोऽप्रभागोऽस्य मण्डलाग्रः । करे वल्ल इति करवालः । 'वल संचलने' । करपाल इति वा पाठः^६ । कल्पते हनने समर्थो भवतीति कृपाणः । 'कृपू सामर्थ्ये' । खङ्गनामानि ॥ ८८-९ ॥

^१ W_२ adds तूणी च. ^२ प्रपूरणे K_६, K_७. ^३ उपासज्यन्तेऽप्य चर(ः) F_१, Pt_२. ^४ 'सडि लण्ड छेदने' K_१, K_७. ^५ अणुलिप्यः F_१, Pt_२. ^६ हसति मल्लघटं K_१, Pt_२. ^७ कंपयदौ K_६. ^८ रिप्यते हिंस्यतेऽनेन K_७, Pt_२. ^९ Pt_२ adds करं पालयति.

(पा.) तूणोपसङ्गतूणीर—तूण्याम् । व्यासाङ्गीकारात् तूणाशब्द स्त्रीलिङ्ग ।

‘आपाढा धिपणा तूणा’ इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनम् । समासाङ्गीकारात् तूणाशब्द पुलिङ्ग । ‘तूणो निपङ्गतूणीर’ इति अमरमालापुष्पाण्ड । इपुधिर्द्वयो । धियति-धातुसिद्ध इपुधिशब्द उभयलिङ्ग । दधातिधातुसिद्ध पुलिङ्ग एव ॥ तूण्याम् । तूणीशब्दस्य सप्तमी । शरघिनामानि । ‘^१वत्तलिके’ ॥ सङ्गे तु—असिरिष्ट्य । ‘तस्मान्निरपतद् भूरि शिलाशूलेष्टिमुद्गरम्’ इति भट्टिप्रयोगादजादिश्च स्यात् (भ का १७ ४५) । कौक्षेयको—करवाल कृपाणवत् । सङ्गनामानि ।

‘असिताङ्गो विशसनस्तरचारिश्च’^२ हुकृत ।
धर्मपाल^३ कठारश्च^४ शास्ता भद्रसुतोऽपि च ॥’

एतानि च ॥ ८८-९ ॥

^१ B₂ omits

^२ शिवकर B₂

^३ करवाल A₁

^४ बाल A

त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यान्मेखला तन्निबन्धनम् ।

फलकोऽस्त्री फलं चर्म सग्राहो मुष्टिरस्य यः ॥ ९० ॥

द्रुघणे मुद्गरघनौ स्यादीली करवालिका ।

(वि.) त्सररिति—मुष्टिना त्सरतीति त्सर । ‘त्सर छद्मगतौ’ । खड्गादि-मुष्टिनाम् ॥ मीयते मुष्टेरुपरि क्षिप्यते मेखला । ‘डुमिब् प्रक्षेपणे’ । त्सरवन्धननाम् ॥ फलति परप्रहारैर्विशीर्यत इति ^१फलक । फल च । ‘निफल विशरणे’ । चर्मणा सयद्धत्वात् चर्म । परप्रहारपरिहारार्थं खड्गमिभिर्धार्यमाणस्य ^२चर्मनद्वयफलस्य^३ नामानि ॥ सगृह्यते पाणिनेति सग्राह । फलकमुष्टिनाम् ॥ द्रो वृक्षस्य घन साराश द्रुघण^४ । द्रु ^५वृक्षादिक हन्यतेऽनेनेति वा । ‘हन हिंसागत्यो’ । हन्यमानस्य^६ मुद हपं गिरति नाशयतीति मुद्गर । ‘गु निगरणे’ । हन्यतेऽनेनेति घन । मुद्गरघायुध-नामानि ॥ ईड्यत इति ईली । ‘ईड स्तुती’ । खल्पकरवालसाम्यात् करवालिका । एरुधारकरवालनामनी ॥ ९० ॥

^१ फलक B₂, W₂

^२ ‘वन्धन’ W₂

^३ D₂, W₂ add निस्तीणस्य

^४ द्रुघन W₂

^५ ललाटादिक B₂, K₂

^६ B₂ adds रिणे

(पा.) त्सर खड्गादिमुष्टौ स्यात् । खड्गादीना मुष्टि त्सर स्यात् । मेखला तन्निबन्धनम् । खड्गादीना निबन्धन मेखला स्यात् । ‘^१परजु’ । अनुक्तम्—‘प्रत्याकार-

स्तत्पिधानम्^१ । खड्गादीनामाच्छादक प्रत्याकार स्यात् । 'बोर'^२ । फलको—चर्म । चर्मनाम्नानि । 'हरिगे'^३ । चर्मशब्द केपाचिन्मते सामान्यवचन । 'खेटक फलक चर्म' इति हलायुध (अ. मा २ ३०५) । केपाचिन्मते विशेषवचन । 'फल चर्ममय चर्म फलक खेटक समम्' इति वैजयन्ती (पृ १२०, श्लो १९७) । ^३अङ्गुनकटिके विशेषवचने स्याताम् । 'कटिका स्यात् सूत्रमयी चेत्त्रादिकृतमण्डनम् । ^३अङ्गुनम् ।' इति । 'केडेमु' ॥ समहो मुष्टिरस्य य । फलकस्य मुष्टि समह स्यात् । द्रुघणे मुद्गरचनौ । आयस्रगवानामानि । 'इनुपदुङ्गु' ॥ दारवी गदा भुशुण्डी स्यात् । 'भुशुण्डी^४ स्याद् दाहमयी वृत्ताय फीलसचिता' इति वैजयन्ती (पृ ११८, श्लो. १७०) ॥ स्यादीली करवालिका । स्वल्पकरवालानामनी । 'करासूरिकत्ति' ॥ ९० ॥

^१ B₁ omits^२ वचनानि A₁^३ अङ्गुण^० A₁, B₂^४ भुशुण्डीतिमुद्रितग्रन्थे, भुशुण्डी B₂

भिन्दिपालः स्रगस्तुल्यौ परिघः परिघातनः ॥ ९१ ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

(वि.) भिन्दिपाल इति—भिन्वत्^१ ^२पालयतीति भिन्दिपाल । 'पाल रक्षणे' । भिण्डिपाल इति वा पाठ । भिन्दिवाल इति पाठे भिन्वन्त वल्लते सवृणोतीति भिन्दिवाल । 'वल सवरणे' । सृज्यते रिपु प्रति स्रग । 'सृज विसर्ग' । हस्तक्षिप्पलगुडविशेषनामनी ॥ परितो ^३हम्यतेऽनेनेति परिघ । 'हन हिंसागत्यो' । परितो घातयत्यनेनेति परिघातन । परिघाख्यायुधनामनी ॥ कुठान् वृक्षान् हन्तृत्वेन श्रयतीति कुठार । 'न गती' । स्वय धियति छेद्यमाकशे धारयतीति स्वधिति । 'धि धारणे' । परान् शृणातीति परशु । 'शृ हिसायाम्' । परान् श्रयति नाशयतीति परश्वध । 'शो तनूकरणे' । परशुनामानि ॥ ९१ ॥

^१ भिन्वन्त W₂^२ K₁ K₂ add स्वधारक^३ परितो हन्ति K₂

(पा.) भिन्दिपाल^१ स्रगस्तुल्यौ । ^२द्वित्रचक्रखड्गनामनी । परिघ परिघातन । परिघाख्यायुधविशेषनामनी । 'अलीडि' । द्वयो कुठार—परश्वध । परशुनामानि । कुठार स्त्रीपुसलिक्रक । स्वधित्यादय पुल्लिङ्गा^३ । 'गण्ड गोड्डलि' ॥ ९१ ॥

^१ भिण्डिपाल A₁, भिन्दिवाल B₂^२ लगुविशेषनामनी B₂^३ B₂ omits^४ B₂ adds कुठारनामानि

स्याच्छस्त्री चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ॥ ९२ ॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

(वि.) स्यादिति—शस्यतेऽनया शस्त्री । ‘शसु हिंसायाम्’ । सूक्ष्मत्वात् असे सङ्गस्य पुत्री असिपुत्री । छुरति ‘छेदयतीति छुरिका । ‘छुर छेदने’ । असि धेनुरिव असिधेनुका । नीचसङ्गनामानि ॥ शलयाशुगच्छत्यन्तरिति शल्यम् । ‘शल आशु-गमने’ । शङ्कते शत्रुरस्मादिति शङ्कु । ‘शक्ति शङ्कायाम्’ । ‘दारुकृततीक्ष्णामशल-नामनी ॥ सर्वं प्रतिपक्षं हन्तृत्वेन ऋति स्वीकरोतीति सर्वला । ‘ला आदाने’ । शर्वलेति वा पाठ । स्तोम्यते प्रभ्राघ्यत इति तोमरम्^३ । ताम्यतेऽनेनेति वा । ‘तमु ग्लानौ’ । अयोऽप्रत्य वेणुवण्डस्य नामनी ॥ ९२ ॥

^१ h₁, W₂ add दिनक्षि

^२ सूक्ष्म° K₂

^३ K₂, K₃ K₄ add ‘स्तोम

भ्राघायाम्

(पा.) स्याच्छस्त्री—असिधेनुका । छुरिकानामानि । ‘^१चूरकस्ति’ । दीर्घा चेत् पत्रलता स्यात् । ‘सातिदीर्घा ^२पत्रलता’ इति वैजयन्ती (पृ ११७, श्लो १६४) ॥ वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना । शल्यनामनी । क्षुद्रकुतनामनी इति केचित् ॥ ^३सर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् । शक्तिनामनी ॥ ९२ ॥

^१ ‘चूरकस्ति A₁

^२ पत्रफलेति मुद्रितप्र-ये

^३ B₂ adds शर्वलेति पाठान्तरम्-

प्रासस्तु कुन्तः कोणस्तु स्त्रियः पाल्यभ्रिकोटयः ॥ ९३ ॥

सर्वाभिसारः सर्वौघः सर्वसनहनार्थकः ।

(वि.) प्रास इति—प्रास्यते क्षिप्यते शत्रु^१ प्रति प्रास । ‘असु क्षेपणे’ । कुणत्यनेनाहत इति कुन्त । ‘कुण^२ शत्रोपकरणयो’ । स्वल्पतोमरनामनी ॥ कुणत्युपकरोतीति कोण । पालयति ग्राहकमिति पालि । ‘पाल रक्षणे’ । ^३अश्रुतऽप्रपर्वन्तम्^४ अश्रि । ‘अशू व्याप्ती’ । कोटयते रिपु प्रपातयतीति कोटि । ‘कुट छेदने’ । शस्त्रधारानामानि ॥ सर्वण सैन्येनाभिसरणं सर्वाभिसार । ‘सु गती’ । सर्वपा सैनिकानाम् औघ सर्वौघ । सर्वं सनहतेऽत्र सर्वसनहनम्^५ । ‘णह घन्धने’ । सनहसैन्यनामानि ॥ ९३ ॥

^१ शत्रुः F₂, Pt₂

^२ ‘कुण शब्दे’ h₂, h₃, Pt₂

^३ अश्राति, ‘अश

भोजने’ Pt₂

^४ K₂ adds आदिमारम्भ°

^५ प्रपातने h₂, h₃, प्रतापने K₂-

^६ सर्वपा सैनहनम् F₂, Pt₂

(पा.) प्रासस्तु कुन्त । कुन्तायुधनामनी । ‘कौतमु’^१ ॥ कोणस्तु—पाल्य-
श्रिकोटय । धाराया नामानि । चतुरश्रः पट्ट । चतुरश्रिर्मा भूदिति ^२नित्यसमासान्त-
विधिप्रयोजनम् । नो चेदश्रब्दात् तत्सिद्धिः^३ । ‘अणिरश्रिस्तथा कोटिरश्र कोणश्च
कथ्यते’ इति ह्रल्लयुधः (अ. मा. ४ ४२) ॥ सर्वाभिसार—सनहनार्थक ।
^४सर्वाभिसारसर्वौघशब्दौ सर्वसेनासनाह्वाचकौ ॥ ९३ ॥

^१ B₂ omits^२ B₂ omits नित्य^३ न चाश्रिश्ब्दात् B₂^४ सर्वत-नहननामनी B₂

लोहाभिसारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ॥ ९४ ॥

यत् सेनयाभिगमनमरौ तदभिपेणनम् ।

(वि.) लोहेति—लोह शस्त्रम् अभिसार्यतेऽस्मिन्निति लोहाभिसारः । शस्त्रभृता
राज्ञा युद्धनिर्गमनाय यस्मिन् दिने शस्त्राणि नि सार्यन्ते तस्य नाम ॥ लोहाभिहार इति
पाठे शस्त्राणां तत्समये पूजाविधिनाम् ॥ सेनया सह आभिमुख्येनारि^१ प्रति ^२थानम्
अभिपेणनम् । रिपुमनाहत्य आभिमुख्येन अभिगमननाम् ॥ ९४ ॥

^१ घट्टन् F₂, Pt₂^२ गमनम् K₂, W₂, Pt₂

(पा.) लोहाभिसारो—नीराजनाविधि । धृतास्त्राणां राज्ञा^१ मङ्गलनीराज-
^२नाविधिर्लोहाभिसारः स्यात् ॥ यत्सेनयाभिगमन—अभिपेणनम् । सेनया^३ सममरीन्
प्रति गमनमभिपेणन स्यात् ॥ ९४ ॥

^१ नृपाणां A₁^२ B₂ omits विधि .^३ सेनयाभिधान B₂

यात्रा व्रज्याभिनिर्माणं प्रस्थानं गमनं गमः ॥ ९५ ॥

स्यादासारः प्रसरणं प्रचक्रं चलितार्थकम् ।

(चि.) यात्रेति—यान्त्यस्यामिति यात्रा^१ । ‘या प्राप्ते’ । व्रजन^२ व्रज्या । ‘व्रज
गतौ’ । अभिनिर्यान्ति अभिनिर्माणम्^३ । प्रस्थीयते प्रस्थानम् । ‘घा गतिनिवृत्तौ’ । गम्यते
गमनम् । गमश्च । ‘गम्ल गतौ’ । यात्रानामानि ॥ ^४आसरन्त्यस्मिन्निति आसार ।
प्रसरन्त्यत्रेति प्रसरणम् । ‘सु गतौ’ । सेन्यस्य सर्वतो व्याप्तिनामनी ॥ प्रचलित
चक्र सेन्य प्रचक्रम^५ । प्रचलितसेन्यनाम् ॥ ९५ ॥

^१ K₂ adds यान यात्रेति या^२ व्रज्यत K₂, K₄, W₂^३ आभिमुख्येननिर्माणं F₂, Pt₂^४ आ समन्तार् F₂, Pt₂^५ प्रचक्रेण आक्रामति Pt₂.

(पा.) यात्रा ब्रज्या—गमनं गमः । प्रस्थाननामानि ॥ स्यादासारः प्रसरणम् । प्रसरणीशब्दोऽप्यस्ति । ‘आसारस्तु प्रसरणी प्रचक्रं चलितार्थकम्’ इति वैजयन्ती (पृ. १२०, श्लो. १०१) । ^१विसरणनामनी ॥ प्रचक्रं चलितार्थकम् । चलितार्थं प्रचक्रशब्दः स्यात् ।

‘^२रमसप्रचक्रकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिर्जनस्य ^३वधिरीकृतश्रुतेः ।’

इति माघः (शिशु. १३. ३) ॥ ९५ ॥

^१ प्रसरण° B₂.

^२ रमसप्रवृत्तेति मुद्रितग्रन्थे.

^३ वधिरे कृते A₁.

अहितान् प्रत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥ ९६ ॥

वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः ।

(वि.) अहितानिति—आभिमुख्येन क्रमणम् अभिक्रमः । ‘क्रमु पाद्विक्षेपे’ । रिपुं प्रत्यभीतस्य गमननाम ॥ ^१विविधास्तालाः प्रयोजनमेपां ते वैतालिकाः । राज्ञां बोधं कुर्वन्तीति बोधकराः । ^२नृपबोधनार्थपाठकनामनी ॥ चक्रेण समूहेन चरन्तीति ^३चाक्रिका । घण्टानादेन जीवन्तीति घाण्टिकाः । धनार्थं ये घण्टानादं कुर्वन्ति तेषां नामनी ॥ ९६ ॥

^१ विगतस्तालो वितालः K₈, K₄

^२ राज्ञः प्रबोधसमये घण्टावादिकनाम W₂.

^३ जीवन्ति K₈, K₉.

(पा.) अहितान् प्रति—यानमभिक्रम । युद्धे शत्रून्भिमुखीकृत्याभीतस्य ^१यानमभिक्रमः स्यात् । अनुक्तम्—‘सौमिकश्च प्रपातश्चावस्कन्दश्च समं त्रयम्’ । सुमालु-परिपातनामानि । ‘गम्गोलु’ ॥ वैतालिका बोधकराः । वैतालिकनामनी ॥ चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः । ^२घाण्टिकनामनी ॥ ९६ ॥

^१ अभीकृत्य B₃.

^२ स्तावक° B₃; घण्टावादिक° A₁.

स्युर्मागधास्तु मगधा चन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

संशप्तकास्तु समघात् संग्रामादनिवर्तिनः ।

(वि.) स्युरिति—मगध्यन्ति ^१स्तुवन्ति मागधाः । मगधाश्च । ‘मगध स्तुतौ’ । वन्दन्ते ^२तमस्तुवन्ति [स्तोत्रपूर्वकमिति] चन्दिनः । ‘वदि अभिवादनस्तुतोः’ । स्तुतिं स्तोत्रं

पठन्तीति स्तुतिपाठक । 'पठ व्यक्ताया वाचि' । स्तुतिपाठकनामानि ॥ सशप्त सशपथ युध्यन्ते युद्ध कुर्वन्ति सशप्तका । समय कृत्वा सप्रामाद ये न निवर्तन्ते तेषां नाम ॥ ९७ ॥

¹ याचन्ते K₃, K₄ adds राजान

² स्तुवन्ति, तन्हीत्य W₂

(पा.) स्युर्मागधास्तु मगधा । वशक्रमागतस्तावकनामनी¹ । वन्दिन स्तुतिपाठका । स्तुतिपाठकनामनी । चत्वार एकार्थ इति केचित् । सशप्तकास्तु—सप्रामाद-निवर्तिन । ²अनिवर्तिसमयाद् युध्यमाना सशप्तका स्यु । केषाचिन्मते 'शप आशोशे' इति धातुसिद्धत्वात् तालव्यद्वितीय । 'पप समवाये' इति धातुसिद्धत्वात् केषाचिन्मते⁴ वन्त्यद्वितीय ॥ ९७ ॥

¹ A₁ adds शब्दी द्वौ चण्डपुत्रप्रभेदौ

² आनिवृत्त्य° B₂

³ 'शप शप' A₁

⁴ B₂ adds सप्तक इति

रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रजः ॥ ९८ ॥

चूर्णे क्षोदः समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

(वि.) रेणुरिति—रियति¹ वायुवशात्² गच्छतीति रेणु । 'रि गतौ' । रेणुशब्द द्वयो स्त्रीपुलिङ्गयोर्वर्तते । धूयते कम्प्यते वायुनेति धूलि । 'धूव् कम्पने' । अयं स्त्रीलिङ्ग । पसति³ दृष्टिमिति पासु । 'पसि नाशने' । अयं पुलिङ्ग । पाशुरिति वा पाठ । रज्यते क्त्वादिक्मनेनेति रज । 'रज्ज रागे' । दिशो रज्जयतीति वा । सान्न नपुसकम् । धूलिनामानि ॥ चूर्ण्यत इति चूर्ण । 'चूर्ण प्रेरणे सफोचने च' । लुप्यत सपिप्यते क्षोद । 'क्षुदिर् सपेपणे' । शर्करादिसहितरजोनामनी ॥ 'समुत्पिञ्ज्यते भृश समुत्पिञ्ज । पिञ्जलश्च । 'पिञ्जि हिंसायाम्' । भृशमाकुलस्य सेनादेर्नामनी ॥ ९८ ॥

¹ रिणाति, 'री गतिरेपणयो' K₃

² वशेन K₃

³ पासयति K₃, K₄

पासयति W₂

⁴ समुत्पिञ्जयति K₃, K₄

(पा.) रेणुर्द्वयो—पांसुर्ना न द्वयो रजः । अकारान्तरजशब्दोऽप्यस्ति । 'शिरोवाचि शिरोऽदन्तो रजोवाचि रजस्तथा' इति चिद्वत्कण्ठभूषणाभिधानम् । 'अर्था पादरजोपमा गिरिनदीरेगोपम' योजनम् इति पुरातनप्रयोग । धूलिनामानि ॥ ²चूर्ण क्षोद । लुण्णमृन्नामनी । 'पोडि' ॥ समुत्पिञ्ज—भृशमाकुले । अत्यन्तव्या-
कुलनामनी । 'मिगलासदडि' ॥ ९८ ॥

¹ पांसु B₂

² वर्गापम A₁

³ चूर्णे B₂

⁴ B₂ omits

पताका वैजयन्ती स्यात् केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ॥ ९९ ॥
सा वीराशंसनं युद्धभूमिर्यातिभयप्रदा ।

(वि.) पताकेति—^१पततीति पताका । ‘पल्ल गतौ’ । विजयतां संवन्धिनी^२
वैजयन्ती । ‘जी^३ अभिभवे’ । केत्यते ज्ञायतेऽनेनायमसाविति केतनम् । ‘कित ज्ञाने’ ।
ध्वजतीति^४ ध्वजः । ‘ध्वज गतौ’ । ध्वजनामानि^५ ॥ वीरा भटा ‘आशंस्यन्तेऽत्रेति
वीराशंसनम् । ‘शसि इच्छायाम्’, ‘शसु हिंसायाम्’, इति या धातुः । अतिभय-
प्रदयुद्धभूमिकानाम् ॥ ९९ ॥

^१ K₈ adds वायुना कम्पते.
मयचचनयोः^१ K₈.
K₈; आशस्यन्ते K₈.

^२ विजेतुरियं D₂, K₈.

^३ ‘ओविजी

^५ केतनं D₂, K₈.

^६ आशसन्ते K₂,

(पा.) पताका वैजयन्ती—ध्वजमस्त्रियाम् । ध्वजनामानि । पताका नाम
देवालयः । ‘पताकावास उच्छ्रितः’ इति उणादिवृत्तिकारः^१ । कदली गजवैजयन्ती स्यात् ।
‘^२कदली गजवैजयन्त्यां च’ इति हल्ययुधः (अ. मा. ५. १७) ॥ अनुक्तम्—
‘अस्योच्चूडायचूडौ द्वायूर्ध्वाधोमुखकूर्चकौ’ । ध्वजस्योर्ध्वमुखकूर्चक उच्चूडः स्यात्
अधोमुखकूर्चकोऽवचूडः स्यात्^३ ॥ सा वीराशंसनं—अतिभयप्रदा । अतिभीतिप्रदा^४
समितिर्वीराशंसनं स्यात् । युद्धभूमिमात्रं चेत् पञ्चकम् ।

‘रुधिरारुणं कुसुमचाणचितं मदनस्य पञ्चकमिव^५ ज्वलति ।’

इति राघवपाण्डवीयम् (द्विसं. १२. १७) ॥ ९९ ॥

^१ इतिः B₂.
नामनी इत्यर्थः.
^२ कदली स्याद्वैजयन्ती गजस्य B₂.
^४ प्रदात्री A₁.
^५ मित्रं A₁, इति B₂.

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥ १०० ॥

आहोपुरुषिका दर्पाद् या स्यात् संभावनात्मनि ।

अहमहमिका तु सा स्यात् परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥ १०१ ॥

(वि.) अहमिति—अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यनेकोक्तिरास्तीति अहंपूर्विका ।
अहमन्वेभ्यः पूर्वमिमां क्रियां करोमीति या धावनक्रिया तस्या नाम ॥ अहोपुरुषस्य

भायः आहोपुरुषिद्या । दृषादात्मनि अहं पुरुष इति या सभायना तस्या नाम ॥ अहं
‘ममर्थोऽहं समर्थ इति वचनमत्रास्तीति अहमहमिद्या । परस्पर योराणां योऽहं सरः
तस्य नाम ॥ १००-१ ॥

^१ अहो पुरुषोऽहमिति दस्युः स पुरुषस्य भायः F₁, P₁.
काण्डेऽत्रादात्मनि D₂

^२ अहं अहं इति

(पा.) अहं पूर्वमहं—स्त्रियान् । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यन्योन्यातिशयजनम्
अहपूर्विद्य स्यात् ॥ आहोपुरुषिद्या—सभायनाहमिति । दृषाद् यदात्मगौरवं तदाहोपुरुषिद्या
स्यात् । दृषादिभ्यो ^१स्यात् । ‘पुरमपितुराहोपुरुषिद्या’ इति ‘शंखाचार्यवचनम्
(मो. ल. ७) ‘आहोपुरुषिद्यं पश्य मम सद्ब्रह्मन्तिभिः’ इति भट्टिभ्य (भ. च.
५. २७) ॥ अहमहमिद्या—भषत्पदं सरः । अन्योन्यादसरपरणम् अहमहमिद्या
स्यात् ॥ १००-१ ॥

^१ अ इति B₁.

^२ B₁ omits अहं.

द्रविणं तरः सहोपलक्षणाणि स्थाप्य शुद्धं च ।

शक्तिः पराक्रमप्राणौ विक्रमस्त्यतिशक्तिता ॥ १०२ ॥

पौरुषाणं तु तत्प्राणं गृह्यते भाविनि या रणे ।

अनुक्तम्—‘वीराणा यद्रणे नृत्त तस्मिन् वीरजयन्तिका’। रणे^३ वीराणा नृत्त वीरजयन्तिका स्यात् ॥ १०२ ॥

^१ वीरपाण B₂

^२ B₂ omits

^३ युद्धे A₁

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥ १०३ ॥

मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांपरायिकम् ।

अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥ १०४ ॥

संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसयुगाः ।

अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥ १०५ ॥

समुदायः स्त्रियः सयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

(वि.) युद्धमिति—युध्यत ‘इति युद्धम् । ‘युध सप्रहारे’ । आभिमुख्येन योधनं^१ आयोधनम् । मत्सरादिना जन्यत इति जन्यम् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । प्रधनन्ति प्रत्ययेति प्रधनम् । ‘धन धान्ये’ । प्रकर्षेण विदारणमनास्तीति^२ प्रविदारणम् । म्रियन्तेऽस्मिन्निति मृधम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । आस्कन्दत^३ इत्यास्कन्दनम् । ‘स्कन्दिर् गतिशेषणयो’ । संख्यायन्ते पण्डादयः सुभटैरिति संख्यम् । ‘चक्षिद् व्यक्ताया वाचि’ । उपसर्गवशात् अयं धातुः वर्जनार्थः । समीयते सगच्छतेऽत्रेति समीकम् । ‘इण् गतौ’ । संपराय शत्रुमरणमत्र प्रयोजनं सांपरायिकम्^४ । मरेण सह वर्तत इति समरः । समियति शत्रुणा सगच्छत इति वा । ‘ऋ गतौ’ । विभज्य न नीयन्तेऽत्रेति अनीकः । रणन्ति भेर्यादयोऽत्रेति रणः । ‘रण शब्दे’ । कल विकल इत्यत्रेति कलहः । ‘हन हिंसागलो’ । विग्रहन्ति विग्रहः^५ । संप्रहरन्त्यन्योन्यमत्र संप्रहारः । अभि सपतन्ति वीरा अत्रेति अभिसंपातः । ‘पल्ह गतौ’ । कल्यन्त वाणा अत्रेति कलिः । ‘कल म्लि क्षेपे’ । संस्फुटति मस्त्रकादिरत्रेति संस्फोटः । ‘स्फुटिर् विशरणे’ । सगता रथयुगा अत्रेति सयुगः । अभ्यामुद्गन्ति अन्योन्यमत्रेति अभ्यामर्दः । ‘मृद श्लोदे’ । समाग्रन्त्यत्रेति समाघातः । ‘हन हिंसागलो’ । संग्रामयन्ति परस्परं प्रहरन्त्यत्रेति संग्रामः । ‘संग्राम युद्धे’ । आहूयन्ते वीरा वीरैरत्रेति आहवः । ‘ह्वेन् स्पर्धाया शब्दे च’ । समुदायन्ते सकुलयुद्धदशाया मिलन्त्यत्रेति समुदायः । ‘अय पय गतौ’ । सयतन्ते नितान्तं प्रयत्नं कुर्वन्तीति सयत् । ‘यती प्रयत्ने’ । समीयन्ते सगच्छन्तेऽत्रेति समितिः । ‘इण् गतौ’ । समिद्यः अजन्ति क्षिपन्ति शस्त्राण्यत्रेति आजिः । ‘अज गतिक्षेपणयो’ । युध्यन्ते^६ परस्परमिति युत् । ‘युध सप्रहारे’ । युद्धनामानि ॥ १०३-५ ॥

- 1 W₃ adds अत्र   2 आयुध्यत इति F₂, Pt₂.   3 प्रविष्टान्ति K₃, W₃
 4 D₂, K₃, K₄ add प्रबलैर्दुर्बला.   5 उपरायन्तेऽस्मिन्निति साध्यायक, 'अय गतौ'
 F₂, Pt₂   6 विरुद्धं गृह्यन्त्यत्र K₂, Pt₂.   7 युद्धशब्दवत् युध्वाब्दव्युत्पत्ति. K₃, K₄

(पा.) युद्धमायोधनं जन्य—आजिसमिधुधः । युद्धनामानि ॥ १०३-५ ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात् तुमुलं रणसंकुले ॥ १०६ ॥

क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् करिणां घटना घटा ।

(वि.) नियुद्धमिति—शस्त्रादिक्रमनादेयमिति^१ नियत युद्ध नियुद्धम् । बाहुयुद्ध-
 नाम ॥ ताम्यन्ति सैनिका^२ अत्रेति तुमुलम् । 'तमु ग्लानौ' । रणसंकुलनाम^३ ॥ क्ष्वेड्यत
 इति क्ष्वेडा । 'क्ष्वेड् अव्यक्ते शब्दे' । सिंहाना नाद इव नाद सिंहनाद ।
 योधाना सिंहनादनाम ॥ घटयन्ति करिणोऽत्रेति घटा^४ । 'घट सघाते' । राजसमूह-
 नाम ॥ १०६ ॥

1 न धार्यामिति नियमोपेत K₃, K₄, W₂   2 सेनाज्ञानि D₂, K₄   3 D₂ adds
 रणस्य संकुल, Pt₂ adds 'तुमुल व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेष   4 घट्यते करिभिरिति,
 घटन्ते करिण इति वा K₃

(पा.) नियुद्धं बाहुयुद्धं स्यात् । बाहुयुद्धं^१ नियुद्धं स्यात् । तुमुलं रणसंकुले ।
सकीर्णयुद्धं तुमुलं स्यात् । 'एढ्योव्य' ॥ अनुक्तम्—^२वण्डाल शूरयोर्युद्धम्^३ ।
शूरयोरुभयोर्युद्धं वण्डाल^२ स्यात् । 'वैरारोहो महारण' । महायुद्धं वैरारोहं स्यात् ।
क्ष्वेडा तु सिंहनादः स्यात् ।^३कुञ्जरादिभयार्थकवीरारावनाम ॥ करिणां घटना घटा ।
गजानां सघटना घटा स्यात् ॥ १०६ ॥

1 बाहुयुद्धनामनी B₃   2 वण्डाल A₁   3 विधुरभीवरणार्थं क्रियमाणविरावनाम A₁

क्रन्दनं योधसंरावो बृंहितं करिगर्जितम् ॥ १०७ ॥

विस्फारो घनुपः खानः पटहाडम्बरौ समौ ।

(वि.) क्रन्दनमिति—क्रन्दन्ति आग्नोऽश्वान्यत्रेति क्रन्दनम् । 'प्रदि आह्वाने
 रोदने च' । योद्धसंरावनाम ॥ बृंहन्ति गजा अत्रेति बृंहितम् । 'बृहि शब्दे' ।
 करिगर्जितनाम ॥ विस्फरति^१ शत्रुहृदयमनेनेति विस्फारः । 'स्फर स्फुरणे' । घनु-

स्नाननाम ॥ वाद्यमुखचर्मपटो^१ हन्यतेऽत्रेति पटह । 'हन हिंसागत्यो' । आडम्बयति शत्रुदयमिति आडम्बर । 'ढव डिमि क्षेपे' । युद्धपटहस्य नामनी ॥ १०७ ॥

^१ विस्फुरति K₅, W₂

^२ मुसगत° W₂

^३ आडम्बर° K₅, K₈

(पा.) क्रन्दन योधसराव । भटाना सराव क्रन्दन स्यात् । वृहित करि-
गर्जितम् । गजाना ^१गर्जित वृहित स्यात् । विस्फारो धनुष स्नान । चापटकारो विस्फार
स्यात्^२ । 'स्फुरतिस्फुल्लयोरिनिविभ्य' (८. ३. ७६) इति वा पत्वम् ॥ पटहाडम्बरौ समौ ।
^३युद्धवाद्यध्वनिनामनी । 'पटहाडम्बरौ युद्धे 'मङ्गले प्रियमादिका' इति वैनयन्ती
(प्र. १४७, श्लो. १३८) । युद्धारम्भवाद्यध्वनिरर्धतूर स्यात् । 'अर्धतूरो रणोद्यमे'
इति वैनयन्ती (प्र. १४७, श्लो. १३९) ॥ १०७ ॥

^१ गर्जन A₁, गर्न B₂

^२ A₁ adds स्फुरतिस्फुल्लयोधजि' (६ १ ४७)

इत्यात्वम्

^३ युद्धमध्य° A₁

^४ वाद्यध्वान A₁

प्रसभ तु बलात्कारो हठोऽथ स्वलित उलम् ॥ १०८ ॥

अजन्य क्लीब उत्पात उपसर्गः सम त्रयम् ।

(वि.) प्रसभमिति—प्रगता सभा युक्तयुक्तचिन्ता^१ अत्रेति प्रसभम् । बलात्
करोतीति बलात्कार । हठतीति हठ । 'हठ ह्लुतिशठत्ययो' । बलात्कारनामानि ॥
स्वलन स्वलितम् । 'स्वल सचलन' । छपति छिनत्ति ^२कार्यमिति छलम् । 'छो छदने' ।
युद्धधर्मविच्छेदननामनी ॥ जन्यत इति जन्यम् । न जन्यम् अजन्यम् । न जने साधु
इति वा । उत्पतति अकस्मादायातीति उत्पात । उपसृयते देवेनति उपसर्ग । 'सृज
विसर्ग' । उत्पातनामानि ॥ १०८ ॥

^१ विचार F₂ Pt₂

^२ बलात्कारे K₄

^३ धमानुसारमार्ग K₄

(पा.) प्रसभस्तु—हठ । अत्यन्तनिर्वन्धनामानि । 'क्षेत्रे तु प्रसभ हठ' इति
गो(यो)पालित । 'हठोऽपि' चित्ते प्रसभ सुभाषिते' इत्यलिङ्गे राघवपाण्डनीयम्^३
(द्विस १ ६) ॥ अथ स्वलित छलम् । युद्धमर्यादाविच्छेदननामनी ॥ अजन्य—
सम त्रयम् । प्राणिना शुभाशुभसूचकभूतविवारनामानि ॥ १०८ ॥

^१ प्रसभ तु B₂

^२ हठपि A₁ B₂

^३ पाण्डीयकार A₁

^४ पश्चादा-

गवनामानि A₁

मूर्च्छां तु कश्मलं मोहोऽप्यवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनं विजयो जयः ।

(वि.) मूर्च्छंति—मूर्च्छत्यनया मूर्च्छा । ‘मुच्छां मोहसमुच्छाययो.’ ।

कशति^१ तनूकरोतीन्द्रियप्रचारमिति कश्मलम् । ‘कश् गतिशतनयोः’ । मुह्यत्यनेनेति मोहः । ‘मुह वैचित्ये’ । मूर्च्छानामानि ॥ अवमृद्यत इति अवमर्दः । ‘मृद् २क्षोदे’ । पीड्यत^३ इति पीडनम् । ‘पीड अवगाहने’ । ‘परपीडानामानि ॥ अभ्यवस्कन्द्यतेऽनेनेति अभ्यवस्कन्दनम् । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयो’ । अभ्यासाद्यतेऽनेनेति अभ्यासादनम् । ‘पदल विशरणगत्यवसादनेषु’ । क्लृप्ताक्रमणनामनी ॥ विशेषेण जय विजय^४ । जयतीति जय । ‘जि जये’ । विजयनामनी ॥ १०९ ॥

^१ K₅ adds शतयति

^२ मर्दने K₆

^३ K₆, K₈ add अनेन.

^४ W₂

omits पर

^५ विजयतेऽनेन K₆

(पा.) मूर्च्छां तु कश्मलं मोहोऽपि । मूर्च्छानामानि ॥ अवमर्दस्तु पीडनम् ।

पीडननाम ॥ अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम् । ^१शुक्रतपुरादिनिर्घन्धननामनी ।

‘^२मुष्टिडे’ ॥ विजयो जय । जयनामनी ॥ १०९ ॥

^१ B₂ omits शुक्रत

^२ ‘मुष्टिगे’ A₁

वैरशुद्धिः प्रतीकारो वैरनिर्यातन च सा ॥ ११० ॥

प्रद्रावोद्द्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः ।

अपक्रमोऽपयान च रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

(वि.) वैरशुद्धिरिति—वैरस्य शुद्धिः वैरशुद्धिः । प्रतिकरण प्रतीकारः । ^१वैर

^२निर्यास्यतेऽनेनेति वैरनिर्यातनम् । ‘या प्रापणे’ । प्रत्यपकारनामानि ॥ प्रद्रवण प्रद्रावः । उद्द्रावः । सद्रावः । सदावः । विद्रवः । द्रवश्च । ‘द्रु गतौ,’ ‘दु गतौ च’ । अपक्रमणम् अपगमनम् अपक्रमः । अपयात्यनेनेति अपयानम् । ‘क्रमु पादविशेषे’ । ‘या प्रापणे’ । रणे पलायननामानि ॥ पराजयतेऽनेनेति पराजयः^३ । ‘जि अभिभवे’ । रणे शत्रुरुतभङ्गनाम ॥ ११०-१११ ॥

^१ वैरस्य निर्यातनं F₂, Pt₂

^२ W₂ adds निष्कास्यते

^३ पराजयनं Pt₂

(पा.) वैरुद्वि—वैरनिर्यातन च सा । वैरनिर्यापणनामानि ॥ 'पगसार्धि-
चुट'^१ ॥ प्रदावोद्दाय—अपक्रमोऽपयान च । रणात्पलायननामानि । विप्रयाण
पलायनम् । इत्येते द्वे च ॥ रणे भङ्ग पराजय । युद्धे यो भङ्ग स पराजय.
स्यात् ॥ ११८-११ ॥

^१ शुद्ध A₁

^२ B₃ omits

पराजितपराभूतौ त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।
प्रमापणं निवर्हणं निकारणं निशारणम् ॥ ११२ ॥
प्रवासनं परासनं निपूदनं निहिंसनम् ।
निर्वासनं सञ्जपनं निर्ग्रन्थनमपासनम् ॥ ११३ ॥
निस्तर्हणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् ।
निर्वापणं विशसनं मारणं प्रतिघातनम् ॥ ११४ ॥
उद्धासनप्रमथनक्रथनोज्जासनानि च ।
आलम्भपिञ्जविशरघातोन्माथवधा अपि ॥ ११५ ॥

(नि.) पराजित इति—'पराजयं प्राप्तं पराजितं । पराभूयते शत्रुणा तिरस्त्रियते
स पराभूतः । शत्रुणा रणे भग्नस्य नामनी ॥ नश्यते स्म, अवर्जनं प्राप्तो नष्टः । 'गण-
अदर्शने' । तिरोधीयतेऽन्तर्धीयते स तिरोहितः । 'डुधान् धारणपोषणयो' ।
तिरोऽदर्शनं हितं गतो वा । 'हि गतौ' । रणात् यत्र कुत्र वा पलायितस्य नामनी ॥
प्रमीयते प्रमापणम्^२ । 'भीष्मं हिंसायाम्' । नितरा वरहणं निवर्हणम् । 'वरहं परिमापण-
हिंसादानेषु' । नितरा म्रियते इति निकारणम् । 'कृष्णं हिंसायाम्' । नितरा शीर्यते इति
निशारणम् । 'शू हिंसायाम्' । प्रवास्यते प्रवासनम्^३ । उद्धास्यते उद्धासनम् । 'वस-
स्नेहमोहच्छेदापहरणेषु' । परास्यते परासनम् । 'असु क्षेपणे' । निपूयते निपूदनम् ।
'पूदं क्षरणे हिंसाया च' । नितरा हिंस्यते निहिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' । निर्वाप्यते
निर्वापणम् । 'ओवे शोषणे' । सञ्जायते सञ्जपनम् । 'ज्ञा अवबोधने' । निर्ग्रन्थ्यते
निर्ग्रन्थनम् । 'मथि कीटित्ये' । अपास्यतेऽपासनम् । 'असु क्षेपणे' । निस्तृह्यते
निस्तर्हणम् । 'तृदि हिंसायाम्' । नितरा हन्यते निहननम् । 'हन हिंसागत्यो' । क्षण्यते
क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' । परिवर्ज्यते परिवर्जनम् । 'वृज्जी वर्जने' । प्रवासन-
शब्दस्य निर्वासनशब्दः । विशस्यते विशसनम् । 'शसु हिंसायाम्' । मार्यते मारणम् ।

‘मृद् प्राणत्यागे’ । प्रतिहन्यते प्रतिघातनम् । ‘हन हिंसागत्योः’ । उद्धास्यते उद्धासनम् । ‘वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु’ । प्रमथ्यते प्रमथनम् । ‘मथे हिंसायाम्’ । कथ्यते कथनम् । ‘कथ हिंसायाम्’ । उज्जास्यते उज्जासनम् । ‘जसु हिंसायाम्’ । आलभ्यते आलम्भः । ‘डुलभप् प्रातौ’ । पिबन्तं पिबन्तः । ‘पिबि हिंसायाम्’ । विशरणं विशरः । ‘श हिंसायाम्’ । हननं घातः । उन्मथनम् उन्माथः । ‘मथे हिंसायाम्’ । हन्यते वधः । ‘हन हिंसागत्योः’ । अत्र केचन घातचः उपसर्गवशात् हिंसार्थः । वधनामानि ॥ ११२-१५ ॥

^१ पराजीयते स F₂, Pt₂.   ^२ प्रकर्षेण मापन D₂, Pt₂.   ^३ W₂ adds निर्वासनं च.   ^४ K₈, W₂ add शरीरात्.   ^५ ‘मथे विलोप्ते’ K₃, K₈.   ^६ हिंसादलादान-निकेत्यु K₈, W₂.

(पा.) पराजितपराभूतौ । पराजयवतो नामनी ॥ त्रिपु नष्टतिरोहितौ । बिलीन-पुरुपनामनी । प्रतापणं निवर्हणं—उन्माथवधा अपि । मारणनामानि ॥ ११२-१५ ॥

स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः ।

अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम् ॥ ११६ ॥

(वि.) स्यादिति—पञ्चानां ^१धातूनां भावः पञ्चता । कालस्य ^२धर्मः कालधर्मः । दिष्टस्य प्रारब्धकर्मणोऽन्तो दिष्टान्तः । प्रलीयतेऽन्तेति प्रलयः । ‘ली ऋषणे’ । अत्येति गच्छतीति अत्ययः । ‘इण् गतौ’ । अन्त्यते वध्यते ^३अन्तः । ‘अति बन्धने’ । नश्यति ^४नाशः । ‘णश अवर्शने’ । मरणं मृत्युः । म्रियतेऽनेनेति मरणम् । ‘मृद् प्राणत्यागे’ । निवृत्तौ धनसंबन्धोऽत्र निधनम् । प्राणत्यागस्य नामानि ॥ ११६ ॥

^१ भूतानां W₂, Pt₂.   ^२ F₂, Pt₂ add यमस्य.   ^३ एति K₈.   ^४ नश्यते Pt₂.

(पा.) स्यात् पञ्चता—निधनोऽस्त्रियाम् । मरणनामानि^१ । ‘हिंसा संस्था दीर्घनिद्रा भूमिलाभो निमीलनम्’ । एतानि पञ्च च ॥ ११६ ॥

^१ B₃ adds प्रलयोऽस्त्री.   ^२ B₃ adds अरतिः काल इति पाठान्तरात् ; एते द्वे च.

परासुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः ।

मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ॥ ११७ ॥

कयन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

कारागृहस्थनामानि ॥ कीर्यते क्षिप्यते राजपुत्रादिरत्रेति कारा । 'कृ विक्षेपे' ।
बन्धनालयनाम ॥ ११८ ॥

^१ कुणति, 'कुण शब्दोपकरणयोः' D₂, K₂

^२ बध्यते D₂, K₅, W₂.

(पा.) इमशानं स्यात् पितृवनम् । प्रेतवासस्थलनामनी । शवानां शयनं
इमशानमिति व्युत्पत्त्या^१ इमशानशब्दो द्वितालयः । 'वनं पुरगामिश्रका . . .' (८. ४. ४)
इत्यादिसूत्रनियमेन पितृवनशब्दस्तवर्गान्त्यः । कुणपः अवमस्त्रियाम् । मृतशरीरनामनी ॥
प्रमहोपग्रहौ^२ वन्द्याम् । वन्दिनामानि । 'चेर' । कारा स्याद्बन्धनालये । वन्दिगृहनाम ।
कारा सिंहावलोकनन्यायेन^३ बन्धननामापि स्यात् ।

'कारा^४ बन्धनगोहे स्यात् कारा बन्धनमुच्यते ।'

इति शान्धतः (पृ. २४, श्लो. २७२) ॥ ११८ ॥

^१ व्युत्पत्त्यात् A₂.

^२ अवग्रहः A₁.

^३ अवलोकनक्रमेण A₁.

^४ 'कारा

बन्धनशालाया कारा बन्धनमात्रके' इति मुद्रितग्रन्थे.

पुंसि भ्रूमन्यसवः प्राणाश्चैव जीवोऽसुधारणम् ॥ ११९ ॥
आयुर्जीवितकालो ना जीवातुर्जीवनौषधम् ।

इति क्षत्रियवर्गः

(वि.) पुंसीति—अत्यन्ते^१ शरीरादाविति असवः । 'असु क्षेपणे' । प्राणिति^२
लोकोऽमीभिरिति प्राणाः । 'अन प्राणने' । असुप्राणशब्दौ पुंसि भूम्नि च वृत्ते ।
प्राणनामनी ॥ जीवत्यनेनेति जीवः । 'जीव प्राणधारणे' । असूनां धारणम् असु-
धारणम् । प्राणधारणनाम ॥ 'एतीत्यष्टुः । 'इण् गतौ' । सान्तोऽयं नपुसकलिङ्गः ।
जीवितकालनाम ॥ जीवत्यनेनेति जीवातुः । जीवनस्य औषधम् । जीवनौषध-
नाम^४ ॥ ११९ ॥

इति श्रीलिङ्गयसूरिविरचितायाम् अमरकोशपदविष्टौ क्षत्रियवर्गः

^१ F₂, Pt₁ add क्षिप्यन्ते.

^२ प्राणन्ति Pt₂.

^३ एष्यति K₂, K₄.

^४ जीव-

यतीति जीवनम् । जीवनं च तदौषधं च Pt₂.

(पा) पुंसि भूम्नि—प्राणाश्चैवम् । प्राणनामनी । ‘धारणमु’ । भूमवचन
 कैश्चिदनङ्गीकृतम् । ‘जनादसो समानतः’ इति नलोदय (२ ३६) ‘निधु (१) प्रिय
 प्राणमिवाभिमानम्’ इति चन्द्रकाव्यम् । ‘हृषीकमिन्द्रिय प्राण प्राणा ना भूम्नि
 चासवः’ । ‘प्राणस्तु प्रणवे जीवे जीविते परमात्मनि’ इति वैजयन्ती^१ (पृ ९९,
 श्लो २०३, पृ २१७, श्लो ३८) ॥ जीवोऽसुधारण—जीवितकाल । प्राणधारणानामानि ।
 ना जीवातुर्जाविनौपधम् । जीवनौपध जीवातु स्यात् ॥ ११९ ॥

इति श्रीवत्सवृत्तिहसूरिसुतमहिनाथसुधीविरचितेऽमरपदपारिजाते छत्रियवर्ग

^१ प्राणो जीवो जीवाया कथ्यते A₁ जीव प्राणे त्रयी ना तु जन्तो B₂ ^२ तरसिह^० A₁

९. वैश्यवर्गः

ऊरव्या ऊरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

आजीवो जीविका वार्ता वृत्तिर्वर्तनजीवने ॥ १ ॥

(वि.) अथ क्रमप्राप्त वैश्यवर्गमुपक्रमते ऊरव्या इति—ब्रह्मण ^१ऊरुस्थाने भवा
 ऊरव्या । ^२ऊरुजाश्च । अरणीयाधिकारित्वात् भक्षकैरधिगम्यन्ते अर्था ^३ । ‘न गतो’ ।
 विशोऽपत्यानि वैश्या ^४ । ‘भूमिं स्पृशन्ति लाट्ट्यादिना भूमिस्पृशः’ । विशन्ति
 आपणादिक विशः । ‘विश प्रवेशने’ । वैश्यनामानि ॥ आजीवत्यनेनेति आजीव ।
 जीविका च । ‘जीव प्राणधारणे’ । वृत्ति प्राणधारणा, सा अस्यामस्तीति वार्ता ।
 वर्ततेऽनयेति वृत्ति । वर्तन च । ‘वृत्तु वर्तने’ । जीवन्त्यनेनेति जीवनम् । जीवन
 नामानि ॥ १ ॥

^१ ऊर्वो Pt₂   ^२ ऊर्वोजाता D₂ Pt₂   ^३ अरणीया Pt₂   ^४ विश एव
 Pt₁   ^५ Pt₂ adds क्षेत्रस्वकाराय   ^६ k₂ adds स्पृश स्पृशने   ^७ आजीवन्ति
 प्राणिन D₁ Pt₂

(पा.) ऊरव्या ऊरुजा—विश । वेश्यनामानि ॥ आजीवो जीविका—जीवने ।
जीवननामानि । वृत्तिशब्दसाहचर्याद् वर्तनशब्द स्त्रीलिङ्गोऽपि स्यात् । ‘वर्तनी
वृत्तिमार्गयो’ इति वैजयन्ती (पृ २४८, श्लो २१) ॥ १ ॥

स्त्रियां कृपिः पाशुपाल्य वाणिज्य चेति वृत्तयः ।

सेवा श्ववृत्तिरनृत कृपिरुच्छशिलं त्वृतम् ॥ २ ॥

(वि.) स्त्रियामिति—लाङ्गलादिना कर्षण कृपि । ‘कृप विलेखने’ । पशून्
पालयतीति पशुपाल, तस्य कर्म पाशुपाल्यम्^१ । वाणिजो भाव^२ वाणिज्यम् । इति
शब्दात् कुसीदविजययज्ञप्रतिग्रहसेवाशुश्रूपादयो वृत्तयो भवन्ति । शुनो वर्तनमिव
^३कष्टत्वात् श्ववृत्ति । सेवना सेवा । ‘पेष्ट सेवने’ । सेवावृत्तिनाम् ॥ अनृतवत् पापहेतु-
त्वाद् अनृतम् । कृपिवृत्तिनाम् ॥ उच्छूलसमीपे पतत्तण्डुलकणानादाय जीवनम् उच्छम् ।
उच्छीयते उच्छम् । ‘उच्छि उच्छे’ । शिलन शिलम् । ‘शिल उच्छे’ । क्षेत्रे
त्यक्तकणिकानादाय जीवन शिलम् । उच्छ च शिल च उच्छशिलम् । तदेव ऋत-
मित्युच्यते । अर्यते स्तूयत इति ऋतम् । ‘ऋ शब्दे’ । उच्छवृत्तिनाम्नाम् ॥ २ ॥

^१ पशुपालस्य भाव K₂ K₃ K₄   ^२ कर्म Pt₂   ^३ F₂ Pt₂ add दैन्यादिना
अपकृष्टत्वात्

(पा.) स्त्रिया कृपि—वृत्तय । इतिशब्द प्रकारवचन । कृपिपाशुपाल्य
वाणिज्यानीत्येवप्रकारा वृत्तय ॥ सेवा श्ववृत्ति । सेवा परश्रेण्यता । सा गर्हित्वान्
श्ववृत्ति । ‘शुनो^१ वृत्ति स्मृवा सेवा गर्हिता सा द्विजन्मनाम्’ इति मनु (म सू
४ ६) ॥ अनृत कृपि^२ । सा कृपि कृपिकर्म अनृत स्यात् । उच्छशिल त्वृतम् ।
उच्छो^३ धान्याश आदानमिति लूनकेदारावशिष्टधान्यस्यादानम् । ‘उच्छ कणिशाशार्जन
‘शिलम्’ इति लूनकेदारावशिष्टमणिशार्जनम् ।

‘शिल किमनल भवेदनलमौदर वाधितु

पय असृतिपूरक किमु न धारक सारसम् ।

अयत्नमलमलक पयि पदचर कवर

‘भजन्ति हि मुद्यावुधा अहह कुक्षित कुक्षित ॥’ (वै ५ श्लो. १)

तदुभय मिलित चेदुच्छशिल शिलोच्छोऽपि स्यात् । ‘यन्मतिधारीविलूने शिलो-
च्छमिन कुर्वते कवय’ इति । एवविधा वृत्ति ऋत स्यात् ॥ २ ॥

1 सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत्' इति मुद्रितग्रन्थे (पृ ११३) 2 B₃
 adds प्रमृत कृषि । कृषि प्रमृत स्यात् 3 उच्छ कणश्च स्वीकार B₃ 4 शिल
 केदारसत्कणिशाद्यर्जनम् A₁ B₃ adds 'उच्छ कणश्च आदान कणिशाद्यर्जन शिलम्'
 5 मज्जन्ति हि मुधा बुधा° B₃

द्वे याचितायाचितयोर्यथासख्यं मृतामृते ।

सत्यानृत वणिग्भावः स्यादण पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धारोऽर्थप्रयोगस्तु कुसीदं वृद्धिजीविका ।

(वि.) द्वे इति—याच्नादशायामतिकष्टरतात् मरणसमदु खतया 1 मृतमद्भव-
 तोति मृतम् । याच्नावृत्तिनाम् ॥ याच्नाया अभावाद् अमृतम् । अयाचितवृत्तिनाम् ॥
 सत्य चानृत च विद्येते अस्मिन्निति 2 सत्यानृतम् । वाणिज्यवृत्तिनाम् ॥ कालान्तरेऽर्थते
 प्राप्यत इति ऋणम् । 'ऋ' गतिप्रापणयो । पर्युदञ्चयते परिप्राप्यत इति पर्युदञ्चनम् ।
 'अञ्चु गतिपूजनयो' । उद्धयते गृह्यत इति उद्धार । 'हञ् हरणे' । ऋणनामानि ॥
 अर्थस्य प्रयोगोऽर्थप्रयोग । कुत्सित सीदति कदाचिन्मूलवननाशे कुसीदम् । 'पद्ल
 विशरणगत्यवसादनेपु' । वृद्धिरूपा जीविका वृद्धिजीविका । वृद्धिजीविकानामानि ॥ ३ ॥

1 निनाववत् K₂ K₃ W₃ 2 किञ्चित् सत्य किञ्चिदसत्य F₂ Pt₂ 3 ऋ
 गती' वा धातु K₃

(पा.) द्वे याचिता—मृतामृते । याचितायाचितयोरिति भावे निष्ठा । याच्ना
 वृत्ति मृत स्यात् । अयाच्नावृत्तिरमृत स्यात् । अनुक्तम्—'पाशुपाल्य जीववृत्ति' ।
 पाशुपाल्य गराश्वदियोपणम् । तदेव 1 जीववृत्ति स्यात् ॥ सत्यानृत वणिग्भाव ।
 वणिग्भावो वाणिज्यम् । तत् सत्यानृत स्यात् । स्यादण पर्युदञ्चनम् । ऋणनामनी ।
 'अप्पु' ॥ उद्धार । 2 अवृद्धिकमृणमुद्धार स्यात् । 'तदवृद्धिकमुद्धार कुसीद तु
 सवृद्धिकम्' इति वैजयन्ती (पृ. १२३, श्लो. ४) ॥ अर्थप्रयोगस्तु—वृद्धिजीविका ।
 वृद्धेर्नामानि 3 । 'वद्धि' । सा च 4 कालिकाद्यनेकमेदमित्रा ।

'सा' 5 कायिकान्वह देया प्रतिमास तु कालिका ।
 कारिका 6 तु स्वय दृष्टा चरवृद्धिस्तु 7 वृद्धिजा ॥'

वृद्धया जीविका वृद्धिजीविका । सा अर्थप्रयोग कुसीद च स्यात् ॥ ३ ॥

1 B₃ omits 2 अवृद्धिकण A₁ 3 नामधेयानि A₁ 4 साकालिका A₁
 5 साकालिका A₁, B₃ 6 कारिका B₃ 7 चरवृत्ति B₃

याच्चयाप्तं याचितक निमयादापमित्यकम् ॥ ४ ॥

उत्तमर्णाधमर्णौ द्वौ प्रयोक्तृग्राहकौ क्रमात् ।

कुसीदको वार्धुषिको वृद्धयाजीवश्च वार्धुषिः ॥ ५ ॥

(वि.) याचयेति—याच्यया^१ आप्त याचितकम् । याच्यबालव्यद्रव्यनाम ॥ अपमीयते दीयते अपमित्यकम् । तदेव आपमित्यकम् । ‘मेक् प्रणिदाने’ । निमयात् अर्थविनिमयात् मात्यद्रव्यनाम ॥ ऋणे^२ उत्कृष्ट उत्तमर्ण । वृद्ध्यर्थं धनप्रयोक्तृनाम ।^३ ऋणेऽवम अधमर्ण । धनग्राहकनाम ॥ कुसीदम् अल्पवृद्धया गृहीत ‘बहुवृद्धयर्थं प्रयच्छतीति कुसीदक । वृद्धया जीवतीति वार्धुषिक । वार्धुषिश्च । गार्ह्यवृद्धिमाजीवतीति वृद्धयाजीव । अल्पवृद्धया अन्यहस्तादाय अन्यस्य बहुवृद्धयर्थं प्रयोक्तुर्नामानि ॥ ४-५ ॥

^१ याचितेन D₂   ^२ उत्तम K_r   ^३ ऋणेन W₂   ^४ D₂, K₂, W₂ add धन

(पा.) याच्ययाप्तं याचितकम् । निमयेन विना याच्ययानीत याचितक स्यात् । ‘^१कुदुबलेकतेर्षिनदि’ । निमयादापमित्यकम् । निमयादानीतम् आपमित्यक^२ स्यात् । ‘कुदवयिषि तेस्त्रिनदि^३’ । उत्तमर्णाधमर्णौ—क्रमात् । प्रदाता प्रयोक्ता, प्रहीता ग्राहक^४ । तौ द्वौ यथाक्रमम् उत्तमर्ण^५ अधमर्णश्चेत्युच्येते ॥ कुसीदको वार्धुषिको—वार्धुषि । वृद्धया जीवतो नामानि^६ । कुसीदश्च द्वैगुणिको वार्धुषी च प्रयोक्तरि । एतानि चत्वारि च ॥ ४-५ ॥

^१ B₃ omits   ^२ A₁ adds स्वस्तुन उत्तमर्णसमीपे निक्षेपो निमय   ^३ B₃ adds च   ^४ B₃ adds ‘वृद्धवृषिमावो वक्तव्य’ (वा ४ ४ ३०) इति वार्धुषिक

क्षेत्राजीवः कर्पकश्च कृपकश्च कृपीचलः ।

क्षेत्र त्रैहेयशालेय ब्रीहिशाल्युद्भवोचितम् ॥ ६ ॥

(वि.) क्षेत्राजीव इति—क्षेत्रेणाजीवतीति क्षेत्राजीव । ‘जीव प्राणधारणे’ ।^१ कर्पतीति कर्पक । ‘कृप विलेखने’ । कृपकश्च^२ । कृपिरस्यासीति कृपीचल । कृपिक-नामानि ॥ ब्रीह्युद्भवोचित क्षेत्र त्रैहेयम् । शाल्युद्भवोचित क्षेत्र शालेयम् ॥ ६ ॥

^१ कृपि करोति D₂, K₂, W₂   ^२ कृपिक K₂, K₂

(पा.) क्षेत्राजीवः कर्पकश्च—कृषीवलः । ^१कृष्या जीवतो नामानि । क्षेत्रं त्रैहेय-
शालेयं—उद्भवोचितम् । त्रीहीणां शालीनां च भवने क्षेत्रे^२ त्रैहेयशालेये स्याताम् ॥ ६ ॥

^१ A₁ adds वृत्तिभेदानुवत्त्वा वैश्यवृत्तिभूतकृषिणशुपात्यवाणिज्यानि वक्ष्यति

^२ भवन-

क्षेत्रे A₁.

यव्यं यवक्यं पष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद् द्विरूपता ॥ ७ ॥

(वि.) यव्यमिति—^१यवोद्भवोचितं क्षेत्रं यव्यम् । यवकाः शालिविशेषाः ।
तद्भवनोचितं क्षेत्रं यवक्यम् । पष्टिकानां^२ भवनोचितं क्षेत्रं पष्टिक्यम् । तिलभवनोचितं
क्षेत्रं तिल्यम् । तैलीनं च । माषभवनोचितं क्षेत्रं माष्यम् । माषोणं च । उमानां अतसीनां
भवनोचितं क्षेत्रम् उम्यम् । औमीनं च । अणूनां^३ भवनोचितं क्षेत्रम् अणव्यम् । आणवीनं
च । ^४भङ्गानां भवनोचितं क्षेत्रं भङ्गयम् । भाङ्गीनं च ॥ ७ ॥

^१ यवानां F₂, Pt₂.

^२ D₂ adds पष्टिरात्रेण पक्वाना

^३ D₂ adds सर्पपादीना

^४ तृणविशेषाणां D₂

(पा.) यव्यं यवक्यं—भवनं हि यत् । यवयवकपष्टि^१कभवनक्षेत्राणि यव्यय-
वक्यपष्टिक्यानि स्युः ॥ तिल्यतैलीनवत्—द्विरूपता । तिलानां भवने क्षेत्रे तिल्यतैलीने
स्याताम् । ^२तद्वत् माषाणां भवनक्षेत्रे माष्यमाषोणे स्याताम् । उमानां भवनक्षेत्रे उम्यौमीने^३,
अणूनां भवनक्षेत्रेऽणव्याणवीने, भङ्गानां भवनक्षेत्रे भङ्गयभाङ्गीने च स्याताम् ॥ ७ ॥

^१ पष्टिकानां.

^२ A₁ adds द्विरूपतापि, तद्वन्माषादीनामपि द्विरूपता स्यात् B₂.

^३ A₁ adds स्याताम्.

मौद्गीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्भवक्षमम् ।

(शाकक्षेत्रादिके शाकशाकटं शाकशाकिनम्)

वीजाकृतं तृप्तकृष्टं सीत्यं कृष्टं च हल्यवत् ॥ ८ ॥

(वि.) मौद्गीनमिति—मुद्गभवनोचितं क्षेत्रं मौद्गीनम्, कौद्रवभवनोचितं क्षेत्रं
कौद्रवीणम् । धादिग्रहणात् मसूरभवनोचितं क्षेत्रं मासूरीणमित्यादयो गृह्यन्ते । एतानि

त्रैहेयादीनि कौद्रवीणान्तानि प्रत्येक उत्तद्धान्योद्भवोचितक्षेत्रनामानि । तिल्यमाष्योम्याण व्यभङ्गयाना तु प्रत्येक द्वे द्वे नामनी भवत । शकभवनोचित क्षेत्र शकशकट शकशकिनमिति च द्वे ^१नामनी भवत ॥ बीजावापेन सहैव क्रियते कृष्यते बीजा-
कृतम् । उपेन बीजेन सह कृष्टम् उप्तकृष्टम् । आदौ उप्त पश्चात् कृष्टमिति वा । बीजावापेन सह कृष्यमाणक्षेत्रनामनी ॥ सीतया^२ सगत सीत्यम् । हलेन कृष्यते कृष्टम् । हलेन कृष्ट हस्यम् । हललिखितक्षेत्रनामानि ॥ ८ ॥

^१ शकभवनोचितक्षेत्रनामनी W₂

^२ Pt₂ adds लाङ्गलपद्धति

(पा.) मौद्ग्रीनकौद्रवीणादि—क्षमम् । मुद्रकोद्रादिशेषधान्याना भवनक्षेत्राणा मौद्ग्रीनकौद्रवीणादीनि स्यु । अनुक्तम्—‘इलुशकटमिक्षूणा क्षेत्रमिक्षुवण वनम्’ । इक्षूणा क्षेत्रमिक्षुशकट स्यात् । इक्षूणा वनमिक्षुवण स्यात् । ‘प्रनिरन्त शरेक्षुपक्षाम्^१ . . .’ (८ ४ ५) इत्यादिना णत्वम् ॥ बीजाकृत तूप्तकृष्टम् । पूर्वं बीजैरुप्त^२ पश्चाद्वाङ्गलेन कृष्ट क्षेत्र बीजाकृत स्यात् । ‘वित्तिप्राशिनदि’ । सीत्य कृष्ट च हस्ययत् । हलेनैकवार कृष्टक्षेत्रनामानि ॥ ८ ॥

^१ A₁ adds *कार्ष्ण्यदिरपीयूक्षाभ्योऽपीति

^२ A₁ adds पश्चाद्विशालमुत्तनिरिपयुक्त°

त्रिगुणाकृत तृतीयाकृत त्रिहस्य त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

द्विगुणाकृते तु तत् सर्वं द्विपूर्वं शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

(वि.) त्रिगुणाकृतमिति—त्रिवार कृष्ट त्रिगुणाकृतम् । तृतीयाकृतम् । त्रिहस्यम् । त्रिसीत्य च । त्रिवारकृष्टक्षेत्रनामानि ॥ द्विवारकृष्टक्षेत्रे पूर्वोक्तानि सर्वाणि नामान्यपि वर्तन्ते । इह द्विवारकृष्टक्षेत्रे न केवल तावन्त्येव नामानि, किंतु शम्बाकृतम् इति नामापि वर्तते । शम्यम् अनुलोमेन प्रतिलोमेन च कृष्ट शम्बाकृतम्^१ । कथम् । द्विगुणाकृतम् । द्वितीयाकृतम् । द्विहस्यम् । द्विसीत्यम् । द्विवारकृष्टक्षेत्रनामानि ॥ ९ ॥

^१ शम्य कृत हि सम्यक् कृष्टा पुनस्तार्यक् कृष्टमुच्यते D₂

(पा.) त्रिगुणाकृत—त्रिसीत्यमपि तस्मिन् । ^१त्रिवारकृष्टक्षेत्रनामानि ॥ द्विगुणाकृते तु—शम्बाकृतमपीह । द्विवार हलेन कृष्टे क्षेत्रे द्विगुणाकृतद्वितीयाकृत-
द्विहस्यद्विसीत्यानि स्यु । तत्र शम्बाकृतशब्दोऽपि स्यात् । ‘सैदिभसभाकृते च सीताम्’ इति दन्त्यादिपु र्णनिर्देशना ॥ ९ ॥

^१ त्रिगुण° B₂

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढकिकादयः ।

खारीवापस्तु खारीक उत्तमर्णादयस्त्रिषु ॥ १० ॥

(वि.) द्रोणेति—उच्यते धान्यादिकमस्मिन्निति वाप क्षेत्रम् । तस्मिन् द्रोणाढक-
प्रस्थादिपरिमितबीजावापपर्याप्तक्षेत्रे द्रौणिकम्, आढकिकम्, आदिग्रहणात् प्रास्थकिकादय
शब्दा वर्तन्ते । द्रोणपरिमित बीजमत्र उच्यते द्रौणिकम्^१ । एव^२ सर्वत्राप्युच्येयम् ।
स्मरिपरिमितानि बीजान्यत्र उच्यन्ते खारीक^३ । स्मरिपरिमितबीजावापपर्याप्तक्षेत्रनाम ॥
उत्तमर्णादय खारीकान्ता शब्दा त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ १० ॥

^१ द्रोणस्य वाप F_2, Pt_2

^२ D_2, W_2, Pt_2 add आढकस्य वाप आढकिकम्

^३ खारा वाप Pt_2

(पा.) द्रोणाढकादि—आढकिकादयः । द्रोणस्य वापो द्रौणिक क्षेत्रम् । द्रोण
पचति द्रोणि । उखा द्रोण सभक्त्यग्रहरति वा । द्रौणिक प्रसेव । इति द्रोणाढका-
दीनां वापादिषु द्रौणिकाढकिकादिशब्दा स्युः । वापो वपनस्थानम् । पाकस्तण्डुला-
दीनामत्रादिभावः । सभक्त्य आधारप्रमाणानतिरिक्ताधेयप्रमाणता । अवहरणमुपसहार ॥
खारीवापस्तु खारीक । स्मर्या वाप खारीक स्यात् । पाकादिषु स्मरिक इति ङोव
स्यात् ॥ उत्तमर्णादयस्त्रिषु । उत्तमर्णादिशब्दास्त्रिलिङ्गाः । उत्तमर्णं किराटकुलम् ।
किराटो वेश्य । 'कोमटि' । अवमर्णं कुटिम्बिकुलम् । कुटिम्बित शूद्रकुमारा ।
'रापुकोडुकु' ॥ १० ॥

पुनपुसकयोः केदारः क्षेत्रमस्य तु ।

कैदारक स्यात् कैदार्य क्षेत्रं कैदारिक गणे ॥ ११ ॥

(त्रि.) पुमिति—उच्यते धान्यमत्र वप । 'डुग् बीजसताने' । के जले
हलेन दार्यत्वं इति केदार^१ । 'दृ विदारणे' । क्षीयते हलेन लिरयते क्षेत्रम् ।
'क्षिणु हिसायाम्' । क्षीयते धान्यैरस्मिन्निति वा । 'क्षि निवासगत्यो' । त्रीहिक्षेत्र-
नामानि ॥ केदाराणां समूहं कैदारकम् । कैदार्यम् कैदारिकम् । क्षेत्राणां समूहं क्षेत्रम् ।
कैदारसमूहनामानि ॥ ११ ॥

(पा.) पुंनपुंसकयोर्वश्रः—क्षेत्रम् । त्रैहेयादिक्षेत्रनामानि । ^१‘चेतुमडिमुद-
लैनदि’ ॥ अस्य तु कैदारकं—कैदारिकं गणे । क्षेत्राणां^२ समूहनामानि ॥ ११ ॥

^१ B₃ omits

^२ जानर(?)शाल्यादिक्षेत्रसमूह° A₁.

लोष्टानि लोष्टवः पुंसि कोटिशो लोष्टभेदनः ।

प्राजनं तोदनं तोत्रं खनित्रमवदारणम् ॥ १२ ॥

(वि.) लोष्टानीति—लोष्टयन्ते पृथगेव संहन्यन्ते लोष्टानि । लोष्टवश्च । ‘लोष्ट-
संघाते’ । द्वितीयं पदमुकारान्तम् । लोष्टव इति पाठे लिङ्यत इति लोष्टुः । ‘लिङ्ग गतौ’ ।
मृत्पिण्डनामनी ॥ कोटिभिरश्रिभिः लोष्टानि इयतीति कोटिशः । ‘शो तनूकरणे’ । ^२‘लोष्ट-
भेदनदारुयन्त्रनाम ॥ प्राज्यते प्रेर्यतेऽनङ्गवाननेनेति प्राजनम् । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ ।
तुष्टते बलीवर्दोऽनेनेति तोदनम् । तोत्रं च । ‘तुद व्यथने’ । अल्पशल्ययुक्तवेणुदण्डा-
देर्नामानि ॥ खन्यते ^३भूमिरनेनेति खनित्रम् । ‘खनु अवदारणे’ । अवदार्यते भूमिरने-
नेति अवदारणम् । ‘दृ विदारणे’ । कुदालादेर्नामनी ॥ १२ ॥

^१ खन्यते, ‘खञ् छेदने’ F₂, P₁₂.

^२ P₁₂ adds लोष्टानि भिनतीति.

^३ भूः W₂.

(पा.) लोष्टानि लोष्टवः पुंसि । उकारान्तबहुवचनम् । लोष्टनामनी । ‘वेङ्कल’^१ ।
पुंसीति विशेषविधिर्लोष्टेषु संभाव्यः । ‘लोष्टुः शण्डेऽपि लोष्टः^२ स्यात्’ इति
गो(बो)पालितः । कोटिशो लोष्टभेदनः । लोष्टानां संभेदकः^३ कोटिशः स्यात् । ‘कोदरि-
पेङ्कल पगलगोटिवि’ । प्राजनं—तोत्रम् । ‘कण्टकवद्यष्टिनामानि । ‘मुल्लुकोल’^४ ।
चर्मदण्डवाचकान्यपि स्युः ॥ खनित्रमवदारणम् । कुदालनामनी । ‘गुहलि’^५ ॥ अनुक्तम्—
‘विशिरा तु खनित्री स्यात्’ । विशालकुदालनामनी । ‘सलिके पार’ ॥ १२ ॥

^१ B₂ omits.

^२ लोष्ट° A₁.

^३ संभेदनः A₁.

^४ कण्टकयष्टि° A₁.

दात्रं लवित्रमावन्धो योत्र योक्त्रमथो फलम् ।

निरीपं कुटकं फालः कूपको लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरोऽथ शम्प्या स्त्री युगकीलकः ।

(वि.) दात्रमिति—दाति भिनन्त्यनेन तृणमिति दात्रम् । ‘दाप् लवने’ ।
 लुनन्त्यनेन लवित्रम् । ‘लृब् छेदने’ । वक्रस्यायोमयस्य तृणादिलवनसाधनस्य^१
 नामानि ॥ आवध्यतेऽनेन बलीवर्दकण्ठ इति आवन्ध । ‘वधि सयमने’ । यूयतेऽनेन
 बलीवर्दकण्ठ इति योत्रम् । ‘युब् बन्धने’ । युज्यतेऽनेन बलीवर्दकण्ठ इति योक्त्रम् ।
 ‘युजिर् योगे’ । बलीवर्दादिकण्ठवन्धनार्थनिर्मितवल्कलादिकृत्तरञ्जुनामानि ॥ फलतीति
 फलम् । ‘बिफला विशरणे’ । निर्गता ईषास्मादिति निरीषम् । कुटति कुत्सितं सरतीति
 कुटकम् । ‘कुट कौटिल्ये’ । ‘फलति विशीर्यते भूमिरनेनेति फाल । ‘बिफला
 विशरणे’ । कृपति भुवमिति कृपक । ‘कृप विलेखने’ । लाङ्गलदण्डरहितस्य
 लोहमयफलकस्य नामानि ॥ लङ्गति भुवोऽन्तः प्रविश्य गच्छतीति लाङ्गलम् । ‘लङ्गि
 गतौ’ । हलति विलिखति भुवमिति हलम् । ‘हल विलेखने’ । गौर्भूः दार्यतेऽनेन
 गोदारणम् । ‘दृ विदारणे’ । सीयत युगेन सह वध्यते सीर । ‘पिब् बन्धने’ ।
 ईषाफालाभ्यामन्वितस्य ‘कुटकस्य नामानि ॥ बलीवर्दादिदौष्ट्यं शमयतीति शम्या ।
 ‘शम उपशमने’ । युगस्य कीलक । युगकीलकनाम ॥ १३ ॥

^१ W₂ adds शन्नस्य.

^२ ‘यु मिश्रणे’ F₂, Pt₂

^३ W₂ omits two lines

^४ दूटस्य K₅, K₆.

(पा.) दात्र लवित्रम् । लवनसाधननामनी । ‘कोढवलि’ । आवन्धो—योक्त्रम् ।
 योत्रनामानि । ‘जोतिगे’ ॥ अथो ^१फले—^२कृपक । ^३फालनामानि । ‘कुर्तु’ ।
 लाङ्गल हलं—सीर’ । ‘लाङ्गलनामानि । ‘नागलि’ । ‘क्षेत्रमिव सरोवर सारासिराव-
 गाहितम्’ इति श्लेषाद् दन्त्यादिः । ‘जित्या हलिरुभे स्त्रियाम्’ । इत्येते द्वे च ॥ अथ
 शम्या स्त्री युगकीलक । ‘युगमध्यस्थ स्वल्पकील. शम्या स्यात् । ‘कुरुचकाण्डिकोडुसु’ ।
 ‘हलमिव शम्याश्रयमाश्रममपश्यत्’ इति श्लेषात् तालव्यादिः ॥ १३ ॥

^१ फल्म् A₁

^२ B₂ adds त्यक्तदण्डे फले दूटकशब्द स्यात्

^३ अय.

फीलनामनी । ‘कर्तु’ B₂

^४ बलमद्रायुधनामानि A₁

^५ युगकीलकनाम B₂

ईषा लाङ्गलदण्डः स्यात् सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्त यत् पशुचन्धने ।

आशुर्वीहिः पाटलः स्याच्छितशूकयवौ समौ ॥ १५ ॥

(वि.) ईपेति—बलीवर्दादृष्टा^१ ईपते गच्छतीति ईषा । ‘ईप गतिहिंसा-
 दानेपु’^२ । लाङ्गलस्य दण्डः लाङ्गलदण्डः । युगहल्योः मध्यपाटितदण्डस्य नामनी ॥

स्यति नाशयति कठिनामपि भुवमिति सीता । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । लाङ्गलपद्धतिनाम ॥
 मेधते वलीवर्दः सगच्छते मेधिः । ‘मेधृ संगमे’ । ^३खलमभ्यवलीवर्दवन्धनविषयस्य
 दारुणो नाम ॥ आशु पद्यत इति आशुः । अश्नुते वा । ‘अशू व्याप्तौ’ । ‘व्रीणाति
 देहमिति व्रीहिः । ‘व्री भरणे’ । आशुव्रीहिरित्येकं पदं वा । पाटलपुष्पवर्णात्वात्
 पाटलः । रक्तव्रीहिनामानि ॥ शितः तीक्ष्णः शूको यस्य शितशूकः । यूयते संवध्यते
 महाजनेनेति यवः । ‘युव् वन्धने’ । यौति तुपेणेति वा । ‘यु मिश्रणे’ । यवनामनी
 ॥ १४-१५ ॥

^१ D₂, K₂, W₂ add सती. ^२ दर्शनेषु K₂, K₄. ^३ गल° K₁; खलवलीवर्द
 . . . न्यस्तदारुणः W₂. ^४ वृणाति, ‘वृञ् वरणे’ Pt₂.

(पा.) ईपा लाङ्गलदण्डः स्यात् । लाङ्गलस्य वण्ड ईपा स्यात् । ‘येडिकोल’ ।
 ‘ईपा मनीपा मञ्जूपा गण्डूपा सह ^१लिक्षया’ इति मूर्धन्यान्तेषु चन्द्रगोमिः ।

‘ईशः प्रभौ शंकरे स्यादीशः लाङ्गलदण्डके’^२ ।

इति तालव्यान्तेषु विध्वप्रकाशिका (पृ. १६८, श्लो. ९) ॥ सीता लाङ्गलपद्धतिः ।
^३लाङ्गलेन कृष्टो मार्गः सीता स्यात् । ‘चालु’ । ‘सीता लाङ्गलरेखा स्याद् व्योमगङ्गा च
 जानकी’ इति दन्त्याविषु रभसः ॥ पुंसि मेधिः—यत्पशुवन्धने । खलो नाम धान्य-
 राशिकरणस्थानम् । तत्र पशुवन्धनार्थं निर्यातस्तम्भो मेधिः स्यात् । ‘‘मेधृ संगमे’’ ।
 मेध्यन्ते पशवोऽत्र मेधिः’ इति सुभूतिटीकायां^४ व्युत्पत्त्या तवर्गचतुर्थान्तः । पुसीति पदं
 मेधिलक्ष्माब्दोभयविशेषणम् । ‘न^५ स्त्री मेधिः’ खले पाली खलधानं पुनः खलः’
 इति वैजयन्ती (पृ. १२५, श्लो. ३१) ॥ आशुर्नीहिः पाटलः स्यात् । व्रीहिनामानि ।
 ‘पङ्कलु’ । आशुशब्दः पर्यायवाचकः । ‘व्रीहिराशुश्च पाटलः’ इति रत्नमाला ॥ शितश-
 क्यवौ समी । शितशूकशब्दो ह्रस्वादिः । यवनामनी ॥ १४-१५ ॥

^१ रिधया A₁. ^२ दण्डिका A₁, B₂. ^३ लाङ्गलमार्गः B₂. ^४ टीका
 व्युत्पत्त्या A₁. ^५ न स्त्री A₁. ^६ मेधिरिति मुद्रितप्रत्ये.

तोष्मस्तु तत्र हरिते कलायस्तु सतीनकः ।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन् कोरद्वस्तु कोद्रवः ॥ १६ ॥

(नि.) तोष्म इति—तुग्यते पशुभिः खाद्यत इति तोष्मः । ‘तुज हिसायाम्’ ।
 हरितवर्णवपनाम ॥ कं वातं लात्युपादच इति कलायः । ‘त्य आदाने’ । सीदन्ति

९. वैश्यवर्गः.]

यातप्रकृतयोऽनेनेति सतीतकः । 'पद्ल विशरणगत्यवसादनेषु' । ^१ह्रियतेऽनेन पुरीषं
कुक्षेरिति हरेणः । 'हृब् हरणे' । खण्डयतेऽयते नरैरिति खण्डिकः । 'खडि' भेदने ।
कलायनामानि ॥ कोरमन्त्रं ^३दूषयतीति कोरदूषः । 'दुप वैकृत्ये' । केन बहुदकेन उद्यते
कृत्यत ^४इति कोद्रयः । 'उन्दी कृदने' । कोद्रवाख्यधान्यनामनी ॥ १६ ॥

^१ D₂, K₆ add अपहियते.^२ K₅, K₆ add खण्ड.^३ हधिरं Pt₂.^४ सिच्यते K₆. Pt₂.

(पा.) तोक्मस्तु तत्र हरिते । आमयवस्तोक्मः स्यात् । 'पश्चियवलु' ॥
कलायस्तु सतीतकः । ^१खण्डिकौ चास्मिन् । ^२वृत्तचणकनामानि । 'लंकलु' ॥ कोरदूपस्तु
कोद्रयः । कोद्रचनामनी ^३ । 'आल्लु' ॥ १६ ॥

^१ हलेणुः A₁.^२ चणकविशेष° B₂.^३ B₂ adds धान्य°.

मङ्गल्यको मसूरोऽथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्गे सर्पपे तु द्वौ तुन्दुभकदम्बकौ ॥ १७ ॥

(वि.) मङ्गल्यक इति—मङ्गलमस्माद्भवतीति ^१मङ्गल्यकः । मस्यति परिणमति
काले मसूरः । 'मसी परिणामे' । चणकभेदनामनी ॥ मङ्कयते फलैरिति मकुष्ठकः ।
'मफि मण्डने' । ^२मिनोति क्रिमीनिति मयुष्ठकः । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' । वनमुद्ग-
नामानि ॥ कटुत्वेन ^३मुखं सरति व्याप्नोतीति सर्पप । 'सु गतौ' । तुदति व्यथयति
मुखं तुन्दुभः । 'तुद व्यथने' । शुष्कदशायां क्त कुत्सितमम्बते कदम्बकः । 'अवि
शब्दे' । सर्पपनामानि ॥ १७ ॥

^१ मङ्गले साधुः D₂.^२ मीनाति 'मोन् हिंसायाम्' K₃, K₆, W₂.^३ देहंF₂, Pt₂.

(पा.) मङ्गल्यको मसूरः । चणकविशेषनामनी ^१ । मसूरोऽथेति पाठे वैजयन्ती
(पृ. १२६, श्लो. ४०) 'मसूरस्तु मसूरकः' इति । मसूराथेति पाठे—^२'वैश्यायां व्रीहिभेदे
च मसूरा मसुरा स्त्रियाम्' इति रभसकोशः ॥ अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ वनमुद्गे ।
वनमुद्गनामानि ॥ अनुक्तम्—'खण्डिरः पीतमुद्गः स्यात्' । हरितमुद्गनाम । 'कृष्णमुद्गस्तु
शिम्बिकः ^३ । नीलमुद्गनाम ॥ सर्पपे तु—कदम्बकौ । सर्पपनामानि । 'आवालु' ॥ १७ ॥

^१ A₁ adds 'चिरसनग'.^२ वैश्यायाम् A₁.^३ शिम्बिका B₂.

सिद्धार्थस्त्वेष धवलो गोधूमः सुमनः समौ ।

स्याद् यावकस्तु कुल्माषः चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

(वि.) सिद्धार्थ इति—सिद्धोऽर्थः प्रयोजनमस्य सिद्धार्थः । श्वेतसर्पनाम ॥
 'आ समन्तात् गां भुवं शूकैर्धुनोतीति गोधूमः । 'धृब् कम्पने' । शोभनं मन्यते सर्व
 एनमिति सुमनः । 'मन ज्ञाने' । अकारान्तोऽयम् । गोधूमनामनी ॥ यूयते पाकसमये-
 ऽल्पाभसा युज्यत इति 'यावकः' । 'युब् वन्धने' । कोलति पाकसमये स्थूलो भवति
 कुल्माषः^१ । 'कुल संस्त्याने' । कुलुत्थनामनी ॥ अर्धपक्वदशायामेय निष्ठानां
 गोधूमानां नामेति केचित् । चण्यते भक्षणार्थं दीयत इति चणकः । 'चण 'दाने' ।
 हरिभिरश्वैः मध्यते हरिमन्थकः । 'मथि विछोडने' । चणकनामनी ॥ १८ ॥

^१ अस्तुद्यता K_१, W_१; गुह्यते परिवेष्टयते F_२, Pt_२. ^२ यौतीति, 'यु मिश्रणे'
 F_२, Pt_२. ^३ कुरिततो मापः F_२, Pt_२. ^४ भषणे K_२, K_३; 'चण विधाने' वा K_४.

(पा.) सिद्धार्थकस्तु धवलः । एष सर्पपो धवलश्चेत् सिद्धार्थकः स्यात् ।
 'तेल्लनि आवाळु' । गोधूमः सुमनः समौ । 'गोधूमसुमनौ' समौ इति रभसकोशपाठाद्
 अकारान्तः । गोधूमनामनी । स्याद्यावकस्तु कुल्माषः । गोधूमानन्तरपाठाद् गोधूमविशेष-
 नामनी । 'यावके वलकुल्माषौ यवके तोयपर्णिका' इति यवविशेषे वैजयन्ती
 (पृ. १२७, श्लो. ९३) ॥ चणको हरिमन्थकः^२ । चणकनामनी ॥ ॥ १८ ॥

^१ A_१ adds ग्लेच्छभोजनप्रयरोऽव्ययम् (f). ^२ मन्थकः A_१; मन्थरः B_१.

द्वौ तिले तिलपेजश्च तिलपिञ्जश्च निष्फले ।

क्षवः क्षुताभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी ॥ १९ ॥

(वि.) द्वाविति—निष्फलस्तिलः तिलपेजः । तिलपिञ्जश्च । ^१ निष्फलतिल-
 नामनी । क्षौत्यनेन क्षवः । 'दुक्षु शब्दे' । ^२ क्षुतमभिजनयतीति क्षुताभिजननः ।
 'जनी प्रादुर्भावे' । राजते कृष्णवर्णपुष्पैरिति^३ राजिका । 'राज् दीप्तौ' । कृष्णवर्ण-
 योगात् कृष्णिका । कटुरसेन 'असुरस्त्रीवदनिष्टकारिणीत्वात्'^४ आसुरी । कृष्णसर्प-
 नामानि ॥ १९ ॥

^१ तेलरहितं D_२, W_२. ^२ क्षुभं, क्षुताभिजननः W_२. ^३ 'क्षुतेन K_१, K_२.
^४ भक्षुरी K_१. ^५ 'कारिवात् W_२.

(पा.) द्वौ तिले—तिलपिञ्जश्च निष्फले । निष्फले तिले तिलपेजतिलपिञ्ज-

शब्दौ स्याताम् । 'पोल्लुनूपु' । अनुक्तम्—^१'जालकश्चूलिकस्तिलः' । तिलनामानि ॥
'नव्वु' ॥ 'जर्तिलोऽरण्यजस्तिलः' । अरण्यजातस्तिलो जर्तिलः स्यात् । क्षवः ^२'क्षुताभि-

जननः—कृष्णिकासुरी । कृष्णसर्पपनामानि ॥ १९ ॥

^१ तिलः काकरहः A₁.

^२ क्षुताभिजननः A₁.

स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वे अतसी स्यादुमा क्षुमा ।

मातुलानी तु भङ्गायां व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २० ॥

(वि.) स्त्रियाविति—केन ^१जलेन गच्छत्युद्गच्छतीति कङ्गु. । 'गन्तु गतौ' ।
प्रियाण्यङ्गान्यस्याः प्रियङ्गुः । प्रियङ्गुवाख्यधान्यनामनी ॥ न ^२तस्यते न क्षीयत
इति अतसी । 'तमु उपक्षये' । अयते शुष्कदशायां स्वनतीति ^३उमा । 'उब्
शब्दे' । क्षौतीति ^४क्षुमा । 'दुक्षु शब्दे' । अतसीनामानि ॥ मा तोल्यते न उपमीयते
उपयोगिधान्येनेति ^५मातुलानी । 'तुल उन्माने' । भज्यते वल्कलार्थमिति भङ्गा ।
'भङ्गो आमर्दने' । शणविशेषस्य ^६नामनी ॥ ^७अल्पधान्यत्वात् अणुः । व्रीहिभेदा-
ल्पधान्यनाम ॥ २० ॥

^१ वृष्ट्युदकेन K₂, K₆, W₂   ^२ तस्यति D₂   ^३ D₂ ends here.   ^४ K₅,
K₆ add शब्दायते.   ^५ वस्तुपु F₂, Pt₂   ^६ भङ्गानाम K₆.   ^७ अणुत्वात् Pt₂.

(पा.) समौ कङ्गुप्रियङ्गू द्वौ । प्रियङ्गुवाख्यधान्यजातिनामनी । 'कोरलु' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा । अतसीनामानि । मातुलानी तु भङ्गायाम् । भङ्गाख्यधान्य-
विशेषजातिनामनी । 'कुसुमुलु' । अनुक्तम्—'यावनालस्तु जोनालो जोन्नला बीज-
पुष्पिका' । जोनलनामानि । 'जोन्नलु' ॥ 'समौ तु सत्त्वनिष्पावी' । निष्पावनामनी ।
'अनुमुलु' । 'वल्ल तुवरिकाढकी' । आढकीनामानि । 'कंदुलु' । 'राजमापोऽलसान्द्रः
स्यात्' । 'अलसद' । 'मापो वृष्यः पचेलिमः' । मापनामानि । 'कुलुत्थिका वलकुलः' ।
कुलुत्थिनामनी । 'उलुवलु' । 'व्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान्' । व्रीहिविशेषोऽणुः स्यात् ।
'कोरे' । 'ऊदरविजुलु' ॥ २० ॥

किंशारः सस्यशूकं स्यात् कणिशं सस्यमञ्जरी ।

धान्यं व्रीहिः स्तम्भकरिः स्तम्भो गुच्छस्तृणादिनः ॥ २१ ॥

(वि.) किंशारुरिति—कुत्सितं शृणाति हस्तादिकमिति किंशारुः । ‘शृ हिंसा-
याम्’ । ^१सस्यस्य शूकं तीक्ष्णाग्रम् । सस्यशूकनाम ॥ कणा धान्यकणाः सन्त्यत्रेति
कणिशम् । सस्यमञ्जरीनाम ॥ दधाति देहमिति धान्यम् । ‘दुधाब् धारणपोषणयोः’ ।
ग्रीहिशब्दो व्युत्पन्नः ^२(श्लो. १५) । स्तम्बं गुच्छं करोतीति स्तम्बकरिः । धान्यनामानि ॥
तिष्ठतीति स्तम्बः । गुध्यति परिवेष्टयति भुवमिति गुच्छः । ‘गुध परिवेष्टने’ ।
तृणादिस्तम्बनाम ॥ २१ ॥

^१ शस्यस्य K₅.

^२ K₂ adds ग्रीणाति देहं, ‘ग्री मरणे’.

(पा.) किंशारुः सस्यशूकं स्यात् । धान्यस्य कण्टकः किंशारुः स्यात् । पुंलिङ्गः ।
पुमानिति ^१पूर्वोत्तरान्वयः ॥ कणिशं सस्यमञ्जरी । धान्यमञ्जरी कणिशं स्यात् ॥
धान्यं ग्रीहिः स्तम्बकरिः । धान्यनामानि । धान्यभवनिरर्थेत्वाविषयमाणवचनाद्,
ग्रीहिस्तम्बकरिशब्दौ पुंलिङ्गौ ॥ स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः । तृणादीनां गुच्छः स्तम्बः
स्यात् ॥ ‘परिघट’ ॥ २१ ॥

^१ शब्दस्तुलासूनादिवहुभयपर्यायमागी A₁.

नाली नाल च काण्डोऽस्य पलालोऽस्त्री स निष्फलः ।

कडङ्गरो वुसं ह्रीवे धान्यत्वचि पुमांस्तुपः ॥ २२ ॥

(वि.) नालीति—^१नलति वप्रातीति नाली । नालं च । ‘^२णल बन्धने’ ।
तृणशलाकानामानि ॥ पलति उच्चैर्गच्छतीति पलालः । ‘पल गतौ’ । निष्फलनाडीनाम ॥
कटति खलमागृणोति कट् । तदेवाङ्गं रूपं यस्य सः कडङ्गरः । ‘कटे वर्षाघरणयोः’ ।
वुस्यते उत्सृज्यत इति वुसम् । ‘वुस उत्सर्गं’ । खले वशुपादघटितस्य क्षोदस्य नामनी ॥
तुप्यतेऽग्निरनेनेति तुपः । ‘तुप तुष्टौ’ । धान्यत्वचनाम ॥ २२ ॥

^१ नल्पते K₂, K₄

^२ गन्धने बन्धने च K₄.

^३ K₂ adds आवरण.

(पा.) नाली नालं च काण्डोऽस्य । अस्य ^१तृणादीनो दण्डनामानि ।
पलालोऽस्त्री च निष्फलः । विफलस्तृणादिकाण्डः पलालः स्यात् । ‘^२यच्चलु दाडिपोयिन-
दण्डम्’ । ‘मोडु’ ॥ कडङ्गरो वुसं ह्रीवे । पलालादिक्षोदस्य नामनी । ‘पोल्लुपुल्लु’ ।
धान्यत्वचि पुमांस्तुपः । धान्यस्य त्वक् तुपः स्यात् । ‘उमुक्’ । अनुक्तम्—‘कञ्जुरः
कण्डनं चेति तण्डुलस्य मले द्वयम्’ । तण्डुलमलनामनी । ‘तवुडु’ ॥ २२ ॥

^१ तृणादिकाण्ड° B₂.

^२ B₂ omits.

शूकोऽस्त्री श्लक्ष्णतीक्ष्णाग्रे शमी शिम्बा त्रिपूतरे ।

ऋद्धमावसितं धान्यं पूतं तु बहुलीकृतम् ॥ २३ ॥

(वि.) शूक इति—इयति स्वापगमनेन धान्यं तनूकरोतीति शूकः । ‘शो तनूकरणे’ । श्लक्ष्णतीक्ष्णप्रधान्यकण्टकनाम ॥ शान्यति सस्यवृद्धिरस्यां सत्यामिति शमी । ‘शमु उपशमने’ । शिनोति तनूकरोति खगतवीजद्वारेण कफं पित्तं चेति शिम्बा । ‘शिब् निशाने’ । मुद्रादित्वङ्नाम ॥ २ उत्तरे बहुलीकृतान्ताः शब्दाः त्रिपु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ अवैगुण्येन सपन्नं फलम् ऋद्धम् । ‘ऋधु वृद्धौ’ । श्रिया शोभया आवस्यते आवसितम् । ‘वस आच्छादने’ । सुक्षेत्रादिगुणैः सपूर्णधान्यनाम ॥ वुसापकरणेन शुद्धत्वात् पूतम् । ‘पूष् पवने’ । बहुमूल्यं लातीति बहुलम् । तथा कृतं बहुलीकृतम् । ‘ला आदाने’ । निर्बुसीकृतधान्यनामनी ॥ २३ ॥

१ निशातने K₃, K₆

२ K₂, K₈ add त्रिपूतरे

(पा.) शूकोऽस्त्री—तीक्ष्णाग्रे । यस्याग्रं श्लक्ष्णं तीक्ष्णं च स्यात् तच्छूकं स्यात् । ‘मुल्लु’ ॥ शमी शिम्बा । मुद्रादित्वङ्नामनी । ‘चिष्पजूश्लमिदि तूगु’ ॥ त्रिपूतरे । इत उपरि वक्ष्यमाणा ऋद्धादयश्चत्वारः शब्दास्त्रिलिङ्गाः । ऋद्धो जोनलः । ऋद्धा राजिका ॥ ऋद्धमावसितं धान्यम् । अनङ्गुद्विरावसितं धान्यं ऋद्धं स्यात् । ‘नुरिचिन-कोलुचु’ ॥ पूतं तु बहुलीकृतम् । वायुना निस्तुपं २ कृतं धान्यं पूतं स्यात् । ‘तूरुपत्तिनरोत्पु’ ॥ २३ ॥

१ B₃ omits

२ A₁ adds.

मापादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः ।

शालयः कलमाद्याश्च पट्टिकाद्याश्च पुंस्यमी ॥ २४ ॥

(वि.) मापादय इति—मप्यते वातोऽनेनेति मापः । ‘मप हिंसायाम्’ । शमीसहितं धान्यं शमीधान्यम् । मापादयः शमीधान्ये वर्तन्ते । आदिशब्देन ‘मुद्रादयो गृह्यन्ते । यवादयो यवगोधूमरक्तशाल्यादयः शूकधान्येषु वर्तन्ते ॥ शाल्यन्ते श्लाघ्यन्ते जनैरिति शालयः । ‘शङ्गु श्लाघायाम्’ । कल्यन्त इति कलमाः । ‘कड घसने’ ।

पट्टिरेण पच्यन्ते पट्टिकाः । कलमाद्याः पट्टिकाद्याश्च शालय इत्युच्यन्ते । पुंस्यमी । अमी
मापयवशालिकलमपट्टिकशब्दाः पुंसि वर्तन्ते ॥ २४ ॥

१ 'मापो मुद्रो राजमापः कुलस्यश्चणकस्तिलः ।

काकाण्डश्चीवर इति शमीधान्यगणः स्मृतः ॥

इति राजकोपः' इति मानुषीदीक्षितः (ट्ट. ३५६)।

(पा.) मापादयः शमीधान्ये । शमीसहितं धान्यं शमीधान्यम् । ^१तस्मिन्
मापादयः स्युः । मापादयः शमीधान्यानीत्यर्थः ॥ शूकधान्ये यवादयः । शूकसहितं धान्यं
शूकधान्यम् । तस्मिन्^२ यवादयः स्युः । यवादयः शूकधान्यानीत्यर्थः ॥ शालयः—पट्टि-
काद्याश्च । ^३कलमप्रभृतयो ब्रीहयश्च पट्टिकाद्याः^४ पट्टिसंख्याकदिवसपचेलिमा ब्रीहयश्च^५
शालयः स्युः ॥ पुंस्यमी । सामान्यविशेषनामभिस्ते पुल्लिङ्गाः । कलमान् वप । पट्टिकान्
वप । शालीन् वप ॥ २४ ॥

^१ अस्मिन् A₁.

^२ अत्र A₁.

^३ A₁ add: कलमाद्याश्च.

^४ पट्टिक-

प्रभृतयश्च B₂.

^५ प्रमुखाः A₁.

तृणधान्यानि नीवाराः स्त्री गवेधुर्गवेधुका ।

अयोऽग्रं मुसलोऽस्त्री स्यादुदूखलमुलूखलम् ॥ २५ ॥

(वि.) तृणेति—नितरां त्रियन्ते नीवाराः । 'वृन्' 'वरणे' । तृणधान्यनाम ॥
गवि ^१अकृष्टभ्रमावेधते गवेधुः । गवेधुका च । 'एध वृद्धौ' । वनगोधूमनामनी ॥
अयोऽग्रेऽस्य अयोऽग्रम् । मुख्यते धान्यमनेनेति मुसलः । 'मुस खण्डने' । येन
धान्यादिकं^२ मिद्यते तस्य नामनी ॥ उद् ऊर्ध्वं खमाकाशमस्येति उदूखलम् ।
उलूखलं च । धान्यखण्डनार्थमाधारभूतस्य दावादिनामनी ॥ २५ ॥

^१ K₂, K₃ add 'वृद् संमलौ' इति वा धातुः -

^२ आकृष्टं W₂; अस्मति Pt₂.

^३ K₃ adds तुपादिकं; W₂ adds षट्पादिकं.

(पा.) तृणधान्यानि नीवाराः । तृणधान्यनाम । ^१'निव्वरिलु' । तृणधान्य-
शब्दः पर्यायवचनश्चाधिकारवचनश्च स्यात् । स्त्री गवेधुर्गवेधिका । अरण्यगोधूमनामनी ।
'वद्दुयड्ड' ॥ अनुक्तम्—'श्यामाकस्तु स्याकः स्यात्' । श्यामाकनामनी ॥
'चाम' ॥ 'गुम्भुम्भुटिका' समे' । गुम्भनामनी । 'वरगु' ॥ अयोऽग्रं मुसलोऽस्त्री

स्यात् । 'मुसलो दन्त्यमध्यो मूर्धन्यमध्यश्च स्यात्' इति वर्णनिर्देशनामवचनाद्
मुपलोऽपि स्यात् । मुसलनामनी । 'रौकलि' ॥ 'उदूखलमुलूखलम्' । अवहननस्थान-
गर्तवच्छिलानामनी^३ । 'रोलु' ॥ २५ ॥

१ 'निव्वरुलु दूसपरि' A₁. २ गर्वटिका A₁. ३ शिलागर्तं A₁. ४ 'कोडु' A₁.

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनी तितउः पुमान् ।

स्यूतप्रसेवौ कण्डोलपिटौ कटकिलिञ्जकौ ॥ २६ ॥

(वि.) प्रस्फोटनमिति—प्रस्फोटयते तुपादिरनेन वह्निष्क्रियत इति प्रस्फोटनम् ।
'स्फुटिर् विशरणे' । शीर्यते विशीर्यते तुपादिरनेन शूर्पम् । 'शृ हिसायाम्' ।
शूर्पनामनी ॥ चाल्यतेऽनया पिष्टमिति चालनी । 'चल कम्पने' । तनोत्यधस्तात्
पिष्टसारमिति तितउः । 'तनु विस्तारे' । क्षुद्रच्छिद्रोपेनस्य शूर्पविशेषस्य नामनी ॥
सीव्यते वेणुदलैरिति स्यूतः । स्योन इति वा पाठ । प्रसेवश्च । 'पिवु तन्तुसताने' ।
वेणुदलनिर्मितस्य^१तिर्यग्गृत्तपात्रस्य नामनी ॥ कण्डयते मूपकैरिति कण्डोलः । 'कडि
भेदने' । पिष्टयते वेणुदलैरिति पिटः^२ । 'पिट शब्दसघातयोः' । वेणुदलादिनिर्मितस्य
वर्तुलोन्नतस्य धान्यवापनसाधनस्य^३नामनी ॥ 'कटत्यङ्गणदेशमिति कटः । 'कटे
वर्षावरणयोः' । किल्यते धान्यमस्मिन्निति किलिञ्जकः । 'किल क्षेपे' । ब्रीह्यादि-
प्रसारणार्थं वेणुदलनिर्मितास्तरणनामनी ॥ २६ ॥

१ W₂ adds वर्तुलोन्नतस्य

२ पेटः K₂, K₈

३ धान्यकरण्डं W₂.

४ W₂ adds आवृणोति.

५ 'कल किल क्षेपे' K₂, K₈.

(पा.) प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री । 'सुश्रूभ्यां निब' (उ. ३. २५) इति शृणातेः
प्रत्यये उत्तरपरत्वदीर्घत्वानि । केचित्तु सर्वेर्दन्त्यादिसूर्पमिच्छन्तीति पुरुषोत्तमवचनात्
तालव्यादिश्च दन्त्यादिश्च स्यात् । तण्डुलादिवैतुष्यसाधननामनी । 'चाट' ॥ चालनी
तितउः पुमान् । 'तनोतेर्दे उः सन्वच' (उ. ४. ५१) इति निर्देशसामर्थ्याद् गुणाभावः^२ ।
तितऊ तिववः इत्यादि । 'चालनं तितउ प्रोक्तम्' इति रत्नकोशमते तितउनी तितऊनि ।
चालननामनी । 'जड्डेड' । स्यूतप्रसेवौ । विलकनामनी । 'सजि' । 'स्यूनः^३ स्यूतः
प्रसेवकः' इति रत्नकोशपाठात्^३स्यूतशब्दोऽपि स्यात् ॥ कण्डोलपिटौ । वेण्वादि-
कृतपिटकस्य नामनी । 'गण्प' ॥ कटकिलिञ्जकौ । वेण्वादिकृतकटकस्य नामनी ।
'चाप' ॥ २६ ॥

१ बाष्पादय इति शृणोतेः A₁.

२ एङ्मावः A₁.

३ स्योनः B₂.

समानौ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

पौरोगवस्तदध्यक्षः सूपकारास्तु बल्लवाः ॥ २७ ॥

आरालिका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः ।

(वि) समानाविति—अनेकरसयोगात् ^१रसवती । पाकस्य स्थान पाकस्थानम् । अनोवत् शकटपदुपकारत्वादन पाकस्थानम् । महश्च तदनश्च महानसम् । ^२पाकपेक्ष-
नामानि ॥ पुर गौर्जलमप्राप्तीति पुरोगु पाकस्थानम् । तस्यायमध्यक्षः पौरोगव ।
पाकस्थानाध्यक्षनाम ॥ सूप व्यञ्जन कुर्वन्तीति सूपकारा । ‘डुकृब् करणे’ । बलन्ति
भोक्तु ^३प्रीतिमुत्पादयन्तीति बल्लवा । ‘बल्ल प्रीतौ’ । सूपशक्यव्यञ्जनादिपाचकस्य
नाम ॥ आरालमन्त्र ^४प्रयोजनमेवामिति आरालिका । आन्धोऽन्न ^५प्रयोजनमेवामिति
आन्धसिका । औदन प्रयोजनमेवा त औदनिका । सूदयन्ति द्विहुमरीचादिगताल्प-
प्राणिन इति सूदा । ‘पूद् क्षरणे’ ^६ । गुणयन्ति पुन पुन पाकमावर्तयन्तीति गुणा ।
‘गुण अभ्यासे’ । भक्तादिकारिणा नामानि ॥ २७ ॥

^१ रस संक्रियमाणोऽस्यामस्तीति F₂ Pt₂   ^२ देश° W₂   ^३ प्रमापादयन्ति
K₂ K₄   ^४ कुटिल चरन्तीति F₂ Pt₂   ^५ तत् साधन शिल्पमेवा Pt₂   ^६ K₆ W₂
add हिंसा च

(पा.) समानौ रसवत्यां तु—महानसे । ^१पाकस्थाननामानि । ‘वाणसेल्लु’ ^२ ।
पौरोगवस्तदध्यक्षः । महानसाधिकारी पौरोगव स्यात् ॥ सूपकारस्तु—औदनिका गुणा ।
पाचकनामानि । इमे त्रिप्पित्तनेन त्रिलिङ्गा ।

‘कान्ता चेय गुणा चेय प्रेप्या चेय ममेकिका’ ^३ ॥ २७ ॥

^१ रसवती° A₁   ^२ ‘वाणसेल्लु’ A₁, ‘वटयल्लु’ B₂   ^३ एकवा A₁

आपूपिकः कान्दविको भक्ष्यकार इमे त्रिषु ॥ २८ ॥

अश्मन्तमुद्दानमधिश्रयणी चुल्लिरन्तिका ।

(वि.) आपूपिक इति—अपूप ^१प्रयोजनमस्य आपूपिक । ‘कन्दो सप्तव
कान्दयम् । तत् ^२पण्यमस्येति कान्दविक । भक्ष्यं करोतीति ^३भक्ष्यकार । मोदकादि-
कारिणा नामानि ॥ इमे त्रिषु । इमे पौरोगवाद्या भक्ष्यकारान्ता स्युदा त्रिषु लिङ्गेषु
वर्तन्ते ॥ अश्नुते खालीमूलमिति अश्मन्तम् । ‘अशू व्याप्तौ’ । अश्मनोऽपि अन्तोऽप्रेति

९ वैश्यवर्ग]

वा । उद्धीयतेऽग्निरनेनेति उद्धानम् । 'हुधाञ् धारणपोषणयो' । उद्धानमिति पाठे उद्धयन्ते ज्वाला अत्रेति । 'वेञ् तन्तुसताने' । अधिश्रीयतेऽनयेति अधिश्रयणी । 'श्रीञ् पाके' । 'चोद्यते निरस्यतेऽग्निरस्यामिति चुल्ली' । 'चुद प्रेरणे' । 'चुह भावकरणे' इति वा धातु । पुन पुन अन्तो नाशोऽस्यामस्तीति अन्तिका । 'चुल्ली-नामानि ॥ २८ ॥

^१ अर्धसाधन K₂ K₁   ^२ कन्दो K₅ K₆   ^३ प्रवोचन K₅ W₂
^४ भक्षनार F₂ Pt₂   ^५ चुद्यते K₂ चुह्यते F₂ Pt₂   ^६ चुह्ति° W₂

(पा.) आपूपिक—भक्ष्यकार । सुभूतिटीकाया कान्दुक कान्दविक भक्ष्य कार इति सुमागमश्चोक्त । भक्ष्यपाचकनामानि । अनुक्तम्—'शाककार कटम्बक' । शाकपाचक कटम्बक स्यात् ॥ इमे त्रिपु । इमे पौरोगराद्या भक्ष्यकारान्ता शब्दा त्रिपु लिङ्गेषु स्यु ॥ अश्मन्त—चुहिरन्तिका । चुल्लीनामानि ॥ 'प्रोच्य' ॥ २८ ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकट्यपि ह्मन्त्यपि ॥ २९ ॥

हसन्यप्यथ न स्त्री स्यादङ्गारोऽलातमुल्मुकम् ।

ह्रीवेऽम्बरीष भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम् ॥ ३० ॥

(वि.) अङ्गार इति—अङ्गारा धीयतेऽस्यामिति अङ्गारधानिका^१ । अङ्गाराणा शकटो अङ्गारशकटी । अङ्गारप्रकाशेन हसति चकास्ते^२ हसती । हसनी च । 'हसे हसने' । अङ्गाराहरणार्थं निर्मितस्य अय शकटस्य नामानि ॥ अङ्गस्ति इतस्ततो गच्छतीति अङ्गार । 'अग्नि गतो' । अय पुनपुसकयोर्वर्तते । अतिक्रान्तकाष्ठदशस्य अप्राप्तभस्मावस्थस्य इन्धनस्य नाम ॥ दहनभयात्^३ न लान्ति एतन्न स्त्रीकुर्वन्तीति अलातम् । 'ला आदाने' । 'कुलिङ्गैरुलति उल्मुकम्' । 'उल आवरणे' । अत्रियुक्तकाष्ठनामनी ॥ 'अम्बते भृज्यमा नलानादिभिरिति अम्बरीषम् । 'अवि शब्दे' । भृज्यते लाजादिरत्रेति भ्राष्ट्र । 'भ्रस्ज पात्र' । लाजादिकरणार्थं कृतस्य घटकपालस्य नामनी ॥ 'स्कन्दयति स्वगततापेन अपू पादिक शोषयतीति कन्दु । 'स्कन्दिर गतिशोषणयो' । 'स्वेद्यतऽग्नितापेनेति स्वेदनी । 'अग्निना गात्रप्रक्षरणे' । अपूप्यादिपचनार्थं निर्मितस्वायोमयस्य पात्रस्य नामनी ॥ २९-३० ॥

^१ K₁ W₂ add हुधाञ् धारणपोषणयो   ^२ चकास्ति W₂   ^३ दहनतया K₁
^४ निस्तुलिङ्गे K₁   ^५ अम्बते W₂   ^६ र्हादति F₂ Pt₂   ^७ स्त्रियते K₁,
स्वेदयति W₂

(पा.) अङ्गारधानिका—हसन्यपि । ^१अग्निष्ठाननामानि । ‘कुम्पटि’ । अथ न स्त्री स्यादङ्गारः । ‘हरनयनेद्धारितो मदनः’ इति प्राकृतरूपस्यापि ग्रहणम् । ‘इङ्गारो दृश्यते कापि’ इति रमसकोशपाठात् प्रयोगार्ह एव । ‘चित्तेनुरिङ्गालमिवायशः परे’ इति नैपथः (१. ९) ॥ ^२अलातमुल्मुकम् । अङ्गारनामानि । ‘निष्पु’ । अनुक्तम्—अग्निचित् कालिका । ‘बोग्गु’ । अथ स्याद्रक्षा भसितभस्मनी । भस्मनामानि ॥ ह्रीवेऽम्बरीष भ्राष्ट्रो ना । भर्जनपात्रनामनी । ‘मङ्गलमु’ । अम्बरीषशब्दस्य भ्राष्ट्रशब्दसाहचर्यं केचिद्विच्छन्ति ॥ कन्दुर्ना र्वेदिनी स्त्रियाम् । अयोनिर्मितपात्रनामनी । ‘पेनमु’ । कन्दुशब्दस्य र्वेदनीशब्दसाहचर्यं केचिद्विच्छन्ति ॥ २९-३० ॥

^१ अङ्गारपानी° B₃

^२ अलात उ° B₃

अलिंजरः स्यान्मणिकः कर्कर्यालुर्गलन्तिका ।

पिठरः स्थात्युखा कुण्डं कलशस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपावस्त्री शरावो वर्धमानकः ।

(वि.) अलिंजर इति—अल शीघ्र लीर्यते अलिंजरः । ‘जृप् शृप् वयोहानी’ । मणति गम्भीर ध्वनतीति मणिकः । ‘मण शब्दे’ । महाकुम्भनामनी ॥ किरति जलधारामिति कर्करी । ‘कृ विश्लेषे’ । आ ईपदुदकं लातीति^१ आलु । ‘ला आदाने’ । गलति ईपदुदकमिति गलन्तिका । ‘गल श्ररणे’ ॥ गलन्तिकानामानि ॥ पिठयते यद्ब्रह्ममत्र सन्निवृत्त्यते पिठरः । ‘पिठ हिंसाश्लेशनयोः’ । श्लन्ति तण्डुलादयोऽस्यामिति^२ स्थाली । ‘पुल प्रतिष्ठायाम्’ । ओरयति भोजनस्थानं गच्छतीति उखा । ‘उर गती’ । कुण्डयन्ते तण्डुला अत्र पच्यन्ते इति कुण्डम् । ‘कुडि दाहे’ । कुण्डनामानि ॥ यमुदकं लातीति कलशः । ‘ला आदाने’ । घटते जलाहरणक्रियायामिति घटः । ‘घट चेष्टायाम्’ । घटशब्दः स्योपुलिङ्गयोर्वर्तते । कुटति स्वनति^३ पूर्यमाणोऽम्भसेति कुट । ‘कुट शब्दे’ । नितरां पिबति जलमस्मादिति निपः । ‘पा पाने’ । इमौ पुनपुसकयोर्वर्तते । उदकघटना-
मानि ॥ शर शीर्यमाणं पतदुदकादिकम् अवतीति शरावः । ‘अव रक्षणे’ । शरावशब्दः पुनपुसकयोर्वर्तते । वर्धयते तिष्ठते महत् । फर्मण इति वर्धमानकः । ‘वर्ध छेदन-
पूरणयोः’ । वर्धतेऽनेन उदकादिकमिति वा । ‘वृधु वृद्धौ’ । मृणमयपतद्रूप-
नामनी ॥ ३१ ॥

^१ K₁, K₂ add स्त्रीरपेति

^२ ‘गल भदने शरणे च’ W₂.

^३ तिष्ठति

पदापां जसिञ्जिति, ‘वा गमिनिवृत्तौ’ F₂, P₁.

^४ स्थाने K₁, K₂.

^५ K₁ adds

श.द. श्रपेति.

(पा.) अलिंजरः स्यान्मणिकः। आवपननामनी^१। 'निराहुमुत्तकलु'। भाषान्तरे 'केलपेसरु' ॥ ^२कर्कर्याल्लुर्गलन्तिका। करकनामानि। 'गरगे'। 'वर्धनी तु गलन्त्याल्लः'^४ कर्करी करकोऽपि च' इति वैजयन्ती (पृ. १६३, श्लो. ५७)। अनुक्तम्—'करंको नारिकेलस्य'। स एव करकः नालिकेरसंवन्धी चेत् करकः स्यात्। 'टंकायकमण्डलमु'^५। कृत्तिः 'करकवर्तिका'। स एव करकः चर्मसंवन्धी चेत् करकवर्तिका^६ स्यात्। 'करवतिगे' 'तोलुगिण्डि' ॥ पिठरः—कुण्डम्। पचनपात्रनामानि। 'वण्टकुण्डलु' ॥ कलशस्तु—घटः कुटनिपौ^७। घटनामानि। 'रडुव' ॥ अस्त्री शरावो वर्धमानकः। शरावनामानि। 'मूकुडु'। शरावं तालव्यादि। शालाजिरशब्दोऽपि तद्वदेव ॥ ३१ ॥

^१ महाकुम्भं B₂.   ^२ आल्लुः B₂.   ^३ 'गरग' B₂.   ^४ आहुरित्येव मुद्रितग्रन्थे.
^५ B₂ omits 'कमण्डलमु'.   ^६ 'पात्रिका B₂; पत्रिका A₁.   ^७ कुटो निपः B₂.   ^८ A₁ adds
अव   ^९ शरावः B₂.

ऋजीपं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२ ॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥ ३३ ॥

(वि.) ऋजीपमिति—अर्जयत्पूपादिकमिति 'ऋजीपम्'। 'अर्ज अर्जने'^१। ऋजीपमिति वा पाठः। पिष्टं पच्यतेऽस्मिन्निति पिष्टपचनम्^२। पिष्टपचनसाधनस्य नामनी ॥ कान्यतेऽस्मिन्निःसृतं^३ पानं कंसः। 'कमु कान्तौ'। पानस्य भाजनं पानभाजनम्। भोजनकाले चोप्याद्याहाराधारास्य कांस्यादिसाधनस्य नामनी ॥ कुरिसतं हृदिरहितं चर्म तन्यतेऽत्र कुतूः। 'तनु विस्तारे'। कृत्तिनिर्मितस्नेहपात्रनाम ॥ अल्पा कुतूः कुतुपः। अल्पकुतूनाम ॥ आ समन्तात्^४ उच्यते न्यस्यते धान्यादिकमस्मिन्निति आवपनम्। आहपूर्वो वपिः न्यसने^५। 'भन्दयति आधेयस्य कल्याणं करोतीति भाण्डः। 'भदि कल्याणे सुखे च'। सर्वपात्राणां साधारणनामनी ॥ पाति^७ मृगादन्नादिकमिति 'भदि कल्याणे सुखे च'। सर्वपात्राणां साधारणनामनी ॥ पाति^७ मृगादन्नादिकमिति पात्रम्। 'पा रक्षणे'। अमति संभजति, भुक्ते निर्दुष्टमन्नमत्रेति अमत्रम्। 'अम गत्यादिपु'। भज्यते भोक्तृणेति भाजनम्। 'भज सेवायाम्'। भोजनपात्रनामानि ॥ ३२-३३ ॥

^१ ऋज्यते पिष्टपाकादि, 'ऋजि मर्जने' W₂; K₅ adds इन्धनत्वात्.   ^२ W₂ adds
'दुपचन् पाके'.   ^३ पानार्थं F₂, Pt₂.   ^४ आवपन्ति K₅, K₆.   ^५ 'दुवन् योज-
सतानि' K₄.   ^६ मण्डयति K₅.   ^७ K₆ adds पालयति.   ^८ मृगादिष्वर्गात् K₁, W₂.
^९ आपेयेन Pt₂.

(पा.) ऋजीपं पिष्टपचनम् । पिष्टानां^१ पचनपात्रमृजीपं स्यात् । 'शिरीपं पुरीपं करीपम् ऋजीपं तरीपम्' इति दीर्घमध्येषु सरस्वतीकण्ठालंकारः । 'पिष्टपचनं सृजिपम्' इति नाममात्रा । 'चाणरि'^२ ॥ कंसोऽस्थी पानभाजनम् । पानपात्रनामनी । 'गिण्डि' । रुदशब्दत्वात् हेमरजतादिनिर्मितमपि कंसमेव । स्वार्थं प्यत्र प्राप्ते कांसमपि स्यात् । 'कांस्यं कंसोऽस्त्रियां पानपात्रे तैजस आदके' इति वैजयन्ती (गृ. २३०, श्रौ. ११) । कुतूः—स्नेहपात्रम् । चर्ममयं स्नेहपात्रं कुतूः स्यात् । 'नूनेशिद्वे'^३ । सैवाल्पा—पुमान् । अल्पा सैव कुतूः कुतुपः स्यात् । 'तळिरो' ॥ अनुक्तम्—'काचपात्रं तु कुन्नारम्' । काचपात्रनामनी । 'पिंगाळिग्निने' । 'अथ मृद्गाण्डमुष्ट्रिका' । मृत्पात्रनाम । 'मंटिकुण्ड' । सर्वमाचपन भाण्डम् । अलिङ्गराद्याचपनान्तं सर्वं भाण्डं स्यात् ॥ पात्रामत्रं च भाजनम् । कांस्यपात्रनामानि । 'कंचमु' । चशब्दाद्^४ भाण्डपर्यायोऽपि स्यात् ॥ ३२-३ ॥

^१ पिष्टस्य B₂^२ गिठि° A₁.^३ B₂ omits.^४ 'नूनेशिद्वे' A₁^५ चकारात् B₂.

दर्शी कम्बिः खजाका च स्यात्तर्दृदाहस्तकः ।

अस्त्री शाकं हरितकं शिमुस्य तु नालिका ॥ ३४ ॥

कडम्बश्च कलम्बश्च वेपवार उपस्करः ।

(वि.) दर्शीति—दृणाति पाक्यमन्नमनयेति दर्शी । 'दृ चिदारणं' । दर्शीरिति या पाठः । 'कम्बते उष्णाग्रस्पर्शपरिहारायेति कम्बिः । 'कमु कान्ती' । खजति मन्नाति अन्नमनयेति खजाका । 'खज मन्थे' । कांस्यदर्शीनामानि ॥ उष्णपायसादिकं तनोत्यनया तर्दुः । 'तनु विस्तारे' । तत्त्वानया उष्णभयमिति वा । 'तृ शूचनवरणयोः' । दारुमयहस्तवद्दिशाल्दर्शीनाम ॥ शक्यते भोक्तुमनेनेति शाकम् । 'शक्यत् शाक्यो' । प्रायेण हरितवर्णत्वात् हरितकम् । शिनोति तन्पृथोत्यकचिमिति शिमुः । 'शिभू निशानने' । शाकमात्रनामानि ॥ कडयते त्यचमुत्पृज्य^१ भक्षते कडम्बः । कलम्बश्च । 'पड पसने' । शाकनालनामानि ॥ वेपं^२ पच्यमानशाकव्याप्तं^३ घृणोतीति वेपवारः । 'घृन् वरणे' । उपस्क्रियते^४ सस्क्रियते शाकमनेनेति उपस्करः । 'दुष्टम् करणे' । मरीचिद्विष्पादि-सरदारनामनी ॥ ३४ ॥

^१ काम्यते K₂, W₂.^२ भुज्यते F₂, P₁.^३ अदने P₂.^४ वेप P₁;ये W₁.^५ श्याति F₂, W₂.^६ उपस्क्रियते P₁.

(पा.) दर्वि कम्बि—दारुहस्तक । तद्द्वुनामानि । 'तेड्डु' । तद्द्वुशब्दस्य खजूकाशब्दसाहचर्यमपि वेचिदिच्छन्ति । केचिदारुहस्तकशब्दसाहचर्यमिच्छन्ति । 'तेड्डुद्वयो खजूका स्यात्' इति नाममाला ॥ अस्त्री शाक—शिथु । शाकनामानि । अस्त्रीशब्देन शाक पुनपुसक । हरितक रूपभेदात् नपुसकम् । शिथुशब्दोऽनभिधानात् स्त्रीपुलिङ्गयोरन्यतर । 'शाकोऽस्त्री हरितक शिथु १२३ इति वैजयन्ती (पृ १६६, श्लो ९०) । 'पुलिङ्ग शाकमात्रे स्यात् । शिथु शोभाञ्जनेऽपि च' इति रभसकोश ॥ अस्य तु—कदम्बश्च कलम्बश्च । अस्य तु नाडिकेति शाकस्य वल्कलम् । सा नाडिका नदम्बश्च कलम्बश्च स्यात् । 'बडे २५०० कुतुचिन नार' ॥ वेशवार उपरकर । ३स्कारनामनी । वेशवारप्रसभसेतुसिनीवालीति 'दन्त्यसकारेषु वर्णनिर्देशना ॥ ३४ ॥

१ अस्त्री A₁२ B₁ omits३ समार° A₁४ दन्त्यव ॥ B₁

तिन्त्रिणीक च चुक्रं च वृक्षाम्लमथ वेल्लजम् ॥ ३५ ॥

मरीच कोलक कृष्णमूपण धर्मपत्तनम् ।

(वि.) तिन्त्रिणीकमिति—ताडयति वातमाहन्तीति १तिन्त्रिणीकम् । 'तड आघात' । तिन्त्रिणीवृक्षजातत्वाद्वा । चुक्रयति व्यथयति दन्तानिति चुक्रम् २ । 'चुक्र व्यथने' । तिन्त्रिणीवृक्षस्याम्ल वृक्षाम्लम् । तिन्त्रिणीफलनामानि ॥ वेह्ले समुद्रवेलातटे प्रायेण जायते वेह्लनम् ३ । 'जिह्वा म्रियते इव व्यथतेऽनेनेति मरीचम् । 'मृड प्राणत्यागे' । कुडत्यल्पीभवतीति कोलकम् ४ । 'कुड अल्पीभावे' । कृष्णवर्णफलत्वात् कृष्णम् । ऊपति तापयतीति ऊपणम् । 'ऊप दाहे' । धर्मपत्तनख्यस्थानविशेषे भव धर्मपत्तनम् । मरीचनामानि ॥ ३५ ॥

१ तिन्त्रिणीक W₁

२ चक्रति तर्पयति

चक्र तृती F₁ Pt₂३ K₁ W₁

add णी प्रादुर्भाव

४ जिह्वा Pt₂॥ कोलात् सङ्गामयति कुल सघाते' Pt₂६ श्याया K₁ K₂

(पा.) तिन्त्रिणीक—वृक्षाम्लम् । तिन्त्रिणीफलनामानि । 'चिन्तपण्डु' । अथ वेह्लज मरीचम् । ह्रस्वदीर्घोभयेकार । 'मरीच मरीच कोलम्' इति रभसकोश ।

अनुक्तम्—

'कोलक कृष्णमुपणमूपण धर्मपत्तनम् ।

श्याम च ।'

मरीचनामानि । 'मिरियालु' ॥ ३५ ॥

जीरको जीरणोऽजाजी कणा कृष्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुपवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुञ्चिका ।

(वि.) जीरक इति—जीर्यतेऽन्नमनेनेति जीरक^१ । जीरणश्च । जरण^२ इति वा पाठ । ‘जृप् वयोदानौ’^३ । अज स्वाभाविकमग्निम्^४ अजलाक्षिपतीति अजाजी । ‘अज गतिक्षेपणयो’^५ । कणा. सन्त्यस्यामिति^६ कणा । जीरकनामानि ॥ सुपु सवति मन्दमग्निं प्रेरयतीति सुपवी । ‘पू प्रेरणे’^७ । कारुजदग्निप्रदीपनकर्मणि नैपुण्यात्^८ कारवी । ‘बृहत्कण-योगात् पृथ्वी । पृथुश्च । ‘कालवर्णत्वात् काला । उपकुञ्चयति वातादिकमल्पीकरोतीति उपकुञ्चिका । ‘कुञ्च गतिकौटिल्याल्पीभावयो.’^९ । कृष्णजीरकनामानि ॥ ३६ ॥

^१ जरयति W₂   ^२ मन्दमग्नि W₂, Pt₂   ^३ अस्या Pt₂   ^४ निपुणत्वात् W₂, Pt₂   ^५ कृष्ण° K₄, Pt₂   ^६ कृष्ण° K₄, K₄

(पा.) जीरको जीरणो—कणा^१ । जीरकनामानि । ‘जीलर्कर’^२ । कृष्णे तु जीरके—कालोपकुञ्चिका । कृष्णजीरकनामानि । ‘नल्लजीलर्कर’^३ ॥ ३६ ॥

^१ कणे A₁

आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यादथ छात्रा वितुन्नकम् ॥ ३७ ॥

कुस्तुम्बक च धान्याकमथ शुण्ठी महौषधम् ।

स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजम् ॥ ३८ ॥

(वि.) आर्द्रकमिति—अर्दयति कफशूलादीनिति आर्द्रकम् । ‘अर्दं हिंसा याम्’^१ । ‘आर्द्राया भवमिति वा ।^२ शृङ्गोपेत वेर शरीरमस्येति^३ शृङ्गवेरम् । आर्द्रकना-मनी ॥ छात्रयति पित्तादिदोषानभिभवतीति छात्रा । ‘छद् अपचारणे’^४ । वितुदति^५ रोगान्नाशयति वितुन्नकम् । ‘तुद व्यथने’^६ । कुत्सितं दाहादिरोग तुम्बयति कुस्तुम्बक^७ । ‘तुवि अर्दने’^८ । धान्य धान्यसादृश्यमस्ति प्राप्नोतीति धान्याकम् । ‘अक अग फुटिलाया गती’^९ । कुस्तुम्बकनामानि ॥ आतपेन शुण्ठति शुष्यतीति शुण्ठी । ‘शुठि शोषणे प्रतिपाते च’^{१०} । महश्च तदौषध च महौषधम् । ‘विश्वभेषजनामैकदेशत्वाद् विश्वम् । नगराख्यदेशे समीचीन भवतीति नागरम् । बहुरोगभेषजत्वाद्^{११} विश्वभेषजम् । शुण्ठीनामानि ॥ ३७-८ ॥

^१ K₄ adds धुद्रावयव, धुद्रशृङ्गावयव, पत K₂, K₂, W₂   ^२ शृङ्गवेर K₂, h₄
^३ निरोधः पित्तादिरोगात् Pt₂, Pt₂   ^४ कुस्तुम्ब K₂   ^५ विश्वभेषजिनात् Pt₂
^६ विश्वभेषजत्वात् Pt₂

(पा.) आर्द्रकं शृङ्गवेरं स्यात् । 'आर्द्रकनामनी । 'अहम्' । अथ छत्रा—
धान्याकम् । 'छत्रा' ^२कुस्तुम्बरी धान्या धन्या धाना धनीयिका' इति वैजयन्त्यां
(पृ. १२७, श्लो. ४९) प्रकारान्तरेणापि पठितम् । कुस्तुम्बर्या नामानि । 'कोतिमिदि' ॥
अथ शुण्ठी—विश्वभेषजम् । शुण्ठीनामानि । ऊपणं सिंहणं च स्यात् । एते द्वे
च ॥ ३५-८ ॥

१ आर्द्रशुण्ठीनाम A₁. २ कुस्तुगुरुः A₁.

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिपुतानि च ।

अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ॥ ३९ ॥

(वि.) आरनालकमिति—आरनालमजम् । ^१तन्निस्त्रावजत्वाद् आरनालकम् ।
सुवीराख्यदेशे प्रायेण भवतोति सौवीरम् । कुल्माषैरर्धस्त्रिजैर्जादिविभिरभिपूयते
परियास्यत इति कुल्माषाभिपुतम् । 'पुष् अभिपवे' । ^२अवन्त्याख्यदेशे सूयते प्रायेण
सपद्यत^३ इति अवन्तिसोमम् । पूर्वोक्त एव धातुः । धान्यं तण्डुलक्षालनोदक
कालेनाम्लीभवति ^४धान्याम्लम् । कुत्सित रसयुक्तजलमस्येति कुंजलम् । केन जलेन
अञ्जिका अभिव्यक्तिरस्येति काञ्जिकम् । काञ्जिकमिति पाठे कञ्जयति दीपयति अग्निम् ।
'कचि दीप्तिवन्धनयोः' । काञ्जिकनामानि ॥ ३९ ॥

१ तन्निवृत्त^० Pt₂ २ अवन्तिदेशे K₃ ३ जायते, 'पूद् प्राणिप्रसवे' W₂, Pt₂.

४ अम्लीभूतधाम्यत्वात् F₂, Pt₂.

(पा.) आरनालकसौवीर—कुञ्जलानि च काञ्जिके । धान्याम्लनामानि ।
'कलि' । गृहोदक स्यात् सधानं रक्षोघ्न शुक्मिलसि^१ । एतानि चत्वारि च ॥ ३९ ॥

१ शुक्लम् B₂

सहस्रवेधि जतुकं बाह्लीकं हिङ्गु रामठम् ।

तत्पत्री कारवी पृथ्वी चाप्पिका कवरी पृथुः ॥ ४० ॥

(वि.) सहस्रेति—सहस्रं बहुतरमपि शाकं स्वगन्धेन विध्यति ^१परियासयतीति
सहस्रवेधि । 'व्यध ताडने' । वृक्षविशेषे^२ जायत इति जतुकम् । बाह्लीकदेशे ^३भवत्वात्
बाह्लीकम् । हिनोति गन्धेन गृहान्तरमपि गच्छतीति हिङ्गु । 'हि गतौ' । रामठदेशे
वृक्षविशेषे भवं रामठम् । हिङ्गुनामानि ॥ कारवत् कर्मणि निपुणत्वात् कारवी ।

‘बहुकार्यकरत्वात् पृथ्वी । पृथुश्च । वाष्पं निर्यासं मुञ्चतीति वाष्पिका । कथंचित् कवरीसादृश्यात् कवरी । त्वक्पत्रिणो हिङ्गुवृक्षस्य नामानि ॥ ४० ॥

^१ परिहासयति K₆.

^२ विशेषात् Pt₂; K₂, Pt₂ add ‘जनी प्रादुर्भवति’.

^३ भवतीति K₅, K₆

^४ बृहत्करणयोगात् K₅, K₆.

(पा.) सहस्रवेधि—हिङ्गु रामठम् । हिङ्गुनामानि । तत्पत्री कारवी—कवरी पृथुः । कारव्यादयस्तत्पत्री हिङ्गुपत्रम् । अथवा त्वक्पत्रादयः^१ हिङ्गुपत्रम् ।

‘त्वक्पत्रं तु समाख्यातं त्वक्पत्रीति च कारवी’ ।

इति रुद्रः ॥ ४० ॥

^१ पत्रादीनि A₁.

निशाहा काञ्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वशिरं च तत् ॥ ४१ ॥

(वि.) निशाहेति—निशाया नामान्यस्याः सन्तीति ^१निशाहा । काञ्चन-वर्णयोगात् काञ्चनी । पीतवर्णयोगात् पीता । ^२हरितं पर्णवर्णसदृशं पीतवर्णं द्रातीति हरिद्रा । ‘द्रा कुरसायां गतौ’ । श्रेष्ठवर्णत्वाद् ^३वरवर्णिनी । हरिद्रानामानि ॥ अक्षोति व्याप्नोति बहुतरङ्गाकमपि अक्षीवम् । ‘अक्षू व्याप्तौ’ । वष्टि कामयते रसाभिव्यञ्जक-त्वादेतदिति वशिरम् । ‘वश कान्तौ’ । समुद्रे भवं सामुद्रम्^४ । समुद्रोद्भवलवण-नामनी ॥ ४१ ॥

^१ निशाया K₅, K₆, Pt₂.
अक्षीति K₃

^२ हरिद्रां द्राति F₂, Pt₂

^३ वरः श्रेष्ठः वर्णोऽस्या

^४ W₂ adds दुनाति जाड्य लवणम्.

(पा.) ^१निशाया काञ्चनी—वरवर्णिनी । हरिद्रानामानि । ‘पसपु’ ॥ सामुद्रं यत्तु—^२वशिरं च तत् । सामुद्रलवणम् अक्षीवं स्यात् । तदेव वशिरं स्यात् । तालव्यमध्यः । अक्षीवं च शिवं च तत्—इति पाठेऽपि तदेव शिवशब्दस्तालव्यादि ॥ ४१ ॥

^१ निशाहा B₂.

^२ वशिरम् A₁.

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिवन्धं च सिन्धुजे ।

रौमके वस्तकं पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥ ४२ ॥

(वि.) सैन्धव इति—सिन्धुदेशे भव ^१सैन्धवम् । शीत मन्दाग्निं शिनोति तनूकरोतीति ^२शीतशिवम् । ‘शिब् निशातने’ । माणिवन्धाख्यगिरौ भव माणिवन्धम् । माणिमन्थमिति वा पाठः । सिन्धुदेशजलवणनामानि ॥ रुमाख्याकरो भव रौमकम् । वस्तोऽजः तस्य ईपद्रन्धयोगात् वस्तकम् । वसुकमिति वा पाठ । रुमाख्याकरोद्भवलवणनामनी ॥ पक्तव्य पाक्यम् । विडति ^३विष्कम्भशूलादि^४ नाशयतीति विडम् । ‘विड भेदने’ । पक्तव्यलवणनामनी ॥ ४२ ॥

^१ सिन्धुदेशे भव, F₂, Pt₂

^२ F₂, Pt₂ add उष्णवीर्यत्वात्

^३ विड° W₂

^४ आदिक K₂, K₄.

(पा.) सैन्धवोऽस्त्री—सिन्धुजे । ^१सैन्धवलवणनामानि । रौमके वस्तकम् । रौमकलवणनामनी । ‘दोनवुप्पु’ ॥ पाक्य विड—द्वयम् । विडलवणनामनी ॥ ४२ ॥

^१ सिन्धुदेशज° B₂

सौवर्चलेऽक्षरुचके तिलकं तत्र मेचके ।

मत्स्यन्दी फाणितं खण्डविकारे शर्करा सिता ॥ ४३ ॥

(वि.) सौवर्चल इति—सौवर्चलाकरोद्भवत्वात् सौवर्चलम् । अक्षोति^१ बह्वौषधाधिकमिति अक्षम् । ‘अक्ष व्याप्नौ’ । रोचतेऽन्नमनेनेति रुचकम् । ‘रुच दीप्तौ अमिप्रीतौ च’ । सुवर्चलाख्याकरोद्भवलवणनामानि ॥ ^२तिलति शिन्धतीति तिलकम् । ‘तिल स्नेहने’ । ^३कृष्णवर्णरुचकनाम ॥ ^४मन्द स्यन्दत इति मत्स्यन्दी । ‘स्यन्दू प्रस्रवणे’ । मत्स्यण्डीति वा पाठ । श्रेष्ठगुडचूर्णाभनिकृष्टशर्कराविकारनाम ॥ फाण्यते पक्तसमये मत्स्यण्डीति वा पाठ । ‘फण गतौ’ । पक्कवदपिण्डावस्थगुडविकारनाम ॥ ^५घटान्तरे निक्षिप्यते फाणितम् । ‘फण गतौ’ । पक्कवदपिण्डावस्थगुडविकारनाम ॥ विशेषनिष्पीडितपाकजखण्डविकारस्य नामानीति केचित् ॥ शीर्यत इति शर्करा । ‘शू विशरणे’ । ^६धवलवर्णत्वात् सिता । पञ्चसारानाम् ^७शर्कराया नाम ॥ ४३ ॥

^१ K₂ adds व्याप्नोति

^२ तिलवत् K₂, K₄

^३ खण्ण° K₂

^४ मन्दते K₂

^५ घटादौ W₂.

^६ आद्यन्तश्चतत्वात् K₂, अत्यन्त° K₂ W₂

^७ धारा° K₂

(पा.) सौवर्चलेऽक्षरुचके^१ । सौवर्चललवणनामानि । ‘ना चक्रे शकटेऽप्यक्ष ङी सौवर्चल इन्द्रिये’ इत्यभिधानादक्ष पान्तम् । ‘अक्ष्य काङ्क्ष्य रुचिष्य च’ इति पाठादक्ष यान्त च ॥ तिलकं तत्र मेचके । नीलसौवर्चललवण तिलकं स्यात् ।

अनुक्तम्—‘पटु क्षेत्र्यं चोपरजे’ । क्षेत्रजलवणनामानि ॥ मत्स्यण्डी फाणितं खण्ड-
विकारे । खण्डशर्करानामानि ॥ शर्करा सिता । शर्करानामनी ॥ ४३ ॥

¹ °रुचिके B₂.

² पञ्चधार° B₂.

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्याद्रसाला तु मार्जिता ।
स्यात्तेमनं तु निष्ठानं त्रिलिङ्गा चासितावधेः ॥ ४४ ॥

(वि.) कूर्चिकेति—कूर्चकः¹ क्षीरमस्तु, तदस्यास्तीति कूर्चिका । नचमसूत-
गोक्षीरविकारनाम² ॥ दध्यादिगतनानाविधरसयोगाद्³ रसाला । रसान् आलातीति
रसाला । ‘ला दाने’ । यत्सूदशास्त्रम्—

‘अर्धाढकं सुदढपर्युपितस्य दध्नः खण्डस्य पोडश पलानि शशिप्रभस्य ।
सर्पिण्डं मधुपलं भरिचद्विकपं शुण्ठ्याः पलार्धमपि चार्धपलं चतुर्णाम् ॥
ऋग्णे पटे ललनया मृदुपाणिपृष्टा कर्पूरधूलिसुरभीकृतभाण्डसंस्था ।
एषा वृकोदरकृता सुरसा रसाला या स्वादिता भगवता मधुसूदनेन ॥’

इति क्षीरस्वामी (पृ. २०९) ॥ पटे निधाय मृज्यते शोष्यते मार्जिता । ‘मृजूप शुद्धौ
अलंकारे च’ । शिखरिणीनाम्नो लेह्यस्य नामनी ॥ तिम्यति आर्द्राभवतीति तेमनम् ।
‘तिम’ आर्द्राभावे । नितिष्ठत्यन्तं गच्छत्यनेनात्ममिति निष्ठानम् । ‘चोप्यनामनी ॥ इत
आरभ्य चासितशब्दपर्यन्तं त्रिलिङ्गाः ॥ ४४ ॥

¹ कूर्चं Pt₂.

² K₅, K₆ omit विकार.

³ संयोगात् K₂.

⁴ तिम द्विम

K₃, K₄, W₂.

⁵ मञ्जननामनी W₂.

(पा.) कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात् । क्षीरविकारः कूर्चिका स्यात् । संस्कार-
भेदात् सा द्विविधा ।

‘दध्ना सह पयः पकं यत्स्यात् सा दधिकूर्चिका ।

तत्रेण पकं यत्क्षीरं सा भवेत् तत्कूर्चिका ॥’

स्याद्रसाला तु मार्जिता¹ । शिखरिणीनामनी । ‘शिखरि’ ॥

¹ अपक्वतक्रं सरोपं चातुर्जातगुढार्द्रकम् ।

सजीरकं रसाला स्यात् मार्जिका शिखरिण्यपि ॥’

स्यात्तेमनं तु निष्ठानम् । तेमनं निष्ठानं स्यात् । 'पळिधें' । अनुक्तम्—सूदः पुंस्यस्त्रियां
सूपम् । सूपनामनी । 'पप्पु' ॥ उपदशोऽपदंशकः । उपदंशनामनी ॥ त्रिलिङ्गा वासि-
तावधेः । वासितशब्दावधेस्त्रिलिङ्गा । शूल्या पेशी । पैठरी मिस्सा ॥ ४४ ॥

¹ माजिका A₁, B₂

शूलाकृतं भटित्रं च शूल्यमुख्यं तु पैठरम् ।

प्रणीतमुपसपन्नं प्रशस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५ ॥

(वि.) शूलाकृतमिति—शूलेनोद्ध्रिय पच्यत¹ इति शूलाकृतम् । भटति विभर्ति
पुष्पातीति भटित्रम् । 'भट भृतौ' । शूलेन² संस्कृत शूल्यम् । यद्वेण्वादिशलाकया
उद्ध्रिय जम्बीररसादिभावितमांसाविकम् अङ्गारेषु पच्यते तस्य नामानि ॥ उखायां
संस्कृत उख्यम् । पिठरे संस्कृत पैठरम् । स्थाल्यां संस्कृतस्य पिष्टादेर्नामनी ॥ रसादिना
³प्रकर्षं नीत प्रणीतम् । उप समीपे रसेन सपन्नम् उपसपन्नम् । पाकरसरूपातिशयान्वि-
तस्यान्नादेर्नामनी ॥ प्रशस्यत इति प्रशस्तम् । 'शसु स्तुतौ' । प्रयस्तमिति पाठे
⁴प्रयन्ननिष्पन्नम् । 'यसु प्रयन्ने' । कर्पूरादिसंस्कृतस्य लेह्यादेर्नामनी ॥ ४५ ॥

¹ शूलेन कृतं W₂

² शूले W₂

³ प्रकर्षेण W₂

⁴ प्रकर्षेणातिशयित

K₁, K₂

(पा.) शूलाकृत—शूल्यम् । शूले पकस्य¹ नामानि । 'करूकुटु' । उख्य तु
पैठरम् । पिठरे² पकस्य नामनी । प्रणीतमुपसपन्नम् । ³उदकपकस्य नामनी ॥ प्रयस्तं
स्यात् सुसंस्कृतम् । तैलपृतादिभिर्घृष्टस्य नामनी । 'यसु प्रयन्न इत्यतः क्त.' इति
सुभूतिटीकायचनात् प्रयस्तमन्तस्यसम्यग् ॥ ४५ ॥

¹ दग्धस्य A₁

² भाण्डे A₁

³ उदकेन A₁

स्यात् पिच्छिलं तु विजिलं समृष्टं शोधितं समे ।

चिक्षणं मसृणं स्निग्धं तुल्ये भावितवासिते ॥ ४६ ॥

(वि.) स्यादिति—पिच्छा¹ अस्य सजाता पिच्छिलम् । विजते सद्रवत्वेन
चलतीति विजिलम् । 'ओविजी भयचञ्जनयो' । मण्डान्वितादेर्नामनी ॥ समृज्यत इति
समृष्टम् । 'मृजुष शुद्धी' । शोध्यत इति शोधितम् । 'शुघ शौचे' । यस्त्रादिना परिशोधितस्य
तन्नादेर्नामनी ॥ पेपणकाले विमिति कणति चिक्षणम्² । 'कण शब्दे' । मस्यति
द्रवत्वेन परिणमति मसृणम् । 'मसी परिणामे' । स्निह्यतीति स्निग्धम् । 'प्णिह प्रीती' ।

स्निग्धस्य जलयुक्तस्य गोधूमपिष्टादेर्नामानि ॥ भाव्यते वास्यते भावितम् । 'मुवोऽव-
कल्कने' । वास्यत इति वासितम्^१ । 'वस स्नेहमोहच्छेदापहरणेपु' । कृत्रिमगन्धान्तरवत
पानीयादेर्नामनी ॥ ४६ ॥

^१ अत्र अस्तीति K₅ K₆   ^२ चित्त इति, 'चित्ती सशने' F₂, Pt₂   ^३ धूमित
सिवात विदुरिति पाठे वासितमिति एक नाम धूमितस्य K₅, K₆

(पा.) स्यात् पिच्छिल तु विजिलम् । ^१घनीभूतस्य दध्यादेर्नामनी । 'जिनुगजिद-
नदानि पेरु' ॥ समृष्ट शोभित समे । 'वस्त्रादिना शोभितस्य यस्तुनो नामनी ।
'कोलगिन्नचातकोलचिनवि' ॥ चिक्षण—स्निग्धम् । सान्द्रवस्तुनामानि । 'साय सूक्ष्म
मसृण मसूर सिन्दूर सधानम्' इत्यृष्मभेदपाठात् मसृण दन्त्यम् ॥ तुल्ये भाषितयासिते ।
कर्पूरादिभि 'सौगन्ध्यादिगुणापादितस्य नामनी ॥ ४६ ॥

^१ A₁ omits   ^२ कुत्राणादिना A₁   ^३ A₁ adds परि°   ^४ B₂ omits
^५ आपादितसौगन्धस्य B₂

आपकं पौलिरभ्यूपो लाजाः पुंभूम्नि चाक्षताः ।

पृथुकः स्याच्चिपिटको धाना भृष्टयवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

(वि.) आपकमिति—ईपत्यकम् आपकम् । पुलति ईपत् पृथु भवतीति पौलि ।
'पुल महत्वे' । अभ्यूपति रुजतीत्यभ्यूप । 'ऊप रुजायाम्' । भृष्टचणकादेर्नामनी ॥
लाज्यन्ते भृज्यन्त इति लाजा । 'लाज' भर्जने भर्त्सने च । भृष्टधान्याना नाम । न
विद्यते क्षत येषां ते अक्षता । अक्षतशब्द लज्जशब्दवत् पुंसि भूम्नि च वर्तते । न
क्षण्यन्त इति वा अक्षता । 'क्षणु हिंसायाम्' । हरिद्रादियुक्तशाल्यादिघोजनाम् ॥
भर्जनान् पृथु भवतीति पृथुक । मुसलावपातेन चिपिटो भषतीति चिपिटक । सार्द्रान्
नीहीन् भृष्टान् कृत्वा ज्वलले मुसलेन कुट्टयित्वा भक्ष्यत्वेन वस्तिताना^२ नामनी ॥
'धीयन्ते धाना । 'हुषान् धारणपोषणयो' । भृष्टयवनाम् ॥ ४७ ॥

^१ महद्भवतीति F₂, Pt₂   ^२ 'लाज लाति भजने' K₅, K₆   ^३ B₂ adds
परि°   ^४ न धीयन्त भ्राष्ट्रदन्त्य K₅, K₆, घनन्ति पुष्पन्ति, 'धन धा-ये' Pt₂

(पा.) आपक—अभ्यूष । आसमन्तात्यक्निष्पादादिनामानि । 'गुलिस्तु' ।
आपक पुंनपुसकम् । पौलि गुलिङ्ग ॥ लाजा—चाक्षता । 'वहवन्तु सचयो लाजा'
इति यामनसूत्रात् लाजशब्दो बहुवचनान्त पुलिङ्ग । लाजा इति पृथक्पदकरणान्

तत्पर्यायस्यापि पुस्त्व बहुवचन च । 'लाजा अक्षता असव प्राणा' इति तद्वृत्त्या
 अक्षतशब्दश्च पुलिङ्गो बहुवचनान्तः । 'अक्षत तण्डुले जीव न ना लाजेपु कथ्यते'
 इति केपाचिदपुलिङ्गो बहुवचनान्तश्च ॥ पृथुक स्यान्निपिटक । पृथुकनामनी ।
 'अदुकुलु' ॥ धाना—स्त्रिय । भृष्टयवतण्डुला धाना स्युः । स्त्रिय इत्यनेन स्त्रीलिङ्गो
 बहुवचनान्तश्च । 'वचिनयवलु' । अनुक्तम्—शम्बूकास्तण्डुलकणा । तण्डुलकणनाम ।
 'नूकलु' । समौ शदकतण्डुलौ । समीचीनतण्डुलनामनी । गोधूमचूर्णं कणिका ।
 गोधूमचूर्णनाम । पलल तिलचूर्णके । तिलाना चूर्णं पलल स्यात् ॥ ४७ ॥

पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् करम्भो दधिसक्तवः ।

मिस्ता स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदिविः ॥ ४८ ॥

(वि.) पूप इति—पूयत पात्रसमये लग्न मस्य मृज्यतेऽस्येति पूप । 'पूब्
 पवने' । न पूय[य्य]ते न विशीर्यत इति अपूप । 'पूयी विशरणे' । पिष्टविकारत्वात्
 पिष्टकः^१ । गोधूमादिपिष्टकृतस्य भक्ष्यस्य नामानि ॥ कीर्यते दध्यनेति करम्भ । 'कृ
 विक्षेपे' । दध्युपसिक्तसक्तुनाम ॥ भस्यते मनुष्यैरिति मिस्ता । 'भस' भक्षणदीप्त्यो^२ ।
 मज्यते सेव्यत इति भक्तम् । 'भज सेवायाम्' । अद्यत इत्यन्ध । 'अद भक्षणे' ।
 सान्तोऽयम् । अद्यत इति अन्नम्^३ । आज्येन उद्यते सिच्यत इति ओदनम् । 'उन्दी
 हेदने' । अनेन दीव्यति प्रहृष्यतीति दीदिवि । 'दिवु व्रीडादौ' । पुमानयम् ।
 अन्ननामानि ॥ ४८ ॥

^१ पुनाति W₂ Pt₂

^२ पिष्टस्य विकार W₂

^३ मसन° K₁

^४ अनन्ति,

'अन प्राणने Pt₂

^५ उन्दति[उनत्ति]क्रियति Pt.

(पा.) पूपोऽपूपः पिष्टकः स्यात् । भक्ष्यनामानि । पूपलिकापि ।

'पूरिकया घारिकया पोलिकया वृद्धारिकया च वटयेन ।
 किमितरपूपलिकामि क्षीरसरो मन्दक स यदि ॥'

करम्भो दधिसक्तवः । दध्युपसिक्ता सक्तव करम्भ स्यात् । पवर्गचतुर्थान्तः । अनुक्तम्—
 'चक्षुष्या' 'बुम्बिका भूम्नि पुलिङ्गेऽपि च सक्तव' । सक्तुनामानि ॥ मिस्ता स्त्री—स
दीदिवि । अन्ननामानि । स दीदिविरिति दीदिविशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमुक्तम् । 'अशन
 क्रूरमाहरो वाजो वा दीदिवि स्त्रियाम्' इति केपाचित् स्त्रीपुसलिङ्ग ॥ ४८ ॥

भिस्सटा दग्धिका सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम् ।

मासराचामनिस्त्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे ॥ ४९ ॥

(वि.) भिस्सटेति—कुत्सिता भिस्सा भिस्सटा। दग्धैव दग्धिका। स्यास्यामधो-
दग्धान्नानाम् ॥ मण्डयति रसमिति मण्डम् । ‘मडि भूपायाम्’ । इक्षुरसादेर्निर्मलस्यो-
परिभागस्य नाम ॥ मस्यति घनीभावेन परिणमति^१ मासरः । ‘मसी परिणामे’ ।
आचम्यते ओदनाभावेन आचामः । ‘चमु अदने’ । निस्त्राय्यते स्यास्यामयस्त्राय्यते^२
^३निस्त्रावः । ‘स्र स्रवणे’ । ‘स्र गती’ वा । भक्तसमुद्भूतमण्डनामानि ॥ ४९ ॥

^१ परिणमते K₅, K₆

^२ अवसायते W₂

^३ नि.त्रायः K₄

(पा.) भिस्सटा दग्धिका। दग्धान्नानामनी । ‘माडु’ । ‘दग्धान्नं’ भिस्सटा सिद्धी’
इति वैजयन्ती (पृ. १६५, श्लो. ७७) ॥ अनुक्तम्—मुद्रादिसिद्धं कसरम् । मुद्रान्नानाम् ।
‘पुलगम्’ ॥ सयावो यन्त्रपातितः । यन्त्रपातितो मृणालतन्वाकृतिरोदतः सयावः स्यात् ।
‘सारे सत्तु’ ॥ सर्वरसाम्रे मण्डमस्त्रियाम् । सर्वपामन्नदीनामग्रसो मण्डः स्यात् ॥
मासराचामनिस्त्रावाः—समुद्भवे । अन्नाग्ररसनामानि । द्वन्द्वान्तश्चयमाणपुस्त्यानि ॥ ४९ ॥

^१ भिस्सटा इति मुद्रितग्रन्थे

यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

गव्यं त्रिषु गवां सर्वं गोविद् गोमयमस्त्रियाम् ॥ ५० ॥

(वि.) यवागूरिति—यूयते^१ तण्डुलादिनेति यवागूः । ‘यु मिश्रणे’ । उष्णत्वाद्
^२उष्णिका । श्रायत इति श्राणा । ‘श्रा पाके’ । विलिम्पति दधामिति विलेपी । ‘लिप
स्पर्शदेहे’ । बहुपेयाशत्वेन चञ्चलत्वात् तरलम् । अस्यात्रपुलाकाया बहुपेयांशत्वा^३ नाम्ना ॥
गोरिव गव्यम् । गोसयग्निनः सर्वस्य शकृद्व्यतिरिक्तस्य साधारणनाम ॥ गोरिद् पुरीषं
गोविद् । गो. पुरीष गोमयम् । गोपुरीपनामनी ॥ ५० ॥

^१ पावात् प्राक् मिष्टेन K₃, K₄

^२ अत्रोष्णत्वात् K₅

^३ बहुदयायाः W₂

(पा.) यवागूरुष्णिका—तरला च सा । यवागूनामानि । गव्यं त्रिषु गवां
सर्वम् । गवा क्षीराविकं सर्वं गव्यं स्यात् ॥ गोविद् गोमयमस्त्रियाम् । गोपुरीपनामनी ।
‘पेण्ड’ ॥ ५० ॥

^१ गोमयं B₂

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री दुग्धं क्षीरं पयः समम् ।
पयस्यमाज्यदध्यादि द्रप्सं दधि घनेतरत् ॥ ५१ ॥
घृतमाज्यं हविः सर्पिर्नवनीतं नवोद्धृतम् ।

(वि.) तदिति—अग्निमिन्ध^१ करोतीति करीषम्^२ । कीर्यते इन्धनत्वेनेति वा ।
'कृ विक्षेपे' । शुष्कगोमयनाम ॥ दुह्यत इति दुग्धम् । 'दुह प्रपूरणे' । घस्यत इति
क्षीरम् । 'घस्य अदने' । पीयत इति पयः । 'पा पाने' । सान्तोऽयम् । क्षीरनामानि ॥
पयसो विकारः पयस्यम् । दध्याज्यनवनीतादेर्नाम ॥ दध्नो मूलं द्रव । दधिमध्य घन ।
दध्यग्र शर । तत्र घनादितरत् दधिद्रवशरभूत द्रप्समित्युच्यते । द्रवति साराशत्वाद्
उपरिस्थितत्वाच्चेति द्रप्सम् । 'द्रु गतौ' । जिघर्ति घृतम् । 'घृ क्षरणदीप्त्यो' । आ
ईपदञ्जनीयम् ओदनादौ 'सेचनीयमिति आज्यम् । 'अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिपु' ।
स्रक्षण सेचनम् । ह्यतेऽप्राविति हविः । 'हु दानादनयो' । सर्पति चलतीति सर्पिः ।
'सृष्ट गतौ' । उभे सान्ते । घृतनामानि ॥ नव तत्कालदध्नो मन्थनानन्तरं नीत
नवनीतम् । नव तस्मिन् काल एव तस्मादुद्धृतं नवोद्धृतम् । मन्थनानन्तरं दध्नो विनिर्गतस्य
सर्पिः प्रकृतिभूतस्य साराशस्य नामनी ॥ ५१ ॥

^१ इन्धन K₅, L₆   ^२ K. K₆ add 'डुकृन् करणे'   ^३ 'पाद् पाने' इति
वा पाठु W₂   ^४ सवनीय K₅, K₆   ^५ K₂, L₆ add गगल

(पा.) तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री । शुष्कगोमय करीषं स्यात् । 'पिडक' । केपा-
चित् 'दोहलस्तु करीषा स्त्री' इति गोमयखण्डा । 'येरुवु' । गोमन्थि शुष्कगोमय ।
करीषो गोमन्थि स्यात् ॥ दुग्धं क्षीरं पयः समम् । क्षीरनामानि । दोहज स्तन्यमूधन्यम् ।
एतानि च ॥ पयस्यमाज्यं दध्यादि । आज्यदध्यादि पयस्य स्यात् ॥ द्रप्सं दधि घनेतरत् ।
सोदकं दधि द्रप्सं स्यात् । अनुक्तम्—नि सारं तदधिवुसम् । साररहितं दधि दधिवुस
स्यात् । 'मीगडतीचिनपेरुगु' । मङ्गल्यं श्रोघनं दधि । पयः पुनः नामनी । 'मीगडपेरुगु' ।
घृतमाज्यं—सर्पिः । घृतनामानि ॥ नवनीतं नवोद्धृतम् । तस्मिन् दिने मधित्वोद्धृतं
नवनीतं स्यात् । 'वेत्र' ॥ ५१ ॥

तत्तु ह्यैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्भव घृतम् ॥ ५२ ॥

वण्डाहतं कालशेषमरिष्टमपि गोरसः ।

तरु ह्युदम्बिन्मथितं पादाम्ब्वर्धाम्बु निर्जलम् ॥ ५३ ॥

(वि.) तदिति—ह्यः पूर्वैद्युर्गोदोहः ह्योगोदोहः । तस्य विकारः हैयद्गवीनम् । पूर्वैद्युर्दुग्धगोक्षीरकृतपृत^१नवनीतयोर्नाम ॥ ^२मन्थनदण्डेनाहतं दण्डाहतम् । कलश्यां मन्थनघटे भवं कालशेयम् । न रिष्यति हिंसयति इत्यरिष्टम्^३ । ‘रिष हिंसायाम्’ । गोः रसः गोरसः । वक्ष्यमाणतक्रोदक्षिन्मथितानां प्रत्येकनामानि ॥ तच्चयते उदध्निदपेक्षया सकुच्यत इति तक्रम् । ‘तञ्चू सकोचने’ । चतुर्थांशपरिमितजलेन सहालोडितस्य दण्डाहतस्य नाम ॥ ‘उदकेन श्रयति वर्धते उदधित् । ‘दुओधि गतिवृद्धौ’ । अर्धाम्बुना सह मथितस्य तस्यैव नाम ॥ मन्थनमात्रात् निष्पन्नं मथितम् । ‘मये विलोडने’ । जलमदत्तैव लोडितस्य नाम ॥ ५२-३ ॥

^१ कृतनवनीतघृतनाम K₂, K₃.

^२ मथनादिना W₂.

^३ F₂, Pt₂ add

सर्वरोगजित्वात्.

^४ Gap of nine pages in K₄.

(पा.) तत्तु हैयद्गवीनं—घृतम् । ह्यो गतविवसः । तस्मिन् गोदोहेन सपन्नं घृतं हैयद्गवीनं स्यात् ॥ दण्डाहतं—गोरसः । गोरसनामानि । अर्शोन्नं मोरटं घोलं स्याद्रसायनमित्यपि । एतानि च ॥ तक्रं—निर्जलम् । पादोदकाधोदकनिर्दूकानि कालशेयानि क्रमात् तक्रोदक्षिन्मथितानि स्युः ॥ ५२-३ ॥

मण्डं दधिभवं मस्तु पीयूषोऽभिनवं पयः ।

अशनाया वुमुक्षा क्षुद् प्रासस्तु कवलः पुमान् ॥ ५४ ॥

(वि.) मण्डमिति—मस्यति ईपदम्लत्वेन परिणमति^१ मस्तु । ‘मसी परिणामे’ । दध्युत्पन्नमण्डनाम^२ ॥ पीयते वस्सेनैवेति पीयूषः । ‘पीद् पाने’ । पेयूप इति वा पाठः । नवप्रसूतपेनुक्षीरनाम^३ ॥ अशने भक्षणे इच्छा अशनाया । भोक्तुमिच्छा वुमुक्षा । क्षुध्यत्यनया क्षुत् । ‘क्षुध वुमुक्षायाम्’ । दीपननामानि ॥ प्रस्यत इति प्रासः । ‘प्रसु ग्लसु अदने’ । भक्षणसमये के तालुनि^४ चलते चलतीति कवलः । ‘वल सचलने’ । मयूराण्डसमितस्य अन्नपिण्डस्य नामनी ॥ ५४ ॥

^१ णमते W₂.

^२ द्रवभाग W₂.

^३ क्षोरपक तस्य नाम W₂.

^४ मूर्ध्नि

K₅, K₆

(पा.) मण्डं दधिभवं मस्तु । दध्नो मण्डं मस्तु स्यात् । ‘पेरुगुमीगड’ । पीयूषोऽभिनवं पयः । आ सप्ताहात्तु पीयूषमिति शास्त्रात् सप्तदिनपयः पीयूषं स्यात् । ‘जुधु’ । अशनाया—क्षुत् । क्षुपानामानि ॥ प्रासस्तु कवलः पुमान् । कवलनामनी । ‘कडि’ ॥ ५४ ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानं सग्धिः स्त्री सहभोजनम् ।

उदन्या तु पिपासा तृट् तर्पो जग्धिस्तु भोजनम् ॥ ५५ ॥

जेमनं लेप आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

(वि.) सपीतिरिति—सह^१ पीतिः पानं सपीतिः । एकपङ्क्त्युपविष्टानाम् अविशेषेण पानस्य नाम ॥ सह अदनं सग्धिः^२ । एकपङ्क्तौ एकभाजने वा भुजिक्रिया-
नाम ॥ उदके इच्छा उदन्या । पातुमिच्छा पिपासा^३ । तर्पणं तृट् । तर्पश्च । ‘वितृषा
पिपासायाम्’ । जलपानेच्छानामानि ॥ अदनं जग्धिः । ‘अद भक्षणे’ । भुज्यते इति
भोजनम् । ‘भुज पालनाभ्यवहारयोः’ । जिम्यते इति जेमनम् । ‘जिमु अदने’ ।
लिप्यते उपचीयते देहोऽनेनेति लेपः । ‘लिप उपदेहे’ । आह्रियते^४ भुज्यते आहारः ।
‘हृज् हरणे’ । नितरामद्यते निघसः । न्यादश्च । ‘अद भक्षणे’ । भुजिक्रिया-
नामानि ॥ ५५ ॥

^१ समाना F₂, Pt₂

^२ समाना जग्धिः Pt₂

^३ W₂ adds ‘पा पाने’

^४ जाहरण Pt₂

(पा.) सपीति—तुल्यपानम् । सहपाननाम ॥ सग्धि—सहभोजनम् । सह-
भोजननामनी ॥ उदन्या—तर्प । तृपानामानि ॥ जग्धिस्तु भोजनम्—न्याद इत्यपि ।
भोजननामानि । अनुक्तम्—‘उपोषितस्य या भुक्ति पारणा सा निगद्यते’ । कृतोपवासस्य
भोजन पारणा स्यात् ॥ ५५ ॥

^१ पुत्रादिभिः सहान्नभक्षणनाम A₁

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः फेला भुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम् ।

गोपे गोपालगोसख्यगोधुगाभीरवल्लवाः ॥ ५७ ॥

(वि.) सौहित्यमिति—सुखति तृप्यतीति सुहित, तस्य भावः सौहित्यम् । ‘सुह^१
चक्यर्थे’ । चक्यर्थः तृप्यर्थः । तृप्यतेऽनेनेति तर्पणम् । तृप्तिश्च । ‘तृप प्रीणने’ ।
भुजिक्रियाफलस्य नामानि ॥ ‘फेल्यते भोजनादपास्यते फेला’ । ‘फेल् गतौ’ । मुत्तेन
समुज्झितान्ननाम ॥ काम्यते सर्वैरिति कामम् । प्रकामं च । निकामं च । ‘कम् कान्ती’ ।
पर्याप्यते इच्छाया अन्तः सम्यगाप्यते अनेनेति पर्याप्तम् । ‘आप्ल व्याप्तौ’ । इप्यते इति

इष्टम् । 'इप इच्छायाम्' । आप्तुमिच्छा ईप्सा । अस्या अधिकं यथेष्टितम्^१ । यस्य कस्यापि वस्तुन इच्छाधिक्योपेतस्य नामानि ॥ इदानीं पाशुपाल्यमाह—गाः पातीति गोपः । 'पा रक्षणे' । गाः पालयतीति गोपालः । 'पाल रक्षणे' । गाः संचष्टे गोमिने तव गावः सुखेनागता इति गोसंख्यः । 'चक्षिद् व्यक्तायां वाचि' । गाः दोग्धीति गोधुक् । 'दुह प्रपूणे' । अभि अग्रे गा ईरयतीति आभीरः । 'ईर प्रेरणे' । गाः वहयति कण्डूयनादिना प्रीणयतीति वहवः^२ । 'वह प्रीतौ' । गोपनामानि ॥ ५६-७ ॥

^१ दुह W₂.

^२ फेलते K₂, K₃; फेलति भोजनात् चलति, 'फेल् गतौ' F₂, Pt₂.

^३ ईप्सेततमनतिक्रान्तं Pt₂.

^४ गोमहिषादिकं पश्यमानाः संवृण्वन्तो वान्ति वच्छन्तीति वहवः,

'वह संवरणे' Pt₂.

(पा.) सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः । तृप्तिनामानि । 'तनिवि' । सुहितस्य भावः सौहित्यमिति व्युत्पत्त्या सुहितस्तृप्तः ॥ फेला भुक्तसमुज्झितम्^१ । भुक्त्वा परित्यक्तमुच्छिष्टान्नं फेला स्यात् । 'फेला फेण्डोलिफेलयः' इति रभसकोशः ॥ कामं प्रकामं—यथेष्टितम् । यथेष्टनामानि । क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकानि । ^३काममभोजि । प्रकाममभोजि । अनुक्तम्—^४तान्मूलं स्याद्वीटिका स्त्री तान्मूलं मुखभूषणम् । तान्मूलनामानि ॥ गोपे गोपाल—आभीरवहवाः । गोपालकनामानि । 'गोप' ॥ ५६-७ ॥

^१ B₃ omits.

^२ समुज्झिते B₃.

^३ कामभोजि, प्रकामभोजि B₃.

^४ स्वाद्वी-

टिका स्त्री क्रमुकं तान्मूलम् A₁.

गोमहिष्यादिकं पादवन्धनं द्वौ गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां व्रजे ॥ ५८ ॥

(वि.) गोमेति—पादे वन्धनमस्य पादवन्धनम् । यादयं धनमिति पादे गोमहिष्यादिकं धनम् । यदनामिदं यादवम् ॥ गोमहिष्यादिनाम् ॥ गवामीश्वरे स्यामिति गवीश्वरे । गावः सन्त्यस्य गोमान् । गोमी च । गोस्वामिनामनी ॥ गवां कुलं समूहो गोकुलम् । गोरूपधनानां समूहो गोधनम् । गोव्रजस्य गोनिवासस्य वा नामनी ॥ ५८ ॥

^१ संघातः F₂, W₂, Pt₂.

(पा.) गोमहिष्यादिकं पादवन्धनम् । गोमहिषीप्रमुखाः पादवन्धनं स्यात् । रभसकोशेऽपि तथेयोक्तम् 'गोसंख्यायादयं द्वौ गवादि पादवन्धनम्' इति ।

सुभूतिटीकायां तु यादवं धनमिति पठितम् । द्वौ गवेश्वरे—गोमी । गवाध्यक्षनामनी^१ ॥
गोकुलं तु—गवां व्रजे । गोव्रजनामानि । 'आबुलदोडि' ॥ ५८ ॥

^१ गोष्ठाध्यक्ष^० A₁.

त्रिष्वशितंगवीनं तद् गावो यत्राशिताः पुरा ।
 उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋपभो वृषभो वृषः ॥ ५९ ॥
 अनड्वान् सौरभेयो गौरक्षणां संहतिरौक्षकम् ।

(वि.) त्रिष्विति—पुरा यत्र गावः आशिताः उपिताः^१ तदेव आशितंगवीनम् ।
 यत्र ^२शाडुल^०दिस्थले^३ गावः पुरा उपिताः तस्य स्थलस्य नाम ॥ उक्षति रेतः सिञ्चति
 उक्षा । 'उक्ष सेचने' । भन्दते कल्याणाङ्गत्वाद् भद्रः । 'भवि कल्याणे' । बली.
 कण्ठप्रदेशे वृणुते स्वीकृतवान्^४ बलीवर्दः । 'वृष् वरणे' । ऋपति गां प्रति गच्छतीति
 ऋपभः । 'ऋपी गतौ' । वर्पति^५ रेत इति वृषभः । 'वृष सेचने' । वृषश्च^६ । अनः
 शकटं वहतीति अनड्वान् । 'वह प्रापणे' । सूरभेर्गौरपत्यं सौरभेयः । ^७रुचिरं
 गच्छतीति गौः । साण्डस्य पुंगवस्य नामानि ॥ उक्षां समूह औक्षकम् । वृषसमूह-
 नाम ॥ ५९ ॥

^१ भोजिताः W₂, आशिताः F₂. ^२ शाडुल^० W₂ ^३ स्थाने W₂ ^४ स्वी-
 कृते K₂; करोति F₂, Pt₂. ^५ F₂, W₂ add सिञ्चति ^६ K₂, K₃ add स एव
 धातु.. ^७ रुचिर Pt₂

(पा.) त्रिष्वशितंगवीनं—पुरा । यत्र पूर्वं वृण भक्षयित्वा गावो गतास्तत्
 वृणान्तरण्यम् आशितंगवीनं स्यात् । उक्षा नान्तोऽयम् । भद्रो बलीवर्द—गौः । अनड्वान्
 नामानि । शाकरो बाडवेयः स्यात् ककुद्धानक्षधूर्तिलः । एतानि चत्वारि च ॥
उक्षां सहतिरौक्षकम् । अनड्वान् समूह औक्षकं स्यात् ॥ ५९ ॥

गव्या गोत्रा गवां वत्सघेन्वोर्वात्सकधैनुके ॥ ६० ॥
 उक्षा महान् महोक्षः स्याद् वृद्धोक्षस्तु जरङ्गवः ।
 उत्पन्न उक्षा जातोक्षः सद्यो जातस्तु तर्णकः ॥ ६१ ॥

(वि.) गव्येति—गवां समूहो गव्या । गोत्रा च । गोसमूहनामनी । वत्सानां
 समूहो वात्सकम् । वत्ससमूहनाम ॥ धेनूनां समूहो धैनुकम् । धेनुसमूहनाम ॥

महाश्वासौ उक्षा च महोक्ष । महावृषभनाम ॥ वृद्धश्वासौ उक्षा च वृद्धोक्ष । जरश्वासौ
गौश्च जरद्रव । वृद्धवृषभनामनी ॥ जातश्वासौ उक्षा च जातोक्ष । उत्पन्नस्य वृषभस्य^१
नाम ॥ वृणोति स्तन्य पय परप्रेरणया पिवतीति तर्णक । 'वृणु भक्षणे' । सय एव
जातस्य वत्सस्य नाम ॥ ६०-१ ॥

^१ वृषस्य W₂, वक्ष K₃ K₄

(पा.) गव्या गोत्रा गवाम् । गवा^१समूह गव्या गोत्रा च स्यात् ॥
वत्सधेनोर्यात्सरुधैनुके । वत्साना समूहो वात्स स्यात् । धेनूना^२ समूहो धैनुक स्यात् ।
'उक्षो महान् महोक्ष स्यात् । महावृषभनाम'^३ । 'सरिगेहु'^४ ॥ वृद्धोक्षस्तु जरद्रव ।
वृद्धवृषभनामनी ॥ उत्पन्न उक्षा जातोक्ष । भर्दितवृषणो वृषभो जातोक्ष स्यात् ।
'पिबुगोद्विनयहु'^५ ॥ सरोजातस्तु तर्णक । सय समुत्पन्नवत्सनाम । 'लेगदूड'^६ ॥ ६०-१ ॥

^१ वृष A₁

^२ वत्समातृणा गवा A₁

^३ वृष A₁

^४ 'वृषभ' B₂

^५ B₁ omits

शकृत्करिस्तु वत्सः स्याद् दम्यवत्सतरौ समौ ।

आर्षभ्यः पण्डतायोग्यः पण्डो गोपतिरिदृचरः ॥ ६२ ॥

(वि.) शकृदिति—शकृत् विष्ट करोतीति शकृत्करि^१ । 'डुकृञ् करण'^२ ।
प्रथमे वयसि वसतीति वत्स । 'वस निवासे' । दशदिनाभ्यन्तरवर्तिनो वत्सस्य
नामनी ॥ दमनार्ह शिक्षार्ह दम्य । 'दमु उपशमने'^३ । प्रथमवयसो निवृत्तो वत्सो
वत्सतर । यूनो वत्सतरस्य^४ नामनी ॥ ऋषभस्य आकृष्टाण्डस्य 'प्रतिकृतिरिति
आर्षभ्यः । अण्डाकर्षणयोग्यकाण्डस्य वत्सतरस्य^५ नाम ॥ सन्यत उत्सृज्यत इति पण्ड ।
'पणु दाने' । गोषु पतिवत् गर्भाधानकारित्वान् गोपति । इथा स्वेन्द्रया चरताति
इदृचर^६ । उत्सृष्टवृषभस्य नामानि ॥ ६२ ॥

^१ शकृत्करि h₁, h₂

^२ 'दमु दान्ते' P₁

^३ वत्सस्य W₂

^४ मकृति W₂

^५ वत्सस्य W₂

^६ इत्वर इति वा पाठ h₁, h₂

(पा.) शकृत्करिस्तु वत्सः स्यात् । वत्सनाम । 'दृह'^१ । अनुपम—कयाहो
मर्दिपीशितु । मर्दिप्या स्निगु कयाह स्यात् । दम्यवत्सतरौ समौ । पण्डयोग्यवत्सनामनी ।
'दिहनेनराडे' । आर्षभ्यः पण्डतायोग्य । 'उत्सर्जनयोग्यस्य वत्सतरस्य नामनी ।

‘त्राशिविडिचिपेट्टयोग्यमैनकोडे’ । पण्डो गोपतिरिदचरः । पण्डो गोपतिरिदचर, पण्डो गोपतिरिदचर, इति च पाठान्तरम् । ^३वृषभराजनामानि । ‘गूळिसुवडु’ । ‘पण्डस्तु गोपति श्रीमान् डड्ड^१ इदुर^२ ईश्वर’ इति वैजयन्ती (पृ ६९, श्लो ५३) ॥ ६२ ॥

॥ उत्सृष्टवृषभ-

^१ B₂ omits   ^२ लिखि वोत्सर्जनीयवत्सतर आर्पभ्य स्यात् A₁
नामनी B₃   ^४ धक A₁   ^५ इत्वर A₁   ^६ इदचर A₁

स्कन्धप्रदेशस्तु वहः सास्ना तु गलकम्बलः ।

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः प्रष्टवाड् युगपार्श्वगः ॥ ६३ ॥

(वि.) स्कन्धेति—वहति शकटादिकमनेनेति वह । ‘वह प्रापणे’ । बलीवर्दा-
दिस्कन्धप्रदेशनाम ॥ सस्ति अग्रयोजकत्वात् स्वपितीव तिष्ठतीति सास्ना । ‘पस स्वप्न’ ।
बलीवर्दकण्ठे मृदुकम्बलवत् स्थितस्यायवस्य नाम ॥ नस्त नासिकाया सूच्यादिना
विद्धो नस्तित । ‘णस कौटिल्ये’ । नसि^१ नासिकाया रज्वादिना प्रोतो नस्योत ।
नासिकाया कृतच्छिद्रस्य बलीवर्दस्य नामनी ॥ प्रष्टम् अग्रगामिन वहतीति प्रष्टवाड् ।
‘वह प्रापणे’ । पष्टवाडिति पाठे पञ्चम पष्ट वा वपं वहति । युगपार्श्वे गच्छतीति
युगपार्श्वग । युगस्य दान्तपार्श्वे दमनाय योजितबलीवर्दस्य नामनी ॥ ६३ ॥

^१ नस्ये नासिकारम्भ उक्त F₂ Pt₂

(पा.) स्कन्धप्रदेशस्तु वह । ^१वृषत्स्कन्धदेशो वह स्यात् । ‘असकूटस्तु
^२ककुदम्’ इति ^३ककुदपर्याये हलायुध (अ. मा २ १११) । ‘मूपरम्’ ॥
सास्ना तु गलकम्बल । गवा म्रीनाकम्बलनाम । ‘गगडोलु’ । स्यान्नस्तितस्तु नस्योत ।
रज्ज्या^४ प्रोतनासिको वृषभो नस्तित स्यात् । ‘मुकुदाडुपेट्टिनयदु’ ॥ प्रष्टवाड युगपार्श्वक ।
शिश्नार्थ^५ युगादधोनिबद्धो वृष प्रष्टवाड् स्यात् । ‘अणिकवेसिन कुट्टियदु’ ॥ ६३ ॥

^१ वृषमाणा स्कन्ध A₁   ^२ ककुद A₁, B₃   ^३ A₁ adds पृष्ठगत^३
^४ B₃ omits.   ^५ प्रोतनासिकस्य नाम B₃   ^६ B₂ omits

युगादीनां तु वोढारो युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः ।

चनति तेन तद्वोढास्पेद हालिरुसैरिकौ ॥ ६४ ॥

(वि.) युगादीनामिति—युगं वहतीति युग्यः। प्रासङ्गं वहतीति प्रासङ्ग्यः। शकटं रथं वहतीति शाकटः। युगप्रासङ्गशकटवाहकानां बलीवर्दानां क्रमेण नामानि ॥ हलेन खनतीति हालिकः। हलं वहतीति हालिकः। हलस्य ^१संवन्धी हालिकः। एवं सैरिकश्च^२। हलेन खनतः हलं वहतः हलसंवन्धिनो वा बलीवर्दस्य नामानि ॥ ६४ ॥

^१ हलस्याय F_३, Pt_३.

^२ क्षीरेण खनतीत्यादि W_३.

(पा.) युगादीनां तु—शाकटाः। युगप्रासङ्गशकटानां वाहकाः वृषाः क्रमाद् युग्यप्रासङ्ग्यशाकटाः स्युः। 'तद्वहति ^१रथयुगप्रासङ्गम्' इति यत्। खनति येन—हालिकसैरिकौ। तेन खनति, तस्यैवम्, तस्य बोढा इत्यर्थेण हालिकसैरिकशब्दौ स्याताम्। हलेन खनति, हलस्यायं, हलस्य बोढा वा ^२अनङ्गान् हालिकः। सीरेण खनति, सीरस्यायं, सीरस्य बोढा वा सैरिकोऽनङ्गान् ॥ ६४ ॥

^१ रथमित्यादिना A_१.

^२ हालिकोऽनङ्गान् A_१.

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः।

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

(वि.) धूर्वह इति—धुरं वहतीति धूर्वहः। धुर्यः। धौरेयः। धुरीणश्च। धुरं धारयतीति धुरंधरः^१। युगधुरां बोढुः बलीवर्दस्य नामानि ॥ एकां धुरं वहतीति एक-धुरीणः^२। एकधुरः। एकधुरावहश्च। शकटलाङ्गलतैलिक्ययन्त्रादिनानाविधधुरावहस्य बलीवर्दस्य^३ नामानि ॥ ६५ ॥

^१ K_३ adds 'धृज् धारणे'.

^२ एका च सा धूर्व एकधुरा, तामेकधुरं W_३.

^३ तैलिकस्य अल्पयन्त्रस्य युगधुरां यो वहति तस्य बलीवर्दस्य K_३, W_३.

(पा.) धूर्वहे धुर्यधौरेय—धुरंधराः। भारक्षमवृषभनामानि ॥ उभावेक—धुरावहे। हलं विना शकटं न^१ वहति, शकटं विना हलं न वहति, इत्येतादृग्विधैकधुरा-वहो वृषः, तस्मिन् एकधुरीण एकधुरशब्दौ स्याताम् ॥ ६५ ॥

^१ B_३ omits न वहति.

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत् सर्वधुरावहः ।

माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माहा च शृङ्गिणी ॥ ६६ ॥

अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी ।

(वि.) स इति—^१सर्वधुरा वहतीति सर्वधुरीण । सर्वधुराया वह । सर्व-
धुरावहस्य नाम ॥ मह्यते देवैरिति महा सुरभि । तस्या ^२अपत्य स्त्री माहेयी ।
सुरभेरपत्यं सौरभेयी । स्वस्थान प्रति गच्छतीति गौ । ‘गम्ल गतौ’ । वसति
क्षीरमस्यामिति उस्त्रा । ‘वस निवासे’ । मह्यते सर्वैरिति माहा^३ । ‘मह पूजायाम्’ ।
शृङ्गयोगात् शृङ्गिणी । प्रायेण धवलवर्णत्वात् अर्जुनी । अह्वते वेगेन गच्छतीति
अघ्न्या । ‘अधि लघि गत्याक्षेपे’ । न हन्यत इति वा^४ । रोहिणीनक्षत्रवद्
^५वदयहेतुत्वात् रोहिणी । गोजातीयस्त्रीनामानि ॥ नीचैर्भूतेन पालकध्वनिनापि^६ चरतीति
नैचिकी । ‘चर गतिभक्षणयो’ । बहुक्षीरादिगुणवत्या गौर्नाम ॥ ६६ ॥

^१ सर्वा धुर W₂   ^२ गोत्रापत्य K₂ L₂   ^३ मा यते माता W₂   ^४ F₂ Pt₂
add हन हिंसागत्यो   ^५ अभ्युदय Pt₂ रोहितवर्णत्वात् K₂   ^६ स्वरेण Pt₂

(पा.) स तु सर्वधुरीणो—सर्वधुरावह । इलशकटगोण्यादिसर्वधुरावहो वृषभ^१
सर्वधुरीण स्यात् । अनुत्तम—भग्नशृङ्गस्तु कूट स्यात् । भग्नविपाणो ^२वृष कूट स्यात् ।
पण्डस्तु^३ मित्रपुच्छक । ^४छिन्नपुच्छो वृष ^५पण्ड स्यात् । माहेयी सौरभेयी—
अघ्या रोहिणी स्यात् । सुभूतिटीकाया अघ्यामाहाशब्दौ अघा माता इति पठितौ ।
वृषभपत्नीनामानि । तस्या निलिम्पिका तस्या^६ चानद्वाह्यनडुहपि । एतानि पञ्च च ॥
उत्तमा गोषु नैचिकी । रूपशीलवय क्षीराद्यशेषगुणसपत्ना^७ गौर्नैचिकी स्यात् ॥ ६६ ॥

^१ भद्र १,   ^२ भग्नविपाणस्य नाम B₂   ^३ वण्ड A₁   ^४ छिन्नपुच्छकस्य
नाम B₂   ^५ नमिनी १,   ^६ गुणाधारा अनडुही A₁

वर्णादिभेदात् सज्ञाः स्युः शयलीधवलादयः ॥ ६७ ॥

द्विहायनी द्विवर्पा गौरेकाब्दा त्वेकहायनी ।

चतुरब्दा चतुर्हायण्येव त्र्यब्दा त्रिहायणी ॥ ६८ ॥

(वि.) वणति—वणभेदात् आदिग्रहणात् द्विवर्पत्वादिधर्मभेदात् । शयली ।
धवला । पाटला । कृष्णा । रक्ता कपिला द्विवर्पा । द्विवर्पा इत्येवमादय सज्ञा भवन्ति ।

^१द्विहायनवय परिमाणमस्या इति द्विहायनी । द्विवर्षगोनाम ॥ एकाब्दो वय परिमाणमस्या इति एकाब्दा । एकहायनो वय परिमाणमस्या इति एकहायनी । एकवत्सरगोनाम ॥ एव ^२चतुरब्दा । चतुर्हायणी^३ । त्र्यब्दा^४ । त्रिहायणी । पञ्चाब्दा । पञ्चहायनी इत्यादयः सङ्गा विज्ञेया ॥ ६७-८ ॥

^१ द्वौ हायनी वय F_2 Pt_2 ^२ चत्वारोऽब्दा प्रमाण यस्या Pt_2 ^३ चत्वारो हायना प्रमाण यस्या Pt_2 ^४ त्रयोऽब्दा प्रमाण Pt_2

(पा.) वर्णादिभेदात्—धवलादयः । वर्णादिभेदेन ^१गवा श्वलीधवलादिसङ्गा स्युः । धवलीत्यपि । ‘चारौ श्रेष्ठे वृषे श्वेत धवलो धवली गवि’ इति प्रमाणात्^२ ॥ द्विहायनी—गौ । द्विवर्षानङ्गुही द्विहायनी स्यात् ॥ एकाब्दा त्वेकहायनी । एकवर्षा गौरैकहायनी स्यात् । ‘हायनो वयसि स्मृत’ इत्यनेन ‘वयसि प्रथमे’ (४ १ २०) इति ङीप् । अन्यत्र ^३टावेव, द्विहायना चित्रगवी ॥ चतुरब्दा चतुर्हायणी । चतुर्वर्षा^४ गौश्चतुर्हायणी स्यात् । एव—त्र्यब्दा त्रिहायणी । त्रिवर्षा^५ गौश्चित्रहायणी स्यात् । णत्वमपि वयस्येव स्मर्यत इत्यनेनान्यत्र णत्व न भवति । चतुर्हायना लेख्यगवी ॥ ६७-८ ॥

^१ अनङ्गुहीनः A_1 ^२ वैजयन्ती (ष्ट २६० श्लो ४९)   ^३ टावन्तावेव A_1
^४ ०५त्सरा A_1

वशा बन्ध्यावतोका तु स्रवद्गर्भाथ सधिनी ।

आक्रान्ता वृषभेणाथ वेहद्गर्भोपघातिनी ॥ ६९ ॥

(वि.) वशेति—वष्टि कामयते ^१बन्ध्यात्वापगमहेतुभूतमौषधमिति वशा । ‘वश कान्ती’ । यन्नाति स्वगतदोषेण गर्भमिति बन्ध्या । ‘बन्ध बन्धने’ । वृषयोगादपि गर्भविहीनगोर्नामनी ॥ अवसूतम् ^२अवनष्ट तोकमपत्य यस्या सा अवतोका । स्रवन् नश्यन् गर्भो यस्या सा स्रवद्गर्भा । अवसूतगर्भगोनामनी ॥ सभा गर्भसंघातमस्या इति सधिनी^३ । वृषाक्रान्तगोनाम ॥ विहन्ति गर्भं वेहत् । ‘हन हिसागल्यो’ । विहद्गर्भेति वा पाठ । गर्भम् उपहन्तीति गर्भोपघातिनी । गर्भहन्तृगोर्नामनी ॥ ६९ ॥

^१ वसत्यावगमः W_2 ^२ अवगन्त Pt_2 ^३ गर्भं सधीयतेऽस्यामिति F_2 Pt_2

(पा.) वशा बन्ध्या । अनपत्या गौर्वशा स्यात् ॥ अवतोका तु स्रवद्गर्भा । स्रवद्गर्भा गौरवतोका स्यात् ॥ अथ सधिनी—वृषभेण । गोपतिनोपर्याक्रान्ता गौ सधिनी स्यात् ॥ अथ वेहद्गर्भोपघातिनी । उपहतगर्भा गौर्वहत स्यात् । ‘कन्दुवेचिनदि’ ॥ ६९ ॥

काल्योपसर्गा प्रजने प्रष्टौही वालगर्भिणी ।

स्यादचण्डी तु सुकरा बहुसूतिः परेष्टुका ॥ ७० ॥

(वि.) काल्येति—वृषभेण उपसर्तु^१ योग्या उपसर्गा । ‘सू गतौ’ । प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकालाया गोर्नाम । प्रष्टं प्रथमगर्भं वहतीति प्रष्टौही । ‘वह प्रापणे’ । पञ्चमं पष्टं वा वर्षं वहतीति पष्टौहीति वा पाठः । वालगर्भिणीगोर्नाम ॥ न चण्डते न कुप्यतीति अचण्डी^२ । ‘चडि कोपे’ । सु शोभनं करोतीति सुकरा । अकोपनागोर्नामनी । बह्वयः सूतयः प्रसवाः अस्याः सन्तीति बहुसूतिः । ^३उत्पन्नापत्येभ्यः परमन्यदपत्यमिच्छतीति परेष्टुका । ‘इषु इच्छायाम्’ । बह्वपत्याया गोर्नामनी ॥ ७० ॥

^१ उपसर्णीया K_१, K_२

^२ K_१, W_२ add अचण्डा वा

^३ कोपने K_१.

^४ उत्सन्न° K_१, K_२

(पा.) काल्योपसर्गा प्रजने । प्रजनं नाम ^१गर्भग्रहणम् । तत्र काल्येति प्राप्तकाला गौरुपसर्गा स्यात् । ‘^२कटुपट्’ ॥ प्रष्टौही वालगर्भिणी । प्रथमगर्भा गौः प्रष्टौही स्यात् । ‘तोलिचूलिपट्’ । ‘पल्लिकी वालगर्भिणी’ इति हलायुध (अ. मा. २. ११८) वैजयन्ती (पृ. ६८, श्लो. ४६) इत्युभयपाठात् पल्लिकी च स्यात् । अनुक्तम्—प्रस्तुता तु प्रसोप्यन्ती । प्राप्तप्रसवसमया गौः प्रस्तुता स्यात् ॥ सूता दोग्ध्री पयस्विनी । जनिततोका गौः पयस्विनी दोग्ध्री च स्यात् । स्यादचण्डी तु सुकरा । साधुः गौ सुकरा स्यात् । अनुक्तम्—सुकृता तद्विपर्यये । असाधुर्गौ सुकृता स्यात् ॥ बहुसूतिः परेष्टुका । बहुलसूतिमतो गौः परेष्टुका स्यात् ॥ ७० ॥

^१ वृषभसङ्ग. A_१.

^२ B_१ omits.

चिरसूता वष्कयणी घेनुः स्यान्नवसूतिका ।

सुव्रता सुखसंदोह्या पीनोष्ठी पीवरस्तनी ॥ ७१ ॥

(वि.) चिरसूतेति—चिरं सूता चिरसूता । ‘पूर्व प्राणिप्रसवे’ । ^१वष्कते यातीति वष्कयः । प्रसवाद्दुर्बभाविचिरकालः । ‘वष्क गतौ’ । सोऽस्या अस्तीति वष्कयणी । चिरप्रसूतगोर्नाम ॥ वत्सो धयत्येनां घेनुः । ‘घेद् पाने’ । नवं सूता नवसूतिका । नवसूतिकायाः सवत्सायाः गोर्नामनी ॥ सुशीलत्वादिगुणयोगात्^२ सुव्रता ।

मुखेन संदुह्यते मुखसदोह्या । सुशीलायाः गोर्नामनी ॥ पीनमूधो यस्याः पीनोन्नी ।
पीवरः स्तनोऽस्याः पीवरस्तनी । स्थूलस्तनाया गोर्नामनी ॥ ७१ ॥

^१ बध्कयति W_2 , बध्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति शाकटायनः । तद्योगात् Pt_2 . ^२ शोभनं
व्रतं शीलं Pt_2 .

(पा.) चिरसूता बध्कयणी । बहुकालप्रसूता गौः बध्कयणी स्यात् । बध्कयेण
नीता अनुगता बध्कयणीति शाकटायनव्युत्पत्त्या । बध्कयो नामैकव्रत्सरवत्सः ।
'तलिपिदूड' ॥ धेनुः स्थान्नवसूतिका । चालवत्सा गौर्धेनुः स्यात् ॥ सुव्रता सुखसंदोह्या ।
अनयासेन^१ दोग्धुं योग्या गौः सुव्रता स्यात् ॥ अनुक्तम्—'करटा तद्विपर्यये' ।
प्रयासेन संदोह्या गौः करटा स्यात् ॥ पीनोन्नी पीवरस्तनी । पीवरस्तनी गौः पीनोन्नी
स्यात् । 'बलमैनदोदुगुगलवि' । स्तनशब्द ऊधःपर्यायः ॥ ७१ ॥

^१ सुखसंदोह्यायाः गोर्नामनी B_2 .

द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा धेनुष्या बन्धके स्थिता ।
समांसमीना सा चैव प्रतिवर्षं प्रसूयते ॥ ७२ ॥

(वि.) द्रोणेति—द्रोणपरिमितं क्षीरं दोग्धीति द्रोणदुघा । 'दुह प्रपूरणे' ।
द्रोणपरिमितं क्षीरं यस्याः द्रोणक्षीरा । द्रोणपरिमितक्षीरदोग्धोनामनी ॥ धेनुरेव धेनुष्या ।
^१ भोगाधिकत्वेन धनिकगृहस्थापितधेनोर्नाम ॥ समायां समायां^२ वत्सरे वत्सरे प्रसूते
समांसमीना । प्रतिवर्षं प्रसूताया गोर्नाम ॥ ७२ ॥

^१ भाग्यं W_2 . ^२ विजायत इति F_2, Pt_2

(पा.) द्रोणक्षीरा द्रोणदुघा । द्रोणपरिमितक्षीरदोग्ध्री^१ धेनुर्द्रोणदुघा स्यात् ।
'अदिगिनपुडुपिंडे पांडि आवु' ॥ धेनुष्या बन्धके स्थिता । बन्धके सस्थिता गौर्धेनुष्या
स्यात् । 'कुदववुन्न आवु' ॥ समांसमीना सा—प्रसूयते । या गौः प्रतिसवत्सरं वत्सान्
प्रसूते सा गौः समांसमीना स्यात् ॥ अनुक्तम्—'सकृत्प्रसूतिर्गृष्टिः स्यात्' । एकवारं
प्रसूता गौर्गृष्टिः स्यात् । 'निडिचूलि आवु' ॥ ७२ ॥

^१ दुग्धदोग्धा(द्या) B_2 .

ऊधस्तु क्लीबमापीनं समौ शिवककीलकौ ।

न पुंसि दाम संदानं पशुरज्जुस्तु दामनी ॥ ७३ ॥

(वि.) ऊध इति—उनत्ति क्षीरविन्दुभिः स्थालीमिति ऊधः । 'ऊन्दी छेदने' । सान्तः । दोहनादुपरि पुनराप्यायते^१ वर्धत इति आपोनम् । 'ओप्यायी वृद्धौ' । सान्त्यमूलबन्धनस्य नामनी ॥ दौष्ट्यशमनेन शिवकरत्वात् शिवकः । कील्यते पश्चादिरत्रेति^२ कीलक' । 'कील कवने' । पशुबन्धनाय निखातदावादिनामनी ॥ यति पशुदौष्ट्यमिति दाम । 'दोऽवखण्डने' । दीयते पलायनाद् रक्ष्यतेऽनेनेति वा । 'देङ् रक्षणे' । सदीयते बध्यतेऽनेनेति सदानम् । 'दाण्^३ दाने' । सपूर्वत्वात् बन्धनार्थः । वत्सादिवन्धनरज्जु-
नामनी ॥ मध्ये तत्र तत्र बहुदामयोगात् दामनी । बहुपशुबन्धनाय निर्मितदीर्घकरज्जु-
नाम ॥ ७३ ॥

^१ K_o, K_s add आपूर्यते

^२ आदिक् F₂, Pt₂

^३ 'दोऽवखण्डने' K_s

(पा.) ऊधस्तु क्षीवमापीनम् । क्षीरजननस्थाननामनी । 'पोदुगु' ॥ समौ शिरक्रीलकौ । ^१पशुबन्धनगुण्ठनामनी । 'गूढालु' ॥ न पुंसि दाम सदानम् । 'दोहनसमये चरणबन्धनरज्जुनामनी ॥ पशुरज्जुस्तु दामनी । पशुबन्धनदीर्घरज्जु दामनी स्यात् । अनुक्तम्—नासारज्जुर्गवां नास्या । गोरजनासिकारज्जुर्नास्या स्यात् । 'यदूढ-
मुक्कुत्ताडु' ॥ ७३ ॥

^१ 'कीलक' B₂

^२ रज्जुसामान्यनामनी A₁

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके ।

कुटरो दण्डविष्कम्भे मन्थनी गर्गरी समे ॥ ७४ ॥

(वि.) वैशाखेति—विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाख^१ । विशाखस्य काष्ठविशेष-
पस्यायमिति वा । मध्यते दध्यनेनेति मन्थः । 'मन्थ विलोडने' । मन्थानश्च । मन्थाश्च ।
दधिमन्थनदण्डनामानि ॥ कुटति कुटिलगतिमानिव भ्रमति^२ कुटरो । 'कुट कौटिल्ये' ।
दण्ड विष्कम्भाति दण्डविष्कम्भ । 'स्कम्भु' रोधने' । मन्थनदण्डस्यान्ते निक्षिप्त-
नारिकेलफलसदृशदारुपिण्डनामानि ॥ मध्यते दध्यस्यामिति मन्थनी । 'मन्थ विलोडने' ।
गिरति अन्तर्गतं दधीति गर्गरी । 'गृ निगरणे' । दधिमन्थनघटस्य नाम ॥ ७४ ॥

^१ विशाखाया मय. Pt₂

^२ भ्रमत्यनेन मन्थनदण्ड. F₂, Pt₂, कुटरो इति वा पाठ.

K_s, W₂

^३ अयं घातु सौत्र. W₂

(पा.) वैशाखमन्थ—मन्थदण्डके । दधिमन्थनदण्डनामानि । 'कव्यमु' ॥
^१कुटरो दण्डविष्कम्भ. । दण्डो मन्थदण्डः । तस्य विष्कम्भो विष्कम्भनस्तम्भ. । स

^१कुठरः स्यात् । मन्थदण्डबन्धस्तम्भः ॥ मन्थनी गर्गरी समे । दधिमथन(?)नामनी ।
‘कलशिमुदधिगुर्वी वहवा लोडयन्ति’ इति माघप्रयोगात् (शिशु. ११. ८) ^२कलशिशब्दः
कालकेय(?)व्युत्पत्तिसिद्धः ॥ ७४ ॥

^१ कुठरः B₃.

^२ कलशी A₁.

उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः करभः शिशुः ।

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः ॥ ७५ ॥

(वि.) उष्ट्र इति—उच्यते सदा ^१आतपेनेति उष्ट्रः । ‘उप दाहे’ । ^२क्रमेण
पादानिलयति दूरे क्षिपतीति क्रमेलकः । ‘इल स्वप्नक्षेपणयोः’ । मयते बहूनि योजनानि
गच्छतीति ^३मयः । ‘मय गतौ’ । महान्ति ग्रीवाद्यङ्गानि यस्येति महाङ्गः । उष्ट्रनामानि ॥
कं शिरो रभतेऽसकृदुन्नमयतीति करभः^४ । ‘रभ राभस्ये’ । उष्ट्रशिशुनाम ॥ शृङ्खलं
बन्धनमेपावस्तीति शृङ्खलकाः । दारुमयैः ^५पादबन्धनैरुपलक्षितानां करमाणानां
नाम ॥ ७५ ॥

^१ आतपे दह्यते W₂.

^२ क्रमान् K₈, K₉; क्रमैः एलतीति Pt₂.

^३ मयुः K₈.

^४ किरति विक्षिपति धूलिमिति Pt₂.

^५ बन्धनयुक्तकरमनाम W₂.

(पा.) उष्ट्रे क्रमेलकमयमहाङ्गाः । उष्ट्रनामानि । ‘लोडिपेट्ट’ । ‘दाशेरकश्च
रवणः’ । एते द्वे च ॥ करभः शिशू । उष्ट्रशिशुः करभः स्यात् ॥ करभाः स्युः—
पादबन्धनैः । दारुमयपादबन्धनविशिष्टाः करभा ^१इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

^१ B₃ adds शृङ्खलकाः.

अजा छागी स्तम्भच्छागवस्तच्छगलका अजे ।

मेदोरभोरणोर्णायुर्मेपवृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

(वि.) अजेति—अजतीत्यजा^१ । ‘अज गतिक्षेपणयोः’ । उच्यति रोगानिति
छागी^२ । ‘छो छेदने’ । अजजातिस्त्रीनामनी ॥ स्तम्भाति युद्धार्थमुच्यते वेगं प्रति-
वध्नातीति स्तम्भः । ‘स्तम्भु रोधनस्तम्भनयोः’ । तुभ इति पाठे तोभते हिनस्ति
पर्णानीति तुभः । ‘तुभ हिंसायाम्’ । ल्यति भक्षणार्थं पत्राणीति छागः । ^३छगलकश्च ।
‘छो छेदने’ । बन्धते हिंस्यत इति वस्तः । ‘वस्त अर्दने’ । अजति पर्णभक्षणाय

गच्छतीति अज । 'अज गतिक्षेपण्यो' । अजनामानि ॥ मेहति रेत सिञ्चतीति मेह । 'मिह सेचने' । मेण्ड इति वा पाठ । उर स्थलमितस्ततो भ्रमयतीति^४ उरभ्र । 'भ्रमु चलने' । उच्चै रणतीति उरण । 'रण शब्दे' । ऊर्णा मेपरोम ।^५ तदस्यास्तीति ऊर्णायु । रेतो मिपति सिञ्चतीति मेप । 'मिप सेचने' । मिपति स्पर्धत इति वा । रेतो चर्पतीति वृष्णि । 'वृषु सेचने' । आ समन्तात् ईडन्ते मासभक्षका एनमिति एडक^६ । 'ईड स्तुतौ' । एडकनामानि ॥ ७६ ॥

^१ अचजातिहन्त्री K_१ K_२

^२ छागजातिस्त्री K_१, K_२

^३ छागलक K_१ W_१

^४ भ्रामयति K_१

^५ सा W_१

^६ इति गच्छति Pt_१

(पा.) अजा छागी । अजानामनी । 'मेक' ॥ स्तभच्छाग—^१अजे । छागनामानि । 'मेकपोतु' । मेहोरभ्रोरणो—एडके । मेपनामानि । 'तगरु' ॥ अनुक्तम्—'एडका कुररी मेपी' । मेपीनामानि । 'गोद्रे' ॥ एतानि त्रीणि च ॥ ७६ ॥

^१ अजा A_१

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम् ।

चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ॥ ७७ ॥

(वि.) उष्टेति—उष्ट्राणा समूह औष्ट्रकम् । उरभ्रकाणा समूह औरभ्रकम् । अजाना समूह आजकम् । उष्ट्रोरभ्राजाना क्रमेण समूहतामानि । चक्र समूह तद्वन्त चक्रीवन्त । प्रायेण बालेभ्यो वत्सेभ्य एव हिता बालेया । रासन्ते वाश्यते उच्चैरिति रासभा । 'रात् शब्दे' । गर्दन्ति उच्चैरिति गर्दभा । 'गर्द शब्दे' । ख मुखान्तर्वर्ति महदाशमेषामिति^१ खरा । गर्दभनामानि ॥ ७७ ॥

^१ K_१ W_१ Pt_१ add अस्तीति

(पा.) उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे—आजकम् । उष्ट्राणा समूह औष्ट्रकम् । उरभ्राणा समूह औरभ्रकम् । अजाना समूह आजकम् । उष्ट्रादीना समूहे औष्ट्रादिशब्दा स्युरिति वा योजना । चक्रीवन्तस्तु—गर्दभा खरा । गर्दभनामानि । 'गाडिडिपेरु' ।^१ कोलिण्टा करभा शाला^२ । एतानि त्रीणि च ॥ ७७ ॥

^१ कोलण्ट A_१

^२ शाला B_१

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् ।

पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयिकश्च सः ॥ ७८ ॥

(वि.) वैदेहक इति—विदेहे विविधोपचये भव वर्तमानः वैदेहकः^१ । अर्थेन सह वर्तते सार्थः । तं नरं स्वपण्यं वाहयतीति ^२सार्थवाहः । ‘वह प्रापणे’ । निगमे धनागमे भवो वर्तमानः नैगमः । वणिगेव वाणिजः । पणते व्यवहरतीति वणिक् । ‘पण’ ^३व्यवहारे । धात्रादेः पकारस्य वकारादेशः । पण्यम् आजीवो यस्य ‘पण्याजीवः । आपणः प्रयोजनमस्य आपणिकः । क्रयविक्रयाभ्यां जीवतीति क्रयविक्रयिकः । वाणिज्यवृत्त्युपजीविनो नामानि ॥ ७८ ॥

^१ K₃, K₈ add ‘दिह उपचये’

^२ सार्थं वहति W₂, प्रापयति K₃, K₈

^३ W₂ adds स्तुतौ च

^४ पण्येन आजीवति F₃, Pt₂

(पा.) वैदेहक सार्थवाहो—वणिक् । ज्ञान्तः । वणिजां नामानि । ‘वरवार’ ॥
पण्याजीवो—क्रयविक्रयिकश्च^१ स । क्रयविक्रयोभयवतो नामानि ॥ ७८ ॥

^१ क्रयविक्रयिकः A₁

विक्रेता स्याद्विक्रयिकः क्रायकः क्रयिकः समौ ।

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यान्मूल्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥ ७९ ॥

(वि.) विक्रेतेति—विक्रीणाति पण्यमिति विक्रेता । ‘डुक्तीब् द्रव्यविनिमये’ । विक्रयेण जीवतीति विक्रयिकः । यः पण्यस्य विक्रयेण जीवति तस्य नामनी ॥ उच्चनीचमूल्यकल्पनया पण्यं क्रीणाति गृह्णातीति क्रायकः^१ । क्रयेण जीवतीति क्रयिकः । पण्यकर्तृनामनी ॥ वणिजः कर्म वाणिज्यम् । वणिज्या च । वाणिज्यवृत्तिनामनी ॥ मूलेनानाम्यम्^२ अनभिभवनीयं मूल्यम् । वसत्यस्मिन् स्वयनव्ययेन कारितं पण्यादिकमिति वस्तु^३ । ‘वस निवासे’ । असत्यनिर्वाहः क्रयः अनेन मूलद्रव्यरहितेनेति अयक्रयः^४ । मूल्यनामानि ॥ ७९ ॥

^१ क्रयकश्च Pt₂   ^२ मूलभूतद्रव्येण अभिमूषते शेषत्वेन क्रियते K₃, K₈.   ^३ वसत्यनेन पण्यादिक Pt₁   ^४ अवक्रियतऽनेन F₂, Pt₂.

(पा.) विक्रेता स्याद्विक्रयिकः । विक्रयमात्रिणो नामनी । ^१क्रायकः क्रयिकः समौ । मूल्येन पण्यानि गृह्यतो नामनी । ‘कोनेडिनाइलु’ ॥ वाणिज्यं तु ^२वाणिज्य

९. वैश्यवर्गः]

स्यात्। नपुंसके स्यादपि वणिज्यापि स्यात्। वणिक्कर्मनामनी ॥ मूल्यं धनोऽप्यवक्रयः।
मूल्यनामानि। 'वेल'। योगविभागादवक्रयो भाटकः। 'भाटकोऽवक्रयः स्मृतः'।
इति हलायुध (अ. मा. २. ४१८)। 'वाडिगे' ॥ ७९ ॥

१ क्रात्रि, A₁.२ वणिज्या B₂.

नीवी परिपणो मूलधनं लाभोऽधिकं फलम्।

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८० ॥

(वि.) नीवीति—नितरा वीयते सत्रियत इति नीवी। 'व्येब् सवरणे'।
स्त्रीनीवीस्थानवत् १ परसप्तप्राप्तिनिमित्तत्वात् वा। परिपण्यते लाभार्थं प्रयुज्यते परिपणः २।
'पण व्यवहारे स्तुतौ च'। लाभार्थं प्रयुज्यमानधनस्य नामानि ॥ मूलधनप्रयोगेण
लभ्यत इति लाभः। 'डुलभप् प्राप्तौ'। मूलधनप्रयोगेण फलतीति फलम्। 'फल
निष्पत्तौ'। ३ मूलधनप्रयोगेण यदधिकं ४ लभ्यते तस्य नामनी ॥ परिदीयत इति
परिदानम् ५। 'दा दाने'। परिवर्त्यते दीयत इति परिवर्तः ६। 'वृत्तु वर्तने'। निमेये
परिवर्तनीये भवो नैमेयः। 'मेड् प्रणिदाने'। निमयते ७ विनियुज्यते निमयः। 'मय
गतौ'। विनिमयनामानि ॥ ८० ॥

१ रसवत्प्राप्ति° K₂२ परिपणम् K₂, K₄३ मूल च तदन च Pt₂.४ F₂, Pt₂ add अध्याहृत५ परिवृत्त्य दान, 'डुदान् दाने' F₂, Pt₂

६ परिवर्तन

Pt₂ ७ K₂ adds विनिमयते

(पा.) नीवी परिपणो १ मूलधनम्। मूलधननामानि ॥ लाभोऽधिकं धनम् २।

मूलधनेनार्जितमधिकं धनं लाभः स्यात्। 'वडवलमुस्रन्न आमीदगणिचिन धनमु
लाभमनिषिचुकोनुनु' ॥ परिदानं परीवर्तो—नियमावपि। धृतादेस्तेलादिप्रत्यर्पणनामनी।
'साटिपेरु' ॥ ८० ॥

१ परिपणं A₁२ फलम् B₂

पुमानुपनिधिर्न्यासः प्रतिदानं तदर्पणम्।

क्रये प्रसारितं क्रयं क्रयं केतव्यमात्रके ॥ ८१ ॥

(वि.) पुमानिति—आधारकहस्तस्य उप समीपे निधोयत १ इति उपनिधिः।
'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। प्रादकजनसनिधौ २ न्यस्यत इति न्यासः। 'अमु क्षेपणे'।

निक्षेपविशेषस्य नामनी ॥ प्रतिदीयत इति प्रतिदानम् । 'हुदान् दाने' । न्यासप्रत्यर्पण-
स्य नाम ॥ क्रयार्थं प्रसारित क्रय्यम् । क्रेतु योग्य क्रेयम् । क्रेतव्यमात्रनाम ॥ ८१ ॥

¹ निधान F₂, Pt₂

² न्यसन Pt₂

(पा.) पुमानुपनिधिर्न्यास । ¹निक्षेपविशेषनामनी । 'वाडिके' ॥ प्रतिदान
तद्वर्पणम् । तस्योपनिधे प्रत्यर्पण प्रतिदान स्यात् । ²'वाडिकतिरुगतिरुगवोष्पिचुट' ॥
क्रये प्रसारित क्रय्यम् । क्रयार्थं प्रसारित द्रव्य क्रय्य स्यात् ॥ क्रेय क्रेतव्यमात्रके ।
³क्रयाद् द्रव्य क्रेय स्यात् । परिक्रेतु पृष्ट द्रव्यमित्यर्थ ॥ ८१ ॥

¹ द्रव्यागनामनी A₁

² B₃ omits

³ क्रयाद-यद् द्रव्य A₁

विक्रेयं पणितव्य च पण्य क्रयादयस्त्रिषु ।

ह्रीवे सत्यापन सत्यकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ॥ ८२ ॥

(वि.) विक्रेयमिति—¹वित्रेतु योग्य विक्रेयम् । पणितु व्यवहर्तु योग्य पणि-
तव्यम् । पण्यत इति पण्यम् । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' । ²पण्यमात्रनामानि ॥
क्रयादय पण्यान्ता त्रिषु लिङ्गेषु वर्तन्ते ॥ सत्यस्य कारण सत्यापनम् । सत्यकारश्च ।
सत्याकृतिश्च । विक्रेते क्रेता इद पण्य मया गृहीतमित्युक्त्वा यस्मिन्चिदङ्गुलीयादिक
दीयते तस्य नामानि ॥ ८२ ॥

¹ विक्रयस्य K₅, K₆

² विक्रयक्रियाकमण W₂

(पा.) विक्रेय पणितव्य च । ¹विक्रेतुमापृष्टद्रव्यनामनी । क्रयादयस्त्रिषु ।
क्रयादय शब्दास्त्रिलिङ्गा । क्रय्य कर्पूर । क्रया कस्तूरिका ॥ ह्रीवे सत्यापन—स्त्रियाम् ।
²क्रयनिश्चयार्थं दत्तवित्तस्य नामानि ॥ 'सचकरुवु' ॥ ८२ ॥

¹ विक्रतुमिष्ट B₂

² सत्यार्थे A₁

विपणो विक्रयः सख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसख्ययोः ॥ ८३ ॥

(वि.) विपण इति—विपण्यते व्यवहियते विपण । 'पण व्यवहारे' ।
विनीयत इति विक्रय । 'हुक्तीञ् द्रव्यविनिमये' । मूल्य गृहीत्वा पण्यर्पणस्य नामनी ॥

एकाद्याः ^२अष्टादशशब्दपर्यन्ताः सख्याः सख्येये घटादौ सख्येयलिङ्गानुसारेण त्रिपु
लिङ्गेषु वर्तन्ते । कदाचिदपि सख्यामात्रे न वर्तन्ते । अत्रोदहरणानि—एकः पुमान् । द्वौ
पुमांसौ । त्रयो गुणाः । इत्यादि ॥ अत्र विंशतिशब्देन एकोनविंशतिशब्दो विज्ञेयः ।
एकोनविंशत्याद्याः नवतिशब्दपर्यन्ताः सर्वाः सख्या बहुषु सख्येयेषु घटादिषु सख्यायां
च वर्तमाना अपि सदा एकत्वे एकवचने वर्तन्ते ॥ ८३ ॥

^१ W₂ adds स्तुतौ च.

एकादिसख्याशब्दाः सख्येये वस्तुनि वर्तमानाः त्रिपु । एतेषा सख्यासख्येययो सामानाधिकरण्यं
भवति Pt₂

^२ आदश दशश्रुतिपर्यन्तम् । अष्टादशभ्य इति यावत् ।

(पा.) विपणो विक्रयः । ^१पणमादाय द्रव्यदाननामनी । ‘अम्मकमु’^२ ।
निरुपसर्गो चेत् ^३क्रयवाचकौ । सख्याः सख्येयेष्वष्टादश त्रिपु । अष्टादशशब्दावधिकाः
सख्याशब्दाः सख्येयमात्रवृत्तयः । एको ब्राह्मण इति सामानाधिकरण्यं सुवचनम् । तथा
ब्राह्मणानां दश द्वादश वेति वैयधिकरण्यं न सुवचनम् । एक, द्वे, त्रीणि, चत्वारि, पञ्च,
षट्, सप्त, अष्ट, नव, दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदश, चतुर्दश, पञ्चदश, षोडश,
सप्तदश, अष्टादश । त्रिविध्यनेन त्रिलिङ्गाः ॥ विंशत्याद्याः—सख्येयसख्ययो ।
विंशत्यादिसख्याशब्दाः सर्वे सख्येयसख्यारूपयोरुभयोरप्यर्थयोः स्युः । विंशतिर्गोषः ।
विंशतिर्गणम् । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्ये उभये अपि सुवचने । विंशतिः, त्रिंशत्,
चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्तति, अशीति, नवति, शतम्, सहस्रम्, अयुतम्,
नियुतम्, कोटिः । सदैकत्वे इत्यनेन नित्यैकवचनता ॥ ८३ ॥

^१ मूल्य B₂

^२ ‘अम्मट कोनुटि’ B₂

^३ मूलदानवाचकौ B₂

सख्यार्थं द्वियहुत्वे स्तस्तासु चानवतेः स्त्रियः ।

पङ्क्तेः शतसहस्रादि क्रमादशगुणोत्तरम् ॥ ८४ ॥

(वि.) सख्यार्थं इति—सख्यार्थं सख्यामात्रे वर्तमानानाम् एकोनविंशत्यादीनां
द्विवचनबहुवचनेऽपि स्तः । तात्पर्यार्थस्तु एकोनविंशत्याद्या शब्दाः सख्यायामेकवचन-
द्विवचनबहुवचनान्ता भवन्ति । सख्येये वर्तमानास्तु एकवचनान्ता एव भवन्तीत्यर्थः ॥
तासु सख्येयसख्यासु वर्तमाना एकोनविंशत्याद्या सर्वे शब्दा आनवतेः नवतिशब्दपर्यन्तं
स्त्रियः स्त्रीलिङ्गा भवन्ति । सख्येयानुसारेण तद्विङ्गा न भवन्ति^१ । अत्रोदहरणानि—विंशत्या
शतैर्विद्धः । विंशत्यै स्त्रीभ्यो देयानि फलानि । विंशति फलानि ॥ सख्यायामुदहरणानि—
गयां द्वे विंशती । गयां विंशो विंशतयः ॥ पङ्क्तिः^२ दश सख्याः, तस्या आरभ्य
दशगुणोत्तर क्रमान् शतं सहस्रम् । दश दशगुण शतम् । शत दशगुण सहस्रम् ।

आदिग्रहणात् अयुतं प्रयुतमित्यादि । सहस्रं दशगुणम् अयुतम् इत्यादि । एवमादि परार्धशब्दपर्यन्ता भवन्ति ॥ ८४ ॥

¹ K₂, K₄ add किंतु नियतस्त्रीलीङ्गा एव भवन्ति; मित्रलिङ्गेन समानाधिरूपा अपि स्त्रीलिङ्गाः F₂, Pt₂. ² पङ्क्तिशब्देन दशसंख्योच्यते Pt₂.

(पा.) संख्यार्थे द्विवहुत्वे स्तः । ¹संख्यार्थे ²विंशत्यादीनां द्वित्वबहुत्वेऽपि स्याताम् । अमत्राणां द्वे विंशती । अतिथीनां तिस्रो विंशतयः ॥ तासु चानवतेः स्त्रियाम् । तासु नवतिशब्दान्ताः सर्वे शब्दा स्त्रीलिङ्गाः । ³विंशत्या पुरुषैर्भुक्तम् । 'कोट्याः शतादि-संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तत्' (३. ५. २४) इति वक्ष्यमाणत्वात् शतादीनि नपुंसकान्येव । 'परैः परिभवे प्राप्ते वयं पञ्चोत्तरं शतम्' (म. भा. ३. २३२. १२) ॥ पङ्क्तेः शतसहस्रादि—दशगुणोत्तरम् । पङ्क्तिशब्दो दशपर्यायः । 'नृपतेः प्रतिपिद्धमेव तत् कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घय यत्' । (रघु. ९. ७४) इति दशरथे पङ्क्तिरथशब्द-प्रयोगः । दशशब्दान्यत्वादस्य विंशतिशब्दवत् लिङ्गवचनव्यवस्था । पङ्क्तिशब्दाद्वारभ्य शतसहस्रादीनि पदानि क्रमेण ⁴दशगुणोत्तरसंख्यावाचकानि । पङ्क्तिर्दशगुणा चेच्छतम् । शतं दशगुणं चेत् सहस्रम् । सहस्रं दशगुणं⁵ चेदयुतमित्यादि ॥ ८४ ॥

¹ संख्यानार्थे A₁. ² एतेषा A₁. ³ नवसप्तत्या A₁. ⁴ दशगुणोत्तराणि A₁.
⁵ दशगुणित A₁.

पौतवं द्रुवयं पाथ्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥ ८५ ॥

(वि.) पौतवमिति—पुनाति धान्यादिमानं शोधयतीति पौतुः राजपुरुषः¹ । तस्येदं पौतवम् । यौतवमिति वा पाठः । द्रोः ²द्रुमस्य विकारः द्रुवयम् । मकारस्य वकारादेशो भवति । मीयतेऽनेनेति पाथ्यम् । 'माङ् माने' । धात्वादेर्मकारस्य पकारादेशः । धान्यादिमानार्थनामानि ॥ मीयतेऽनेनेति मानम् । तच्च तुलाङ्गुलिप्रस्थैः त्रिप्रकारं भवति । यथा ³हिरण्यादिमानं तुलादिरूपम् । क्षेत्रादिमानम् अङ्गुल्यादिकम् । धान्यादिमानं प्रस्थादिरूपम् इति । मापवत् स्थूलत्वात् मापकः⁴ । आद्यश्चासौ मापकश्च आद्यमापकः । रजतव्यतिरिक्तपञ्चगुञ्जापरिमितहिरण्यादेर्नाम ॥ ८५ ॥

¹ F₂, Pt₂ add 'पून् पवने'. ² द्रुमस्य W₂, Pt₂. ³ दिङ्वादि K₂, K₄.
⁴ मापाङ्गित्यात् Pt₂.

(पा.) पौतव द्रव्य—त्रयम् । पौतवादीनि त्रीण्यपि ^१मानसामान्यनामानि । पाप्य हस्तादिभिर्मान, द्रव्य ^२कुड्वादिभि । पौतव तु लयेत्यन्या राद्धान्ता तुलाङ्गुलि-प्रस्थैरिति व्यत्यस्तपाठन प्रत्याख्यात ॥ मान तुलाङ्गुलिप्रस्थै । मीयतेऽनेनेति मानम् । यत् पण्यद्रव्यादीयत्तापरिच्छेदक^३ तन्मानम् । ^४तच्च तुलाङ्गुलिप्रस्थैस्त्रिविध स्यात् । तत्र पलकृपादीनि तुलामानानि । हस्तवितस्त्यादीनि अङ्गुलिमानानि । द्रोणाढकादीनि प्रस्थमानानि ॥ गुञ्जा पञ्चाद्यमापक । गुञ्जा पञ्च स्युश्चेद् आद्यमापक स्यात् ॥ ८५ ॥

^१ सामान्यार्थकानि A₁

^२ कुड्वादिभि B₂

^३ परिच्छेदरूप १₁

^४ त मान A₁

ते षोडशाक्षः कर्पोऽस्त्री पल कर्पचतुष्टयम् ।

सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे कुरुविस्तस्तु तत्पले ॥ ८६ ॥

(वि.) त इति—अस्नोति 'सघातरूपतामापद्यत इति अक्ष । 'अक्ष व्याप्तौ' । कर्पति स्वभारेण तुलाकोटिमिति कर्प । 'कृप विलेखने' । षोडशाद्यमापकपरिमित सुवर्णादिनामनी ॥ पलति तुलाकोटि गच्छतीति पल्म् । 'पल गतौ' । कर्पाणा चतुष्टयस्य नाम ॥ शोभनो वर्णो यस्य ^२सुवर्ण । वित्यति तुलाकोटि नीचै प्रेरयतीति विस्त । 'विस् ^३क्षेपे' । अक्षपरिमितहेम्नो नामनी ॥ कुरुदेशे विस्त इति प्रसिद्धत्वात् कुरुविस्त । पलपरिमितहेम्नो नाम ॥ ८६ ॥

^१ व्याप्तातीति Pt₂

^२ सुवर्णमत्रास्तीति Pt₁

^३ प्ररण W₂

(पा.) ते षोडशाक्ष—अस्त्री । आद्यमापा षोडश स्युश्चेद् अक्ष स्यात् । स एव 'कप ॥ पल कर्पचतुष्टयम् । कर्पाश्चत्वार स्युश्चेत् पल स्यात् ॥ सुवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे । काञ्चनस्य कर्पे सुवर्णविस्तशब्दौ स्याताम् ॥ कुरुविस्तस्तु तत्पले । तस्यैव हेम्न' पले कुरुविस्तशब्दश्च स्यात् । अनुक्तम्—रजते पल इन्दु स्यात् । रजतस्य पले इन्दुशब्द स्यात् ॥ ८६ ॥

^१ कर्पश्च B₂

^२ पलपरिमितहेम्न B₂

तुला स्त्रियां पलशत भारः स्याद् विंशतिस्तुलाः ।

आचितो दश भाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥ ८७ ॥

(वि.) तुलेति—तोलयत^१ इति तुल्य । ‘तुल्य उन्माने’ । ‘पलानां शतस्य नाम ॥ भ्रियत इति भारः । ‘भृञ् भरणे’ । द्विसहस्रपलपरिमितताम्रादिद्रव्यनाम ॥ आचीयते राशीक्रियते आचितः । ‘चिञ् चयने’ । विंशतिसहस्रपलपरिमितताम्रादिद्रव्यराशिनाम ॥ शकटेन उह्यते शाकटः । शकटेन चोदुं शक्यस्य भारस्य नाम ॥ ८७ ॥

^१ तुल्यते K₁, Pt₂.

^२ पलशतपरिमितसुवर्णादिनाम K₂, K₆.

(पा.) तुला स्त्रियां पलशतम् । पलानां शतं तुला स्यात् ॥ भारः स्याद् विंशतिस्तुलाः । तुला विंशतिश्चेत् भारः स्यात् । आचित दश भाराः स्युः । भारा दश चेदाचितं स्यात् । नपुंसकम् ॥ शाकटो भार आचितः । शकटभार आचितः स्यात् । पुंलिङ्गः । लिङ्गविवेकद्वारा आनुपङ्गिकार्थमिधानम् ॥ ८७ ॥

कार्पापणः कार्पिकः स्यात् कार्पिके ताम्रिके पणः ।

अस्त्रियामाढकद्रोणौ खारी बाहो निकुञ्चकः ॥ ८८ ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

(वि.) कार्पापण इति—कर्मरूपेण ^१ताम्रेण पण्यत इति कार्पापणः । कर्मप्रमाणमस्येति कार्पिकः । पण्यते व्यवह्रियतेऽनेनेति पण । ‘पण व्यवहारे’ । ताम्रकृतकर्मप्रमाणकरूपकनामानि ॥ ^२आ समन्तात् दौकते गच्छतीति आढकः । ‘दौक गतौ’ । प्रस्थचतुष्टयपरिमाणस्य नाम ॥ ^३द्रुणति धान्यपरिमाणाय वर्तते सर्वतो गच्छतीति द्रोणः । ‘द्रुण हिंसागतिकौटिल्येषु’ । अष्टाढकप्रमाणस्य नाम ॥ खं महदाकाशमस्या इति खारी । चतुर्विंशतिद्रोणपरिमाणनाम ॥ वहति धान्यादिकमिति बाहः । ‘बह प्रापणे’ । अष्टद्रोणान्यूनप्राश्नारिपरिमाणनाम ॥ निकुञ्चति कुडवापेक्षया अल्पीभवतीति निकुञ्चकः । ‘कुञ्च कौटिल्याल्पोभावयोः’ । कुडवचतुर्थ्याशनाम ॥ कुडकते संस्त्यायते धान्यमिति कुडवः^४ । ‘कुल संस्त्याने वन्धुषु च’ । द्वादशप्रसूतिपरिमाणनाम ॥ प्रतिष्ठते धान्यमन्नेति प्रस्थः । ‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । कुडवचतुष्टयपरिमाणनाम ॥ ८८ ॥

^१ रूप्यकरूपेण W₂, रूप्येण Pt₂

^२ Gap of ten pages in K₂.

^३ द्रवति,

‘ड गतौ’ F₂, Pt₂.

^४ कुडव इति वा पाठः K₂ यदाहुः—‘पलं प्रकुञ्चकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमयादकम् । अष्टादशो भवेद् द्रोणो द्विद्रोणः रूप्य उच्यते । सार्धं रूप्यं भवेत् रक्षी दिव्यां गोप्युदाहृत्य । ताम्रेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्’ इति स्वामी (पृ. २२०) ॥

(पा.) कार्पापणः कार्पिकः स्यात् । हेमरजतादि कर्पादिमुद्रया हताक्षनामनी ।
 ‘हेमरजतादिकर्पं चेतयोष्टिचिन् अच्यु’ । कार्पिके ताम्रिके पणः । ताम्रेण कृतः कार्पापणः
 पणः स्यात् ॥ अरिव्यामादकद्रोणौ—परिमाणार्थकाः पृथक् । आदकं प्रस्थचतुष्टयपरिमाण-
 नाम । ‘तूमेडु’ । द्रोणं चत्वार्यादकानि । ‘तलुतुम्’ । खारी द्रोणार्धम् । ‘यिहुमु’ ।
 बाह आदकार्धम् । ‘यिरन’ । ‘कुम्भः शूर्पाऽस्त्रियां तौ द्वौ गोणिवाहस्तु तद्द्वयम्’ ।
 तौ द्वौ खारीति केचित् । केपांचित् खारिवाहौ । तन्मते बाहश्चतुःशूर्पाः, खारिरष्टशूर्पाः ।
 द्विवण्टकः प्रसूतिः । ‘चारेडु’ । निकुञ्चक इति पाठान्तरम् । निकुञ्चकश्च मानचतुर्थांशः ।
 ‘सौलेडु’ । कुडुवो मानम् । ‘पडेडु’ । पलचतुष्टयं कुडुव इति तुलामानविषयः ।
 प्रस्थ इति मानचतुष्टयम् । एवमूह्याः पृथक्परिमाणार्थकाः ॥ ८८ ॥

पादस्तुरीयो भाग स्यादंशभागौ तु वण्टके ॥ ८९ ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु ।

हिरण्यं द्रविणं शुभ्रमर्थरैविभवा अपि ॥ ९० ॥

(वि.) पाद इति—पद्यत इति पादः । ‘पद गतौ’ । चतुर्थांशनाम ॥ अंश्यते
 अंशः । ‘अंश विभागे’ । अम्यते सेव्यते क्रमेणेति वा । ‘अम गत्यादिपु’ ।
 भज्यते क्रमेण भागः । ‘भज सेवायाम्’ । वण्ट्यते सेव्यते वण्टकः । ‘वटि विभाजने’ ।
 मापाद्येकदेशनामानि ॥ द्रवणीयमिति द्रव्यम्^१ । ‘द्रु गतौ’ । द्रविणं च । विद्यते
 लभ्यत इति वित्तम् । ‘विद् लभे’ । स्वपतौ वित्तस्वामिनि साधु स्वापतेयम् ।
 रिच्यते पुत्रादिना^२ नि.सार्यत इति रिक्थम् । ‘रिचिर् विरेचने’ । ऋच्यते स्तूयत इति
 ऋक्थम् । ‘ऋच स्तुतौ’ । धिनोति स्वामिनमिति धनम् । ‘धिवि प्रीणने’ । धनतीति
 वा । ‘धन धान्ये’ । वसति नीतिमतां गृह इति वसु । ‘वस निवासे’ । हर्षति गच्छतीति^३
 हिरण्यम् । ‘हर्ष गतिकान्त्योः’ । ‘हर्ष्यतेऽभिगम्यते’^४ शुभ्रम् । ‘शु अभिगमने’ ।
 अर्ध्यते जनैरिति अर्थः । ‘अर्थ उपयाच्यायाम्’ । ‘राति पुष्टिमिति राः । ‘रा दाने’ ।
 विभवति कार्यसिद्धौ समर्थो भवति विभवः । धननामानि ॥ ८९-९० ॥

^१ वश्यते, ‘वट’ K₂, K₃   ^२ यत्रात् अधिगन्तव्यत्वात् K₂, K₃, द्रवणीयत्वात् W₂.

^३ विमन्यते, ‘रिचिर् पृथग्भावे’ F₂, Pt₂.

^४ दीव्यति K₂, K₃.

^५ Pt₂ adds

द्रवति गच्छतीति द्रविणम्, ‘द्रु गतौ’.

^६ K₂ adds अर्थमिः.

^७ सन्त्येनमिति, ‘रा

आदाने’ Pt₂.

(पा.) पादस्तुरीयो भागः स्यात् । चतुर्थभागः पादः स्यात् । प्रथमपादः कुडुवः । पलपादः कर्प इत्यादि ॥ अंशभागौ तु वण्टके । एकदेशनामनी ॥ द्रव्यं वित्तं—विभवा अपि । धननामानि ॥ ८९-९० ॥

स्यात् कोशश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते ।

ताभ्यां यदन्यत् तत्कुप्यं रूप्यं तद् द्वयमाहतम् ॥ ९१ ॥

(वि.) स्यादिति—कूप्यते तूप्यत इति कोशः^१ । 'कु शब्दे' । हर्यति दीव्यसीति हिरण्यम् । 'हर्य गतिकान्त्योः'^२ । कृतावस्थस्य^३ अकृतावस्थस्य वा हेमो रूप्यस्य च नामनी ॥ गोप्यते अप्रमत्तैरिति कुप्यम्^३ । धात्वावेर्गकारस्य ककारादेशः । ताभ्यां कृताकृताभ्यां हेमरूप्याभ्याम् अन्यस्य कांस्यादिलोहस्य नाम ॥ रूपमस्यास्तीति रूप्यम् । आहतस्य राजमुद्राङ्कितस्य तद्द्वयस्य कुप्याकुप्यस्य^४ नाम ॥ ९१ ॥

^१ कोप इति वा पाठः W₂   ^२ घटितावटितस्य F₂.   ^३ W₂, Pt₂ add 'गुह्य रक्षणे'.   ^४ हेमरूप्यस्य K₂, K₄.

(पा.) स्यात् कोशश्च—कृताकृते । अग्निना 'द्रुतं पश्चाद्वनीभूतं'^१ तत् हेम कोशहिरण्यशब्दवाच्यम्, तद्रूप्यं च कोशहिरण्यशब्दवाच्यम् । अंशरूपपरित्यागात् कृतं च, कटकदिरूपाप्राप्तेरकृतं च, इति कृताकृतं पिण्डीभूतमुच्यते । ताभ्यां यदन्यत् तत्कुप्यम् । ताभ्यां हेमरूप्याभ्यामन्यत्ताम्रादि द्रव्यं कुप्यं स्यात् ॥ रूप्यं तद्द्वयमाहतम् । व्यवहारार्थं आहते मुद्रिते कुप्याकुप्ये द्वे च रूप्यं स्यात्^२ ॥ ९१ ॥

^१ तत A₁.   ^२ B₂ a lds इति यावत्.   ^३ A₁ adds नाणकसामर्थ्यम्.

गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भं हरिन्मणिः ।

शोणरत्नं लोहितकः पद्मरागोऽथ मौक्तिकम् ॥ ९२ ॥

मुक्ताथ विद्रुमः पुंसि प्रवालं पुनपुंसकम् ।

(वि.) गारुत्मतमिति—गारुत्मत इदं^१ गारुत्मतम् । मरणं तरत्यनेन मरकतम्^२ । गरुडोद्गारलिप्तः अश्मा गर्भं यस्य अश्मगर्भः । हरितवर्णा मणिः हरिन्मणिः । हरितवर्णस्य रत्नस्य नामानि ॥ शोणरत्नं रत्नं शोणरत्नम् । लोहितवर्णत्वात् लोहितकः । पद्मवद् रागो

यस्य पद्मराग । रक्तवर्णरत्नस्य नामानि ॥ मुक्तैव मौक्तिकम् । मुच्यते शुक्तिसपुटग-
मन्मुक्ता । 'मुच्छ्र मोक्षणे' । मुक्तानामनी ॥ विशिष्टश्चासौ द्रुमश्च विद्रुम । अप्सु
प्ररुष्ट बलते प्रवालम् । 'बल सचलने' । विद्रुमनामनी ॥ ९२ ॥

^१ गरुडतो जात F₂ Pr₂. ^२ मर मरण तत्कृत्यनेन, 'तक हत्तने' Pr₂ मरक तरति W₂

(पा.) गारुडत मरकत—हरिणमणि । मरतकमिति कचित्पाठ । मरकतमणि^१-
नामानि ॥ शोणरत्न—पद्मराग । ^२शोणमणिनामानि । कुरुविन्दोऽपि । 'कुरुविन्दमणि-
भेषिक्नत्कोटीरशोनिता' इति प्रयोगात् (ललिता ४) ।

'बहलानुरागाकुरुविन्दवलप्रतिबद्धमभ्यमिव दिग्बलयम्' ।

इति साधश्च (शिशु ९. ८) ॥ अथ मौक्तिकं मुक्त्य । मुक्त्यफलमपि स्यात् ।
'मुक्ताफल मौक्तिकेय गङ्गेष्टि कटशर्करा' इति वैजयन्ती (पृ. १५२, श्लो ५७) ।
मुक्तामणिनामनी ॥ अथ विद्रुम — पुनपुसकम् । प्रवालनामनी । 'पगडमु' । अनुक्तम्—
इन्द्रील महानीलम्^३ । 'नीलरत्ननामनी ॥ सूर्यकान्तस्त्वग्निमणि । रविरत्ननामनी ।
वैडूर्यं बालवायजम् । ^४वैडूर्यमणिनामनी ॥ ९२ ॥

^१ हरितवर्णमणि° B₂

^२ मणिकय° A₁

^३ महानील A₁

^४ मणि° B₂

^५ विद्रुमरत्न° A₂

रत्न मणिर्द्वयोरश्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥ ९३ ॥

स्वर्णं सुवर्णं कनक हिरण्य हेम हाटकम् ।

तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्बुरम् ॥ ९४ ॥

चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने ।

रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ॥ ९५ ॥

(वि.) रत्नमिति—रमन्तेऽस्मिन् जना इति रत्नम् । 'रमु जीढायाम्' । मण्यते
'रत्नमिति मणि । 'मण शब्दे' । गारुडाद्यश्मजातीयमुक्ताप्रवालादेर्नामनी ॥ शोभनो
वर्णो यस्य स्वर्णम् । सुवर्णं च । कनति 'दीव्यतीति कनकम् । 'कन दीप्तिवन्तिगतिपु' ।
हर्यतीति हिरण्यम् । 'हर्यं गतिकान्त्यो' । दिनोति ताम्राद्यबलेपनात् वर्धत इति हेम ।
'हि' गती । नान्त । हटति 'दीव्यतीति हाटकम् । 'हट दीप्ती' । तप्यतेऽप्राविति^५
तपनीयम् । 'तप सत्तापे' । शतकुम्भारये आकरे गिरौ वा भवतीति शातकुम्भम् ।

गङ्गाया अपत्यं गाङ्गेयम्^६ । त्रियतेऽङ्गुल्यादिमिरिति भर्म । ‘भृब् भरणे’ । नान्तः ।
 कर्वति लोहमये स्वश्चैष्टयादिति कर्तुरम् । ‘कर्वं दर्वे’ । चामीकराख्याकरे गिरौ वा
 भवत्वात् चामीकरम् । महार्घतया जातं प्रशस्तं रूपमस्येति जातरूपम् । रज्यते ताम्रादि-
 कमनेनेति रजतम् । महश्च तद्रजतं च महारजतम् । काञ्चते दीप्यत इति काञ्चनम् ।
 ‘काचि दीप्तिबन्धनयोः’ । रोचत इति रुक्मम् । ‘रुच दीप्तौ’ । कृतस्वराख्याकरभवत्वात्
 कार्तस्वरम् । जम्बूफलरसोत्पन्नदीभवत्वात् जाम्बूनदम् । अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठास्येति
 अष्टापदम् । अष्टलोहानि यथा—

‘सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु ।
 सीसं च धीवरं चैव अष्टलोहानि चक्षते ॥’

इति । सुवर्णनामानि ॥ ९३-५ ॥

^१ F₂, Pt₂ add स्तूयते. ^२ दीप्यते W₂, Pt₂. ^३ K₁, K₂ add वृद्धौ च.
^४ दीप्यत इति F₂, Pt₂. ^५ W₂ adds अमेन; तापनमर्हतीति Pt₂. ^६ गङ्गायामग्निना
 न्यस्तस्य माहेभरवीर्यस्य हिरण्यत्वेन भूतत्वात् Pt₂. ^७ ‘कर्वं रर्वं गर्वं दर्वे’ K₁, K₂.

(पा.) रजं मणिर्द्वयोः—मुक्तादिकेऽपि च । रत्नमणिशब्दौ द्वौ मरकताद्यश्मजातौ
 मौक्तिकायनश्मजातावपि^१ स्याताम् ॥ स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम । ‘हेममष्टापदं
 स्वर्णम्’ इति धनंजयपाठाद् अकारान्तोऽपि स्यात् । हाटकं—भर्म । ‘भर्मं रुक्मं हाटकं
 शातकुम्भम्’ इति हलायुधपाठाद् (अ. मा. २. १८) अकारान्तोऽपि स्यात् ।
 फर्तुरं—अष्टापदोऽग्नियाम् । कनकनामानि । फल्याणमग्निवीजं च देवाहं^२ गौरमर्जुनम् ।
 एतानि पञ्च च ॥ ९३-५ ॥

^१ अश्मजातौ A₁. ^२ तारजीवनम् B₂.

अलंकारसुवर्णं यच्छृङ्गीकनकमित्यदः ।

दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९४ ॥

(वि.) अलंकारेति—^१शृङ्गयामलंकारे उपादेयं कनकं शृङ्गीकनकम् । अलंकार-
 योग्यसुवर्णनाम ॥ कनकापेक्षया निकृष्टवर्णत्वाद् दुर्वर्णम्^२ । रज्यते ताम्रादिक्मनेनेति
 रजतम् । ‘रज रणे’ । प्रशस्तं रूपमस्येति रूप्यम् । रज्ज्वति व्यथते घनतयापातिततया
 खर्जूरम् । ‘खर्ज व्यथने’ । ^३श्वेतवर्णत्वात् श्वेतम् । रजतनामानि ॥ ९६ ॥

^१ शृङ्गेरुकाय K₁, K₂. ^२ दुष्टो वर्णोऽस्य W₂. ^३ श्वेतं, ‘धिता पणे’ K₁.

(पा.) अलकारसुवर्णं—कनकमित्यद । कटकाद्यलकारसवन्धि सुवर्णं शृङ्गीकनक स्यात् । शृङ्गीकनकमित्यौर्वानलादिवत् प्रयोग । 'स्त्री शृङ्गी मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोशे पृथङ्निर्देश । केषाचित् शृङ्गीकनकमिति सघातोऽपि^१ गृहीत एव । 'अलकारसुवर्णं तु शृङ्गीकनकमाशु च' इति वैजयन्ती (पृ ४२, श्लो २२) । दुर्वर्णं रजत—धेतमित्यपि । रजतनामानि । अनुक्तम्—'तार शुभ्र चन्द्रहासम्'^२ । एतानि त्रीणि च ॥ ९६ ॥

^१ B₃ omits अपि

^२ चन्द्रवोजम् A₁

रीतिः स्त्रियामारकूटो न स्त्रियामथ ताम्रकम् ।
शुल्य म्लेच्छमुख द्व्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥ ९७ ॥

(वि.) रीतिरिति—'रीयतेऽग्निसयोगात् रीति । 'रीङ् स्रवणे' । आरस्य सुवर्णस्य कूटो^१ भायारूपमिव भासत इति आरकूट । पित्तलाख्यलोहनामनी ॥ ताम्यति व्ययतेऽग्निसयोगादिति ताम्रम् । 'तमु म्लानौ' । ताम्यति काङ्क्षते^२ स्वनैर्मल्यार्थमाम्ल रसमिति वा । 'तमु काङ्क्षायाम्' । शलति द्रवावस्थायामाशुगच्छतीति शुल्यम् । 'शल गतौ' । म्लेच्छदेशे मुख्यत्वात् म्लेच्छमुखम्^३ । द्वे द्वेमस्त्ये अश्रुते द्व्यष्टम् । 'अश्रु व्याप्तौ' । सुवर्णरजतेतरलोहेभ्य श्रष्टत्वात् वरिष्ठम् । उदुम्बर^४ सुवर्णम् । तत्सादृश्यात् उदुम्बरम्^५ । औदुम्बरमिति वा पाठ । ताम्रनामानि ॥ ९७ ॥

^१ F₃ Pt₃ add लवर्षि

^२ भायामय रूपमिव K₃ K₄

^३ सुवर्णं W₃

स्वर्णं h₃

^४ शृङ्ग गल आशुगमने K₃ K₄

^५ म्लेच्छस्य मुखमिव W₃

^६ औदुम्बर K₃ K₄

^७ उदुम्बरमत्वात् Pt₂

(पा.) रीति स्त्रिया—न स्त्रियाम् । रीतिनामनी । 'पित्तसि' । ^१पित्तल कपिलोह च । एते द्वे च ॥ अथ ताम्रक—उदुम्बराणि च । ताम्रनामानि । अनुक्तम्—'तास्य प्रभास सौराष्ट्रमसुराह्वयमप्यद । कास्यनामानि ॥ ९७ ॥

^१ पीतल B₃

लोहोऽस्त्री शस्त्रक तीक्ष्णं पिण्ड कालायसायसी ।
अश्मसारोऽथ मण्डूर सिंहाणमपि तन्मले ॥ ९८ ॥

(वि.) लोह इति—लुनालङ्गमिति लोहः । ‘लङ् छेदने’ । शस्यते हिंस्यतेऽने-
नेति शस्त्रम् । ‘शसु हिंसायाम्’ । तिज्यते तनूक्रियते शवतनायेति तीक्ष्णम् । ‘तिज
निशातने’^१ । पिण्ड्यते संहन्यतेऽनेनेति पिण्डम् । ‘पिडि संघाते’ । ^२कालवर्णं च
तदयश्च कालायसम् । शल्यादिरूपेण भेद्यमेतीत्ययः । ‘इण् गतौ’ । अश्मनः सारोऽश्म-
सारः । अयसो नामानि ॥ मण्ड्यतेऽयःपिण्डात् विभज्यत इति मण्डूरम् । ‘मडि
विभाजने’ । हिनस्ति ‘नाशयति पाण्डुरोगमिति सिद्धानम् । ‘हिसि हिंसायाम्’ ।
अयोमलस्य नामनी^३ ॥ ९८ ॥

^१ W₃ adds देहः.^२ निशाने W₂.^३ कालं K₃.^४ नश्यतीति K₃, K₆.^५ W₃ ends here.

(पा.) लोहोऽस्त्री शस्त्रकं—अश्मसारः । अयसो नामानि । ‘यनुमु’ । शस्त्र-
शब्देन शस्त्रपर्यायस्यापि ग्रहणम् । ‘शस्त्राख्यं विपमायुधम्’ इति वैजयन्ती (पृ. ४३,
श्लो. ३३) ॥ अथ मण्डूरं—तन्मले । शिद्धानमिति वा पाठः । ‘आयसमलनामनी ।
‘चिट्टसु’ ॥ ९८ ॥

^१ अयोमल° A₁.

सर्वं स्यात्तेजसं लोहं विकारस्त्वयसः कुशी ।

क्षारः काचोऽथ चपलो रसः सूतश्च पारदे ॥ ९९ ॥

(वि.) सर्वमिति—तेजसो विकारः तेजसम् । सर्वं तेजसं हेमादि लोहं भवति ।
सुवर्णं रजतमित्यादि अष्टौ लोहानि । कुत्सितं इयति लोहादिकं तनूकरोतीति ‘कुशी’ ।
अयोविकारनाम ॥ क्षरति चलतीति^१ क्षारः । ‘क्षर संचलने’ । क्षारतया सूत्रेण फण्यते
काचः । ‘कचि बन्धने’ । काचनामानि ॥ अक्षिरत्वात् चपलः । रस्यते औषधत्वेनेति
रसः । ‘रस आस्वादने’ । सूते हेमादिकमिति सूतः । ‘पूङ् प्राणिप्रसवे’ । रोगस्य पारं
ददातीति पारदः । ‘दा दाने’ । पारद इति वा पाठः । प. दरसनानामि ॥ ९९ ॥

^१ K₆, P₁ add ‘शो तनूकरणे’.^२ द्रावयस्याया चरति K₆, K₆.^३ इयिदीतिर-धनयोः K₃.

(पा.) सर्वं स्यात्तेजसं लोहम् । ^१सुवर्णरजतमुत्पादि तेजससामान्यं लोहं
स्यात् ॥ विकारस्त्वयसः कुशी । अयोविक्षारः कुशी स्यात् । ‘सरलमुदधेनदि’ ॥

९. वैश्यवर्गः]

दाक्षिणात्यव्याख्योपेतः

क्षारः काचः । मृद्विकारनामनी । ‘गाजुमुदलैनदि’^३ ॥ अथ चपलो—पारदे । तान्तो दान्तोऽपि स्यात् । ‘रसेन्द्र’^४ पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगद्यते’ इति तारपालः । पारदनामानि । ‘पादरसमु’ ॥ ९९ ॥

^१ सवर्ण° A₁.^२ B₃ omits.^३ B₃ omits ‘मुदलैनदि’.^४ रसे तु B₃,रेवे तु A₁.

गवलं माहिपं शृङ्गमभ्रकं गिरिजामले ।

स्रोतोऽञ्जनं तु सौवीरं कपोताञ्जनयामुने ॥ १०० ॥

(वि.) गवलमिति—^१गामलति ^२निवारयतीति गवलम् । ‘अल भूषणपर्याप्ति-
वारणेपु’ । महिपशृङ्गनाम ॥ शरदभ्ररेखासदृशत्वाद् अभ्रकम् । गिरौ ^३जायत इति
गिरिजम्^४ । न विद्यते मलमत्रेति अमलम् । अभ्रकनामानि^५ ॥ ‘अज्यते लोचनमनेनेति
अञ्जनम् । ‘अब्जं व्यक्तिप्रक्षणकान्तिगतिपु’ । स्रोतसि यमुनास्रोतसि जातमञ्जनं
स्रोतोऽञ्जनम् । ‘सुवीराख्यदेशे भवत्वात् सौवीरम् । कपोतवर्णसदृशम् अञ्जनं
कपोताञ्जनम् । यमुनाया भवं यामुनम् । सुवीरदेशोद्भावाञ्जननामानि ॥ १०० ॥

^१ गाः F₂, Pt₂.^२ वारयति K₃, Pt₂.^३ भवतीति K₃, K₄.^४ K₃, Pt₂

add ‘जनी मादुर्भावे’.

^५ K₃, K₄ add ‘काकिवङ्गारूपेण’.^६ अञ्जते K₃, K₄.^७ सौवीर° K₄.

(पा.) गवलं माहिपं शृङ्गम् । महिपविषाणं ^१गवलं स्यात् । अभ्रकं
गिरिजामले । पदद्वयमेतत् । अभ्रकनामानि । ‘भ्रिगमु’ । व्योमनेघपर्यायामिधेयत्वा-
दभ्रकं व्योममेघामिधानं च । गौरीबीजाख्यमभ्रमिति तन्त्रान्तरम् ॥ स्रोतोऽञ्जनं तु—
यामुने । नीलाञ्जननामानि ॥ १०० ॥

^१ लवङ्गं देवकुसुमम् A₁.^२ लवङ्ग B₃, लवङ्ग A₁

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

कर्परी दार्चिका काथोद्भवं तुत्थं रसाञ्जनम् ॥ १०१ ॥

रसगर्भं तार्क्ष्यशैलं गन्धाश्मनि तु गन्धकः ।

सौगन्धिकश्च चक्षुष्याकुलाल्यौ तु कुलुत्थिका ॥ १०२ ॥

(वि.) तुत्थाञ्जनमिति—तुदति नाशयत्यक्षिरोगमिति तुत्थम् । ‘तुद व्यथने’ ।

तुत्थ च तदञ्जन च तुत्थाञ्जनम् । ^१शिखिग्रीवाभत्वात् शिखिग्रीवम् । विशेषेण तुदति रोगानिति वितुन्नकम् । मयूरसदृशत्वात् मयूरकम् । कल्पतेऽक्षिरोग जेतुमिति कर्परी । ‘कृपू सामर्थ्ये’ । तुत्थाञ्जननामानि ॥ दार्वी हरिद्रा । तस्या काथोद्भवमञ्जन दार्विका । काथोद्भव च । तुत्थ व्युत्पन्नम् । दाढ्या रसोद्भवमञ्जन ^२रसाञ्जनम् । दार्वीरसो गर्भ उत्पत्तिस्थानमस्येति रसगर्भम् । तार्क्ष्यस्य गरुडस्य शिलाया भय तार्क्ष्यशैलम् । रसाञ्जननामानि ॥ गन्धप्रधानोऽइमा गन्धाश्मा । सालगन्धयत् गन्धोऽस्यास्तीति गन्धक ^३ । शोभनो गन्धो यस्य सुगन्धि । सुगन्धिरेव सौगन्धिक । गन्धाश्मनामानि ॥ चक्षुषे हिता चक्षुष्या । कुल ^४पापाणकुलम् अलति भूयतीति कुलाली । ‘अल भूषणादौ’ । कुलुत्थसदृशत्वात् ^५कुलुत्थिका । कुलुत्थ-सदृशाञ्जनस्य नामानि ॥ १०१-२ ॥

^१ मयूर° K₂   ^२ रसश्च दार्विकाकायस्य h₁, h₂   ^३ गन्धिक, सौगन्धिकश्च K₂ h₁   ^४ लोचन K₂   ^५ प्रकृतित्वात् h₁ h₂

(पा.) तुत्थाञ्जन—मयूरके । मयूरतुत्थनामानि ॥ कर्परी दार्विका—तुत्थम् । कर्परीतुत्थनामानि ॥ रसाञ्जन—तार्क्ष्यशैलम् । रसाञ्जननामानि ॥ गन्धाश्मनि—सौगन्धिक च । ‘सौगन्धिक पद्मरागे कल्हारे गन्धक च षण्’ इति नपुसकम् । गन्धयनामानि ॥ चक्षुष्याकुलास्यौ तु कुलुत्थिका । कुलुत्थाञ्जननामानि । ‘वनुपाल-विचुलु’ ॥ १०१-२ ॥

^१ गन्धोऽश्मनि A₁.   ^२ B₂ omits

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पक कुसुमाञ्जनम् ।

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥ १०३ ॥

(वि.) रीतिपुष्पमिति—रीते पित्तलस्य पुष्पसदृश^१ मल रीतिपुष्पम् ।

अक्षिगतपुष्पस्य क्तु परिपन्थोभूत पुष्पकेतु । पुष्पसदृशत्वात् पौष्पकम् । कुसुम-सदृशमञ्जनं कुसुमाञ्जनम्^२ । कुसुमाञ्जननामानि ॥ पीतवर्णत्वात् पिञ्जरम् । पीतनं च । तलति प्रवृत्तिष्ठति श्रीतिरनेति तालम् । ‘तल प्रविष्टायाम्’ । अलति भूयति चित्रादिकमिति^३ आलम् । ‘अल भूषणादौ’ । हरितवर्णं ‘तालक हरितालकम्’ । हरितालनामानि ॥ १०३ ॥

^१ षण् h₁ h₂   ^२ कुसुमाञ्जं h₁, कुसुमं चाञ्जनं च h₂   ^३ चित्रं चि (हो-
पुल्लदि° h₁, h₂   ^४ अल h₂

(पा.) रीतिपुष्प पुष्पकेतु^१—कुसुमाञ्जनम् । पुष्पाञ्जननामानि । अनुक्तम्—
विस्तराग्धि तु गोयन्त^२ वैर च नखमण्डनम् ॥ पिञ्जुर पीतन—हरितालके । हरिताल-
नामानि । ‘हरिदल्लम्’ । ‘वालमूल^३ वशपत्रम्’ इति वैजयन्तीपाठात् (प्र. ४२,
श्लो १४) चालमूलम् । ‘हरितालमल ताल तालक दलम्’ इति माधवीयपाठाद्
‘दलमपि ॥ १०३ ॥

^१ चौककतु A₁   ^२ गोदन्तो नटसङ्क ^३ इति त्रिकाण्वशेष
मुद्रितग्रन्थे   ^४ A₁ omits अपि

^३ तालमालमित्येव

गैरेयमर्घ्यं गिरिजमश्मजं च शिलाजतु ।

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥ १०४ ॥

(वि.) गैरेयमिति—गिरौ गिरिशिलाया भव गैरेयम् । गिरिज^१ च । अर्घ्यते
^२ औपधादिभिरिति अर्घ्यम् । ‘अर्थ उपयाचन्मायाम्’ । अश्मनि जायत इत्यश्मजम् ।
‘जनी प्रादुर्भावे’ । ^३ शिलाविशेषे जायत इति शिलाजतु । गिरिशिलोत्थलाक्षानामानि ॥
बोलेयते मपीकरणाय^४ कज्जलपुञ्ज निमज्ज्यते बोल । ‘बुल निमज्जने’ । गन्धबाहो रस
गन्धरस^५ । प्राणित्यनेन प्राण । पिण्ड्यते पिण्डीक्रियते पिण्ड । ‘पिडि सघाते’ ।
औपधार्थं गोप्यते गोप^६ । रस्यते आस्वाद्यते रस । ‘रस आस्वाद्यते’ । बोल-
नामानि ॥ १०४ ॥

^१ गिरेजांत K₂   ^२ रसायनादिभि K₂ K₄   ^३ शिलाया Pt₂ शिलाया K₂
^४ औपधेषु F₂, P₂   ^५ गन्धप्रधानो रसोऽस्य F₂ Pt₂   ^६ K₂ Pt₂ add ‘गुप्’
रक्षणे’

(पा.) गैरेयमर्घ्यं—शिलाजतु । शिलामदनानि । ‘^२कलुमदम्’ ।
बोलगन्धरस—रसा समा । ‘बोलो गोल शश पिण्ड’ इति वैजयन्ती (प्र. ४२,
श्लो १५) । बोलनामानि ॥ १०४ ॥

^१ गैलेयम् A₁   ^२ B₂ omits

डिण्डीरोऽन्धिकफः केनः सिन्दूरं नागसंभवम् ।
नागसीसकयोगेष्टवप्राणि त्रपु पिचदम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे चाथ पिचुस्तूलोऽथ कमलोत्तरम् ।

स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि ॥ १०६ ॥

(वि.) डिण्डीर इति—डिण्डीत्येवभनुकारध्वनिम् ईरयतीति डिण्डीर ।
 'ईर क्षेपे' । अन्धे कफ इव प्रतिभात्यब्धिकफ । स्फायते वर्धत इति फेन ।
 'स्फायी^१ वृद्धौ' । समुद्रफेननामानि ॥ स्यन्दते प्रस्रवति सूक्ष्मत्वादिति सिन्दूरम् ।
 'स्यन्दू प्रस्रवणे' । नागात् सीसात्^२ सभवोऽस्य नागसभवम् । सिन्दूरनामनी ॥ न
 गच्छतीत्यगम् । तन्न भवतीति नागम् । 'गच्छ गतौ' । सिनोति पारद वध्नातीति
 सीसकम् । 'पिबू चन्धने' । सुवर्णकरणयोगे इष्ट भवतीति योगेष्टम् । सुवर्णयोगे
 लप्यत इति वप्रम् । 'डुवप् बीजसताने' । सीसकनामानि ॥ व्रपतेऽग्निसानिधावाद्यु
 द्रवतीति व्रपु । 'व्रपू लज्जायाम्' । पिच्छयते कुन्ध्यते घटेष्बनेनेति पिच्छटम् ।
 'पिच कुट्टने' । रज्यते चर्माद्यनेन रङ्गम्^३ । 'रञ्ज रागे' । वङ्गति द्रवतीति वङ्गम् ।
 'वगि गतौ' । व्रपुसङ्गकलोहनामानि ॥ पक्वयते तनुरस्माद् व्यक्तीक्रियते पिचु^४ ।
 'पचि व्यक्तीकरणे' । तोल्यते फलसकाशात्^५ निष्कृष्यते तूल । 'तूल निष्कप' ।
 उपगतबीजस्य कार्पासस्य नामनी ॥ 'कमलेभ्य उरुष्टवर्णं कमलोत्तरम् । कुत्सत्यङ्गुल्यादि-
 कमिति कुसुम्भम् । 'कुस सन्धेपणे' । वह्निरिव पित्रला शिखारयेति वह्निशिखम् ।
 'महद्ब तद्रजन च महारजनम् । 'रञ्ज रागे' । तैलहेतुबीजस्य कुसुम्भाख्यौपधिविशेष
 पुष्पस्य नामानि ॥ १०५-६ ॥

^१ K₁, K₂ add ओप्यायी ^२ सभवतीति K₁ K₂ ^३ रङ्गति द्रवति 'रगि
 गतौ' Pt₁ ^४ पिच्यत मर्द्यत इति, 'पिचु मर्दने Pt₂ ^५ निष्कोष्यते F₁, Pt₂
^६ K₁ adds वर्णाधिवात् ^७ K₁ Pt₂ add रज्यते वज्रादि क्रमेनेनेति रजनम् । 'रञ्ज रागे'

(पा.) डिण्डीरोऽब्धिकफ फेन । 'समुद्रक्षेपनामानि । 'जुरुगु' । सिन्दूर
नागसभवम् । सिन्दूरनामनी ॥ नागसीसक—वप्राणि । सीसकनामानि । यरनेष्ट
 चीनपिष्टम् । एते द्वे च ॥ व्रपु पिच्छट रङ्गवङ्गे च । व्रपुनामानि । 'तगरमु' । स्यात्
 कस्तीर उमरवम् । एते द्वे च ॥ अथ पिचुस्तूल । कार्पासस्य नामनी । 'दूदि' ।
 शाल्मलीतूलनामन्यपि स्याताम् ॥ अथ कमलोत्तर—महारजनमित्यपि । चन्द्रिका
 पुष्पनामानि । 'कुङ्कुमपुष्प' ॥ १०५-६ ॥

मेपकम्बल ऊर्णायुः शशोर्णं शशलोमनि ।

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

(वि.) मेपेति—मेपलोमकृत ^१कम्बल मेपकम्बल । ऊर्णा मेपलोम, तदस्यास्तीति ऊर्णायु । मेपलोमकृतकम्बलनाम ॥ शशोर्णं शशोर्णम् । शशलोमनाम ॥ मन्यतेऽभिलष्यत इति मधु । ‘मन ज्ञाने’ । भुद्राभिर्मक्षिकाभि कृत क्षौद्रम् । मक्षिकाभि कृत माक्षिकम्^२ । माक्षिकयौतिकभ्रामरि-क्षौद्रचतुर्विधमधुनो नाम ॥ मधुना उच्छिद्यते त्यज्यत इति मधूच्छिष्टम्^३ । सिद्ध्यति अग्निसयोगादिति सिक्थकम् । ‘पिच क्षरणे’ । मधूच्छिष्टनामनी ॥ १०७ ॥

^१ F₂ Pt add काम्यते शीतातैरिति कम्बल

^२ Pt₂ adds

माक्षिक तैलवर्णं स्याद् घृतवर्णं तु पौत्तिकम्
विशेष भ्रामर श्वेत क्षौद्रं तु कपिल मतम् ॥

^३ K₃ adds ‘शिष असर्वापयोगे

(पा.) मेपकम्बल ऊर्णायु । एडकरोमज कम्बल ऊर्णायु स्यात् । ^१‘जानमु’ ॥ शशोर्णं शशलोमनि । ^२शशलोमज शशोर्णं स्यात् ॥ मधु क्षौद्रं माक्षिकादि । आदिशब्दो भ्रामरसारधाविस्मयार्थं^३ । ‘मधुमक्षिकासारनामानि । ‘तेने’ । अनुक्तम्—‘बौद्धानल-मशालाकम्’(१) । ‘कोलजु’ । ऊत्र सर्वापमित्युभे । ‘पेडुजुनु’ ॥ मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम् । मधूच्छिष्टनामनी । ‘मैनमु’ ॥ १०७ ॥

^१ B₃ omits

^२ शशस्य A₁

^३ A₁ adds सञ्ज्ञा

^४ माक्षिकादि B₃

^५ औदालकं तु शाखायाम् इति वैजयन्ती (पृ १३४ श्लो १३६)

मनःशिला मनोगुप्ता मनोह्रा नागजिह्विका ।

नैपाली कुनटी गोला यवक्षारो यवाग्रजः ॥ १०८ ॥

पाक्पोऽथ सर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः ।

सौवर्चलं स्याद् रुचक त्वक्क्षीरं वशरोचना ॥ १०९ ॥

(वि.) मनःशिलेति—मन शब्दवाच्या शिला मन शिला । मन शब्देन गोप्यत इति मनोगुप्ता^१ । मन-श-देन ह्रयत इति मनोह्रा । ‘ह्रेव् सर्पाया शब्दे च’ । नागजिह्वा प्रतिकृतिस्त्वात् नागजिह्विका । मन शिलानामानि ॥ नेपालदेशे भवा नैपाली । कौ

नेपालभूमौ^१ नटतीति कुनटी । 'नट नृत्तौ' । गा नेपालभूमिं^२ स्वजन्मभूमित्वेन लातीति गोला । 'ला आदाने' । नेपालदेशमन शिलानामानि ॥ यवस्य क्षारो यवक्षार । 'यवाप्रैर्जन्यत इति यवाग्रज । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'पाकेन सिद्ध पाक्य । यवक्षार नामानि ॥ सर्जिकादिकृत क्षार 'सर्जिकाक्षार । कपोतवर्णत्वात् कापोत । सुखेन दीपनाग्निं वर्चयतीति सुखवर्चक । 'वर्च दीप्तौ' । क्षारनामानि ॥ सौवर्चलरुचकशब्दौ पूर्वमेव व्युत्पन्नौ (२ ९ ४३) । सुवर्चलाख्याकरोद्भवक्षारनामनी ॥ त्वचो वेणो सकाशात् 'स्वचक्षीरमस्या इति त्वचक्षीरा । त्वचक्षीरीति वा पाठ । वशोऽथा रोचना वशरोचना । त्वचक्षीरीनामनी ॥ १०८-९ ॥

^१ K₃, Pt₂ add 'गू १क्षणे', गुप्यत K₅   ^२ भुनि K₄   ^३ स्वजन्मत्वेन K₅, K₄   ^४ K₁, K₄ add यवचक्षै   ^५ पचनीय Pt₂ F₂ adds 'दुपचम् पाक'   ^६ सज्जका K₁, K₄   ^७ प्रमथति K₅, सवति K₂, K₃, K₅

(पा.) मन शिला—कुनटी गोला । मन शिलानामानि । 'मणिशिल' । अनुक्तम्—'पाकशुद्धा तु^१ कठिनी कक्खटी च सम त्रयम्' । 'फलकलेखनीशिला नामानि । 'पलपुगनि'^२ ॥ यवक्षार यवाग्रज पाक्य । यवक्षारनामानि । अथ 'सर्जिकाक्षार'—सुखवर्चक । 'सर्जिकाक्षारनामानि ॥ सौवर्चल स्यादुचकम् । सौवर्चलक्षार'^३ नामनी । 'वोगारखारम्' ॥ अनुक्तम्—'टङ्गणो रसयोनि स्यात्' । 'वेलिगारसु' ॥ 'त्वचक्षीरी वशलोचना । तुगाक्षीरीनामानि । 'तदक्षिरसु' । तुगाक्षीरी तुगाक्षीरी च स्यात् । 'तुगाक्षीरी तुगाक्षीरी त्वचक्षीरी पार्थिवी तुगा' इति माधव. ॥ १०८-९ ॥

^१ घटिका A₁   ^२ लेखिनी A₁   ^३ 'दलपसु' B₁   ^४ सज्जिका A₁   ^५ A₁ adds रस^६   ^६ B₁ omits   ^७ त्वचक्षीरा B₂

शिमुजं श्वेतमरिचं मोरदं मूलमैक्षवम् ।

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ॥ ११० ॥

(वि.) शिमुजमिति—शिनोति तनूकरोति रोगमिति शिप्पु. । तस्माज्जात शिमुजम्^१ । 'शिब् निज्ञातने' । श्वेत च तत् मरिचं च श्वेतमरिचम्^२ । 'सौभाञ्जनवीजनामनी ॥ मुरति भुव वेष्टयतीति मोरदम् । 'मुर वेष्टने' । इक्षोरिदम् ऐक्षवम् । इक्षुमूलनाम ॥ ग्रन्थिप्रतिकृतित्वात् ग्रन्थिकम् । पिप्पल्या मूलं पिप्पलीमूलम् । चटकाशिरूपत्वात् चटकाशिर । पिप्पलीमूलनामानि ॥ ११० ॥

^१ K₂, Pt₂ add 'जनी प्रादुर्भावे'   ^२ श्वेतमरिचगुणयोगात् F₂, Pt₂   ^३ शोभाञ्जन^४ K₂

(पा.) शिग्रुज श्वेतभरिचम् । ^१शिग्रुजनामनी । 'मुनुगवित्तुलु' । मोरट मूलमैक्षवम् । इक्षूणा मूल मोरट स्वात् । ग्रन्थिक पिप्पलीमूल ^२चटकाशिर इत्यपि । पिप्पलीमूलनामानि ॥ ११० ॥

^१ शिग्रुज^३ B₁   ^२ चटिकाशिर A₁

गोलोमी भूतकेशो ना पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् ।

त्रिकटु त्र्युपणं व्योषं त्रिफला तु फलत्रिकम् ॥ १११ ॥

इति वैश्यवर्गः

(वि.) गोलोमीति—गोरिव लोमान्यस्या गोलोमी । भूतस्य केशा इव केशा यस्य भूतकेश । औषधविशेषनामनी ॥ पत्राण्यङ्गान्यस्य^१ पत्राङ्गम् । ^२रक्तचन्दननाम ॥ त्रीणि कटूनि सन्त्यत्रेति ^३त्रिकटु । त्रीण्युपणान्यत्र सन्तीति त्र्युपणम्^४ । विशेषेण जिह्वामूषतीति व्युपम् । 'ऊष रुजायाम्' । 'ऊष दाहे वा' । समाहृतस्य शुण्ठीमरीच पिप्पल्यारचद्रव्यत्रयस्य नामानि ॥ त्रयाणा फलाना समाहार त्रिफला । हरीतकी-विभीतक्यामलकीत्रयस्य नाम ॥ १११ ॥

इति श्रीनङ्गलकामयभट्टोपाध्यायसुनूलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृती वैश्यवर्ग

^१ अङ्ग F₂, Pt₂   ^२ Pt₂ adds रक्तचन्दनवदशत्वात्   ^३ त्रयाणा कटूना समाहार F₂ Pt₂   ^४ F₂, Pt₂ add ऊष्यन्ते रोगा एभिरिति

(पा.) गोलोमी भूतकेशो ना । कापिशेयजतुनामनी । 'मरुलुजड' ॥ पत्राङ्गं रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दननामनी । '^१पतगम्' ॥ त्रिकटु त्र्युपणं व्योषम् । त्रिकटुनामानि । 'अयस्त्रिलत्र्युपणकोलमौ' इति योगसूत्रपाठाद् दीर्घादि । 'त्र्युपण त्रिकटु दोष रुचक सीवर्चल पुंस' इति रत्नसोत्रपाठाद् द्वस्वादिरपि ॥ त्रिफला तु फलत्रिका । श्रीलिङ्गावेती । 'त्रिफला त्रिफलापि च' इति त्रिकाण्डशेष (२. ९. ४५५) 'भूतसारी फलत्रिका' इति वैजयन्ती (पृ १२९, श्लो. ८२) । फलत्रयनाम ॥

'हरीतकी चामलकी विभीतकमिति त्रयम् ।

त्रिफला प्रथमा सेव फलत्रयमिति स्मृतम् ॥

द्राक्षा काशमर्यस्वर्जुरे^१ फलानि तु फलत्रयम् ।
 सैव ज्ञेया द्वितीया तु त्रिफला शास्त्रकोविदैः ॥
 जातीफलं पूगफलं लवङ्गफलमेव च ।
 तृतीया त्रिफला प्रोक्ता सैव प्रोक्तं फलत्रयम् ॥ १११ ॥^२

इति ^३श्रीवत्सन्सहसूरिसुतमह्निनाथमुधीविरचितेऽमरपदपाणिजाते वैश्यवर्गः

^१ B₂ omits.

^२ 'लज्जुरफलनीति A₁.

^३ 'नरसिंह' A₁.

१०. शूद्रवर्गः

शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृषलाश्च जघन्यजाः ।

आचण्डालास्तु संकीर्णा अम्बष्ठकरणादयः ॥ १ ॥

(वि.) अथ क्रमशः शूद्रवर्गविधृतिमुपक्रमते—शूद्रा इति । शूद्रानां शूद्रं शोधनं दानेन रान्तीति शूद्राः । 'रा दाने' । शूद्रान् स्वस्पर्शनेन उद्दन्ति सेचयन्तीति वा शूद्राः । 'उ-दी छेदने' । अवरोऽधमो वर्णो येषां ते अवरवर्णाः । वृषं धर्मं धनेन लान्तीति वृषलाः । 'ला आदाने' । वृषणो ^२जघन्यात् पादात् जाताः जघन्यजाः । शूद्रनामानि ॥ संकीर्यन्ते परस्परं मिश्रीभवन्तीति ^३संकीर्णाः । 'कू विक्षेपे' । अम्बष्ठादि-चण्डालान्तस्य संकरजातीयस्य नाम ॥ १ ॥

^१ लुनन्ति, 'लज्जु छेदने' F₂, Pt₂.

^२ जघने जाता जघन्याः, तेभ्यो जाताः K₂, K₃.

^३ विजातीयमातापितृकत्वात् उभयवर्णाभ्यां संकीर्यन्ते F₂, Pt₂.

(पा.) शूद्राश्चावरवर्णाश्च—जघन्यजाः । शूद्रनामानि । 'पादजा द्विजपोताश्च' ।

एते द्वे च ॥ आ चण्डालास्तु—करणादयः । मित्रजातिमातापितृकत्वात् चण्डालादधिका अम्बष्ठकरणादयः संकीर्णजातयः । 'शूद्राः संकीर्णजा अपि' इति शास्त्रात् शूद्रा एव^१ संकीर्णजातयः ^२ ॥ १ ॥

^१ A₁ adds संकीर्णजाः.

^२ A₁ adds क्रियाद्वारेण वधिताः.

शूद्राविशोस्तु करणोऽम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनोः ।
शूद्राक्षत्रिययोरुयो मागधः क्षत्रियाविशोः ॥ २ ॥

(वि.) शूद्रेति—^१विलेपनादि कर्म करोतीति करण । ‘हुकृन्व करणे’ ।

वैश्यात् शूद्राया जातस्य नाम ॥ ^२अम्बासमीपे तिष्ठति चिकित्सार्थमिति अम्बष्ठ ।
‘ष्ठा गतिनिवृत्तौ’ । वैश्याया ब्राह्मणात् जातस्य नाम ॥ उच्यति समवैति वर्णद्वयमिति
उग्र । ‘उच समवाये’ । शूद्राया क्षत्रियाजातस्य नाम ॥ मगध्यति^३ राजान स्तौतीति
मागध । ‘मगध स्तुतौ’ । क्षत्रियाया वैश्याजातस्य नाम ॥ २ ॥

^१ लेपनकर्मैति F_१, Pt_१

^२ अम्ब F_१ Pt_१.

^३ मगधदेशे प्रायेण भवन्ति

तिष्ठन्तीति F_१ Pt_१

^४ परिवेष्टने K_१

(पा.) शूद्राविशोस्तु करण । शूद्राया वैश्यादुत्पन्न करण स्यात् । स चाय
व्ययादिलेखनोपजीवी । स्त्रिया ^१दिस्वाद् डीपि^२ करणी ॥ अम्बष्ठो वैश्याद्विजन्मनो ।
वैश्यस्त्रीब्राह्मणपुरुषयोरुत्पन्नपुत्रोऽम्बष्ठ स्यात् । स च चिकित्सोपजीवी ॥ शूद्रा-
क्षत्रिययोरुग्र । शूद्राया क्षत्रियोत्पन्न उग्र स्यात् । स च कोशदुर्गरक्षणोपजीवी ॥
मागध क्षत्रियाविशो । क्षत्रियस्त्रीवैश्यपुरुषयोरुत्पन्न पुत्रो मागध स्यात् । स च
वशवीर्याविस्तृत्युपजीवी । अनुक्तम्—शूद्राद्विजन्मनो पारशव । शूद्राया ब्राह्मणोत्पन्न
पारशव स्यात् । स च कालिकापूजनाशुपजीवी ॥ राज्ञीद्विजन्मनोमूर्धावसिक्त ।
क्षत्रियाया ब्राह्मणादुत्पन्न मूर्धावसिक्त स्यात् । स धनुवदोपजीवी ॥ राज्ञीशूद्रयो
पारधेनुक । क्षत्रियाया शूद्रादुत्पन्न पारधेनुक स्यात् । स च मृगपक्षिवन्धनोप
जीवी ॥ २ ॥

^१ ३ ३ ११७

^२ ४ १ १५

माहिष्योऽर्याक्षत्रिययोः क्षत्तार्याशूद्रयोः सुतः ।
ब्राह्मण्यां क्षत्रियात् सूतस्तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

(नि.) माहिष्य इति—राजमाहिषोरक्षणे ^१नियुक्तो माहिष्य । क्षत्रियात्
वैश्याया जातस्य नाम ॥ ^२क्षदत्तेऽश्वान् ताडयतीति क्षत्ता । ‘क्षदि हिंसार्थे’ ।
अर्याया शूद्राजातस्य नाम ॥ सुवति प्रेरयत्यश्वानिति सूत । ‘पू प्रेरणे’ । ब्राह्मणयोपिति
क्षत्रियाजातस्य नाम ॥ विदेहे पण्यस्य विविधोपचयेन वर्तमान वैदेहक । तस्यामेव
ब्राह्मण्या वैश्याजातस्य नाम ॥ ३ ॥

¹ साधु F₂, Pt₂² क्षतति K₆, K₈, क्षदति द्वारस्थत्वात् जनान् पीडयति F₂, Pt₂³ विदेहेन, 'दिह उपचये' K₂, K₆

(पा.) माहिष्योऽर्थाक्षत्रिययो । वैश्याया¹ क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्य स्यात् । स च भरतशास्त्रोपजीवी ॥ क्षत्तार्याशूद्रयो सुत । वैश्याया शूद्रादुत्पन्न सुत क्षत्ता स्यात् । ऋदन्त । ²दूत्यद्वारपाल्योपजीवी ॥ ब्राह्मण्या क्षत्रियात् सूत । ब्राह्मण्या क्षत्रियादुत्पन्न सुत सूत स्यात् । ³सारथ्योपजीवी ॥ तस्या वैदेहिको विश । ब्राह्मण्या वैश्यादुत्पन्न वैदेहक स्यात् । ⁴स्तुत्युपजीवी । स एव वन्दी ॥ ३ ॥

¹ वैश्यस्त्रीक्षत्रियपुरुषयोर्दुत्पन्न पुन A₁² दूत्य° A₁³ B adds विष्णु

पूजेतिहासकयोपजीवी च

⁴ A₁ adds अन्त पुररक्षणोपजीवी

रथकारस्तु माहिष्यात् करण्यां यस्य सभवः ।

स्याचण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां वृषलेन यः ॥ ४ ॥

(वि.) रथकार इति—रथ करोतीति रथकार¹ । करण्या माहिष्याज्जातस्य नाम ॥ चण्डाय उमकर्मणेऽलति पर्याप्त² इति चण्डाल । 'अल भूषणपर्याप्तिशक्ति-वारणेपु' । ब्राह्मण्या शूद्राज्जातस्य नाम ॥ ४ ॥

¹ F₁, Pt₂ add 'दुक्तन् करणे'² पर्याप्नोति K₆ चण्डत कुप्यति क्रूररमवस्वेनेति Pt₂

(पा.) रथकारस्तु माहिष्यात्—सभव । 'शूद्रावैश्ययोर्जाताया वैश्याक्षत्रिय-जातादुत्पन्नो रथकार स्यात् । रथवास्तुषर्मोपजीवी । स्याचण्डालस्तु—वृषलेन य । ²ब्राह्मणस्त्रीशूद्रपुरुषयोर्दुत्पन्न पुन चण्डाल स्यात् । स च वीथीमलोत्सारणोप-जीवी ॥ ४ ॥

¹ करण्या माहिष्याज्जात B₂² ब्राह्मण्या शूद्रादुत्पन्न B₂

कारुः शिल्पी संहृतैस्तैर्द्वयोः श्रेणिः सजातिभिः ।

कुलकः स्यात् कुलश्रेष्ठी मालाकारस्तु मालिकः ॥ ५ ॥

(वि.) कारुरिति—करोति शिल्पादिकर्म कारु¹ । शिल्पिकर्मास्यास्तीति शिल्पी । तन्तुनायनापितरज्जकर्मकारादिनामनी ॥ श्रियत इति श्रेणि । 'श्रिब् सेवायाम्' ।

सज्जातीयशिल्पिसघस्य नाम ॥ कुल करोति श्रेष्ठत्वेनेति कुलक । कुलिक इति वा पाठ । ^१कुलश्रेष्ठिनो नाम ॥ माल्य करोति माल्यकर । माला^२ शिल्पमस्यास्तीति मालिक । पुष्पजीविनो नामनी ॥ ५ ॥

^१ Pt₂ adds 'कुङ्कुम्करणे'

'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्थया ।

पञ्चमश्चर्मकारश्च कारव शिल्पिनो मता ॥' Pt₂

^२ F₂, Pt₂ add कुले श्रेष्ठस्मत्वेति कुलश्रेष्ठी

^३ F₂ adds निर्माण

(पा.) कारु शिल्पी । कारुनामनी । ^१तक्षकरजकनापितादीना साधारणाभिधानम् ।

'तक्षा च तन्तुवायश्च नापितो रजकस्थया ।

पञ्चमश्चर्मकारश्च कारव शिल्पिनश्च ते ॥'

सद्वैतैर्द्वयो श्रेणि सज्जातिमि । कर्मणा सज्जातीयाना कारुणा सघात श्रेणि स्यात् ॥ कुलक स्यात् कुलश्रेष्ठ । कुल^२ श्रेष्ठ कुलक स्यात् । 'कुलक स्यात् कुलश्रेष्ठे वल्मीके काकतिन्दुके' इति विश्वप्रकाशिका (प्र. ७, श्लो. ५९) । कुलश्रेष्ठेति रभसकोशानुसारि-पाठात् कुलश्रेष्ठी च स्यात् ॥ माल्यकारस्तु मालिक । पुष्पमालाविर्मातृनामनी । पुष्पलावो वनार्चक । एते द्वे च ॥ ५ ॥

^१ तक्षकादीना B₂

^२ कुलश्रेष्ठ B₂

कुम्भकारः कुलालः स्यात् पलगण्डस्तु लेपकः ।

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥ ६ ॥

(वि.) कुम्भकार इति—कुम्भ करोतीति कुम्भकार^१ । कु भूमिं सूदर्थं लडवि सृजतीति कुलाल । 'लड मर्दने' । कुलै कुम्भकुलैर्द्वयमलति भूषयतीति वा । 'अल भूषणादौ' । कुम्भकारनामनी ॥ पलेन मासेनेव मृदादिना गडति भित्त्यादिकमिति पलगण्ड । 'गड सेचने' । लिम्पति^२ सुधादिना प्रासादादिकमिति लेपक । 'लिप उपदेहे' । सुधालेपोपजीविनो नामनी ॥ तन्तुं वयतीति तन्तुवाय । 'वेञ्च तन्तुसतने' । पटादिरचनार्थं कु भुव विन्दतीति कुविन्द । 'चिदिर् लाभे' । वर-कारनामनी ॥ तुन्न उदित वस्त्रादि^३ वयति सूच्यादिना तुन्नवाय^४ । 'सूचीशिल्पमस्यास्तीति सौचिक । सौचिक इति वा पाठ । कूर्पासादिकारिणो नामनी ॥ ६ ॥

^१ B₂ Pt₂ add 'कुङ्कुम्करणे'

^२ गण्डति Pt₂

^३ K₂ adds उपदेहि

^४ आदिक B₂

^५ F₂ Pt₂ add 'वेञ्च तन्तुसतने'.

^६ सूचायम् Pt.

(पा.) कुम्भकारः कुलाल स्यात् । ^१घटादिनिर्मातृनामनी । ‘कुम्भलि’ ।
पलगण्डस्तु लेपकः । ^२भित्त्यादिलेपकनामनी । ‘उप्पलि’ । तन्तुवायः कुविन्दः स्यात् ।
 पटकारनामनी । आलिकः पटकारश्च । एते द्वे च ॥ तुलवायस्तु सौचिकः । कञ्चुकादि-
 कारनामनी । ‘चिप्पिवाडु’ ॥ ६ ॥

^१घटमणिः आदि A₁^२भित्त्यनुलेपक° A₁^३B₃ omits.^४कारिणः B₃

रङ्गाजीवश्चित्रकारः शस्त्रमार्जोऽसिधावकः ।

पादूकृच्चर्मकारः स्याद् व्योकारो लोहकारकः ॥ ७ ॥

(वि.) रङ्गाजीव इति—रङ्गेण^१ चित्रवर्णेन आजीवतीति रङ्गाजीवः । ‘जीव प्राणधारणे’ । चित्रं करोतीति चित्रकारः । चित्रकारनामनी ॥ शस्त्रं मार्ज्यतीति शस्त्रमार्जः । ‘मृजूप शुद्धौ’ । असिं धावतीति असिधावकः । ‘धावु गतिशुद्धयो’ । आयुधशोध-
 कनामनी ॥ पादू^२पादुका करोतीति पादूकृत् । ‘ङुङ् कर्णे’ । चर्मं करोतीति
 चर्मकारः । चर्मकारस्य नामनी ॥ व्योऽयं करोतीति व्योकारः । विशेषेण लोहमियतीति^३
 वा । लोहकारकनामनी ॥ ७ ॥

^१F₂, Pt₂ add रज्यते धवल रक्ततामापयत इति रङ्गः हरितालादिः

^२पादू उपानहौ

K₃, K₄. ^३K₂, K₃ add ‘ङ् गतौ’.

(पा.) रङ्गाजीवश्चित्रकारः^१ । आलेख्यकारनामनी । ^२‘चित्तरुवुव्राशिवाडु’ ॥
शस्त्रमार्जोऽसिधावकः । शाणिकनामनी । ‘सानपट्टिवाडु’ ॥ पादूकृच्चर्मकारः स्यात् ।
 पादरक्षकारनामनी ॥ व्योकारो लोहकारकः । ^३‘लोहकृन्नामनी । ‘कमरि’ । कमरिश्चाप्य-
 यस्कारः । एते द्वे च ॥ ७ ॥

^१चित्रकार, B₃.^२B₃ omits^३लोहकार° B₃

नाडिधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारकः ।

स्याच्छाङ्गिकः काम्बविकः शौल्विकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

(वि.) नाडिधम इति—^१नाडीं धमतीति नाडिधमः । ‘ध्मा पूरणे’ । स्वर्णं
 करोतीति स्वर्णकारः । ^२कलं स्वर्णादिकमायतीति कलादः । ‘दोऽन्खण्डने’ । रुक्मं
 करोतीति रुक्मकारकः । भूषणकारिणो नामानि ॥ शङ्खस्य विकारः शङ्खम् । तत्पण्य-

मस्येति शाब्दिक । कम्बोर्विकार काम्बवम् । तत्पण्यमस्येति काम्बविक । शङ्खध्मान
शिल्पिन शङ्खपण्याजीविनो वा नामनी ॥ शुल्ब ताम्र ^४तत्पण्यमस्येति शौल्बिक । ताम्र
^५कुट्टयतीति ताम्रकुट्टक । 'कुट्ट छेदनमर्त्सनयो' । ताम्रपण्याजीविनो नामनी ॥ ८ ॥

^१ नाडि अप्रितदीपनार्थं K_5, Pt_2 ^२ शब्दाग्निसंयोगयो K_4, Pt_2 ^३ कला
स्वर्णशिल्पमादत्त Pt_2 ^४ ताम्रनिर्माण शिल्पमस्य F_2, Pt_2 ^५ Pt_2 adds छेदयति

(पा.) नाडिधम स्वर्णकार — रुक्मकारक । ^१सुवर्णकारनामानि ॥ स्याच्छाब्दिक
काम्बविक । शङ्खकारनामनी । अनुक्तम्—मणिकारो वैकटिक । रत्नकारनामनी ॥
शौल्बिकस्ताम्रकुट्टक । ताम्रपात्रकारनामनी । 'चेम्बुचेशे वाडु' ॥ ८ ॥

^१ कनककार° A_1

^२ B_2 omits

तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतद् ।
ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः कौटतक्षोऽनधीनकः ॥ ९ ॥

(वि.) तक्षेति—तक्ष्णोति काष्ठादिकमिति तक्षा^१ । नकारान्तोऽयम् । 'तक्षू
तनूकरणे' । वर्धयति छिनन्ति^२ काष्ठादिकमिति वर्धकि । 'वर्ध छेदने' । त्वक्ष्णोति
तनूरोति काष्ठानीति त्वष्टा । 'त्वक्षू तनूकरणे' । रथ करोतीति रथकार^३ । काष्ठ
'तक्ष्णोतीति काष्ठतद् । स्थपतिनामानि ॥ ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्ष । ग्रामाधीनस्थपतिनाम ॥
कुत्र्या स्वगृहे वर्तमान^४ कौट । स चासौ तक्षा च कौटतक्ष । स्वगृह एवात्मकर्मोप-
^५जीविस्थपतिनाम ॥ ९ ॥

^१ त्वक्षा च K_5, K_6 ^२ छेदयति Pt_2 ^३ Pt_2 adds 'डुकुन् करणे
^४ तक्षति K_3 ^५ भव K_5 ^६ जीवक° K_6

(पा.) तक्षा । नान्त । तु वर्धकि — काष्ठतद् । वर्धकिनामानि । 'वड्डवाडु' ।
काष्ठतद् काष्ठतक्षो काष्ठतक्ष । ग्रामाधीनो ग्रामतक्ष । ^१ग्रामाधीनो वर्धकिग्रामतक्ष स्यात् ।
कौटतक्षोऽनधीनक । स्वाधीनो वर्धकि कौटतक्ष स्यात् । अनुक्तम्—स्यादश्मकुट्टक
कूट । शिलाकुट्टकनामनी ॥ वैलिकश्चात्रिक समौ । 'तिलडुदनामनी ॥ ९ ॥

^१ ग्रामायत्त A_1

^२ तिल्पातक° A_1 °पातुक° B_2

धुरी मुण्डी दिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः ।

निर्णेजकः स्याद् रजकः शौण्डिको मण्डहारकः ॥ १० ॥

(वि.) धुरीति—धुरशिल्पमस्यास्तीति धुरी । केशान् ^१मुण्डयति मुण्डी । ‘मुडि खण्डने’ । दिवैव ^२कीर्त्यते दिवाकीर्ति । ‘कृत सशब्दने’ । श्रेष्ठकुले न पततीति नापित । नाप्रोत्यस्पृश्यत्वादिति वा^३ । ग्रामस्यान्त समीपे भावसत इति अन्तावसायी । ‘अन्तेऽवसातु शीलमस्येति वा । ‘पोऽन्तकर्मणि’ । नापितनामानि ॥ निर्णेनेक्ति यस्त्र ^४शोधयतीति निर्णेजक । ‘णिजिर् शौचपोषणयो’ । रञ्जयति वस्त्राणीति रजक । ‘रञ्ज रागे’ । यस्त्रशोधकनामनी ॥ शुण्डा सुरा पण्यमस्यास्तीति शौण्डिक । मण्डमच्छसुरा हरतीति मण्डहारक । ‘हञ् हरणे’ । सुरापण्यजीविनो नामनी ॥ १० ॥

^१ मुण्ति K₃

^२ F₂ Pt₂ add रात्रौ धुरकमनिषेधात् .

^३ K₃ Pt₂ add

‘गम्ल गतौ आप्ल व्याप्तौ

^४ अन्त K₄

^५ क्षालयति Pt₂.

(पा.) धुरी मुण्डी—अन्तावसायिन । ‘नापितनामानि’ ^१‘मङ्गलि’ । चण्डिल धुरमर्षी च । एते द्वे च ॥ निर्णेजक स्याद्रजक । यस्त्रधावकनामनी । शौण्डिको मण्डहारक । सुरापण्यजीविनामनी । सुराजीवी सौरिकश्च । एते द्वे च । ^२‘कल्पपालस्तु शौण्डिक’ इति इलायुध (अ. मा २ ४३८) ॥ १० ॥

^१ B₃ omits

^२ कल्पपाल A₁

जावालः स्यादजाजीवो देवाजीवस्तु देवलः ।

स्यान्माया शाम्बरी मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ॥ ११ ॥

(वि.) जावाल इति—जवमलतीति जवालो छाग, तस्यायं जावाल । अजा पालयतीति वा । अजा एव अजाजीवो जीवनामस्येति अजाजीव ^१ । अजापालनामनी ॥ देव अजाजीवोऽस्य देवाजीव । देवान् अलति पूजयतीति देवल । देवान् पूजार्थं लातीति वा । ‘ला आदाने’ । देवपूजाजीविनो नामनी ॥ मीनातीति माया^२ । ‘मीञ् हिंसायाम्’ । मयस्येय वा । शम्बरासुरस्येय माया शाम्बरी । कुहकस्य^३ नामनी ॥ माया करोतीति मायाकार । प्रतिहरति सहरति सवपा दृढ्यन्सी इति प्रतिहार माया । स अस्यास्तीति प्रातिहारिक ^४ । इन्द्रजालिकनामनी ॥ ११ ॥

^१ अजैराजीवितु शीलमस्य अजाजीवी K₄

^२ मायस्या विश्वमिति Pt₂

^३ कुहव-

कमण K₃

^४ प्रतिहरति नयने Pt₂

(पा.) जावालः स्यादजाजीवः । ^१अजाजीविनो नामनी । ‘कुरुव’ ॥ देवा-
जीवस्तु देवलः । ‘तम्मलवांडु’ । ^२शूद्रस्य ब्राह्मणस्य वा देवार्चनजीविनो नामनी ।
तथा च स्मृतिः—

‘देवार्चनपरो विप्रः शूद्रो वा वत्सरत्रयम् ।
जीवेद् देवलको नाम ह्यर्चकश्चैपु गण्यते ॥’

इति ॥ स्यान्माया शाम्बरी । इन्द्रजालनामनी ॥ मायाकारस्तु प्रातिहारिकः ^३ । ‘इन्द्रजाल-
विद्याविशारदनामनी ॥ ११ ॥

^१ कञ्चलनायकनाम A₁.

^२ देवतार्चकनाम A₁.

^३ प्रतिहारकः A₁.

^४ माया° B₂.

शैलालिनस्तु शैलूपा जायाजीवाः कृशाश्विनः ।
भरता इत्यपि नटाश्चारणास्तु कुशीलवाः ॥ १२ ॥

(वि.) शैलेति—शैलालिना कृशाश्वेन प्रोक्तं ^१सूत्रमधीयत इति शैलालिनः,
कृशाश्विनश्च । ‘इह अध्ययने’ । शैलूपस्यापत्यानि शैलूपाः । जायया जीवन्तीति
जायाजीवाः ^२ । भरतस्य मुनेरपत्यानि शिष्या वा भरताः । नटन्तीति नटाः । ‘नट नृत्तौ’ ।
नटनमानि ॥ दिशु कीर्तिं चारयन्तीति चारणाः । ‘चर गतौ’ । कुत्सितं शीलं
कुशीलम् । तदेपामस्तीति कुशीलवाः ^३ । वन्दिविशेषनामनी ॥ १२ ॥

^१ नटसूत्रं K₂, Pt₂.

^२ F₂, Pt₂ add ‘जीव प्राणधारणे’.

^३ कुत्सितं शीलं

वान्तीति वा, ‘वा गत्यादौ’ K₂.

(पा.) शैलालिनस्तु शैलूपा—नटाः । बहुरूपधरनामानि ^१ । भरता इत्यत्र उत्सा-
दित्वादच् (४. १. ८६) । भारतः, भास्ती । ‘यन्बोश्च’ (२. ४. ६४) इति बहुत्वे लुकि
भरताः । चारणास्तु कुशीलवाः । ^२नानादेशसंचारिनटगायकनामनी । ‘पेरडिवांडु’ ।
अनुक्तम्—‘ये यष्ट्यादिषु नृत्यन्ति केलकाः शूककाश्च ते’ । यष्टिक्रीडकनामनी ॥
‘कोलाटलवांडु’ ॥ १२ ॥

^१ धारक° A₁.

^२ A₁ omits.

^३ B₂ omits.

मार्दङ्गिका मौरजिकाः पाणिवादास्तु पाणिघाः ।

वेणुध्माः स्युर्वैणविका वीणावादास्तु वैणिकाः ॥ १३ ॥

(वि.) मार्दङ्गिक इति—मृदङ्गवादेन^१ जीवन्तीति मार्दङ्गिका । मुरजवादनं शिल्पमेवामिति मौरजिकाः । मृदङ्गवाद्यजीविनां नामनी ॥ पाणी वादयन्तीति पाणिवादाः । ‘वद् व्यक्तायां वाचि’ ।^२ पाणी भ्रन्तीति पाणिघाः । ‘हन हिंसागल्योः’ । पाणिभ्यां ये वादमुत्पादयन्ति तेषां नामनी ॥ वेणुं धमन्ति पूरयन्तीति वेणुध्माः । ‘ध्मा’ शब्दाग्निसंयोगयोः’ । वेणोरिदं^३ ध्मानं वैणवम् । ‘तच्छीलमेवामस्तीति वैणविकाः । वांशिकनामनी ॥ वीणावादनमेवामस्तीति वीणावादाः^४ । वीणा शिल्पमेवामिति वैणिकाः । वीणाजीविनां नामनी ॥ १३ ॥

^१ वादनं शिल्पमेवाम K_३, Pt_३   ^२ पाणिना K_३, K_४   ^३ पूरणे K_३.   ^४ वेणो-
विंकारः Pt_३   ^५ तच्छिष्टं K_३, Pt_३.   ^६ वीणा वादयन्ति K_३, K_४.

(पा.) मार्दङ्गिका मौरजिकाः । ^१मर्दलवादकनामनी ॥ पाणिवादास्तु पाणिघाः । करतलवादकनामनी ॥ वेणुध्माः स्युर्वैणविकाः । वेणुवादकनामनी । ‘सिलकोविबूढवाङ्’ ॥ ‘वैणुको वांशिकस्तथा’ । एते द्वे च ॥ वीणावादास्तु वैणिकाः वीणावादकनामनी । ‘वीणेलवारु’ ॥ १३ ॥

^१ मृदङ्ग° B_३.   ^२ B_३ omits.

जीवान्तकः शाकुनिको द्वौ वागुरिकजालिकौ ।

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम् ॥ १४ ॥

(वि.) जीवान्तक इति—जीवानां पक्षिणामन्तं नाशं करोतीति ^१जीवान्तकः । ‘शकुनान् पक्षिणो हन्तीति शाकुनिकः । जीवान्तकस्य नामनी ॥ वागुरया मृगबन्धन्या चरतीति वागुरिकः । जालेन चरतीति जालिकः । येऽरण्यादौ मृगबन्धनाय जालेन चरन्ति तेषां नामनी ॥ मृगपक्ष्यादेर्वन्धनोपायो वितंसः । तेन चरतीति वैतंसिकः^३ । कूटेन^४ सामिपवन्धेन चरतीति कौटिकः । मांसं पण्यमस्य मांसिकः । मांसविक्रयजीविनो नामानि ॥ १४ ॥

^१ जीवानामन्तकः F_३, Pt_३.   ^२ शकुनीन् K_३; शकुनि K_३.   ^३ सामिप मृगबन्धो-
परणं, तेन चरति K_३, K_४.   ^४ मृगपक्ष्यादिवन्धनयन्त्र Pt_३.

(पा.) जीवान्तकः शाकुनिकः । पक्ष्याखेटकनामनी । 'गुब्बपेटिकांडु' ।
 द्वौ वागुरिकजालिकौ । मृगाखेटकनामनी । 'मेकमरुदवेकांडु' ॥ वैतंसिकः कौटिकश्च—
 समं त्रयम् । कौटिकनामानि । 'कटिकारवांडु' ॥

विज्ञातव्यौ पक्षिमृगप्रभृतेर्वर्धनाधने ।
 शब्दौ वितंसवीतंसौ कूटोऽस्त्री तत्र सामिपः ॥'

इति माधवः । शेषकारश्च—

'मृगपक्ष्यादिकं हत्वा मांसविक्रयजीविनि ।
 किरातशवरम्लेच्छप्रभृतौ कौटिकादिकम् ॥'

इति ॥ १४ ॥

भृतको भृतिभुक् कर्मकरो वैतनिकोऽपि सः ।
 वार्तावहो वैवधिको भारवाहस्तु भारिकः ॥ १५ ॥

(वि.) भृतक इति—अग्रयत इति भृतकः । 'डुभृन्^१ धारणपोषणयोः' । भृतिं
 वेतनं भुङ्क्ते भृतिभुक् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । नियुक्तं कर्म करोतीति कर्मकरः^२ ।
 वेतनेन जीवतीति वैतनिकः । नियुक्तकर्मकारिणो नामानि ॥^३ धान्यादिवार्ता वहतीति
 वार्तावहः । 'वह प्रापणे' । विवधः पर्याहारः सः पण्यं तेन वा जीवतीति वैवधिकः^४ ।
 पर्याहारयतो नामनी ॥ भारं वहतीति भारवाहः । भारिकश्च । भारवाहकनामनी ॥ १५ ॥

१ 'भृन् भरणे' K₄. २ F₂, Pt₂ add 'डुङ्कुन् करणे'. ३ F₂, Pt₂ add
 वार्तावाणिज्यादिजीविका, तादर्थ्यात् धान्यादिरपि. ४ विवधेन हरतीति F₂, Pt₂.

(पा.) भृतको भृतिभुक्—वैतनिकश्च सः । भृत्यपजीविनामानि । 'कूलिकांडु' ।
 'भरटः स्याद्वैतनिकः' । एते द्वे च ॥ वार्तावहो वैवधिकः । वार्तावाहकनामनी ।
 'परिक्रतवांडु' ॥ भारवाहस्तु भारिकः । भारवाहनसमर्थकनामनी । 'वाढीरडिङ्गरप्रेक्ष-
 पालकपरिकर्मिणः' । एतानि च ॥ १५ ॥

चिवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः ।
 निहीनोऽपशदो जाल्मः क्षुल्लकश्चेतरश्च सः ॥ १६ ॥

(वि.) विवर्ण इति—विरुद्धो 'वर्णोऽस्येति विवर्णः । पामान शोफ रातीति^१ पामर । 'रा आदाने' । 'निकृष्टं चिनोतीति नीचः । 'चिब् चयने' । प्रकृतौ भवो वर्तमान प्राकृत । जनेभ्यः पृथक् इतर जनः पृथग्जन । नियत हिनोतीति निहीन । नितरां हीयते जनैरिति वा । 'हि गतौ कृद्धौ च', 'ओहाक् त्यागे' । अपशीयते हीनो भवतीति अपशद । 'क्षिब् निशात्तने' । अपसद इति वा पाठः । जलति जडो 'भवतीति जाल्म' । 'जल घातने' । तुच्छत्वात् क्षुध लातीति क्षुल्लक । 'ला आदाने' । इतं तुच्छगमनं^६ रातीति इतर । 'रा आदाने' । नीचजननामानि ॥ १६ ॥

^१ जातिर्यशो वा F₂, Pt₂

^२ K₅ adds स्वीकरोति

^३ निकर्षमश्नति, 'अञ्चु

गतौ याचने च' Pt₂

^४ जडोभवति K₅

^५ 'जल शून्ये' K₅, K₆, Pt₂

^६ क्षुद्रवृत्ति Pt₂.

(पा.) विवर्ण पामरो—क्षुल्लकश्चेतरश्च सः । विवर्णादयो दश पामरवाचका ।

'नीचिडु' ॥ १६ ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्यकचेटकाः ।

नियोज्यकिंकरप्रैष्यभुजिष्यपरिचारकाः ॥ १७ ॥

(वि.) भृत्य इति—भ्रियत इति भृत्यः । भरणीयो वा । 'भृब् भरणे' । दास्या अपत्य दासेय, दासेरश्च । दस्यति बहुतरकर्मणि उपक्षीयत इति दासः^१ । 'दसु उपक्षये' । दीयत इति वा । 'दीङ् क्षये' । गोपनीयो रक्षणीय गोप्यक । 'गुप् रक्षणे' । 'चेटति परप्रेष्य करोतीति चेट' । 'चिट परप्रेष्ये' । नियुज्यते कर्मसु नियोज्यः । 'मुजिर् योगे' । किं करोमीति आज्ञा प्रतीक्षत इति किंकरः । 'डुक् च करणे' । प्रेषणीयः प्रैष्य । 'इप् गतौ' । प्रेष्य इति वा पाठ । वेतनं भुङ्क्ते भुजिष्य । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः'^२ । परिचरति स्वामिनमिति परिचारक । 'चर गति-भक्षणयोः' । भृत्यनामानि ॥ १७ ॥

^१ 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' F₂, Pt₂

^२ दत्तयति स्वामिकायांणि सावधानेनेति,

'दति दसदर्शनयोः' Pt₂

^३ चिटयते F₂, Pt₂

(पा.) भृत्ये दासेयदासेर—भुजिष्यपरिचारका । भृत्यनामानि । ^१स्त्रिया तु दासी चेटी प्रेष्या परिचारिका । टावपि किंकरा । किंनरीति प्रेष्यार्थे विधिः^२ ॥ १७ ॥

^१ A₁ adds एते एव स्त्रीलिङ्गाश्चेत् किंनरीनामानि

^२ पुयोगे दीप् इति सि की-

(पृ. ४७०. ३. २. २१)

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

मन्दस्तुन्दपरिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोऽनुष्णः ॥ १८ ॥

(वि.) पराचित इति—परैराचीयते^१ पोष्यत इति पराचित । ‘चिब् चयने’ । परै स्कन्धते शोष्यते परस्कन्द । ‘स्कन्दिर् गतिशोषणयो’ । ^२परिस्कन्द इति वा पाठ । ^३परस्मात् जात इव पुष्ट परजात । परैरेधितो वर्धित परैधित । ‘एध वृद्धौ’ । परपोषितनामानि ॥ आलस्येन मन्दते स्वपितीति मन्द । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्ति-गतिषु’ । पुन पुन तुन्द परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृज । ‘मृजप् शुद्धौ’ । न लसति जाड्यादित्यलस । अलस एव आलस्य । ‘लस श्लेषणक्रीडनयो’ । शीत इव जडत्वात् शीतक^४ । न विद्यते ^५जणामस्य जडत्वात् अनुष्ण । अलसनामानि ॥ १८ ॥

^१ आचित F₂ Pt₂

^२ परित स्क दतीति K₂ Pt₂

^३ परै L₂ L₃

^४ शीत म द करोतीति F₂ Pt₂

^५ Pt₂ adds तेज

(पा.) पराचितपरिस्कन्द—परैधिता । परपुष्टवत् परै सवर्धितनामानि । ‘परपुष्ट’^१ । अनुक्तम्—‘बन्धके स्थित आयत्त’ । बन्धकार्थं स्थितनाम । ‘कुटुम्बवृग्वा-वाडु’ । ‘भक्तायानस्थित कृत’ । अन्नस्य हेतोर्वसति य स कृत स्यात् । ‘कूटिकयुन्नवाडु’ ॥ मन्दस्तुन्दपरिमृज—अलसोऽनुष्ण । ^२अलसनामानि । ‘सोमरि-पोतु’ ॥ १८ ॥

^१ B₂ omits

^२ A₂ adds प्रयोजने आसन्न सति देहवच्चकपुरुषनामानि

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः सूस्थान उदणश्च ।

चण्डालह्रवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निपादश्चपचावन्तेवासिचाण्डालपुल्कसाः ।

(वि.) दक्ष इति—दक्षत कार्यं शीघ्र करोतीति दक्ष । ‘दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थं च’ । चतते ‘कार्यमिति चतुर’ । ‘चते याचन’ । पिशति ‘कार्यार्थं यत्र तत्र वा गच्छतीति पेशल’ । ‘पिश गतो’ । पाटयति प्रयोजनानीति पटु । ‘पट गतो’ । मुष्टु ज्वानमुद्योगो यस्य सूस्थान । ओपत्यकार्यमिति जण्य । ‘उप दाहे’ । चतुर-नामानि ॥ चण्डते कुप्यतीति चण्डाल । ‘चडि कोपे’ । पूवते उपक्रमण इति ह्रव । ‘प्लुङ् गतो’ । मा तन्नति न ‘गच्छति ग्राममध्यमिति मातङ्ग’ । ‘तगि गतो’ । दिवैव कीर्त्यते दिवाकीर्ति^१ । ‘कृत सशब्दने’ । सामर्थ्यात् जन गच्छतीति जनगम ।

निपीदति पापमस्त्रिमिति निषादः । 'पद्मं विशरणगत्यवसादनेषु' । श्वानं पचतीति श्वपचः । 'डुपचप् पाके' । ग्रामान्ते वसतीति अन्तेवासी । 'वस निवासे' । चण्डाल एव चाण्डालः । पुलन्तीति पुलाः महान्तः । 'पुल महत्त्वे' । तान् स्पर्शनेन कसति क्लेशयतीति 'पुल्कसः' । 'कस गतिशातनयोः' । चण्डालनामानि ॥ १९ ॥

^१ काङ्क्षते प्रयोजनमिति F₂, Pt₂.

^२ अवयवो भवति कार्येषु F₂, Pt₂.

^३ 'सिध अवयवे' Pt₂.

^४ कर्मणि K₂; कर्मणे K₈.

^५ प्रविशति K₈, K₉.

^६ दिवसस्य पुण्यकालत्वात् दिवा अकीर्तनमस्य Pt₂.

^७ पुत् कुत्सितं कसतीति पुल्कसः K₂.

(पा.) दशे तु चतुर—सूत्यान् उष्णश्च । ^१चतुरनामानि । 'पनिक्कि देहमु ^२वाङ्घ्रिटिवाडु' ॥ चण्डालप्लवमातङ्ग—चाण्डालपुल्कसाः । [पुत्] पुण्यं कशतीति व्युत्पत्त्या पुल्कशशालव्यन्तः । दन्त्यान्त इति ^३टीकासर्वस्वकारः (पृ. २६४) । चण्डालनामानि । 'माल' ॥ १९ ॥

^१ प्रयोजनाय देहसर्पकनाम्नाम्नि A₁.

^२ B₂ omits.

^३ 'पुत् कुत्सितं कसति

पुल्कसः । पुल्कस इत्येके । अवान्तरभेदोऽत्र नादृतः' इति मुद्रितटीकासर्वस्व.

भेदाः किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ॥ २० ॥

व्याधो मृगवधाजीवो मृगयुर्लुब्धकोऽपि सः ।

(वि.) भेदा इति—किरातशबरपुलिन्दा म्लेच्छजातयो निषादभेदा भवन्ति । ^१म्लेच्छतीति म्लेच्छः । 'म्लेच्छ अव्यक्ते' शब्दे' । कीति शब्दे रातीति किरातः । 'रा दाने' । शयति गच्छति वनमिति शबरः । 'शव गतो' । पुलिन्ददेशे भवः पुलिन्दः^२ । विध्यति मृगानिति व्याधः । 'व्यध ताडने' । मृगवधेन आजीयतीति मृगवधाजीवः । 'जीव प्राणधारणे' । मृगान् 'हन्तुं यातीति मृगयुः'^३ । मृगान् मृगयते वा । 'मृग अन्वेषणे' । मृगेषु लुब्धयति गृह्यतीति लुब्धकः । 'लुभ गार्थ्यं' । व्याधनामानि ॥ २० ॥

^१ F₂, Pt₂ अव्यक्तं मापते.

^२ अव्यक्तायां वाचि K₁, K₄.

^३ बोलति, 'पुल

महत्त्वे' F₂, Pt₂.

^४ वधार्थं K₂.

^५ K₈ adds 'या प्राणणे'.

(पा.) भेदाः किरात—म्लेच्छजातयः । बहुवचनग्रहणमुपलक्षणाधम् । ^१किरातशबरपुलिन्दनिष्ठपायाहलमिहमालप्रभृतिम्लेच्छजातयश्चण्डालभेदा एव । व्याधो मृगवधाजीवो—लुब्धकश्च सः । व्याधनामानि । ^२'बोययाडु' ॥ २० ॥

^१ B₂ adds महारण्यवासिनः.

^२ B₂ omits.

कौलेयकः सारमेयः कुक्कुरो मृगदंशकः ॥ २१ ॥

शुनको भपकः श्वा स्यादलर्कस्तु स योगितः ।

श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः सरमा शुनी ॥ २२ ॥

(वि). कौलेयक इति—कुले गृहे भव कौलेयकः । सरमा शुनी तस्या अपत्यं सारमेयः । कोक्तेऽऽध्यादिकमादत्त इति कुक्कुरः । 'कुक्क^१ आदाने' । मृगान् दशतीति मृगदंशकः । 'दंश दशने' । इतस्तत् शुनति गच्छतीति शुनकः । 'शुन गतौ' । भपतीति^२ भपकः । 'भप^३ भर्त्सने' । भर्त्सनं श्वरवः । श्वयति इतस्ततो गच्छतीति श्वा । 'दुष्पथि गतिवृद्धयोः' । शुनकनामानि ॥ अलति^४ वीथ्यां जनान् निवारयतीति अलर्कः । 'अल^५ पर्याप्तिभूषणवारणेपु' । विपादियोगतः उन्मत्तभूतशुनकनाम ॥ विश्व^६ जनं कन्दयति रोदयतीति विश्वकद्रुः । 'कदि आह्वाने रोदने च' । मृगयाचतुरस्य शुनकस्य नाम ॥ सरति श्वान् प्रति सरमा । 'स्व गतौ' । श्वजातिस्त्री^७ शुनी । शुनकस्त्री-नामनी ॥ २१-२ ॥

^१ F₂, Pt₂ add वृक.

^२ K₅ adds वाश्यते, वाशते K₆

^३ शब्दे K₄.

^४ अत्यते वार्यते दशमयात् F₂, Pt₂.

^५ 'अल निवारणे' K₅, K₆.

^६ विश्वान्

मृगान् K₂, K₅.

^७ शुन. स्त्री F₂, Pt₂

(पा.) कौलेयकः सारमेयः—भपकः श्वा स्यात् । शुनकनामानि । श्वानो गृहमृगो यक्षः कृतज्ञो रात्रिजागरः । एतानि पञ्च च ॥ अलर्कस्तु स योगतः । योग औपधम् । तद्गच्छणादुन्मत्तः^१ श्वा अलर्कः स्यात् ।

"प्रभूयमानामभिनायकेन्दुं तारावलिं वीक्ष्य नवामुदीताम् ।
हृष्यत्सु सर्वेष्वसहिष्णुरुचैरुच्चावचं युक्ति कोऽप्यलर्कः ॥"

इति नागभूपालीये ॥ श्वा विश्वकद्रुर्मृगयाकुशलः । आखेटपटुः श्वानः^२ विश्वकद्रुः स्यात् । 'वेटकुक्क' ॥ सरमा शुनी । शुनकस्त्रीनामनी^३ ॥ २१-२ ॥

^१ उन्मत्तशुनकनाम A₁

^२ श्वात्. B₂

^३ 'मार्या' A₁.

विट्चरः सूकरो ग्राम्यो वर्करस्तरुणः पशुः ।

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम् ॥ २३ ॥

(वि.) विट्चर इति—विट् विष्टा^१ वा चरति भक्षयतीति विट्चर । ‘चर गतिभक्षणयो’^२ । ग्राम्यवराहनाम ॥ वर्कते आदत्ते तृणमिति वर्कर । ‘वृक आदाने’ । युवपशुनाम ॥ ^३आ समन्तात् चोदन्ते मृगा अत्रेति आच्छोदनम् । ‘चुद प्रेरणे’ । ‘मृगान् व्ययन्त्यत्रेति मृगव्यम् । ‘व्येच् सवरणे’ । आखेद्यन्ते त्रास्यन्ते मृगा अत्रेति आखेद । ‘खिट् त्रासे’ । मृग्यन्ते मृगा अत्रेति मृगया^४ । ‘मृग अन्वेपणे’ । मृगयानामानि ॥ २३ ॥

^१ विष्ट विष्टा F₂, Pt₂

^२ आच्छोदयन्ति K₃, K₆

^३ सचोदने K₆

^४ मृगा विध्यन्तेऽस्मिन्, ‘व्यथ ताडने’ F₂, Pt₂

^५ मृगानामन्वेपण K₃, Pt₂

(पा.) विट्चर सूकरो ग्राम्य । ग्राम्यसूकरनामानि । वर्करस्तरुण पशु । बाला पशुजातिर्वर्कर स्यात् ॥ आच्छोदन मृगव्य—मृगया स्त्रियाम् । आखेदनामानि । ‘वेंदपेरु’ ॥ पापर्द्धिश्च पराधिश्च । एते द्वे च । ‘विराजपापर्द्धिविवादशीले’ । इत्युदारराघवम् ॥ २३ ॥

दक्षिणारुल्लङ्घयोगाद् दक्षिणेर्मा कुरङ्गकः ।

चोरैकागरिकस्तेनदस्युतस्करमोपकाः ॥ २४ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटच्चरमलिम्लुचाः ।

(वि.) दक्षिणेति—^१दक्षिणे दक्षिणभागे ईर्म व्रणोऽस्तीति दक्षिणेर्मा । नान्त । दक्षिणभागे व्याधेन कृतव्रणस्य हरिणस्य नाम ॥ चोरयतीति चोर^२ । ‘चुर स्तेये’ । एकमस्यार्ध गृह प्रयोजनमस्येति ‘एकागरिक । स्तेनयतीति स्तेन । ‘स्तेन चौर्ये’ । दस्यति कदाचित् ‘उपक्षिणोतीति दस्यु । ‘दस्यु उपक्षये’ । तत् चोरकर्म करोतीति तस्कर । ‘डुकृन् करणे’ । मुष्णातीति मोपक । ‘मुप स्तेये’ । परान् प्रतिरुणद्धि प्रतिरोधी । ‘रुधिर आवरणे’ । परान् आस्कन्दयति श्लोपयतीति परास्कन्दी । ‘स्कन्दिर् गतिशोपणयो’ । परान् पाटयन् विदलयन् चरतीति पाटच्चर । ‘चर गती’ । पटच्चर जीर्णवस्त्रमपि गृह्णातीति वा । मलिनमपि म्लोचयतीति मलिम्लुच^३ । ‘म्लुच स्तेये’ । चोरनामानि ॥ २४ ॥

^१ K₃ adds दक्षिणेऽह व्रणमस्य

^२ F₂, Pt₂ add चौर इति वा पाठ । तदा जुग

चौर्य शीलमस्य

^३ एकस्मिन् असहाये अगरारे भव K₃ K₆

^४ उपक्षीयते K₆

^५ तत्तत् K₃

^६ मलिन यथा तथा म्लोचति गच्छति, ‘म्लुच गत्यर्थे’ Pt₂

(पा.) दक्षिणारुर्लब्धयोगात्—कुरङ्ग । दक्षिणभागे व्याघ्रेण कृतव्रणो मृगो दक्षिणेर्मा स्यात् । दक्षिणेर्माण पश्य ॥ अनुक्तम्—‘यूथभ्रष्ट पक्षचर’ । स्वकीययूथ परित्यज्य सचरदेकाकी मृग पक्षचर स्यात् । ‘कदुष्पलेनुडतपिपोयिनि मृगमु’ ॥ चोरैकागारिकस्तेन—पाटचरमलिम्बुचा । अत्र प्रतिरोधिपरास्कन्दिशब्दौ द्वौ नान्तौ । चोरनामानि ॥ ‘वणिग्भ्य परि न सन्ति पश्यतोहरा’ इति पश्यतोहर । पश्यता धनापहारी चोर । ‘कनुपापदोचे दोंग’ ।

‘स खल्वर्द्धिपरिपन्थी य परस्य दौस्थित्यम् ।
जानन्नप्यभिलपत्यर्थम् ॥’

इति परिपन्थी मार्गप्रहारी चोर । ‘त्रेवगोट्टेदोंग’ ॥ २४ ॥

चौरिका स्तैन्यचौर्ये च स्तेय लोप्त्रं तु तद्धनम् ॥ २५ ॥
वीतंसस्तूपकरणं बन्धने मृगपक्षिणाम् ।

उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६ ॥

(वि.) चौरिकेति—चोरस्य ^१कर्म चौरिका । चौर्यं च । स्तेनस्य ^२कर्म स्तैन्य । स्तेयं च । चौरिकानामानि ॥ लुप्यत इति लोप्त्रम् ^३ । ‘लुप्ल छेदने’ । ^४चोरितधनस्य नाम ॥ वितसयति व्याधानिति वितस । ‘तसि भूपायाम्’ । मृगपक्षिवन्धनसाधनस्य नाम ॥ उर्ध्वमाक्रम्य मथतीति उन्माथ । ‘मथे विलोडने’ । कूटेन कपटेन ^५कृत यन्त्र कूटयन्त्रम् । ‘यम उपरमे’ । मृगपक्षिवन्धनाय दारुकृतसाधनस्य नामनी ॥ मृगबन्धने-
ऽवागुरत इति वागुरा । ‘गुरी उद्यमने’ । मृगा अनया बध्यन्त इति मृगबन्धनी ।
‘बन्ध बन्धन’ । जालविशेषनामनी ॥ २५-६ ॥

^१ माव ह_३ ह_३   ^२ लुप्यते विग्रहतेऽनेन दुः विमोक्षने ह_३ ह_३   ^३ चोर-
धनस्य ह_३   ^४ अन्तारे ह_३   ^५ हिंसायाम् ह_३ ह_३   ^६ बध्यते बध्यतेऽनेन ह_३

(पा.) चौरिका—स्तेयम् । चौर्यनामानि । ‘दोगुलुट’^१ । चौरशब्दव्युत्पत्तिद्वारा चुराशब्दसिद्धिः । सुभूतिटीकायामपि तथैव व्युत्पादितं चुरा शीलमस्येति । ‘छत्रादिभ्यो ण’ (४ ४. ६२) । चौर । लोप्त्रं तु तद्धनम् । चोरापहृतं धनं लोप्त्रं स्यात् । ‘दोगिचिनि सोम्मु’ । वीतंसस्तूपकरणं—मृगपक्षिणाम् । मृगपक्षिणा बन्धनोपकरणं वितसं स्यात् । वीतस इति दीर्घाभूतोपसर्गश्च ॥ उन्माथः कूटयन्त्रं स्यात् । ‘कूटेन कपटेन कल्पितं यन्त्रमुन्माथं स्यात् । ‘वोनु’ ॥ वागुरा मृगबन्धनी । मृगजालिका वागुरा

स्यात् । चागुरा मृगजालिका' इति हलायुध (अ मा २. ४४२) । मृगजालनामनी ।
'वल' ॥ २६ ॥

¹ B₃ omits

² A₁ adds कष्ण्याशपादरज्जुप्रमुख

³ व्याघ्रादिग्रहणार्थं

कृतफलकगृहनामनी A₁

शुल्बं चदारकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

उद्धाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्धाहनं प्रहेः ॥ २७ ॥

(वि.) शुल्बमिति—शुल्ब्यते इति 'शुल्बम् । 'शुल्ब माने' । वन्यते
वेष्टयत इति चदारक^१ । 'वट वेष्टने' । वराटक इति वा पाठ । सृज्यत इति रज्जु ।
'सृज वित्तर्ग' । वटति वेष्टयतीति वटी । 'वट वेष्टने' । वटशब्द त्रिषु लिङ्गेषु
चर्तते, वट वटी वटमिति । गुण्यतेऽभ्यस्यते व-धनायेति गुण । 'गुण अभ्यासे' ।
रज्जुनामानि ॥ उद्धाटयन्ते प्रकाशयन्ते आपोऽनेनेति उद्धाटनम् । 'घट वेष्टायाम्' ।
घटीमि कृत यन्त्र घटीयन्त्रम् । प्रहे कृपात् । सलिलम् उद्धाहतेऽनेनेति सलिलोद्धाहनम् ।
कृपात् सलिलोद्धहनस्य घटीय-प्रस्य नामनी ॥ २७ ॥

¹ शुम्भते शोभत इति शुम्भम् । शुभ शुम्भ शोभायें' K₃, K₄

² वट वेष्टन

करोतीति वटकर K₃ K₄

(पा.) शुल्ब वराटक—वटी गुण । 'शुल्ब स्याद् रज्जुताम्रयो' इति
रुद्र । रज्जुनामानि । 'प्राङ्' । अनुक्तम्—'पक्षिणो येन गृह्यन्ते पक्षिणैव स दीपक' ।
^१ पक्षिप्राहकमृगयापक्षी दीपक स्यात् । 'वेदपिटृ' । कूटगर्तस्तूपशय । जाल वितत्य
तत्समीपे देहगोपनार्थं ^२ निखातगर्तनाम ॥ 'माधुर्यं व्याधगीतिका' । पक्ष्याद्यागमनार्थं
कृतव्याधगीतनाम । 'ईलवटटुट' ॥ उद्धाटन घटीयन्त्र—प्रहे । 'कृपस्थितोदकस्य
चहिर्गमनाय कृतयन्त्रविशेष उद्धाटन घटीयन्त्र च स्यात् । 'यान्ताम्' ॥ २७ ॥

¹ B₃ omits

² पक्षप्राहक° A₁

³ स्वल्पगर्त° A₁

⁴ कृपादुदकस्य B₁

पुंसि वेमा वायदण्डः सूत्राणि नरि तन्तवः ।

वाणिर्व्यूतिः स्त्रियौ तुल्ये पुस्तं लेप्यादिकर्मणि ॥ २८ ॥

(वि) पुसीति—वयन्यनेनेति वेमा । नान्त । 'वेब् तन्तुसताने' । वयन
वाय । वायस्य दण्डो वायदण्ड । वस्त्रवयनदण्डनामनी ॥ सूयन्ते वस्त्राप्येमिरिति

१० शूद्रवर्ग]

दाक्षिणात्यव्याख्योपेत

सूत्राणि । सीव्यन्ते एभिरिति वा । 'पिवु तन्तुसताने' । तन्यते वस्त्रमनेनेति^१ तन्तु ।
 'तनु विस्तारे' । नरीति पुसि वर्तते तन्तुशब्द इत्यर्थः । तन्तुनाम ॥ ^२वणतीति
 वाणि । 'वण शब्दे' । व्यूयते व्यूति । 'वेब् तन्तुसताने' । वयननामनी ॥ ^३पुस्यते
 आद्रियत इति पुस्तम् । 'पुस्त आदरानादरयो' । लेप्यादिकर्मनाम ॥ २८ ॥

^१ एभिरिति तन्तव F₂ Pt₂   ^२ वयन वाणि व्यूतिश्च वज् तन्तुसताने F₂ Pt₂

^३ पुस्यते मृद्यतऽनेन, 'पुस अभिवचने K₅ K₆

(पा.) पुसि वेमा वायदण्ड । शार्टिकाघातफलकनामनी । 'ताकुडुफलक' ॥
 सूत्राणि नरि तन्तव । सूत्रनामनी । 'नूलु' ॥ वाणिर्व्यूति स्त्रियौ तुल्ये । 'वयननामनी ।
 'नेतपेरु' । तुरी (स्यान्न तुली?) स्यान्नरि तत्तूनामन्तरालप्रसारिणी । ^{२४} 'कटिक्नोवितुलि' ।
 'नाडे' ॥ पुस्त लेप्यादिकर्मणि । लेप्यादिकर्म पुस्त स्यात्^३ ।

'मृहारुचर्मवस्त्राद्यै कृत वर्णैर्विचित्रितम् ।

सुवर्णरजताद्यैर्वा रचित पुस्तमुच्यते ॥'

इति ग्रन्थलेखनयोग्ये वर्णकलिते पटखण्डादिसचये लेख्यत्वेनोपकारात् । तालपत्रादि
 सचये च पुस्तकशब्दप्रयोगः ॥ अनुक्तम्—'या तु लेप्यमयी नारी सा स्यादञ्जलि
 कारिका' । लेप्यस्वरूपा नारी अञ्जलिकारिका स्यात् ॥ २८ ॥

^१ व्यूति° A₁   ^२ B₂ omits   ^३ A₁ adds मणिगासन मुदलेनदि

पाञ्चालिका पुत्रिका स्याद् वस्त्रदन्तादिभिः कृता ।
 पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूपाथ विहगिका ॥ २९ ॥
 भारयष्टिस्तदालम्ब्य शिष्य काचोऽथ पादुका ।
 पादूरुपानत् स्त्री सैवानुपदीना पदायता ॥ ३० ॥

(वि.) पाञ्चालिकेति—पाञ्चालदेशे भवा पाञ्चालिका । पाञ्चाले शिल्पिभि
 कृता वा । पुत्रीव कृत्रिमा पुत्रिका । यया चाला खेल्न्ति वस्त्रदन्तदारवादिनिर्मित
 विहङ्गादिप्रकृत्या तस्या नामनी ॥ पेटति महत्त्व प्राप्नोतीति पिटक । 'पिट' महत्त्वे ।
 पेटकश्च पेटा च । मञ्जु मनोज्ञ यथा भवति तथा शत्राद्यैरप्येत्यत इति मञ्जूपा ।
 'ऊप रुनायाम्' । मञ्जूपानामानि ॥ विहङ्गप्रतिकृतित्वात् विहङ्गिका । भारयद्भवार्थ
 यष्टि । भारयष्टिनाम ॥ शक्यते भार चोदुमिति शिष्यम् । 'शक्युः शक्तौ' ।

कच्यतेऽनेनेति काचः । 'कच वन्धने' । भारयष्टेरुभयतो लम्बमानयोर्नामनी ॥
पद्यतेऽनया पादूः । पादूरेव पादुका । 'पद गतौ' । उपनह्यतेऽनया^१ उपानत् । 'णह
वन्धने' । पादत्राणस्य नामनी ॥ अनुपदं पादायामेनेव वद्धा अनुपदीना । अनु-
पादयतायाः तस्या एव नाम ॥ २९-३० ॥

^१ 'पिट संघाते' K₃.

^२ वस्त्राद्यैरत्र उच्यते K₃, K₄.

^३ पादयोः F₃, P₁₂.

(पा.) पाञ्चालिका पुत्रिका—दन्तादिभिः कृता । वस्त्रदन्तकाष्ठादिभिः ^१कृत-
प्रतिमानामनी । 'सालभञ्जी पुत्तलिका' । एते द्वे च । जतुत्रपुविकारे तु जातुपं त्रापुपं
त्रिपु । जतुविकारे जातुपं त्रपुविकारे त्रापुपं च स्यात् । तदुभयं त्रिलिङ्गम् ॥ पिटकः पेटकः
पेटो मञ्जूपा । पेटनामानि । 'पेट्ठि' । अनुक्तम्—'वस्त्रकोशं करोटकम्' ।
वस्त्रपेटनामनी । 'वोक्कस्सु' । अय विहंगिका भारयष्टिः । स्कन्धचापविशेषनामनी ।
'कंविकावडि' ॥ तदालम्बि शिख्यं काचः । भारयष्ट्यवलम्बियन्त्रनामनी । 'उट्ठि^२' ।
शिख्यं तालव्यादि । काचः चवर्गप्रथमान्तः ॥ अय पादुका पादूः । दारुमयपादरक्षा-
नामनी । 'पादुकलु' । पादूपानत् स्त्री । ^३चर्ममयपादरक्षनामनी । 'उद्दालु' । 'पादुको-
पानहोः पादूः' इति वैजयन्ती (पृ. २२२, श्लो. २४) ॥ सैवानुपदीना पदायता ।
सैवोपानत् पादप्रमाणा चेद् अनुपदीना स्यात् । अनुक्तम्—'पादकोशी पादरधी' ।
'मुखपेरु' ॥ २९-३० ॥

^१ दावादिभिः B₃.

^२ A₁ adds 'बोनपुटुक्कि'.

^३ पादरक्षा B₃.

^४ शेषे B₃.

नध्री वर्धी वरत्रा स्यादश्वादेस्ताडनी कशा ।

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ॥ ३१ ॥

(वि.) नध्रीति—नह्यतेऽधमध्यमनया नध्री । 'णह वन्धने' । वर्धते
दीर्घोभयतीति वर्धी । 'वृष्ण वृद्धौ' । त्रियते षात्रियतेऽनयेति वरत्रा । 'वृन् वरणे' ।
पल्ययनवन्धनाय कृतचर्मरञ्जुनामानि ॥ ^१कशति ताडयति अनयेति कशा । 'कश गति-
शासनयोः' । अश्वादिताडनीनाम् ^२ ॥ चण्डालस्येयं चाण्डालिका । कण्डयतेऽभिरक्ष्यते^३
चण्डालेनेति कण्डोला । 'कडि भेदाभिरक्षणयोः' । सा च वीणा च कण्डोलवीणा ।
चण्डालवीणानामानि ॥ ३१ ॥

^१ कश्यते, 'कश मदे' K₃.

^२ 'चवुकु पेरु' K₄.

^३ तन्त्रीभिरात्रियते K₅.

(पा.) नत्री वर्षी वरत्रा स्यात् । वरत्रानामानि । 'वर्लु' । अश्वदेखाडनी कशा । अश्वदिताडनोपकरण कशा स्यात् । 'गुरुतुचाटि' । 'सज्जवोमु' । 'कशा कशिशशाककुशेशक' (?) इति कर्षिणाभ्युदयद्वयक्षरप्रयोगत् तालव्यान्त । चाण्डालिका तु—चण्डालवल्की । चण्डालवीणानामानि । 'किन्नर' ॥ ३१ ॥

^१ अश्वदे A₁

नाराची स्यादेपणिका शाणस्तु निकषः कषः ।

ब्रश्चनः पत्रपरशुरीपिका तूलिका समे ॥ ३२ ॥

(वि.) नाराचीति—नाराणि नरसमूहान् अञ्जति^१ नाराद् स्वर्णकार । तस्येय नाराची । 'अञ्चु गतिपूजनयो' । इष्यते 'व्यवहारिजनैरिति एपणिका । 'इपु ईच्छायाम्' । स्वर्णकारस्य 'स्वर्णच्छेदनसाधनस्य नामनी ॥ इयति सुवर्णं तनूकरोतीति शाण । 'शो तनूकरणे' । निकष्यते स्वर्णमत्रेति निकष । कषश्च । 'कष हिंसायाम्' । शाणोपलनामानि ॥ 'वृश्चयते सुवर्णादिकमनेनेति ब्रश्चन । 'ओत्रश्चु छेदने' । पत्रमिष परशु पत्रपरशु । स्वर्णादिभेदनिकाया पत्रशिलाया नामनी ॥ 'ईष्यते चित्रसौष्टवमनयेति ईपिका । 'ईप उच्छे' । 'तूल्यते कृष्यत इति तूलिका । 'तूल निष्कर्षे' । चित्रकाराद्युपकरणानामनी ॥ ३२ ॥

^१ चापति K₄

^२ इष्यते स्वर्णमनया K₄

^३ इय गती K₄ K₅

^४ तूल K₅

^५ वृश्चतेति K₅ K₆

^६ एपतीत्येपिका K₅

^७ तूल्यत वर्णादिक

पूरयतीति, तूल पूरणे P₁₂

(पा.) नाराची स्यादेपणिका । स्वर्णच्छेदनसाधननामनी । 'शान्तु' । स्वर्णकाराणा नाराचाकृतौ लोहतुलायामिद द्वयमिति केचित् । 'त्रासु' ॥ शाणस्तु निकष कष । 'सुवर्णपरीक्षणोपलनामानि । 'बोरगल्लु' । शाणो नाम नृपोऽपि स्यात् ।

'शाणे दधानेच कटाक्षवाणम् ।'

'गल्लराग भ्रमिमहिमि पत्तप्रसक्तभुद्वावलिनारावेसरम् ।

स मारनाराचनिघर्षणस्सलज्ज्वलत्तण शाणमिद(व?)न्यलोकत ॥'

इत्यादिप्रयोगात् (नैप १ ९२) ॥ ब्रश्चन पत्रपरशु । आयसभेदननामनी । 'आकुराय' ॥

इपीका । दीर्घमध्य । तूलिका समे । 'चित्रलेखनसाधनशलाकानामनी ॥ ३२ ॥

^१ स्वर्ण B₂

^२ वाणनयु A₁

^३ काकलेतिनीशलाकानाम । 'मिदुपुत्ति' ।

'काकित माशेदि' । 'इपीका तूलन रिषाय मादवम्' । चित्रकरवर्णशलाकानामासि स्यात् A₁

तैजसावर्तनी मूषा भस्त्रा चर्मप्रसेविका ।
आस्फोटनी वेधनिका कृपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

(वि.) तैजसेति—तैजसं हेमादिकम् आवर्त्यते ^१द्रवीक्रियतेऽस्यामिति तैजसावर्तनी । ‘वृत्तु वर्तने’ । मूयते बध्यते स्वर्णादिकमत्रेति मूषा । ‘मूङ् वन्धने’ । मूयते स्वर्णादिकमस्यामिति वा । ‘मूष स्तेये’ । मूषानामानि ॥ भस्यते दीप्यतेऽनया अग्निरिति भस्त्रा । ‘भस भर्त्सनदीप्त्योः’ । प्रसेवतेऽग्निमिति प्रसेविका । चर्मनिर्मिता प्रसेविका चर्मप्रसेविका । ‘पेव् सेवने’ । चर्मप्रसेविकानाम् ॥ आस्फोटयते विध्यतेऽनया आस्फोटनी । ‘स्फुटिर् विशरणे’ । विध्यतेऽनयेति वेधनिका । मणिशङ्खादिवेधोपकरणानामनी ॥ कल्पते छेत्तुं ^२समर्थो भवतीति कृपाणी । ‘कृप् सामर्थ्ये’ । ^३कृत्यते छिद्यतेऽनयेति कर्तरी । ‘कृती छेदने’ । केशादिकर्त्तनसाधनस्य नामनी ॥ ३३ ॥

^१ द्रवीभवति K_१, K_२.   ^२ छेदनाय F_१, Pt_१.   ^३ कृत्यति K_३.

(पा.) तैजसावर्तनी मूषा । सुवर्णादिद्रवीकरणपात्रनामनी^१ । भस्त्रा चर्मप्रसेविका । चर्ममयवायुपूरकविलकानामनी । ‘कोलिमितिचि’ । अनुक्तम्—‘सर्वशः श्यात् काकमुखः’ । ^२गृध्रचञ्चूपुटाकारमुखतन्नायसावित्राहकायोनाम । ‘पट्टजारु’^३ । सर्वशीति समदलम् ॥ आस्फोटनी वेधनिका । ‘वधसूचीनामनी ॥ कृपाणी कर्तरी समे । केशवस्त्रादिकृन्तनीनामनी । ‘कर्त्तर’ । कौटिकरुचालनामन्यपि भवतः । ‘सूनातटिर्पथस्थानं कृपाणीली च कर्तरी’ इति वैजयन्ती (पृ. १३९, श्लो. ३७) ॥ ३३ ॥

^१ ‘करणसाधन’ A_१.

^२ ततलोहयाहकनामनी B_२.

^३ ‘पट्टगारु’ B_३.

^४ सूचिका B_१.

वृक्षादनी वृक्षभेदी टङ्कः पाषाणदारणः ।

क्रकचोऽस्त्री करपत्रमारा चर्मप्रभेदिका ॥ ३४ ॥

(वि.) वृक्षादनीति—वृक्षोऽयते मियतेऽनयेति ^१वृक्षादनी । ‘अद भक्षणे’ । वृक्षं भिनत्तीति वृक्षभेदी । ‘मिदिर् विदारणे’ । वृक्षभेदिनः परशोर्नामनी ॥ टेत्यनुरणशब्दं करोतीति ^२टङ्कः । पाषाणं दारयतीति पाषाणदारणः । ‘ट्ट विदारणे’ । पाषाणभेदकस्यायोविकारस्य नामनी ॥ क्र इति शब्दं कचतीति क्रकचः । ‘कच वन्धने’ । करकरेति शब्दोच्चारणेन पक्तीति करपत्रम् । ‘पल्ल गतौ’ । दाक्छिद्रकरणसाधनस्य

नामनी ॥ धा इयति चर्मेति आरा^३ । 'ऋ गवौ प्रापणे च' । चर्म प्रभिनत्तीति चर्मप्रभेदिका । चर्मभेदिकाया नामनी ॥ ३४ ॥

^१ वृक्षादन K_३, K_४

^२ कायति, कै शब्दे K_३, टङ्कयते, 'टकि व-धने' K_४

^३ आरति चर्म पीडयति, 'अर मेदने' K_२

(पा.) वृक्षादनी वृक्षभेदी । ^१वृक्षरन्ध्रकरायसनामनी । 'उलि' ॥ टङ्क पापाण-
दारक । ^२पापाणभेदकनामनी । 'काशबुलि' । ककच करपत्र स्यात् । करपत्रनामनी ।
'करकसरवसु' ॥ अनुक्तम्—^३'वासी स्याद् दारुवक्षणी' । राश्या नाम । 'बाडसि' ॥
आरा चर्मप्रभेदिका । ^४चर्मभेदिका आरा स्यात् । 'आरि' ॥ ३४ ॥

^१ रन्ध्रादिकरणनामनी B_३

^२ शिलामक्षकनाम A_१ वासी B_१

^३ वास्या B_३

^४ 'बाडित B_३

^५ A_३ adds चमकार°

^६ आरे B_३

सूर्मी स्थूणायःप्रतिमा शिल्पं कर्म कलाविकम् ।

प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया ॥ ३५ ॥

प्रतिकृतिरर्चा पुंस्ति प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ।

(वि.) सूर्मीति—सुष्ठुशोभनमूर्वति अमङ्गलत्वादिति सूर्मी । 'उर्वी हिसायाम्' ।

चिरकाल तिष्ठतीति स्थूणा । 'घा गतिनिवृत्तौ' । अय प्रतिमानामनी ॥ शिल्पन्ते
^१उच्चयन्ते सर्वा कला अत्रेति शिल्पम् । 'शिल् उच्छे' । गीतादिचतु पट्टिकला
दिकर्मनाम ॥ प्रतिमीयतेऽनेनेति प्रतिमानम् । 'माङ् माने' । प्रतिबिम्बयते प्रतिमीयते-
ऽनेनेति प्रतिबिम्बम्^२ । 'विम्ब दीप्तौ' । प्रतिमीयतेऽनयेति प्रतिमा । प्रतियात्यतेऽनया
प्रतियातना । 'यती प्रयत्ने' । प्रतिरूपा छाया प्रतिच्छाया । प्रतिरूप क्रियत इति
प्रतिकृति^३ । अर्चयेत इत्यर्चा । 'अर्च पूजायाम्' । प्रतिनिधीयत इति प्रतिनिधि ।
'बुधान् धारणपोषणयो' । मूर्तिसदृशशिलादिप्रतिरूपस्य नामानि ॥ उपमीयते इत्युपमा ।
उपमान च । 'माङ् माने' । अन्यस्य वस्तुनो गुणान् अन्यस्मिन् वस्तुनि आरोपस्य
नामनी ॥ ३४ ॥

^१ अम्यस्यत इति F_३, Pt_३

^२ प्रतिनिधिरूप विम्ब F_३, Pt_३

^३ यत

निरारोपकारयो' K_३

^४ K_३ adds 'डुकुञ् करणे'

^५ उपमीयतेऽनेने, उपमितिर्वा Pt_३

(पा.) सूर्मी स्थूणाय प्रतिमा । लोहप्रतिमानामनी । ^१सूर्मिस्तालव्यादिरिति
धीधर । अय शब्दस्ताम्रादिलोहवचन । 'हरिणी हेमप्रतिमा' ^२सूर्मी स्थूणान्यलोहजा' ।

इति वैजयन्ती (पृ. १३७, श्लो. २२) ॥ शिल्पं कर्म कलादिकम् । अत्र कलाशब्देन गीतवाद्यादिका वाह्या. कलाश्चतुःपष्टिक्रिया, आलिङ्गनचुम्बनाद्याश्चाभ्यन्तराश्चतुःपष्टिः परिगृहीताः । आदिशब्देन विश्वकर्माद्युक्तकार्कर्म संगृहीतम् । तत् सर्वं शिल्पं स्यात् ॥ प्रतिमानं प्रतिविम्बं—पुंसि प्रतिनिधिः । शिलादिनिर्मितविनायकादिमूर्तिनामानि^१ ॥ उपमोपमानं स्यात् ॥ ३५ ॥

^१ शर्मो B₂.

^२ शर्मिः A₁.

^३ A₁ adds लोह.

^४ निर्मितविष्णु° A₁.

वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृक्षः सदृशः सदृक् ॥ ३६ ॥

साधारणः समानश्च स्युस्त्तरपदे त्वमी ।

निभसंकाशनीकाशप्रतीकाशोपमादयः ॥ ३७ ॥

(वि.) वाच्येति—समति समीभवतीति समः^१ । ‘यम एवम अवैकल्ये’ । तुल्या संमित इव तुल्यः । समान इव दृश्यते सदृक्षः । सदृशः । सदृक् च । ‘दृशिर् प्रेक्षणे’ । समानमाधारणं मानमस्येति साधारणः । समानं मानमस्येति समानः । नितरां भातीति निभः । ‘भा दीप्तौ’ । संकाशते इति संकाशः । ‘काश दीप्तौ’ । नितरां काशते नीकाशः । प्रति काशते प्रतीकाशः । उपमीयत इत्युपमा । आदिप्रहणान् भूतरूपकल्पादयो^२ गृह्यन्ते । उत्तरपदीभूता निभादयः समादयश्च तुल्यनामानि वाच्यलिङ्गाश्च भवन्ति । उत्तरपदीभूता यथा—चन्द्रनिभः, सूर्यप्रतीकाशः, विष्णुरूपः, कामसदृशः, नारायणसाधारण इत्यादि ॥ ३६-७ ॥

^१ सम्पते स्तूयते Pt₂

^२ K₂ omits कल्प°.

(पा.) वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः—प्रतीकाशोपमादयः । समाननामानि । ‘सरि’ । अत्रोपमोपमानशब्दावाप्तिरिति ।

‘रात्रावेव मघावेव राकायामेव सुन्दरम् ।

मुसचन्द्रस्य ते चन्द्रं कथयेदुपमां कथम् ॥

न मञ्जुभाषणं पद्मं न मन्दहसितः शशी ।

अतोऽन्यदपि पश्यामि नोपमानं मुसस्य ते ॥’

समादिशब्दा वाच्यलिङ्गाः । ‘शशिना सदृशं वक्त्रं यस्तस्य सदृशः शशी’ इत्यादि । निभादिशब्दा वाच्यलिङ्गा अपि उत्तरपदीभूता समासचरमाथयथा एव । ‘सागरः सागरोपमः’ (रामा. ६. ११०. २४) ‘न्याजहार हरसूनुसनिभः’ (रघु. ११. ८३) ॥ ३६-७ ॥

कर्मण्या तु विधाभृत्याभृतयो भर्म वेतनम् ।

भरण्यं भरणं मूल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥ ३८ ॥

(वि.) कर्मण्येति—कर्मणि साध्वी कर्मण्या^१ । विधीयते कर्मणि विधा ।
 'हुधाब् धारणपोषणयो' । भ्रियते पोष्यतेऽनेनेति भृत्या । भृतिश्च । भर्म च ।
 भरण्यं च । भरणं च । 'हुमृब् धारणपोषणयो' । वीयते भ्रियतेऽनेनेति
 वेतनम् । 'वी' गत्यादिषु^२ । मूलेन साम्यं मूल्यम्^३ । निर्विशये भुज्यते इति निर्वेशः ।
 'विश प्रवेशने' । पण्यते व्यवहियतेऽनेनेति पण । 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' ।
 वेतननामानि ॥ ३८ ॥

^१ कर्मणा उपच्यते F₂, Pt₂

^२ 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकात्यसनत्वादानेषु' Pt₂

^३ मूलेनानाम्य F₂, Pt₂

(पा.) कर्मण्या तु विधा—भर्म वेतनम् । वेतनमन्तस्थादि । भरण्यं भरण—
 पण इत्यपि । वेतननामानि । 'कूलि' ॥ ३८ ॥

^१ मूल्यनामानि A₁

^२ ज्ञतयु B₂

सुरा हलिप्रिया हाला परिस्रुद् वरुणात्मजा ।

गन्धोत्तमा प्रसन्नैराकादम्बर्यः परिस्रुता ॥ ३९ ॥

मदिरा कश्यपमये चाप्यवदंशस्तु भक्षणम् ।

(वि.) सुरेति—सूयतेऽभिपूयत इति सुरा । 'पुब् अभिपवे' । हलिनो यल्ल-
 भद्रम्य प्रिया हलिप्रिया । हलति लज्जा नाशयतीति हाला^१ । 'हल विलेखने' । परि-
 स्त्रवतीति परिस्रुत् । परिस्रुता^२ च । 'स्रु स्रवणे' । वरुणास्यात्मजा वरुणात्मजा । गन्धे-
 नोत्तमा गन्धोत्तमा । प्रसीदतीति प्रसन्ना । 'पद्म विशरणादौ' । मदमेत्यनेनेति इरा^३ ।
 'इण् गतौ' । 'कदम्बकोटरे जाता कादम्बरी । यत् कुत्सित नीलमम्बर यस्य मदम्बर-
 दली । तस्यैव प्रिया कदम्बरी । मदयतीति मदिरा^४ । 'मरी हर्ष' । कश्यपे
 मदमुपैत्यनेनेति कश्यपम् । 'कश गतिसाधनयो' । मदे साधु मद्यम् । 'मदि
 हर्षरूपनयो' । माद्यन्त्यनेनेति वा । सुरानामानि ॥ अवदश्यते पानसमये अवदश ।
 उपदश इति वा पाठ । 'दश दशने' । सुरापानसमये कृतभक्षणस्य नाम ॥ ३९ ॥

^१ सुयु गन्धेना F₂, Pt₂

^२ द्वीयते लज्जाया H₂, Pt₂

^३ परिमृतेति या

पाठ H₂

^४ यति भ्राम्यन्त्यन्या Pt₂

^५ Pt₂ adds गोमन्तरते

^६ माद्यन्त्य-

नय H₂, Pt₂

(पा.) सुरा हलिप्रिया—कश्यमद्ये चापि । सुरानामानि । शुण्डा स्वादुरसा
कल्या मधूलि कापिशायनम् । एतानि पञ्च च ॥ अवदशस्तु भक्षणम् । पलाण्डादि-
पानसाधननाम ॥ ३९ ॥

शुण्डापानं मदस्थानं मधुवारा मधुक्रमाः ॥ ४० ॥

मध्वासवो माधवको मधु माद्वीकमद्वयोः ।

मैरेयमासवः शीधुर्मेदको जगलः समौ ॥ ४१ ॥

(वि.) शुण्डेति—शुण्डा सुरा पीयतेऽत्रेति शुण्डापानम् । ‘पा पाने’ । शुण्डा
पानमिति पदद्वय वा । मदस्य स्थान मदस्थानम् । सुरागृहनामनी ॥ मधुनो मद्यपानस्य
वारा मधुवारा । मधुनो मद्यस्य क्रमा परिपाठ्य मधुक्रमा । मदेनासकृत् मधुपानाव-
सरनामनी । मधुना मधुकपुष्पेण कृत आसव मध्वासव^१ । मधुनो द्राक्षाया विकार
माधवक । मधु प्रकृतिकत्वान् मधु । मृद्वीका द्राक्षा तस्या विकारो माद्वीकम् । द्राक्षाकृत-
मद्यनामानि ॥ एते चत्वारो माक्षिककृतमद्यस्यैव पर्याया इति केचित् ॥ इरा सामान्यसुरा
स्वरूपा मेति प्रतिपेक्षयतीति मेरा । सैव मैरेयम्^२ । धातकीपुष्पमिश्रगुडसहितधान्याम्बु-
कृतमद्यनाम ॥ आसूयते अमिषूयत इति आसव^३ । अपकेक्षुरसकृतमद्यनाम ॥ मत्ता
शेरतेऽनेनेति शीधु । ‘शीङ् त्वप्ते’ । पकेक्षुरसकृतमद्यनाम ॥ मेद्यति लिङ्ग्यत्र सुरेति
मेदक । ‘बिमिदा स्नेहने’ । भृश सुरा गलति आवत्त इति जगल । ‘गल भदने’ ।
सुरासाधनकरकल्कनामनी ॥ ४०-१ ॥

^१ माक्षिककृतमद्यनाम K_5, K_6

^२ मिरया देशे भव Pt_2

^३ K_5, K_6 add

‘पुञ् अमिश्रवे’, Pt_2 adds इक्षुभ्य

(पा.) शुण्डापान मदस्थानम् । पानगृहनामनी ॥ मधुवारा मधुक्रमा ।
^१सुरापानक्रमनामनी । ^२‘भारचुक्रोनित्रागुण’ । मध्वासवो माधवको मधु । माधव-
शब्दसाहचर्यं केचिदिच्छन्ति ।

‘मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिकस्य च वाचक ।

अर्धर्चादिगणे पाठात् पुनपुसकयोर्मधु ॥’

इति दुर्गसिंह । माध्वीकमद्वयो । अद्वयोरिति विज्ञेयविधिर्मधुमाध्वीकशब्दयोरनित्यता-
ज्ञापनार्थ । मधुकपुष्पजनितसुरानामानि ॥ मैरेयमासव शीधु^३ । ‘इक्षुरसजनितसुरा
नामानि ॥ मेदको जगल समौ । पैष्टिकसुरानामनी ॥ ४०-१ ॥

^१ A_1 adds क्रमेण

^२ B_2 omits

^३ शीधु B_2

^४ मद्य° B_2

संधानं स्यादभिषवः किण्वं पुंसि तु नम्रहूः ।

कारोत्तमः सुरामण्ड आपानं पानगोष्ठिका ॥ ४२ ॥

(वि.) संधानमिति—मद्यस्य संधा ^१संधानम् । ‘हुधाब् धारणपोषणयोः’ । अभिषूयत इत्यभिषवः । ‘पुब् अभिषवे’ । फलादिसंधानस्य नामनी ॥ किण्वन्ति मत्ता अनेनेति किण्वम् । ‘किण्व शब्दे’ । नम्रा हूयन्तेऽनेनेति नम्रहूः ^२ । ‘हेब् स्पर्धायां शब्दे च’ । अयं शब्दः पुंसि वर्तते । नानाद्रव्यकृतसुरासाधनस्य नामनी ॥ कारेण क्रियया उत्तमः कारोत्तमः । सुराया मण्डः । सुराग्रभागनामनी ॥ आपिबन्ति संभूय सुरामत्रेति आपानम् । ‘पा पाने’ । गात्रो बद्धवाचः अत्र तिष्ठन्तीति गोष्ठी ^३ । पानस्य पानाय वा गोष्ठौ पानगोष्ठिका ॥ सुरापानगोष्ठीनामनी ॥ ४२ ॥

^१ संदीयते संदानम् । सुरापानमध्ये सर्पमिभ्रमक्षयविशेषनामनी K₈, K₉. ^२ नम्रहूयते गम्यत इति, ‘ओहाङ्गतो’ K₅, K₆. ^३ K₃ adds ‘द्या गतिनिवृत्तौ’.

(पा.) संधानं स्यादभिषवः । निर्मलत्थनामनी । ‘तेट’ । ‘आसूतिर्मद्यसंधान-मासवोऽभिषवोऽपि च’ इति वैजयन्ती (पृ. १४०, श्लो. ५१) ॥ किण्वं पुंसि तु नम्रहूः । सुरावोजनामनी । ‘मुलक’ । ‘नानाद्रव्ये सुरावीजे किण्वादिद्वयम्’ इति ‘सर्वधरः ॥ कारोत्तमः सुरामण्डः । सुरादिपिच्छानाम ॥ आपानं पानगोष्ठिका । पानगोष्ठी-नामनी ॥ ४२ ॥

^१ ‘नानाद्रव्यकृते सुरावीजे किण्वद्वयम्’ इति टीकासर्वस्वे (पृ. २८३, श्लो. ४१).

चपकोऽस्त्री पानपात्रं सरकोऽप्यनुतर्पणम् ।

धूर्तोऽक्षदेवी कितवोऽक्षधूर्तो द्यूतकृत्समाः ॥ ४३ ॥

(वि.) चपक इति—चपन्ति पिबन्ति सुरामत्रेति चपकः । ‘चप भक्षणे’ । पानस्य पात्रं पानपात्रम् । सुरापानपात्रस्य नामनी ॥ सरति सुरात्र सरकः । ‘स्र गती’ । अनुतृप्यन्त्यनेनेति अनुतर्पणम् । ‘त्रितृया पिपासायाम्’ । सुरापरिवेषणनामनी ^१ ॥ धूर्वति ^२ हिनस्तीति धूर्तः । ‘धूर्वं हिंसायाम्’ । अश्रैर्दन्व्यतीति ^३ अक्षदेवी । ‘दिषु क्रीडावौ’ । किं तवास्तीति चदतीति कितवः । अक्षेषु धूर्तः अक्षधूर्तः । द्यूतं करोतीति द्यूतकृत् । द्यूतक्रीडाकरस्य नामानि ॥ ४३ ॥

^१ K₁, K₂ add चत्वार्यपि नामानि चपकस्यैवेति चेचित् . ^२ Pt₂ adds कुट्टम्बा-दिकमिति . ^३ K₃, K₄ add क्रीडति .

(पा.) चपकोऽस्त्री पानपात्रं—अनुतर्पणम् । सुरापानपात्रनामानि । अपिशब्दे-
नास्त्रीति पदं सरकेणापि संबध्यते । अत एव ‘^१अर्धर्चाः पुंसि च’ इत्यत्र महाभाष्ये
सरकः सरकमित्युभयमुदाहृतम् । ‘चपकश्चानुतर्पश्च सरकश्च’ इति भागुरिः ।
नपुंसकमध्यप्रयोगात् सरकः पुंनपुंसकश्च । पानपात्रमात्रनामानीति सर्वधरः । केचिन्तु
चपकादिद्वयं सुरापानपात्रे, सरकादिद्वयं सुरापरिवेषणे वर्तत इत्याहुः । शेषकारेण तु
पक्षद्वयमप्युक्तम् ‘सरकोऽप्यनुतर्पश्च चपके परिवेषणे’ इति । ‘सरकं चपकं चास्त्री
गत्वर्तोऽप्यनुकर्षणम्’ इति वैजयन्ती (पृ १४०, श्लो. ५३) । ‘शीघौ च शीघुनः पाने
चपके सरकोऽस्त्रियाम्’ इति रुद्रः ॥ धूर्तोऽक्षदेवी—द्यूतकृत्समाः । द्यूतकारनामानि ।
‘जूजंगांडु’ । ‘शारिको^२ जगलश्च स्यात् साक्षिकः कृष्णकोद्वलः’ । एतानि चत्वारि
च ॥ ४३ ॥

^१ २. ४. ३१.

^२ चौरिकः A₁.

स्युर्लम्पकाः प्रतिभुवः सभिका द्यूतकारकाः ।

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४ ॥

(वि.) स्युरिति—लगन्ति द्यूते प्रसज्यन्ते लम्पकाः । ‘लग सङ्गे’ । अधमर्णस्य
प्रतिनिधयो भवतीति प्रतिभुवः । ‘भू सत्तायाम्’ । द्यूतप्रतिभूनामनी ॥ सभास्यास्तीति
सभिकाः । द्यूतं कारयन्तीति द्यूतकारकाः^१ । यः स्वगृहे द्यूतं कारयति तस्य नामनी ॥
दीन्यते स्नानेन द्यूतः^२ । ‘दिवु क्रीडादौ’ । अक्षा अस्यां सन्तीति अक्षवती । कितवस्य
कर्म कैतवम् । पण्यते व्यवह्रियतेऽनेन पणः^३ । द्यूतक्रीडनस्य नामानि ॥ ४४ ॥

^१ Pt₂ adds ‘डुकृञ् करणे’.

^२ देवं F₂, Pt₂.

^३ F₂, K₂ add ‘पण
व्यवहारे स्तुतौ न’.

(पा.) स्युर्लम्पकाः प्रतिभुवः । मर्दयमयं दास्यतीत्यन्येन नियुक्तनामनी ।

‘^१जामीनु’ ॥ सभिका द्यूतकारकाः ।

‘द्यूतशालामधिष्ठाय द्यूतोपकरणान्वितः ।

यः प्रवर्तयति द्यूतं सभिकः स उदाहृतः ॥’

द्यूतप्रवर्तकनामनी । लम्पकादिचतुष्टयमेकार्थमिति स्वामी^२ । ‘अच्चेटिवांडु’ ॥

द्यूतो स्त्रियामक्षवती । श्रीलिङ्गः । ‘नियुज्य कुन्तीसुतमक्षवत्याम्’ । कैतवं पण इत्यपि ।

शूतनामानि । 'जूजमु' । कलिखल इति क्रीडाशूतम् । 'क्रीडाशूते' कलिखल इति वैजयन्ती (पृ ३०१, श्लो. १४०) । क्रीडाशूतनाम ॥ ४४ ॥

^१ 'पूटकापु' A₁   ^२ दौ दौ मित्रार्थी, आययो सर्वसामान्यात् इति मुद्रितग्रन्थे
(पृ २३५)   ^३ समाह्वय इति मुद्रितग्रन्थे

पणोऽक्षेषु ग्लहोऽक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते ।

परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ॥ ४५ ॥

(वि.) पण इति—गृह्यते इति ग्लह । 'ग्रह' उपादाने^१ । अक्षविषयपण नाम ॥ अक्षन्ति^२ पाणिभिरिति अक्षा । 'अक्ष' व्याप्तौ^३ । दीव्यन्ति एभिरिति देवना । 'दिवु क्रीडादौ' । वाश्यन्ते वध्यन्त एभिरिति पाशका । 'पश वन्धने' । प्रासक इति पाठे 'असु क्षेपणे' इति धातु । अक्षनामानि ॥ परित शारीणा नयन परिणाय । शारीणा समन्तान्नयनस्य क्षेपणस्य नाम ॥ ४५ ॥

^१ ग्रहणे K₁   ^२ अक्षुवन्ति F₂ Pt₂   ^३ क्रीडायाम् K₆, L₆

(पा.) पणोऽक्षेषु ग्लह । पराजये देयद्रव्यनाम । 'पिडूठमि' ॥ अक्षास्तु—पाशकाश्च ते । पाशकनामानि । शेपे—'प्रासका पाशका पाशा' । एतानि च । परिणायस्तु शारीणा—अस्त्रियाम् । 'ना पर्याणे विहङ्गे र्ही शारिणूते गुडे न पण' इति वैजयन्ती (पृ २३७, श्लो. ८८) । शारीणा सव्यापसव्यप्रसारण परिणाय स्यात् ॥ ४५ ॥

^१ B₃ adds शेपे—चेलन्य शारय स्त्रिय इति

अष्टापदं शारिफलं प्राणिधूतं समाह्वयः ।

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन् येऽत्र यौगिकाः ॥ ४६ ॥

तादृम्यादन्यतो वृत्तावृद्ध्या लिङ्गान्तरेऽपि ते ।

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।

द्वितीयः काण्डो भूम्यादिः साङ्ग एव समर्थितः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमदमरसिंहकृते नामलिङ्गानुशासने शूद्रवर्गः

(वि.) अष्टापदमिति—'अष्टौ पदान्यस्य अष्टापदम् । शारिफलनाम ॥ प्राणिना द्यूत प्राणिधूतम् । 'स्पर्धया समाह्वयन्त जना अत्रेति समाह्वय । 'हेत्र'

स्पर्धायां शब्दे च^१ । कुक्कुटमहिषादिभिः क्रियमाणस्य द्यूतस्य नाम ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दाः मायाकारादयो भूरिप्रयोगत्वात् प्रयोगाधिक्यात् एकस्मिन्नेव लिङ्गे पुलिङ्गे उक्ताः ते शब्दाः ताद्वर्त्यात् मायाकारादिधर्मयोगाद् अन्यतो वृत्तौ स्त्र्यादिवृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरेऽपि स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे च । एवमूहयाः ऊहनीयाः । तद्यथा मायाकारी स्त्री । मायाकारि कुलमित्यादि ॥ ४६-७ ॥

इति वङ्गलकामयभट्टोपाध्यायसूनुलिङ्गयसूरिविरचितायाममरकोशपदविवृतौ शूद्रवर्गः

^१ F₂, Pt₂ add प्रतिपङ्क्तिः.

^२ K₂, K₃ add संघर्षेण.

^३ K₁, K₂ add

प्राणिभिः.

(पा.) अष्टापदं शारिफलम् । शारिफलकनामनी । 'पगडसालपिंट' 'अदि-
पाशापट्ट' ॥ प्राणिवृतं समाह्वयः । मेपकुक्कुटादिद्यूतनाम ।

'अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते ।

प्राणिभिः क्रियमाणं तु स विज्ञेयः समाह्वयः' ॥

अनुक्तम्—'चतुरङ्गं विन्दुतन्त्रः' । 'चतुरङ्गम्' ॥ उक्ता भूरिप्रयोगत्वात्—
लिङ्गान्तरेऽपि ते । अत्रारिभन् वर्गे ये केचिद्यौगिका मायाकारमार्दङ्गिकादिशब्दा
भूरिप्रयोगत्वात् प्रचुरप्रयोगदर्शनाद् एकस्मिन् पुलिङ्गमात्रे उक्ताः कथिताः, ते
शब्दास्ताद्वर्त्यात् तद्वर्मायोगाद् अन्यतो वृत्तौ स्त्र्यादिवृत्तौ सत्यां लिङ्गान्तरेऽपि
स्त्र्यादिलिङ्गेऽपि उक्ताः ऊहनीयाः ।

'मायाकारो मार्दङ्गिको वेणवो वेणिको लोकः ।

मायाकारी मार्दङ्गिकी वेणवी वेणिकी सभा ।

मायाकारं मार्दङ्गिकं वेणवं वेणिकं वृन्दम् ॥'

सौचिरुकुम्भकारादिशब्दा जातिवचनत्वादसर्वलिङ्गा एव । 'आकृतिग्रहणा
जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभारु' इति जातिलक्षणम् । सौचिरुः, सौचिकी । कुम्भकारः,
कुम्भकारी । इत्यादि ॥ ४६-७ ॥

इति श्रीपत्स^१नृसिंहसूरिसुतमङ्गिनाथमुधीचिरचितेऽमरपदपारिजाते शूद्रवर्गः

भीवत्सान्वयमान्येन मङ्गिनाथेन निर्मिते ।

आद्यशानेऽनर्कदस्य द्वितीयः काण्ड उच्यते ॥